

Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

- + *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
- + *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
- + *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
- + *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter <http://books.google.com> durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

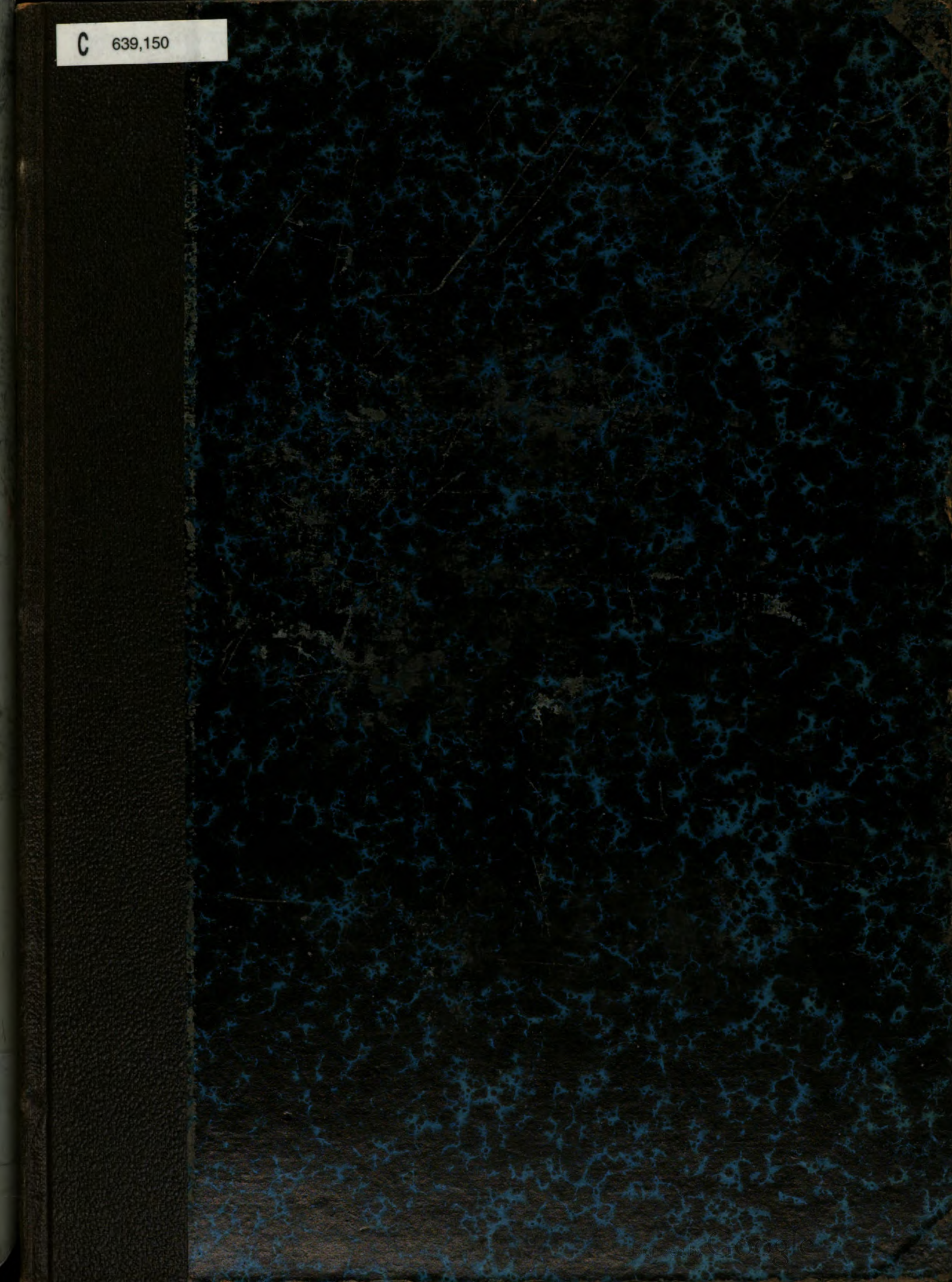
- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

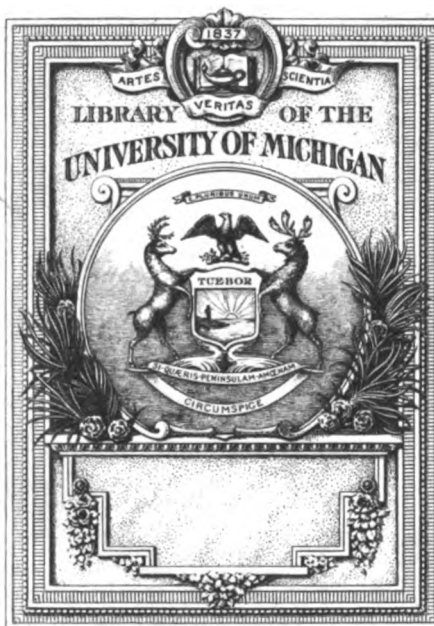
Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

C 639,150

Z
1007
.M936
vol. 25-27

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIJFENTWINTIGSTE JAARGANG.

1918.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 25sten Jaargang.

- Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. L. H. H. Bleeker te Groningen.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. L. A. J. Burgersdijk te Middelburg.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Prof. Mr. R. Fruin te 's-Gravenhage.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. A. H. Garrer te Haarlem.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. I. Goldziher te Boedapest.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wz. te Hilversum.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. K. Heeringa te Middelburg.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. H. F. M. Huijbers te Vught.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. H. H. Juynboll te Leiden.
Prof. Mr. J. van Kan te Leiden.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
E. S. de Klerck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
Dr. P. de Koning te Zutphen.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Dr. J. E. Kroon te Leiden.
Dr. E. T. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. K. Lijndrajer te Arnhem.
Dr. K. O. Meinsma te Zutphen.
Dr. R. Miedema te Schoonhoven.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. F. Muller Jzn. te Wassenaar.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. G. Piepers S. J. te Nijmegen.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. K. H. Roessingh te Leiden.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te Leiden.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
D. H. Stam te Bussum.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. de Vries te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.

II. Alphabetische lijst der recensies.

- Acket, *Stijlstudie en stijloefening* (Tinbergen) 187.
 Adler, *Catalogue supplémentaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague* (S. G. de Vries) 124.
 Albrecht, *Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham zu Colchester in Essex* (Kern) 200.
 Alkema, *Ons Insulinde* (de Klerck) 210.
 Andrelinus, zie Mustard.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, X (Gallas) 157.
 Aristophanes, zie Deknatel.
 Arnolletus, zie Mustard.
- Baldaeus, zie De Jong.
 Ballou, *The manuscript tradition of the Historia Augusta* (U. Ph. Boissevain) 245.
 Barnhill, *The Practical Englishman*³ (J. de Josselin de Jong) 188.
 Bérard, *Un mensonge de la science allemande* (Värtheim) 97.
 Van den Berg, *Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidistorium Nicolai* (Kroon) 137.
 Beversen, *Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn*, I³ (Garrer) 186.
 Bitter, zie Van Duyl.
 Blankenagel, *The Attitude of Heinrich von Kleist towards the Problems of Life* (v. Stockum) 130.
 Boas, zie Cobet.
 Boeken, zie Boissevain.
 Boissevain en Boeken, *Thoukudides' Navorschingen*, Bk. III (Leyds) 73.
 Bolkestein, *Poelhekke en Prinsen, Nederlandsch leesboek* (Varenhorst) 234.
 Borlé, *Etude d'un certain nombre de synonymes et de termes et expressions qu'il ne faut pas confondre* (Werkman) 159.
 Brakman, *Arnobiana* (Boas) 172.
 Broers en Hameetman, *Engelsch Leesboek, II B* (Günther) 22.
 De Budé, zie Dindorf.
- Cagnat et Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I (Byvanck) 41.
 Caland, *Een onbekend Indisch tooneelstuk* (Gopālakelandrikā) (Vogel) 222.
 Chapot, zie Cagnat.
 Chew, *The Dramas of Lord Byron* (Koster) 84.
 Cicero, zie Klotz, Scholl en Simbeck.
 Clédat, *Manuel de phonétique et de morphologie* (Salverda de Grave) 65.
 Cobet-Boas, *Xenophontis Hellenica*⁶ (Fraenkel) 268.
 Collignon, *L'emplacement du Cécropion à l'Acropole d'Athènes* (A. W. Bijvanck) 113.
 Columella, zie Lundström.
 Contenau, *Umma sous la dynastie d'Ur* (Thierry) 229.
 Corbeau, *Cours de grammaire et d'exercices*² (Salverda de Grave) 91.
 Cratippus, zie Lipsius.
- Van Dale's *Handwoordenboek der Nederlandsche Taal*² (Beets) 248.
 Deknatel, *Aristophanes, De Vogels* (Koster) 99.
 Diehl, *Inscriptiones latinae* (Bierma) 156.
 Diels, *Antike Technik* (v. Hoorn) 160.
 Dindorf-De Budé, *Dionis Chrysostomi Orationes*, I (K. Kuiper) 122.
 Dio Chrysostomus, zie Dindorf.
 Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*², III (v. Gelder) 244.
 Draeger-Heraeus, *Die Annalen des Tacitus*, I, 1⁸. 234.
- Drerup, *Die Griechen von heute* (Hesseling) 139.
 Van Duyl-Bitter-Hovingh, *Grammaire française*² (Salverda de Grave) 203.
- Eichrodt, *Die Quellen der Genesis von neuem untersucht* (Bleeker) 30.
 Endepols, zie Verdeyen en Van Ginneken.
- Falke, *Die romantischen Elemente in Prosper Mérimées Roman und Novellen* (Gallas) 226.
 Flemming, *Die Begründung der modernen Ästhetik und Kunstwissenschaft durch Leon Battista Alberti* (Groenewegen) 260.
 Formigé, *Le prétendu cirque romain d'Orange* (A. W. Bijvanck) 184.
- Geers, *The adverbial and prepositional prefixes in Black-foot* (Uhlenbeck) 159.
 Van Ginneken, *Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden* (Tinbergen) 264.
 Dez., *Leergang der Nederlandsche Taal. I: De Roman van een kleuter, door Van Ginneken. III: De regenboogkleuren van Nederlands Taal, door Van Ginneken en Endepols* (Tinbergen) 264.
 Gosses, *De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen* (Fruin) 207.
 Griss, zie De Raaf.
 Güntert, *Indogermanische Ablautprobleme* (Uhlenbeck) 193.
 Günther, *English Synonyms*³ (Fijn v. Draat) 15.
 Dez., *A Manual of English Pronunciation and Grammar*³ (Fijn v. Draat) 15.
- Hänninger, *Fornskänsk Ljudutveckling* (Boer) 63.
 Hameetman, zie Broers.
 Heidlauf, *Lucidarius* (Frantzen) 200.
 Heidrich, *Beiträge zur Geschichte und Methode der Kunstgeschichte* (Groenewegen) 232.
 Heinze, zie Kiessling.
 Holthausen, *Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache* (Fijn v. Draat) 224.
 Horatius, zie Kiessling.
 Hovingh, zie Van Duyl.
- Jagmanderlal Jaini, *Outlines of Jainism*, ed. by Thomas (Faddegon) 18.
 Jansonius, *Engelsche Handelsbrieven voor beginners*, I, 3de dr. (Günther) 68.
 De Jong, Baldaeus, *Afgoderye der Oost-Indische Heydenen* (v. Ronkel) 106.
 De Jongh, *Schets van de Geschiedenis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland* (Gunning) 20.
- Kaakebeen, zie Ligthart.
 Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIIe en XVIIe eeuw* (Brugmans) 253.
 Kiessling-Heinze, *Q. Horatius Flaccus*, I⁶ (Beck) 197.
 Kleijn, *Twee Veroveraars* (Wilde) 164.
 Klotz, *M. Tulli Ciceronis scripta* (Teubner-ed.) n°. 21—27 (Brakman) 1.
 König, *Das Deuteronomium eingeleitet, übersetzt und erklärt* (Oort) 129.
 Kohl, *De scholasticarum declamationum argumentis ex historia petitis* (W. E. J. Kuiper) 124.
 Kramers, zie Prick van Wely.
 Kuiper, *Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov* (J. de Vries) 250.
 Kuiper, *De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde* (Piepers) 49.

- Kuiper, Helleensche Cultuur (Berlage) 148.
Kul'bakın, Serbskijazyk² (v. Wijk) 40.
- Van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot (Lijndrajer) 66.
Lehmann, zie Mittelalterliche Bibliothekskataloge.
Leringe van Orinen, zie Munk.
Ligthart-Kaakebeen, Reinaert de Vos² (Muller) 59.
Lipsius, Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia (Roos) 50.
Löfstedt, Arnobiana (Brakman) 219.
Logeman, A Commentary, critical and explanatory on the Norwegian text of Henrik Ibsen's Peer Gynt (Krijn) 132.
Lucidarius, zie Heidlauf.
Lundström, L. Iuni Moderati Columellae opera, II (S. G. de Vries) 171.
- Marcus Aurelius, zie Schenk1.
Matthaei, Mittelhochdeutsche Minnereden, I (Frantzen) 12.
Maurenbrecher, Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus (F. Muller Jzn.) 101.
Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederlandsche Literatuur (Hofer) 237.
Meillet, Caractères généraux des langues germaniques (Heinsius) 58.
Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI (Salverda de Grave) 32.
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. I: Die Bistümer Konstanz u. Churbearb. v. Lehmann (Meinsma) 257.
Muller, Van den Vos Reynaerde (Kluyver) 8.
Dez., Critische commentaar (op de hierboven genoemde uitgave) (Kluyver) 8.
Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen uit de veertiende eeuw (Kroon) 249.
Mustard, The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus (Hartman) 246.
- Naber, Meekunde en Mystiek (Stam) 15.
- Obbink, Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen (Thierry) 176.
Opstelten, Bloemlezing uit „Benjamins Vertellingen" door W. L. Penning Jr. (Noach) 236.
- Palmér, Studier öfver de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska (Boer) 63.
Palmgren, Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalslära (Salverda de Grave) 134.
Páta, Zlomek evangelistäre XIII. stoleti sofijské národní knihovny (v. Wijk) 134.
De Pater, De Raad van State nevens Matthias (1578—1581) (Huijbers) 110.
St. Patricius' Vagevuur, zie Verdeyen.
Payne, The Child in Human Progress (Miedema) 114.
Penning, zie Opstelten.
Pernot, Grammaire de Grec moderne³ (Hesseling) 75.
Poelhekke, Taalbloei, II² (Hofer) 237.
Dez., zie Bolkestein.
Poort, Literatuur (Prinsen) 199.
Poutsma, A Grammar of Late Modern English, II, 1, B (Günther) 62.
Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri (Cohen) 255.
Prickard, Selected essays of Plutarch, II (Hartman) 217.
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek, I⁸ (Kok) 92.
Prinsen, Letterkundig leesboek² (Varenhorst) 234.
Dez., Leesboek bij het Onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde (Noach) 236.
Dez., zie Bolkestein.
- De Raaf en Griss, Een nieuwe Bundel, V (Varenhorst) 235.
Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? (E. T. Kuiper) 180.
Reynaert, zie Muller.
Rijpma, Jonge Kracht, III (Varenhorst) 235.
- Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius in het jaar 269 vóór Chr. (U. Ph. Boissevain) 183.
Schenk1, Marci Antonini Imperatoris in semet ipsum Libri XII (K. Kuiper) 241.
Schmidt, Psalmen deutsch im Rhythmus der Urschrift (Oort) 198.
Scholl, M. Tulli Ciceronis scripta (Teubner-ed.) n°. 25, 28, 29 (Brakman) 1.
Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury (Roessingh) 163.
Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, II (Knappert) 86.
Dez., Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap, afl. 1—2 (Uhlenbeck) 121.
Schuchardt, Sprachverwandschaft (Kluyver) 145.
Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte (v. Gelder) 252.
Schwartz, Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Athidographos (De Koning) 169.
Seneca, zie Wagenvoort.
Simbeck, M. Tulli Ciceronis Cato Maior de Senectute liber (Bierma) 27.
Simmel, Rembrandt (Groenewegen) 88.
Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer van 1623 tot 1636 (Heeringa) 136.
Van Stockum, Spinoza—Jacobi—Lessing (Scholte) 34.
- Tacitus, zie Wolff.
Taubenschlag, Das Strafrecht im Rechte der Papyri (v. Kan) 230.
Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen (Mulder) 85.
Thomas, zie Jagmanderlal Jaini.
Thucydides, zie Boissevain.
Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van Willem van Hildegarsberch (Tinbergen) 32.
Tondalus' Visioen, zie Verdeyen.
- Valkhoff, De Franse geest in Frankrijks Letterkunde (Serurier) 109.
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur (v. Wijk) 79.
Van der Voort, zie Prick van Wely.
De Vrijer, Henricus Regius, een „cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool (Knappert) 185.
Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes (Slijper) 126.
- Wackernagel, Sprachliche Untersuchungen zu Homer (v. Leeuwen) 25.
Van Wageningen, M. Manilii Astronomica. In het Nederlandsch vertaald (Burgersdijk) 52.
Wagenvoort, Seneca, Brieven aan Lucilius (v. Wageningen) 153.
Weigand, Bulgarische Grammatik² (v. Wijk) 204.
Dez., Übungsbuch zur bulgarischen Schreibrift (v. Wijk) 251.
Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache (Houtsmä) 247.
Weinreich, Triskaidekadische Studien (K. H. E. de Jong) 17.
Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion (Goldziher) 43.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles (K. Kuiper) 195.
Wirataparwa, zie Wulff.
Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. (Heyligers) 60.

Wolff, Tacitus' Germania³ (Werff) 140.
 Würthle, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia (Hesseling) 151.
 Wulff, Den oldjavanske Wiráaparwa og dens Sanskrit-original (H. H. Juynboll) 77.

Xenophon, zie Cobet.

Van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst, Taaleigen en Synoniemen (Günther) 211.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen”.

Arabische Traditieverzamelingen 238.

Beatrijs, zie Kaakebeen.

Blok, Geschiede des Niederländischen Volkes, VI. 165.
 Dez., Geschiedenis eener Hollandsche Stad, IV. 165.

Certamen Poeticum Hoeufftianum 214. 272.

Fuhr, zie Rauchenstein.

Grotius-vereeniging 141.

Hardenbroek, zie Krämer.

Historisch Genootschap, Verslag over de vergadering van 29 Mei 1917. 69.

Kaakebeen-Ligthart, Beatrijs 92.

Kern (Hulde aan de nagedachtenis van H.—) 165.
 Krämer, Hardenbroek's Geschriften 165.

Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines 69.

Ligthart, zie Kaakebeen.

Lindner, Weltgeschichte, IX. 118.

Lysias, zie Rauchenstein.

Muller, Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722—1528), I. 69.

Oorlogsliteratuur 22. 93. 141. 166. 213. 270.

Philologische Kring te Amsterdam 189.

Rauchenstein-Fuhr, Ausgewählte Reden des Lysias 69.
 Religionsgeschichtliche Bibliographie 141.

Schuylenburg, Utrechtsche catalogi 166.

Seeberg, Die Grundwahrheiten der christlichen Religion² 213.

Stichting-De Goeje 69.

Studniczka, Das Bildnis Menanders 238.

Svensk humanistisk Tidskrift 69.

Utrechtsche catalogi, zie Schuylenburg.

Verbeek, Flämisch für alle Deutschen 93.

Von Wilamowitz-Moellendorf, Theodor Mommsen 238.

Worp (Aanteekeningen van Dr. J. A.—) 93.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 70. 142. 166. 271. Beiblatt 70. 142. 166. 213. 271.

Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 70. 214. 271.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 141. 271.

Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 214.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 70.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 214.

Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 46. 69. 93. 166. 238.

Bulletin de la Commission d'Histoire des Eglises Wallonnes 142.

Bulletin de Correspondance Hellénique 189.

Forschungen, Indogermanische, 118.

Hermes 70.

Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 93. 213.

Journal of Hellenic Studies 190.

Museum, Rheinisches, 69.

Neophilologus 46. 118. 190. 271.

Review, English Historical, 214. 271.

Revue historique 70. 142. 271.

Studien 46. 70. 94. 142. 166. 190. 214. 271.

Taalgids, Nieuwe, 46. 94. 141. 166. 213. 270.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 70. 142. 214. 271.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 94. 166. 270.

Zeitschrift, Historische, 94. 142. 271.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken” of „Berichten en Mededeelingen” aangeduid).

Barth, Leipzig 204. 251.

Beck, München 257.

Berg, Vänersborg 134.

Boissevain en Co., Haarlem 73.

Bloud et Gay, Paris *22. *93. *141. *166. *213. *270.

Bohn, Haarlem 187.

Brill, Leiden 52. 137. 172. 268.

Ten Brink, Arnhem 164.

Brusse, Rotterdam 235.

Clarendon Press, Oxford 217.

Deichert, Leipzig 129. *213.

Dekker en Van der Vegt, Utrecht 126.

Dixon, Deventer 210.

Van Doesburgh, Leiden 169.

- Eranos' Förlag, Göteborg 171.
 Futura, Leiden *213.
 Garnier frères, Paris 75.
 Geuthner, Paris 229.
 Glycerup, Lund 63. 219.
 Van Goor Zonen, Gouda 68. 92. *213.
 Hachette et Cie, Paris 58. 65. 97.
 Harrassowitz, Leipzig 63. 171. 219.
 Hirzel, Leipzig 244.
 Van der Hoek, Leiden 159.
 Host & Son, København 124.
 John Hopkins Press, Baltimore 84. 246.
 Jullien, Genève 157.
 Klincksieck, Paris 113. 184.
 Kruyt, Amsterdam 32. 85.
 Leydenröth, Utrecht *166.
 Van Looy, Amsterdam 236.
 Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Amsterdam 148. 199.
 Malmberg, Nijmegen 264.
 Marcus & Weber, Bonn 50. 156.
 Mayer und Müller, Berlin 200.
 Müller, Amsterdam 43. *69. *165. 222.
 Niemeyer, Halle 226.
 Van Nitterik, Leiden 159.
 Nijhoff, 's-Gravenhage 79. 106. 110. 132. 136. *165. 185. 253.
 Noordhoff, Groningen 34. 62. *140. *141. 186. 188. 211. *212.
 *213. 237. *270.
 Oosthoek, Utrecht 8. 66. *69. 176. 180.
 Payot et Cie, Paris *141.
 Perthes, Leipzig *165.
 Picard, Paris 41. *69.
 Reimer, Berlin 145. 247.
 Ruys, Utrecht 153.
 Schönningh, Paderborn 124. 151. 252.
 Siffer, Gent 79.
 Sijthoff, Leiden 109. 121. 248. 249.
 Swets en Zeitlinger, Amsterdam 99.
 Tauchnitz, Leipzig 224.
 Teubner, Leipzig 1. 27. 101. 122. 140. *141. 160. 230. 234.
 *238. 241. 245. 255. 260.
 Theosophische Uitgevers-maatschappij, Amsterdam 15.
 Thieme & Cie, Zutphen 86. 91.
 Tjeenk Willink, Haarlem 49. 250.
 Tjeenk Willink, Zwolle 234.
 Töpelmann, Giessen 17. 30. 163.
 Trübner, Strassburg 193.
 University Press, Cambridge 18.
 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 25. 84. 130. 198.
 Veen, Amsterdam *213. 235.
 Volksvereinsverlag, Gladbach 93. 139.
 Weidmann, Berlin 12. *69. 195. 197. 200. *238.
 Wiene, København 77.
 Wolff, Leipzig 88.
 Wolters, Groningen 15. 20. 22. 59. 60. *92. 203. 207. *212.
 *213. 234. 236. 237. *270.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o, te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORWATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 1.

October 1917.

Klotz en Schoell, *M. Tulli Ciceronis scripta* (Teubner-ed.) n°. 21—29, ed. minor van n°. 27 (= n°. 5) (Brakman).
Muller, Van den Vos Reynaerde (Kluyver).
Dez., Critische commentaar op V. d. V. R. (Kluyver).
Matthaei, *Mittelhochd. Minnereden*, I (Frantzen).
Günther, *English Synonyms* (Fijn v. Draat)

Dez., *A Manual of English Pronunciation and Grammar* (Fijn v. Draat).
Naber, *Meetskunde en Mystiek* (Stam).
Weinreich, *Triskadekadische Studien* (K. H. E. de Jong).
Jagmanderlal Jaini, *Outlines of Jainism* (Faddegon).
Opvoeding en Onderwijs:
De Jongh, *Schets v. d. Geschied d. Wet-*

geving op het L. O. in Nederl. (J. H. Gunning Wz.).
Schoolboeken:
Broers en Hameetman, *Engelsch Leesboek*, II B (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia.

No. 21. *Orationes Cum senatui gratias egit, Cum populo gratias egit, De domo sua, De haruspicum responso* recognovit **A. Klotz**. (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).

No. 22. *Oratio pro P. Sestio* recognovit **A. Klotz**. (Pr. M. 0.70 geb. M. 0.95).

No. 23. *Orationes in P. Vatinius, pro M. Caelio* recognovit **A. Klotz**. (Pr. M. 0.70. geb. M. 0.95).

No. 24. *Orationes De provinciis consularibus, pro L. Cornelio Balbo, in L. Calpurnium Pisonem* recognovit **A. Klotz**. (Pr. M. 1.40 geb. M. 1.65).

No. 25. *Orationes pro Cn. Plancio, pro Rabirio Postumo* recognovit **A. Klotz**; *Oratio pro Scauro* recognovit **F. Schoell**. (Pr. M. 1.20 geb. M. 1.45).

No. 26. *Oratio pro T. Annio Milone* recognovit **A. Klotz**. (Pr. M. 0.60 geb. M. 0.85).

No. 27. *Orationes pro M. Marcello, pro Q. Ligario, pro rege Deiotaro* recognovit **A. Klotz**. (Pr. M. 0.50 geb. M. 0.75).

No. 27 *Editio Minor*. (5). (Pr. M. 0.30).

No. 28. *Orationes in M. Antonium Philippicæ XIV* recognovit **F. Schoell**. (Pr. M. 2 geb. M. 2.25).

No. 29 *Orationum deperditarum fragmenta* recognovit **F. Schoell**. (Pr. M. 1.50 geb. M. 1.65). Leipzig, Teubner. 1914—17.

Vier jaar geleden schreef Kroll in zijn commentaar op Cicero's *Orator* (pag. 20 noot 1): es erscheint Ehrenpflicht des Teubnerschen Verlages den ganzen von Friedrich bearbeiteten ersten Band der Ciceroausgabe bald durch eine neue und bessere Recensio zu ersetzen. Dit heeft zich de verdienstelijke firma niet tweemaal laten zeggen: zij heeft niet alleen de zorg voor een verbeterde editie van de rhetorische werken (door Kroll bedoeld), maar van alle opera van Rome's grootsten redenaar, die voor ons bewaard gebleven zijn, op zich genomen. Reeds zag menig deeltje 't licht, al lang hebben wij de *Epist. ad Brutum*, waarvan de tekst herzien is door Sjögren, terwijl Schiche hetzelfde deed voor 't belangrijk

philosophisch essay de finibus bonorum et malorum. Hier valt te spreken over de nummers 21—29 bevattende 31 redevoeringen en de fragmenten van de verloren oraties, welke Klotz en Schoell voor hun rekening namen.

Men weet, dat Clark en Peterson dank zij hun ontdekking van den Chuniacensis en ander gewichtig materiaal uit handschriften den tekst van Cicero's redevoeringen voor hun uitgave te Oxford (1900—1910) veel juister hebben kunnen vaststellen dan C. F. W. Müller voor de vorige Teubneriana. Tijdens en niet minder na de verschijning van de bedoelde volumina der bibliotheca Oxoniensis werd de theorie der clausula metrica nauwkeuriger onderzocht, kwamen enkele degelijke studiën betreffende de Ciceronaansche taal uit — om van de artikelen in den *Thesaurus* maar te zwijgen — en verspreidde de eerste wetenschappelijke uitgave van al de Scholia op Cicero door Stangl op menig punt nieuw licht. Hiermee is eigenlijk de geschiedenis van 't Cicero-vraagstuk in onze eeuw kort geschetst: 't was noodig om te doen zien, hoe inderdaad onder gunstige voorwaarden de revisie van 't werk van C. F. W. Müller door zijn opvolgers werd aangevat en hoe de mogelijkheid bestond de Oxoniensis, in 't bijzonder de gedeelten door Peterson bewerkt, in de schaduw te stellen.

Van den beginne af is de grief geuit tegen de Engelse editie, dat de apparatus criticus al te beknopt is; de Duitse (bepaald geldt dit van onze nummers 21—29) geeft een veel vollediger overzicht van de lezingen der handschriften en van de conjecturen ten minste van de belangrijkste, waarover in de meeste gevallen een oordeel wordt uitgesproken; vooral Klotz doet dit met voorliefde, vrij geregeld motiveert hij bondig zijn kritiek, die doorgaans afkeurend leidt. Daarnaast staan opmerkingen van exegetischen aard en loci similes; vermeld zijn de plaatsen bij Valerius Maximus, Quintilianus, Gellius, de Panegyrici, de kerkvaders, de scholiasten op Vergilius, Horatius, Persius, Lucanus en Juvenalis, de Grammatici en Rhetores Latini, waar telkens de

bewuste locus Ciceronianus voorkomt, eventueel met de afwijkingen, zoodat men zich een beeld van de indirecte overlevering vormen kan. Hebben de Duitschers de fout van het te weinig der Engelschen vermeden, zoo veroorloofde de ruimte toch niet alle conjecturen, die voorgesteld zijn, op te sommen, maar overigens zal de ondervinding leeren, dat hun streng methodisch in elkaar gezette apparatus rijkdom aan verscheidenheid paart. Een ander voordeel van de nieuwe uitgave van Cicero is, dat de testimonia alle zijn afgedrukt evenals de argumenta, welke te vinden zijn bij Asconius, den Scholiasta Bobiensis en den Gronovianus. Clark keurde slechts 't argumentum van de Miloniana door Asconius opgesteld die eer waardig.

De Teubneriana is conservatiever dan de Oxoniensis, Schoell inzonderheid is zeer voorzichtig in 't opnemen van gissingen. Clark, wien niema d' groote scherpzinnigheid zal ontzeggen en die in dit opzicht beslist niet voor zijn Deutsche mededingers onderdoet, heeft de verleiding hier en daar geen weerstand kunnen bieden om wat nog aan twijfel onderhevig was, in den tekst te zetten. Zijn conjecturen echter zijn veel mooier dan die van Klotz, van wien men in de 16 stukken hierboven genoemd geen enkel voorstel tot tekstverbetering aantreft, dat „schlagend” is. Door groote divinatorische gave munt deze criticus zeker niet uit, geregistreerd is echter alles met nauwgezetheid, wat den gebruiker ten goede komen kan: artikelen in Glotta, Hermes en Philologus, monographiën, de bespreking van een controvers punt in de uitvoerige grammatica's van Kühner-Stegmann, Schmalz enz. Werkelijk vertegenwoordigt aan den eenen kant de pas gepubliceerde tekst tamelijk wel den stand onzer wetenschap en aan den anderen kant is door de gegevens in den apparatus de basis gelegd voor verdere vruchtbare studie: aan de twee voornaamste eischen, welke men aan een dergelijk werk stellen moet, is voldaan.

Op deze algemeene karakteristiek dient te volgen een onderzoek, dat meer afdaalt in bijzonderheden en dus een revue houdt over de afzonderlijke redevoeringen.

Wij wenden ons allereerst tot fasciculus 21. Ik moet hier tot mijn spijt wijzen op 't groote aantal drukfouten in den tekst van *de domo sua* bijv. § 17 *fruga* (lees *fuga*), § 59 *parvos* (lees *parvus*), § 66 *daturus* (lees *daturum*), *ibid. quid* (lees *qui*), § 87 *redi* (lees *redii*) § 89 *adferunt* (lees *adferant*), § 113 *maiore* (lees *maiora*), § 115 *illa* (lees *illam*) § 138 *caerimoniane* (lees *caerimoniae*) § 145 *caermoniis* (lees *caerimoniis*). De apparatus verraadt 't zelfde gebrek aan accuratesse o. a. pag. 61 pro *illa* membro, pag. 73 *exprobo* (lees *exprobro*) enz. Het top-punt is bereikt pag. 100, waar de hoogleeraar in de Latijnsche taal schrijft: genetivus vel eo nomine praeferendus, quod sic adiectivum *substantivo suo* antecedit maiore cum affectu. Ik hoop, dat één van zijn studenten den professor geleerd heeft, dat *antecedere* hier den accusativus behoort te regeeren. Elders heb ik een viertal correcties voorgesteld (zie mijn Miscella tertia pag. 31 en 32), hier kan ik niet verder uitweiden over zulk slordig werk: ik moet de firma Teubner aanraden ten spoedigste een verbeterden druk van *de domo* te geven, want 't komt mij voor, dat deze oratie van de heele serie 't slechtst is behandeld: al 't overige werk, ook dat van Klotz zelf, staat oneindig veel hooger. Alvorens van

fascic. 21 af te stappen, wil ik nog even aanstippen, dat in de nu volgende redevoering de harusp. resp. ¹⁾ op pag. 135 bij § 23 Arnobius geciteerd wordt n. l. IV 31 (pag. 166, 25 Reiff.), waar men successievelijk deze perfectia leest constitit. . . conticuit. . . *omisit*. . . potuit, alle afhingende van *si*. Nu vraagt prof. Klotz, die blijkbaar niet weet, dat de varietas modorum een kenmerk is van de latere Latiniteit (zie mijne Arnobiana pag. 48—51), of hier soms niet gelezen moet worden *omisit*. Ik acht 't onwaardig en onwetenschappelijk, dat iemand, die Arnobius niet kent, over dezen auteur schrijft, jazelfs ter loops een conjectuur voorstelt.

Fasciculus 22 brengt slechts de oratie pro Sestio. Hier heeft Klotz tekst en apparatus wel niet vlekkeloos, maar toch veel zuiverder gecorrigeerd. Terecht verdedigt hij de overgeleverde lezing § 32 *erat igitur in luctu senatus*; *squalebat civitas* door te vergelijken *squalorem Italiae* (in Pis. 32) en *squalebat municipia* (pro Mil. 20). Paul wilde n. l. de woorden *senatus* en *civitas* van plaats doen verwisselen. Waar de traditie in bescherming genomen moet worden, vindt zij in dezen criticus een goed pleitbezorger; of echter § 92 (*horum utro uti nolimus*, *alterost utendum*) de vorm *nolimus* mag gehandhaafd blijven en dan nog wel als indicativus opgevat moet worden, lijkt mij zeer problematisch. Een paar maal lees ik in den apparatus (pag. 178) *suprascriptum* (zie ook pro Deiot. pag. 105 *suprascripto*), wat geen Latijn is.

No. 23. Ik verbaas mij, dat Klotz niet voorgesteld heeft in Vatin. § 17 *volo uti mihi respondeas num quis ex toto collegio <inauspicato> legem sit ausus ferre praeter unum te*. De door mij ingeschoven term schijnt overgeslagen te zijn. Een storende drukfout staat pag. 263 in den apparatus n. l. *delectum* (lees *deletum*) iri.

Van meer beteekenis is de andere redevoering van dezen fasciculus t. w. pro Caelio, ook al omdat Oxyrhynchus ons een papyrus geschonken heeft (Grenfell-Hunt X No. 1251), die stukken bevat van § 26—55. Al wat van gewicht is in die papyrus, heeft Klotz in den apparatus aangehaald. Niet zelden biedt die nieuwe getuige der overlevering de woorden in andere volgorde (§ 33 *forte ista*; § 39 *suae vitae*); verkeerde lezingen ontbreken niet (§ 33 *mallet*; § 37 *nequaquam velis*); ook hier mist men 't woord *abavum* (§ 34); toch schaart hij zich vaak aan de zijde der *optimi codices* bijv. *libet* (§ 43) en *elaborata* (§ 54). Aardig merkt Klotz op, dat § 37 *vix ferendi* (na *ferrei*. . . *patres*) behouden moet blijven *propter adnominationem*. Dit geschiedt ook bij v. Wageningen. De sterkste afwijking van den tekst door v. Wageningen geadopteerd zien wij § 61 [*constitutum*] *paclum esse cum servis*, ut venirent ad balneas Senias, waar de Nederlandsche uitgave *constitutum factum esse* enz. opnam.

No. 24. Van de rede de provinciis consularibus zij eerst opgemerkt, dat Klotz één conjectuur van Kappelyne van de Coppello in den tekst zette (§ 5) en twee van Pluygers (§ 10 en 22), voorts dat hij Zielinski volgde door te schrijven (§ 34) *Galliam sempiternis vinclis* adstringere natuurlijk ter wille van de goede *chausula*. In de handschriften staat trouwens nu en dan *vinclum*. Diezelfde paragraaf — om meer dan één reden gewich-

¹⁾ Op 't titelblad staat de *haruspicum responso*, in het boek zelf van pag. 121 af de *haruspicum responsis*.

tig — eindigt met de woorden : ad renovandum bellum *revirescent*. Klotz heeft niet gearzeld dezen merkwaardigen vorm uit P¹ te aanvaarden : zoo heeft hij althans de beste clausula gekregen. Eindelijk accepteerde deze uitgever de schrijfwijze van den Parisinus (§ 42) *arbitrarem* zich beroepende op de nat. door. II 74 *arbitrato* (imperativus). Ik wil alieen in 't midden brengen, dat Cicero toch zeker in zijn redevoeringen 't strengst is in zijn vormen en syntaxis : zoo ergens dan wil hij daar Latine loqui.

Op deze in den senaat uitgesproken rede volgt de oratio pro Balbo. Groot is de macht der clausula, daarvan zijn wij tegenwoordig allen overtuigd, ik kan echter niet aannemen, dat wij gerechtigd zijn § 22 *esse videatur* te behouden niettegenstaande de zin den indicativus eischt *esse videtur*, al is dit de verboden clausula heroica. De Teubmeriana van 1876^f refereerde deze laatste. Het klinkt eenigermate komisch, dat Klotz zelf elders pro Plancio pag. 511 in den apparatus schrijft : hac forma Cicero non usus *esse videtur*! De niet zeer afdoende opmerking door Klotz gemaakt pro Balbo § 61 pag. 299, dat Cicero zich wat nonchalant heeft uitgedrukt, was misschien ook hier van pas geweest. Bij de bekende woorden pro Balb. § 34 et cum duo *fulmina* nostri imperii subito in Hispania Cn. et P. Scipiones extincti occidissent verzwijgt Klotz niet 't betoog van den Zweed Axel Nelson, die dit woord *fulmina* afleidt van *fulcure* en er de beteekenis van steunpilaren aan hecht. Wanneer Klotz echter daarmee op één lijn stelt Lucret. III 1034 *Scipiadas belli fulmen* of Anthol. Pal. VII 692 Γλύκων . . . ὁ παμμάχων κεραυνός, dan vergelijkt hij heterogene dingen. In de beide laatste gevallen toch hebben wij werkelijk met *fulmen* = bliksem te doen ; men denke ook aan Hamilcar Barca (= bliksem) en aan 't Fransche gezegde foudre de guerre. Ik verwijs ten slotte naar de Memos. XLV (1917) pag. 135 sqq., waar v. Wageningen uitgaande van Manil. II 892 deze quaestie breedvoerig toelicht.

De groote rede in Pisonem stelt ons eerst voor de vraag, wat er te lezen valt in de plaats van § 15 voluit ille (sc. Catilina) . . . leges *incendere*, welk *incendere* twee regels lager voorkomt en hier 't ware woord vrdrongen heeft. Klotz stelt voor *infringere*, uit palaeographisch oogpunt geheel onwaarschijnlijk. Ik gis *inducere*, omdat men ook zegt *senatusconsultum inducere* (= casseeren). Klotz durft niet kiezen tusschen § 44 *esse duo* of *duos duces* in provinciis. Noch Lindsay noch Sommer kennen eenig verschil bij Cicero tusschen den accus. *duo* en *duos*, welke vormen toevallig vrij wel evenveel malen voorkomen. In dezelfde *ἀποπλά* verkeert de uitgever, als hij moet kiezen tusschen § 96 *tribuni militares* en *tribuni militum* ! Verstandig is zijn beslissing als hij § 48 *inissu populi* schrijft en niet *pop. Rom.*, omdat hier niet van buitenlandsche aangelegenheden sprake is, in welk geval Cicero 't adjectief niet pleegt weg te laten. Bij de woorden van § 67 *ubi galli cantum audivit, avum suum revixisse putat*, had ik een korte noot verwacht t. w., dat hier een toespeling gemaakt wordt op Piso's grootvader van moederszijde, die een Galliër was. Goed bedacht is, dat de afwisselende vormen § 94 *neque . . . nec* met opzet aangewend zijn, opdat het isocolon volkomen zou zijn ; dan immers tellen de beide membra elf lettergrepen. Terwille van de clausula eindelijk zal men met Asconius en Klotz moeten schrijven

§ 95 *eiectus est patria*, ofschoon E en de jongere codices, waarbij Clark zich aansluit, *e patria* bieden.

Fasciculus 25. Wij stemmen in met de spelling pro Planc. § 8 *iudicium pop. Romani reprehendatis* en § 75 *quam reprehenditis*, want zoo ontstaat weer de best denkbare clausula. Na een voorafgaand *vel quod* (§ 24) is de lezing van den Scholiasta Bobiensis en enkele goede handschriften *vel quia* pro filio supplicabat behouden : zij wordt verklaard uit 't feit, dat Cicero vermijden wilde te veel lange lettergrepen op elkaar te laten volgen. Klotz handhaaft ook 't toonlooze (§ 26) *meas* tusschen twee woorden, waarop de klemtoon valt. Gezocht evenwel lijkt mij weer dat onderscheid tusschen § 65 *decedere de provincia* en *e provincia* ; noch Kühner-Stegmann, noch de Antibarbarus kennen dat verschil. Ik deel 't gevoelen van den auteur, die in § 89 *gloriae laude* een genetivus inhaerentiae ziet. Volstaan kan ik met te verwijzen naar mijn Arnobiana pag. 15, waar ik o. a. aanhaalde Firm. Matern. Mathes. I 2, 6 *gloriae laudem*. Niets valt af te dingen op de spelling ter wille van de clausula § 90 in *aliorum vigiliam consulum recedissent*, wat bevestigd wordt door 't perfect *recederunt* (Verr. V 163) in den Regius Parisinus. Zielinski acht ook voor den rhythmus pro Sull. 91 (ad) *lacrimas recederunt* noodzakelijk. Ik wil herinneren aan den vorm *reccidat* (de harusp. resp. § 54 en Ovid. Met. VI 212), die door handschriften gewaarborgd is. Natuurlijk eischt de maat, dat wij (Metam. X 18) in quem *reccidimus* schrijven. Met voldoening constateeren wij, dat § 95 *arcum* *facere e cloaca* de gissing van Cobet is goedgekeurd, met de overlevering *arcem* is hier niets te beginnen.

Naar tijdsorde volgt de redevoering pro Scauro, die slechts fragmentarisch is bewaard ; wij maken thans kennis met 't werk van Schoell, die toonde ten volle voor zijn taak berekend te zijn. Zijn tekst onderscheidt zich o. a. door de volgende drie emendaties boven dien van Clark 3, 3 *quis invenitur . . . qui se ipsum morte mullarit*, waar de Engelsche editie den indicativus *mullavit* biedt ; 10, 21 *iacere fundamenta patiamini* (alleen deze volgorde van woorden is rhythmisch) en 20, 45d *quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca mutabit* ? Hier is toch met *mutavit*, dat bij Isidorus staat, bedoeld *mutabit* door de gewone verwisseling van *v* en *b*.

Het derde stuk van dit deeltje pro Rabirio is weer uitgegeven door Klotz. Niet Ciceroniaansch is deze opvolging van *tempora* § 5 *supplex erat rex, multa rogarat*, *omnia pollicebatur*, die door Klotz verdedigd wordt, ofschoon enkele codices 't imperf. *rogabat* hebben, dat logisch is, immers 't smeeken vond plaats onder vragen en beloven. Bij § 40 *fallaces . . . et fucosae* mis ik de aanteekening, dat dit een liefkoosde verbinding van woorden is bij Cicero ; 't zelfde ongeveer wordt herhaald pro Planc. 22, vergelijk tevens ad Attic. I 1, 1 *sine fuco ac fallaciis*. Daarentegen heeft de uitgever wel bij § 35 *aietibus* de plaats geciteerd, waar dit participium nog eens gebruikt wordt ; ik voeg er bij Quintil. III 10, 1 en Apul. Metam. 6, 13.

In fasciculus 26 is louter de rede pro Milone opgenomen. Hier heeft in 't argumentum van Asconius Klotz zich de vrijheid gepermitteerd zijn eigen conjectuur in den tekst te zetten : *corpus nudum ac cruentatum* sicut in lecto erat positum, ut vulnera videri possent, in forum

detulit et in rostris posuit. Alsof *cruentatum* tot *caldatum* — de lezing van den archetypus — kon verknoeid worden! Het eenig opmerkelijke is verder, dat Klotz in deze oratie veel glossemata aanneemt meer dan Clark bijv. Dus komen wij tot

Fasciculus 27¹⁾. Te prijzen valt, dat Klotz vele parallelplaatsen opnoemt uit de Panegyrici in den apparatus van de rede pro Marcello. Men kan begrijpen, dat dit stuk, 't welk Goumy zoo juist karakteriseerde als la plus retentissante fanfare quel'éloquence ait jamais sonnée voor die loftuiters kost was om van te smullen! Onjuist is wat de editor op bladz. 81 bij § 34 beweert, dat de Scholiasta Gronovianus geschreven heeft cum *id sollicitudine*. Ik heb reeds in de Mnemos. 34 (1906) pag. 118 verklaard, dat de lezing van den Leidensis is: cum *ea sollicitudine*. Stangl Pseudoascon. pag. 103 en de uitgave van Stangl bevestigen het ten overvloede.

In de zoo fijne rede pro Ligario moet de apparatus uit den aard der zaak vaak de autoriteit van Quintilianus inroepen. Dat Klotz § 35 *quam hoc* (n. l. 't vergeten van beleedigingen) *est animi, quam etiam ingenii tui* met goede bronnen als uitroep opvat, is veel meer overeenkomstig den geest van de plaats dan 't zoutelooze *cum . . . tum* door Clark, maar door geen handschrift gesanctionneerd. Ter nadere adstructie vestig ik de aandacht op de mooie allitteratie, waarmee de periode eindigt: de aliis quibusdam quaestoribus reminiscens recordari.

Grooter dan elders is de overeenstemming tusschen de Engelsche en Duitsche edities aangaande de oratio pro Deiotaro met uitzondering van § 10 (in § 28 naderen zij elkaar zeer). Wij kunnen thans overgaan tot de fasciculi, die geheel 't werk zijn van Schoell:

No. 28. Het lijkigste deeltje bevat de Philippische redevoeringen. Men verwacht niet, dat ik deze 14 oraties één voor één naga. Ik wil mij bepalen tot een paar hoofdpunten en beginnen met te zeggen, dat Schoell niet zoo veel nadruk legt op 't bestrijden van gissingen, waarin Klotz een zekere routine bezit. De eerste geeft zakelijk de lectiones der handschriften en de conjecturen, noemt de plaatsen bij Grammatici en Rhetores Latini, waar de bewuste locus Ciceronianus is gememoreerd en geeft er bij aan, waarom zulks geschiedt; bijv. dat Phil. 2.99 door Pricianus geciteerd wordt om de comparativi; Phil. 13, 43 door Pompeius om den superlativus *piissimus*; Phil. 2, 63 door Diomedes *propter vim orationis* en Phil. 1, 5 *insepultam sepulturam* door de Scholia op Lucanus om het *κακόζηλον*. Een enkele maal geeft hij een vingerwijzing, hoe een woord juist te verstaan is; zoo duidt hij bijv. VIII 23 waar Cicero van Popilius Laenas verhaald heeft: *virgula stantem circumscriptis dixitque se renuntiatum* senatui enz. in den apparatus aan, dat men na *renuntiatum* moet invullen *legationem*. Aan de vaststelling van den tekst is de grootste zorg besteed. Zeer aannemelijk is Phil. 11, 13 *hominem ridiculum, qui se exercere aere alieno putet posse, cum vendat aliena*; in V leest men *exercere*, in D *exire*, zoodat Schoell den spijker wel op den kop geslagen heeft. Hetzelfde geldt van Phil. 2, 64 *mea autem sententia, qui rei publicae sit hostis, felix esse nemo potest*, waar Clark *infelix* schrijft met D in plaats van *hostis* en Klotz

infensus verlangt. Een eenvoudige verbetering is aangebracht 13, 7 door de toevoeging van *ac*.

Misschien is 't laatste deeltje fasc. 29, dat ons de fragmenta orationum deperditarum brengt juist dat, wat de grootste waarde bezit: zoo uitnemend waren de fragmenten tot dusverre niet uitgegeven. Men leest er bepaald voor zijn plezier in, immers alle mogelijke gegevens uit scholiasten en rhetoren zijn aan de hand gedaan. Ik wil van dit voortreffelijk boekje geen afscheid nemen zonder een poging tot correctie gedaan te hebben als bewijs van mijn groote ingenomenheid. Wij lezen daer al. Milon. XV 3, 11 (pag. 453) sic enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: o virum *usuam*. Zou de ware lezing niet zijn: o virum *verissimum*?

Ik heb in 't Literar. Zentralbl. (19 Mai 1917) een kritiek gelezen over de fascic. 21—29, waarin stond, dat wat Schoell en Klotz geven „feinste sauberste Arbeit” is. Ik wil dit erkennen voorzover Schoell aangaat, maar moet het tegenspreken ten aanzien van 't werk van Klotz: dat toch is in alle deeltjes — om van *de domo* nu maar te zwijgen — te zeer door drukfouten ontsierd en te veel tekortkomingen laten er zich blijkens hovenstaand overzicht in aanwijzen om zulk een lofspraak te rechtvaardigen. Ik wensch niettemin openlijk uit te spreken, dat ik dankbaar ben voor en mij zeer verheug over de verschijning van de nieuwe Teubneriana. Gaarne breng ik den bewerkers mijn hulde voor hun onverdrotten inspanning, waardoor zij een grooten dienst bewezen hebben aan onze wetenschap — ik doe dit, terwijl ik een eeresaluut breng aan Clark, den man, die in onze eeuw de studia Ciceroniana zoo schitterend heeft ingeleid!

's-Gravenhage.

C. Brakman J z.

Van den Vos Reynaerde, uitgegeven door Dr. J. W. Muller. Gent. W. Siffer—Utrecht, A. Oosthoek. 1914. (Pr. f 1.50; geb. f 1.90).
Dr. J. W. Muller, Critische commentaar (op de hierboven genoemde uitgave). Utrecht, A. Oosthoek. 1917. (Pr. 3.50).

De heer Muller heeft een plan uitgevoerd dat hij vele jaren lang heeft beoogd. Er is zeker wel geen enkele quaestie, die op den tekst van *Reynaert* betrekking heeft, of zij is door hem met zijne welbekende nauwgezetheid bestudeerd. Hij heeft altijd gehoopt eens zoo goed mogelijk, met alle hulpmiddelen der critiek, den tekst te reconstrueeren, en thans heeft hij de uitkomst van zijne studiën ter beschikking van anderen gesteld. Hij is in een zeer gunstig geval. De fortuin heeft gewild, dat het hs. *f* werd ontdekt vóór hij zijn tekst uitgaf. In alle teksten, waarop zijne uitgave berust, zijn voor elk te raadplegen. Het bezwaar, dat eene critische uitgave de waarheid min of meer verduistert, bestaat voor deze uitgave niet. Ieder kan, zooveel als hij wil, den heer Muller controleeren; en deze tracht zijne lezers niet te overrompelen, maar verdedigt met de meeste zorg wat naar zijne meening den oorspronkelijken tekst zoo dicht mogelijk nabijkomt. Hoever gaat die benadering? Dit hangt in de eerste plaats af van de betrekking tusschen *a* en *f*. De heer Muller verklaart openhartig, dat hij zich die betrekking minder gunstig voorstelt dan Franck meende te mogen aannemen. Het aantal fouten die *a* en *f* gemeen hebben, en die men niet voor toevallige overeenkomsten mag houden, is volgens den heer Muller niet zoo gering (*Comment.* 27). Men zou dan

¹⁾ Van dit deeltje bestaat een editio minor zonder apparatus.

met behulp van *a* en *f* samen slechts kunnen komen op een punt, nog vrij ver van het begin. Dit is mogelijk, maar men zal er in moeten berusten. In elk geval heeft men reeds nu met behulp van *f* voor een aantal plaatsen vaster kunnen bepalen wat gestaan zal hebben in een *hs.*, onder dan *a* en *f*, plaatsen waarin de lezing van *a* niet voldeed, en die men reeds door middel van *e*, *l* en *b* had trachten te verbeteren. Ik noem, behalve den Proloog. 97 ^b) *versweghen*, 123 *dat ontheret si Derre clayhe*, 211 *butsel*, 356 *ghescreven wesen*, 374 *stole*, 498 *dor dat donker*, 700 *mangieren*, 768 *verhoornden*, 1406 *granekine*, 2115 *ghemeene alsoo*, 2941 *smaren*, 3075 *gheestelijke*, 3076 *ghi lext beede*, 3144 *ten ase*, 3169 *gaghele*, 3192 *bedwonghen eet*, 3204 *scuden*, enz. Doch in een zeer groot aantal plaatsen geven *a* en *f* hetzelfde, en wel eene verstaanbare en gezonde lezing. Het spreekt van zelf, dat de heer Muller die dan in zijn uitgave heeft opgenomen. Hij heeft dat gedaan ook in vele gevallen waarin *b* of *l* eenigszins verschillen van *a* en *f*, doch waarin het min of meer twijfelachtig is, of hetzij *b* of *l* inderdaad een ouderen tekst aanwijst; bij herhaling leest men dus in zijn commentaar: „ik houd mij ten slotte maar aan *af*.” Soms evenwel zijn er vrij duidelijke teekenen, dat de lezing van *af* in de plaats is gekomen voor eene andere die men nog kan herstellen. Zoo in 2051, waar *te hove* reeds door Verwijs is veranderd in *te hove*, welke verandering ook door *l* wordt aanbevolen; in 3172, waar *hoenre* staat, en waar volgens Verdam vanwege *e* en *l* *woerhoenre* zal moeten gelezen worden; in 3383, waar *Belijns*: *sijns* reeds lang aanstoot heeft gegeven. Niet zonder aarzeling heeft de heer Muller ook in 2274—75 (*bi sduvels cracht Ende bi sduvels ghewelt*) in navolging van Franck, maar niet op geheel dezelfde wijze, de gemeenschappelijke lezing veranderd naar de lezing van *b*. In 391 heeft hij *b* gevolgd, omdat *die felle saghe* van *af* moeilijk is te verklaren; doch hij geeft toe, dat men niet goed kan begrijpen door welke oorzaken dan die fout in *af* zou zijn gekomen. In 205—6 doet hij hetzelfde, misschien te recht; doch men kan zich voorstellen, dat ook *goet no quaet* eene vaste uitdrukking was in de hier vereischte beteekenis, al zijn er geen andere voorbeelden van. Na 3114 moesten vanwege *e*, *b*, *l* twee verzen in den tekst van *af* worden ingelascht, en die noodzakelijkheid spreekt hier nog duidelijker dan in enkele andere plaatsen, waarvoor men ook eene inlassching volgens *b* kan aanbevelen (zie b. v. de beschouwing over 1288 vlgg.). Ook in 2465—66 is de lezing van *a* en *f* (er is een klein verschil) vervangen door die van *b*, en zoo zijn er nog andere plaatsen waarin van *af* wordt afgeweken, zonder dat echter ooit de tekst op eene sterke manier wordt veranderd (verg. b. v. 1580 *liede* in plaats van *kindre*; 2387 *ghesloopen* in plaats van *ghelopen*; ook 1433, 1449 enz.). In 1505 hebben *a* en *f* wel niet geheel denzelfden plaatsnaam, maar volgens den heer Muller geven zij „als oudsten bereikbaren vorm” *Bolois* of *Blois*, dat men evenwel niet goed kan verklaren. Maar wellicht heeft Martin toch niet zonder enig recht *Amblois* geschreven vanwege *Amplosis* in *l*; uit *vā ā blois* kon ontstaan *van blois* in plaats van *van amblois*. Nu doet eene nuchtere opvatting van den tekst toch onderstellen, dat de „pape” van *Bolois* woonde in het land

van *Vermendois*, en aangezien de graven van Vermandois een tijdlang, tot 1185, het land van Amiens hebben bezeten, en in *b* de naam *vyanoys* staat, vraagt men onwillekeurig, of ten slotte niet een priester in de stad of in het land van Amiens zou kunnen bedoeld zijn; de naam *Amiens* is ontstaan uit *Ambianis*, daarnaast het adj. *Ambianensis* (fi. *Amiénois*). Van plaatsnamen vindt men soms zonderlinge varianten: de heer Muller vermeldt, uit *Carel ende Elegast*, *Bollonoys* naast *Baloys*. Indien mijne — zeer vage — gissing niet geheel bezijden de waarheid was, zou in *a*, *f* en *l* een zeer oude fout zijn, die niet gekomen was in het voorbeeld van *b*. Ik begrijp, dat de heer Muller zich heeft willen houden aan de stellige gegevens; maar is dan *Blois* of *Bolois* zonder twijfel te verkiezen boven *Amblois*?

Tegenover de vele plaatsen, waarin *a* en *f* hetzelfde hebben, staan de zeker niet minder vele waarin *a* en *f* verschillen. Dit kan vooreerst zijn, doordat de schrijver van *f* of zijn voorganger een Vlaamsch woord in den tekst door een woord uit zijn eigen dialect heeft vervangen; en overal waar men zoo iets mag onderstellen, zal men aan de lezing van *a* de voorkeur geven. Maar behalve dat hieromtrent vaak twijfel kan bestaan, zijn er een aantal verzen waar dialectische verschillen in het geheel niet in aanmerking komen, en waar ook niet in een van de twee *hs.* eene onbetwistbare fout staat. Dan blijft over de vergelijking met *b* en *l*, waar deze mogelijk is, en verder het verband, de eigenaardigheden van het taalgebruik, het min of meer treffende, met één woord allerlei criteria wier toepassing vaak eenigszins subjectief moet worden, wat de uitgever natuurlijk erkent, en wat zijne taak nu en dan zeer moeilijk maakte, daar hij ten slotte immers voor elk vers één bepaalden vorm moest kiezen. De tekstcritiek kan wel van sommige verzen zeggen: „hier hebben wij hoogstwaarschijnlijk wat de dichter heeft geschreven”; doch in de allermeeste gevallen moet die reconstructie een benadering blijven, en vooral wat de kleine bijzonderheden aangaat. De heer Muller heeft altijd zijne keus zorgvuldig overwogen: nu eens werd het *a* contra *f*, dan *f* $\times$ *a*; en verder *a* $\times$ *f*, *b*; *f*, *b* $\times$ *a*; *f* $\times$ *b*, *a*; *a*, *b* $\times$ *f*; *a*, *l* $\times$ *f*; *f*, *l* $\times$ *a*, *b* enz.; soms ook moende hij elementen van verschillende lezingen te moeten vereenigen. In het opnemen van geheel nieuwe woorden, waartoe men bij conjectuur kan komen, heeft hij voorzichtig willen zijn. In 1785 heeft hij volgens de gissing van Verdam *ooghenscalke* geschreven; in 2127 volgens die van Franck *maerliken*; doch in 3036 heeft hij niet met Franck willen lezen *ghemelike*. In 2094 heeft hij de nagenoeg onverstaanbare lezing zoowel van *a* als van *f* vervangen door *die al ic daernelike mee*, wat hij zelf beschouwt als een eenigszins gewelddadig middel om zich uit der nood te redden. En dat hij hier van dit bijna onbekende adverbium durft gebruik maken komt waarschijnlijk daardoor, dat hij *daerne* (os. *durnō*) ook meent te mogen aannemen in 2351, waarvoor Franck in dien geest iets had ondersteld. Hier zijn twee verzen, waarvan het tweede, zooals men sinds lang gezien heeft, ongeveer zóó moet worden gelezen als thans door *f* wordt aangeduid; want *met groten vare* in *a* past hier niet, en de woorden *infra philicem* in *l* hadden reeds (zoo goed als bewezen, dat hier sprake was van varen kruid). In het tweede vers zal men dus zeker moeten

1) Volgens de uitgave van Muller.

hebben met *groenen (f)* of *groten (a)* *vaerne* of *varen*. Dit rijmt op een woord, waarvoor *a* heeft *daer nare*, en *f* *dar na*. Nu is hier in het verband het begrip *daerna*, dat *a* en *f* beide met hetzelfde woord uitdrukken, zeer gepast. Het rijm zou geheel in orde wezen, wanneer men mocht lezen *daernaeren* : *varen*. Maar volgens Franck is noch *daernare* noch *daernaren* aannemelijk in den tekst van *Reynaert*, en vandaar dat hij denkt aan een geheel ander, in casu zeer zeldzaam woord, dat ook door *meque latere volens* in *l* wordt aanbevolen. Nu vindt men bij Verdam twee voorbeelden van *daernaren* in het rijm, uit Maerlant (*Merl.* 2013) en uit *Lanc.* (: *waren* en *ontvaren*). Is het nu niet te sterk dien vorm dan in *Reynaert* onmogelijk te achten, wanneer toch *a* en *f* beide er aan doen denken? Wat de dichter zelf heeft geschreven, weet men niet vast; maar kan men hier inderdaad komen tot een oudere redactie dan die welke door *a* en *f* is gegeven? En past *duerne* inderdaad goed bij het praedicaat? Ook in 1638 is *vuurstergat* eene reeds vroeger door den heer Muller verdedigde conjectuur. Maar verdiende *hemelgat* in *f* 1632 niet een gunstiger waardeering dan hij er aan geeft? Moet men *hemelgat* houden voor eene even mislukte poging als *valdoregat* in zooveel verder afgeleide teksten als *d* en *p*? De „*valdore*” was blijkbaar een buitenluik boven in het huis, dat Reynaert opende voor Isingrijn, maar dat de boeren in den kouden nacht zeker niet open hadden gelaten; zij moesten zich dan ook moeilijk kunnen voorstellen, dat door deze opening een zwaar voorwerp naar beneden was gekomen. Daarentegen konden zij, dunkt mij, bij het wakker worden wel meenen, dat het voorwerp gevallen was door eene opening in den zolder, een begrip dat, zooals de heer Muller opmerkt, ook in een Vlaamschen tekst zeer goed door *hemelgat* kan zijn uitgedrukt. Het corrupte *vyuer gat* in *a* is verminkt uit een woord dat misschien in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, en dat dan later in de familie van *f* door het synonieme *hemelgat* is vervangen. Maar ook het omgekeerde is mogelijk, want immers ook *a* heeft allerlei afwijkingen; en zoo zou men zich kunnen voorstellen dat *hemelgat* eene zeer oude lezing was, die in de familie van *a* is vervangen door iets waarvan *a* zelf een onduidelijk overblijfsel heeft. Veel is over deze plaats geschreven, vooral toen men *f* nog niet kende. Indien het begrip *zoldering* ook door *vloer* kon worden uitgedrukt, dan zou men bijna vragen of *vyuer*, * *viuer*, niet uit *vloer* kan zijn ontstaan. Toen men alleen *a* had, en daarin (804) moest verklaren *houtmakigghen van lanternen*, was de gissing van den heer Verdam (*houtmakigghen = outmakigghen*) eene ware uitkomst. Maar wanneer men thans wil bepalen wat in het oorspronkelijke van *a* en *f* heeft gestaan, is het dan zoo zeker dat daarvoor de lezing van *a* moet worden aangenomen, terwijl die van *f* zeer gelijk op een vers in den Franschen tekst, en aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat? Het zou inderdaad niet ondenkbaar wezen, dat oorspronkelijk het bedrijf van een man was aangeduid, en dat een latere schrijver van dat vers eene bijstelling bij *vrouwen Ogernen* had gemaakt. De *maker van lanternen* zou daarbij veranderd zijn in eene *outmakigghen*, welk ambacht misschien door vrouwen kon worden uitgeoefend. Wilde men met gissen voortgaan, dan zou men kunnen vragen of in sommige hss. misschien van *lanternen* veranderd is in * *van tavernen*;

in *b* nl. heet de vrouw *vrou Julocke van der afterpoorten*, en juist in *Reynaert* 1281 heeft *taverne* deze beteekenis. Doch het is niet mogelijk hier alles wat men heeft opgemerkt te noemen; slechts nog dit, dat de uitgever in 3055 uit volle overtuiging eene verandering maakt tegen alle gegevens in, en dat hij in 730—814 een groote verschikking van verzen bij nader inzien zeer vereenvoudigd heeft (in de *Toeroegsels en Verbeteringen* aan het slot).

In eene critische editie moesten natuurlijk de taalvormen en de spelling genormaliseerd worden: men kan de elementen van verschillende hss. niet onveranderd in één tekst naast elkaar plaatsen. De heer Muller geeft uitvoerig rekenschap van wat hij te dien opzichte heeft gedaan. In zijne regeling van de spelling is opmerkelijk, dat hij niet alleen *e* schrijft naast *ee*, iets waartoe hs. *a* en ook de practijk van andere Vlaamsche hss. hem het recht gaven, maar ook *o* naast *oo*, vanwege de onderscheiding der rijmklanken in dezen tekst, doch niet in overeenstemming met de gewone spelling. Daar hij meent te mogen aannemen, dat *-e* en *-en* in den *Reynaert* niet op elkaar rijmen (want anders zouden rijmen als b. v. *varen* : *openbare* enz. moeten voorkomen; zie blz. 83), vindt hij hierin een criterium voor de declinatie van femina op *-e*, een moeilijk punt dat hij met veel omzichtigheid behandelt, misschien wat uitvoeriger dan voor zijne conclusie strikt noodig was.

Wie dit boek gebruikt, gevoelt zich telkens opnieuw erkentelijk jegens den schrijver. En zelfs zij die van critische uitgaven afkeerig zijn, zullen toch den heer Muller er niet van beschuldigen dat hij het inderdaad gegevene op eene ruwe wijze voor eigen theorieër heeft pasklaar gemaakt, of in zijne tekstredactie aan invallen van het vernuft de voorkeur geeft boven het waarschijnlijke. Zijn boek is het werk van iemand die zijn onderwerp door en door kent, en men gevoelt zich zeer veilig onder zijne leiding. Hij decreeteert niet wat de dichter *moet* hebben geschreven, maar hij doet beredeneerde voorstellen over hetgeen de dichter *kan* hebben geschreven. Den tekst moet men niet willen gebruiken zonder den Commentaar.

Groningen.

A. Kluyver

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XXIV. **Mittelhochdeutsche Minnereden. I.** Die Heidelberger Handschriften 344, 358, 376 und 393 hg. von Kurt Matthaei. Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. 1913. (Pr. M. 8).

Tot het werkplan van de Redactie der D. T. behoort ook de uitgave van de in de latere me. zoo geliefde „Minneallegorien”, waarvan mhd. „Sammelhandschriften” uit de 14de—15de eeuw een groot aantal bewaard hebben. Daar echter deze dichtbundels ook zuivere leerdichten zonder allegorische inkleeding bevatten, en men den inhoud der hss. voorzoover die nog niet gepubliceerd is, volledig wil afdrucken, zullen al de hiertoe behorende teksten, samengevat onder den titel „Minnereden” achtereenvolgens worden uitgegeven. Wij hebben hier dus te maken met het genre, dat ook in onze me. letteren als „sproken, disputaciën of quaesties van Minne” welbekend is. Elk voor zich verdienen deze gedichten, voor het meerendeel van geringe of

totaal geen kunstwaarde, misschien niet gedrukt te worden, maar te samen genomen geven zij een beeld van een litteraire strooming, die voor onze kennis van het geestes- en gemoedsleven, van de beschaving en den smaak der latere me. geenszins onbelangrijk is.

Het hierhoven aangekondigde 1e deel bevat 15 tot-nogtoe onuitgegeven „Minnereden” uit 4 Heidelbergsche hss. (pap. 15de eeuw), waaronder 12 allegorische. De Heidelb. bibliotheek bezit nog twee hss. van soortgelijke inhoud: cod. p. g. 313, waarvan bijna alles reeds gedrukt was, en 348, die om andere redenen werd ter zijde gelegd.

De vier eerste gedichten: „Der Minne Gericht”, „Minne und Pfennig”, „Der Minne Freud und Leid”, „Der Traum im Garten” vormen den inhoud van hs. 344. Zij zijn van één dichter, die zich zelf herhaaldelijk den „ellenden Knaben” noemt ¹⁾, en die, hoe breedsprakig ook, toch niet van talent ontbloomt is. No. 5—9: „Der Minner im Garten”, „Minne und Gesellschaft”, „Männertreue und Frauentreue”, „Die zehn Schwestern”, „Der entflohe Falke” zijn uit hs. 358, dat bovendien ook 4 gedichten van Altwert (uitg. door Holland en Keller) en 3 andere bevat. Merkwaardig is in No. 9 het breede verhaal der door haar minnaar verlaten vrouw, waarin al de bekende „Falkenlied-Motive” zijn uitgewerkt. No. 10: „Das Minneturnier” vormt met de bekende „Jagd” van Hadamar von Laber den inhoud van hs. 376. De 5 overige nummers: „Bestrafte Untreue”, „Der Minne Gericht”, „Der Stern der Treue”, „Frau Minnen Rat”, „Der Minne Gericht” zijn geput uit hs. 393, dat nog 8 andere gedichten, de meeste gedrukt in het „Liederbuch der Hätzlerin”, bevat. Dit laatste hs. is volgens Matthaei — ook blijkens het facsimile — uitermate slordig geschreven met talloze afkortingen, uitlatingen en bedorven plaatsen, en ongelukkig zijn juist deze 5 gedichten nergens anders gevonden, zoodat de uitgever hier moest afzien van elke stelselmatige poging om een gezuiverden, leesbaren tekst te geven. (Van de ook elders overgeleverde teksten zijn de „Lesarten” in een „Anhang” vermeld.)

Daar nu ook de overlevering der gedichten 1—10 lang niet onberispelijk, althans de tekst vaak zeer onhelder is, stond M. zeker voor een moeilijke taak, en men begrijpt, dat er niettegenstaande de hulp van Roethe en Hübner nog veel duister en onzeker is gebleven. Het komt mij echter voor, dat hij zich van de idiomatische cruces wel wat gemakkelijk heeft afgemaakt, en dat met name bij zijn interpunctie in verband met de interpretatie meer toelichting zeer gewenscht ware geweest. Ik vermeld het een en ander, waarop ik bij het lezen stuitte.

N° 10, 20—27 *ich bin verfaßt dem rechten,
das alle undatt strafft.
gar dick min lib entschlaft
und übt natürlich rûge,
so fug und auch unfûge.
mir wircken seltzum treym
gemell, und nit geheym
mir die zu halten zympt.*

Wat *verfaßt* hier moet beteekenen, wordt niet gezegd;

¹⁾ Zie hierover de dissertatie van Matthaei, Marburg 1907.

men zou *verpfaunt* verwachten. Voorts dunkt mij, dat achter *rûge* en *treym* een punt moet staan, en dat die na *unfûge* moet vervallen; *gemell* beteekent dan niet *gemâlde*, zooals M. wil, maar *vermeld* in tegenstelling tot *geheym*. Maar aangezien alle toelichting ontbreekt, kan men slechts naar de bedoeling raden.

N° 10, 216—17 leest men zonder verklaring:

*die dritten meng der schyltt,
des baums gehengt on zal,*

De genitief *des baums* hangt hier in de lucht; hoe vat M. dat op?

id. 238—40: *und wen dan sich verrert
der schild beduttung hurttir! ,
so vacht dan an ein thurnmyr*

M. schijnt *hurttir* als imperatief (*hurtet ir!*) op te vatten. Maar het is bedoeld als vr. subst., zooals blijkt uit v. 751:

*das für und auch der melm
von siner hurttir stoben.*

en door den dichter gevormd uit *hurtieren*, naar analogie van *turnieren*-*turnier*. De constructie blijft overigens duister.

N° 11, 272—3. *wan er ist gewessen schlecht
gen ir alsines kreßness stab.*

Voor *kreßner* verwijst het gloss. naar *chrismer* in het „Schweiz. Idioticon”, zonder verdere toelichting. Maar het is zeer de vraag, of dit er iets mee te maken heeft. In elk geval verklaart het hier niets.

N° 12, 801. Wat is *ainer snecken korb*?

N° 6, 140—4 *wilt du ir sin erbûlgen
und mit lobe sin so lach,
ich weiz sie legt an dich gerach,*

Een aannemelijke verklaring van *lach* en *gerach* kunnen noch Roethe, noch Hübner geven. Ik geloof, dat *lach* is verschreven voor *laß*, en dat daarna het oorspronkelijke rijmwoord *haß* is verknood tot het zinlooze *gerach*.

Het onbekende *verbleffen* in v. 233 wordt in de woordenlijst vermeld zonder eenige toelichting. Het zal wel afgeleid zijn van ons *blaffen* in den zin van *spotten*, *hoonen*.

N° 7, 132—5 *sie habent swerer lester
uff sich geladen von truwen wen ;
untrüwen hant sie irn sen
mit trüwen an iren rûk gemacht.*

wordt zonder commentaar afgedrukt, alsof het glashelder was. Ik verklaar nederig er niets van te begrijpen.

N° 8, 240—3 *er hiez sie selber Mynne,
also nennen wir sie noch,
wil si ge gen kan einen kroch.*

Het gloss. vermeldt onder *kroch*: *einen kroch gen*, zonder meer. Daar worden wij niet veel wijzer van! En wat is *wil si ge*?

Ten slotte nog dit: N° 6, 29 is sprake van een tent, *uz richem flüwel gesniten*. Dat is nu eens glashelder, maar

de woordenlijst zet er een vraagteken bij: „*flüwel*?, *subst. ein kostbarer Stoff.*” Naar aanleiding hiervan en van hetgeen ik in het Maartnummer blz. 134—135 over Bömers uitgave van de „Pilgerfahrt” opmerkte, wensch ik een vraag te stellen. Zouden de jonge Germanisten, die onder toezicht van Roethe belast worden met het bewerken van een Oudduitschen tekst uit het overgangstijdperk, niet goed doen, ook eens wat Mnl. (en Mudd.) te leeren, of althans in de vele gevallen, waar Lexer hen in de steek laat, het groote Mnl. Woordenboek van onzen Verdam te raadplegen? Zij zouden er een schat van wetenswaardigheden uit opdiepen, geschikt om hun kennis van en hun blik op het Duitsche taalgebied te verruimen. Hoe komt het toch, dat Franck in Deutschland geen navolger heeft gevonden? Wordt dat Oud-Germaansche dialect, dat van alle het nauwst verwant is met het Mhd., daar als *quantité négligeable* beschouwd?

Utrecht.

J. J. A. A. F r a n t z e n.

J. H. A. Günther, English Synonyms, Explained and Illustrated. Third Edition. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. f.290).

Dez., A Manual of English Pronunciation and Grammar for the use of Dutch Students. Third Edition. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. geb. f.275).

Wij begroeten den derden druk van Gunthers English Synonyms met vreugde. Het is nog steeds het beste boek, dat in Nederland over dit onderwerp verschenen is. Aangezien de nieuwe druk niet merkbaar van de vorige uitgave verschilt, en deze laatste uitvoerig werd aangekondigd, is het wel overbodig het vóór ons liggende boek weer in détail te bespreken. Maar voor den vierden druk die zeker komen zal, zouden wij den schrijver den raad willen geven: Wees in uw definities wat beknopt. Maak ze niet te lang. De leerling, die honderden woorden te bestudeeren heeft, zal er slechts baat bij vinden. Echter, ook nu wordt het boek allen die Engelsch studeeren met warmte aanbevolen.

Goede diensten kan ook het tweede boek hierboven genoemd, bewijzen, vooral wat betreft de spraakkunst. Ik heb tegen het eerste deel, waarin de uitspraak behandeld wordt slechts dit bezwaar, dat bij den breeden opzet van het onderwerp de details hier en daar een beetje in 't gedrang zijn geraakt, bijv. bij de behandeling van de letters *r* en *th*. Maar wie stelt iedereen tevreden? De derde druk bewijst, dat het boek verder zijn weg wel zal vinden.

Utrecht.

P. Fijn van D r a a t.

H. A. Naber, Meetkunde en Myssiek. Drie voordrachten. Amsterdam, Theosoph. Uitg.-Mij. 1915. (Pr. f.4.50, geb. f.5.50).

Het houden van lezingen over wiskundige onderwerpen voor een niet mathematisch publiek is een waagstuk. Iemand, die zijne studieën beperkt tot de zuivere mathesis alleen, hoeft er niet aan te beginnen; er behoort een groote dosis historische kennis, of liever nog speurzin, bij, om de beteekenis van een onderdeel van meetkunde of getallenleer voor de cultuur van een volk uit te doen komen. Het eigenaardig talent, dat noodig is om zulke lezingen voor den hoorder genietbaar te maken, heeft Dr. Naber zonder twijfel in hooge mate. Of hij ons meeneemt naar het geheimzinnige land der Pharao's, of naar de meesterwerken der Gothiek of naar het poëtische rijk van den Graal, wij volgen hem gaarne en

luisteren naar hem met belangstelling. Hoe levendig is de uitweiding over Piazz Smith in de eerste voordracht, een voorbeeld van een geleerde, die overhoop ligt met de officieele wetenschap en haar vertegenwoordigers, een opstandeling in de republiek der geleerden. Maar terwijl de rebellen der staatkundige historie wel bijna allen ook hun verdedigers hebben gevonden en dus hun fair trial voor het nageslacht hebben gehad, is dit met figuren als P. Smith en zoovele anderen nog niet het geval. De geschiedenis der oppositie is nog een niet geschreven hoofdstuk in de annalen der natuurwetenschap, trouwens niet het eenige.

Wanneer de gelegenheid zich voordoet, buiten het gebied van de schoolmeetkunde te gaan met zijn uitsluitend gebruik van rechten en cirkels dan is de heer Naber niet de man, om die gelegenheid te laten voorbijgaan. Wat de verklaring van den naam *cissoïde* betreft, die op bldz. 33 gegeven wordt, lijkt het mij waarschijnlijker dat hierbij gedacht moet worden aan de overeenkomst tusschen de *cissoïde* en de gebogen lijn, die een klimopblad bij den bladsteel vertoont¹⁾. Aardig is het kijkje, dat de schrijver ons laat slaan in de eigenaardig mystiek-mathematische gedachtengang van Keppler (bldz. 38). Hier even een opmerking. In deze tweede voordracht wordt meer dan eens Luca di Borgo genoemd als auteur over de S. D., die den naam *Proportio Divina* het eerst heeft bedacht, ongeveer een eeuw voor Keppler. In de eerste voordracht lezen we echter: „Ik heb nu echter ook reden te betwijfelen dat Keppler de eerste zou zijn geweest die in die verdeelwijze zoo iets bijzonders zag” en iets verder: „Dat iemand voor K. die verdeelwijze aldus genoemd zou hebben wordt voorloopig niet door mij beweerd.” Dit moet een vergissing zijn.

Ondanks dit groote aantal belangwekkend en goed voorgestelde details kunnen we toch na volledige lezing en herlezing moeilijk een gevoel van onvoldaanheid onderdrukken. Als we nog eens overdenken willen wat de auteur ons heeft verhaald, merken we al direct, hoe moeilijk het is den gedachtengang dezer lezingen te vatten en vast te houden. Het is haast even lastig van deze lezingen een overzicht te hebben als na te teekenen wat men in een kaleidoskoop heeft gezien; de geheele inkleeding is te bont en te druk om als logisch betoog een blijvend indruk te maken. Neem de eerste lezing bij voorbeeld. Het pleit tusschen de π en de S. D. over het bezit der pyramiden hebben de hoorders met belangstelling gevolgd, (al zullen ze zich vast voornemen nooit in een jury plaats te nemen die uitspraak moet doen), maar nog gretiger spitsen zij de ooren als de heer Naber zich de vraag voorlegt: Wat is de zin van deze meetkundige taal, haar beteekenis voor het Egyptische volk? Teleurstelling. We krijgen een citaat van den Egyptoloog Moret, die de pyramiden definieert als „châteaux du double” en zegt:

„Il y a dans l'homme un élément permanent qui survit à l'individu en qui s'incarne la race même, c'est le double, le génie, âme corporelle qui épouse les contours du corps.” Misschien zouden we deze meening heel mooi vinden, als de gronden ervoor in het voorafgaande aangevoerd waren, maar nu komt zij als een bom uit de lucht vallen, meer verbijsterend dan verlichtend.

In de tweede voordracht worden keurige analyses

¹⁾ Zie Loria. Algebraïsche Curven. pg. 37, noot 3.

gegeven van een der roosvensters en van eenige boogrammen der kathedraal van Amiens. Is er, zooals aan een compositie een toonaard ten grondslag ligt, ook in een bouwwerk een theoretische grondslag noodig, en is die in de oude monumenten aan te toonen? Een vraag, even interessant als moeilijk, en waarin de meetkunde stellig een belangrijk woord heeft mee te spreken. Maar de gedachtengang in deze tweede voordracht is stellig ver van overtuigend. Het roosvenster dat de schrijver analyseert is vijfdeelig, en is dus in verband te brengen met de S. D. Uit een vaag beginsel van eenheid wordt nu de S. D. als verhoudingsbasis voor de geheele kerk geproclameerd. Maar ook de drie- en zesdeeling komt bij de vensters der kathedraal in Amiens voor, het roosvenster in den voorgevel is achtdeelig. Zelfs in de fig. 15a zien we boven de pentalfa, waarop in het onderschrift gewezen wordt, een zesdeelig roosvenster prijken. Het gaat dus niet aan de opvatting dat de S. D. een versieringsmotief is, waarnaast zeer goed andere verhoudingswetten kunnen bestaan, op zij te schuiven. En dan de roosvensters in de Notre Dame te Parijs en te Reims? We kunnen hier den indruk niet van ons afzetten, dat de schrijver een gedachte die hij eenmaal heeft opgevat, door dik en dun vasthoudt.

In de laatste lezing komt dit nog sterker uit. Eerst wordt de belangrijkheid van den vorm van den graal betoogd. Daar is natuurlijk niets tegen. Misschien (hier is de schrijver nog voorzichtig) was de vorm wel het essentieele. Dit brengt ons op het spoor van de school der Pythagoraeërs, waar de vorm zoo'n groote rol speelt. Daar de graalsage op Keltische bronnen wijst, wordt er verband gezocht tusschen de leer van Pythagoras en die der Keltische priesterschap. Zekerheid is hier natuurlijk niet te verlangen, al is het aangevoerde materiaal wel wat erg mager. Nu verschijnt de Samische letter ten toneele, en wordt de vorm van het gaffelkruis in tal van legenden en oude geschriften nagespoord. We moeten respect hebben voor de hoeveelheid materiaal die hier bijeengebracht wordt, maar het verband van dat alles met den graal wordt niet duidelijk, ook niet na lezing der vijfde afdeeling betiteld „de proef.” Waarom moet de graal den vorm van het gaffelkruis hebben omdat het getal tien of de combinatie tien maal drie op eigenaardige wijze in de sage voorkomt, of omdat Parzival drie maal schaakmat wordt gezet etc.? Toch geeft dit alles den schrijver aanleiding ten slotte uit te roepen „Er kan geen andere vorm worden toegekend aan het hoogheilige voorwerp dat Parzival ten slotte in handen houdt, want elke andere vorm is minderwaardig. Die vorm ontwapent alles — tot zelfs de critiek.” Is dat hier niet inderdaad met de critiek van den schrijver het geval geweest?

Het werk is ongemeen flink en royaal uitgegeven; het overmatig gebruik van verschillende lettersoorten in den tekst werkt meer storend dan verhelderend. In de lijst onderaan pg. 35 is het jaartal achter Petrus Ramus een drukfout.

Bussum.

D. H. S t a m.

O. Weinreich, *Triskaidekadische Studien*. Beiträge zur Geschichte der Zahlen. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. v. L. Deubner, L. Malten u. O. Weinreich. XVI Bd. I Hft.). Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M. 6.).

Na een „Vorwort” p. V. vlg., en een „Inhaltsverzeichnis”

p. VII behandelen kpt. I „Dodeka Theoi und Heros Charmylos” p. 1 vlg., II „Konstantin der Grosse als Dreizehnter Apostel und die religionspolitische Tendenz seiner Grabeskirche”, p. 3—14, III „Keltische Triskaidekaden”, p. 15—27, IV „Der Ruf nach dem Dreizehnten” p. 28—67. Er volgen vijf Exkurse over „Christus im Apostelkollegium” p. 68 vlgg., „Ἁγριοί θεοί” p. 70 vlgg., „Sakrale Zwölfzeiler” p. 72 vlg., „Dodekaden and Triskaidekaden aus deutscher Mystik” p. 73—77, „Zahl und formale Gliederung” p. 78—90, voorts nog Anhang I „Varro, Stefan George, Dante” p. 91—114. Anhang II (von F. Weege) „Ueber die Zahl 13 im altitalischen Volksglauben” p. 115—120, en een register p. 121—124.

De auteur gaat naar aanleiding van de „Verbindung eines Heroenkultes mit dem der zwölf Götter”, zooals ze in de oudheid, schoon hoogst zelden, p. 1, voorkwam, nader in „auf die allgemein mythologische Erscheinung des Hinauswachsens einer sakralen Zwölfergruppe über sich selbst, auf ihre Erweiterung durch den „Dreizehnten”, p. V, en brengt, zooals reeds uit eene verkorte inhoudsopgave blijkt, van heinde en ver allerlei gegevens bijeen, waardoor enerzijds het werk „eine gewisse Buntscheckigkeit” p. V vertoont, anderzijds echter ook in ruimeren kring de belangstelling voor het „Religionspsychologische” van genoemd verschijnsel opwekt, zoodat wij, over 't geheel genomen, ook dezen bundel studien dankbaar aanvaarden.

Zeer belangrijk is bovenal kpt. II, waarin op scherpzinnige wijze wordt aangetoond, hoe Konstantijn de Groote, die zich te midden van de (leege) zerken der twaalf apostelen liet bijzetten, blijkbaar de bedoeling had na zijn dood als hoofd der apostelen te worden vereerd: „Konstantin biegt die Würde des τρισκαδέκατος θεός ins Christliche um” p. 12. En hoogst interessant zijn voor ons, Nederlanders, de uiteenzettingen over „Die altfriesische Asegen-Sage” p. 34—55, eene legende ter verklaring van het feit, dat het aantal asegen (rechtens) juist dertien bedroeg, terwijl er oorspronkelijk blijkbaar slechts twaalf zijn geweest, p. 51 f. f.; opmerkelijk is hierbij ook, hoe het christelijke element in deze sage hoe langer hoe meer op den voorgrond treedt p. 55.

O. Weinreich heeft niet slechts historische en folkloristische, maar ook literaire gegevens, zelfs van recente auteurs, als S. Lagerlöf en Stefan George benut, daar immers de kunstenaar vaak datgene intuïtief begrijpt, wat de man van wetenschap niet dan met moeite reconstrueert, p. 28. Deze methode eischt echter grootere voorzichtigheid dan de auteur hier in acht neemt: immers al moge Gösta Berling, waar hij, zelf een der twaalf kavalieren op Ekeby, een dronk op het welzijn van den dertiende uitbrengt, p. 29 vlgg., hier te pas komen, het gaat niet aan, de Divina Commedia met warhoofdige rijmelarij in één adem te noemen.

Den Haag.

K. H. E. de Jong.

Jagmanderlal Jaini, *Outlines of Jainism*, edited (with preliminary note) by F. W. Thomas. Cambridge, University Press. 1916. (Pr. Sh. 4.).

Hoewel het Jainisme tegenwoordig, in verhouding tot het totale cijfer der Voor-Indiese bevolking, een kleine aanhang bezit en zich nimmer, gelijk het Buddhisme,

buiten Indië heeft verbreid, is toch de studie van de Jaina-godsdienst niet van belang ontbloeit. Vooreerst bezit deze sekte een omvangrijke literatuur, die, in meerdere prākrit-talen bewaard, reeds daardoor voor de taalwetenschap een grote schat betekent. Bovendien heeft het Jainisme ook zijn aandeel gehad in de godsdienstige ontwikkeling van geheel Indië, in de formatie van hetgeen men het Hindoeïsme pleegt te noemen; want veilig mag men tans aannemen, dat er gedurende eeuwen tussen Buddhisten, Jaina's en aanhangers van het orthodoxe Brahmanisme een tamelijk diepgaand gedachteverkeer heeft bestaan. Niettemin verkeert de studie van het Jainisme nog altijd in haar kindsheid. Een grote moeilijkheid vooral biedt de taal; een volledig Prākrit-woordenboek is ons weliswaar door Suali beloofd, maar met de uitvoering zullen allicht enige jaren heengaan.

Ten einde de studie van deze godsdienst te bevorderen, is tans opgericht een „Jain Literature Society”. Onder de auspiciën van deze vereniging is het hier aangekondigde werkje verschenen. Het wordt door de voorzitter van de Society o.a. met de volgende woorden bij het publiek binnengeleid: „The present volume of *Outlines* is issued by the Jain Literature Society in advance of a series designed to consist principally, but not exclusively, of translations from authoritative texts. We are not, indeed, without convenient manuals in English treating of the subject . . . : but there is still, we think, room for a work like the present, furnishing in a moderate compass a thorough exposition of the system and its terminology; while the *Texts* (in several cases Digambara) which follow the *Outlines* will be found, if we are not mistaken, an interesting and valuable feature.”

De „*Outlines*”, die het belangrijkste deel van het boekje uitmaken, zijn verdeeld in vier hoofdstukken: Theology, Metaphysics, Ethics, Ritual.

Ofschoon het Jainisme geen monotheïsme is en allermint zich een god of goden denkt als scheppers der wereld, gelooft het toch in het goddelijke, d.w.z. in zielen ener goddelijke volmaaktheid. Zo bevat het eerste hoofdstuk der *Outlines* enige leerstellingen, die men ook onder metaphysica of ethiek had kunnen rangschikken, geeft vervolgens een klassifikatie van zielen naar hun heiligheid en eindigt met een opsomming van de Heiligen met hun attributen.

Het hoofdstuk Metaphysics is verdeeld in vijftien nummers. De gehele opzet toont, dat hier een modern, gelovig Jaina aan het woord is. Hij plaatst de belangrijkste leerstukken, die in de loop der tijden door het Jainisme zijn verkondigd, als zovele waarheden, als stellingen van een eeuwige betekenis, naast elkander, zonder daarbij op enige analyse, relatieve chronologie of histories verband in te gaan. Zo is het bijv. duidelijk, dat de beschouwingen over „Substance and Attributes”, die ons sterk doen denken aan discussies in dialektische werken van Buddhisten en Brahmanen, van jonger oorsprong zijn dan vele andere bestanddelen der Jainistische dogmatiek. Zo ware bij de bespreking van de vijf lichamen, die de ziel kunnen omkleden, een verwijzing naar de leer der koça's van de Vedānta, of naar het „fijne zielslichaam” van het Sāṃkhya niet misplaatst geweest.

Van de leerstukken, in dit hoofdstuk behandeld, zijn de gewichtigste: de klassifikatie der substanties

in zes groepen: ziel en stof, *dharmā* en *adharma*, tijd en ruimte, en de leer van de zeven *tattva's* (hiermee valt de leer van de negen *padārtha's* feitelijk samen), waarin wordt beschreven, hoe de „karma-stof” de ziel binnendringt en belemmert, of wel haar mijdt en verlaat, en hoe in 't laatste geval de „verlossing” tot stand komt.

Belangrijk is in dit gedeelte vooral de opmerking, dat men in Europa de betekenis van de Jainistische termen *dharmā* en *adharma* geheel verkeerd begrepen heeft. Ten onrechte vertaalt men ze door „morele verdienste” en „schuld”, waarvoor het Jainisme de termen *puṇya* en *pāpa* heeft; immers *dharmā* en *adharma* zijn twee natuurkrachten, geheel los van de menselijke ziel, waarvan de eerste de beweging, de tweede de stilstand der voorwerpen bepaalt. Hoewel tot zo ver met de schrijver meegaande, betwijfel ik toch zijn theorie, dat deze beide aldus geformuleerde begrippen van zeer hoge ouderdom zouden zijn.

Naar aanleiding van de vijf *anuvrata's*, door de schrijver opgesomd in het hoofdstuk Ethics (p. 69) en waaraan hij blijkens een passage op p. 72 een grote betekenis toekent, wil ik nog opmerken, dat de lijst van deze vijf elementaire zedelijke deugden een algemeen geestelijk bezit van Indië is; zo maakt ze deel uit van de Buddhistische *daçaçilā*, en wordt opgesomd in het *Yogasūtra* II, 3 en aanvaard door de Vaiçesika-auteur Çrīdhara in de *Nyāyakandali*.

Met de hoge lof, door Thomas toegekend aan de *Texts*, kan ik mij ten volle verenigen.

Over het geheel lijkt mij de apologetiese toon en de wijze, waarop de schrijver tracht zijn Jaina-leerstellingen met Europeese begrippen in verband te brengen, wat nafef; hetgeen niet wegneemt, dat het keurig uitgevoerde boekje in zijn kort bestek zeer veel gegevens bevat en, wanneer gaandeweg meer Jaina-teksten door uitgave en vertaling ons toegankelijk worden, een handig vademecum zal blijken te zijn.

Doorn.

B. F a d d e g o n.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. W. de Jongh, Schets van de Geschiedenis der Wetgeving op het Lager Onderwijs in Nederland, vooral ten dienste van studeerenden voor de hoofdakte. Groningen, Wolters, 1915. (Pr. F. 1.25).

Een uiterst handig, betrouwbaar en volledig boekje, dat voor de geschiktheid van zijn schrijver tot het samenstellen van dergelijk werk een eervol getuigenis aflegt. Wel begrijp ik niet, waar de schrijver de bonte bewering in zijn voorbericht vandaan haalt: „De *geschiedenis der schoolwetgeving* na 1840 echter is, zoover mij bekend is, nog niet beschreven”, want uit het handig en dankbaar gebruik dat hij zelf van de reeds verschenen bewerkingen dier geschiedenis gemaakt heeft, blijkt èn hun bestaan èn zijn bekendheid daarmede. Waar is het echter, dat een zoo overzichtelijk, gemakkelijk alles samen vattend handboekje nog niet bestond. Het vervult dus zeker „een bestaande behoefte”. Of echter zij, voor wie het in de eerste plaats bestemd is, de studeerenden voor de hoofdakte, ook de eersten zullen zijn om hun behoefte daarin bevredigend te vinden, schijnt de schr. zelf, Voorb. bl. 2, te betwijfelen. Het punt: „eenige kennis van de geschiedenis der wetgeving op het L. O. en van de hoofdzaken uit de thans geldende

wet" is slechts een onderdeel van een onderdeel van het examen voor de hoofdkate, en aangezien voor dat geheele onderdeel op dat examen slechts een bespottelijk klein beetje gevraagd wordt en er meestal niet meer dan een paar minuutjes voor overschieten, zoo heeft de schr. wel gelijk, als hij verklaart, dat hij zelf als examinerator met veel minder dan zijn boek geeft tevreden zou zijn. Hoewel wij het dus voor studeerenden onvoorwaardelijk kunnen aanbevelen, zoo zouden wij ook het een plaats toewenschen in de huisbibliotheek van iedereen, die zich voor onderwijszaken interesseert of wel eens daarmede van doen heeft.

Na een korte „Voorgeschiedenis" begint het bij de Schoolwetgeving van 1901 om te eindigen bij de instelling der „Bevredigingscommissie" door minister Cort van der Linden. Van elke wet wordt de geschiedenis, de strekking, de voornaamste bepalingen, de uitvoering, de uitwerking, en de ontvangst, die daaraan ten deele viel, medegedeeld, terwijl den lezer wat tot recht begrip van een en ander onontbeerlijk was, niet onthouden wordt, zoodat een goed stuk van de geschiedenis van den schoolstrijd ook gegeven wordt. Op de volledigheid en nauwkeurigheid valt slechts zeer weinig te dingen; zelfs heb ik nog een interessante bijzonderheid gevonden, die men in uitvoeriger werken niet, of althans niet explicite aantreft, nl. dat de ministerieele machtiging aan van den Ende om zijn bij de Wet van 1806 voorgeschreven Boekenlijst af te kondigen is verleend in het interim van 9 dagen tusschen de aftreding van Koning Lodewijk en de inlijving bij Frankrijk (ik had er dan den volledige datum, 8 Juli 1810, juist twee dagen vóór de inlijving, maar bijgevoegd). Onjuist is het einde van § 2 op bl. 10: niet de „scholen gehouden door particulieren als winstgevend bedrijf" vielen buiten de Wet van 1801, maar juist de armenscholen, want de inrichting daarvan onder den naam van „Nationale Scholen" werd voor later voorbehouden en is nooit tot stand gekomen (Art. 31. Van den Ende, Geschiedkundige Schets, bl. 9). En de geheele onderscheiding van particuliere scholen in twee „klassen" is eerst van 1806. Dat dan ook de genoemde particuliere scholen „geheel vrij bleven" zooals op bl. 10 staat, strijdt met het op bl. 11 onder 7 medegedeelde art. 18. Het in art. 7 der „Alg. Verordeningen" van 1801 voorgeschreven onderzoek naar de practische bekwaamheid der onderwijzers een „proefles" te noemen, zooals op bl. 11 geschiedt, lijkt mij minder juist. Aan het einde van bl. 12 (Uitvoering der Schoolwet van 1801) mis ik wat in het Rapport van 17 Maart 1802 werd medegedeeld omtrent de tegenwerking van dorpelingen, „die niet begeeren, dat hunne kinderen beter zouden leeren dan zij zelve deden" (bij van Hoorn, bl. 140), het voortbestaan van „Bijscholen" met onbevoegde leerkrachten en het achterdeurtje daartoe, dat lid e van art. 24 van de „Instructie voor de Departementale Schoolopzieners" openliet (t. a. pl. bl. 141 en 118). De bepaling omtrent de verdeling der leerlingen in drie klassen, op bl. 9 medegedeeld onder de „Hoofdpunten der Wet van 1806", stond reeds in art. 10 van het Reglement van Orden" van 1801. Hoe de schr. op bl. 46 kan zeggen, dat, als Minister Heemskerck zijn wetsontwerp van 1877 maar wat vroeger ingediend had, de subsidie voor de bijzondere scholen reeds in dat jaar tot stand zou zijn gekomen, begrijp ik niet, en is in onverzoenlijken strijd met zijn eigen mededeel-

lingen. Hij dacht toch niet aan het voorstel de Brauw van 1867? Dat deze zijn voorstel „introk" (bl. 44) is minder juist; Het verviel door de Kamerontbinding van einde 1867 en werd door den voorsteller niet op nieuw ingediend. Hinderlijke drukfouten heb ik alleen ontdekt op bl. 10 — de Wet van 1801 telde niet 81, maar 31 artikelen — en op bl. 24 — Da Costa's „Bezwaren" dateeren van 1823, en niet van 1820. Ook op de taal heb ik slechts één aanmerking, nl. het „doch hetwelk" op bl. 79, r. 2 v. b.

Bij het schetsen van het verloop van den schoolstrijd heeft de sch. zich beijverd de stipste objectiviteit in acht te nemen en is daarin voortreffelijk geslaagd.

Hilversum.

J. H. Gunning Wz.

SCHOOLBOEKEN.

A. Broers en R. P. G. Hameetman, Engelsch Leesboek met Hulpboekje voor Middelbare, M. U. L. O. en Handelsscholen. Tweede Deel B voor Handelsscholen. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. f1.60).

Dit werkje is mijns inziens uitstekend geschikt voor het doel, waarvoor het bestemd is, en waardig een plaats in te nemen naast andere boeken van gelijken aard. De leesstukken zijn met zorg gekozen, vereenigen het aangename met het nuttige en maken den leerling bekend met een groot aantal woorden en uitdrukkingen in den handel gebruikelijk. Drukfouten zijn uiterst zeldzaam; alleen op p. 6 van het hulpboekje vind ik *unemployed* in plaats van *unemployed*. De vertalingen in het Hollandsch zijn vrij van fouten; ik zou echter het woord *aviator* liever door *vlieger* dan door *vliegenier* weergegeven zien. De uitgang -ier wordt, meen ik, niet aan werkwoorden, wel aan zelfst. naamwoorden toegevoegd: kruidenier, aalmoezenier, tuinier, enz. Naast de letters *L*, *s* en *d* worden ter verklaring de Latijnsche woorden *libra*, *solidus* en *denarius* gegeven. Nauwkeuriger zou het zijn deze woorden te vervangen door de Italiaansche vormen *lire*, *soldi* en *denari*. Het gebruik der afkortingen dateert namelijk uit den tijd, dat vele Lombardische kooplieden zich in Londen vestigden om daar den koophandel uit te oefenen.

Daar het boekje bij de firma J. B. Wolters, Groningen uitgegeven is, spreekt het van zelf dat het uiterlijk goed verzorgd is.

Amsterdam.

J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de redaktie de volgende werken, alle betrekking hebbende op de oorlog: F. Masson, *Discours à l'Hôpital* (toespraken bij 't graf van aan hun wonden overleden soldaten); F. Masson, *Guerre de Religions* (titel van n°. 1 van een tiental bijeengebrachte krantenartikels); Th. Delmont, *Pour la Croisade du Xe siècle*, sermons et conférences; Berthem-Bontoux, *Les Françaises et la Grande Guerre*; A. Baudrillart, *La France, les Catholiques et la Guerre*; D. Cochin, *Le Dieu Allemand* (bundel van tien korte opstellen, vernoemd naar het eerste).

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Muller, Reinaert, uitg. en comm.: N. Taalg. XI, 5 (de Vooye). Prinsen, Handboek: N. Taalg. XI, 5 (de Vooye).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

Drie Oedipus-gestalten

REDE

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen aldaar in de aula der Universiteit op 22 September 1917 uitgesproken

door **Dr. P. GROENEBOOM.**

Prijs f0,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

NEOPHILOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Onder redactie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. J. H. SCHOLTE, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

Zoo juist verschenen:

INLEIDING TOT DE KELTISCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

DOOR

Dr. A. G. VAN HAMEL,

Bibliothecaris der Nederlandsche Handelshoogeschool, gewezen Hoogleeraar te Bonn.

Prijs f1,90. — Voor inteekenaren op Neophilologus f1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is verschenen als Deel XXV:

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f1.25. Bij intekening op de serie draagt de prijs f1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden.

Boekverkoop.

De **fr. J. L. BEYERS** te Utrecht zal van 24 October tot 1 November a. s. publiek verkoopen eene groote verzameling boeken, afkomstig uit tien verschillende bibliotheken, waarbij tal van belangrijke werken over geschiedenis, taal- en letterkunde en kunst.

De catalogus is à 15 cent verkrijgbaar.

PANORAMA

NEDERLANDS BESTE GEILLUSTR. WEEKBLAD

„LEeft IN VREDE MET
ALLE INTEEKENAREN”.

ONDANKS de steeds stijgende prijzen van papier en andere materialen ondergaat

„P A N O R A M A”
GEEN PRIJSVERHOOGING.

Elk nummer vol prachtige platen in koperdiepdruk. Boeiende verhalen en actualiteiten. Profiteert van de waardevolle premies. **STEEDS IN ALLES VOORAAN.** PANORAMA kost slechts f1.50 per drie maanden of 12 Cents per week.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. — LEIDEN.

Dezer dagen verschijnt het belangwekkende historische boekwerk

LUTHER.

Een Gedenboek op den 400sten verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,
Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,
en met een voorwoord van

Prof. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar zeldzame houtgravures.

Prijs in cartonnen band f1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verrijkt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SUIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORWATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 2.

November 1917.

Wackernagel, *Sprachliche Untersuchungen zu Homer* (v. Leeuwen).
Simbeck, *Cicero's Cato Maior de Senectute liber* (Bierma).
Eichrodt, *Die Quellen der Genesis von neuem untersucht* (Flecker).
Mémoires de la Société néo-philologique de

Helsingfors, VI (Salverda de Grave).
Tiemeyer, *Klankleer der Gedichten van W. v. Hildegabersberch* (Tinbergen).
Van Stockum, *Spinoza—Jacobi—Lessing* (Scholte).
Ku'bakin, *Serbakij jazyk*, 2e uitg. (v. Wijk).

Cagnat et Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I (A. W. Byvanck).
Wainlock, *Some Semitic Rites of Mourning and Religion* (Goldziher).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29. Leiden.

J. Wackernagel, *Sprachliche Untersuchungen zu Homer*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 8.60).

„De onpartijdigheid van den geschiedschrijver” — zou het nog noodig zijn te betoogen dat die uitdrukking ongerijmd, dat hoogstens een onpartijdige kroniekschrijver denkbaar is, en eigenlijk ook die niet, daar de zintuigen zelf niet onafhankelijk zijn van stemming en gevoel?

Ook op het gebied der letterkunde is onpartijdigheid een droombeeld. Die onpartijdigheid zou niet veel waard zijn indien zij bestond, maar zij bestaat niet en kan niet bestaan, zelfs dáár niet waar statistische gegevens worden bewerkt. Zullen die gegevens eenige waarde hebben, dan moeten zij zijn bijeengebracht door een denkenden geest; en zijn ze dat niet, dan wordt slechts belemmerend materiaal opgehoopt, waarmede niemand iets kan aanvangen eer hij het heeft gekeurd, geschift, geordend — en dus het verrichte werk heeft overgedaan volgens eigen inzicht, onder den invloed dus ook van eigen voorkeur en tegenzin.

Wanneer nu een taalgeleerde zich met de woordvormen van Ilias en Odyssee bezig houdt, kan hij zijn opvattingen omtrent ouderdom, oorsprong, samenstelling, kunstwaarde dier gedichten bij dat onderzoek niet buiten spel laten, al mag hij het zich nog zoo vast voornemen; en hoe minder aanleiding hij in den aard zijner studiën heeft gevonden om zich ook op dat terrein als zelfstandig onderzoeker te bewegen, des te groter invloed zullen leermeesters of vrienden op zijn eigen inzichten hebben, — het meest wellicht juist dan wanneer hij er zich het minst van bewust is.

Een voorbeeld uit boven vermeld werk moge het bedoelde toelichten; het is te vinden op bladz. 98, in een uitvoerige en nuttige bespreking van de werkwoordsuitgangen *-vrai* en *-vro*. Nausicaä rust in haar slaap-

vertrek, $\theta\upsilon\rho\alpha\iota\ \delta'\ \acute{\epsilon}\pi\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\nu\tau\omicron\ \varphi\alpha\epsilon\iota\nu\alpha\iota$ (Z 19). Duidelijk toont Wackernagel aan dat $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\nu\tau\omicron$ voor $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\alpha\tau\omicron$ in de taal van het epos niet te dulden is; maar de voor de hand liggende gissing $\theta\upsilon\rho\eta\ \delta'\ \acute{\epsilon}\pi\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\tau\omicron\ \varphi\alpha\epsilon\iota\nu\acute{\alpha}$ kan niet in aanmerking komen, zoo betoogt hij verder, omdat de singularis $\theta\upsilon\rho\eta$ alleen in de boeken Ω , α , χ voorkomt: „also haftet $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\nu\tau\omicron$ Z 19 fest”. Deze redeneering heeft slechts zin indien men het vierentwintigste boek der Ilias als een jong toevoegsel beschouwt, het strafgericht door Odysseus over de edelen gehouden in later eeuw gedicht acht dan zijn terugkeer naar Ithaca, en over het eerste boek der Odyssee aldus oordeelt: „was vom Alter dieses Buches zu halten ist, weiss man” (bladz. 221, 1). Zeker, dat weet men, want het is herhaaldelijk aange-toond: boek α is even oud als de rest der Odyssee, en vormt daarmee een organisch geheel. Zonder dat boek en wat daarmee samenhangt — dus zonder de reis van Telemachus, of, erger nog, zonder de persoon van Telemachus — ware de Odyssee een droevig verminkte torso, een onthoofde Venus van Milo. Maar natuurlijk bedoelt W. het zoo niet. Had hij tegenover een singularisvorm van $\theta\upsilon\rho\eta$ onafhankelijk en onpartijdig gestaan, om het even of die in Ω dan wel in α stond, in α dan wel in ι , hij zou zich ongetwijfeld hebben afgevraagd wa a r d m op de plaatsen, waar de singularis $\theta\upsilon\rho\eta$ in de overlevering voorkomt ¹⁾, niet de pluralis is gebruikt, zooals elders bij Homerus; een zoo fijn taalkenner als hij zou dan het onderscheid in betekenis tusschen $\theta\upsilon\rho\eta$ *deur* (opening) en $\theta\upsilon\rho\alpha\iota$ *deur* (vleugels) zeker niet uit het oog hebben verloren, en misschien had hij dan tenslotte aan Nausicaä's slaapkamer een enkelvoudige deur niet minder doelmatig gevonden dan aan die van Telemachus.

Niet weinige soortgelijke voorbeelden kunnen worden bijeengebracht, maar in dit maandblad ontbreekt daarvoor de ruimte; het is ook niet noodig, want het geldt hier iets dat geen bewijs behoeft, omdat het van zelf

¹⁾ Ω 317, 453 α 441 χ 155, 157, 201, 258, 275, 394.

spreekt. Ook behoeft hier geen opgave te worden gedaan van vergissingen, die in een werk als dit schier onvermijdelijk zijn. Wat referent van dien aard heeft opgemerkt houdt hij in portefeuille: het zijn kleinigheden, die aan de waarde van het boek geen de minste afbreuk doen. Maar wel zal menigeen datgene wat Wackernagel bij de bespreking van *ενεκα-ενεκα* (blz. 136) heeft aangeeteekend met eenige wijziging overnemen: „die sprachliche Betrachtung scheint da zu einem Ergebnis zu führen, das überhaupt Zweifel an ihrer Berechtigung erregen könnte”. Twijfel, — niet aan het goed recht der taalkunde, maar aan dat der Homerfrage. Twijfel, zoo niet meer.

Wie de holheid heeft leeren doorzien van die Frage, of wil men, Analyse, die uit een dwaling is ontstaan en meer dan een eeuw lang aanleiding heeft gegeven tot een ijdel spel met dubbelzinnige uitdrukkingen, kan van een onderzoek, dat op zoo onzekeren grondslag rust, geen duurzame vruchten verwachten. Misschien is het daarom geen waardeloze hulde aan den geleerden en scherpzinnigen taalvorschier, dat de niet voldane lezer, die deze aankondiging heeft op schrift gesteld, zich ondanks zijn ernstige bezwaren toch in oprechtheid dankbaar kan verklaren voor velerlei nieuws en nuttigs, dat hij in dit boek heeft gevonden.

Het grootste gedeelte er van (bladz. 1—159) is een overdruk uit „Glotta” van Wackernagel's onderzoekingen over de bij Homerus voorkomende „atticismen”, — een voor velerlei opvatting en velerlei misverstand vatbare uitdrukking. W. heeft er ruim vijftig verzameld, en besluit zijn verhandeling met deze woorden: „wie sich diese Ergebnisse zu denen der Homeranalyse” [bepaaldelijk die van E. Bethel] „verhalten, habe ich nicht zu untersuchen.”

Dan volgen nog drie opstellen: over indirecte bewijzen van moderniseering (blz. 160—177), over de taal der nahomerische epici (bladz. 178—200), waarin o. a. uitvoerig wordt betoogd dat de *Batrachomachia* door van Herwerden terecht in den tijd na Alexander is gesteld, over eenige in *Ilias* en *Odyssee* niet voorkomende woorden en woordvormen (bladz. 201—231), en ten slotte eenige excursen, verbeteringen en registers (bladz. 232—263). Het is niet mogelijk hier in nader bijzonderheden te treden.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

M. Tullii Ciceronis Cato Maior de Senectute liber. Reconsuit Carolus Simbeck. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1912. (Pr. M. 2.40, geb. M. 3.60).

Er is haast niets moeilijkers dan om over een kritische uitgave te oordeelen, wanneer deze niet zeer uitvoerig is. En dit is een kritische editie en ze is niet uitvoerig. Het materiaal ontbreekt den beoordeelaar in zulk een geval. Om met grond te oordeelen zou hij of de handschriften behoorlijk moeten hebben onderzocht, of op zijn minst fotografische afbeeldingen van belangrijke gedeeltes tot zijn beschikking moeten hebben. En dat is meestal niet het geval. De beoordeeling kan dus niet heel veel meer dan het weergeven van een indruk zijn.

Zoo kan ik al direkt niet beoordeelen, of de editor hierin gelijk heeft, dat hij in strijd met het oordeel van Mommsen en Müller aan cod. P. (Parisinus 6332) de voorkeur geeft boven L. (Vossianus fol. 12). Hij beslist de

kwestie eenvoudig met de woorden: „At Mommsenus et Muellerus hunc codicem pluris fecerunt quam valet.” Dit is wel eenigermate beslissen in kort geding. Ik wil uit het materiaal dat schr. zelf verschaft een paar plaatsen aanhalen, die ieder, dunkt mij, huiverig moesten maken om zoo summier te werk te gaan.

L. heeft in 20 ut in naeuui poetae ludo en P ut est in neuui posteriori libro; hierin maakt *est* de indruk van correctie te zijn, ook omdat het in A., die hier met P overeenstemt, ontbreekt.

§ 25 L quam illud enni idem P quam illud idem.

§ 27 L. Sextus aelius (waar sprake is van den jurist van dien naam) P sextus aemilius.

§ 33 L. cuique parciatatis P cuique parciatatis, terwijl juist is cuique parti aetatis.

§ 38. L. si neminem mancipata est, P si menti mancipata est, terwijl de juiste lezing si nemini emancipata est is, die bij Nonius bewaard is gebleven.

In § 14 L acilius ille autem coepione, terwijl P heeft acilius facti sunt ille autem scipione. In dit geval van scipione voor caepione het allersterkst, maar eveneens toch in de §§ 27 en 33 maken de lezingen van P den indruk van op goed geluk af gemaakte gissingen. Ieder, die wel met handschr. te maken heeft gehad, weet, hoe licht men zich met zulk een soort van codd. kan bedriegen.

Duidelijk daarentegen wijst het door schr. aangevoerde materiaal uit, dat P en V samen één tak van de overlevering vormen tegenover b L A, die een anderen tak vormen. Eveneens, dat P en V niet van elkaar stammen, maar zelfstandig tegenover elkaar op éénzelfden codex teruggaan. Ook bewijst hij, voor zoover ik nagaan kan, dat b tegenover L A staat, terwijl deze op hun beurt weer zelfstandig van elkaar op één ouderen codex teruggaan.

Ook komt het mij voor, dat schr. in datgene, wat wel het belangrijkste resultaat van zijn werk vormt, n.l. het bewijs, dat alle handschr. teruggaan op één archetypus, is geslaagd. Het gewicht van de plaatsen, die hij aanvoert, ook al zijn er eenige onder, die in zulk een lijst niet behoorden voor te komen, omdat zij op louter toeval kunnen berusten ¹⁾, is ten slotte te zwaar, om te denken aan een overlevering, waarin enkele gemeenschappelijke fonten voorkwamen, zooals b.v. non enim in het bekende Enniuscitaat voor noenum. Het schijnt mij zelfs, dat in enkele opzichten de schr. den weg, die hem tot dit resultaat voerde wel wat verder had kunnen vervolgen. Zoo luidt b.v. in § 16 de overlevering atque haec ille egit septem decem (of decim) annos post alterum consulatum, wat in alle edities terecht verbeterd is in septimo decimo anno post, een lezing waarvan de gescheiden schrijfwijze der twee getallen waarschijnlijk nog wel een spoor bewaart. Als men nu nagaat, hoe de fout ontstaan kan zijn, dan lijkt het mij, dat deze vraag terug te brengen is tot een andere: hoe de vorm annos is ontstaan. En dit laat zich het best verklaren, als men aanneemt, dat anno oorspronkelijk voor het getal heeft gestaan: anno septimo decimo. De fout is dan al oud en is ontstaan in

¹⁾ Zoo de voorbeelden uit § 28 fieri ut ego feci voor fieri et ego feci, § 36 comicus stultos senes voor comicos st. a., § 51 oulmoque recta voor oulmoque erecta, § 65 sicut aliam medicam voor sicut alia medicam.

een codex, die afgeschreven was naar een codex in scriptura continua. De verplaatsing kwam voort uit een correctie boven de regels van de uitlating van annos of van 't getal.

In § 18 staat in de codd. at senatui quae sint gerunda praescribo et (wat L. weglaat) quomodo cartagini cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Schr. leest dit aldus: at senatui, quae sint gerunda praescribo et quomodo, Karthagini quom male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio. Maar een hyperbaton van quom is tegen de gewoonte van Cicero in zulke gevallen en naar mijn indruk van het proza in het algemeen uit dezen tijd. En bovendien laat men Cato zoo eigenlijk geen onzin zeggen? Bepaalde zijn invloed op de buitenlandsche politiek in den senaat er zich toe om Carthago alleen met oorlog te dreigen? Schr. had hier gebruik makend van het feit, dat er één archetypus was, een lacune moeten aannemen. Müller, die mij een grooter criticus voorkomt dan Simbeck doet dit ook. Hij plaatst de lacune evenwel na Karthagini. Ik zou ze er voor plaatsen.

Ik heb door vijf pagina's van de gewone Teubnereditie in het begin en vijf aan het einde met dezen tekst te vergelijken eens nagegaan, wat de verschillen nu zijn. Zij zijn uitermate gering en vooral innerlijk onbeduidend. Müller, die ongetwijfeld een groot criticus was, is door z'n taalgevoel en kennis van den stijl van Cicero met veel geringer handschriftenmateriaal zoowat even ver gekomen, als schr. met zijn uitvoerig materiaal. De afwijkingen zijn meest van den aard als 8,10 bij Simbeck istuc quidem voor istud quidem bij Müller. De lezing istud berust behalve op alle codd. uitgezonderd P en de secunda manus van A op Charisius. Simbeck motiveert zijn keuze met 't argument, dat istuc voor quidem staat, maar hij vergeet, dat hij dan nog te bewijzen heeft, dat Cicero in dergelijke gevallen phonetisch heeft geschreven.

In sommige gevallen vind ik zijn tekst geen vooruitgang. Zoo leest hij in het bekende Enniuscitaat oenus homo in plaats van Unus homo nobis cunctando restituit rem, wat naar mij dunkt, Ennius ook geschreven heeft. Maar schreef Cicero daarom ook zoo? Ik geloof, dat daarvoor die literatuur Cicero te eigen was. Zij was hem als van zijn tijd. En daarom sprak en schreef hij ook in een Enniuscitaat unus homo. Een ander geval was het met noenum, dat verstard was van vorm, zooals het verstard was van beteekenis.

Is dus deze editie overbodig en had schr. beter gedaan zijn scherpzinnigen en vruchtbaren arbeid over de handschriften, waarvan de resultaten zoo bescheiden in een luttel aantal pagina's bijeengedrongen zijn, in een studie alleen te verwerken? Het antwoord op deze vraag zal wel verschillend luiden naar den smaak en den aard van dengeen, die het geeft. Ik voor mij meen van niet. Naast de editie van Müller, die praktisch volkomen voldoende is, heeft zoo'n editie met uitvoerig kritisch apparaat aan den voet van de pagina recht van bestaan. Zij is voor wetenschappelijk onderzoek beter te gebruiken dan die van Müller.

Of, nu dit de strekking van de editie moet zijn, de uitgever verstandig gedaan heeft, om van allerlei woordvormen de oude spelling in te voeren — hij heeft dit gedaan op raad van Vollmer — weet ik niet. Wel weet ik, dat hij hiermee de hand in de brandnetels heeft gestoken. Want het is nog zoo gemakkelijk niet in een editie

elk cum door quom, elk iis door eis, elke gerundivumvorm van een werkwoord der 3e op -endus door een op -undus, elke vorm op uus door een op uos te vervangen. En zoo zijn dan ook hier schier op iedere pagina vormen in de gewone spelling overgebleven, die in ieder geval den editor blootstellen of aan het verwijt van slordigheid of aan dat van inconsequentie.

Amsterdam.

J. W. Bierma.

W. Eichrodt, *Die Quellen der Genesis von neuem untersucht*. Gießen, Töpelmann. 1916. (Pr. M. 5.60).

Dat inzake de samenstelling van den Pentateuch het laatste woord nog niet gesproken is, werd in de laatste jaren hoe langer hoe duidelijker; 't meeste opzien verwekte in deze de serie Alttestam. Studien van prof. Eerdmans met name „Die Komposition der Genesis” 1908. Men zal zich herinneren hoe deze onderzoeker zeer beslist de zoogenaamde nieuwere-oorkonden-hypothese verwierp, en bepaaldelijk het onderscheiden gebruik der Godsnamen als criterium wraakte; omdat men gebrekkige exegetische had toegepast, niet had ingezien dat de betrokken verhalen een polytheïstisch karakter droegen, en als zoodanig gelezen moesten worden, was men volgens hem tot splitsing gekomen van wat inderdaad een éénheid vormde; en op grond van deze overtuiging gaf Eerdm. een nieuwe beschouwing aangaande de wordingsgeschiedenis van den Hekateuch, waarbij hij van andere gegevens uitging en tot andere resultaten kwam. Veel bijval oogstte hij intusschen niet. Men erkende wel vrij algemeen, dat hij op menige zwakke plek den vinger had gelegd, door menige juiste opmerking tot vernieuwd onderzoek en gewijzigde voorstelling drong, maar dat zijn poging als geheel mislukt was. Een volledige bespreking had intusschen zijn onderzoek eigenlijk nog niet gevonden. Bovengenoemde auteur heeft zich dat tot taak gesteld en zijn doel aldus aangegeven. „Eine kritische Nachprüfung seiner alttestamentlichen Studien, die ihn unter diesem Gesichtspunkt betrachtet und, mit zweckmäßiger Heranziehung der am Anfang zitierten Werke, zu einer positiven Wertung seiner Arbeit fort zu schreiten sucht, dürfte deshalb eine fühlbare Lücke ausfüllen, besonders wenn sich herausstellen sollte, dass tatsächlich die moderne Hexateuchkritik durch Eerdmans in mehrfacher Hinsicht eine wirkliche Förderung erfährt. Es wird sich dabei darum handeln, sich stets mit der alten Position auseinanderzusetzen und festzustellen, wo dieselbe weiter zu vertreten sein wird, wo sie corrigiert werden muss und wo eine Entscheidung bis jetzt unmöglich ist” (bl. 4). Welnu, Eichrodt blijkt voor deze taak berekend. Zakelijk, bezadigd, overtuigend, gaarne bereid tot erkenning van wat E's. onderzoek als werkelijke winst heeft aangebracht, wekt deze studie toenemend vertrouwen.

Eichrodt erkent dat mede ten gevolge van Eerdm's arbeid het criterium der Godsnamen niet meer als zulk een onfeilbare toetssteen gebruikt kan worden gelijk tot dusver het geval was „Bronnensplitsing als bijv. bij „Gunkel, welke op die wijze meende te kunnen scheiden „tot op halve verzen en woorden toe, moet als mislukt „worden beschouwd. Deze kinderschoenen, waarin de „Pentateuch-kritiek loopen leerde, moet zij dus langzamerhand afleggen, anders worden zij een belemmering „voor gezonde ontwikkeling” (bl. 65).

Maar aan den anderen kant wordt niet minder beslist de onhoudbaarheid van Eerdm's positie in 't licht gesteld. Aangaande de beweerde polytheistische strekking merkt hij terecht op, dat het gansch iets anders is achter verhalen als Gen. 21/33 een door het Jahvisme overwonnen Polytheïsme te zien doorschemeren dan wel dezen achtergrond in het verhaal als nog bestaande te willen voorstellen.

Zijn onderzoek betreffende de Elohistische en Jahvistische stukken besluit de auteur met deze conclusie, dat de door E. tegen het bestaan eener Elohistische bron ingebrachte gronden geen steek houden, en dat zich zijn „Polytheïsme-hypothese” noch door algemeene overwegingen noch door detailonderzoek waarschijnlijk laat maken (bl. 130). Ook ten opzichte der Jahvistische bestanddeelen oordeelt de auteur dat het E. niet gelukt is de aanname van een samenhangende Jahvistische bron ad absurdum te voeren, al erkent hij, dat de hier aanwezige problemen in een nieuw licht zijn getoond, en evenzeer dat tot oplossing meermalen gewenschte pogingen en aanwijzingen zijn gedaan. Daarvan geeft hij een samenvattende beoordeeling in „Die Polytheïsmushypothese von Eerdmans”, bl. 130 v. Zijn eerste gevolgtrekking luidt: „Die Elohim von Eerdm, als die „Götter” oder die „göttliche Welt” gefasst zeigen wenig zusammenhängende und oft blasze farblose Züge”. In allen gevallen echter zou men mogen verwachten, dat de gestalte van Jahve zich tamelijk scherp tegen dien meer vagen achtergrond van de veronderstelde veelgoden zou afteekenen. Dat is nochtans niet het geval; geheel onbegrijpelijk zelfs is Jahves verhouding tot „de Elohim” in Gen. 22: 1—14. Eveneens plaatst Gen. 39 voor een raadsel. Volgens dit Hs. is Jahve dus de bijzondere beschermgod van Jozef, die zijn gunsteling de hooge positie in het huis van den Egyptenaar verschaft, — maar Jozef valt dan wel zeer uit de rol, als hij juist voor een zondigen tegen „de Goden” vreest indien nl. Elohim en Jahve niet zouden samenvallen.

„Deze hypothese — aldus onze auteur — lijdt zoo zeer aan innerlijke tegenstrijdigheid, dat haar waarde, zelfs indien zij met de afzonderlijke exegese der sagen te vereenigen ware, zeer twijfelachtig zou zijn.

E.'s nieuwe opzet van „die Komposition der Genesis” kan dan ook zijn instemming niet wegdragen; niet iets beters is er gegeven, maar iets minder samenhangends; het zwakke punt ligt daar „wo auf die kritische Widerlegung die eigene positive Lösung des Problems folgen „sollte. So glänzend der Angriff oft durchgeführt ist, und „soviel Berechtigtes er auch enthält, der damit beabsichtigte Erfolg, der in einem völlig neuem Verständnis des litterairen Aufbaues der Genesis bestehen „soll, ist nicht erreicht”. Hetgeen echter niet wegneemt, dat E. op teksteritisch en litterair-critisch terrein „mancherlei Anregungen gegeben und neue Ansätze geschaffen hat, die von anderen Forschern eine selbständige und fruchtbringende Ausgestaltung erfahren haben” (bl. 140). Tot deze „Forscher” wier arbeid wezenlijk vruchten draagt behoort krachtens dit zijn geschrift W. Eichrodt zelf.

Groningen.

L. H. H. Bleeker.

Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors, VI, 1917. (Pr. M. 7).

Met ingenomenheid vestig ik de aandacht op dit tijdschrift, waarvan het laatste deel ons is toegezonden; het is trouwens ten onzent reeds gunstig bekend, en onze studenten hebben de verschillende delen reeds zeer vaak bij hun werk gebruikt; het ware te wenschen dat de bibliotheken onzer Universiteiten zich de gehele kollektie aanschaffen, hetgeen, zo ik mij niet bedrieg, tot nu toe niet is geschied.

Deze *Mémoires* verschijnen sedert 1893, op ongeregelde tijdstippen (deel V is van 1909), en bevatten studieën over romaanse en germaanse filologie. Onder de romaanse medewerkers noem ik Werner Söderhjelm, de schrijver o.a. van *la Nouvelle française au XVe siècle*; Axel Wallensköld, die verscheidene oudfranse teksten heeft uitgegeven en een specialiteit is op het gebied der oudfranse lyriek; Ivan Uschakoff, wiens studie over de nasalisatie der franse klinkers in het tweede deel der *Mémoires* is verschenen; Hugo Palander, die over de invloed van de franse taal op het Duits in het derde deel een gewichtige studie heeft gepubliceerd; Arthur Långfors, grondig kenner der middellatijnse en oudfranse handschriften, enz.

Het hierboven vermelde deel bevat, van de hand van Wallensköld en Långfors, kritiese teksten van oudfranse gedichten, en, zoals men kon verwachten van de uitgevers der gedichten van Conon de Béthune en van *Les Regrets de Notre-Dame*, deze zijn met zorg behandeld. Walter O. Streng, die wij reeds kennen door zijn studie over de franse namen van huis en hof, geeft een artikel getiteld: *Zur Namengebung des Schweines in einigen französischen Mundarten*, waarin hij de uitkomsten van het onderzoek, indertijd ingesteld door Sainéan (*La création métaphorique en français et en roman. Le chien et le porc*), aanvult en voor een deel wijzigt. Door O. J. Tallgren worden de gedichten van Rinaldo d'Aquino, een dichter der siciliaanse school van de XIIIe eeuw in een kritiese uitgave gedrukt en van een uitvoerige commentaar voorzien: in een belangrijke inleiding bespreekt hij de verschillende methoden die men heeft toegepast bij het reconstruieren van de tekst der gedichten van de troubadours uit Sicilië.

Ook germanisten zullen in dit deel artikels van hun gading vinden. Ik noem: Hugo Suolahti, *Randbemerkungen zu mittelhochdeutschen Texten*; Ivar Hortling, *Zur altsächsischen Nominalbildung: I—Formantien*.

En tot besluit geeft het, evenals de vorige delen der *Mémoires*, een lijst van de, sedert het verschijnen van het laatste deel, in Finland verschenen studies over de moderne talen en hun letterkunde.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

W. F. Tiemeyer, Klankleer der Gedichten van Willem van Hildegaersberch. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1916. (Amsterdamse diss.).

De gedichten van Willem van Hildegaersberch zijn ons overgeleverd in 2 hss., door de uitgevers met H en B aangeduid en berustende in de koninklijke boekerijen resp. te Den Haag en Brussel; bovendien bestaan er nog enkele fragmenten. In 1870 werd een tekstuitgave bezorgd door Bisschop en Verwijs, naar dr. Tiemeyer getuigt, zeer nauwkeurig wat de afgedrukte tekst (van het Haagse hs.) betreft, maar minder te prijzen wat aan-

gaat de meegedeelde varianten van B, die de uitgevers overigens voornamelijk gebruikten om onzekere en onduidelijke lezingen van H te recht te brengen. Tiemeyer heeft het ondernomen de beide hss. nauwkeurig te bestuderen met het oog op de taalvormen. Allereerst was het daartoe nodig, de verhouding der hss. tot elkander en tot het oorspronkelijk werk te bepalen. Beide hss. behoren tot de tweede helft van de 15de eeuw; op grond van gemeenschappelijke fouten besluit T. dat ze van één origineel stammen, maar daar ze ieder hun eigen lacunes vertonen, kan geen van beide een afschrift van het andere zijn. Bovendien moet voor een klein deel van H toch een ander voorbeeld worden aangenomen; T. maakt het aannemelijk dat H begonnen is met dat andere, minder volledige hs. over te schrijven en dat hij daarna een vollediger (het voorbeeld van B?) in handen heeft gekregen en dat toen verder heeft gevolgd, terwijl hij die gedichten, die hij reeds uit het andere hs. had overgenomen, bij het voortzetten van zijn werk oversloeg. Naar welk hs. zij afschreven, of het datgene is geweest dat volgens de grafelijke rekeningen in 1409 voor de graaf is aangekocht en dat misschien aan de dichter zelf had toebehoord, blijft in het onzekere.

Ook zonder nadere gegevens omtrent de afschrijvers zou als uitslag van het onderzoek naar de taalvormen te melden zijn, dat die van H Hollands, die van B Brabants zijn getint. Hiermee stemt overeen het weinige dat van de geschiedenis der hss. zelf bekend is: in B lezen we dat het te Oss is geschreven er in 1469 voltooid; aanwijzing voor H geeft slechts dat dit tot 1721 (er blijkt niet sinds wanneer) in het Cathrijnenklooster te Leiden heeft berust. Van angstvallige precisie in het kopiëren kan men de afschrijvers geen van beide beschuldigen! H laat zich lelik in de kaart kijken waar hij blijkbaar bij vergissing een gedeelte van een gedicht tweemaal achter elkaar overneemt, de tweede keer met zoveel afwijkingen van de eerste, dat van de 82 regels er maar 39 volkomen aan elkaar gelijk zijn. B wordt door Tiemeyer „accurater, maar radicaler in taalvormen en in spelling” genoemd. Hij vertoont de bekende eigenaardigheid van zoveel afschrijvers die de vormen van hun eigen dialect in plaats van die van de auteur schrijven. Die liefhebberij stuit soms af op de noodzakelijkheid om het rijm te behouden, of verraadt zich als de kopiïst zich niet om het rijm bekommert. Aan de laatste hebbelijkheid gaat de afschrijver van B mank, een buitenkansje voor zijn bestudeerder, die daardoor over een belangwekkend materiaal beschikt, want rijmen als *af : belof* — *lege : dage* — *vroeme : lichame* — *placht : sach* — *duer : hier* laten de slotsom toe, dat Hildegarsberch hier *of*, *lage*, *vrame*, *plach* en *dier* heeft geschreven.

De resultaten van zijn onderzoek heeft Dr. T. systematies naar de klinkers en medeklinkers samengevoegd. Die resultaten zou ik in drie soorten willen verdelen. — Ten eerste heeft hij geconstateerd welke dialectverschillen er bestonden tussen de taal van H en B onderling en die van Hildegarsberch. In het bijzonder komt dit ten goede aan onze kennis van het Hollands van de 15de eeuw. — Ten tweede kon hij hier en daar een klankverandering in zijn historische ontwikkeling betrappen. In het algemeen blijkt, zoals te verwachten was, dat de taalvormen van de Hollander dichter bij die van Hildegarsberch stonden dan die van de Brabander. Waar we

nu ook in H onzuivere rijmen aantreffen als *meer : see*, *meer : snee*, zien we geïllustreerd dat Hildegarsberch nog de comparatief *mee* gebruikte, die zijn afschrijver na een halve eeuw niet meer kende. — Ten derde kon T. constateren dat Hildegarsberch zelf verschillende dialectvormen door elkaar gebruikt, en dikwels zo, dat hij een vreemde vorm, hem door lectuur bekend, in geval van rijmnood voor de hem gewone in de plaats stelt. Zo zien we dat in rijmen als *wael : sel*, *el* enz. (bij B) *wael* tot *wel* is terug te brengen, maar dat ook bij H. rijmen als *wael : tael*, *stael*, *cardinaal* voorkomen, die dus aan de dichter zelf zijn toe te schrijven. Een rijm *allemale : wale*, voorkomende in regels door Hildegarsberch uit de Leken Spiegel overgenomen, wijst de weg aan waarlangs hij de vorm *wale* kan hebben leren kennen.

Het bovenstaande mag voldoende zijn om een indruk te geven van het werk door Dr. T. voor de Middelnederlandse taalwetenschap verricht. Ten slotte vermeld ik een paar van de belangrijke kwesties die hij in het verband van zijn klankleer heeft behandeld. Ten aanzien van de diphthongering komt hij o.a. tot de slotsom dat noch Hildegarsberch, noch de afschrijver van H die van de *ij* kende, terwijl B ze duidelijk vertoont; evenmin had Holland in de 2de helft van de 15de eeuw de diphthongering van de *ū*, terwijl Brabant die kende in gesloten lettergreep vooral voor dentaal. Hildegarsberch gebruikte nog de oude meervoudsvormen der substantieven, die door H met *n*, door B. met *e* genormaliseerd werden. De overgang van *d* in *w* of *e* na verschillende vocalen kende Hildegarsberch nog niet, H alleen achter *ou*, B achter verschillende klanken.

's-Gravenhage.

D. C. Tinbergen.

Th. C. van Stockum, Spinoza — Jacobi — Lessing, Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen Literatur und Philosophie im 18. Jh. Groningen, Noordhoff, 1916. (Groningsche diss.)

Den 15. Februari 1781 overleed Lessing. In de beide jaren aan zijn dood voorafgaande was er een relatie ontstaan tusschen hem en Friedrich Heinrich Jacobi, die in den zomer van 1780 tot een bezoek van Jacobi in Wolfenbüttel leidde: „Meine Reise kam zustande”, — verhaalt laatstgenoemde — „und den fünften Julius Nachmittags, hielt ich Lessingen zum erstenmal in meinen Armen.” Zij spraken nog denzelfden dag over tal van belangrijke onderwerpen, personen en levensbeschouwingen. Den volgenden morgen beantwoordde Lessing het bezoek van zijn gast. Jacobi had nog te correspondeeren. Om Lessing bezig te houden, gaf hij hem verschillende brieven ter inzage en ook een gedicht, dat hij hem met de woorden overhandigde: „Sie haben so manches Aergerniss gegeben, so mögen Sie auch wohl einmal eines nehmen.” Het was Goethe's *Prometheus*, toen nog slechts aan weinigen in handschrift bekend. Lessing las het: „Ich habe kein Aergerniss genommen; ich habe das schon lange aus der ersten Hand”. Jacobi gaf zijn verbazing te kennen, dat Lessing, die tot Goethe in geenerlei persoonlijke verhouding stond, dat gedicht, waarmee Goethe nog jaren lang zoo voorzichtig was, zou kennen. Daarop Lessing: „Das Gedicht hab' ich nie gelesen; aber ich find' es gut... Der Gesichtspunct, aus welchem das Gedicht genommen ist, das ist mein eigener Gesichtspunct... Die orthodoxen Begriffe von der Gottheit sind nicht mehr für

mich ; ich kann sie nicht geniessen. 'Εν και παν ! Ich weiss nichts anders. Dahin geht auch dieses Gedicht ; und ich muss bekennen, es gefällt mir sehr.' Eenigszins verrassend laat Jacobi daarop de constateering volgen : „Da wären Sie ja mit Spinoza ziemlich einverstanden.“ Lessing antwoordt onmiddellijk : „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern“ en bevestigt deze uitspraak den volgende morgen : „Es liebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza !“

Men kan er over twisten, of de beteekenis van de gesprekken tusschen Lessing en Jacobi grooter is voor de filosofie of voor de literatuurgeschiedenis: wie zich met Goethe, wie zich met Lessing bezighoudt, voelt daarbij den polsslag van het literaire leven in een oogenblik van spannend gebeuren ; wie de geschiedenis van het Spinozisme nagaat, doorleeft het moment, waarvan een „Neu-orientierung“ ten opzichte van Spinoza en diens leer dagteekent. De schrijver van het werk, mij ter beoordeeling toegezonden, neemt het referaat van de genoemde gesprekken en de controverse, die zich daarbij aansluit, tot uitgangspunt van een critisch betoog van eminent letterkundige zoowel als wijsgeerige beteekenis.

Het schijnt mij volkomen juist, dat Van Stockum in Jacobi's referaat een betrouwbare wedergave van de gevoerde gesprekken ziet. Zoo kan Lessing gesproken hebben : wie gevoel voor Lessing's stijl heeft, voelt met Reimarus, dat het is, alsof men niet alleen Jacobi, maar ook Lessing zelf hoort, met „al zijn scherpzinnigheid en met al zijn humor“. Zoo kan Lessing gesproken hebben, zonder Spinozist „in den wetenschappelijken zin des woords“ geweest te zijn, terwijl toch Jacobi uit deze gesprekken de overtuiging putte, „Lessing sey ein Spinozist gewesen“. Want ook daaromtrent kan m.i. geen twijfel bestaan, dat Jacobi met deze constateering volkomen te goeder trouw was en stellig geloofde, de waarheid te dienen, toen hij den 21. Juli 1783 aan Elise Reimarus schreef : „Sie wissen vielleicht, und wenn Sie es nicht wissen, so vertraue ich Ihnen hier urter der Rose der Freundschaft, dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war. Es wäre möglich, dass Lessing diese Gesinnungen gegen mehrere geäussert hätte ; und dann wäre es nöthig, dass Mendelssohn in dem Ehrengedächtnisse, das er ihm setzen will, gewissen Materien entweder ganz auswiche, oder sie wenigstens äusserst vorsichtig behandelte. Vielleicht hat sich Lessing gegen seinen lieben Mendelssohn eben so klar als gegen mich geäussert : vielleicht auch nicht, weil er ihn lange nicht gesprochen, und sehr ungern Briefe schrieb. Ihnen, meine Traute, sey es hiemit anheim gestellt, ob Sie Mendelssohn hievon etwas eröffnen wollen oder nicht.“

Elise Reimarus maakte van de haar geboden vrijheid gebruik en zond Jacobi's brief aan Mendelssohn. Deze liet daarop informeren, „wie Lessing die bewussten Gesinnungen geäussert habe“. Jacobi antwoordt den 4. November in een zeer uitvoerig schrijven. Ongeveer een jaar gaat voorbij, eer daarop een direct antwoord volgt, een brief met een bijlage : *Erinnerungen an Herrn Jacobi*. Uit den brief blijkt, dat Mendelssohn zijn plan, over Lessing te schrijven, voorloopig opgegeven heeft, om vooraf „etwas über den Spinozismus zu entwerfen“. Eerst zou Jacobi dit geschrift, waarover dan een zeer breedvoerige correspondentie over en weer gevoerd wordt, in manu-

script onder oogen krijgen ; langzamerhand komt deze echter tot het inzicht, dat Mendelssohn bezig is een „status controversiae“ op te stellen, waarbij hem, Jacobi, de rol van een „advocatus diaboli“ zal worden toebedeeld. Om van zijn kant daartegen iets te doen, publiceert Jacobi, nog vóór Mendelssohn's *Morgenstunden* (1785) het licht zien, een anoniem geschrift : *Über die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn* (1785), door dezen beantwoord in een schrijven : *An die Freunde Lessings* (1786). Jacobi's geschrift : *Wider Mendelssohns Beschuldigungen in dessen Schreiben an die Freunde Lessings* (1786) besluit de controverse.

Dit is het materiaal, dat Dr. Van Stockum voor het eerste deel — ongeveer de helft — van zijn onderzoek ten dienste stond. De strekking van dit deel is, na te gaan, in hoeverre Jacobi bevoegd geoordeeld mag worden, de verhouding van Lessing tegenover het Spinozisme te definiëren en in hoever zijn uitspraak derhalve autoriteit verdient. De schrijver verdeelt dit onderzoek over drie hoofdstukken : *Jacobi vor dem Gespräch mit Lessing, Jacobi und Spinoza, Jacobi und Lessing*, waarvan vooral het tweede belangrijk is door de formuleering van Jacobi's opvatting van Spinoza's leer met de door hem daarop uitgeoefende critiek, zooals een en ander uit de *Briefe an Herrn Moses Mendelssohn* kan worden afgeleid. Daar Jacobi's brieven geen systematische dispositie hebben, daar zij zich ook niet bij Spinoza's *Ethica* aansluiten, maar, althans in den aanvang, uitsluitend op de vraag betrekking hebben, of Lessing in zijn laatste levensjaren een Spinozist moet worden genoemd, daar ten slotte Jacobi's wijze van uitdrukking niet steeds duidelijk en ondubbelzinnig is, was het geen gemakkelijke taak, dit materiaal tot een eenigszins gesloten systeem te verwerken. Dat het den schrijver gelukt is, Jacobi's opvatting van het Spinozisme, onder voortdurende verwijzingen naar de verschillende plaatsen in de *Briefe*, in een betrouwbare, overzichtelijke samenstelling bijeen te brengen, waardoor de vergelijking met de corresponderende gedeelten van Spinoza's systeem mogelijk gemaakt en de lezer tot de overtuiging gebracht wordt, dat het een absolute onrechtvaardigheid is, van Jacobi te zeggen, dat hij „only half understood Spinoza“, is, van filosofisch standpunt, stellig een der hoofdverdiensten van Van Stockum's proefschrift.

Met groote scherpzinnigheid analyseert daarop de schrijver in het hoofdstuk *Jacobi und Lessing* de gesprekken tusschen beiden. Hij voegt daaraan ook het briefje toe, dat Lessing eenige dagen later aan Jacobi schreef : „Mündlich habe ich von Ihnen nicht Abschied nehmen sollen. Schriftlich will ich es nicht thun. Oder welches einerley ist, und mir die kindische Antithese erspart, soll ich es auch nicht.“ Volkomen terecht en geheel in den geest van Jacobi, die immers aan dit briefje uitdrukkelijk „urkundliche Kraft“ toekent (*Werke*, IV, 1, p.82 noot). Terwijl in dit hoofdstuk onze aandacht langzamerhand van Jacobi op Lessing overgebracht wordt, treedt ook in den schrijver meer en meer de literator naar voren. De beantwoording van de vraag, in hoeverre aan Lessing's woorden „Es giebt keine andre Philosophie, als die Philosophie des Spinoza“ en aan Jacobi's uiting, „dass Lessing in seinen letzten Tagen ein entschiedener Spinozist war“ bewijskracht moet worden toegekend, is zeker voor een even belangrijk deel van stijl- en inter-

pretatie-overwegingen als van streng-philosophische redeneering afhankelijk. Van Stockum's conclusie bevredigt zoowel naar Lessing's als naar Jacobi's kant: „Lessing ist ein ausgesprochener Determinist, er hat den orthodoxen Gottesbegriff verlassen und bekennt sich statt dessen zu einer mehr oder weniger pantheistischen Auffassung Gottes, er hält die Lehre Spinozas für die beste c.q. die einzig gute ihm bekannte Philosophie. . . . Auch Jacobi gebraucht das Wort Spinozismus in einem viel weiteren Sinne als die heutige Geschichte der Philosophie, aber nicht aus Unkenntnis dieses Systems. Wir haben ja früher gesehen, dass die Lehre des Spinoza für ihn der Repräsentant jeder wissenschaftlichen Weltanschauung war. In Lessing nun, dem die causale Determiniertheit alles Geschehens fest stand, findet er eine solche: daher hat er ihn in seinem Sinne einen Spinozisten genannt und in diesem Sinne sind auch wohl Lessing's eigene Aeusserungen im Verlauf des Gesprächs aufzufassen.”

Het tweede, voor den literair-historicus meest belangrijke deel van Van Stockum's proefschrift behandelt de vraag, in hoeverre Lessing's geschriften blijken geven, dat zijn wijsgeerig denken onder den directen of indirecten invloed van Spinoza staat. De gang van dit deel van zijn onderzoek is chronologisch; Breslau en Wolfenbüttel zijn de namen, die ook voor Lessing's filosofische ontwikkeling de grootste beteekenis hebben; daarvan uitgaande komt men tot een verdeeling in drie perioden: de tijd vóór Breslau (—1760), van Breslau tot Wolfenbüttel (1760—1770), en de jaren in Wolfenbüttel (1770—1781).

Lessing kwam door de theologie tot de filosofie. Hij begon met te zoeken naar een „richting”, die hij, zelfstandige, critische, paradoxale, universeele geest, als hij was, zich door niemand, zelfs niet door Leibniz of Spinoza, kon laten aanwijzen: in zijn theologische wereldbeschouwing is voorloopig het anti-dogmatische het meest kenschetsend, terwijl zijn filosofisch denken in de periode van vóór 1760 op sommige punten afhankelijkheid van Leibniz, daarnaast onafhankelijke verwantschap met Spinoza toont. Een stellig niet aan beïnvloeding toe te schrijven parallel tusschen Spinoza's „Confugere ad Dei voluntatem, hoc est ignorantiae asylum” en Lessing's „Was ist fauler, als sich bey einer jeden Naturbegebenheit auf den Willen Gottes zu berufen”, is van symptomatische waarde, om te begrijpen, dat in Lessing's uitspraak „Wenn ich mich nach jemand nennen soll, so weiss ich keinen andern” het zwaartepunt voor ons moet liggen in de restrictie.

In Breslau kreeg het zoeken naar een „richting” een geheel ander karakter; hij kwam door wijsgeerige studien tot een eigen standpunt ten opzichte van de religie: „Lessing ist der erste deutsche Kopf”, zegt Dilthey van hem, „welcher dem Schema der Welt im Geiste der theologischen Aufklärung den Rücken kehrte; er ist der erste, der auf Grund hiervon, wie nach ihm Schleiermacher, Schelling, Hegel sich auf eine eigene tiefere Weise mit dem Christentum auseinandersetzte.” Voor een niet gering deel heeft daartoe de studie van Spinoza bijgedragen.

Een betrouwbaar tijdgenoot verstrekke aan Lessing's broer en biograaf Karl Gotthelf Lessing omtrent Lessing's studie van Spinoza de volgende mededeeling: „Imgleichen

wurde Spinoza's Philosophie der Gegenstand seiner Untersuchungen. Er las diejenigen, welche ihn hatten widerlegen wollen, worunter Bayle nach seinem Urtheil derjenige war, welcher ihn am wenigsten verstanden hatte. Dippel war ihm der, welcher in des Spinoza wahren Sinn am tiefsten eingedrungen.” De belangrijkste consequentie van het Spinozisme zag Dippel in de ontkenning van den vrijen wil: „Dieser Dornbusch oder Spinoza sah alsobald, dass es gleichviel gesagt sein würde, Kreaturen zu denken, welche unter der leitenden fatalen Direktion der ersten bewegenden Ursache ständen oder die erste bewegende Ursache selbst als das Wesen aller sogenannten Kreaturen anzugeben.” Ook Lessing brengt zijn determinisme met Spinoza in verband, als hij Jacobi toevoegt: „Sie drücken sich beynah so herzhaft aus, wie der Reichstagschluss zu Augsburg; aber ich bleibe ein ehrlicher Lutheraner, und behalte den mehr viehischen als menschlichen Irrthum und Gotteslästerung, dass kein freyer Will sey, worin der helle reine Kopf Ihres Spinoza sich doch auch zu finden wusste.”

Het is niet twijfelachtig, dat het vaste geloof aan de causale gedetermineerdheid van alle gebeuren een hoofdtrek van Lessing's wereldbeschouwing is, maar de quaestie blijft open, hoe nauw zich zijn determinisme bij Spinoza aansluit. Van Stockum ziet tusschen het een en het ander geen zeer innig verband: „Alles in allem sieht dieser entschiedene Determinist nicht danach aus, als ob er aus der Schule Spinozas sei.” De constateering is eenigszins vaag, de motiveering eveneens: „Schwerer fällt der Stimmungsgehalt einiger Stellen ins Gewicht, dieses: ich begehre keinen freien Willen, das Spinoza so völlig fremd ist.” Dit element van stemming echter is, naar het mij voorkomt, haast toevallig en in hoofdzaak het gevolg van de antithese in het gesprek: „Ich merke, Sie hätten gern Ihren Willen frey. Ich begehre keinen freyen Willen.” Dit wordt bevestigd door het zich daarbij aansluitende, tegen Jacobi's opvatting gerichte betoog: „Es gehört zu den menschlichen Vorurtheilen, dass wir den Gedanken als das erste und vornehmste betrachten, und aus ihm alles herleiten wollen: da doch alles, die Vorstellungen mit einbegriffen, von höheren Principien abhängt. Ausdehnung, Bewegung, Gedanke, sind offenbar in einer höheren Kraft gegründet, die noch lange nicht damit erschöpft ist. Sie muss unendlich vortrefflicher seyn, als diese oder jene Wirkung; und so kann es auch eine Art des Genusses für sie geben, der nicht allein alle Begriffe übersteigt, sondern völlig ausser dem Begriffe liegt. Dass wir uns nichts davon denken können, hebt die Möglichkeit nicht auf.” (*Jacobi's Werke*, IV, A, p.61). Afgezien van de vraag, in hoeverre deze formulering met nauwkeurigheid Lessing's gedachten zou hebben weergegeven — de opvallende uiting „Ausdehnung, Bewegung, Gedanke sind in einer höheren Kraft gegründet” heeft tot heel wat strijd aanleiding gegeven — is het toch duidelijk, dat de „Stimmungsgehalt” van het zoo absoluut klinkende „Ich begehre keinen freyen Willen” hierin geen weerklink viudt. En al ontbreekt evenzeer het gezichtspunt van den vrijen wil als menselijke illusie, stemming en opvatting van dit betoog zijn geenszins onvereinbaar met den befaamden passus uit het aanhangsel bij het Eerste deel der *Ethica*: „Satis hic erit, si pro fundamento id capiam, quod apud omnes debet esse

in confesso; nempe hoc, quod omnes homines rerum causarum ignari nascuntur, et quod omnes appetitum habent suum utile quaerendi, cujus rei sunt consci. Ex his enim sequitur, (primo), quod homines se liberos esse opinentur, quandoquidem suarum volitionum suique appetitus sunt consci, et de causis, a quibus disponuntur ad appetendum et volendum, quia earum sunt ignari, ne per somnium cogitant." (*Opera*, ed. Van Vloten & Land, I, p. 69).

De vraag van den samenhang van Lessing's determinisme met het Spinozisme is van literairhistorisch standpunt stellig een van de belangrijkste. Onmiddellijk daarnaast staat de quaestie van Lessing's godsbegrip. „Wenn sich Lessing eine persönliche Gottheit vorstellen wollte, so dachte er sie als die Seele des Alls: und das Ganze, nach der Analogie eines organischen Körpers. Diese Seele des Ganzen wäre also, wie es alle andere Seelen, nach allen möglichen Systemen sind, als Seele, nur Effect. Der organische Umfang derselben könnte aber nach der Analogie der organischen Theile dieses Umfanges in so fern nicht gedacht werden, als er sich auf nichts, das ausser ihm vorhanden wäre, beziehen, von ihm nehmen und ihm wiedergeben könnte. Also, um sich im Leben zu erhalten, müsste er, von Zeit zu Zeit, sich in sich selbst gewissermassen zurückziehen; Tod und Auferstehung, mit dem Leben, in sich vereinigen." (*Jacobi* p. 75). Lessing's *Wellseele* herinnert aan Spinoza's voorstelling, de geheele Natuur te beschouwen als één Individu (*Opera*, ed. cit. p. 91), „cujus partes, hoc est omnia corpora, infinitis modis variant, absque ulla totius Individui mutatione."

Nog op andere punten der metaphysica — o.a. de verklaring van het begrip „de Zoon Gods" resp. „de Zoon God", alsook het verband tusschen God, den „Eenige", en den „Oneindige" — is er overeenstemming. Maar ook in de tweede en derde periode beteekent overeenstemming niet steeds afhankelijkheid. Zeer juist is Van Stockum's typeering: „Lessing zeigt eine weitgehende Toleranz gegen alle philosophischen Systeme, die in seinen Gesichtskreis treten, er bedient sich gern ihrer Terminologie, hat eine ausgesprochene Neigung, ihre Sätze, wenn sie von irgend einem überlegenen Gegner angegriffen werden, zu verteidigen, sie vor allem gegen jede Beschuldigung der moralischen Minderwertigkeit in Schutz zu nehmen; und dennoch kann man nie auch nur mit annähernder Sicherheit behaupten, dass er ein Anhänger dieser so verteidigten Ansichten sei."

Er is echter een speciaal terrein, waar Lessing's afhankelijkheid van Spinoza onbetwistbaar is. Dat is daar, waar Spinozistische gedachten hem materiaal leverden in zijn strijd op theologisch gebied. Uiteraard minder de *Ethica*, dan wel de *Tractatus Theologico-Politicus*. Naast de strijdschriften *Über den Beweis des Geistes und der Kraft*, het *Testament Johannis*, de *Duplik* en de *Axiomata* is het vooral de *Erziehung des Menschengeschlechts* en op enkele punten ook de *Nathan der Weise*, waar directe of indirecte samenhang met Spinoza's uitingen valt te constateeren. De bewijskracht ligt zoowel in de veelheid der plaatsen als in den aard der verwantschap van menige parallel.

Over Lessing's verhouding tot Spinoza is zooveel geschreven, dat zich a priori niet kon laten verwachten, dat een onderzoek, als het door Van Stockum opgezette,

tot verrassende resultaten zou leiden. De conclusie, waartoe het proefschrift komt, is dan ook in hoofdzaak een vastere fundeering van bestaande meeningen. Maar deze meeningen worden gepreciseerd en gedocumenteerd op een wijze, die eerbied afdwingt. Ook na en naast de fijne analyse van Dilthey is Van Stockum's dissertatie een daad van blijvende beteekenis. Voor het verleden zoowel als voor de toekomst. Het eene, met het oog op het onderzoek, dat hiermede als afgesloten kan worden beschouwd, het andere, met betrekking tot den onderzoeker, die door zijn werk getoond heeft, gerechtvaardigde aanspraken op de toekomst te kunnen doen gelden.

Amsterdam.

J. H. Scholte.

S. M. Kul'bakin, Serbskij jazyk. Fonetika i morfologija serbskago jazyka. Posobie k lekcijam. S kartoj narčoj serbskago jazyka. Izdanje 2-je, s izmėnenijami i dopolnenijami. Char'kov 1917. (Pr. 1.75 r.).

Het is nog niet lang geleden, dat ik in het *Museum* de eerste druk van Kul'bakin's Serviese grammatika aankondigde (Jg. XXIII, kol. 82), en reeds ligt de tweede uitgave voor mij. Deze verdient een afzonderlijke bespreking, want zij draagt terecht de naam „vermeerderde en gewijzigde uitgave", al is dan ook de opzet van het boek dezelfde gebleven.

De schrijver heeft er naar gestreefd, zijn boek voor het gebruik praktieser te maken, door zijn paragrafen kleiner te maken (waardoor hun aantal gestegen is van 56 tot 125, terwijl het aantal pagina's slechts van 84 op 99 werd gebracht), door een systematischer onderscheiding van tekst en „opmerkingen", door cursivering van gewichtige passages, door talrijke redactiewijzigingen en verbeteringen in de groepering der feiten (waardoor bijvoorbeeld in enige hoofdstukken een helderder licht valt op de eigenaardigheden van de čakaviese dialektgroep).

Het spreekt vanzelf, dat vele wijzigingen tegelijk verbeteringen zijn. Bovendien is heel wat nieuws aan de eerste druk toegevoegd, vooral in de hoofdstukken over klank- en accentleer, minder in die over de flexie. In de afdeling over de nominale deklinatie is zelfs het een en ander uitgevallen. Op de drie inleidende hoofdstukken: over de Serviese taal en haar grenzen, over de plaats, die het Servies onder de Slaviese talen inneemt, over de voornaamste dialekten volgt in deze tweede druk een vierde over de bronnen voor onze kennis van het Servies (een deel van het hier meegedeelde kwam reeds in de eerste druk voor, doch in een ander hoofdstuk), waaraan een overzicht der meer wetenschappelijke grammatika's en woordenboeken is toegevoegd, in hoofdzaak overeenkomende met het „Priloženie" („aanhangsel") der eerste uitgave. Leskiens grammatika van 1914 is hier tans bij vermeld; de dubbelgrammatika van Rešetar heeft Kul'bakin blijkbaar nog niet gekend. In een volgende druk zou het m. i. overweging verdienen, naast de „Gramatika i stilistika" van Maretić ook het kortere handboek van dezelfde geleerde te noemen. Dit is wel veel beknopter en minder voor wetenschappelijk gevormde lezers bedoeld; doordat het echter herhaaldelijk nieuwe drukken beleeft, blijft het meer up-to-date dan het grotere werk, waarvan slechts één uitgave verschenen is.

Van de overige hoofdstukken is dat over „quantiteit

en betoning" (dat tans op de klankleer volgt en niet, als in de eerste editie, tussen vocalisme en consonantisme staat) het belangrijkste omgewerkt en aangevuld.

Kul'bakins boek is in deze nieuwe vorm nog meer dan in de oude een door en door geschikte handleiding voor aankomende slavisten. Waarschijnlijk zal de tweede druk nog wel door een derde gevolgd worden. Het is met het oog daarop, dat ik een paar opmerkingen, die ik bij de lektuur maakte, onder de aandacht van de schrijver wil brengen.

In § 59 wordt meegedeeld, dat het Čakavies drieërlei intonatie kent. Dat is te veel gezegd: niet alle čakaviese dialekten onderscheiden de drie intonaties.

In dezelfde § had vermeld kunnen worden, dat ook Posaviese dialekten de drie intonaties nog onderscheiden.

In § 23 wordt over de vormen *mŕjěš*, *bŕjěš* uitvoeriger gesproken dan in de eerste editie. Volgens Kul'bakin gaat de *i* op een oude *ŭ* resp. *ŷ* terug, die onder de hoofdtoon bewaard bleef. Dan staan wij echter voor de vraag, hoe dgl. vormen met *ŭ*, *ŷ* en onverschoven accent te verklaren zijn (vgl. russ. *bŕjěš* enz.). Ook Kul'bakin heeft zich deze vraag gesteld, en hij kan haar niet anders beantwoorden dan door analogiese accentverplaatsing (naar *mogò*: *mòžeši*) aan te nemen. Ik moet bekennen, dat ik, liever dan een zo weinig voor de hand liggend analogieproces te veronderstellen, mij aan de oude opinie houd: dat obg. *myješi*, *bijcši*, serv. *mŕjěš*, *bŕjěš* oude *y* resp. *i* hebben: deze, door de volgende *j* enigszins gemodificeerde vokalen zullen ook in r. *mòješ*, *brješ* voortleven.

Ten slotte zij op een paar kleine slordigheden gewezen. § 62 wordt een opsomming ingeleid door het nummer 1). Bij de verdere punten ontbreekt de nummering. — Boven § 89 ontbreekt het opschrift: „De vormen van de dat., instr. en loc. plur.”

Leiden.

N. v a n W i j k.

R. Cagnat et V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, Tome I.—*Les monuments, décoration des monuments, sculpture*. Paris, Aug. Picard. 1917. (Pr. fr. 15; geb. fr. 17).

Wat is Romeinsche archaeologie? Veelal denkt men daarbij slechts aan de studie der overblijfselen van het Romeinsche leven in de provincie's. Dat waren de gebieden, waar troepen lagen. En daar werd door de Romeinsche soldaten een bepaald Romeinsch karakter gegeven aan de beschaving. De schrijvers van het werk, dat hier wordt aangekondigd, hebben het begrip ruimer genomen. Het Handboek der Romeinsche archaeologie immers had, volgens hun oordeel, te omvatten alle landen en volken, waarover Rome heeft geheerscht, en den geheelen tijd van deze heerschappij. Voor het Westen werd als grens aangenomen het jaar 476. Maar slechts weinig monumenten kwamen in aanmerking uit de 4de en 5de eeuw. De tijd van Constantijn werd voor het Oosten in het geheel niet overschreden. Daar betekende de stichting van Constantinopel voor goed het einde van elken Romeinschen invloed.

In werkelijkheid is het gebied, dat door dit Handboek wordt omvat, nog enger begrensd. Want het boek behoort tot een serie, waarin bovendien zijn verschenen of zullen verschijnen werken over de Vóórhistorische en Grieksche archaeologie en over de Christelijke, de Gallisch-Romeinsche en Byzantijnsche. Bij deze werken

had het Handboek der Romeinsche archaeologie aan te sluiten. Het begrip *Romeinsch* is op die wijze beperkt en het duidt dus meer een tijdvak aan dan een bepaalden toestand van beschaving.

De schrijvers begrijpen onder *archaeologie* de studie van alle overblijfselen van het verleden behalve de letterkunde en de inschriften. En bij deze opvatting was het hun doel om het uiterlijk leven van den Romeinschen tijd in zijn geheelen omvang te bestudeeren en te leeren kennen. Zij verzamelden daarvoor alles, wat bekend is, over de verschillende vormen, waarin dit leven zich thans nog openbaart: de overblijfselen der steden met hun openbare gebouwen en huizen, de versiering der bouwwerken, de beeltenissen van goden en menschen, de voorwerpen van dagelijksch gebruik. Ook zijn de technische vragen niet vergeten, als de aanleg van steden, havens, waterwerken en wegen, de kennis der grondstoffen en van het bouwen en werken. Door den overvloed van materiaal en de wijze van ordenen hebben de schrijvers in de eerste plaats moeten letten op het doel van het bouwwerk en de beteekenis der voorstelling bij werken van beeldende kunst. Eenigszins op den achtergrond kwam het verklaren van den uiterlijken vorm en van de idee, waaraan de kunstenaar den vorm ondergeschikt maakt, dat is de inhoud van het monument als kunstwerk.

Het boek werd op die wijze een systematisch overzicht van het materiaal met een groot aantal, meestal voortreffelijke afbeeldingen en plans en een opgaaf van de litteratuur. Voor dit overzicht wordt telkens een hoofdstuk aan een bepaalde klasse van monumenten of kunstwerken gewijd. En daarbij komt in de verschillende hoofdstukken het karakter der Romeinsche kunst of de voortgang der ontwikkeling bijna niet ter sprake. Dat het mogelijk is ook deze vragen in een dergelijk handboek naar voren te brengen, heeft Ch. Diehl bewezen door zijn voortreffelijk *Manuel d'art byzantin*.

De schrijvers van dit Handboek hebben aan hun werk niet een zoo groote beteekenis gegeven. Ook wanneer het materiaal zelf aanleiding gaf om den aandacht te vestigen op een bepaalde richting der Romeinsche kunst, is dit niet geschied. Ik denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van het paleis of het thermengebouw. Daarbij immers kan men een bepaald streven van de Romeinsche kunstenaars waarnemen. De Romeinen wenschten deze gebouwen, die bestonden uit een aantal afzonderlijke deelen, samen te vatten tot een geheel en de deelen ondergeschikt te maken aan een hoofdgedachte. Het was juist deze weloverwogen orde van het grondplan en de kunst van componeeren der ruimte, die in de Renaissance de bewondering wekte der bouwmeesters met den wensch tot navoelen en nastreven.

Evenmin is in dit Handboek getracht een voorstelling te geven, hoe de kunst de veranderingen weerspiegelt in het geestelijk leven van de Romeinsche wereld. De bespreking van de portretten of van de reliefs gaf daarvoor toch gelegenheid. Maar juist in deze afdeelingen is het archaeologisch belang bijna geheel opgeofferd aan antiquarische bijzonderheden.

Zonder twijfel hebben de schrijvers zich met opzet zoo beperkt. Het was hun bedoeling een hulpmiddel te verschaffen aan ieder, die een bijzonderheid wenscht te weten over een klasse van monumenten op het gebied

der Romeinsche archaeologie. Al betreurt men de beperking, men moet toegeven, dat het Handboek voor dit doel zijn taak op voortreffelijke wijze zal vervullen.

Wellicht kwamen niet alle onderdeelen geheel tot hun recht. Ik noem bijvoorbeeld het hoofdstuk over de lampen, of de afdeeling over het theater, waar wèl het theater van Pompeji is genoemd, maar niet wordt gerept van de polemieken tusschen Dörpfeld, Mau en Puchstein. — Bij een anderen opzet van het werk was zeker iets te zeggen geweest over het Christendom en zijn invloed in Rome. (De Christenen behoorden toch niet tot een ander ras!). Dan was ook de tijd van 4de en 5de eeuw niet aangeduid als *période de stérile décadence*. Het was een tijd van overgang, dien men slechts kan begrijpen en waardeeren, wanneer men ook rekening houdt met het vervolg.

Maar het is ondankbaar om aandacht te vragen voor kleinigheden, waar een zoo uitstekend geheel wordt gegeven. Veeleer is het hier de plaats om uitdrukkelijk te verklaren, dat met bewonderenswaardige volharding de studie voor dit Handboek is uitgebreid ook tot moeilijk toegankelijke onderdeelen der Romeinsche archaeologie. De samenstellers hebben recht op onze volledige dankbaarheid.

Den Haag.

A. W. B y v a n c k.

A. J. Wensinck, Some Semitic Rites of Mourning and Religion. Studies on their origin and mutual relation. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie der Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde, N. R. Deel XVIII No. 1). Amsterdam, Joh. Muller. 1917.

Professor Wensinck hat bereits in früheren Abhandlungen rituelle Momente semitischer Religionen unter neue Gesichtspunkte gestellt. In vorliegender Arbeit weist er, wie der Titel zeigt, auf den, teils in *identischen primitiven Anschauungen* wurzelnden, teils durch *Übernahme* der Bräuche des einen Kreises in der anderen entstandenen Zusammenhang von semitischen Trauergebräuchen mit Riten des *Gottesdienstes* hin. Der Verfasser selbst betrachtet in nüchternen Eigenskepsis seine Kombinationen vorläufig nur als Anregungen und Versuche (Vorrede und S. 96), nicht immer als definitive Lösungen (S. 77) des von ihm bearbeiteten Problems. Wir sind ihm, wenn wir auch, was er selbst nicht beansprucht, mit seinen tiefgründigen Resultaten in den Einzelheiten nicht immer bedingungslos einverstanden sind, dankbar für eine neue Fragestellung, die er der weiteren Forschung angewiesen, anerkennend für die nüchterne exakte Methode, mit der er den Weg seiner Studie beschreitet, für den Reichtum guten Materials, mit dessen Aufsuchung und Darbietung er der weiteren Untersuchung der von ihm aufgewiesenen Erscheinungen vorgearbeitet hat. Der Leser empfindet im Fortschritt der auch durch die leichte Darstellungsart der zuweilen recht spröden Stoffe anziehenden Lektüre des Buches die frische Atmosphäre der Forschungsmethode Robertson Smith's mit ihrem ohne Aufdringlichkeit im Leser erzielten sympathischen Eindrücken.

Der Verf. behandelt die von ihm versuchte Parallelisierung der semitischen Trauer- und Gottesdienstriten auf dem Gebiete folgender Kundgebungen in den beiderseitigen Kreisen: (1) die *Dreschtenne* als Ort der Trauer-

übungen und der gottesdienstlichen Funktionen, wo die Bedeutung dieser Örtlichkeit im A. T. in förderlicher Weise herangezogen wird. An Stelle der Dreschtenne, die bis in die neuere Zeit in bäuerlichen Gebieten ihre Bedeutung für kollektive Übungen beibehalten hat (die interessanten Erkundungen Wetzstein's), trete im Islam in städtischen Verhältnissen der neben dem *masjid* für gewisse — wie es scheint — mehr populäre Gottesdienstfunktionen bestimmte Betort *musallā*, ursprünglich Versammlungsort ausserhalb des Weichbildes der Städte. Die Anregungen, die W. hier über die Bestimmung des *musallā* gibt, könnten weiterführen in der Untersuchung dieser im Islam festgelegten Trennung der beiderseitigen Betorte: welches Motiv habe dazu geführt ausser der offiziellen Moschee, für gewisse Riten, noch eine durch einen besonderen Terminus von ersterer unterschiedene Andachtsstelle einzurichten (man beachte die Synonymität beider Termini z. B. Buchārf, *Adān* nr. 36), Das von muslimischen Theologen (Kāstalanf zu *Istikā* nr. 3; II 271, 16) dafür vorausgesetzte Motiv, dass „das *musallā* für intensivere Zerknirschung des Betenden geeigneter sei und weiteren Fassungsraum für die Gemeinde biete als das *masjid* (li' annahu ablaghu fi-l-tawādu'i wa-ausa'u lil-nāsi)“ scheint kaum das Richtige zu treffen. — (2) *Prostration und Aufrechtstehen*: beide Stellungen seien sowohl in Trauerübungen als auch im Gottesdienst üblich. Nur als subjektiven Eindruck, durch welchen ich die These W.'s keinesfalls als erledigt betrachten mag, möchte ich das Aufstehen vor dem Leichenkondukt und beim Gottesdienst doch auch ursprünglich eher als Ausdruck der *Ehrenbeziehung*, als wie W. meint durch Dämonen- und Geisterfurcht motiviert erklären. Der Prophet *ehrt* die an ihm vorüberziehende Leiche eines Juden durch Aufstehen mit der Motivierung (B. *Genā'iz* nr. 49): „es ist doch auch eine Seele“ (alejsat nafsān) d. h. der entschwundenen (oder vielleicht den todtten Körper noch umschwebenden) Seele ist immerhin die ihr gebührende Ehre und Pietät zu erweisen. — Das S. 17 angeführte Beispiel dafür, dass sich jemand zu Boden wirft um der Wirkung des gegen ihn gerichteten Fluches zu entgehen hat sein Motiv darin, dass man dadurch dem in völlig materieller Weise, wie etwa einen abgeschossenen Pfeil betrachteten Fluch den *Treffpunkt* entziehen will. Dafür dient nicht nur das Niederducken zur Erde, und das Abwärtsneigen des Hauptes (vgl. auch noch Ibn Durajd, *Istikā* ed. Wüstenfeld 262, 12) sondern auch das *Seitwärtsbiegen des Körpers* dessen, gegen den der Fluch gerichtet ist (die in meinen Abhandl. zur arab. Philologie I 29 Anm. 1 angeführte Stelle). — (3) die *Namenanrufung* (invocatio) sowohl in bezug auf Gottesnamen im Gebet als auch auf die gehäufte Nennung des Namens des Verstorbenen in der Trauerzeremonie (was vorzugsweise noch auf die arabische Trauerpoesie abgefärbt hat), wobei auch auf die griechische Analogie der ἐπιθήσεις hingewiesen werden kann. Hier ist besonders beachtenswert die von W. nachgewiesene Bedeutung der *Kunja* in diesem Zusammenhang (treffliche Parallelen, S. 26, aus der talmudischen Litteratur über Kunjalosigkeit der Sklaven in Verbindung mit der Entziehung der Trauer- und Kondolenzübungen). Dass man es in arabischen Kreisen mit der Trauerkundgebung um *mauāli* mindestens sehr leicht genommen hat (S. 27), dafür könnte man

als vielsagendes Beispiel den Bericht anführen, dass beim Begräbnis des frommen 'Ikrima (der übrigens auch eine Kunja führte, Ibn Sa'd V 212, 2) dieser grossen Autorität in der Tradierung der Überlieferungen des Ibn 'Abbās, dessen *maulā* er war, nicht einmal die zum Tragen der Bahre erforderliche Anzahl von Männern sich einfand, während zum Grabesgeleit des am selben Tage gestorbenen Vollblutarabers Kuthejjir die Kurejschiten in grosser Menge erschienen, um dem Dichter die letzten Ehren zu erweisen (Gumahī, Klassen der Dichter ed. Hell 124, 12). — (4) *Nachtwachen* sowohl beim übernachtenden Leichnam als auch gottesdienstliche Handlung an gewissen Festen und abwechselnde Nachtwache der Priester und Leviten im Heiligtum. Von den in diesem Kapitel erwähnten Bräuchen hat sich in beiden Richtungen bei den Juden manches bis in die neueste Zeit erhalten; für die Leichennachtwache die Einrichtung der *schemirah* durch eigens für diesen Dienst angestellte Leute; für das gottesdienstliche Nachtwachen der Brauch frommer Leute, die Nacht vor dem ersten Pfingst(schābū'ōth-)tages, sowie die vor dem zum Hüttenfest gehörigen Hōscha'nā rabbā in Gemeinschaften wachend zuzubringen, wobei heilige Texte gelesen werden, für die man eigene Breviarien (tikḳūn) abgefasst hat. — (5) *Lichtanzünden* sowohl vor dem Leichnam als auch als Requisit des Tempeldienstes. W. findet in 4 und 5 in ihrer Anwendung für Verstorbene das Motiv der Schützung der Todten vor schädlichen Geistern, wofür S. 70 auch noch verschiedene andere Abwehrmittel angeführt werden. Ich darf für dies Thema auch noch auf Archiv f. Religionswissenschaft XIII, 40 ff. verweisen. — (6) *Trauertänze und Umzüge* in Parallele mit ähnlichen Bräuchen im Gottesdienst; (in Verbindung damit Verstümmelung des Körpers, beim Opferkultus [S. 49] freilich nicht des Opferers sondern des Opfertiers). — (7) *Vernachlässigung der äusseren Erscheinung* (in Kleidung, Haarpflege u. a. m.) in der Trauer und im gottgeweihten Zustand (nāzīr, ihrām). — (8) Parallele zwischen *Leichenbekleidung* — worüber der Verf. durch vergleichende Betrachtung der darüber handelnden Hadīthe einen sehr eingehenden Exkurs bietet — und der *Bekleidung gewählter Personen* (Propheten, Priester) im A. T., im arabischen Altertum (auch die Götterstatuen wurden ähnlich bekleidet), im syrischen Christentum und im Islam. Der Verf. geht in diesem Zusammenhang auf die primitive Motivierung der nachgewiesenen besonderen Trauerfarben in der Bekleidung ein und findet sie mit Frazer und Wellhausen in der Absicht, sich den Geistern durch diese Veränderung unkenntlich zu machen. Auch die Wohnungsveränderung (wovon sich noch bei den Juden der *schinnūj māḳōm* der Trauernden in der Synagoge erhalten hat) ist ursprünglich durch dieselbe Absicht motiviert. — Einen der interessantesten Teile des Buches bietet das schliessende Kapitel (9), in welchem das *Weinen* als Ausdruck der Trauer und als zum Gottesdienst gehörende, ihn *rituell* begleitende Gefühlsäusserung dargestellt wird. Eine bereits als Beitrag W.'s zur *Sachaw-Festschrift* erschienene Abhandlung wird hier mit erweitertem Material erneuert. In überraschender Weise wird an der Hand der althebräischen, talmudischen, christlich-syrischen und islamischen Litteratur das *Weinen* als geradezu unerlässliche rituelle Begleiterscheinung des *Gebetes* nachgewiesen. Es gilt im Zusammenhang damit als notwendiges Attribut der asketischen

Gesinnung in bezug auf profane Lebenstätigkeiten. „Nicht gilt der isst und dabei weint, dem der isst und dabei lacht“ (Suhrawardī, 'Awārif al ma'ārif, Kap. 43, III p. 199).

Es ist im Rahmen einer allgemeinen Anzeige nicht tunlich mehr als, wie hier geschehen ist, eine zusammenfassende Übersicht über Zweck und Inhalt des reichhaltigen Buches zu geben. Die Ausführungen W.'s sind auf eine Fülle litterarischer Dokumentation gegründet, wobei ausser dem jüdischen, und arabischen Material namentlich auch das *syrische* (S. 54 f., 76 f. und in besonders ergiebigem Umfang im Kapitel über das rituelle Weinen S. 79 ff.) verarbeitet ist, dessen asketisches Schrifttum W. in seiner ganzen Weite beherrscht. Ausser diesen semitischen Belegen sind zum Nachweis der primitiven Motive der behandelten Erscheinungen dieselben öfters nach den Werken von Wilken, Snouck Hurgronje, Adriani-Kruyt mit Daten aus den Bräuchen der indonesischen Völker illustriert. Als Anhang. (S. 90—101) folgen noch kürzere Hinweise auf sechs weitere Ritusgruppen, welche als Trauer- und Gottesdienstbräuche parallel erscheinen (z. B. Barfüssigkeit, Haaropfer u. a. m.), in bezug auf deren primitiven Zusammenhang der Verf. vorläufig keine ihm als sicher scheinende Theorie festlegen möchte. Diese neue Arbeit Professor Wensincks darf als förderlicher Beitrag zur semitischen Religionsgeschichte und Ethnologie gerühmt werden.

Budapest.

Ignaz Goldziher.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Janv.-Févr.: Szymour de Ricci, Un manuscrit disparu des lettres de saint Ambroise. — Th. Reinach, Une inscription grecque d'Éléonte. — A. Thomas, La pintade (poule d'Inde) dans les textes du moyen âge.

N. Taalgsids, XI, 5: C. G. N. de Vooy, Uit de jeugd van onze Spraakkunst. — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal. — J. Koopmans, Jan Zoet. I. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, III, 1: L. Bouman, La diphtongaison des voyelles accentuées libres en vieux français. — K. Sneyders de Vogel, Une *Passion* du X^{iv}e siècle. — J. W. Marmelstein, Autour d'un débris de vieux loquex. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitse dialectkunde, I. — J. J. A. A. Frantzen, Het alliteratievers. — R. C. Boer, Nog een woord over gotisch *Nawis*. — J. de Vries, Nederdutche volksliederen in de *pidrekssaga*, I. — E. Kruijsinga, Bijdr. tot de Engelse Spraakkunst, II. — B. Broers, Rabindranath Tagore. — Varia.

Studiën, LXXXVIII, Sept.: Brief van Z. H. Benedictus XV aan P. Wlad. Ledóchowski, Gen. d. Soc. v. Jezus, over de leer van den H. Thomas. — M. v. Steen, Mekka en de Pelgrims-tocht. — G. Gorris, De Mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. v. d. Biesen, Beweging in de Anglik. Kerk. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Oct., Hervorming-nummer: 31 Oct. 1517. — P. Albers, Luther en zijn optreden in 1517. — J. H. de Greeve, Het Persoonlijk Onderzoek als eenige regel van gelooven. — G. Gorris, De gevolgen der Reformatie. — C. Wilde, De Kathol. Reformatie en het Concilie van Trento. — L. van Miert, Canisius, de bestrijder der Hervorming. — Is. Vogels, De Nederl. Hervormde Kerk bij den aanvang der twintigste eeuw. — J. a. c. v. Ginneken, „Wij gaan terug voor 1517“. — Meded.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

OPSTELLEN TER OEFENING IN DE GRIEKSCHE VORMLEER

door Dr. J. van Wageningen.

Eerste deel: Beginselen der Etymologie.
VIJFDE DRUK.

Prijs, met Vocabulaire. . . . f 1.60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

Dezer dagen verscheen het belangwekkende
historische boekwerk

LUTHER.

Een Gedenkboek op den 400sten verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,
Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar zeldzame houtgravures.

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Zoo juist verschenen:

HOMERI CARMINA ODYSSEA.

I - XIII.

Cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus.

EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. hum. Dr. in Academia Lugduno-Batavo antehac prof. ord.

Prijs f 6.75.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXV:

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij intekening op de serie draagt de prijs f 1. - per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is f 0.50, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten f 0.60.

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

PANORAMA

NEDERLANDS BESTE GEILLUSTR. WEEKBLAD

„LEEFT IN VREDE MET
ALLE INTEEKENAREN”.

ONDANKS de steeds stijgende prijzen van papier en andere materialen ondergaat

„P A N O R A M A”
GEEN PRIJSVERHOOGING.

Elk nummer vol prachtige platen in koperdiepdruk. Boeiende verhalen en actualiteiten. Profiteert van de waardevolle premies. **STEEDS IN ALLES VOORAAN.** PANORAMA kost slechts f 1.50 per drie maanden of 12 Cents per week.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. - LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
 iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
 12 nummers f7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORWATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 3.

December 1917.

<p>Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde (Piepers). Lipsius, Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia (Roos). Manili Astronomica, vert. d. Van Wageningen (Burgersdijk). Meillet, Caractères généraux des langues germaniques (Heinsius). Ligthart en Kaakebeen, Reinaert de</p>	<p>Vos (Muller). Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. (Heyligers). Poutsma, A Grammar of Late Modern English, II, 1, B (Günther). Hänniger, Fornskånsk Ljudutveckling (Boer). Palmér, Studier över de starktoniga Vokallerna i 1500-talets Svenska (Boer).</p>	<p>Clédat, Manuel de phonétique et de morphologie (Salverda de Grave). Van Leeuwen, Het leven van Pieter de Groot (Lijndrajer). Schoolboeken: Jansonius, Engelsche Handelsreizen voor beginners, I (Günther). Berichten en Mededeelingen. Inhoud van Tijdschriften.</p>
--	---	--

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

K. Kuiper, De Ontwikkelingsgang der Grieksche Letterkunde.
 Haarlem, Tjeenk Willink. 1914. (Pr. f4.50, geb. f4.90).

Ofschoon er sinds de verschijning van dit boek al een paar jaren verlopen zijn, is het toch nog van belang er de aandacht op te vestigen, omdat het aantal werken van dit soort in onze taal al zeer gering is, en de naam van den schrijver ons een degelijken inhoud waarborgt.

Doel van het boek is niet ons een reeks wetenschappelijke verhandelingen te geven, waarin de verschillende vraagstukken worden bestudeerd, die op de Grieksche litteratuur betrekking hebben; ook niet om den lezer den weg te wijzen, als hij zich in een of andere quaestie wil verdiepen, ofschoon ook hierbij de schrijver zich zeker als een zeer betrouwbaar gids zou kunnen aandienen. De schrijver heeft alleen gewild den ontwikkelden lezer, die nog belang stelt in de Grieksche letterkunde, het verloop, het worden der zaken te toonen zonder door een groote opeenhooping van bijzonderheden zijn aandacht af te trekken van het geheel. Verwijzingen naar boeken en schrijvers, die meer over de besproken punten ter onderzoek aanbieden, zijn dus weggelaten.

Dit boek leest men dan ook rustig en ongestoord door, terwijl de liefde voor de klassieke oudheid, waarmede het is geschreven, aangenaam aandoet, en de heldere uiteenzetting alle inspanning bespaart. Achtereenvolgens worden behandeld de epische en lyrische poëzie, het drama, de geschiedbeschrijving bij de Grieken, de welsprekendheid, en ten slotte de wijsbegeerte en wetenschap, terwijl de uitwerking van deze rijke stof den lezer nooit een gevoel van verzadiging geeft, maar hem telkens doet verlangen naar meer.

Aan den docent wordt hier menige bladzijde geboden, die met groot nut in de klas kan voorgelezen worden,

wanneer de leerlingen in den gedachtengang van een schrijver moeten worden ingeleid. Voor den leerling zelf, die om den te beperkten tijd na zijn gymnasialen cursus een vrij onvolledige voorstelling heeft van den rijkdom van vormen, waarin zich de Grieksche litteratuur aan ons voordoet, kan het boek een allernuttigste aanvulling zijn van zijn kennis der letterkunde. Ik hoop daarom dat het een ruime verspreiding vinde.

Nijmegen.

G. Piepers. S. J.

Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia, scholarum in usum edidit J. H. Lipsius. (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen hrsg. von H. Lietzmann, 138). Bonn, Marcus & Weber. 1916. (Pr. M. 1.20).

De titel van dit uitgaafje is een daad van moed. De door Grenfell en Hunt in 1906 ontdekte en in 1908 in het 5e deel der Oxyrhynchuspapyri gepubliceerde fragmenten van een Grieksch geschiedwerk worden thans door de meeste en het meest gezag hebbende geleerden (Eduard Meyer, Wilamowitz, Eduard Schwartz, Busolt, Wilcken) aan de Hellenika van Theopompus toegeschreven, enkele stemmen (Judeich, Walker) hebben zich verheven voor Ephorus, maar de aanspraken van Cratippus, die bij de eerste uitgave door Blass als de auteur ervan was vermoed, terwijl Grenfell en Hunt tusschen Theopompus en Cratippus weifelden, zijn sindsdien op den achtergrond geschoven, ten onrechte, naar het mij voorkomt. Immers, zoowel tegen het auteurschap van Theopompus als tegen dat van Ephorus bestaan overwegende bezwaren, en die, welke tegen Cratippus zijn aangevoerd, vallen bij nadere beschouwing in het niet, zooals Lipsius overtuigend heeft aangetoond in een artikel in de Berichte der Kön. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften te Leipzig. 1915, blz. 1 v. v. Ik voor mij betwijfel dan ook niet, dat hij in den titel zijner uitgave de fragmenten aan den juisten auteur heeft toegekend. Tot nu toe waren deze het gemakke-

lijkt te raadplegen in de editie, door Hunt in 1909 gepubliceerd in de Bibliotheca Oxoniensis, onder den titel: *Hellenica Oxyrhynchia, cum Theopompi et Cratippi fragmentis*. Zooals de titel aangeeft, geeft Hunt daar ook de reeds vroeger bekende fragmenten van Cratippus (slechts 4 in getal) en de zeer talrijke van Theopompus. Deze laatste neemt Lipsius in zijne uitgave niet op; na eene korte inleiding, waarin de antieke testimonia over Cratippus worden besproken, laat hij de te Oxyrhynchus gevonden stukken volgen, terwijl hij aan den voet der bladzijden eene korte adnotatio critica geeft en die stukken uit de oude auteurs (meest Xenophon en Diodorus) afdruckt, welke betrekking hebben op dezelfde gebeurtenissen als Cratippus verhaalt. Zijn text komt in 't algemeen met dien van Hunt overeen; eene nieuwe collatie van de papyrus was voor Lipsius uit den aard der zaak onmogelijk. De waarde zijner uitgave is gelegen in eenige, meest zeer goede, aanvullingen van lacuneuze plaatsen; de voornaamste hiervan zijn die in het begin van caput 4, welke voor de dateering der gebeurtenissen van belang is, en die in caput 7. 3, waardoor de aanvulling van Wilcken (*Hermes* XLIII p. 476), die den text in overeenstemming wilde brengen met een elders overgeleverd fragment van Theopompus om daardoor de identiteit van onzen auteur met Theopompus te bewijzen, wel voorgoed van de baan zal zijn. Men mag vragen, of Lipsius niet ermee had kunnen volstaan, zijne aanvullingen in een tijdschrift artikel te publiceeren, en of eene nieuwe uitgave wel noodig was, maar waarschijnlijk heeft hij voldaan aan een verzoek van den uitgever der Kleine Texte, die daarin ook deze fragmenten wenschte opgenomen te zien, — voor seminaar-oefeningen zijn zij inderdaad zeer geschikt — en is de uitgave van Hunt thans in Duitschland niet of moeilijk te krijgen. In één voornaam punt staat Lipsius' uitgave bij die van Hunt achter. Terwijl nmlk. in deze het aantal ontbrekende of onleesbare letters door even zoo vele punten wordt aangewezen, zoodat degeen, die eene aanvulling beproeft, weet, welken omvang deze mag hebben, geeft Lipsius, behalve in zeer enkele gevallen, bij alle lacunes, klein of groot, slechts drie streepjes. Als grondslag voor pogingen tot aanvulling kan deze editie dus niet dienen, maar als goede, en goedkoope, text-uitgave zal zij ongetwijfeld haren weg vinden.

Enkele storende drukfouten ontsieren het boekje. Op blz. 1 wordt onder de testimonia verwezen naar Aeschines II 18, wat moet zijn II 78. Op blz. 14 is in de adnotatio critica in plaats van 20 te lezen 14. In de op blz. 27 onder de testimonia gegeven plaats van Diodorus, XIV 81,5, staat παρασκευάση in plaats van παρασκευήν έτοιμάση. Op blz. 7 had bij 2.1 (ἀπέπεμπον μὲν γὰρ ὄπλα τε καὶ ὑπηρεσίας ἐπὶ τὰς ναῦς τὰς μετὰ τοῦ Κόνωνος) onder de testimonia verwezen kunnen worden naar Isocrates, *Panegyricus* 142.

Ten slotte eene aanvulling. In hoofdstuk 3 is sprake van Demaenetus, die met eene op eigen hand uit de scheepshuizen in den Piraeus gehaald Atheensch schip op weg is naar Conon, en vervolgd wordt door den Spartaanschen harmost van Aegina, Milon. Demaenetus bevindt zich met zijn schip reeds te Thorikos (aan de Oostkust van Attica, geheel in het Zuiden): ἐπειδὴ δὲ προσπλεύσας ἐκεῖνος (sc. Milon) πρὸς τὴν γῆν] ἐπεχείρησεν ἔξωθῆναι (aldus aangevuld door Boissvain), ὠρμησεν

ἐπὶ Πολυ[...] πλεῖν. De naam der plaats, waarheen Demaenetus vaart, is nog niet gevonden: alleen de beginletter Π is met zekerheid gelezen. Demaenetus maakt zich daar meester van een schip, laat, omdat dit beter is dan het zijne, er zijne manschappen op overgaan, en vaart er mee verder naar Conon. De bedoelde plaats moet in de nabijheid van Thorikos hebben gelegen, en in de richting van het doel van Demaenetus, nmlk. Caunus in Carië, waar Conon toen met zijne vloot lag. Aan deze eischen voldoet Poiessa, eene der vier steden van Keos, op de Westkust van dat eiland, en ik zou daarom willen lezen: ὠρμησεν ἐπὶ Ποιῆσαν πλεῖν, of, indien de sporen der vierde letter van het woord daarmede beter overeenstemmen: ἐπὶ Ποιάσσαν πλεῖν. (De vorm Ποιάσσα, die Bechtel voor de attische houdt, komt voor in eene ter plaatse gevonden inscriptie uit de laatste jaren der 5e of de eerste jaren der 4e eeuw, *Inscriptiones Graecae* XII, fascic. 5, No. 568, cf. Hiller von Gaertringen l.l. p. XXX, testimon. 1487.) Lipsius stelt, met een vraagteken, Ποταμόν voor, maar dit plaatsje ligt ten Noorden van Thorikos, terwijl Demaenetus in Zuid-Oostelijke richting zijnen weg moet zoeken. De slotzin van dit hoofdstuk luidt: παρῶν πλεουσεν [ἐπὶ τὸ στρά]τευμα τὸ μετὰ τοῦ [Κόνωνος..... ὁ δὲ Μίλων] εἰς Αἴγινα μετὰ τῆς τριήρους ἀπέπευσε. Ik zou hier de lacune van 10 letters, die tusschen de *zekere* aanvullingen Κόνωνος en ὁ δὲ Μίλων nog overblijft, willen aanvullen met εἰς τὴν Ἀσίαν.

Groningen.

A. G. ROOS.

M. Manilii Astronomica. In het Nederlandsch vertaald door Dr. J. van Wageningen. Leiden, E. J. Brill. 1914.

„Een Nederlandsche vertaling van Manilius' werk behoorde tot de desiderata”, schrijft prof. van Wageningen zelf in de voorrede zijner vertaling. „Want,” zoo laat hij volgen, „interpretatie zonder vertaling is bij dezen dichter onvoldoende.” Dit is volkomen juist, maar men zou den laatsten zin ook aldus kunnen omvatten: „vertaling zonder interpretatie is bij dezen dichter onvoldoende.” Dat we het tweede desideratum, de interpretatie (voorloopig althans) nog zullen moeten derven, verklaart de vertaler met de volgende woorden, „omdat ik noch voor Manilius noch voor mijzelf den tijd reeds gekomen acht om daartoe over te gaan. Door de astrologische teksten welke Cumont, Boll en Kroll publiceeren, wordt onze kennis der oude sterrewichelarij voortdurend verrijkt, maar nog is alles niet genoegzaam verwerkt om het aan de interpretatie van Manilius dienstbaar te maken.” Dat prof. van Wageningen een dergelijke commentaar als een werk van veel studie beschouwt, blijkt uit zijn omschrijving: „Het betreft hier niet alleen de behandeling van de taal en de verklaring van den inhoud, maar ook het opsporen der bronnen en het onderzoek van de wijze, waarop deze door Manilius gebruikt zijn.” Voorwaar geen geringe opgave. — Als derde (in rangorde misschien eerste) Manilius-desideratum zal iedere philoloog een nieuwe critische tekstuitgave noemen. De druk van dit mede door den Groningschen hoogleeraar bezorgd en in 1914 bij Teubner te Leipzig ter perse gelegd werk, door de tijdsomstandigheden toenmaals gestaakt, is inmiddels voltooid geworden. Mocht het prof. Van Wageningen

nu ook nog gegeven worden, zoodra hij den tijd daartoe gekomen acht, met een commentaar zijn Manilius studiën af te sluiten. Dat de oude astronomie en astrologie zijn belangstelling blijft boeien, behoeft wel geen betoog maar blijkt nog bovendien uit eenige sedert van zijn hand verschenen artikelen op dat gebied.

Uit het (althans beoogde) samenvallen van tekstuitgave en Nederlandsche vertaling en het tegelijk in 't uitzicht stellen van een commentaar blijkt wel voldoende, met welke bedoeling de vertaling (het eenige, waarmede ik mij nu zal bezighouden) vervaardigd is, welken kring van lezers de vertaler zich gedacht heeft. De vertaling is blijkbaar bestemd als een hulpmiddel voor philologen of voor klassiek gevormde wis- en sterrekundigen ¹⁾. Wie toch anders dan philologen van beroep of goed klassiek geschoolden zullen deze vertaling zonder verklarende aantekeningen in haar geheel vlot kunnen lezen. Manilius, Romeinsch dichter uit den tijd van de keizers Augustus en Tiberius, van wiens persoon eigenlijk zoo goed als niets bekend is, ondervond, zooals de meeste Romeinsche schrijvers uit zijn tijd sterk den invloed der Alexandrijnsche dichters over sterrekundige onderwerpen. De roem, dien de Epicureër Lucretius met zijn gedicht *De rerum natura* had ingeooft, stak hem misschien in den keel; hij wilde hooger reiken dan die materialist of althans een Stoicijnsche tegenhanger van diens gedicht leveren. In hoeverre hij een verheven dichter als Lucretius naar de kroon steekt, kan ik laten rusten. Slechts hierop wilde ik wijzen, dat Manilius, die in zijn taal de beste voorbeelden navolgt, in de menigvuldige mythologische of historische toespelingen ook de toen (en later) gebruikelijke benamingen aanwendt. Welke leek (om het zoo eens te zeggen) zal echter terstond begrijpen, dat I vs 7 onder Caesar niet Julius Caesar maar keizer Augustus te verstaan is (Caesar Augustus), terwijl met diens pater (twee regels verder) juist Julius Caesar bedoeld wordt, hoewel Augustus slechts een aangenomen zoon was van Julius Caesar, of zich terecht kunnen vinden met namen als Cyllenier. Bij de grootsche beschrijvingen van 't ontstaan van hemel en aarde, van den bouw van 't heelal, van de bestemming des menschen is dit bezwaar wel veel geringer, maar ook daarbij gluren mythologische en historische namen telkens om een hoekje; voor men 't weet zit men in eens weer in de mythologie. Op de moeilijkheden, die bovenbedoelde leeken zullen ondervinden, heeft de vertaler, mij dunkt terecht, niet gelet.

Nu ik eenmaal heb aangewezen, voor wie de vertaling bestemd is, wil ik nagaan, in hoeverre zij aan hare bestemming beantwoordt, of zij nauwkeurig is en welluidend, voorzover zich een gedicht laat weergeven in proza. Wie zou haast beter bevoegd zijn tot zulk een vertaling dan juist prof. van Wageningen, die door de bezorging van zijn Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek zich telkens en telkens weer heeft moeten afvragen, hoe wordt deze of gene Latijnsche dichterlijke wending het best in onze taal weergegeven. Men hoeft het in opvatting van dergelijke omschrijvingen niet altijd eens

¹⁾ Misschien zullen ook de moderne beoefenaars der astrologie, die ten deele onder den invloed der theosophie weer schijnt op te komen blijkens de vele boeken, die er in den laatsten tijd over verschijnen, met graagte grijpen naar hun ouden leermeester in deze.

te zijn, niemand zal ontkennen, dat het een reuzenarbeid geweest is ¹⁾. Evenals bij van Wageningen's Persius hebben we hier nu een doorlopende vertaling. Zelf schrijft prof. v. W. in zijn voorrede: „Bij mijn vertaling heb ik den oorspronkelijken tekst zooveel mogelijk zonder omschrijving weergegeven. Een enkele maal ben ik wat verder afgeweken en moest ik mij tevreden stellen met de gedachte van Manilius in eigen woorden uit te drukken.” De vertaler erkent dus in hoofdzaak één doorgaande wijze van vertalen, waarvan hij slechts soms noodgedrongen afwijkt. Rekent men allerlei korte omschrijvingen niet mee (het kon natuurlijk geen woord-voor-woord vertaling worden), dan is dit ook volkomen juist. Zeer plichtmatig sluit de vertaler allerlei korte toevoegingen tusschen < >, toevoegingen, die somtijds noodig, dikwijls voor den Nederlandschen zinsbouw gemakkelijk, menigmaal ook zoo vanzelf sprekend zijn, dat ze of konden wegblijven of zonder haken hadden kunnen opgenomen worden in den tekst. Streng genomen hadden nog heel wat meer haakjes geplaatst kunnen worden, maar ik zou de laatste zijn om dat te verlangen. Doch hoe dan ook, de vertaling is een betrouwbare gids om het oorspronkelijk goed te begrijpen. Waar het Latijn door een tekort aan vaktermen onduidelijk dreigt te worden, zorgt van W. voor verscheidenheid van uitdrukkingen in het Nederlandsch. Ik zal een niet-ingewikkeld voorbeeld kiezen: II 693 vlgg., waar Manilius vertelt, dat de twaalf teekenen van den dierenriem, die elk uit dertig graden bestaan, nog een andere verdeling hebben en wel elk in twaalf deelen, zgn. dodecatemoriën, welke weer achtereenvolgens worden toebedeeld aan één der teekenen van den Dierenriem. Ziehier hoe Manilius dit uitdrukt:

693. Perspice nunc tenuem visu rem, pondere magno,
Quae tantum Graio signari nomine possit,
695. Dodecatemoria in titulo signantia causas.
Nam cum tricenas per partes sidera constant,
Rursus bis senis numerus diducitur omnis.
Ipsa igitur ratio binas in partibus esse
Dimidiasque docet partes. His finibus esse
700. Dodecatemorium constat; bis senaque cuncta
Omnibus in signis: quae mundi conditor ille
Attribuit totidem numero fulgentibus astris;
Ut sociata forent alterna sidera sorte
Et similis sibi mundus et omnia in omnibus astra.

Het gebruik van „partes in verschillende beteekenissen is verwarrend, doch zie, hoe doorzichtig alles wordt bij de vertaling: „Let dan nu eerst op een verschijning, onbeduidend op het oog, maar inderdaad van groot gewicht, welke verschijning zich slechts met een Grieksch woord laat aanduiden. Ik bedoel de dodecatemoriën, die in hun naam reeds hun aard aanduiden. Immers terwijl de sterrebeelden elk uit dertig graden < van den dieren-

¹⁾ Ik bedoel hier vooral, of het in een schoolwoordenboek gewenscht is zoo veel dichterlijke uitdrukkingen betrekkelijk vrij te omschrijven. De leerling is bij de voorbereiding van zijn schoolwerk zoo gauw geneigd een dergelijke vertaling klakkeloos over te nemen; ja zelfs, waar hij eigenlijk niet het woordenboek, maar zijn gezond verstand moest raadplegen, slaat hij toch het woordenboek op, nu hij eenmaal weet, dat dit hem een vertaling kant en klaar biedt. Het zoeken in het boek komt in de plaats voor het zoeken in eigen brein.

riem > bestaan, wordt elk beeld weer in twaalf onderdeelen verdeeld. De berekening leert ons dan, dat elk van die onderdeelen twee en een halven graad bevat. Dat is dus de afmeting van een dodecatemoron en op elk der hemelteekens zijn er twaalf van deze, welke de schepper van het heelal toedeelt aan de even zoovele schitterende sterren < van de ecliptica >, opdat door deze uitwisseling een hecht verbond tusschen de teekenen zou zijn, de wereld zichzelf gelijk zou zijn in haar deelen, en alle sterren in alle aanwezig."

In het door mij gekozen brokstuk komen zoowat alle kwaliteiten der vertaling duidelijk aan het licht. Het zoo kameleonachtige woord „res” wordt in vers 693 door het ook vrij zwevende „verschijning” weergegeven; in vs. 694 en 695 zijn „inderdaad” en „ik bedoel” ingevoegd zonder haakjes; 't zijn woorden, die wel niet strikt noodig zijn, maar 't Hollandsch beter doen vloeien; „in titulo signantia causas” wordt zeer duidelijk weergegeven door: „die in hun naam reeds hun aard aanwijzen.” In de dan volgende vier regels komt driemaal het woord „partes” voor, maar in verschillende beteekenissen, waarvoor, „graad” en „onderdeel” duidelijk spreken; „omnis numerus” is de geheele reeks, elk beeld van de reeks en dus kortweg: „elk beeld,” al lijkt het eerst wat vrij vertaald. Vers 703 moge een voorbeeld zijn van de weinige gevallen, waar de vertaler volgens zijn eigen getuigenis wat verder van de woorden van het oorspronkelijk moest afwijken. Mij dunkt hier overal is de vertaler er uitstekend in geslaagd de gedachte van Manilius helder en klaar te doen zijn. Steeds heeft hij termen, aan ons zoo vertrouwd, te baat genomen als: zodiak, ecliptica, aequator, meridiaan, horizon (éénmaal bij Manilius als Grieksche benaming vermeld; 't begrip omschrijft hij steeds) zenith, nadir, culminatie, meteor, coluur, terwijl Manilius steeds algemeene termen gebruikt en slechts schoorvoetend Grieksche woorden overneemt (vgl. boven dodecatemoriën). De aan vaktermen gewone Hollandse geleerde heeft het in dat opzicht gemakkelijker dan de puristische (ik kan er zelf ook niet buiten) Latijnsche dichter. Door dit slechts schaarsch gebruiken van de toch reeds in 't Grieksch bestaande wetenschappelijke terminologie heeft Manilius zijn lectuur noodeloos moeilijk gemaakt. Dat onze vertaler alle hem ten dienste staande middelen zoowel van de tegenwoordige wetenschap als ook van haar taal heeft te baat genomen, zal men niet anders dan kunnen prijzen ¹⁾.

¹⁾ Om niet te veel plaats in te nemen schrijf ik hier ook nog een niet-astrologisch gedeelte enkel in de vertaling af. Wat dunkt u van de volgende cosmografische les over den hemelstand voor iemand, die zich eens juist aan de Noordpool bevond: III 356 vlgg: „Maar indien de natuur u toelaat, onder de kruin des hemels, die door de koude as onwrikbaar geschraagd wordt, op de harde aarde, met eeuwige sneeuw bedekt, te verwijlen . . . dan zal het u schijnen, als stond de hemel recht op < met de noordpool in het Zenith > en bewoog zij zich als een tol, terwijl de cirkels loodrecht op de as staan. Van dat punt uit zullen u slechts zes teekens, in de schuimte < een boog > aan den hemel beschrijvend, (lees hier: in de schuimte een boog < aan den hemel > beschrijvend) zichtbaar zijn, die nooit zich aan uw blik zullen onttrekken, maar de hemelsfeer in cirkels, evenwijdig aan den horizon, blijven vergezellen. Hier zal het rondom < de pool > één lange dag zijn, die zes maanden duurt en een gansch half jaar onafgebroken het licht laat schijnen, omdat Phoebus al dien tijd nooit zal ondergaan, terwijl hij zich in het zestal < zomer > teekens van het

Ook over de vertaling van een niet-technisch, zuiver dichterlijk gedeelte, zooals er vele in voorkomen, wil ik den lezer laten oordeelen. Ik kies daarvoor een fragment uit, waar ik tevens in de gelegenheid ben er een andere (dichterlijke) vertaling naast te leggen. Van den geheelen Manilius bestaat wel geen volledige oudere vertaling, noch in proza noch in poëzie; v. W. zelf maakt er in zijn voorrede geen gewag van. Maar Bilderdijk heeft, toen hij een gansch ongewoon onderwerp dichterlijk ging behandelen, zich een nieuwen Manilius voelend, een passage vol zelfgevoel uit diens *Astronomica* als motto vertaald voor zijn *Ziekte der Geleerden* geplaatst. Manilius, zelf Lucretius navolgend, zegt *Astron.* II 49 vlgg.

Omnis ad accessus Heliconis semita trita est.
Et iam confusi manant de fontibus amnes,
Nec capiunt haustum, turbamque ad nota ruentem.
Integra quaeramur rorantis prata per herbas,
Undamque occultis meditantem murmur in antris;
Quam neque durato gustarint ore volucres,
Ipse nec aetherio Phoebus libaverit igne.
Nostra loquar. Nulli vatam debebimus ora
Nec furtum sed opus veniet. Soloque volamus
In caelum curru. Propria rate pellimus undas.

v. Wageningen vertaalt: Elk pad, dat tot den Helicon toegang geeft, is platgetreden. De stroomen, aan zijn voet ontsprongen, vloeien reeds dooreen en kunnen den dorst van de op het bekende toedringende menigte niet lesschen. Laat ons dus op de ongerepte weide de bedauwde kruiden zoeken en het in verborgen grot murmelend water opsporen, waarvan nog geen vogels met harden snavel geproefd hebben en waaraan Phoebus met zijn verzengende stralen geen droppel ontroofd heeft. Wat ik zeggen ga, is eigen werk. Van geen zanger zal ik schuldenaar zijn voor wat ik spreek. Niet wat ik

een naar het ander verplaatst, maar steeds van de pool uit in zijne beweging om den hemel zichtbaar zal zijn. Maar zoodra hij van de evenachtlijn zal afdalen naar het zuiden om in afgaande baan de teekens beneden den horizon op te zoeken en hij op dien snellen tocht zuidwaarts zijn rossen den teugel zal vieren, dan zal er onder de kruin des hemels gedurende even veel maanden één lange, duistere nacht heerschen. Immers wie van de noordpool uit zijn oogen laat rondwaren, ziet van het gansch heelal slechts een halve sfeer, terwijl het zuidelijk halfrond voor hem verborgen blijft. Het oog toch kan, rechtuit ziende, die andere helft niet bestrijken, en reikt niet verder dan de welving in het midden der aarde.” Of zie hier den paedagoog Manilius aan den gang, II 755 vlgg: Gelijk men aan het schoolkind eerst den vorm van de letter leert en haar naam en dan de uitspraak — vervolgens wordt de syllabe gevormd uit de aaneenschakeling van letters; dan volgt de opbouw van het woord door de verbinding der leden; eindelijk wordt de beteekenis van het woord geleerd en de leeskunst beoefend en verrijst het gedicht, in zijn eigen maat geboren < voor het oog van den leerling >; aan het slot is het dus een voordeel, het voorafgaande één voor één geleerd te hebben; zijn de eerste elementen niet vastgelegd, dan wordt het geleerde verward of het vervliegt, en de lessen van den meester, te haastig gegeven, missen de goede uitwerking. — Zoo moet ook ik, die in mijn gedicht het gansche heelal doorkruis, en het fatum, uit de diepste duisternis opgedolven, zelfs in de rythmische taal der Muzen bezing . . . het vertrouwen < der lezers > stuk voor stuk winnen en geleidelijk de afzonderlijke feiten meedeelen, opdat wanneer alle goed gekend worden, ze ieder voor zijn eigen doel kunnen aangewend worden” — Streeft Manilius dus naar duidelijkheid en bevattelijkheid, van Wageningen doet 'n deze niets voor hem onder.

stal, maar wat ik zelf wrocht, zal ik brengen. In een wagen voor mij alleen vaar ik ten hemel. Met eigen schip klief ik de golven. — Bilderdijk vertaalde deze passage met toepassing op hemzelf geheel op eigen trant:

Geen voetspoor naar Parnas, of 't pad is platgetreên;
De bronnen vloten tot een waterpoel in een,
Daar alles zich verdringt om 't drabbig vocht te
leppen:

Wat zouden we in den hoop onzuiv're teugen
scheppen?

Neen, zoeken we ons veeleer een onbezochte beemd,
Een ader, die voor 't eerst met ruischen aanvang
neemt,

In afgelegene rots voor 't volksgewoel beveiligd,
Nog door geen snavelspits van nachtgespuis ont-
heiligd,

Nog frisch en ongerept van 't blaak'ren van de zon!
Ja, oop'nen we ons in 't hart een ontoeganb're bron!
Geen dichter borge ons stof! Geen heim'lijk opge-
vangen,

Geen nagebootste kunst make aanspraak op mijn
zangen!

Verheffen we ons alleen door 't eenzaam hemelspoor,
En streve onze eigen hulk een nieuwen zeeplasch
door!

Ten slotte mag ik de zorgvuldige uitvoering van het boek niet onvermeld laten. Het werk is op voorbeeld van oudere uitgaven verduidelijkt door verscheidene teekeningen en schema's, waardoor men de uitvoerige astrologische uiteenzettingen van Manilius telkens overzichtelijk voor zich heeft. Voorts is in de achterkaft bijgestoken een praktische sterrenkaart, hier natuurlijk op de ouderwetsche manier met de „beelden” er opgeschetst. Daar de door Manilius gebruikte Grieksche bronnen dateeren van ± 150 v. C. heeft prof. Schuh op die kaart het poolpunt en den aequator van dien tijd er bij aangegeven; zoo heet het in de voorrede; op de kaart zelf staat ± 100 v. C. Het maakt praktisch geen onderscheid. — Slechts één storende drukfout merkte ik op, die toch niet onaardig is, daar zij twee verbeteringen toelaat. II 371 vlg. staat: „De opeenvolgende teekens <van den zeshoek> (bedoeld wordt de in den dierenriem ingeschreven zeshoek, die de 12 beelden om den ander raakt) ontvluchten dus elkaars schuinsche blikken, want ze zien al te zeer van ter zijde met lo e n e n d e oogen elkaar aan en schuilen voor hun buurman weg.” Men kan „loenende” hier verbeteren in „loerende” of in „loensende (of loenschende? Ik vond het woord niet in een woordenboek). Het Latijn: „limisque videntur” wijst meer in de laatste richting.

Moge menig een deze vertaling ter hand nemen, zij zal hem ten goede komen. In zijn voorrede zegt prof. v. W. terecht: „Wie met de lectuur van Manilius aanvangt wordt eenigszins door de moeilijkheid van het onderwerp en de dictie afgeschrikt, doch wie zich in het gedicht heeft ingelezen, betreurt de moeite niet, die hij zich getroost heeft om tot de kern door te dringen.

Wie lust heeft, bezit thans een betrouwbaaren gids.

Middelburg.

L. A. J. B u r g e r s d i j k.

A. Meillet, *Caractères généraux des langues germaniques*. Paris. Hachette & Cie. 1917. (Pr. fr. 3.50).

Prof. Meillet heeft met het schrijven van 't boek, waarvan de titel hierboven staat, een uitstekend werk gedaan. In een beknopt bestek — ruim 200 klein-octavobladzijden — heeft hij de eigenaardigheden van de germaansche taalgroep, de „innovations” waardoor deze zich van het oorspronkelijk Indogermaansch onderscheidt, uiteengezet, en de lijnen getrokken van den ontwikkelingsgang van het Germaansch; omgekeerd heeft hij, waar het te pas kwam, ook op het behoud van oude taalvormen in het Germaansch gewezen. En dat op een wijze zooals men die mocht verwachten van een geleerde die Franschman is en daarbij zijn onderwerp zoo beheerscht als Meillet: helder, zonder den overdreven omhaal van voorbeelden en zonder de duistere woordenkeus en zinsbouw waaraan wij in Duitsche werken maar al te zeer gewend zijn. Achtereenvolgens worden, na een inleiding, de klankleer, de vormleer en de woordvoeging, en de woordenschat behandeld, terwijl een korte „conclusion générale” het geheel besluit.

De feiten die Meillet bespreekt, zijn natuurlijk niet nieuw, zijn verklaringen zijn in den regel — niet altijd! — de algemeen aangenomen verklaringen; maar nog nooit was, meen ik, alles waarin het Germaansch van 't Indogermaansch afwijkt, zoo bijeengezet en daarmee de ontwikkeling er van in het licht gesteld. Een ontwikkeling, waardoor het Germaansch, zooals Meillet het misschien wel wat te sterk uitdrukt, zijn indogermaansch karakter heeft verloren.

De schrijver van een dergelijk werk komt er licht toe, continuïteit te zien, waar met zekerheid alleen afzonderlijke gebeurtenissen zijn te constateeren. Zoo is 't Meillet ook gegaan; om een voorbeeld te noemen: nadat hij den overgang van *e* tot *i* onder invloed van een *i* of *j* der volgende lettergreep heeft vermeld, heet het verder (p. 66): „La voyelle *i* et la consonne *j* ont continué d'agir, après avoir occasionné les changements qu'on vient de voir”, waarop dan de *i*-umlaut wordt besproken. — Bij de behandeling der 1ste klankverschuiving toont Meillet zich een overtuigd voorstander van de meer dan eens in verschillende vormen, het laatst door Feist, geuite meening dat deze groote verandering der consonanten het gevolg is van de overneming der idg. taal door een ander volk, dat de aangeleerde taal op zijn wijze uitsprak: van zgn. taalmenging dus. Zoo'n verandering moet uit den aard der zaak in een betrekkelijk kort tijdsverloop plaats hebben: het geslacht dat de vreemde taal overneemt — laten het twee, hoogstens drie geslachten zijn — wijzigt deze voorzoover noodig naar zijn eigen spreekgewoonten, en daarmee is de zaak afgelopen; er mogen nog enkele veranderingen volgen die als 't ware een natuurlijk uitvloeisel van de eerste zijn, maar dat zich van dat oogenblik af een neiging zou vertoonen om ook in 't vervolg dergelijke diep ingrijpende wijzigingen in de uitspraak aan te brengen, is vrijwel ondenkbaar. Toch neemt Meillet zulk een neiging aan ter verklaring van de 2de klankverschuiving: „Le nouveau type articulaire une fois introduit en germanique a continué d'y produire ses effets, qui sont surtout sensibles en haut-allemand” (p. 41). En zooals M. over de klankverschuiving denkt, zoo denkt hij over de veranderingen van het Germaansch

in 't algemeen : „Il est . . . probable que le germanique, qui a rompu si nettement avec les usages indo-européens, est de l'indo-européen parlé par une population nouvelle qui a accepté l'indo-européen, tout en conservant beaucoup de ses habitudes articulatoires antérieures” (p. 19). Is dit niet wat sterk gezegd? of althans: is dit iets meer dan een hypothese, die op 't eerste gezicht iets aanlokkelijks heeft maar volstrekt onbewijsbaar is?

Het spreekt vanzelf dat men met een schrijver die zooveel zaken behandelt, en die, om binnen zijn bestek te blijven, vaak vrij arbitrair zijn meening moet geven zonder andere opvattingen te vermelden, meermalen in détailpunten van inzicht kan verschillen. Ik zal echter over die punten niet spreken, om niet den indruk te wekken alsof ik in zijn werk meer af te keuren dan te prijzen vond. Het tegendeel is waar!

Een gevaar van een boek als dit, is dat men allicht den indruk krijgt dat de besproken wijzigingen bepaald aan de taal in kwestie eigen zijn, met uitsluiting van andere taalgroepen. Wel wijst Meillet op p. 18 er op, dat verschillende veranderingen die het Germaansch kent, zich ook in andere idg. taalgroepen hebben afgespeeld, maar de argelooze lezer zal, aan 't einde van het boek gekomen, toch licht dien indruk hebben opgedaan. Het is dan ook gewenscht dat er een reeks monographiën als deze verschijnt, gevolgd door een samenvattende behandeling der resultaten in één boek. Moge Meillet de gelegenheid en den lust vinden om daarmee de wetenschappelijke literatuur te verrijken; ieder indogermanist zal hem er dankbaar voor zijn!

De opdracht van het werk aan de nagedachtenis van schrijvers „anciens élèves germanistes morts pour leur pays” Achille Burgun en Robert Gauthiot stemt weemoedig; ze strekt leermeester en leerlingen gelijkelijk tot eer.

Leiden.

J. Heinsius.

Reinaert de Vos. (No. 3 van **Van alle Tijden**, onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**). Tweede druk. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. f 0.90).

Van dezen herdruk valt alleen te zeggen dat hij nageenog geheel onveranderd is gebleven. Ligthart's beschouwing van Reinaert's karakter is na zijn dood door zijn mederedacteur natuurlijk onaangeroerd gelaten. Doch „de Inleiding en de tekstverklaringen zijn met zorg herzien” zegt het voorbericht. Inderdaad heeft de heer K. gewag gemaakt van Degering's uitgave van hs. *f*, die „alvast overtuigend (heeft) bewezen dat de tot dusverre geleverde teksteritiek op den Reinaert in zeer veel opzichten juist is gebleken”. Ook Leonard Willems', door *f* bevestigde en ook door mij aanvaarde en nader gestaafde gissing omtrent de twee dichters wordt vermeld. Doch hierna moet het verwondering baren, dat de heer K. van het vele nieuwe, door *f* gebracht of bevestigd, en van de uitkomsten dier geprezen teksteritiek in 't geheel geen gebruik heeft gemaakt, hetzij rechtstreeks en zelfstandig, of anders middellijk, door overneming uit mijne in 't begin van 1915 verschenen critische editie¹⁾. Deze schijnt hem echter, in Dec. 1916,

¹⁾ Anders, maar wellicht toch niet beter, heeft de heer R. Dijkstra gehandeld, wiens „oudste tekst, voor een ieder verstaanbaar gemaakt door interlineaire vertaling van de verouderde woorden en uitdrukkingen”, in 1883 voor 't eerst, thans in

nog geheel onbekend gebleven te zijn: de diplomatische afdruk van hs. *a* door Buitenrust Hettema en mij heet „de laatste uitgave” (blz. 6). Zoodoende is de tekst nog steeds, evenals in den eersten druk, letterlijk dezelfde als de (critische), van Martin, behoudens luttel (17) verbeteringen en de weglating der 52 meest scabreuse verzen uit Tibeert's avontuur; welke weglating, hoe verklaarbaar ook, toch een vermindering is en blijft. Alles bijeen genomen, kan men kwalijk zeggen dat n°. 3 dezer reeks inderdaad ook „van dezen tijd” is; veeleer moet het onvolledig en (thans) verouderd heeten. Doch mag of moet men aan dit uitgaafje ook wel zulke eischen stellen? In allen gevalle vindt het groote publiek hier niet zooveel als thans mogelijk en bereikbaar is.

Leiden.

J. W. Muller.

L. Wirth, Synonyme, Homonyme, Redensarten etc. 2e dr. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. geb. f 3.90).

Wie een werk als „Synonyme, Homonyme, Redensarten etc.” van Dr. L. Wirth juist wil beoordeelen, zou het boek eerst geruimen tijd zelf met zijn leerlingen moeten gebruiken, daarbij zorgvuldig aanteekend, wat hij er goed en wat hij er minder goed in vond. Doch daarmee zou te langen tijd verlopen, zoodat ik er slechts eenige grepen uit kan doen.

Het werk is in de eerste plaats bestemd voor hen, die zich voor een Duitsch examen voorbereiden. Dezulken zullen er een schat van uitdrukkingen in vinden; het boek is een voorraadschuur volgeladen met synoniemen enz. Liever ware het mij, wanneer ik de vergelijking maken kon met een klein museum, waar alles ordelijk en overzichtelijk gerangschikt is. Juist het te veel schaaft hier. De samensteller zegt in zijn voorrede, dat hij zich moest beperken. Hij heeft het nog niet genoeg gedaan. De alphabetische woordenlijst achterin daarentegen is te onvolledig. Dit laatste is juist zoo jammer, want nu wordt het voor den zoekende soms zeer tijdroovend een woord na te slaan, vooral als letters en cijfers der verwijzing wel eens verkeerd zijn.

tweeden druk verschenen, mij intusschen onder de oogen is gekomen. Deze heer heeft wel kennis genomen van het nieuwe en daarvan een eigenaardig, zelfstandig gebruik gemaakt: „van de verschillende lezingen koos ik steeds die, welke naar mijne meening de duidelijkste of de meest welluidende was” zegt hij in 't voorbericht. Inderdaad is deze uitgave in hoofdzaak (ook in de willekeurige spelling), gevolgd naar Jonckbloet, doch op vele plaatsen, zonder blijkbaar stelsel, gewijzigd naar *f*; voorts is zij vermeerderd met vele druk- of taalfouten en eenige verkeerde verklaringen. Zeer opmerkelijk is dat de heer D, oogenschijnlijk zonder mijne uitgave te kennen — althans zonder ze te noemen — niet alleen op zeer vele moeilijke plaatsen juist dezelfde lezing gekozen of uit de verschillende hss. en gissingen gereconstrueerd heeft als ik, maar zelfs af en toe, uit zich zelf, geheel dezelfde conjecturen heeft gemaakt; al zijn ze soms ongelukkig (door den zetter?) misvormd tot onverstaanbaarheden als *vuurstgal* 1638 (mijner uitgave), *Forcandent* 1857, *daerna like* 2094. Natuurlijk heb ik alle reden om mij over deze herhaalde even merkwaardige als verrassende „ontmoetingen” met den heer D. te verheugen. Den proloog acht hij, ook in den nieuwen vorm, niet belangrijk genoeg om mee af te drukken; daarentegen is hij ten aanzien van „het fabeltje van de kikkers” (in dezen tekst *pute* geheeten), dat hij in den 1sten druk, met Jonckbloet, verworpen had, thans, evenals ik, tot andere gedahten gekomen.

Die woordenlijst bevat hoofdzakelijk slechts de „stamwoorden.” Wil iemand b. v. weten, wat eine verfahrere Geschichte is, dan gaat hij zoeken onder het woord *fahren* en ontdekt dan, dat de uitdrukking daar niet staat. Zoo zal het hem ook gaan, als hij het woord bevaarbaar opzoekt. Of die woorden ergens anders zijn neergeschreven, durf ik niet zeggen, want vaak vond ik, soms bij toeval, woorden, die ik eerst meende, dat niet opgenomen waren. Maar dan neemt men toch gemakkelijker een goed woordenboek ter hand. Leopolds „klank- en zinverwante Woorden” is in dit opzicht veel practischer.

Misschien maakt men de opmerking, dat deze verzameling niet zoozeer dient om na te slaan, dan wel om in het hoofd geprent te worden. Mocht dit werkelijk de bedoeling van den samensteller zijn, dan zou ik willen zeggen: woorden van buiten leeren is voor een examen helaas een noodzakelijk kwaad, leert men echter de uitdrukkingen van een boek van 700 bladzijden als dat van Dr. Wirth van buiten, dan wordt dat kwaad een doodzonde; het doodt het genoegen en de begeerte om door lezen zich een woordenschat te verwerven en stompt het gevoel af om de fijne verschillen van verwante woorden op te merken.

Een fout in de inrichting van het boek lijkt me ook het samenbrengen van woorden zonder eenig onmiddellijk verband. Zoo staat ontsnappen onder het „stamwoord” ziehen, Rotte onder het stamwoord vuil, Pflanzen an einer Mauer hinaufziehen onder vormen.

Wat de uitdrukkingen zelf betreft, miste ik verscheiden woorden ongaarne, terwijl ik tal van voorbeelden aantrof, die mij zeer overbodig schenen. Zoo vond ik b. v. Steinbruch niet, maar wel der Bruch = broekig land; zijn woede koelen niet, wel echter ein Wort auslassen. Het zou evenwel onredelijk zijn den bewerker hiervan een grief te maken. Bedenklijker is, dat Dr. Wirth dikwijls vergeet aan te geven, dat de beteekenis van een woord niet of niet meer de meest gebruikelijke is. Zoo staat bij Geck, eenvoudig fat, gek. Is dat voor studeerenden duidelijk genoeg? Gipfel der Bäume staat zonder eenige nadere aanduiding naast Wipfel. Achter achtung wordt o. a. Rücksicht aange troffen, welke vertaling toch maar in een bijzonder geval kan gebezigd worden; op het eind van het boek vindt men daarvan het voorbeeld. Vergeefs zocht ik naar duidelijke voorbeelden voor synoniemen als betrachten en beobachten, of van het gebruik van spähen; dat is toch lang niet altijd het Hollandsche turen.

De uitgebreidheid van het boek is, naar ik meen, juist de oorzaak der gebreken. Ware de omvang geringer, het had systematischer, duidelijker en handiger kunnen zijn en dat is te betreuren van een werk, waaraan de maker zooveel moeite heeft ten koste gelegd en dat zulk een rijkdom van uitdrukkingen uit de hedendaagsche omgangstaal, zoowel als uit de zorgvuldigere schrijftaal bevat. Desniettemin zal het, wanneer de leermeester nu en dan tusschen beiden komt, ook om op storende drukfouten te wijzen als Hauptfarbe, (voor Hautfarbe?) of erger nog unheimisch voor unheimlich, of treffen (voor stecken?), zeer zeker menigeen van dienst kunnen zijn.

's-Gravenhage.

Jan P. Heyligers.

H. Poutsma, A Grammar of Late Modern English for the Use of Continental, especially Dutch, Students. Part II, Section I, B. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. / 8.50, geb. / 9.50).

Verscheen in 1914 het eerste stuk van het tweede deel van Poutsma's grammatica, thans is er weer een nieuw stuk voltooid van zijn monumentaal opus. Het is, even als het voorafgaande, gewijd aan de leer van het woord en behandelt de voornaamwoorden en werkwoorden, met een hoofdstuk over *prop-words* aan het slot. Ook hier treft weer de groote energie en voorbeeldige vlijt van den schrijver, die geen enkele moeilijkheid uit den weg gaat, maar alle taalkundige verschijnselen met een degelijkheid en uitvoerigheid behandelt, die den grootsten eerbied afdwingen. Dat de schrijver ook *les défauts de ses qualités* vertoont is zeker niet te ontkennen. De scherpzinnigheid ontaardt een enkele maal in spitsvondigheid, en de lust tot uitpluizen, waaraan Poutsma zoo gaarne toegeeft, maakt wel eens dat de studeerende het bosch niet zien kan van de vele boomen. Eenige beperking zou zeker wel wenschelijk zijn, want het werk dreigt van een reusachtigen omvang te zullen worden. Zoo zie ik niet in dat het noodzakelijk is ettelijke bladzijden te wijden aan de verschillende wijzen waarop *any* in het Nederlandsch weergegeven kan worden. Dit lijkt me tamelijk overbodig, omdat de grammatica toch zeker alleen voor meergevorderden bestemd kan zijn.

Het werk is in uitstekend Engelsch geschreven: de stijl is eenigszins deftig en schoolsch, en de schrijver is wel wat al te geneigd tot het gebruik van geleerde woorden als *cataphrestic, discourse, subaudition, contextual, connotation, apprehend*, enz. Het eerstgenoemde woord schijnt bepaald een lievelingswoord te zijn van den schrijver, en wat *discourse* betreft, de eigenaardige beteekenis, waarin dit woord tallooze malen gebruikt wordt, vind ik niet *belegt* in het groote Engelsche woordenboek. Ik geloof niet dat een Engelschman zou zeggen *a little illustration will therefore suffice* (een uitdrukking, die herhaaldelijk voorkomt: zie p. 845, 1079, enz.) inplaats van *a few examples will do. The former is formed* (p. 830) klinkt stellig niet zeer welluidend. In *this seems a suitable place of calling attention to...* (p. 1003) moet *for* de plaats innemen van *of* en op p. 907 r. 28 moet het woord *language* zeer beslist door *speech* vervangen worden.

De voorbeelden, die het werk geeft, hebben natuurlijk zeer groote waarde. Voor zoover zij aan het Oud-Engelsch ontleend zijn is de lengte der vocalen wel in den regel maar niet altijd aangegeven. Zoo b. v. op p. 1214 r. 18 *he* inplaats van *hē*, op p. 1215 r. 15 *het* inplaats van *hēt* (= oreded). Voor het nieuwere Eng. heeft de schrijver veel ontleend aan schoolboeken en zoogenaamde *revised editions*. Ik zeg zoogenaamde *revised editions*, omdat het mij niet duidelijk is, waarom zij aldus heeten. Aan *revise* verbindt men toch het begrip van *herzien, verbeteren*, en men bedoelt toch niet dat de uitgaven verbeterd zijn, maar alleen *adapted for school use* door verkortingen, het vervangen van moeilijke woorden door gemakkelijke, enz. In een werk van wetenschappelijk gehalte als dit behooren de aanhalingen aan de bron ontleend te zijn en als ze uit de tweede hand zijn, ten minste behoorlijk gecontroleerd.

De schrijver heeft een nauwgezet gebruik gemaakt

van de bestaande litteratuur op grammaticaal gebied, en, wat zeer te prijzen is, de verwijzingen naar het werk van anderen zijn talrijk. Hierbij is wel eens een fout ingeslopen, zooals b. v. op p. 1149, waar hij verwijst naar Jespersen 15.79 inplaats van Jespersen 16.79. Op p. 782 wordt onder de absolute vormen van het bez. voornaamw. ook *its* opgegeven, dit moet natuurlijk vervallen. Op p. 787 is het woord *verb* achter *transitive* weggevallen, wat den zin natuurlijk onduidelijk maakt.

In een werk zoo volledig als het onderhavige verwonderde het mij in het hoofdstuk over de rangschikkende telwoorden een aanwijzing te missen voor de vertaling van *zooveelste* in uitdrukkingen als *het zooveelste regiment* (the — th regiment, lees the blankth regiment). Een woord van lof komt den schrijver toe voor den uitvoerigen index aan het einde van het werk geplaatst, die het gebruik heel wat vergemakkelijkt. In de voorrede biedt hij zijn verontschuldizingen aan voor de lijst van drukfouten, die het werk ontsieren, een lijst die nog vrij wat langer te maken zou zijn. Maar niemand, die wel eens in Holland gezette proeven gecorrigeerd heeft van een werk in een vreemde taal, zal Poutsma hierover hard vallen. Overigens ziet het werk er keurig uit en doet den uitgever, die gewaagd heeft het uit te geven, alle eer aan.

Heb ik enkele op- en aanmerkingen meenen te moeten maken, deze doen niets af aan de groote waarde van het boek. Thans is het werkwoord aan de beurt, het woord bij uitnemendheid, en ik behoef niet te verzekeren dat ik het volgend stuk reikhalzend te gemoet zie. Slaagt de schrijver er in zijn werk te voltooien, waarvoor ik hem van harte de noodige kracht en opgewektheid toewensch, dan zal hij een werk gegeven hebben, zooals er geen ander voor het Engelsch bestaat.

Amsterdam.

J. H. A. Günther.

1. Nils Hänninger, *Fornskånsk Ljudutveckling*. En undersökning av Cod. A. M. 28, 8° och Cod. Holm. B 76. — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 13. Nr. 1). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz 1917. (Pr. Kr. 5).
2. Johan Palmér, *Studier över de starktoniga Vokalerna i 1500-talets Svenska*. — (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 13. Nr. 2). Lund Gleerup; Leipzig Harrassowitz 1917. (Pr. 4 Kr. 50 öre).

Het eerste der twee boeken, wier titels hierboven genoemd zijn, is een klankleer van het dialect der twee hoofdhandschriften van Skånske Lov. Men kan hier zien, welke resultaten te bereiken zijn door een nauwkeurig statistisch onderzoek van het geheele materiaal, waarbij geen enkele voorkomende vorm verwaarloosd wordt, wanneer de acribie gepaard gaat met een diep indringen in de vragen en een voorzichtig overwegen van alle mogelijkheden. Hoe moeilijk de stof te behandelen is, kan men op bijna iedere bladzijde constateeren. De tijd, waarin de Deensche wetten geschreven werden, is een periode van groote omwentelingen in de taal, waarin vele eigenaardigheden sporadisch optreden, die later algemeen zijn doorgevoerd. De talrijke onzekerheden kunnen hun grond hebben in inconsequente schrijfwijze, in dialectische verschillen, in chronologische verschillen, in invloed van afwijkende vormen in vreemde maar verwante woorden en in nog veel andere dingen. Vaste punten voor de beoordeeling der ver-

schijnselen zijn van te voren bijna niet gegeven. Het komt dus aan op een wikken en wegen, waarbij de onderzoeker telkens den grond onder de voeten voelt wegglijden. De schrijver heeft zich over dezen glibberigen bodem met groote vlijt en veel inzicht een weg gebaad. Als voorbeeld haal ik uit het vele, dat geboden wordt, aan het interessante betoog p. 214 vv. over de svrabhaktivocaal, waar de schr., in partieele overeenstemming met resultaten van Olson, tot het besluit komt, dat deze ontwikkeld is tot een werkelijke vocaal, wier normale schrijfwijze *æ* is, maar dat de afwijkende schrijfwijzen, die voorkomen, reminiscenties zijn aan een ouder stadium, waarin een vocaalharmonische wisseling bestond, welke toestand in verschillende dialecten in verschillend tempo werd afgelost door het optreden van één vocaal, die echter niet overal dezelfde is. Met niet minder zorg is het ingewikkelde probleem van het timbre der zwaktonige vocalen behandeld. Terwijl in de Sjøllandske wetten regelmatig *æ* heerscht, zijn hier de oude eindvocalen *a i u* nog in grooten getale bewaard. Uit het statistisch onderzoek blijkt nu, dat dit maar geen zaak van toeval is, maar dat ook hier vocaalharmonische invloeden en andere, als de quantiteit van de stamsyllabe, de positie van den zwaktonigen klinker aan het einde of vóór een consonant, het resultaat bepalen.

Het boek van den heer Palmér heeft insgelijks een periode van revolutie tot onderwerp. Het is de taal van den tijd der reformatie, het begin van het moderne Zweedsch. De stof is in zooverre veel uitvoeriger dan die van Hänninger, als het hier niet de beschrijving van een enkel geschrift geldt, maar van de litteratuur eener geheele eeuw. Daartegenover beperkt de schr. zich, althans in dit deel, tot de vocalen, en onder deze tot de sterktonige. Omtrent de nauwgezetheid van den schr. is hetzelfde te zeggen, wat hierboven werd opgemerkt. Men kent haar reeds aan de conscientieuse wijze, waarop in de inleiding rekenschap wordt gegeven van de gebruikte bronnen. De belangrijkste bronnen zijn de geschriften van Olavus Petri, waaraan de twee eerste hoofdstukken gewijd zijn: een reeks andere werken worden in het derde hoofdstuk met de genoemde geschriften vergeleken. In het vierde hoofdstuk worden de conclusies getrokken omtrent eenheid en wisseling in het vocalisme in de litteratuur-taal der 16de eeuw. Het besluit is, dat de volkomen eenheid nog niet bereikt is, maar dat men er toch belangrijk korter bij is, dan een eenzijdige beschouwing der verschillen doet vermoeden. De dubbele vormen, die voorkomen, zijn deels zulke, die in het groot in alle oorkonden voorkomen, uit welken tijd zij ook stammen, deels zijn zij van dialectischen aard, of zoo, dat de hooffdialecten der taal verschillende wegen gaan, zoodat éénheid niet bereikt is, of zoo, dat zij als uitzonderingen tegen den regel afsteken. Deels zijn het zulke, die alleen in de eerste helft of ook maar in het begin der eeuw optreden. Hier valt dus een ontwikkeling in de richting naar eenheid waar te nemen. De gemeenschappelijke trekken, die de eenheid constitueren, zijn voor het grootste gedeelte Opper-en Midden-Zweedsche; enkele wijzen afdoende naar het tweede hooffdialect.

De beide hier besproken geschriften te samen leggen een welsprekend getuigenis af voor de hoogte, waarop

thans de taalstudie in Zweden staat. Het is voor den lezer, die op dit gebied eenige ervaring heeft, niet moeilijk, den machtigen invloed van Axel Kock te herkennen.

Amsterdam.

R. C. Boer.

L. Clédat, *Manuel de phonétique et de morphologie*. Paris, Hachette 1917. (Pr. fr. 4).

Prof. Clédat was een der eersten die in Frankrijk de historische grammatica hebben onderwezen en die in het onderricht van de syntaxis de veranderingen hebben helpen aanbrengen, welke door de historische studie van de taal noodzakelijk waren gebleken. Zijn Oudfranse grammatica, zijn *Grammaire raisonnée* (met een voorrede van Gaston Paris), zijn *Grammaire classique* bewijzen de grote belangstelling die hij niet heeft opgehouden te tonen voor deze studieën; als directeur van de *Revue de philologie française* heeft hij een werkzaam aandeel genomen aan de beoefening der romaanse filologie in Frankrijk.

In een beknopte vorm heeft de schrijver in het hier aangekondigde boek de klankleer van het Frans uiteengezet, en, min of meer als aanhangsel, ook de vormleer; hij zelf noemt zijn werk een „manuel des lois phonétiques de la transformation des mots latins en mots français et les conséquences morphologiques de ces lois.” En inderdaad is, met name in het hoofdstuk van het zelfstandig naamwoord en van het adjektief, niet gestreefd naar volledigheid. Zo mist men de verklaring van vormen als *large* naast ofr. *larc*, terwijl bijv. van de interessante declinatie der masculina op *-on* en der feminina op *-ain* slechts zeer weinig wordt gezegd. Daarentegen worden sommige onderdelen der fonetiek zeer uitvoerig behandeld, o. a. de evolutie der slotkonsonanten; weliswaar is daarbij opgenomen een stel kwesties die meestal in de morfologie een plaats vinden, nl. die welke op meervoud *-s* betrekking hebben. Ook in de paragrafen gewijd aan het voornaamwoord heeft de schrijver zich zeer beperkt, zodat een enkele maal de helderheid te wensen overlaat; ik denk aan paragraaf 186 over *e g o*, waarin zelfs geen toespeling wordt gemaakt op Rydberg's denkbeeld van de rol die de dialektiese verschillen in de verscheidenheid der franse vormen spelen, en waarin, voor de *j* in *je*, alleen wordt verwezen naar de paragrafen 67 en 68, waar van deze overgang van *e* in hiatus geen sprake is. Misschien heeft hier en elders de bezorgdheid „qu'avec ce complément ce traité de phonétique ne dépassât les dimensions normales d'un manuel” de schrijver gelaid.

Prof. Clédat heeft zelfstandig de feiten die hij mededeelt onderzocht, en zijn verklaringen wijken vaak af van de gangbare; daardoor werkt zijn boek suggestief, en ik veroorloof mij hier enkele opmerkingen neer te schrijven die ik al lezende heb gemaakt:

P. 2. De overgang van *i* in *y* in woorden als *a v i o l u m* kan eerst hebben plaats gehad nadat het accent zich had verplaatst, niet omgekeerd. — P. 6. De naam *e labial* voor de zgn. „stomme *e*” lijkt mij niet gelukkig. — P. 12. Dat *senior* tot *seior* zou zijn geworden naar analogie van *peior* is onaannemelijk. — P. 124. *Revanche* wordt gescheiden van *venger* en afgeleid van het part. *venditum*, dus *vendicitare*. Maar de betekenis, afgezien van andere argumenten, wijst duidelijk op het verband dier beide franse woorden, al beweert

de schrijver het tegendeel. — P. 180. Een vorm als *pedis* behoeft niet van een kruisje te worden voorzien. — P. 211. *Facunt* kan niet „régulièrement” tot *font* worden, daar de verzwakken van *e* vooraf moet zijn gegaan aan het verzwakken van de uitgang. — P. 242. De tweede persoon enkelvoud van het perfectum *-asti*, *-isti*, *-usti* zou *-as*, *-is*, *-us* zijn geworden in plaats van *-ast*, *-ist*, *-ust*, omdat er anders verwarring zou zijn ontstaan met de derde persoon enkelvoud van het Imperf. Conjunct., maar mag ik, naar aanleiding hiervan, de schrijver herinneren aan hetgeen hijzelf, op p. 132, zo juist zegt: „... sans redouter l'équivoque, que le contexte rend à peu près impossible (la crainte injustifiée de l'équivoque est une manie de grammairien qui a bien souvent corrompu notre orthographe...)”? — P. 242. *-aimus* is toch niet proparoxytonon; immers *i* vormt een diftong met *a*. — P. 252. Lat. *nascui* zou aldus te verklaren zijn dat de *u* hier na een *c* staat en tot konsonant zou zijn geworden, waarna hij zou zijn gevallen zoals in *qui*. Maar in dit laatste geval volgt de *u* op een *q*, niet op een *c*, en na een *c* is de *u* eerst veel later verdwenen, zoals blijkt uit de dat. *cui*, ofr. *cui*. — P. 255. *chantissons* zou foneties te verklaren zijn uit *cantaissemus*, maar ook hier is *ai* niet dissyllabies.

Groningen.

J. J. Salverda de Grave.

M. van Leeuwen, *Het leven van Pieter de Groot*. Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

Wij hebben in langen tijd geen proefschrift in handen gehad, dat zich zoo aangenaam laat lezen als 't bovengenoemde. Men zou willen vragen of de auteur al meer geschreven heeft, zóó verzorgd is zijn stijl. Mede uit dit — een literair — oogpunt bezien, hopen wij, dat 's doctors wensch vervuld moge worden, waar hij (blz. III) zegt: „Een vervolgdeel, dat zijn gezantschap, zijn houding in 1672, zijn omzwerfing in het buitenland en het hoogverraadsproces zal behandelen, is in voorbereiding. Het zal, hoop ik, binnen niet al te langen tijd in het licht verschijnen.” De heer Van Leeuwen vervalt niet in de fout van zoo menig schrijver, die bij de levensbeschrijving van zijn „held” meent, dat iedereen zich zóó voor het onderwerp zijner keuze interesseert, als de auteur zelf. Dan worden allerlei nietigheden verteld, dingen bij de haren er bijgesleept, die er niets mede te maken hebben en ontstaat vaak een soepelig geheel. Bij den heer Van Leeuwen is dit niet het geval. De Groot wordt in al zijn deugden en ondeugden geschetst. Soms lijkt 't wel alsof schrijver zijn „held” wat antipathiek vindt. De Groot maakt geen aangename indruk.

Misschien heeft hij dit karakter van zijn moeder geërfd.

„Een vrouw is duizend mannen te erg.”

Maria Van Reygersbergh was werkelijk heel „erg”. Lees den brief op blz. 49 vlg. en gij zult haar een harteloze moeder vinden. Wij onderschrijven volkomen Fruins oordeel: „Haar moed om tegenspraak te verduren ontvaardde in ongevoeligheid.”

Pieter De Groot werd 28 Maart 1615 als de tweede zoon van het Delftsch orakel geboren. Hij kwam in Frankrijk eenigen tijd na zijns vaders beroemde ontsnapping. Met al haar energie, wist de moeder de kinderen toch niet te regeeren, vooral: „Pieter is vrij stout.” Ook scheen er

voor de bannelingen beter kans te komen onder Frederik Hendrik, zoodat Pieter naar Leiden, later naar Amsterdam werd gezonden, vooral met het oog op het feit om Hollander te blijven. Te Orleans promoveerde hij, naar de gewoonte van velen in die dagen (Cats). Deze plaats schijnt in dien tijd ons later Harderwijk te zijn geweest, voor geld en goede woorden was daar de doctorshoed te krijgen. Reeds als student hielp de jongeling zijn vader bij diens wetenschappelijken arbeid. Hij vestigde zich als advocaat te Amsterdam en werd in het jaar van den Westfaalschen vrede aangesteld tot Resident van den Keurvorst van de Paltz. De personen, die in de Republiek een zoodanige positie bekleedden, stonden tot 1651 in een scheve verhouding tot den staat; zij bleven Nederlander, doch maakten toch aanspraak op een soort exterritorialiteit. Wonderlijk is het, dat (blz. 73) Engeland de weduwe van den Winterkoning geldelijk steunde. Zouden de republikeinen daar te lande al getwijfeld hebben aan de rotsvastheid van hun gemeenebest en de Stuarts te vriend willen houden? Schrijver stelt (blz. 91) in het licht, hoe De Witt als een onverschuldte Hollandsche koopman, doch een koopman in staatkundigen zin, handig balanceerde tusschen Amsterdamsche aanmatiging en het vasthouden aan de soevereiniteit der provincie Holland. In 1660 werd De Groot aangesteld tot een der twee pensionarissen der groote koopstad aan het IJ, juist een kolfje naar zijn hand, daar hij gaarne ter dagvaart ging naar Den Haag, waar hij zich verlustigde in het gezelschap van veel oude vrienden. Hoe D'Estrades gekuipt heeft om hem afhankelijk van Frankrijk te maken, kan men lezen in het Tweede Hoofdstuk. Ook De Groot heeft zich niet kunnen onthouden van Fransch geld aan te nemen. Maar de diplomaat van Zijne allerchristelijkste Majesteit heeft zeker niet genoeg geboden (blz. 127), anders ware De Groot, misschien, een landverrader geworden.

De Groot werd gekend in de onderhandelingen, die leidden tot den vrede met Portugal, hij speelde een rol in de up-and-downs der Engelsch-Nederlandsche politiek van 1660—1672, altemaal een goede leerschool voor den post, hem wachtende aan het Zweedsche hof. De tegenstelling tusschen den XX eeuwschen vertegenwoordiger van Nederland in 't buitenland en den Hollandschen regent-diplomaat uit onze gouden eeuw is wel groot. Kiest de eene terstond in zijn jonge jaren deze loopbaan en wordt hij er speciaal voor opgeleid, de andere deed zijn wetenschap op aan de balie, in de regeering zijner stad, als koopman. En zeker is het, dat onze vroegere diplomaten gunstig bekend stonden, grondige vaklui. De Groot kon het — ook wel door eigen schuld — den hooghartigen Amsterdammers niet naar den zin maken en zoo werd hij in 1667 „geexcuseerd” als pensionaris. Wat nu? Hij solliciteerde naar een plaats als raadsheer in het Hof van Holland, bij deze gelegenheid kreeg hij eigenaardige woorden te hooren. Maasdam oordeelde hem: „bekwamer voor een commissie buitenlands, daar goede Rijsche wijn valt, dan voor het raadsheerschap.” (blz. 159). Niettegenstaande De Witts moeite, lukte 't De Groot niet het begeerde ambt te verkrijgen. Dezen moreelen tegenslag kwam bij evenwel te boven, doordat hij in 't volgende jaar benoemd werd tot gezant te Stockholm eenige weken na het sluiten der Triple-alliantie.

Wij wisten wel, dat Zweden vooral door goud tot deze

overeenkomst met de zeemogendheden toegetreden was, maar niet, dat de rijksgrouten zulk een corrupt stelletje waren (blz. 198). Zelfs de koningin zou er niet afkeerig van geweest zijn geld van vreemden aan te nemen, collega dus van Amalia van Solms. Wij hadden toen al den naam van „steinreich” te zijn. (blz. 200) „bijaldien men daar (in Zweden) meent, dat geen eind aan het geld (in Holland) is.” Bij herhaling heeft de ambassadeur gewaarschuwd tegen Frankrijks toenemende macht en op het onzekere van het bondgenootschap met Engeland: „L'Angleterre est composée d'une nation altière, vindicative et avide: la mémoire de nos dernières guerres, la jalousie du trafic sont capables de renverser toute la nouvelle liaison.” (blz. 190). Typisch Hollandsch is zijn opmerking (blz. 210), dat de Republiek uit een domheid van Zweden partij kan trekken. Dit land wilde de Gereformeerden dwingen over te gaan tot de staatskerk. Best, zegt De Groot, laten ze het maar probeeren, dan komen de vervolgd in ons land. Ook hier heeft hij goed gezien, wat is de opheffing van 't edict van Nantes, niet onzen vaderen ten goede gekomen.

In 1669 had hij te kiezen tusschen twee betrekkingen: Rotterdamsch pensionaris of gezant in Frankrijk. Hij nam beide aan en vertrok in Mei 1670 naar Parijs, nadat die van Rotterdam hem een jaar verlof hadden gegeven. De Witt, wiens aanhangers zienderoogen verminderden, drong zeer bij De Groot aar dezen zoo gewichtigen post te bezetten. De raadpensionaris wist, dat daar ten minste een, hem trouw, persoon zou werken. De Groot zou in Frankrijk den diplomatieken degen kruisen met Lionne. Het rampspoedige jaar 1672 stond voor de deur. Dr. Van Leeuwen heeft aan het openbaar maken zijner dissertatie een uitvoerige archiefstudie doen voorafgaan, terwijl hij ook in de gelegenheid is geweest een tamelijk rijke literatuur te raadplegen. Wij wenschen den jeugdigen geleerde geluk met het voltooiën van 't eerste deel van zijn werk en zien met verlangen het vervolg te gemoet, vooral daar schrijver ook in staat is gebleken goede karakterstudies te maken er door te dringen in de geheimzinnige raadselen des menschelijken harts.

Arnhem.

K. Lijndrajer.

SCHOOLBOEKEN.

H. Jansonius, *Engelsche Handelsbrieven voor beginners*, deel I, Derde druk. Gouda, Van Goor Zonen. (Pr. / 0.95).

Uit alles wat de heer Jansonius schrijft blijkt dat hij een ervaren schoolman en tevens dat hij zijn onderwerp volkomen machtig is. Zoo ook uit dit werkje. Het feit dat zijn inleiding tot de Engelsche handelscorrespondentie het in een tweetal jaren tot den derden druk gebracht heeft, maakt het overbodig nog iets tot aanbeveling te zeggen. Het is te verwachten dat deze derde druk nog door vele verdere drukken gevolgd zal worden. Voor den vierden druk geven wij den schrijver in overweging op p. 20 *satisfactorily* te veranderen in *satisfactory*, bij to turn out behoort toch een adjectief en geen adverbium te staan. Op p. 33 dient *salve errare et omissione* verbeterd te worden tot *salvo errore et omissione*.

Amsterdam.

J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving een paar nummers van *Svensk humanistisk Tidskrift*, maandblad voor filologische, historische en filosofische wetenschappen, onder redaktie van V. Lundström. Het blad bevat oorspronkelijke artikelen, boekaan kondigingen en kleine berichten; het adres van de redaktie is: Göteborg 3.

Van L. Laurand's *Manuel des Études grecques et latines*, besproken in het *Museum* van Maart 1915, is verschenen de vierde aflevering, gewijd aan de Aardrijkskunde, de Geschiedenis en de Staatsinstellingen van het Romeinse Rijk.

Van Rauchensteins *Ausgewählte Reden des Lysias* verscheen bij de firma Weidmann te Berlijn het eerste deeltje van de 12de uitgave, even als vier der voorafgaande bezorgd door K. Fuhr. De tekst is in de nieuwe editie niet veel veranderd; in de inleiding en in de noten aan de voet der bladzijden zijn hier en daar veranderingen aangebracht. De voornaamste konjekturen sedert de vorige uitgave (1899) gemaakt, zijn in de kritiese „Anhang" opgenomen.

Stichting de Goeje.

1. Het bestuur der stichting heeft sinds November 1916 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij deze uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en welke opbrengst aan de stichting ten goede komt: No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's *Hamásah* (1909), is verkrijgbaar voor f. 96. No. 2, al-Mufaddal's *Kitáb al-Fákhír*, ed. C. A. Storey (1915), voor f. 6.; No. 3. Streitschrift des Gazál gezen die Bâtinjia-Sekte, door I. Goldziher (1916) voor f. 4.50.

3. De stichting hoopt in de eerste helft van 1918 hare vierde uitgave te kunnen doen verschijnen, eene studie over het ontstaan der Zaidieten-dynastie in Jemen van den heer C. van Arendonk.

4. Het bestuur heeft in beginsel besloten tot het verlenen van eenigen financieelen steun aan Prof. Wensincks voorgenomen uitgaaf van eene alphabetische concordantie op de traditieverzamelingen van den Islám.

November 1917.

In samenwerking met de ambtenaren van zijn bureau heeft Mr. Dr. S. Müller Fz. het eerste deel uitgegeven van de *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722—1528)*. Dit deel loopt tot het begin der 15de eeuw en bevat de regesten van 1700 oorkonden, waarvan niet minder dan 541 uit den tijd van bisschop Frederik van Blankenheim dagteekenen. Het boek, dat natuurlijk met de grootst mogelijke nauwkeurigheid is bewerkt, is verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. J. H.

Het *Historisch Genootschap* gaf het *Verslag* uit zijner Algemeene Vergadering op 29 Mei l.l., waarin Prof. Pijper de *Nieuwe studie van het oudste Christendom* behandelde en Dr. Theissen sprak over *Freun over Egmont's zending naar Spanje* (uitg. Joh. Müller, Amsterdam; prijs f. 0.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bull. de l'Ac. d. Inscr. et B.-L., 1917, Mars—Avril: P. H. Fabia, Un projet d'Artaud pour la réduction de la mosaïque Montant. — A. Merlin, Fouilles à Thuburbo Majus en 1916. — J.-B. Chabot, Un épisode inédit de l'histoire des Croisades (le siège de Birta 1145). — P. Durrieu, Une gravure du début du XVIIe s. trahissant l'influence d'une composition de Jean Fouquet. — Appendice. — Seymour de Ricci, La Table de Palerme. — F. Cumont, La langue des Hittites.

Rhein. Museum, LXXI, 4: R. Philippon, Philodems

Buch über den Zorn. — A. Klotz, Die Quellen Ammians in der Darstellung von Julians Perserzug. — H. Kallenberg, Procopiana, II. — G. Jachmann, Bemerk. zur Plautinischen Prosodie. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — Misc.

Hermes, LII, 2: H. Mutsehlmann, das Genesisocitat in der Schrift ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ. — P. Wessner, Isidor u. Sueton. — M. Forstner, Hannibals u. Hasdrubals Alpenübergang bei Silius Italicus. — K. Holl, ΠΕΡΥΔΟΜΑΡΤΥΣ. — C. Robert, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΑΡΑ ΦΕΡΕΚΥΔΗΙ. — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIII, 2: J. H. C. Kern (6 April 1833—4 Juli 1917) door C. Snouck Hurgronje. — Zang IV-V van 't Oudjavaansche Ramayana in vert. v. Prof. H. Kern. — A. K. A. Gijssberti Hodenpijl, Het ontslag en het opontbod van den Gouverneur-Generaal Mr. D. Durven. — F. de Haan, De laatste der Mardijkers. — C. Snouck Hurgronje, Een belangrijk document betreffende den Heiligen Oorlog van den Islam (1914) en eene officiële correctie.

Anglia, XLI, 2: Lilly Baschó, Engl. Schriftstellerinnen in ihren Beziehungen zur französ. revolution.

Id., Beibl. XXVIII, 7: E. Björkman, Zu den engl. bei- u. spottnamen.

8: A. Smith, Über eine bisher unbeachtete funktion der progressiven form. — E. Björkman, Wortgeschichtliche kleinigkeiten 7—9. — F. Holthausen, Das me. spottgedicht auf die bewohner von? — Dez., Zur aussprache des Englischen im 18. jahrh.

9: F. Holthausen, Beitr. zur engl. wortkunde, I. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 10—11.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 5: De Kroon, Christiaan II (slot). — Sernée, Jacob Stuarts Bruidkeuze. — Wennekes, Schott's Geographie des Atlant. Ozeans. — Marres, De zeden aan 't hof van Karelden Grootte. — Kolstee, Voorheen en thans.

Archief aartsb. Utrecht, XLIII, 1: Huybers, Drie brieven van paus Adriaan VI. — Meyer, Chron. lijst der nuntii en internuntii te Keulen, Brussel en 's Gravenhage. — Husee, De parochie Lobith. — Van der Loos, Toelagen aan de statien in de Holl. zending. — Rientjes, Inventaris der St. Cathryne-statie. — Van Veen, Eerbied voor de sacramenten. — Dez., Proces over het recht van collatie te Rijswijk (Nederb.). — Dez., Het Apeldoornsche parochiepaard. — Kleine bijdragen.

2: Knuif, Egb. Geerdink. — Knuif en Smaets, Sasbout Vosmeer (slot). — Huysmans, De Kathol. te Gorcum sedert 1572. — Alb. Thym, Naamlijst der Jezuiten te Culemborg. — Van der Loos, Lijst van staties midden 18de eeuw. — Van Veen, Patronaat der kerken van Hummelo en Drempt. — J. Pauselijke ordonnanties aan Philippus Ep. Traj. — Van Veen Vicarissen der St. Eusebiuskerk.

Revue Historique, CXXV, 1: Fliche, Les théories germaniques de la souveraineté. XIe siècle. — Saulnier, Le siège d'Orléans 1589. — Parisot, Le lieutenant Bonaparte étudiant à Strasbourg. — Bulletin historique: Histoire de France.

2: Desdevises du Dezert, Vice-rois et capitaines, généraux des Indes espagnoles, I. — Mathiez, Un essai de réglementation pendant la première invasion (1792). — Halphen, Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne, II (petites annales). — Bulletin historique (Histoire d'Italie).

Studiën, LXXXVIII, Nov.: L. P. P. Franke, Rob. Hugh Benson. De moderne romans, I. — L. v. Miert, Een Roomsche Retraite-boekje in Protestantsche handen. — P. Zeegers, Over Tragische Droefheid, III. — Is. Vogels, Een boek voor priesters en leeken. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN.**
DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. WOLTJER,
Beknopte Latijnsche Grammatica
BUIGINGSLEER

DERDE DRUK, herzien door

Dr. R. H. WOLTJER,

Hoogleeraar aan de vrije Universiteit te Amsterdam.

Prijs, ingenaaid f 2,40, gebonden f 2,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN.**
DEN HAAG.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is verschenen als Deel XXV:

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij intekening op de serie draagt de prijs f 1. — per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is f 0.50, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten f 0.60.

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

EEN MOOI KERSTGESCHENK:

LUTHER.

Een Gedenkboek op den 400sten verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,
Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. Dr. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar zeldzame houtgravures.

Prijs in cartonnen band f 1.95.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Sint-Nicolaas- en Kerstgeschenken

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerzaam en nuttig is.

Prijs Ingen. f 2.95; Gecartonneerd f 3.25.

Game - and Set! door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoeg gelezen zal worden.

Prijs Ingen. f 2.40; Gebonden f 2.90.

Catbar na van Siëna door JOHANNES JØRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van

D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. f 6.90; Gebonden f 7.75.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SODIER, Paris. — WILLIAMS & WORGATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 4.

Januari 1918.

Thoukudides' Navorschingen, vert. d. Boissevain en Boeken (Leyds).
Pernot, Grammaire de Grec moderne (Hesseling).
Wulff, Den oldjavanske Wirâtaparwa og den Sanskrit-original (H. H. Juynboll).
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, I-II (v. Wijk).

Chew, The Dramas of Lord Byron (Koster).
Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen (Mulder).
Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde, II (Knappert).
Simmel, Rembrandt (J. H. Groenewegen).
Schoolboeken:
Corbeau, Cours de grammaire et d'exer-

cices (Salverda de Grave).
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek (Kok).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 421 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van **Dr. H. J. Boeken**. Boek III. Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1917. (Pr. f 1.50).

Als vervolg op de beide eerste boeken van Thuc. is mij nu ook het derde deel ter beoordeeling toegezonden en al dadelijk wil ik verklaren, dat elk volgend deel beter is dan het vorige. Toch zijn er nog vrij wat onnauwkeurigheden te verbeteren, die nu volgen. In c. 1 staat *gewapenden*, moet zijn *lichtgewapenden*. In c. 2 (p. 5) moet achter Tenediërs gevoegd worden *nl.* (γάρι); in c. 3 (p. 7) achter barricadeerden *bovendien* (τὰ ἄλλα); in c. 7 achter landing bij Nerikon. In c. 9 voegt men τῶν πρὸ τοῦ φίλων gewl. bij προδότας, niet bij χείρους, doch verschil van opvatting is daar althans mogelijk. In c. 11 staat: meer met . . . een aanloop van *redeneering* dan met geweld te werk moesten gaan; tevens wisten ze uit *ondervinding* dat . . . Beter is: meer met . . . een aanloop van *list* dan van geweld te werk konden gaan; tevens gebruikten ze ons als bewijs, dat *althans* (τέ). In fine dus moet weg.

In c. 13 staat: *zulk een dringend geval* enz., moet zijn: *En de gelegenheid is zoo schoon als nooit te voren*. In den volgenden zin: *zijn* (niet worden) uitgeput. In den Gr. tekst van ditzelfde c. in fine had moeten staan: *έχετε*, zooals Cobet verlangde en v. Herw. geeft, te meer daar ook de vertaling het praes. heeft. In c. 16 staat *riehonderd* schepen, moet zijn *dertig*; zoo ook in 't laatste c. *zevende*, moet zijn *zesde*. In c. 18 had, in overeenstemming met de vertaling, de lezing der handschr. *έκατωκοδόμηται* behouden moeten blijven. In c. 21 niet: *verlichten* zij de tinnen, maar *verlieten*. In c. 23 (p. 35) staat: *zoolat ook de laatste Plataiërs, die met moeite en geweld door de gracht gingen, voor de belegeraars*

hen bereikten, aan de andere zijde waren. Er was ijs . . . beter is: zoodat ook de laatste Plataiërs door de gracht gingen, voordat de b. h. b., doch met moeite en geweld. Want er was . . .

In c. 28 staat: *hen zal brengen*, lees: *laat hen brengen*. In c. 35: *bewerkt Pachos den opstand van P. en E.*, waarom niet: *brengt P. P. en E. aan zijne zijde?* Blz. 52 (c. 37 tekst) is het asyndeton achter ἀρχομένουσς wel aan te nemen, maar dan moet de interpunctie ook sterker zijn, zooals Widmann ook heeft. In c. 39 staat: *meer een opstand beginnen dan afvallen*, moet zijn: *meer een aanvallen dan afvallen*. In den volgenden zin *verwerwend*, niet *verworven hebbend*. Blz. 61, 46 r.: *ieder- een*, lees: *ieder van de bondgenooten*. Blz. 69 (c. 43) staat: *moeten wij het als onze plicht beschouwen om te spreken*; zou 't niet beter zijn: *moet gij aannemen dat wij spreken*. In c. 44 is weder strijd tusschen den gr. tekst en de vertaling: in den tekst is Lindau's emendatie *έάν* opgenomen, terwijl de vertaling zich richt naar de schrijfwijze der codices *είεν*, verdedigd door Classen; er behoort te staan: *dan zal ik niet aanbevelen ze te laten gaan*. In c. 45 zou ik Corstens' conj. *ἀνικήτου* willen aanvaarden in pl. v. *ἀνηκέστου*. Pag. 73 de andere *levensomstandigheden*, niet: *alle tusschentoestanden*. In c. 53 staat *λέξεται*, lees *λελέξεται*; de vertaling heeft ook: *zal gezegd zijn*.

C. 56 in fine is m. i. een goede zin slechts te verkrijgen als men de lezing aanneemt van Dobree en v. Herw.: *έχωσι, κἀν . . . μη ώφ. κ.* In c. 58 aan 't eind staat: *berooven van degenen, die de offers hebben gesticht en ingesteld*, lees: *berooven van de offers, die zij h. g. e. i.* In c. 61 moet vóór Boiotia ingevoegd worden: *'t overige* en achter Plataiërs, *anders dan de overige Boiotiërs*. Pag. 103 (c. 63) staat: *hebben gebracht*, moet zijn: *trachten te brengen*. Verderop verdient het de voorkeur met één cod. en den schol. te lezen *οὐκ αλοχρόν μάλλον* en dus te vertalen: *minder schandelijk . . . dan . . . te vergelden*. In c. 64 init. moet, als men *ήμείς* de schrijft, daarachter ook een

komma staan ter afscheiding van 't volgende. In c. 65 heeft Krüger 't reeds zoo juist uitgedrukt: *dat de armen van u niet nog minder goedgezind werden, niet: méér te zeggen kregen.* In c. 67 is terecht vertaald naar Stahl's lezing ἀνταποδύσονται, terwijl de Gr. tekst heeft ἀνταποδόντες. Iets verder staat *dat de wedkampen niet met woorden, maar met daden worden beslist, lees: dat gij wedkampen niet van woorden, maar van daden hun voorhoudt.* En niet: *versierende redevoeringen maar, met frazen opgesierde.* Op pag. 115 staat in een noot: *een stater = een gulden;* daar had wel bijgevoegd mogen worden een zilveren = twee drachmen. In c. 74 aan 't eind staat: *werden . . . teruggebracht,* moet zijn: *staken over.* In c. 82 in te lasschen (met v. Herw.) <οὔσης ἐπι> en in § 4 te lezen: *maar in veiligheid nog te overleggen (ἐπι β. met Lindau en v. Herw.) werd beschouwd als een schoonschijnend voorwendsel om er zich aan te onttrekken.* Pag. 133 2e r. te vertalen: *Want dergelijke verbintenissen dienden niet tot . . ., maar tot bevreemding.* Verderop: *hij bracht niet alleen de veiligheid in rekening, maar ook dat hij . . . Liever heeten de meeste menschen hundige schurken dan domme goeierds . . . Immers degenen van beide kanten, die . . . met een schoonschijnenden naam aan 't hoofd v. d. p. zijn komen te slaan door de aanprijzing hetzij van . . ., stelden (te voren moet weg) er hun eer in (naar hun woorden te oordeelen) de g. b. te b., maar op alle manieren zich inspannende . . .* Aan 't eind zou ik liever schrijven: *de verontwaardiging* opwakte, dan *den nijd.* Op blz. 145 moet naast c. 92 in margine staan: *Stichting van Herakleia.* Bij c. 102 moet aan 't eind nog bijgevoegd worden: *Daarmee eindigde de zomer.* In c. 109 moet staan: *laat hij een bespreking voorstellen met Demosthenes en de v. d. A. over een wapenstilstand en veilige aftocht.* In c. 113 moet vóór tweehonderd staan: *van en van meer dan duizend.* In c. 115 *Sikeliërs*, niet *Sikelioten* en aan 't eind niet *vooruit* te zenden, maar *weg* te z. Verkeerde accenten sla ik over, maar hinderlijke verschrijvingen zijn in c. 5 ἔεοδεν voor ἔεοδον, c. 32 Ἐφερον voor Ἐφεσον, c. 35 καρεστήσατο voor παρεστήσατο, c. 75 in fine διέφθειρον ἄν voor διέφθειραν ἄν (en c. 68 περιτειχίσθαι voor περιτειχίζ.) Als uitmuntend geslaagde gedeelten wil ik gaarne nog noemen de redevoeringen in 't algemeen, vooral c. 45 (2e deel), c. 46 en 47.

Groningen.

R. L e y d s.

H. Pernot, Grammaire de Grec moderne (langue parlée), troisième édition entièrement refondue. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, no. 1). Paris, Garnier frères, 1917. (Pr. fr. 5).

In een kort voorbericht deelt de schrijver ons mede dat deze derde uitgave van zijn spraakkunst op een ander beginsel berust dan de beide eerste edities (1897 en een onveranderde herdruk van enkele jaren later). Hij staat minder radikaal tegenover de pogingen om de gesproken taal te brengen onder de invloed van de z. g. καθαρεύουσα (het „gezuiverde” Nieuwgrieks), of liever hij voelt als eerlijk linguïst de verplichting te erkennen dat die pogingen in Athene tot op zekere hoogte zijn geslaagd. Met grote belangstelling heb ik de eerste uitgave van zijn boek vergeleken met deze nieuwe bewerking; ik heb opgemerkt dat inderdaad het een en ander is veranderd, dat vooral het voorkomen van

tweeërlei uitdrukking, ook in het gesprek, is vermeld, maar alles te zamen genomen kan ik de punten van verschil niet zo talrijk noemen dat ik de woorden „entièrement refondue” niet wat overdreven zou achten. Ik zal in het kort de voornaamste veranderingen opnoemen.

De Inleiding van de eerste uitgave is verdwenen. De heftige woorden tegen de καθαρεύουσα die daarin voorkwamen zal men niet betreuren en ze, met de schrijver, wel op rekening willen zetten van de jeugdige leeftijd waarop hij ze schreef; evenzo is het goed te keuren dat de polemiek van Solomos tegen de puristen van zijn tijd niet behouden is: het gevecht ging buiten de grenzen van een spraakkunst. Maar dat de lezer nu niets vernoot van de Griekse diglossie, dat over hetgeen in beide talen gezegd en geschreven wordt geen enkele opmerking is te vinden, dat is toch wel jammer, vooral voor degenen die zonder leiding de studie van het Nieuwgrieks beginnen. Het gemis van een korte inleiding wordt voor een deel opgewogen door 't opnemen van het prachtige gedicht van Palamas, οἱ στίχοι στήν πατρίδα μου, met fonetische transkriptie en vertaling.

Van groot gewicht is de wijziging die in het hoofdstuk over de uitspraak is aangebracht ten opzichte van het aksent. Pernot leert hier, op grond van 't geen hem de proefondervindelijke klankleer openbaarde: „l'accent tonique du grec moderne est avant tout un accent de longueur”, „l'accent tonique . . . rend l'a, et surtout l'e et l'o, plus ouverts,” en „il rend les voyelles plus élevées . . . C'est là un reste de l'accent musical du grec ancien.” Dat zijn stellingen die heden nog door velen niet aanvaard worden, maar die naar mijn overtuiging in hoofdzaak als bewezen kunnen gelden. Een tweede wijziging van betekenis is de veranderde indeling der verbuiging. Vroeger nam Pernot als hoofdscheiding aan de verdeling in parisyllaba en imparisyllaba, tans deelt hij de substantieven in naar hun geslacht en gebruikt de onderscheiding naar het sylbental om elke groep in twee rubrieken te splitsen. Ook dit is stellig een verbetering, daar de onderscheiding van het grammatikaal geslacht essentiëler is dan het al-of niet gelijk blijven van het aantal lettergrepen.

Verschillende paragrafen zijn verder uitgebreid. Er zijn vooral meer idiomatische uitdrukkingen opgenomen. Ik haal hier twee zegswijzen aan die naar vorm en inhoud het Atheense gebruik karakteriseren. Als iemand voor 't eerst een nieuw kledingstuk draagt, wenst men hem toe μέ γαίά („slijt het in gezondheid”), maar de kapper die zijn klant bediend heeft kondigt het einde van zijn werk aan met de woorden μέ τις ύρέτες σας. — Ook 't hoofdstuk over de woordafleiding heeft in omvang gewonnen; het is een goed ding dat onder de „dérivés sans suffixes” nu ook de voor het Nieuwgrieks zo kenmerkende postverbalia worden behandeld.

Er blijft dan nog te vernemen wat er in deze „grammaire de la langue parlée” voorkomt aan vormen die uit het geschreven woord in de taal der Atheneren zijn binnengedrongen, de veranderingen dus die voortvloeien uit de nieuwe, gematigde zienswijze van de schrijver. Ik had gedacht dat het aantal veel groter zou zijn. In geen geval kan men zeggen dat de schrijver zijn koers geheel gewijzigd heeft; op menige plaats wordt als extra een „geleerde” vorm vermeld, maar

alles te zamen genomen is het beeld van de gesproken taal zoals het ons hier wordt aangeboden toch niet veel verschillend van de voorstelling die de eerste editie ons gaf. Pernot is blijkbaar bang geweest om in een uiterste te vervallen en aan de vroeger vrijwel genegeerde καθαρεύουσα nu al te veel eer te bewijzen. Ik heb hier en daar een geleerde vorm gemist die ik zelf uit de mond van Atheense aanhangers der δημοτική heb opgevangen, zo βλάε voor βλάκας (blz. 68), ἡμαρτον (voor „pardon”, blz. 15 onderaan) enz.

Het boek is in zijn nieuwe vorm een model van duidelijkheid en volledigheid gebleven. Van Thumbs hoogst verdienstelijke grammatika onderscheidt het zich door zuiver beschrijvend te zijn en zich te bepalen tot de hedendaagse Atheense κοινή. Daardoor is het ongetwijfeld van groter prakties nut voor classicisten die de volkstaal willen bestuderen als een uiting van 't Griekse volk van onze dagen, dat ook om zijn litteratuur beter bekend verdient te worden. Dat de lezer niet altijd zal begrijpen wanneer en waarom de „geleerde” vormen moeten aangewend worden, is niet de schuld van de schrijver; zo iets leert men alleen door een langdurig verblijf in het land. De taalstrijd heeft het verkrijgen van een zekere vaardigheid in het spreken van „le grec moderne, à la fois sans trivialité et sans affectation” (voorbericht) ongetwijfeld bemoeilikt. Maar men kan zich hier veilig op 't oordeel verlaten van Pernot, voor wie het Nieuwgrieks bijna een tweede moedertaal is geworden.

Aan de verbreiding van het werk stond enigermate in de weg dat de grammatika van Thumb tevens een bloemlezing met glossarium bevat, zodat een leerling met het aanschaffen van een enkel boek zijn studie kan beginnen. Nu mogen we echter verwachten dat weldra een tweede deeltje van de „collection des manuels pour l'étude du grec moderne” ons een kleine bloemlezing zal geven, voorzien van vertalingen en etymologische aantekeningen. Die laatste vooral zullen veel nut stichten. Indien zulk een tweede deel ook voor 5 francs verkrijgbaar wordt gesteld, zal de prijs der beide boeken te zamen ongeveer overeenkomen met die van Thumbs spraakkunst. De Franse handleiding verdient dan voor het onderwijs in elk opzicht de voorkeur.

Leiden.

D. C. Hesseling.

K. Wulff, Den oldjavanse Wirātaparwa og dens Sanskrit-original. Bidrag til Mahābhārata-forskningen. København, Emil Wiene's boghandel. 1917.

De verschijning van bovengenoemd werk, waarmede de schrijver den doctortitel aan de Kopenhagener universiteit verwierf, was eene ware verrassing, daar de beoefening der Oudjavaansche taal en letterkunde tot nu toe tot Nederland en ook hier slechts tot enkele personen beperkt was.

De heer Wulff kan, als medewerker aan den „Thesaurus linguae latinae” alleen zijne vrije uren aan de studie van het Oudjavaansch wijden. Uit dit boek blijkt, dat hij volkomen op de hoogte is van hetgeen in Nederland over het Oudjavaansch in het algemeen en over het Mahābhārata in het bijzonder geschreven is.

Het hoofddoel van den schrijver is, het Oudjavaansche Wirātaparwa en vooral de daarin aangehaalde Sanskritverzen te vergelijken met verschillende redacties van het Indische Mahābhārata, vooral de Calcutta-

editie en de Zuidindische Kumbakonum-uitgave en daardoor materiaal te leveren voor de geschiedenis en kritiek van het Mahābhārata-onderzoek.

De inleiding (p. 5—15) handelt over de waarde van het O. J. Wirātaparwa voor het Mahābhārata-onderzoek. De schrijver merkt hierbij op, hoe ik er reeds op gewezen heb, dat het O. Jav. Wirātaparwa zich nauwkeuriger dan het O. J. Adiparwa aan den Sanskrittekst aansluit, waardoor het zich beter leent tot eene philologische behandeling en een methodisch onderzoek nauwkeuriger resultaten kan opleveren dan dit bij eene vergelijking van het O. J. Adiparwa met zijn origineel het geval zou zijn.

Het eerste hoofdstuk (p. 16—22) behandelt de Indische Mahābhārata-teksten: de Calcutta-uitgave, de Bombay-uitgave, de Burdwan-editie, gedrukt in Bengali-alphabet en het door Sørensen vergeleken Bengaalsche handschrift zijn bij de bewerking der citaten in den O. J. tekst gebruikt. Volgens Wulff vindt de hypothese van dr. Hazeu, dat het O. J. Adiparwa vooral met den Ksemendra-tekst overeenkomt, in het Wirātaparwa geen steun. De 1e stelling in het academisch proefschrift van dr. Schrieke, volgens welke het O. J. Wirātaparwa dichter bij de Zuid-Indische redactie van het Mahābhārata staat dan bij de Noord-Indische, schijnt den schrijver ontgaan te zijn.

Het tweede hoofdstuk (p. 23—50) handelt over het O. J. Mahābhārata en vooral het Wirātaparwa; het bevat een karakteristiek en kritiek. De vraag, of het Anuśāsanaparwa tot den O. J. tekst behoorde, laat de schrijver onbeslist. Het Hariwaṃṣa behoort er niet toe. Dit vormt trouwens in het O. J. een afzonderlijk gedicht. De schrijver bespreekt de uitgegeven boeken van het O. J. Mahābhārata, waarbij hij niet alleen mijne tekstuitgaven, doch ook de verhandelingen van Prof. Kern, Dr. Hazeu en van Hinloopen Labberton's vertaling van de Çakuntalā-episode van het Adiparwa toont te kennen. Van het Wirātaparwa wordt de stijl, de wijze van werken van den O. J. vertaler, de citaten en de fouten in de handschriften uitvoerig behandeld.

In het derde hoofdstuk (p. 51—79) wordt de indeeling van de O. Jav. bewerking in hoofdstukken vergeleken met die in de Calcutta-uitgave, het handschrift van Sørensen en Ksemendra. De schrijver komt tot de conclusie, dat het waiwāhika-parwa in het oorspronkelijke O. Jav. geschrift een afzonderlijk hoofdstuk vormde, hoewel het in mijne uitgave volgens de thans bestaande handschriften onzeker is, waar het begint.

In den tegenwoordigen tekst is eene indeeling in *adhyāya's* en eene berekening van het aantal verzen van den Sanskrit-tekst, dien de O. J. bewerker gebruikt heeft, niet goed mogelijk. Waarschijnlijk heeft het aantal verzen niet minder dan 2000 bedragen. De deelen, waar groote stukken van de Calcutta-uitgave in de O. J. bewerking ontbreken, op eene andere plaats staan, of in inhoud belangrijk afwijken, worden nauwkeurig nagegaan (p. 61—79). Het handschrift van Sørensen wijkt vooral in de beschrijving van Arjuna's strijd tegen de Kaurawa's sterk van de Calcutta-uitgave af, doch verschilt ook van de O. J. bewerking.

Het vierde hoofdstuk (p. 80—215) handelt over de geciteerde Sanskritverzen in het O. J. Wirātaparwa, die vergeleken worden met de Calcutta-uitgave, Ksemendra

en de Bombay-editie. De schrijver komt tot de gevolgtrekking, dat het O. J. Wirāṭaparwa tegenover de Calcutta-editie en de Zuidindische redactie eene verschillende redactie vertegenwoordigt. Het grootste gedeelte van dit hoofdstuk (p. 103—215) wordt ingenomen door de tekstcritische bewerking en reconstructie der geciteerde Sanskritverzen, waarbij hij, daar hij verschillende Indische Mahābhārata-uitgaven raadpleegde, soms tot andere resultaten komt dan de in mijne tekstuitgave beproefde reconstructie. Het vijfde hoofdstuk (p. 216—237) handelt over de inleiding en het slot van het O. J. Wirāṭaparwa. Hierbij merkt de schrijver op, dat de *āryā*-strophe, waarmede het O. J. Ādiparwa begint, dezelfde is als vers 2a van het Indische Hariwamṣa. Hij tracht de zeer corrupte Sanskritverzen, die in het begin en aan het slot van het O. J. Wirāṭaparwa geciteerd worden, te reconstrueeren.

Het slot wordt gevormd door lexicographische aantekeningen, waarin vooral de in de paraphrase voorkomende Sanskritwoorden verklaard worden.

Ter verklaring van de vele fouten in de geciteerde Sanskritverzen, gaat dr. Wulff uit van de veronderstelling, dat deze verzen oorspronkelijk in *dewanāgarī*-karakter zouden geschreven zijn. Het komt mij echter voor, dat voor dit vermoeden geen grond bestaat. Zoowel de Sanskritverzen als de paraphrase waren in het O. J. schrift, dat in de 10e en 11e eeuw gebruikelijk was geschreven en hieruit laten zich alle corrupties, b. v. de dikwijls voorkomende verwisseling van t en k verklaren.

De lezing van dit met groote vlijt en kennis van zaken bewerkte boek is niet alleen aan Sanskritisten, doch ook aan beoefenaren van de O. Jav. taal- en letterkunde ten zeerste aan te bevelen. De omstandigheid, dat het in het Deensch geschreven is, behoeft althans Nederlandsche geleerden niet af te schrikken, wegens de groote gelijkenis der beide talen en de gemakkelijheid, waarmede deze grammatisch zoo eenvoudige taal te leeren is.

Leiden.

H. H. J u y n b o l l.

Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, uitgegeven door Dr. R. Verdeyen en Dr. J. Endepols (Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde). Ie deel, Gent, Siffer — 's Gravenhage, Nijhoff 1914; — 2e deel, 's-Gravenhage, Nijhoff — Gent, Siffer 1917. (Pr. f 24, bij intekening f 20).

Het eerste deel van het hier aangekondigde werk heb ik drie en een half jaar in huis gehad, zonder mij het recht toe te kennen, de beloofde beoordeling voor het *Museum* te schrijven. Immers ik had deze verplichting op mij genomen, wetende, dat het hoofddoel der uitgave was, een getrouwe afdruk van verschillende handschriften der zelfde twee teksten te geven, ten profijte der Nederlandse dialectstudie. Op dit terrein voelde ik mij geen vreemde; wel echter doe ik dat in de wetenschap der vergelijkende literatuurhistorie, op welker gebied de auteurs zich in het eerste deel bevinden. Gelukkig is tans, trots verschillende met de oorlogstoestand samenhangende moeilijkheden, ook deel II verschenen; ik heb mij gehaast het te bestuderen, en vooral aan dit deel is de aankondiging, die tans verschijnt, gewijd.

Deel I bevat, behalve voorwoord en toelichting bij

de goed uitgevoerde afbeeldingen, de volgende hoofdstukken: I. Het Visioen bij de Ieren, — II. Het Christelijke Visioen vóór Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur, — III. De theologische waarde van de Visioenen, in het bijzonder van het Visioen van Tondalus en van St. Patricius' Vagevuur. Deze drie hoofdstukken vormen samen de „Inleiding.” Dan volgen als II. en III. afdeling: „Het Visioen van Tondalus” in drie hoofdstukken: I. De Legende, II. De Letterkundige geschiedenis der legende van Tondalus, III. Lijst van handschriften en drukken; — en: „Het Vagevuur van St. Patricius”, met de volgende hoofdstukken: I. De bedevaartplaats van het St. Patricius' Vagevuur, II. De Legende van Ridder Owein, III. De Letterkundige geschiedenis der legende, IV. De Pelgrimsverhalen. V. Lijst van handschriften en drukken.

Hoewel ik dit eerste deel meer als belangstellend leek dan als deskundige heb doorgelezen, ben ik door een gelukkig toeval, dat mij juist in de laatste maand een paar opstellen over en tekstafdrukken van Slaviese Tondalusteksten onder de ogen bracht, in staat een kleine aanvulling te geven. Daar de schrijvers zelf behalve Latijnse en Nederlandse redakties ook andere vermelden — tot IJslandse, Katalaanse, Poolse en Hongaarse toe — vertrouw ik, dat zij mijn aanvulling niet als overtollig beschouwen. Over Russiese en Westslaviese Tondalusteksten zie men Brückner Archiv für slavische Philologie 13, 199—224, 318 v., over twee verschillende Servokroatische redakties Daničić' in dl. 4 der Starine van de Agramse Zuidslaviese Akademie, blz. 110—118, Jagić' Archiv f. slav. Ph. 35, 501—513. Verder wil ik opmerken, dat het hele eerste deel onderhoudend en zowel door zijn indeling als zijn stijl leerzaam geschreven is. Een opvallend slordigheidje trof ik aan op blz. 221, waar de naam van de historicus Dr. H. Brugmans zowel in tekst als in noot zonder s wordt geschreven. Dergelijke foutjes komen nog wel eens voor: zo wordt de germanist-neerlandicus Franck op pag. III van het II. deel Frank genoemd.

Deze uitgave van Tondalus' Visioen en van St. Patricius' Vagevuur is een verblijdend verschijnsel. Dergelijke edities zijn dringend nodig en wij hadden er zo goed als geen. Van de beide teksten zijn telkens vijf handschriften volledig afgedrukt, en wel zo, dat op elke twee naast elkaar staande bladzijden éénzelfde tekstperiode naar alle vijf codices voorkomt. Van de overige handschriften zijn de varianten met verblijdende volledigheid meegedeeld, terwijl bovendien zorgvuldig de door afschrijvers of korrektoren aangebrachte veranderingen zijn signaleerd. Daar deze in sommige codices zeer talrijk en systematies zijn, vormen die noten een interessant deel dezer editie. Wanneer wij nu weten, dat de handschriften van zeer verschillende streken afkomstig zijn: uit het Middelfrankiese taalgebied, uit Zuid-Limburg, uit noordelijker, geheel of in hoofdzaak Saksiese streken nabij onze oostgrens, uit Noord-Holland, uit West-Vlaanderen, dan spreekt het vanzelf, dat een dergelijke teksteditie een belangrijke bijdrage moet vormen tot de kennis onzer Middelnederlandse dialecten, die nog al te weinig gekend worden. Hoewel het bij het eerste lezen wat vreemd aandoet, wanneer Verdeyen en Endepols II, blz. III ons zeggen, dat het Middelnederlands trots de arbeid der grootste neerland-

dici „betrekkelijk een terra incognita” is, wij moeten de juistheid dezer woorden erkennen, wanneer wij in de volgende zin lezen, dat wij van de „locale taalkringen d.w.z. de Middelnederlandsche dialecten” heel weinig wet n. Het ware nog beter geweest, wanneer de auteurs, die in andere hoofdstukken grote uitvoerigheid niet hebben geschuwd, op deze opmerkingen een bibliografie hadden laten volgen van middelnederlandse dialektologie. De paar geschriften, in de noot op blz. IV vermeld, geven geen voldoende idee van wat reeds gedaan is. O. a. mis ik Muller's recensie van de tweede druk van Franck's spraakkunst Nieuwe Taalgids 4, 299—313. Men zal 't mij vergeven, wanneer ik in een aankondiging mij met dit ene voorbeeld tevredenstel.

Men vraagt zich wel eens af, hoe het komt, dat edities als deze zo schaars zijn. Zeker zal wel een van de oorzaken deze zijn, dat men zich in een vroegere periode der Nederlandse philologie minder om de dialecten bekommerde, dan om de inhoud der teksten en de vaststelling van de oertekst. Later zal ook dit een bezwaar hebben opgeleverd, dat die teksten, die 't meest in bredere lagen van het volk gelezen werden, gebedeboeken en allerlei devote literatuur, in zoveel exemplaren hebben bestaan en ook zijn bewaard, dat de onderlinge stamboomverhoudingen heel moeilijk vast te stellen zijn. Wie gewend is talen te bestuderen met een minder rijke literatuur en een geringer getal codices, merkt deze leemte der Nederlandse filologie met dubbele verbazing op. Wie bijvoorbeeld in de Oudkerkoslavische filologie geen vreemde is, de uitgaven der oudste evangelie- en psaltercodices kent en de lange serie geschriften onder ogen heeft gehad, waarin zo-tezegen elk woord zowel taalkundig als lexicologies wordt benut voor het vaststellen der lokale en chronologische betrekkingen tussen de handschriften, die moet onze Middelnederlandse dialektologie beschouwen als in een beginstadium harer ontwikkeling verkerend.

In de keuze hunner teksten zijn de heren Verdeyen en Endepols zeer gelukkig geweest. Door 't aantal der voorhanden codices en door de dialektische variaties van deze lenen zich de beide legenden er uitstekend toe, op dergelijke wijze tot een uitgangspunt van dialekt-onderzoekingen te worden gemaakt. Deze editie kan stof leveren voor talrijke dissertaties; weinig onderwerpen zijn zo geschikt om iemand akkuratessé, methode van werken en daarbij kennis der Nederlandse taalhistorie te verschaffen, mits hij, die zich er aan waagt, beschikt over de brede blik op taalverschijnselen, nodig om niet in de grote massa kleine feiten verward te raken, en over het nodige geduld. Men kan een dergelijke arbeid zo ondernemen, dat men een grammatika (klank- en vormleer) samenstelt van één handschrift — met gebruikmaking van het volledige materiaal hieruit — en daarna aan de hand der meest saillante verschijnselen het dialect van de afschrijver vaststelt, onder vergelijking der gegevens betreffende hedendaagse dialecten, — men kan ook enige handschriften vergelijkend behandelen; mogelijk, dat men dan al werkende gegevens vindt aangaande de taal der gemeenschappelijke „vorlage”.

De uitgevers zelf hebben dergelijke onderzoekingen niet ondernomen, wegens „de beschikbare ruimte” (II, LII). Zij bepaalden zich er toe, op grond van de in

hun oog belangrijkste taalverschijnselen de codices zo goed mogelijk te lokaliseren. Zeker is hun dat gelukt, — hoewel ze zich plegen te bepalen tot een vrij ruime lokalisering. Wanneer men hun hoofdstuk III over „De Taal der Teksten”¹⁾ leest, of men ziet de teksten zelf door, dan zal men 't in 't algemeen met de opvatting der uitgevers eens zijn. Ik geloof evenwel niet, dat zij altijd hun mening voldoende gemotiveerd of de voor de lokalisering 't meest typiese taalverschijnselen naar voren gehaald hebben. Waarom zijn bijvoorbeeld Te Winkels overzicht der Noord-Nederlandse dialecten in Gallée's boek over het „Boerenhuis” en Winklers Dialektion, dat trots al zijn onvolkomenheden nog altijd een vaste basis vormt voor de groepering onzer dialecten, niet bij voortdurend vergeleken? Allerlei had dan meer gepreciseerd kunnen worden, — om slechts één voorbeeld te noemen: de verdeling der vormen *ald — old — old* over onze oostelijke dialecten. En waarom is bij de handschriften, die noch Zuidlimburgs noch Achterhoeks-Overijsels zijn, doch tussen deze dialecten in liggen, de Teuthonista niet behoorlijk vergeleken, aan welks taal zelfs een goede monografie gewijd is? Voor het Hollands is typies de vorm *sel* voor *sal*, en voor 't Hollands en Zeeuws *aerde* voor *eerde*; deze en andere karakteristica zijn niet voldoende benut, — evenmin de pluraalformatie. Hier en daar vinden wij een sporadiese opmerking: zo wordt blz. LXI van hs. Brussel 2318 meegedeeld, dat het meervoud van mannelijke en onzijdige substantieven vaak op *-e* uitgaat: *dage, manne, kindere, worde*. Mij dunkt, wie Middelnederlandse codices en Nieuwnederlandse dialecten heeft bestudeerd, die moet opgemerkt hebben, dat het laat-middeleeuwse Hollands de uitgang *-en* (waaruit ons tegenwoordige *-ə*) heeft algemeen gemaakt, terwijl wij, hoe oosteliker wij komen, steeds meer pluralia op *-e* aantreffen, — welke *-e* in de Zuidoostelijke dialecten tans is afgevallen. Zodoende is de pluraalformatie een belangrijk dialektkriterium, — hoewel natuurlijk menige codex nu eens vormen van 's afschrijvers dialect, dan weer vormen der „vorlage” zal vertonen. Anderzijds is er bij wat de uitgevers als dialekteigenaardigheden noemen, vaak een vraagteken te zetten. Zij hechten meer waarde dan m. i. nodig is aan de spelling der *ō*- en *ū*-klanken: zou 't zo heel veel belang voor de lokalisering hebben, dat hs. N. *ropen, slogen, vertonen* (naast *toenen*), *hope*, doch anderzijds *heilichdoem* schrijft? Zie blz. LV sub 11; dgl. opmerkingen ook over andere handschriften. Was er nog maar een statistiek der tweeërlei spelling of een opsomming van alle plaatsen bijgevoegd: dan had de lezer altans gegevens om zelf te oordelen. En hoe zonderling treffen ons passages als deze (het is een voorbeeld uit vele): blz. LVI, sub 3 (over het Berlijrer hs.) „De umlauting van *ā* tot *ē* en *ā* tot *ē* is zeer gewoon dus: *quemes, selich, negelen, weren, nekende, opgeel* maar ook *quames, saligen, dwalinge*, minder dikwijls *hedde, pedden, menlic(ker), kelden, geslechte, sterten* (staarten), *onverdrechgelike, bernen, almechtig* maar ook *had(den), scarpheit, start, branden.*”

¹⁾ Dl. II bevat behalve de teksten zelf drie inleidende hoofdstukken. 't Eerste en tweede behandelen „de verhouding der Middelnederlandsche teksten van het Tondalus' Visioen — resp. het St. Patricius' Vagevuur — tot het Latijn en tot elkaar.”

Het gaat toch niet aan, de umlaut van *ä* en *ā* samen te behandelen! En dan neemt de klankgroep *acht* nog weer een aparte plaats in, evenals *ar* + lab., of gutt. en *ar* + dentaal. Van *kelden* is niet de umlaut merkwaardig (deze is geheel regelmatig), doch alleen de dialektiese verdeling van 't klankwettige *kelde* en 't analogiese *coude*, *colde*. *Start* behoort hier helemaal niet thuis, daar het oude *e* en niet *a* heeft, en ook *bernen* mag, ook al stellen wij 't met ohd. *brennen* en niet met *brinnan* gelijk, niet zonder meer met formaties zonder meta-thesis op één lijn worden gesteld.

Zo zou ik voort kunnen gaan. Dit taalkundige hoofdstuk komt mij in menig opzicht onbevredigend voor, — ook wat aangaat de aanduiding der plaats van oorsprong. Wel zal in 't algemeen de lokalisering niet ver of helemaal niet bezijden de waarheid zijn, maar toch zijn dgl. aanduidingen als: een dialekt, dat „wel in het oosten van ons land thuis hoort, maar invloed van Friesch heeft ondervonden” (II, LXIV) weinig aanbevelenswaardig, evenals de daarop volgende woorden betreffend „het gedeelte van Overijsel, waar Friesch-Saksische mengvormen ontstaan zijn”. Een dergelijke formulering wekt te veel de voorstelling op, alsof dialekten als Saksies en Fries van ouds geïsoleerde eenheden waren, waartussen eerst geleidelijk contact ontstond. Waarschijnlijk komt mij dit niet voor en aantonen laat het zich in geen geval. Wat overigens dat handschrift betreft, waarvoor V. en E. een oostelijk, Saksies dialect met Friese invloed aannemen (W.), ik betwijfel, of het zo ver in 't noorden moet worden gelokaliseerd. Het is niet Belgies, ook niet Zuidlimburgs, ook niet Hollands (NB. *du salt*, *gheerne*, *oelt*); de Frisismen zijn zeer dubieus; wanneer het niet Overijsels (Sallands of Twents) kan zijn, zou ik geneigd zijn, aan de Veluwe of een aangrenzend gebied te denken. Het zou zeker de moeite waard zijn, om van dit handschrift een gedetailleerde beschrijving te geven, waarbij ook op zulke vormen als *hilighe* (passim), *drughe* (206,3), *nije* (220, 12), *nijes* (222, 15), *dorde* (238, 3), *scerpheit* (238,14) en andere, die door V. en E. LXIII v. niet vermeld worden, de aandacht zou moeten worden gevestigd. Wat *oelt* aangaat, herinner ik er aan, dat Winkler 1,327 voor een zo westelijk gelegen dorp als Uddel nog *olde*, *oldste* opgeeft. Overigens houd ik 't niet voor uitgesloten, dat deze codex trots de telkens zich herhalende *o* van *openbaren* e. dgl. en het ontbreken van *oen*, *oem* uit de streek van Deventer komt. Een zekere decisie houd ik als nog voor onmogelijk — wegens onze geringe kennis der Middelnederlandse dialektologie.

Mijn bezwaren tegen hoofdstuk III van het tweede deel doen geen afbreuk aan mijn gunstige oordeel over het gehele werk. Zowel de teksten zelf als het in genoemd hoofdstuk bijeengebracht materiaal verdienen het punt van uitgang te worden van menige taalkundige onderzoeking. Ik hoop voor de schrijvers, wier langdurige, met zorg verrichte arbeid ons een zo welgeslaagd boek heeft verschaft, dat dit inderdaad het geval zal wezen.

Eén opmerking moet mij nog uit de pen. Het ware goed geweest, bij het tweede deel enige reproducties van handschriften te voegen. Over Middelnederlandse paleografie is nog weinig geschreven, maar iemand, die veel codices onder ogen heeft gehad, vindt menigmaal

dank zij zijn eigen ervaring in de paleografie een aanwijzing voor plaats en tijd van ontstaan.

Leiden.

N. van Wijk.

S. C. Chew, The Dramas of Lord Byron. A Critical Study. (Hesperia, Ergänzungsreihe: Schriften zur englischen Philologie. Unter Mitwirkung von Herm. Collitz herausg. von James W. Bright. Ergänzungsreihe 3 Heft). Göttingen. Vandenhoeck und Ruprecht. Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1915. (Pr. M. 6. — geb. M. 6.80).

Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van Horace Howard Furness, wiens naam vooral bekend is door de Variorum-uitgave van Shakespeare. In zijn voorbericht („voorwoord” wil er bij mij niet in) zegt Schr., dat de geheele groep van Byrons tooneelstukken nog nooit aan een behoorlijk onderzoek is onderworpen (William Gerard: *Byron Restudied in his Dramas*, London 1886, noemt hij ten naastebij waardeloos). Nu doet de heer Chew dit, en het moet gezegd worden, dat hij zijn werk ruim, diep en degelijk heeft opgevat, hoezeer de diepten hier en daar wat zanderig zijn. Als een aanhangsel bij deze studie had Schr. een volledige „Thought-Index” bij Byrons geheele werk — gedichten, brieven, dagboeken en verspreide proza-geschriften — willen voegen, maar hij kwam er ruimte voor te kort in deze uitgave, en daarom zal dit gedeelte afzonderlijk verschijnen. Het werk is verdeeld in negen hoofdstukken, waarin achtereenvolgens het drama van de romantische periode in 't algemeen, Byron en het drama van zijn tijd, Byrons techniek, verder de drama's: *Manfred*, *Marino Faliero*, *The Two Foscari*, *Sardanapalus*, *Cain*, *Heaven and Earth*, *Werner*, *The Deformed Transformed*. ten slotte de inhoud en het wezen van de stukken besproken worden. In drie appendices behandelt Schr. Byron en de dramatische eenheden, *Manfred* en *Faust*, en Shakespeare-reminiscenties in *Marino Faliero*.

Na den invloed van den zoogenaamden „Gothic” novel op het romantische drama te hebben nagegaan (Mrs Radcliffe, „Monk” Lewis e. a.) en op Duitse inwerking te hebben gewezen, waarbij vooral Joanna Baillie's drama's ter sprake komen, met welke Byron zeer ingenomen was, en waarmee hij zijn eigen pogingen verwant voelde, waarna Schiller, Coleridge, Maturin, Shelley, Keats, Milman, Lamb, Godwin, Procter („Barry Cornwall”), Beddoes, Darley, Wells, Landor, John Wilson, Croly (door Byron in *Don Juan* gehekeld als „the very Reverend Rowley Powlcy”), Sotheby, Sheridan Knowles, R. L. Sheil e. a. in het kort de revue passeeren, wier voorliefde voor historische en revolutionaire onderwerpen wordt vermeld, die gepaard gaat met een herleefde belangstelling in de Middeleeuwen, maar waarbij een vrijwel algemeen tekort aan werkelijk dramatische kracht wordt geconstateerd, gaat schrijver over aan zijn eigenlijk thema: Byron. Het zou veel te ver voeren Schrijvers behandeling, die ik hierboven strictim heb geschetst in bijzonderheden na te gaan, maar er mag wel even op gewezen worden, dat Byron zelf in zijn *Letters and Journals* (V, 347 ed. Prothero) o. a. schreef: „many people think my talent essentially undramatic, and I am not at all sure that they are not right.” Ik geloof wel dat we Byron in zijn weifelen en twijfelen gelijk moeten geven; Byron se piquait du drame, en telkens weer beproefde hij er zijn krachten aan, maar

zonder er ooit veel groots in te bereiken. *Manfred* en *Sardanapalus* zijn wel zijn beste stukken.

In het hoofdstuk over Byron en de eenheden, zegt Schr. m. i. zeer ad rem, terwijl hij nagaat wat Byron kon bewegen zich zoo aan de eenheden vast te klampen (hoezeer hij er nu en dan van afwijkt): „In spite of his energetic individualism Byron was not always easy in his lawlessness. There was in him an instinctive obedience to authority. This is shown by that „classical” taste which appears in so much of his works, especially his criticisms of poetry”, terwijl Schr. ook de aandacht vestigt op Byrons vereering van Pope. Ook is er invloed van Voltaire en Boileau. D. Nichol Smith zegt in zijn *Eighteenth Century Essays on Shakespeare* o. a. dat Byron de beteekenis van de artistieke beweging van zijn tijd nooit goed begreep; hij betreurde steeds „the good old style of our elders and betters” (*L. & J.* III, 213). De mindere Elizabethaansche dramaturgen noemde hij een bende troebele kwakzalvers en marktschreeuwers; hij veroordeelde al de poëzie van de „Lake School” behalve een deel van Coleridge; hij kon Keats niet op prijs stellen; zijn lof van Shelley was dikwijls maar half. Hij maakte verschil tusschen den dramaturg en den dichter Shakespeare; hij voelde genegenheid en bewondering voor den dichter, diens methoden als toneelschrijver waren tegengesteld aan die van Byron. Byron veroordeelt „the detestable taste of the day” (*L. & J.* III, 5), en beschouwde zijn tijd als „the declining age of English poetry” (*L. & J.* V, 559). In zijn drama's legt hij meer den nadruk op karakter en motieven dan op handeling: vandaar dat zijn stukken het op 't toneel zoo weinig doen.

Behalve de in de Errata verbeterde drukfouten, noteerde ik blz. 22 equalled voor equalled (tenzij het een Amerikanisme is) 26 Werter (l. Werther), Waverly (l. — ley), 65 Anglestische (l. Anglist.), 67 disenchanté (l. dés.), 70 remembrancers (l. — ces), 76 r. 4 en 5v. ben. tweemaal „in”, 128 o'er mastering (l. als één woord), 156 het (l. be), *Rober* (l. *Robert*), 166 Glasgow (l. Glasgow), 169 Koelher (l. Koehler).

Den Haag. Edward B. Koster.

J. Louisa A. Terpstra, Nijmegen in de Middeleeuwen. Amsterdam, Kruyt. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Fruin's voorbeeld, gegeven in zijn studie „Een Hollandsche Stad,” heeft gelukkig reeds veel navolging gevonden. Prof. Blok heeft ons zijn geschiedenis van Leiden gegeven; omtrent Deventer zijn wij ingelicht door het boek van Buitenrust Hettema en Telting; Prof. Brugmans heeft de opkomst van Amsterdam beschreven. Er wachten ongetwijfeld nog vele steden, niet minder belangrijk dan de genoemde, op een behandeling en daarom is het boekje van Mej. Dr. Terpstra zoo welkom.

Voor een liefhebber van de grijze oudheid is Nijmegen een waar paradijs. Het is ongetwijfeld een der oudste steden van ons land en als wij de kronieken raadplegen, die in de Middeleeuwen over Nederland spreken, valt het ons onmiddellijk op, dat Nijmegen zoo dikwijls vermeld wordt, vooral van Duitsche zijde. Ik zou haast durven beweren, dat Nijmegen in de Duitsche kronieken der eerste Middeleeuwen tot 1300 ongeveer even druk wordt genoemd als Maastricht in de Zuid-Nederlandsche kronieken van diezelfde periode.

In den onvermoeibaren stadsarchivaris had Nijmegen dan ook reeds een kundig en scherpzinnig historieschrijver gevonden. De boeken van den Heer Schevichaven hebben Mej. Terpstra — ze erkent het zelf in haar voorrede — den arbeid veel verlicht. Toch wijkt zij nu en dan van de meeningen van haar gids af.

De beteekenis van het boekje van Dr. Terpstra zal nochtans niet zoozeer in het nieuwe en onbekende moeten gezocht worden, als wel in de verstandige en absoluut onpretentieuze manier van voorstellen. Dissertaties zijn dikwijls zoo ijselijk zwaarwichtig, zoo opdringerig van halfwassen geleerdheid. Hier geen spoor daarvan. De stof wordt kalm en zakelijk verdeeld in acht hoofdstukken, die zeer sterk aan de indeeling der hoofdstukken bij Blok doen denken. Nijmegen vóór 1230 wordt zeer kort behandeld. Het gebruik van niet-Geldersche en buitenlandsche kronieken in het algemeen, zou aan dit hoofdstuk wat grooter uitvoerigheid hebben gegeven. In het tweede hoofdstuk worden de privileges van de stad behandeld en haar verhouding tot Aken belicht. Het derde Hst. is aan Oud-Nijmegen gewijd. Vooral voor iemand, die de stad kent, zal het een genoegen zijn, onder leiding van Mej. T. een wandeling door die oude straten te maken. De verhoudingen van Stad tot Landsheer en tot Burggraaf worden in het vierde en vijfde, de Stadsregering, de rechtspraak en de Burgers in de drie laatste hoofdstukken besproken.

Hoe gunstig ik ook denk over de nauwgezetheid en ijver van Mej. Terpstra, ik mag het toch niet verhehlen, dat, toen ik haar boekje uit had, een zekere onvoldaanheid achterbleef. De vraag: is dat nu alles, wat we van een der belangrijkste steden van ons land in de Middeleeuwen te weten kunnen komen, kwam als van zelf naar voren. Was het de bedoeling van Schrijfster, alleen de bestuursinrichting der stad te behandelen, m. a. w. een half-juridische dissertatie te schrijven, dan dunkt mij haar doel vrij goed bereikt. Maar wilde zij ons de beteekenis en den sfeer van invloed eener middeleeuwsche stad schetsen; vooral, wilde zij den samenhang van Stad en Rijk doen uitkomen, van Gelderland en Kleef, Limburg, Brabant, Holland, 't Sticht enz. en Nijmegen als centraal punt daarin, dan moet onze lof veel meer gereserveerd klinken. Ook het geestelijk leven der burgers, zoo godsdienstig als wetenschappelijk, wordt in dit boek volstrekt niet uitvoerig genoeg behandeld. Men zou haast tot de gevolgtrekking moeten komen, na lezing van deze bladzijden, dat Nijmegen in de Middeleeuwen een zeer en zuiver materiele bevolking had. En dit is beslist niet het geval geweest.

Mej. T. heeft niettemin dezen grooten dienst aan de geschiedkundigen van Nederland bewezen, dat het nu weer iets gemakkelijker geworden is, over ME. steden te spreken, omdat wij er een nieuwe en in veel opzichten goede monografie bij hebben gekregen.

Nijmegen.

W. Mulder.

Jos. Schrijnen, Nederlandsche volkkunde, II. Zutphen, W. J. Thieme en Cie. z. j. (1916). (Pr. f 3.75, geb. f 4.25).

In dit tweede deel geeft de schrijver ons volgens zijn belofte volkstaal, — kunst en — wetenschap, onderwerpen te rijk bijkans om in enkele honderden bladzijden te worden saamgedrongen. Hij wil de volkstaal leeren kennen uit de streektaal, waarin het volkswezen

zich het best uitspreekt en kan daarbij van vele nieuwe onderzoekingen van onze dialecten gebruik maken. Terecht let hij niet alleen op klankleer en flexie, maar ook op woordenschat en syntaxis. Gaf hij in de „Beiaard” van Maart eene studie over het woord „vlinder” in de streektaal, hier vinden wij o. a. merkwaardige synoniemen voor „gaan” in de Graafschap (blz. 45), waaruit, gelijk uit de woorden voor „musch” wel blijkt, dat de woordvoorraad der volkstaal niet zoo arm is (47). Juist is ook het nadruk leggen op het gezwollene, het uitbundige van den zinsbouw. Schr. geeft lange lijsten van plaatsnamen, organisch product van den volksgeest, waarbij ook de straatnamen behoren, welke beoefening thans aan de orde is en de spotnamen (68—83), waarop hij later in ander verband nog spotrijmpjes op steden volgen laat (127—133), die dus ook gevoelig onder dit hoofdstuk hadden kunnen worden ondergebracht. Ik acht mij onbevoegd over philologische bijzonderheden een oordeel uit te spreken, maar met een aantal algemeene opvattingen kan ik mij gaarne vereenigen, zooals b. v. dat het spreekwoord de kunstvorm is van de taal van den gemeenen man (105). Wij zijn hier reeds in het volgend hoofdstuk, volkskunst, waarvan de inhoud voor een goed deel nog met de taal samenhangt, raadsels (blz. 92, No. 13: „genoeg gedragen” drukfout voor „geslagen”), spreekwoorden, termen (waaronder natuurlijk vele scheepstermen, 113 vlg.) en spreekwijzen, waarbij weder aan lokale invloeden groote plaats wordt ingeruimd, zooals aan het dagelijksch gaan langs wuivend graan en geurende boekweitvelden (116). Hier ook eene verdienstelijke verzameling van apogetische spreekwoorden (122 vlg.). Van de boertige verhalen van den volksluim hooren wij te weinig, misschien omdat ze gemeenlijk wat al te openhartig uitvallen, veel daarentegen van sprookjes, sagen en legenden. Of „legende” is de „sage” als ’t geldt Maria en de heiligen, weet ik niet, maar ik ga met schr. mede, als hij sage een stuk werkelijke geschiedenis noemt, d. w. z. hoogst onbetrouwbaar voor de feiten, maar geloofwaardig wat den geest, de stemming aangaat, waarvan zij de dragers zijn (185). Zoo is het inderdaad en voor onze kennis van den vroegeren mensch (hoofddoel van historisch onderzoek) is het bloote feit van minder waarde dan de gedachtenwereld van een persoon of kring. Als men dan, omgekeerd, ook maar sagen en legenden schrap als bron voor de kennis van het feit of de gebeurtenis. De rubriek volkslied kon op zich zelf boekdeelen vullen, arbeidslied, danslied, spotlied, verhalend lied en wat niet al. Het minnelied is al te spaarzaam bedeed (225 vlgg.), onze volksliedboekjes bevatten vele van hoogen ouderdom en zeker niet alle plat of gemeen. Zeer merkwaardig om het dramatisch element van den ouden reidans is „Klein’ Anna zat op majesteit” (219 vlg.). Met reden treurt de schr. over den ondergang van ons volkslied, omdat wij te ver van de natuur leven (243 vlg.), maar ik kan toch de hoop niet opgeven dat, wat velen thans doen voor verheffing van den volkszang, ook het oude volkslied voor versterf zal bewaren. Het is al niet beter met de volkskunst, die tot uiting komt in de spreuken op schotels en glazen, op gevels en uithangborden. Ook deze eigenaardige dichtelijke geest schijnt wel gebluscht. Schr. behandelt dit bij de delora-

tieve kunst, hij had het ook bij de taal kunnen voegen. Bij de beroepsaanduidingen (266—270) voeg ik nog die van de bleekers, zooals ze nog vóór weinig jaren hier te Leiden overvloedig voorkwamen („Laat haters haten en nijders nijden, wat God ons gunt dat moeten zij lijden.” „Glansrijk is de zon verzezen, ieders plicht is ’t God te vreezen...”), gelijk ik nog meer aanvullingen aantekende (de uil, 284, komt ook voor op een gevelsteen te Ommen). Hoofdzak is hier het algemeene beginsel en zeker heeft prof. Schrijnen ons de volkskunst helder getoond als uiting van den volksgeest. Dat hij daaraan altijd dacht, leert ons een aardige opmerking als „de schouw is de koker der geestenwereld” (257), te vreemder daarnaast een onsmakelijk zinnetje als „het Stabat mater stoelt beslist op den volksgeest” (237), met de gedachte waarvan ik het overigens eens ben, gelijk met de uitspraak, dat de volksprent niet op ’t gedrukte boek, maar op het levedd volksverhaal berust (281). Bij de volkswetenschap behandelt de schr. volksetymologie, de natuurverklaring (de legende ter verklaring van den naam Lieve-vrouwenbedstroom, 301 vlg. schijnt meer gemaakt dan ontstaan), dierenverhalen, plant-lore, werkunde. Bij het sprookje, waarom het roodborstje een rood borstje heeft (317) zouden wij gaarne oorsprong en ouderdom kennen, om te weten of wij hier inderdaad volksverklaring hebben. Dit bezwaar geldt van meer dat ons hier wordt meêgedeeld. Aan het einde van zijn boek, waarin de schr. stellig veel belangrijks bijéén verzamelde, wijdt hij enkele fraaie bladzijden aan die volksbeschaving, die de ziel der natie is, die wel veredeld, maar niet verbasterd mag worden, die moet blijven wortelen in die „ondercultuur” en niet moge wijken voor de kleurlooze, niveleerende albeschaving, waaraan wezenlijk karakter ontbreekt. Hier ziet hij het groote gevaar voor de ongereptheid van ons volksbestaan. „Vreemd kultuurgoed is smet noch schande, maar de eigen beschaving moet krachtig genoeg blijven, om dat vreemde in zich op te nemen en te versmelten, en daarom moet zij voeling blijven houden met de voorvaderlijke volksbeschouwing.” Er zijn in het boek te weinig van zulke samenvattende bladzijden; wat deze slotpagina’s bieden is de behartiging overwaard. Enkele aardige prenten en een is-ethnokaart van Deventer tot Maastricht verhoogden de waarde van het boek.

Leiden.

L. Knappert.

Georg Simmel, Rembrandt. Ein kunstphilosophischer Versuch. Leipzig, Kurt Wolff Verlag. 1917. (Pr. /2.95).

Het is niet overbodig om te beproeven eene nieuwe bijdrage tot de kennis van Rembrandt te leveren. Weliswaar zijn het leven en de kunst, is het levenswerk van den meester historisch, critisch en kunstwetenschappelijk zoo grondig bestudeerd, dat waarschijnlijk er toe mag worden overgegaan om het navorschend onderzoek voor gesloten te verklaren, doch het kunsthistorisch nadenken, in wijsgeerigen of in aesthetischen zin, is zoover nog niet gevorderd. Op dat gebied moet nog veel worden gearbeid, zal het weten omtrent Rembrandt als een volkomen afgerond en voltooid geheel ons geestelijk eigendom zijn. Het moeilijkst deel wacht op afdoening en — het moet worden erkend — het is een gewaagd ondernemen om zich hieraan te wijden. Gewaagd, omdat,

ondanks het veelzijdig ingesteld navorschingsonderzoek, men er nog niet in is geslaagd om voor deze stof voldoende materiaal voor de kennis van het zieleleven van den meester bijeen te brengen. Voorzeker, zijn levenswerk is thans in omvang bekend en zijne kunst spreekt voor zich zelve duidelijk en haar eigen taal, doch wanneer daarnevens ook niet ter beschikking liggen opgeteekende uitspraken, neergeschreven gedachten, of dergelijke werkstof, dan is het nadenken over zulk een levensarbeid in zijn geheel uitermate ingewikkeld en de kans van geen doel te zullen treffen zeer groot. Men mist een houvast, zekere richting aanwijzende gegevens, en aldus, in zekerer zin op goed fortuin aangewezen, wordt onwillekeurig de fout begaan van eigen kunstzinnigheid of eigen levensbeschouwing te zoeken bij den man, met wiens arbeid men zich bezighoudt, in plaats van, omgekeerd, de levens- en wereldbeschouwing van den fijnen geest uit diens levenswerk op te delven, af te leiden en te plaatsen naast die van onzen tijd, en zelf met eigen levensbeschouwing op den achtergrond te blijven. Het gevaar is in dergelijke omstandigheden grooter bij de kunsten naar de ruimte dan bij die naar den tijd.

Er is nog iets, waarop dient te worden gewezen. Met welk doel wordt eenig kunsthistorisch nadenken ingesteld? Het doel kan drieërlei zijn. Of men heeft op het oog om voor de biographie in den besten zin eene onmisbare bouwstof te leveren, of men overdenkt zulk levenswerk met het streven of het wellicht gelukken mag een resultaat te vinden, waaraan de algemeene kunstwetenschap nut heeft, of men vorscht, wijsgeerig nadenkend, naar gegevens, die de aethetica voor haar omvangrijk onderzoek kunnen te stade komen. In het eerste geval blijft men psycholoog, in het tweede geval komt de kunstwetenschappelijke criticus aan het woord en in het derde geval is het uitsluitend te doen om het wijsgeerig nadenken ten nutte van eene speciale geestelijke wetenschap.

Simmel heeft het moeilijk probleem aangedurfd. Het is bekend, dat hij van meening is: de wijsbegeerte van de geschiedenis kan slechts worden beoefend naar psychologische methode. Deze overtuiging vinden wij in zijn boek duidelijk weergegeven. Overigens is hij niet de eerste, die het levenswerk van Rembrandt met en voor wijsgeerige of voor aesthetische inzichten heeft beschouwd. De vaderlandsche wetenschap kan reeds op phaenomenologische onderzoekingen wijzen (Pit, Schmidt Degener), die min of meer hetzelfde bedoelen en beoogen. Maar niemand heeft, voorzoover mij bekend is, de greep zoo veel omvattend gedaan dan Simmel heeft gewaagd: het levenswerk van Rembrandt in zijn geheel, als in één blik, samen te vatten.

Neemt men in aanmerking, dat het ondernemen op zich zelf zeer moeilijk is en vele gevaren oplevert, en dat de studie geldt het levenswerk van een zwijger bij uitnemendheid, zooals Rembrandt is geweest; neemt men verder in aanmerking, dat Simmel is een psychologisch-historisch onderzoeker, dat hij begrijpelijkerwijs ook een phaenomenoloog is en niet een scherp critisch-wijsgeerig denker, dan wordt het duidelijk, dat hij een ander dan het beoogd wijsgeerig doel heeft bereikt en ook niet anders dan dat ander heeft kunnen bereiken. Het voorgedragen betoog is niet wijsgeerig in den vol-

strekten zin, eene misplaatste reclame verzekert dat wij te lezen ontvangen „Eine Philosophie der germanischen Kunst“, maar het werk is zuiver van algemeen kunstwetenschappelijken aard, ontwikkeld op een psychologisch-phaenomenologischen rondslog. Simmel heeft de grenzen van de algemeene kunstwetenschap geen stap overschreden. Maar wat binnen die grenzen valt: kunsthistorische, kunstcritische en technische problemen, deze komen in zijn boek tot hun recht. De beantwoording hiervan levert menigmaal een bruikbaar materiaal op, zoowel voor eene biographie, die meer zal zijn dan de vrucht van het historisch navorschen, als voor studies van algemeen kunstwetenschappelijken aard. Er komen, het was onvermijdelijk, vele overbekende beschouwingen onder onze aandacht, maar ook blijkt het dat de stof nog niet is uitgeput. Beperking in de eene richting en uitbreiding naar de andere richting, samen te vatten in eene hooger en vollediger eenheid, zou, naar mij voorkomt, alle aanbeveling hebben verdiend.

Vraagt men of met name voor de aethetica uit dit boek iets valt te leeren, dan kan slechts aarzeland een antwoord worden gegeven. Twee zaken toch zijn hiervoor bovenal noodig: een degelijk wijsgeerig en een stellig aesthetisch inzicht. Beiden moeten op het tweede plan worden gehouden, zoodanig dat zij slechts dienen als hulpmiddelen, ten einde uit het te onderzoeken levenswerk de stof voor de aethetica op te delven. Dit vind ik hier niet. Wel vernemen wij wijsgeerige denkbeelden van allerlei aard, maar telkens ontvangt men den indruk: Simmel door middel van Rembrandt, en niet Rembrandt door Simmel. De kunsthistorische wijsgeer Simmel doet zoowel zich zelf als Rembrandt geweld aan om eigen, geliefkoosde theorieën van kunst- en wereldbeschouwing in het doorzocht levenswerk te ontdekken. En die eigen wijsgeerige en aesthetische beschouwingen gaan zoo weinig diep, dat zij welbeschouwd meer belemmeren dan voorhelpen. Hierdoor komen wij voor de aethetica met dit boek niet verder. Dit is ook in een ander opzicht het geval. Zal de algemeene kunstwetenschap aan haar doel voor het leven en de wetenschap beantwoorden, dan moet haar beoefenaar er naar streven om het verband tusschen de algemeene kunstwetenschap en de aethetica zoo nauw mogelijk te doen zijn, en om het verbond zoo natuurlijk en zoo hecht mogelijk te sluiten. Dat heeft Simmel blijkbaar niet gevoeld. Daarom blijven zijne, ook niet gedocumenteerde, wijsgeerige en aesthetische denkbeelden een ietwat wild ontworpen ornament, omlijstend een geheel, dat zonder dit, maar op zich zelf beter geaccentueerd, meer waarde zou hebben gehad. Er spreekt ook niet uit dit werk dat de schrijver is een man, die van het schoone en van Rembrandt's kunst is doortinteld of beiden heeft doorleefd, doch meer dat hij de geweldige moeilijkheden, die zijn onderwerp aanbiedt, heeft aangedurfd en zoo goed mogelijk er tegen heeft gekampt. De schrijver werd er niet door overwonnen, maar hij is ook geen overwinnaar bij zijn pogen gebleven.

Het is mogelijk dat dit boek zijne bewonderaars zal vinden. Het bevat hiervoor vele elementen. Maar het verdient desondanks alle aanbeveling om deze studie met den noodigen critischen zin te lezen en te gebruiken.

Amsterdam.

J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

L. J. Corbeau, *Cours de grammaire et d'exercices*. Deuxième édition. Zutphen, Thieme. 1917.

Hoewel tegenwoordig wel eens wordt aangedrongen op vermindering van het onderricht in de Franse taal bij het Lager Onderwijs, blijkt uit het voortdurend toenemen van het aantal kandidaten voor de lagere akte van het Frans, dat het nut daarvan nog door vele onderwijzers en onderwijzeressen wordt gevoeld. Het verschijnen van Franse spraakkunsten door Hollanders geschreven, wijst in dezelfde richting.

Dat de *Cours de grammaire* van de Heer Corbeau wordt gewaardeerd, getuigt de uitgave van deze tweede druk, waarop wij gaarne de aandacht der lezers van het *Museum* vestigen. Het werk omvat de klankleer, de vormleer, de syntaxis en de woordvorming van het Frans. Vooral de syntaxis is een toetssteen bij de behandeling ener spraakkunst van de levende taal, en met genoegen konstateeren wij dat de Heer Corbeau dit deel met grote zorg heeft behandeld en daarin de resultaten van zelfstandig zoeken heeft neergelegd. Dit blijkt onder meer uit de keuze der voorbeelden. Treffend is o.a., op p. 135, de aanhaling uit Jules Lemaitre's *Tour-rivi*, waarmede het verschil tussen de „*passé défini*” en de „*passé indéfini*” wordt duidelijk gemaakt.

De studie der syntaxis verkeert tegenwoordig in een tijdperk van overgang; men zoekt naar een nieuwe indeling der stof, die meer in overeenstemming is met de tegenwoordige opvatting van taal, doch men is er nog niet in geslaagd een bruikbare spraakkunst van het Frans, op nieuwe leest geschoeid, voor het onderwijs te maken. In afwachting daarvan heeft een syntaxis als deze, die een eerste plaats verdient onder onze leerboeken, zeker recht van bestaan, te meer omdat zij, in het oude kader, de taalfaiten nauwkeurig en juist groepeerd. Ik denk hierbij o. a. aan de behandeling van de „*Conditionnel*” (p. 111—113), die mij bijzonder goed geslaagd schijnt. Misschien zou het aanbeveling hebben verdiend een afzonderlijk hoofdstuk te maken voor de overgang van tijd tot wijze, waarin dan zowel het futurum als de verleden tijden hadden kunnen worden besproken, en waardoor de talrijke verwijzingen onnodig zouden zijn geworden.

Ik veroorloof mij enkele losse opmerkingen, waarin de schrijver het bewijs mijner belangstelling moge zien. P. 64 en 67. Zeer terecht wordt opmerkelijk gemaakt op het verschil, bij de vorming van het femininum en van het meervoud, tussen uitspraak en orthografie; misschien zou dit onderscheid nog duidelijker op de voorgrond kunnen zijn geplaatst en strenger zijn doorgevoerd. — P. 79. Het spijt mij dat de heer Corbeau de oude splitsing van overgankelijke en niet-overgankelijke werkwoorden niet heeft gewijzigd. De waarheid toch is, dat de zgn. „*verbes intransitifs*” met prepositioneel voorwerp wel degelijk overgankelijk zijn. — P. 122. Niet duidelijk is de definitie van zinsdelen als „*J'attendrai ce qu'il faudra*”; hierbij is toch immers geen sprake van adverbiale „*zinnen*”, maar eenvoudig van adverbiale „*bepalingen*”. — P. 128. Onder het zgn. „*si concessif*” worden zinnen geplaatst die voorwaardelijk zijn; dit blijkt hieruit dat de, door de schrijver voorgestelde, vertaling met *al* niet past op alle voorbeelden die hij geeft. — P. 129. Waarom wordt de zin „*On sait que les*

formes du Subjonctif (in de concessieve zin) appartient surtout à la langue littéraire”, door het woordje *surtout* verzwakt? — *Ibidem*. Het lijkt mij beter *comme si* en *que si* niet als vergelijkende voegwoorden te beschouwen.

Zo zouden misschien nog enkele andere verschillen tussen ons beider opvatting zijn te vermelden. Geen wonder, waar het gaat om delicate kwesties als deze. Dat de schrijver zelf steeds ernaar streeft zijn werk te volmaken, blijkt uit een vergelijking van de eerste uitgave met deze tweede, waarin ik echter tot mijn spijt de dubbele behandeling („*grammatics*” en „*logies*”) van het verband der adverbiale zinnen tot de hoofdzin mis. In geen geval doen de enkele bedenkingen die ik opperde afbreuk aan mijn hoge waardering voor de taalkundige studieën van de Heer Corbeau, die hij krachtig moge voortzetten.

Groningen.

J. J. Salverda de Grave.

F. P. H. Prick van Wely en J. H. van der Voort, *Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek*. I. 8ste dr. Gouda, v. Goor Zonen. 1917. (Pr. geb. /1.50).

De achtste druk van *Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek* blijkt, bij nadere kennismaking, inderdaad een stuk werk te zijn dat, door omvangrijken arbeid en onderzoek daaraan besteed, met eere genoemd mag worden.

Men ziet dat de bewerkers telkens weer zich de moeite hebben gegeven om een nauwkeuriger uitdrukking dan de tot nog toe gangbare te vinden, of een andere betekenis van een woord of phrase te geven, die in andere woordenboeken nog niet naar voren was gebracht. Of wij nu echter een *goed woordenboek* voor het Engelsch hebben, zooals de bewerkers vinden, meen ik te moeten betwijfelen. Aan de eischen daarvoor gesteld, kan een werkje als dit niet voldoen.

Er wordt in de voorrede gezegd: „*Wij zijn up to date.*” Dat blijkt uit de vele woorden, maar de keus is niet altijd gelukkig. Een woord als: *Flying machine* ontbreekt, terwijl we er bijnamen voor de Duitschers als: *Poiseners* en *Huns* vinden. Ik had het eerste maar weggelaten. Dergelijke beteekenissen van één dag kan zoo'n werkje ontberen. Of anders, waarom ook *baby-killers* er niet bij? Beginnen wij te kijken naar eenvoudige uitdrukkingen, dan ontbreekt er nog heel wat. Waar is b.v.b. een eenvoudige samenstelling als: *Cramfull*? Een uitdrukking als: *He is baby*?

Waarom is er wel: diphthong, maar ontbreken er de aanverwante: *monophthong* and *thriphthong*? Is *to sip* wel te vertalen door een enkel woord: *leppen*, *slurpen*? 't Klinkt mij vreemd dat het gezelschap, na het diner een fijn kop koffie *leppert*. Waarom geeft dit up-to-date werk niet behalve de uitspraak: *pleiə* en *leiə* ook: *pléə*, en *léə*, wat de meer en meer gebruikelijke uitspraak wordt van: *player*, *layer*. Maar, eere wie eere toekomt! De bewerkers hebben een zeer bruikbaar woordenboek gemaakt van wat te voren eigenlijk niet als woordenboek in aanmerking kwam.

Leiden.

Chr. Kok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Dezer dagen is de vierde druk verschenen van C. G. Kaakee's uitgave der *Beatrijs* met een *paraphrase* door J.

Lighthart (n°. 2 der serie Van alle Tijden, uitg. Wolters, Groningen; pr. /0.40).

Flämisch für alle Deutschen is de titel van een klein boekje door Dr. H. Verbeek geschreven (Gladbach, 1917) „zum leichten Erlernen der flämischen Sprache". In 't „Vorwort" lezen we dat men zich „mit Recht erinnert, dass Belgien stets ein deutsches Land gewesen ist". De schr. wil nu tonen hoe gemakkelijk het is het Vlaams, „eine deutsche Schwestersprache", te leren lezen en begrijpen, als men maar de klankwetten kent die de beide talen van elkander onderscheiden. Dat dit inderdaad de eenvoudigste manier is „für alle Deutschen" (dus niet voor taalkundigen of taalliefhebbers) om Vlaams te leren, is misschien even betwistbaar als de geschiedkundige herinnering uit het voorbericht. Intussen, de schrijver heeft het beproefd, gelukkig niet door veel over die klankwetten te spreken, maar door lange lijsten met voorbeelden te geven. Zuvor Vlaams is de taal die hij doceert zeker niet; een Vlaming had de vriendelijkheid onze mening te bevestigen dat heel veel in 't boekje Hollands is, en dan nog Hollands zo als men het vroeger schreef. De schr. vergast ons b.v. op de volgende vormen: ik hebbe, gij hebbet, ik hadde, gij haddet, ik wierde, gij wierdet, ik hebbe gehad enz. enz. Een schoolboek van 1860 zou 't hem niet verbeteren. Het boekje besluit met 15 leesstukjes, proza en poëzie; acht daarvan zijn van Hollandse oorsprong (W. Bilderdijk, Busken Huet, Heye, van Lennep, Nieuwe Rott. Courant enz.). Alles om de Duitsers Vlaams te leren. D. C. H.

Mevrouw de Weduwe dr. J. A. Worp heeft mij inzage gegeven van aantekeningen van haar echtgenoot betreffende Franse studenten aan de Groningse Universiteit. Zij heeft deze in de „Bibliothèque Wallonne" te Leiden gedeponceerd en zal ze gaarne ter beschikking stellen van degene die dit onderwerp ter hand zou willen nemen.

J. J. Salverda de Grave.

De firma Bloud en Gay te Parijs zond aan de Redactie de volgende brochures:

G. Blanchon, *Le général Gallieni* (levensbeschrijving van deze krijgsman en koloniasator); L. Barthou, *Toute la France pour toute la Guerre* (voordracht gehouden te Genève); P. Deschanel, *Les commandements de la Patrie* (drie toespraken, waarvan twee in de „chambre des députés" gehouden zijn en een in een vergadering van het „Institut"); *Le capitaine Cochin* (brieven van de historicus Cochin, met inleiding van P. Bourget), A. Millerand, *L'effort et le devoir français* (mededelingen omtrent de mobilisatie van de Franse industrie ten behoeve van de oorlog), C. Ginisty, *Verdun* (geschiedenis van de aanval op Verdun in 1916), R. Chambry, *Pierre Ier, Roi de Serbie* (biografie en godrag van de Serviese koning in de oorlog), A. Mousset, *Alphonse XIII et les œuvres de guerre* (beschrijving van het door de Koning van Spanje in zijn paleis ingericht bureau ter opsporing van inlichtingen omtrent krijgsgoavangenen en vermiste soldaten). Voorts ontving de Redactie van de zelfde firma twee boekwerken, ieder van ongeveer 250 bladzijden, waarvan het eerste getiteld is *L'Espagne et la Guerre* (1917) en de gevoelens ontleedt die de verschillende politieke partijen in Spanje ten opzichte der oorlogvoerende volken koesteren; het tweede boek draagt de titel *La Guerre injuste* en is het werk van de Spaanse romanschrijver Palacio Valdès (vertaling van Glogot). Palacio Valdès heeft hier tot een bundel verenigd de brieven die hij gedurende de oorlog uit Parijs aan het te Madrid verschijnend blad *Imparcial* schreef. De heer Glogot maakt in een voorbericht de lezer bekend met de persoon en de werken van Palacio Valdès.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inser. et B.-L., 1917, Mai-Juin: L. Carton, *Les fouilles de Bulla Regia* en 1916. — A. Moret, *Un jugement de dieu au cours d'un procès sous Ramses II.*

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XXXIX—XL, 6: E. Maasz, Goethe u. Horaz. — G. Ellinger, J. Stigel als Lyriker. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, *Begabung u. Studium.* — W. Saupe, *Natur u. Geschichte.*

7: E. Maasz, Goethe u. Horaz (schluss). — F. Kuntze, *Die Ragnar-Lodbrok-Sage.* — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. E. Timmerding, *Der Gotische Mensch.* — H. Lamer, *Sprach- u. Kulturkunde im griech. Anfangsunterricht.* — J. Wiegand, *Die Gesten in der Deutschen erzählenden Dichtung.* — Mitteil.

8-9: B. Ankermann, *Die religionsgesch. Bedeutung des Totemismus.* — H. Blümner, *Die Schilderung des Sterbens in der griech. Dichtkunst.* — R. Petsch, *Die Troerinnen' einst u. jetzt.* — A. Biese, *Th. Sturm im 'Liederbuche dreier Freunde'.* — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Herr, *Ein deutscher Briefsteller aus dem Jahre 1484.* — H. Loewe, *Fr. Thierschs Lebenswerk.* — E. Kalinka, *Anforderungen d. Gegenwart an den griech. u. lat. Unterricht.*

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde, XXXVI, 2: F. Kossmann, *De varianten van Hoofts Granada.* — J. A. Worp, *Is de Mariken van Nieuweghen geschreven om vertoond te worden?* — J. H. Kern, *Mndl. hachte.* — H. Kern, *Wese, gotisch wisi.*

3-4: J. H. C. Kern †. — H. Kern †, *Over een paar Zwitersche en tevens Nederlandsche verkleiningsvormen.* — M. Schönfeld, *De Nederlandsche plaatsnamen op -ik.* — W. Draaijer, *Persoonsnamen voorkomende in de Cameraarsrekeningen van Deventer van 1337—1393.* — G. S. Overdiep, *Over het Nederlandsche Partioipium Praesentis, I.* — J. S. Speyer †, *Iets over de herkomst van het verhaal van Aristoteles rijpaard eener vrouw.* — E. T. Kuiper, *De oudste Geuzenliedboeken.* — J. J. A. A. Frantzen, *Wese, Gotisch wisi.* — M. Schönfeld, *Walwijn en Walwein.* — G. J. Boekenooen, *Walwijn en Walwein.* — J. Prinsen J.Lz., *Eenige aantekeningen bij den Spaanschen Brabander* (ed. De Vooy). — K. Kooiman, *Een oude critiek op Hoogstraten's Geslachtlijst.* — A. v. Herk, *Nu noch, vs. 155 vlgg.* — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XI, 6: C. G. N. de Vooy, *Uit de jeugd van onze Spraakkunst, II.* — H. W. J. Kroes, *Zijn schapjes op het droge hebben.* — J. M. Acket, *Enige fragmenten uit een nieuw schoolboek.* — F. den Eerzàmen, *Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdr., voornamelijk uit Goeree en Overflakke.* — Bladvulling. — Uit de tijdschriften.

Hist. Zeitschrift, CXVII, 3: Neumann, *Perioden römischer Kaisergeschichte.* — Möllenberg, *Eike von Reggow.* — Muczali, *Vitam et sanguinem!* — Mayer, *Politische Erfahrungen und Gedanken Theodors von Schön nach 1815.* — Miscelle (Otto, Neues zur Hethiterfrage).

CXVIII, 1: Von Martin, *Motive und Tendenzen in Voltaires Geschichtschreibung.* — Meineke, *Zur Geschichte des älteren deutschen Parteiwesens.* — Herro, *Rumäniens Vertragsverhältnis zum Dreibund.*

Studiën, LXXXVIII, Dec.: J. Stein, *De Sterrencatalogen van Ptolemaeus en den Hollander Fr. de Houtman.* — L. P. P. Franko, R. Hugh Benson, *De moderne romans, II.* — P. Albers, *Dr. Persyn's Biogr. van Dr. Sohaepman.* — Hand. v. d. H. Stool. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, *Ovide Moralisé, I.*: Gött. gel. Anz. 1917, Aug (Meyer-Lübke).

Grondijs, *Siecke Stadt.*: N. Taalg. XI, 6 (de Vooy).

Japikse, *De Wit.*: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 45 (Blok).

Kampinga, *Opvattingen vaderl. Geschied.*: De Amsterdammea v. 22 Dec. 1917 (Brugmans).

Opstelten, *Brieven v. Staring.*: N. Taalg. XI, 6 (de Vooy).

Plooi en Koopmans, *De dood van Peregrinus.*: Lit. Zen. tralbl. 1917, n°. 28 (M.).

Simmel, *Rembrandt.*: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 46 (Kehrer).

ADVERTENTIEN.

Verschenen is

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerszaam en nuttig is.

Prijs Ingen. f 2.95; Gecartonneerd f 3.25.

Game- and Set!

door CISSY VAN MARXVELDT.

Geïllustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. f 2.40; Gebonden f 2.90.

Catharina van Siëna

door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. f 6.90; Gebonden f 7.75.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN heeft uitgegeven:

LUTHER.

Een Gedenkboek op den 400sten verjaardag der kerkhervorming door Dr. JOHANNES LUTHER, voor Nederland bewerkt door

Ds. P. VAN GENDEREN STORT,
Predikant bij de Luthersche gemeente te Culemborg,

en met een voorwoord van

Prof. Dr. H. A. VAN BAKEL.

Een boek niet alleen voor leden van de Luthersche Kerk maar voor alle richtingen van het Protestantisme in Nederland.

Ruim 90 fraaie illustraties en portretten, grootendeels naar zeldzame houtgravures.

Prijs in cartonnen band f 1.95.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXV:

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus)

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij intekening op de serie draagt de prijs f 1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is f 0.50, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten f 0.60.

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post f 0.75.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegesonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggesonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

**P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.**

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 5.

Februari 1918.

Bérard, Un mensonge de la science allemande (Vürtheim).	Heydenen, uitg. d. De Jong (v Ronkel).	Payne, The Child in Human Progress (Miedema).
Aristophanes, De Vogels, vert. d. Deknattel (Koster).	Valkhoff, De Franse Geest in Frankrijks Letterkunde (Serrurier).	Berichten en Mededeelingen.
Maurenbrecher, Parerga z. lat. Sprachgeschichte u z. Thesaurus (F. Muller Jzn.).	De Pater, De Raad van State nevens Matthias (Huijbers).	Inhoud van Tijdschriften.
Baldaeus, Afgoderye der Oost-Indische	Collignon, L'emplacement du Cécropion (A. W. Bijvanck).	Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Hertzius, Wasstraat 29, Leiden.

Victor Bérard, Un mensonge de la science allemande. Les „Prolegomènes à Homère” de Frédéric-Auguste Wolf. Paris, Hachette. 1917. (Pr. 4 frs.).

Een felle titel laat zich verklaren en het is onredelijk te vergen, dat gedurende een bellum internecivum roodgloeiende uitingen, die overal oplaaien, binnen de studeervertrekken tot koele convenance zouden worden getemperd. Een „neutrale” mag het betreuren, doch tegenover wie midden in het vuur staan mist hij het recht van verwijt. Maar de titel is onjuist en, wat hier nog erger is, onhandig. Want dat Fr. Aug. Wolf zich met de veelgeprezen (zij het ook in de laatste tientallen van jaren bitter weinig gelezen) Prolegomena glorie heeft verworven ten koste van den Franschman d'Aubignac, is het eerst door duitsche wetenschap onomwonden uitgesproken, terwijl reeds in 1856 een Franschman heel wat juister schreef: „c'est une idée française, dédaignée par la France, que l'Allemagne nous a renvoyée avec sa signature et que nous avons admirée courtoisement dès qu'elle est venue d'outre-Rhin.” De „Conjectures académiques” van den Abbé d'Aubignac zijn bij haar verschijnen met geen blik verwaardigd; de „eigenlijke vader der homerische kritiek” werd door Boileau, die het boek niet gelezen had, voor een „fou qui ignorait le grec” uitgemaakt en verdween van het toneel. Wie hebben zich hier iets te verwijten?

In 1722 gaf Giambista Vico gedachten over de homerische poëzie in het licht, die veel geleken op d'Aubignacs uitspraken van 1715. Bouwde hij voort op Scaliger, die reeds in de 16e eeuw aan de eenheid der Ilias twijfelde, of is reeds na zeven jaren de Abbé uitgebuit? In 1795 bracht Wolf door zijn Prolegomena de kwestie, die tot dusverre slechts kwijnend had voortbestaan, in het volle zonlicht: sinds dien was zij een onderwerp van levendige belangstelling

en riep strijd wakker in het helleensche en in het germaansche kamp. Geen oogenblik zal men aarzelen Wolfs handelwijze onzedelijk te noemen, die gevoerd door ijdelheid en, zooals zulks gaat, met schijnheilige naïeveteit ten koste van anderen zich liet bewierooken. Maar laat men nu toch niet voortgaan boekdeelen te wijden aan de daden van dezen kleinen mensch en ook niet voorbijzien, dat door Wolfs formulering, door Wolfs stijl, d'Aubignacs denkbeelden over de wereld zijn gedragen, terwijl zij anders wellicht in duisternis waren verdwenen. Is het dan niet merkwaardig, hoe de waarheid zich baan breekt met behulp van de goede, maar ook van de slechte handelingen der menschen?

Men zal van unitarische zijde opmerken, dat het niet de waarheid was, die hier triomfeerde, dat de honderdjarige oorlog om de eenheid der Ilias een betreurenswaardige afdwaling der philologie is geweest. Wij meenen vooreerst, dat indien allen, die over de Prolegomena spreken, het werk zelf hadden gelezen, reeds lang de glorie van dit in bewijsvoering zóo zwakke boek ware verbleekt. Maar dan nog dient erkend te worden, zelfs door den ultra-unitariër, dat de „homerische strijd” tal van generaties heeft leeren lezen met critisch oog. Ook wie de uitkomsten van Kirchhoff niet aanvaardt, zal niet te vergeefs in de leer zijn geweest bij dezen steeds waakzamen lezer, die altijd op zijn qui vive is. „Nauwkeurig lezen; niet bewonderen zonder goed te verstaan”! hoe lang zullen deze strenge eischen van eene gezonde philologie nog stand houden, als eene opkomende „aesthetische waardeering” wil worden binnengehaald met al haar phraseologie? Wie kent niet de meerendeels duitsche aesthetische commentaren op Plato, Sophocles e. a. die heden ten dage worden aangeboden? Wie zou niet de hypercritiek van de vorige eeuw verkiezen boven dit gedoezel? Gelukkig, dat Homerus, ten minste in Holland, eene commentaar kreeg, die hoe unitarisch ook, van onverdacht critische zijde kwam: haar zal ook Bérard weten te waardeeren.

Bérard's werk over Wolf blijft eene belangrijke, goed gedocumenteerde, studie over de homerische philologie van de achttiende eeuw. Moge hij ons echter niet onthouden eene uitgave van d'Aubignacs nog in Parijs berustende Conjectures. Finsler is daartoe niet gekomen, hoewel hij na zijne geschriften van 1905—1912 er de aangewezen toe was. Doch de eereplicht rust, meer dan op iemand anders, op la Science française.

Leiden.

J. V ü r t h e i m.

Aristophanes, De Vogels. Uit het Grieksch vertaald door Dr. C. Deknatel. Amsterdam, Swets en Zeitlinger. (z. j.) (Pr. f 0.90).

Ik heb enkele gedeelten van deze vertaling vergeleken met die van Dr. H. C. Muller, welke indertijd bij Kemink & Zoon te Utrecht verscheen (het inleidend woord van Prof. Polak hierbij is gedateerd Juni 1901, maar de uitgevers hebben het — bedenkelijke gewoonte — niet de moeite waard geacht op omslag en titelblad een jaartal te doen drukken.) Muller is een man van geest, en heeft dikwijls gelukkige en aardige vondsten, maar Deknatel is ook niet mis. Laat ik beginnen met een paar passages van beiden over te schrijven. Ik kies daartoe in de eerste plaats het beroemde lied van den hop: ἄγε σύννομέ μοι, vs. 209 vgg.

Muller vertaalt :

Kom makker van mij, laat varen uw slaap,
Laat stroomen de wijzen van 't heilige lied,¹⁾
Dat gij uitweent met uwen godlijken mond,
Als gij Itus, diep door ons beiden betreurd,
Met de teedere lied'ren herdenkt en beklagt
Van uw vochtige keel;
Door het bladerendak van den taxisboom
Stijg rein uwe stem tot de zetels van Zeus,
Waar u goudlokkige Phoebus hoort,
En antwoord geeft op uw murmelend lied,
Als hij aanvoert, spelend ivoren luit,
Den reidans der goën;
En door de onsterflijke monden weerklinkt,
Eenstemmig van toon,
Der zaligen heerlijk gejubel.

Deknatel :

Ontwaak uit uw slaap, o gadeke mijn,
en kweel in uw zangen uw liedje rein
dat het hart mij van innigen weemoed ontroert
om Itys, het kind door den dood ons ontvoerd.
Als het vedertje beeft om het keeltje, dat zwelt,
en die klacht u ontwelt,
dan stijgt door het loof uw schallende toon
omhoog tot Zeus' almachtigen troon
en tokkelt Apollo zijn lied van ivoor
uw lied begeleidend en voert hij het koor
van onsterflijken aan,
en welluidend weerklinkt alom in het rond
uit den heiligen mond
een jubelkreet van de goden.

Het is, afgezien van enkele verschillen, die ten deele voortkomen uit andere lezingen van het origineel,

¹⁾ Muller leest hier *χῶρον* (in pl. v. *λύσον*, zoo accentueert hij volgens de door hem gegeven noot) welke vorm niet *interioris notae* is. L. is *ῥοον*.

duidelijk, dat Muller zich hier meer aan den oorspronkelijken tekst kan houden, omdat hij niet rijmt. (Deknatel rijmt niet alleen in de lyrische gedeelten, maar het heele stuk door, hetgeen een kolossale tour de force is, maar waardoor de letterlijke weergeving nu en dan lijdt). Overigens bevallen mij vs. 210 en 222 veel meer bij M. dan bij D.; daarentegen is het „gadeke mijn” van D. weer beter dan M's „makker van mij.” Al die „en's” van D. in het laatste gedeelte kunnen me niet zeer bekoren, zoodat ik, summa summarum, in deze passage aan M.'s vertaling de voorkeur zou willen geven. In het onmiddellijk hierop volgende, is M. strenger in de maat en in de beteekenis, maar bij D. hooren we een getrippel en gezwier, een vleugelfladdering, die wel meer interpretatie dan strenge weergave is, maar verrassend aandoet, van een lenige streeling is, en een tintelend genoegen verschaft. — Om niet al te veel aan te halen, vermeld ik hier alleen nog maar de beide vertalingen van 't verhaal van Euelpides, die zijn mantel is kwijt geraakt (492—498). Muller :

Daarvan kan ik je vertellen.

Ik heb mijn mantel van Phrygische wol, ongelukkige,
[daardoor verloren!
In de stad geïnviteerd voor de doop van een kind,
[keek ik wat diep in het glaasje,
Deed een dutje, en vóór het souper van de rest ving
[de haan aan helder te kraaien,
Ik denk, het is morgen, en loop naar mijn dorp, maar
[nauwelijks ben ik de poort uit,
Of een straatroover komt, en hij slaat me pardoes zoo
[maar met een knots op m'n baatje,
Ik val, en ik schreeuw wat ik kan, maar de vent
[kaapt ondertusschen mijn mantel.

Deknatel :

O die haan, die leelijke schooier!

Ik heb eens door hem tot mijn gruwlijke spijt een
[pracht van een mantel verloren:
Iemand had me gevraagd op een festiviteit, omdat hem
[een kind was geboren;
Maar ik had hem al om, eer het eten begon, en raak
[zoo een beetje in den dommel;
Op eens kraait een haan; ik denk dat de zon straks op
[zal gaan, en — te drommel —
Denk niet aan het feest, maar ga door de poort, toen
[een dief me ter aarde deed smakken
Door een stoot in mijn rug, en ik roep nog: moord!
[maar hij had al mijn mantel te pakken.

Hier ook weer kan M. zich vaak letterlijker aan den tekst houden (met dien „doop” in vs. 493 is hij wat al te modern, „naamfeest” geeft het antieke begrip beter weer), maar de vis comica van 't geval wordt door de dubbele rijmen van D. wel versterkt, al is dat „te drommel” wat heel erg *πρὸς τὸ κερηνός*. — Enkele zeer drastische dingen laat D. weg, maar heel veel doet het tot de zaak niet af. — Dat het met den druk een beetje haastig is toegegaan, bewijzen hier en daar de drukfouten, die zijn blijven staan. Meermalen gebruikt D. het stijve „doch”, dat in deze omgeving detoneert. In D.'s vertaling ligt een papiertje, waarop vermeld staat, dat het stuk in 't voorjaar van 1918 te Amsterdam zal opgevoerd worden. Om hierover meer te weten te komen,

heb ik me tot den vertaler gewend, die me zeer welwillend het een en ander heeft verteld, en ik hoop niet onbescheiden te zijn, als ik er hier iets van oververtel.

Op het eind van den vorigen cursus verzocht de gymnasiastenvereniging te Amsterdam Dr. Deknatel toestemming tot een opvoering van *de Vogels*. Hij vond dat een hachelijke onderneming, en zei, dat het alleen mogelijk was met bijbehorende muziek. Dit bezwaar werd overwonnen, en Dr. Alph. Diepenbrock werd bereid gevonden er muziek bij te componeeren, en wel een uitvoerig voorspel, het lied van den hop (tenor), de meest-lyrische gedeelten, en het bruidlied met eindmarsch. En nu zal den 15den Febr. 1918 de opvoering plaats hebben in het Paleis voor Volksvlijt, met medewerking van het Concertgebouw-Orkest, een zestigtal dames voor het slotkoor, meisjes voor de dansen enz.

Op mijn vraag aan Dr. D. of hij nog meer Grieksche toneelstukken had vertaald, antwoordde hij, dat van Aristophanes *de Kikkers*, *de Wespen*, *de Thesmophoriazusen* en fragmenten van *de Wolken* door hem waren vertaald (een groot fragment van *de Kikkers*, voorkomend als bijlage van het programma van het Amsterdamsch gymnasium, cursus 1916/17, las ik vroeger al met zeer veel genoegen) en eveneens verschillende stukken van de tragici.

Ik eindig met den wensch dat de knappe vertaler heel veel plezier van de a.s. opvoering zal mogen beleven. Een vertooning van een blijspel van Aristophanes is een te zelden voorkomende gebeurtenis, dan dat we er niet van harte succes op zouden wenschen. *Τηλέλλα καλλίνοχος!*

Den Haag.

Edward B. Koster.

B. Maurenbrecher, Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus, Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. geb. M. 12).

Maurenbrecher schreef vroeger o. m. Forschungen zur latein. Sprache, deel I: Hiatus und Verschleifung im Alt-latein (1899), nadat hij een paar jaar vroeger de fragmenten van het Carmen Saliare had uitgegeven in *Fleck-Jahrbücher*, Suppl. 21. Thans verschijnt hij met een nieuw *μέγα βιβλίον* en deelt ons in de voorrede mede, dat dit een proeve zal zijn van statistisch-historische taalstudie. M. is namelijk medewerker aan den *Thes. ling. lat.* en wil thans als thesaurier het geleerde publiek rondleiden. Het is een studie geworden als de bekende *Dialogus* uitgave van Gudeman: hier ligt de geschiedenis der vormen, ginds de rijkdom van phraseologie en stilistische nuanceering uitgebreid. Beide wandeltochten langs de Zettelkasten van München zijn stoffig en hebben iets vermoeiends in hun bewerking van hun niet uit eigen lectuur geputte en dus niet geheel eigengemaakte kennis. Maar toch zijn wij M. dankbaar juist, wanneer wij bij de lectuur eens heel even, onmerkbaar, met de oogen knippen; want dan vooral bewonderen wij de volharding van den man, die dit, niet snel las, maar langzaam schreef. Het is dan ook begrijpelijk, dat een geestverwant van den Schrijver, J. Köhm onder de vele recensies, die uit zijn pen vloeien, ook dit boek inleidt en het reeds dadelijk met een waren jubel inluidt (*Berl. phil. Woch.* 1917, 621) Sommer kon de eerste twee hoofdstukken, reeds in 1913 verschenen, nog bestrijden en bespreken in de *Kritische*

Erläuterungen van zijn *Handbuch* (2de uitg.), wat we r aan M. de welkome aanleiding bood om in de *Nachträge* van zijn boek het laatste woord te nemen en te houden. Ik bespaar den lezer gaarne de verschillende gangen van dit duel; men zij verzekerd, dat de zaak van alle kanten is bekeken.

Het bovenstaande deelde ik slechts daarom mede, omdat in deze veelzijdige omwenteling van een vraagstuk een richtingsverschil zich uit en zoo het best naar voren treedt, wat de sterke en de zwakke zijde van dit boek is.

Sommer, een linguist uit de school van Brugmann, heeft na zijn Leipziger periode een ook philologisch professoraat in Basel aanvaard en heeft zich daar met de vlugge en scherpe oriënteeringsgave, die hem eigen is, nog eens ter dege in philologicis moeten wapenen, wat aan de tweede druk van zijn handboek zeer bijzonder ten goede is gekomen. Daar hij verder de gelukkige gave bezit te gevoelen, waar hij de grens van het belangrijke verlatend zou komen in de grenzeloosheid van wat niet belangrijk genoeg, dus onbelangrijk moet heeten, is hij in den besten zin humaan voor zijn lezer-patient, dien hij meer nog dan door een kleine dosis lachgas baat door een snelle behandeling. Anders Maurenbrecher: ik bespeur bij hem den philoloog in Wölfflius labyrinth geïnterneerd en zich daar allengs installeerend met grooter volledigheid in taalgegevens dan juist gevoel voor het *levende* ook in een „doode” taal. Eigenlijk breedspakig is hij niet, helder evenmin, diep ophalend eigenlijk ook niet, wel breed gefundeerd. Men hoore den inhoud.

I. Die Dativbildung der Pronomina *is* und *idem* p. 1—53. II. Der Dativ und der Genetiv von *res*, *spes*, und *fides* p. 54—90. III. Der Dativ von *hic* und von *quis*, *qui* p. 91—219, waarop dan 2 Exkurse volgen. Honderd en dertig bladzijden over den vorm van één naamval van twee pronomina!

Wat op de eerste 52 bladzijden werd overgewonnen, vat de Schrijver op p. 47 aldus, door mij ietwat verkort, samen: het Latijn erfde voor zijn Dativus 2 vormen: *ei* en **eiai*; de laatste komt in onze taalmonumenten 3-ledig voor: *(a) *ei-i*, (b) *ē-(j)ī* en (c) *ei-jī*, in eerste phase, die wij reconstrueeren; in historische vormen (a) *iei* 49 in de *Lex Rubria* (= *ī*), (b) *ēi*, (c) *ēi*. Ik vrees, dat de lezer, plotseling door deze geraffineerde resultaten verbijsterd, op slag wil gelooven, dat de synopsis der resultaten van kap. III op p. 217 niet eenvoudiger is.

Anders dan bij Sommer ook daarom het betoog van Maurenbrecher, omdat hij mij een voorbeeld schijnt van die ontwikkeling, die zich tot een *vanzelf* groeiend historisch perspectief in philologische zaken bepalend niet in ruimere studie van andere *talen* zijn ontvanke-lijkheid vermeerderd, maar zich beperkt tot een verwijzing naar Brugmanns *Grundriss*, Sievers' *Phonetik* of wellicht Pauls *Principien*. Zoo is het verklaarbaar, dat hij dadelijk bezwijkt voor Brugmanns *elo* pronomina, blijkbaar zich niet bewust, dat dit fossiel met buitengewone omzichtigheid behandeld dient te worden, en dat er vaak een zoo groote eeredienst van het letter-*teeken* wordt aangetroffen in deze eerlijke pogingen om in een inderdaad ingewikkelde en niet geheel onbelangrijke kwestie een oplossing te brengen. Wanneer ik dan in het thans volgende uit het eerste hoofdstuk

enkele staaltjes van dit alles breng, is het slechts om den schrijver ook mijn overtuiging uit te spreken, dat het kostbare materiaal van het Theaurusarchief en van de verschenen Thesaurusdeelen met wellicht minder moeite dankbaarder en noodiger resultaten zal afwerpen, wanneer het in dienst wordt gesteld van *syntactische* en *stilistische* studies. Hieraan immers hebben wij veel meer behoefte, de lectuur van de schrijvers zal er den gezonden invloed bovendien zeer zeker van onder vinden en . . . het gebruik van den Thesaurus zal er wellicht bij winnen. Wie uit eigen ervaring weet, hoe lang het duurt voor men werkelijk op vruchtbare wijze met deze geweldige deelen kan omgaan, zal een dergelijke poging met groote sympathie begroeten. Tusschen de pijnlijke akribie en op de leest gezette belangstelling van een man als Th. Stangl en de vlugge strooptochten op dit gebied door jonge Leipziger linguïsten als Kieckers en Havers ligt de media via, langs welken en philologie en taalstudie elkaar de hand reiken over de Thesaurus-banden heen.

P. 8 geeft reeds dadelijk een sterk staaltje: *die quinte* schrijft Pomponius, Cato *die quinti* (bij Gell. 10, 24, 5—7). M. houdt $\bar{e}$ voor den Locativus op *-ei*, tot $\bar{e}$ vereenvoudigd; *quinti* is dan de Locativus op *-oi* of „wir haben es wahrscheinlicher mit dem echten Genetiv zu tun,” voorbeelden zijn dan *domi, belli, Corinthi*! En dit ondanks $\delta\delta\mu\iota$ enz., (z. G. Meyer gr. Gramm³ 452) ? En dan *Corinthi* weer een *echte* Genetivus, zooals de descriptieve grammatica wilde ? Zoo is nu eenmaal 's werelds kringloop! — Het is verkeerd (p. 14 en elders) van „endbeton!” te spreken, waar men den ictus bedoelt. — Met de Iambenkürzung goochelt M. nog verblindender dan zijn voorgangers: $\bar{e}i$ of $\bar{e}i'$ wordt $\bar{e}i$, maar $\bar{e}i$ wordt $\bar{e}i$, want men moet weten dat Plautus over niet minder dan 3 vormen beschikte voor den Dativus van *is*: $\bar{e}i$, $\bar{e}i$ en $\bar{e}i$, waarbij nu, als nieuwe aanwinst, $\bar{e}i$ komt! Een nieuw bewijs van den „rijkdom” van Plautus' taal (p. 14 en 15). — Daarna worden alle gevallen van *ei* bij Plautus en Terentius gerubriceerd en geteld en vergeleken om dan op p. 22 het volgende gewichtige resultaat te ontvouwen: „Diese Zahlenbetrachtung ist aber nicht überflüssig, ist keine Spielerei — misschien was hier, hopen wij, *eigen* twijfel te bevechten —; denn es folgt aus ihr mit grosser Wahrscheinlichkeit, wenn nicht mit Sicherheit, dass sich zwischen der Abfassung der Drama des Plautus (vor 204—184 v. Chr.) und denen des Terenz (166—160 v. Chr.) bei *ei* nichts wesentlich geändert hat,” Pl. en Ter. „gebruiken nl. beide de 3 vormen: $\bar{e}i$, $\bar{e}i$, $\bar{e}i$!” — Op p. 26 grijpen wij dan een symptomatische bekentenis. $\bar{e}i$ kan *niet* uit $\bar{e}i$ volgens de wet „vocalis ante vocalem corripitur” ontstaan zijn, $\bar{e}i$ weer uit $\bar{e}i$ gecontraheerd, omdat „in ältester Zeit gleichzeitig drei Formen des Dativs auftreten.” Wat voor een opvatting van taal draagt een zoo geleerd man toch in zich ? De eenvoudige kringen van Plautus zouden wel 3 afzonderlijke vormen van *ei*, die *niet in elkaar overvloeiden*, in hun taalbewustzijn dragen en dulden, ja handhaven, zeker omdat het voor het vers zoo mooi uitkwam ? maar deze vormen kunnen niet samen drie aspecten van één geheel vormen, omdat . . . ze gelijktijdig, d. w. z. . . in het levenswerk van één mensch voorkomen ! Ik kom daar nog op terug.

— In dienzelfden trant gaat het p. 29 verder. $\bar{e}i$ is heel iets anders dan de Dativus $\bar{e}i$: „sie ist der Lokativ *ei* (aus Wurzel *e* und der Lokativendung *i*)” ! Zoo maar ineens: elders krijgt men nog een stam als men de uitgang uit de vergroeiing loswikkelt, maar hier bij Plautus niets meer of minder dan een „wortel”, op sterk water. Trouwens, de vorm waaruit $\bar{e}i$ ontstond, moet volgens M. **ei-ai* geweest zijn, d. i. onze trouwe Lokatief + de Dativuitgang *-ai*. Men zegge nu niet, dat een dergelijke vermenging van naamvallen voor een taal „sterk in de leer” der naamvallen, onmogelijk is; de Locativus was immers op sterven na dood en onherkenbaar! Goed, maar hoe bleef hij dan in $\bar{e}i$ zoo miraculeus en practischbruikbaar als een spook slaapwandelen ? — Maar nu komt met een beroep op Sievers een nieuwe verrijking (p. 30): men ga uit van *ei-ai*, d. i. voor den tijd vóór Plautus: $\bar{e}i$! (Sievers intusschen sprak van $\bar{e}i$; voor $\bar{e}i$ gaat dat natuurlijk niet zonder meer op). En zoo krijgen wij nu 3 uitgangspunten: **e-i* (het geeft de grens der lettergrepen aan), **ē-i* en **ē-i*. Het eerste monstrum bestaat natuurlijk niet, in geen *gesproken* taal: de Romeinen hikten toch niet ? M. weet dan ook slechts één geval hiervoor aan te halen, in 49 v. C., in de heele literatuur. Het tweede is natuurlijk en komt neer op de later gewone vorm $\bar{e}i$. Het derde is allang gevonden als uitgangspunt voor de enkele gevallen van Plautus (7 $\bar{e}i$: 106 $\bar{e}i$) tot Lucretius voor $\bar{e}i$. Oorzaak is hier dan een zekere woeking, zou ik het willen noemen, van de intervokale $\bar{i}$, $\bar{i}$ (z. ben.) — Op papier staat het dan zoo keurig, dat $\bar{e}i$ slechts tot $\bar{e}i$ kon worden „nach lautgesetzlichem Schwund des intervokalischen $\bar{i}$ ” (p. 31), maar welke klankrealiteit dekt zich nu met deze wetsbepalingen ? Spraken de Romeinen dan weer met een Luftpauze er tusschen in, treurig gedenkend de intervokale $\bar{i}$, die hun op die plek ontvallen was, een „ledige plaats” ? — Een paar maal maken de Romeinsche grammaticale melding van een zeer sterk gesloten *e* in *meus*, zij schreven *mius* (vgl. bijv. ital. *mio*). Ook hier hebben — ja, wie ? een bepaalde provincie ? de soldaten ? zeggen wij: sommigen — volgens M. weer in oude tijden **meios* als **mei-os* gesproken, dit gaf ($\bar{e}i > \bar{i}$ in geaccentueerde lettergrepen in de IIIe eeuw v. Chr.) **mī-os* en voor de *o* vokaal werd toen de $\bar{i}$ verkort. Men kan zich voorstellen, hoe die bepaalde Romeinen, nu zij zich eenmaal na veel oefening de uitspraak **mei-os* hadden eigen gemaakt, aan hun kindskinderen een heilig bevel nalieten, dit effect en wat er verder van komen mocht (*mīus*) niet te verkoopen en te ruilen tegen het ordinaire *meus*. — Wat is p. 38: „vokalischem und silbischem $\bar{i}$ ” ? — Op p. 42 krijgen wij een merkwaardige proeve van phonetiek. M. gaat uit van het feit, dat in *coicit* de eerste lettergreep, hoe dan ook precies uit te spreken, blijkbaar lang, zeggen wij liever, niet kort, niet licht was. Deze serie moet dat duidelijk maken: „*cōjjicit* aus *cōjicit* und dies aus noch älterem „*cōnjicit*, nach Ausfall des Nasals vor *j* mit Ersatzdehnung”. Ik laat nu daar, dat in des schrijvers kraam, waar *ēius* uit *eīus*, $\bar{e}i$ uit **eī* verklaard wordt, uitsluitend de tegenovergestelde gang van zaken zou passen. Maar dan: niet *conj-* $\bar{e}i$ = *gensaleerde o*, vooral niet, maar *conj- cōj-*! Dit is een bekoorlijke zucht naar het avontuurlijke. — Op dezelfde pagina dit. M. vindt en terecht van *Pompēius* in I

n. Chr. een uitspraak *-eijus* en moet uitgaan van een vorm *-eio-*. Men zegge niet haastig: naast het onbeklemde *-eus* in *aureus* had het woordaccent een verzwarende van de lettergreep *-eios* tengevolge, waardoor de *i* graphisch bleef en in de uitspraak aan volumen won, neen, men zoekte deze *eenvoudige* oplossing: I *eio* > II *ei-ïo* (komt eig. reeds neer op wat ik boven zeide) > III *ei-ïo* > IV *ē-ïo* > V *ēïo*. Men moet het geheugen van Jerome's tante uit, „Three men” bezitten om in dit doolhof bij V te durven roepen: „ik weet zeker, dat ik hier al eens eerder geweest ben.”

Het is ook alles zoo dogmatisch, bijv. op p. 47. Gegeven, wat juist is, dat naast *ēidem ēidem* voorkomt. De schrijver kent geen diphtong *ē* in het Latijn, ik ook niet. Ergo? Iedereen moet toch *hooren*, dat *ē* + *i* onder één „accent” gebracht vanzelf in *eï* overgaan, dat de *i* dus niet lang kan blijven zoodra hij met *e* in één lettergreep wordt samengesproken. Niet aldus: *eerst* wordt *i* verkort, waarom of waardoor vertelt M. niet. „Diese Kürzung des zweiten Bestandteils *i* zu *ï*, die dies *i* dann *diphthongfähig* machte usw.” Het was blijkbaar niet salonfähig van een diphtong zoo'n lange staart te dragen met zijn *i* longa, want dezelfde overtuiging breekt zich op p. 51 weer baan. En zoo kan men daar gaan: als Sommer met juist voor een linguïst eerbiedwaardige skepsis pogingen doet den Vokatief op *i* van woorden op *ios* uit *iē* te verklaren, roept Maurenbrecher p. 43, 4 triomfant uit: „die Vokativendung ist hierbij natürlich (sic) als die Tiefstufe *i* des Formans *io* anzusehen usw.” „Formans” riekt naar den Grundriss en *deze* lange vocal als Tiefstufe in een „kurze Reihe” zou Hirt een oogjenblik doen wankelen. — Dat Grieksche woorden op *-aia* in het Latijn met *aes* en *āia* voorkomen, is niet zoo diepzinnig als Maurenbrecher p. 40 meent. Het Latijn had immers geen klank: *ai* meer; nu stonden slechts twee wegen open: *-aia* door *-aea* (*ae* was diphtong *i*) weer te geven, wat men eerst deed, of anders de later inter-vokale *i* behoorlijk te souligneeren, wat als overgangstoestand weer: *āia*, *āia* deed ontstaan. —

In het algemeen komt het uit, dat Maurenbrecher zich van het karakter van een diphtong een onjuiste voorstelling maakt; hij noteert *eij* of *eij* maar schijnt niet te beseffen dat *i* als tweede bestanddeel van een tweeklank ook met *j* genoteerd moet worden, zoodra men voor de semivokaal *i* dit teeken accepteert (dus *eij* niet *eij*). Hierbij blijkt weer, hoe juist gezien het is van Meillet en zijn school overal uit te gaan van de „sonantes” *y*, *w* en terecht merkt deze op (Introduction² p. 83): „pour être conséquent il faudrait écrire: *ey*, *ew*, *er*, *el* . . . ou *ei*, *eu*, *er* *el*.” Het eenige onderscheid tusschen bijv. *awa* en *awda* ligt niet in de aard van *w* (= *u*) maar in de verschillende ligging van de syllabengrens. Door dit niet te doorzien doet M-r ook zijn opvatting van *āio*, *āis* (p. 43) mislukken. Ik voor mij hecht hier groote waarde aan lat. *āenus*: *ahēnus* uit **ajes-no-*, vgl. oud-ind. *āyas* ntr. „brons, ijzer.” De „Gleitlaut” tusschen *a* en *e* was, nadat inderdaad zoogenaamd de intervokale *i* was „uitgevallen”, minder *i* dan *e*, wat zich bij het expiratorische karakter van het Latijn als een zachte *h* verglijding liet hooren, ongeveer n. et de semitische ajin ' te vergelijken (zoo ook Meillet Bull. Soc. Ling. 1914, 39). *ahens-* is de oudste der beide vormen, z. Thes. ling. lat. I 1444. Ook het Umbrisch heeft *ahesnes* „ahenis” met *h*-teeken.

Twee hoofdbezwarer wil ik dan slechts kort uit het bovenstaande samenlezen. Ten eerste, Maurenbrecher heeft er zich niet voldoende rekenschap van gegeven, dat iedere gesloten lange *e* een uitklinken in gesloten *ï* heeft. Hij heeft dan verder door slecht te luisteren het kostbare gegeven van Sievers onjuist geïnterpreteerd en bovendien niet begrepen dat het van toepassing was op *Plautus' eigen tijd*. Ten tweede: hoe dicht *ē* + *i* en *ē* + *ï* naast elkaar staan, heeft hij niet in zijn taalbelevens bespeurd. Had hij het, zou dan niet uit het volgende gegeven, dat ik hier niet uitwerk, de oplossing voor heel dit zware hoofdstuk van 52 pagina's te vinden zijn geweest?

sōl|am *e'am*, = *e'am*: dit kan niet anders.
sōl|ius *e'ius* > *ēius*: *eijus*.
sōl|i *e'i*, daarnaast *eï* (= *ei*), soms door ictus *ēi* (z. ook Gen.).

Wassenaar.

F. Muller Jzn.

Afgoderie der Oost-Indische Heydenen door Philippus Baldaeus, opnieuw uitgegeven, en van inleiding en aantekeningen voorzien door A. J. de Jong. 's Gravenhage, Nijhoff. 1917. (Utrechtsehe disa.).

De titel van het in 1672 verschenen, door Dr. A. J. de Jong heruitgegeven, werk zegt ons alles over het karakter van het boek en den tijd van de bewerking. Immers niet alleen eene „ontdekking” van de „afgoderie” der Oost-Indische Heydenen wordt in dien titel beloofd, maar ook eene „grondighe wederlegginge” dier dwaalleer; niet de beschrijving slechts was het doel, ook en vooral bestrijding, naar het degelijk 17e eeuwsch standpunt, dat ook in de benaming Heydenen zich handhaaft. Teeknend is de titel voorts in zijne volheid van namen, en gebrekkigheid — naar onze moderne gegevens wel te verstaan — der termen: de 17e eeuw, vol van lust tot werken en weten, maar nog dervend de noodige kennis en de onbevangen waarneming, die eerst de laatste helft der 19e eeuw zoude brengen! Die „Heydenen” toch heeten: Malabaren, Benjanen, Gentiven en Bramines, onderscheidenlijk de aanduidingen van: de Tamoelen, de door geheel Indië verspreide Dravidische kooplieden (*benjan* is de Tamil-vorm van een Sanskrtoord voor koopman), de Telogoe's of Talinga's (*gentiven* is het Portugeesche *gentios*, heidenen, een der namen voor het uitgebreide Telogoe-volk en hunne taal), en de wet- en schriftgeleerden, de brāhmana's der Hindoe's, die ons hier met ver-portugeesten titel verschijnen. Een zonderling amalagma, die „Oost-Indianen”, met hunne „wetboeken ofte Devagal”, vooral als men bedenkt dat *devagal* (eig. *devargal*) het meervoud is van het getamoeliseerde Skrt-woord *deva*, de mindere goden! De betiteling is dus alles behalve toepasselijk, tenzij men moet gelooven aan eene fout voor *vedigal*, = de veda's.

Evenwel, van de hoogte der 20e eeuwse kennis mag men de geschriften der oudere Compagnie's-dienaren niet beoordeelen. Er is vroeger onbeschaamd plagiaat gepleegd, misbruik gemaakt van nagelaten en onbeheerde papieren, maar er is ook veel, oorspronkelijk werk geleverd, veel gedaan aan inlandsche talen, veel gearbeid met inlanders op het gebied van inlandsch weten, dikwijls met de allerslechtste hulpmiddelen en in de ongunstigste omstandigheden.

Een der weinigen die in de 17e eeuw Tamil (Mala- baarsch) kenden was de Ceilonsche predikant Baldaeus. Evenals in den Indischen Archipel waren 't ook in Hindoestan enkel en alleen de predikanten en priesters, die als de eenige vertegenwoordigers van den geleerden stand, aan taal- en volkenkunde deden, en studiën publiceerden. Wat wist Baldaeus van taal en zeden, hoe uitte hij zijne kennis, wat leert ons de vergelijking zijner geschriften met de contemporaine Portugeesche geschriften én met de Sanskrjt-litteratuur, zie daar vragen die hare beantwoording vinden in het apparaat waarmede Dr. De Jong de heruitgave der „Afgoderye” heeft voorzien: eene inhoudrijke, doorwerkte Inleiding, enkele toelichtende Bijlagen, talrijke noten en een uitvoerig register. Al blijkt uit de vergelijking der geschriften dat Rog-erius, de auteur der „open-deure van het verborgen heydendom” meer van het Hindoeïsme heeft gezien dan Baldaeus, al wordt duidelijk dat deze predikant van het Tamil, dat hij taalkundig beschreef, nauwelijks begrip had, zijn verdienste is en blijft, dat hij de door de Jesuïeten vergaerde en angstvallig bewaarde kennis van het Hindoeïsme, benevers den inhoud der Indische verhalen zooals hij die begreep en waardeerde, aan het lezerspubliek heeft medegedeeld.

De Inleiding nu is verdeeld in: I. De oudste betrekkingen van het Westen met Indië; II. De Portugeezen en hun missiewerk; III. Europeesche concurrenten der Portugeezen in Indië; IV. Philippus Baldaeus; V. Geschriften van Baldaeus; sommige van deze hoofdstukken zijn ondervverdeeld. Een overzicht dier ver- deeling zoude aan het slot niet misplaatst geweest zijn.

In I wordt de betrekking tusschen Europa en Indië van de oudste berichten af behandeld. Allerlei details komen hier ter sprake, waarbij citeering uit de tweede hand en onbewust overnemen van fouten niet te vermijden was. Zoo leze men op bl. 1 in pl. v. Hebr. kophin: kophim, van Hebr. thekuim: tukiim; ook na de l.c. genoemde jaren (1857 en 1880) is de afleiding dezer Indisch-Hebreeuwsche namen wel eens ter sprake gekomen.

In II wordt er aan herinnerd dat de ontdekkingstochten naar Indië werden dienstbaar gemaakt aan de uitbreiding des geloofs, en de bestrijding der inlandsche godsdiensten, voornamelijk van den Islam. Voorts wordt betoogd, ook aan de hand van Spaansche en Portugeesche bronnen, dat noch handelaar noch priester werkelijk begrip kreeg van den geest der vreemde volken, totdat de werkzaamheid der groote organisatie, de Sociëtas Jesu, in Indië aanvangt. De paters-Jesuïeten trachtten tot het volk te komen door zijn taal te leeren; zij waren 't die reeds in de helft der 16e eeuw de moeilijke Tamiltal kenden en beschreven, die niet terugdeinsden voor disputen met de Brahmanen, nadat zij hunne wetenschap, zij 't met eigenaardige middelen, hadden bemachtigd.

Bij zijn onderzoek geeft de auteur blijk van veel leetuur, en ook van wijze beperking in zijn mededeelingen. Bijzondere melding wordt gemaakt van Roberto de' Nobili, die tot zekere hoogte de eerste Europeesche sanscritus kan genoemd worden. In zijn critisch verslag der gebeurtenissen maakt schr. duidelijk hoe de Jesuïeten erin slaagden het volk te begrijpen, hun kennis in geschriften vast te leggen, en die wetenschap aan jongeren mede te deelen. Van die geschriften — dit doet het

betoog ons duidelijk inzien — geraakten enkele in vreemde handen.

In III wordt gewag gemaakt van de concurrenten: de Engelschen en Nederlanders, die verre bij de Portugeesche paters achterbleven in belangstelling en weetlust, hoewel ook onder hen ijverige lieden voorkwamen, van den Engelschman Fitch af tot den Hollandschen predikant Baldaeus toe. Vóór hem arbeidde als de eerste Hollander in Indië: Gaspar Belga, ook genoemd Gaspar Zelandus, die zich verbruikte in den dienst des christendoms, gelijk uit verschillende Latijnsche brieven en verslagen blijkt.

Wie Baldaeus was wordt in IV uit allerlei bronnen verhaald, met weerlegging van onbruikbare gegevens als in S. Kalf's opstel in den Ind. Gids, en met aanvullingen op een degelijk werk over den man als van P. J. Veth. Hoewel op Formosa gerekend hebbende, werd hij als predikant te Malaka, later te Jafnapatnam geplaatst, waar hij onvermoeid werkzaam was in de verbreiding der christelijke leer, en zich het „Malabaarsch”, d. i. Tamil op zijne manier eigen maakte. Hij schreef over die taal eene spraakkunst, in welke Inleydingh hij erkent slechts de beginselen der taal te hebben leeren kennen. In het vaderland teruggekeerd, leefde hij als werkzaam predikant te Geervliet, waar hij — zooals den schrijver na tijdroovend archief-onderzoek bleek — in Aug. of Sept. 1671 overleed, vóór het verschijnen van zijn werk over de religie en de zeden der Malabaren. Over zijn werk nu handelt V, voor ons het bij uitstek belangwekkende, critische, gedeelte van de Inleiding. Vooreerst licht V ons in over het ontstaan der verschillende deelen van het groote werk Nauwkeurige Beschrijvinge enz., waarvan het overzicht der Hindoe-mythologie voor ons het voornaamste is. Uit het geschrift zelf en uit de weinige vóór Baldaeus bekende vaklitteratuur — voorzover de luttel verhandelingen en de missie-brieven aldus mogen genoemd worden — wijst de auteur aan, welke de bronnen van het werk waren, en waaruit B. heeft ontleend bij zijne beschrijving van door hem niet bezochte streken. Het blijkt dat Baldaeus, behalve uit gedrukte werken, ook uit door Jesuïeten geschreven, door Hollanders buitgemaakte verhandelingen, moet geput hebben. Ten nadeele van zijn werk was dit zeker niet; het is trouwens, met al de ontleeningen, een belangrijk boek, vooral over de geschiedenis van K r s n a. Met name een Spaansch geschiedwerk heeft veel gemeen met Baldaeus' tekst; en het merkwaardige is dat B. niet het gedrukte werk kan gekend hebben, dus het Hs. daarvan moet hebben benut, welk Hs. terugging op oudere stukken van de Propaganda, zoodat ten slotte meer dan één schrijver uit eenzelfde oer-bron heeft geput.

Wat kan echter B. van de „Bramines” zelven vernomen hebben? De vermelding op de titelbladzijde van de door B. gelezen inlandsche schrifturen is niets anders dan uitgeversreclame geweest. Sanskrit heeft hij niet gekend, Tamil ternauwernood, en dan: verscheidene Malabaren spraken Portugeesch, — de verlusitaanste vormen van eigenamen wijzen er op —, zoodat mondelinge informatie door den trechter der lingua franca uit die dagen moet zijn geschied. Ontleende B. aan anderen, aan hem ontleende O. Dapper in zijn Asia, hoewel niet aan zijn gedrukt boek; de uitwerking van deze

moelijkheid gaf den schrijver menig vraagstuk van kleine maar scherpzinnige critiek ter oplossing. (bl. LXXVII en volg.). Ook de illustraties, en bij B. en bij O Dapper, bieden meer dan één raadsel, Indisch als ze zijn van conceptie, en Europeesch van uitwerking.

Aan de heruitgave gaat als slot der Inleiding eene localiseering van Baldaeus' mythologische mededeelingen vooraf; hij schrijft over het Zuiden en weidt uit over Visnu die intusschen juist in het Noorden meer werd geëerd! Deze uitgave nu is geen bloote herdruk; immers op overeenstemming met Purāna's, de twee groote epen en de Jezuetische en andere gelijktijdige lectuur wordt telkens gewezen.

Het Register met al zijne namen en emendaties is een onmisbaar gedeelte, tevens een bekwaam afgewerkt stuk. Natuurlijk waren feilen in vreemde talen niet te vermijden, zooals s. v. *achaar*, Mal. *adjar*, lees: *atjar*; s. v. *alsoor*, Arab. *aççura*, lees '*asjûrâ*'; s. v. *carraas* kan bijgevoegd worden dat in Fransch-Indië *cariak* een gewone term is; s. v. *pee* kan bevestigd worden dat Tamil *pēy*, mv. *pēygal*, een gewoon woord voor daemon is, en s. v. *Rammāna kojel*, dat Tamil *kowil*, = tempel, eig. beduidt: godshuis. (niet *koil*!).

Niet alle problemen zijn opgelost, er zijn er trouwens die nooit verklaard kunnen worden, maar het doel der heruitgave is volkomen bereikt, namelijk de bekendmaking en annotatie van een merkwaardig geschrift, dat in veel zijn tijd vooruit was, hoewel het als echt product van zijn tijd de gebreken daarvan vertoont, en dat, ten aanzien van onze kennis van het Hindoeïsme van blijvende waarde, buitendien van historisch belang is als getuigenis van den arbeid en durf onzer 17e eeuwse vaders in het voor Nederland verloren gegane Ceilon.

Leiden.

P h. S. v. R o n k e l.

P. Valkhoff, De Franse Geest in Frankrijks Letterkunde. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers Maatschappij. (Pr. f 1.50).

Met bovengenoemd werkje opent eene serie geschriften over Fransche kunst, onder redactie van den heer P. Valkhoff, aan wien een groot aantal letterkundigen hunne medewerking hebben toegezegd. Indien de volgende deelen van hetzelfde gehalte zijn als de eersteling, belooft deze collectie een belangrijke aanwinst te worden voor degelijke kennis der Fransche cultuurgeschiedenis. „Als gunstige eigenschappen van de Franse geest”, aldus lezen wij in het voorbericht „hoort men bijna niet dan de helderheid, de geestigheid en de sierlijkheid noemen, en als niet-gunstige, daarmee in verband staande, oppervlakkigheid en vluchtigheid. Ik meen te weten dat de Franse geest nog wel iets meer bevat, en de behoefte die wetenschap uit te spreken deed dit boekje ontstaan.” In een reeks onderhoudende opstellen, bespreekt de schrijver de wordingsgeschiedenis der Fransche natie en hare geestelijke eenheid, de ziel van het volk in het algemeen en zooals zij zich meer bijzonder in de letterkunde der verschillende provincies openbaart, hare drie meest kenmerkende eigenschappen: maatschappelijkheid, menschelijkheid, idealisme, den Franschen lach, de vreemde invloeden (zooals de klassieke oudheid, de Spaansche, Italiaansche, Engelsche en Deutsche letterkunde) die de literatuur ondergaan heeft zonder er echter aan oorspronkelijk-

heid bij in te boeten. Met nadruk wijst de heer V. er op (p. 27), dat de werken waarin „l'esprit gaulois” triumfeert, niet de voornaamste zijn en de meesterwerken (de epische poëzie der Middeleeuwen, de poëzie van de Renaissance, de treurspelen van Corneille en Racine, de Pensées van Pascal, de preeken van Bossuet, het geheele werk van J. J. Rousseau, dat van de groote romantische dichters en van realisten als Balzac, Flaubert en Zola) van ernstigen, dikwijls somberen aard zijn. Moge dit, met vele voorbeelden gestaafde betoog, van een der beste beoefenaars der Fransche literatuur ten onzent, er toe bijdragen om eindelijk de weerzinwekkende gemeenplaats te doen vervallen, die nog steeds den „typischen” Franschman frivol, vernuftig maar zonder diepte en prat op scabreuse aardigheden voorstelt. Het beknopte en duidelijk gestelde overzicht van de geschiedenis der Fransche letterkunde, dat dit uitmuntende boekje inhoudt, maakt het voor den leek bijzonder belangrijk en de vele, met smaak gekozen fragmenten uit prozastukken en gedichten, waarmee de schrijver zijne uiteenzettingen toelicht, geven er groote bekoring aan. Het ziet er, wat papier, druk en formaat betreft, aantrekkelijk uit; de omslag vertoont de bibberlijnen en kriebelfiguurtjes die men, wil men met zijn tijd meegaan, stijlvol moet vinden. Eenigszins zonderling doet het aan als hoofdtitel te lezen: *Franse kunst en als ondertitel: De Franse Geest enz.* Is dit wellicht bedoeld als een blijvend aandenken aan de dramatische oogenblikken die de spellingquaestie in deze dagen beleeft?

Leiden.

C. Serrurier.

J. C. H. de Pater, De Raad van State nevens Matthias, 1578—1581. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1917. (Leidsche diss.).

Fruin heeft eens het voorterrein van de vaderlandsche geschiedenis verkend door de formulering van het korte, maar veelomvattende programma, dat onze historische wetenschap op haar tegenwoordige hoogte het best gediend wordt door goede monographiën, een programma, dat zonder bezwaar na zooveel jaren nog in den tegenwoordigen tijd kan worden geschreven. Japikse heeft later een handwijzer voor den belangstellende historicus geplant door hem de richting aan te geven naar de Resolutieboeken der regeringscolleges, die een rijk materiaal van allerlei gegevens bevatten, maar nog te weinig gebruikt werden.

Beide aanwijzingen heeft Dr. de Pater in zijn proefschrift op veelszins gelukkige wijze weten in praktijk te brengen. Zijn boek verduidelijkt veel, wat tot heden meer of min in de schaduw bleef. Zonder dat de schrijver een stijl of methode gebruikt, die de kenmerken vertoonen van bijzondere eigenschappen, geeft hij duidelijk en overzichtelijk de resultaten en conclusies van zijn onderzoek weer. Er zit houvast in het boek en dat is bij een lastig onderwerp als dit van zeer te waardeeren beteekenis.

De titel greft minder, dan de hoofdstukken zelf. Als de schrijver in zijn inleiding meedeelt: „Het doel dezer studie is een uiteenzetting te geven van het tot stand komen dezer Centrale regeering in 1577 en haar werkzaamheid naast de Staten-Generaal in de periode 1578—1581”, waarom spreekt de naam van het boek dan maar alleen over Matthias en den Raad van State en wordt het jaar 1577 daarin overgeslagen?

Zeer terecht gaat een samenvattend overzicht van de voorgeschiedenis van den Raad van State vóór 1577 aan de beschrijving van het eigenlijke onderwerp vooraf. De beteekenis van het College wordt daarin goed geschetst. Enkele bijzondere punten geven aanleiding tot gedachtenwisseling. Op blz. 12 kenmerkt Dr. de Pater de taktiek van den hoogen adel tegen het landsheerlijk bewind na het vertrek van Granvelle in dezen zin: „Nu Granvelle weg was, trachtten zij waarborgen te verkrijgen, dat de „Raad van State niet langer een schitterend ornament zou blijven, maar voortaan *de hem toekomende plaats in de regeering* niet alleen in schijn, maar ook in werkelijkheid zou innemen.” Ja, maar wat kwam den Raad van State van oudsher eigenlijk toe? Op blz. 9 zegt Dr. de Pater zelf, dat tijdens de regeering van Karel V de macht van den Raad van State al niet heel groot was, dat het geheel afhing van de landvoogdes, of zij den adel eenig aandeel aan de regeeringszaken wilde geven, dat het lidmaatschap niet veel meer was dan een sinecure. Als dit alles wettelijk regelmatig geweest is, dan verlangde de hooge adel van Filips II heel wat meer, dan het hem toekomende, immers dit werd hem als van ouds geschonken. De schrijver zelf is het daarmee eens, blijkens zijn karakteristiek van het plan van bestuurshervorming door den adel, onder leiding van Oranje, ontworpen, dat met name boogde de ambtenarenregeering en de macht van den landsheer achteruit te dringen, maar zou het bestuur, na zulk een omwenteling, er beter op geworden zijn?

Zegde de schrijver op bovenvermelde plaats te weinig, het te veel schaadt hem op blz. 13: „Het verzet tegen Philips' religieuze denkbeelden, tegen zijn streven „naar uitroeiing der protestanten, werd thans hoe langer hoe meer overheerschend.” De goedwillige lezer kan zeker uit dezen zin de bedoeling raden, maar toch is de opmerking gemotiveerd, dat het woord „*uitroeiing*” een kannibalistische beteekenis kan hebben, die bij de regeeringsdaden van Filips II niet heeft voorgezeten. Uitroeiing van het Protestantisme is iets anders dan uitroeiing der protestanten.

Te gemakkelijk lost de schrijver op blz. 15 het vraagstuk op, waarom de Raad van State in 1576 niet het initiatief wilde nemen tot de bijeenroeping van de Staten-Generaal; hij schrijft deze houding van het College uitsluitend toe aan angst en lafheid. Dit is niet billijk. Voor den Raad golden zeer klemmende motieven om niet als hoofd van de revolutie van 1576 op te treden, al ware het alleen maar om de dreigende macht der aanwezige Spaansche troepen. De ellende van den citadellenoorlog heeft het voorzichtig beleid van den Raad van State in dezen in het gelijk gesteld.

Wanneer Dr. de Pater op blz. 17 meent, dat de Staten-Generaal in 1477 er in slaagden zich een gedeelte van de regeeringsmacht toe te eigenen, maar deze „*al heel gauw*” weer verloren, dan mag deze zienswijze nog al in strijd genoemd worden met de opvatting van Pirenne, die in zijn *Histoire de Belgique* aan de geschiedenis van de Staten-Generaal meer dan één illustratief hoofdstuk gewijd heeft en het einde van hun regeeringsmacht plaatst eerst in 1494, het begin der regeering van Filips den Schoonen.

Op blz. 19 concludeert de schrijver: „Zoo moest de landvoogd in spe wel toestemmen in het Eeuwige

Edict”; maar dit „zoo” steunt in het geheel niet op het voorafgaande, het verband is zoek. Don Juan's motieven, waarom hij deze vrede aanvaardde, waren heel andere, andere zelfs dan die van Filips II, welke hij noodgedwongen tot de zijne heeft moeten maken.

Dit eerste hoofdstuk is niet het gelukkigste. Het is te onzeker gecomponeerd, het gaat niet diep genoeg op de dingen in, binnen dezelfde ruimte zou er veel meer van te maken geweest zijn.

In de volgende hoofdstukken is Dr. de Pater zijn stof beter meester. Hij heeft hier den steun der Resolutiën van de Staten-Generaal in den rug, nu en dan aangevuld door archivalia. De beschrijving van de technische samenstelling der Centrale Regeering is goed geslaagd. Wel ontbreekt een dieper doordringen in het innerlijk wezen der colleges. Vergaderingen als een Staten-Generaal, een Raad van State, zijn nog wat anders dan bestuursvliegwielen, er zitten menschen in, die midden in den strijd hunner dagen staan. De auteur heeft dit wel begrepen, hij deelt op blz. 59 mede, dat Oranje den gereconstrueerden Raad van State sedert 1577 beheerschte, het College was naar zijn wensch samengesteld. In de Staten-Generaal daarentegen beschikte de verzoeningsgezinde partij over de meerderheid. Dus, zegt Dr. de Pater, botsing was onvermijdelijk. Het is jammer, dat wij van dezen partijstrijd binnen de regeeringskringen in dit boek zoo weinig te weten komen. Dit behoort toch tot de ziel van een regeering als deze en is ten slotte van grooter belang, dan de werkwijze in zake leger, financiën, binnen- en buitenlandsche zaken. Wellicht is dit tekort te verklaren uit de omstandigheid, dat de auteur zijn stof voor een overwegend gedeelte geput heeft uit de Resolutiën der Staten-Generaal, die wel een uitgebreid feitenmateriaal bevatten, maar waaruit de innerlijke verklaring der historische gebeurtenissen eerst duidelijk wordt in verband met andere bronnen uit denzelfden tijd. De grenzen van het onderwerp zijn dus wel zeer precies getrokken.

Op blz. 59 treft men een stelling aan, die nader bewijs behoeft, zonder dat dit gegeven wordt: „Oranje wilde nog in dezen tijd geen breuk met den koning tot elken prijs. De trouw aan den koning bewaren en als het kon tot vrede komen, wilde ook hij wel.” Dr. Japikse heeft deze meening ook al eens naar voren gebracht. Alles is hieromtrent nog niet duidelijk. Een man van Oranje's bekwaamheid zal zeker niet hals over kop op hernieuwing van den oorlog aangestuurd hebben, dat is niet het aangewezen werk van den diplomaat. Dat de Prins van de omstandigheden heeft partij getrokken om den oorlog zooveel mogelijk te verschuiven, zal niemand ontkennen. De politiek van de Spaansche regeering gaf hem daartoe ruimschoots gelegenheid. Maar als hij den vrede wilde bewaren, waarom dan is er van hem geen enkele poging tot onderhandeling uitgegaan, terwijl van Spaansche zijde tusschen 1576 en 1579 keer op keer het initiatief tot overleg geboden is? Mocht de Prins ook al in theorie de voorkeur gegeven hebben aan het vermijden van een hernieuwden krijg en zelfs een vrede gewenscht hebben, de vraag blijft wat hij gedaan heeft, om positief tot vrede te komen. Is in hem de voorkeur voor een minnelijke schikking slechts latent gebleven, welke waarde is daaraan dan te hechten voor de waarde-bepaling van zijn beleid? Het wil ons voorkomen, dat het onderzoek van de kwestie nog niet is afgesloten en

de meening van Dr. Japikse en Dr. de Pater nog nadere overweging waard is.

Ten slotte een enkele opmerking over de typografische afwerking van het boek. Op de allerlaatste bladzijde prijken deftig, als in een leunstoel, die te groot is, de afkortingen door den schrijver bij het aangeven van de titels voor enkele zijner bronnen gebruikt. Dat is een beetje onhandig, de lezer zoekt er naar en vermoedt ze van zelf niet weggestopt in het donkerste hoekje.

Een enkele drukfout zal iedereen door de vingers zien, maar in eigennamen bijv. mogen ze toch niet voorkomen: blz. 10, Grauvelle voor Granville; blz. 103, Boudam voor Bondam; blz. 131, Oostenrijk voor Oostenrijk.

Vught.

H. F. M. H u i j b e r s.

M. Collignon, L'emplacement du Cécropion à l'Acropole d'Athènes. (Extrait des Mém. de l'Ac. des Inscr. Tome XLI). Paris, Klincksieck. 1916. (Pr. fr. 2 80).

De Heer Max. Collignon bereidt voor de inleiding bij een verzameling photo's van de Acropolis te Athene. — Het zal een vervolg zijn op het bekende boek over het Parthenon; van het nieuwe werk is de eerste aflevering reeds verschenen (*L'Acropole d'Athènes*. Paris, Ch. Eggimann, 1915). — Een drietal van deze photo's zijn afgebeeld bij de verhandeling, die aan het Cecropion is gewijd.

Het heiligdom met het graf van Cecrops, den eersten legendarischen koning van Athene, lag in den hoek, dien de Westelijke muur van het Erechtheion maakt met het terras van het Hekatompedon (den tempel van Athena in de zesde eeuw), ten Zuiden van het Pandroseion en van dit laatste heiligdom gescheiden door een muur. Van het Cecropion zijn geen overblijfselen bewaard, maar men heeft getracht iets naders over den bouw van het heiligdom te weten te komen door het bestudeeren van den aangrenzenden tempel, het Erechtheion.

Voor het Erechtheion hebben Grieksche en Amerikaanse archaeologen en architecten op zeer gelukkige wijze samen gewerkt. Het uiterlijk van de ruïne is geheel veranderd, sedert men de gevallen blokken wederom op hun plaats heeft gebracht en enkele deelen met veel zorg en tact heeft hersteld. Door deze reconstructie en een nauwgezette interpretatie van de inschriften, die op het Erechtheion betrekking hebben, kennen wij het gebouw thans beter. — De constructie van de Westelijke muur van het Erechtheion is nu ook duidelijk geworden. En op die wijze is het mogelijk verschillende bijzonderheden te verklaren in den bouw van deze muur. Het zijn deze bijzonderheden, die ons eenig licht geven over het Cecropion.

I. De basis van de meest Zuidelijke der zuilen in den Westelijken wand, evenals de basis van de Zuidelijke ante, is minder goed afgewerkt. Dit heeft Penrose reeds opgemerkt. En Fowler heeft het vermoeden uitgesproken, dat het minder zorgvuldig bewerkte gedeelte was bedekt door het Cecropion. Het zou dan een gebouw zijn geweest, dat tot deze hoogte was opgetrokken. — Door latere onderzoekingen is deze veronderstelling onjuist gebleken. Er kan in het Cecropion slechts een laag gebouwtje hebben bestaan. — Van de zoo even genoemde bijzonderheid is nog geen bevredigende verklaring gevonden. Maar de reconstructie van de Westelijke muur is in menig opzicht onzeker.

II. De Westelijke muur van het Erechtheion is beneden een bepaalde lijn niet geheel afgewerkt. Dit heeft Dörpfeld het eerst opgemerkt en hij vermoedde daarom, dat het terras van het Hekatompedon oudtijds zich verder in Noordelijke richting uitstreckte tot het Pandroseion. Op die wijze zou het niet geheel voltooide stuk muur door het terras zijn verborgen. Het Cecropion lag in dat geval onder dit terras en was dus een onderaardsch heiligdom. — Deze veronderstelling is niet waarschijnlijk. Want de muur, die het Pandroseion scheidt van het Cecropion, kan niet sterk genoeg zijn geweest om den druk van zulk een terras tegen te houden. — Wellicht waren, evenals aan de Propylaeën, ook aan het Erechtheion enkele deelen nooit geheel voltooid. Maar deze verklaring bevredigt evenmin, want het Erechtheion is anders volkomen afgewerkt.

III. In den Westelijken muur is, tusschen de deur naar het Pandroseion en het terras van het Hekatompedon en gedeeltelijk nog onder de portiek der caryatiden, een groote nis. Van deze nis geven de platen bij de verhandeling van den Heer Collignon eenige zeer fraaie en duidelijke afbeeldingen. De bouw van de muur daarboven, die om de nis bijzondere zorg vereischte, wordt verduidelijkt door teekeningen naar de Amerikaanse architecten. Het is voornamelijk deze nis, die door den Heer Collignon wordt besproken. De nis is met een bepaalde bedoeling uitgespaard bij den bouw van het Erechtheion. Er moet op die plek een bouwwerk hebben gestaan, een muurtje of een gebouwtje, dat niet kon worden afgebroken of verplaatst, toen het Erechtheion werd gebouwd. De richting van dit bouwwerk blijkt door de constructie van de nis.

Dörpfeld dacht, dat deze nis het onderaardsche graf van Cecrops bevatte. En de Heer Collignon, die de veronderstelling over het terras bestrijdt, meent wel te mogen aannemen, dat in deze nis een klein gebouwtje stond. Door de hoogte van de nis zou men ook de hoogte van dit gebouwtje kunnen bepalen en op die wijze nog iets naders van het Cecropion te weten kunnen komen. Maar van een dergelijk gebouwtje is verder niets te vinden. En men kan met meer recht aannemen, dat in de nis zich alleen bevond de Oostelijke afscheidingsmuur van het Cecropion. Deze muur zou op die wijze gedeeltelijk onder het Erechtheion loopen en verder in Noordelijke richting tot het Pandroseion. Het niet geheel voltooide stuk van den Westelijken muur van het Erechtheion werd dan bijna geheel bedekt. Van een gebouwtje in het Cecropion weten wij in dat geval inderdaad niets.

Brengt deze verhandeling weinig nieuws, een ieder zal met belangstelling het betoog lezen van den Franschen geleerde. De photo's geven een duidelijk beeld van de plek, waar zich eens het Cecropion bevond, een monument, reeds in den tijd van Pericles zoo eerwaardig, dat geen ander gebouw zijn plaats mocht innemen.

Den Haag.

A. W. B i j v a n c k.

G. H. Payne, The Child in Human Progress. New York and London, 1916.

Niet ten onrechte heeft men de 19e eeuw menigmaal de eeuw van het kind genoemd; want wanneer wij, wat in deze eeuw voor het kind is gedaan, vergelijken

met de eeuwen die daaraan vooraf zijn gegaan, dan worden wij getroffen door een verschil als van dag en nacht. Wat al wetten zijn er de laatste tijden uitgevaardigd ter bescherming van het kind, wat al maatregelen getroffen om de opvoeding te verbeteren, wat al vereenigingen gesticht die zich bezighouden met het lot van het kind, wat al boeken en tijdschriften geschreven over en voor het kind. Tot dusverre ontbrak echter een historische studie over den toestand van het kind in vroeger tijden, bij de verschillende volkeren der aarde, in de verschillende perioden hunner ontwikkeling. Dit gemis nu heeft de schrijver van bovengenoemd werk trachten op te heffen en Dr. A. Jacobi, die een inleidend woord schrijft als aanbeveling, is van meening dat hij daarin geslaagd is. „This is a new sort of book, and unique” schrijft hij (blz. III) en vervolgens: „Indeed, the history of the child has been grossly neglected. Now, at last, there is a book to supply our wants. A vast amount of study relating to primary populaces and nations in gradual development was required to learn the history of the child. Without the history of the child there cannot be a scientific knowledge of the thousands of years of child life. Nobody has given it until the author of his book afforded us the wealth of his vast studies. This book furnishes what no other work presents to us. I know of none which acquaints us with the position of the child in his social, political, and humanitarian existence in all nations and in all eras.” (blz. V).

Payne verdeelt zijn stof in 23 hoofdstukken en behandelt achtereenvolgens den toestand van het kind bij primitieve volkeren, bij Chineezzen, Japanners, bij de Babyloniërs, Egyptenaren en Indiërs. Daarna (hoofdstuk IX) wijdt hij zijn aandacht aan de Semieten, speciaal het Joodsche volk en staat lang stil bij de Oud-Testamentische verhalen waarin over de houding jegens het kind wordt gehandeld. Dan komen de Arabieren, Grieken, Romeinen, het oudste Christendom aan de beurt. Ten slotte gaat hij den toestand na van het kind in den loop der eeuwen na de geboorte van Christus tot op den dag van heden.

Hij komt daarbij tot het resultaat dat: „Humanized man has existed not more than a few hundred years, and it is within only fifty years that the race has been concerned with the protection of the child (blz. 6).” „When we come to trace the attitude of other races, of other civilizations, toward children, we find much the same story: out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity, though it has been usually the great semitic religions — Judaism, Christianity, and Mohammedanism — that have awakened the human instinct the world over (blz. 14).”

Bij al het goede en wetenswaardige dat dit, prettig geschreven en rijk geïllustreerd, boek ons geeft, kleven er toch m. i. zulke groote gebreken aan, dat het mij onmogelijk is, de woorden van den inleider te onderschrijven en met hem te hopen dat: „no historian, no medical practitioner or teacher, surely no existing pediatricist will be without it.”

Ten eerste geeft dit boek ons allermint wat het ons belooft. In plaats van de geschiedenis van het kind in de ontwikkeling der menschheid zouden wij het beter kunnen noemen: de geschiedenis van het kinderoffer bij verschillende volkeren. Want op het kinderoffer valt ten slotte steeds weer het accent; en nu is het

juist zeer de vraag of het kinderoffer wel het beste bewijs is van gebrek aan eerbied en liefde voor het kind. Van deze onderstelling toch gaat Payne uit; doch m. i. mist kent hij daarmede ten eenenmale de beteekenis van het offer. Achter dit offer zit juist de gedachte, dat men het liefste moet afstaan aan de godheid. Vandaar onder verschillende volkeren het gebruik om den eerstgeborene ten offer te brengen. Langzamerhand komt men tot het besef dat liefde en eerbied jegens de godheid zich op andere wijze moeten uiten, dan door het offeren van menschen en niet zoo zeer de offerdaad als wel de offergezindheid van waarde is voor de godheid. Het verhaal van Abraham en Izaak in Genesis XXII geeft een goed beeld van dit ontwikkelingsproces. De mensch, die hier het kinderoffer zal brengen heeft zijn kind wel degelijk lief (zie vs. 2): doch de eisch van de godheid weegt bij hem zwaarder dan zijn liefde. Wonderlijk is dan ook de verklaring, die Payne van het kinderoffer geeft: „Primitive man, when unwelcome children were born, found easy excuse for getting rid of them by offering them as a sacrifice to the impatient and fearful gods. That at some stage in the development of the parental instinct the excuse that the Gods must be propitiated was needed to quiet the awakening mother love, is more than likely. And surely, no more crushing answer could there be to the request to allow a child to live than that the gods were angry and had to be propitiated” (blz. 142).

De bewering, dat het kinderoffer ontstaan zou zijn uit de zucht om van ongewenschte kinderen af te komen, is volkomen in strijd met hetgeen de nieuwste studiën op ethnologisch en volkerenpsychologisch gebied ons leeren en dus volkomen uit de lucht gegrepen.

Een tweede bezwaar tegen het boek van Payne is: dat de schrijver te weinig heeft gecontroleerd of de bronnen waaruit hij putte, wel zuiver waren. Zijn gegevens zijn menigmaal ontleend aan oude reisbeschrijvingen, wier betrouwbaarheid en geloofwaardigheid zeer gering zijn. Zoo neemt hij, om één enkel sprekend voorbeeld te noemen, klakkeloos, als waarheid een citaat van Francisco de Jerez uit diens werk over de verovering van Peru over, waar deze, schrijvende over de Indianen van Peru, vermeldt: „They sacrifice *each month* their own children, and with their blood smear the faces of the idols and the doors of the temples, and sprinkle the blood over the graves of their dead.” Het behoeft wel geen betoog dat deze beschuldiging allen grond van waarheid mist en enkel en alleen is uitgesproken om eigen wreedheden te verbloemen. Dergelijke tendenzieuze berichten treffen wij herhaaldelijk in reisverhalen, geschreven in tijden toen de fantasie nog vrij spel had en er weinig gevaar bestond voor controle.

Zijn eenige bron voor de kennis van het Joodsche volk blijkt Renan's werk over de geschiedenis van het Israëlietische volk geweest te zijn. Alsof niet juist na Renan de studie van het Joodsche volk, door nieuwe vondsten en nauwkeuriger godsdiensthistorische studiën, in nieuwe banen is geleid.

Ten opzichte van den Israëlietischen godsdienst verkondigt hij vreemde theorieën. De besnijdenis bij de Joden heeft, volgens hem, haar oorsprong in het gebruik om krijgsgevangenen te besnijden, ten einde hen te kenmerken. Later, toen men de oorspronkelijke beteekenis niet meer wist, werd zij enkel als een gebruik van

hygiënische waarde beschouwd. (blz. 160). Uit Exodus XII leest hij dan, dat de besnijdenis door Mozes in de plaats van het kinderoffer gesteld zou zijn. (blz. 161). Dat hij schrijft over *mésobath* in plaats van over *masseboth* (blz. 150) en Prof. Dr. J. J. M. de Groot, citeert als: J. J. M. de Groot (eveneens blz. 150), is wellicht aan den drukker te wijten.

Mijn derde bezwaar is: dat de theorie waartoe Payne in zijn studie komt: „out of barbarism, civilization; out of civilization, humanity;” onjuist is, en, wat wel het merkwaardigst is, door zijn eigen boek wordt weersproken. Hij neemt namelijk, achter in zijn boek, verschillende brieven op van geleerden, wier oordeel hij vroeg naar de behandeling van het kind door het volk, te midden waarvan zij leven. Onder deze brieven is er een van den Amerikaanschen Consul in Zuid-Afrika, die hem schrijft: „Your letter requesting information for your book on the history of the attitude of states and tribes toward children received. Such information as has been obtained would indicate that the South African natives in this section are universally kind to children.

The only „natives” in this district, using the words in a strict sense, are the „Bantus” otherwise the Kaffirs. These people are specially fond of children and use them well.

If a child is left an orphan, any relative, no matter how distant, is willing to adopt the child. Indeed the services of the magistrate are frequently required in deciding disputes between claimants.

Love of, and kindness to, children are undoubted characteristics of the Kaffir.” (Appendix C, blz. 359 vg.)

Wij zien hier duidelijk „humanity” zonder dat deze geboren is uit „civilisation.”

Dat bij een volk weinig of geen wetten zijn, die het kind in bescherming nemen en er nog geen vereenigingen bestaan, die zich belasten met de zorg voor het kind, wil nog niet zeggen dat de toestand van het kind er zooveel slechter is, dan in landen waar die wetten en instellingen wel bestaan.

Het is ook mogelijk dat de vervaardiging van wetten en de oprichting van vereenigingen wijzen op verzwakking van de „parental instinct” en er dus in deze niet van ontwikkeling doch van verval sprake is. Wanneer Payne de evolutie der menschheid, ten opzichte van de kinderwaardering, enkel vindt in het feit dat wij geen kind meer zullen dooden om het aan de godheid te offeren, dan heeft hij gelijk. Doch als hij haar ook tracht aan te toonen in sterker wederzijdsche liefde en gevoel van saamhoorigheid, in de groei van het familieleven, in de ontplooiing van de „parental instinct” dan bewijst hij daarmee zijn eigen tijd, en den geest van zijn tijd, niet te kennen. De moderne samenleving, met haar groote steden en al hetgeen door die steden is ontstaan, heeft den toestand van het kind oneindig slechter gemaakt dan hij ooit, bij eenvoudiger leefwijze, is geweest. Talloze kinderen leven in een bedorven atmosfeer, worden geëxploiteerd als arbeidskrachten. In dien toestand verbetering te brengen is het doel van al die wetten en instellingen, die in de laatste eeuw in de verschillende landen van Europa zijn ontstaan en waarin, volgens Payne, Amerika vooraan staat. Wij hebben in deze, zeer noodzakelijke en loffelijke pogingen echter niet den groei van de humaniteit, doch het herstel van geleden onrecht te zien.

Schoonhoven.

R. Miedema.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Lindner's *Weltgeschichte* verscheen het negende of laatste deel. Het oordeel over dit werk in zijn geheel behoeft niet anders te luiden dan vroeger (*Mus.* 1911 kol. 315). werd aangegeven, d. i. gunstig. Ook dit laatste deel munt uit door helderheid, aangename stijl en diep inzicht in den historischen samenhang der wereldgebeurtenissen. Natuurlijk dient hier in het bijzonder eenig voorbehoud gemaakt te worden voor den laatsten, den 16den „Abschnitt” van dit met de gebeurtenissen van na 1860 aanvangende deel. Het is geschreven door een Duitscher, die zijne nationaliteit geen oogenblik verloochent en trotsch is op de schitterende ontwikkeling van het Deutsche Rijk sedert dien tijd. Het weemoedige slot, getuigend van diepe teleurstelling in de brave verwachting van „friedliche Fortschritte der Menschheit”, van versterking der „humanen und sozialen Ideen”, van toenadering tusschen de volken..., eindigt met de hoop, die wij allen koesteren, dat „auch in den kommenden Zeiten die Völker sich zurechtfinden werden”. Amen. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogerm. Forschungen, XXXVI, 3-4: F. Sommer, Das Femin. der u- u. i-Adjektiva im Rgveda u. im Altiranischen. — E. Kieckers, Gr. *ἄριστος αἰσῶν*. — B. Keil, Gr. Dialektformen. — v. Geisau, Syntakt. Gräzismen bei Apulejus, II. — G. N. Hatzidakis, Zum neumegar. Dialekt. — Dez., Alte Buntheit im Neugriech. — F. Sommer, Zur Syntax des slav. Gen.-Akkus. bei belebten Wesen. — E. Kieckers, Nochmals zum armen. c-orist.

XXXVII, 1-2: H. Güntert, Zur o-Abtönung in den idg. Sprachen. — Chr. Bartholomae, Wandersprüche im Mittelpersischen. — N. Jokl, Beitr. zur alban. Gramm., II. — v. Grienberger, Zur Inschr. des Cippus vom Forum Romanum. — † W. Schwering, Die Entstehung des Wortes *tragicomodia*. — J. Friedrich, Altitalisches.

3-4: M. Niedermann, Zur idg. Wortforschung. — K. Brugmann, Lat. *aculus, aequos, imitari, imago*, gr. *αἰψα, αἰψός*, got. *ibns*. — G. Herbig, Etruskisches Latein. — F. Müller, Zur Wortbetonung in den osk.-umbr. Dialekten. — H. Hirt, Zu den lepont. u. den thrak. Inschriften. — Dez., Grammatisches 1-7. — Dez., Etymologien 1-9. — E. Kieckers, Zu lat. *dā, dās*. — Dez., Gr. *πολλάκις*.

XXXVIII, 1-2: Chr. Bartholomae *Arica*, XVII-XVIII. — K. B. Wiklund, Die ältesten germ. Lehnwörter im Finnischen. — J. Pokorny, Zur Deutung des Fut. von air. *agid*.

Neophilologus, III, 2: C. de Boer, *La Mort d'Hector*. — C. Serrurier, St. François de Sales—Descartes—Corneille. — J. de Vries, Nederduitsche volksliederen in de *pidreksaga*, II. — H. Sparnaay, Ueber die *Laudinofigur*. — G. W. Hoornstra, Walters Spruch 8,28. — J. J. A. A. Frantzen, Nachschrift. — Dez., Zu Heines *Loreley*. — H. A. W. Speckman, Het geheimschrift van Francis Bacon. — W. Heldt, *Fletcher's Wild-Goose Chase* and Farquhar's *Inconstant*. — A. E. H. Swaen, Notes on Ballads and Tunes in W. Sampson's *Vow-Breaker*. — W. A. v. Dongen, *Pandemonium*. — Varia. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Brakman, *Arnobiana*: Svensk humanistisk Tidskrift I, 7 (Lundström).

Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 50 (Hertel).

Günther, Manual of Engl. Grammar: Anglia, Beibl. 1917. Nov. (Caro).

Overdiep, Aor praeteritum: Lit. bl. f. germ. u. rom. Phil. 1917, n°. 9-10 (Behaghel).

Trenité, Drop Your Foreign Accent: Anglia, Beibl. 1917. Nov. (Mellin).

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1918 uitgegeven werken over de
Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor het maken en uitgeven van een zooveel mogelijk volledig en beoordeelend *Verlag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** — zoodanig **Verslag** over de in **1918** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1919 op te maken en vóór 1 Juni 1920 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven*, onder voorwaarde dat na goedkeuring van dat **Verslag 25 exemplaren** daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEWARDEN, Februari 1918.

Mr. C. B. MENALDA.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN,
DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

LEERBOEK DER OUDE GESCHIEDENIS

VOOR DE HOOGERE KLASSEN DER GYMNASIA

door **Dr. H. VAN GELDER**,

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Vierde hersiene druk.

Prijs, gebonden . . . . . f 2,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG INBEGREPEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXV:

APOLOGETEN IV

Verweer tegen de Joden

Miltiades, Apolinarius (?), Justinus, Hippolytus).

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij intekening op de serie draagt de prijs f 1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

La Revue de Hollande

PARIS -- LA HAYE

ARTISTIQUE - LITTÉRAIRE - DOCUMENTAIRE

Parait le 1er de chaque mois

La Revue de Hollande est redigée en langue française et publie les oeuvres des meilleurs écrivain, français et hollandais. La presse et le public lettré on fait à cette superbe publication un accueil empressé, que justifie sa haute tenue littéraire et la beauté de sa typographie.

On s'abonne à *La Revue de Hollande* dans toutes les bonnes librairies de France et des Pays-Bas.

SOCIÉTÉ D'ÉDITIONS A. W. SIJTHOFF — LEYDE

Dépositaire pour la France :

H. LE SOUDIER, Boulevard St. Gormain 174/176, Paris.

Prix de l'abonnement :

France Frs. 30.—, Hollande fl. 14.—.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORRIS, London.

25ste Jaargang.

N°. 6.

Maart 1918.

Schrijnen, Handleiding bij de studie der
vergelijkende Indogerm. taalwetenschap
(Uhlenbeck).
Dindorf-de Budé, Dionis Chrysostomi
Orationes (K. Kuiper).
Kohl, De scholasticarum declamationum
argumentis (W. E. J. Kuiper).
Adler, Catalogue supplém. des manuscrits
grecs de Copenhague (S. G. de Vries).
Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi
Anotationes (Slijper).

König, Das Deuteronomium (Oort).
Blankenagel, The Attitude of H. v. Kleist
towards the Problems of Life (v. Stockum).
Logeman, A Commentary on Ibsen's Peer
Gynt (Krijn).
Palmgren, Studier och Utkast till Fransk
Ljud- och Uttalalära (Salverda de Grave).
Páta, Zlomek evangelistáré XIII století
sofjské národní knihovny (v. Wijk).
Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen
v. Rensselaer (Heeringa).

Van den Berg, Het Antidotarium Nicolai
(Kroon).
Drerup, Die Griechen von heute (Hesse-
ling).
Schoolboeken:
Wolff, Tacitus' Germania (Werff).
Uitgⁿ v. d. f^o Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

J. Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende Indo-germaansche taalwetenschap vooral met betrekking tot de Klasische en Germaansche talen, Afl. 1. 2. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij, 1917.

In 1905 publiceerde de heer Schrijnen eene „Inleiding tot de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap”, waarvan ik in het Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde (XXIV, p. 309 sqq.) eene uitvoerige recensie heb gegeven. Tot mijn leedwezen zie ik, dat ik dat even goed had kunnen nalaten, want de heer Schrijnen, die zijne „Inleiding” nu tot eene „Handleiding” heeft uitgebreid, heeft het, althans naar de eerste aflevering te oordeelen, niet noodig geacht zijn in vele opzichten uiterst gebrekkige denkbeelden te herzien. Ik heb blijkbaar voor dooveman's ooren gepreekt! Is het b.v. niet ontmoedigend in een handboek van 1917 de sedert, ik weet niet hoeveel, decennien verouderde indeeling der talen in isoleerende, agglutinerende, en flecteerende terug te vinden, al erkent de heer Schrijnen, dat die indeeling „verre van volmaakt” is? Welk recht heeft hij om het Finsch agglutinerend te noemen en het Sanskrit flecteerend? Wat zoude hij wel zeggen van talen als het Ojibway of het Takelma? De analyse daarvan is zeker voor hém maar kinderspel!

Ik heb niet de minste neiging om opnieuw een catalogus te geven van alle onjuistheden en verkeerde voorstellingen, die den leergierigen student door den heer Schrijnen als de jongste resultaten der wetenschap worden opgedischt. Het zoude diep te betreuren zijn, indien onze jongelieden zich uitsluitend door den heer Schrijnen lieten voorlichten.

Iets hooger dan het peil van de eerste aflevering is

dat van de tweede, waarin de leer der „algemeene beginselen” wordt voortgezet. Wij kunnen ons evenwel niet anders dan verbazen over een slordigheid van uitdrukking als de volgende (p. 84): „Het hiëroglyfen- of spijkerschrift is ten deele figuratief, ten deele klankschrift.” Moeten onze argelooze jongens en meisjes hieruit niet den indruk krijgen, dat met „hiëroglyfenschrift” en „spijkerschrift” één en hetzelfde wordt bedoeld? Gelukkig blijkt uit den volgenden zin, dat er van verschillende „schriftstelsels” sprake is.

Misschien zullen de volgende afleveringen van meer ernst getuigen dan in de algemeen oriënteerende hoofdstukken valt waar te nemen. De tweede aflevering is immers beter dan de eerste, hoewel evenals deze meer refereerend dan berustend op eigen denken. De heer Schrijnen heeft een groote belezenheid, maar schiet te kort in zelfstandige critiek. Van vele dingen is hij goed op de hoogte; van vele andere is hij zich zijn onkunde niet genoeg bewust.

Het schrijven van een wetenschappelijk handboek behoort tot het allermoeilijkste. Om iets goeds van dezen aard tot stand te brengen is de veelzijdige begaafdheid, het heldere oordeel, het de gansche stof overziende ordeningstalent van een Meillet vereischt. Maar bovenal dát idealisme, dat zich niet met het geringere tevredenstelt waar het betere kan bereikt worden.

Als het werk volledig is, zal ik er kortelijk op terugkomen.

Leiden.

C. C. Uhlenbeck.

Dionis Chrysostomi Orationes post Lud. Dindorfium edidit Guy de Budé. Vol. I. Lips. in aedibus Teubneri. 1916. (Pr. M. 6. geb. M. 7.).

Men zal den Uitgever van deze editio Teubneriana geen onrecht doen door te verklaren dat ofschoon zijne uitgave eershalve het traditioneele „post Lud.

Dindorfium" op den titel draagt, zij — afgezien van eene enkele controverse (de verhouding der drie klassen van codices tot elkander) — berust op de fundamenten door von Arnim in zijne voortreffelijke praefatie tot de editio Weidmanniana en in zijn „Dio von Prusa" gelegd. De hoofdvragen dezer controverse zet de Budé in zijne beknopte inleiding niet uiteen, omdat hij bovenal korthed betrachten wil. Wellicht ware toch voor een korte discussie (voor den lezer die von Arnims editie niet bezit eigenlijk hier onmisbaar) plaats te vinden geweest door weglating van eenige in de handboeken of in Schmidts artikel over Dio bij Pauly-Wissowa gemakkelijker te vinden bibliografische aantekeningen — indien namelijk ondanks de bekende vrijgevigheid der firma Teubner zoodanige beperking noodig bleek. Nu is de praefatie wat heel schraal uitgevallen, en kan men zich van het karakter dezer nieuwe editie eigenlijk slechts door vergelijking van den tekst met dien van vorige uitgaven een duidelijke voorstelling vormen. In hoofdzaak zal, naar ik meen, zulk eene vergelijking de meeste leden brengen tot een gunstig oordeel over de Budé's uitgave. Nieuwe collatie der handschriften heeft hij — na von Arnims zorgvuldige bestudeering der codices — terecht overbodig geacht, maar in twijfelachtige gevallen heeft hij niet verzuimd, door tusschenkomst van bevriende geleerden de handschriften te Parijs of te Rome nogmaals te doen raadplegen. Ook kan niemand ontkennen dat de uitgever niet slechts de Dio-litteratuur, sinds von Arnims editie verschenen, maar ook de grammaticale en kritische studiën in de laatste twee decennien aan de tweede sophistic gewijd zorgvuldig en met zelfstandig oordeel heeft geraadpleegd.

Zoo heeft dus naast — vooral niet inplaats van — von Arnims editie deze Teubneriana hare waarde. De Budé is veel conservatiever dan zijne voorgangers. Ofschoon hij het onbetwistbaar acht „Dionem ipsum orationes suas in lucem non tales edidisse, quales ad nos pervenerint", en in den tekst dien wij thans bezitten niet zelden de hand der geleerden „quibus defuncti oratoris schedae praesto fuerunt" meent te erkennen, zoo acht hij het toch als doorgaanden regel niet gewenscht om in eene text-editie aan de transposities of uitvoerige expuncties van Emperius en von Arnim den voorrang te geven boven de lectio tradita. Wel geeft hij die voorstellen van tijd tot tijd aan; maar hij doet dat met zekere selectie. Redelijkerwijze kan men evenmin daartegen bezwaar maken als tegen selectie op het gebied der tekst-emendaties van de viri docti. Lastiger is echter diezelfde beperking tot eene keur van de naar des schrijvers subjectief oordeel „belangrijkste" op het gebied der variae lectiones. Zoo vaak wij onder het lezen twifelen of de woorden van Dio juist zijn overgeleverd — en vooral bij stilisten uit de periode der tweede sophistic is tot zoodanigen twijfel telkens aanleiding, — zoo vaak dwalen natuurlijk onze oogen naar den voet der bladzijde om te zien of er ook eene „varia lectio" is. En dan geeft het ontbreken eener opgave dienaangaande in de Budé's editie ons niet altijd afdoende zekerheid. Voor den kritischen philoloog maakt dus de nieuwe uitgaaf die van von Arnim geenszins overbodig.

Amsterdam.

K. Kuiper.

R. Kohl, *De scholasticarum declamationum argumentis ex historia petitis*. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 4 Heft). Paderborn, Schöningh. 1915. (Pr. M. 4.20).

Dit 4e deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Museum* Jan. 1915, Mei 1917) is met de opgave van den inhoud reeds voldoende besproken. Het bevat een systematisch overzicht der verschillende historische onderwerpen, welke in de antieke rhetoren-scholen den leerlingen ter uitwerking werden voorgelegd. Kohl rangschikt deze onderwerpen — het zijn er meer dan 400 — volgens Themata Graeca en Themata Latina, en geeft daar in chronologische volgorde, beginnend met de Grieksche mythe en eindigend met Cicero en Brutus, alles wat ontleend is aan heroën-tijd en historie, aan het leven van koningen, veldheeren, filosofen, redenaars en kunstenaars. Deze stof heeft hij, naar hij in zijn inleiding aangeeft, bijeengezocht uit de geschriften der Grieksche en Romeinsche rhetorici, de werken der schrijvers van de 2e Sophistiek, en verder uit Seneca Maior, Quintilianus, Calpurnius Flaccus en anderen, terwijl hij, zij het ook niet volledig, bovendien de plaatsen bij dichters en geschiedschrijvers aangeeft, die in hun behandeling van het onderwerp invloed der rhetoricae declamationes verraden. Hiervoor verschaften hem de dissertaties van Brück over Ovidius, van Faust over Lucanus en van Rebeschke over Silius Italicus materiaal. Op het gewicht van een dergelijk onderzoek voor het juist begrip van dichters en historieschrijvers wijst schrijver reeds in zijne voorrede; en terecht. Minder zeker schijnt het mij of men verwachten mag door deze declamationes tot een inzicht te komen omtrent het oordeel dat over de illustere mannen van vroeger tijd het nageslacht geveld heeft. Immers deze oefeningen waren oefeningen in de *rhetoriek*, welke zich aan de juiste historische appreciatie zeer weinig liet gelegen liggen.

Aan zijn overzicht laat de schrijver een korte — te korte — geschiedenis der declamatio voorafgaan, waaruit blijkt dat ten tijde van Aristoteles het onderwijs zich van onderwerpen van algemeene strekking bediende; kort daarna komen de speciale casus-posities in zwang, waarvoor men meer en meer van bepaalde historische voorvallen gaat gebruik maken. Bij de Romeinen brengt ongeveer de tijd van Marius dezelfde verandering. In zijn conclusio werkt de schrijver dit punt nog eenigszins nader uit, en toont aan, hoe de rhetorici de geschiedkundige juistheid van hun supposé steeds minder in acht namen.

Hilversum.

W. E. J. Kuiper.

Ada Adler, *Catalogue supplémentaire des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague. Avec 4 planches. Mémoires de l'Acad. R. d. Sciences et d. Lettres de Danemark. 7me série, sect. d. L., t. II, n° 5*. Copenhague, Andr. Fred. Høst & Søn. 1916. 4°. (Pr. 4 Kr. 40 Oere).

De Grieksche handschriften in de Kon. Bibliotheek te Kopenhagen waren sedert 1879 meer algemeen bekend geworden door den catalogus van Ch. Graux in de *Archives des missions scientifi.*, 3me série, t. VI. Onbegrijpelijk genoeg heeft Graux zich echter, zooals nu blijkt, beperkt tot het „ancien fonds" dier Bibliotheek en van het „nouveau fonds" dat reeds sedert 1786 bestond, niets vermeld dan eenige recente stukken of moderne afschriften. Toch bevat dit fonds verscheidene

oude Grieksche hss., voornamelijk Bijbelsche werken, die verdienden uitvoerig beschreven en ook om de palaeographische waarde door lichtdrukproeven afgebeeld te worden. Bijzonder belangrijk lijkt pl. IV een blad in fraai, schuin unciaal, nog uit de 10e eeuw, fragm. van een Evangelistarium in het Escuriaal. Jonger, maar ook van groot belang, is hs. 212b van een epistolarium en de fabels van Aesopus in het Grieksch met daarnaast de Latijnsche vertaling, afkomstig uit het klooster Sponheim, van de hand van den bekenden abt Johannes Trithemius (afgebeeld op pl. III). Dit is een mooie vondst als aanvulling op de geleerde „Nachrichten von der Sponheimer Bibliothek des Abtes Joh. Trithemius” van dr. Paul Lehmann in de „Herm. Grauert-Festgabe” 1910, S. 205—220, welk artikel mej. Adler niet heeft kunnen raadplegen. Hij heeft het Kopenhaagsche hs. niet gekend, wat hem niet euvel te duiden is, en vermeldt ook geene hss. met een wapen, zooals hier aangegeven wordt. Voor de geschiedenis dier bibl. lijkt van belang dat dit hs. in 1611 in 't bezit was van Joh. Conrad Pfister, arts te Basel.

Bij de hss. „Nouveau fonds royal” vond mej. Adler nog een merkwaardig stuk dat zij achter den catalogus afdruckt in zoo ver het kan dienen tot aanvulling van Miller's grooten Catalogue d. mss. grecs de l'Escorial. Het geldt de uitvoerige beschrijving in 1783—'84 reeds tijdens hunne reis door Spanje met veel geleerdheid opgemaakt door den lateren Kopenhaagschen bibliothecaris D. G. Moldenhawer en den Deenschen orientalist T. C. Tychsen. Allerlei komt daarbij voor den dag dat nog geheel of gedeeltelijk onbekend was gebleven, zoo b. v. een menigte hss. van de hand van Andr. Darmarios.

Op blz. 18 n. 1687 wordt een hs. genoemd der brieven van Theophylactus, met Hollandsche ms. aantekeningen van Joannes Klarebach an. 1564, waaromtrent een nader onderzoek wenschelijk schijnt.

Op diezelfde blz. wordt opgesomd wat de Deensche Kon. Bibliotheek bezit uit de beroemde bibliotheek der Jezuiten te Parijs. Het is aan mej. Adler ontgaan dat ook het Kopenhaagsche hs. Nov. 357 van dezelfde afkomst is. Reeds K. A. F. Pertz, De Cosmographia Ethici II. III, 1853, p. 34 vermeldt dat het de inscriptie heeft: „Paraphé... Mesnil.” Over die inscriptie en de geschiedenis dier bibl. geeft mej. A. weinig literatuur; vóór alles had hier verwezen moeten worden naar H. Omont, Documents sur la vente des mss. du Collège de Clermont à Paris. 1764 (Bulletin de la Soc. de l'hist. de Paris XVIII, 1891) en naar de verschillende inleidingen tot: Verzeichniss der Meerman-Hss., Kön. Bibl. zu Berlin, vooral van Val. Rose (1892).

Onder de „Mss. et collations modernes” wordt ook opgenomen de philologische nalatenschap van J. J. Reiske. Maar dit geschiedde al te beknopt en onduidelijk, zoodat men nauwelijks kan bevroeden welk een rijke schat hier geborgen is. H. Diels heeft daarop reeds gewezen in zijn art. in *Hermes* XXIV (1889) S. 302 ff. en sedert hebben Schenkl, Foerster e. a. het hunne gedaan om veel er van bekend te maken.

Blzz. 27—30 worden drie belangrijke brieven afgedrukt van de Benedictijnen Montfaucon en Avril. Deze laatste meldt uit Rome 11 Dec. 1727 dat D'Orville daar op de terugreis uit Sicilië, hss. van Theocritus en van Grieksche epigrammen liet collationneeren of

afschrijven. Hierbij verwijst mej. A. slechts naar E. de Broglie, Montfaucon I. Het zou beter geweest zijn voor dezen bekenden Nederl. philoloog — behalve naar Nederl. bronnen — te verwijzen naar Falc. Madan's A summary Catalogue of Western MSS. in the Bodl. Library at Oxford, IV, 1897, inleiding p. 37 tot de „D'Orville MSS.” waaronder de hier bedoelde papieren uit Rome nog bewaard zijn: zie No. 17113 en 17146.

Een groot voordeel der uitvoerige beschrijving van verzamelingen zooals de Kopenhaagsche die langzamerhand uit zeer verschillende deelen is samengesteld, ligt in de omstandigheid, dat men in andere bibliotheken met dergelijke verzamelingen door vergelijking tot uitkomsten kan geraken die aan de betere kennis der eigen hss. ten goede komen. Een aardig staaltje daarvan vond ik in het Leidsch hs. Vulcan. 20 f. 44: „annotationes in Theodoriti Hist. Eccl., quibus subscr. Henricus Scrimgerus” enz., waarbij in den nieuwen Leidschen catalogus aangeteekend werd: „Quid Scrimgeri nomen hic sibi velit, nescio.” Dit wordt nu ten volle verklaard uit dezen Kopenhaagschen catalogus blz. 25, Hs. infolio 1c: „1 feuillet double avec des variantes pour l'histoire eccles. de Theodorète. Hasce variantes ex Cod. Ms. excerptit Henr. Scrimgerus easque ad Bonav. Vulcanium transmisit.” Daarmede is de naam Scrimgerus in het Leidsche hs. van Vulcanius dus opgehelderd.

Voor zulke met zorg en kennis samengestelde uitvoerige beschrijvingen heeft mej. Adler aanspraak op veler dank.

Leiden.

S. G. de Vries.

H. (of H.B.) Vroom, De Commodiani Metro et Syntaxi Annotationes Trai. ad Rhenum apud Dekker et v. d. Veegt. 1917. (Utrechtso diss.).

Over Commodianus een proefschrift te schrijven kan voor een litterator, tevens godgeleerde een aanlokkende taak zijn; want niet alleen dat de auteur om de beperktheid van zijn geestelike nalatenschap een gemakkelijk te overzien geheel biedt, maar ook het aantal vragen met blijvende vraagtekens er achter staat tot die beperktheid in omgekeerde rede; niemand nu vermag zulke vraagstukken beter op te lossen dan wie zich het nauwst aan de schrijver verwant gevoelt, zich het gemakkelijkst in diens gedachtengang verplaatsen kan. Ziehier dan een terrein, waar de theoloog, zeer in het bijzonder de Roomse godgeleerde, zich verdienstelijk kan maken door argumenten, zo die er zijn, te vinden aan de inhoud der gedichten en die te combineren met bewijzen aan de taalschat ontleend, om te komen tot een aannemelijke hypothese over Commodianus bloeitijd, waarvan het nog steeds niet uitgemaakt is of die valt omstreeks 250 dan wel omstreeks 470 n. Chr.

Dat een zo aanlokkend onderwerp nu niet meer bepaald maagdelijk kan heten, begrijpt men. *Dr. Vroom* is welgeteld de zevende, die een verhandeling wijdt aan de schrijver der *Instructiones* en van het *Carmen apologeticum*. Nu is dit op zichzelf geen bezwaar om toch nog een leesbaar boek te leveren, dat de belangstellende met dank aan de schrijver, voldaan neerlegt; aan een dissertatie behoeft men geen hoge eisen te stellen, men kan reeds tevreden zijn, wanneer de schrijver kort en duidelijk de stand der kwesties uiteenzet en samenvat. Vooral in deze materie,

waar niet een ieder gemakkelijk bij de hand heeft de werken, soms dertig jaar geleden geschreven, van de voorgangers, kan zulk een samenvattende uiteenzetting geen weelde heten; *Dr. Vroom*, zelf verdiept in de geheimen van zijn Auteur en zijn eigen voorgangers meent te dikwels dat een ieder nu ook presies weet, wat die hebben beweerd of zo niet, dit kan opmaken uit de te korte mededelingen dienaangaande in zijn boekje.

Maar wat het meest teleurstelt, de voornaamste ontdekking die nog te doen is omtrent *Commodianus*, zullen wij hier niet vinden, reeds in de *Praefatio* beneemt ons de schrijver alle hoop; de *C. aetate nihil statuere omnino, verum ab omni ut ita dicam, partium studio alienus, eius versuum metrum ac syntaxin explorare in animo habeo.*"

Had *Dr. Vroom* zich nu maar wel aan partijdigheid bezondigd, dan was de uitkomst van zijn onderzoek zeker vruchtbaarder geweest, nu weten wij niet eens, bij wien hij zich aansluit; toch spreekt hij op pag. 37: „*Commodiani temporibus* scheen het gebruik van *Acc.* en *Abl.* reeds zeer onzeker," hoe dat kan is mij een raadsel. Het is immers niet onverschillig te weten, wanneer die onzekerheid begint.

Tevergeefs zoekt men achteraan in het boekje konklusies, waartoe schrijvers onderzoek hem gebracht heeft, waar men die verwacht, is het boekje uit; was hier het middel doel?

Veel nieuws is er in het tweede, het syntaktiese gedeelte van dit boekje niet te vinden; of het moest zijn, dat schr. af en toe een zinswending vertaalt met een uit onze gewestelijke spreektaal: p. 54 „*Junior quod frater primitium tolleret ille* („omdat z'n jongere broer, omdat die", quod in sermone cotidiano apud nostrates saepe audire licet)"; p. 61, waar de verschuiving van perfectum of imperfectum naar plusquamperfectum vergelijkt met de lingua vulgaris limburgica: „ik was daar geweest" (= ik ben daar geweest). Toch zou een herhaling in Hollandse spreektaal van *Commodianus'* gedichtjes ons maar matig bevallen; men leze de vlotte, franse vertaling door *Joachim Durel* geleverd in een van diens twee, keurige proefschriften over *C.* in 1912 voor de fakulteit van *Toulouse*, niet *Paris*, zoals uit de bibliografie van *Dr. Vroom* schijnt te volgen, verdedigd.

Trouwens ik meen dat *Dr. Vroom* veel te veel nadruk legt op de *Vulgaris Sermo*; wat *Commodianus* schrijft is *Kerklatijn*, daarin schuilen twee onklassieke vormen van het Latijn; de een, beïnvloed door een slaafse, letterlike Bijbelvertaling uit het Grieks of uit het Hebreuws; de andere door de neiging van elke sprekende gemeente om te ontleden in plaats van samen te stellen. Bij een profane tekst kan men de Bijbelse invloed veronachtzamen, maar bij een kerk-auteur mag men dit niet; bij een zodanige alle afwijkingen van *Cicero* in zijn oraties maar vulgair latijn te noemen, is onvoorzichtig.

Overigens heeft *Dr. Vroom* van *Durels* keurig boek *Commodien: Recherches sur la Doctrine, la Langue et le Vocabulaire du Poète* een dankbaar gebruik gemaakt. Men vergelijkte:

Durel pag. 139 S. v. Plus: Employé pour magis A. 5 et 597. Usage populaire.

Vroom p. 81 Plus loco „magis" legitur A. 5:

pluseram quam palia levior; A. 597 plus dolet cf. Schmalz p. 615.

Terecht kan men vragen, welke waarde p. 73 de opmerking bij *Ante* heeft, als men p. 137 van *Durel* leest; bij *mox* p. 79: *Mox nonnumquam i' e' m' valet ac „mox ut"* cf. *Wölfflin*, *Archiv IX*, 517) doet *Dr. Vroom Durel* onrecht, door hem niet volledig af te schrijven, die in navolging van *Dombart* in de *Index* achter zijn uitgave, veel afdoender het woordje behandelt.

In het eerste deel van de dissertatie wordt een metries vraagstuk behandeld; *Commodianus* heeft volgens het getuigenis van *Gennadius* geschreven quasi versu d. i. niet in metriese, maar in rythmiese versregels; nu is over de betekenis van die woorden quasi versu veel gestreden, door *W. Meyer* en *Luc. Müller* reeds in 1885, ook over de caesuur in *C.* verzen. Na hen *Hanssen* en *Scheifler*. Door een nauwkeurig onderzoek tracht *Dr. Vroom* tot een oplossing te komen; opnieuw blijkt hier, hoe voor deze kwesties het Latijn als voertuig van gedachten volstrekt ongeschikt is, de betoogtrant wordt omslachtig en onduidelijk, wat niet de schuld is van de schrijver. Ten slotte bestrijdt schr. een op zich zelf niet ernstig bedoelde uiting van *Meyer*, dat *Commodianus* het rijm aan een of ander *Semieties* volk zou ontleend hebben. Wanneer men een „of fenbar bekannt war" of een „Selbstverständlich" tegenkomt dan is men wel altijd op zijn hoede. *Meyer* verzekert dit van het rijm bij de *Semieten* en laat het toekomstige onderzoekers over te vinden, welk volk *Commodianus* of *Augustinus* tot voorbeeld geweest is voor hun tiradenrijm. Dit is echter zeker dat met de lettergrepen tellende dichtmanier en haar overige kentekenen ook het rijm van de *Semieten* naar de *Grieken* en de *Latijnen* overgegaan is." *Dr. Vroom* bestrijdt dit; hij wijst er echter niet op dat het lettergrepen tellen reeds een eigenaardigheid is van schrijvers als *Tacitus*; d. w. z. dat een zeker gevoel voor harmonie prozaschrijvers reeds ertoe brengt hun zinnen van een gelijke lengte met de lettergreep als eenheid te scheppen. Komt bij die manier nu om pedagogiese redenen het acrostichon en de gewoonte om de regels te laten eindigen op *—* als de hexameter, dan heeft men *Commodianus'* manier van verzen schrijven afgeleid uit de Romeinse schrijvers van vorige eeuwen; deze hebben niet iets aan anderen ontleend — dat zoeken naar voorbeelden is een belediging voor hun vermogen om oorspronkelijk te zijn — maar bij hen is voor den dag gekomen, wat ook bij anderen sluimerde, maar bij deze niet tot uiting gebracht is, omdat het toen geen mode was en wat wel mode was hen te zeer beheerste. Het rijm is evenzo iets, wat in de mensennatuur ligt, ieder kind rijmt spontaan maar sommige schrijvers vermijden rijmende verzen, voordat het in hun tijd lelik gevonden wordt, anderen bedienen zich ervan omdat zij het mooi vinden of soms ook omdat het hun een nuttig hulpmiddel schijnt om de menigte hun didaktiese en moralistiese verzen in het geheugen te prenten.

Misschien vindt *Dr. Vroom* nog eens gelegenheid deze stelling aan *Commodianus* te toetsen.

Utrecht.

E. Slijper.

D. Eduard König, Das Deuteronomium eingeleitet, übersetzt und erklärt. (Kommentar zum alten Testament, herausgegeben von E. Sellin, III). Leipzig, Deichert. 1917. (Pr. M. 7.50).

De naam van den schrijver doet verwachten dat wij hier een deugdelijk boek vóór ons hebben, en in dat vertrouwen worden wij niet beschaamd. Groote geleerdheid, zich openbarend in kennis der taal en der geschiedenis van Israël, belezendheid in al wat over het boek dat hij verklaart geschreven is, onverdroten ijver, kenbaar in het opsporen en narekenen ook van schijnbare kleinigheden — K. aarzelde niet na te tellen, hoe dikwijls een grammaticale vorm of woord in dit, hoe dikwijls in dat boek voorkomt — dit alles, gepaard aan een doorgaans gezond oordeel, kenmerkt dit boek.

Toch stelt het enkele keeren teleur; wat veroorzaakt wordt door des schrijvers hang tot conservatisme. Niet dat hij er aan denkt voor de kerkelijke beschouwing op te komen; dit is zeer ver van hem. Dat het grootste deel van Deuteronomium het wetboek is hetwelk aan de hervorming van Jozia in 622 v. Chr. ten grondslag lag en toen geschreven is, staat vast, en K. twijfelt daaraan geen oogenblik; maar wanneer hij tracht te bepalen, wanneer de stukken die bij het oorspronkelijk werk gevoegd zijn ontstonden, dan verklaart hij wel dat sommige jonger zijn, maar klimt hij liefst zoo hoog mogelijk op. De oervorm van den Decaloog is volgens hem van Mozes, en de zoogenaamde „zegen van Mozes”, Deut. 33, uit den tijd der richters. Hij vraagt (S. 236): „Wanneer na Mozes zijn die spreuken ontstaan? Reeds bij de bespreking over Juda, Benjamin en Jozef is aange-toond, dat zij . . . niet na het ontstaan van het koningschap behoeven ontstaan te zijn.” Dit is een averechtsche manier van doen. Of het hoofdstuk in een boek staat dat de kerkelijke overlevering aan Mozes toekent, doet niets ter zake; het is eenige eeuwen later geschreven en uit jonger en ouder stukken saamgesteld; nu hebben wij bij een gedeelte dat op zichzelf staat niet te vragen: wanneer na Mozes is het geschreven? alsof wij liefst zoo dicht mogelijk bij zijn tijd moeten blijven; maar: alleen uit welke tijdsomstandigheden zijn ieder deel en het geheel te verstaan — en dan hebben wij ons zeker eer in den tijd van Jerobeam II, de eerste helft der achtste eeuw, dan een viertal eeuwen vroeger te verplaatsen.

Een dergelijke nawerking van de oude, ook volgens hem te eenen male verwerpelijke, beschouwing is de schroom verkapte heidendom in Israëlietische zegswijzen en gebruiken te vinden. Wanneer — om een voorbeeld hiervan te geven — in Deut. 22: 5, 9—12; 24: 19—22 verboden wordt aan een vrouw manskleding te dragen en omgekeerd, in een wijngaard koorn te zaaien, een rund en een ezel samen voor den ploeg te spannen, en kleed te dragen van wol en linnen dooreen, tressen te maken aan den deken waarmee men zich dekt, bij den oogst een schoof achter te laten en bij de inzameling nalezing te houden, dan is König ongenegen daarin heidensche gebruiken te zien, die, bij Israël in zwang, door den wetgever óf verboden worden óf zoo gekleurd dat ze kunnen blijven bestaan. Israël stond op zeer hoog peil van geestelijke ontwikkeling (war sich eines höheren kulturniveau bewusst), en de gedachte dat het tot de Godheid in een bijzondere betrekking stond wordt in die voorschriften uitgedrukt. Van de onderstelling dat die

„vergeten schoof” oorspronkelijk een gave aan den veldgeest was hooren wij zelfs niets.

In Deut. 329: lezen wij dat „Jahwe's erfdeel zijn volk is, Jakob het hem toegevalen erf”, en de schrijver is blijkbaar huiverig daarin te zien de meening dat, zooals ieder volk zijn eigen god had, Jahwe die van Israël was, en verklaart het vers aldus: „d. h. das für Gottes Geschichtslenkung maßgebende Menschheitselement.” Zoo wordt Jahwe tot God gemaakt en aan het bekrompen volksgeloof een mooie tint gegeven.

Intusschen, deze aanmerkingen beletten mij geenszins te verklaren dat deze kommentaar een kostelijk boek is.

Leiden.

H. Oort.

J. C. Blankenagel, The Attitude of Heinrich von Kleist towards the Problems of Life. (Hesperia, 9). Göttingen, Van den Hoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. M. 2,80, geb M. 3,80).

Er verschijnen van tijd tot tijd op het gebied der letterkundige geschiedenis van die werken, gering van omvang dikwijls, die plotseling een geheel nieuw licht doen vallen op personen of werken, deze tot in hun diepsten kern als het ware doorstralen en ons achterlaten met een verrassende verrijking of verheldering van ons inzicht. Zoo, om een enkel voorbeeld te noemen, Lanson's boek over *Corneille*, zoo ook op het terrein der Duitsche letterkunde Volkelt's werkje over *Franz Grillparzer als Dichter des Tragischen*.

Tot dit soort van boeken behoort ongetwijfeld dat van Blankenagel niet. Wel is het onderwerp, ook na het vele, dat reeds over Kleist is geschreven, nog dankbaar genoeg en zeer geschikt om ons het levensverschijnsel Kleist nader te brengen en ons tevens kennis te doen nemen van een in hooge mate eigenaardige en interessante levenshouding, maar de wijze, waarop de schrijver dit doel heeft trachten te bereiken, is daarvoor niet in elk opzicht gunstig geweest.

Het is geenszins mijn bedoeling daarmede te kort te doen aan de werkelijk zeer verdienstelijke eigenschappen van dit boek. Het berust op inderdaad zeer grondige en volledige bronnenstudie, verraadt ook overal min of meer nauwkeurige bekendheid met de literatuur, met name voor zoover deze uitsluitend op Kleist betrekking heeft, en geeft op menige bladzij blijk van een zeer goeden en zelfstandigen kijk op de modaliteit van diens levensbeschouwing, als ook op de ontwikkeling daarvan.

Uitgaande van de fundamenteel verschillende waardeering van rede en gevoel in de onderscheiden perioden van Kleist's leven, schetst ons de schrijver in een reeks van niet altijd even nauw samenhangende hoofdstukken die eigenaardige positie tegenover het leven, die door dezen dichter werd ingenomen. Hij bespreekt daarbij achtereenvolgens diens godsdienstige opvattingen, zijn beschouwingen omtrent onsterfelijkheid, God en wils-vrijheid, zijn vrouwenideaal, zijn ethisch standpunt, en eindigt met een behandeling zijner sociale overtuigingen. Hij maakt daarbij zeer conscientieus gebruik van diens brieven, voornamelijk van die aan zijn zuster Ulrike en aan zijn verloofde, Wilhelmina von Zenge, en — aanmerkelijk minder conscientieus — van diens werken. Vooral is hij daarbij niet altijd aan het gevaar ontkomen, de door de personen zijner drama's uitge-

sproken meeningen zonder meer voor die van Kleist zelf te doen gelden, wat m. i. niet dan met de uiterste voorzichtigheid doenlijk is.

Bij een beschouwing van de afzonderlijke hoofdstukken valt onmiddellijk in het oog, dat deze indeeling in hooge mate kunstmatig is: de beide laatste hoofdstukken staan klaarblijkelijk met elkaar in innig verband en van de voorafgaande zijn *Immortality, God en Fate and freedom of the will* toch wel zeer moeilijk van *Religion* te scheiden. Wij hebben hier te doen met een onorganische analyse, zooals het duidelijkst blijkt uit het herhaaldelijk voorkomen van dezelfde citaten in verschillende samenhang (zoo b. v. bl. 14 en 17, 21 en 61, 36 en 64, en elders). Het komt mij voor, dat een synthetische ontwikkelingsgeschiedenis van Kleist's levensbeschouwing een aanmerkelijk juister vorm zou zijn geweest dan deze scheiding van wat toch één geheel vormt.

De waarde van de onderscheiden hoofdstukken is zeer verschillend. Zeer goed is het laatste: *Duty and the relation of the individual to the state*, met zijn uiteenzetting van Kleist's ontwikkeling van kosmopolitisch individualisme tot de grootsche opvatting van het nationale staatsburgerschap in den Prinz von Homburg; goed ook de weergave van zijn zoo bij uitstek persoonlijk vrouwenideaal en de verwijzing naar de figuur van Käthchen von Heilbronn.

Minder geslaagd zijn m. i. die gedeelten, die betrekking hebben op Kleist's religieus-metaphysische overtuigingen. Wat al te zeer ligt hier de nadruk op de eerste, dogmatisch-rationalistische periode voor 1801, die den schrijver blijkbaar duidelijker is dan de levensbeschouwing van den lateren Kleist. Toch ontbreekt ook hier het goede niet: de verschillende uitingen over het katholicisme weet Blankenagel zeer plausibel te verklaren (de verwijzing naar Mortimer in Schiller's Maria Stuart lijkt mij evenwel onjuist); de samenhang tusschen fatalistische opvattingen en het drama Die Familie Schrockenstein wordt nadrukkelijk naar voren gebracht; terwijl ook Kleist's later standpunt van een strijd tegen het noodlot op grond van een ons geheel beheerschend ideaal voldoende in het licht wordt gesteld.

Herhaaldelijk wordt ook gewezen op de zoo algemeen bekende revolutie, die de lectuur van Kant's Kritik der reinen Vernunft in Kleist's zieleleven teweegbracht. Maar ook hier meer dan ergens anders stelt ons de schrijver te leur. Nergens is gepoogd, deze in den diepsten kern zoo irrationeële reactie op Kant's werk te verklaren, ons duidelijk te maken, waarom het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid daardoor — merkwaardig genoeg — niet wordt geschokt, evenmin dat aan het Godsbestaan; terwijl een fatalistisch determinisme en een ethisch relativisme als van zelfsprekende gevolgen van de Kantlectuur worden aangevaard, wat mij allerminst zonder meer plausibel voorkomt.

En dit lijkt mij wel het zwakste punt van het geheele werk: nergens geeft de schrijver blijk van eigen dieper inzicht in de problemen, die Kleist bezig hielden, nergens zoekt hij aanknooping in de algemeene geschiedenis der letterkunde, in die van den godsdienst of van de wijsbegeerte, ja met name deze laatste is hem zoo betrekkelijk vreemd, dat het hem ten eenen male ont-

gaat, dat Kleist's jeugdige opvatting, dat ieder zijn eigen levensweg baant, evenmin iets met de wilsvrijheid heeft uit te staan als zijn later fatalisme.

En dit zwakke punt is niet toevallig. Wanneer men nauwlettend toeziet, maakt Blankenagel's boek overal den indruk van een eerlijke, nauwkeurige en grondige studie van het onderwerp, ondernomen door iemand, die niet is toegerust met al het wetenschappelijk materiaal, dat daartoe noodig ware geweest en die vooral één fundamenteele eigenschap mist: l'esprit synthétique.

Groningen.

Th. C. van Stockum.

H. Logeman, *A Commentary, critical and explanatory on the Norwegian text of Henrik Ibsen's Peer Gynt, its language, literary associations and folklore.* The Hague, Martinus Nijhoff, 1917.

Deze lijvige kommentaar bestaat uit twee afdelingen, een textuitlegging en een tekstkritiek. In de eerste afdeling wordt het gehele toneelstuk doorlopen en worden tal van lastige plaatsen besproken. Met veel kennis van zaken verklaart Logeman allerlei moeilijke noorse woorden, bekritiseert hij de nederlandse, franse, duitse en engelse Peer Gynt-vertalingen, wijst hij op bijzonderheden in woordenschat en grammatica, op toespelingen, die alleen iemand, die goed van de skandinaviese toestanden op de hoogte is, begrijpen kan, en haalt hij parallellen aan uit de Skandinaviese folklore en uit de verdere literatuur. De stof is dus bont en uitgebreid en mer vraagt zich af voor welk publiek deze kommentaar eigenlijk geschreven is. De schrijver zelf zegt: this commentary is destined to incite and enable foreign lovers of the drama to become students of it without the aid of a voluminous library. — Van dergelijke mensen mag men veronderstellen, dat ze Ibsen in het noors kunnen lezen en voor hun is het toch overbodig elke regel, hoe eenvoudig ook, in het engels te vertalen, ja zelfs een doorlopende kritiek op de engelse vertaling van de Archers te leveren. Is het boek echter speciaal bestemd voor diegenen, die Peer Gynt in de engelse vertaling lezen, dan vraagt men zich af waartoe die talloze plaatsen dienen, waar ons op het gebruik van noorwegismen en svecismen en op noorse grammaticale kwesties gewezen wordt.

Logeman zegt in zijn voorrede zelf wel: „no systematic study has been possible under the circumstances”, maar wat meer eenheid van kompositie en wat meer beperking van stof was toch niet onmogelijk geweest.

Worden wij verder tot de geest van Peer Gynt gebracht, begrijpen we het stuk beter, wanneer ons meegedeeld wordt, dat glohede jernet een konstruktie is, die iets minder algemeen gebruikt wordt dan det glohede jern (871), wanneer de kwestie behandeld wordt of slipp mig een betere schrijfwijze is dan slip mig (356), of een speciaal woord alleen in het noors of ook in het gemeenschappelijke deens-noors voorkomt? Dergelijke opmerkingen kunnen interessant zijn voor iemand, die Ibsen's taal wil bestuderen, maar dan is het weer niet voldoende alleen enige plaatsen uit Peer Gynt aan te halen; voor een studie van Ibsen's taal moet men systematies al Ibsen's werken nagaan.

Het is zeker belangwekkend iets te horen over de oorsprong van het spreekwoord „morgenstund har guld i mund”, maar dat verheldert ons inzicht in Peer Gynt

evenmin als een bestrijding van Stoetts verklaring van „het land hebben als een stier” (1348) of als een verhandeling van 2 bladzijden over het gebruik van bastaardvloeken, alleen omdat Trumpeterstråle zegt: „for tusend, farbroer Gynt” (1934).

Logeman wijst er herhaaldelijk op, dat Ibsen veel studie van folklore heeft gemaakt; vaak laat hij ons zien, hoe aan een bepaalde scene uit Peer Gynt een trek uit het Peer Gynt-sprookje bij Asbjørnson ten grondslag ligt en uit zijn uitgebreide folkloristische kennis haalt L. dan nog allerlei literatuur aan. Is het echter niet wat ver gezocht — en zal de gemiddelde lezer zijn commentaar niet ongeduldig op zij schuiven — wanneer er naar aanleiding van de vraag saa har du vel ogsaa usynligheds-kufte (669) een verhandeling van 2 kolommen over het ontstaan en de verbreiding van een zo bekend motief als de tarnkappe volgt? Een philoloog vindt hier niets nieuws en een niet-philoloog zoekt bij de lezing van Peer Gynt niet naar al deze geleerdheid.

Mijn hoofdbezwaren tegen Logemans werk zijn het nodeloos vertoon van veel geleerdheid en het bevitten van een dichter als Ibsen. Waarom moet b.v. een enkel gebaar van Peer Gynt (957) vergeleken worden met een van Polonius? 2444 mit halve rige for en hest, noemt L. zelf een staande uitdrukking maar toch wordt hier van direkte Shakespeare-invloed gesproken. Er wordt Ibsen een verwijt van gemaakt, dat de beschrijving van Gjendin-eggen niet juist is, alsof een dichter een geografies-preciese beschrijving moet geven en zijn fantasie niet mag laten werken. L. tikt Ibsen op de vingers omdat zijn Engelse titulatuur niet altijd juist is, evenmin als zijn uitspraak van de Franse taal! De opmerking, die bijna haarkloverij is, dat we in 550 en jente in plaats van jenten verwachten is bovendien onjuist, omdat twee regels te voren al van haar gesproken is (til spillemanden, i det han flyver forbi med en jente ved haanden).

Onjuist verklaard lijken me ook de volgende punten: 584. oudn. veig als tweede lid in vrouwnamen betekent niet vrouw maar drank. 969. als de naam Brose als eigennaam voorkomt is dat voldoende en behoeft men niet aan contaminatie te denken. 1000. De trollen in de Dovre-hall zijn van menselijke grootte. Nergens wordt vermoed, dat Peer opvalt omdat hij veel langer of veel kleiner is dan de omgeving waarin hij op dat ogenblik verkeert. 715. Wanneer de smid in de handen spuwt volgt hij een zeer verbreid volksgebruik, waar op deze plaats niets achter te zoeken is. 1082. er kon hier alleen sprake van een „bitone” zijn, wanneer svause van een meisje gezegd werd, maar het wordt van Peer gebruikt. 1102 stutthoser vertaalt L. met socklets. Is hier niet eerder aan een korte broek te denken? vergelijk on. stuttbraexur, modern ijslands stuttbuxur, dat dezelfde betekenis heeft. 1228. Bøjgen gaat volgens L. terug op de Midgaards-orm, maar de enige overeenkomst, die beiden hebben is hun ronde vorm: de Midgaards-orm ligt in zee rond om de wereld en de bøjg is Peers boze ik, waarin hij verstrikt is. Het lijkt me zeer gewaagd hier aan enig verband te denken. 2833. De Duitse dichter, who „out of his great(est) sorrows made his small(est) songs” is niet Freiligrath maar Heine.

Ten slotte nog enige woorden over afdeling II, oe tekstkritiek. Prof. Logeman heeft in een artikel „Tilbake til Ibsen” in het noorse tijdschrift Edda aangetoond, dat

de latere uitgaven van Peer Gynt slordig zijn gedrukt. Vele van deze drukfouten zijn in de drukken, na dit artikel verschenen, verbeterd, en we vragen nu, welk nut het nog kan hebben al deze drukfouten, ook de verbeterde, weer eens te bespreken. En waar gaat het dan nog meestal om! of er moet staan v: Eberkopf of v. Eberkopf, Brudgommen of BRUDGOMMEN en meer dergelijke onbelangrijke kwesties. Tilbake til Ibsen zou ik met Prof. Logeman willen uitroepen, maar dan terug uit deze „philologie” naar de poëzie en de geest van Ibsens werken.

Amsterdam.

S. A. Krijn.

Fr. Palmgren, *Studier och Utkast till Fransk Ljud- och Uttalslära*. Vänersborg, Fritz Berg. 1916. (Pr. 75 öre).

„De navolgende bladzijden zijn een programma”, zegt de schrijver. Hij breekt een lans voor de praktische klankleer van het Frans, die in Zweden nog niet voldoende op haar waarde wordt geschat, en, als voorbeeld van hetgeen zulk een klankleer moet zijn voor de Zweden, beschrijft hij uitvoerig de vorming van de Franse nasale klinkers. Ter aanlering van de uitspraak worden, naast lijsten van woorden met nasale o, reeksen termen met orale o vóór m gegeven, dus bijv. *complet* naast *commode*. Er staat evenwel op de enkele pagina's die het werkje telt nog heel wat meer: over het accent van het Frans, over de kwantiteit der vocalen (zeer belangrijke metingen door dr. E. A. Meyer), enz. Het is een sympathiek geschriftje, getuigende van juiste en frisse denkbeelden over het onderwijs van het Frans. Ik veroorloof mij de volgende aanhaling: „Dit alles, dat een enorm onderscheid doet ontstaan tussen de uitspraak van het Frans en die van het Zweeds, valt een geboren Fransman natuurlijk licht; voor een niet-Fransman echter, altans voor een Zweed, is het moeilijk om Frans te spreken. . . Daarom moeten wij, om hierin enigszins te slagen, d. w. z. om niet doorlopend een Fransman te kwellen, bij gelegenheid onze eigen natuur afleggen, rustiger en gereserveerder en minder uitbundig zijn in gedachte, taal en houding. Deze voor de Franse uitspraak zo karakteristieke trekken zijn natuurlijk slechts bij benadering juiste uitdrukkingen van het Franse karakter. De Fransman laat zijn man niet los, hij wil hem overtuigen; helder, logies, ad rem, maar tevens — als hij spreekt met iemand die zich niet gewonnen wil geven — heftig, bewegelik en op elk ogenblik, wanneer het nodig is, gereed om van postuur te veranderen: snel en soepel.”

Groningen.

J. J. Salverda de Grave.

J. Páta, *Zlomek evangelistáře XIII. století sošijské národní knihovny* (č. 397). Studie gramaticko-lexikální. [Rozpravy české akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. III, 41] Praag, 1915. (Pr. 3 kronen).

Guarne vestig ik op deze uitgave van een middelbulgaars evangelistaarfragment de aandacht. Ik doe dat niet zozeer om de tekst zelf — hoe goed en akkuraat deze ook is uitgegeven (met een glossaar) — als wel om de inleiding. De uitvoerige, grondig en met veel geduld bewerkte bibliografie van op 't Bulgaars betreffende hebbende literatuur verdient door iedere beoefenaar van het Kerkslavies gekend en gebruikt te worden; vooral

de bladzijden, aan de studie van het Middelbulgaars gewijd, zijn een kostbare aanwinst onzer wetenschap. Verder is een belangrijk resultaat dezer studie het afdoend geleverde bewijs, dat het door Páta uitgegeven fragment zeer na verwant is met de oudbulgaarse Codex Assemanianus; een steeds voortgezet intensief onderzoek der kerkslaviese teksten van bulgaarse, serviese en russiese redaktie stelt ons voortdurend meer in staat, inzicht te krijgen in de geschiedenis der oudste slaviese evangelieteksten.

Op één hoofdstuk wil ik hier nader ingaan, daar het wellicht het allerbelangrijkste is der middelbulgaarse klankleer en ik het met de schrijver niet geheel eens ben, — namelijk op het hoofdstuk over de nasale klinkers. Blijkens blz. 52 v. gebruikt onze tekst het *ę*-teken zowel voor oorspronkelijke *ę* als ook voor *q*, *je*, *ja*; *q* komt slechts 6 keer voor, en wel 5 keer in vormen, waar vanouds *q* gesproken werd, de zesde maal in *gl[agol]qi* (zie blz. 50), — *ja* 2-maal: *iqziskač*, *iqziskšimi*, — *je* eenmaal in *vnetrijadu*. Ik kan niet anders aannemen, of 't fragment behoort wat zijn nasaaltekens aangaat tot één klasse met de paar door Kul'bakin Ochridskaja rukopis' Apostola LXI genoemde tekstjes, uit één waarvan (fragment uit M. S. Drinow's nalatenschap) K. de volgende vormen citeert: *siloe*, *ot vsee*, *kepine*, *tresctse*, *vi vère*, *orežije*, *pogrežoše*, *desnice*, *glebina*, *bede*. Dit fragment stemt ook wat het gebruik van *i* voor *ü* en *š* beide betreft met de tekst van Páta overeen. De paar *q*'s van deze laatste zijn evenals de sporadische *ü*'s op rekening der traditie te schrijven. Hoe Páta er toe komt, op blz. 50 in de vormen *priče*, *sie*, *volę*, *d[u]še*, *gl[agol]qi* sporen der zgn. regelmatige middelbulgaarse nasaalwisseling te zien, is mij niet klaar: wij zouden dan **d[u]šq*, **gl[agol]qi* verwachten (in sommige dialekten ook **pričq*). Wanneer wij echter in het teken *ę* de regelmatige representant zowel van oude *q*, *ja* als van *e*, *je* zien, hebben de accusativi *priče*, *sie*, *volę*, *d[u]še* niets opvallends, — terwijl *gl[agol]qi* met zijn tegen alle regels strijdende *q* licht uit de pen van een afschrijver kan zijn gevloeid, die uit oude teksten de beide nasalen kende, in zijn eigen dialect echter geen verschil meer waarnam. En wanneer Páta enige regels verderop in *ne* voor *nü* en in *domašnego* (: Assem. *domašinje ego*) een aanwijzing ziet, dat in des schrijvers dialect de *q* een *ü*-klank, de *ę* een *e*-klank was, dan heeft m. i. de wens, ook in dit opzicht zijn tekst als westbulgaars te mogen beschouwen, hem parten gespeeld. Zo *ne* iets bewijzen kan, dan is 't wel dit, dat *ę* en *ü* geheel of bijna dezelfde klank hadden, — en *domašnego*, in de tekst voorkomend als pendant van *g[o]sp[o]d[i]na*, zal door de schrijver wel eenvoudig gevoeld zijn als de genitief van *domašin'i*: vgl. de blz. 71 geciteerde dativi op *-omu* voor ouder *-ujemu*. Het ene teken *ę* voor *e*, *q*, *je*, *ja* wijst m. i. op een dialect, waar *q* tot *ü*, *ę* tot *ü* geworden was, zoals in de tegenwoordige Rhodope-dialekten (zie Conew Dial. studii ¹⁾ 1, 78—80); de verweking van de voorafgaande konsonant, die niet wordt aangeduid, was wellicht zeer zwak ²⁾.

¹⁾ Uit: *Sbornikŭ za narodni umotworenija, nauka i knižnina* XX, Sofia 1904.

²⁾ Vgl. dialektvormen als *zül*, *zük* bij Conew t.a.p. 80, zonder een spoor der oude weekheid.

Mogelijk was aan 't begin van een woord de klank een beetje anders: daarop zou de spelling *iq* kunnen wijzen; andere voorbeelden met „anlautende” nasaalvokaal dan *iqziskač*, *iqziskšimi* komen niet voor.

Leiden.

N. van Wijk.

J. Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer van 1623 tot 1636. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Amsterdamsche diss.)

Wanneer men onder koloniseeren overeenkomstig de afleiding van het woord in de eerste plaats het in cultuur brengen van land verstaat, hebben de landbouwende volken van het Oostelijk deel van ons werelddeel op betere resultaten te wijzen dan de zeevarende volken van het Westen. Hetzelfde schijnt te gelden ten opzichte van de bewoners der verschillende provinciën van ons vaderland. Het eigenlijke Holland heeft groote overzeesche bezittingen verworven, maar weinig volkplantingen gesticht. In de West-Indische Compagnie openbaarden zich twee stroomingen: sommigen wilden Nieuw-Nederland uitsluitend als handelsgebied beschouwd zien, anderen begrepen, dat men trachten moest daarheen menschen te brengen, die het land zouden ontginnen; van de laatste groep was de voornaamste persoon Kiliaen van Rensselaer, omstreeks 1580 te Hasselt geboren uit eene familie, welke behoorde tot den kleinen landadel van de Veluwe, en het is grootendeels aan zijn initiatief te danken, dat een aantal boeren, vooral uit Gelderland, Utrecht, Gooiland en Zeeland, en sommige Scandinaviërs en Noord-Duitschers zich aan de Hudson hebben gevestigd.

De geschiedenis dezer volkplanting heeft den Amerikanen meer belang ingeboezemd dan den Nederlanders. De omstandigheid dat de familie-papieren van de Rensselaers bewaard gebleven zijn en thans berusten in het oud-archief der gemeente Amsterdam, heeft echter aanleiding gegeven dat er ook hier te lande meer aandacht op gevestigd is, en wel door Mr. N. de Roever in Oud-Holland (1890) in een opstel, dat wel is waar niet voltooid werd. Al de bedoelde familie-papieren zijn sedert nog in het Engelsch vertaald en uitgegeven door den heer A. J. F. van Laer, archivaris van den staat New-York, onder den titel: Van Rensselaer-Bowier Manuscripts (Albany, 1908). Wie dus van de kolonisatie van Nieuw-Nederland iets meer wilde weten, kon aan dit verlangen door de genoemde werken voldoen. Althans grootendeels. De heer Spinoza Catella Jessurun heeft gemeend dat een aantal vragen door Mr. De Roever niet op bevredigende wijze zijn beantwoord, en getracht met behulp van elders bijeengebrachte gegevens nieuw licht te werpen op het onderwerp, dat hij tevens meer stelselmatig uit verschillende oogpunten wilde beschouwen.

In afwijking van De Roever, wiens artikel, ofschoon onvoltooid, toch tot 1641 gebracht was, voert de schrijver ons slechts tot 1636; het feit wordt in de inleiding, blz. 19—20, meer geconstateerd dan gemotiveerd. Wij hebben er ons bij neer te leggen. Het gewicht van de gegevens, welke uit het Algemeen Rijksarchief bijeengebracht zijn tot aanvulling van de Rensselaer-papieren, moet het oordeel over de wenschelijkheid van eene nieuwe behandeling bepalen. De schrijver heeft deze zelfs „noodig” geacht. Men kan daarover verschil-

lend denken, maar moeilijk tegenspreken, dat een verder uitgestrekt bronnenonderzoek steeds tot eene meer gedetailleerde voorstelling zal leiden. Het boek, dat voor ons ligt, zou dus voor den belangstellende in het onderwerp de plaats van het opstel van Mr. De Roever moeten innemen. Dit kan echter niet het geval zijn, omdat Dr. Spinoza Catella Jessurun voor details naar dit opstel verwijst, speciaal naar de daarbij afgedrukte bijlagen, en tegen De Roever polemiseert. De beoefenaar der geschiedenis van Nieuw-Nederland zal dus voortaan de werken van twee schrijvers moeten raadplegen, die in vele opzichten hetzelfde geven. De stof is evenwel in het jongste in hoofdstukken ingedeeld, waardoor een overzicht van den rijken inhoud van details gemakkelijker wordt gemaakt. We vonden hier na de inleiding: 1. Kiliaen van Rensselaer's voorbereiding; 2. de kolonisatie; 3. landbouw; 4. Kiliaen van Rensselaer's streven tot het verkrijgen van een veestapel; 5. inrichting van het bestuur; 6. Kiliaen van Rensselaer's verhouding tot de West-Indische Compagnie; 7. Kiliaen van Rensselaer's karakter; besluit; dan nog elf bijlagen en een naamregister. Het denkbeeld van de samenvatting der bijzonderheden in rubrieken lijkt mij gelukkig, maar de volgorde der hoofdstukken schijnt het minder te zijn. Ze had ook anders kunnen zijn en is misschien eerst anders geweest, zoodat de lezer in een voorgaand hoofdstuk iets weten moet, wat hij slechts uit een volgend of door De Roever weten kon. Op blz. 75 staat dat een zeker bedrag werd omgeslagen over de vier aandeelhouders; de lezer krijgt blz. 84 en 129 het vermoeden, wie dat geweest zijn, maar pas op blz. 207, in het laatste hoofdstuk, wordt de verhouding opgehelderd. Ook op enkele details is aanmerking te maken: Principe (blz. 15) ligt niet in Amerika; voor De Moucheron en zijn tijdgenooten moet men het werk van De Stoppelaar gebruiken en niet dat van Swalue.

In hoofdzak verdient de schrijver evenwel lof voor den ijver, waarmede hij nieuwe bouwstoffen heeft bijeengegaaard en overzichtelijk gerangschikt. Het is te wenschen, dat hij belangwekkende bijzonderheden als die over de invoering en verbreiding van de tabakscultuur in Rensselaerswijk, welke hij nu heeft meenen te moeten achterhouden als vallende buiten zijn bestek (blz. 99), later nog openbaar maakt.

Middelburg.

K. Heeringa.

W. S. van den Berg, Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai (ms. 15624—15641, Kon. Bibl. te Brussel). Leiden, Brill. 1917. (Pr. f 3.50).

Is de gedachte reeds altijd weemoedig een werk aan te kondigen wanneer de schrijver daarvan kort vóór of na dit verschijnen overleden is, hoeveel te meer moet zulks in het onderhavige geval dit doen, waar de bewerker op jeugdigen leeftijd, na een korte ziekte werd weggerukt te midden van zijn werk, en kort voor zijn promotie tot doctor in de geneeskunde.

Van den Berg toch overleed 3 April 1916 als jeugdig arts in het Wilhelmina-gasthuis te Amsterdam, waar hij assistent was op de inwendige afdeling. Zoodat professor van Leersum, die zijn promotor zou geweest zijn, reeds in een kort in memoriam in het Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde van 8 April 1916 blz. 1309 mededeelde, was de correctie der drukproeven bijna voltooid.

Het mag dus als een daad van groote piëteit worden aangemerkt, dat mejuffrouw S. J. van den Berg, zuster van den overledene, de taak van haar broeder heeft overgenomen om dit, als proefschrift bedoeld werk, tot een goed einde te brengen. Dat haar arbeid en moeite niet tevergeefs zullen zijn geweest is mijn vaste overtuiging.

De inleiding tot het „Antidotarium Nicolai” is verdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste behandelt Salerno en de Salernitaansche school, waarbij gewezen wordt op de ligging en de geschiedenis van de stad, terwijl wat de school betreft, een beknopt en degelijk overzicht wordt gegeven van haar doel en inrichting, en tevens uit hare geschiedenis blijkt, dat de oorsprong dezer school nog altijd in het duister ligt, en het bloeitijdperk in het begin der 12de eeuw valt. Het tweede hoofdstuk behandelt Nicolaus en het Antidotarium; van den persoon is weinig bekend, van het werk des te meer. Hieraan gaan met een enkel woord de antidotaria in het algemeen vooraf; waaruit blijkt dat er drie groote middeleeuwsche verzamelingen van recepten bestaan, die den naam Nicolaus dragen, omtrent welke drie werken in vroeger tijden een hopelooze verwarring bestond.

Het Antidotarium door van den Berg uitgegeven dagteekent van ± 1100, en werd in de middeleeuwen zeer hoog geschat, zoodat het tot de eerste werken behoort die gedrukt zijn geworden, terwijl talrijke herdrukken het licht zagen — tusschen 1471 en 1500 zijn er niet minder dan negen bekend — en het in verschillende talen is overgezet, speciaal in het Italiaansch, Fransch en Hebreeuwsch. Van deze laatste taal worden er zelfs 17 genoemd, hetgeen verklaard wordt doordat het Antidotarium zoo vaak voor en door Joodsche artsen bewerkt en vertaald is. Al deze vertalingen verschillen echter onderling.

In het derde hoofdstuk worden besproken de middelnederlandsche vertaling en de editio princeps, waaruit blijkt dat een afgedrukte middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai te vinden is in de Kon. Bibl. te Brussel als No. 15626 in een perkamenten codex, welke een aantal vertalingen in handschrift bevat van oude geneeskundige werken, genummerd 15624—15641. Tot dezen codex behoort ook de Cyurgie van meester Jan Yperman door prof. van Leersum in 1913 uitgegeven. Wat de editio princeps betreft, blijkt deze te Venetie in 1471 gedrukt te zijn en zich te Parijs te bevinden. Van den Berg geeft verder een juiste beschrijving in aantal folio's en afmetingen, soort van papier en aantekeningen afkomstig van verschillende schrijvers in margine.

Na deze in alle opzichten lezenswaardige inleiding volgt een alphabetisch gerangschikte en zeer uitvoerige literaturopgave, welke gevolgd wordt door een doelmatige lijst van afkortingen. Daarna volgt een overzicht van praeparaten, waar, achter de in alphabetische volgorde gerangschikte praeparaten, in zes kolommen gegeven worden de folieering en volgnummers van de voor dit werk gebruikte uitgaven en vertalingen, terwijl in een zevende kolom de pagineering van deze uitgave volgt.

Nu komt het Antidotarium zelf, waarbij naast elkaar zijn geplaatst de Latijnsche en de Middelnederlandsche

tekst, en vooral de eerstgenoemde in ruime mate van noten is voorzien.

Na alles wat het voorafgaande deed verwachten is het „Antidotarium” een kostelijk stuk werk, een genot om door te lezen, niet alleen voor den medicus historicus doch ook voor vele anderen, die zeer zeker op meerdere plaatsen oude bekenden zullen tegenkomen. Het voordeel bovendien is dat het „Antidotarium” gevolgd wordt door een zeer uitvoerige verklaring van de verschillende besproken antidota, welke alleen reeds tachtig bladzijden beslaat.

Diep te betreuren is, dat aan het slot ontbreken het twaalfstal, bij de wet vereischte stellingen, om het behalen van den doktorstitel mogelijk te maken. Zeer zeker zou de schrijver eer met zijn werk hebben ingelegd; nu wordt voor de zooveelste maal de bekende spreuk bewaarheid „βραχὺς μὲν ὁ βίος, ἡ δὲ τέχνη μακρά.”

Dat de eer van meegewerkt te hebben aan de voltooiing van dit werk nu moge overgaan op mejuffrouw van den Berg, en het voor professor van Leersum steeds een aangename gedachte moge zijn, dat het onder zijne leiding tot stand kwam.

Leiden.

J. E. Kroon.

E. Drerup, Die Griechen von heute. Gladbach, Volksvereinsverlag. 1917. (Pr. M. 1.—).

De bekende hoogleraar uit Würzburg geeft in deze brochure van 47 blz. een overzicht van de geschiedenis van Griekenland sedert de vrijheidsoorlog, opmerkingen over de afstamming van het Griekse volk, over de taalstrijd, de inrichting van kerk en onderwijs, en beschouwingen over „Griekenland im Weltkrieg.” Het overzicht is duidelijk en de opmerkingen getuigen van kennis van zaken. Bij 't beoordelen van de taalstrijd staat de schrijver op een geheel ander standpunt dan ik; mij komt het natief voor om te dekretieren (gelijk de schr. reeds in 1911 heeft gedaan en tans nog eens doet) dat, nu in de grondwet (*sic*) een paar artikels tegen het bestrijden van de officiële schrijftaal en tegen het vertalen van de Bijbel zijn opgenomen, de taalstrijd geëindigd is.

Nog meer dan ten opzichte van de taalkwestie wijk ik van Drerup af in zake de houding van Griekenland in de tegenwoordige oorlog. Doch het Museum is niet de plaats om verschillen van politieke overtuiging uitvoerig te bespreken. Ik bepaal mij er toe te getuigen dat ik het omgekeerde van de volgende uitspraken voor juist houd: de militaire missie onder generaal Eydoux is van weinig nut geweest voor de in 1910 begonnen reorganisatie van het Griekse leger (blz. 39), koning Konstantijn bleef nog in Aug. 1916 „unentwegt neutral” (blz. 43), de koning is de lieveling van zijn volk (blz. 47). Daarentegen ben ik het met de schr. eens dat koning Konstantijn het nakomen van het met Servië bezworen verbond verhinderd heeft (blz. 39), en ook (blz. 47) dat de strijd tussen de koning en Venizelos eigenlijk een strijd is tussen 't monarchistische en democraties-parlementaire beginsel. Als men er nu aan denkt dat Griekenland een grondwet heeft die de beslissing in de gewichtigste aangelegenheden niet aan de kroon maar aan het Parlement opdraagt, zal ieder kunnen uitmaken op wie van de twee antagonistischen het

woord „revolutionair”, waarmee Drerup telkens Venizelos aanduidt, het meest van toepassing is.

Leiden.

D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Tacitus' Germania, erkl. von Ed. Wolff. 3. Aufl. Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

Wolff's editie van de Germania behoeft zeker nauwelijks een woord van aanbeveling. De beknopte en toch heldere inleiding, de uitgebreide commentaar spreken voor zich zelf. Hier en daar vraagt men zich af, of de laatste niet eenigszins bekort zou kunnen worden, zie b. v. de verklaring op bldz. 21 van *minime*, bldz. 31 van *quamquam*, bldz. 73 van *expellunt* en *temperantia*, bldz. 90 van *insuper*.

In den tekst zijn op meer plaatsen dan in de vorige uitgave emendaties opgenomen. Zoo leest Wolff 2, 17 i. p. v. het overgeleverde *additum* nu *auditum*, m. i. onnoodig: de Kelten gaven aan de binnendringende stammen, die elk een verschillenden naam droegen, een algemeenen naam *erbig*.

4, 8 wordt *caelo solove* in *caelo soloque* veranderd. Ook hier schijnt mij de overlevering juist: door het klimaat leerden zij de koude verdragen, door den bodem het gebrek aan voedsel.

5, 4 kan *impatiens*, waarvoor W. met Tross *patiens* leest, behouden blijven, daar Tacitus bij *frugiferarum arborum* waarschijnlijk aan zuidvruchten denkt. In ieder geval vertelt hij c. 26, dat de Germanen geen boomgaarden planten, terwijl met *agrestia poma* (c. 23) wel geen boomvruchten bedoeld zijn. Ook schijnt het mij met het oog op Tacitus' stijl gevaarlijk de tegenstelling met *salis ferax* op te heffen.

Terecht is m. i. 15, 1 in de woorden *non multum venatibus* — *transigunt* het eerste met Acidalius geschrapt en 32, 2 i. p. v. *colunt* Novák's verbetering *accolunt* opgenomen.

De druk is goed verzorgd: in den tekst zag ik slechts één fout (bldz. 96, r. 10 Herculium), in de noten hier en daar een kleinigheid.

Ik meen niet te mogen verzwijgen, dat deze editie ontsierd wordt door den aanhef van het „Vorwort”. In wetenschappelijk werk behoort de huidige oorlog van welke zijde ook niet aangeduid te worden als een strijd „gegen eine Welt in Waffen, gegen verblendete Rachsucht und Raubgier, gegen Neid und Niedertracht”. Ook betwijfel ik, of de uitgever nu nog, zooals in Maart 1915 te Lugano, zou getuigen van „seine feste Zuversicht auf den Erfolg der Waffen, der Ruhmestaten seiner Zeitgenossen, dieser „Barbaren” der Gegenwart.” Zoo zou ik ook in de noten de bewering van Altenburg willen missen, dat de beschrijving van den stam der Chauci (c. 35) heden toepasselijk is op de politieke positie van het heele Deutsche volk in Europa: het is misschien zoo, maar het oordeel hierover komt ten slotte alleen aan de Geschiedenis toe.

Rotterdam.

W. Werff.

Bij de f^a P. Noordhoff te Groningen is een tweede druk verschenen van het eerste deel van 't Leesboek voor Gymnasium, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs door G. Leffertstra, dat in Museum XXIII, 284 volgg. besproken is.

Van P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* I verscheen, bij de firma P. Noordhoff te Groningen, de vier en veertigste druk, van het *Supplement* op dat eerste deel de twintigste druk. Een vierde editie is uitgekomen van *Dutch and English Compared*, Part II, door de zelfde schrijver bij de zelfde firma uitgegeven. Voorts zond de firma Noordhoff ons: J. van Aals, *Tien mondelinge examens Hoogduitsch* M. O. A. (1915).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Grotius-vereeniging* bericht over den voortgang van haren arbeid in 1917. Regelen voor de uitgave worden vastgesteld voor de serie „Grotii Epistolae”, die reeds door dr. Molhuysen zijn bijeengezocht uit de oude uitgaven, terwijl een groot aantal afschriften van onuitgegeven brieven verzameld zijn. Men hoopt dit materiaal in 1918 persklaar te maken. De erfenamen van prof. Rogge hebben zijne *Collectanea Grotiana* in bruikleen aan de vereeniging afgestaan.

Bij de firma R. G. Teubner te Leipzig is verschenen: *Religionsgeschichtliche Bibliographie, im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft. Jahrgang I und II* (1914, 1915). Prijs 3 Mark. Deze bibliografie wordt uitgegeven door Carl Clemen, met medewerking van talrijke deskundigen wier namen op het titelblad zijn vermeld; wij treffen daaronder de namen van twee landgenoten aan: W. Caland en H. Juynboll. Door de systematische vermelding van al wat op het onafzienbare terrein in een bepaald jaar verricht is, en in boekvorm of als tijdschriftartikel is verschenen, zal dit werk ongetwijfeld van zeer groot nut worden voor alle beoefenaars der mythologie en der geschiedenis van de godsdienst.

De Heer G. Hoog heeft uitgegeven bij de drukkerij waar het elke veertien dagen verschijnend blad *les Lettres à un soldat* verschijnt (Bellevue bij Parijs, 48 Route des Gardes), het eerste deel van *La Guerre des Nations en 1914, I, Les racines du conflit*, pr. fr. 3.50; bij de firma Payot en C^o. te Parijs zag het licht *Deux ans de guerre à Constantinople, études de morale et politique allemandes et jeunes-turques*, geschreven door Dr. H. Stürmer, oud-korrespondent van de Kölnische Zeitung te Konstantinopel in de jaren 1915 en 1916 (Pr. fr. 3.50). Beide boeken werden aan onze redaktie toegezonden.

De firma Bloud en Gay te Parijs heeft de volgende boeken uitgegeven en aan de Redaktie toegezonden; alle hebben betrekking op de oorlog: J. Jörgensen, *La cloche Roland* (les Allemands et la Belgique); J. Jörgensen, *Dans l'extrême Belgique* (deze beide boeken zijn vertaald uit het Deens); M. des Ombiaux, *La résistance de la Belgique envahie*; M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Carton de Wiart, *La politique de l'honneur*. Naar aanleiding van de oorlog is ook geschreven het volgende, blijkbaar uit het Duits vertaalde werkje: Dr. Z. Gargas, *Behoort Cholm tot Polen?* (zonder naam van de uitgever). De vraag wordt door de schrijver bevestigend beantwoord.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 1: W. H. Staverman, De compositie van Potgieters proza. — A. Zijderveld, Granida vss. 563-697. — D. Haagman, Eenheid. — D. C. Tinbergen, Spraakkunst-onderwijs. — Uit de tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLII, 3: L. L. Schücking, Wann entstand der Beowulf? — K. Plenio, Bausteine zur altheutschen strophik. — A. Leitzmann, Zu Rudolfs weltchronik. — De z., Zum könig Rother. — K. Bohnenberger,

Nibelungenstätten. — S. Singer, Brünhild. — J. W. Müller, Zum Reinaert. — K. Helm, Renner v. 19105 f. — De z., Seitentetter glossen. — O. Behaghel, Der acc. *cinem*. — De z., *Gagman sik*. — De z., *Bi* mit dem acc. — De z., Niederlender u. Oberlender. — Th. Frings, Nachtr. zu *doom* Beitr. 42, 249 ff — De z., Mfränk.-nfränk. studien.

XLIII, 1: M. H. Jellinek, Zur kritik u. erklärang einiger lieder Walthers v. d. Vogelweide. — A. Leitzmann, Rolandstudien. — L. Pfannmüller †, Zur auffassung des Hans Sachs-verses (mit vorw. v. W. v. Unwerth). — K. Plenio, Bausteine zur altheutschen strophik, 6-10. — E. Schwentner, Zur metathesis im germ. — A. Lindqvist, Vom anlautwechsel *str: r* im germ. — C. Franke, Zu Luthers wortstellung. — Fr. Kluge, Althochdeutsches. — H. Petersson, Germ. wort-erklärungen. — O. Behaghel, Zum gen. bei adject. — De z., Sifrit, der sohn des Sigemunt und der Sigelinde. — K. Helm, Lollus? — De z., Zum md. gedicht von der Judith. — G. Frauscher, Der einfluss des reims auf den gebrauch der fremdwörter in Ottokars österreich. reimchronik. — A. Wallner, Zur Mariensequenz von St. Lambrecht. — De z., Zu Walther 44,9. — W. Braune, Ahd. *wo: urnen* spernere T.

Anglia, XLI, 3: Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* z. ausdrücke der idealität im Engl., II. — H. Lange, Chaucer u. d. prologe z. *Legend of Gode Women*. — F. Holthausen, Kleinere ae. dichtungen.

Beibl., XXVIII, 10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 12-15. — De z., Berichtigung. — F. Holthausen, Zu Gorboduc.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 6; De Boer, Onze kennis van Amsterdams 19de eeuwse geschiedenis. — Wennekes, De Geographie des Atlant. Ozeans van Schott (slot).

XXXIII, 1: De Boer, De verdediging van ons land, voorjaar 1672. — S. Kalff, *Bilderdijk* te Haarlem. — Schuiling, *Midden-Celebes*.

Bulletin de la Comm. d'Hist. d. Eglises Wallonnes, III, 7: O. Genouy, La Politique française en Hollande avant la Saint-Barthélémy.

Revue Historique, CXXIV, 1: Flach, Les nationalités de l'ancienne France. — Desdevises du Dezert, Vice-rois espagnols, II. — De Cesari Rocca, Un ministre de Phil. II, historien. — Ledeuil d'Anquin, *Mésaventures de l'ambassadeur de Venise 1792*.

Hist. Zeitschrift, XXII, 2: Hofmeister, Die Jahresversammlung der alten Sachsen zu Marklo. — Von Müller, Probleme der neuesten bayrischen Geschichte (1799-1871). — Miszellen (Brief Bismarcks an Von Manteuffel).

Studien, LXXXIX, Febr.: P. Albers, Victor de Stuers 1843-1916. Voorbereding, II. — J. P. van Kasteren, Nazareth, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren, IV. — F. Bloemen, Winter-maan. — J. v. Ginneken, Open Brief van een Pater aan Willem Kloos. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bachrens, *Studia Serviana*: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 2 (M.); D. Lit. Zeit. 1918, n°. 3 (Gruppe).

Van Hamel, *Kelt. Taal- en Letterkunde*: N. Taalg. XII, n°. 1 (Schönfeld).

Piensaar, *Dichters uit Zuid-Afrika*: N. Taalg. XII, n°. 1 (de Voofs).

Schillings, *Vondel en de Regeerders v. Amst.*: N. Taalg. XII, n°. 1 (Koopmans).

Wensinck, *The navel of the earth*: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 51-52 (Brookelmann).

ADVERTENTIEN.

La Revue de Hollande

PARIS -- LA HAYE

ARTISTIQUE - LITTÉRAIRE - DOCUMENTAIRE

Paralt le 1er de chaque mois

La Revue de Hollande est redigée en langue française et publie les oeuvres des meilleurs écrivain, français et hollandais. La presse et le public lettré on fait à cette superbe publication un accueil empressé, que justifient sa haute tenue littéraire et la beauté de sa typographie.

On s'abonne à *La Revue de Hollande* dans toutes les bonnes librairies de France et des Pays-Bas.

SOCIÉTÉ D'ÉDITIONS A. W. SIJTHOFF — LEYDE

Dépositaire pour la France :

H. LE SOUBIER, Boulevard St. Germain 174/176. Paris.

Prix de l'abonnement :

France Frs. 30.—, Hollande fl. 14.—.

Verschenen is

Het boek der 1000 Wonderen

door A. FÜRST en A. MOSZKOWSKI.

Bouwkunst, Techniek, Menschen- en Dierenwereld, -Mystiek, Reken-, Schei- en Natuurkunde, Taal, Schoonheid, enz. enz.

Een populair-wetenschappelijk boek dat boeit als een roman en daarbij tevens leerszaam en nuttig is.

Prijs Ingen. f 2.95; Gecartonneerd f 3.25.

Game - and Set!

door CISSY VAN MARXVELDT.

Geillustreerd door FRANS HOGERWAARD.

Een boek voor oudere meisjes, doch dat tevens door de jonge vrouw met genoegen gelezen zal worden.

Prijs Ingen. f 2.40; Gebonden f 2.90.

Catharina van Siëna

door JOHANNES JÖRGENSEN.

Geautoriseerde vertaling van

D. LOGEMAN—VAN DER WILLIGEN.

Een hoogst boeiend en met veel talent geschreven boek.

Prijs Ingen. f 6.90; Gebonden f 7.75.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. D. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I—XII).

Prijs f 1.80.

PARS ALTERA CARM. XIII—XXIV.

Tertium Edirunt.

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is f 0.50, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten f 0.60.

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
ledere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parjs. — WILLIAMS & NORWATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 7.

April 1918.

Schuchardt, Sprachverwandschaft (Kluyver)
Kuiper, Helleensche Cultuur (Berlage).
Würthle, Die Monodie de- M. Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia (Hesseling).
Wagenvoort, Seneca, Brieven aan Lucilius (v. Wageningen).
Diehl, Inscriptiones latinae (Bierma).

Annales de la Société J.-J. Rousseau, X (Gallas).
Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes etc. (Werkman).
Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot (Uhlenbeck).
Diels, Antike Technik (v. Hoorn).
Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert v. Cherbury (Roessingh).

Schoolboeken:
Kleijn, Twee Veroveraars (Wilde).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Hugo Schuchardt, Sprachverwandschaft. (Sitzungsberichte der Kgl. Preuss. Akad. d. Wissensch. XXXVII). Berlin, Georg Reimer. 1917. (Pr. M. 0,50).

Wie vreemd is aan eene wetenschap kan er zich over verwonderen, dat de geleerden het dikwijls met elkaar niet eens zijn over de beteekenis van zeer gewone termen in hun vak, ja zelfs dat zij er tegen opzien van de begrippen, door die termen aangeduid, eene definitie te geven. Toch is dit zeer natuurlijk. Vele van die termen zijn woorden waarvan men reeds vroeger gebruik maakte, hetzij dat er toen al of niet een duidelijk begrip aan verbonden was. Intusschen is er aldoor verandering gekomen in de denkbeelden; en het is dan telkens weer de vraag, hoe men, in het kader der zich veranderende opvattingen, aan die bestaande termen eene heldere beteekenis kan geven. Er is een tijd geweest, toen de term *sprachverwandschaft* (bij ons nagebootst door *taalverwantschap*, in het Fransch door *parenté de langues*) zeer duidelijk scheen. De Romaansche talen heetten de „dochters” van het Latijn, en van alle bekende Indo-germaansche talen maakte men een stamboom, die misschien in bijzonderheden niet nauwkeurig was, maar die toch in het algemeen voor eene juiste afbeelding van een historisch beloop werd gehouden. Want wel is waar gebruikte men eene beeldspraak, maar hoe zou het anders mogelijk zijn? Hoe kon men wat in de taal gebeurde beter in het kort aanduiden dan door middel van eene analogie die voor ieder de zaak duidelijk maakte? Mettertijd heeft men leeren inzien, dat die beeldspraak toch door hare onnauwkeurigheid allerlei onjuiste voorstellingen gaf. De overeenkomst tusschen een levend individu en wat wij eene taal plegen te noemen, is maar zeer vaag, en de betrekking

tusschen b.v. eene Romaansche taal en het Latijn heeft eigenlijk geene groote analogie met die tusschen eene dochter en hare moeder: dat zou alleen dan eenigszins het geval zijn, wanneer op een zeker oogenblik die Romaansche taal plotseling uit het Latijn was voortgekomen, en het Latijn dan hetzij op eene natuurlijke manier was blijven voortleven, hetzij op één oogenblik was te niet gegaan. Inderdaad is er iets geheel anders gebeurd. Doch indien de term *verwantschap* ook thans nog gebruikt wordt en verder zal gebruikt worden, welk begrip zal men er dan aan kunnen hechten? Dit is de vraag waarover Prof. Schuchardt in zijn opstel handelt. Wellicht zou men zijne opmerkingen op de volgende wijze in het kort kunnen beschrijven.

De verwantschap waarvan men gewoonlijk spreekt, is de hierboven genoemde genealogische verwantschap. Neemt men deze aan tusschen twee of meer gelijktijdig bestaande talen, dan bedoelt men dat deze talen, deze manieren van spreken, ten slotte verschillende veranderingen zijn van ééne zelfde manier. Maar ook wanneer men alle reden heeft om die verwantschap voor waar te houden, dan is het daarom nog niet mogelijk die verwante talen in eene soort van genealogische tabel te rangschikken. Want met het feit van die verschillen is de wijze van het ontstaan er van niet gegeven. En omgekeerd, wanneer men de feiten van het verleden min of meer nauwkeurig kent, dan geven deze feiten, die geen feiten meer zijn van nu, geen basis voor eene natuurlijke beschrijving van den tegenwoordigen toestand. Vandaar dat de schrijver zegt, met betrekking tot eene strenge verdeling der Romaansche dialecten: „sie ist überhaupt unmöglich, und das liegt in der Natur der Sache”. Men zou dus slechts het begrip van verwantschap in het algemeen overhouden, zonder daarbij met stelligheid van bepaalde graden te kunnen spreken. Doch gewoonlijk wordt het begrip *verwantschap* te bekrompen opgevat, een gevolg van de oude beeldspraak die eene taal als een persoon voorstelde. Men zal b.v. ten opzichte van eene bepaalde

taal de vraag stellen: „behoort zij al of niet tot die of die familie?“ Zulk eene vraag is dikwijls niet eenvoudig met ja of neen te beantwoorden. Eene taal is niet te vergelijken met een stoffelijk ding dat vaste grenzen heeft. „sie ist eine menschliche Betätigung“, en die manier van doen kan door allerlei andere manieren van doen aanmerkelijk worden gewijzigd, ja die veelsoortige wijziging is het normale. Vindt men tusschen verschillende talen in de woorden groote overeenkomst, dan moet vaak telkens de vraag gesteld worden: is dat al of niet het gevolg van oude verwantschap? En reeds lang hebben de geleerden erkend, dat de begrippen van *urverwantschap* en van *entlehnung* niet absoluut van elkaar zijn te scheiden. Doch hoeveel eene taal ook aan andere talen moge ontleend hebben, men meent een stellig criterium te hebben in het verschil tusschen woorden op zich zelf en grammaticalen bouw, tusschen „äussere Sprachform en und innere“. Prof. Schuchardt beoogt, dat dit onderscheid niet zoo helder is als men gewoonlijk aanneemt; dat veel, wat men onder grammatische eigenaardigheden pleegt te brengen, evengoed tot de lexicologie kan worden gerekend; dat men dikwijls ook aan dat verschil niets heeft, „weil viele Sprachen einer eigentlichen Grammatik ermangeln“. Door de beeldspraak van de moeder en de dochter heeft men zich te veel bepaald bij het denkbeeld, dat eene taal niets is dan een gewijzigde vorm van ééne andere, en dat de verwantschap tusschen talen wordt bepaald door de „afstamming“ van ééne taal. Inderdaad moet men zich de zaak zóó niet voorstellen; want „jede Sprache erfreut sich mehrerer Verwandtschaften“. Eene taal is niet een ondoordringbaar iets, en de „Sprachmischung“ is juist het gewone, als gevolg van het internationale leven. Behalve de historische verwantschap in al haar verschillende vormen bestaat dan nog de „elementare Verwandtschaft“, een gevolg van de gelijksoortigheid der menschelijke natuur bij alle volken.

Indien de beschouwingen van Prof. Schuchardt hiernede niet al te onnauwkeurig zijn aangeduid, dan zal men willen gelooven, hoe ook hier zijn oorspronkelijke geest in verzet komt tegen de methode, wanneer zij gevaar loopt al te mechanisch te worden. Men neme b.v. eene hedendaagsche taal die met recht eene Indogermaansche taal kan heeten, omdat zij inderdaad het resultaat is van aldoorgaande veranderingen der oorspronkelijke Indogermaansche taal. Intusschen zijn die veranderingen mettertijd zoo groot geworden, dat die jongere taal van wat men als het Indogermaansche type mag beschouwen, haast niets meer overheeft. Historisch beschouwd, is de benaming juist; maar zij characteriseert die taal, zooals zij werkelijk is, niet meer. Indien eene manier van spreken (*a*) zich vervormt, dan zal dit zeer vaak, zoo niet altijd, gebeuren doordat eene of meer andere manieren (*x, y, z...*) worden nagevolgd of zich met de eerste manier „vermengen“, en hiertoe zal des te meer aanleiding zijn naarmate (*a*) zich verspreidt over een grooter gebied. Maar dan zijn de nieuwe manieren (*b, c, d...*) zoowel „verwant“ met (*a*), als met een of meer der genoemde andere manieren (*x, y, z...*). En zoo is het ook niet onnatuurlijk, dat men zich van sommige talen moet voorstellen dat zij eene „Mittelstellung“ innemen b.v. tusschen drie andere, waarmede zij dan in verschillende graden „verwant“ kunnen zijn.

Deze verhandeling over een zeer internationaal onderwerp lezende, wordt men zoogoed als niet aan den hedendaagschen oorlog herinnerd, en het is overbodig te zeggen, dat Prof. Schuchardt de gevoelens van Meillet b.v. of van Trombetti met dezelfde sereniteit beoordeelt als die van zijne landgenooten.

Groningen.

A. K l u y v e r.

K. Kuiper, Helleensche Cultuur. Studie over de beschaving van oud-Griekenland van de Homerische tijden tot Plato (Wereldbibl. n°. 355). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoopce Lector. 1918. (Pr. f 1.25).

In bovengenoemd werkje, voor de wereldbibliotheek geschreven, heeft prof. K. Kuiper zijn inzichten over de moreele en intellectuele levenskracht der Grieken samengevat. Het is verdeeld in verschillende hoofdstukken die achtereenvolgens „het Oudste Griekenland“ „Stammen en Staten“; „de democratische Staat van Athene“, „de Helleensche religie“, „Helleensche Kunst en Kunstzin“, en het letterkundig leven“ v. Hellas behandelen. Aan het eind staat een Register van personen en zaken, tevens dienende ter verklaring van vreemde termen en uitdrukkingen, inderdaad voor de meeste lezers van de wereldbibliotheek zeker een zeer welkome toevoeging.

Zoals de titel reeds aanduidt sluit de schrijver de Aegaeëse periode evenals de Hellenistische van zijn schets uit, want hij begint bij Homerus en eindigt met Plato. Wat dat begin betreft zal men hem gaarne gelijk geven; misschien niet evenzeer ten aanzien van het slot. Altans mag men vragen of het niet wenselijk zou geweest zijn Demosthenes en Aristoteles mede te behandelen wier werkzaamheid toch bezwaarlijk tot het Hellenisme gerekend kan worden, en waarvan de laatste tot in de nieuwe geschiedenis zulk een invloed behouden heeft. Intussen heeft de schrijver dergelijke bedenkingen reeds bij voorbaat afgesneden door de verzekering dat deze schets „wetenschappelijke volledigheid verbiedt en persoonlijke voorkeur niet uitsluit.“ „Ook zijn uitvoeriger werk over de Geschiedenis der „Helleensche Letterkunde“ sluit hij af met Plato.

Uit alle delen van het werk spreekt de uitnemende kenner v. Griekenland, uit de beschrijving v. d. Homerische mens, uit de voortreffelijke schets v. h. ontstaan der mythologie, uit de karakteristiek van Athene en Sparta, uit zijn meevoelen van de alomtegenwoordigheid der goden, uit de behandeling van kunst en literatuur. Hoezeer het uit den aard der zaak een werk van kleinen omvang is, moet men niet gering denken over de kennis en de voorstudie, die nodig zijn om zulk een boek te schrijven. Trouwens de lezers van het *Museum* zullen beter in staat zijn dan die van de Wereldbibliotheek om te beseffen wat het tegenwoordig zegt vertrouwd te zijn met de resultaten van philologie, historie, antiquiteiten en archaeologie te zamen — om al hetgeen de kultuurgeschiedenis bevat nu maar niet in nog meer onderdelen te splitsen. Het is dus niet te verwonderen dat men wel eens een enkele maal een vraagteeken plaatst in ondergeschikte kwesties.

Zo achter de gelijkstelling van den omphalos te Delphi met den door Kronos verzwolgen steen; achter het aan archaeologen toegeschreven verband leggen tusschen den Olympiesen Zeus v. Phidias en den Zeuskop van Otricoli. Ik meen dat de bekende Eliese munt voor zoo

goed als alle archaeologen dit verband voldoende heeft te niet gedaan. Achter de voorstelling dat de Ioniese zuil (wat iets anders is dan de ontwikkelde Joniese tempel) een latere bouwperiode vertegenwoordigt dan de Doriese, altans na de Doriese zou zijn ontstaan, terwijl er van prioriteit der laatste weinig sprake schijnt te zijn maar de Ioniese, ongeveer tegelijkertijd in Klein-Azië ontstaan, hoogstens later in Griekenland is ingevoerd. Dan schijnt het een gewaagde bewering dat de goden in de Panathenaeënfries zonder emblemen ook voor ons ieder naar zijn aard kenbaar zouden zijn, terwijl veeleer door de hulp van enkele uiterlike kenteekenen bij dezen, en bewijzen uit het ongerijmde bij genen, hun definitie mogelijk schijnt.

Ook lijkt mij de karakteristiek dat „oorlog en kampstrijd de Homerische mannen ter harte gaat en zij het gevecht noemen met een naam die verwant schijnt a. h. begrip vreugde” in zoverre niet geheel juist dat zij den indruk geeft alsof de oorlog hun lust en hun leven is. Wel geeft deze volgens de dichter aan de mannen *roem*, maar overigens wordt hij altijd met epitheta als „tranenrijk” aangeduid, terwijl de naam $\chi\alpha\rho\upsilon\eta$, door de schrijver bedoeld, altans volgens Boisacq wel verwant is met de stam $\chi\alpha\rho$ -, maar deze niet slechts vreugde, maar iedere heftige aandoening aanduidt. Zelfs Achilles kiest den oorlog dan ook niet omdat hij van den strijd als zodanig houdt, maar omdat hij alleen een *roemloos* leven verfoeit.

Maar dit zijn alles ondergeschikte kwesties. Een andere vraag is het of in deze schets v. h. geestelijk leven d. Grieken licht en schaduw voldoende zijn verdeeld, of liever, of de saillante en de van onze beschaving afwijkende punten wel voldoende op de voorgrond zijn gebracht; en dan wil het mij voorkomen dat alle onderdelen wat al te gelijk zijn behandeld, en de schilderij zij het dan ook overal verzorgd, door het ontbreken van markante dingen wat te vlak is geworden. Vooral voor leken, die in hun eigen kennis van het onderwerp weinig achtergrond voor het hun geboden beeld bezitten, zou een forser behandeling van enkele onderdelen zeker gewenst zijn geweest. Er is er hierbij één dat vol doornen zit, en dat is alles wat met de sexuele kwestie in verband staat. Want het is zeer moeilijk deze in een boek voor een lekenpubliek op aannemelijke wijze te behandelen. Het blijkt echter meer en meer, vooral door de studie v. E. Bethe over dit onderwerp, welk een grote faktor de paederastie vooral in de Doriese samenleving maar ook in die van de overige Griekse stammen is geweest. Door over dit onderwerp zo goed als geheel te zwijgen heeft prof. Kuiper in zijn studie over Atheens jongensleven eigenlijk maar een onvolledig beeld hiervan kunnen leveren. In het werk dat wij nu bespreken wordt er wel meer melding van gemaakt, maar toch lang niet genoeg om niet-philologen een denkbeeld te geven van de betekenis van dit punt. En over de phallusdienst wordt geheel gezwegen. Toch is dit bewijs hoe sterk het zuivere naturelement zelfs nog in de eredienst van het beschaafde Griekenland naar voren trad, en welk een geweldige kloof er gaapt tussen die oude en onze Kristelijke godsdienstige begrippen, mijns inziens van te veel belang om het geheel weg te laten. Maar ik erken dat de behandeling grote moeilijkheden meebrengt, juist omdat men uitvoerig moet wezen om het duidelijk te maken.

Hetzelfde geldt niet voor een paar andere punten. Ik bedoel ten eerste tegenover het late ontstaan van de vakwetenschappen de zo merkwaardig vroege ontwikkeling van het filosofies denken, dat door de belangstelling in de zedeleer en de levensleer, welke aan de Griekse *godsdiens*t ten enenmale ontbrak, een zo centrale positie in de oudheid is gaan innemen als nooit meer in later tijden, hetgeen een mijner jongere leerlingen eens de niet onverstandige vraag ontlokte of er tegenwoordig nog wel wijsgeren waren. Door het wijsgerig denken te behandelen als een onderdeel van het *letterkundig* leven heeft de schrijver het niet die plaats gegeven die het toekomt. In de tweede plaats de dans en de gehele lichamelijke opvoeding, niet alleen bij de Doriërs maar ook bij de Ioniërs, zegge de Atheners. Niet dat deze dingen niet behoorlijk besproken worden, maar het alles beheersende in de geheele Griekse beschaving van dit bewuste streven naar *harmonie* is mijns inziens niet voldoende op de voorgrond gesteld. Hetzelfde geldt voor de studie der welsprekendheid, deze bij ons zo goed als geheel verwaarloosde en de gehele oudheid dóór *boven alle andere* gestelde gave.

In de inleiding zoekt de schrijver naar een juiste omschrijving van het begrip cultuur; en noemt deze i. h. kort onze „moreele en intellectueele levenskracht.” Zou het niet nog beter kunnen worden omschreven als *de eenheid in ons streven, onze idealen*? Zou het van uit dit oogpunt en gelet op die bovengenoemde harmonie in geestelijke en lichamelijke ontwikkeling, dat streven naar lichaamsschoon ook in de man, die hoge eisen aan de welsprekendheid gesteld, de verbijsterende productie van kunst, en altijd kunst van ideale richting niet mogelijk zijn een Helleense cultuurgeschiedenis te schrijven, met die erediens van het schone in de verschillende perioden tot centrum, en al het andere daar slechts omheen gegroepeerd? In zekere zin dus een terugkeer naar de klassicistische opvatting van de oudheid, maar nu gegrond op bredere en diepere kennis. Wij zouden dan een schilderij krijgen dat de nauwkeurige uitvoerigheid van de Schuttersmaaltijd miste, maar dat als in de Nachtwacht door het scherp accentueren van licht en donker een misschien wel wat eenzijdig maar dan ook veel sprekender en dus in hogere zin juist beeld opleverde.

Die bovengenoemde verwaarlozing van de *exceptionele studie* der welsprekendheid in de oudheid kan verwondering baren in een schrijver die zelf zijn stijl altijd met de grootste zorgvuldigheid pleegt te vijlen. Ieder wetenschappelijk werk behoorde verzorgd van stijl te zijn; in de eerste plaats een werk dat over de Grieken handelt, die stijlverzorgers bij uitnemendheid, en dan in het bijzonder een *populair* wetenschappelijk werk. In dit opzicht worden wij door d. schrijver dan ook niet teleurgesteld: trouwens wij zijn niet anders van hem gewoon. Menigmaal zijn de dingen ook treffend en pittig uitgedrukt, zo waar hij zegt dat bij het bijwonen van de tragedie „de spanning werd veroorzaakt niet door wat, maar door hoe het gebeuren zou”, of wanneer hij Socrates hier „de groote Rustverstoorder noemt, elders de „niet-weter onder de schijn-weters”; en zoals hij zelf ergens zegt dat er tussen de onderdelen der cultuur eigenlijk nergens een scheiding te maken is, zo vloeit ook in zijn voorstellingswijze en in zijn stijl alles zonder scheiding zacht in elkander over. Maar

evenmin als de latere Grieken heeft hij zich van de fouten der rhetorica altijd weten vrij te houden. Zo in een zin als deze: „Wanneer de reiziger die kleine eilanden als *doorgloeiende juweelen in het rozige avondlicht* ziet opduiken uit de Cycladen-zee *verhalen zij hem ieder een eigene historie*” of: „nu golft de *gratie* van den plooierrijken peplos in volle *bevalligheid* neer” of in het optimisme van deze zin: „Wie den Florentijnschen dom voor het eerst binnentreedt, herhaalt licht bij zichzelf de gedenkwaardige woorden van het stichtingsdecreet uit 1294: Nademaal etc.” Dit zijn evenwel alle uitingen van een geestesgesteldheid, die vrijwel onverbreekelijk met iemands gehele persoonlijkheid is samengeweven, en die het zeer moeilijk is te vermijden ook al zou men ze als fouten erkennen. Nu het onze geleerden echter zo moeilijk valt niet te zondigen in de richting van germanismen of andere -ismen, en ik overtuigd ben dat de heer Kuiper al het mogelijke doet om zijn taal zuiver te houden, mag ik hem zeker ook nog wel wijzen op twee voorbeelden v. germanismen — wat in een dergelijk werk heel weinig is — die er mijns inziens niet dóór kunnen: blz. 171. Een zachte „verjonging” (nl. v. d. zuil) en verderop verjongingslijn, verjongingsvorm etc. Dit schijnt wel reeds een technische term van de architecten geworden te zijn, die immers ook al geregeld van de „Dorische orde” i. pl. v. *stijl* spreken; maar laten we die dan toch niet overnemen, maar van „versmalling” of iets anders spreken. En op blz. 175 staat: „wordt . . . de steenen of marmeren metope voorzien van een „*figuurlijke*” voorstelling, inplaats van een voorstelling *in beeldhouwwerk*. Op deze germanismen te wijzen is reeds hierom geen vitten, omdat ik overtuigd ben dat een niet-deskundige de bedoeling van de zinnen hierdoor niet zal begrijpen ¹⁾.

Ten slotte bevreedmt mij in een schrijver van zo onmiskenbaar compositietalent het plotseling afgebroken (abrupte!) slot. Men zou in een boekje als dit nog enige afronding of samenvatting van het voorafgaande verwacht hebben. Het is alsof we hier ook uiterlijk een aanwijzing hebben van de door mij reeds in het begin genoemde willekeurigheid waarmee de „Helleensche cultuur” eensklaps bij Plato wordt afgebroken.

Het ligt helaas in den aard van een boekbespreking dat daarin de aanmerkingen, door de noodzakelijkheid om ze te motiveren, vele malen meer plaats plegen te beslaan dan de loftuitingen. En zo zou het ook nu kunnen gebeuren dat men uit het voorafgaande den indruk kreeg dat in het behandelde boek meer te laken dan te prijzen valt. Toch zou die indruk geheel onjuist zijn. Wie van de Griekse oudheid niet geheel en al onkundig is zal van dit boek veel voordeel en veel genot hebben, zodat ik de lezing zeer durf aanbevelen.

Deventer.

J. Berlage.

P. Würthle, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 6. Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1917. (Pr. M. 5).

In een drietal handschriften is ons een monodia (μονωδία, att. solozang, bij latere schr. = θρήνος, gewoonlijk in proza) overgeleverd naar aanleiding van het

¹⁾ Dit kan ook het gevolg zijn van een paar drukfouten als op blz. 197 aan voor dan en op blz. 249, dankt voor denkt.

instorten van 't koepelgewelf der H. Sophia. Dit specimen van Byzantijnse rhetorica (gelukkig niet groter dan 85 regels proza) wordt in twee Madrileense handschriften aan Procopius van Gaza (6e eeuw) en in een Parijs handschrift aan Michael Psellus (11de eeuw) toegeschreven. Wie is de auteur? De heer Würthle heeft op aansporing van W. Schmid, zijn leermeester, deze kwestie, waarover reeds velen hun oordeel hebben uitgesproken, onderzocht; hij heeft op overtuigende wijze aangetoond dat Psellus de man, ik zou zeggen de schuldige, is.

Het onderzoek begint met het vaststellen van de tekst en 't karakteriseren van de monodia bij de postklassieke schrijvers. Dan komen drie uitvoerige hoofdstukken waarvan het eerste de taal, de woordenkeus en de bijbelse citaten bespreekt, het tweede de behandeling van de hiatus tot onderwerp heeft en het derde de clausula metrica onderzoekt: natuurlijk worden telkens de gegevens van de tekst aan de eigenaardigheden van Procopius van Gaza en van Psellus getoetst. De schrijver heeft om dit met kennis van zaken te doen alles geraadpleegd wat van Procopius en Psellus tot heden is uitgegeven, te zamen een hoeveelheid lektuur die vele honderden bladzijden beslaat. Ook wat over die beide rhetors is gepubliceerd, is hem wel bekend. Ik mis alleen de vermelding van wat E. Renauld heeft bijgedragen; diens *Syntaxe des verbes composés dans Psellos* (Mémoires de l'Acad. des sciences, inscriptions et belles-lettres de Toulouse, 10de serie, deel IX en X, 1910, blz. 17—119) zou hem van veel dienst zijn geweest en ook in Renaulds *Les Mots latins dans la synopsis legum etc. de Michel Psellos* (zelfde Mémoires deel VIII, blz. 77—96) en in zijn opstel over *Quelques termes médicaux de Psellos* (Revue des Etudes grecques, XXII, 1909, blz. 251—256) zou hij allicht iets van zijn gading hebben gevonden. De uitkomst van Würthle's tot in de kleinste biezonderheden afdalend onderzoek is dat het werk niet van Procopius zijn kan, doch zo goed als zeker bij Psellus' boedel behoort.

Een laatste hoofdstuk is getiteld *Chronologische Fragen*. De H. Sophia is, na 't gedeeltelijk verbranden bij het Nikaoproer en het schitterend wederopbouwen onder Justinianus, twee keer ten gevolge van aardbevingen ingestort, n.l. de 7de Mei 558 en de 26ste Oktober 986. Nu bewijst Würthle dat het sterfjaar van Procopius van Gaza niet later gesteld kan worden dan enige jaren vóór 548; hij kan dus onmogelijk de maker van een monodia op de gebeurtenis van 558 wezen. Daarentegen kan Psellos, onder de indruk van aardbevingen die ook in zijn tijd de H. Sophia bedreigden en als liefhebber van historische rariora, zeer goed het ongeval dat een paar eeuwen vóór hem plaats had tot thema voor zijn schoolse ontboezemingen hebben gekozen.

Dit laatste hoofdstuk had gevoelig het eerste kunnen wezen. Door te bewijzen dat Procopius 't instorten der kerk niet beleefd kan hebben, zou de heer Würthle in de ogen van alle weldenkenden ontslagen zijn geweest van 't napluizen van Procopius' taal en stijl. „Maar, zal hij gedacht hebben, als eens iemand mocht twifelen aan mijn datering van Procopius' dood, dan zal ik hem vooraf dwingen mij ten principale gelijk te geven.” Ik acht zulk een twijfel geheel ongerechtvaardigd en

voor mij is dus 't negatieve gedeelte van de eerste drie hoofdstukken (Procopius is *niet* de auteur) van geen belang voor de kwestie.

Onder het lezen van Dr. Würthle's boek heeft een aan alle Byzantijnen welbekend duiveltje mij herhaaldelijk de vraag ingeblazen: „Is die gehele kwestie wel van enig belang? Moest zo veel kennis en zo noeste vlijt besteed worden aan 't opsporen van de rhetor die dit stukje bombast vervaardigde?” Ik ben bang voor dat duiveltje, want ik weet dat als men naar hem luistert hij altijd verder vraagt en niet tevreden is voor we aan de belangrijkheid van drie kwart der Byzantijnse schrijvers twijfelen. Daarom heb ik hem het stilzwijgen opgelegd met deze overwegingen: de oplossing te geven van een vraagstuk dat nu eenmaal de tijd en de aandacht van verdienstelijke geleerden als Norden en Schmid in beslag heeft genomen, is altijd een goed werk, dat gewoonlijk meer oplevert dan een antwoord op de hoofdkwestie. In dit geval kunnen als bijprodukten van positieve waarde genoteerd worden talrijke opmerkingen over de taal en de stijl van Psellus en Procopius, over 't leven van de laatste en over de wijze waarop de eerste, hoewel voor alles een bewonderaar van Plato, ook postklassieke schrijvers als Aristides en Libanius navolgde. Dat alles verlevendigt onze voorstelling van het Byzantijnse humanisme onder de Komnenen.

Leiden.

D. C. H e s s e l i n g.

Seneca, Brieven aan Lucilius. Eene bloemlezing, van inleiding en aantekeningen voorzien door H. Wagenvoort Jr. (Aet. Imper. Script., 3). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1917.

Met vreugde heb ik deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales begroet — het derde deeltje in de serie Grieksche en Latijnsche schrijvers uit den keizer-tijd, door Enk en Plooy uitgegeven —, want aan den wijsgeer van Cordova komt naast Horatius en Tacitus zeker een bescheiden plaats in de hoogste klasse van ons gymnasium toe. Zoo heeft ook de vader van de HOW erover gedacht, toen hij in het K.B. over het eind-examen der gymnasia als voorbeeld voor moeilijker proza „stukken uit Tacitus en den wijsgeer Seneca” den examinatoren aanbeval. Tot nu toe is Heemskerck's wensch maar zelden vervuld geworden, want op de meeste gymnasia zwaaide Tacitus den schepter en kwamen de leerlingen meer te hooren van de gruwelen, door Tiberius en Nero verricht, of van de expedities van Germanicus, Tacfarinas en Corbulo dan van de levenswijsheid van den man, die eenmaal door Tertullianus „een der onzen” genoemd is. Gelukkig heeft men in den laatsten tijd ingezien, dat, al is de stijl van Tacitus nog zoo kernachtig en pittig, al is deze historieschrijver ook een voortreffelijk psycholoog, al is zijn schildering der gebeurtenissen dikwijls in hooge mate aangrijpend, toch het jeugdig gemoed nog iets anders voor het toekomstig leven noodig heeft, en dat „andere” kan ongetwijfeld de lectuur van Seneca verschaffen, mits men daaruit een verstandige keuze weet te doen. Dit nu is, naar het mij voorkomt, aan Dr. Wagenvoort volkomen gelukt. Hij heeft uit de brieven aan Lucilius er een dertig uitgekozen, die stellig tot de belangrijkste van deze verzameling behooren en waarvan de meeste zeer geschikt zijn, om met leerlingen, die iets voor filosofie voelen, in de klasse gelezen te worden. Deze

brieven zijn door hem van uitstekende noten voorzien, die zoowel op den inhoud als op de taal betrekking hebben, terwijl aan elken brief een inhoudsopgave met een opschrift voorafgaat. Een enkelen keer is dit voorwoord niet geheel in overeenstemming met wat de brief ons te lezen geeft, zooals bij ep. 61 (p. 141). Daar schrijft Wagenvoort boven den brief: „de strijd tegen het kwade,” doch de inhoud geeft, met uitzondering van een enkelen zin, waarin over *imponere veleribus malis finem* gesproken wordt, eerder aanleiding tot het motto: *memento mori*.

Aan de gezamenlijke brieven gaat een inleiding vooraf, die een hoofdstuk bevat over de Stoa, een over Seneca's leven en een over de epistulae morales. Die hoofdstukken zijn goed geschreven en ook voor jongere menschen gemakkelijk te volgen, maar het komt mij voor, dat de schrijver wat te ongunstig over de Stoicijnen als denkers (p. 9) oordeelt. Een school, die het eerst het kosmopolitisme in haar vaan heeft geschreven, kan toch allerminst van bekrompenheid in denkvermogen beschuldigd worden. Maar ook tegenover Seneca zelf is de toon niet altijd even vriendelijk. Zoo wordt er (p. 39) gesproken van „Seneca's stokpaardjes”, omdat hij met een reeks van beelden de uitspraak *nil tam utile est, ut in transitu prosit* illustreert. Dat neemt niet weg, dat Dr. Wagenvoort in de meeste gevallen aan de Stoa en haar vertegenwoordiger recht heeft laten wedervaren, en dat hij op uitnemende wijze in de noot op p. 98 met weinig woorden een kenmerkend verschil tusschen Stoa en Christendom heeft geteekend.

Van veel waarde voor den gebruiker dezer bloemlezing zijn de registers, waarin men opmerkingen over het taalgebruik van Seneca, een tekstkritisch aanhangsel en een index notarum vindt. In dit gedeelte heb ik een algemeene opmerking gemist over Seneca's voorliefde voor het gebruiken van termen, aan het rechtsweten of aan de taal der medici ontleend. Zoo noteerde ik uit deze brieven: *manum inicere* (ep. 1 § 2, p. 36), *cum hac exceptione* (ep. 6 § 4, p. 46), *in antecessum* (ep. 7 § 10, p. 54), *hanc epistulam liberare* (ep. 23 § 9, p. 77), *delegationem res ista non recipit* (ep. 27 § 4, p. 83), *vadimonium distulit* (ep. 54 § 3 p. 125), *nulla immortalitas cum exceptione est* (ep. 57, § 9 p. 139). De uitdrukkingen, die Seneca's belangstelling in den arbeid der medici verraden, beperken zich niet tot het welbekende *τέμνειν καὶ κείν secare et urere* (dial. XI cap. 2) enz., maar zijn in alle verscheidenheid over zijn geschriften verspreid: *nil aequae sanitatem impedit quam remediorum crebra mutatio, non venit vulnus ad cicatricem, in quo < multa > ¹⁾ medicamenta temptantur* (ep. 2 § 3 p. 39), *remedia non prosunt, nisi immorantur, quis medicus aegros in transitu curat?* (ep. 40 § 5, p. 105) enz. Ook verdient het vermelding, dat wanneer Seneca een beeld gebruikt, hij dat uitwerkt, zelfs tot een punt, dat men het niet meer verwacht, in tegenstelling met andere auteurs, die de eenmaal opgevatte vergelijking plotseling laten varen of er een andere voor in de plaats stellen. Een leerrijk voorbeeld is daarvoor dial. XII cap. 1: *conabar manu super plagam meam imposita ad obliganda vulnera vestra reptare . . . . nihil perniciosius est quam immatura medicina . . . expectabam dum*

¹⁾ Mnem. XXXIX (1911) p. 137—138; Sen. ep. 29 § 3 (s. f.).

(dolor) *ad suslinenda remedia mora mitigatus tangi se ac tractari pateretur . . . . ne haec non consolatio esset sed exulceratio.*

Het ligt niet in mijn bedoeling, de aantekeningen bij de brieven een voor een na te gaan en aan den verdienstelijken uitgever mede te deelen, waar ik zou wenschen, dat bij een eventueelen herdruk iets zal worden veranderd, aangevuld of weggelaten. Beter acht ik het, dit aan de docenten over te laten, die deze bloemlezing in de klasse zullen gebruiken en later hun bevindingen aan Dr. Wagenvoort kunnen meedeelen. Ik zal mij daarom bepalen tot het bespreken van enkele plaatsen, die mij toeschijnen van meer algemeene beteekenis te zijn. Seneca betoogt (ep. 17 § 3, p. 65), dat de rijkdom de filosofie in den weg staat. Daarentegen: *paupertas expedita est, secura est. cum classicum cecinit, scil non se peli; cum aqua conclamata est, quomodo exeat, non quid efferat, quaerit.* Wagenvoort vat met anderen de woorden *cum aqua conclamata est* op in den zin van: „als het wanhopig weer is”, ten onrechte, naar ik meen. Zij beteekenen: ‘als er „brand” geroepen wordt.’ Immers als er brand uitbrak, riepen de Romeinen niet *incendium!* maar: *aquam!* Dat blijkt voldoende uit Quint. decl. XII § 6: *ut arma bello, ut aqua incendio inclamari publice solent*, Iuv. III 198; XIV 305. Bij deze interpretatie krijgen ook de volgende woorden *quomodo exeat, non quid efferat, quaerit* een gezonde beteekenis. Immers als de arme zijn huis bij brand verlaat, *omnia sua secum portat*. Een andere vergissing is op p. 154 (ep. 77 § 3) ingeslopen. Daar vertelt Seneca, dat als er in Puteoli schepen uit Alexandrië binnenloopen, hij niet als de andere menschen naar de haven ijlt, om zijn brieven af te halen: *in hoc omnium discursu properantium ad litus magnam ex pigritia mea sensi voluptatem, quod epistulas meorum accepturus non properavi scire, quis illic esset rerum meorum status, quid afferrent.* Wagenvoort meent, dat met die *meorum* de oom van Seneca, de stadhouder van Egypte, en diens familie bedoeld worden, doch dit is onmogelijk, daar die oom al voor jaren op zijn terugreis naar Rome overleden was (ad Helv. m. c. XIX § 4). Er kunnen hier alleen personen bedoeld zijn, die de goederen van Seneca in Egypte administreerden.

In ep. 6 § 1 (p. 45) heeft de tekst *colligi* (zoo ook Hense met de beste codd.), maar in de noot wordt *corrige*, de lezing der deterioris, door W. verklaard. Het schijnt mij toe, dat *colligi* naast *extenuari* en *attolli* het werkwoord is, dat wij hier noodig hebben, niet een algemeen begrip, als in *corrige* gelegen is.

Over het gebied laat Seneca zich bijna op dezelfde wijze als zijn tijdgenoot Persius uit, ep. 41 § 1 (p. 110): *non sunt ad caelum elevandae manus* en ep. 10 § 5 (p. 57) *turpissima vota dis insusurrant*, waarmee men vergelijkbare Pers. II 6—10. Een andere plaats, waar Seneca spreekt over de toeren die door den voorsnijder aan tafel verricht worden *ut allilia decenter secet* (ep. 47 § 6, p. 117), laat zich prachtig illustreeren door de beschrijving van zulk een *structor* bij Iuv. V 120—124: *nec minimo sane discrimine refert, quo gestu lepores et quo gallina secetur.*

In ep. 1 § 2 p. 36 zegt Seneca: *quem mihi dabis . . . qui intellegat se cotidie mori?* een plaats die vergeleken kan worden met ep. 24 § 19: *cotidie morimur*. Dat woord is nagevolgd door Hieronymus, als hij zegt ep. LX

19, 1: *cotidie morimur, cotidie commutatur et tamen aeternos esse nos credimus* 1).

Een enkele maal valt Seneca uit de rol van Stoicus, wat doorgaans scherp door Wagenvoort wordt opgemerkt, doch ontgaan is hem ep. 2 § 4 p. 39, waar Seneca den dood rekent onder de *pestes!*

Wat uitbreiding van de noot zou ik wenschen op p. 54, waar van Democritus alleen gezegd wordt: „uitnemend Grieksch wijsgeer uit de 5de eeuw v. Chr.,” op p. 56 over het pleonasme *deinde tunc* (vgl. Kühner LG² II 2, 573), op p. 121 over de *mimi* en op p. 174 over de *clausulae*.

Doch genoeg opmerkingen! Niet gaarne zou ik willen, dat tot mij gezegd kon worden:

egregio inspersos reprehendis corpore naevos!

Deze bloemlezing uit Seneca's epistulae morales is een mooi stuk werk, dat Dr. Wagenvoort tot eer strekt en ten volle verdient, op onze gymnasia te worden ingevoerd.

Groningen.

J. van Wageningen.

Inscriptiones latinae. Collegit **Ernestus Diehl**. (Tabulae in usum scholarum editae sub cura Johannis Lietzmann, IV). Bonnæ. A. Marcus et E. Weber. 1912.

Het doel, dat de samensteller met dit werk gehad heeft, blijkt wel het beste uit de woorden, waarmee hij zijne Praefatio begint. „Palaeographiam Latinam epigraphicam usque ad infimum medium aevum 50 tantummodo tabulis describentem periculosae plenum opus aleae tractare consentaneum est.” Het is duidelijk dus, dat in „usum scholarum” moet worden opgevat als „ten gebruike bij de Academische lessen”. En ook aan de Academie zullen maar weinig colleges worden gegeven, die het bezit van een atlas, welke in de eerste plaats de ontwikkeling van de techniek der Latijnsche inscriptien verduidelijkt, noodig maken.

De gebruiker is voor ons land dus elders te zoeken. Dat moeten, dunkt mij, in de allereerste plaats zij zijn, die een studiereis naar Italië gaan maken — als de tijd dat weer veroorlooft. Ook, in het geval, dat epigraphiek niet hun hoofdstudie is. Want zij kunnen met dit mooie boek 't spelenderwijs zoover brengen, dat het lezen van inschriften op de plaats, waar zij bewaard worden, hun geen moeite meer geeft.

En dan kan ook menig leeraar voor zijn lessen wel genoegen van dit boek hebben. Als de versus saturnius ter sprake komt, zal hij de hier voorkomende foto van den sarkophaag van Scipio Barbatus kunnen toonen. Bij het spreken over het verband tusschen Romeinsche en Grieksche beschaving zal de Maniosfibula of de Duenosinscriptie kunnen aantonen, hoeveel de oudste Romeinsche letters op de Grieksche gelijken. Ook de afbeeldingen van enkele Pompejaansche graffiti en van de wastafeltjes van de Caecilii kunnen soms wel eens van dienst zijn, evenals verschillende keizerinscripties. Met het oog op dit gebruik is het wel jammer, dat het Monumentum Ancyranum geheel buiten beschouwing is gebleven, ook al bood dit niets belangrijks voor de ontwikkeling der lettervormen.

Van de vijftig photographische platen, die hier gege-

1) Vgl. v. W. de Ciceronis libro Consolationis p. 16.

ven worden, bevat de eerste den tekst, die op den zgn. lapis Romuli staat, de laatste eenige inschriften uit de XVe eeuw, waaronder de afbeelding van den mooien sarkophaag van Paus Nicolaas XV.

In de beschrijving wordt behalve de plaats, waar het inschrift zich bevindt en het jaar ervan het nummer van het Corpus en van de verzameling van Dessau opgegeven. Van de latere inschriften, die in het Corpus niet meer zijn opgenomen, wordt naar de uitgave der Chr. Inscr. van De Rossi verwezen en voor de allerlaatste naar Forcella, *Iscrizioni delle chiese e d'altri edifici di Roma, Marucchi, Basiliques et Eglises de Rome* en Rehr, *Regesta Pontificum*. Voor zoover de inschriften in deze werken voorkomen wordt er tevens verwezen naar de *Carmina Epigraphica* van Bücheler en de vier verschillende kleine verzamelingen van Diehl, benevens naar Ritschl, *Priscae Latinitatis monumenta epigraphica*.

Van enkele late inscripties, die moeilijkheden opleveren wordt hier de tekst gegeven. Ook een lijst van de in inscripties gebruikelijke afkortingen is aan het werk toegevoegd, welke men allicht voor andere doeleinden ook nog wel eens zal kunnen naslaan.

De uitvoering van het geheel is voortreffelijk. Of een enkele photographie niet iets te donker is uitgevallen, durf ik, waar vergelijking met het origineel mij niet mogelijk is, niet beoordeelen. De nauwkeurigheid in het werk is alleszins te prijzen. In de getallen, die ik vergeleken heb, heb ik maar één drukfout gevonden.

Amsterdam.

J. W. Bierma.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, X, 1914—1915. Genève, A. Jullien. (Pr. 12 fr.).

Ondanks 't voornemen om de *Annales* niet weer te doen verschijnen vóór het sluiten van den vrede (p. 255), kwam dit deel in 1917 nog uit. 't Bracht, als altijd, een zeer uitvoerige bibliographie en kroniek, daarnaast een portret van R. naar J. Duplessi Bertaux van 1774, een van den beruchten F.-G. de Montmollin, den predikant uit Môtiers, die het den armen Jean-Jacques zoo onaangenaam maakte. Daarenboven zijn briefwisseling met de drukkersfamilie Cramer te Genève, die met hem brak toen hij zijn *Lettres écrites de la Montagne* had gegeven; onuitgegeven brieven van R. aan A. Gossan (in het British Museum) en noten over R. als botanicus.

De hoofdzaak in dit deel is de studie van Albert Schinz over R.'s betrekkingen tot den Amsterdammer uitgever Marc-Michel Rey, die zulk een groot deel van R.'s werken uitgaf. R.'s brieven werden in 1858 uitgegeven door J. Bosscha, wiens vader met de weduwe van den Heer Pauly, neef en erfgenaam van Rey's vrouwen vriend Elie Angély, gehuwd was, en in 1880 door Prins Alexander op de veiling Nijhoff gekocht, met één enkele uitzondering (z. *Annales J.-J. R.*, VII, 213). Rey's brieven waren onuitgegeven op de gemeentebibliotheek te Neuchâtel. Ze zijn wijdloopig en niet waard in hun geheel uitgegeven te worden, zooals mij in 1913 bij een bezoek aldaar bleek. Schinz heeft het voornaamste ervan gepubliceerd in verband met nogal rijkelijk gegeven uittreksels uit Bosscha en hieraan toegevoegd eenige gegevens over Rey's familie. Dank zij zijn artikel *J.-J. R. et le librairie-imprimeur M.-M. Rey* is nu Rey's figuur wat naar voren gebracht:

we kennen thans beter den goedwilligen, wat lakschen en wat tobbèrigen, eenvoudigen, ongeletterden Zwitser, een trouw vriend van J.-J., ondanks onhandigheden en verkoelingen, eerlijk en onbaatzuchtig in die mate dat hij, ongevraagd, Rousseau en Thérèse een lijfrente aanbiedt. We kennen nu ook beter den intiemen band die hen bindt: Jeannette, Rey's dochter (1762—1792) en Rousseau's petekind. Voor Holland zijn belangrijk de pogingen die Rey herhaaldelijk doet om R. naar ons land te lokken, pogingen die op een korte weigering afstuiten, wanneer Rey de onhandigheid heeft een bediende naar Straatsburg te zenden om R. af te halen (nov. 1765).

De breuk met Rey heeft plaats in Februari 1774, wanneer J.J. zijn zoogenaamde *Déclaration relative à différentes impressions de ses ouvrages* geeft, waarin hij Rey van veranderingen, weglatingen en vervalschingen beschuldigt. Schinz drukt deze verklaring af (p. 116—118) en voorziet haar van een commentaar uit Bosscha, waaruit blijkt, dat Rousseau zelf zijn *Nouvelle Héloïse* voor een nieuwen druk had gewijzigd, dien van 1763. Wanneer hij de uitgave van 1769 of van 1772 conform met die van 1763, in handen krijgt, herkent hij de veranderingen niet die hij zelf in 1761 heeft aangebracht (over deze uitgave z. *Annales J.-J. R.*, V, p. 74 en Bosscha, *Lettres inédites*, 120, 121, 122); hij meent, dat men hem bedriegen wil door voor een origineel te doen doorgaan een tekst die niet die van 1763 is; hij kan niets controleeren en, prikkelbaar, wantrouwig, impulsief als hij is, vliegt hij op en valt Rey aan in de *Déclaration*; ondanks diens verweer in een, voor ons verloren gegane, brief. Schinz (p. 127) denkt, dat J. J. zijn vroegere verbeteringen vergeten was; dit lijkt me weinig waarschijnlijk; eerder zal hij de bijzonderheden vergeten zijn geweest en zijn wantrouwigheid zal hem Rey hebben doen verdenken. Bovendien schijnt hij aan de verbeteringen van 1763 zelf weinig waarde te hebben toegekend (*Annales J.-J. R.*, V, p. 11) en weer tot de eerste editie van 1761 hebben willen terugkeeren. Toch blijft de vraag in hoever de uitgave van 1763 ook veranderingen van Rey bevat.

In Schinz' artikel wilde ik nog op een paar onjuistheden wijzen: p. 131 vermeldt hij de honoraria van R.: hij rekent voor de *Lettre à d'Alembert* 700 francs; dit moet zijn 720 francs (= 30 louis, z. Bosscha, p. 32) en voor de *Lettres de la Montagne* 1000 francs; dit moet zijn 1300 francs (z. Bosscha, p. 233 en *Annales J. J. R.*, X, 151, 152 en 154). — Jammer is 't dat de Heer Schinz niet zijn artikel heeft aangevuld met gegevens die het Gemeente-Archief van Amsterdam hem zou hebben kunnen verstrekken, zoo b.v. bij pag. 8 en 9 de mededeeling dat Auguste-Charles-Guillaume Weissenbruch, van Nassau-Saarbruck, wonende te Bouillon, den 5en Juli 1771 in de Walenkerk huwde met Jeanne Marguerite Rey (D. T. en B. p. 7); dat Rey's schoonvader, Jan Frederik Bernard, Amsterdammer, boekverkooper, zijn burgercedul den 13 Aug. 1711 vertoonde en den 17en Aug. 1711, zijn gild voldeed (Gem. Arch., Lett. X No. 1, p. 134); bij pag. 2 dat Marc Michel Rey den 14en Januari 1746 zijn „gekofte burgercedul” vertoonde en een getuigenis dat hij 8 jaar als leerling was werkzaam geweest, en den 31en Januari 1746 het gild voldeed (Gem.-Arch., Lett. X No. 1, p. 180). — M. Vernède d'Amsterdam (*Ann.*, X, p. 72; Bosscha, p.

243) zal wel de Waalsche predikant Jean-Scipion Vernède zijn († 1778), sedert 1761 te Amsterdam (volgens v. d. Aa). — De vraag is of M. de l'Orme (p. 61) niet een zoon kan zijn van den boekhandelaar Jean-Louis de Lorme, die in 1694 in 't gild trad (z.o.a. W. P. van Stockum Jr. en M. M. Kleerkooper, *de Boekhandel te Amsterdam*, No. 1376 en 1377), maar dit is slechts een onderstelling.

Amsterdam.

K. R. Gallas.

G. Borlé, Etude d'un certain nombre de synonymes et de termes et expressions qu'il ne faut pas confondre. Leyde, Van der Hoek. 1917. (Pr. fl. 3.—).

Dit nieuwe werk van den Heer Borlé vormt la 2e partie de Quarante-cinq thèmes d'examen primaire.

Het is een lexicographische arbeid, waarin men op elke bladzijde den speurzijn en de onvermoeide werkzaamheid van den schrijver herkent. Het is werkelijk een genot sommige artikelen te lezen, zooals die over loger en logeeren, professeur en professor, maître en zeer vele andere. Wellicht had hier en daar iets bekort kunnen worden, maar mogelijk was dan het onderwerp niet zoo grondig en volledig bewerkt. Nu geeft het in vele opzichten meer, veel meer zelfs dan de beste dictionnaires kunnen geven.

Ook onder de te vermijden batavismen komen er vele voor, waarop de aandacht tot dus ver niet was gevestigd.

Wat de synoniemen betreft, deze zijn geheel behandeld naar de beteekenis, die zij nu hebben. Het spreekt van zelf, dat er heel wat veranderd is, sedert Lafaye, een 70 jaar geleden, zijn standaardwerk schreef. Borlé heeft de voorbeelden genomen uit de schrijvers, meestal uitstekende, van de laatste jaren. Het is te begrijpen, dat hij dezelfde moeilijkheden heeft ondervonden, als zoovelen die vóór hem dezelfde stof hebben behandeld.

Wordt de beteekenis te eng genomen, dus het kringetje te nauw getrokken, dan valt het woord in 't gebruik er buiten. Neemt men het te ruim, dan valt het voor een groot deel samen met een ander synoniem. In vele gevallen denkt de lezer aan l'Oracle de la dive bouteille: mariez-vous ou ne vous mariez pas. Maar deze klip is niet te vermijden. De schrijver heeft in deze afdeling getoond het lastig onderwerp met veel takt en groote helderheid te kunnen behandelen.

Het werk verdient in alle opzichten aanbevolen te worden als een degelijke arbeid, wat trouwens te verwachten was, daar Prof. Dr. Salverda de Grave het gaarne bij het studeerend en verder belangstellend publiek inleide.

Leiden.

P. Werkman.

G. J. Geers, The adverbial and prepositional prefixes in Blackfoot. Leiden, L. van Nifterik Hz. 1917. (Leidsche dissertatie).

Door dit proefschrift heeft de heer Geers, die zich reeds door eenige boekbesprekingen in het *Intern. Arch. für Ethnographie* als aankomend Americanist had doen kennen, aan de beoefenaars der Algonkintalen een zeer belangrijken dienst bewezen. Wel kan men duidelijk zien, dat de auteur nog jong is en te weinig tijd heeft gehad om over den psychischen achtergrond der taalverschijnselen na te denken, maar niettemin is hij er in geslaagd door aandachtige bestudeering der teksten en door vlijtige vergelijking der daarin voor-

komende gecompliceerde werkwoordvormen veel van hetgeen tot nog toe ongeanalyseerd was gebleven in zijn elementen te ontleden. Te meer zijn wij hem daarvoor onzen dank verschuldigd, omdat het aan een student in de Nederlandsche letteren waarlijk geen geringe inspanning moet hebben gekost om zich in een zoo ver van het Indogermaansch verwijderde en zoo ingewikkelde taal als het Black'oot in te werken.

Het boekje valt in twee gedeelten, waarvan het eerste aan algemeene beschouwingen over de structuur van het Algonkin is gewijd, beschouwingen die zich maar zelden boven het peil van die der door hem bestreden Amerikaansche geleerden verheffen, terwijl het tweede en veel omvangrijker gedeelte een beredeneerde, soms wel wat weinig beredeneerde, lijst van niet-pronominale Blackfoot-praefixen geeft. Volledigheid heeft de heer Geers niet bereikt, en ook niet bedoeld. Een hernieuwde studie der teksten, vooral der door dr. de Josselin de Jong verzamelde, zal ongetwijfeld nog menig resultaat opleveren.

Het is begrijpelijk, hoewel te betreuren, dat de jeugdige schrijver somtijds geen weerstand heeft kunnen bieden aan de verleiding tot voorbarige en onvoldoend-gemotiveerde combinatie. Er is meer gelijk dan eigen. Deze oude waarheid heeft hij niet altijd voor oogen gehad. Zijn ernstigste vergrijpen tegen de voorzichtigheid, die eischt dat men zich in gevallen van twijfel zal onthouden, zijn zeker wel de eenigszins verbijsterende gelijkstelling van *akai-* 'veel' met *akai-* 'van vroeger tijd' ('reeds') en de daarmee in verband staande identificatie van *amai-* (-*omai-*) 'zeer' met *imai-* (-*omai-*) 'nog steeds'. Laten wij liever wachten, totdat het Blackfoot wat beter bekend en beschreven is, eer wij het als sportterrein voor ons vernuft gaan gebruiken.

Ik mag niet verzwijgen, dat het werk van den heer Geers ook nog andere gebreken vertoont. Dikwijls is de vertaling der vormen niet zoo volledig en nauwkeurig als men in een grammatisch geschrift mag eischen. De groepeerings der beteekenissen is niet zelden wat slordig en oppervlakkig. Ook is het formeel verschillende wel eens niet streng genoeg uit elkander gehouden. In één woord: het werk van den heer Geers is een typische „eersteling”. Hij zal nog veel aan zichzelf moeten veranderen, nog lang zich moeten toeleggen op zelfbeheersching en zelfbeperking, voordat hij het meesterschap bereikt, dat — naar wij reden hebben te verwachten — voor hem in de toekomst is weggelegd. In elk geval heeft hij zich nu reeds voor de studie der inheemsche talen van Noord-Amerika een blijvende verdienste verworven.

Leiden.

C. C. Uhlenbeck.

H. Diels, Antike Technik. Sechs Vorträge, mit 50 Abbildungen und 9 Tafeln. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 3.60; geb. M. 4.40).

Een boekje van propaganda van hoog gehalte. Een philoloog, die een werkzaam aandeel heeft in de bestudeering van technische vraagstukken en dus beschikt over materiaal, door hem zelf bewerkt, tracht door voordrachten in populairen trant de kloof te overbruggen tusschen moderne natuurwetenschap en oude philologie. Er zijn op technisch gebied veel meer aanknopingspunten, dan humanisten met beperkt gezichtsveld eenerzijds en door hen ingelichte technici anderzijds

vermoeden. Wel kost het soms moeite de verbindingsdraden gedurende de Middeleeuwen bloot te leggen.

Niet slechts in beeldende kunst en literatuur waren de Grieken groot, ook in de exacte wetenschappen zijn zij geniale padvindere geweest, merkwaardig vooral waar zoo vaak theorie en praktijk in één persoon waren vereenigd. Hun theorieën hebben na de Middeleeuwen een krachtigen stoot gegeven tot snelle vordering. In beginsel waren Lipssloten, stoommachines, automaten, taxameter en andere nieuwe uitvindingen reeds in de oudheid doordacht. („Dat het hier toch vooral op de algemeene toepassing aankomt”, is de nuchtere opmerking, die niet geheel overbodig is). Onverdeeld kan men instemmen met Diels' bewondering voor het theoretisch vernuft der Grieken ook op technisch gebied; het sterkst spreekt het 1ste hoofdstuk :

Wissenschaft und Technik bei den Hellenen. In kort bestek met scherpe trekken schetst het de merkwaardigste vorderingen op het onafzienbaar gebied der oude techniek: de sterrekundige berekeningen van Thales, wijsgeer en tevens man van de daad; de bruggebouw door Harpalos, die de raadselachtige stroomingen in den Hellespont zoo kende, dat hij ze de baas werd; de kalenderverbetering door denzelfde; (een fragment van een verstelbaren steenen kalender, *παράπηγμα*, uit Milete is afgebeeld); tempelbouw volgens wiskundige berekeningen; tunnelbouw, waarbij de werklieden, aan beide kanten beginnende, elkaar ontmoetten. Anaximander, de wijsgeer van τὸ ἀπειρον, kreeg voor zijn praktische diensten een standbeeld van zijn medeburgers (een fragment, in Milete gevonden, is afgebeeld). Ingrijpend was de overtuiging, dat symmetrie het kenmerk is van schoonheid en waarheid: overal zocht men getallenverhoudingen als leidraad, bestreed men het irrationeële: een stad als Priene is aangelegd volgens rechte lijnen, geheel in strijd met den bouw van den berg; in de beeldhouwkunst komt men tot denkproducten, waar de schoonheid gezocht wordt met behulp van de getallen 3 en 10. Polyclitus schreef er over in zijn *Κανόν*, zijn speerdrager is een beroemde toepassing van zulk streven. Vreemd is, dat Diels het „verhängnisvoll” noemt; het ligt in de ontwikkelingslijn van de Grieksche beeldhouwkunst, zij het dan ook doorgetrokken tot het uiterste. Ook bij het ontwerpen van schietwerktuigen nam men een gemeenschappelijke maat als grondslag. Nawerking van Pythagoreische wetenschap ziet de schrijver in de uitvinding van de „artillerie” ± 400 v. Chr., die Dionysius in staat stelde Sicilië en Italië voor onderwerping aan de Semieten van Carthago te behoeden. Symmetrie en juiste getallenverhoudingen bezigde men in de gezondheidsleer, ziekte is verstoring van harmonie. In verband met de uitvinding van nauwkeurige uurwerken kreeg *ῥα* in de 4de eeuw de beteekenis van uur. Een zeer kunstig uurwerk hield rekening met de verschillende lengte der uren naarmate van den tijd van het jaar. Plato liet zich voor zijn nachtelijke studiën door een pneumatischen wekker (*βυκτερινὸν ὑπολόγιον*) waarschuwen, als zijn rantsoen slaap verbruikt was. (Een afbeelding toont den „toren der winden” te Athene, die buiten een zonnenuurwerk, binnen een wateruurwerk had).

Ontelbare vernuftige vindingen zijn overgeleverd; van de uitvinders zelf weten wij haast niets: in aristocratischen geest minachtte men de techniek, die grooten-

deels in handen van slaven was. Een vodge papyrus¹⁾ bevat toevallig eenige namen, uit de overlevering kennen wij alleen Archimedes. Het hoofdstuk besluit met een levensschets van dezen (volgens Cicero bovenmensschelijk) vernuftige, die in zijn veelzijdigheid zuivere wetenschap vereenigde met toepassing in de praktijk.

De volgende 5 hoofdstukken behandelen uitvoeriger eenige onderwerpen, die gedeeltelijk in het 1ste hoofdstuk in optocht zijn voorbijgetrokken. II. *Antike Türen und Schlösser.* De sleutel bij Homerus wordt geïllustreerd door afbeeldingen van antieke sleutels, vergeleken met het sleutelbeen, en van reconstructies van oude sloten. Diels' uitleg van Odys. 21. 48, dat de grendel bij het verschuiven loeit als een stier, is aannemelijker, dan die van Dörpfeld, als hij in het paleis van Tiryns de cirkelvormige groef wees, die door het openen dichtdraaien van den deurvleugel in den steenen vloer is uitgeslepen. Het systeem van den „Lakonischen” sleutel, (afsluiting door neervallende blokjes, die de sleutel bij het openen moet oplichten), nog voortlevend op Cyprus en, gewijzigd, in hedendaagsche brandkastsloten, is niet door de Grieken zelf uitgevonden. Daarnaast was het gewone, veerende slot algemeen verbreid. III. *Dampfmaschine, Automat, Taxameter.* Heron van Alexandrië, wiens werken met afbeeldingen uit de oudheid zijn overgeleverd, heeft sinds de Renaissance veel invloed gehad op de techniek. Men vindt bij hem den stoombol, (een stoommachine in beginsel), een automaten-theater, een hodometer (deze taxameter der oudheid was ook voor de scheepvaart in te richten). Het bleef bij curiositeiten, met uitzondering misschien van een automaat voor wijwaterverkoop aan den ingang van tempels. IV. *Antike Telegraphie.* Eerst in het kort over geheimschrift met behulp van de skytale of van een ronde schijf met gaatjes, die elk een letter vertegenwoordigen. Iets over postduiven. Telegraphie met vuursignalen; eenvoudig, zooals in Aeschylus' Agamemnon, of ingewikkelder met behulp van gelijkvormige vaten bij seiner en ontvanger, die elkaar met fakkels konden toewenken; in verband met het gelijk leegloopen der vaten kon men eenige vaste berichten overseinen. Algemeener werkte de fakkeltelgraaf, waarbij 2 groepen van 5 fakkels de 24 letters, die in 5 groepen verdeeld zijn, stuk voor stuk kunnen overbrengen. Door bezwaren bij de toepassing blijft ook hier de waarde tot de theorie beperkt. V. *Die antike Artillerie,* vermeldt reconstructies van antiek geschut naar gegevens van Philon en Heron, o.a. door Napoleon III en door artillerie-officieren; het berust op het beginsel van den kruisboog. Het denkbeeld om te schieten met samengeperste lucht of gas was in de oudheid wel bekend, maar niet toegepast. De schrijver zet de geschiedenis der artillerie tot in lateren tijd voort: na de 1000-jarige rust der Middeleeuwen begonnen in de 12de eeuw de uitvindingen weer: eerst van het buskruit (het Grieksche vuur was zijn voorlooper), dan het gebruik daarvan als drijfkracht bij het schieten. Diels vermoedt, dat de (eigenlijke) artillerie een Deutsche uitvinding moet zijn, die hij in een epiloog verheerlijkt. Door de bewondering heen gromt reeds de dreiging, ook in dit boekske, ge-

¹⁾ Een gedeelte der „*Laterculi Alexandrini*”, hier afgebeeld, somt een 7-tal mechanici op, zooals het daarna de 7 wereldwonderen vermeldt.

schreven „Ostern 1914” in het land van de Krupp-Kultur. VI. *Antike Chemie*. Na woordafleiding (eigenlijk Chymie van χύμα) wordt ze geschetst als een geheimzinnige leer, verwant met alchemie en magie, met filosofie en mystiek. Eenheid van het heelal was haar grondstelling: „Ἐν τὸ πᾶν. De schrijver wijst er op, dat de modernste chemie, die tot dusver met ± 70 afzonderlijke constante elementen werkte, misschien reeds op weg is terug te keeren tot de monistische droomen der oude chemici. Wat is overgeleverd, is deels phantasie zonder technische waarde, ofschoon langen tijd van invloed (bijv. over den λίθος τῆς φιλοσοφίας), daarnaast zijn bruikbare recepten. Afgebeeld is een gedeelte van een papyrus uit Stockholm, die wordt aangevuld door Papyrus Leidensis X: het zijn receptenboeken, beide gevonden in het graf van een liefhebber van occulte wetenschappen. Er zijn recepten voor het kleuren en vervalschen van metalen, voor het namaken van purper, paarden en edelgesteenten, ook voor het vermeerderen van een bepaalde hoeveelheid metaal door kneden en mengen, zooals brooddeeg uitzet door gist. (In dit verband is μάζα, massa gemeen goed geworden). De misbruiken maken vervolging van chemici door de keizers en achterdocht bij het volk begrijpelijk. —

Het boekje is boeiend geschreven, prettig geïllustreerd; het geeft een rijken inhoud en heeft een breeden kijk ook op het nuchtere en alledaagsche. Daarentegen wekt Diels' opvatting, dat kultuur vooral in technischen, materieelen vooruitgang bestaat, den twijfel, of hij bij al zijn bewondering voor de oudheid wel het hoogste dier beschaving recht laat wedervaren.

Delft.

G. van Hoorn.

H. Scholz, Die Religionsphilosophie des Herbert von Cherbury. (Studien z. Geschichte d. neueren Protestantismus, hrg. v. Heinr. Hoffmann u. Leop. Zscharnack, 5 Quellenheft). Gieszen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 3).

Over de beteekenis der humanistische, rationalistische, naturalistische stroomingen in de 17de en 18de eeuw ook voor de theologie behoeft in onze dagen niet meer te worden gestreden. Was men tot voor enkele tientallen jaren misschien nog al te zeer geneigd die beteekenis te beperken tot speciale onderdeelen der theologische encyclopaedie en na te speuren de eerste opkomst in die periode b.v. van de historisch-kritische beschouwing van den Bijbel, steeds duidelijker is geworden, dat toch eigenlijk de geheele probleemstelling der nieuwere theologie, al de principieele kwesties (de absoluutheid van het Christendom, het rationeel of irrationeel karakter van het geloof, de verhouding van geloof en historie, enz.) in dien tijd reeds zijn te vinden. Dilthey gaf den stoot in zijn breed opgezette en fijn ontledende studiën (nu verzameld als Band II der *Gesammelte Schriften: Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* 1914), Tröltzsch ontleende aan deze gewijzigde waardeering zijn geheel nieuw inzicht in de ontwikkelingsgang van het Protestantisme, een inzicht, wel bestreden, geenszins weerlegd.

Eene groote moeilijkheid voor hem, die zelfstandig de theologische literatuur van deze niet-orthodoxe stroomingen wil bestudeeren, blijft het feit, dat het vaak zeer bezwaarlijk is deze geschriften in handen te krijgen,

voorzooover het althans niet betreft de zeer op den voorgrond staande, ook uit ander oogpunt belangrijke figuren van een Hume, een Voltaire, een Lessing. De *Quellenhefte zur Geschichte des neueren Protestantismus* willen hier hulp bieden.

Voor ons ligt het deeltje, door Scholz gewijd aan Herbert van Cherbury, den „vader van het Deïsme”, avonturier in het leger van prins Maurits, Engelsch gezant aan het Fransche hof, vriend van Hugo de Groot en Gassendi, voor het nageslacht belangrijk als gods dienstwijzgeer. Scholz geeft uitvoerige fragmenten uit Herberts hoofdwerken *de veritate* 1624 en *de religione gentilium* 1663 en laat eene voortreffelijke inleiding voorafgaan; duidelijk worden de lijnen getrokken van uit de Stoa via het Italiaansch-Fransch-Hollandsch Humanisme naar dezen radicalen Rationalist.

Wij vinden hier in principe reeds het geheele Deïsme aanwezig, dat toch pas een 50 jaar later in Engeland zijn zegetocht zal aanvangen. Het „lumen naturae” is eenige kenbron der waarheid, waarnaast de „revelatio” wel niet wordt ontkend, maar toch als het veel minder zekere, als het betwijfelbare wordt teruggeschoven. De „communes notitiae” (uit de Stoa) schenken ons alle gewenschte zekerheid, „principia illa sacrosancta, contra quae disputare nefas.” Zij zijn onze basis in het zedelijke leven; zij geven ons ook de vastheid der geloofsovertuiging. In vijf „articuli” wordt deze „algemeene religie”, bij alle volken der aarde te vinden, samengevat, — het zijn meteen de stellingen, in bijna alle Deïsme onveranderd terug te vinden —: „1) esse Deum summum, 2) coli debere, 3) virtutem pietatemque esse praecipuas partes cultus divini, 4) dolendum esse ob peccata ab iisque respiscendum, 5) dari ex bonitate iustitiaque divina praemium vel poenam, tum in hac vita, tum post hanc vitam.” Al het overige, de vele goden, de offers en ceremoniën, het zijn alles „sacerdotum inventa.” Alleen zij, die dit „moreel Rationalisme” (Dilthey), dat tot in Kant toe het theologisch denken beheerscht, aanvaardden, behooren tot de „vera ecclesia catholica sive universalis.”

Op de belangrijke kennistheoretische beschouwingen van Herbert en zijne opvatting van het ontstaan der heidensche religies kan ik in dit verband niet ingaan. Het boekje moge meehelpen „die so vielfach unterschätzte Aufklärung” in hare theologische beteekenis te doen verstaan.

Leiden.

K. H. Roessingh.

SCHOOLBOEKEN.

A. A. Kleijn, Twee Veroveraars (Alexander de Grootte en Julius Caesar). Geïllustreerd met platen en kaarten. Arnhem, H. Ten Brink. 1917. (Pr. f0.50).

Blijkens het „Woord vooraf” is dit boekje geen oorspronkelijke arbeid maar een omwerking van een ouder werk. In 1848 deed de bekende kinderschrijver Ds. J. de Liefde een leesboek voor kinderen verschijnen, dat onder den titel *Waarheid en Verdichting* een menigte oude mythen en vertellingen benevens een levensbeschrijving van de twee grootste veroveraars der klassieke Oudheid, Alexander en Caesar, bevatte.

In de nieuwe bewerking werd *Waarheid en Verdichting* in tweeën gesplitst. *Verdichting* ging over in „Fa-

belen, Vertellingen en Mythen”; hier wordt ons „*Waarheid*” geboden onder den nieuwen titel: „*Twee Veroveraars*”. Beide deeltjes behooren tot de onder redactie van J. C. Wirtz Czn. verschijnende Serie: „*Leesboek voor School en Huis*.”

Wetenschappelijke pretentie heeft het boekje niet. Het is voornamelijk bestemd voor M.U.L.O.-scholen. Toch hoopt de bewerker, dat het ook elders — op Gymnasia, HBS. enz. ingang moge vinden. Dit is wellicht denkbaar voor de laagste klassen; op de hoogere stelt men reeds andere eischen. Schitterend kan men de bewerking niet noemen. Historische onnauwkeurigheden zijn niet zeldzaam; de stijl is soms slordig; de kaartjes en andere afbeeldingen — slechte reproducties van goede voorbeelden — verdienen slechts matigen bijval. Maar wie mag in dezen duren tijd voor zoo geringen prijs meer vragen?

Mariendaal bij Grave.

C. Wilde.

BERICHTEN EN MEDÉDELINGEN.

In de zitting der Académie des Inscriptions & Belles-lettres te Parijs van 27 Juli 1917 heeft de voorzitter, Antoine Thomas, hulde gebracht aan de nagedachtenis van Prof. H. Kern, buitenlandsch lid der Académie. Men vindt zijn toespraak, die van groote bewondering en warme sympathie getuigt, in het Bulletin van Juli-Aug. 1917.

Van de *Geschiede des Niederländischen Volkes* door P. J. Blok, bij Friedrich Andreas Perthes te Leipzig uitgegeven, verscheen de 6de Bd., loopende tot 1795. Van den 7den of laatsten Bd., de bijgewerkte vertaling van het 4de deel der 2de uitg. van de *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, is het handschrift door den vertaler, O. G. Houtrouw te Oldersum in Oost-Friesland, geheel gereed afgeleverd; de voltooiing van den druk kan uiterlijk in 1919 verwacht worden.

Prof. Krämer heeft na den dood van dr. Van der Meulen de uitgave der nog overige deelen van Hardenbroek's *Gedenkschriften* weder op zich genomen. Het nieuwe (vijfde) deel omvat de periode 1784/5 en geeft weder tal van bijzonderheden, die licht werpen op den partijstrijd en op het karakter der leidende persoonlijkheden, met name dat van den Prins en zijne voornaamste dienaren. De Prins wint niet bij deze teekening door iemand, die hem goed kende; zijn omgeving en in het algemeen de regentenwereld evenmin.

Het vierde, het laatste deel van Blok's *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* is thans verschenen (Martinus Nijhoff, 1918, Fr. f. 6.75). Het bevat in negen hoofdstukken een beschrijving van Leiden's geschiedenis in de 19de eeuw, te beginnen met 1795. Na een topografische beschrijving gelijk in de vorige deelen werd gegeven, behandelde de schrijver de omwenteling, die te Leiden, behalve een spoedig ten nadeele der democratische beweging geëindigde strijd, kalm verliep en een eigenaardig licht werpt op den aard dezer revolutie in het algemeen; daarna in drie hoofdstukken de veelzins merkwaaardige ontwikkeling van het stadsbestuur, waaromtrent totnogtoe weinig bekend was; een hoofdstuk over de over het algemeen kwijnende nijverheid, een over de in de tweede helft der eeuw krachtig opbloeiende academie, en over de weinig merkwaaardigs aanbiedende maar voor den tijd typische verschijnselen op het gebied van kunst en letteren, worden gevolgd door een hoofdstuk: Stadsleven omstreeks 1900, waarin de moderne toestanden worden vergeleken met die omstreeks 1850. Een paar bijlagen over de stedelijke financiën en een plattegrond van 1900 zijn bij het werk gevoegd, dat voor het eerst de geschiedenis van een Hollandsche stad „in den nieuweren tijd” volledig behandelt.

Mr. W. C. Schuylenburg gaf in de serie Utrechtsche catalogi de tweede afdeeling van die der „bij het stadsarchief bewaarde archieven”, n.l. dat van de regenten der Vereenigde gods- en gasthuizen en dat van het Krankzinnigen-gesticht (Utr., Leydenroth, 1917).

De Redactie ontving van de firma Bloud et Gay te Parijs de volgende brochures: *Lettres d'un Soldat* (brieven van Léo Latil); A. Guiard, *Le Carnet intime de Guerre* (dagboek van een in 1915 gesneuvelde geleerde); P. de la Gorce, *André et Pierre de Gailhard-Bancel* (levensbeschrijving van twee gesneuvelde broeders); L. Constant, *Henry du Roure* (karakteristiek van de gesneuvelde toneel- en romanschrijver).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Juillet-Août: M. Prou. Un diplôme de Charles le Chauve des archives de M. le duc de Medinaeli. — J. Lesquier, Le mariage des soldats romains. — V. Segalen, Sépultures des dynasties chinoises du Sud. — Ph. Fabia, Le jardin des mosaïques au quartier d'Ainay, à Lyon (1806—1812). — F. Cumont, Gaïonas le *δυναστικός*. — Seymour de Ricci, Une expression normande inconnue. — H. Cordier, un orientaliste allemand: J. Klaproth.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXVII, 1: A. Greebe. *Mnl. formine*. — G. J. Boekenooen, De geslachtsnaam Formijne. — J. W. Muller, Iets over verwisseling of verwarring van persoonsnamen, naar aanleiding van *Hadewijch-Heilwijch*. — R. Foncke, Bijnamen in Oud-Mechelen. — J. Verdam, *Verschiel*. — De z., *Zondvloed*. — De z., *Gletmen*. — De z., Uit Bergen-op-Zoomsche Rechtsbronnen. — A. Schillings, Bijdr. tot de bibliographie van Vondel's werken. — A. Greebe, *Ezelsbrug*. Pons asinorum. Eselsbrücke. Pont aux ânes. Asses' bridge. — Kleine Meded.

2: J. M. de Waal, Briefwisseling v. Aernout Drost met Potgieter en Heye. — P. Leendertz Jr., *Nu no. h.*, vs. 155 vlg. — C. G. N. de Vooys, W. v. Hildegaersberch's gedicht „Van mer”. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 2: K. Kooiman, Populaire taalstudie in de zestiende eeuw. — D. Haagman, Eenheid (slot). — E. Slijper, Oorlogswinst der Nederl. taal (nal.). — K. Lantermans, Taal en verwante vakken op de hulpakte (met naschrift v. C. d. V.). — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLI, 4: H. W. Keim, Aepelwold und Mönch-reform in England. — E. Westergaard, A few Remarks on the Use and the Significations of the Prepositions in Lowland Scotch. — F. Holthausen, Zu me. romanzen.

Beibl., XXVIII, 12: R. E. Zachrisson, Some Notes on Early Engl. Nicknames. — E. Björkman, Schlusswort.

Studiën, LXXXIX, Maart: W. Mulder, Uit het Rijk der Dooden. — P. Hoenen, De schoukundige Ad. v. Baeyer. — G. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, II. — H. Padberg, Over Vondel's Lucifer. — Fr. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk? — Is. Vogels, Een Echo van Gezelle. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Mestwerdt, Anfänge des Erasmus: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 7 (Clemon).

Poutsma, Grammar II, 1, B: Anglia, Beibl. 1917, n°. 12 (Björkman).

Rijpma, Bekn. gesch. d. Nederl. letteren: N. Taalg. XII, n°. 2 (Zijderveld).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

MYTHOLOGISCH VADEMECUM

VOOR GYMNASIASTEN

door **J. KLEIJNTJENS.**

Leeraar aan het Will. college te Katwijk a/d Rijn

en **Dr. H. H. KNIPPENBERG,**

Directeur der Middelbare Handelsschool te Waalwijk.

Geïllustreerd. — — Prijs f 0,85.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG

Zoo juist versch-nen:

EEN FRAGMENT VAN PLATO'S POLITEIA

MET INLEIDING, AANTEEKENINGEN EN
WOORDENLIJST

bewerkt door **Dr. H. D. VERDAM,**

Rector van het Gymnasium te Sneek.

Prijs f 1,40.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN

Zooeven kwam compleet de 9e druk van:

ATTISCHE VORMLEER

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr. en

M. B. MENDES DA COSTA.

De prijs van dit algemeen op Scholen gebruikte
Leerboek is f 2.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
te LEIDEN.

Zoo juist verscheen:

Enchiridium Dictionis Epicae

SCRIPBIT

J. VAN LEEUWEN J. F.,

Litt. Hum. Dr., in Academia Lugduno-Batava Antehac
Professor Ord.

EDITIO ALTERA

AUCTA ET EMENDATA

Prijs . . f 6.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te
LEIDEN.

HOMERI CARMINA.

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

Editio Minor

I

ODYSSEA.

PARS PRIOR—CARM. I—XII.

Prijs f 1.50.

Deze nieuwe druk is zooeven verschenen bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN
heeft uitgegeven:

KINDERRECHT EN

KINDERZORG

in de laatste honderd jaren,

DOOR

Mr. P. A. VAN TOORENBURG.

Een hoogst belangrijk boek voor ieder die belang stelt
in het lot van verwaarloosde en misdadige kinderen.

Prijs f 2.90.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Versijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parjs. — WILLIAMS & WORGATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 8.

Mei 1918

Schwartz, *Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos* (De Koning). Lundström, *Columellae opera* (S. G. de Vries).
Brakman, *Arnobiana* (Boas).
Obbink, *Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen* (Thierry).
Ramondt, *Karel ende Elegast oorspronkelijk?* (E. T. Kuiper).

Scharp, *Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius* (U. Ph. Boissevain).
Formigé, *Le prétendu cirque romain d'Orange* (A. W. Bijvanck).
De Vrjjer, *Henricus Regius* (Knappert).
Schoolboeken:
Beveren, *Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn*, I (Garrer).

Acket, *Stijlstudie en stijlloefening* (Tinbergen).
Barnhill, *The Practical Englishman* (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. A. Schwartz, *Erechtheus et Theseus apud Euripidem et Atthidographos*. Leiden, v. Doesdurgh. 1917. (Leidsche diss.)

Zooals een examinandus dikwijls een grootere parate kennis heeft dan de examiner, zoo is de schrijver van een boek veel meer in zijn onderwerp thuis dan hij, die dat boek moet aankondigen en het zou zonder twijfel veel beter zijn, als de auteurs zelf kritieken op hun werken schreven.

Intusschen is het toch mogelijk den indruk mede te deelen, dien een boek gemaakt heeft en over de bewijsovervoering een oordeel uit te spreken.

In zijn voorrede sluit de heer S. zich aan bij de meening, dat het voorloopig de taak van de mythologische wetenschap is om van de verschillende sagen zoo nauwkeurig mogelijk alle historische, geographische en letterkundige gegevens te verzamelen, opdat lateren door samenvatting een algemeene verklaring van de mythen zullen vinden (p. 2).

Of dit doel ooit te bereiken zal zijn, betwijfel ik, maar dat door zulke monographiën veel wetenswaardigheden ontdekt kunnen worden, zal niemand ontkennen.

In de algemeene opleving te Athene na de Perzische oorlogen was er ook een streven om de voorgeschiedenis en de mythologie van Attica uit te breiden en bekende helden en gebeurtenissen daarmede in verband te brengen, waaraan niet het minst de tragediedichters hebben medegewerkt (p. 3. vlg.).

Daarom heeft de schrijver een studie gemaakt over *Erechtheus en Theseus* bij Euripides en de *Atthidographen*.

In een heldere, rustig voortlopende redeneering toont hij de wijzigingen der sage bij hen aan en de overwegingen, die hen tot die veranderingen geleid hebben,

b.v. waarom Euripides Eumolpus, den aanvoerder der Eleusiniërs in den oorlog tegen *Erechtheus*, tot een Thraciër heeft gemaakt (Cap. I).

Zeer scherpzinnig is de heer S. in zijn bestrijding van andere geleerden, zoo, waar hij een fragment uit den *Theseus* (388 Dind.) in bescherming neemt tegen v. Wilamowitz, v. Leeuwen e.a. (p. 72 vlg.) of waar hij tegen Reitzenstein de onmogelijkheid bewijst, dat in het drama *Aegeus*, *Theseus* op raad van *Medea* uitgezonden is, om den Marathonischen stier te vangen (p. 67).

Even helder vind ik het betoog (tegen Mayer, p. 79 vlg.), dat *Ariadne* wel een rol heeft gespeeld in den *Theseus*, waartegen het pas veel later gesloten huwelijk met *Phaedra* geen bezwaar is en dat Euripides niet van de kroon, maar van den draad gebruik gemaakt heeft om *Theseus* uit het labyrinth te redden.

Toch is de reconstructie van drama's uit een stuk of wat fragmenten, zooals de schrijver zelf toegeeft, een gevaarlijk en onzeker werk; waar zooveel gegist moet worden, is de kans van vergissen groot, en hoe scherpzinnig alles in elkaar gezet is, de twijfel, of het wel zoo geweest is, blijft gerechtvaardigd.

Zoo trof mij na de aardige verklaring van *Medea's* haat tegen *Theseus*, dat deze haar eigen zoon *Medus* in den weg zou komen (p. 60) en dat *Medus* door Euripides verzonnen is, om ook den oorsprong der *Mediers* met Attica in verband te brengen, de beschrijving van een veel oudere vaas, waaruit volgt, dat de verbinding van *Medea* met het Attische koningshuis reeds vóór Euripides' tijd bestond: op vazen toch vinden wij alleen reeds bekende sagen afgebeeld.

Volgens Gruppe dateert de verbinding van *Medea* met *Medië* misschien al uit den tijd vóór de Perzische oorlogen. Maar dan vervalt de noodzakelijkheid, dat *Medus* om die reden door Euripides in zijn drama gebracht zou zijn. Dit hoeft daarom nog niet onwaar

te zijn, maar hier blijkt, dat zulke onderstellingen zeer onzeker zijn.

Deze opmerking geldt echter niet den heer S., maar het geheele streven om zulke verloren tragedies te herstellen, waarbij dikwijls ook over zeer onbelangrijke kleinigheden getwist wordt, b.v. waarom Theseus niet herkend wordt aan zijn schoenen, maar aan zijn zwaard (p. 55), of wie het dreigement (frgm. 5 Dind) uitgesproken kan hebben en tegen wien.

Ten slotte heb ik nog een bezwaar tegen het gebruik van de drie wenschen van Theseus voor de reconstructie der trilogie, Aegaeus, Theseus, Hippolytus II.

Aangenomen wordt, dat door Theseus in den Hippolytus zijn laatste wensch wordt uitgesproken en dat de andere wenschen dus in de voorafgaande drama's moeten voorkomen. Maar noch in den Hippolytus noch in de Phaedra van Seneca blijkt, dat deze wensch de laatste is, er wordt integendeel van één of de ééne gesproken. Dat de beide andere gebruikt zouden zijn door Theseus, om uit de onderwereld en uit het labyrint te komen, wordt afgeleid uit een scholium, dat op mij den indruk maakt niets anders te zijn dan het verzinsel van een geleerde. Ik geloof, dat deze scholiastenverklaring voldoende wordt weerlegd door de op p. 84. aangehaalde woorden van Holland „weil diese Lösung zu äusserlich ist.”

Dat Theseus niet zijn tweeden wensch gebruikt, om den eersten ongedaan te maken (wat in het drama onmogelijk was), bewijst, dat het bekende sprookjesmotief met de Theseus-sage slechts zeer los verbonden was, wat zeer dikwijls voorkomt.

De beide plaatsen in Cicero (de off.), die elkaar tegen spreken, kunnen, geloof ik, buiten beschouwing blijven.

Zulfen.

P. de Koning.

L. Iuni Moderati Columellae opera quae exstant recensuit VII. Lundström. Fasciculus II rei rusticae libros I et II continens. Gotoburgi, Eranos' Förlag; Lipsiae, O. Harrassowitz. 1917. (Pr. M. 3.50).

De eerste fasciculus dezer groote en hoognoedige Columella-uitgaaft verscheen reeds in 1897, bevattende slechts het ééne „Liber de arboribus.” Sedert verschenen nog fasc. VI (1902) en VII (1906) = rei rust. ll. X—XI en nu eindelijk fac. II = rei rust. ll. I—II. Als het in dit tempo zoo voortgaat, vrees ik dat van de oorspronkelijke intekenaren op het boek de meesten het compleet worden niet zullen beleven. Zij mogen zich troosten met de aankondiging op den omslag van fasc. II: „Praeparantur editiones quam celerrime proditurae librorum III—V Columellae.”

Bij het lezen in dezen nieuwen fasciculus heb ik vergeten wat ik reeds Maart 1898 en ook later over deze uitgaaft in het *Museum* schreef. Ik zou daaraan nu weinig kunnen toevoegen zonder in herhaling te vervallen. Overal vindt men ook hier de bewijzen van nauwgezette studie en op tal van plaatsen is de tekst verbeterd op grond van de lezing der oudste handschriften die vóór L. nog veel te weinig onderzocht waren. Overal ook krijgt men den indruk van de bijzonder groote nauwkeurigheid van den bewerker. Dat diens „philologische Akribie” somtijds wel wat al te ver gedreven is, valt ook hier niet te ontkennen, ofschoon billijkerwijze moet worden toegegeven, dat de grens

soms moeielijk te trekken is en dat schijnbaar onbeduidende afwijkingen toch wel vermeld dienen te worden. Hebben zij ook soms voor de vaststelling van den tekst geen belang, zoo kunnen zij toch dienen om het ontstaan van fouten duidelijk te maken. Zoo is op blz. 75,5 de variant *cum* voor *quoniam* schijnbaar raadselachtig. Verklaard wordt die nu door de mededeeling van L. dat de oudste hss. hier lezen *quō* welk compendium voor *quoniam* eertijds vooral door Angelsaksische afschrijvers gebruikt, reeds in de 9e eeuw in onbruik is geraakt en vervangen werd door het algemeen in de Middeleeuwen gebruikelijke *qm̄* (vg. W. M. Lindsay, *Notae Lat.* 1915, p. 264 enz.). De afschrijvers na de 9e eeuw hebben blijkbaar hier *quō* niet meer begrepen en het gelezen als *quom* waaruit dan later weder de vorm *cum* ontstond. In zulke gevallen is het mededeelen van eigenaardige compendia ook waar de tekst zelf geene moeielijkheden oplevert, een zeer nuttig werk.

Leiden.

S. G. de Vries.

O. Brakman J. I., Arnobiana. Lugd. Bat. apud E. J. Brill. 1917. (Pr. f 1.50).

De conjecturenreeksen op Arnobius, die Brakman in zijne *Miscella* (1912) p. 1—13 en zijne *Miscella altera* (1913) p. 23—33 gepubliceerd heeft, vinden een voortzetting in zijne — hier en daar ook de overlevering verdedigende — textcritische aantekeningen, die het eerste gedeelte (p. 1—29) vormen van zijn thans geheel aan Arnobius gewijde *Arnobiana*. Daarnaast betreft hij in het tweede gedeelte (p. 30—62) met zijne *Observationes grammaticae* een voor hem nieuw terrein, dat der beschrijvende grammatica, waarop de waarneming der dictie van Arnobius hem meermalen leidt tot handhaving van den overgeleverden text. Merkwaardigerwijze heeft hij één onderdeel van dit beschrijvende gedeelte, handelend over den genetivus inhaerentiae, dat hij voor een plaats uit het begin van het 5e boek en in aansluiting daaraan voor nog enkele andere noodig had, bij voorbaat ingelascht tusschen de critische annotaties op boek IV en V (p. 14—18). Met weinig moeite had Br. zijn geschrift een harmonischer karakter kunnen verleen, wanneer hij de systematiek der verschijnselfen tot kader van zijn boek had verheven; de nieuwe conjecturen, die hierin op geen manier waren onder te brengen, zouden desnoods in een appendix toch altijd die aandacht gevonden hebben, die ze verdienen.

Maar Brakman zelf zou een dergelijke inrichting van zijn boek allerminst bevreemd hebben. Daarvoor bepaalt zich zijn werkzaamheid als philoloog te zeer tot de textkritiek, zijn nieuwe *Miscella tertia* (1917) getuigen hier weer van. Nu houdt hij zelfs in zijn conjecturengedeelte weinig of geen voeling — uitgezonderd in zijn geanticipeerde behandeling van den gen. inhaerentiae — met zijn eigen opmerkingen omtrent Arn.' spraakgebruik. Bv. op een ongetwijfeld corrupte plaats V. 7 (p. 20) *conclamant exterriti adorandum Phryges*, waarin hij een bedorven geminatie *adora adora* speurt, vindt hij geen ander argument voor zijn textverandering dan het in keurig gelatiniseerd Hollandsch gesteld enthymema: „nonne fieri potest, ut depravata scriptura orta sit ex —?”; van zijn standpunt had hij ten minste naar zijn eigen § over de geminatie bij Arn. p. 61 moeten verwijzen. Laat Brakman

toch bedenken, dat geen onderdeel der philologische techniek zoo moeilijk is als de conjecturaalkritiek, en dat, wie een conjectuur voorstelt haar van alle kanten heeft te adstrueeren en in verband met de bestaande literatuur heeft toe te lichten. Te meer geldt dit voor een auteur als Arnobius, van wien naast den Parisinus geen handschriftelijke of literarische nevenoverlevering bestaat, en wiens textgeschiedenis nog in het duister gehuld is. Dit geeft allerminst een vrijbrief voor het opperen — laat staan voor het publiceeren — van de onbekookste textveranderingen. Wat Traube eens in Brakmans werk afkeurde (Deutsche Litt. Zeit. 1905 p. 29): „die unhistorische Art, Texteschäden ohne jede Rücksicht auf die besondere Ueberlieferungsgeschichte nach allgemeinen paläographischen Rezepten zu behandeln, die uns auch hier wieder mit entwaffnender Selbstverständlichkeit entgegentritt“, geldt van zijne Sidoniana waarlijk niet alleen.

Wanneer Brakman op p. 7 ad II. 36 <perpetuitatis> salutari iussione donari voorstelt en Reifferscheid bestrijdt, die een lacune aannam vóór donari, had hij er mee rekening moeten houden, dat reeds Pascal in zijne — hem onbekend gebleven — Emendationes Arnobianae (Riv. di filol. 1904 p. 1 vgg.) voor de volkomen ongereptheid der plaats opkomt (salutaris iussio = salus per iussionem data). Bij VI. 24 (p. 26), waar hij het ww. deputare tegenover Löfstedt (devitare) handhaaft en de heele pl. zelfs in het Nederlandsch vertaalt, ware de bespreking door Weyman (Glotta III 1911, p. 193 v.), die desputare = contemnere wil lezen, te vermelden geweest. Pag. 28 ad VII. 50, waar hij Reifferscheids verandering van forti bestrijdt, wordt noch de conj. van Johnson (Class. Rev. 1910 p. 82) fortem, noch die van den hem overigens welbekenden Meiser (S. B. Bayr. Ak. 1908 p. 40) torrenti genoemd. Enz. Waar de laatste samenvattende studie over Arn., de textuitgave van Reifferscheid, dateert uit de jaren 1873—75, zou het gebruik ook van andere literatuur dan die uit de laatste decennia of de reeds bij Reiff. geciteerde wellicht niet zonder vrucht gebleven zijn b.v. van de Münstersche diss. van F. Wassenberg, Qu. Arn. criticae (1877), en M. Bastgen Qu. de loc. Arn. sel. (1887).

Brakmans bekentenis in zijn praefatio „facile intellegitur multa in disputatiunculis et commentariis iam observata me aut praeteriisse aut obiter tantum tetigisse“ werpt een eigenaardig licht op zijn opvatting omtrent wetenschappelijke productie. „Facile intellegitur“, is heerlijk naïef. Andere zonderlinge opvattingen treden daarnaast. Br. legt de plaatsen uit Arn. den lezer voor niet in den text van het eenige handschrift, maar in dien van Reifferscheid, terwijl hij daarna eerst — als waren het moderne restauraties van een antiek beeld, die men bij een critische beschouwing heeft weg te denken — de veranderingen van Reiff. en diens voorgangers noteert, die in den textus constitutus zijn opgenomen. En verder meent Br. (in de praef.), dat een nieuwe uitgever zich zou kunnen tevreden stellen met den Parisinus nog eens hic illic in te zien. Als Br. dit ernst is, dan heeft hij volstrekt geen begrip van de taak van den uitgever van een eersterangstext. Alsof niet alleen het zelf construeeren van den text uit de handschriften den uitgever het verantwoordelijkheidsgevoel kan schenken tegenover zijn lezer en zich

zelf. Een toekomstig uitgever zou zelfs niet door het feit, dat een Reifferscheid zijn voorganger is geweest, zich van een volledige collatie van het heele hs. ontslagen mogen achten.

Onder de conjecturen zelf kan ik nauwelijks iets vinden, dat plausibel lijkt, met uitzondering van I. 65 (p. 6), *duratum* voor het uit dittographie ontstane *privatum*. Daarentegen verdienen Brakmans vindiciae zoewel in het eerste gedeelte als in de Obs. gramm. veelal toejuiching, ik wijs op de goede verdediging van familiariter VII. 27 (p. 27) = ardentem, en vooral op de uitstekende vondst V. 1 (p. 19) ritum (= rituum) morem, welke pl. Br. aanleiding geeft tot de afzonderlijke behandeling van den gen. inhaerentiae. Maar die obs. gramm. lijden aan een ander euvel.

Zij zijn ondanks de uiterlijke indeeling in capita de numero, de casibus, de praepositionibus etc., noch in ieder onderdeel afzonderlijk (behalve de gen. inhaer.) noch in het geheel, te beschouwen als een enigszins volledige beschrijving van Arnobius' dictie. Zij vormen een aaneenschakeling van allerhand losse opmerkingen over verschijnselen, die Br. om de een of andere reden voor registreering in aanmerking laat komen; nu eens met het oog op de verdediging van de lezing van het hs., dan weer ter aanvulling van Reifferscheids index of van een bij een der viri Arnobiani vermelde gevallenreeks; elders is men geneigd te vragen volgens welk criterium het eene verschijnsel wel, een ander niet besproken wordt. Het pronomen interesseert Br. niet verder dan het relativum, over participium-constructies, gerundium, gerundivum, redditus voor factus (p. 272, 22 R.), kwesties uit de vormleer elexisse (als pf. van elicio V. 1 p. 174, 9.), adverbia op -iter (b.v. infirmiter e.d.), gebruik van frequentativa (nominare, saltitare e.d.), — ik doe slechts eenige wilde grepen — hooren zij niets. Daarentegen krijgt *numquid* als vraagpartikel, dat reeds in het Handboek van Schmalz als speciaal eigen aan Arn. vermeld wordt, nog eens een afzonderlijke § (p. 55).

De behandeling der opm. is zeer verschillend, soms heel oppervlakkig, soms weer voor lezers van *dit* geschrift te breedvoerig. Is het noodig *hier* nog den aard van den gen. inhaerentiae uit een te zetten, in ieder geval er zelfs Homerus of een afgelegen plaats uit Theognis bij te halen (waarbij Br. vergeet dat die pl. v. 106 niets anders dan een reminiscens uit Homerus zelf is: Φ 59)? In de eerste § de numero had hij naar Landgraf Archiv. Lat. Lex. XIV 1906 p. 63 vgg. Bem. zum sog. poetischen Plural in der lat. Prosa moeten verwijzen, waar zelfs eenige pl. uit Arn. worden besproken, in de laatste § de geminatione ware een vermelding van de Groninger diss. van Wartena (1915) op haar plaats geweest. Enz. Het gehalte van sommige observationes moge uit twee gevallen blijken.

Pag. 32 acht Br. het van belang een voorbeeld van een gen. materiae sive generis, dat hij bij Arn. gevonden heeft, te registreeren. Daarnaast vindt hij het echter ook nog noodig den lezer te vertellen, wat dat eigenlijk voor een genitief is. Twee schoolsche plaatsen, aan een heele rij bij Kühner-Stegmann ontleend, worden daarvoor, een in extenso zelfs, meegedeeld. En dan voegt Br. er zelfbewust nog aan toe: „unum exemplum Livianum ipse affero etc.“. Het is kolossaal!

Een voorbeeld van onbeholpenheid van uitdrukking en verwarring der feiten vindt men in de § over het plusquamperfectum p. 51. „Ovidius gebruikt *fuera*m voor *eram* (volgt een pl.), eveneens Martialis (volgt pl.), ook Livius gebruikt zeer vaak het plqpf. van esse voor het impf. (volgt één pl.), en dat gebruik vinden wij nu ook bij Arn.” Aldus de betoogtrant van Brakman. Dit had moeten luiden: „De reeds in het oudste Latijn (vgl. Lindsay, Syntax of Plautus p. 62 vg., Blase Hist. Synt. III, 1 p. 217 vgg., Kühner-Stegmann II. 1. 141 A. 1) voorkomende vervanging van het imperfectum *en perfectum* van sommige verba (esse, habere, dicere) door het plusquamperfectum vindt men ook — maar geheel formeel — bij Arn.” Terwijl het oudere gebruik hierop berust, dat een handeling niet alleen als voortdurend in het verleden, maar tevens als afgelopen in het heden wordt gedacht (in het door Br. geciteerde geval Ov. Her. I. 115 te discedente fueram puella denkt Penelope t. d. *eram* puella en — helaas — puella *fui*). Later verliest het gebruik van pqp. voor impf. of perf. zijn psychologische ondergrond en worden zij, gelijk bij Arn., formeel aan elkaar gelijk. Dit wordt beter dan door de bij Br. aangehaalde voorbeelden aangetoond door de aaneengeschaalde gevallen VI. 21 (p. 232, 17 R.) ubinam fuerat rex poli . . . , 22 (p. 233, 22), ubinam gentium fuerant una atque altera Venus, 23 (p. 234, 8) ubinam fulminator tempore illo fuit (maar aan het gebruik van het pqp. voor perf. heeft Br. zelfs niet gedacht). Niets echter hebben met dit zgn. „verschoven” plqpf. die gevallen in Livius, waarop Br. doelt, uit te staan. Immers in de oudere, maar vooral in de zilveren Latiniteit gaat in het praeteritum passivi (vgl. Kühner-Stegmann II. 166 vg.) het gevoel voor het in het part. perf. pass. aanwezige praeteritum-begrip geleidelijk verloren en wordt als 't ware een praeteritum in de tweede macht ingevoerd door *alle* met dit participium verbonden duratieve tempora en modi van esse in het praeteritum te verheffen (laudatus fui, fueram, fuero, fuisse etc. i. p. v. laudatus sum, eram, etc.); een analoog, maar minder vaak voorkomend, verschijnsel is laudaturus fore in pl. v. laudaturus esse.

Bij een willekeurige behandeling van het materiaal, gelijk wij dit bij Br. vinden, wekt het ontbreken van een resumeerende slotparagraaf, waarin uiteengezet zou moeten worden, welke verschijnselen in het bijzonder aan Arn. eigen zijn en welke hij met de auteurs van zijn tijd gemeen heeft, geen verwondering.

Een afzonderlijke literaturopgave ontbreekt eveneens. De index der behandelde plaatsen heeft alleen op Arn. zelf betrekking en dan nog slechts — kenschetsend voor Brakmans richting — op die plaatsen, die positief of negatief pertinent ad artem *criticam*. Overbodig is het lijstje van de 10 pl., die Br. in het Nederlandsch — belgice, zooals hij in stede van vernacule telkens zegt — heeft vertaald.

De lectuur van dit geschrift wordt nog door drie uiterlijke omstandigheden bemoeilijkt. Vooreerst laat Br. de door hem geciteerde Arnobius-plaatsen noch door b.v. cursiveering noch door eenig leesteeken noch zelfs door een hoofdletter, doch alleen door nr. van boek, caput en pag. van Reiff. uitkomen; nu moet men telkens uitzoeken waar het citaat ophoudt en Br. zelf weer aan het woord komt. Verder door de yeel te tal-

rijke, dikwijls volkomen onoordeelkundig aangebrachte alinea's, waardoor wat bijeenbehoort willekeurig wordt gescheiden. En dan door de hoogst middelmatige latiniteit, die Br. tot voertuig zijner gedachten kiest.

Ongetwijfeld schuilt achter dit geschrift heel wat eruditie, maar de wetenschappelijke productie dient niet om deze ten toon te spreiden of om onvoldragen collectanea af te drukken. Had Br. het essentieele van zijn studie, d. i. datgene, waarin hij de kennis van Arnobius vooruitgebracht heeft, tot een tijdschriftartikel verwerkt, dan zou het als zoodanig een goed figuur hebben gemaakt. De uitgave dezer Arnobiana als boek wordt door niets gerechtvaardigd. Wie zich, zooals Brakman, van een vrije tribune tot het forum der vakgenooten wil wenden, moet degelijker, afgeronder en vooral complexiever werk leveren.

Amsterdam.

M. Boas.

H. Th. Obbink, *Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de Babylonische Bronnen*. Utrecht, A. Oosthoek. 1917. (Pr. fl. 2.90).

Een net uitgevoerd, aangenaam leesbaar, voor velen nuttig boek. Het hier behandelde probleem trekt begrijpelijkerwijze steeds opnieuw de aandacht van godsdiensthistorici en oudtestamentici, van theologen en belangstellende „leeken.” Zij vinden hier een helder referaat, niet zoozeer over de meeningen van allerlei geleerden, als wel allereerst over de feitelijke gegevens betreffende dat probleem. De israëlietische en babylonische bronnen worden in vertaling meegedeeld; het geleerde apparaat is ondergebracht in aantekeningen aan den voet der bladzijden, zoodat de tekst van het boek goed te lezen is ook voor hen die toevallig geen Hebreuwsch, Babylonisch of Sumerisch verstaan. Bijna al het beschikbare materiaal uit Israël en Babel is gebruikt, dikwijls ook uitvoerig besproken en toegelicht; nu en dan worden enkele parallelen uit Egypte aangehaald. Eenige duidelijke reproducties van babylonische en egyptische afbeeldingen dienen tot illustratie. Zeer talrijke literaturopgaven (ook uit de tijdschriften) wijzen den weg tot een nog bredere bestudeering der zoo interessante kwestie.

De schrijver geeft bovendien een thetische uiteenzetting van zijn eigen voorstelling omtrent het verband tusschen „Babel” en „Bijbel”, speciaal in zake het paradijsverhaal. (Bij verscheidene punten zijn ook de opvattingen van andere onderzoekers vermeld of besproken).

Al dadelijk komt de vraag naar voren: hoe zijn de babylonische bronnen door de israëlietische schrijvers gebruikt en omgewerkt? De Inleiding bespreekt deze kwestie van een algemeen gezichtspunt uit. De bestudeering van de oud-oostersche culturen en religies heeft diep ingrijpende gevolgen gehad voor de oudtestamentische wetenschap. Israël staat niet, zooals vroeger, gelsoleerd; wij zien thans den achtergrond van zijn leven en zijn geestelijk bezit. Daarbij mag echter niet vergeten worden dat, voor een juiste waardeering van Israëls rol in de godsdienstgeschiedenis, het onderscheid tusschen Israël eenerzijds, en de omringende cultuur anderzijds niet minder belangrijk is dan de overeenkomst tusschen die beide factoren. — Wanneer nu in het Oude Testament zegswijzen voorkomen wier ana-

logen ook in de soms veel oudere babylonische teksten worden gevonden, dan *kan* zoo'n overeenkomst van woorden wijzen op een overeenkomst van voorstellingen. Maar het behoeft niet; „gelijke uitdrukkingen” beteekent niet zonder meer „gelijke waarden”, want: als twee hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde. Immers de godsdienstige voorstelling en de taal, die haar voertuig is, beïnvloeden elkander. Die *wederkeerige* werking brengt mede „een onbewuste, zeer geleidelijke verschuiving in beteekenis”. In de zoo conservatieve wereld van het oude Oosten kunnen nieuwe denkbeelden alleen dan ingang vinden, wanneer zij zich hullen in het gewaad der gangbare zegswijzen. Hoe moet dan blijken, of achter bepaalde vormen, in Babel en in Israël, een nieuwe geest schuilt? Uit het geheele verband waarin die uitdrukkingen voorkomen. Er is dus groote vertrouwdheid noodig zoowel met de babylonische als met de israëlietische denkwereld, om de woorden, waarin die denkwereld zich uitspreekt, juist te waardeeren.

Op deze principiële uiteenzetting volgt, in hoofdstuk I, een eigen vertaling van het bijbelsch paradijsverhaal — daarbij een reeks taalkundige opmerkingen, waarin o.a. ook gewezen wordt op het verband tusschen de hebreuwsche zegswijzen en de babylonische parallelen.

Hoofdstuk II wijst er op dat het paradijsverhaal één geheel vormt, en toch allerlei oneffenheden vertoont. Ten onrechte heeft men verondersteld, hetzij dat een paar parallele verhalen tot één zijn verbonden, hetzij dat één kernverhaal ten grondslag is gelegd en daarna is aangevuld. Het paradijsverhaal is een israëlietisch verhaal, opgebouwd uit materiaal van verschillende (vooral babylonische) herkomst. Dit blijkt uit het feit, dat het verhaal uit zichzelf niet te begrijpen is, én dat er verscheidene uitdrukkingen in voorkomen, die niet harmoniëren met de verdere zienswijze van den betreffenden israëlietischen schrijver (nl. den zgn. Jahwist).

Hoofdstuk III (74 blz.) geeft het babylonisch materiaal, nl. (A) de Paradijswoning: Eden, enz.; (B) de Paradijsboomen: levensplant, godentuin, levensspijs, enz.; (C) de Slang en de Cherubs: verschillende slangennamen, kuribu's, slangen met pooten en handen, allerlei „draken”, genii bij heilige boomen en poorten; (D) den Mensch: een reeks tradities aangaande schepping van den mensch, het verschil tusschen mensch en god.

Ten slotte behandelt de schrijver (hoofdstuk IV, 52 b'z.) de beteekenis van het babylonisch materiaal voor het bijbelsch paradijsverhaal. De naam „Eden” komt van het sumer.-babyl. *edinu* (oorspr. „steppe”, dan nomen proprium). Het paradijs is, in Israël, van godenpark tot menschentuin geworden, in het verre oosten gelocaliseerd als levenswoning (met den levensboom); maar volgens een andere opvatting (welke haar sporen heeft achtergelaten in Gen. 2, 10—14) ligt het paradijs op den godenberg in het noorden, waar de groote rivieren ontspringen. — Bij de schepping van den mensch is, in Israël, het mythologisch-anthropomorfe element op den achtergrond geschoven; de mensch ontvangt goddelijk leven, doch geen goddelijke kennis — terwijl in de babylonische verhalen juist wel inzicht, maar geen leven wordt geschonken. — De eerste mensch heet *hā-ādām* = „de menschheid”; dit past niet als

benaming van den eersten *man naast* de vrouw, maar is ontleend aan de babylonische benaming van een der oerkoningen; *Amēlu* = „mensch”. — Uitvoerig wordt gehandeld over den levensboom in verband met den kennisboom. In Babel heeft de eerste mensch geen goddelijk leven en eet niet van den levensboom. In Israël daarentegen heeft hij geen goddelijke wijsheid, daarom wordt hier het verbod om te eten toegepast op den *kennisboom*. De toevoeging „(kennis) van goed en kwaad” is een israëlietisch theologumenon, dat zich aansluit bij de godsvoorstelling van den Jahwist. — De verleidende slang doet in twee opzichten aan den god Ea der babylonische Adapamythe denken: haar wijsheid en haar oppositie tegen den scheppergod. Bij den Jahwist wordt, onder invloed van de monotheïstische gedachte, de verleidende god in een dier gewijzigd. Die religieuze invloed treedt ook aan het licht in de ethische momenten van het bijbelsch paradijsverhaal. Immers hier wordt nauw verband gelegd tusschen de ongehoorzaamheid tegenover het goddelijk verbod en de macht van dood en ellende, zoodat de mensch het goddelijk leven dat hij aanvankelijk bezat, verloren heeft; in Babel daarentegen zien wij geen zedelijk conflict, de dood heerscht omdat de mensch van het begin aan geen vol goddelijk leven heeft genoten. — In verband met de eschatologische beteekenis die aan de babylonische mythe van den strijd tusschen den zonnegod (den wereldschepper) en het monster der duisternis wordt toegekend, ziet de schrijver in Gen. 3, 15 een zinspeling op een wereldredder die de anti-goddelijke chaosslang overwint. — —

Het voorgaande moge dienen om een indruk te geven omtrent den inhoud en de opvattingen van dit boek. Het broze materiaal wordt met voorzichtigheid behandeld. En waar de schrijver den weg der hypothesen betreedt, daar kan men toch goed het onderscheid zien tusschen de vaststaande en de minder zekere gegevens, tusschen de feiten en zijn verklaringen.

Enkele opmerkingen mogen hier een plaats vinden. Hiddēkel „Tigris” komt niet van sumer. *Idigna* (blz. 14¹), want van waar die *h*? Men kan niet meer zeggen dan dat het komt van *hidikl of *hadikl. Om een dergelijke reden kan „Eden” (met 'ain) bezwaarlijk van het sumer.-babyl. *edinu* worden afgeleid (39), want dan zou het hebr. woord met een alef moeten beginnen; bij een laat-arameesche ontleening zou zoo'n „bijgevoegde” ain geen moeilijkheid opleveren, bij het Hebreuwsch wel. Men denke veeleer aan een „oorspronkelijk” verband met den stam van 'eden = „lieflijkheid” (vgl. 114); zoo'n denkbeeld vindt men in Babylonië b.v. in de schrijfwijze van den naam Eridu (35) als *eri-du[g]* = „lieflijk oord”. — Bij blz. 19² kan worden gevoegd: M. Förster, *Adams Erschaffung ARW*. 1908, 477 ff., cf. 1909, 160. — De schrijver volgt (35 en elders) Langdon's behandeling van de sumerische paradijstraditie. Maar Langdon laat zijn momentane invallen vaak te spoedig drukken, hij is geen betrouwbare gids, vooral niet in linguïstisch opzicht. — Meissner heeft het zeer waarschijnlijk gemaakt dat Tilmun (37) = de Bahrein-eilanden, vgl. Meissner, *Orient. Lit. Zeitung* 1917, 201. — De teekens *giš* + *hu* (40) moeten gelezen worden *Umma*. — *Mali rišāti* beteekent wel niet „vol genot” (46), maar „vol (vogel)gezang”. — De meening van

Sayce (46^b) dat babyl. *tērtu* zou zijn = hebr. *tōrā* is geheel verkeerd; dit is een etymologiseeren op den klank af. *Tērtu* < **ta-w'ir-t-u*, *tōrā* < **ta-wr[ij]-at-u*; en pas in de *afgeleide* beteekenissen naderen beide woorden eenigszins tot elkaar. Zoo is het ook linguïstisch niet mogelijk dat hebr. *tēhōm* (< *tīhām*) zou komen van babyl. *tiām-at*, want dan moest het hebr. woord een alef in plaats van een h hebben. — Dat de ceder als levensboom fungeert (48) zal wel hiermee samenhangen, dat de ceder altijd groen is; vgl. de boomen aan den woestijnrand, in Egypte. De ceder is verwant aan den pijnboom (*larix*), niet is „de pijnboom een ceder-soort.” — Bij blz. 57¹ kan worden toegevoegd: Vollers, *Chidher ARW.* 1909, 234 ff., 474 f.; cf. 1910, 92 ff.; Friedländer. *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman.* 1913. — Het overbrengen van boomen uit het godenland naar Sargon's eigen rijk (67) herinnert aan de egyptische koningin *Hat'epsut*, die een godenpark bij haar tempel liet aanleggen van boomen uit het godenland Punt. Vergelijk verder *Mitteil. der Vorderas. Gesellsch.* 1910, 476 ff. — De god *NIN.IB* (80 en elders) zal wel *Nimurta* = *Nimrod* (?) moeten worden gelezen; zie *Ugnad, Orient. Lit. Zeit.* 1917, 1 ff. — Het woord „paradijs” (113¹) komt ook in het jongere Assyrisch voor: *pardIsu*. — Dat is het Jahwistisch schepingsverhaal „geen restje mythologie over is” (117), is m. i. te sterk gezegd. Het bootseeren uit klei, het blazen in de neusgaten, de schepping der vrouw — het zijn toch mythologische (formeele, 112) resten; „terughoudende kieschheid” is bij den Jahwist zeer zeker op te merken in vergelijking met het babylonisch verhaal, doch niet in verhouding tot den auteur van *Genesis* 1. — Op blz. 120v. wordt omtrent het verhaal van de schepping der vrouw (14 v., 29) gezegd, dat het *twee* verschillende motieven bevat: a) Jahwe poogt tevergeefs een vrouw te scheppen, b) Adam geeft aan de dieren namen. Maar ik kan niet inzien dat die exegese juist is. *Gen.* 2, 18 zegt dat Jahwe „een *passende hulpe*” (niet: vrouw!) wil maken. Jahwe vervaardigt dan successievelijk verschillende wezens, in de hoop dat er een geschikte partner voor Adam zal zijn. Uit de kreet, waarmede Adam dan telkens den voor hem bestonden partner begroet, moet blijken, of hij het nieuwe wezen herkent als een bij hem passende hulp (de *naam* drukt het *wezen* uit!). De verschillende pogingen leveren aanvankelijk geen bevredigend resultaat op; het zijn de wezens, die (bij de latere menschengeneraties) onder de verschillende dier- en vogelnamen bekend staan. Dan maakt Jahwe een wezen, dat aan Adam nóg nauwer verwant is dan de (eveneens uit leem geboetseerde) „dieren”; en nu zegt Adam: „*dit wezen is een iššā, zij past bij den Iš.*” *L**-zot, vers 23, = „deze”, niet „daarom.” Het verhaal is eenheitlich: de dieren zijn mislukte partners, de vrouw is een geslaagde partner. — Blz. 126 zegt dat *ādām* (< *ādām-u) niet kan worden afgeleid van *adāmā* = „aarde” (< *ādām-at-u). Taalkundige bezwaren zie ik echter niet. Het wegvallen van een silbe (hier: -at-) heeft talrijke analogieën. Zoo wordt b.v. uit 'ibr -fj-u = „Hebreër”, eigl. „[man] van den overkant ('ibr-u)”, teruggeconstrueerd de naam Eber (< 'ibr-u) = de legendarische stamvader der Hebreërs. Een analoog voorbeeld is het oud-indische woord *sura*: toen *asura* (stam: as) „god”

later de beteekenis „daemon” kreeg, werd het opgevat als a-sura, en hieruit leidde men een nieuw woord *sura* „god” af. — De (latere) iraansche *Ferwerdin* (132) zijn niet anders dan de bekende oud-awestische *Fravaši's*. Indien de hypothese van *Andreas* en *Wackernagel* omtrent de werkelijke uitspraak van het zoo eigen aardige „tweede” š-teeken van het awestische schrift juist blijkt, en het woord *fravaši* dus moet worden uitgesproken *fravarti*, dan is het verband van beide namen evident. — Blz. 143²: de voorstelling dat de mensch, vóór de wereldschepping, aan den godenraad deelneemt, doet denken aan die babylonische opvatting, volgens welke de nieuwe maan geschapen is door de werking van goden en van menschen. — In het zng. vierde fragment der *Adapamythe* wordt verhaald (150), „hoe de mensch door een verkeerde daad zichzelf lijden en ziekte op den hals haalde”. Het woord „dood” wordt in dit verband niet genoemd; maar voor het babylonisch besef liggen de begrippen „ziekte” en „dood” zéér dicht bijeen (vgl. blz. 107). Daarom mag uit de afwezigheid van het woord „dood” evenmin eenige vèr-gaande conclusie worden getrokken, als uit de afwezigheid van het woord „zonde” in het bijbelsch paradijsverhaal (154 v.). Daarom is voorts het gezegd, dat in Babel niets blijkt van eenigen samenhang tusschen zonde en dood (96¹) [of ziekte] te sterk. — Wanneer de schrijver zegt (161), dat de geschiedenis van de heroën *Adapa*, *Tagtug*, *Gilgameš* en *Utnapištim* geen eigenlijke menschengeschiedenis is, dan moet worden opgemerkt dat — wat betreft het uitkomen aan het doodslot — *Gilgameš* en *Utnapištim* juist *niet* op één lijn staan, en dat de geschiedenis van *Gilgameš* wél echt menschelijk is, hetgeen dan ook blz. 162 implicite wordt erkend. —

De aandacht van den lezer wordt natuurlijk vooral getrokken door die beschouwingen, waarin de schrijver min of meer afwijkt van de gangbare opvattingen. Op blz. 128 v. wordt betoogd dat de sage van den moord op *Abel* (*Gen.* 4, 1—17) in vele opzichten parallel loopt met *Gen.* 3; dus een zondeval-verhaal. In *Gen.* 3 werd de eerste vrouw aangeduid als *iššā*, in *Gen.* 4 als *hawwā* (*Eva*); toen beide verhalen met elkaar werden verbonden is het tegenwoordige vers 3,20 (dat niet in het verband past en toch oud materiaal bevat) van zijn oorspronkelijke plaats, tusschen 4,1 en 4,2, naar zijn tegenwoordige plaats overgebracht. — Een andere scherpzinnige hypothese (134) handelt over den levensboom. Volgens de bedoeling van den Jahwist mocht de mensch er van eten, vóórdat hij het goddelijk verbod had overtreden, al zegt de J. het niet expressis verbis; in *Gen.* 3,22 is *pèn* = „opdat *niet verder*”. Deze uitvoerig besproken hypothese hangt nauw samen met de (boven reeds genoemde) denkbeelden in Babel en *Israël* omtrent de verhouding tusschen God en mensch, zie blz. 94—99, 107, 118 v., 132 v., 142—144, en omtrent de beteekenis van den levensboom en den kennisboom.

Leiden.

G. J. Thierry.

Marie Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? Proeve van toegepaste sprookjeskunde. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1917.

De vraag, die *Mejuffrouw Ramondt* in bovenstaande titel opnieuw aan de orde stelt, werd een vijftientig jaar geleden bijna eenstemmig ontkennend beantwoord.

Dat de kwestie daarom voor vrijwel afgedaan gold, zoals de schrijfster meent, zou ik niet durven zeggen. Aarzelend en maar half bevredigd heb ik mij indertijd, in de Inleiding van mijn uitgave van de *Elegast* bij het resultaat van Gaston Paris, dat ook dat van Jonckbloet was, neergelegd, en ook anderen achtten het vraagstuk nog allesbehalve beslist.

Is het dat nu? Het gehele vraagstuk is door deze schrijfster veel ruimer opgevat en uitvoeriger uitgewerkt dan iemand dat tot nog toe gedaan had, en daarbij komt veel belangwekkends en wetenswaardigs ter sprake. Maar tot een enigszins overtuigende conclusie komt ook zij naar mijn mening niet. Naar haar eigen mening wel. Zij acht op zijn minst waarschijnlijk gemaakt: „de Dietsche roman is niet vertaald naar den Fra., maar de verwantschap tusschen beiden hebben ze te danken aan hun geboorte uit verwante sagen, ontstaan uit één en dezelfde overlevering” (blz. 135).

Hoe is Mej. Ramondt tot deze overtuiging gekomen? Zij zal me ten goede houden, dat ik me niet verder bezighoud met die argumenten, die zij aan haar „intuïtieve aanvoeling” ontleent: de „geur der oorspronkelijkheid” doet me te zeer denken aan de onbetrouwbaarheid der zintuigelijke waarneming. Kortom . . . het wetenschappelijk gehalte van het geheel staat ver boven de oumiskienbaar wat geforceerde aanhef.

De schrijfster karakteriseert in de titel haar werk als een proeve van toegepaste sprookjeskunde. En al geloof ik niet, dat in het gegeven geval de methode tot een bevredigend resultaat heeft geleid, dat is een gevolg van de bezwaarlijkheid om in dezen tot een oplossing te komen, het ligt niet aan de methode zelf en ook niet aan de wijze, waarop zij hier is toegepast.

Een kleine reeks verhalen uit het Oosten: twee verschillende verhalen bij de Russen, het reeds lang bekende *Volchlied* en het verhaal van *de Tsaar en de Dief*, één bij de Mangolen en één bij de Litauers worden met de Mnl. *Elegast* vergeleken.

Het *Volchlied* heeft inderdaad al heel weinig met de *Elegast* gemeen en ik twijfel, of het wel nodig was, dit in een, buiten kijf zeer zorgvuldige, vergelijking van twintig bladzijden aan te tonen. Maar heeft het *Volchlied* dus niets met de *Elegast* te maken, het andere Russiese, het Mongoolse en het Litauwse des te meer. Ofschoon soms vermengd met motieven uit andere sprookjes en in de voorstelling nu en dan op karakteristieke wijze afwijkende, hebben we hier zonder twijfel de kern van het *Elegast*-verhaal: een vorst, die uit stelen gaat, samen met een dief van beroep, om op die tocht te vernemen, dat er een samenzwering tegen zijn leven gesmeed wordt (blz. 34).

Of nu deze met de *Elegast* overeenkomende verhalen steunen op een zowel in het Oosten als in het Westen bekend volksverhaal of wel of ze eenvoudig door het Mnl. *Elegast*gedicht zelf ook naar het verre Oosten zijn verspreid, daarover heeft schr. (verg. blz. 132, 133) geen vaststaande mening. In elk geval, meent zij, ontbreekt in de Oosterse verhalen de *Elegast*figuur, d.w.z. aldaar vertoont de Dief niet de karaktertrekken, die hij in het Westen vertoont.

In een afzonderlijk hoofdstuk, dat de helft van het boek beslaat, wordt dan die *Elegast*figuur in oogen-schouw genomen. De inhoud is rijk genoeg, met het oog

op het einddoel van de gehele studie misschien hier en daar te overvloedig en niet altijd voldoende verwerkt. Onder drie oorspronkelijke gedaanten: als dwerg, als meesterdief en als tovenaer, vertoont zich *Elegast* in de verschillende aanhalingen, door Mej. Ramondt hier verenigd. Ongetwijfeld kan men *Elegast* op al die plaatsen niet als een boekenfiguur beschouwen, en naast de vergeleken larrons van het Franse epos behoudt hij zijn eigen karakter.

De betekenis van het verhaal van de koning der Sicambren, Basan, uit Franc de Rosières wordt door de schrijfster m.i. sterk overschat. De gelijkenis met het Karel-ende-*Elegast* verhaal is zo gering, dat het enig opmerkelijke in het verhaal voorzover ons onderwerp aangaat, eigenlijk is de samentreffing van de namen Basan en Heli-gastus. Dat geeft toch niet het recht te zeggen, dat we hier de „oersage” hebben gevonden, en dat Karel de Grote alleen in de plaats van Basan de Grote werd geschoven? Bij de oudere Thristemius, die de bron was van Franc de Rosières, ontbreekt zelfs de hele *Elegast*naam. En dan blijft er ter vergelijking niets over.

Hoe die samenvoeging van de namen Basan en Heli-gastus bij de Rosières te verklaren is, weet ik niet. In elk geval komt mij de hiermee samenhangende conclusie aan het eind van dit hoofdstuk: „Er was een sage van „Hoe een koning uit stelen ging” met Basin als dief ¹⁾, gelocaliseerd oostelijk van de Maas, en eenzelfde met *Elegast* als middelpunt, gelocaliseerd aan den Rijn”, niet voldoende gemotiveerd voor.

In het laatste hoofdstuk wordt dan de beslissende vraag behandeld, hoe de verhouding is tussen de verschillende versies, die we van het *Elegast*-verhaal kennen ²⁾. De vergelijking van de Oosterse verhalen met datgene, wat de Franse resumés en de Mnl. *Elegast* gemeen hebben, brengt de schrijfster tot het geraamte van het verhaal „Hoe een koning uit stelen ging.” Dat verhaal is dus zeer verbreid. En ik erken gaarne, dat dit resultaat meer recht kan geven, de vraag „kan de „*Elegast*”, nu hij geen vertaling is der bestaande chansons de Basin, geput zijn uit dit volksverhaal?” bevestigend te beantwoorden.

Maar met één ding kan ik me zeer slecht verenigen. Mej. R. betoogt met veel overtuiging, dat de Md. *Elegast* een „gepreciseerde, gerationaliseerde, gecompleteerde” redactie is van de Mnl. (blz. 112). Maar zij doet geen poging om de bezwaren, die tegen die mening zijn ingebracht, te weerleggen.

De Md. dichter, meent zij, vertaalt en bewerkt onze *Elegast* Maar de samenzwering der 12 pairs, die in het resumé van de *Renaus* staat, die de Mnl. *Elegast* echter in het geheel niet kent, vinden we toch in het Md. terug.

¹⁾ Dat Basin nog tot in veel later dagen in de Waalse gewesten de naam bij uitnemendheid voor een dief was, blijkt ook daaruit dat het Mannetje in de Maan daar nog Basin heet (Aug. Gittée in *Taal en Letteren* XI, 395).

²⁾ Eén toespeling wordt door de schrijfster niet vermeld, die van Guylem de Cervera, door G. Paris aangehaald *Romania Avail* 1892 p. 297:

Carles maynes fo layre
E Basi sos compayn
A cels quil volgron traire
A mort de plaits estrayn.

Kan dat misschien nog als een uitbreiding van de Md. dichter worden beschouwd, die toevallig tot overeenstemming met die Franse redactie leidt — het kost me al veel moeite dat te geloven — dat is toch helemaal ondenkbaar ten opzichte van die messen, die men in het Mnl. gedicht (vs. 1119) alleen *naest haren live* vindt, maar die in de *Karlamagnussage* zowel als in het Md. in de mouwen worden verborgen en daaruit dan ook te voorschijn worden gebracht, en ten opzichte van dat paard, waarvan ons gedicht niet spreekt, maar dat én in de Yslandsche redactie én in het Md. gedicht door Basin-Elegast wordt meegenomen, als hij het kasteel verlaat.

Juist om die „schijnbare kleinigheden” twijfelde ik indertijd ernstig of men het Md. gedicht wel als van de Elegast afhankelijk mocht beschouwen. Het was immers mogelijk, dat men juist hier een uitgewerkt en aangevuld verhaal bezat, tot die redactie van het gedicht behorende, die ook onze dichter had vertaald of bewerkt. Ik acht het een belangrijk verzuim, dat Mej. R. het Md. gedicht niet in zijn geheel heeft bestudeerd. Juist daar zullen we misschien voor de kwestie het meeste houvast krijgen. Immers hebben we aan de ene zijde bovengenoemde afwijkingen, aan de andere zijde zien we al uit de aanhalingen van Bech treffende overeenkomst. Op blz. 14 en 15 van mijn uitgave heb ik al enige punten van overeenkomst aangewezen. Ik voeg er nu nog een bij, waardoor ik tegelijkertijd een dwaze fout geloof te herstellen, die ik op voorgang van Bech, en die juffrouw R. op mijn voorgang heeft begaan. We hebben ons alle drie ongerust gemaakt over de „zonderlinge regels”:

Den man he dorch dy wolken sach
Gar wunnechlichen dringen,

denkende, dat met „den man” toch wel Elegast moest worden bedoeld. Maar de zaak wordt eenvoudiger, wanneer we denken aan vs. 200 van de Elegast.:

Die mane scheen over claer,

Amsterdam.

E. T. Kuiper.

H. J. Scharp, Overzicht van het Romeinsche Muntwezen vóór de invoering van den denarius in het jaar 269 vóór Chr. Feestuitgave ter herinnering aan het 25-jarig bestaan van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde. Amsterdam 1917, niet in den handel.

In het jaar 1910 verscheen bij Josef Baer en Co. het monumentale werk van den Frankforter Numismaat E. I. Haerberlin over het Romeinsche en Middel-Italische aas grave, een foliodeel met een Atlas van 103 platen, waarop de voornaamste stukken van Haerberlins eigen zeer uitgebreide verzamelingen van de groote penningkabinetten zijn afgebeeld. Dit werk, voorbereid door een artikel in de *Berliner Münzblätter* van 1905 en 1906 *Zum Corpus numorum aeris gravis. Die Systematik des ältesten römischen Münzwesens* bracht een geheele omwenteling in de bestaande meeningen over het oud-Romeinsche muntwezen teweeg.

De resultaten van Haerberlins grondige onderzoekingen, hoewel bestreden door Sambon en Soutzo, zijn over het geheel als juist aanvaard.

De heer Scharp heeft het gelukkig denkbeeld gehad Haerberlins theorie, zooals hij terecht zegt bij slechts

weinig ten onzent bekend, „onder het bereik te brengen van die kringen waar men zich voor archeologie en monetologie interesseert.” Dat die kringen slechts gering in aantal en niet uitgebreid zijn doet aan het loffelijke van zijn pogen niet af. In een overzicht van slechts 42 bladzijden geeft de heer Scharp, duidelijk en beknopt, de resultaten van Haerberlins werk, dat hij overigens volstrekt niet slaafsch volgt of slechts excerpert. Hij kent ook de vroegere litteratuur over dit moeilijk onderwerp, en maakt er op oordeelkundige wijze gebruik van.

De heer Scharp heeft met zijn feestgave een goed werk gedaan. Laat ons met hem hopen dat er de in ons land nog steeds geringe belangstelling voor deze problemen door moge gewekt worden.

Amsterdam.

U. Ph. Boissevain.

J. Formigé, Le prétendu cirque romain d'Orange. (Académie des Inscriptions XII, 1). Paris, Klincksieck. 1917. (Pr. fr. 1.50).

Naast het beroemde theater van Orange ligt een Romeinsch bouwwerk in den vorm van een halven cirkel. Het zijn de grondslagen van rijen zitplaatsen, die oploopen als in een theater. Bij deze zitplaatsen sluit een lange muur aan, zonder twijfel behoorend tot hetzelfde geheel. Men meende vroeger, dat het een circus was, gebouwd met het theater bij het stichten der kolonie Orange in den tijd van Augustus.

De architect Formigé, bekend door zijn onderzoekingen over Romeinsche gebouwen in Frankrijk, heeft thans deze overblijfselen bestudeerd. Het bleek daarbij, dat behalve de lange muur nog eenige andere muren en grondslagen in de nabijheid behoorden tot hetzelfde gebouw. Dit alles werd in teekening gebracht en voor een reconstructie van het geheel gebruikt.

Het was zonder twijfel geen circus. Veeleer heeft men hier de overblijfselen van een *gymnasium* in Griekschentant. Men kan immers nog eenigszins herkennen de drie deelen van het *gymnasium*, die Vitruvius noemt: de *palaestra* met het badhuis, de gaanderijen met de *ambulatio*, het *stadium*. Wel zijn de overblijfselen gering. Maar de schrijver weet ons door een reconstructie toch duidelijk te maken, hoe men met eenige phantasie de drie deelen van het *gymnasium* kan terugvinden in de ruïne.

De reconstructie is niet in elk opzicht overtuigend. Bij dit *gymnasium* immers was de *ambulatio* tegelijkertijd bestemd voor *stadium*. Want van het *stadium* is als afzonderlijk gedeelte alleen het eindpunt aanwezig met de oplopende rijen voor de toeschouwers. En dit is het eenige gedeelte van het bouwwerk, dat men nog nauwkeurig kan herkennen. Maar dan kon ook de *ambulatio* niet beplant zijn, zooals op de teekening is aangegeven. Want daar liepen bij den wedstrijd de atleten.

De details van het bouwwerk zijn geheel onzeker. En van de *palaestra* zijn zelfs alleen de afmetingen bekend. Toch vinden wij ook van dit gedeelte een volledige reconstructie. Het voorschrift van Vitruvius, dat men aan het slot van het artikel vindt afgedrukt, is daarbij getrouw gevolgd. En deze reconstructie doet den modernen architect alle eer aan. Alleen moet men opmerken, dat bij het badhuis de stookplaatsen ontbreken. Vitruvius spreekt hier niet van stookplaatsen, omdat hij de thermen al vroeger uitvoerig had beschreven.

Bovendien is het niet waarschijnlijk, dat reeds in den tijd van Augustus een badhuis zoo regelmatig was gebouwd, als wij het hier zien afgebeeld. De groote thermen van Pompeji, uit den Hellenistischen tijd, geven ons van zulk een gebouw een geheel andere voorstelling. En juist dit badhuis te Pompeji is een goed voorbeeld van een *palaestra*. Ook de andere thermen van de stad zijn niet zoo regelmatig van bouw. Eerst in den lateren Keizertijd immers heeft men de verschillende deelen vereenigd tot een monumentaal geheel.

De hier gepubliceerde reconstructie van een *gymnasium* zal evenwel zonder twijfel van goeden dienst zijn ter illustratie van het hoofdstuk van Vitruvius over deze gebouwen.

Den Haag.

A. W. Bijvanc k.

M. J. A. de Vrijer, Henricus Regius, een „cartesiaansch” hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool, 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1917.

Met ingenomenheid mag ik de aandacht vestigen op dit verdienstelijk academisch proefschrift, onlangs voor de Groningsche faculteit van godgeleerdheid verdedigd. Naar beproefde methode bewerkt, op grondige studie berustend, rustig en bezonnen geschreven, ontbeert het bij dat alles niet dien korrel attisch zout, die de lectuur veraangenaamt en de dingen beter doet begrijpen. Dit boek is een pleidooi. „Om zijne verwerping 't meest”, zegt de schrijver, „wijdde ik Regius mijn onderzoek (221). „De traditie omtrent hem bleek onjuist, zoo mocht de historie spreken” (3), dat „historisch onderzoek, dat”, lees ik met instemming, „ons bescheiden maakt”, maar meteen vrijmoedigheid tot spreken geeft. Ik meen, dat in 't algemeen dr. de Vrijer zijn pleit heeft gewonnen. Regius, in den loop zijner ontwikkeling zich van den eens gevolgden meester, Descartes, verwijderend en van den aanvang af Voetius' tegenstander, is door beide partijen in kwaad gerucht gebracht, die zijne fouten van wispelturigheid en lichtgeraaktheid breed hebben uitgemeten, maar zijne groote verdiensten in de schaduw hebben gelaten. Met onedele wapenen is Voetius-zelf niet moede geworden hem te bekampen (26, 32, 40, 43, 53, 111), maar zelfs Duker, Voetius' uitnemende biograaf, is tegenover Regius niet billijk (24, 30 vlg. 169). Het beeld, ons dan thans geboden, vertoont ons den Utrechtschen medicus-filosoof, hoogleeraar van 1639 tot zijn dood, 19 Februari 1679, als hij, 80 jaren oud, eenzaam sterft, van vrouw en kinderen beroofd, een man met neiging tot het paradoxale maar met den moed zijner overtuiging, half gedwongen half door eigen naturel midden in den theologisch-wijsgeerigen strijd zijner dagen geworpen, het opnemend voor Copernicus en zijn stelsel, Harvey en diens ontdekking verdedigend, voorlooper van Spinoza en Kant. De schrijver teekent ons den mensch in een negentig bladzijden, hij gebruikt er ruim tweehonderd om de wijsgeerige ontwikkeling van zijn held te schilderen. Cartesiaan was hij in den aanvang, van den vereerden meester dat vrije onderzoek leerend, dat deze hem later misgunnen zou, toen de leerling op andere paden bleek te zijn aangeland. Regius' psychologie bracht hem op 't gebied der metafysica tot negatieve denkbeelden, die hem verre van Cartesius verwijderden en hem o.a. diens aangeboren ideeën, dus ook die

van God, deden verwerpen en hem maakten tot het „prototype van den agnosticus” (107), het is waar, zonder dat ook hij de terminologie losliet dier theologie, „aan wier banvloek men ontkwam door haar niet in de wielen te rijden” (14. 102. 112). In den breede, goed gedocumenteerd, heeft dr. de V. zijn betoog geleverd en ik zie niet, dat het ergens met vrucht zou kunnen worden weersproken. De voorwerpen van den strijd hebben voor een deel nog slechts historisch belang, voorzover zij het probleem raken van ziel en lichaam behouden zij al hunne beteekenis, de strijders zelve bewijzen voor de zooveelste maal, dat de menschen niet veranderen in hun deugden en gebreken. Ik vermeld nog, dat een aantal bijpersonen, van elders bekend, ook hier onze aandacht trekken, Huygens de vader, prinses Elizabeth van de Paltz, Regnerus van Mansvelt, Petrus van Balen, Joh. de Kater, terwijl de schrijver, ter illustratie zijner meening, met smaak en gelukkig gekozen citaten geeft ook uit literatuur buiten zijn eigenlijk onderwerp (153, n.l. 210, n. 7). Zoo kunnen wij dan dr. de V. met dezen arbeid oprecht geluk wenschen: hij heeft Regius inderdaad van blaam gezuiverd en, vooral, hem in zijne groote beteekenis voor de vaderlandsche wijsgeerige wetenschappen ons helder voor oogen gesteld, voortaan zal ieder, die over deze periode handelt, zijn boek ernstig moeten bestudeeren. Hoezeer taalonzuiverheid ons altijd bedreigt, blijkt, als wij zelfs hier lezen van de „Kepplersche hypothese” en van „wacht u niemand tegen u in het harnas te jagen.” (35, 113). De termen „orangistische preciesen” (77) en „goet cartesiaansch quaet prins” (85) kan men voor deze periode onzer geschiedenis, gelijk voor zoovele andere, toch slechts gedeeltelijk laten gelden: prins Willem I zelf was zeker niet „precies.”

Daar de uitgever aan het *Museum* niet het proefschrift, maar het in den handel gebrachte boek toezond zagen wij, tot ons leedwezen, niet de stellingen, welke toch voor de beoordeeling van iemands wetenschappelijke arbeid groote waarde hebben.

Leiden.

L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

N. J. Beversen, Oefeningen bij het onderwijs in het Latijn, 1ste stuk, Derde druk. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. f 1.50).

Wanneer leerlingen eener eerste klasse deze drie en negentig thema's en vertalingen, benevens aanhangsel, hebben doorgewerkt, is heel wat arbeid door hen verricht. Ik had wel gewild dat de bewerker hier en daar wat geschrapt had, bv.: In lite fratris mei multi vades sunt (31), of: De door een pijl gewonde Alexander was den troepen een reden tot toorn en droefheid, en: Een zeer hevige oorlog was voor u, Hercules, oorzaak dat ge de Olympische wedstrijden insteldet, en derg. zinnen, die onnoodige woorden bevatten of onnatuurlijk klinken en leeraar en leerling evenzeer vervelen. Ook acht ik themas als 56B na de 1ste, 60B na de 2de, 67C na de 4de conjugatie, als herhalingen, wel wat moeilijk, terwijl ik liever over sommige verba „anomala”, als facio en fero wat meer oefeningen zou gevonden hebben. Handiger ware het geweest de woordenlijsten in een afzonderlijk boekje te kunnen gebruiken. Het geheel maakt den indruk van overladen te zijn en mist de

aantrekkelijkheid waaraan we bij onze schoolboeken van den laatsten tijd gewend beginnen te raken. Dat een derde druk noodig geacht werd, bewijst intuschen dat het werk in ruime mate wordt gebruikt; de verzorging van het boek is in elk opzicht goed.

Haarlem.

A. H. GARRER.

J. M. Acket, Stijlstudie en stijl oefening. Een leerboek met opgaven om mondeling of schriftelijk te beantwoorden, voor alle inrichtingen van voortgezet onderwijs. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1918. (Pr. f 1.75).

In een 26-tal lessen, kleine cursussen mag men wel zeggen, behandelt de schrijver allerlei taalkwesties die men bij de stijles pleegt onder dak te brengen, en ook wel andere; hoofdstukken over taalkringen, Vlaams, analogie, contaminatie verwacht men misschien eerder in een grammatica. Toch moet erkend worden dat er evenveel voor te zeggen is zulke onderwerpen onder de stijlleer te rangschikken, en al lijkt de lijst van hoofdstukken op het eerste gezicht wat heterogeen, dit kan geen bezwaar zijn bij een leerstof waar het minder op systematische indeling dan op de methode van behandeling aankomt. Overigens zal de verschijning van dit „stijlboekje”, van een schrijver die men, naar wat hij over taalonderwijs heeft geschreven, verwant mag rekenen aan de kringen waar men gewoonlijk van stijlboekjes niets wil weten, de een of ander lichtelijk hebben bevreemd, en het heeft dan ook weinig gemeen met het bekende type. Zeker is er veel te zeggen voor de methode om stijlkwesities alleen te bespreken aan de hand van het leesboek, en mag men het oefenen van de leerlingen in het toepassen van aangeleerde conventionele beeldspraak, in het fabriceren van „flinke zinnen” in het oplossen van allerlei raadseltjes, uit den boze achten. Ook al wil men indachtig zijn aan het „vele wegen leiden naar Rome” en al ligt de schuld veelal aan onoordeelkundig gebruik, de ouderwetse boekjes boden maar al te veel gelegenheid tot mechanies werken en tot het instampen van weinig voedzame kennis. Ook is de leraar die de juiste weg in dezen zoekt in het levend maken van het woord, afkerig er van om allerlei uit hun verband gerukte fragmenten van bekende schrijvers, uit een sfeer waarin de leerlingen zich niet thuis voelen, als eerste voorwerp van zijn beschouwing te kiezen. Liever luistert hij de voorbeelden af uit de taal van de jongens zelf of uit zijn eigen taal, voorbeelden die hij op ongedwongen wijze in een milieu van gebeuren weet te plaatsen, waartoe juist de dichterlike uitknipsels zo ongeschikt zijn. Heeft hij de kracht van een woord of een uitdrukking doen beseffen, een stijlmerkwaardigheid werkelijk laten zien en voelbaar en tastbaar gemaakt, dan pas acht hij de tijd gekomen om de verwante verschijnselen in meer bijzondere taal te doen opmerken. Daarom ook, als ik hem goed begrijp, delft Acket naar „taalclichés”, naar volkshumor, naar spreekwoorden en al die bezonken schatten van volkskunst die onder ieders bereik zijn, leert hij de verborgen schoonheid in het gewoon geworden opmerken, en zo ook maakt hij zoetjes aan rijp voor de waardering van individuele kunstuiting. Wie zijn stijlonderwijs in die richting wil ontwikkelen, zal de lessen in dit boek als modellen van behandeling aanvaarden. Deze voorganger laat de jongens de kracht van de woorden proeven,

opent hun oog voor de beeldende waarde van uitdrukkingen en stijlvormen, verdiept en verinnigt hun taalgevoel, leert hun lezen, horen en spreken met oordeel des onderscheids. Van hem ook geen machtwoord om een retorische wending te veroordelen: liever laat hij zien hoe zo'n wending in scherpe waarneming zijn oorsprong had, hoe het gevoel er voor is verstompt, maar hoe ook vaak het leven er weer in is te brengen. Hij geeft geen sleutel voor het gebruik van synoniemen in nooit bevredigende definities, maar ontwikkelt liever het gevoel voor fijnere nuances door te wijzen op het scherper onderscheidingsvermogen waarvan de keuze van het ene inplaats van het andere woord de uiting is. De eenvoud van zijn betoogtrant is de eenvoud die alleen door meesterschap wordt verkregen, niet de alledaagse gewoonheid, maar de edeler eenvoud van wie diep in de zaken is doorgedrongen.

Een bezwaar tegen de invoering van dit leerboek in de klas is voor sommigen misschien gelegen juist in de volmaaktheid van de uiteenzettingen die het geeft. De lessen zijn kant en klaar, en menige leraar zal liever zelf willen zoeken dan eenvoudig reproducieren wat de schrijver voor hem heeft gezocht. Zo'n leraar echter zal het boek aan zijn lessen ten goede doen komen door het als handleiding te gebruiken. Aan de andere kant zal hij het weer niet willen missen om de opgaven die achter ieder hoofdstuk staan. Die opgaven bepalen zich tot het vragen naar verklaring van het gegevene, de toepassing wordt aan de praktijk van het leven overgelaten. Zoo is dit boek er een dat men afzondert uit de vele die men ter kennismaking ontvangt, omdat men er een persoonlijkheid uit hoort spreken naar wie men graag luistert, een persoonlijkheid die boeit omdat hij spreekt uit zijn liefde voor de taal.

's-Gravenhage.

D. C. TINBERGEN.

J. B. Barnhill, The Practical Englishman. With Americanisms (an improved Berlitz method). Third edition. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. f 1.00, geb. f 1.50).

De uitdrukking „an improved Berlitz method” wordt door den schrijver, in zijn voorrede, aldus verklaard:

1°. Dit boekje is geschreven hoofdzakelijk voor die onderwijzers, welke, bij het volgen van de B. methode, ook kunnen gebruik maken van de moedertaal van den leerling, dus niet voor onderwijzers die alleen Engelsch kennen.

2°. De onderwijzer kan zich in den toestand van den leerling verplaatsen en daardoor volkomen de moeilijkheden begrijpen, die hij zelf (bij 't leeren der taal) heeft ondervonden.

3°. Door vergelijking van de twee talen, en door 't spreken van de moedertaal van den leerling, kan hij moeilijkheden verklaren, die niet te verklaren zouden zijn indien hij zich alleen van 't Engelsch bediende.

4°. Hij behoeft zich niet angstvallig te houden aan den zeer beperkten woordvoorraad, die in 't gewone Berlitzboek gevonden wordt. Ook heeft de schrijver verscheidene Amerikanismen opgenomen, en gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Amerikaanse spelling van vele woorden en uitgangen. Het boek bevat 52 lessen, waarin allerlei onderwerpen uit het dagelijksch leven worden behandeld, en bij iedere

les behoort een stel vragen, die de leerling moet kunnen beantwoorden wanneer hij de les begrepen en bestudeerd heeft.

Men kan wel aannemen dat iemand, die dit boek behoorlijk heeft doorgewerkt, een vrij groote kennis van de Eng. spreektaal heeft verkregen, en over veel onderwerpen uit het dagelijksch leven een gesprek zal kunnen voeren. Maar voor welke leerlingen is het eigenlijk bestemd?

De eerste lessen handelen over het huis en zijn inhoud; dan volgen telwoorden, tijdsindeeling, het menschelijk lichaam, enz. enz.; maar over uitspraak wordt nergens iets gezegd, behalve hier en daar een opmerking over stomme medeklinkers. Ook van spraakkunst (behalve van onregelm. w. w.) wordt niet gerept, ofschoon reeds in de eerste lessen de leerling komt te staan voor moeilijkheden als het gebruik van *to do*, de *voornaamwoorden*, *hulpwerkwoorden*, *gerund*, enz. Moeten al die dingen telkens verklaard worden (en dit is toch onvermijdelijk), dan kan, ook doordat de meeste lessen vrij lang zijn, zeker niet meer dan een klein gedeelte van 't boek worden doorgewerkt in den loop van 't jaar. De uitspraak alleen reeds vereischt geruimen tijd, als men te doen heeft met beginners. Ik geloof dus dat het boekje bestemd is voor leerlingen, die reeds iets weten omtrent de uitspraak en de beginselen der spraakkunst. Met zulke leerlingen kan het zeker, als lees- en leerboek, met veel vrucht worden gebruikt.

Leiden.

J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDELINGEN.

In November 1917 is te Amsterdam opgericht de vereniging „Philologische Kring,” met het doel het zelfstandig wetenschappelijk onderzoek der leden te bevorderen op het gebied der taal- en letterkunde. Leden kunnen zijn doctoren of doctorandi in de letteren of bezitters van een volledige middelbare bevoegdheid voor de talen. In bijzondere gevallen kunnen ook anderen als lid worden voorgedragen. Men wordt lid krachtens een besluit der vergadering op een voordracht van twee leden. Ieder jaar worden minstens acht vergaderingen gehouden op de eerste Zaterdag der maanden October tot en met Mei.

Voor het eerste verenigingsjaar vormde zich het volgende bestuur: Dr. A. Borgeld, voorzitter; Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris; Dr. M. Boas, penningmeester.

Er zijn bereids vier vergaderingen gehouden, waarin Dr. A. Verschuur sprak over: „Een Nederlandsch Phonoticus der 17de eeuw”, Dr. M. Boas over: „De oudste Nederlandsche vertaling van het Handboekje van Epictetus (1564) en haar auteur (Marcus Antonius Gillis)”, Dr. A. Fokker, „Mededelingen over de Javaanse taal” deed en Dr. A. Borgeld een voordracht hield over „Wisen raet van vrouwen, verbreiding en oorsprong van een novelle uit den Decamerone van Boccaccio.” In de laatste vergadering sprak de hr. K. R. Gallas over: „Le réveil catholique dans la littérature française à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle.”

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de Corresp. Hellén., 1914, Janv.-Juin: E. Cavaignac, La chronol. égypt. au IIIe s. av. J.-C. — G. Blum, Nouvelles inscriptions de Delphes. — Ch. Picard et Ch. Avezou, Le testament de la prêtresse thessalonicienne. — M. Holleaux, Note sur deux décrets d'Abdère. — G. Blum et A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. — P. Perdrizet, Némésis, III. — A. Plassart, Inscriptions de Delphes. Règlement tégèate concernant le retour des bannis à Tégée en 324 av. J.-C.

Juillet-Déc.: A. Delatte, Etudes sur la magie grecque, V. — R. Vallois, *Apai*. — P. Graindor, L'entrée de l'Acropole sous l'Empire. — F. Courby, Note sur la date du portique d'Antigone, à Délos. — J. Pâris, Timbres amphoriques de Rhodes. — F. Courby, Le fronton oriental du temple archaïque d'Apollon, à Delphes. — P. Graindor, Inscriptions attiques d'époque impériale. — Dez., A propos d'une inscription de Ténos. — A. Plassart et G. Blum, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, I. — A. S. Arvanitopoulos et F. Hauser, Addenda et corrigenda.

1915, Janv.-Juin: J. Pâris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, I. — G. Blum, Princesshellénistiques. Ptolémée IV Philopator, Ptolémée VI Philométor, Antiochos (?) VIII Grypos. — Th. Macridy-bey et Ch. Picard, Fouilles du hiéron d'Apollon Clarios à Colophon. — A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, II — Remarques sur divers décrets de la Ligue étolienne. — J. Chamonard, E. Dhorme, F. Courby, Fouilles du Corps expéditionnaire d'Orient. — Recherches archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eléonte de Thrace.

Juillet-Déc.: P. Graindor, Les cosmètes du Mus. d'Athènes — Dez., Tête de nègre du Mus. de Berlin. — Ch. Dugas, Figurines d'envoutement trouvées à Délos.

Journal of Hellenic Studies, XXXVI, 2: J. D. Beazley, Two Vases in Harrow. — G. F. Hill, Apollo a. St. Michael. — A. H. Smith, Lord Elgin a. his Collection. — C. Albizzati, Two Ivory Fragments of a Statue of Athena.

XXXVII, 1: W. R. Lethaby, The Earlier Temple of Artemis at Ephesus. — Dez., A Fragment of an Ivory Statue at the British Museum. — W. Leaf, Notes on the Text of Strabo XIII. 1. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, II. — H. I. Bell, The Greek Papyrus Protocol. — J. Késér, Une Recette Homérique. — L. O. Th. Tudeer, On the Origin of the Maps attached to Ptolemy's Geography. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, I. — W. H. Buckler, Lydian Records. — A. B. Cook, A Pre-Persic Relief from Cottenham.

2: A. H. Smith, A Bronze Figure of a Youth in Oriental Costume. — W. R. Lethaby, The Parthenos. — G. H. Macurdy, Sun Myths and Resurrection Myths. — M. O. B. Caspari, A Survey of Greek Federal Coinage. — W. Miller, Valona. — J. L. Myres, The Plot of the *Alceste*. — S. A. Cook, A Lydian-Aramaic Bilingual, II.

Neophilologus, III, 3: J. J. Salverda de Grave, La diphthongaison des voyelles libres accentuées en français. — J. H. Kool, Le problème *Erec-Geraint*. — W. E. J. Kuiper, Eenige navolgingen van Horatius bij Leconte de Lisle. — K. R. Gallas, *L'Invitation au Voyage* de Baudelaire et la Hollande. — H. W. J. Kroes, Etymologische. — J. de Vries, Nederduitse Volksliederen in de *hidreks saga*, III. — R. C. Boer, Over den poëtischen vorm van de bronnen der *hidreks saga*. — A. E. H. Swaen, *Mute, to mute, mutings; muetir*. — H. A. W. Speckman, Het ghoehmschrift van Francis Bacon, II. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hazlitt, Moore, Lytton and Scott. — Varia.

Studiën, LXXXIX, April: F. de Bruyn, Is het Spiritisme van Lodge wetenschappelijk en christelijk? II. — L. P. P. Franke, Shakespeariana. — J. Stein, De bouw van het Heelal, I. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenez, de Kathol. hervormer van Spanje. — Is. Vogels, Kinderverstand en kindertaal voor den Psycholoog. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hugo Grotius, The freedom of the seas, transl. by Van Deman Magoffin, ed. Brown Scott: Engl. Hist. Rev. 1918, Jan. (Bensly).

Günther, English synonyms: Anglia, Beibl. 1918, n° 3 (Björkman).

Pijper, Kloosters: Lit. Zentralbl. 1918, n° 12 (Japikse).

ADVERTENTIEN.

In de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van
van
**JACOB VAN MAERLANT'S
STROPHISCHE GEDICHTEN**

DOOR

Dr. J. VERDAM,
Oud-Hoogleraar te
Leiden

en **Dr. P. LEENDERTZ Jr.,**
Leeraar aan het
Gymnasium te Amsterdam

Prijs f7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennismemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN

Sociaal Jaarboek voor Nederland 1918

(I)

onder redactie van

Prof. Mr. P. J. M. AALBERSE, Ir. J. W. ALBARD, Mej. Dr. J. VAN ANROOY, Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN en H. Ch. G. J. VAN DER MANDERE

De bedoeling van deze uitgave is om gegevens en mededeelingen van zoo uitgestrekt mogelijken aard te verschaffen omtrent sociale aangelegenheden, sociale wetgeving en practijk, vooreerst wat Nederland, later ook wat het Buitenland betreft.

Van dit Jaarboek mag getuigd worden dat het in een behoefte voorziet; reeds lang zagen de vele personen en corporaties in ons land, die zich op sociaal gebied bewegen, naar zulk een gids en vraagboek, tevens adresboek, uit.

Het is de bedoeling jaarlijks, behalve vele gegevens op sociaal gebied, op te nemen eenige artikelen van verschillende strekking en van bekende schrijvers en tevens enkele rubrieken, die het sociale leven in het algemeen betreffen.

Prijs gecartonneerd f2.50

Uitgebreid Prospectus op aanvraag verkrijgbaar

Uitg. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER

Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS

Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk f1.-

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR-CARM. I-XII

Prijs f1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

Pars Prior-Carm. I-XII

Prijs f1.50

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORRIS, London.

25ste Jaargang.

N°. 9.

Juni 1918.

Güntert, Indogermanische Ablautprobleme (Uhlenbeck).
T. v. Wilamowitz-Moellendorf, Die dramatische Technik des Sophokles (K. Kuiper).
Kiessling-Heinze, Q. Horatius Flaccus, I (Beck).
Schmidt, Psalmen deutsch im Rhythmus der Urschrift (Oort).
Poort, Literatuur (Prinsen).

Heidlauf, Lucidarius (Frantzen).
Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialekt dichters Charles E. Benham (Kern).
Van Duyl Bitter-Hovingh, Grammaire française (Salverda de Grave).
Weigand, Bulgarische Grammatik (v. Wijk-Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de Middeleeuwen (Fruin).
Alkema, Ons Insulinde (De Klerck).

Schoolboeken:
Van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst (Günther).
Uitgaven van de f^{rs} Wolters, Noordhoff, Veen en Van Goor Zonen.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HENSINS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Güntert, Indogermanische Ablautprobleme. Untersuchungen über Schwa secundum, einen zweiten indogermanischen Murelvokal. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft. Herausgegeben von Karl Brugmann und Ferdinand Sommer. 6). Strassburg, Karl J. Trübner. 1916. (Pr. M. 7).

In het eerste hoofdstuk van deze degelijke, van alphabetische registers voorzien monographie verdedigt de heer Güntert het zoogenaamde „Schwa indogermanicum”, dat in het Indo-Iraansch door *i*, in de meeste Europeesche talen door *a* gerepresenteerd wordt, tegen den bekenden aanval van Pedersen (KZ. 36, 74 sqq.), die van meening is dat de *i* van *pitár*- enz. onder bepaalde voorwaarden in het Indo-Iraansch uit *a* zoude zijn ontstaan. Inderdaad is de heer Güntert er m. i. in geslaagd Pedersen afdoende te weerleggen. Na aldus het goede recht van het „Schwa indogermanicum” als afzonderlijke klank der stamtaal te hebben gehandhaafd, gaat hij over tot het eigenlijke onderwerp van zijn boek, den met korte vocalen intermutterenden indistincten klinker, dien Fortunatov door middel van een alpha met een kleine *o* eronder aanduidde. Noch deze aanduidingsmethode, noch die van Hirt en Brugmann wordt door den schrijver gevolgd. Veeleer meent hij, dat het aanbeveling verdient het teken *ə* voor dit „Schwa secundum” te gebruiken en als schrijfwijze voor het „Schwa primum” een omgekeerde *a*, dus *ɶ*, in te voeren. Ik kan echter niet gelooven, dat het praktisch wezen zou om aan een geijkt teken als *ə*, dat wij allen sedert vele jaren voor de zwakke phase van lange vocalen hebben gebezigd, nu opeens een andere waarde toe te kennen.

Aan het stelselmatig onderzoek naar de *spontane*

representatie van „Schwa secundum” in de verschillende Indogermaansche talen laat de schrijver een paar hoofdstukken voorafgaan, die aan de veranderingen van dezen klank onder *bijzondere* voorwaarden in het Grieksch gewijd zijn. Het eerste van die twee capita behandelt de wisseling van *ε* en *ι*, waarbij hij twee gevallen van een met *ε* intermutterende *ι* onderscheidt, namelijk „bei folgendem *i*, *i̇*” en „bei benachbartem *u*, *u̇*.” Het volgende hoofdstuk handelt over de *u*-kleuring van „Schwa secundum” in het Grieksch, die volgens den heer Güntert regelmatig heeft plaatsgehad in de positie tusschen nasaal of liquida aan den eenen kant en labiaal, labiovelaar, of zuivere velaar aan den anderen kant, mits in de eerstvolgende syllabe een *ĩ* of *ĩ̇* aanwezig was.

In de volgende drie hoofdstukken gaat de heer Güntert na, welke spontane reflexen van „Schwa secundum” in de Indogermaansche talen van Europa en Azië zijn aan te wijzen. Het belangrijkste van de door hem verkregen resultaten is ongetwijfeld de bijna overal gelijke behandeling van „Schwa secundum” in de omgeving van explosivae en van liquidae of nasalen. De eigenaardige moeilijkheden, die het Indisch aanbiedt, tracht hij door het vaststellen van speciale regels op te lossen. Spontaan echter — meent de schrijver — wordt „Schwa secundum” in het Indo-Iraansch door *a* vertegenwoordigd, zoodat het in deze taalgroep met de sterke phase der *a*-vocalen is samengevallen. Ook in het Grieksch (afgezien van de boven vermelde restricties), het Keltisch, Italisch, Armenisch (en Albaneesch ?) is „Schwa secundum” tot *a* geworden, terwijl het onder alle voorwaarden in het Baltoslavisch door *i* (Lit. *i*, Slav. *ĩ*), in het Germaansch daarentegen door *u* gerepresenteerd is. Dan volgen nog een paar hoofdstukken respectievelijk over reeds in de Indogermaansche stamtaal plaatsgehad hebbende *u*-kleuring van „Schwa secundum” en over de

anteconsonantische verbindingen van dit phoneem met *i* en *y*. Daarna behandelt de schrijver nog het „Schwa secundum” in tweesillbige zware „bases”, en ten slotte geeft hij in een tiende hoofdstuk aanwijzingen over de verdeeling van reductie- en nulphase, alsmede een overzicht van den afgelegden weg met korte samenvatting zijner denkbeelden omtrent de voorgeschiedenis van het Indogermaansche vocalisme. Uit den aard der zaak onttrekken die denkbeelden zich aan contrôle.

Drukfouten zijn zeldzaam. Ik noteerde op p. 23, r. 2 van beneden *kañci*, waarvoor *kāñci* moet worden gelezen, en op p. 27, r. 2 van beneden *groads*, waarmede *groats* bedoeld zal zijn. Omtrent de verhouding tusschen accent en vocalisme bij de door hem op p. 130 geciteerde vormen is de heer Güntert verkeerd ingelicht.

Leiden.

C. C. Uhlenbeck.

Tycho von Wilamowitz-Moellendorff, Die dramatische Technik des Sophokles. Mit einem Beitrag von Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1917.

De uitgave van dit boek (als 22e deel van Kieslings en Wilamowitz' Philologische Untersuchungen) is in de allereerste plaats een daad van pieteit jegens de nagedachtenis van den jongen geleerde (zoon van den beroemden Berlijner Graecus) die in den strijd tegen Rusland bij Iwangerod het leven liet. Zijn vriend Ernst Kapp heeft het „aus dem Nachlass herausgegeben”, zijn Vader en zijn zwager Hiller von Gaertringen hebben zich, toen ook Kapp in dienst moest treden, belast met de correctuur der proefbladen, terwijl als parentalia aan het onvoltooid gebleven werk door den Vader eene uitermate boeiende en rijke studie over den Oedipus Colonëus en over de plaatselijke gesteldheid van den Kolonos Hippios en het Eumeniden-heiligdom werd toegevoegd die in mijn aankondiging alleen om deze reden verder onbesproken blijft omdat ik de beperkte plaatsruimte, welke ik voor dit mij persoonlijk door prof. v. Wilamowitz toegezonden boek aan de Redactie van het *Museum* waag te vragen, uitsluitend wensch te gebruiken voor eene korte karakteristiek van het *opus postumum* zelf.

Allereerst dan: dit werk moet worden aanvaard als een *opus postumum et imperfectum*. Het draagt al de kenmerken van zijne herkomst uit een slechts ten deele gedrukte dissertatie: de schrijver heeft niet meer kunnen overwegen, hoezeer zijn werk door besnoeiing kon winnen; het boek is vermoedelijk door te groote breedsprakigheid, het is ongelijkmatig in zijne behandeling, en ruimt eene te groote plaats in aan bestrijding van ten deele niet zeer belangrijke meeningen.

Dit alles hebben zij, die tot de uitgave medewerkten, duidelijk ingezien, en ook zelf erkend. Toch heeft het hen terecht niet er toe geleid om de publicatie achterwege te laten. Gelukkig, want het boek is een eereteeken voor den jonggestorven schrijver, het is een bewijs van jarenlange, kundige toewijding aan de studie van de Grieksche tragedie, en vooral: het is eene belangwekkende proeve van consequente toepassing eener beschouwingswijze van het klassieke drama, die bij de interpretatie der Grieksche treurspeldichters inderdaad vaak te zeer wordt verwaarloosd: de vraag naar de arbeidsmethode der oude dichters met het oog op de dramatische vertooning en de toeschouwers: de dramatische techniek.

Onder dramatische techniek verstaat de schrijver

de zorg van den dichter om de overgeleverde mythische stof zoo te kiezen, te wijzigen en te dramatizeeren, dat het spel zelf de hoogst mogelijke spanningskracht bereikt: voor toeschouwers, niet voor lezers heeft Sophocles gewerkt. Tot dit inzicht is de schrijver gekomen langs den weg der polemiek, met name door de lectuur en de hieruit voortspruitende bestrijding van Drachmanns studie „zur komposition der Sophokleschen Antigone” (Herm. XLIII en XLIV). Drachmann, aan wien Tycho Wilamowitz zijne taktvolle en zeer bezadigde bestrijding „in Verehrung und Dankbarkeit” opdraagt, had in zijne veelgelezene ontleding van de Antigone op tal van „tegenstrijdigheden” gewezen, die hem in de allervoornaamste plaats schenen te bewijzen dat Sophocles zelf, bepaaldelijk ten opzichte van Polynices' begrafenis, in den loop van zijne bewerking van dit drama zijne opvatting had veranderd: van daar eene — naar hem voorkwam — opvallende tegenspraak tusschen eene werkelijke en eene symbolische teraardebestelling. Wilamowitz erkent — m.i. ten onrechte — die tegenspraak, doch weerlegt uitvoerig en op zeer overtuigende wijze de geheele theorie van Drachmann aangaande zulk eene aan de voltooiing voorafgaande „diaskeuase.” Telkens hebben hem zelve echter bij het toetsen van D's theorie opmerkelijke inconcinntiteiten in de dramaturgie der Antigone getroffen, en deze brengen hem tot eene vraag, die de leidraad is geworden van zijne geheele Sophocles-studie: „Man muss sehen ob sich nicht solche Incongruenzen und Widersprüche auch sonst noch bei Sophokles finden, und ob sich nicht bei einer allgemeinen Betrachtung begreifen lässt, warum der Dichter sie entweder erträgt oder übersieht” (p. 6).

Dit beginsel wordt nu in een zeer subtiële analyse van verschillende veelbesproken scènes uit zes stukken (alleen de Oedipus Colonëus ontbreekt) met consequentie toegepast. Naar mij voorkomt met te strenge consequentie. Want zoozeer heeft de schrijver zijn eens — en met juist overleg — gekozen toetssteen gemeend uitsluitend te moeten aanleggen, zoozeer alleenlijk deze vraag de overweging waardig geacht: „welk dramatisch effect wil telkenmale de dichter bereiken en hoe wil hij, dat de voorbereiding der peripetie op den toeschouwer zal werken” dat hij — om zoo te zeggen — in klimmende mate strijdustig wordt gestemd tegenover elke andere beschouwingswijze. Blijft ook bij dien strijdlust de beschaaftde bezadigdheid en de eerlijkheid der polemiek den lezer aangenaam treffen, toch kan hem de eenzijdigheid der methode niet ontgaan. Zeker, in veel van hetgeen W. bijvoorbeeld zegt over de fantasieën van Ziëfinkski betreffende de Trachiniaië en in verscheidene zijner protesten tegen allerlei interpretatie door „stil spel” ligt gezonde waarheidszin: maar men kan bezwaarlijk zijne ontwikkeling van de Oedipus-scènes en zijne beschouwing van de Tiresias-figuur in Oedipus en Antigone lezen zonder te betreuren dat hij in die mate heeft toegegeven aan zijn wantrouwen tegenover hetgeen hij met onmiskenbaar mishagen noemt de „psychologische” interpretatie. Streng door-dachte karakterontwikkeling meent W. dat wij eigenlijk nooit bij Sophocles moeten zoeken: om het dramatisch effect is het den dichter te doen. Schijnbare of werkelijke karaktertegenstrijdigheden moeten wij der-

halve niet wegedeneeren, maar aanvaarden, zooals de dichter zelf ze voor zich en zijne toeschouwers aanvaardt. Hoe ver nu den schrijver deze zienswijze brengt, ja tot welke, niet erkende, aporia zij hem voert, kan men duidelijk zien in zijne verklaringsmethode van scènes als de beroemde toespraak van Ajax na zijn terugkeer uit de tent. Veinst Ajax bereidwilligheid om te blijven leven? Is de held een leugenaar? „Man sieht hier sehr deutlich dass — etwas grob ausgedrückt — im Augenblick, wo er (Soph.) eine seiner Personen fingieren lässt, dass sie sich in einer bestimmten Lage befindet, ihm selbst, sobald er die Person reden lässt, diese fingierte Situation genau so real ist, wie irgend eine die er erfindet, und aus die heraus er seine Personen reden lässt.” (p. 65).

Zulk eene verklaringwijze schijnt mij de vraag zelve die zij had gesteld — „waarom laat Sophocles zijnen Ajax aldus spreken?” — onbeantwoord te laten, en aldus de tragedie zelve te stellen beneden het peil op welke het aan onze „psychologische” analyse gelukt was, haar te plaatsen. Bijzonder duidelijk komt dit uit in de uitvoerige behandeling der *Electra*, die bijkans eene voortdurende, doch m. i. niet ten volle geslaagde bestrijding van Kaibels analyse is. Toch, ondanks deze bezwaren tegen wat mij voorkomt eene al te eenzijdige toepassing te zijn van een — naast andere — gezond en deugdelijk beginsel van tragedieinterpretatie, ben ik van meening dat niemand dit boek zal lezen zonder er zeer veel uit te leeren. Trouw en eerlijk onderzoek en onderlinge vergelijking der tragische gegevens, bovenal zorgvuldig naspeuren van Sophocles' eigenaardige gedragslijn als tooneeldichter, werpt hier op menige schijnbaar onoverkomelijke tegenstrijdigheid een nieuw en helder licht, voortdurend onze aandacht vragend voor de *mise-en-scène* — die inderdaad door onze op de psychologie van het drama gerichte lectuur maar al te vaak uit het oog wordt verloren (zie b.v. de studie over het ekkyklema in de *Ajax* bl. 56 v. v.) — en toont ons op duidelijke wijze het merkwaardig overleg waarmee Sophocles de mythische stof juist zooveel wijzigt als tot het bereiken van het nagestreefde dramatische effect noodig is. Bijzonder lezenswaard, ook na het vele dat over de *Philoctetes* is geschreven, zijn de bladzijden, aan de mythische hypothese dezer geschiedenis en aan hare behandeling door de drie tragici gewijd, en bovenal opmerkelijk is de studie over de *Trachiniae* en Euripides' *Herakles*, eene zelfstandige voortzetting en uitbreiding van Ulrich von Wilamowitz' *Heraklesstudien* bij de lectuur van welke bladzijden weemoed iederen lezer moet vervullen wegens het noodlot dat noch aan Tycho's Vader noch aan ons vergunt, te zien hoe door voortgezet onderzoek de zoon hier de wegen zou hebben doorgetrokken eens door den vader gebaad.

Amsterdam.

K. Kuiper.

Q. **Horatius Flaccus** erklärt von Adolf Kiessling. I Th. Oden und Epoden, sechste Auflage erneuert von Richard Heinze. Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 5.60).

Deze 6e uitgave wordt aangekondigd als een *nieuwe* en daarom alleen wenscht de Redactie van dit tijdschrift dat er melding van zal worden gemaakt. Het boek sluit de reeks der nieuwste drukken van dit uitnemend

werk en werd met verlangen tegemoet gezien. Wij kennen Richard Heinze als uitgever van het 3e bk. van *Lucretius* (1897), van een boek over *Tertullianus' Apologeticum* (1910) en van *Virgils Epische Technik* (van 1902, 3e druk 1914). Wie over zulke verschillende moeilijke en belangrijke onderwerpen verdienstelijk kan schrijven heeft het vertrouwen zijner vakgenooten. Men mag soms een andere meening hebben dan de schrijver, deze 6e druk van Horatius' oden en epoden zal mede vooraan staan onder de beste Horatius-edities; ze geeft in den regel alle gewenschte inlichtingen, eerder te veel dan te weinig en ze is heel wat grooter dan de 2e (nog van Kiessling). Maar een uitbreiding van de inleidingen was soms of gewenscht of noodig (*Carmen saeculare*). In c. IV 8 zie ik tot mijn verwondering dat Heinze nog tot het schrappen van een paar verzen zijn toevlucht neemt. Ook met 34 verzen is deze ode te verklaren. Heinze deelt ons in zijn Vorwort (p. VI) mede dat wij nog eene metrische „Einführung allgemeineren Inhalts” hebben te verwachten. Misschien vernemen wij dan iets meer over de wijze van voordracht van 't *carmen saeculare* (vgl. p. 484); want dat er op 't oordeel van Redslob, hoe aannemelijk ook, iets valt af te dingen, kan ook Heinze niet ontgaan zijn.

Amsterdam.

J. W. Beck.

Hans Schmidt, *Psalmen deutsch im Rhythmus der Urschrift*. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1917. (Pr. gecart. M. 2.25).

Dit keurig uitgegeven boekje is door den Tübinger hoogleraar — zooals de volledige titel aangeeft — z. Zt Hauptmann im Felde, uit een militair hospitaal geschreven. Het bevat 34 psalmen, zoo het heet, in de versmaat van het oorspronkelijke overgezet, elk van een stichtelijk bijschrift vergezeld; terwijl het geheel besloten wordt met eenige bladzijden geleerde aantekeningen, tot rechtvaardiging van de vertaling. Dat de Hebreuwsche gedichten metra hadden, min of meer met de onze vergelijkbaar, is van oudsher vaak betoogd. Men kan een groot aantal namen van geleerden die het deden vinden in R. Kittel, die *Psalmen*, bl. XXXXVI v. Ook Schmidt schreef er over. Daar ik het vraagstuk niet bestudeerd heb, durf ik er geen stellig oordeel over uitspreken. Maar er is één verschijnsel dat me sterk er aan doet twijfelen; althans doet vermoeden dat men het ware nooit vinden zal. In den Hebreuwschen tekst staan op de woorden allerlei teekens, die minder leestekens zijn dan wel muzieknoden, aangevend hoe men het stuk in de synagoge moet voordragen. En deze geven zeker niet weer, hoe de woorden oorspronkelijk werden uitgesproken. Immers, de meervoudsuitgangen hebben altijd den toon, en is het denkbaar dat de Israëlieten hebben verbogen: paard, paarden? Er zijn meer gevallen waarin een lettergreep die blijkbaar een aanhangsel is en bij verbuiging wegvalt in den tekst den toon heeft. — Wanneer onze schrijver de psalmen „in Rhythmus der Urschrift” gaat weergeven, dan neemt hij daartoe zooveel vrijheden, die hij alle in de slotbladzijden eerlijk opsomt, dat van de oorspronkelijke vormen niet veel overblijft. Zijn vertaling is zeer zeer vrij; hij laat woorden en geheele regels weg, voegt er allerlei voor 't rythmus in, en zoo meer. Leeren wij dus uit het boekje niet veel, het is stichtelijk; warm heeft de schrijver gevoeld wat de dichters bewoog,

en in schoone taal heeft hij weergegeven wat hij in hun psalmen vond, met sobere en reine verbeelding aanvullend wat zij volgens hem er bij dachten of konden denken. Gelukkig de man die, na aan het oorlogsgedruisch te zijn blootgesteld, in de rust van het hospitaal zulk een boekje kon samenstellen!

Leiden.

H. Oort.

Herman Poort, Literatuur. Amsterdam, Mij. voor goede en goedkope lectuur. 1918.

Dit zijn vriendelijke, eenvoudige causerietjes over eerige litteraire zaken van algemeen aard, over prozakunst, realisme en romantiek, humor, literatuur-studie, critiek en essay. Het zijn lezingen, die voor een volksuniversiteit gehouden werden. Diep gaan ze natuurlijk niet; de Heer Poort heeft hoofdzaken scherp willen teekenen en dit doel heeft hij over het algemeen bereikt. Hier en daar vraag ik me wel af: heeft de Heer Poort zijn leerlingen niet te laag aangeslagen?

Voor het praatje over humor b.v. lijkt me al uiterst oppervlakkig. Hij geeft eenige voorbeelden van humor, zonder te trachten tot de eigenlijke kern van het verschijnsel door te dringen of het verschijnsel eenigermate historisch te overzien.

„Het gevoel van de humor is — iets dat de mensheid nog niet zoo heel lang kent, en het is allerminst klassiek gelijk het tragische, elegische” etc. Verderop beweert de schrijver, dat eerst in de 18de eeuw de humor in de litteratuur verschijnt. Zoiets is toch al te mal!

De beste kunst (niet enkel de litteraire) van alle tijden zit immers vol humor. Kunst zonder humor is bijna niet denkbaar; omdat humor is de natuur, het leven zelf. Hoe velen hebben het niet beredeneerd, Lessing, Heine, Fielding, Geel, Hugo, Multatuli etc.

Geen humor, mijnheer Poort, bij Shakespeare en Cervantes? Bij Horatius en Tibullus? Niet in de Ilias en bij Theocritus? Zeker, ge hebt gelijk: bij het „ondoofbaar gelach” om Hephaistos is geen humor. Maar om dan maar de eerste de beste traditioneele scène te nemen: in het afscheid van Hector en Andromache geen humor? Iets anders, dat men eerst in tweede helft der 18de eeuw, in de periode der zelfanalyse, waaruit het sentimenteele groeide, begonnen is met den humor te beredeneeren, zich rekenschap te geven van deze elementen, waaruit alle groote kunst is opgebouwd, en dat er toen een zeer bijzondere sentimenteel getinte cultus van den humor is geweest, eenige deceniën lang.

Hier was nog heel wat over te zeggen, maar dit is zeker, dat de Heer Poort ook aan een zeer eenvoudig auditorium heel wat wijdere perspectieven over den humor had kunnen openen dan hij thans heeft gedaan.

Zonderlinge uitspraken lijken mij o.a. verder, dat De Meester *geschuud* zou zijn „om zijn donkere kijk op het leven” (44) en dat de Nieuwe Gids hier „bracht de uitbeelding niet van een Nederlandsche, maar van een min of meer Fransche werkelijkheid” (20). Nu is van Deyssels Liefde b.v. (hieraan denkt Poort in de eerste plaats) toch wel de meest zuivere Hollandsche werkelijkheid, die men zich denken kan. De Heer Poort zal bedoelen, dat deze zeer typische Hollandsche werkelijkheid uitgebeeld is op een manier die onder Franschen invloed stond, maar er bleef toch zeer sterk de persoonlijke Hollandsche rasartiest uit spreken.

Nijmegen.

J. Prinsen J L z.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.
Band XXVIII. **Lucidarius** aus der Berliner Handschrift herausgegeben von Felix Heidlau. Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1915. (Pr. M. 4.60).

Het oudste mhd. volksboek in proza, omstreeks het einde der 12de eeuw te Brunswijk op bevel van den ouden Welf Hendrik den Leeuw geschreven, wordt door deze uitgave voor het eerst algemeen toegankelijk gemaakt. Zij geeft behalve den tekst en een woordenlijst, in een beknopte inleiding, gedateerd Januari 1915, slechts de noodzakelijkste meedeelingen over de gebruikte handschriften; voor al het overige verwijst Heidlau naar zijne dissertatie: *Das mittelhochdeutsche Volksbuch Lucidarius*, in December van hetzelfde jaar verschenen. Overeenkomstig het program der D. T. berust Heidlau's tekst in hoofdzaak op één hs., en wel het meest volledige der eerste recensie: A (Berlijn, Perg. ± 1300); van de overige gebruikte hss. is alleen het oudste fragment G (Perg. Göttingen ± 1200) nauwkeurig vergeleken, met vermelding der afwijkende lezingen. De zorgvuldig bewerkte woordenlijst levert niet veel nieuws op.

Onze Dietsche Lucidarius is, zooals men weet, een vertaling van het Duitsche volksboek. Voor hen, die hierin belang stellen, zij de zeer grondige dissertatie van Heidlau ter lezing aanbevolen.

Utrecht.

J. J. A. A. Frantzen.

Theodor Albrecht, Der Sprachgebrauch des Dialektdichters Charles E. Benham zu Colchester in Essex. (Palaestra, hrg. v. A. Brandl, G. Roethe und † E. Schmidt, CXI). Berlin, Mayer & Müller. 1916. (Pr. M. 5.50).

Dit werk, voortgesproten uit een dissertatie en de onmiskenbare sporen van zijn oorsprong dragende, beschrijft, zoals de titel aanduidt, niet het spraakgebruik van de stad Colchester, maar van één inwoner, de dagbladschrijver en uitgever Benham, en dan nog maar alleen zover het blijkt uit dertien gedichten van zijn hand, de *Essex Ballads and Other Poems*, waarnaast ook enkele andere geschriften of stukjes in Essex-tongvallen in aanmerking worden genomen. De Schrijver vertoefde korte tijd in Colchester en hoorde daar Benham herhaaldelijk zijn gedichten voorlezen. Later droeg de dichter er vier voor de gramfoon voor en nadat de heer Albrecht zich deze vier (die in zijn boek zijn afgedrukt, met fonetische transkriptie en Engelse vertaling) „ontelbare malen” had laten voorspelen, zodat hij „iedere klank kon nazeggen en transkriberen,” zette hij zich aan 't werk. De waarde van deze beschrijving kon dus nooit zo groot worden als b.v. die van de tongval van Pewsey geleverd door Kjedervqvist, die lange tijd te midden van de plattelandsbevolking leefde. Wat we hier moesten verwachten en ook krijgen is een tamelijk eenzijdige schets, die berust op hoogst onvolledige gegevens, en de lengte (ruim 100 bladzijden) kan het gemis aan diepte niet opwegen. Enigszins bedenkelijk is het dat bij de beschrijving de negen niet gegramfoneerde gedichten evenzeer als bron dienst doen als de vier bovengenoemde, ofschoon Benham's eigen spelling verre van fonetisch is; in al geval hadden de aanhalingen uit de vier gedichten door andere druk van die uit de overige moeten zijn onderscheiden. Nog bedenkelijker dunkt het mij dat de proeven van de tongvallen van Great

Dunmow en Maldon uit Ellis en die van de tongval van Tiptree uit een gedicht van Charles Clark (1839) op dezelfde voet worden behandeld als de gegevens uit Benham, ofschoon er vooral bij Clark menigmaal twijfel is aan de bedoelde klanken. En om deze laatste reden én om het verschil in de plaats van herkomst is het gevaarlijk, uit (schijnbare of werkelijke) verschillen tussen de taal van de onderscheiden bronnen gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van de tijd van een klankovergang in Colchester, zoals de schrijver meermalen doet (b.v. § 144).

Na een paar inleidende hoofdstukken bevat het boek : 1°. een „Leselehre”, waarin rijkelijk uitvoerig de verhouding van Benham's transkriptie tot zijn klanken wordt nagegaan ; 2°. een klankgeschiedenis, uitgaande van Chaucer's vormen, maar dikwijls met vermelding van Oudengelse ; 3°. bijzonderheden over buiging en syntaxis en 4°. een korte vergelijking van de klankontwikkeling in de tongval van Colchester met die in 't dialect dat de schrijver haast doorlopend de „Schriftsprache”, maar een enkele keer juister de „gebildete Umgangssprache” noemt.

Een bijster belangrijke gewestspraak is deze tongval van Colchester niet, noch in woorden noch in vormen : daarvoor is de stad te weinig afgelegen en te dicht bij Londen in de buurt. Niet alleen dat de oorspronkelijke tongval blijkbaar al enige eeuwen geleden zodanig door de taal van de hoofdstad is verdrongen, dat er van het oudere type weinig of niets is overgebleven, maar bovendien wemelt de tegenwoordige tongval van latere, soms hele late, indringers, zowel uit de algemene beschaafde taal als uit de platte spraak van Londen en omstreken, ja zelfs ontbreken zogenaamde 'spelling-pronunciations' niet. Hier en daar in 't boek wordt de aandacht gevestigd op vormen die aan de algemene taal zijn ontleend, zoals *doog* 'hond' § 25, *hæ* pron. poss. § 134, *taem* 'tijd' § 151, naast *doog*, *haa*, *taem*, maar er zijn er veel meer, b.v. *greit* 'groot', *hwæc* 'waar', *ðeæ* 'daar', *bae* 'kopen', *luæp* 'tiende', naast *grel*, *wija*, *ðija*, *bæ*, *toep*, en *wan* 'één' ¹⁾. De Schrijver schijnt dikwijls te veronderstellen dat zijn tongval en de beschaafde taal zich langs evenwijdige lijnen hebben ontwikkeld in gevallen waar het voor de hand ligt dat de vroegere dialektiese vorm heeft plaatsgemaakt voor een vorm van de algemene zuidelijke spreektaal. De afwijkingen van deze taal die de tegenwoordige tongval vertoont (zie blz. 144 e. vv.) zijn bijna zonder uitzondering, dus in veel ruimer mate dan de Schrijver geloofde, pas in de laatste eeuwen tot stand gekomen, soms van de ene kant, soms van de andere. Om deze redenen was ook het vermelden van Oudengelse vormen over 't algemeen onnodig geweest, en allerm minst verdiende het aanbeveling, Westsaksiese vormen als grondslag te kiezen. Het is immers klaar als de dag, dat vormen als *gesene* 'zichtbaar' (§ 119), *æt* 'at' (ald.), *tiēn* 'tien' (§ 126), *giefan* 'geven' (§ 131), *geat* 'poort' (§ 144), *ðearu* 'zorg' (§ 145), *seah* 'zag' (§ 166), *hliehhan* 'lachen' (§ 169) niet de grondslag kunnen zijn van *sin*, *et*, *ten*, *giv*, *gaet*, *kecæ*, *soo*, *luaf*, om nog niet eens te spreken van monstra als *ongiēn* 'tegen' (§ 119) en *hlādan* (ald.), die de Oudengelse vorm van *gin* en *lod* moeten verbeelden,

¹⁾ Voor 't gemak van de zetter zijn boven enkele kleine typografische verschillen verwaarloosd.

en van niet bestaande woorden als Oe. *hrætelan* 'ratelen' (§ 120), *gielan* 'krijgen' (§ 119), *nearlice*, Me. *nerli* (§ 118 e. e.), Me. *drāye* (§ 120), die ons worden opgedist als de bronnen van *rætl*, *gil*, *nili* en *drææg* ¹⁾. Het is een uitzondering als de goede vorm wordt opgegeven, b.v. Oe. *gelēfan* 'geloven', *slēse* 'mouw' e. dgl., *wicu* 'week' (§ 146). De Schr. heeft geen poging gedaan om de vroegere Essex-vormen op te sporen, en zo komt hij er b.v. toe, vormen met *e* voor Oe. *y* te beschouwen hetzij als Kentisme (*set* 'shut' § 126), hetzij als bijzondere klankwijziging na *r* (*bredz* 'bridge' § 132, 't enige voorbeeld!) of als rechtstreekse voortzetting van Oe. *e* (*setz* 'such' § 126, naast *sit* § 131, volgens de Schrijver 't ene uit Oe. *swelð*, 't andere uit Oe. *swilð*), terwijl naar alle waarschijnlijkheid deze enkele *e*'s de karige overblijfselen zijn van de klank die oudtijds in oostelijk Essex normaal was (*mela* 'molenaar' laat ook een andere verklaring toe, wegens *tel* 'till'). Jammer genoeg is het aantal *y*-woorden bij Albrecht te gering om een stelliger uitspraak te gedogen.

De Romaanse vormen zijn ook niet altijd onberispelijk ; ten onrechte b.v. staat in § 150 Ofr. *clair* i. pl. van *cler* en wordt in § 157 als bron van *skuel* Ofr. *escole* genoemd. Onsterfelik schijnen de verklaring van Ne. *lud* uit Oi. *lath* 'held' (§ 120) en de vergissing dat het rijm *plite* : *wile* Canterb. T. G 952 bewijst dat de overgang van *ixt* in *it* bij Chaucer al is „angebahnt” (§ 118).

Met klankveranderingen wordt soms raar omgesprongen. Hoe kan b.v. *jæla* 'yellow' zijn *æ* aan de *j* te danken hebben ? en was de *g* in *gal* 'girl' palataal (§ 130) ? En wat hebben de Colchester-vormen van *bird*, *church*, *dirt* e.a. (*baad* enz.) te maken met „Kürzung vor denhenden Konsonantengruppen” (§ 134) ? Colch. *kwæc* 'choir' is evenmin duidelijk als Stand.-Eng. *kwæc*, maar het wint niet aan duidelijkheid doordat § 150 in één adem daarmee genoemd wordt *fraez* 'freeze', dat, indien we over vollediger gegevens beschikten, waarschijnlijk als analogiese vorm begrijpelijk zou worden.

De gevolgtrekkingen van de Schrijver zijn niet altijd gerechtvaardigd, b.v. waar we lezen dat blijkens de fonogrammen *hw-*, d.w.z. stemklankloze *w*, blijft bij sterke klemtoon en anders in *w* overgaat (§ 185). Bij nader onderzoek immers blijkt dat in de fonogrammen b.v. telkens voorkomt de conjunctie *hwen*, zonder dat de klemtoon bijzonder sterk schijnt, terwijl omgekeerd *wæt* te horen was in gevallen als *what on arth*, *what d'yer think they done* (naar Benham's spelling), waar 't pronomen zeker wel een vrij sterke klemtoon had. Dat hier invloed van de school in 't spel is, is waarschijnlijk. Iets dergelijks geldt ten aanzien van de *h-* in beklemtoonde woorden (§ 201). Terwijl bij Benham maar twee voorbeelden zonder *h-* te vinden zijn en bij Clark in 't geheel geen (*a-lome* 'at home' is een bijzonder geval), geeft Ellis er verscheiden, en het is twijfelachtig, of Benham en Clark ons hier wel goed voorlichten. Er is m.i. grote kans dat die twee gevallen zonder *h-* bij Benham (*arf a crown* en *her 'at*) voor de gebruikelijke uitspraak in Colchester meer betekenen dan alle andere samen.

¹⁾ *nerly* schijnt in 't Middelenegels nog niet bestaan te hebben, vandaar Ne. *nearly* en in Colchester *nili*, niet *naali* (vgl. daarentegen *aali* 'early'). Op de door Dr. A. aangehaalde plaats uit Chaucer staat *neer*.

De opmerkingen over de flexie in de tongval hebben weinig om 't lijf; van 't uit de syntaxis meegedeelde is 't treffendste 't gebruik van de imperatieven *do* en *don't* in de betekenis 'anders' (§ 233), b.v. *But look arter poor owd Martha, d o n ' t she'll goo 'ithin the House of Don't you sleep 'ithin that plaice. D o to-night you'll be a-larfin' on the wrong side o' yer faice.*

Was dan de uitgaaf van dit boek helemaal nutteloos? Neen, in zo verre niet, dat men er toch altijd, mits met de nodige voorzichtigheid toegerust, een en ander uit leren kan, zonder het zelf te hoeven op te diepen uit Benham's gedichten, en dat men er ook een beter inzicht door krijgt in Ellis' gebrekkige opgaven over Essex. De weinige drukfouten in 't boek zijn onbetekenend, de rangschikking van de stof is duidelijk en maakt het overzicht gemakkelijk, en de woordelijst aan 't slot is geriefelijk ingericht en kan goede diensten bewijzen.

Groningen.

J. H. Kern.

C. F. van Duyl, Grammaire française. Deuxième édition par J. Bitter et M. Hovingh. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. / 6.50).

Het is dertien jaar geleden dat de begaafde en sympathieke schrijver dezer Franse spraakkunst zijn werk, vrucht van jarenlange studie en van langdurige onderzanding, in het licht heeft gegeven. Zij die het voorrecht hebben gehad met hem samen te werken, hetzij als collega, hetzij als lid der examenkommissie voor de Franse taal, zullen zich verheugen over de hulde die, door deze herdruk, aan zijn nagedachtenis wordt gebracht, maar tevens zullen allen die hart hebben voor het onderwijs van het Frans ten onzent, met grote ingenomenheid deze nieuwe uitgave begroeten.

Zij is bezorgd door twee mannen wier namen in onze onderwijswereld een goede klank hebben: de Heer J. Bitter, inspekteur van het gemeente-onderwijs te Rotterdam, en de Heer M. Hovingh, leraar aan het Gymnasium te 's-Gravenhage. Zij hebben hun taak met lofwaardige nauwgezetheid vervuld; in stede van een eenvoudige reproductie der eerste uitgave te geven, hebben zij haar herzien, zoals ook Van Duyl, als hij zelf haar opnieuw ter perse zou hebben gelegd, haar waarschijnlijk hier en daar zou hebben gewijzigd.

De voornaamste verandering — die, naar mijn overtuiging, een werkelijke verbetering is — bestaat in het weglaten van al wat de geschiedenis der taal betreft. In de eerste uitgave waren enkele historische uitweidingen opgenomen, ter verklaring van taalfacten. Het voorbericht zegt daaromtrent: „Je sais très bien que, pour expliquer et faire comprendre tous les phénomènes grammaticaux, il faudrait s'engager résolument dans la voie de la grammaire historique, ce qui serait absolument impossible et peu pratique pour la grande majorité des étudiants auxquels je destine cet ouvrage . . . Mais il y a un milieu qui permet de concilier les droits de la logique avec ceux de la pratique. . .” Deze middenweg nu meende Van Duyl te vinden in het ter sprake brengen, hier en daar, van de evolutie die aan de tegenwoordige taaltoestand was voorafgegaan. De heren Bitter en Hovingh hebben evenwel gemeend dat, wat de Saussure noemt, de „synchroniese” taalwetenschap moest gescheiden worden van de „diachroniese”, en daaraan hebben zij goed gedaan. Want afgezien van de moeilijkheid waarvan Van Duyl zelf, blijkens de bovenaangehaalde

woorden, reeds overtuigd was, dat nl. degenen voor wie zijn boek bestemd was de nodige voorstudie misten om de taalfacten uit het verleden te waarderen, stelt de beschrijving van de toestand ener taal op een gegeven oogenblik geheel andere eisen, verlangt andere indelingen, dan het verhaal der geschiedkundige ontwikkeling. In verband daarmee zijn de voorbeelden zoveel mogelijk gekozen uit de schrijvers van onze tijd; reeds Van Duyl had slechts bij uitzondering zijn toevlucht genomen tot de klassieken, en dan nog alleen wanneer het gebruik niet was veranderd of wanneer hij een verandering in de taal wilde aangeven; — doch dit laatste was in deze nieuwe druk niet meer nodig, en de jongste uitgevers zijn in de uitsluiting van aanhalingen uit vroegere tijd nog verder gegaan.

Ik wil nog wijzen op een verdienste van Van Duyl's werk, die in deze tweede editie gelukkig ook volkomen tot haar recht komt. Hij heeft gemeend bij gelegenheid ook constructies uit de volkstaal te moeten vermelden, en de heren Bitter en Hovingh hebben zich eveneens beijverd „de ne pas perdre tout contact avec la langue familière.” Zie daar een voortreffelijk beginsel. Juist omdat de historische grammatica voor de gebruikers van dit handboek zorgvuldig gesloten moet blijven, is het noodzakelijk, ten einde hen te doordringen van het toevallige, niet-noodzakelijke karakter der taalregels, dat hun in de volkstaal een kijkje wordt gegeven, waar veel zo geheel anders en, van het standpunt der linguïstiek, niet minder „juist” is dan in de officiële taal.

Men zal hier niet een uitvoerige behandeling van dit rijke werk in al zijn onderdelen verlangen. Het zal uitnemende diensten bewijzen. Ik wist dat, in de laatste jaren, vaak tevergeefs naar Van Duyl's *Grammaire française* werd gevraagd; tans weten allen dat zij haar op hun werktafel kunnen hebben, waarvan zij een sieraad zal zijn, zowel door haar innerlijke waarde als door haar inderdaad schitterend verzorgd uiterlijk, dat alle eer aandoet aan de firma Wolters, die hierin trouwens eenvoudig haar gewoonte getrouw blijft, en aan de heren die deze tweede druk persklaar hebben gemaakt en die er o. a. een zeer nuttige „table analytique” aan hebben toegevoegd, terwijl ons nog een „Index des Mots” wordt beloofd.

Groningen.

J. J. Salverda de Grave.

Gustav Weigand, Bulgarische Grammatik. 2. vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, J. A. Barth. 1917. (Pr. M. 6).

De eerste druk van professor Weigands Bulgaarse grammatika, van 1907, werd door mij aangekondigd in het *Museum* van Maart 1908 (15. jg., No. 6, kol. 215 v.). Over doel en strekking van het boek is daar een en ander te vinden. Ook verwijs ik naar deze vroegere recensie voor enige opmerkingen, die voor de tweede druk niet minder gelden dan voor de eerste.

Hoewel belangrijk omgewerkt en aangevuld, is het boek in deze nieuwe editie niet wezenlijk veranderd. Een gewichtige aanvulling vormen de talrijke nieuwe „Uebungen”, waaronder tans ook Duitse teksten, die in het Bulgaars vertaald moeten worden. Het toch reeds goede boek is tans nog veel bruikbaar geworden.

Het verbaast mij enigszins, dat de schrijver zich zo scepties stelt tegenover de op zijn eerste druk geleverde kritiek. „Zu Verbesserungen oder Veränderungen lag

nur wenig Grund vor, am wenigsten boten dazu die in deutscher Sprache erschienenen Kritiken Anlass. Die betreffenden Herren mögen die neue Auflage mit der alten vergleichen, sie werden sich dann vielleicht überzeugen, dass meine Darstellung die richtige ist." Aldus Weigand in zijn „Vorwort". Deze woorden gaven mij aanleiding om altans een der bedoelde kritieken nog eens ter hand te nemen, namelijk die van professor Miletič, zelf een Bulgaar, in het Archiv für slavische Philologie 31, 605—612. Ik bemerkte, dat hier en daar Weigand op grond van deze recensie verbeteringen heeft aangebracht, doch dat hij de allerbelangrijkste opmerkingen van Miletič voor kennisgeving heeft aangenomen. Zo blijft hij verklaren, dat vóór het ja-teken geen konsonant-verweking plaats heeft (blz. 6: „also *polžana*, nicht *pol'ana*"), en ook in andere posities, speciaal vóór *ž*, erkent hij blijkbaar geen gemouilleerde vokalen, — hoewel Miletič uitdrukkelijk op hun bestaan opmerkzaam heeft gemaakt. Mijn eigen indrukken geven Miletič gelijk; doch daar ik deze opdeed gedurende een zeer kortstondig verblijf te Sofia, in de eerste plaats aan andere zaken dan Bulgaarse uitspraak gewijd, hecht ik er nog veel meer waarde aan, dat al de fonetiees geschoolde geleerden, die zich in de laatste tijd bezig hebben gehouden met de studie der Bulgaarse klanken (O. Broch in zijn Slavische Phonetik, Rozwadowski in Rocznik Slawistyczny IV, Ekblom in Studier i modern språkvetenskap VI)¹⁾, het met Miletič eens zijn, wat de palatalisatie van medeklinkers aangaat (al wijken zij dan ook in sommige details van elkaar af, mogelijk een gevolg van de vrij grote individuele en lokale verschillen in het beschaafde Bulgaars), — en dat ook de in het Russies geschreven grammatika van Šcepkin, die meer dan die van Weigand voor wetenschappelijk onderlegde studenten bedoeld is, de palatalisatie erkent. Een andere opmerking van Miletič, waarmee Weigand m. i. rekening had moeten houden, is deze: dat de uitspraak van de Bulgaarse jer en *q* niet door een *o* met diakrities teken mag worden aangeduid. Zou Weigand ook de klank van Engels *bul*, die van de Bulgaarse jer zeer weinig verschilt, door een *o*-teken aanduiden? In dialecten van 't Bulgaars komt zeer zeker een *o*-achtige uitspraak van de jer voor, maar niet in het Bulgaarse Beschaafd.

De klankleer is in 't algemeen het zwakste deel van dit boekje; dat bezwaar wordt gedeeltelijk, doch niet geheel opgeheven door het feit, dat de uitspraak toch slechts door veel horen en naspreken te leren is. Had bijvoorbeeld de passus over *š, ž, č, dž* op pag. 9 niet wat klaarder kunnen zijn? Deze klanken worden „breite Zischlaute" genoemd; *č, dž* hebben dan in afwijking van *š, ž* een „etwas weichen (palatalen) Charakter"; dialecties wordt *č* „ganz palatal gesprochen (*tš*)", allein meist *tš*, mit mittlerem *š*, ohne Lippenvorstülpung, die Umschreibung mit *tš* oder *tšch* ist also nicht ganz genau." Ik ben bang, dat noch de fonetiees geschoolde noch de leek op dit gebied hieruit voldoende wijs worden. Overigens schijnt de *č* ook in het Beschaafd verschillende nuanceringen te vetonen; altans de beschrijvingen van Broch, Rozwadowski en Ekblom kloppen niet geheel met elkaar. — Nog een laatste opmerking naar aanleiding

¹⁾ Ekbloms artikel, van 1917, heeft Weigand voor zijn tweede druk wel niet meer kunnen raadplegen.

der klankleer: § 8 bevat twee rijtjes vokalen, de eerste categorie (*a, o, u, ŭ*¹⁾ *q*¹⁾) worden „harte", de tweede (*e, i, ě*) „weiche" vokalen genoemd, en dan volgen de voor mij raadselachtige woorden: „Darnach spricht man von *harter*, resp. *weicher* Stellung eines Vokals, je nach dem ein harter oder weicher Vokal darauf folgt." Is soms voor „Vokals" te lezen „Konsonanten"? Of is de bedoeling wat anders? Een vergissing zou daarom te bevreemdender zijn, daar in de bijzin het woord „Vokal" een toevoeging van de tweede druk is, zodat de schrijver blijkbaar aan deze plaats zijn biezondere aandacht heeft gewijd.

Op een paar afzonderlijke plaatsen uit andere hoofdstukken zij nog gewezen: blz. 35 bovenaan: „Eine Reihe ursprünglicher Vokative auf *-jo* sind Nominative geworden und werden mit *-ju* geschrieben . . . : *kradlju* Dieb . . ." Men spreekt toch ook *-ju* uit? Dan is echter deze passus niet in orde.

blz. 61, 69: Van adjectiva gevormde persoonsaanduidingen op *-ák* (*slabák* 'zwakkeling' e. dgl.) worden eerst als augmentativa en pejorativa, daarna nog eens eenvoudig als „concreta" besproken.

blz. 88: *chodí po nego* 'er ging hinter ihm her' is toch geen voorbeeld voor *po* tot aanduiding der beweging „über etwas hin"?

blz. 96: *prochlada* komt toch niet van *prochlaždam*? Dat is op zijn minst onvergeeflijk populair uitgedrukt. Het is een overdreven voortgaan in de richting van § 81 vv., waar *ubíja, káža, vėnčája* enz. als „durch *-v*-Ausfall" van *ubívam, kážvam, vėnčávam* gevormde perfectiva gekarakteriseerd worden. Ook verklaringen als die van *vesel'avam* door *v-seló-javam* op blz. 100 zijn niet aan te bevelen.

blz. 104: Dat „es knallt, ich drücke los, ich stehe auf, ich steche (einmal)" e. dgl. „ihrer Natur nach perfektiv" zijn, dat is te veel gezegd: zij kunnen wel degelijk in praesentiese betekenis gebruikt worden en zijn dan niet door een Slaviese perfektieve vorm weer te geven.

blz. 130: § 81 lees „Imperfektiva" voor „Imperfekta". — § 82: *oplákvam: opláču* hoort bij klasse 3 (*kážvam: káža*), niet bij 2.

blz. 145: In tegenstelling tot de aspecten, waar „der reine Verbalbegriff unabhängig von dem Subjekte des Satzes verschieden aufgefasst wird, handelt es sich bei den Moden um die Auffassung des Subjektes, ob der Inhalt des Satzes als blosser Wahrnehmung, als Willensäußerung, als möglich, als . . . hingestellt werden soll." De logika van de zin brengt mee, dat „des Subjektes" als „des Subjektes des Satzes" te verstaan is, m. a. w. de modale verschillen tussen „Je komt bij ons", — „kom bij ons!" — „Als je eens bij ons kwam!" zouden een gevolg zijn van de opvatting van het zinsubjekt, in dit geval de aangesproken persoon! — Of het zin heeft, van een jussivus, finalis, optativus, potentialis, dubitativus te spreken, wanneer de taal geen afzonderlijke vormen voor al die categorieën bezit, is meer dan twijfelachtig. In ieder geval had het verschil tussen realiteitsmodus en irrealiteits- resp. potentialiteitsmodus voorop moeten gaan. Evenzo was het beter geweest, bij de aspecten zulke categorieën als „ingres-

¹⁾ Ik gebruik deze uit 't Oudbulgaars bekende transskriptie-tokens om typografiese redenen.

sief, effectief inklusief" alleen als nadere, in de details gaande toelichting bij de categorieën perfectief en imperfectief te behandelen.

blz. 179 : Regel 10 is voor § 109, 1 te lezen : § 114, 1.

blz. 184 : Het nieuwe hoofdstuk over „Wortzusammensetzung" lijkt mij zeer goed geslaagd.

Het spreekt vanzelf, dat op een voor de praktijk bestemde grammatika van een zo jonge taal als het Bulgaarse Beschaafd allerlei aanmerkingen te maken moeten zijn. Deze taal is wetenschappelijk onvoldoende bestudeerd ; samenvattende handboeken van wetenschappelijke waarde zijn er niet of nauweliks, — zodat de schrijver van een populair boek tevens pionierswerk moet doen. Volmaaktheid is dan echter onmogelijk. Volmaakt is dan ook Weigands boek op verre na niet ; maar een goed werk is het zeker : men kan er de Bulgaarse taal, niet alleen grammatika, doch ook heel wat idioom, voortreffelijk uit leren. Tussen de eerste en de tweede druk ligt de uitgave van het Bulgaars-Duitse woordenboek van Weigand ; moge de tweede druk spoedig gevolgd worden door het reeds lang aangekondigde Duits-Bulgaarse deel van dit lexikon, bij welks bewerking Dr. Doritsch de hoofdrol vervult.

Leiden.

N. v a n W i j k.

I. H. Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. geb. / 5.25).

Dit voor de middeleeuwsche rechtsgeschiedenis van Nederland hoogst belangrijke werk te bespreken is niet gemakkelijk. De schrijver heeft niet het resultaat van zijne diepgaande onderzoekingen overzichtelijk geordend ; maar hij laat den lezer die onderzoekingen als het ware medemaken. Van het eene punt komt de schrijver, en de lezer met hem, op het andere. Soms slaat de schrijver een zijweg in, en de lezer moet hem volgen. Zoo is de eindindruk, dien men na de lezing van het boek behoudt, dat de schrijver een nauwkeurig en omvangrijk onderzoek heeft ingesteld ; maar een heider overzicht van de resultaten van het onderzoek blijft men missen, wat te meer te bejammeren is, omdat die resultaten, die in vele opzichten van het gangbare gevoelen afwijken, zoo uitermate belangrijk zijn. Zij zijn verkregen niet alleen door een scherpzinnig onderzoek der Zeeuwsche bronnen, maar ook door eene vergelijking der Vlaamsche. Iedereen begreep wel, dat eene vergelijking dier bronnen voor het Zeeuwsche rechtsweten zeer belangrijke gegevens zou kunnen opleveren, maar toch had niemand tot dusverre dat onderzoek ingesteld. Dat te hebben gedaan is eene van de grootste verdiensten van dr. Gosses.

Maar ook uit de Zeeuwsche bronnen zelven viel veel meer te halen, dan er tot dusverre uit aan het licht was gebracht. Een van de belangrijkste onderwerpen, die de schrijver in hoofdzaak naar Zeeuwsche bronnen behandelt, en waaromtrent hij eene geheel nieuwe voorstelling geeft, betreft de verhouding tusschen den ambachtsheer of erfelijken schout en de ingezetenen van zijn ambacht. De Zeeuwsché erfshouten en de andere edelen moesten de keur van Florens den Voogd bezweren, de schout had te zorgen, dat de niet edele ingezetenen van zijn ambacht den eed aflegden. De schout was aansprakelijk voor de opbrengst der bede van zijn ambacht tegenover den landsheer en mocht die bede verhalen op de grond-

bezitters in het ambacht ; de edele grondbezitters konden hunne bede echter rechtstreeks opbrengen aan den landsheer, de niet edele moesten ze aan den schout afdragen. De schout was de leider der manschappen, die het ambacht voor de heervvaart stelde. Hij was vredeghysel voor zijn ambacht. Hij kon vestiging in zijn ambacht verbieden. De inwoners van het ambacht waren aansprakelijk voor het door den schout verschuldigde zoengeld. Zij hadden den schout te dienen met wagen en paard. In één woord de verhouding tusschen den erfshout en de ingezetenen van het ambacht — voor zoover zij niet edel waren — was dezelfde als die tusschen een grondheer en de hoorigen, die op zijn grond wonen, en de weergelden van de niet edele ingezetenen van het ambacht kwamen overeen met die der dienstlieden elders. Dit alles wordt uit tal van artikelen der Zeeuwsche keuren en uit tal van oorkonden aangetoond. Het betoog sluit als eene bus, en het schijnt mij onwedersprekelijk.

Een ander punt, waarop ik de aandacht wil vestigen, betreft de oorspronkelijke rechtsbevoegdheid der plaatselijke gerechten, vóór 1328 dus. Terecht betoogt de schrijver, dat de dusgenaamde volontaire jurisdictie daartoe niet gerekend kan worden. Wel werden grondeigendommen in den regel ten overstaan van drie of vier schepenen overgedragen ; maar verplicht schijnt dat niet te zijn geweest, en in elk geval geschiedde die overdracht niet voor het college van schepenen, in de vierschaar, maar voor eenige schepenen, die als geloofwaardige getuigen beschouwd werden. Evenmin, betoogt de schrijver verder, behoorde de rechtspraak in civiele zaken tot de competentie van het ambachtsgerecht. Daarvoor waren het jaargeding onder leiding van den graaf en later ook de kerkelijke rechter (provisor of deken) competent. Ook voor strafzaken waren in den regel de graaf en de landschepenen in het jaargeding of de graaf en zijne mannen in de hooge vierschaar de aangewezen rechters. Voor het ambachtsgerecht blijven alleen de „landzaken" en het formulee „wysen der beden". Landzaken definieert dr. Gosses (blz. 28) op grond van door hem vergeleken Vlaamsche bronnen als „kleine boetstraffelijke zaken, bestaande in overtredingen van de regels der veldpolitie en van het domaniaal beheer." Behalve het wijzen van het vonnis tot executie der bede had het ambachtshoofdelijk gerecht dus — maar die opvatting alleen zeer enkele kleine boetstraffelijke zaken te berechten.

Het komt mij voor, dat deze conclusie bijster slecht strookt met die, waartoe de schrijver blijkens het boven opgemerkte gekomen is ten opzichte van de verhouding tusschen den erfshout en de ingezetenen van het ambacht. De erfshout had tegenover die ingezetenen geheel gelijksoortige rechten, alsof zij zijne dienstlieden waren ; men zou dus juist meenen, dat hij in vele zaken hun rechter was. Maar neen, alleen voor zeer enkele kleine strafzaken en voor de executie der beden kon hij het gerecht spannen, in alle andere zaken werd hij door zijne onderdanen voor den grafelijken rechter voorbijgegaan. Dat lijkt zoo vreemd, zoo weinig in overeenstemming met de gewone verhouding tusschen den grondheer en zijne dienstlieden, dat men aan de juistheid der conclusie, waartoe de Vlaamsche bronnen hier dr. Gosses geleid hebben, gaat twijfelen.

Inderdaad is er m.i. voor dien twijfel wel eenige grond. In een der stukken, waarop de schrijver zich beroept (blz. 26), van gravin Johanna van Vlaanderen d. d. 1232, worden landzaken omschreven als „omnes cause que accidunt supra . . . terris, viis et aqueductibus”, dat is dus een vrij wat ruimer begrip dan eenige boetstraffelijke zaken aangaande heemrecht. En in een ander stuk van 1255 (blz. 27) worden onder die landzaken ook begrepen de „emendae et forefacta ex vi terris allata” ¹⁾. Dat is toch heel iets anders dan eene boetstraffelijke zaak. Het omvat het geval, dat iemand zich met geweld heeft meester gemaakt van een stuk land, waarop een ander aanspraak maakt. En ook tot schuldvorderingen op onroerend goed strekte het begrip landzaken zich blijkbaar uit. Het plaatselijk gerecht was belast met het vonnis wijzen betreffende de invordering van de bede, iets wat door den schrijver (blz. 184) treffend juist wordt gelijkgesteld aan het in rechte vaststellen van de schuld, die door het toestaan der bede was ontstaan. Herinnert men zich nu, dat de bede op den grond rustte, dan moet men erkennen, dat het plaatselijk gerecht althans in een bepaald soort van schuldvorderingen op onroerend goed competent was. Waarom dan ook niet in andere? Ik geloof dus, dat hetgeen dr. Gosses omtrent de oorspronkelijke bevoegdheid der verschillende gerechten heeft gevonden, nog eens nader aan de bronnen dient te worden getoetst. Maar, en dit is de groote verdienste van dit werk, op deze moeilijke quaesties heeft hij opnieuw de aandacht gevestigd, en hij heeft aangetoond, dat veel van hetgeen daaromtrent door verschillende auteurs, die elkander hebben nageschreven, beweerd is, niet langer houdbaar is.

Ook nog op een ander geval, waarin de schrijver zijne bron, ditmaal eene Zeeuwsche, m.i. niet juist heeft verstaan, meen ik te moeten wijzen, ook omdat hij daar tegen mij polemiseert. Ik heb indertijd beweerd, dat in de keur van Florens den Voogd het woord „scultetus” nu eens als erfshout of ambachtsheer, dan weer in den zin van ambachtsheerlijken schout gebezigd wordt. Dr. Gosses (blz. 40) is dat met mij eens; maar hij beweert, dat ik art. 116 den keur daarbij ten onrechte heb aangevoerd. Dat artikel luidt: „Nullus scultetus, qui non est nobilis, non potest scultetum nobilem vel aliquem nobilem bannire vel contra nobilem dicere veritatem.” Dr. Gosses (blz. 256) interpreteert dat aldus, dat de schout van de hooge vierschaar, als hij geen edele is, een erfshout of anderen edele niet zal mogen bannen. Hij doet dat, omdat hij naar eene plaats zoekt, waarin die schout van de hooge vierschaar reeds in ouden tijd voorkomt. Maar waarom zou scultetus, dat in elk geval in het tweede gedeelte van het artikel den dorpsschout aanduidt, in het eerste gedeelte een anderen zin moeten hebben? Ook volgens dr. Gosses zelf (blz. 44) heeft de erfshout het recht de onder zijn ambacht geërfde edelen, hetzij zij schout in een ander ambacht of over een ander gedeelte van hetzelfde ambacht of heelemaal geen schout zijn, bij niet betaling der bede te bannen.

¹⁾ Verderop komt in den tekst van de oorkonde, die slechts uit een cartularium bekend is, blijkbaar eene fout voor. Hoe die verbeterd moet worden, durf ik niet zeggen; maar de correctie van dr. Gosses (zie blz. 27 noot 2), die de begrippen via en aqueductus subordineert aan terra, terwijl zij in het eerst geciteerde stuk gecoördineerd voorkomen, schijnt mij om die reden niet aannemelijk.

En geeft men aan „landzaken” het ruimer begrip, dat het m.i. toekomt, dan kon dat bannen ook in andere gevallen voorkomen. Er is dus geen enkele grond om scultetus hier in den beperkten zin te verstaan, dien dr. Gosses er pour le besoin de sa cause aan wil hechten.

Ik zal mij tot deze enkele opmerkingen bepalen ¹⁾. Zoo ik voornamelijk de aandacht heb laten vallen op een paar quaesties, waarin ik het met den schrijver niet eens ben, dan heb ik daarmee toch goenszins den indruk willen vestigen, alsof ik met zijn werk niet ingenomen ben. Het tegendeel is waar. Op tal van punten heeft het ons inzicht verhelderd, met allerlei verkeerde begrippen heeft het opgeruimd. Maar het zoo moeilijk onderzoek naar de oude rechterlijke organisatie van Zeeland heeft het niet afgesloten; integendeel het heeft dat opnieuw geopend.

Den Haag.

R. Fruin.

B. Alkema, Ons Insulinde. Hoe we 't verkregen en wat het door ons werd. 2e herziene en vermeerderde druk. Deventer, Charles Dixon. 1917.

De eerste druk van dit werkje verscheen ten vorigen jare. Uit het daarbij geschreven voorwoord blijkt, dat de schrijver, leeraar aan de M. K. L. S. te Deventer, goed meende te doen met het samenstellen van een boekje ten gebuike bij het door hem gegeven onderwijs in de geschiedenis onzer Aziatische Bezittingen, terwijl hij zich vleide, dat het ook buiten den kring zijner leerlingen belangstelling mocht vinden.

Dat het aan dit doel kwalijk kon beantwoorden, heeft Dr. Kielstra's beoordeeling in dit tijdschrift met vernietigende duidelijkheid aangetoond, en zoo laat het zich wel verklaren, dat S. zich heeft beijverd, zoo spoedig mogelijk een tweeden druk te doen verschijnen.

Deze ligt thans voor ons. Moet het met genoegen worden geconstateerd, dat S. met de hem van bevoegde zijde geworden op- en aanmerkingen zijn voordeel heeft gedaan en dat zijn werk er inderdaad zeer op verbeterd is, we mogen het niet verhelen, dat de aandrift, om toch maar spoedig met een gelouterde uitgave voor den dag te komen, het doel heeft geschaad. Zonder te bedenken, dat het niet op den weg van een recensent ligt, om op alle fouten en onnauwkeurigheden te wijzen, heeft S. gemeend wel te kunnen volstaan met een retouche naar de ontvangen wenken; de veelheid daarvan was hem geen aansporing, om zijn arbeid nog eens grondig aan de bronnen te toetsen, alvorens dien andermaal ter perse te zenden.

Moge toch het bekende duiveltje met den breeden rug al de schuld dragen van onnauwkeurigheid in enkele jaartallen en in spelling — b.v. 1872 i.p.v. 1871 voor het jaar, waarin het z.g. Sumatra-tractaat werd gesloten; Patini [b.z. 18 en 21], Van der Graaff [b.z. 71], fort Speelhuis [b. z. 51], Silada [b. z. 159], i. p. v. Patani, Van de Graaff, fort Speelwijk, Salida — men kan dat booze mannetje toch bezwaarlijk fouten als de volgende in de schoenen schuiven:

¹⁾ Nog ééne vraag: waarom stelt de schrijver (blz. 46, noot 3) de akte, die Van Mieris (I blz. 254) en Van den Bergh (I n°. 481) beiden van December 1248 dateeren, in December 1247? Koning Willem noemt er zich rex Romanorum, en dien titel voerde hij eerst na zijne kroning op 1 November 1248; vóór dien tijd heette hij in regem electus.

Zoo, op b.z. 77, dat de Gouv. Gen. Mossel deman zou zijn geweest, die de boerenkolonisatie zou hebben bevorderd, terwijl hij juist deeen was, die haar, het werk van zijn voorganger, Van Imhoff, ernstig heeft geschaad; dat [b.z. 91] de in Indië gecodificeerde wetgeving door het Opperbestuur nimmer zou zijn bekrachtigd; dat [b.z. 109] de vorsten van Solo en Jogja in gemeen overleg tot verzet tegen Daendels zouden hebben besloten; dat [b.z. 111] Raffles de waardigheid van Gouverneur van Pinang zou hebben bekleed; dat overste Raaff tot in 1825 vorderingen tegen de Padris zou hebben bevochten; dat het [b.z. 161] in 1873 ging om de „bezetting” van Atjeh; dat . . .

Er zouden meer aanmerkingen te maken zijn. Dit als vingerwijzing, waarmede S. bij een eventueel volgenden druk zijn voordeel zou kunnen doen. Wil toch het werkje aan het doel beantwoorden, dan behoort het betrouwbaar te zijn. Ook ware het gewenscht, dat S. bij een nieuwe uitgave meer zin voor verhoudingen aan den dag legde en zich onthield van scherpe critiek [b. z. 162 b.v.] waar het hem kennelijk aan zaakkennis ontbreekt.

Kar ons oordeel, dat zich bepaalt tot het historisch gedeelte van het boekje, niet onverdeeld gunstig zijn, de goede wil van den heer Alkema verdient waardeering, zijn streven aanmoediging. Een werkje als hij beoogde te leveren, kan goede diensten bewijzen, en in die overtuiging geloofden we goed te doen, hem op fouten in het zijne te wijzen.

Den Haag.

E. S. de Klerck.

SCHOOLBOEKEN.

K. van Zonneveld, Studie en herhaling van Engelsche Spraakkunst, Taaleigen en Synoniemen. Groningen, P. Noordhoff. 1917. (Pr. /0.90).

Dit werkje heeft volgens de voorrede ten doel:

1. een studie- en herhalingsboek te verstrekken aan hen, die reeds enkele jaren H.B.S., gymnasium, of andere scholen voor uitgebreid onderwijs hebben gevolgd, of die door zelfstudie zich enigszins de spraakkunst en synoniemen hebben eigen gemaakt,

2. een studie- en herhalingsboek te verstrekken ten gebuike in hogere klassen dier scholen.

Het bevat in willekeurige volgorde een aantal opmerkingen op het gebied van grammatica, synonymiek en idioom. Onder deze opmerkingen vindt men er een aantal, die van groote practische waarde zijn; ik mag echter niet verzwijgen dat er ook menige onjuistheid en halve waarheid in het boek te lezen staat. Het zij mij vergund enkele daarvan aan te wijzen. Op p. 6 zegt de schrijver dat *elder* en *eldest* alleen voor familieleden gebruikt worden; dit is beslist onjuist. Twee bladzijden verder beweert hij ten oorechte dat *sickness* alleen in Schotland voorkomt met de beteekenis van *zichte*. Waar hij op p. 9 de regels aangeeft voor de vorming der trappen van vergelijking is hij te positief; had hij een woord als *meestal* of *gewoonlijk* ingelascht, dan zou hij zich nauwkeuriger uitgedrukt hebben. Dat *just* zijn trappen vormt met *more* en *most* is ook niet correct; men vindt evenzeer *juster* en *justest*. Op p. 14 leest men: *eve* is niet *avond*, doch „dag, voorafgaande aan.” De waarheid is dat *eve* beide beteekenissen kan hebben.

De *progressive form* wordt gebruikt om veelvuldige herhaling uit te drukken, leest men op p. 15. Hier heeft de schrijver verzuimd op te merken dat dit steeds geschiedt in connectie met *always*, *constantly* en dergelijke woorden. „Zij is op en top een dame” wordt mijns inziens beter vertaald door *she is a perfect lady*, dan door *she is quite a lady*, wat niet precies hetzelfde is. Op p. zegt de schrijver dat *Rembrandt's picture* beteekent het „schilderij in het bezit van R”. Ja, die beteekenis kan de uitdrukking zeer zeker hebben. Maar zij zou even goed kunnen staan voor: „het schilderij voorstellend R.” en ook voor „het schilderij gemaakt door R.”, al naar gelang van het verband, waarin de uitdrukking voorkomt. Op p. 22, 23 tracht de schrijver een verschil in beteekenis vast te stellen tusschen *full gerund* en *half gerund*. Dit verschil in beteekenis bestaat echter in werkelijkheid niet; het eenige, wat men zeggen kan, is dat de laatste vorm meer *colloquial* is dan de eerste. Wat p. 25 over den *split infinitive* gezegd wordt is niet zeer bevredigend. Dat *Sincerely yours* een warmer uitdrukking is dan *Faithfully yours* (26) meen ik te moeten betwijfelen. Dat namen van jaargetijden in algemeene beteekenis steeds zonder lidwoord geschreven worden (p. 28), is een bewering, waarvan de onjuistheid uiterst gemakkelijk zou zijn aan te toonen. Op p. 39 vind ik *less mistakes*; correcter zou het zijn *less* door *fewer* te vervangen, al wordt de eerste vorm ook wel eens voor een meerv. zelfst. naamw. aangetroffen. Het verschil in beteekenis tusschen *shade* en *shadow* (p. 41) is niet voldoende aangegeven: *shade* staat tegenover *light*, *shadow* tegenover *the substance of a body*. Op p. 60 zegt de schrijver dat men in plaats van *to clothe* meestal *to dress* zegt, verzuimt echter op het verschil in beteekenis tusschen beide woorden te wijzen. Is *I saw him to make a mistake* (p. 70) correct Engelsch? Ik betwijfel het zeer. Niet goed aangegeven is het verschil tusschen de vormen *struck* en *stricken*. De schrijver had moeten zeggen dat de laatste een bijvoeglijke vorm is, die in figuurlijken zin gebruikt wordt: *a stricken heart*, *fever-stricken*, *stricken in years*. Dat men een genitief-constructie met *of* gebruikt, indien men een object heeft (p.71), is maar half waar. Men kan de constructie met *of* gebruiken, maar evenzeer den zuiveren genitief (*the king's execution*).

Uit deze aanmerkingen, wier aantal nog wel te vermeerderen zou zijn, leide men niet af dat er ook niet heel wat goeds in het boekje te vinden is. Mocht er evenwel vraag naar een tweeden druk komen, dan zal het zaak zijn dat de schrijver zijn werk aan een grondige revisie onderwerpt.

Amsterdam.

J. H. A. Günther.

Van Dr. J. Woltjer's *Beknopte Latijnsche Grammatica (Buigingsleer)*, Groningen—den Haag, J. B. Wolters 1917, ontving de redactie de derde druk, herzien door Dr. R. H. Woltjer, en van de *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* (Deel I) door P. Roorda, Groningen, P. Noordhoff, 1918, de vijf en veertigste druk. De prijs van het eerste boek is ingenaaid f 2.40 (geb. f 2.90), van het tweede f 1.50 (geb. f 1.75).

Van de volgende boeken werden ons herdrukken toegezonden: L. Leopold, *Nederlandsche schrijvers*

en schrijfsters, 8ste dr., geheel herzien door W. Pik (uitg. J. B. Wolters, Groningen; pr. f 3.90, geb. f 4.50); Dr. J. Aleida Nijland, *Verzen*, 3de dr., 3 dln. (uitg. L. J. Veen Amsterdam; pr. p. dl. f 1.25, geb. f 1.75): beide bloemlezingen zijn tot den laatsten tijd bijgewerkt; — voorts Dr. M. G. de Boer, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, II, 6de vermeerdeerde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. f 1.60, geb. f 2.—); J. de Josselin de Jong, *Blikken in Britannië*, 5de gewijzigde dr. (uitg. P. Noordhoff, Groningen; pr. f 0.75); J. H. van der Voort, *The Rivals, a Comedy by Richard B. Sheridan*, 5de dr. (uitg. G. B. van Goor Zonen, Gouda).

BERICHTEN EN MEDEDELINGEN.

De Redaktie ontving de 6de druk van R. Seeberg, *Die Grundwahrheiten der christlichen Religion*. Leipzig, A. Deichert, 1918 [M. 4.50]. De nieuwe uitgave wijkt niet naar de inhoud, doch hier en daar in de uitdrukkingen en de wijze van voorstelling van de vorige af; de 5de druk verscheen in 1909.

Een op de oorlog betrekking hebbend werk dat ons werd toegesonden is M. Tschoffen, *Le Sac de Dinant et les légendes du livre blanc allemand*. Leyde (Naaml. Venn. Futura), 1917. [Pr. 5 francs]. De schrijver, „procureur du roi de l'arrondissement de Dinant,” betoogt op grond van getuigenissen, vooral van Duitsers, dat de verwoesting der stad (23 Aug. 1914) niet het gevolg was van verzet der inwoners, maar van een welberaamd plan.

Aan oorlogslitteratuur ontvingen wij van de firma Bloud en Gay te Parijs: H. de Larmandie, *Blesse, captif, délivré!* (met talrijke foto's), E. Colombel, née Tailliandier, *Journal d'une infirmière d'Arras* (Augustus-Oktober 1914) (ook geïllustreerd), G. Desson, *Souvenirs d'un Otage* (met 6 foto's en 12 tekeningen van de schrijver), Madeleine Havard de la Montagne, *La vie agonisante des pays occupés, Lille et la Belgique*, notes d'un témoin (Oktober 1914—Julie 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Pfl., XXXIX-XL, 10: B. Sauer, Zu Winkelmanns Ehren. — G. Raddatz, Das XXII. Buch der Odyssee. — S. Hellmann, Die Asiatische Völkerwanderung. — A. M. Wagner, Deutsche u. polnische Romantik. — Mitt.

In het paedagog. ged.: Th. Litt, Der Kampf wider den Intellektualismus der höheren Schulen. — P. Sickel, Wirklichkeitssinn u. Wirklichkeitswissen im Unterrichte. — W. Bottermann, Idee u. Tat.

XLI-XLII, 1-2: F. Studniczka, Das Bildnis Menanders. — M. Wundt, Der Zeitbegriff bei Augustin. — A. Olrik (†), Eddamythologie. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XII, 3: D. C. Hesseling, Het leren van vreemde talen. — L. J. Rogier, Een erfenis. — M. J. Premesela, „Tante Betje”. — J. Koopmans, Jan Zoet (slot). — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, II. — A. Kluyver, Over een gedicht van Bilderdijk op Karel I van Engeland. — Kron. en Krit. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXIX, 2: Fehr, Die erforschung des modernen Englands (forts.).

3: Holthausen, Zum engl. drama. — Ekwall, A note on i-mutated Primitive English a before l followed by a consonant. — Fehr, Die erforschung des modernen Englands (forts.). — De z. Eine bisher unbeachtete funktion der progress. form? — Mitteil.

Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de R., V, 2-3: Brückman, Instrumentmakers te Delft. — Kooperberg, Mouterij in den Spaanschen tijd. — Geyl, Troepen lichten en schepen huren onder Frederik Hendrik. — De Pater, Mislukte handelszaak in 1576. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Japikse, Hist. Overzicht (tot Jan. 1918).

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXXIX: Salverda de Grave, Twee inventarissen van het huis Brederode. — Oudschans Dentz, Suriname vóór Crynssen. — Jensen, Moryson's reis door de Nederlanden. — Meerkamp van Embden, Goudsche vroedschapsresoluties 1562—1572. — Lasonder, Commissie aan prins Willem I (1553).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 2: Van de Linde, Uit het leven van Willem I. — Joehim, Holland's invloed op Hamburgs ontwikkeling. — Van Hintic, Deutschland in den wereldhandel. — Mededeelingen.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLIII 3: De Hullu, Bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming te Deventer. — Kroniek.

English Historical Review, 1918, Jan.: Baaven, Edmund I and the Danes of York. — Armstrong, The Medici Archives. — Moore Smith, Robert Hayman and the plantation of Newfoundland. — Carter, British policy towards the American Indians 1763—8. — Notes and documents.

Studiën, LXXXIX, Mei: A. J. M. Mulder, Zeppelins en Vliegmaschinen. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, III. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje. — C. Wilde, De Katholieke Deutsche Rijkskanselier. — J. Stein, De Bouw van het Heelal, II. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Cramer-Molkenboer, Vondel's Lucifer, 4e dr.: N. Taalg. XII, n°. 3 (Koopmans).
Goossens, Sonnius: De Amsterdammer 1918, 4 Mei (K. Vos).
Günther, English Pronunciation: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 14 (Victor).

CERTAMEN POETICUM HOEFFTIANUM.

Sedecim carmina ad proximum certamen reservanda fuerunt ut quae iusto serius Amstelodamum essent perlata. Eorum hi sunt tituli:

Poeta miles. Psalmus quinquagesimus. Egregius victor (deerat huic carmini scedula nomen continens). Ad Marcum epistula. Aranea et nati. In obitum matris dilectissimae. Ruth. In simiae amatores. Expectantes Dei iudicium. Tristia. Iesum puerum Maria quaeritans. Pro pace exoptata. Incursio Hellepontiacae. Saltus caprearum. Fiat pax. Cornix in Capitolio elocuta.

Ad tempus perlata sunt haec:

Transactae aetatis memoria. Bruttius. Fatum Austriae. Pax. Diaboli adlocutio. De laude solitudinis. Epistula novi mariti. Frumentum. Duo collegia. Titus Pomponius Atticus. Ultima acroasis. Vacatio militis. Flavi ludus. Antigone. Pollitta. Claudia. Horatius apud Orbilius. Est est est. Matris desiderium. Lampyr is noctiluca. De Johanne Dupré. Psittacus et passer.

Aureus nummus adiudicatus est carmini cui titulus Epistula novi mariti cui proximum accessit Pax. Haec ergo legati impensis in lucem edentur et praeterea: Flavi ludus. Bruttius. Antigone. Psittacus et passer.

Victoris nomen est: Hermannus Röhl.

Ceterorum quinque poetae invitantur ut ante Kalendas Iulias huius anni nomina sua edant iudicibus ut prelo subiici possint.

Id iam nunc fecerunt: Fr. X. Reuss (poeta carminis c. t. Paz); Al. Galante (poeta carminis c. t. Flavi ludus); A. Favorzani (poeta carminis c. t. Antigone).

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Academiae Regiae Nederlandicae Ordinis Literarii Praeses.

AMSTELODAMI die VIII m. Aprilis a. MCMXVIII.

ADVERTENTIEN.

TE KOOP GEVRAAGD:

ALDUM STUDIOSORUM ACADEM. LUGD. DATAE.

Aanbieding onder No. 150 Bur. v. dit Blad.

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Duitsche leger te velde bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER

Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS

Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk f1.—

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE DIDLOGRAFIE

welke verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post f0.90.

In de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van

van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM,
Oud-Hoogleraar te
Leiden

oo **Dr. P. LEENDERTZ Jr.,**
Leeraar aan het
Gymnasium te Amsterdam

Prijs f7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennismemen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

Prijs f1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

PARS PRIOR—CARM. I—XII

Prijs f1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parjs. — WILLIAMS & NORWATE, London.

25ste Jaargang.

N°. 10.

Juli 1918.

Prickard, Selected essays of Plutarch.
(Hartman).

Löfstedt, Arnobiana (Brakman).

Caland, Een onbekend Indisch Tooneel
stuk (Vogel).

Holthausen, Etymol. Wörterbuch d. englischen
Sprache (Fijn van Draat).

Falke, Die romantischen Elemente in
Mérimeés Roman u. Novellen (Gallas).

Contentau, Umma sous la dynastie d'Ur
(Thierry).

Taubenschlag, Strafrecht im Rechte der
Papyri (v. Kan).

Heidrich, Beitr. z. Geschichte u. Methode
der Kunstgeschichte (J. H. Groenewegen).

Schoolboeken:

Draeger, Die Annalen des Tacitus.

Bolkestein, Poelhekke en Prinsen
Nederl. Leesboek, I III (Varenhorst).

Prinsen, Letterkundig Leesboek (Varen-
horst).

De Raaf en Griss, Nieuwe Bundel, V
(Varenhorst).

Rijpma, Jonge Kracht, III (Varenhorst).
Prinsen, Leesboek b. h. Onderw. in de
Nederl. Letterk., I-II (Noach).

Opstelten, Bloemlezing uit Benjamins
Vertellingen door Penning (Noach).

Poelhekke, Taalbloef II (Hofker).

Meijer Drees, Stroomingen en Hoofd-
personen in de Nederl. Letterk. (Hofker).

Berichten en Mededeelingen.
In houd van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

**Selected essays of Plutarch, vol. II translated with introduction by
O. Prickard. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 3 sh. 6 d.)**

Begrijp ik het geval goed, dan is dit het tweede deel
eener door ± 8 geleerden gezamenlijk ondernomen
volledige vertaling der *Moralia*. 't Is dus onmogelijk uit
te maken wat *dezen* vertaler heeft geleid bij zijn keus
juist van de hier bijeengevoegde geschriften. Deze zijn
acht in getal:

de *genio Socratis*

de drie Pythische dialogen

de *sera numinis vindicta*

het fragment *de anima*

de *superstitione*

de *facie in orbe lunae*.

Welk bijzonder verband er tusschen deze stukken
bestaat is niet gemakkelijk in te zien. Toch zal men wel
dit deeltje op zich zelf dienen te beschouwen: $\frac{1}{4}$
oordeel uit te spreken over een werk, waarvan uit den
aard der zaak het eene deel den lezer meer behaagt dan
het andere, dat gaat toch niet.

Nu, de Heer Prickard dan, die de zorg voor dit deeltje
op zich heeft genomen, is, blijkens zijn introducties,
aanteekeningen, appendices en wat dies meer zij een
kundig man, uitnemend op de hoogte van de behandelde
onderwerpen en bedreven in het Grieksch. Dat hij zich
mag verheugen in een verstandig en daarbij een onafhan-
kelijk oordeel blijkt wel het meest hieruit dat hij zonder
een zweem van aarzeling het fragment *de anima* onder
de werken van Plutarchus heeft opgenomen, want *men*
is tegenwoordig druk doende met het aan Themistius
terug te geven, die er geen aanspraak op heeft, en aldus

Plutarchus te berooven van zijn schoonste, zijn eigen-
aardigste sieraad.

Om de vertaling als zoodanig naar den eisch te beoor-
deelen zou ik veel knapper in 't Engelsch moeten zijn
dan misschien op 't oogenblik iemand in ons land is
onder de niet zoo heel velen, die zich meer bepaaldelijk
met Plutarchus hebben bezig gehouden. Wie toch van
dezen zal steeds en overal durven uitmaken of de
Engelsche vertaler *den juisten toon* heeft getroffen?

In 't genoemde fragment laat onze Engelsche geleerde
Plutarchus dit zeggen over de zalige afgestorvenen in
het paradijs: -

„Here the newly initiate, all rites completed is at
large; he walks at large like the dedicated victim with
a crown on his head, and joins in high revelry; he con-
verses with holy men, and surveys the initiate unpurified
crowd here below in the dirt and darkness, trampled
by his own feet and packed together; through fear of
death remaining in its ills, because it does not believe
in the blessings which are beyond.”

Van dat „dedicated victim” bespeur ik in den Griek-
schen tekst niets, en evenmin in de kritische aanteekening
van Bernardakis. A propos: het doet mij veel genoegen
dat de geleerde Engelschman aan dezen onvermoeiden
Griek, die zich op zoo vele plaatsen een gelukkig criticus
heeft betoond en wiens misgrepen elk rechtvaardig
beoordeelaar gaarne zal vergeven, eindelijk eens tenvolle
recht laat weder varen. Doch dit in 't voorbijgaan. Mij
leek de navolgende vertaling meer overeenkomstig de
stemming waarin Plutarchus het geheele stuk en bepaald
deze passage heeft neergeschreven:

„de geheel ingewijde, vrij en onbelemmerd, gaat daar
rond bekranst, en verkeert met de gelukzaligen, neer-
ziende op de niet gereinigde schare hier, die rondwentelt
in het slijk, waar de een den ander trapt en waar men

blijft in zijn ellendigen staat, omdat men niet geloof aan al het goede daarginds."

Hoe 't zij, ik wensch den Heer Prickard van harte veel succes met zijn van groote geleerdheid en onverdroten ijver getuigend boekdeeltje. Werk aan Plutarchus besteed is altijd goed werk.

Leiden.

J. J. Hartman.

E. Löfstedt, Arnobiana. Textkritische und sprachliche Studien. Lund, Gleerup; Leipzig, Hartasowitz. (Pr. 2 Kr. 25 öre).

Bij de groote Hollandsche philologen der 17e eeuw als Meursius, Hugo de Groot, Nic. Heinsius e. a. heeft de schrijver der zeven boeken *Adversus Nationes* warme belangstelling gevonden: uitnemend mocht heeten de editie van Arnobius bewerkt door Salmasius (Leiden 1651). Het schijnt, dat men na dien tijd ten onzent de studie van dezen apologet gedurende twee en een halve eeuw bijna geheel verwaarloosd heeft. Eerst in de laatste jaren houdt men zich weer met den rhetor uit Sicca bezig, nu men tot 't inzicht gekomen is, dat hij allerbekendst materiaal biedt voor de kennis van den Romeinschen godsdienst en onder meer een eigenaardige leer van de ziel verkondigt, welke de aandacht van de theologen heeft getrokken. Naast dien gewichtigen inhoud levert de taal van 't geschrift stof voor tal van syntactische kwesties. Om deze redenen heeft men ook elders vooral in Duitschland veel aandacht aan Arnobius geschonken, inzonderheid sedert de verschijning van de uitgave van Reifferscheid opgenomen in 't Weener Corpus Script. Eccles. (1875). Niet alleen in grammatische richting bewegen zich daar de studiën, men tracht er meer te weten te komen van Labeo, de bron, waaruit voornamelijk 't gedeelte, dat op den Romeinschen godsdienst betrekking heeft, geput is en die tevens in 't tweede boek bestreden wordt. Eindelijk heeft Einar Löfstedt, hoogleeraar te Lund, een der beste kenners van de latere Latiniteit — men denke slechts aan zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae — ons een nieuw en als gewoonlijk degelijk werk voorgelegd, hetwelk bovenal voor de tekstkritiek en hier en daar ook voor de interpretatie van Arnobius op mooie resultaten mag bogen.

Wij lezen in de Einleitung, dat Löfstedt in de lente van 1914 den Parisinus, 't eenig handschrift, dat in aanmerking komt, in de Bibliothèque nationale op vele plaatsen vergeleken heeft en daarbij ontdekte, dat Reifferscheid's collatie niet vrij is van onnauwkeurigheden. Daar wijst hij er meteen op, dat de stijl van Arnobius iets stereotieps heeft, waardoor men toegerust met grondige kennis van 't taalgebruik van den auteur in vele gevallen met behulp van een locus parallelus een corruptie zal kunnen heelen en hoe men dan in den „Klauselrhythmus", die door onzen rhetor in colon en periode bijna altijd aangewend wordt een om zoo te zeggen feilloos „criterium veri" bezit.

Löfstedt splitst zijn werk in twee hoofdstukken: voor 't eerste bestemde hij de palaeographische en zuiver kritische kwesties, voor 't tweede de grammatisch-kritische. Hij deelt ons mee, dat in 't handschrift driemaal 't werkwoord *rennuere* (II 42, IV 13, IV 24) voorkomt, terwijl Reifferscheid overal schrijft *renuere*; volgt men den Parisinus, dan krijgt men op al die plaatsen een goeden rhythmus. Codex en rhythmus eischen

den 2en pers. plur. IV 12 *interrogabitis* forte en een paar regels lager Armenios *interrogetis*, waar Reifferscheid ten onrechte den 3en pers. enkelv. heeft opgenomen. Nog eenmaal heeft diezelfde editor aan de overlevering geen recht laten wedervaren, want hij liet drukken VI 3 (di) *pluvialibus nimbis perfluunt*; als men de afkorting niet over 't hoofd ziet, krijgt men *perfluuntur* en een goede clausula.

Men heeft er reeds lang op gewezen, dat Reifferscheid zeer willekeurig omspringt met de overlevering. Löfstedt bewijst bijv. overtuigend de echtheid van de woorden VI 19 *quae sunt privata* singulariaque natura, waar de Weener uitgave *priva* heeft opgenomen, ofschoon *privaatus* in den zin van suus, proprius bij Arnobius geen zeldzaamheid is. Op eenvoudige wijze weet soms de Zweedsche geleerde den tekst te herstellen bijv. door met verandering van één letter te lezen *veros* (in plaats van *viros*) II 29 en *et replans* (in p. v. *treplans* VII 44; ook wel door bijvoeging van één letter o. a. *tunicae*. . . de serico *del* imponere (i. p. v. *et* imponere) III 21; een andermaal door weglating van één letter e. . . *incenso* (i. p. v. *incensio*) VII 29. Op al die plaatsen laten ons Reifferscheid en de andere critici in den steek, of brengen ons op een dwaalweg. Onder de zeer goed geslaagde conjecturen valt ook te rekenen VII 4 *quam* (sc. *voluptatem*) *si* *superi* *sentiunt*, *et eorum* *neesse* *est sint* *participes* *corporum*, *per quae* *via* *est* *sensibus* *et accipiendis* *voluptatibus* *ianua*. Daarentegen biedt de uitgave van 1875 *eos* in plaats van *eorum*, voorts *esse* in plaats van *sint*. Löfstedt sluit zich in alle opzichten aan bij den Parisinus, hij bepaalt er zich toe de schrijffout *inparticipes* te corrigeren. Natuurlijk zal niet elk instemmen met de ongeveer dertig voorstellen tot tekstverbetering van 't eerste caput. Ik voor mij geloof niet, dat 't noodig is I 50 *casibus* met Meiser en Löfstedt te veranderen in *crucibus*, omdat *casibus* inderdaad voorkomt in de beteekenis van folteringen o. a. meermalen bij Firmicus Maternus, een auteur, die Arnobius vaak navolgde (zie mijn Miscella tertia pag. 25—28). Ook valt er wel niet te tornen aan V 4 *inprudencia maxima importatur* Iovi: Löfstedt neemt hier de gissing van Stewechius in bescherming *imputatur*, welk woord Arnobius niet kent. Te gekunsteld lijkt mij V 2 *sacrorum* <vi e> *vanescat*; hier is sprake van een straf, die Jupiter van plan was aan de menschen op te leggen, maar die door Numa's listigheid afgewend wordt; blijkbaar spot Arnobius, ik lees daarom *sacrorum* <arte> *vanescat*, waardoor de mooiste clausula ontstaat.

Het zwaartepunt van 't werk ligt in 't tweede hoofdstuk, waar nog eens de zeven boeken van Arnobius de revue passeeren en ingegaan wordt op tal van grammatische problemen, tot welker bespreking de eigenaardige stijl van onzen rhetor aanleiding geeft. Herhaaldelijk wordt hief op onweerlegbare gronden aangetoond, dat de tradita lectio behouden moet worden en dat voorgestelde veranderingen den rhythmus omverwerpen of in strijd komen met wat een karakteristieke eigenschap is van de latere Latiniteit. Een zeer grooten nadruk legt Löfstedt op de beteekenis van de hoofdvormen der clausula voor 't genus dicendi van Arnobius. Daaruit toch laat zich ten deele verklaren 't veelvuldig coördineeren van superlativus en positivus, 't gebruik van voorzetsels (*de* of *e*) bij den instrumentalis, de afwis-

seling in denzelfden zin van plusquamperfectum en imperfectum, van coniunctivus en indicativus, van verbum passivum en activum. Ter wille van den rhythmus moeten zelfs in strijd met 't normale taalgebruik gehandhaafd blijven de ablativi VI 18 in *maximitate* producere en VII 3 quid. . . in eorum *commoditate* subsidat. 't Blijkt, dat de accusativus met opzet vermeden en de ablativus gekozen is om een mooie clausula te krijgen. Die factor bepaalt ook, of men te schrijven heeft *dis*, *ingenis*, *flagitis*, *concilis* dan wel *diis* enz. in dit opzicht heeft 't handschrift geen gezag. Dat Arnobius een paar maal de dubbele negatie aanwendt tot versterking van de enkelvoudige ontkenning, dat hij ook tweemaal een pleonastisch *quam* gebruikt, berust mede op 't zelfde rhythmisch principe.

Hier wil ik een desideratum uitspreken. Zou Löfstedt later zijn opinie eens willen zeggen over den rhythmus bij Arnobius, welke gebouwd is op 't accent en niet op de quantiteit? Iu dit verband vestig ik speciaal zijn aandacht op 't merkwaardig vers V 26

quas (sc. res) *cava* succutiens Baubo *manu*-nam puerilis oillis vultus erat-plaudit.

Wij bladeren 't boek verder door. Een duidelijke behandeling van de vragende zinnen met adversatief karakter ingeleid door: *et quid*, *et cur*, *et unde* en derg. stelt al niet minder de fouten van vroegere en latere uitgaven in 't licht. Lexicalische kwesties worden in 't voorbijgaan aangeroerd bijv. de praegnante beteekenis van *hora*, *dies*, *tempus* (= stervensure enz.); aangetoond wordt, dat *refellere* en *redarguere* den zin aannemen van *bewijzen*, dat *dies* ook *spelen* kan beduiden, dat *evaginatio* door volksetymologie gelijk wordt aan *vagatio*.

Ten slotte wijs ik op een mooie verklaring. Wij lezen I 16 cur ibidem annonaria caritate non tantum *corporis non nostri*, verum etiam christianos ditiores et locupletissimos reddiderunt (sc. di)? Door heldere toelichting met vele voorbeelden uit de patristische litteratuur, waarin Löfstedt zeer belezen is, zet hij uiteen, dat *corporis nostri* de kracht heeft van *qui corporis nostri sunt*.

Het mag hier niet onvermeld blijven, dat evenzeer in de maand Mei (1917) een week na de verschijning van Löfstedt's Arnobiana bij Brill te Leiden mijn opmerkingen, Arnobiana, 't licht zagen. 't Verheugt me, dat de overeenkomst niet tot den titel beperkt is. Beiden immers stelden wij o.a. voor te lezen V 10 conventionis. . . coetum, terwijl wij 't eens blijken te zijn over den genitivus inhaerentiae. Wij komen tot 't zelfde resultaat betreffende 't plusquamperfectum I 33 potuissent (= possent) en in 't algemeen aangaande de zoo frequente *varietas temporum*, *modorum*, *generis verbi*; 't gebruik van *minus* en *minime*; de rol van de praeposities bij den ablat. instr. en modi, de functie van *et qui* in vragende zinnen enz. Absoluut onafhankelijk van elkaar zijn wij dus tot de erkenning gekomen, dat de Parisinus veel meer vertrouwen verdient dan Reifferscheid wil doen gelooven. Het Leidsche werk bespreekt nog een rij van andere plaatsen en een enkel ander taalverschijnsel, zoodat de naamgenooten elkaar aanvullen, daarom hopen zij, dat zij elk hun plaats in de zon zullen krijgen.

Vast staat, dat Löfstedt's boek, waarin men slechts één drukfout aantreft (pag. 43 *dotis* in plaats van *potis*), een voortreffelijk syntactische studie is en zich waardig

aansluit bij zijn Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae.

Den Haag.

C. Brakman Jz.

W. Caland, Een onbekend Indisch tooneelstuk (*Gopālakelicandrikā*). Tekst met inleiding. (Verh. der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Letterk., N. R., Dl. XVII, No. 3). Amsterdam, Joh. Müller. 1917.

Het door prof. Caland uitgegeven Indische tooneelstuk *Gopālakelicandrikā* herinnert eenigszins, wat inhoud en vorm betreft, aan het beroemde *Gītagovinda* van den Bengaalschen dichter Jayadeva, die in het begin van de 12de eeuw moet hebben geleefd. Het behoort ook tot dezelfde late periode, hoewel het aan gegevens voor een nauwkeuriger tijdsbepaling ontbreekt. Van den auteur, — Ramakṛṣṇa, den zoon van Devajīti, geboortig uit het gewest Gujarat — die in den proloog wordt genoemd, is overigens niets bekend. Echter blijkt, dat hij na Rāmanuja, den hervormer van het Viṣṇuisme (12de eeuw) moet hebben geleefd.

Evenals het *Gītagovinda* is de *Gopālakelicandrikā* een litterair product van dien cultus van den vergoddelijkten held Kṛṣṇa, die onder den machtigen invloed van hervormers, zooals den daareven genoemden, is geworden tot vrijwel de overheerschende godsdienstvorm van het tegenwoordige Indië. Ondanks de eigenaardige vermenging van erotiek en mystiek, is de Kṛṣṇa-vereering wel een der aantrekkelijkste volksgodsdiensten der Hindoes (zeker verre te verkiezen boven den Çivaitischen *līnga* dienst en de ook zeer verbreide Tantrische aanbidding der Çakti). Haar populariteit blijkt niet alleen uit tal van tempels, waarin Kṛṣṇa, de goddelijke herder, onder allerlei benamingen wordt vereerd (Muralīdhara, Muralīmanohara, Vaṃçīgopāla, Rādhavallabha, Gopnātha, enz), maar ook vooral uit de moderne Hindoesche schilderkunst, waarin onderwerpen uit den Kṛṣṇa cyclus bijzondere voorkeur genieten¹⁾.

Nu is het eigenaardig, dat in dezen cultus Kṛṣṇa wordt vereerd niet, volgens de voorstelling van het *Mahābhārata*, als het strijdbare stamhoofd der Yādavas en de listige bondgenoot der Pāṇḍu-zonen, maar veelmeer als de bekoorlijke koningszoon, opgegroeid onder het herdersvolk van Braj (Vraja), zooals het *Bhāgavatapurāṇa* hem ons doet kennen. Wel verloochent deze herdersprins Kṛṣṇa niet geheel en al zijn oorspronkelijk heroïsch aard: allerlei Herkulische daden worden van hem geroemd, zooals het bedwingen van den draak Kālīyanāga en andere monsters (vgl. Caland, p. 21 en n). Maar liever bezingen de dichters zijn kinderlijke snakerijen, zijn dartel spel met de herderinnen en vooral zijn liefde tot Rādhā, de schoonste onder de herdersmeisjes van Braj. Het is die liefde, die, in mystieken zin opgevat als sym-

¹⁾ Men zie het door Caland (p. 25, n.) aangehaalde werk *Rājput paintings* van Coomaraswamy (Oxford 1916). Een eigenaardigheid, die, naar ik meen, nog geen verklaring heeft gevonden, is de blauwe huidskleur, waardoor Kṛṣṇa in de schilderkunst steeds is gekenmerkt, evenals trouwens het geval is met voorstellingen van Viṣṇu en diens overige *avatāras*. Ook in de poëzie wordt Kṛṣṇa's lichaam telkens beschreven als donkerblauw (*nīla*). Vandaar de vergelijking met de donkerblauwe onweerswolk (*nīlajīmūtagātre*, p. 150, l. 11, ook o. s. p. 143, l. 11) en met den saffier (*indranīlamanībhāṅganībhāṅga* p. 47, l. 12, vgl. Caland's vert. f. 12 en *kvāyam bhūgna* [bhagna?] *mahendranīlacakalacchayollasaccandrakāḥ*, p. 96, l. 25.

bool van de *bhakti*, de toewijding aan de godheid, zulk een groote plaats inneemt bij de vereerders van Visnu.

Zoo vormt ook de liefde van Kṛṣṇa en Rādhā het eigenlijke onderwerp van Rāmakṛṣṇa's tooneelspel, dat door den uitgever zoowel herdersspel als mysterie-spel wordt genoemd. Maar daarnaast neemt ook des herdersgods dartele scherts met de herderinnen een groote plaats in. Zelfs is het laatste (waarschijnlijk zesde) bedrijf geheel gewijd aan de beschrijving van den *rāsā*-dans, waarbij Kṛṣṇa de herderinnen voorgaat ten rei en haar met zijn zinnenbedwelmende fluitmuziek betoovert: „Met gouden nimbus voorzien, met zijn als een donderwolk donkerblauw lichaam, brengend de liefelijke rietfluit aan zijn mond, terwijl zijn gelaat door een zachten glimlach verhelderd werd, bedekt met dichten bloemkrans, waaraan de om zijn schouders zwermdende bijen als dronken zich vasthechtten, speelde hij te midden der herderinnen in dansersgestalte zijn spel, hij, de éénige openbaring der hoogste verrukking.” Aldus geeft prof. Caland in vertaling het vers weer, waarmede dit tooneel besluit.

In zijn voortreffelijke inleiding geeft de geleerde uitgever een uitvoerige inhoudsopgave van het stuk, dat uit zes bedrijven schijnt te bestaan, voorafgegaan door den gebruikelijken proloog¹⁾. In dezen treedt de tooneelleider (*sūtradhāra*) op in gesprek met een actrice, tevens zijn huisvrouw. Het is eigenaardig dat, wanneer deze laatste op den roep van haar echtgenoot (*ārye itas tāval*) in het Prākṛit antwoordt *ajjāṭṭa ko ṇiyōḍ*, de tooneeldirecteur haar beduidt dat dit geen gelegenheid is om zich van „de gemeene taal” te bedienen; immers „dit hier is geen vergadering van gewone vorsten, maar van de uitgelezenste Visnu-vereerders.” Het stuk is dan ook, met uitzondering van de daareven aangehaalde zinsnede, geheel in het Sanskrit geschreven. Een eigenaardigheid, waarop Caland terecht de aandacht vestigt. Immers van de ons bewaarde tooneelstukken is het *Hanumannāṭaka* (eerste helft der 11de eeuw) het eenige, waarbij niet de gebruikelijke afwisseling van Sanskrit en Prākṛit wordt aangetroffen. Het is interessant dat juist dit stuk door den tooneeldirecteur wordt genoemd, om te betoogen, dat een tooneelstuk zonder Prākṛit niet tot de onmogelijkheden behoort.

Een andere eigenaardigheid, waarop Caland in zijn inleiding wijst, is deze dat „het stuk doorspekt is met allerlei beschrijvingen, deels meer van epischen, deels van lyrischen aard, die niet in den mond van een der eigenlijke acteurs passen, en het merkwaardige daarbij is nog dit, dat zoowel de vele lyrische intermezzi als andere, in proza vervatte mededeelingen, niet zelden in verhaaltrant, dus met de werkwoorden in den verleden tijd, worden gegeven.”

Deze merkwaardigheid is ook eigen aan het *Hanumannāṭaka*. Ter verklaring oppert de uitgever verschillende mogelijkheden, waarvan de eerste mij wel de aannemelijkste toeschijnt. De bedoelde mededeelingen, die buiten den dialoog staan, zouden zijn gereciteerd door den

¹⁾ Voor de pp. 48—49 beschreven *nirājana* of *ārātrika* ceremonie (vgl. pp. 8—9) verwijs ik nog naar Dubois, *Hindu manners, customs and ceremonies* (Oxford 1899) pp. 150 vlg.

„verklaarder” (*sūcaka*), die eenmaal in den tekst wordt genoemd (p. 76, l. 33)¹⁾.

De veronderstelling dat de *sūcaka* het geheele stuk zou hebben voorgedragen of voorgelezen, komt mij veel minder waarschijnlijk voor. Want wat zou dan de betekenis zijn van de eenmaal voorkomende aanduiding: *sūcakah sāmājikān prati*?

De door prof. Caland bezorgde uitgave berust op één handschrift, dat indertijd door Kern aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek is geschonken (het is n°. 2341 der Mss. Iugd. n°. 2 der Sanskrit hss.). Aangezien geen andere handschriften bekend zijn en het Leidsche Ms. niet bijzonder duidelijk geschreven is (de uitgever vermoedt dat het de Nāgarī copie van een palmbiad origineel in Grantha is), is de lezing op vele plaatsen onzeker of corrupt.

Op verzoek van den heer Caland laat ik hier nog enkele tekstverbeteringen volgen, die hem door Kern eenige weken vóór diens overlijden waren medegedeeld.

p. 45, l. 26. *bhāli javā sakapoto*. Lees: *bhāli yavāsakapoto* (d. i. *yavāsaka-poto*) vgl. B. R. (in kürzerer Fassung) s. v. *yavāsaka*.

p. 74, ll. 29—30. Lees *dr̥ṣṭānukarṣati* en *āyaskāntam*.

p. 90, l. 27. *upāṭṭaye*; lees *upādrave*.

Als drukfout vermeld ik nog p. 143, l. 24 *praṇavāvah*; lees *praṇamāvah*.

Leiden.

J. Ph. Vogel.

F. Holthausen, *Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache*. Leipzig, Tauchnitz. 1917. (Pr. M. 4.50).

Aan een etymologisch woordenboek der Engelsche taal tot op den huidige stand der Wetenschap bijgewerkt bestaat behoefte; en wanneer men zulk een werk ziet aangekondigd van de bekwame hand van Holthausen, koestert men terecht groote verwachtingen. Ook worden deze in het boekje dat vóór ons ligt niet beschaamd. Klein van omvang als het is, kan het den Anglist van veel nut zijn. Tal van verouderde afleidingen hebben afgedaan. De resultaten waartoe de onderzoekingen der voornaamste geleerden hebben geleid zijn geraadpleegd en getoetst aan des schrijvers eigen opvattingen. Het boekje is beknopt, praktisch ingericht, goedkoop — altemaal redenen om het geschenk ons door den geleerden Anglist geboden dankbaar te aanvaarden.

Maar het werkje is voorzien van eene Inleiding, die ik niet zeer gelukkig vind. Hierin toch bespreekt de schrijver Skeats Etymological Dictionary, welke zijn werk bedoeld is te vervangen; want, zegt, hij, Skeat deelt klemtoon, uitspraak noch beteekenis der woorden mede, is éénerzijds zeer beperkt en bevat aan den anderen kant tal van verouderde, dialectische of bijbelsche uitdrukkingen, die volkomen overtoellig zijn. „Ein etymologisches Wörterbuch,” zoo roept hij uit, „soll doch kein Raritätenkabinett sein!” Verder zijn er in de verklaringen vele leemten, onjuistheden en fouten; het boek is in vele opzichten niet op de hoogte der wetenschap. In 't kort: „es ist veraltet!”

Zulk eene inleiding noodigt tot vergelijking. Wanneer men bedenkt dat Skeats woordenboek meer dan een

¹⁾ Iets dergelijks zullen wij misschien ook hebben aan te nemen opvoeringen van het *Gītāgovinda* (cf. Sylvain Lévi. *Le théâtre bij indien*, p. 235).

kwart eeuw oud is, spreekt het van zelf, dat Holthausen in vele opzichten betrouwbaarder is: hij heeft toch gebruik kunnen maken van al de belangrijke vruchten welke de studie der etymologie sinds heeft afgeworpen; en niet het minst heeft hij zijn voordeel kunnen doen met den rijken inhoud der *New English Dictionary*. Hij geeft ook den klemtoon aan (foutief in agriculture!) en vermeldt de waarde der vokalen in de sylbe die den hoofdtoon heeft (hoewel hij nu en dan wel eens vergeet het te doen, als bij *golf, ay*); maar van de klinkers in onbeklemden lettergrepen neemt hij niet de minste notitie, zoodat de zoeker geheel in het duister blijft omtrent de waarde van de gecursiveerde vocalen in woorden als: *altercation, alternation, candidate, drama, miniature, deviation, emancipation, mutton, linen, abstract, partake* enz. Ook consonanten worden in den regel buiten beschouwing gelaten, zoodat *basin, promise, increase, pulse, ransom, palsy*, — om er maar enkele te noemen — duister blijven. 't Is waar — voor dergelijke dingen raadpleegt men geen etymologisch woordenboek. Het is geen pronouncing dictionary. Maar waar Holthausen het veroordeelde als een leemte in Skeat, had hij zich niet met half werk moeten tevreden stellen.

Zoo staat het ook met de beteekenis der woorden, die Holthausen aangeeft. Wat nut is het den lezer wanneer hij vindt: antic, seltsam; chevy, Jagd; core, Gesellschaft; cruet, Flasche; gregarious, zur Herde gehörig enz. enz. Hoe deerlijk wordt de lezer bedrogen als hij meent de woorden nu te begrijpen. Ik houd het met Skeat's methode, die de beteekenis onvermeld laat.

En dan dat smalende „Raritäten-Kabinet!” Terwijl bij Holthausen tal van de gewoonste woorden ontbreken — ik noem slechts *divers, mirage, pet, pun, chap* (kaak), *rut* (wagenspoor), *wight, while* (conjunction) — staat het boek vol van prachtexemplaren als *vamosé, sice, ubeity, samel, searce, seric, sextry, denshire, enuculation, deray, divellicate, griseous, feretory, dispunge, adminicle, dehiscent, delible, eric, eristic, estovers, pi, exequies* enz. enz. te veel om op te noemen. „Ein etymologisches Wörterbuch soll doch kein Raritäten-kabinet sein!” zou men H. kunnen toeroepen.

Wat nu de afleidingen zelf betreft — is men veel wijzer wanneer men vindt: *banshee, Fee* (gä beansith); *bribe, geschenk* (afr.); *newfangled, modisch* (m. e. fangel); *amputation, abnahme* fr. l.; *abound, überfluss* haben l. *abundare*; *affable, umgänglich* fr. l. *affabilis*? Voorwaar, „Knappheit” kan ook een fout zijn. Zulke verklaringen laten de interessante woorden even duister als zij te voren waren. Ik heb nóg een bezwaar. Bij woorden van Germaanschen oorsprong teekent de schrijver soms aan: w. s. (: West-Sächsisch), soms: a. e. (Alt-Englisch). Gewoonlijk nu wordt onder de aanduiding, „Oud-Engelsch” verstaan, dat de vorm aan alle oud-Engelsche dialecten gemeen is, en ook H. gebruikt den term herhaaldelijk in die beteekenis. Maar dan weer lezen wij: *high*, a. e. *hēh*, waar de schrijver toch blijkbaar iets heel anders moet bedoeld hebben. En dit komt niet eens, maar veelvuldig voor. Een weinig meer zorg in dit opzicht zou het boek zeker te stude zijn gekomen.

Holthausen's boekje dan, vult Skeat's *Etymological Dictionary* aan, maar verdringt die geenszins. Het beteekent in verschillende opzichten een stap vooruit; het bevat veel waarvoor wij hem dankbaar zijn. Maar om de

bovengenoemde redenen gaat het ons als *Oliver Twist* in the *Workhouse*; die „asked for more”.

Utrecht.

P. Fijn van Draat.

Ernst Falke, Die romantischen Elemente in Prosper Mérimées Roman und Novellen. [Romanistische Arbeiten hg. von C. Voretzsch]. Halle a. S., Max Niemeyer. 1915. (Pr. M. 4.50).

Wanneer de letterkundige geschiedenis ten doel heeft „de juger, de comparer et de classer”, zooals Brunetière dat wil, dan heeft dit boek reden van bestaan: 't zal kunnen meewerken tot de oplossing van een vraagstuk dat de vakmannen bezighield, n.l. te weten bij welke school of groep men Mérimée moet indeelen. Dat is 't doel van 't boek. De gevolgde methode is die van een onderzoek naar de romantische elementen in M.'s letterkundig werk (9). 't Resultaat is: M. moet *im groszen und ganzen* bij de Romantici worden geplaatst (187).

Laat ik beginnen met te verklaren dat ik Mérimée vind of een niet te definiëren schrijver, een „inclassable”, of een man van l'art pour l'art op het oogenblik dat deze beweging zich nog niet had geopenbaard, evenals Gautier 't, onbewust, was in zijne *Préface* van *Mademoiselle de Maupin* (1834). En dat om redenen die ik hier niet kan uiteenzetten in den breede.

Falke begint met een Inleiding (1—9), waarin hij de meeningen weergeeft van hen die over het onderwerp van dit boek hun oordeel zeiden. Hij citeert daarbij noch *Sainte-Beuve, C. du L.*, VII, 383 en 287—8, waar deze, zonder 't te willen of te weten, reeds den art-pour-l'art-schrijver definiëert, noch *Taine's* meening in de *Préface* der *Lettres à une inconnue*, noch *Lemaître, Contemporains*, IV, 35 ss. En hij citeert verkeerd d'Haussonville (2); deze immers zegt zeer uitdrukkelijk (*Prosper Mérimée, Hugh Elliot*, p. 188): „Dans toute la campagne romantique par laquelle il a commencé, M. suivait le mouvement du jour, mais il n'était pas dans sa vraie voie”; dan komt de anecdote met 't slotwoord: „Je vous quitte, car ce ne sont pas mes opinions.” En hij citeert half en leest verkeerd *Lanson's* gedachte (*Hist. de la Litt. fr.* 5, 989): „Mérimée appartient à la grande période romantique” — d.w.z. wat den tijd betreft, n. l. *Clara Gazul* (1825) tot *l'abbé Aubain* (1846) — dan komt de weggelaten zin van vijf regels — en eindelijk: „M., lui, est purement artiste: son œuvre relève de la théorie de l'art pour l'art”. En zoo ooit, dan was hier *Lanson* helder. En juist.

In 't eerste hoofdstuk (10—32) zet Falke uiteen wat men onder Fransche romantiek moet verstaan; hierbij hecht hij groote waarde aan de realistische theorie die Hugo voor oogen zweefde en zijn uitlatingen over *nature en vérité*, die hij zoo spoedig ontrouw werd; Falke beroept zich eveneens op het schitterende, maar eenzijdige boek van G. Pellissier, *Le Réalisme du Romantisme*, dat toch geen bewijskracht meer heeft na *Faguet's* uitmuntende artikel (*R. d. d. M.*, 1. 4. 1912). Van de eigenschappen die 't romantisme kenmerken, houdt hij in 't oog om ze op M.'s werk te passen: subjectivisme en overheersching van 't gevoel, middeleeuwsche en exotische trekken, antithese en melodramatische elementen. Dat theorie en praktijk van de Romantici in botsing komen, Falke moet 't erkennen; bovendien bepaalt hij zich in zijn aanhalingen tot den meest verwarden,

veranderlijken theoreticus, Victor Hugo. En dat enkele elementen: de lust tot 't exotische, de haat tegenover den burgerman, de drang naar het fantastische en het zeldzame of naar het koel-kragtige, ook te vinden zijn bij Baudelaire of Flaubert, dat ontgaat Falke blijkbaar. En is deze zin (28): „*L'art libre* oder noch besser *l'art pour l'art* ist die schon in der *Préface* V. Hugo's versteckt auftretende devise der romantik", wel verdedigbaar?

In zijn tweede hoofdstuk (33—56) geeft Falke een overzicht van M.'s romantiek in zijn theater en zijn lyriek: hij neemt ze dus op als ernstig werk, niet als een mystificatie, zooals Lemaitre (o. c., 40), of een uiting van een dilettant van het genre Stendhal, zooals Brunetière (*Manuel*, 438). Op dit deel van M.'s werk past F. het onderzoek naar de drie eigenschappen toe die hij als „romantisch" vasthoudt. De antithese b. v. is romantisch, dus als een stuk tot titel heeft „*Les Espagnols en Danemark*", dan is 't romantisch (39). In welk een romantiek zwelgde niet, aldus voortredeneerende, La Fontaine toen hij „*Le Loup et l'Agneau*", „*Le Lièvre et la Tortue*" of „*Le Gland et la Citrouille*" schreef? In dit hoofdstuk blijft één juist gegeven over: men kan M.'s haat gevoelen voor de mondaine, koude, conventionele dingen en voor de priesteroverheersching onder de Restauratie. Maar hoe sober is dat alles aangeduid! En welk een verschil met de brandende oplaaiing van haat in George Sand's romans, die juist zoo zuiver lyrisch conventie en schijnheiligheid geeselen!

De roman en de novellen worden naar hun inhoud in hoofdstuk III (56—88) ontleed; blijkbaar heeft F. S. de Lovenjoul's bibliographie niet gebruikt (zoo is *Federigo* (p. 63) geen posthuum werk; *Il Vicolo* (p. 79) is echter posthuum) en niet de artikels over *Colomba* in de *Illustration* van 1911 (10 juni, 14 oct.) gekend. Wanneer F. grooten invloed toeschrijft aan E. Th. A. Hoffmann (p. 88, cf. o. a. 59, 67, 69, 71, 72, 80, 83, 125, 132), dan is er nog even te wijzen op de m. i. zoo juiste fundamentele scheiding die Breuillac maakt tusschen den ziels-toestand van Hoffmann en van Mérimée (*Revue d'histoire littér.*, XIV, 89 en 90).

Welke romantische elementen er in de *Chronique* zijn wordt in hoofdstuk IV nagegaan (89—115); hierbij wordt weer „mittelalter (?) und lokalfarbe" als typisch romantisch op den voorgrond geplaatst. Jammer is 't dat Falke geheel geen rekening houdt met het befaamde hoofdstuk VIII, *dialogue entre le lecteur et l'auteur* en met M.'s uitlating in zijn *Préface* dat het is een „étude de mœurs". In dit boek is de locale kleur zoo sober aangebracht, zoo echt inwendig, dat zij als opzettelijk met nalatigheid schijnt behandeld (over deze kwestie z. L. Maigron, *Le Roman historique*, p. 316 ss), juist zooals een Vigny haar in *Daphné* zal toepassen of Anatole France in *Thais* en *les Deux ont soif*.

Naar de voorgenomen systematisering worden in chapter V (116—139) en een zwak chapter VI (140—144) hoofdmotief en bijmotieven getoetst aan de drie genoemde romantische karakteristieken; hierbij worden de romantische eigenschappen sterk onderstreept, terwijl het zuivere art-pour-l'art streven in *la double Méprise* of *la Partie de Trictrac* niet behoorlijk recht geschiedt. Dezelfde schematische behandeling wordt toegepast op de karakterisering der personen (hoofdstuk VII, p.

144—162). Daarna komt (p. 163—179) een hoofdstuk over het subjectieve element in zijn werk, dat eigenlijk de hoofdzaak van dit boek zou moeten hebben gevormd. 't Geeft een goede samenvatting van wat we uit M.'s werk lezen kunnen over hemzelf, zooals hij ons wil schijnen, niet zooals hij is. Want dit is de fout van deze onderzoeking: zij gaat niet uit van den werkelijken, den subjectieven, den primairen Mérimée, zooals we dien hebben leeren kennen uit zijn talrijke correspondentie, maar van den Mérimée die zorgvuldig zijn persoonlijkheid heeft verborgen en haar ver van zijn werk heeft gehouden, met een paar uitzonderingen, de portretten in *Le Vase étrusque* en *La double Méprise*. De correspondentie zou Falke M. hebben leeren kennen, en dien „goed natured man" zelf, en zijn houding tegenover zijn eigen werk en tegenover de romantiek. Als een Leconte de Lisle, als een Flaubert is hij een trillende ziel van een wonderlijke fijngevoeligheid — hoe verwijt hij zich Mme Childe te hebben bedroefd door een „bouderie"! (*R. d. d. M.*, 1. 3. 1896, p. 12); zijn inwendig leven en zijn kunst latend afhangen van den invloed eener jaren lang aangedene. En van dit alles, dat een romanticus zou hebben verleid tot ik weet niet hoe teedere ontboezemingen in halve tinten vinden we in zijn werk niets. En daarom in de eerste plaats is het niet romantisch.

Het negende hoofdstuk (180—186) analyseert de niet-romantische elementen in zijn werk: zijn stijl, het uiterlijk wetenschappelijke van het werk — een ironievorm waarvan Falke blijkbaar de waarde niet heeft begrepen — het realisme in zijn moderne novellen, en zijn geestigheden tegen de romantici.

Volgt de conclusie: hij is een echte romanticus.

Ik had reeds de gelegenheid op te merken dat Falke begonnen is met den man dien hij als een romanticus wilde voorstellen, niet in zijn persoonlijkheid te bestudeeren en dat hij het geheele werk au sérieux neemt. En dit is een fout: *Clara Gazul* en *la Guzla* zijn cerebrale kunst van een buitengewoon handig spotter. Ik wees er ook reeds op, dat zijn boek lijdt onder zijn „schematismus", dat hem verleid 't romantisme te onderzoeken op drie of vier elementen, daarbij het realisme, dat hij een hoofdfactor vindt (15), achterwege latend. Antithetisch, dus romantisch, zijn de figuren van Mme de Coulanges en haar dochter (43), is de liefde van de 20 jarige Julie voor den vijftigjarigen Saqueville (49), is Coligny „un héros et un saint" (104), is het medelijden der gendarmes met den bandiet Gianetto Sanpiero (117), is de koelbloedigheid van den officier die aan een damesboudoir denkt, waar hij zal vertellen van zijn soldatenleven (119), een trek die reeds bij Joinville is te vinden. En lyrisch is 't ironische slot der stukjes, waarin de dooden weer opstaan om 't publiek te verzoeken den auteur zijn fouten te vergeven (38), is de aanval op de onbenullige samenzweerders in *Les Mécontents* — dat juist zoo sober, fijn geeseld is —, is de beschrijving van George's dood in *la Chronique* — die zoo meer dan voltairiaansche bladzijden. En alles is ook couleur locale, wat dit juist niet is, maar de zuivere étude de mœurs, die steeds M.'s werk was, terwijl hij slechts spot had voor de couleur locale (b. v. in het *Avertissement* van 1840 bij *la Guzla*; in brieven in de *Mercure de France* 1. 4. 1911. 486 of de *Nouvelle Revue* 15. 9. 1882; of in *Dernières Nouvelles* p. 56). En 't

ergste is wel dat F. romantisch en romanesk steeds verwart: is een verkleeding romanesk of romantisch (51), 't dragen van een masker in de XVIe eeuw romantisch of mode (95), de tegenoverstelling van twee broers met verschillende godsdienst romantisch (96), list en intrige romantisch (101), enz. ? Geen oogenblik heeft F. eraan gedacht rekening te houden met de nalatenschap die de theorie van l'art pour l'art van de romantiek overnam, terwijl hij toch Cassagne's uitnemende boek kende (p. X), dat hem zoo precies had kunnen doen zien hoe Mérimée, zoo hij al van zich zelf getuigen kon: „Vers l'an de grâce 1827 nous étions tous romantiques” (*Avert. de la Guzla*), een man was van l'art pour l'art.

Amsterdam.

K. R. Gallas.

G. Contenan, *Umma sous la dynastie d'Ur*. Paris, Paul Geuthner. 1916. (Pr. fr. 3).

Umma is de oud-babylonische naam van een stad wier overblijfselen gevonden worden in een ruïnenheuvel, thans Djocha geheeten, midden in Babylonië, een 100-tal kilometers ten Z. van Kût-el-Amâra. In het begin der 20ste eeuw richtte de aandacht der archeologen zich ook op de puinhoopen van Djocha; de opgravingen brachten vooral een massa kleitafeltjes aan het licht. Op grond van deze spijkerschrift-documenten konden de assyriologen Djocha indentificeeren met het reeds te voren bekende Umma (geschreven met het teeken GIŠ gevolgd door het teeken HU; ten onrechte soms ook zoo gelezen, als ware „Giš-hu” de eigenlijke naam). Deze stad speelde een belangrijke rol, in staatkundig en maatschappelijk opzicht, tijdens de oud-babylonische periode; vooral onder de zgn. dynastie van Ur (26ste tot 24ste eeuw v. Chr.).

Voorliggend boek behandelt een reeks kleitafeltjes uit Djocha, behorende tot de particuliere collectie van den schrijver. De inleiding geeft een levendige, plastische beschrijving van het oude Umma, geadstrueerd door allerlei trekjes, ontleend aan de daar gevonden documenten. Wij lezen over de belangrijke stad, liggend op een heuvel te midden der zeer vruchtbare vlakte; over talrijke kanalen, bestemd tot regeling van het overstromingswater en vooral tot vervoer, b. v. van het graan; over de rietsnijders, die het materiaal verzamelen voor de uitgebreide manden-fabricage; de veekudden op de weilanden en de korenschuren in de buitenwijken; het drukke en woelige leven op de straten der stad zelf, waar menschen van allerlei nationaliteit elkaar ontmoeten; de optochten en de offerfeesten ter eere van de gestorven koningen; de bazars, de tempels en de magazijnen, een en ander met bijbehorend personeel, van wier hand de meeste kleitafel-documenten afkomstig zijn. — In het volgend, meer technisch hoofdstuk worden 110 van die documenten besproken en grootendeels vertaald (uit het Sumerisch). Het zijn, in hoofdzaak, rekeningen, ontvangstbewijzen en andere aantekeningen van handelsliden en administratie-beambten. Zij betreffen leverantie's van koren, van verschillende dranken (vooral bier) en spijzen, van vee; voorts betalingen aan gehuurde werkliden, vervoer van graan per vrachtschip, verkoop van riet voor de manden-industrie, enz. — Het laatste hoofdstuk handelt over de mythologische voorstellingen van een paar zegelafdrukken. — Eindelijk komen de indices der eigen-

namen en, wat vooral van belang is, een duidelijke tekst-uitgaaf in spijkerschrift van de 110 kleitafeltjes, met mooi handschrift gecopieerd.

De uitvoering — ook het papier — van dit mooie boekje is uitnemend.

Leiden.

G. J. Thierry.

R. Taubenschlag, *Das Strafrecht im Rechte der Papyri*. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6.60).

Men zou verwachten, in het strafrecht van het latere Egypte brokstukken terug te vinden van de drie beschavingen, die in de nieuwe Egyptische maatschappij zijn vervloeid: normen van oud-nationaal strafrecht naast Grieksche regelingen in het tijdperk der Ptolemaeën, daarnaast Romeinsche invloeden na de inlijving bij het Rijk. Het onderzoek van den schrijver brengt dadelijk deze verrassende waarneming, dat reeds in het Egypte der diadochen, waarover de papyri licht verspreiden, geen sporen van oud nationaal strafrecht uit den tijd der Pharo's meer zijn aan te wijzen. Grieksch strafrecht gold niet alleen voor de Grieken, ook in die strafgedingen, waarbij slechts een der partijen tot den Grieksch stam behoorde, maar ook de Egyptenaren kregen hoogstwaarschijnlijk hunne strafrechtsbedeeling van de Grieksche rechtbanken, die naar Grieksche beginselen recht deden. Zoodat in het Egypte der Ptolemaeën het Grieksche strafrecht het algemeen geldende was. Het zou zeker zeer belangwekkend zijn, na te gaan, hoe deze snelle verdringing van het nationale door het vreemde element mogelijk is geweest, waar toch op het stuk van privaatrecht de taaheid van de oude volksinstellingen zooveel grooter is gebleken. Voorloopig moeten wij ons tevreden stellen met de waarneming van het belangrijk feit.

De schrijver doorsnuffelt dan met veel nauwgezetheid een uitgebreid papyrimateriaal en ontwerpt ons zoo een beeld van het materiele en het formeele strafrecht, voor zoover de gegevens van den rijken schat der papyri dit beeld vermogen te doen onderkennen, eerst voor het tijdperk der Ptolemaeën, dan voor het Egypte van den Romeinschen en van den Byzantijschen tijd. De eerste periode wijst aan een overgang van het private naar het publieke strafrecht. Sterke sporen van de private berechting vertoonen de strafbare feiten, waarbij de belangen van bijzondere personen worden aangetast of bedreigd, de groep der *ἴδια ἀδικήματα*, die de grootste rol spelen in de samenleving der menschen: het initiatief tot de strafvervolging is nagenoeg steeds aan den gekrenkte overgelaten, terwijl het dezen vrijstaat, de zaak, ook hangende het geding, door vrijwillige schikking (*διάλυσις*) af te doen. Daartegenover is ook het publiek element in de strafrechtspleging bezig tot ontwikkeling te komen: de berechting geschiedt door den rechter, of hem wordt de vaststelling der straf overgelaten, voor zoover deze niet bij voorbaat door de rechtsorde is vastgelegd, terwijl ook de vervolging van sommige zware delicten, met name roof, van overheidswege kan worden ondernomen. De delicten, waarbij de belangen van den staat of zijne onderdeelen worden aangerand (belastingdelicten, *προσοδικά*, misdrijven tegen het openbaar gezag, *βασιλικὰ ἐγκλήματα*, misdrijven tegen de koninklijke waardigheid, *ἀσέβεια*, en misdrijven tegen den godsdienst, *ἑρσουλία*) staan niet zoo sterk in het teken der staatsbemoeiing, als men zou verwachten. De instelling der

vervolging is overgelaten aan dengene, die de krenking ondervindt, of wordt bereikt door een klacht welke door ieder burger kan worden ingediend (de zogenaamde *actio popularis*). Rechtstreeksch ingrijpen door de overheid als zoodanig kan wel worden vermoed, niet bewezen.

Als belangwekkende punten uit het Ptolemaeïsche strafrecht breng ik nog naar voren: allereerst de opsomming der *βία ἀδικήματα*, die ons een merkwaardigen kijk geeft op het doen en laten der menschen, dat door de scherp-dwingende regelen van het strafrechtelijk ingrijpen werd bestreken. Straffen dan worden bedreigd tegen: doodslag, ook in culposen vorm; krenking der persoonlijkheid in uitgebreiden zin, *ἄβρις*, de Grieksche tegenhanger van de Romeinsche *iniuria*; openlijke geweldpleging, *βία*, die onder meer omvat het door geweld iemand dwingen tot iets te dulden, dat hij niet te dulden verplicht is (de éene zijde van ons art. 284 10 W. v. S.) en verbod van eigen richting in zake onroerende goederen; afpersing; diefstal, daaronder de gekwalificeerde vormen: diefstal bij nacht (vgl. art. 311 3o W. v. S.), diefstal met wapengeweld (vgl. art. 312 W. v. S.), diefstal door vereenigde personen (vgl. art. 311 4o W. v. S.), diefstal met braak (vgl. art. 311 5o W. v. S.); zaakbeschadiging, waarbij opzet niet wordt vereischt; bedrog, daaronder: valsheid in geschrifte en bedrieglijke bevoordeeling van anderen; valsche getuigenis; overspel. De aandacht wordt nog gewekt door de algemeene onderscheiding van de strafbare feiten in *ἀρνοήματα* en *ἀμαρτήματα*, ofschoon het, bij den stand der gegevens, ongelukkigerwijze niet mogelijk schijnt, den zin der onderscheiding met zekerheid vast te stellen. De schrijver neigt tot de opvatting van de *ἀρνοήματα* als geobjectiveerde strafbare feiten. Intusschen blijkt uit de beschrijving der bijzondere delicten, dat wel aanleiding schijnt te bestaan, de tegenstelling op te vatten als die van doleuse en culpose misdrijven. Bij de kennismaking van de straffen worden wij getroffen door de groote mildheid van het strafstelsel: slechts in twee gevallen (vervalsching van maat en schending van het asylrecht) wordt de doodstraf bedreigd, de algeheele vermogensconfiscatie speelt een bescheiden rol, lichamelijke straffen worden alleen op slaven, niet op vrijen toegepast. Dit treft te meer, omdat dit alles zoo anders was in het Grieksche moederrecht, althans in het Attische strafrecht, dat met name kwistig dreigde met de doodstraf. Was dat het zachte Egyptische volkskarakter, dat de uitheemsche gestrengheid onder zijn temperende beking wist te brengen? Was dat wellicht de stille nawerking van den ouden nationalen invloed uit den tijd der Pharo's?

Na de inlijving van Egypte bij het Romeinsche rijk kon het niet uitblijven of Romeinsche invloeden moesten zich doen gelden. Maar er verandert betrekkelijk weinig in de materiele strafbepalingen, naar de schijver meent voornamelijk hierom omdat er in den grond der zaak veel overeenstemming bestond tusschen Grieksch en Romeinsch strafrecht. De wijzigingen, der vermelding waard, betreffen: het publiekrechtelijk beginsel, dat in de strafvervolging meer tot doorbraak komt; de strafbaarstelling van de poging bij verschillende misdrijven; vooral de verscherping van het strafstelsel: de doodstraf wordt op grootere schaal bedreigd, de geeseling ook voor vrijen ingevoerd, daarnaast de dwangarbeid in de groe-

ven. Intusschen blijven ook op het stuk van het strafrecht in dezen tijd rijksrecht en landrecht naast elkander bestaan. De vereenzelving volgt eerst in de Byzantijnsche periode, meest in de richting van de zegepraal van het rijksrecht. Soms gaat het anders: zoo wordt de geeseling weer tot slaven beperkt.

Leiden.

J. van Kan.

Ernst Heidrich, Beiträge zur Geschichte und Methode der Kunstgeschichte. Basel, 1917. (Pr. f1.85).

Het was eene goede gedachte om dezen kleinen bundel voordrachten van den jeugdigen, aan het West-front gevallen hoogleeraar uit te geven. Want zijne stukken verdienen in wijder kring bekend te worden dan in dien van hoorders, waarvoor de eersten waren bestemd, of vergeten te geraken in een tijdschrift, waarvoor het laatste opstel als bijdrage heeft gediend.

Heidrich heeft twee vraagstukken behandeld: eene geschiedenis van de kunstgeschiedschrijving en eene behandeling van de methode der kunstgeschiedschrijving. Wel te verstaan, voor beiden alleen van die der beeldende kunst. De eerste arbeid moest onvoltooid blijven, hetgeen te meer valt te betreuren, omdat het onderwerp aan alle kunsthistorici een bijzonder belang inboezemt. Het tweede werkstuk, beoordeeling van een belangrijk kunsthistorisch geschrift, verdient de aandacht, omdat Heidrich hierin tevens zijne eigen opvatting van de kunstgeschiedschrijving te kennen geeft, en deze verdedigt tegen een geduchten tegenstander, Alois Riegl, die ten onzent wellicht het meest bekend is door zijne Geschiedenis van het Hollandsche groepenportret, meer dan door zijn belangwekkend geschrift: „Die spätrömische Kunstindustrie”.

Heidrich beproefde om de kunst overal te verstaan uit het totaal begrip van het leven. De verschillende wijzen van kunstgeschiedschrijving konden hem alleen duidelijk worden in het licht en in den samenhang van het algeheele geestelijk leven uit den desbetreffenden tijd. Aldus verzekert Wölfflin, aan wiens goede zorgen wij de uitgave van den bundel danken. Men wordt bij de lezing telkens aan dit woord herinnerd, en men leert ook telkens de onwederlegbare juistheid van de hooge opvatting waardeeren, waarvan Heidrich is vervuld geweest.

Het eerste opstel handelt over den aanvangen de ontwikkeling van de nieuwere kunstgeschiedschrijving; in het eerste hoofdstuk de Renaissance, met Vasari tot hoofdfiguur, omringd door voorgangers en opvolgers; in het tweede met Winckelmann als voornaamste persoon.

Het tafereel van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving is duidelijk geteekend. De ontwikkeling en de voortbeweging moet inderdaad zijn geweest zooals Heidrich zich beiden heeft voorgesteld. Zijne critiek op de voormalige constructie der geschiedenis, en zijne beoordeeling van de geschiedschrijvers en hun werk, zijn onpartijdig en juist. De teekening van de hoofdfiguren op het eerste, en van de kleinere figuren op het tweede plan, alles tegen een duidelijk aangegeven achtergrond, maken de voorstelling tot eene boeiende en der kennisname overwaard. Men geve oplettenheid aan den voortgang: de „Commentaren” van Ghiberti, het eigenaardig

en beduidend voorspel, tot de glansrijke poging van Vasari; dan het werk van dezen; en van hier tot Winckelmann, de allen en alles overtreffende, aan wien welverdiend eene glansrijke paragraaf wordt gewijd. Dat Heidrich, zelf een denker en een kunstwetenschappelijk geleerde, aan het kunstwetenschappelijk element en aan het werk van Winckelmann volledig recht heeft laten weervaren, zij met voldoening aangestipt.

Van gelijke beteekenis en waarde is het volgend opstel, dat aan den arbeid van Karl Schnaase en Jacob Burckhardt is gewijd.

De practische waarde van deze opstellen is, dat met een enkelen toets soms de wetenschappelijke beteekenis en de betrouwbaarheid der besproken kunstgeschiedschrijvingen wordt aangeduid; dat de ontwikkelingsgang van de geschiedenis der kunstgeschiedschrijving wordt gevolgd en — het zou ongetwijfeld het geval zijn geweest, indien de schrijver zijn werk had kunnen voltooien, — dat zich hieruit de probleemstelling van de voortaan te volgen methode der kunstgeschiedschrijving laat ontwikkelen.

De aankondiging van het boek van Dr. Jantzen „Das niederländische Architekturbild“, gaf Heidrich aanleiding om zijne methodologie van de kunstgeschiedschrijving naar voren te brengen. Op blz. 86 wordt zijne opvatting scherp en in klare bewoordingen tegenover Riegl ontwikkeld. Hij neemt het op voor de natuurlijke, levensvolle en frissche opvatting van de kunstwerken. Hij waarschuwt voor het geweldplegen hieraan door kunstige of gezochte opvattingen en voor de eenzijdigheden, die zijns inziens aan de overigens zeer hoog staande denkbeelden van Riegl kleven. Telkens komt Heidrich in de bespreking van het aangekondigd boek op zijne bezwaren tegen Riegl's opvattingen terug, en ook telkens duidelijker treedt naar voren hetgeen hij aan de methode van de kunstgeschiedschrijving wil ten grondslag leggen, en dat wij in den laatsten zin van het boekje (bl. 109) treffend juist vinden uitgedrukt.

Het is zeer te betreuren, dat Riegl's belangrijk werk totaal uitverkocht is en niet valt binnen ieders bereik. Ik moet mij hierom voor deze gelegenheid van een partij kiezen in dit vraagstuk onthouden. Maar ik betreur het ook, dat Heidrich niet meer in de gelegenheid is geweest om rechtstreeks het werk van Riegl te beoordeelen en diens beginselen te toetsen. Vooralsnog zou ik meenen: de schaal helt over ten gunste van Heidrich. Maar de eerste indrukken zijn niet altijd de blijvende, en, men bedenke wel, Riegl is een man van groote beteekenis. Bovendien is het vraagstuk, waarom het gaat, een zeer ingewikkeld, dat niet met enkele woorden kan worden opgelost.

Het werk van Heidrich schenkt ons een frisch geschreven boekje, getuigend van een onbevangen en helderen geest, die veel beloofde voor de kunstwetenschap. Wij hadden gaarne naar hem geluisterd. Ziehier de eerste indruk, dien men na de lezing er van ontvangt. De tweede is: een ontwakend besef van erkentelijkheid voor de waarschuwing om iedere aanraking met de kunst, of elke studie hiervan vrij te houden van het gezochte en gewrongene. En de derde indruk doet ons stemmen tot sympathie. Want, ziehier een man, die het zeer duidelijk laat gevoelen: het aesthetische, de wetenschap en de kunst, zij uit het leven te verklaren en voor het leven

te bestemmen. Wij moeten het leven ook langs dezen weg leeren kennen.

Amsterdam.

J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

Die Annalen des Tacitus. Von A. Draeger. I. Band. I Heft. Achte Auflage von W. Heraeus. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 2.— Gebunden: M. 2.60. Teuerungszuschlag: 25%).

Van dit bekende en degelijke boek, waarvan de eerste uitgave in 1868 verscheen, kondigen wij gaarne de achtste bewerking aan.

Behoudens enkele afwijkingen, die afzonderlijk worden opgegeven, sluit de tekst zich aan bij dien van *Halm-Andresen* (1913).

De grammaticale opmerkingen zijn wat meer beperkt of in het overzicht van het spraakgebruik van Tacitus ingevoegd; de vertalingen en historische verklaringen zijn talrijker.

NIEUWE NEDERLANDSCHE LEESBOEKEN.

G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn., **Nederlandsch leesboek** ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymasiaal onderwijs. Groningen, Den Haag, Wolters. 1° en 2° deel 1916, 3° deel 1917. (Pr. per deel: ingen. / 1.90, geb. / 2.25).

Door omstandigheden onafhankelijk van den wil der redactie van het *Museum* zoowel als van dien van ondergeteekende, is de aankondiging van deze leesboeken vertraagd. Maar daar drie „kopstukken“ van het Nederlandsche taalonderwijs er aan hebben samengewerkt, mag uitstel geen afstel zijn. Een taalkundig muggenzifter zou, zich beroepende op Van Dale en de logica, kunnen beweren, dat de titel niet in den haak is, maar aan zulke onbelangrijke slordigheden wordt weinig aandacht meer geschonken: de lezer merkt ze niet op en weet toch wel, wat bedoeld is. In dit „Nederlandsch Leesboek“ is leerstof bijeengebracht „in zodanige verscheidenheid en van zulk karakter, dat de leraar de boeken niet alleen voor zijn leesles kan gebruiken, maar ook als basis van het taalonderwijs in de ruimst mogelijke zin van het woord.“ Het tweede deel is m. i. het beste, wat niet zeggen wil, dat de beide andere deelen minderwaardig zouden zijn. Wel zijn dat de fragmenten uit Bernard Geluk's Reisonntoeningen van Joachim Polsbroekerwoud, een slappe imitatie van Dickens' Pickwick; in een letterkundig leesboek zouden zulke flauwiteiten er mee door kunnen, om het karakteristieke van een letterkundig stroominkje omstreeks 1840 duidelijk te maken. Van de vele gedichten van Staring door de verzamelaars opgenomen, had ik Hertog Willems Bedevaart in 1389 — althans in het eerste deel — gaarne gemist: dit gewrongen verhaal is veel te moeilijk voor jonge leerlingen en heeft maar weinig van de goede eigenschappen van des dichters beste verzen.

Dr. J. Prinsen J. Lzn., Letterkundig leesboek. Tweede druk. Zwolle. W. E. J. Tjeenk Willink. 1917. (Pr. / 1.90).

Van dit boek, bestemd voor de hoogste klassen van Hoogere Burgerschool, Gymnasium en Kweekschool, is de eerste druk in 1913 verschenen. Het wil een enkelen blik geven over onze letterkunde in haar geheel, het mini-

mum dat noodig is om eenig inzicht in onze letterkundige geschiedenis te krijgen. Er moet, dat spreekt van zelf, vooral van de nieuwere schrijvers veel meer gelezen worden. Ter wille van het karakteristieke van een auteur of van een geheele strooming in de litteratuur zijn niet enkel „bloemen” verzameld. Om het boek beter te doen beantwoorden aan wat het blijkens het bovenstaande zijn wil, heeft de verzamelaar in dezen herdruk nog eenige stukken laten vervallen. De hoofdindeeling komt overeen met die van zijn schets van de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Het zeer bruikbare boek bevat stukken uit: I. De Middeleeuwen (24 blz.). II. De Renaissance A. Opkomst (17 blz.). B. Bloei (99 blz.). C. Verval (19 blz.). III. Eerste Periode der Romantiek (40 blz.). IV. Tweede Periode der Romantiek (70 blz.). V. De beweging van tachtig (54 blz.). Voor de gebruikers van Dr. Prinsen's „Schets” is dit leesboek onmisbaar.

Dr. K. H. de Raaf en **J. J. Griss**, *Een nieuwe Bundel, Vijfde deel.* Van 1880 tot onzen tijd. Rotterdam, Brussse's Uitgevers-Maatschappij. 1917.

Het einde kroont het werk! Dit in alle opzichten smaakvolle vijfde deel is eene zeldzaam mooie, zeer uitvoerige, bloemlezing van de nieuwe Nederlandsche woordkunst. Voor onze H. B. S. is ze wellicht te uitgebreid, maar wat een prachtig boek voor wie door „zelfstudie” iets weten wil over onze letterkunde sinds 1880. Al mis ik enkele jongeren, van wie voortreffelijk werk verschenen is, o. a. Roosdorp en Mr. Otten, toch zeg ik in alle oprechtheid, met een kleinen variant — ook in de beteekenis! — van een Latijnschen halven versregel: „Me vobis subdere gaudeo”. Is er werkelijk onder ons volk eene allengs groeiende neiging om van onze hedendaagsche letterkunde kennis te nemen, dan zal ook dit werk — meer dan eenig ander, zeggen de verzamelaars — hieraan te gemoet komen.

E. Rijpma, *Jonge Kracht, III.* Amsterdam, L. J. Veen. 1918. (Pr. f 2.40).

Het derde deel van dit „Nieuw leesboek voor de lagere en middelklassen van inrichtingen voor hooger, middelbaar en voortgezet lager onderwijs” is evenals de beide eerste deelen ontstaan door samenwerking tusschen leeraar en leerlingen. „Meer dan in de eerste deelen,” zegt de verzamelaar, „kon gelet worden op literaire schoonheid, maar toch meende ik ook met de eischen van het technisch lezen wel degelijk rekening te moeten houden, omdat de leerlingen van de 3e en 4e klas dikwijls neiging vertoonden de voordracht te verwaarloozen, wat door geschikte leesstof tegengegaan kan worden.” Waarom de verzamelaar „De Sint-Nikolaasavond” van P. A. de Génestet *in zijn geheel* heeft opgenomen, is mij niet duidelijk. Dit leerboek zal goede diensten kunnen bewijzen in scholen met overvloed van tijd voor Nederlandsch, al bevat het minder „leuke” stukken dan de beide vorige deelen.

* *

Aan bovenstaande beknopte aankondigingen wensch ik nog enkele opmerkingen toe te voegen. Boeken voor de school, voor de Hoogere Burgerschool in het bijzonder, mogen niet veel geld kosten, vooral niet in dezen duren tijd. Toen ik, een jaar of drie geleden, den mooien platenatlas van De Vooyen Poelhekke in onze boekenlijst wilde

opnemen, werd mij vriendelijk doch dringend verzocht, dit niet te doen, want strikt noodzakelijk was deze atlas immers niet? Als wij, H. B. S.-leeraren, in de derde, de vierde en de vijfde klas over niet meer dan twee uur, d. w. z. 2×50 minuten in de week kunnen beschikken voor ons onderwijs in Nederlandsche taal en letterkunde c. a., dan is eene eenigszins uitvoerige behandeling van de letterkundige geschiedenis en van de Nederlandsche woordkunst onmogelijk. En nu zijn, met weinig uitzonderingen, de leerboeken en letterkundige bloemlezingen in de laatste jaren verschenen, voor de school en veel te omvangrijk, en veel te duur. Wij moeten toch ook enkele werken van vroeger en later tijd in hun geheel met onze leerlingen lezen en bespreken! Een beknopte geschiedenis onzer letteren van ± 50 , een letterkundige bloemlezing van hoogstens 150 bladzijden, zou voor vele scholen bruikbaar kunnen zijn en een groot debiet hebben.

Den Haag.

B. J. F. Varenhorst.

J. Prinsen J. Lzn., *Leesboek bij het Onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde.* 2 dln. Groningen, Den Haag, Wolters. 1917—1918. (Pr. f 2.— geb. f 2.50).

Naast de bijna klassiek-geworden bloemlezing van De Groot, Leopold en Rijkens verschenen er de laatste jaren verschillende andere ten gebruike bij het onderwijs in de Nederl. letterkunde. Wanneer iemand van de frische oorspronkelijkheid en buitengewone belezenheid als waarover Dr. Prinsen beschikt, een bloemlezing verzamelt, weet men reeds vooruit, er stukken van bekende en ook minder-bekende schrijvers in te zullen aantreffen, die in soortgelijke compilatie-werken ontbreken. Toch loopt men eenigszins gevaar bij deze verzamelmethode. Men neemt licht te veel schrijvers op of geeft van een bepaalden schrijver zooveel specimina, dat de leesstukken een wat al te fragmentarisch karakter krijgen. Om een paar voorbeelden te noemen. Wanneer men bij Vondel fragmenten opneemt (als in deel I geschiedt) van de drama's Pascha, Palamedes, Gijsbrecht, Joseph in Dothan, Lucifer, Jephtha en Adam in Balinghschap, dan kunnen zulke brokstukken moeilijk een beeld geven van deze drama's-in-hun-geheel. De zucht om zoo „volledig” mogelijk te zijn, brengt Dr. Prinsen er toe, om (in deel II) slechts 2 blz. van Guido Gezelle en bijna evenveel te wijden aan Julius de Geyter en Rosalie Loveling, terwijl De Genestet over ongeveer 8 blz. beschikken mag. De verzamelaar denke aan het behartigenswaardige woord van waarschuwing, dat hij zelf eens liet hooren, toen hij in de recensie van een Nederlandsche Letterkunde sprak van een „wetenschappelijke baggermolen”! Toch lijkt ons deze bloemlezing niet minder goed dan andere gelijksoortige en voldoet ze in het algemeen aan den eisch, dien men aan al dergelijke werken stellen moet: dat ze bij elk leerboek of overzicht van de geschiedenis der Ned. Lett. voor H. B. S. en soortgelijke inrichtingen uitstekend te gebruiken is.

Leiden.

B. M. Noach.

Bloemlezing uit „Benjamins Vertellingen” door **W. L. Penning Jr.** samengesteld door **Dr. G. E. Opstelten.** Amsterdam, S. L. van Looy. 1917. (Pr. f 1.25).

Ook, indien verschillende examen-programma's het niet gebiedend voorschreven, zou elk letterkunde-leeraar bij zijn onderwijs de leerlingen in de allereerste plaats ken-

nis van en liefde tot de moderne letterkunde („modern” hier in *zeer* ruime beteekenis genomen) bijbrengen. En toch — ik spreek hier uit eigen ervaring, die misschien van die mijner collega's verschilt — hebben leerlingen eener H. B. S. niet bijster veel belangstelling voor de *dichtkunst* der modernste letterkunde. De oorzaak ligt voor de hand. De poëzie der „nieuwere” is voor jongelui grootendeels *te* subjectief; spreekt *te* veel van sentimenten, die de doorsneë-H. B. S.-er niet beleefd heeft en dus ook nog niet kan navoelen. De gevoelige gedichten in „Benjamins Vertellingen” evenwel zijn zóó menschelijk-in-ruimeren-zin, dat ongetwijfeld jongelui van 17 à 18 jaar — en voor dezulken heeft de samensteller ze uitgelezen — ze kunnen genieten. Penning, geboren in het sterfjaar van Staring — heeft men dikwijls met den laatste vergeleken. Zijn werk herinnert er sterk aan. Geen wonder dan ook, dat Dr. Opstelten, die een verdienstelijk werk over Staring schreef, zich ook tot Penning voelde aangetrokken. Met bekwame hand las hij hier de bloemen. Een goed overzicht, dat den lezer inleidt in den inhoud van „Benjamins Vertellingen” wekt de belangstelling voor den gang der vertellingen en geeft het verband, den draad, er tusschen aan. Daardoor mist deze bloemlezing het hinderlijk-fragmentarische en zal zij stellig bruikbare, ja geliefde lectuur kunnen worden voor de hoogere klassen van H. B. S. en Gymnasium.

Leiden.

B. M. N o a c h.

M. A. P. O. Poelhekke, Taalbloel. Tweede deel, tweede druk. Groningen, Wolters. 1918. (Pr. geb. f 2.40).

Taalbloei is altijd een mooie bloemlezing geweest, maar dit deel lijkt mij in de 2e druk nog een beliste vooruitgang. De aestheticus geeft nu ook historie, en onze schoonheidszoekers komen er niet minder goed om uit. De aristokraat geeft nu ook oorlogsslyrick, en hoe prachtig is de tegenstelling tussen de Pathologie van Kloos en die schrikkelijke Allerzielennacht van Demaecht, waarin het leven, zich wrekend op zijn gewaande „koningen”, zelf een koortsfantasie schijnt geworden. En duidelijker dan vroeger waardeert de verfijnde schoonheidproever nu de ingehouden kracht: naast Horieneke kwam Vermeulen, naast Edward Koster Gossaert. Natuurlijk, men mist altijd wel iets. Waarom onze socialisten niet nog wat warmer belicht? Waarom niets van Dirk Coster? Maar een bloemlezing heeft ook 't recht persoonlijk te blijven.

Leiden.

S. H o f k e r.

N. C. Meijer Drees, Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederlandsche Literatuur. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. f 1.60, geb. f 2.—).

In dit, door de auteur uiterst bescheiden aangekondigde boekje zit onderwijzerschap en bijgehouden literatuurkennis. Meermalen wordt men getroffen door een raak zinnetje, dat de aandacht weer vastgrijpt waar de dogmatiek haar dreigde te verslappen. Meermalen constateert men met bewondering dat er nog levende mensen kunnen spreken uit een zo kleine compilatie met een doel dat zover boven de enkeling uitgaat. En meermalen hoort men klanken uit recente en goede literatuurstudies.

Toch heb ik bezwaren. Wetenschappelijke nauweliks: ik acht mij ook niet competent. Eén vraag misschien: kan het er nog door, de „volkskunst” zo scherp te scheiden van de „individuele” kunst, door alle perioden heen? Maar paedagogies bezwaar heb ik, niet of nauweliks tegen de uitvoering der gedachte, maar wel tegen de gedachte zelf. Ik denk dat hier examendwang (eindexamen H. B. S.? hoofdakte-examen?) invloed heeft gehad. Eerst heeft die ons gebracht tot die methode-Daalhof, waarbij de besten van ons volk hoogstens mensjes, nooit dichters werden. Nu laat een andere methode ze opslokken door de „stromingen” — en wie weet of ze (de ouderen vooral) nu voor de leerling niet nog minder leven zullen. Want stromingen interesseren H. B. S.'ers nog maar matig, en geven aan hoofdaktekandidaten aanleiding tot weidse woorden en visioenen zonder heel veel zin. Ik heb geen verstand van examens, maar zou het werkelijk onmogelijk zijn onze jongens en meisjes te examineren over *groepen van mensen*, het waarom van de groepering uiterst sober aangegeven, en dan de groep bekeken op z'n Rembrandts, met licht en donker en menselijkheid?

Leiden.

S. H o f k e r.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van twee belangrijke tijdschriftartikelen ontving de redaktie afdrukken, die in de handel verschenen zijn. De eerste, getiteld *Theodor Mommsen*, is een toespraak door von Wilamowitz-Möllerndorf gehouden, die daarna in het tijdschrift *Sokratés* werd opgenomen en tans (1918) bij de firma Weidmann te Berlijn afzonderlijk is verschenen (prijs M. 0.60). Het andere artikel draagt het opschrift *Das Bildnis Menanders*, nagegewiesen von F. Studniczka; het is versierd met vijf afbeeldingen in de tekst en 49 op 11 platen. Deze studie, vroeger geplaatst in de *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* (deel 21), wordt nu opnieuw uitgegeven door B. G. Teubner te Leipzig. De prijs bedraagt 3 Mark.

ARABISCHE TRADITIEVERZAMELINGEN

Tweede mededeeling

1. Na de eerste mededeeling (*Museum* 1916, Juli, kolom 316/7) hebben zich de volgende medewerkers opgegeven: Mejjuffrouw Dr. V. de Bosis te Rome, Professor J. Horowitz te Frankfort, Professor I. Kratchkovsky te Petrograd, Dr. J. Pedersen te Kopenhagen, Dr. A. E. Schmidt te Petrograd.

2. Bijdragen tot de kosten van voorbereiding werden ontvangen van of toegezegd door: Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen; het koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; Teyler's Stichting en het De Goeje-Fonds.

3. Op advies van Professor Snouck Hurgronje is in de eerste plaats de text van Bokhâri in de bewerking van Kaṣṭallānī onder de medewerkers verdeeld, zoodat binnen enkele jaren deze text geheel behandeld zal zijn.

4. Waarschijnlijk zullen in den loop van dit jaar de Heeren C. van Arendonk en J. L. Palache te Leiden als medewerkers toetreden. Toch blijft de oogst nog groot in verhouding tot het aantal arbeiders.

Leiden, Juni 1918.

A. J. W e n s i n c k

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Sept.-Oct.: A. Thoms. Le nom de fleuve „Aude”. — P i l l e t, L'expédition scientifique et artistique de Mésopotamie et de Médie. — E. C u q, Un second papyrus byzantin sur l'apokéryxis.

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is zooeven verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

Prijs f1.50

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

Editio Minor

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN

Zooeven verscheen het eerste stuk van

DE GROOTE OORLOG

De belangrijkste episoden uit den wereldoorlog

vertaald naar de in opdracht van den Generalen Staf van het Deutsche leger te veld bezorgde uitgave onder leiding van

W. A. T. DE MEESTER

Oud Luitenant-Generaal

De Winterveldtocht in Masuren

vertaling van

F. J. B. SANDERS

Kapitein bij den Generalen Staf

Met Kaarten van de Oorlogsterreinen

Een werk van historische beteekenis

Prijs van het eerste stuk f1.—

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN

In de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde verscheen dezer dagen:

De Nieuwe bewerking van
van

JACOB VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEOICHTEN

DOOR

Dr. J. VERDAM,
Oud-Hoogleraar te
Leiden

en **Dr. P. LEENDERTZ Jr.,**
Leeraar aan het
Gymnasium te Amsterdam

Prijs f7.50

Studeerenden aan de Universiteiten en zij die onze rijke Middeleeuwsche Letterkunde bestudeeren, zullen met belangstelling van de verschijning van dit deel kennismaken.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN

Sociaal Jaarboek voor Nederland 1918

(I)

onder redactie van

Prof. Mr. P. J. M. AALBERSE, Ir. J. W. ALBARDA, Mej. Dr. J. VAN ANROOY, Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST, Prof. Dr. D. VAN EMBDEN en H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

De bedoeling van deze uitgave is om gegevens en mededeelingen van zoo uitgestrekt mogelijk aard te verschaffen omtrent sociale aangelegenheden, sociale wetgeving en practijk, vooreerst wat Nederland, later ook wat het Buitenland betreft

Van dit Jaarboek mag getuigd worden dat het in een behoefte voorziet; reeds lang zagen de vele personen en corporaties in ons land, die zich op sociaal gebied bewegen, naar zulk een gids en vraagbaak, tevens adresboek, uit.

Het is de bedoeling jaarlijks, behalve vele gegevens op sociaal gebied, op te nemen eenige artikelen van verschillende strekking en van bekende schrijvers en tevens enkele rubrieken, die het sociale leven in het algemeen betreffen.

Prijs gecartonneerd f2.50

Uitbreid Prospectus op aanvraag verkrijgbaar

Uitg. A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te Leiden

genieten", is voor zeker eene vingerwijzing hoe onzeker de lectio tradita is.

Maar de Codex Arethae is spoorloos verdwenen! En verdwenen is ook de terecht of ten onrechte dus genoemde „Palatinus", het handschrift in de editio princeps te Zürich (1550) naast eene vertaling van Xylander door Gesner afgedrukt, die het dankte aan zekeren Michaël Toxites. Deze afdruk was in de eerste uitgaaf bijzonder slecht verzorgd: tal van lees- en zetfouten verduisterden den text, en toen Xylander in 1569 te Basel opnieuw zijnen M. Aurelius uitgaf, zonder evenwel in de gelegenheid te zijn het HS. van Toxites nog eens te raadplegen, heeft hij wel op verschillende plaatsen de fouten weggenomen, van tijd tot tijd ook door de aantekening *Tox.* aangeduid dat eene door hem gegeven verbetering inderdaad de oorspronkelijke lezing van het handschrift van Toxites was, maar hij liet tal van evidente corrupties staan. Intusschen laat zich door zorgvuldige collatie van 1° de beide edities, de Züricher en de Baseler, 2° de vertaling van Xylander en 3° de aantekeningen van dezen, de lezing van T. met vrij groote zekerheid reconstrueeren, wanneer men daarbij dan tevens de zeer nauw aan T's Handschrift verwante *Excerpta codicis Monacensis (M.)* raadpleegt.

De verhouding tusschen deze overleveringen is door Schenkl zeer zorgvuldig uiteengezet, en het belang der zaak voor de textkritiek van M. Aurelius komt bijzonder goed uit door de praktische wijze op welke de uitgever in den rand van zijn text door letters (A. T. M. enz.) aangeeft in welke HSS. de betreffende stukken voorkomen. T. ontbreekt natuurlijk nergens; evenmin de Vaticanus A., de oudste en tevens eenige complete codex van M. Aurelius' werken dien wij bezitten, die uit een ander apographon van den Codex Arethae moet stammen, die voorts ondanks zijn zeer corrupten toestand een hoogst belangrijke plaats in de M. Aurelius-kritiek inneemt, en die dan ook herhaaldelijk door verschillende geleerden is gecollationneerd.

Veel van hetgeen hierboven is gezegd was bekend en grootendeels erkend voordat Schenkl zijn werk begon, de expositie ervan was evenwel noodig, om begrijpelijk te maken hoezeer het van belang is, nauwkeurig de verhouding vast te stellen in welke de bijzonder talrijke excerptverzamelingen uit Marcus' Gesprekken tot elkander en tot A. en T. staan. Over die excerpta (de classis-C, tot welke onder anderen een Parisinus en een Bodleianus behooren en de classis X, een groote verzameling van uittreksels die waarschijnlijk voor grammaticale doeleinden zijn aangelegd) is Schenkl zeer uitvoerig. Op het voetspoor van Stich, Leopold en anderen geeft hij zich groote moeite de verwantschapsgraden van allen vast te stellen. Loont dit moeizame werk de inspanning? Verdient van deze codd. of de communis consensus of de varia lectio de eer van nauwkeurige vermelding? Mijns inziens ongetwijfeld. Juist om den slechten toestand in welchen zich de nalatenschap van M. Aurelius bevindt heeft de volledigheid van den apparatus belangrijke voordeelen, mits men de waarschuwing van Leopold destijds in de Mnemosyne gegeven niet uit het oog verliest dat eene summa concordia codicum ons hier niet moet dringen om alles voor zuiver en gezond te houden wat in alle HSS gelijk is overgeleverd. Wie gevaar loopt tot zulk een goedgeloovig vertrouwen te

geraken raadplege eens de willekeurige wijze van handelen van welke de codex Darmstadtensis (D) telkens blijk geeft.

Het zou kunnen schijnen dat eene praefatie die eindigt met de toch alreeds door bijna allen aanvaarde conclusie „codicem Arethae pro communi fonte habendum esse omnium Antonini librorum" de inspanning eener nieuwe editie niet wettigde. Dat is geenszins het geval. Juist de volledigheid van den apparatus, den nauwkeurigheid van den, voor de kennis der stoïsche terminologie zoo onmisbaren, index — al kan deze de vergelijking met den voortrefflijken index in Schenkl's Epictetus niet doorstaan — voorts de opgave der testimonia en wat dies meer zij, maakt deze nieuwe uitgave, voor welke wij zeker Stichs editie terzijde zullen leggen, tot een zeer welkome gave: het is een opus expoliturum et emendatum. Ook emendatum? Zijn van Schenkl's correcties de meeste overtuigend? Mijn oog dwaalt weer naar het door den Apeldoornschen Rector doorgewerkte exemplaar. Groot is de menigte zijner vraagteekens, en zelden schrijft hij zijn *καλῶς*. Mijzelf troffen de meeste van Schenkl's conjecturen door hunne palaeografische elegantie. Het voor en tegen echter van zijne text-emendaties te overwegen ligt m.i. geheel buiten de grenzen eener *Museum*-aankondiging, vooral van deze die voornamelijk bedoelt den Editor dank te zeggen voor zijn voortreffelijk werk.

Amsterdam.

K. Kuiper.

Sylloge Inscriptionum Graecarum, a Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen alterum. Lipsiae, Hirzel. 1917. (Pr. M. 25).

Indertijd besprak ik in het *Museum* (XXIV, 3, p. 57 vlg.) het eerste deel dezer belangrijke uitgave. Eenigszins uitvoerig wees ik op het vele verdienstelijke, tevens op de enkele mijns inziens minder gelukkige zijden van den opzet; een nader ingaan op ieder afzonderlijk of ook maar op enkele van de vele honderden hier uitgegeven opschriften leek mij buiten het bestek van dit tijdschrift te liggen. Thans is met bekwaamen spoed een tweede deel van het groote werk verschenen. Dezelfde hoogst bevoegde mannen, Hiller von Gärtringen, Kirchner, Pomtow en Ziebarth, hebben de uitvoering op zich genomen. Zij hebben hunne taak op gelijk voortreffelijke wijze volbracht. Ik heb ook dit deel nauwkeurig van het begin tot het einde doorgewerkt, en dat is mijn indruk. Eigenlijk is daarmee mijne bespreking afgelopen. Want minutieuse opmerkingen omtrent lezingen en uitleggingen van zoo iets speciaals als Grieksche opschriften dunken mij nog altijd voor de lezers van dit tijdschrift uit den booze; en over de wijze van bewerking laat zich niets nieuws zeggen, daaraan is noch ten goede noch ten kwade iets veranderd. Slechts ééne uitzondering — ten goede — bestaat: Pomtow heeft nu niet meer opschriften uit letterkundige berichten, los van het terugvinden der echte steenen, gereconstrueerd. Dat sprak echter als vanzelf: in de periode, waaruit de hier uitgegeven opschriften zijn genomen, de latere Oudheid, zal zoo iets niemand in den zin komen; dat is alleen denkbaar bij den aanvang der Grieksche geschiedenis. Overigens is de methode van uitgave ongewijzigd, is dezelfde buitengewone nauwkeurigheid gevolgd bij het vaststellen van den

tekst der opschriften, dezelfde scherpzinnigheid bij het verklaren van den inhoud, en voegt ons dezelfde dankbaarheid aan de vier geleerde bewerkers, vooral aan hun hoofd, Hiller von Gärtringen.

Het eerste deel telde 534 opschriften en bracht het tot het jaar 217; dit deel heeft er 376 opgenomen en eindigt met het jaar 527 n. Chr. De dateerbare opschriften zijn daarmee uitgeput; in het volgende deel (de volgende deelen?) zullen de opschriften eene plaats vinden, wier tijd niet dan bij benadering te bepalen valt. Reeds thans bij de twee voltooide deelen reikhalst de gebruiker zeer vaak naar goede indices.

Leiden.

H. van Gelder.

Susan H. Ballou, The manuscript tradition of the Historia Augusta. Leipzig en Berlijn, B. G. Teubner. 1914. (Fr. M. 3.60, geb. M. 4.80).

Op verzoek der Redactie heb ik, na den dood van Dr. Smits, aan wien de beoordeeling van deze studie was toevertrouwd, op mij genomen haar in de kolommen van het *Museum* aan te kondigen. Slechts wie met de Latijnsche palaeografie vertrouwd is kan een juist oordeel vellen in het geding tusschen de schrijfster en Dr. Hohl, den toekomstigen uitgever der *Historia Augusta*, wiens *Beiträge zur Textgeschichte der Historia Augusta* (Klio XIII p. 258 v. 387 v.) zij bestrijdt; ik moet mij tot een referaat bepalen.

Dit zijn de feiten, of juister, dit is het hoofdargument door beiden aangevoerd: Van de *Historia Augusta* is in de Vaticaanse bibliotheek een handschrift der 9e eeuw, de Palatinus Latinus 899. Een Bambergensis, eveneens uit de 9e eeuw, vroeger voor gelijkwaardig met den Palatinus gehouden, is er een afschrift van gebleken. Maar zijn er onder de latere handschriften, die van den Palatinus onafhankelijk zijn? Susan Ballou ontkent het, Hohl meent ze gevonden te hebben in de dusgenaamde Σ -klasse.

Het voornaamste criterium in deze kwestie wordt geleverd door een drietal verschuivingen in den tekst van den Palatinus, die ongetwijfeld veroorzaakt zijn door de verplaatsing van twee quaternios en van één blad in den archetypus, die door den scriba van den Palatinus werd overgeschreven.

Deze verschuivingen zijn door de bezitters of gebruikers van den Palatinus — Petrarcha is een van hen — bemerkt en zij hebben door noten aan den rand aangegeven hoe naar hunne meening de juiste lezing zou moeten hersteld worden. Daarbij hebben zij grootere of kleinere vergissingen begaan; alleen de laatste geeft met juistheid aan waar de naden zijn.

In de handschriften der Σ -klasse staat alles op zijn plaats. De vraag is nu: is de Σ -klasse afkomstig van een handschrift, onafhankelijk van den Palatinus, dat den tekst in de juiste volgorde gaf, of van den Palatinus zelf, nadat de laatstgenoemde adnotatie was aangebracht, die slechts gevolgd behoefde te worden om een correcten tekst te verkrijgen. Hohl meent het eerste, Susan Ballou het tweede. Daar de corrector, die de juiste aanwijzing gaf, dit na 1459 moet gedaan hebben, na den dood namelijk van Giannozzo Manetti, den laatsten bezitter van het handschrift wiens aanwijzing van de verschuivingen nog niet geheel juist was, zou de Σ -klasse eerst na dit jaar kunnen ontstaan zijn. En Hohl noemt

een handschrift van die klasse gedateerd van het jaar 1439, den Admontensis.

Daarmede valt inderdaad de hypothese der Amerikaanse schrijfster, indien de gegevens door haar en door Hohl juist gezien en juist geïnterpreteerd zijn.

Er is nog iets, waarop niet gelet schijnt. In de handschriften der Σ -klasse ontbreekt v. *Claudii* 4, 2—8, 2 *ac lectis litteris Claudii principis* — *Claudii igitur scriptores*, blijkbaar ten gevolge daarvan, dat een blad in den codex, waarvan deze klasse afstamt, uitgevallen of overgeslagen is. Indien dit stuk juist op één folium van den Palatinus stond zouden beiden, Mej. Ballou en Hohl, dit zeker hebben opgemerkt. Dit is dus ongetwijfeld niet het geval. Daaruit kan dus eveneens de gevolgtrekking worden gemaakt dat de Σ -klasse niet van den Palatinus is afgeleid. Wie aanneemt dat dit wel het geval is zou immers een afschrift van den Palatinus moeten onderstellen, nadat de correctie boven besproken was aangebracht, d.i. na 1459, waarin deze pericoop op één folium voorkwam, en van dit onderstelde handschrift, dat verloren moest zijn geraakt — anders zouden Susan Ballou en Hohl het zeker gevonden hebben —, zou de Σ -klasse afkomstig moeten zijn. Dit nu is zeer onwaarschijnlijk.

Overigens is het voordeel van het bestaan eener van den Palatinus onafhankelijke traditie gering, omdat de Σ -klasse sterk geïnterpoleerd is, zoo sterk dat van een redactor kan worden gesproken. Waar dus de Σ -klasse afwijkt van den zeer zorgvuldig geschreven Palatinus en waar zij toevoegsels geeft, die op zich zelf beschouwd juist kunnen zijn, is toch uiterste behoedzaamheid noodzakelijk. De taak van den uitgever der *Historia Augusta* wordt er niet gemakkelijker door.

Amsterdam.

U. Ph. Boissevain.

The eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus edited with introduction and notes by Wilfred P. Mustard. Baltimore, The John Hopkins Press. 1918. (Pr. 1.50 dollar).

Een kostelijk bundeltje, uitmakende nr. 3 der serie „Studies in the Renaissance Pastoral.” Het bevat herderszangen van twee fransche humanisten (de eerstgenoemde is van italiaanschen oorsprong). Andrelinus is bevriend (maar niet blijvend bevriend) geweest met Erasmus, Arnolletus leefde 20 à 30 jaar later. Vooral de gedichten van Andrelinus zijn hoogst merkwaardig. In den vorm van herders-ontboezemingen geven ze toespelingen op allerlei tijdsomstandigheden des dichters en bovenal heftige aanvallen op zijn benijders en belagers. Een Appendix geeft nadere inlichtingen omtrent den fellen strijd door Andrelinus met deze gevoerd.

't Een en ander is door den geleerden en ter zake uiterst kundigen uitgever met de grootste zorg behandeld. Korte maar zaakrijke nootjes onderrichten den lezer omtrent personen en feiten, door beide dichters bedoeld en omtrent de herkomst der verschillende flosculi door beide dichters aangewend: Arnolletus heeft behalve uit de klassieke latijnsche dichters veel ontleend aan zijn voorganger Andrelinus en deze heeft vooral veel te danken aan Calpurnius en Nemesianus.

De uitgave is bijzonder correct: een paar foutjes in de vroegere editie zijn door den Heer Mustard handig terecht gebracht.

Op twee plaatsen, waar ik haper, wil ik de aandacht vestigen :

p. 98 regel 3 (10 van het gedicht) :

dulcisonamque chelyn *stridente* pectine pulsat.

Het metrum vereischt *stridenti*.

p. 101 r. 3 (33 van het gedicht) zegt Arnolletus van de landstreek van Nevers :

Ast haec indubie *tacto* omni munere gaudet (tellus).

'k Versta *tacto* niet. Moet het soms *laeto* zijn ?

Het uitgaafje van den Heer Mustard zij hierbij met warmte aanbevolen aan allen die belangstellen in het voortleven der latijnsche poëzie in latere eeuwen.

Leiden.

J. J. Hartman.

G. Weil, Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache. (Sammlung türkischer Lehrbücher für den Gebrauch im Seminar für orientalische Sprachen zu Berlin. B. I). Berlin, G. Reimer. 1917. (Pr. 6 Mark, gebonden 7 Mark).

Het is bekend dat ten gevolge van de politieke verhoudingen in dezen oorlog onze Oostelijke naburen eene geheel buitengewone belangstelling toonen voor de Turksche taal en letterkunde. Terwijl op andere gebieden de lijsten van nieuw verschenen boeken heel wat zijn ingekort, is er overproductie van handleidingen voor de kennis van het Turksch, waaronder ik zelfs eene *Blitz grammatik* I vermeld vond. De wetenschappelijke waarde dier geschriften is, behoudens uitzonderingen, gering en de praktische bruikbaarheid in vele gevallen twijfelachtig, maar enkele uitgaven handhaven den goeden naam, dien vele Duitsche wetenschappelijke werken zich verworven hebben en verdienen met lof vermeld te worden. Tot de zoodanige behoort de *Spraakunst* van Dr. Weil, die tot de beste werken van deze soort, welke tot dusver het licht zagen, moet gerekend worden. De schrijver kent blijkbaar de moderne Turksche schrijftaal in al hare finesses en is volkomen op de hoogte van het linguïstisch onderzoek op dit gebied. Het eerste komt vooral uit in de uitvoerige en door tal van voorbeelden verduidelijkte regels omtrent het gebruik der verbaalvormen, die in het Turksch talrijker zijn dan in eenige andere taal ter wereld en, bij juist gebruik er van, het mogelijk maken de fijnste nuances in de voorstelling van het verhaalde uit te drukken. Dit onderdeel is hier met eene volledigheid en duidelijkheid behandeld, die voorzoover mij bekend, in geen der tot dusver verschenen *Spraakkunsten* bereikt is, en legt het gunstigste getuigenis af van het fijne taalgevoel en de groote kennis van den schrijver.

Waar zooveel te prijzen en te leeren is kan het overbodig schijnen enkele opmerkingen te maken omtrent hetgeen deze *spraakunst* te wenschen overlaat, maar wellicht zijn zij toch niet geheel zonder nut voor het geval, dat het werk eenmaal een tweeden druk beleeft. Vooreerst ware het wenschelijk geweest dat de schrijver zich niet zoo uitsluitend beperkt had tot de beschrijving van de moderne Turksche schrijftaal als feitelijk door hem gedaan is, niet alleen met het oog op hen, die ook de oudere Turksche literatuur beoefenen, maar ook omdat het oudere spraakgebruik dikwijls tot verklaring van het nieuwere van nut is. Ook de vulgaire taal had hier en daar met voordeel vergeleken kunnen wor-

den, zoo niet in den tekst der paragrafen, dan toch in kleine letter daaronder. Eene tweede opmerking betreft de indeeling der stof. Deze is wel de gewone : klankleer, vormleer, syntaxis, maar dit laatste deel komt hierbij niet geheel tot zijn recht en wordt in een paar vel druks afgehandeld. Eigenlijk is dit trouwens niet geheel juist, want ook in de afdeeling over de vormleer komen heel wat syntactische regels voor, gelijk dan ook, in het algemeen gesproken, de vormleer steeds een onbegrijpelijke lijst van vormen blijft, zoolang men de plaats dezer vormen in den zin niet kent. Zoo worden hier de verschillende casusvormen der Nomina, bladz. 39 vvg. medegedeeld, maar eerst, bladz. 72 vvg., en wel onder het hoofdstuk „Verhältniswörter“ (Prae- en Postposities), verneemt de leerling iets omtrent den zin en het gebruik dier vormen, terwijl de overige gevallen, waarin een bepaalde casus gebruikt wordt ter loops bij de behandeling der verba vermeld worden. Dit alles ware m.i. beter onder één hoofd gebracht in een hoofdstuk over de beteekenis en het gebruik der casusvormen.

De werkelijke waarde van deze *Spraakunst* voor de praktijk zal eerst beoordeeld kunnen worden, wanneer de Schrijver gevolg gegeven heeft aan zijn voornemen om daarbij als tweede deel een *Übungsbuch* te laten verschijnen. Het is zeer te wenschen dat dit voornemen werkelijkheid wordt, want juist aan eene goede Turksche Chrestomathie bestaat groote behoefte, zoodat ik in de zeldzame gevallen, dat ik leerlingen voor het Turksch had, gedwongen was hun de Turksche leesboeken van Mu'allim Nadji in handen te geven, die hoe voortreffelijk ook in hunne soort, voor Westersche leerlingen minder goed bruikbaar zijn.

Utrecht.

M. Th. Houtsm a.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal. Tweede, herziene druk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff en Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. f 3.25).

Van Van Dale's *Handwoordenboek der Nederlandsche Taal*, dat naast den „Grooten Van Dale“ (gelijk men nu reeds zegt) in 1915 voor 't eerst is verschenen, heeft thans al een „tweede, herziene uitgave“ het licht gezien ; het handige werk is dus spoedig populair geworden. De Uitgevers zeggen in het „Voorbericht bij den Tweeden druk“ dat een dankbaar gebruik is gemaakt van de opmerkingen over den eersten, o.a. betreffende de rechtstermen ; dat een aantal nieuwe woorden zijn opgenomen en dat bij verscheiden nieuwe woorden voorbeelden zijn gevoegd waarvan het gemis gevoeld was ; en dat door een en ander de omvang van dezen druk niet onaanzienlijk is vermeerderd.

De gunstige meening, over den eersten druk uitgesproken (*Mus.* XXIII, 147) wordt in allen deele door deze herziene uitgave bevestigd. Bewerking en uitvoering, het innerlijk en het uiterlijk, getuigen van dezelfde zorg en maken denzelfden aangename indruk. De aangebrachte veranderingen en vermeerderingen stuk voor stuk na te gaan is natuurlijk niet doenlijk ; men moet zich tot een overzicht bepalen, en daarvan kan hier weder slechts samenvattend verslag worden gegeven. Doch dan kan verzekerd worden dat het herziene werk door wijziging, verbetering en toevoeging, in bruikbaarheid en betrouwbaarheid, duidelijk en blijkbaar heeft

gewonnen. Van Dale, ook het *Handwoordenboek*, wordt als een gezaghebbend werk beschouwd; dat kan men in de couranten en onder zijn omgeving dagelijks opmerken; het is dus wenschelijk dat bij iedere nieuwe uitgave vooral de vaktermen aan een nauwgezette herziening worden onderworpen; die blijve tegenwoordige en toekomstige bewerkers aanbevolen. Ook op 't gebied der *-ismen*, bepaaldelijk der *germanismen*, wordt Van Dale voor „zuiver” gehouden; wanneer iemand die keurig op zijn Nederlandsch wensch te zijn, twijfelt aan de echtheid van een term of van eene uitdrukking, en de term of de uitdrukking „staat in Van Dale”, dan is het pleit ten gunste van den verdachten of door een ander gewraakten term enz. beslist. Dat bleek mij reeds vaak, en nog zeer onlangs juist met betrekking tot het *Handwoordenboek*. Wil dus dit boek medewerken in 't belang van de zuiverheid en aan de zuivering van onze taal, dan worde bij elken herdruk ook op de gevaarlijke *-ismen* nog weereens degelijk gelet. Dat de „Groote” Van Dale” zich voor *-ismen*, naar mijn oordeel, veel te ontvankelijk en toegankelijk heeft betoond, moet ik in dit verband nog eens herhalen (verg. *Mus.* XXI, 258).

Leiden.

A. Beets.

J. Munk, Een Vlaamsche Leringe van Orinen uit de veertiende eeuw. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1917. (Pr. f 2.25). (Leidsche diss.).

Het manuscript 15624/41 van de Koninklijke bibliotheek te Brussel geniet niet alleen van philologische zijde, doch ook van die der medici een zeer gerechtvaardigde reputatie. In 1912 toch verscheen van de hand van professor van Leersum „de Cyurgie van meester Jan Yperman”, oorspronkelijk als proefschrift bestemd; begin 1917 het „Antidotarium Nicolai” van den helaas veel te jong gestorvenen W. S. van den Berg, en nu weer in Nov. 1917 werd door Munk het werk met bovenstaanden titel als proefschrift te Leiden gebruikt tot het verkrijgen van den doktorstitel. Dit handschrift werd omstreeks 1351 door Johannes de Altre geschreven, wiens naam op blz. 81 aan het einde van het manuscript vermeld wordt, en is speciaal aan de uroscopie gewijd.

Het werk bevat twee verhandelingen over urine; naar alle waarschijnlijkheid is de tweede op te vatten als nittreksel uit de eerste, die de uitvoerigste is. Aan het slot deelt Munk mede dat de beide „Leringen” een afschrift zijn van een nog oudere, in de Vlaamsche taal geschreven, verhandeling. De schrijver komt tot deze slotsom zonder daarvoor een gegronde reden aan te geven.

Het „Carmen de urinarum iudicijis” van Gilles, het „Liber urinarum” van Ysaac en het „Libellus de urinis” van Theophilus, alle werken uit de Salernitaansche school spelen in den tekst een hoofdrol. Dat het werk dus een compilatie is uit werken van genoemde school is een zeker niet te gewaagde veronderstelling. Uitvoerig beschrijft Munk het verschil tusschen de compilaties van het handschrift, waarbij hij tevens het in 1909 door Geyl gepubliceerde manuscript (blz. 46) uit de Koninklijke bibliotheek in den Haag No. 73 J8 ter verduidelijking aanwendt. De schrijver is in staat geweest, behalve op de groote overeenstemming hiervan met de

Brusselsche handschriften te wijzen, ook eenige correcties in Geyl's publicatie aan te brengen. Achter den zoo nauwkeurig mogelijk weergegeven tekst, laat Munk volgen „een tractaet in duus van der urinen”, hetwelk zich in de Leidsche Universiteitsbibliotheek bevindt (B. P. L. Cod. 1905) en dat met de Brusselsche handschriften punten van overeenstemming vertoont.

Het geheel is door een paar reproducties verduidelijkt en met enkele illustraties versierd. Vooraf geeft de schrijver een zeer lezenswaardige geschiedkundige inleiding over uroscopie, welke een goed beeld daarover geeft. Aan het slot krijgen wij een woordenlijst met aantekeningen, die zeer zeker op zijn plaats en praktisch is. Voorafgegaan wordt deze lijst door een dito van geraadpleegde werken, die mij minder nuttig lijkt. Verschil van meening moge bestaan over het meer of minder nut daarvan, maar in alle geval wordt aan den schrijver die zoo'n lijst geeft, de plicht opgelegd hem zoo nauwkeurig en volledig mogelijk te maken, en hierin nu faalt Munk af en toe. Bij de meesten der aangehaalde schrijvers toch worden de voorletters opgegeven; waarom dan niet bij allen? Men zie bv. blz. 87 de Vit. Van de Vreese, op dezelfde pagina, zijn de voorletters afgedwaald. Op blz. 86 vind ik vermeld „Janus, uitgegeven door Henschel. Breslau 1846.”

Volgens mij had hier behooren te staan „Janus, Zeitschrift für Geschichte und Literatur der medicin. herausgegeben von Henschel. Bd. I—III, Breslau 1846—48.” Intusschen dit zijn enkele kleine opmerkingen, die aan de innerlijke waarde van het goede werk door Munk verricht niets afdoen, en mij den wensch doen uitspreken dat schrijver dit, zijn eerste werk op medisch-historisch gebied, ter zijner tijd door meerdere publicaties of geschriften moge doen volgen.

Leiden.

J. E. Kroon.

J. M. Kuijer, Het vocalisme van Valdemars Sællandske Lov. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1918. (Amsterdamsche diss.).

Dit Amsterdamsche proefschrift behandelt, zooals de titel reeds aangeeft, uitsluitend het klinkerstelsel van een der Middeleeuwsche Deensche wetten. Het onderzoek van deze bronnen is nog maar weinig gevorderd: van verschillende wettenhandschriften bestaan nog maar alleen uitgaven, die behooren tot den tijd, waarin men het nog niet noodig oordeelde, de meest pijnlijke nauwgezetheid te betrachten bij het afdrucken van een oud manuscript. Onderzoekingen als deze zijn dus te meer welkom, omdat zij helderder licht werpen op de periode der Deensche taal, waarin zij bezig is zich te ontwikkelen tot haar tegenwoordigen vorm.

De methode van mej. Kuijer is voorzichtig, en daarom ook zeer betrouwbaar; uit een zorgvuldige verzameling van feiten maakt zij gevolgtrekkingen, die slechts dan als zeker worden gewaarmerkt, wanneer het feitenmateriaal in elk opzicht voldoende is. Trouwens, doet men dit niet, dan komt men bij bronnen als deze licht in de verleiding, te veel te willen halen uit de overlevering. De schrijfwijze, die de Deensche afschrijvers er op na hielden, wemelt van verrassingen; 't is hun er blijkbaar niet om te doen, zoo eenvoudig en konsekvent mogelijk te schrijven, maar integendeel vol afwisseling en met veel overdadigs. Er blijft dus bij elke poging tot verklaring,

waarbij men de klanken toch altijd moet herleiden uit de letterteekens, een rest over, die met elke verklaring spot; deze stelt men dan zeer terecht op rekening van den afschrijver. Maar hier schuilt ook een gevaar: is die rest inderdaad het resultaat van een schrijversgril, dan wel van een verkeerd toegepaste methode van onderzoek? 't Eenige, dat hier ten slotte den doorslag geven kan, is 't gebruik van zoo uitgebreid mogelijk materiaal; dan toch is er kans, dat de procentverhouding der afwijkingen minder berust op toevallige omstandigheden.

De schrijfster heeft zich met dezen arbeid een ruim veld van onderzoek ontsloten. Na het vocalisme de medeklinkers; na de klankleer ook vormleer en syntaxis; na deze wet ook de andere. En dan vooral, tegelijk met, of liefst nog voor deze detailonderzoekingen: goede uitgaven. Op dit gebied is nog veel te doen; was de schrijfster niet ietwat te bescheiden, toen ze zich zoo een klein onderwerp voor haar eersten arbeid uitkoos?

Weldadig doet het aan in dit werk, dat er ernstig naar gestreefd is, om in een Hollandsch boek ook Nederlandsche taal teschrijven. Er wordt tegenwoordig veel geklaagd over besmetting van ons wetenschappelijk jargon: wie zonder zonde is, werpe den eersten steen. Hier echter lezen wij Hollandsch, waarbij getracht is naar zuivere taal, wat zich in de eerste plaats openbaart in den geheelen betoogtrant. Daarnaast treft ons de poging te breken met het klakkeloos overnemen van grammatische termen als umlaut, ablaut en dergel.; is 't resultaat niet geheel bevredigend, dan is 't toch wel een verdienste, nieuwe Hollandsche woorden gezocht en gevonden te hebben.

Dit is een onderzoek, waarbij een schrijver niet mag blijven staan. 't Is haast een beginselverklaring en een werkprogram; wanneer volgt dan 't groote, 't heele werk? Want daardoor alleen zal dit stukje detailonderzoek zijn betekenis kunnen krijgen.

Den Haag.

Jan de Vries.

G. Weigand, Übungsbuch zur bulgarischen Schreibschrift in 30 verschiedenen Handschriften, zugleich Schlüssel zur Bulgarischen Grammatik. Leipzig, J. A. Barth. (Pr. M. 4).

Wanneer ik een nieuwe cursus over de Russiese taal begin, dan heb ik de gewoonte, mijn leerlingen de letters van 't alfabet een voor een voor te tekenen, daarbij zoveel mogelijk de variaties aangevende, die zij in het schrijfschrift van verschillende personen vertonen. En aan de meergevorderden geef ik graag af en toe een autograaf — gewoonlijk zijn het aan mij zelf gerichte brieven — ter doorlezing, om hen enigszins vertrouwd te maken met verschillende handen en schrijfgewoonten. Ook bij 't onderwijs in het Bulgaars (dat in mijn praktijk niet voorkomt) is het gewenst om op een dergelijke wijze te werk te gaan.

Zo denkt ook professor Weigand. Daarom heeft hij een verzameling gereproduceerde autografen uitgegeven voor hen, die Bulgaars leren. De eerste stukken zijn de naar Weigands eigen schrift gereproduceerde vertalingen der Duitse „Übungsstücke“ uit de eveneens door Weigand vervaardigde „Bulgarische Grammatik.“ De latere stukken van deze serie zijn door andere personen geschreven, evenals de op deze stukken volgende brieven, 25 in aantal, die tevens in drukletters worden meegedeeld. Dit tweede deel wordt ingeleid door een

overzicht van de bij de verschillende tekens voorkomende varianten.

Een dergelijk boek is een onontbeerlijk hulpmiddel voor wie prakties Bulgaars wil leren. Weigand zal er ongetwijfeld succes mee hebben.

Het spreekt van zelf, dat het ook als sleutel op de „Bulgarische Grammatik“ nuttig is.

Helaas bevat de korte inleiding op het tweede deel een m.i. onvergeeflijk oppervlakkige, waarschijnlijk wel onjuiste opmerking. Weigand deelt daar als een feit mee, negérend al wat er over de relatieve ouderdom van glagolities en cyrillies schrift is geschreven en wat de wetenschap aan zij 't dan ook niet geheel vaststaande resultaten bereikt heeft, dat het cyrilliese alfabet in de 9de eeuw „von dem bulgarischen Kleriker Kyrill“ is vervaardigd.

Leiden.

N. van Wijk.

O. Th. Schulz, Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte. Paderborn, Schöningh. 1916. (Pr. M. 3.80).

Wat waren tusschen 27 v. en 193 n. Chr. precies de bevoegdheden, machtsuitgangspunten en titels van den Romeinschen keizer? In hoeverre waren die staatsrechtelijk een vervolg op de Romeinsche republiek? En wie verleende ze hem? Ziedaar de drie vragen, waarmede dit werkje zich bezig houdt. Men zou oppervlakkig wanen, dat het hier om alom bekende dingen gaat, dat er niet veel meer te doen valt dan eene samenvatting te geven van wat reeds lang is gevonden, en bijv. eene autoriteit als Mommsen, die over Romeinsch staatsrecht van republiek en keizertijd zoo veel en zoo veel goeds heeft geschreven, hier vrijwel het laatste woord heeft gezegd. Maar dat is niet zoo, dit boek is vol polemiek, en juist bijna uitsluitend tegen Mommsen. Het brengt ook wel degelijk nieuwigheden, enkele malen zelfs nieuwigheden, die bepaald belangrijk zijn. Die liggen voornamelijk op het gebied, dat de tweede vraag bestrijkt: In hoeverre was het door Augustus (en Tiberius) ingerichte keizerrijk naar den vorm eene voortzetting van de republiek? Mommsen heeft in bijzonderheden aangetoond — de hoofdzak ligt zoozeer aan de oppervlakte, dat geen verstandig mensch ze ooit heeft kunnen ontkennen — dat Augustus zich eng aan de instellingen der republiek heeft aangesloten en naar den schijn heeft gestreefd van voortleven der republiek. Maar hij erkende ook punten, gewichtige punten ten deele, waar die aansluiting ontbrak. Schulz nu bewijst, dat Augustus nog veel verder is gegaan dan Mommsen meent en op de meest bewonderenswaardige (zoo men wil op de meest doortrapte) wijze het feitelijke bezit der macht heeft weten te verbinden aan een altijd opnieuw bewaard streng en punctueel in acht nemen der overgeleverde vormen. Slechts een enkel geschilpunt kan ik hier naar voren brengen. Mommsen neemt aan, dat de keizer zijne bevoegdheden rechtens ontving of van den senaat of — iets geheel onrepublikeinsch — van het leger. Schulz toont aan omtrent dit belangrijke punt, dat al onze getuigenissen eenstemmig dat recht alleen aan den senaat toekennen. Het leger moge, reeds sedert de dagen na Sulla, meermalen den legerloozen senaat in waarheid naar zijn wil hebben gedwongen; maar het laatste woord, het *recht*, om extra-ordinaire magistraturen — en een daarvan was het keizerschap — te

vergeven, respectievelijk te ontnemen, is tot keizer Maximinus (235) steeds aan den senaat verbleven. Een tweede verschil van gewicht. Mommsen heeft den titel Imperator, dien Augustus en alle keizers sedert 27 voeren, in den nauwsten samenhang gebracht met het imperium proconsulare; tegelijk met het imperium proconsulare houdt de naam Imperator op (Mommsen Staatsrecht II² p. 770 vlg.). Maar Schulz onderscheidt te recht tweeërlei imperium, dat den keizers door den senaat werd opgedragen: een zeer wijd strekkend imperium van den hoogsten magistraat, zooals het in de alleroudste tijden der republiek heeft bestaan en zooals het herleefde in de imperia majora van de periode aan den keizertijd onmiddellijk voorafgaande, en een imperium proconsulare. Het eerste verkreeg Augustus in 27, het laatste in 23; het eerste diende voor de keizerlijke, het andere voor de senaatsprovinciën. Een derde, meer ondergeschikt punt. Dit imperium wordt volgens Schulz, naer ouden republikeinschen trant, aan den Imperator door den senaat verleend; „übertragen”, zegt Mommsen (l. l. p. 812), „wird das Imperium streng genommen nicht; es wird übernommen entweder auf Aufforderung des Senates oder auf Aufforderung der Truppen.” De keizer stelt zich volgens hem hier buiten het oude staatsrecht. En zoo is er meer van dien aard, en bijna altijd zal men Schulz en zijn gedetailleerd bronnenonderzoek gelijk moeten geven. Van aard en wezen van het oorspronkelijke Romeinsche keizerschap levert hij een af- en uitgewerkt en tegelijk een betrouwbaar beeld. Jammer slechts, dat zijn boek niet wat vlotter en boeiender is geschreven!

Leiden.

H. van Gelder.

H. Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIIe en XVIIIe eeuw. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1917. (Leidsche dissertatie).

Studiën over geschiedschrijvers en geschiedschrijving zijn ten onzent vrij zeldzaam. Dat geldt van het onderzoek van de betrouwbaarheid der geschiedschrijvers, van den oorsprong hunner berichten, van hun waarde dus als bronnen. Maar evenzeer is het toepasselijk op de studie van de geschiedschrijving als zoodanig, als reflex van het geestelijk bestaan van een bepaalde periode, afgescheiden van de betrouwbaarheid en dus de bruikbaarheid van de bronnenlitteratuur als zoodanig. Zoowel van den eenen als van den anderen kant bezien, zijn onze geschiedschrijvers belangwekkend genoeg.

Dr. Kampinga heeft in zijn bovengenoemd boek de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw van den tweeden kant aangevat. Hij heeft zich niet de vraag gesteld: zijn deze historici betrouwbaar, wanneer zij schrijven over de middeleeuwen? maar wel deze: welke voorstelling hadden zij van de middeleeuwen en hoe kwamen zij daaraan? De beantwoording van die vraag bracht tevens een onderzoek mede naar de geestelijke beschaving van de genoemde eeuwen. Want de geschiedschrijvers geven natuurlijk de meeningen weer van hun tijdgenooten; zij geven daaraan echter tevens uitbreiding en ook een wetenschappelijk fundament. Een schat van scherpzinnigheid is besteed aan het onderzoek en het bewijs ten slotte van historische voorstellingen, waarvan wij ons thans nauwelijks meer kunnen

denken, dat zij ooit in ernst werden aanvaard. Wanneer wij zien, hoe een geniaal man als de Groot aannemelijk tracht te maken, dat de Statenvergaderingen reeds bij de oude Germanen, in het bijzonder bij de Batavieren bestonden, dan wordt het toch duidelijk, dat de historiographie op dwaalwegen was verzeild geraakt. Maar het gaat met de Groot als met zoovele geestelijke leiders; ook hij leert ons waar hij dwaalt; zijn dwaallicht was niettemin een licht.

Eigenlijk was de historiographie met de Groot al op den terugweg: Dousa staat in menig opzicht boven de Groot. Want onze groote Delvenaar was al bevangen door een gevaarlijke staatsrechterlijke dwaling; in het keurslijf van die dwaling moest nu de historie worden gewrongen. De Groot heeft dien arbeid op inderdaad meesterlijke wijze volbracht; de interpretatie van de middeleeuwsche en Romeinsche geschiedbronnen naar de aangenomen theorie is van zoo groote scherpzinnigheid, dat het inderdaad zeer te betreuren is, dat zij is verspild aan een onmogelijk en doelloos pogen. Maar zoo vatte men het in de zeventiende eeuw niet op; de Groot's voorstelling werd de algemeene.

Nu is deze voorstelling een gevolg ook van den in een historicus begrijpelijken wensch om eenheid te brengen in de veelheid der historische feiten, om de historische continuïteit te zien in de opvolging der gebeurtenissen. Maar de geschiedschrijvers der zestiende en zeventiende eeuw, die deze poging deden, waren in dezen wel heel zwaar gehandicapt. Want juist van de Middeleeuwen waren zij gescheiden door de groote omwenteling der zestiende eeuw, al werd hun aan den anderen kant het uitzicht op het verleden weer vergemakkelijkt door de vele middeleeuwsche instellingen en toestanden, die waren blijven bestaan. Maar het eerste woog toch zwaarder dan het laatste, vooral bij de Calvinisten. Het Calvinisme stond natuurlijk onbegrijpend tegenover de Katholieke Middeleeuwen, waarmede men juist zoo radicaal had gebroken, wijl het ware Christendom daar niet tot uiting had kunnen komen. Maar evenmin konden de Humanisten objectief tot de Middeleeuwen naderen, waarvan zij zich juist hadden afgewend; scherp stond het individualisme van den nieuwen tijd tegenover het collectivisme der Middeleeuwen. Gold dat al op geestelijk gebied in het algemeen, bij de historiographie kwam daarbij nog iets anders. Het grootste deel van de middeleeuwsche geschiedbronnen, zoowel de kronieken als de oorkonden, was geschreven door geestelijken. Men wist bovendien, dat onder die geschiedbronnen heel wat valsche waren en betichtte niet ten onrechte de monniken van opzettelijke vervalsching. Maar men ging daarbij zoover als zelfs de meest radicale diplomaticus tegenwoordig nauwelijks meer zou durven gaan; men neigde ertoe zoo goed als alle middeleeuwsche geschiedschrijvers voor listige vervalschers te houden en de geschiedbronnen zoo niet voor onecht dan toch voor sterk vervormd en dus vervalscht.

Zoo komen onze geschiedschrijvers van de zestiende en zeventiende eeuw tot een voorstelling van de Middeleeuwen, die inderdaad weinig historisch was, dikwijls zelfs zeer ridicuul. Door hun drang om de historische continuïteit te vinden kwamen zij tot de zonderlingste resultaten. Al dadelijk namen zij de eeuwen door een geographische eenheid aan, die zij met de Romeinen

Batavia noemden en waarmede zij het latere Holland vereenzelvigden. Deze voorstelling werd populair. Hadrianus Junius, de Groot, Boxhorn en zoovele anderen noemen hun beschrijving en geschiedenis van Holland Batavia. Als de Hollanders in 1619 tussehen de keerkringen de nieuwe hoofdstad van hun koloniaal rijk stichten, noemen zij die Batavia. Als Johan van Heemskerck een nationale Arcadia wil schrijven, betitelt hij die de Batavische. En zoo modern zijn onze revolutionairen niet, of zij noemen nog in 1795 hun republiek de Bataafsche. Nog in de negentiende eeuw spreken Simons en andere dichters hun landgenooten aan als Bataven.

Zoo lang heeft dus deze traditie doorgewerkt. Dat bewijst tevens het belang van het onderzoek van dr. Kampinga. Wij kunnen er onmiddellijk aan toevoegen, dat dat onderzoek met groote zorg is gedaan en dat de resultaten daarmede in overeenstemming zijn. Wij hebben zijn boek met groote belangstelling en in het algemeen ook met instemming gelezen. Alleen zouden wij een andere indeeling hebben gewenscht. Het eerste hoofdstuk is getiteld: de ontwikkeling van historischen zin en kritiek; achtereen worden hier behandeld de humanistische geschiedschrijving, de nieuwe richting van Dousa omstreeks 1600, eindelijk de verdere ontwikkeling in de zeventiende eeuw. Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk het gevonden resultaat toegepast op den Romeinschen tijd en daarna in het derde en het vierde hoofdstuk op de Middeleeuwen. Evenwel worden slechts twee zijden van deze periode behandeld, beide van staatsrechterlijken aard; Holland als staat; de graaf, zijn de titels van deze twee hoofdstukken, waarin de opvattingen der lateren van het middeleeuwsche staatsrecht worden beschreven. Dan komt aan het slot het vijfde hoofdstuk onder den titel: cultuurhistorische opvattingen. Dat laatste hoofdstuk is wat mager, maar bovendien past het beter bij het eerste dan geheel achteraan. Ook loopen in het algemeen de hoofdstukken wat door elkander, zoodat wel eens moet worden herhaald wat reeds eerder is gezegd. Dat laatste is trouwens haast onvermijdelijk en voor den lezer soms ook wel aangenaam.

In het algemeen is dus het boek van dr. Kampinga een uitnemende wetenschappelijke prestatie.

Amsterdam.

H. Brugmans.

F. Preisigke, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri. (Aus Natur und Geisteswelt, 565). Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. M. 1.50).

De voortreffelijke geleerde, welke zich van post-directeur ontwikkeld heeft tot één der ijverigste en meest bekende papyrologen van dezen tijd, heeft in dit boekje van 127 bladzijden een schat van kennis op zóó prettige en onderhoudende wijze neergelegd, dat zijn recensent er niets dan woorden van lof voor vinden kan. Hij heeft kans gezien in 23 kleine hoofdstukken de beteekenis der papyrologie en hare resultaten zóó uitnemend uiteen te zetten, dat niemand zonder bevreemding en lust tot verder onderzoek het boekje uit handen zal leggen.

Preisigke heeft niet een volledig beeld trachten te geven van enkele onderdeelen der wetenschap, maar hij heeft, zoo te zeggen, van elk onderdeelje een korte schets geboden, bijna alles althans met een enkel woord

vermeldend of aanduidend. Daardoor wordt den aandachtigen lezer de gelegenheid tot ruimere studie van zelf aan de hand gedaan, gelijk ook zijn leermeester Wilcken dit op zoo voortreffelijke wijze vermag. Het is daarom te betreuren, dat in het boekje voor alle litteratuur naar Mitteis-Wilcken wordt verwezen; een korte litteratuur-opgave boven elk hoofdstuk — tot op dezen tijd bijgewerkt —, gelijk Preisigke zelf die in zijn „Fachwörter“ zoo volledig geeft, ware wél gewenscht en zij voor een nieuwen druk aanbevolen! Vooral ook, omdat Preisigke in dit deeltje alweer nieuwere resultaten van wetenschappelijk onderzoek en jongere vondsten kan mededeelen dan het „Handbuch“; want dat het tot den laatsten tijd is bijgewerkt, behoeft bij dezen ijverigen verzamelaar geen betoog.

Er is, ik zeide het reeds, welhaast geen onderdeelje overgeslagen. Eerst wordt uiteengezet, hoe de beteekenis van Egypte voor de oude cultuur vooral bestaat in de straffe bestuurscentralisatie, geboden door de geografische gesteldheid van het land, een centralisatie die ook op de Romeinsche staatsregeling een grooten invloed heeft geoefend.

Deze bestuursregeling is vooral bekend uit de papyri, die de groote verdienste hebben, dat zij ons in onmiddellijke aanraking brengen met de staatsbureaux en met het volksleven. Afzonderlijke hoofdstukken zijn daarom gewijd aan de taal der papyri — waarvan vooral Grieksche, demotische en Koptische bekend zijn —, aan het materiaal, de vindplaatsen en de ontcijfering.

Aan de eigenlijke uiteenzetting van den bestuurstoestand gaat een historisch overzicht vooraf, dat in groote trekken den opbloei van het rijk onder de eerste Ptolemaeën en het verval onder de latere kenschetst, daarna de rust en welstand onder het Romeinsche bestuur, die in den Byzantijnschen tijd weer achteruitgaan, om eindelijk door de Arabieren geheel te worden vernietigd. Natuurlijkerwijze komt deze welstand het meest tot uiting in de systematische bebouwing van het land: de voordeelen van het stelsel van kleruchen en katoeken worden duidelijk uiteengezet, daarbij het prachtig initiatief tot vruchtbaarmaking van de Fayum en de verdeling en verpachting van het geschonken land en de koninklijke, later keizerlijke domeinen. Voor het bestuur is een uitgebreid corps van beamtten noodzakelijk; de vereeniging van militaire en civiele macht in handen van den strateeg wordt even aangestipt, uitvoerig daarop, na een vermelding van de verschillende beamtten en hun plichten, het nadeel uiteengezet van de onbezoldigde eeraamtten en liturgieën, waarop feitelijk het geheele bestuurstelsel berust en die voor een niet gering deel de schuld van den achteruitgang dragen, daar zij om het jaar wisselen en meer zorg dan energie geven. Aan den anderen kant is het belastingsysteem voortreffelijk; hoe zwaar het moge drukken, het brengt den belasting-betaler in elk geval voortdurend voor oogen, waarvoor hij zijn geld geeft, daar het alle noodzakelijke staatsuitgaven ieder afzonderlijk onder een speciale belasting brengt: voor de staatsgeneesheeren, voor den strateeg, voor den schrijver, en talrijke andere.

Een goede uiteenzetting volgt daarna van het systeem om de korenopbrengst te contrôleeren — het allerge-wichtigste voor Egypte I — waarbij het spreekt bij den schrijver van het „Girowesen“ vanzelf, ook de voor-

deelen van het korengiro worden uiteengezet. Voor dit alles is een kadaster en een rekenkamer van noode; de druk echter, die de gedwongen afdracht van koren aan den staat meebracht, dwong velen den bouw van zelfgepacht land op te geven en in dienst van anderen te gaan arbeiden: een waarschuwend voorbeeld, waaraan Preisigke het verdwijnen van den middenstand verklaart.

Het spreekt vanzelf, dat een schrijver, door zijn ambt zoo doorkneet in de huidige administratie, niet zal nalaten een beeld van de uitgebreide ambtelijke correspondentie in Egypte te geven; het aardige daarbij is, dat hij het telkens met de hedendaagsche gewoonten vergelijkt en het systeem daardoor ten zeerste verduidelijkt. Nieuw is daarbij de nadruk, dien hij legt op de persoonlijke verantwoordelijkheid van den ambtenaar, een overblijfsel der Grieksche democratie in dit ondemocratisch land. Natuurlijk werd naar vereenvoudiging der administratie gestreefd: een bewijs daarvan zijn de in groot aantal vooruit geschreven formulieren, waarop slechts de naam behoeft te worden ingevuld en die ook in het uitgebreide bankwezen een belangrijke plaats innemen. Aardige voorbeelden worden daarvan gegeven; en dit evenzeer van de verschillende contracten, voor den agoranomos-notaris gesloten, waarbij vooral in den Christelijken tijd nauwgezette waarheidsliefde zich somtijds tegen de voor alles pasklaar gemaakte formulering verzet.

Afzonderlijke hoofdstukken zijn aan de priesterschapen gewijd; het in den laatsten tijd zoo veelvuldig besproken Asylrecht wordt uiteengezet, en de op goddelijke geneeskracht stouende kerkelijke ziekenhuizen met de tegenwoordige vergeleken. In een laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver dan het einde van deze merkwaardige cultuur, die ook op de onze zoo grooten invloed heeft gehad.

Ik heb uit den rijken inhoud slechts enkele grepen kunnen doen, voldoende, hoop ik, om verlangen te wekken naar de lectuur. Zeker moet ik daarbij vermelden, dat telkens groote brokstukken uit papyri geheel vertaald zijn, wat de voorstelling te levendiger maakt.

Den Haag.

D. C o h e n.

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, herausgegeben von der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften in München, I Band. Die Bistümer Konstanz und Osnabrück, bearbeitet von Paul Lehmann. München, Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 36).

In 1897 besloot de Keizerl. Academie van Wetenschappen te Weenen, op aansporing van Wilhelm von Hartel, alle middeleeuwsche bibliotheekcatalogi van Duitschland en Oostenrijk uit te geven. Het schijnt, dat men te Weenen spoedig heeft ingezien, dat een dergelijk reuzenwerk voor één Academie veel te omvangrijk was. Vandaar, dat dezelfde Academie er bij de Deutsche Academiën op aandrang een deel van den arbeid over te nemen, waartoe in 1906 op de bijeenkomst van 't „Kartell” der Deutsche Academiën te Göttingen besloten werd. Weenen zou zich beperken tot de bibliotheekcatalogi van het hedendaagsche Oostenrijk, terwijl de uitgave der oude boekenlijsten van het tegenwoordige Deutsche rijk en van Zwitserland opgedragen werd aan

de, op aanraden van Ludwig Traube te München gestichte, werkplaats.

Traube heeft in het laatste jaar van zijn leven met den door hem gekozen redacteur Sigmund Hellmann de voorloopige werkzaamheden geregeld en een begin gemaakt met de verzameling van het materiaal. Na Traube's dood heeft de commissie uit de Münchener Academie, die daarvoor aangewezen was, Karl Krumbacher, en na diens overlijden, Georg Leidinger met de redactie belast, een taak, die in 1908 overgenomen is door Paul Lehmann, die al vroeger als medewerker was opgetreden. Alle kwesties over de inrichting, de wijze van drukken en uitgeven van het werk werden op de Kartelldagen tusschen 1908 en '12 vastgesteld, zoodat dit eerste deel van het werk der Deutsche Academiën zoo goed als geheel aansluit bij het eerste deel, dat de Weener Academie intusschen uitgaf: „Niederösterreich”, bewerkt door Theodor Gottlieb.

Het plan van de verzameling omvat de middeleeuwsche catalogi van de bibliotheken die bestaan hebben in het tegenwoordige Deutsche rijk en in Zwitserland; maar noch in 't oosten, noch in 't westen is men angstvallig binnen die grenzen gebleven: uit deelen van de oude diocesen Keulen en Trier, die tegenwoordig niet meer tot Duitschland behooren, werd alles opgenomen wat eens in engeren samenhang stond met meer oostelijk gelegen bibliotheken, terwijl aan den anderen kant het geheele gebied van de Deutsche orde er bij werd ingelijfd. Beperkte men zich in 't algemeen tot catalogi van voor 't jaar 1500, ook over die grens is men heengestapt, waar eenigszins jongere boekenlijsten belangrijke overzichten bevatten van oudere bibliotheken.

Onder den titel „middeleeuwsche bibliotheekcatalogi” werden samengevat alle boekenlijsten, zoowel die, welke den geheelen inhoud eener boekerij, als die slechts een deel daarvan opgaven, verder lijsten van bij testament als anderszins vermaakte boeken, uitleenregisters, overzichten over de werkzaamheid van bepaalde afschrijvers van boeken e. d. Mededeelingen over boeken, die nog geen bibliotheek vormden, berichten over verpanding van afzonderlijke handschriften in oorkonden, brieven, kronieken, kalendaria e. d. zijn niet systematisch verzameld, maar als zij den uitgever bekend waren, voorloopig in de geschiedkundige inleidingen op de catalogi vermeld. In het algemeen meent men het werk te moeten indeelen naar de middeleeuwsche bisdommen. Het verschijnen van dit eerste deel is door allerlei moeilijkheden ten gevolge van den oorlog, vertraagd. Voor de verdere deelen is het materiaal reeds grootendeels bijeen; zij zullen verschijnen naar gelang 't mogelijk zijn zal de verzamelingen te voltooien. Dit eerste deel, dat een aantal belangrijke oude catalogi bevat, meende men reeds nu van een uitvoerig register te moeten voorzien voor 't practisch gebruik. Volledige registers over het geheele werk komen in het laatste deel.

Ziehier een en ander over het plan van dit groot-sche werk. Het eerste, statige boekdeel dat nu voor ons ligt, telt 17 blz. voorwerk, 486 blz. tekst, meer dan 100 blz. register en nog 5 blz. aanvullingen en verbeteringen. Worden de volgende deelen op dezelfde streng wetenschappelijke wijze bewerkt, dan zal het geheel — al komt het waarschijnlijk niet binnen een menschenleeftijd

gereed — weer een monument worden van Duitsche geleerdheid en werkkraft, zooals er reeds zoovele bestaan. Dit deel bevat 96 boekenlijsten: er is er een die 75 blz. vult; andere van slechts 3 of 4 regels. Daar zijn er die uit de negende eeuw dateeren (St. Gallen, Reichenau) en uit alle volgende tot 't begin der 16e eeuw toe. En bijna elke lijst vermeerdert weer op de een of andere wijze onze kennis. Hier betreffende den boekenvoorraad zelf en de schrijvers, waarin men op een bepaalden tijd belang stelde; daar aangaande de inrichting der boekerij, de banden, de prijzen der boeken; elders is 't de manier van catalogiseeren zelf, die onze aandacht trekt. Soms is er wel wat veel tijd, moeite en papier besteed aan de uitgave van één enkelen catalogus (Ulm, Neithartsche familie), maar er zullen er zijn, die ook deze 75 blz. wêlbestede vinden, omdat 't daardoor mogelijk wordt den oorsprong van bepaalde handschriften na te gaan. Een lijst van schoolboeken, als die uit Engelberg, een kalendarische lijst van hagiographische teksten (St. Gallen), een lijst van boeken met de daarvoor betaalde prijzen (Konstanz), telkens brengt de ietwat droge lectuur aangename verrassingen.

Wie Gustaf Becker's *Catalogi Bibliothecarum antiqui* (Bonn 1885) en Theod. Gottlieb's boek *Ueber Mittelalterl. Bibliotheken* (Leipzig, 1890) kennen, zien spoedig, dat lang niet alles nieuw is wat hier geboden wordt; over vele dier catalogi bestaat reeds een geheele literatuur — waarvan trouw gewag gemaakt wordt in de inleiding op elken catalogus afzonderlijk — en soms vraagt men of een herdruk nu wel noodig was: maar nu is alles bijeen en met de noodige zorgvuldigheid bewerkt.

Kritiek oefenen op een werk als dit is ons niet gegeven. Daarvoor zou men thuis moeten zijn in de bibliotheken en archieven van de in dit deel behandelde streken; daarvoor zou men moeten beschikken over allerlei minder bekende Duitsche vakbladen en boekjes, die nu wel bijeengebracht zullen zijn in het groote hoofdkwartier te München, maar die hier niet te vinden zijn. 't Spreekt van zelf dat hiermee 't werk niet af is: er zijn meerdere catalogi, die nog een Prof. Moll noodig hebben om de raadselen te verklaren. Maar voor 't geen hier gegeven is, zijn wij veel danks verschuldigd aan de arbeiders in de werkplaats te München en vooral aan hun leider, Dr. Paul Lehmann.

Mogen wij deze aankondiging besluiten met een vraag? Voor ons land is ditzelfde werk, begonnen door H. van Wijn (de catalogus van Egmond), later voortgezet door Prof. Moll met zijn prachtige verhandeling over de boekerij van 't St. Barbaraklooster te Delft, en Dr. H. G. Kleijn (Egmond), eenigszins vervolgd door den ondergeteekende in zijn academisch proefschrift „Over Middeleeuwsche Bibliotheken” (1902). Daarin werd ook getracht een overzicht te geven van de vroeger bekende en, gedeeltelijk ook, nieuwgevonden gegevens aangaande M. E. bibliotheken in Nederland, zoo goed en zoo kwaad, als iemand, die alleen voor eigen rekening werkte en onderwijl de handen vol had met wat anders, dat binnen betrekkelijk korten tijd vermocht te doen. Er is ook na dien tijd veel en verdienstelijk gewerkt, maar systematisch afgezocht zijn onze bibliotheken en archieven nog niet . . . en het plan is: Nederland, wat dit werk aanbetreft, maar vast bij het Duitsche rijk in te lijven, zooals dat ook met Zwit-

serland gebeurd is. Dat hadden wij moeten voorkomen. Is 't niet wenschelijk; dat wij doen wat in ons land behoort te geschieden met *Nederlandsch* geld en *Nederlandsche* werkkraft? Als wij 't systematisch en goed doen — en dat kan, wanneer 't wat geld kosten mag — zullen anderen 't allicht niet noodig vinden om 't nog eens over te doen. Zou misschien onze Koninkl. Akademie van Wetenschappen . . .

Zutphen.

K. O. Meinsma.

W. Flemming. Die Begründung der modernen Ästhetik und Kunstwissenschaft durch Leon Battista Alberti. Eine kritische Darstellung als Beitrag zur Grundlegung der Kunstwissenschaft. Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. f 4.10).

Het wordt steeds duidelijker dat de beoefenaar van de geschiedenis der aesthetica ernstig de aandacht behoort te wijden aan de prolegomena van zijne wetenschap. De twee voornaamste van de hiertoe behoorende vraagstukken: de vaststelling van het voorwerp van onderzoek en de toe te passen methode, eene rechtvaardiging van beiden inbegrepen, eischen een hernieuwd en verbeterd onderzoek. Ten aanzien van het eerste zij opgemerkt, dat er zal moeten worden rekening gehouden met het juistere begrip van de aesthetica, hetwelk zich meer en meer begint te ontwikkelen; met de ook algemeener erkend wordende scheiding tusschen de aesthetica en de algemeene kunstwetenschap, en met het inzicht, dat ten aanzien van het begin, de ontwikkeling en den voortgang van de geschiedenis der aesthetica er nog onopgeloste kwesties bestaan, die op afdoening wachten. Wat het vraagstuk van de methode aangaat, de herziening zal voornamelijk moeten berusten op de erkenning dat de hiertoe behoorende onderzoekingen van groot belang zijn zoowel voor de beoefening van eene wetenschap als voor de wetenschap zelve. Nu allengs de overtuiging veld wint dat de geschiedenis van de aesthetica iets anders blijkt te zijn dan voorheen werd aangenomen en nu haar object nauwkeuriger wordt bepaald, behoort het geene verklaring dat ook de vroeger aangenomen methoden niet meer bruikbaar zijn en voor eene verbeterde moeten worden ingewisseld.

Het is thans niet aan de orde om over dit onderwerp uit te weiden. Ik heb het punt even aangeroerd, ten einde er de aandacht op te vestigen, dat ook in deze richting zich een thans weinig bekend veld van onderzoek ontsluit, waarop ruimschoots arbeid van historisch navorschen en van wijsgeerig nadenken is te vinden. De aesthetica zal de vruchten van dien arbeid dankbaar gebruiken en de historische wetenschap in het algemeen kan er slechts door winnen.

Evenwel op eene zaak moet worden ingegaan. Tot de onopgeloste vraagstukken behoort ook dit: wanneer neemt de geschiedenis der aesthetica een aanvang, en kan zij op een onafgebroken voortgang, hetzij in golvende beweging, hetzij in stijging, wijzen? De meeningen zijn hieromtrent verdeeld in, globaal genomen, drie opvattingen. De oudere generatie (Zimmerman, Schasler e. a.) zocht het begin bij Plato en Aristoteles en nam waar een onafgebroken voortgang tot den tijd na den kerkvader Augustinus toe. Daarna, zoo stelden zij vast, is eene pauze ingetreden, die een tijdvak van vijftien eeuwen omvat. Op die doodsche periode volgde eene

langzame wederopleving tot aan de dagen van Baumgarten en Kant. Zij erkende dat laatstgenoemde denkers de grondvesters der *aesthetica* zijn geweest, en dat na hen de geschiedenis tot op heden onafgebroken en meer gepreciseerd zich heeft ontwikkeld. Eene latere generatie (von Hartmann, onder eenig voorbehoud evenwel) was daarentegen van oordeel dat de oudere tijden buiten beschouwing kunnen blijven, en dat kan worden geleerd: de geschiedenis der *aesthetica* vangt aan met Kant en, ter inleiding hiervan, met Baumgarten. En in den jongsten tijd is men van oordeel (Knight, Bosanquet, Meumann e. a.) dat de aanvang inderdaad is te zoeken bij Plato en Aristoteles, maar dat er in den voortgang en in de ontwikkeling niet is gekomen een stilstand gedurende eeuwen, doch dat die aldus beschouwde tijd het eigenaardig schouwspel aanbiedt hoe eene wetenschap zich ontwikkelde door telkens nieuwe aanloopen te nemen, die ook telkens weder in een stilstand eindigden.

Die vijftien eeuwen nu, waaromtrent nog niet het volle licht is opgegaan, verdienen derhalve door den geschiedschrijver der *aesthetica* grondig te worden bestudeerd. De vrucht van dat onderzoek is van het hoogste belang voor het vraagstuk van den voortgang en de ontwikkeling van de geschiedenis der *aesthetica*. En om een begin te maken, zal, naar mijn meening, het historisch navorschen tot de eerste bezigheden moeten worden gerekend, door het historisch nadenken, geleid in de richting van wijsgeerig onderzoek, gevolgd.

Om deze reden is het thans aangekondigd wordend boek als eene welkome bijdrage te beschouwen. Doch het verdient ook om den inhoud en de wijze, waarop de stof is behandeld, alle aandacht. De studie geldt uitsluitend den kunstwetenschappelijken arbeid van Leone Battista Alberti, (1407—1472), den humanist, *Puomo universale*. Alberti staat voor ons ten deele nog in de schaduw. De geschiedschrijvers van de beeldende kunsten sedert Vasari tot op heden laten uitsluitend het licht vallen op den beeldhouwer en architect. De geschiedschrijvers der italiaansche letterkunde, voor zoover mijne beperkte kennis reikt, (Paolo Emiliani Guidici zij genoemd) stellen voornamelijk de beteekenis van zijne taal- en letterkundige geschriften in het licht. En bezaten wij niet het degelijk wetenschappelijk werk van Philippe Monnier: „*Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien*”, 1912, waarin een goed gedocumenteerd hoofdstuk aan den veelzijdigen man uit de geestesaristocratische dagen van Pulci, Poliziano, Ficino en Lorenzo de Medici, voorkomt, er zou vermoedelijk weinig belangstelling worden aan den dag gelegd voor den schrijver van „*Opuscoli morali*”, van „*Opere volgari*”, of van een zijner wetenschappelijke verhandelingen.

Flemming vult onze ontbrekende kennis aan. Dit is eene tweede verdienste van zijn arbeid. Onze schrijver en Monnier wekken door hun arbeid het besef op van de noodzakelijkheid om aan Alberti en diens geheele levenswerk eene afzonderlijke monografie te wijden. Ditmaal ontvangen wij de uitkomsten eener studie van Alberti's kleinere kunsttheoretische geschriften, binnen ons bereik gebracht door de bekende „*Quellenschriften für Kunstgeschichte*”, onder de leiding van R. Eitelberger von Edelberg, en van het geschrift „*De re aedificatoria, libri decem*”, waarvan Theuer eene, volgens

Flemming, niet geheel voldoende vertaling heeft bezorgd. Indien eventueel iemand zich opgewekt gevoelt om aan Alberti eene afdoende monografie te wijden, zal hij in het werk van Flemming degelijk bruikbaar studiemateriaal vinden.

Onze schrijver stelt zich ten doel om aan te toonen, dat Alberti moet worden aangemerkt als te zijn geweest de grondvester van de moderne kunstwetenschap; dat de onderzoekingen van onzen tijd in het werk van den geleerde en kunstenaar uit de middeleeuwen menig punt van aanknooping vinden; en dat, niet minder dan deze verdiensten, de transcendentiaal-critische methode, in de onderzochte wetenschap besloten, aan het licht moet worden gebracht. Achtereenvolgens zet de schrijver de denkbeelden van Alberti over de *aesthetica* en de kunstwetenschap voor zijne lezers uiteen. Hieraan gaat vooraf eene sobere en juiste kenschetsing van Alberti en eene beknopte aanduiding hoe nut en partij is te trekken van den te behandelen kunstwetenschappelijken arbeid. Het wordt daar ter plaatse zoo juist gezegd: „Men mag tegen „*kunstaarsaesthetica*” inbrengen zooveel men wil, het feit blijft bestaan, dat wij hiervan de rijkste en vruchtbaarste opwekkingen voor de kunstwetenschap hebben ervaren.”

Want, men vergete het niet, de geschriften, die onze schrijver onderzocht, zijn van kunstwetenschappelijken aard. Alberti wilde geen wijsgeerig systeem schrijven; „hij had reeds zijn systeem gereed in het hoofd en nam datgene, wat hij op eenig oogenblik van noode had.” Zijne wetenschappelijke denkbeelden aangaande het aesthetische zijn in de geschriften verspreid, doch zooveel blijkt duidelijk, en dit is het punt van aanknooping en van uitgang, Alberti heeft de *aesthetica* en de kunstwetenschap als twee afzonderlijke wetenschappen erkend en opgevat. Het kwam er dus voor Flemming op aan om beiden op te sporen, te delven en in eene duidelijke, in doorzichtig logische orde gerangschikte uiteenzetting voor te dragen. Een moeilijk werk. Flemming heeft deze taak nauwgezet volbracht. De verkregen uitkomsten zijn niet opzettelijk gewild, maar doen zich voor als natuurlijk en van zelf sprekend. De onderzoeker heeft het wetenschappelijk vertrouwen van zijne lezers gewonnen. Met zijne navorming kan worden gearbeid.

Eene andere meening van den onderzoeker wordt hierdoor tevens bewezen. Flemming is tot het inzicht gekomen, en hij toont zulks duidelijk aan, dat, al komt het studiewerk van Alberti hoofdzakelijk ten goede aan de kunstwetenschap, zijn arbeid als geleerde, zoowel als zijne kunst, op een dieper liggenden grondslag berusten: op een klaar aesthetisch beseffen, gevoelen, denken en willen. Dit heeft hem geleid tot het beproeven van eene critische *aesthetica* en eene kunstwetenschap, die beiden zich bewegen in de denkrichting van het critisch idealisme. Wie het eerste en het laatste hoofdstuk van het boek leest, waaraan voornamelijk de beoefenaar van de *aesthetica* en hare geschiedenis zijne aandacht zal wijden, zal toegeven dat Flemming de opgeworpen stelling heeft waar gemaakt. Te dien einde zij verwezen naar des schrijvers ontvouwing van Alberti's denkbeelden over het behagen, de navolging der natuur, het wezen van de schoonheid, de kracht van het oordeel,

het aesthetisch oordeel, en de aesthetische categoriën.

Maar nu komt tevens eene bijzonderheid aan het licht, die voor de kennis van het kwestieuse tijdperk uit de geschiedenis van de aesthetica van belang is. De laatste van de hiervoor genoemde groepen van beoefenaren heeft drie namen genoemd: Thomas van Aquino, Alberti en Leonardo da Vinci, ter staving van hare meening, dat geen pauze kan worden aangenomen. De eerste is geweest de groote vertegenwoordiger van de Scholastiek en de pleitbezorger voor Aristoteles. Ten deele kan worden gezegd: ook voor de aesthetica, hoewel hier evenzeer andere invloeden merkbaar zijn. Hij ging aan Alberti vooraf. Leonardo da Vinci, dien wij aantreffen in de overgangperiode van de geschiedenis der wijsbegeerte waarin het wijsgeerig denken van den nieuweren tijd werd voorbereid, heeft aanvankelijk den invloed van Alberti ondergaan, doch weldra een eigen weg gezocht, gevonden en bewandeld. Tusschen deze twee denkers, die niet uit de geschiedenis der aesthetica kunnen worden geschakeld, al is in deze richting hunne grootste beteekenis niet te vinden, treffen wij Alberti aan. Wat is nu de beteekenis van dezen denker en van zijne wetenschap? Naar mij voorkomt, deze: de invloed van Aristoteles, van Vitruvius en anderen werd door zijn arbeid tot bescheidener afmetingen teruggebracht ten einde plaats in te ruimen voor dien van Plato; hetgeen zooveel zeggen wil als dit: in den afwisselenden invloed van de aesthetica, van het aesthetisch idealisme, en de kunstwetenschap, die den toenmaligen voortgang beheerschte, kwam eene verandering ten gunste van de eerste, en wel zeer beslist. De tijd was hiervoor rijp. De invloedrijke Lorenzo de Medici met en benevens diens vriendenkring, de Platonische Akademie te Florence, boden eene welkome gelegenheid aan voor de verbreiding van de Platonische denkrichting. Zoo treedt Alberti voor ons uit de schaduw in het volle licht.

Flemming leert dat de beteekenis van Alberti niet alleen bestaat in zijne aesthetische grondgedachten, maar ook in zijn inzicht ten aanzien van de systematiek. Alberti heeft den waren zin van de Platonische idee erkend, maar hij heeft ook verdienste bezeten ten aanzien van den opbouw van het systeem der critische filosofie en, scherpzinnig analyst, gelijk hij was, heeft hij verdedigd de autonomie van de kunst, en heeft hij aangetoond de mogelijkheid van eene kunstwetenschap.

En nu veroorloof ik mij de vraag te stellen, nergens gevonden en, voor zoover mij bekend, ook nog niet ongevraagd beantwoord: zijn de drie genoemde denkers niet aan te merken als de vertegenwoordigers van drie na elkander te voorschijn gekomen uiteengaande denkrichtingen, die de golvende voortbeweging van het aesthetisch denken gedurende, stel rond, eene eeuw uit de ledig gewaande periode doen kennen? Zou wellicht bij een onderzoek, zooals Flemming heeft ingesteld, ook ten opzichte van vroeger of later tijden niet eene opklaring zijn te vinden? Het is slechts eene vraag en een wensch tevens. Voorloopig houden wij het gewonnen resultaat vast en adviseeren: er moet aan deze draden worden voortgesponnen. Zoo doodsch als gedacht wordt, is, naar mijn vermoeden, de kwestieuse periode niet geweest.

Flemming heeft door zijne studie een goeden dienst bewezen aan de beoefening van de geschiedenis der

aesthetica. Maar er zij als ter loops ook gewezen op de denkrichting van den schrijver zelf, die uit menige fijne, rake en juiste opmerking valt waar te nemen. Het een zoowel als het ander maakt dat zijn boek ook bij de systematische behandeling der aesthetica van nut kan zijn. Er zouden over het laatste punt enkele opmerkingen zijn te maken, maar deze vallen buiten het kader.

Amsterdam.

J. H. Groenewegen.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Jac. van Ginneken S. J., Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden. Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. f 1.50).

Leergang der Nederlandsche Taal onder leiding van dr. Jac. van Ginneken; deel I, **De Roman van een kleuter**, door dr. J. van Ginneken; deel III, **De regenboogkleuren van Nederlands Taal**, door dr. J. van Ginneken en dr. J. Endepols. Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1917. (Pr. p. deel f 2.50, geb. f 3).

Ook al meenden we met het onderwijs in de moedertaal nu wel ongeveer te zijn waar we wezen moeten, dan nog zouden we in het verschijnen van een vlugschrift als het bovengenoemde een heilzame aanleiding zien om onze zelfvoldaanheid op de proef te stellen. Een schrijver die de herinnering opwekt aan veel vroegere en recente lectuur en op zoveel minder bekende de aandacht vestigt, die telkens verrast door een nieuwe kijk op wat we wel meenden te weten, die door velerlei aanwijzingen en mooie citaten de lust tot studie verlevendigt, dwingt altijd tot luisteren, vooral wanneer hij met zoveel geestdrift is bezielde en zich uit in een zo eigen — nu ja, voor ons Hollanders wat drukke, zelfs overstelpende — taal. Waar echter naar onze overtuiging bovendien de kritiek tot heden wel veel ouds heeft afgebroken, maar alleen fragmentarisch iets nieuws opgebouwd; waar nog steeds na de veelvuldige verkenningen, de gidsen niet zijn verschenen die de wegen tot het einddoel toe moeten afbakenen, is niet alleen belangstelling, maar nauwgezette overweging en degelijke proefneming eenvoudige plicht, nu iemand als dr. Van Ginneken in een breed opgezet betoog een geheel nieuw stelsel komt aanbevelen.

Zijn kritiek op de bestaande toestanden is niet mals. Ten dele gelden nog altijd dezelfde verwijten die Taal en Letteren al jaren geleden deed horen. Al is v. G. wel geneigd te erkennen, dat er een betere geest onder de taalleraren is gekomen; voorzover ze onder invloed van die kritiek niet meer voldaan zijn met het doceren van dorre taalregels, met het bekijken en ontleden van grammatika-zinnetjes à la Terwey en met stijloefeningen à la Duyser, staan ze, vindt hij, en door gebrek aan goede hulpmiddelen en door onvoldoende opleiding, vrijwel hulpeloos rond te kijken. Binnen afzienbare tijd de opleiding te verbeteren zal moeilijk gaan; betere hulpmiddelen stelt hij zich echter voor te kunnen verschaffen. Zijn overtuiging dat hier de fout ligt aan „een diepe onmacht tot synthese” bij degenen die de gebreken zo duidelijk hebben blootgelegd, en de betrekkelijke onvruchtbaarheid van kritiek zonder meer, hebben hem er toe gebracht zelf de hand te slaan aan een volledige leergang van de Nederlandse taal.

De motieven die hem bij de opbouw van een stelsel volgens de nieuwe begrippen hebben geleid, komen niet

alleen voort uit wetenschappelijke overwegingen. Behoorlijk taalonderwijs acht hij zo'n belangrijke faktor van karaktervorming en veredeling van de mens, dat degenen die daarin wetens te kort schieten in zijn oog een uiterst zware verantwoordelijkheid op zich laden. De ontwikkeling van menselijke en nationale deugden, de onderdrukking van al wat laag is en lelik, rekent hij tot de taak van de taalleraar in de eerste plaats. En van een andere kant bezien: er moet een andere taal onderwezen worden dan het dode Nederlands van omstreeks 1860. De vernieuwing van de maatschappelijke orde, die wij beleven, spiegelt zich af in de mutatie die onze taal doormaakt; we moeten die mutatie volgen om haar te kunnen leiden in de gewenste bedding, en het geslacht, dat over twintig, dertig jaren tot de Nederlanders zal hebben te spreken, behoorlijk tot die taak voorbereiden.

Daarom zijn de opschriften van zijn hoofdstukken: „De heele moedertaal in het onderwijs”, „De heele moedertaal omvat vorm en inhoud”, „De heele moedertaal omvat alle belangrijke Nederlandsche taalgroepen”, „De heele moedertaal omvat theorie en praktijk” de leuzen van zijn streven. Dat streven heeft een paedagogies, een sociaal en een nationaal doel; het gaat uit van liefde voor taal en volk, maar ook van een wetenschappelijke overtuiging, die beleden wordt in het inleidende hoofdstuk: „De heele taal in de wetenschap.”

Wij zijn te bekrompen (aldus de schrijver) in onze opvatting van taal, en dus ook in onze opvatting van taalonderwijs. De taalwetenschap heeft zich in de laatste kwart eeuw of meer in ongelofelijke veelzijdigheid ontwikkeld. De specialisering, onmisbare voorwaarde voor de bloei van de wetenschap zogoed als van de industrie, heeft het nadeel dat ze de samenhang uit het oog doet verliezen. Allerlei nieuwe vakken: taalgeografie, onomatologie, sociale taalstudie, kindertaal, de methode der taal- en stijlstatistiek, eisen van elk van haar beoefenaars alle krachten, maar wie zal ten slotte al die onderzoekers toerusten met de algemene inzichten die ze nodig hebben om ieder op eigen terrein met vrucht te werken? Wie zal de resultaten van hun onderzoek aan elkaar toetsen, ze samenvatten tot bruikbare kennis voor het mensdom? Voor de taalpsychologie als centrale wetenschap is die taak weggelegd. De taalpsychologie heeft de waarheid, die zoetjes aan vergeten scheen te raken, in ere hersteld: dat taal is „de inwerking van mens op mens”, dat taal is „de gewilde verbinding van menselijk geluid en menselijke zielsinhoud.” En voor de taalpsycholoog is de gesproken levende taal een oneindig dankbaarder objekt dan b.v. het Indogermaans. Juist aan de studie van levende dialecten, van talen van onbeschaafde volken, van vak- en kringtalen, van „de taal derschoondochters”, heeft de taalwetenschap in de laatste tijden zoveel te danken, omdat ze het inzicht in het wezen van taal veelzijdiger en dieper heeft gemaakt. In die richting moet de as. taalleraar worden opgeleid. Want als hij de taal als „inwerking van mens op mens” heeft leren kennen en liefhebben, zal taalonderwijs nooit meer kunnen ontaarden in een harteloos gepeuter in grammatikale kwestietjes zonder waarde voor het leven. En voor het leven moeten de kinderen leren, niet voor de school!

„Vorm en inhoud zijn één.” Wel heeft iedereen dat Kloos nagepraat, maar wie heeft het in praktijk gebracht? En toch moet die waarheid juist het spraakkunstonder-

wijs doordringen. Dat beschouwingen over de vorm, zonder verband met de inhoud, schering en inslag zijn in ons taalonderwijs, heeft alle kritiek er tot hiertoe niet uit kunnen krijgen. „On ne détruit que ce qu'on remplace” haalt Van Ginneken aan, en hij zet zich aan het schrijven van een nieuwe, een heel andere grammatika dan waar we ooit van gedroomd hebben. Hij zal de kinderen laten zien hoe in henzelf de taal zich heeft ontwikkeld, hoe zich klank aan betekenis en betekenis aan klank innig hebben gehecht, hoe ze door erfelijke geschiktheid en ingeboren zucht tot navolging geleerd hebben de woorden tot konstrukties, tot samenstellingen, tot zinnen te combineren, hoe ze zelf hebben leren praten. De logiese groepering der taalverschijnselen, te abstrakt voor het onderwijs, vervangt hij door een genetische methode. De grammatikale abstrakties moeten komen ná het werkelijk begrijpen van de konkrete feiten. Zo, denkt hij, zullen de leerlingen spelenderwijs de bewuste kennis verwerven van wat ze onbewust zich als vaardigheid hebben eigen gemaakt. En zo ontstond „De Roman van een kleuter.” Een vader, doctor in de letteren, en een moeder, doctoranda in de letteren, met een enig kind, hadden de taal van hun Keesje van den beginne af tot het eind van zijn derde jaar zorgvuldig in een dagboek neergelegd. Ze hebben dat materiaal aan hem afgestaan en hij heeft het verwerkt tot dit eerste deel van zijn nieuwe leergang.

Met deze „roman” heeft v. G. ons een biezonder aantrekkelijk boek geschonken. Het is een genot het kleine kereltje te volgen bij zijn „ontdekkingen”: van de substantiva, van de soortnamen, van de aanwijzende voornaamwoorden; om hem de „sporten van de ladder” der steeds moeilijker wordende klankverbindingen te zien beklimmen — en om daarbij iemand als v. G. beurtelings als gevoelig verteller en als breedvoerig verklaarder te hebben. Het ontstaan van de eerste genitiefkonstrukties; hoe Keesje uit het kringetje van uitsluitend zijn eigen gevoelentjes en gedachtetjes komt tot het zich verplaatsen in anderen en hoe nu het gesprek en tegelijk het begrip van 1e en 2e persoon ontstaan; hoe Keesje in ogenblikken van grote geestelijke spanning de grootste vorderingen maakt in het uitvoeren van al meer gehoorde maar nog nooit gewaagde taalbouwsels — het zijn maar enkele grepen uit de rijke inhoud. Ieder taalleraar moet dunkt me van het begin tot het eind door dit boek worden geboeid en verlangend uitzien naar het beloofde vervolg. — Maar daar herinnert hij zich, dat het gegeven is als leerboek voor de school, en nu staat hij met zijn appreciatie niet weinig verlegen! Zal men met dit boek het beoogde resultaat bereiken: dat de jongens inzicht krijgen in het diepere wezen van allerlei grammatikale verhoudingen? ook het algemene inzicht dat de taal de weerspiegeling is van de ziel? Het antwoord is afhankelijk van dat op de vraag: is het boek niet te moeilijk en geeft het niet te veel; is deze stof in staat om leerlingen van de 1e klas H.B.S. of Gymnasium, en voor geruime tijd, te boeien? v. G. zelf geeft hierop met nadruk, en sprekende uit ervaring, een geruststellend antwoord, en we mogen hem geen geloof weigeren; maar dit doet de vraag door een andere vervangen: is de gemiddelde leraar in staat met dit boek de jongens te pakken? Alleen de praktijk zal hierop kunnen antwoorden; voor zover ik nu kan oor-

delen, zou ik zeggen: hoeveel moeite de schrijver zich ook heeft gegeven om eenvoudig te blijven in de stijl van zijn uiteenzettingen en hoe goed hij daarin ook doorgaans is geslaagd — de uitwerking van zijn geniale vondst in dit boek zal toch, door moeilijkheid en door uitgebreidheid van de stof, te hoge eisen stellen aan het begrip en het uithoudingsvermogen van het jonge publiek. De poging om de taalkonstrukties in prentjes te symboliseren, hoe oorspronkelijk ook bedacht, voldoet mij niet zo bijzonder en geeft me alleen de overtuiging dat ook de aanschouwelijkheid in het onderwijs zijn grenzen heeft. De met zorg en smaak, maar vooral met liefde gekozen leesstukken, die overal door de tekst zijn verspreid, zijn bestemd om in verband daarmee te worden behandeld; toch is de samenhang met die tekst m. i. over het algemeen niet zo heel sprekend en ik zie niet in dat het boek er minder om zou zijn als ze waren weggelaten; voor een deel zijn ze stellig ook veel te moeilijk.

Met het bijbrengen van grammatikale bewustheid alleen beantwoordt het taalonderwijs natuurlijk niet aan zijn bestemming. De idiomatische kennis van de leerling moet verrijkt, de ontwikkeling er van (die intussen voor een groot deel buiten de Nederlandse-taalles omgaat) moet geleid worden. Welk Nederlands moeten we hun leren? Het africhten op de deftige, afgemeten, stereotiepe taal waartegen al Van Vloten en Multatuli in opstand kwamen, zou „*erziehung zur phrase*” zijn. Het is bekend hoeveel belang de schrijver van het Handboek stelt in dialekten, vak- en kringtalen; welk gewicht hij er aan toekent voor het onderwijs, zet hij hier uiteen. Het mutatieproces, waarvan sociale stromingen de diepere oorzaken, Nieuwe-Gidsbeweging en spellingstrijd slechts een paar symptomen zijn, is in volle gang. De dialekten, volks- en vaktalen gaan door met de algemene taal te voeden, levend te houden. Het Nederlands van nu is al heel anders dan dat van voor een halve eeuw; het mag verloren hebben aan aristokratische verfijning, het heeft gewonnen aan raakheid van uitdrukking en beeldingsvermogen; maar stilstaan doet de verandering nu zeker minder dan ooit. Onze leerlingen moeten dat taallevens meelevens; ze moeten de meest verschillende soorten Nederlands horen en lezen, waaruit zich hun eigen taal dan zal vormen overeenkomstig hun aanleg en de behoeften die het leven hun oplegt. Zal die taal goed gedijen, dan moeten ze weten wat voedende bestanddelen die velerlei soorten Nederlands in zich besluiten, en het is daarom dat v. G. hun met al zulke bijzondere taalsoorten bekend wil maken, ze doordringen wil van de waarde er van en ze afleren er minachtend en spottend op neer te zien. Ook is vergelijking van een dialekt met de algemene taal het beste middel om taal te leren proeven, om nu eens het innig vertrouwelijke, dan weer het laag-bij-de-grondse van een dialektiese uitdrukking, of beurtelings het koel afgemetene of het verhevene van een woord uit „hoger” Nederlands te doen voelen. Daarbij tegen ruwheid en grofheid te waken en te strijden beschouwt hij als een voornaam deel van zijn levenstaak. Om afdaling tot het lage en gemene te gedogen, daarvoor is hij te vol bewondering voor de Beschaafde Taal, „het resultaat van een keuringsproces, waardoor eerst de dialecten en toen nog eens de algemene landstaal zijn gelouterd.”

Aan deze studie is daarom het derde deel van de Leer-gang gewijd. Wat de kennismaking met dialecten betreft horen we in de kritiek op het bestaande onderwijs hier en daar de toon der propaganda wel wat sterk doorklinken. De voorstelling alsof men alles bij het oude had gelaten en zich met niets anders bezig hield dan het inpompen van de deftige taal van 1860 is niet vrij van overdrijving. Onze bloemlezingen — daargelaten of v. G. ze om andere redenen al of niet veroordeelt — wedijveren sedert lang in het opnemen van stukken van allernieuwste schrijvers en van dialektproeven, en er mag niet verondersteld worden dat de leraren die stukken met hun klassen alleen lezen om de curiositeit. Toch geven v. G. en Endepols met hun dialektboek iets geheel nieuws: een systematische verzameling, geografies gerangschikt ¹⁾ en niet zozeer bestemd als leesboek maar als aanleiding tot taalbeschouwing. Het geeft namelijk bovendien een theoretiese behandeling, waarin de dialecten en taalkundig en als uiting van de verschillende volksaard worden bekeken, en waaraan dan weer vragen en oefeningen worden vastgeknoopt. Over de geest van deze laatste zal men zich, naar hetgeen boven is gezegd, enigermate een voorstelling kunnen maken, maar het is te hopen dat ieder zich geroepen zal achten om ook van dit boek zelf kennis te nemen.

In het laatste hoofdstuk van zijn brochure bespreekt v. G. het taalonderwijs nog uit een ander oogpunt: dat van praktische eisen van bekwaamheid in het taalgebruik, aan de docent te stellen. Misschien is hij wat onbillijk met de tekortkomingen van de leerlingen in dit opzicht, in zó sterke mate als hij doet, op rekening van het gebrekkig kunnen van hun leraren te stellen. Ik meen dat de onrijpheid van de leerlingen, het stadium van ontwikkeling waarin ze nog bij het verlaten van de middelbare school verkeren, daar altans voor een deel oorzaak van is; dat de school hun nu eenmaal niet alles kan geven en zij ook in dit opzicht van het leven nog iets te verwachten hebben. Toch is de opmerking ernstige behartiging waard, dat de leraren het te veel op kennen, te weinig op kunnen laten aankomen, en bij hun leerlingen, en bij zichzelf. De tegenwerping dat leraren over het algemeen nu eenmaal geen redenaars en geen taalkunstenaars zijn, ontheft ons niet van de verplichting om het hoge ideaal dat v. G. hier stelt, altans zo dicht mogelijk te benaderen. Mogen zijn geschriften daarom voor jongeren een leidraad zijn om zich te vormen, voor ouderen een aanleiding om zich te herzien!

Den Haag.

D. C. Tinbergen.

SCHOOLBOEKEN.

Xenophontis Hellenica ed. Oobet Ed. sexta quam curavit M. Boas. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. / 1.90).

De omstandigheden hebben de schuld dat deze bespreking zoozeer vertraagd is en ik hoop dat de bewerker dezer welverzorgde uitgave mij zal vergeven. Want zij

¹⁾ De betiteling „Plat Scheveningsche Jongenstaal” op blz. 18 is onjuist. In dit stukje is nagenoeg niets Schevenings, de eigenaardigheden zijn zuiver Haags; de echte Scheveningers spreken heel anders. Trouwens, het is van een jongen niet uit een vissersfamilie.

is welverzorgd, vergeleken met de uitgaven van Cobet, waarvan ieder bij ervaring de slordigheid tegenover de handschriften en de eigen verbeteringen heeft kunnen inzien. Maar verder trekt deze sexta mij niet. Zij volgt de in de laatste tijden gebruikelijke methode, waardoor men een beeld van den tekst krijgt van zoover terug als de vergelijking der Hss. families toelaat; ik verkies voor een *attisch* schrijver de vaan van Cobet, die zich richt naar het taalgebruik, den stijl des schrijvers en eigen begrip. Zóó ontstaat een verstaanbare tekst, gereinigd van onelegante slakken; Boas geeft een (toch niet zeker) beeld van een te eeniger tijd zóó gelezen tekst en verloochent alle arbeid, die de verschillende vernuften zich hebben getroost. Dit oordeel geldt voor de heele uitgave, doch ik kan niet alles bespreken en bepaal mij tot boek I, om te wijzen op plaatsen, waar verandering het ware een herstel van de Hss. het verkeerde is.

I c. 1 § 28 Dindorf's omzetting van de pericope *μηνημένους ... ὑπάρχουσιν* achter § 27 *πρὸς τὰ ἀει παραγγελλόμενα* is noodzakelijk en bovendien is in 't begin van § 28 te lezen *λόγον [ἔφασαν χρῆναι] διδόναι* daar volgens gewoonte in het 2° lid het positieve *ἔφασαν* in gewijzigde beteekenis uit het *οὐκ ἔφασαν* van het 1° lid moet gesuppleerd worden. Eerst dan is de plaats gezond.

I c. 4 § 13 houdt Boas de overlevering van de „beste” HSS. *μοχθηρότερα λεγόντων* tegenover die vanden „slechte” Parisin. C., waaruit Cobet *μοχθηρότερον* opneemt. Er kan hier alleen sprake zijn van het adverbium, synoniem met *χείρον* (slechter spreken), zooals het lid staat tusschen „minder gelden” en „eigenzuchtige politiek voeren” en als adv. kan het volgens *attisch* spraakgebruik niet in plurali forma staan: 't epos en de Ioniërs zeggen *μακρὰ βιβία, βαρέα στενάχων, δεινὰ ποιέσθαι*, maar 't *att.* proza *μικρόν φθέγγεσθαι* etc. vooral in den comparatief (*ὀγκρηρότερον διαγών* Hell. III 4: 8).

In 't verdere (§ 14) heeft Cobet *ἀρτι* terecht weggelaten; de combinatie *τότε παραχρήμα* of *αὐτίκα παραχρήμα* of *αὐτίκα τότε* (Herod. I 122) is gewoon, de bijvoeging *ἀρτι* onzinnig; voor *δουλεύων* (§ 15) is geen plaats; tegenover *τοὺς ἐχθίστους* moet staan *τοὺς δ'οικειωτάτους* alléén en de bijvoeging *πολίτας τε καὶ συγγενεῖς* is alweer onzinnig (Herwerden, *symbola ad Hist. Graec.* p. 7), alsof in *τὴν πόλιν ἄπασαν* niet de *πολίται* van zelf opgenomen waren! O die beste HSS! Onverklaarbaar zijn ook de HSS. lezingen van I c 6 § 4, waar de leeraar toch wel gedwongen is tot de Cobetiaansche lezing terug te keeren (bovendien met *ἀρτικροτούντων* voor *ἀρτι συνέντων*), als er iets begrijpelijks moet worden gegeven. Ik zie niet in, dat de schrijver, die steeds zegt *οἱ οἰκοὶ ἀρχοντες* (I : 6 : 8 en zie Keller's Index) op 2 plaatsen zou schrijven *οἱ δ' ἐν οἴκῳ* (*Ἀθηναῖοι* I : 5 : 16); waarom I : 6 : 11 *δέξωμεν* in plaats van *δέξομεν* (met V) gelezen wordt, terwijl toch de bijvoeging *σὺν τοῖς θεοῖς* het futurum verkieselijk maakt; en wat in § 15 *Κόνωνι δ'εἶπεν ὅτι παύσει αὐτόν* kan beteekenen. Maar boek V en 4 § 33 is het dwaze toevoegsel *ἀλλὰ μᾶλλον ἐκόσμηση* (na *οὐ κατήσχυε*) van *alle* HSS. met Cobet weggelaten; VI 1 : 13 is rekening gehouden met de emendaties van Cobet en anderen; waarom is dan overigens in deze edities hun werk verwaarloosd?

Ten slotte eenige emendaties van mijzelf: V : 4 : 32

μη ἀδικεῖν < *δοκεῖν* > vgl. Aristid. *ὑπὲρ τῶν τεττάρων* ed. Dind. p. 339 D. VI v. 1 § 8 < *εἶπετ* > ὡς γέ μιν; VI c. 5 § 9 *ἐπὶ τιν'* (voor *τὴν*) *ἀρμάμαξαν*. § 12 *οἰκουροῦντας* (i. pl. v. *οἰκουόντας ἐν ταῖς οἰκίαις*) c. 5 § 16 < *ἴσον* > οὐ πανδημί § 35 *ἐνέκειντο* (i. pl. v. *ἐπ-*) § 37 *διεπιζομένων* (voor *διοριζ-*) § 41 *οὐδενὶ γὰρ* < *οὐδέν* > *τούτων ἀμελές* VII 4 § 24 *ἀνδρας* < *Σπαρτιάτας* > *ἀπεκτονότες*.

Utrecht.

J. M. Fraenkel.

Van verschillende boeken ontvingen wij nieuwe drukken; de *fa.* Noordhoff te Groningen zond ons den derden druk van dl. I van W. Pik's *Nieuwe Lectuur*, een bloemlezing waarin volgens het weloverwogen plan van den verzamelaar betrekkelijk weinige maar dan ook sommige groote stukken zijn opgenomen, zoodat het boek naast andere bloemlezingen dienst kan doen (pr. f 2.50, geb. f 3.—); voorts den vijfden druk van: *A short History of English Literature* door Dr. A. E. H. Swaen (pr. f 0.70, geb. f 1.—); den vierden van 't tweede stuk van: *Engelsche Handelscorrespondentie. Grammatikaal oefenboek* door A. de Froe (pr. f 0.90); de vierde uitgave van: *Kern der Engelsche Spraakkunst* door A. de Froe (pr. f 0.90); de tiende van: *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis* door Dr. M. G. de Boer (pr. f 1.90, geb. f 2.40); de zestiende van het eerste deel van: *Engelsch Leesboek* door C. Grondhoud en P. Roorda (pr. f 0.85, geb. f 1.15); en den negenden druk van: *Beknopte Nederlandsche Spraakkunst* door Dr. K. Holtvast (pr. f 1.20, geb. f 1.50).

De *fa.* Wolters te Groningen-den Haag zond ons de zevende uitgave van *Esmoreit* (No. 1 van *Van alle Tijden* onder red. van C. G. Kaakebeen en Jan Lighthart; pr. f 0.30); en den vijfden druk van T. Terwey's uitgaaf van *J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel*, bewerkt door Dr. C. G. N. de Vooys (*Bibl. v. Nederlandsche Letterkunde* No. 2; pr. f 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redactie de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: J. Destree et R. Dupierreux, *Aux Armées d'Italie* (het leven en de daden der Italiaanse soldaten in Frioul, de Alpen enz.; gedateerd Sept. 1916); D. Russo, *Silhouettes italiennes* (karakterschetsen van bekende Italianen uit de tegenwoordige oorlog; Cadorna, de hertog en de hertogin van Aosta, Porro, Tittoni enz.; 1917); H. Celarié, *En esclavage* („journal de deux déportées”, met officiële bescheiden ten bewijze van de mededeelde ervaringen; 1917). De firma Plon-Nourrit en Co. zond ons; P. Gaultier, *La barbarie allemande*, Parijs 1917, verdeeld in vier boeken getiteld *les faits, les origines, les causes, la théorie*.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVII, 3: R. C. Boer, Syncope en Consonantengeminatie. — J. A. N. Knuttel, Brederoniana, I-II. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XII, 4: J. M. Acket, Spelling en stijl. — M. E. Kronenberg, Het vocabulaire van Noel van Berlaimont. — K. Blokhuis, Anglicismen in het gasbedrijf. — J. Koopmans, Arnold Hoogvliet's Abraham de Aartsvader. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, III, 4: G. Busken Huet, *l'Entrée d'Espagne*. — J. J. Salverda de Grave, Quelques observations sur les origines de la poésie des troubadours. — K. R. Gallas, *La composition interne du chapitre Des Ouvrages de l'Esprit*. — S. Feist, Die germanischen Runendenkmäler. — G. Ras, Ludwig Börne als Vermittler zwischen Deutscher und Französischer Kultur. — C. R. Meibergen, *Tealt*. — J. H. Kern, Iets over *London Likkepeny*. — Varia. — Boekbesprekingen. — Aankondiging van eigen werd. — Inhoud v. Tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Sprache u. Liter., XLIII, 2: A. Wallner, Pfaffendichtung, 1-2. — F. R. Schröder, Hœnir. Eine mytholog. Untersuchung. — L. Pfannmüller (†), Meier-Helmbrecht-studien, I. — A. Leitzmann, Zum Barlaam Ottes von Freising. — Dez., Zu Folzens meisterliedern. — Dez., Zu Eberlin von Günzburg. — Dez., Zu Laurenbergs scherzgedichten. — M. H. Jellinek, Die *eu-reime* bei Opitz. — F. Perles, Zur erforschung des jüdisch-deutschen. — K. Brugmann, Zur wortsippe *alt*. — O. Behaghel, Der got. adhortativus. — W. Braune, Der germ. adhortativus. — S. Feist, Eine ahd. dualform des verba. — K. Helm, Waluburg die wahrsagerin. — Dez., Zur abfassungszeit der Legende aurea. — Dez., Eine quelle Heinrichs von Hesler. — E. Schwentner, Zu Sigdrifumöl 1, 2. — H. Schröder, Got. *aih*. — Dez., Das Vernersche gesetz im heutigen deutsch. — F. Holthausen, Altsächsisches. — H. Paul, Zu Reinmar von Zweter 145. — W. Braune, Gemüt.

Anglia, XLII, 1: Ph. Aronstein, Die periphrastische form im Engl. — M. Konrath, Eine übersehene fassung der Ureison of oure Louerde, bez. Ureison of God Almihti u. der Wohnung of ure Lauerd. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early Engl. Texts, IV. — M. Trautmann, Zu meiner ausgabe der ae. rätsel. — H. Lange, Über die farben könig Richards II von England in beziehung z. Chaucerdichtung.

Beibl., XXIX, 6: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 16-18. — B. Fehr, Die erforschung des modernen Englands (slot).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXIII, 8: De Boer, De voorgeschiedenis van het Kanaal door Holland op zijn smalst. — G. J. Sberti Hodenpjl, Govert Cnoll. — Unger, De economische ontwikkeling van België tijdens de vereeniging.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLIV, 1: Grevenstuk, Memoirieboek van Abcoude. — Van der Loos, Jansenistica, 1741. — Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland (vervolg).

Revue Historique, CXXVII, 1: Wilmotte, La patrie du Waltharius. — Weill, Le financier Ouvrerd. — Griselle, Charles de Nevers et l'héritage de Clèves. — Bulletin historique (Italie. période moderne).

Hist. Zeitschrift, 118, 3: Volz, Die Krisis in der Jugend Friedrichs des Grossen. — Wentzke, Thüringische Einheitsfragen. — Riesz, Abekens Anteil an der Emser Depesche. — Heintze, Gustav von Schmoller.

Engl. Hist. Review, April 1918: Morris, The office of sheriff in the early Norman period. — Letts, Sixteenth-century travellers in Naples. — Armstrong, Pasquale Villari. — Notes and documents (o. a. Allen, Memoranda of Hugo de Assendelft, ms. of Corpus Christi Oxford).

Stadiën, LXXXIX, Juni: P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, I. — A. Mulder, Zeppelins en Vliegmaschinen, II. — C. Wilde, Kardinaal Franc. Ximenes, de Kathol. Hervormer van Spanje, II. — J. F. de Groot, De Nederlander Wessel Gansfort, een Vóór-reformator? — L. P. P. Franke, Royaards' Faust. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juli: P. Albers, Victor de Stuers. De Referendaris, II. — G. Jonckbloet, Noto Sceroto. — A. Borret, Het Processievraagstuk. — G. J. J. Louwerens, Augustinus' Belijdenissen, IV. — H. Bolsius, Is de milt overtollig? — L. P. P. Franke, „De Gijzelaar” bij „Het Ned. Tooneel”.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

v. Ginneken, Als ons moedertaalonderwijs enz., en Leergang d. Ned. taal I-III: N. Taalg. XII, 4 (de Vooye).
Koopmans, Mariken v. Nieuwmegehen: N. Taalg. XII, 4 (Tingbergen).
Ramondt, Karel ende Elegast oorspronkelijk? N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).
Sterck, Oorkonden over Vondel. N. Taalg. XII, 4 (Koopmans).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVIII INDICTI

A. d. VI. Idus Apriles in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXII carminibus, quae ad tempus iis essent tradita:

Digna visa non sunt quae legati sumptibus in lucem ederentur 16 haec (enumerantur autem sic ut quod posterius ponitur semper praefatur praecedenti):

De laude solitudinis. Matris desiderium. Vacatio militis. Claudia. De Johanne Dupré. Transactae aetatis memoria. Est est est. Frumentum. Duo Collegia. Horatius apud Orbilium. Pollitta. Diaboli allocutio. Ultima acroasis. Titus Pomponius Atticus. Fatum Austriae. Lamproyris noctiluca (hoc tamen carmen tanto iis quae antea sunt enumerata praestare visum est ut de eo in lucem haud parva fuerit dubitatio).

Restant sex carmina quae libenter publici iuris facimus, lectu iucundissima, vera verorum poetarum atque artificum opera. In quibus enumerandis eandem quam in sedecim illis sequimur rationem. Psittacus et passer; Antigone; Bruttius; Flavi ludus; denique duo quorum utri palma esset adjudicanda fuit controversia, quae denique sic est dirempta ut victor exstaret

HERMANN ROHL

qui *epistolam novi mariti* cecinit, cui carmini tantum non par visum est illud cui titulus erat *Pax*. Huius ergo carminis (*Pax*) et horti quatuor: *Flavi ludus*; *Bruttius*; *Antigone*; *Psittacus et passer*, poetae rogantur *ante Kalendas Julias huius anni* scidularum carminibus quae additae sunt aperiendarum dent veniam, quo facto eo quo ultimum sunt enumerata ordine *post epistolam novi mariti* in corpus poematum hoc anno edendorum recipiuntur.

Iam nunc carminis c. t. *Pax* poetam se professus est Franciscus Xaverius Reuss, eius c. t. *Flavi ludus* Al. Galante; eius denique c. t. *Antigone* A. Faverzani.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias anni proximi perferenda* curent ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam”, munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in describendo portabile prelum Britannicum (type-writer) adhibebunt, et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. Hoc *ante Kalendas Julias* fieri debet (et tum quoque tabellarii nostrates sic sunt odocendi: „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam”).

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE
Id. Aprilibus MCMXVIII *Ordinis Praeses*

*111
111
111*

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ZESENTWINTIGSTE JAARGANG.

1919.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 26sten Jaargang.

- F. de Bas te 's-Gravenhage.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
K. ten Bruggencate te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tzn. te 's-Gravenhage.
Dr. J. G. van Dillen te Amsterdam.
J. van der Elst te Groningen.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Zwolle.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. G. Gorris s. J. te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Just Havelaar te Amersfoort.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. A. H. L. Hensen te Rome.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. E. J. Holwerda te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
J. de Josselin de Jong te Rijnsburg.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. G. Knuttel Wzn. te Breda.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. P. C. Knuttel te 's-Gravenhage.
Chr. Kok te Leiden.
- G. J. W. Koolemans Beijnen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Gouda.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulois te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Meyer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. H. C. Muller te Utrecht.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Dr. H. A. Naber te Hoorn.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
M. J. Premsele te Amsterdam.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Dr. M. A. Schwartz te Leiden.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Dr. M. C. Valetton te Arnhem.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Mej. Th. Westendorp te Amsterdam.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alfabetische lijst der recensies.

- Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26 September 1917 überreicht (Snouck Hurgronje) 131.
- Andresen, zie Halm.
- Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok (Logeman) 76.
- Azīmuddīn Ahmad, Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Sams al-'Ulūm (Houtsma) 231.
- Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korinther (de Zwaan) 259.
- Dez., Der zweite Brief des Paulus an die Korinther (de Zwaan) 259.
- Baehrens, Studia Serviana (Brakman) 1.
- De Bas, Waakzaam en Weerbaar (Koolemans Beijnen) 114.
- Bernt und Burdach, Der Ackermann aus Bō-men (Gorris) 160.
- Bertalot, Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II (Salverda de Grave) 63.
- Dez., Dantis Alagherii De Monarchia Libri III (Salverda de Grave) 63.
- Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650 (Blok) 14.
- Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Six) 205.
- Boer, Korte Deensche Spraakkunst (Beets) 158.
- De Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza (Westendorp) 233.
- Boll, Sternglaube und Steindeutung (v. Wageningen) 15.
- Boorsma, Duitsche Klankleer (Kloeker) 200.
- Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat“-zinnen in het Germaansch (Kern) 198.
- Bouten, Twain, The Prince and the Pauper (Chr. Kok) 20.
- Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen (Haak) 140.
- Bouwman, Hovingh, Kuiper, Postma en Van Yzeren, Leerplan en Eindexamen van het Gymnasium. Rapport (Vürtheim) 43.
- Brakman, Miscella Tertia (Bierma) 28.
- Dez., Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde (Hartman) 242.
- Brix-Niemeyer, Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. IV Miles Gloriosus, 4e Aufl., bearb. v. Köhler (Bierma) 124.
- Brall, Lat. *foris, foras* im Galloromanischen (Salverda de Grave) 137.
- Browne, Materials for the study of the Babi Religion (Houtsma) 90.
- Brünner, De order op de buitennering van 1531 (v Dillen) 256.
- Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations, I (Schrijnen) 97.
- Burdach, zie Bernt.
- Byron, zie Van Doorn.
- Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek, I (Serrurier) 78.
- Catalogus der Goethe-Verzameling in de Koninklijke Bibliotheek (Scholte) 134.
- Chinard, L'exotisme américain dans l'oeuvre de Chateaubriand (Gallas) 109.
- Cicero, zie Ziegler.
- Clark, The Descent of Manuscripts (S. G. de Vries) 121.
- Conan Doyle, zie Coster.
- Coster, Conan Doyle, Uncle Bernac (ten Bruggencate) 274.
- Dahlerup-Juul-Jensen, Ordbog over Det Danske Sprog, I, 1 (Logeman) 103.
- Dante, zie Bertalot.
- Dickens, zie v. Doorn en Kruisinga.
- Van Doorn, Dickens, Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland (Chr. Kok) 20.
- Van Doorn, Byron, Poems (Chr. Kok) 20.
- Dez., Shakespeare, A Midsummer-Night's Dream (ten Bruggencate) 273.
- Dostojewskij, zie Oxford Russian plain Texts.
- Dresdner-Gaede-Wichmann, Neues Leben im altsprachlichen Unterricht (Cannegieter) 209.
- Eftaliothis, zie Lambert-van der Kolk.
- Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects (Kern) 33.
- Elshout, Tennyson, Poems (Chr. Kok) 20.
- Enk, Gratti Cynegeticon quae supersunt (v. Wageningen) 170.
- Ernst, zie Kuiper.
- Erotianus, zie Nachmanson.
- Finsler, Homer, II (v. Leeuwen) 25.
- Förster, Briefe von J. J. Reiske, Nachtrag (A. E. J. Holwerda) 66.
- Forbes, Russian Grammar (v. Wijk) 80.
- Dez., First—Fourth Russian book (v. Wijk) 233.
- Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII (Hensen) 114.
- De Froe, A Manual of Commercial English (Günther) 232.
- Dez., English Commercial Correspondence (Günther) 232.
- Dez., A Commercial Vocabulary (Günther) 232.
- Gaede, zie Dresdner.
- Geffcken, Die Griechische Tragödie (Vürtheim) 123.
- Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten (W. P. C. Knuttel) 65.
- Grattius, zie Enk.
- Greshoff, Latijnsche Lente (v. d. Elst) 138.
- De Groot, Untersuchungen zum byzantinischen Prosarhythmus (Hesseling) 147.
- Dez., Handbook of antique Prosarhythm (Hesseling) 147.
- Van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus (Wilde) 101.
- Holm-Andresen, P. Cornelii Taciti libri supersunt, II (Enk) 99.
- Van Hamel, Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde (Mulder) 53.
- Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptorum Historiae Augustae (Roos) 174.
- Henke, Die Ilias, I, 5te Aufl. bes. v. Siefert (Valeton) 193.
- Dez., Hillsbuch zu Homer, neu hg. v. Siefert (Valeton) 193.
- Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles (Vürtheim) 196.
- Hoffding, Spinoza's Ethica (W. Meyer) 265.
- Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancelisprog fra c. 1300—1470 (Kloeker) 221.
- Homerus, zie Henke.
- Van 't Hoog, Anthonis de Roovere (J. A. N. Knuttel) 157.
- Hovingh, zie Bouwman.
- Hude, Les Oraisons funèbres de Lysias et de Platon (Schwartz) 98.
- Huygens, zie Kaakebeen.
- Van Yzeren, zie Bouwman.
- Jacoby, Anthologie aus den Elegikern der Römer, I-II (Enk) 163.
- Jansonius, Engelsche Handelsbrieven, I-II (Günther) 165.
- Jastrow, The Psychology of Conviction (T. J. de Boer) 206.
- Johansson, Über die altindische Göttin Dhiṣaṇa und Verwandtes (Caland) 204.

- De Jong, Das antike Mysterienwesen (Meyboom) 230.
 Juul-Jensen, zie Dahlerup.
- Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens (C. H. Ph. Meijer) 58.
 Kaerst, Geschichte des Hellenismus, I (Engers) 11.
 Kahle, zie Schmidt.
 Karkavitsas, zie Lambert-van der Kolk.
 Kock (A.), Altnordischer u-umlaut in ableitungs- und heugungsendingen (Boer) 219.
 Kock (E. A.), Jubilee Jaunts and Jottings (Boer) 219.
 Köhler, zie Brix.
 Koopmans, De waerachtige ende seer wonderlike historie van Mariken van Nieumeghen (J. A. N. Knuttel) 211.
 Kroes, Hundert deutsche Gedichte (Heyligers) 68.
 Kruisinga, Ch. Dickens, A Christmas Carol in Prose (J de Josselin de Jong) 92.
 Krylow, zie Oxford Russian plain Texts.
 Kuiper (E. T.), zie Bouwman.
 Kuiper (J. W.), Otto Ernst, Erzählungen und Plaudereien (Heyligers) 211.
 Dez., Wilhelm Raabe, Drie Erzählungen (Heyligers) 211.
- Van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling, I (Prinsen) 74.
 Lamare-Picquot, zie Pernot.
 Lambert-van der Kolf, Eftaliois, Verhalen van de Grieksche Eilanden. — Karkavitsas, Verhalen van de Zee. — Palamas, De dood van den Pallikaar (Hesseling) 99.
 Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst (H. M. R. Leopold) 179.
 Lamer, zie Wohlrab.
 Van Leeuwen, Enchiridion Dictionis Epicae (Rutgers) 49.
 Leopold, De ontwikkeling van het heidendom in Rome (Hartman) 139.
 Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf *-is* (Schrijnen) 5.
 Lindqvist, Urg. *dagan-, daga-* in wörtern des typus ahd. *siohtago* etc. (Boer) 219.
 Lulius van Goor, De Buddhistische Non (Faddegon) 87.
- Marcus, Die Schreibung *ou* in frühmittelenglischen Handschriften (Kern) 9.
 Mariken van Nieumeghen, zie Koopmans.
 Van der Meulen en Ten Bouwhuys, Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, 3de dr. bezorgd door Tenhaeff (Haak) 20.
 Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, III-IV (Sneyders de Vogel) 160.
 Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands (H. C. Muller) 82.
- Nachmanson, Erotiani vocum Hippocraticarum collectio (M. A. Schepers) 123.
 Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte (Roos) 113.
 Niemeyer, zie Brix.
 Van Nijlen, Francis Jammes (Gallas) 63.
 Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (Salverda de Grave) 246.
- Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brahmana-texte (Caland) 228.
 Ordbog over Det Danske Sprog, zie Dahlerup.
 Ovidius, zie Owen.
 Owen, P. Ovidi Nasonis Tristium libri quinque; ex Ponto libri quattuor; Halieutica; fragmenta (Enk) 51.
 Oxford Russian plain Texts (v. Wijk) 233.
- Palamas, zie Lambert-van der Kolk.
 Pernot, Lamare-Picquot, Nos Anciens à Corfou (Hesseling) 18.
- Pernot, Recueil de textes en Grec usuel (Hesseling) 73.
 Pernot et Polack, Grammaire de grec moderne (Hesseling) 217.
 Pierre de Paris, zie Thomas.
 Plautus, zie Brix.
 Polack, zie Pernot.
 Postma, zie Bouwman.
- Raabe, zie Kuiper.
 Reiske, zie Förster.
 Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe (Sneyders de Vogel) 34.
 Van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel (Prensela) 246.
- Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren (A. W. Byvanck) 226.
 Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared (Boer) 220.
 Schmidt und Kahle, Volkserzählungen aus Palestina (Snouck Hurgronje) 31.
 Schubarth, Einführung in die Papyruskunde (Engers) 241.
 Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen (Kluyver) 201.
 Schütte, Ptolemy's Maps of Northern Europe (Lulofs) 36.
 Schuster and Shipley, Britain's Heritage of Science (Naber) 18.
 Seneca, zie v. Wageningen.
 Shakespeare, zie v. Doorn.
 Shipley, zie Schuster.
 Siefert, zie Henke.
 Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw (Lely) 169.
 Stählin, Editionstechnik (Roos) 145.
 Stille, Deledande idéerna i krigförlingen i Norden 1563—1570 (de Bas) 251.
 Subotic' and Forbes, Serbian Grammar (v. Wijk) 173.
 Von Sydow, Sigurds strid met Fävne (Boer) 219.
- Tacitus, zie Halm.
 Tennyson, zie Elshout.
 Tesselschade, zie Worp.
 Thieme, Scribisne litterulas latinas? (Enk) 91.
 Thiersch, Winkelmann und seine Bildnisse (G. Knuttel Wzn.) 207.
 Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la Consolatio Philosophiae de Boëce (Sneyders de Vogel) 203.
 Thomssen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Houtsma) 244.
 Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum, I, 1 (Brakman) 6.
 Tielrooy, Maurice Barrès (Gallas) 224.
 Tijdschrift voor Handelscorrespondentie (Günther) 232.
 Twain, zie Bouten.
- Verdam, Een fragment van Plato's Politeia (Ovink) 187.
 Verdenius, Ausgewählte deutsche gedichte (Heyligers) 188.
 Veth, Fransche Caricaturisten (Havelaar) 41.
 Visscher, zie Van der Laan.
 Vom Mittelalter zur Reformation, zie Bernt.
- Van Wageningen, Seneca's Phaedra (Hartman) 155.
 Dez., Seneca's Phaedra in het Nederlandsch vertaald (Hartman) 155.
 Wichmann, zie Dresdner.
 Wigforss, De korta rotstavelserna i Skänemålen (Boer) 219.
 Van Wijk, Altpreussische Studien (Kern) 248.

Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde (Caland) 197.
 Wohlrab und Lamer, Die altklassische Welt (v. Wageningen) 44.
 Worp, Een onwaardeerlycke Vrouw: brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade (v. d. Laan) 220.
 Wundt, Griechische Weltanschauung (K. Kuiper) 14.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament (de Zwaan) 84. 184. 259.
 Zahn, Der Römerbrief (de Zwaan) 84.
 Dez., Der Brief des Paulus an die Galater (de Zwaan) 184.
 Ziegler, M. Tulli Ciceronis De Re Publica Librorum VI quae manserunt (Boas) 151.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen”.

Adler, Addenda op: Catalogue supplémentaire des MSS. Grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague 236.
 Andresen, P. Corn. Tacitus, Dialogus de oratoribus 275.
 Béowulf, zie Heyne.
 Bolkestein, Poelhekke en Prinsen, Nederlandsch Leesboek, I. 276.
 Certamen Poeticum Hoeffftianum 214. 238.
 Cicero, zie Kurfess.
 Diehl, Res gestae divi Augusti 93.
 Documenten en Kleine Teksten, ten gebruike bij de studie van Vaderlandsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde 275.
 Eberhard, zie Kurfess.
 Hardenbroek, zie Krämer.
 Heyne-Schücking, Béowulf 45.
 Hoekstra, Blijspelen van Terentius, II. 93.
 Van Klaveren, zie De Leur.
 Krämer, Hardenbroek's Gedenkschriften, VI. 166.
 Kronenberg, zie Nijhoff.
 Kurfess-Richter-Eberhard, Ciceros Rede über das Imperium des Cn. Pompeius 275.
 Laurand, Manuel des études grecques et latines 275.
 De Leur en Van Klaveren, Register op de Catalogus-

sen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven 166.
 Marcus und Weber (firma) 275.
 De Mont, Verzen van Noord- en Zuidnederlandsche dichters 166.
 Muller, Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722-1528), II. 45.
 Nijhoff en Kronenberg, Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. 237.
 Oorlogsliteratuur 70. 93. 189. 213. 276.
 Over hervorming en beheer onzer musea 93.
 Philologische Kring te Amsterdam 236.
 Poelhekke, zie Bolkestein.
 Prinsen, zie Bolkestein.
 Religionsgeschichtliche Bibliographie 213.
 Richter, zie Kurfess.
 Schücking, zie Heyne.
 Stichting-De Goeje 70.
 Tacitus, zie Andresen.
 Terentius, zie Hoekstra.
 Verbeteringen 213. 238. 273.
 Van Wageningen, Het Leven van Dr. Jan Wibertus Beck 276.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 142. 166. Beiblatt 142. 214.
 Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 46. 278.
 Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 278.
 Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 94.
 Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 117. 214. 278.
 Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 94. 213. 276.
 Hermes 237. 277.
 Jaarboek, Economisch Historisch, 118.
 Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 117. 214. 277.
 Journal des Savants 189. 214.
 Journal of Hellenic Studies 94.

Mnemosyne 117.
 Museum, Rheinisches, 94. 277.
 Neophilologus 46. 117. 190.
 Review, English Historical, 118. 278.
 Revue historique 46. 118. 278.
 Studien 46. 94. 118. 142. 190. 237. 278.
 Taalgids, Nieuwe, 46. 70. 142. 190. 214.
 Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 46. 118. 166. 278.
 Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 117. 190.
 Tijdschrift voor Taal en Letteren 116. 214.
 Vierteljahrsschrift, Historische, 118.
 Wochenschrift, Berliner Philologische, 237.
 Zeitschrift, Historische, 46. 142. 278.
 Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 276.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken” of „Berichten en Mededelingen” aangeduid.)

- Akadem. Bokhandel, Uppsala *204.
 Alcan, Paris 18.
 Beck, München 207.
 Bertalot, Friedrichsdorf 63.
 Bloud et Gay, Paris *70. *93. *189. *213. *276.
 Bohn, Haarlem *93.
 Bosch & Zoon, Utrecht 198.
 Brill, Leiden 28. 87. 230. 231. 242.
 Brusse, Rotterdam 99. 139.
 Clarendon Press, Oxford 51. 80. 121. 173. 233.
 Constable & Co., London 18. 206. *213.
 Deichert, Leipzig 84. 184. 259.
 Drukkerij Humanitas, 's-Gravenhage 78. 134.
 Emmering, Amsterdam 157.
 Eranos' Förlag, Göteborg 123.
 Garnier frères, Paris 73. 217.
 Gleerup, Lund 33. 219. 251.
 Van Goor Zonen, Gouda 68. 165.
 Gyldendalske boghandel, København 103.
 Hachette et Cie, Paris 109.
 Hagerup, København 36. *213.
 Hölder, Wien 201.
 Høst & Son, København 98. 205. 244. 246. 265.
 Houghton Mifflin Company, Boston-New York 206.
 Hummelen, Assen 82.
 Kemink & Zoon, Utrecht 92. 169.
 Klincksieck, Paris 114. 203.
 Koch, Dresden-Leipzig 91.
 Leydenroth, Utrecht *166.
 Luzac & Co., London 231.
 Marcus & Weber, Bonn *93. 226. *275.
 Mayer und Müller, Berlin 9. 137.
 Meulenhoff, Amsterdam 20.
 Mosmans Zoon, 's-Hertogenbosch 65.
 Müller, Amsterdam *166.
 N. V. van Campen, Amsterdam *70.
 Nijhoff, 's-Gravenhage 14. 179. 220. *237. 248.
 Noordhoff, Groningen 34. *141. *142. 155. 200. 211. *212.
 232. 233.
 Noording, Groningen 147.
 Norstedt & Söner, Stockholm 76.
 Oosthoek, Utrecht *45. 74. 256.
 Payot et Cie, Paris *70.
 Perrin & Cie, Paris *70. *93.
 Picard, Paris *275.
 Roelants, Schiedam 114.
 Schöningh, Paderborn *45.
 Schultz, København 221.
 Sijthoff, Leiden 41. 49. 63. *93. 138. 224. 246.
 Teubner, Leipzig 6. 11. 14. 15. 25. 44. 66. 99. 113. 123. 124.
 145. 151. 163. 193. *213. *275.
 Thieme & Cie, Zutphen 170.
 Tjeenk Willink, Haarlem 158.
 Tjeenk Willink, Zwolle *166.
 Töpelmann, Giessen 131.
 Trübner, Strashourg 5. 197.
 Uitgeversmaatschappij de Hofstad, 's-Gravenhage *93.
 Uitgeversmaatschappij Plantijn, Gent 1.
 University of Chicago Press, Chicago 97.
 University Press, Cambridge 90.
 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 31. 228.
 Verlag des Privatgymnasiums Stella Matutina, Feldkirch 196.
 De Waal, Groningen 101.
 Weidmann, Berlin 160. 209. 241.
 Wolters, Groningen-den Haag 20. *22. 53. 58. 140. 187. 188.
 211. *212. 273. 274. *275. *276.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U, te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORWATE, London.

26ste Jaargang.

N°. 1.

October 1918.

Baehrens, *Studia Serviana* (Brakman).
Leumann, *Die lateinischen Adjectiva auf -is* (Schrijnen).
Thulin, *Corpus Agrimensorum Romanorum*, I, 1 (Brakman).
Marcus, *Die Schreibung ou in frühmittel-englischen Handschriften* (Kern).
Kaerst, *Geschichte des Hellenismus*, I (Engers).
Bijlsma, *Rotterdams Welvaren 1550-1650* (Blok).

Wundt, *Griechische Weltanschauung* (K. Kuiper).
Boll, *Sternglaube und Sterndeutung* (v. Wageningen).
Schuster and Shipley, *Britain's Heritage of Science* (Naber).
Pernot, *Nos Anciens a Corfou, Souvenirs de Lamare-Picquot* (Hesseling).
Schoolboeken:
Meulenhoff's *English Library*: Van Doorn, Dickens, Martin Chuzzlewit's Ad-

ventures in Yankeeland; Bouten, Twain, *The Prince and the Pauper*; Elshout, Tennyson, *Poems*; Van Doorn, Byron, *Poems*.
Van der Meulen-Ten Bouwhuys-Ten haeff, *Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis* (Haak).
Uitg. v. d. fa Wolters.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINRICH, Wasstraat 29, Leiden.

W. A. Baehrens, *Studia Serviana ad litteras Graecas atque Latinas pertinentia*. Gent, Uitg.-Mij. Plantijn. 1917.

In *The Classical Review* X 158 stelt E. K. Rand de vraag: Is Donatus's Commentary on Vergil lost? Zijn antwoord komt hier op neer, dat de zoogenaamde Scholia Danielina niets anders zijn dan Aelius Donatus' verklaringen van den tekst van Vergilius. Is dit aanneemelijk?

Men weet, dat tot 1600 alleen de „kleine” Servius bekend was, maar dat in genoemd jaar P. Daniel een veel vollediger Servius (S. auctus, amplior of plenior), die onschatbare interpretaties bevatte, uitgaf. De Commentarius Danielinus toch onderscheidt zich door een grooten rijkdom van mythologische vertellingen. Uit welke bron zijn die verhalen afkomstig? In welk verband staan zij tot den „kleinen” Servius, tot Ovidius' *Metamorphosen*, tot Hyginus, tot Apollodorus' *Bibliotheca* — wij volgen 't gewone spraakgebruik — of andere mythografen, tot historische werken, waarin groote aandacht wordt gewijd aan mythologische onderwerpen? Ziedaar problemen, welke lang geleden gesteld, evenwel nog niet opgelost zijn. Tot de solutie van een belangrijk deel van 't vraagstuk trachtte Baehrens te komen in bovengenoemde studie door de scholia, waarin gedaanteverwisselingen besproken worden, uit een oogpunt van taal en inhoud te vergelijken met de behandeling van dezelfde sagen bij andere auteurs.

Eerst valt een woord te zeggen over den vorm van 't werk. Baehrens heeft zijn boek in 't Latijn geschreven, die keuze staat natuurlijk aan hem. Nu wil ik zwijgen over de buitengewoon vele drukfouten; zelfs 't aan-

tal hoofdstukken is onjuist opgegeven: cap. XXV is tweemaal geteld. Hier zijn wellicht verzachtende omstandigheden, maar wat te denken van 't volgende? Op bladz. 8 leest men *sine ullo dubio* in plaats van *sine ulla dubitatione*; bl. 27 *nostrum interest* ('t keert terug op bl. 50, dus is 't geen drukfout); bl. 36 den ablativus *recentiori*; bl. 45 den superlativus *sincerrime*; bl. 84 den genetivus *Lycophrontis* (in plaats van *Lycophronis*); bl. 88 en 90 (noot 2) driemaal den naam *Antonius Liberalis* (in plaats van *Antoninus L.*); bl. 96 't participium *increpati*, terwijl Baehrens op bl. 108 zijn licht laat schijnen over de uitdrukking *non comparuit*, anders gezegd over de „*formula solemnis non comparandi*”!! enz. enz. Zulk oorlogs-Latijn kan toch werkelijk niet door den beugel, zelfs niet voor een professor te Gent. 't Latijn is voorts 't tegenovergestelde van vlot en duidelijk: op bl. 62 sq. staat een zin van acht-tien regels, welke onder meer een citaat, tweemaal een opmerking tusschen haakjes en dan nog een lange parenthesis bevat. Zulke perioden zijn geen zeldzaamheid: kortom alles is gedaan om den lezer, die in de aantrekkelijke materie belang stelt, af te schrikken.

't Uitgangspunt van de redeneering vormt 't verhaal over de liefde van Myrrha voor haar vader Cinyras en haar verandering in een boom. Baehrens zet naast elkaar de vertelling gegeven door Theodoros (bij Plutarch. Parall. min. 22, pag. 311 A), door Serv. Dan. ad Bucol. X 18 en door 't Argumentum Ovidianum X 9 (van „Lactantius Placidus”). Aan 't einde schrijft Theodor. εἰς δμῶνυμον δένδρον μετεμορφώθη sc. Myrrha; 't scholion biedt: mutata est in arborem nominis sui. Dadelijk zij hier opgemerkt, dat deze uitdrukkingen in beide talen 't karakter van een formule hebben; bij Serv. Dan. treft men die telkens aan bijv. precies zooals hier ad Bucol. VIII 29 (zie Thilo III 97).

ad Aen. I 505 in animal sui nominis vertit (Thilo I 158) enz. 't Bredsprakig Argum. Ovid., 't welk volgens Baehrens in keuze van woorden totaal onafhankelijk is van den Griekschen tekst, besluit zijn uiteenzetting aldus: in arborem, quae eius nomen indicaret, mutata est. Men zal inzien, dat die nietszeggende, in 't geheel niet karakteristieke overeenstemming in uitdrukking tusschen de beide eerste testes niet 't recht geeft te beweren, dat Serv. Dan. of Theodorus zelf vertaalde, of dat beiden uit dezelfde bron putten. Bovendien leert men uit Theodorus, dat de metamorphose geschiedt door toedoen van Aphrodite, waaromtrent Serv. Dan. zwijgt: geen wonder, want de laatste vertelt in den aanvang van 't scholion, dat Myrrha *Solis ira* in liefde voor haar vader ontbrandde, de eerste echter *διὰ μῆνιν Ἀφροδίτης*. Serv. Dan., die gewoonlijk *niet* beknopt is, gewaagt ook niet van een *γείτονα παρθένον*, die op Cinyras verliefd was, evenmin gebruikt hij een aequivalent voor den term *τὴν ἀσελγεστάτην* door Theodorus gekozen. Al zijn er overigens een paar woorden, die op elkaar gelijk — wat niet anders dan verwacht kan worden — men moet constateeren, dat 't verschil der loci grooter is dan de overeenkomst: ergo maken wij de gevolgtrekking niet, waartoe Baehrens ons uitnoodigt. Op grond eindelijk van de woorden *lumen inferri iussit*, welke zoowel bij Serv. Dan. als in 't Argumentum Ovidianum te lezen staan, moet... „noodzakelijk” geconcludeerd worden, dat de schrijver van 't Argumentum afhangt van den Commentator op Vergilius! De waarheid is, dat behoudens die drie woorden de afwijkingen, in de *heele* schildering wel te verstaan, zoo groot zijn, dat men aan geen afhankelijkheid denken kan. Daarentegen stemmen die zoogenaamde Lactantius Placidus en Hyginus (fab. 58) zoozeer in taal en inhoud overeen, dat hier 't toeval geen rol kan spelen. Dit is Baehrens ontgaan, omdat hij slechts Hyginus vergeleek met Theodorus en Servius auctus.

Intusschen laat zich in al de fabulae, die geanalyseerd worden licht een of ander punt van overeenkomst ontdekken. Vergelijk bijv. omtrent Scylla's metamorphose — de tweede door Baehrens ter sprake gebracht —

Serv. ad Aen. III 420 irata Circe fontem, in quo illa consueverat corpus abluere, infecit venenis, in quem illa cum descendisset cet. met

Argum. Ovid. (XIV, 1) locum, in quo Scylla ablui consueverat, venenis imbuit cet. en met

Hygin. 199 Scylla autem cum assueta esset in mari lavari, Circe... medicamentis aquam inquinavit, quo Scylla, cum descendisset cet.

Hier zijn de aanrakingspunten den lezer voor oogen gelegd, maar als men nu de rest (te groot om hier over te schrijven) onder de loupe neemt, dan springt terstond een zeer aanzienlijk verschil, dat zich niet wegdoezelen laat, in 't oog. Wij kunnen, als wij Baehrens door heel zijn boek volgen, de gedachte niet van ons afzetten: er is bij de onderscheidene auteurs aangaande de mythen ten aanzien van de voorstelling der feiten en de keuze der woorden zoowel gelijkenis als tegenstelling. Wij geven toe, dat allerlei nuances in de overlevering ingeslopen zijn, doordien deze in een sage een aetiologische strekking legde, een ander er een rationalistische uitlegging aan gaf, een derde door partijdigheid gedreven iets wijzigde. Wij zijn echter juist daarom te vaster

overtuigd, dat door die contaminatie 't geval meer complex is geworden en dat men er zich principieel voor wachten moet conclusies te trekken, die slechts gebouwd zijn op gedeeltelijke overeenstemming. De conclusie, waartoe Baehrens komt, is, dat 't grootste deel van de Grieksche sagen, waarover zijn onderzoek loopt, door een en denzelfden man in zijn commentaar op Vergilius zijn ingevoegd. Die onbekende ontleende ze zelf aan een compendium mythologicum Graecum, 't welk hij echter niet slaafs volgde; integendeel hij combineerde zijn Grieksche bron met beschouwingen en bijvoegingen van anderen (inzonderheid van Varro). Van dien Commentator nam Donatus zijn stof over en op dezen steunen weer Servius en Servius amplior.

Wat heeft men te verstaan onder dat compendium mythologicum? Iets als Apollodorus' Bibliotheca, of als Hyginus, dus een soort schoolboek? Absoluut niet, want die gaan zelf terug op dat compendium, waarvan wij nergens melding gemaakt vinden. In dat compendium moeten intusschen alle mogelijke varianten gestaan hebben, ook „entlegene Mythen”, die in den Hellenistischen tijd zoo goed gedijden. Men zoekt daarin — zie Baehrens bl. 24 — de namen van de vijftig zoons van Lycaon, die thans nog in de Bibliotheca opgesomd worden, evenzeer de namen van de vijftig honden van Actaeon. Indien alles naar rato geweest is, hoeveel folio's moet dat „compendium” dan geteld hebben?

In elk geval zal in dat compendium onder 't lemma *Aesacus* geschreven zijn geweest: zoon van Arisba of Alexirhoe. In hoofdstuk X weet Baehrens wel iets plausibels in 't midden te brengen tot verklaring van dien variant, maar als hij dan eerst een stamboom teekent met tweemaal de letter *z*, daarna een volledig stemma om precies aan te geven, langs welke auteurs een bepaalde traditie zich heeft voortgeplant, dan vraagt men toch, of hij hier een vergelijking met twee onbekenden wil oplossen. Zelfs 't woord *fortasse*, dat nog al eens voorkomt (o. a. op bl. 24 driemaal in twaalf regels) ontbreekt hier. Men kan op 't gebied der tekstkritiek al te conservatief zijn en op ander terrein er niet voor terugdeinzen de eene hypothese op de andere te stapelen!

Gaat Baehrens met zijn theorieën veel te ver, ook Rand is nog te radicaal; men kan alleen overtuigend bewijzen, dat Donatus de gewichtigste bron is geweest voor Servius en voor Servius plenior.

Baehrens heeft n.ij in één opzicht bevredigd. Hij belooft in de Praefatio fragmenten van Hellenistische auteurs en van Varro in onze scholia te zullen aanwijzen. Hij is er in geslaagd een fragment van Euphorion (bl. 87) en van Varro (bl. 117) te vinden.

In het deel, 'twelk zich bij de Studia Serviana zal aansluiten, krijgen wij een verhandeling over Labeo. Al degenen over de grenzen, die zich met Arnobius bezighouden, ook ik, hebben dit met vreugde vernomen. Ik zou den schrijver echter willen herinneren aan 't motto, dat Emile Thomas koos voor zijn Essai sur Servius et son Commentaire sur Virgile, een woord van Wagner: „In keiner Schrift des Alterthums ist alles so *ungewiss* und für den Gebrauch so *unsicher* als in dem Commentare des Servius.”

Den Haag.

C. Brakman Jz.

Manu Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf -lis. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft, herausgeg. von Karl Brugmann und Ferd. Sommer. 7). Straassburg, Trübner, 1917. (Pr. M. 7).

Deze publikatie beweegt zich op het gebied van de idg. stamvorming, juistere wellicht van de lat. stamvorming, omdat het lat. adjektief-suffix *-lis* in de Indogermaansche talen uitermate zeldzaam is. Alleen in de Slavische talen, waar het part. perf. pass. op *-lo* zeer gebruikelijk is, komt ook *-li* herhaaldelijk voor. Van de weinige idg. nomina, die tot deze formatie behooren, is wellicht alleen *talīs* onveranderd tot ons gekomen. Alle andere lat. adjektieven kunnen hoogstens langs omwegen met de grondtaal in verband gebracht worden, en moeten wel bijna zonder uitzondering als nieuwvormingen worden beschouwd.

Het eenige bruikbare materiaal, wat Leumann ten behoeve van deze monografie ten dienste stond, was — afgezien van de schriele behandelingen van dit onderwerp in de handboeken — een artikel van Paucker over *-ālis, -ilis, -ūlis, -ēlis* in de KZ. XXVII, 113 v.v., en over *-bilis* en *-lis* in zijn *Vorarbeiten I*, bl. 46—70. In geheel hun omvang werden nu door Leumann onderzocht: 1) de adjectiva op *-lis* met lange praesuffixale vokaal; 2) de adjectiva op *-lis*, en 3) die op *-bilis*. Bij het bespreken van de uitbreiding van het part. perf. pass. door *-ilis* geeft Schrijver als zijn meening te kennen, dat deze beperkt is tot de handwerkerstaal, behoudens enkele onbeduidende uitzonderingen. Deze bewering staaft hij door de woorden op *-lis* te groepeeren naar taalkringen en hoofdzakelijk in te deelen bij de groeptalen van de weverij en vlechttechniek, pottebakkerij, metaalbewerking, bouwtechniek, plastiek, visscherij en landbouw. Aldus krijgen we een geheel van zeer zeker niet onverdienstelijke beschouwingen, die m. i. echter winstgevender zijn voor de semantiek dan voor de vormleer. Want, hetzij men ze beschouwt als behorende tot de „Zugehörigkeitsadjektiva” op *-lis*, of als staande, met vóórlat. *-lis*, naast idg. *-lōm*, hetzij men een andere meening is toegedaan, men zal toch wel tot de slotsom moeten komen, dat de groote meerderheid van deze formaties haar ontstaan te danken heeft aan het feit, dat bepaalde oorvormen (als b.v. *textilis*) zich met het participium (b.v. *textus*), waarmee ze wat vorm en betekenis betreft overeenkwamen, associeerden. Het zou zijn nut hebben deze oorvormen op te sporen en hun produktiviteit vast te stellen.

Dat bedoelde „Zugehörigkeitsadjektiva” op *-lis* oorspronkelijk van substantiva zijn afgeleid, en zich slechts bij uitzondering naderhand ook een afleiding van verba ontwikkeld heeft (*tribunus popularis, corona ovalis* e. d.), zal wel niemand betwisten. Ik wijs echter op de onjuiste verklaring van *Aprilis* (bl. 14), dat Cuny MSL. XIV, 286 evident juist verklaart als „de tweede maand” (**apōros*, komparatief bij idg. **apo*). Walde wordt hier ten onrechte geeiteerd; zie ook Juret, *Dominance et Résistance*, bl. 122, wiens interpretatie van *bilis* uit **bistlis* zeer wel te aanvaarden is (ib. bl. 42). Woordafleidingen als die, welke Leumann ons bl. 22 voor *allaria* aan de hand doet: „von *ales, alitis* Vogel: dieser Altar ist ursprünglich der vogelige oder geflügelte Aufbau” rieken n. i. naar volksetymologie.

Adjectiva als *similis* en *humilis* naast *ὁμαλός, χαμαλός*

verklaart men gewoonlijk door overgang van de *o* naar de *i*-flexie. Deze zienswijze heeft zeer zeker haar bezwaren. Of men echter van een neutrum **simulum* (= *ὁμαλόν*) ‘het gelijke’ dient uit te gaan, waaruit zich *disimilis* ontwikkelde, en hieruit *similis*, zou ik willen betwijfelen.

Bepaald nieuwe gezichtspunten opent dit geschrift weinige of geen. Het is veeleer een vlijtig bewerkte en doorgaans goed gedocumenteerde bijdrage, die een leemte vult en dankbaar moet worden aanvaard, te meer nu het boekje in oorlogstijd het licht ziet. Het naschrift bereikt ons van uit de loopgraven voor Verdun.

Utrecht.

Jos. Schrijnen.

O. Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum. Vol. I Fasc. I. Opuscula agrimensorum vet. Adiectae sunt 48 tabulae phototypicae. Leipzig, Teubner, 1913. (Pr. M. 7, geb. M. 8).

De geschriften der Agrimensores of Gromatici, waarvan de inhoud meer den juist dan den philoloog aangaat, vertegenwoordigen toch een zijde van ons vak, die niet geheel mag verwaarloosd worden. De beschrijving van de wijze, hoe 't afbakenen van terreinen aan kolonisten toegewezen wettig behoorde plaats te vinden en hoe men handelde met de overschietende perceelen (subseciva), van de quaesties, welke er rijzen konden, als de Padus buiten zijn oevers getreden was en de grenzen van de landerijen had onkenbaar gemaakt, of ook van de methode van optreden tegen de boeren, die stukken grond aan tempels behorende bezaaid hadden — dat alles moge men droog noemen, voor de studie der kultuurgeschiedenis heeft 't zijn waarde. Men wil zich verder gaarne op de hoogte stellen van de terminologie dezer auteurs en leeren, wat men verstaat onder *strigae, scamna, rigores*, onder *arbores antemissae* en *decussatae*, wat de beteekenis is van *cultellare* en *commalleare*, welken zin de landmeters hechten aan *scorpiones, culinae* enz. 't Latijn van deze schrijvers bevat niet weinig vulgaire elementen en verdient om zijn afwijkingen van de klassieke taal nader bestudeerd te worden. Wil men bewijzen? Na verba sentiendi et declarandi volgt soms (bl. 95, 2) *ut + acc. c. inf.*; een andere verdubbeling toont (bl. 32, 16) *magis certior*; verbonden wordt een voorzetsel met een bijwoord (bl. 143, 5) *a foris* (gelijk bij Augustinus *a longe*); nu en dan coordineert *siquidem* met de kracht van *enim* (bl. 49, 17); een varietas modorum (bl. 108, 1—4 *si sunt. . . si sint*) wordt meer dan eens aangetroffen; flexies als *totae regioni* (106, 15); *sallos* (63, 26); *ipsud* (114, 20); *duum* (91, 7); *poterint* (38, 24), evenzeer spellingen als *prode erit* (24, 17), *moetis* (17, 7); *sterelis* (63, 1) enz. trekken ten sterkste de aandacht.

Dat de Gromatici tot dusverre te weinig bestudeerd werden, liet zich verklaren uit 't ontbreken van een uitgave, die aan de eischen, welke men stellen mag, voldeed. Dit bezwaar geldt niet meer, nu de Zweed Thulin de zware taak op zich genomen heeft de editie van 't triumviraat Blume, Lachmann, Rudorf (1848) te herzien en reeds 't eerste deel van 't Corpus Agrimensorum in 't licht gaf, 'twelk ten volle aanspraak mag maken op den naam van degelijk en wetenschappelijk.

Het is bekend, dat Lachmann alles behalve malsch was in zijn oordeel over de praestaties van W. van der Goees en P. Schrijver. Hij waagde 't zelfs te beweren:

(die Schriften d. röm. Feldmesser II 129) „Mijnheer van der Goes habe sich den Spass machen wollen. . . flüchtige Leser auf Jahrhunderte zu teuschen." Elders weer heet het, dat hij van zijn loedverwant N. Heinsius „doch ein wenig Kritik hätte lernen können (bl. 101). Intusschen leert een blik in Thulin's apparatus criticus, dat 't werk der Hollanders niet onverdienstelijk was en Lachmann's editie zelf is thans door de Teubneriana geheel in de schaduw gesteld. De tekst toch van deze is veel zuiverder; de apparatus criticus rijker, bovendien staan tusschen deze beide (in een aparte rubriek) de parallelplaatsen bij de andere Gromatici vermeld. Voorts is 't boek systematisch ingedeeld: waar de opschriften verloren gegaan zijn, heeft Thulin nieuwe titels geplaatst, zoodat men een duidelijk overzicht over de onderscheidene opuscula en hun partes krijgt.

Vier excerpten uit een werk over de gromatische wetenschap van Frontinus openen de rij. Een fragment over 't waterpas maken van den bodem (*cultellare*) komt bij Lachmann en in de handschriften na de opsomming der 15 soorten controversiae. In de jongste uitgave is 't verplaatst naar 't einde van 't hoofdstuk: de arte mensoria. De tweede auteur, dien wij ontmoeten, is Agennius Urbicus: hij leverde puttende uit een gewichtige bron (misschien Frontinus) een Commentaar „de controversiis agrorum." De inleiding van den interpres, ook zijn lof op de schoonheid der meetkunde zijn hoogdravend, maar vrij poover, overigens is een in bijzonderheden afdalende beschouwing over de 15 vast voorkomende twistpunten de hoofdsotel van 't menu. Daarbij laten zich de eigen woorden van Agennius zonder moeite afzonderen van die van zijn zegsman, hetgeen in deze editie geschied is door ze in kleineren druk weer te geven. Merkwaardig is, wat men aan 't slot leest, dat n.l. de grondbezitters de landmeters dwingen tegenover de rechters oneerlijk te zijn. Een jongere Commentator, die tot 't Christendom overging — dit toch is af te leiden uit zijn opmerking (bl. 68, 17) *crecente religione sacratissima Christiana* — krijgt nu 't woord, eerst voor een kapittel de agrorum qualitate, daarna voor een stuk de controversiis. Onzelfstandig als hij is, ontleent hij 't meeste aan Frontinus, Hyginus en Agennius; zijn geestelijke armoede blijkt overal, toch verbeeldt hij zich, dat hij voor zijn discipelen de stof zeer smakelijk gemaakt heeft. Een der beste mannen van 't vak is Hyginus, van wiens hand drie bijdragen zijn: de limitibus, de condicionibus agrorum en de generibus controversiarum. Van goed gehalte is ook 't tractaat van Siculus Flaccus, getiteld de condicionibus agrorum met twee aanhangsels: de quaestoriis agris en de divisio et assignatis. De meest poetische van 't zestal is de jongere Hyginus bijgenaamd „Gromaticus." Hij schrijft slechts over de vaststelling der grenzen „de constitutione limitum", welke, naar hij verzekert, een caelestis origo heeft. Hij weet citaten uit Vergilius en Lucanus te pas te brengen en zegt niet onaardig, dat de veteranen, die men tot belooning begiftigde met een stuk land, zoodoende vonden (bl. 141, 5) een „laboriosam agriculturae requiem." Een honderdveertigtal teekeningen uit twee handschriften overgenomen kunnen nu en dan, lang niet overal, de ontvouwde theorie verduidelijken. Zeer mooi is figuur 34, die volgens sommigen Euclides voorstelt.

Na deze inhoudsopgave komen wij tot den tekst.

Thulin behoort niet tot die ziekelijke philologen, die zelf geen goede conjectuur kunnen maken, maar zelfs schrijffouten „psychologisch" verdedigen om de overlevering te redden. Hij heeft zich verdiept in zijn handschriften, leeft geheel in zijn auteurs, kent hun genus dicendi, onderscheidt dus 't ware van 't valsche en weet uitstekende conjecturen voor te stellen. Een ontelbaar aantal malen zijn in de codices 't enkel- en meêrvoud verward om de eenvoudige reden, dat de afschrijvers den zin niet begrepen. Siculus Flaccus heeft eerst verteld, dat de Romeinen aan de burgers der onderworpen steden den grond ontnamen, evenwel niet aan allen; dan gaat hij aldus voort (bl. 119, 11): nam quorundam dignitas aut gratia aut amicitia victorem ducem movit, ut ei concederet agros suos. Zou nu iemand kunnen gelooven, dat de psychologie opgeroepen is om *ei* te verdedigen? 't Is inderdaad gebeurd. Thulin kent zijn mannen, bij wie niet de minste diepzinnigheid te veronderstellen valt, die intengendeel vrij realistisch schrijven, derhalve neemt hij in den tekst op *eis*. Hyginus leert ons bl. 89, 4 iter enim non, quia ad culturas perveniatur, capitur usu, *id est quod in usu biennio fuit*. Zoo klaar als de dag is het voor Thulin en voor elk, dat met *id est* een glosseem begint. Lachmann echter veranderde het in: *sed id quod in usu biennio fuit*. Dat is natuurlijk een explicatie van de usucapio in anderen vorm en daarom nog meer verwerpelijk. „Schlagend" is een tweede correctie op diezelfde bladzijde (89, 17) si terminibus finem *vides derigi*, quales sint termini, considerandum est, waar *vides derigi* gezet is in plaats van *videre*. Even juist en met nog minder verandering neemt onze uitgever deze lezing aan bl. 114, 24 qui (sc. rivus) si alicuius terras minutatim ex alia parte abstrahat et alii contrario relinquat, quod vocant abluvionem et alluvionem, repetitio finium *haud datur*. De Palatinus biedt *addatur*, hoe dikwijls heerscht er niet verwarring tusschen *adiisse* en *audiisse*!

Men meene nochtans niet, dat Thulin lichtvaardig ingrijpt. Hij handhaaft de traditie bl. 129, 17 ut *saepe* diximus, ofschoon 't nog maar een enkele maal gezegd is, daar hij zich er van bewust is, dat in de latere Latiniteit *saepe* een stopwoord geworden is. Lachmann gaf hier aan *supra* de voorkeur. Nog enkele keeren miskende Lachmann 't karakter van de eigenaardige taal dezer auteurs door bijv. (bl. 27, 4) *ne* geheel aan 't begin van den zin te vervangen door *num*, niettegenstaande deze vraagpartikel na de klassieke periode hoe langer hoe zeldzamer wordt en juist een remplaçant vindt in 't vooropstaande *ne*; of door 't asyndeton bimembre (bl. 22, 8) *qualis quantus* op te heffen door inlassching van *et*. Aangezien onze editor een goede vertaling weet te geven van (bl. 4, 20) de rigore controversia est *finitimae conditionis* („verwandter Art") kan hij de lectio van 't oudste handschrift in bescherming nemen tegen Lachmann, die tot een athetese zijn toevlucht nam. Dit is niet 't eenige geval, waar de lezer verblijfd wordt met een vertaling (zie bl. 120, 4 en 129, 28).

Op één plaats meent Thulin een fout te ontdekken, waar m. i. aan de overlevering niet te tornen valt. Siculus Flaccus verhaalt (blz. 112), dat op sommige plaatsen buiten de slooten nog „onaantastbare" boomen staan om de giens aan te duiden, waardoor er een geschil kan ontstaan over de vraag, of die boomen, dan wel de slooten

de grens vormen. Ik copieer verder (bl. 112, 21) propter quod, sicut in aliis generibus finitionum, sic et in hoc quoque consuetudines regionum intuendae erunt. *etenim* dum terminis aut arboribus fines observari consuetudo sit, non oportere fossas, quae prope fines erunt, finales observari. Hier wil de uitgever *etenim* vervangen door *elucet enim*. Als er een fout was, dan zou die steken in 't woord *oportere*, 'twelk gemist kan worden. Immers niet zelden gebeurt het in de latere Latinitas, dat aan een gerundivum in den voorafgaanden zin (hier dus aan *intuendae erunt*) 't algemeene begrip *behooren of moeten* mag ontleend worden voor den volgende zin. Ik heb in mijn Miscell. tert. bladz. 36 uit Celsus o.a. voorbeelden gegeven van dit syntactisch verschijnsel. Hier zou dus *oportere* kunnen vervallen, doch daar deze auteurs er vooral naar streven heel duidelijk te zijn, kan 't gehandhaafd blijven, gelijk (bl. 93, 17) *solent* nog versterkt wordt door *ut fere fit*. Ter adstructie van 't gezegde kan ook vergeleken worden (bl. 23, 20) *etenim* civile est *debere* eos (= stipendiarios) decretum finem habere. Wij laten dus *etenim* niet los.

Tot andere opmerkingen bestaat geen aanleiding. De drukfouten (bl. 32 *difficulttatem*, bl. 59 *trifininium* enz.) zijn van geen belang; toch is 't zonderling, dat niet alleen steeds in den apparatus, maar ook in den *Conspectus notarum*, waar wij toch *Goesius* lezen, gesproken wordt van *Scriver*, zoodat wij bijv. bl. 16 naast elkaar gedrukt zien de namen *Salmasius Scriver* (in plaats van *Scriverius*).

Ik hoop, dat 't volgende deel even voortreffelijk zal zijn als de eerste aflevering der *Gromatici*. Mogen daaraan volledige Indices niet ontbreken! Als wij dan eindelijk in 't bezit zullen gekomen zijn van een goeden tekst, schenke Thulin ons een *Kommentaar*, die, wat de realia betreft, gebaseerd is op 't doorwrochte artikel van Rudorff: *Gromatiche Institutionen*.

Den Haag.

C. B r a k m a n J z.

Hans Marcus, Die Schreibung ou in frühmittelenglischen Handschriften. Berlin, Mayer & Müller. 1917. (Pr. M. 3).

De verhouding tussen de spelling *ou* en de klanken die hij voorstelt, is een van de lastigste vraagstukken waarvoor de Middelenlengelse geschriften ons plaatsen. De heer Marcus tracht het op te lossen en tevens de herkomst van deze spelling te bepalen. Te dien einde heeft hij de inhoud van twintig handschriften uit de 12e en 13e eeuw en een paar uit de 14e onderzocht, en nagegaan hoe zij de klanken voorstellen waarvoor de spelling *ou* weleens voorkomt, daarbij nauwlettend onderscheid makende tussen de verschillende teksten en handen in de handschriften en tussen de verschillende bestemmingen van die spelling. Onafhankelijk van 't overige zal dit gedeelte van 't werk, dat vier vijfde van 't geheel beslaat en de indruk maakt nauwkeurig te zijn bewerkt, zijn waarde behouden als verzameling van gegevens.

Vooraf gaat een splitsing van al de gevallen waarin de spelling *ou* voorkomt (= Oe. *ū*, Oe. *u*, Oe. *o* vóór *ht*, Oe. *o* vóór *g*, *ō* vóór *w* enz.). Kleine onzekerheden waren moeilijk te vermijden, maar de Schrijver had m. i. wat voorzichtiger kunnen wezen met zijn klasse I, 5), die gevallen als Me. *bounde* 'gebonden' omvat en waarin hij nu alle woorden heeft onder dak gebracht die een oude *ū* gevolgd door een gedekte sonoor hebben bezeten, of-

schoon ettelijke zeker nogit een verlengde *u* hebben gehad, zoals *under*, *hundred*, *drunken*, *grunten*, *cursen* 'vloeken', en bij andere de lengte niet aan „Dehnung vor gedecktem Sonor” in 't Middelenlengels mag worden toegeschreven, zoals bij *mountaine*, *counsail*, *sours*. 't Belang van de Nieuwengelse klank in woorden als *coop*, *droop*, *wound* voor de bepaling van de Middelenlengelse klanken die *ou* kan voorstellen had in 't licht behoren te zijn gesteld.

Vervolgens geeft de Schrijver een duidelijk overzicht van de voornaamste opinies over de betekenis van de spelling *ou* en deelt het belangrijkste mee van wat andere geleerden over 't ontstaan ervan hebben geschreven.

't Eind van de monografie bevat de slotsom van zijn eigen onderzoek, en hier is het alsof de Schrijver, hoewel zich uitnemend bewust dat b.v. *ou* in *blouwen* en in *bouhte* iets heel anders is dan *ou* in *hous*, zich toch heeft laten verleiden om alle *ou*'s gelijk te stellen, zodat wij door zijn voorstelling de indruk krijgen dat de spelling, ontstaan in zuiver Engelse woorden als *blouwen* 'bloeien', *touward*, van daar is overgebracht op *nou*, *hous* enz. In verband daarmee lezen wij op blz. 142: „Man wird somit schwerlich behaupten können, die me. Schreibung *ou* sei schlankweg aus Frankreich entlehnt worden.” Neen, de *ou* in *blouwen* e. dgl. is natuurlijk inheems gewas, evengoed als de *au* in *blauwen* 'waaien', maar het is mij onbegrijpelijk hoe de Engelsen ertoe gekomen zouden zijn, *hous* te schrijven, omdat ze *blouwen* spelden. Zolang men met de heer Marcus (blz. 154, m. i. te recht) in Vroeg-Middelenlengels *hūs*, *hous* geen tweeklank aanneemt, gaat het bezwaarlijk aan, vol te houden dat de *ou* ter voorstelling van de vokaalklank in dit en dergelijke woorden (en zelfs in woorden met korte *u*) aan gevallen als *blouwen* is ontleend, en dan blijft toch de enige (middelijke of rechtstreekse) bron die in aanmerking komt: de Centraal-Franse spelling *ou*, die in de 13e eeuw al een lang bestaan achter de rug had en een *u*-klank aanduidde. Ook in de Anglonormandiese geschriften immers treedt onder dezelfde invloed en terzelfder tijd de spelling *ou* voor *u* in de plaats. De vage bewering op blz. 142 dat „in englischen Hss. *ou*, sobald als es auftritt, häufiger vorhanden ist, als in den französischen” is, naar ik meen, door de toestanden in de ons bekende handschriften niet gerechtvaardigd (gevallen als Me. *blouwen* en *bouhte* moeten hierbij natuurlijk buiten rekening blijven).

De heer Marcus geeft ten slotte ook enkele bijzonderheden over de betekenis van de spelling *ou* voor de bepaling van de kwantiteit, benevens een overzicht van de klanken die *ou* z. i. voorstelde. Hierbij treft één ding als zonderling. Hij heeft ervan afgezien om bij ieder handschrift iets te zeggen over 't dialekt (blz. 27), omdat het in de meeste hss. te moeilijk bleek om te onderscheiden tussen 't aandeel van schrijver en afschrijvers, en dat kan men begrijpen, maar 't bedenkelijke gevolg is geweest dat er nu ook verderop geen onderscheid tussen tongvalen wordt gemaakt. De Schrijver is hier niet ontsnapt aan 't grote gevaar waarvoor men voortdurend op zijn hoede moet zijn: „'t Middelenlengels” te beschouwen als een eenheid, als een algemene spreektaal met geringe dialektiese verschillen, ja, hij houdt met de verschillende dialekten zo weinig rekening, dat hij b.v. op blz. 16 een opmerking van Luick over de ontwikkeling van 't woord voor 'jeugd' ten Noorden

van de Humber klakkeloos aanhaalt alsof het hier een algemene ontwikkeling gold. Het is dan ook niet duidelijk in welk gedeelte van Engeland of onder welk deel van de bevolking de Schrijver meent dat de klanken gebruikelijk waren die hij op blz. 153 e. vv. beschrijft.

Na 't gezegde zal het geen nader betoog behoeven dat met dit werk, hoezeer niet zonder verdienste, nog geenszins 't laatste woord is gezegd over de daarin behandelde vraagstukken.

Groningen.

J. H. Kern.

J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus. 1er Teil, 2e Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 16, geb. M. 18).

De slag bij Chaeronea is het laatste en beslissende conflict tusschen twee geheel verschillende levensopvattingen, die van de Grieksche polis en van den staat, wiens eenheid en straffe organisatie zich demonstreert in de persoon des konings. „Die inneren Voraussetzungen dieses Kampfes zu verstehen, die besonderen Kräfte und Tendenzen, die jeder der beiden entgegengesetzten Mächte ihr Gepräge geben, zu erfassen, ist unsre Aufgabe.“ En zoo behandelt de schr. in de twee eerste afdeelingen van dit eerste deel van zijn *Geschichte des Hellenismus*, welke als een inleiding kunnen worden beschouwd op het geheele werk, de Grieksche polis en het Macedonische koningschap.

De polis is het eigenaardig product van den Griekschen bodem en de Grieksche geest, waar in principe ieder burger deel neemt aan het openbare leven en ieder in zijn onderworpenheid aan de wet, die koning is over allen en alles, de grootste waarborg ziet voor zijn individuele vrijheid. Schr. toont dan aan, hoe het beperkte territorium en de bekrompenheid, waarmee de burgers het opnemen van nieuwe elementen in de burgerschap tegengingen, de panhelleensche gedachte niet hebben kunnen doen opkomen, en hoe noch de opvattingen der sophisten, noch de ideeën van Socrates, Plato, Aristoteles zich in de richting van één Griekschen staat bewogen. De 4e eeuw beteekent voor de Grieksche stadstaten een groote maatschappelijke en politieke inzinking. De maatschappelijke toestanden leden ten zeerste zoowel onder de oorlogen onderling als de voortdurende partijtwisten en werkten naar twee richtingen destrueerend: zij vormen een der voornaamste factoren voor de opkomst der huurlingen, die, aangezien geen staat in Griekenland ze voor de nationaal-helleensche zaak dienstbaar kon maken, in handen van den Perzischen koning en Perzische satrapen zoozeer hebben meegewerkt tot den politieke ondergang van hun vaderland; maar ook vertroebelen ze het politieke leven in de steden zelf in hooge mate, in zoover als de verarmde burger nu van zijn rechten als staatsburger gebruik maakt tot het verkrijgen van betere levensvoorwaarden (Atheensche diaeten). Maar zoo er al in de praktijk van een panhelleensch streven nauwelijks sprake kon zijn, in litteraire kringen werd deze idee krachtig gepropageerd (Isocrates en zijn leerlingen Ephorus en Theopompus; Callisthenes). Sterk genoeg om een nationale beweging te voorschijn te roepen waren intusschen deze stroomingen niet. En zoo moest er een nieuwe kracht komen, die in staat was, de Grieken tot een gemeenschappelijke onderneming tegen de Perzen te dwingen. Deze kracht was koning Philippus van Macedonië.

In de afdeeling „Das makedonische Königthum“ wordt eerst deze hoofdvraag behandeld „Hat die Herrschaft Makedoniens die griechische Einheit vollendet oder hat sie die griechische Freiheit zerstört?“, zonder dat nochtans een bepaald antwoord mogelijk blijkt. Ze hangt ten nauwste samen met die andere vraag, of de Macedoniërs Grieken zijn of van niet-Griekschen oorsprong. Het komt mij voor, dat dit heele probleem niet meer dan theoretische waarde heeft, gezien de snelle wijze, waarop de Macedoniërs zich aan de Grieken en hun cultuur hebben aangepast. En dan gaat de schr. de geschiedenis na van het Macedonische volk, dat, langen tijd politiek onontwikkeld, door Philippus is gemaakt tot een volk van wereldhistorische beteekenis. Na zijn hervormingen, die van militair-politieke aard waren, tot stand te hebben gebracht en na zich door de goudmijnen van het Pangaeongebergte rijkelijk geld te hebben verschaft, schreed Ph. tot de volvoering zijner bekende plannen. Het is Demosthenes geweest, die het eerst en het scherpst heeft gezien, dat hier een conflict was ontstaan tusschen twee principes en die met al de energie, waarover hij beschikte, de zaak van de polis tegenover de Macedonische monarchie verdedigde. Bij Chaeronea viel de beslissing ten voordeele van de laatste. Omtrent de verdere plannen van Ph. zijn we niet voldoende ingelicht: heeft hij reeds het plan gehad, het Perzische Rijk te veroveren of wilde hij, de nieuwe hegemon der Grieken, eenvoudig afrekenen met den Perz. koning, sedert den vrede van Antalcidas den eigenlijken leider der zaken in Griekenland? Waarschijnlijk is het laatste, maar Philippus' plotselinge dood maakt een zeker oordeel daaromtrent onmogelijk.

Tot zoover dan de inleiding. Nu kan men met den schr. verschillen over de vraag, of een zoo uitvoerige inleiding noodig was geweest en daarnaast vragen, of nu in elk geval ook niet iets meer van het Oosten had dienen gegeven te worden dan wat in het 1e hoofdstuk van de 3e afdeeling over het Oostersche koningschap is gezegd, maar niemand zal kunnen ontkennen, dat de factoren, waaruit tenslotte het Hellenisme is ontstaan, diep en grondig zijn nagegaan. Wat in dit boek zoo aangenaam aandoet, dat is, dat men onder het lezen overal den indruk krijgt, dat een man van diepgaande kennis aan 't woord is, dat de problemen zoo scherp zijn gesteld en beantwoord of zoo noodig niet geaarzeld wordt een „non liquet“ uit te spreken. Dit komt vooral uit in de geschiedenis van Alexander, die met haar eigenaardige overlevering het wetenschappelijk onderzoek zoovele vragen stelt. Zoo al direct deze. Wat is oorspronkelijk de bedoeling van Alexander geweest: heeft hij slechts de plannen van zijn vader opgenomen of gingen zijn gedachten reeds uit op de verovering der wereld? Men moet zich hier niet op een dwaalspoor laten brengen door wat er langzamerhand uit zijn onderneming is gegroeid. Waarschijnlijk heeft Al. tot de inneming van Persepolis zijn expeditie beschouwd als een panhelleensche, al is natuurlijk toe te geven, dat de gedachten aan een wereldheerschappij niet plotseling zijn opgekomen. Want reeds in het eerste gedeelte van de veldtocht treden momenten op den voorgrond, die een inleiding vormen tot de nieuwe positie, welke Al. tegenover Grieken en Macedoniërs zal gaan innemen. De verhouding, waarin de jonge koning tot de Grieksche steden van Kl. Azië treedt, doet denken aan

die van de polis tot haren κριστης, ze berust in elk geval op de persoonlijke eigenschappen van den heerscher en de persoonlijke diensten, door hem aan die steden bewezen ¹⁾. En de tocht naar Egypte (die zeer zeker ook een militaire bedoeling heeft; men denke aan de geïsoleerdheid van het land en zijn positie binnen het Romeinsche keizerrijk) en naar den tempel van Ammon, het Grieksch-Egyptische heiligdom, moet de gedachten der Grieken en Macedoniërs voornamelijk voorbereiden op het voor hen wel niet geheel onbekende, maar toch nog vreemde god-koningschap ²⁾.

Na den brand van Persepolis beschouwt Al. zijn taak als hege-mon der Grieken beëindigd en treedt hij op als veroveraar van Azië; en hiermee streeft hij naar een doel, dat niet meer vereenigbaar is met het oude Macedonische koningschap. Vandaar de groote conflicten met zijn Macedonische edelen, als wier representant voornamelijk Parmenio geldt, en de daarop gevolgde catastrophes. Ook bij den Indischen veldtocht is naast het sentimenteete motief, dat wonderland te leeren kennen, waarheen zich ook de tochten van Heracles en Dionysos hadden uitgestrekt, de gedachte aan een wereldheerschappij de drijfveer. Deze gedachte heeft Al. niet meer losgelaten. Uit dit gezichtspunt moet beschouwd worden zijn politiek van ineensmelting van Grieken en Macedoniërs met de oosterlingen: in een wereldrijk kan tegenover den godkoning geen sprake zijn van een overheerschend en een overheerscht ras.

De goddelijke vereering van den heerscher is een product van de Grieksche polis: zoodra de burgers niet meer de kracht hebben, de zaken te leiden, verlangt men naar een krachtige persoonlijkheid, die boven allen en alles staat. Tegen een dergelijke persoonlijkheid „gilt das Gesetz nicht, denn sie ist selbst Gesetz. Sie ist die schöpferische Verkörperung göttlicher Vernunft.“ Aan voorbeelden van als god vereerde persoonlijkheden ontbreekt het in de Grieksche geschiedenis niet. En de Orient met zijn groote massa's, wel niet gewoon om den heerscher als god te vereeren, maar toch wel om met het diepste ontzag tot hem op te zien (proscynesis), bood een voortreffelijken bodem voor de ontwikkeling van dit product van Grieksch oorsprong.

De wereldveroveraar Alexander is meteen de verbreider der Grieksche cultuur over het oosten (en hierbij hebben de talrijke door hem gestichte steden ontzaglijke diensten bewezen) en de bevorderaar van allerlei wetenschappen, waaronder de geographie met name dient genoemd. In onze „Geschichte des Hellenismus“ wordt dan ook met recht aan hem, die de Grieksche cultuur een uitgebreiden nieuwen bodem heeft geschonken om op te gedijen, zoo'n belangrijke plaats ingeruimd.

Rotterdam.

M. E n g e r s.

¹⁾ Hier b.v. blijkt duidelijk, hoe dezelfde zaak door twee uitstekende kenners verschillend wordt beoordeeld. Ed. Meyer (Kl. Schriften p. 294) zegt van genoemde steden: „als freie Verbündete, wie die Griechen des Mutterlandes, wurden sie dem neuen makedonischen Reiche angegliedert“.

²⁾ Ook de gang van Al. naar de oase van Ammon en zijn eisch als god vereerd te worden, wordt geheel verschillend beoordeeld. Terwijl Hogarth, Niese en Kornemann er weinig gewicht aan hechten, is het voor Kaerst en Ed. Meyer (in navolging van Droysen) een integreerend onderdeel van Alexander's geheele politiek. Hier is de laatste opvatting zeker de meest aannemelijke.

B. Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1918. (Pr. f12.—).

De schrijver, die reeds meermalen belangrijke studiën op het gebied der economische geschiedenis van Rotterdam heeft uitgegeven, bracht de resultaten dier studiën thans in boekvorm bijeen en voorzag ze van een aantal voortreffelijk uitgevoerde reproductiën van afbeeldingen van topographischen aard en van voorname personen uit het aangegeven tijdperk. Het geheel laat zich in zijn populairen vorm prettig lezen; verwijzingen naar de bronnen ontbreken, omdat zij reeds in de vermelde studiën zijn gegeven en verder na te gaan zijn in de op het Rotterdamsche gemeentearchief door den schrijver gedeponeerde aantekeningen. „Bedrijfs- en bevolkings-geschiedenis“ noemt hij de hoofdafdeelingen van het boek, welks drie hoofdstukken, met 1588 en 1609 als scheidingspunten, de chronologie der beschreven toestanden ten grondslag hebben; een aanhangsel over de „Rotterdamsche geslachten“ uit deze periode sluit het boek.

Een eigenlijke stadsgeschiedenis in vollen omvang voor de periode zal men hier dus te vergeefs zoeken; zelfs de opkomst der stad in de Middeleeuwen wordt nauwelijks aangeroerd en haar regeeringsvorm met een paar woorden afgedaan, terwijl ook de eerste afdeling (tot 1588) slechts een 30 bladzijden beslaat. Het was den schrijver te doen om de aanwijzing, hoe het stadje Rotterdam van de 16de eeuw met zijn nauwelijks 7000 inwoners door de ontwikkeling zijner koopvaardij en van zijn bedrijfsleven in de 17de als zevende stad van Holland, eerste der „kleine“ steden, met een meer dan verviervoudigde bevolking zich verhief tot een koopstad van beteekenis. De haringvisserij, de oude bron van bestaan der „waterstad“ ten Z. van de Hoogstraat, waaraan zich de „landstad“ met haar bouwbedrijf en haar markt-karakter sloot, ontwikkelde zich krachtig maar op het einde der eeuw werd zij overvleugeld door de koopvaardij, die alle zeeën als haar terrein mocht noemen en de stad weldra maakte tot Holland's tweede koopstad. De rol, die kooplieden als Johan van der Veken, Cornelis Hartichvelt, Hendrik Nobel en anderen daarbij speelden, wordt duidelijk uiteengezet zonder te verbloemen, hoe hunne energie hare schaduwzijden had. De kooplieden regeerden ook de stad om tegen het midden der zeventiende eeuw plaats te maken voor de „regenten“, die haar tijdens de Republiek verder hebben bestuurd.

Het mooie boek vormt een verkwikkelijke bijdrage tot de geschiedenis der wording van onzen „grooten“ tijd en verdient tal van lezers te vinden.

Leiden.

P. J. B l o k.

M. Wundt, Griechische Weltanschauung. 2e Auflage. Leipzig, B. G. Teubner. 1917. (Pr. geb. M. 1.50).

Dit boekje — blijkens de verschijning van zijnen tweeden druk, in Deutschland zeer gewaardeerd — behoort tot de ontzagwekkende serie „der wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen“ die onder den titel „Aus Natur und Geisteswelt“ sinds jaren bij de firma Teubner verschijnt. Ik kan niet beoordeelen welke hoogte van werkelijk inzicht in eene zaak, voor het Deutsche publiek door het woord „gemeinverständlich“ wordt aangeduid, maar meen wel te mogen zeggen, dat tot duidelijke en bevredigende voorlichting van den leek

aangaande de „wereldbeschouwing der Grieken”, voor den Hollandschen lezer dit boek te abstract en te geleerd zou zijn.

Zonder twijfel is dit een bezwaar. En dit bezwaar krijgt nog grootere beteekenis door de streng schematische wijze op welke de geleerde schrijver den ontwikkelingsgang van Hellas' geestelijk leven, van de helleensche natuurbeschouwing, gods-vereering, psychologie, maatschappij, kunstwaardeering in systeem heeft gebracht, overal parallellijnen trekkende langs welke hij eene systematische, zij het dan ook vaak onbewuste evolutie van het massale tot het individualistische, van het mythologische tot het intellectuele waarneemt.

Ondanks deze bezwaren is naar mijn oordeel het boek van Max Wundt zeer de aandacht waard, van allen n. l. die in staat zijn om achter zijn systematische en daardoor ietwat dorre gedachtenschikking de levende personen te plaatsen die van deze gedachten de incarnatie zijn, en om, met zelfstandig oordeel gewapend, zijne conclusies te wegen, m.a.w. in zijn werk niet zoo zeer een objectieve teekening, van „de” Grieksche „Weltanschauung” te zoeken als wel na te gaan hoe een ernstig en geleerd denker meent „die griechische Weltanschauung in ihrer inneren Einheit erfassen zur können.” — Natuurlijk blijft bij zulk eene lectuur kritiek en verschil van inzicht niet uitgesloten, en menig lezer zal van oordeel zijn dat een zoo „einheitliche” evolutie in de Helleensche geestesontwikkeling als Max Wundt ons te zien geeft, niet geheel met de werkelijkheid overeenkomt, en dat deze modern-philosofische reconstructie allerlei veelzijdige en wisselende stroomingen in ééne willekeurig afgebakende bedding dringt. Toch zal geen deskundig lezer dit boek ter zijde leggen zonder te erkennen dat hij aan de oorspronkelijkheid en het ernstig inzicht van den schrijver menige suggestie tot hernieuwd nadenken en soms ook wel eens wijziging van eigen opvatting heeft te danken.

Amsterdam.

K. Kuiper.

F. Boll, Stern Glaube und Sternenturg, die Geschichte und das Wesen der Astrologie. (Aus Natur und Geisteswelt n°. 638). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de laatste twintig jaren heeft hoe langer hoe meer de overtuiging veld gewonnen, dat wij zonder kennis van het wezen en de ontwikkeling der oude astrologie hulpeloos staan tegenover tal van raadselen, die de wereldbeschouwing en het leven der oudheid ons voorleggen. De astrologie der Grieken en Romeinen is iets meer dan een poging, om met behulp van de sterren de toekomst van den mensch te voorspellen, zij is tegelijk geloof en wetenschap en tracht eenheid te brengen tusschen makro- en mikrokosmos, zij is een wereldbeschouwing van grooten opzet en indrukwekkende eenheid. Overal is zij doorgedrongen tot zelfs in de scholastiek der m.e. en de philosophie van Hegel. Haar sporen vinden wij zoowel in het oude en nieuwe Testament als in de taal van het dagelijksche leven en de literatuur van alle tijden. Eenige kennis van de oude astrologie is zeker voor ieder klassiek philoloog noodig, om de Grieksche en Latijnsche teksten te kunnen interpreteren en inzicht te krijgen in de gedachtenwereld van het oude Babylon als ook van Griekenland en Rome, nadat de kennis der sterren uit het Oosten ook daar

was doorgedrongen. Tot het geven van zulk een inzicht in een helderen en tegelijk aantrekkelijken vorm, daartoe was niemand beter in staat dan de Heidelbergsche hoogleeraar Frans Boll, de schrijver van de 'Studien über Claudius Ptolemaeus' (1894), 'Sphaera' (1903), 'die Lebensalter' (1913), 'Aus der Offenbarung Johannis' (1914), 'Antike Beobachtungen farbiger Sterne' (1918), en een van de drie bekende uitgevers van den Catalogus codd. astr. Graecorum. Bovendien is Boll even goed met Goethe en Shakespeare als met de sterren vertrouwd, zoodat hij door zijn kennis der literatuur levendigheid en afwisseling in zijn overzicht van de geschiedenis der astrologie weet te brengen.

Daar de sterrenwielarij haar oorsprong in Babylen heeft, waar men reeds tweeduizend jaar vóór Chr. wist, dat avond- en morgenster één waren ¹⁾, behoorde aan de Grieksche astrologie een hoofdstuk over de Chaldeeusche vooraf te gaan. Dit gedeelte van het boekje is door den hoogleeraar Carl Bezold, den uitgever van „die Zeitschrift für Assyriologie” bewerkt. Uit deze inleiding wil ik alleen releveeren, dat de namen der sterrenbeelden reeds uit den oudsten Babyloonschen tijd dateeren, maar het zevental planeten (Maan, Zon, Jupiter, Venus, Saturnus, Mercurius, Mars in oud-Babyloonsche volgorde) eerst omstreeks 650 v. Chr. ontstond. De kleur van de planeten in vier schakeeringen van rood tot wit werd met die van de schitterendste vaste sterren vergeleken (p. 7), welke astrologisch als van dezelfde beteekenis beschouwd werden en daardoor als plaatsvervangsters van de planeten konden optreden. Dit belangrijke punt, dat hier slechts even aangestipt wordt, is door Boll en Bezold uitvoerig in hun jongste verhandeling (Beiersche Academie van Wetenschappen 1918) besproken.

In het tweede hoofdstuk, dat ongeveer parallel loopt met mijn rectorale oratie van 1916, behandelt Boll „die Entwickehung der Astrologie auf klassischem Boden.” Aanbidding der sterren hebben de Grieken oudtijds niet gekend. Zij mogen de verschijnselen aan den hemel als waarschuwingen der goden beschouwd hebben, maar een innig verband tusschen ster en mensch namen zij nog niet aan. Dat geloof kwam eerst in de dagen van Alexander den Groote. Van hem tot Augustus is de tijd, dat de uit het Oosten gekomen astrologie Europa overwint. Griekenland wendt zich van den logos af tot de gnosis, het erkennen door openbaring, visioen en ekstase. Na het geloof in Tyche, thans het geloof in Ananke, van wie alleen magie en religie den mensch verlost. Nechepso en Petosiris' handboek (150 v. C.) wordt de bijbel der astrologen. Bestrijding bleef niet uit, vooral van hen, die de leer van den vrijen wil trachtten te redden, terwijl niet ieder zich bij het woord van Manilius (IV 117) kon neerleggen:

non refert scelus unde cadit; scelus esse fatendumst,

maar de Stoicijnen werden de groote verdedigers van de leer van het fatum en tegelijk ook van de astrologie. Deze heeft den godsdienst niet naar omlaag gehaald, want zij plaatste God als heerscher boven de sterren. Allengs worden alle wetenschappen door haar geïnfecteerd.

¹⁾ Eerst in de 6de eeuw v. Chr. is deze kennis tot Griekenland doorgedrongen.

teerd, vooral de geneeskunst en de alchemie. Achtereenvolgens behandelt Boll dan de werken van Manilius, Vettius Valens en Ptolemaeus (tetrabiblos), om in hoofdstuk III tot „die Astrologie in Ost und West von der Entstehung des Christentums bis zur Gegenwart” over te gaan. Het Christendom bestrijdt de astrologie, maar kan zich toch aan haar invloed niet onttrekken. Christus wordt de „zon der gerechtigheid.” Het *lux crescit*, dat in een Grieksch kalender en in de heidense liturgie op den 25sten December staat bijgeschreven, is woordelijk in de kerstpreek der Christenen overgegaan (p. 37). De *dies dominicus* wordt tot *dies solis*. De ster van Bethlehem verbond het leven van Christus aan de astrologie en in weerwil van Tertullianus' verzet (Astrologie en haar invloed enz. p. 23, 3) heeft de kerk toch de astrologie met haar leer verenigbaar geacht, mits de ἀστέρες slechts als σημαντικοί, niet als ποιητικοί beschouwd werden (leer van Origenes). In Byzantium leefde met de studie der astronomie ook die der astrologie in de 7de en 8ste eeuw weer op, maar den vruchtbaarsten bodem vond zij in den Islam. De Arabieren hebben de leer der planetenconjuncties verbreid. Zij hebben de wereld beangst gemaakt voor het samenkomen van Saturnus, Juppiter en Mars in hetzelfde sterrenbeeld. Wanneer de Arabische filosofie in Spanje en op Sicilie doordringt, zien de scholastici zich voor dezelfde problemen van de astrologische wereldbeschouwing geplaatst. Michael Scotus (1234), de bekende vertaler van Aristoteles, heeft in een groot boek een beeld van de astrologisch-averroistische filosofie gegeven. Voor den geloovigen dichter van de Parcival, Wolfram von Eschenbach, stond het vast dat „mit der sternens umbereise vart ist geprüvet aller menschlich art.” Paus Julius II laat den dag van zijn kroning, Paul III het uur voor elk consistorium door astrologen uitrekenen, en Leo X stichtte een professoraat voor de astrologie aan de Sapienza, de pauselijke universiteit te Rome. Albrecht Dürer's „Melencolia” (1514) is zonder eenige kennis der astrologie niet te begrijpen. Zelfs Thomas van Aquino liet lichaamsbouw, onderscheid van geslacht en karakter van de sterren afhangen. De Madonna wordt afgebeeld (p. 49) met een koornaar in de linkerhand, zooals anders de Maagd in den dierenriem wordt voorgesteld. De zeven doodzonden zijn niet anders dan de booze geschenken van de zeven planeten. Zoo is alles vol van den invloed der astrologie, waarvan de sporen tot in den tegenwoordigen tijd zijn waar te nemen. Ik herinner slechts aan het tijdschrift *Urania* in ons land, de profetieën van Madame de Thèbes te Parijs, en wat meer is, aan het lied van Heye, dat heden ten dage nog in sommige kerken gezongen wordt :

In het beurtgezang der sferen ¹⁾
In des afgronds bagen kreet
Ruischt de lof, de lof des Heeren,
Die de zijnen niet vergeet.

In het bovenstaande heb ik eenige grepen gedaan uit den rijken inhoud van het derde hoofdstuk. Het vierde bevat „die Elementen des Himmelsbildes” en bespreekt de beteekenis van zon, maan en sterren, van den dierenriem, de planeten, de paranatellonta voor de astrologie.

¹⁾ Cic. Somn. Scip. V 10.

Hier wordt ook een woord gewijd aan de belangrijke iatromathematica, de kunst der astroloog-medici, die bij ons nog voortleeft in het woord „influenza”, dat in 1611 voor het eerst aan die ziekte gegeven werd, die men toen als een „Eingiessung des Gestirns” beschouwde. Het vijfde hoofdstuk behandelt „die Methode der Sterndeutung”, leert hoe de horoscoop te vinden is, en bespreekt de leer der decanen en trigonen, de *domicilia*, *altitudo* en *deiectio* der planeten, de astrologische geographie en eindigt met de geestige verklaring van Goethe's horoscoop, in welk gedeelte van het boekje de schrijver, als literator en geleerde, zich in al zijn kracht toont. Met een zesde hoofdstuk over „der Sinn der Astrologie” sluit dit uitstekend deeltje uit „Natur und Geisteswelt”, dat allen theologen en philologen ten zeerste kan worden aanbevolen. Het bevat bovendien een twintigtal goed gekozen teekeningen en een kaartje van den noordelijken en den zuidelijken sterrenhemel, dat aan de Maniliusvertaling van referent ontleend is.

Groningen.

J. van Wageningen.

Arthur Schuster F.R.S. and Arthur E. Shipley F.R.S., *Britain's Heritage of Science*. London, Constable and Co. 1917.

Het zegt genoeg dat de schrijvers allebei lid zijn der Royal Society. Maar iets nader aankondigen om het boek te kunnen behouden is te verleidelijk. Wat een mooi portret van *Thomas Young* naar een schilderij van *Lawrence*! Hoe curieus die mondelinge mededeeling (p. 132) van *Stokes*, dat *Brewster* vasthield aan *Newton's* lichttheorie nadat *Fizeau* (lees *Foucault*!) er den gadeslag aan had gegeven. Het ietwat onnoozele verhaal omtrent *James Watt* met den theeketel wordt pikanter nu het blijkt dat hij den stoom liet condenseeren tegen een zilveren lepel. In hoe Rembrandtiek licht treedt onze landgenoot *Drebbel* die in 1620 storm kon voorspellen, als we lezen dat *David Gregory* (1627—1720) van tooverij werd beschuldigd voor hetzelfde feit!

Intusschen — dit Rembrandtiek licht bestaat alleen in onze verbeelding, want *Drebbel* wordt in dit boek niet genoemd, al had hij er alle recht op. Hij is immers volgens Prof. *Ernst Cohen* de man die *Francis Bacon* inspireerde tot het schrijven van zijn *Nova Atlantis*!

Behalve *Drebbel* mis ik nog *Piazzi Smyth*. Is de Royal Society er nog niet over heen dat deze krante en eerlijke astronoom de Pyramide durfde bestudeeren, als lid van hun genootschap bedankte, en *Flinders Petrie* en hun president *Sabine* aanviel?

Ten slotte deelt ref. niet in de bewondering voor het B. A. Committee voor Electr. eenheden (p. 214). Alsof *Faraday's* en *Jacobi's* electrochemische eenheid van 1 cm³ waterstof soms niet wetenschappelijk was!

Hoorn.

H. A. Naber.

Nos Anciens à Corfou, Souvenirs de l'aide-major *Lamare-Picquot* (1807—1814), publiés et annotés par *H. Pernot*. Avec un appendice sur l'académie fondée par les Français à Corfou. Paris, F. Alcan. 1918. (Pr. fr. 3.50 + 30% verhoging).

Lamare-Picquot, die in 1865 op acht en zeventigjarige leeftijd te Honfleur stierf, heeft herinneringen nagelaten aan zijn verblijf te Corfou, gedurende de jaren dat de Fransen de Joniese eilanden bezet hielden. Deze herinneringen van een zeer belangstellende, scherp

waarnemende officier van gezondheid, zijn tans gedrukt en door Dr. Pernot van verklarende aantekeningen voorzien. Voor de kennis van de sociale toestanden op Corfou in 't begin der negentiende eeuw is dit boek van gewicht; ook voor beoefenaars der politieke geschiedenis van het eerste keizerrijk is het niet zonder belang.

Wij vernemen hier van een ooggetuige hoe Napoleon sedert de slag bij Wagram een groot aantal officieren der artillerie en genie naar Corfou zond en jaren lang, zonder de aandacht der Engelse vloot te trekken, buitengewoon grote hoeveelheden munitie binnen de muren der sterke vesting wist bijeen te brengen, dit alles, volgens Lamare-Picquot, met het doel om, als de tijd gekomen scheen, Griekenland van de Turkse overheersing te bevrijden, een onderstelling die bevestigd wordt door een bekende plaats uit het *Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1895, blz. 380), waar de keizer spreekt van zijn plannen om voor de Grieken de vrijheid te veroveren door 't gereedmaken te Corfou van alles wat een expeditiekorps van 40 à 50 duizend man zou nodig hebben.

De omstandigheden hebben echter aan het verblijf der Fransen een uitsluitend vredelievend karakter gegeven. Generaal Donzelet, de kommandant van het garnizoen, heeft de zeven jaren die hij op 't eiland doorbracht gebruikt om verbetering te brengen in de droevige toestand van onwetendheid en ekonomies verval waarin de bevolking verkeerde. Een drukpers en scholen werden opgericht, landbouwwerktuigen werden ingevoerd, het ontginnen van de natuurlijke rijkdommen van het eens zo bloeiende eiland werd op allerlei wijze bevorderd. Daartoe werd ook een Akademie van Wetenschappen naar Frans model gesticht. De heer Pernot heeft uit zijn rijke partikuliere verzameling van Corfiotica de statuten van deze Akademie en de eerste vruchten van haar werkzaamheid meegedeeld. Bij het lezen van die stukken moeten wij soms glimlachen. Men bedenke echter dat alleen de eilanders die in hun jeugd naar Italië waren gezonden onderwijs van enige betekenis hadden genoten. Dan is 't niet zo wonderlijk dat bij 't uitschrijven van prijsvragen door de Akademie opgemerkt wordt: „il est désirable que les mémoires... ne soient pas la répétition des écrits d'autrui.” Men moet hier voor alles de goede bedoeling waarderen en ook de praktische geest die, ondanks sommige grote woorden, uit de gehele inrichting spreekt. Het voornaamste doel der wetenschappelijke werkzaamheid moest zijn „la statistique des Iles Ioniennes”; daarnaast paste men university-extension toe door 't geven van cursussen over de eerste beginselen der natuurwetenschappen, over gezondheidsleer en aardrijkskunde van de Ioniese eilanden. Het prospectus omschrijft die leergangen niet onaardig als „des cours pour ainsi dire privés du luxe de la science;” zij waren bestemd voor oud en jong, en door hun eenvoud zouden zij ook passen „aux personnes d'un sexe moins fort et plus aimable.” Vooral jonge moeders zouden welkom wezen.

De vrede die Lodewijk XVIII gedwongen werd te sluiten voerde de bezetting naar Frankrijk terug, volgens Lamare-Picquot tot groot leedwezen, en niet zonder protest, van Fransen en Corfioten. Onder Engels bewind is later de Joniese Akademie herleefd; bekend is de voorliefde van Lord Guilford voor 't invoeren van oudgriekse taal en oudgriekse gewaden bij de plechtige

bijeenkomsten. Of deze Engels-Attiese akademie evenveel prakties werk heeft verricht, kan ik niet zeggen.

Leiden.

D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Meulenhoff's English Library.

Hierin zijn eenigé boekjes verschenen, ten dienste van school en huis, die door hun uiterlijk en inhoud, wel aantrekkelijk genoemd mogen worden.

Voor iemand, die voor een complete uitgave van een schrijver terugschrikt, maar toch gaarne met eenige geschikte stukken wil kennis maken, zijn zulke boekjes uitmuntend.

Het eerste, *Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeeland*, bewerkt door den heer W. van Doorn, heeft dit alleen tegen, dat men door zulk een brokstuk van een roman te geven, dikwijls maakt dat het werk niet gelezen wordt.

The Prince and the Pauper, van Mark Twain, *Poems by Tennyson*, en *Poems by Lord Byron*, respectievelijk geannoteerd door de heeren Bouten, Elshout en van Doorn, zijn allen keurig verzorgde uitgaven, met een wel geslaagde keuze van gedichten, en een enkel woord over het leven van den schrijver.

Gelukkig zien we dat in de aantekeningen, achterin het boek, vele moeilijke woorden vertaald zijn. Zoo is de gebruikelijke onduidelijkheid of soms geheel verkeerde omschrijving, die den lezer niet verder brengt, vermeden.

Alleen het deeltje van Lord Byron heeft die ongelukkige omschrijving van moeilijke woorden nog streng gehandhaafd.

Als dergelijke noten moeten strekken om lezeressen en lezers het opzoeken in een Woordenboek te besparen, wat een povere hulp geven dan de volgende (uit vele anderen): bl. 100 fabric = edifice. 101. to nerve for = to brace oneself for, 101 profuse × sparing, 109 surge = swell.

Waarom achter: battlements (p. 102) niet even gezet: kanteelen, inplaats van: A protective wall on the top of a castle, provided with open spaces at regular intervals?

Zulke noten zijn het kraken niet waard! Maar ondanks dit zal Meulenhoff's English Library zeker vele en grage lezers vinden.

Leiden.

Chr. Kok.

Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kwoekscholen en Normalessen door **Dr. A. J. van der Meulen**, met medewerking van **M. ten Bouwhuys**. Derde druk, bezorgd door **Dr. N. B. Tenhaeff**. Groningen-Den Haag, Wolters. (Pr. geaar-toneerd f 2.50).

Reeds had de Heer Van der Meulen de voorbereidende maatregelen voor dezen druk aangevangen, toen hij op nog te jeugdigen leeftijd werd weggenomen. Ook in dezen vorm blijft het werk echter zijn geestelijk eigendom, waar de Heer Ten Bouwhuys zich wegens andere werkzaamheden heeft teruggetrokken en de Heer Tenhaeff de verbeteringen, waarvan Van der Meulen reeds de wenschelijkheid had te kennen gegeven, grootendeels

heeft overgenomen. In één opzicht heeft hij de piëteit m. i. zelfs te ver gedreven, door nl. de nummering der platen van den vorigen druk tot op bijna de helft van den atlas te behouden. Bij de vermeerdering van het aantal platen kon dit alleen geschieden door inschakeling onder de oude nummers met a. b. c. enz. Bij een herdruk worde de nummering geheel onafhankelijk van de vorige geregeld.

Talrijk is het getal dergenen, die hunne medewerking tot dit boek hebben verleend; ook voor dezen druk werden bijdragen van verschillende zijden ontvangen. Wat thans voor ons ligt geeft een zeer leerrijk beeld van de verschillende tijdperken onzer geschiedenis en beschaving. Op de scholen, waarvoor het werk bestemd is, zal het zonder twijfel welkom zijn, maar ook daar buiten zal het menig beoefenaar van onze geschiedenis boeien. Behalve de meer algemeen bekende platen, vindt men hier ook een aantal nog ongedrukte afbeeldingen van schilderijen of teekeningen, miniaturen, zeldzame platen enz., die wij met genoegen binnen ons bereik gebracht zien. Natuurlijk blijven desiderata over. Zoo hadden wij bij de afbeeldingen van de oudste gedenkteekenen van de beschaving in deze streken gaarne nog iets meer overgenomen gezien van de jongste opgravingen. Naast het hunnebed van Tinaarloos zouden wij het inwendige van een grafkelder, zooals die te Drouwen is blootgelegd, afgebeeld willen zien. Evenzoo zou men verwachten iets aan te treffen aangaande de opgravingen in de schans bij het Uddelermeer en zoekt men te vergeefs naar eene voorstelling van eene terp. Daarentegen geven de opgenomen afbeeldingen van aardewerk en gereedschap een goed overzicht van de verschillende cultuur-perioden. Een zeer goed geheel vormt de afdeeling middeleeuwsche geestelijke en wereldlijke gebouwen. Vooral de platen over romaanschen kerkbouw, door den secretaris der Monumenten-commissie Dr. J. Kalf met interessante afbeeldingen van de parochiale kerk te St. Odiliënberg en van de St. Plegelmus-kerk te Oldenzaal verrijkt, geven een goed denkbeeld van wat hier te lande in dien trant gebouwd is. De Gothiek wordt door mooie voorbeelden en door schematische voorstellingen toegelicht, de beteekenis van den kerkbouw voor het middeleeuwsche leven verduidelijkt door de reproductie van Jan van Eyck's St. Barbara, met de in aanbouw zijnde kathedraal op den achtergrond. Bij de toelichting tot de Haarlemsche St. Bavo (no. 83) had tevens iets kunnen gezegd worden van de op de plaat zichtbare Vleeschhal; zij vertegenwoordigt wel een later tijdperk, maar neemt onder de nederlandsche Renaissance-bouwwerken zulk eene voorname plaats in, dat zij niet mocht voorbijgaan worden. Bij de Librije der Zutfensche St. Walburgs-kerk (no. 93) was eene verwijzing naar Staring's Jaromir's op haar plaats geweest.

De inrichting van een klooster vindt in de schets van het Predikheeren-convent te Gent eene goede toelichting, die van het kasteel in de tekening door Victor de Stuers van het kasteel Brederode; onder de stedelijke gebouwen trekken de gevels van woonhuizen op blz. 45 de aandacht. De middeleeuwsche samenleving, het binnenhuis, de kleederdracht, de uitrusting der krijgslieden enz. worden geïllustreerd door reproducties van schilderijen, miniaturen en beeldhouwwerken. Bij de wapenrusting van Filips den Schoonen had eene beschrij-

ving der onderdeelen kunnen gegeven worden. Over het algemeen is de krijgskunde wel eenigszins stiefmoederlijk behandeld. De portretten, miniaturen enz. geven wel gelegenheid iets van de bewapening en kleeding te zien, maar afzonderlijke afbeeldingen van handwapens en kanonnen, vooral uit den nieuweren tijd vinden wij bijna niet. Ook over de vestingbouwkunde worden wij niet in het bijzonder ingelicht.

Als proeven van middeleeuwsch schrift en versieringskunst is eene zeer mooi uitgevoerde reproductie in kleuren van eene bladzijde uit het Pontificale van St. Marie, aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, opgenomen. Als specimen van eene oorkonde is de stichtingsoorkonde van Zutfen afgedrukt; het is jammer, dat deze zoo klein is weergegeven; het schrift is wel leesbaar, maar lokt niet tot lezen uit.

De 16de eeuw is vertegenwoordigd door een aantal goede portretten van staatslieden, hervormers, krijgslieden en zeevaarders. Onder de voorstellingen betreffende de gebeurtenissen van den tachtigjarigen oorlog missen wij ongaarne een Geuzenpenning, enkele noodmunten van belegerde steden en gedenkenpenningen van belangrijke feiten.

Onze gouden eeuw neemt eene ruime plaats in, ongeveer een kwart van den atlas. De koloniale geschiedenis is daarlij goed verzorgd; fraai is o. a. de kleurendruk naar het schilderij van Jan Pietersz. Coen op het West-Friesch museum. Een goed denkbeeld is geweest het opnemen van een aantal platen naar beroemde schilderingen, tevens van belang voor kleeding, bouwkunst en volksleven. Zoo valt ook te waardeeren, dat naast staatslieden, krijgslieden en godgeleerden eveneens vele letterkundigen en geleerden zijn afgebeeld. Bij de 18de eeuw is in het bijzonder op den stijl der interieurs en op de kleeding, bij de 19de eeuw op het verkeerswezen gelet. Ook de schilderkunst is voor dit laatste tijdperk niet vergeten. Het slot vormt een oorlogsblad.

Nog ééne opmerking kunnen wij niet terughouden, dat nl. bijna geen rekening is gehouden met de nijverheid. De afbeelding van een 14de eeuwsch weefgetouw is nagenoeg de eenige, die daarop betrekking heeft. Toch zou het niet moeilijk zijn, ook de ontwikkeling der bedrijven te illustreeren. Voor de 17de eeuw geven de *Deliciae Batavae variae* en Jan Luiken's *Spiegel van het menselijk bedrijf*, uit welke werken o. a. voor Muller's *Gouden Eeuw* geput is, reeds zeer veel.

Overigens moet men dankbaar zijn voor de groote verscheidenheid, die deze Atlas in toch beknopten vorm aanbiedt. De dikwijls zeer uitvoerige toelichtingen geven duidelijk inzicht in het karakteristieke van de platen en wijzen op allerlei bijzonderheden, die den beschouwer konden ontgaan. De firma Wolters heeft alle eer van het fraaie en duidelijke drukwerk.

Arnhem.

S. P. Haak.

Bij de 1ste Wolters te Groningen-den Haag verscheen de zevende herziene druk van *De uitspraak van het Engelsch met eene korte inleiding in de klankleer* door K. ten Bruggencate.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:
De Waal, Aernout Drost: N. Taalg. XII, 5 (Koopmans)

ADVERTENTIEN.

Zoo juist verschenen:

HANDLEIDING

BIJ DE STUDIE DER VERGELIJKENDE INDO-GERMAANSCHETAALWETENSCHAP

vooral met betrekking tot de

KLASSIEKE EN GERMAANSCHETALEN

DOOR

Dr. JOS. SCHRIJNEN

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

.....
INHOUD: Bibliografie. — Geschiedkundig Overzicht. — Algemeene beginselen. — Klankleer.

.....
Dit werk verscheen in 5 afleveringen en is thans compleet verkrijgbaar voor den prijs van

f15.25.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN.**
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

OVIDIUS ELEGIACUS

Bloemlezing uit de elegische gedichten
-:- van Ovidius -:-

door **Dr. A. VAN IJSENDIJK,**

Rector aan het gymnasium te Gouda.

VIERDE DRUK. -:- Prijs f1,90.

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG
BEGREPEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

.....
Lijst van nieuw verschéenen Boeken, Muziek, Kaarten, enz., verschijnt op den eersten van elke maand. Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post f1.50.

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.
.....

Een hoogst belangrijk en nuttig boek.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek

ONDER REDACTIE VAN

Dr. C. P. MOLHUYSEN en Prof. Dr. P. J. BLOK.

Dit werk zal in ongeveer 12 deelen compleet zijn.

Het 1°, 2°, 3° en 4° deel zijn verschenen.

De uitgave van de volgende deelen wordt zooveel mogelijk bespoedigd zoodat ieder binnen niet al te langen tijd in het bezit zal kunnen zijn van het complete

NIEUW NEDERLANDSCH BIOGRAFISCH WOORDENBOEK

Prijs per deel gebonden f12.50 met 10% crisistoeslag.

Het beschrijvend prospectus met proefpagina is in elken Boekhandel of bij de Uitgevers gratis verkrijgbaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Een waardevol bezit voor iedereen.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parjs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang.

N°. 2.

November 1918.

Finsler, Homer, II (v. Leeuwen). Brakman, Miscella Tertia (Bierma). Schmidt u. Kahle, Volkserzählungen aus Palestina (Snouck Hurgronje). Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects (Kern). Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe	(Sneyders de Vogel). Schütte, Ptolemy's Maps of Northern Europe (Lulofs). Veth, Fransche Caricaturisten (Havelaar). Opvoeding en Onderwijs: Leerplan en Eindexamen v. h. Gymnasium. Rapport (Vürthheim).	Schoolboeken: Wohlrab-Lamer, Die altklassische Welt (v. Wageningen). Berichten en Mededeelingen. Inhoud van Tijdschriften. Recensies.
---	--	--

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Homer. Zwoiter Teil: Inhalt und Aufbau der Gedichte.
Zweite, durchgesehene, auf die ganzen Gedichte ausgedehnte
Auflage. (Aus deutscher Dichtung. Erläuterungen zu Dicht- und
Schriftwerken für Schule und Haus. Band XXIII). Leipzig,
Teubner. 1918. (Pr. M. 5, geb. M. 6.40, halfleder M. 9.40, + 30%).

„La vérité est en marche”, zoo schreef ik eenige jaren
geleden in dit maandblad, naar aanleiding van Karl
Rothe's uitnemende vertoogen over de eenheid van de
Ilias en die der Odyssee¹⁾. Duidelijk blijkt dat ook in
Finsler's boek over Homerus²⁾. „Ich habe seit der
ersten Auflage³⁾ tüchtig umgelernt, nicht nur in Einzel-
resultaten”, schrijft hij, zeer naar waarheid, in de voor-
rede, die van Augustus 1915 is gedateerd.

Een zoo diep ingrijpende wijziging van inzichten komt
niet in korten tijd tot stand, en gaat ook dan nog onge-
merkt voort, wanneer degen, in wiens geest zij plaats
vindt, ze reeds voltooid acht. Daarom is het zeer te
betreuren dat den onvermoeiden onderzoeker, wiens
laatste werk hier wordt aangekondigd, niet nog eenige
levensjaren is gebleven om aan verschillende, reeds door
hem overwonnen meeningen geheel te ontgroeien. De
in wijden kring gewaardeerde rector van het Berner
gymnasium is in het begin van 1916 aan zijn schoone
taak ontvallen. Het thans verschenen tweede deel van
zijn Homerus was toen reeds afgedrukt; er moest nog
slechts een register aan worden toegevoegd, hetgeen
een oponthoud van anderhalf jaar heeft veroorzaakt.
In Augustus 1917 lag het boek gereed.

Had Finsler zich langer kunnen wijden aan het werk,
dat hem zoo goed was toevertrouwd, hij zou ongetwijfeld

nog veel hebben gewijzigd; en wat zou het boek daardoor
hebben gewonnen! Reeds de aanhef biedt een sprekend
voorbeeld van het hier bedoelde. De behandeling van
een vraagstuk der grieksche letterkunde met een uit-
spraak van *Aristoteles* beginnen, is een geschikt middel
om belangstelling te wekken; wie niet aan de eenheid der
Ilias geloofd, zal dus gaarne, zoo mogelijk, een aanhaling
uit *Aristoteles* vooropstellen, waarin die eenheid wordt
bestreden, en allicht zal hij bij den wijsgeer *meenèn* te
vinden wat hij *wenscht* te vinden. Welke waarde echter
kan zulk een uiting hebben voor wie met Finsler „de
Ilias als het naar een vast plan aangelegde werk van een
grooten dichter heeft leeren beschouwen” (bladz. III
et passim)? Niettemin zijn Finsler's eerste woorden
deze: „*Aristoteles* setzt in den Analytiken und der
Metaphysik der Einheit dessen, was wirklich Eins ist,
die der Ilias entgegen. Diese ist ihm insofern eine Ein-
heit, als ihre Teile durch eine gemeinsame Grenze ver-
bunden und durch innige gegenseitige Berührung zu
einem kontinuierlichen Ganzen geworden sind, nicht
aber eine Einheit im Sinn eines Organismus.” Ware
Finsler's handschrift nog eenige jaren in portefeuille
gebleven, deze volzin zou wel gedeld zijn; want bij
onbevange herlezing zou zijn gebleken dat *Aristoteles*
op de aangehaalde plaatsen iets geheel anders heeft
gezegd. De wijsgeer merkt op dat niet elke *logos*¹⁾ een
horismos (*definitie*) is: anders zou men de heele Ilias
wel een definitie kunnen noemen (Anal. post. II 92
en Metaph. VI 1030); alsmede: dat een *logos* een *één-*
heid kan vormen hetzij door zijn *samenhang*, bijv. de
Ilias, hetzij door zijn *kortheid* (Anal. post. II 93 en Metaph.
VII 1045). Met andere woorden: de Ilias, hoe lang ook,
is toch *één logos*²⁾, omdat alles *samenhangt*. Over het
ontstaan der Ilias spreekt *Aristoteles* hier niet, en haar

¹⁾ *Museum* 1911, 323 en 1913, 401.

²⁾ Het eerste deel, *der Dichter und seine Welt* betiteld, verscheen
in 1914 en is *Museum* 1915, 164—170 besproken.

³⁾ Deze verscheen in 1907.

¹⁾ Het dubbelzinnige woord (*gezegde, verhaal*) dient hier wel
onvertaald te blijven.

²⁾ De *Odyssee* heet een *logos* Poët. 1455.

éénheid lijdt bij hem geen twijfel¹⁾; hij noemt dat gedicht slechts bij wijze van *voorbeeld*, als zijnde het meest bekende en langste stuk der grieksche letterkunde. Zoo sprak men wel van een *Ilias kakoon*, om een *zee van rampen* aan te duiden.

Als tweede voorbeeld moge de bespreking van het negende boek der *Ilias* dienen. Een *afzonderlijk* gedicht, onecht en later ingeschoven, is dat door velen genoemd. Finsler heeft leeren inzien dat het wel degelijk van den dichter der *Ilias* zelf afkomstig is, maar meent nu dat deze het eerst later in zijn overigens reeds voltooide epos heeft ingevoegd. Nu, denkbaar is dat zeker, hoewel kwalijk te bewijzen; want hoe wil men nagaan in welke volgorde de dichter de verschillende deelen van zijn plan mag hebben uitgewerkt, daar buiten het gedicht zelf voor dergelijk onderzoek geen gegevens zijn te vinden en de groei van gedichten niet, als die van een embryo, aan vaste wetten is gebonden? — Volgt men nu Finsler's heldere toelichting²⁾ van dat vaak miskende boek IX, en heeft men zich door hem laten overtuigen dat in het stugge aanbod van Agamemnon voor Achilles geen *genoegdoening* lag, dan vraagt men zich af waarom Finsler zich niettemin is blijven aansluiten aan de vaak bij anderen vernomen bewering dat boek IX jonger moet zijn dan boek XI, als zijnde daarmee in strijd; Achilles bewaart namelijk in boek XI over Agamemnons aanbod een verachtend zwijgen³⁾. Die tegenstrijdigheid, die elken lezer tegen het hoofd heet te stooten, zou dus door den dichter der *Ilias* zelf niet zijn bemerkt! Kan het twijfelachtig zijn of Finsler zou bij langer levensduur geëindigd zijn te erkennen dat er geen tegenstrijdigheid is, en dat boek IX — evenals VIII en X, die er nauw mee samenhangen — zich in den geest des dichters geleidelijk uit het onderwerp van het gedicht hebben ontwikkeld? En waarom zou dan niet eerst IX zijn ontstaan, daarna X, daarna XI en de rest?

Een derde voorbeeld. De vermelding van negen krijgsjaren B 134 sqq. heeft in de *Ilias* eenige verwarring gebracht, „daar overigens in het gedicht geen zoo lange duur van den Trojaanschen oorlog wordt aangenomen” (bladz. 26). Met deze opmerking ben ik het geheel eens⁴⁾; maar dat de dichter *zelf* de vermelding van dien tijdsduur aan een ouder gedicht zou hebben ontleend, „wohl ohne es zu merken”, zou Finsler wel niet hebben volgehouden indien die, met den eersten opzet van zijn boek kwalijk strookende, opmerking in zijn geest was blijven doorwerken.

Het zou een gemakkelijk maar verdrietig werk zijn, een lange lijst van dergelijke bezwaren op te stellen, zich aansluitend aan die welke ik in der tijd tegen deel I heb ingebracht. Laat ons liever erkennen dat Finsler ook veel goeds en nuttigs heeft gegeven. De waarde zijner analyse van *Ilias* en *Odyssee* is echter vooral te zoeken in de details, wat hier natuurlijk niet kan worden

¹⁾ In dien zin spreekt hij er ook Poët. 1451, 1459 over.

²⁾ In aansluiting aan Römer, über den Kunstcharakter der hom. Poesie, 1914; vgl. *Museum* van februari 1915.

³⁾ A 609 sq.; vgl. *Museum* 1916, 226, naar aanleiding van Valaton's de Iliadis fontibus et compositione.

⁴⁾ Vgl. het April-nummer der *Mnemosyne* van 1906, en dat van October 1910, = commentationes Homericæ 1911, pag. 17 sqq.; uit laatstgenoemde is de opmerking Finsler bekend geworden.

aangetoond; minder in de algemeene overzichten¹⁾. Langer dan door dit werk, hoe verdienstelijk ook, zal Finsler's naam ongetwijfeld in eervolle herinnering blijven door zijn meesterwerk, *Homer in der Neuzeit*²⁾.

Amden (Zwitserland).

J. van Leeuwen Jr.

G. Brakman Jr., Miscella Tertia. Lugduni Batavorum, Brill. 1917.

Ik zou bijna wel bij mijne kritiek van den derden bundel *Miscella* van den schr. kunnen verwijzen naar de kritiek, die ik in No. 10 van den 22sten Jrg. van het *Museum* van den eersten bundel heb gegeven. Daar waren het loci similes en conjecturen, hier vindt men al weer van hetzelfde laken een pak. Ik zou er zeker tureluursch van worden, als ik niet bedacht, dat een groote hoeveelheid noeste arbeid schuilt in deze 42 blz. tekst en dat deze recht heeft op een ernstige en evenzeer op een welwillende beoordeeling.

Toch kan ik een woord van spijt niet terughouden, dat schr. niet wat beter heeft willen overwegen, wat ik in bovengenoemde kritiek over de loci similes heb gezegd. Is het niet een doelloos werk, al mag het dan ook getuigen dikwijls van groote belesenheid en een sterk geheugen, om de plaatsen bijeen te verzamelen waar dezelfde uitdrukking, b.v. *perpetua continuatione* (die voorkomt bij Arnobius en bij Firmicus Maternus) te vinden is, een ijdel spel des geestes, mogelijk alleen door de onvolledigheid, waarmee ons de Latijnsche literatuur is overgeleverd? Probeer b.v. hetzelfde maar eens voor 't Fransch of voor het Engelsch. Ik kan mij er dan ook allerminste mee vereenigen, dat schr. uit een onvolledigheid in dezen — immers wellicht was ze het resultaat van verstandig oordeelen en beoordeelen — Friedländer een verwijt maakt. Er is zelfs voor mijn gevoel iets ongepast gelegen in de woorden: „Oportuit tamen interpretem ceteroquin tam bene meritum de Martialis carminibus rationem intercedentem inter Senecam et Martialem saepius ostendisse e. g.” Wat wil dat zeggen „rationem intercedentem”. Ik moet beslist ontkennen, dat de voorbeelden, die hij aanhaalt op eenige ratio wijzen. „Quota pars” komt bij Martialis en Seneca maar waar al niet meer voor; „i nunc” komt bij beiden voor, maar is dit iets bijzonders? De gedachte gelegen in Mart. VI, 29 7 „immodicis brevis est aetas et rara senectus” en Sen. Ag. 102 „modicis rebus longius aevum est” komt in eenigszins gevarieerden vorm al bij Herodotus voor en is ongetwijfeld niet door dezen bedacht. Dat al wat te hoog uitgroeit boven 't gewoon menschelijke van korten duur is, behoort tot die gedachten, welke voortgekomen uit de innigste Grieksche volksovertuiging, zich telkens in kunst en volksverhalen weerspiegelen. Ik wil mijne citaten besluiten met de bespreking van twee woorden, bij welke met vrij groote zekerheid het puur toevallige van de overeenkomst tusschen Seneca en Martialis valt aan te toonen. Pag. 40

¹⁾ In deze aantekening zij gewezen op dubbelzinnige — zij het ook overbekende — uitdrukkingen als: Quellen, Vorlagen, Einlagen, Werkstücke, ursprünglich, nachträglich, einarbeiten, anlehnen, erweitern, vorhandenes episches Gut, die Patroklie, die Telemachie, unsere Odyssee, en dergelijke, die de bedoeling des schrijvers op menige plaats onduidelijk maken.

²⁾ Vgl. *Museum* van November 1912.

noemt schr. eenige woorden op, die „bewijzen, dat er tusschen beide auteurs geen geringe overeenkomst bestaat”, en onder deze woorden proxeneta, terwijl hij op de voorafgaande pagina mica heeft genoemd.

Het woord proxeneta, tusschenpersoon bij koop, verkoop en dergelijke, makelaar, dat zijn grieksche afkomst nog duidelijk vertoont, is waarschijnlijk, daarop wijst immers ook de uitgang, van de Zuid-Italische Grieken overgenomen. Het is dus een woord, dat tot de volkstaal behoord heeft en van daar is overgegaan in de zakentaal, zooals het voorkomen Dig. 50 bewijst, en eigenlijk ook al de manier, waarop Seneca het (Ep. 119) gebruikt. Het woord moet dus zeer verspreid zijn geweest en 't is slechts aan 't literaire karakter te wijten van dat, wat we van de Romeinsche literatuur over hebben, dat we 't woord slechts bij onze beide auteurs en in een digestenplaats vinden. Zoo zou men, om eens een voorbeeld ter vergelijking te kiezen, ook heel wat Nederlandsche boeken kunnen doorlezen zonder 't woord deurwaarder te vinden, maar dit bewijst alleen, dat 't gebied van de taal waartoe deurwaarder behoort, zich weinig weerspiegelt in de literatuur.

Het woord mica, dat waarschijnlijk „kleine huurwoning, optrekje” beteekent, immers op de Martialisplaats moet cenatio wel de beteekenis hebben van cenaculum, wordt, voor zoover ik kan nagaan, steeds onverklaard gelaten. Walde spreekt er niet over, Georges rangschikt het eenvoudig onder mica, in de beteekenis van korrel, kruimpje. Het schijnt mij onmogelijk toe, dat dit juist kan zijn. Ik kan mij zoo'n beteekenisovergang niet voorstellen en ook geen voorbeeld vinden, dat deze kan steunen. Het duidelijkst voor de beteekenis van het woord is de plaats van Seneca: „Habitaturum tu putas unquam in mica Catonem ut praenavigantes adulteras dinumeraret” cet. Hij spreekt van Baiae en het is zeer wel mogelijk, dat het woord mica ook eigenlijk in die streken thuis hoort in Seneca's tijd nog, zoodat wij 't woord tusschen aanhalingsteekens hebben te denken. Is dit inderdaad 't geval, dan kan mica een uit 't Dorisch Grieksch overgenomen woord zijn, n.l. *μικρά* (sc. *οικία*), een huis van één kamer, wat in het Latijn de *c a s a* (of *cenaculum*) is tegenover de *d o m u s* (vgl. Petron. 38 „itaque proxime casam hoc titulo proscrispsit: C. Pompeius Diogenes ex Kalendis Iuliis *cenaculum* locat; ipse enim *domum* emit”). In ieder geval het woord mica is er een, dat als aanduiding van een veel voorkomende zaak in de spreektaal een vrij groote verspreiding moet hebben gehad; dat 't slechts bij twee auteurs voorkomt, is daaraan toe te schrijven, dat de laag der taal waartoe 't behoort, zich maar weinig weerspiegelt in een literatuur als de Romeinsche; op eenig verband tusschen de twee auteurs wijst het niet. De schr. onderscheidt hier niet tusschen gewone gebruikswaarden en kunstige formaties of literaire wendingen, die inderdaad op directen invloed kunnen wijzen.

In het eigenlijke kritische gedeelte lijken mij de hoofdst. III en VI, gewijd aan Firmicus Maternus en aan Celsus de verdienstelijkste — ten opzichte van welke schrijvers ik mij overigens gaarne tot de oningewijden reken. Inzonderheid heeft mij de opmerking getroffen, die hij

op p. 36 maakt, naar aanleiding van de daar uit een christ. auteur geciteerde plaats „manendum est in aeternis sedibus, non istis mundi turbinibus diutius stare et deliciis eius atque delictis inlaqueari”, dat na een voorafgaand gerundivum wel een infinitivus staat, waarbij het begrip *m o e t e n* dan moet worden ontleend aan 't gerundivum. Toch had ik gaarne hiervan een uitvoeriger behandeling gezien. Ook al mee, omdat men het optreden van een dergelijke ellips pas zou verwachten in een tijd, waarin de gerundivum-constructie in de spreektaal dood was en geheel was vervangen door de omschrijving met hulpwerkwoord, en dus nog niet in den tijd van Celsus. Ook de meeste andere conjecturen in deze beide hoofdstukken schijnen mij juist of zeer de overweging waard. Hierbij wil ik evenwel een uitzondering maken voor de verandering van *innocenter* (p. 35) in *et nocenter*; *magis et nocenter* heeft iets gewrongens, terwijl het voor de hand ligt om te lezen *magis tum nocenter*.

Over de andere hoofdstukken is mijn oordeel ongunstiger. Had ik Seneca, Apuleius, Plautus of Cicero uit te geven, dan zou ik er wellicht twee conjecturen opnemen. Seneca de *Vita beata*, 13, 4 *ultro* voor *viro*, en Ep. 104, 29 in *civitate*, van de anderen misschien nog een enkele vermelden, doch de meeste stilzwijgend voorbijgaan. En wellicht was dit nog niet onedelmoedig; want er zijn er te veel gissingen onder, waarmee de schr. weinig eer kan inleggen. Zoo de eerste bij Sen. de Prov. 6, 7 <*sine vi*> *trahitur*, waar als *trahitur* goed is *sine vi* overbodig is en als *trahitur* onjuist is, zooals Gertz betoogt, *sine vi* 't eveneens is; zoo de tweede (de *const. sap.* 13, 4) waar hij de lezing van den Ambr. verkeerd opgeeft en waar zijne lezing *postremos* een overneming is van de conjectuur van Haase (die overigens naar mijne meening onjuist is); de vijfde, waaf hij een voortreffelijke conjectuur geeft, maar die niet van hem; maar van Gertz is en in diens editie is opgenomen. De eerste, die hij geeft op Ap. I, 7 *annosam insaniam*, waar Helm *servitutem* leest, is met den zin in strijd, want onze vriend is niet verliefd op de *caupona*, niet een slaaf van zijn hartsucht, maar geheel beheerscht door haar magische kracht; tegen de tweede, waar hij in plaats van *frequentia coetu* in wil voegen na *turbae miscellanae*, *verzet zich* voor mijn gevoel de beteekenis van 't woord *coetus* eenigszins; wat de derde plaats betreft (Met. IV. 23) vind ik zijn conj., evenals trouwens die van Helm, verre achter te stellen bij die van Bursian, die van der Vliet in zijn editie heeft opgenomen. Laten wij hiermee van Apuleius afstappen. Zijn conjecturen op Plautus — hij zegt nog wel „Aliquot versus Plauti Amphitruonis satis facile mihi videor corrigere posse” — zijn zonder uitzondering onverdedigbaar. Eindelijk zijn de gissingen op Cicero de *domo sua*, met uitzondering van de eerste, waar ik niet begrijp, wat voor zin *commendanda* zou moeten geven, ten minste het overwegen waard, hoewel ik er niet mijne instemming aan kan geven, ook niet aan zijn opmerking dat *omni laude digna* een slechte *clausule* geeft.

Er rest mij nog een opmerking naar aanleiding van een zin in de praefatio. „Spero fore” zegt hij „ut observationes meae imprimis ad Senecae dialogos usui sint

ei, qui huius operis novam editionem, quae valde desideratur, curaturus est." Tenzij er aangetoond wordt, dat de deteriores naast den Ambrosianus zelfstandige waarde hebben, iets wat wel mogelijk is, maar tot nog toe niet bewezen is, begrijp ik niet, waarmee men de editie van Gertz ter zijde zal kunnen stellen en waarom naast dit werk zoo'n behoefte aan een nieuwe editie is. Men kan een paar nieuwe conjecturen in den tekst brengen en een paar opgenomene er uit lichten, maar het zal naar mijn meening moeilijk zijn een kritische editie te geven, die 't werk van den verdienstelijken Deenschen geleerde evenaart, laat staan overtreft.

Amsterdam.

J. W. Bierma.

Volkserzählungen aus Palästina, gesammelt bei den Bauern von Bir-Zet und in Verbindung mit Dschirius Jusif in Jerusalem herausgegeben von **D. Hans Schmidt** und **Dr. Paul Kahle**. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, 17 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1918. (Pr. M. 14, 40).

Hans Schmidt werkte in den winter van 1911 bij het Deutsche Evangelische Instituut te Jerusalem. Drie weken daarvan bracht hij met den inlandschen, onder Deutsche leiding gevormden onderwijzer Dschirius Jusif in diens geboortedorp Bir-Zet, in het Ephraimgebergte, door. Dschirius liet de mannelijke en vrouwelijke dorpelingen 64 vertellingen in hun boerendialect van het Arabisch voordragen, en hij volgde zooveel mogelijk hunne voordracht met de pen of schreef anders het gehoorde zoo spoedig mogelijk uit het geheugen op. De transcriptie van het Arabische klad in Latijnsch schrift bezorgde Dschirius met zijne zuster, en verder hielp hij Schmidt de verzameling in het Duitsch vertalen. Later heeft Kahle, met belangrijken steun van Stumme en Littmann, de teksten en de vertaling grondig herzien, de daaraan te ontleenen grammatische gegevens in eene schets van ongeveer 50, de lexicographische in een glossaar van ruim 30 bladzijden samengevat. Schmidt voegde er eene inleiding bij over den inhoud der door hem in 9 categorieën verdeelde verhalen, die hij vooral uit het ethnographische en uit het vergelijkend folkloristische gezichtspunt trachtte te waardeeren; verder ook alphabetische registers van 1. zaken en namen en 2. sprookjesmotieven.

De ruim 250 bladzijden tekst met daartegenover geplaatste vertaling danken wij dus in hoofdzaak aan Dschirius; de wetenschappelijke bewerking voor Europeesch gebruik aan de genoemde orientalist. De inleiding van Schmidt (30 bladzijden) heeft ook nog van anderen medewerking ondervonden, inzonderheid van wijlen Prof. Chauvin te Luik.

Wanneer men in aanmerking neemt, in hoe korten tijd de verzameling tot stand kwam, en onder hoe onverwacht moeilijke omstandigheden de bewerking plaats vond, dan zal men aan het geleverde gaarne eene loffelijke vermelding toekennen. Toch blijft het — al mag men niet aan alle onderzoekers op dit gebied de eischen stellen, waaraan een Wetzstein voldeed — te wenschen, dat zulke snelopnamen uitzonderingen blijven, dat in den regel de eerste opnemer taalkundig degelijk voorbereid zij en meer tijd aan het werk bestede.

Dat Schmidt het Arabisch niet beheerscht, toonen

dadelijk de laatste woorden van zijn „Vorwort": „*ma' es-salām*” hebben zijne vrienden hem zeker niet toegeroepen, maar „*ma' es-salāmah*”, d. i. „met welzijn.” Hetzelfde woord wordt anderszins miskend o. a. tekst 36⁵, waar de vocatief „*jā hafiz issalāme*” in de vertaling en in het glossaar verschillend, maar beide malen verkeerd wordt weergegeven: het beteekent: „o gij hoorder, wiens welzijn behoed worde!” In tekst 1 staat voor *chāf alla*” in de vertaling parenthetisch: „fürchte Gott”; het beteekent echter „*misschien*” (ik vermoed, dat) zooals ik reeds op bladz. 30—31 van den Feestbundel aan Prof. M. J. De Goeje (Leiden 1891) aantoonde. In 17⁶ is weer eene uitdrukking in vertaling en glossaar verschillend, maar telkens onjuist opgevat door misverstand van den stam *h̄rm*, die hier „berooven, van iets verstoken doen zijn” beteekent: Wien God geeft, die blijft niet verstoken, ontvangt werkelijk.” In 20¹ is „*ašir* niet „Vesper”, maar „namiddag”, moet men voor „sie sassen” lezen: „*wij zaten*” en iets verder: „Du heisst doch der Vater des Doktors und der Scheich des Dorfes”; de aantekening over *ichtijār* is onjuist en de plaats bij Landberg, waarnaar de noot verwijst, is niet begrepen. 20² „sassen wir auf diesem Sitz”, lees: „... in dieser Weise”. *ibn ilharām* (35² vergel. 59, noot 3) beteekent altijd „hoerenkind” en wordt in ernst en scherts als scheldwoord gebruikt. Bij 36, noot 21 moest aangeteekend zijn, dat zulk eene ethnographische mededeeling van den dorpeling over den Bedoewien alleen anecdotische beteekenis heeft. In 37¹⁰ is de uitdrukking, die in noot 12 besproken wordt, geheel misverstaan; zij beduidt, dat de geheele wereld den broeders te eng werd toen zij het bericht vernamen. In 47⁸ is *kallha* door *kālat ilha* te vervangen; in 48² moet „jener Knabe” zijn: „ein Knabe”; in 48³: „Dieses Tal ist...”, lees: „Dies ist ein Tal...” *il-ma'rif* in 52¹ is niet „die Bekantschaft”, maar het goede, de hulp, die men van menschen ondervindt. Terecht verbetert het glossaar de vertaling van 53¹ met „ohne Nässe in seinem Auge zu haben”, maar dit duidt alleen den dood aan, zonder de bijgedachte van snelheid. *fard ikrime* in 55¹ (vergel. noot 3) is niets anders dan „het eene oog”; dit lichaamsdeel wordt hier als het edele aangeduid. *ċin* in 56¹ (en andere plaatsen) wordt in het glossaar ten onrechte van het Perzische *ċin* afgeleid: het is het Arabische *kin* = *ke'in* = classiek *ka'an*, eigenlijk: „het is alsof, het schijnt wel, dat”, maar als stopwoord zeer gebruikelijk bij den overgang tot een nieuwen zin, zoodat het vaak de plaats van ons „toen” inneemt. In 57⁶ leze men voor: „brachte das Gut zu seinem Platz zurück”: „en het goed kwam terug, waar het behoorde.” De stam *hrj*, in 58¹ door „scherzen” vertaald, is in den Hidjāz het gewone woord voor „praten”, en deze beteekenis schijnt ook hier wel te passen. *šlāt imhammad* (58⁴) is niet „Gebet des Mohammed”, maar de bekende, bij allerlei gelegenheden in de Moslimsche litteratuur en conversatie herhaalde zegenspreuk over den Profet, waaraan men ook bijzondere magische krachten toeschrijft. *hōlna* 59¹) is niet: „um uns”, maar: „onze kracht”. Men ziet, dat het den Europeeschen opnemer vaak ontbrak aan de noodige bekendheid met het Arabische taaleigen en met het Moslimsche spraakgebruik;

blijkbaar heeft hij hierdoor ook nu en dan zijn inland-schen helper misverstaan. Aan Dschirius mag het wel toegeschreven worden, dat de teksten en de vertaling toch in het algemeen bruikbaar zijn, en dat Prof. Kahle over de spraakkunst en den woordenschat van het dialect van Bir-Zet iets belangrijks heeft kunnen schrijven.

De grammatische schets is verdienstelijk. § 5g, noot 3 is *sullár* terecht met „Bedecker” weergegeven, en niet, zooals hier en daar in de vertaling, met „Behüter”; § 6g is *imbérih* niet *el-báriha*, maar = *el-bárih*, waarbij *en-nahár* of *el-jaum* is aan te vullen; § 12e zijn de voorbeelden niet van denzelfden aard: *hu* als *damtr al-fašl* en *hu* als *damir al-ša'n* zijn met elkaar verward; § 17i, 9 is *ša'tab* liever met *š'l* dan met *lhb* in verband te brengen; § 25e, 3 is *ukbálak*, dat in het glossaar etymologisch juist verklaard wordt, niet „hoffentlich”, maar: moge het volgende (geluk van dezen aard) zijn voor . . .”, zoodat men ook zegt: „*ukbálak*, *ukbálakum*”; § 26e staat *addár* feitelijk voor *ala al-dár*, zoodat ook hier het artikel geassimileerd is; § 29a—d had nog (*hat-la la* = „dat niet” vermelding verdiend.

De folklorist en de ethnograaf zullen niet zonder eenig voordeel met deze verzameling kennismaken, maar mij komt het voor, dat toch hare waarde voor de beoefenaren van het Nieuw-Arabisch veel grooter is, en dit is zeker voor een goed deel te danken aan de wijze, waarop Prof. Kahle de door Dschirius geleverde ruwe bouwstoffen voor het gebruik heeft toebereid.

Léiden.

C. SNOUCK HURGRONJE.

Eilert Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects.

(= Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 12. Nr 6).
Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz. 1917.

Tot degenen die de hulp van de plaatsnamen hebben ingeroepen om te bepalen binnen welke grenzen een of andere klankverandering zich in Oudengelse tijd uitstreckte, behoort ook de Zweedse geleerde Eilert Ekwall, die ons tans opnieuw de vrucht van een dergelijk onderzoek aanbiedt. Ditmaal betreft het de grenzen van de breking van de Germaanse *ǣ* vóór *l +* konsonant en de ontwikkeling van dezelfde klank vóór dezelfde groepen, maar in de volgende lettergreep gevolgd door een *i* of *j*. Wat de breking van *a* betreft, steunt Ekwall vooral op plaatsnamen die samengesteld zijn met woorden als *c(e)ald*, *c(e)alf*, in mindere mate op namen die woorden als *(e)ald*, *w(e)ald* bevatten. Zoveel doenlik wordt rekening gehouden met de mogelijkheid van foutieve overlevering, verkeerde spelling, invloed van vormen uit andere streken, zodat de uitkomst van het onderzoek wel de indruk maakt betrouwbaar te zijn. De gissing van Morsbach (door twee van zijn leerlingen wereldkundig gemaakt), dat *a* alleen in 't Zuidoosten in *ea* was veranderd, blijkt onjuist: *ea* was een algemeen kenmerk van alle Saksiese en Kentse tongvallen, en tevens: *ea* was tot deze beperkt. 't Gebied van de *ea* omvatte alle streken ten Zuiden van de lijn Teems — Avon — Kanaal van Bristol en enige graafschappen benoorden die lijn, naar het schijnt zelfs een deel van Huntingdonshire, oorspronkelijk misschien ook geheel Gloucester- en Worcestershire, in welke beide laatste evenwel al heel vroeg, misschien al in 't Oudengels

tijdperk, de uit het Noorden opdringende *a* (*ǣ*) de *ea* verdreef. Ofschoon de grens over 't algemeen goed overeenkomt met de kerkelijke afscheiding tussen Saksiese en Angliese diocesen, zijn er enkele afwijkingen, die Ekwall beproeft te verklaren, o. a. door aan te nemen dat Huntingdonshire een Saksiese kolonie was.

Hoe staat het echter met de toestand in 't Middelen-gels, waar behalve in 't Zuidoosten de literatuur uitsluitend vormen als *cǣld* (uit *cǣld* < *cald*) vertoont? Er zit niets anders op dan een snelle verdringing van de *ea* door de niet-gedifthongeerde klank uit niet-Saksiese of -Kentse streken aan te nemen, iets waartoe de vroeger bekende feiten ons toch al tot zekere hoogte noopten; 't geloof aan enkele Zuidelijke gewestspaken die in 't Oudengels tijdperk in 't onderhavig geval een ongedifthongeerde *a* zouden hebben bezeten, wordt door Ekwall's nasporingen ernstig geschokt.

Moeieliker was het onderzoek naar de ontwikkeling van de Germaanse *ǣ* vóór *l +* konsonant, gevolgd door een *i* of *j* in de volgende lettergreep. Haast de enige bestanddelen van plaatsnamen die hiervoor in aanmerking kwamen, waren woorden voor 'bron', Oe. *wiell*, *-a*, *-e* en (in geringe mate) het verwante woord *wielm*. De Schrijver komt tot het volgende besluit: in 't Zuidelijk Middelen-gels had het Westen *i*, het Midden na *w u*, het Oosten *e*, in de overige delen van Engeland heerste in 't Westen tot en met Zuid-Lancashire *a*, ten Noorden van de Ribble en in 't Oosten *e*. Het is jammer dat de proefwoorden met een *w* beginnen, daar zodoende niet blijkt of de *u* in Dorsetshire e. e. van deze voorafgaande labiaal afhankelijk is; andere nadelen van *wiell* noemt Ekwall zelf (blz. 41 e. v.). 't Gevolg van een en ander is dat de resultaten van het tweede onderzoek vager zijn en gedeeltelijk minder vaststaan dan die van het eerste, maar in 't grove mogen zij toch ook met gerustheid worden aanvaard.

Als toegift poogt de Schrijver een tegenstrijdigheid te verklaren die schijnt te bestaan tussen zijn eigen bevindingen en de Middelen-gelse teksten aan de ene kant en de Oudangliese teksten aan de andere. Volgens deze laatste zou vrijwel geheel Anglië *æ* hebben gehad, terwijl de Middelen-gelse plaatsnamen en tongvallen alleen in een deel van 't Westelijk Middelland *a* (uit *æ*) vertonen, elders *e*. Ekwall gist nu dat de *æ* vóór *l +* konsonant in Oostmerciëse en Noordhumbriëse teksten een andere klank voorstelde dan de *æ* in Westmerciëse, en wel „een open *e*-klank, zo iets als | *ε* |, die verschilde van *e* in *set* en *æ* in *hætt*, maar toch genoeg op de laatste geleek om gewoonlijk *æ* te worden geschreven”, en die later met de *e* in *bed* zou zijn samengevallen, terwijl de Westmerciëse echte *æ* in *a* overging. Dat er al in 't Oudanglies een verschil bestond is zeker, en de gissing kan juist zijn.

Met de hem ter beschikking staande gegevens zal Ekwall wel alles bereikt hebben wat er te bereiken viel, zodat hij aanspraak heeft op onze dankbaarheid voor zijn belangrijk geschrift.

Groningen.

J. H. KERN.

O. M. Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. fl. 1.75; geb. fl. 2.25).

De heer Robert is onder hen die het moderne Frans

bestuderen wel een van de ijverigste : met liefde gaat hij het leven der taal na en vestigt de aandacht op allerlei verschijnselen van idiomatische, syntaktische, stylistische en lexikologische aard. Zo ook in dit werk, waar hij de verschillende kwesties die in zijn *Grammaire française* geen plaats konden vinden of daar niet met de vereiste uitvoerigheid konden behandeld worden, in bijzonderheden bespreekt. Natuurlijk vormen deze *études* geen eenheid; schrijver heeft hier in los verband allerlei wetenswaardigs bijeengebracht op verschillend gebied; ja, hij heeft zijn lezers zelfs het lezen van Franse advertenties willen vergemakkelijken. Toch is er wel eenheid van gedachte: het is er de heer R. vooral om te doen geweest uit het allernieuwste Frans aan te tonen hoe het volk zich tal van wendingen veroorlooft die misschien weldra het burgerrecht zullen verkregen hebben: „l'erreur d'aujourd'hui s'est trop souvent trouvée être la vérité de demain” (bl. 209). Biezonder lezenswaard zijn bij voorbeeld de bladzijden gewijd aan de „termes subjectifs et exclamatifs” (waarom uitdrukkingen als *avec ça, plutôt* e. a. onder een ander hoofd zijn ondergebracht, is niet duidelijk); zeer leerrijk voor Nederlanders zijn ook de bladzijden waarin het gebruik van *on* en het verschil tussen *messieurs* en *hommes*, tussen *tu* en *vous* met talrijke voorbeelden worden opgehelderd. De heer R. behoeft zich niet te verontschuldigen dat hij zoveel citeert; integendeel, het is een van de beste kanten van zijn boek dat wij ons door middel der citaten een heldere voorstelling van het moderne taalgebruik kunnen maken.

Te midden van al dit nieuwe Frans, dat nog worstelt om algemeen erkend te worden, doen een paar artikelen met aardigheden en woordspelingen enigszins vreemd aan; hetzelfde is ook het geval met de paragraaf getiteld *Le pauvre Subjonctif*, waar schr. een lans breekt niet alleen voor het gebruik van de Subjonctif in het algemeen, maar ook voor de befaamde *Imparfait du Subjonctif*. Terwijl de heer R. in de ruim tweehonderd bladzijden van zijn boek deze vormen, meen ik, nooit gebruikt heeft, verklaart hij nu in één zin: „il faudrait seulement que les professeurs *daignassent* prendre quelque soin de la santé de la langue . . . et il faudrait d'abord qu'ils ne *donnassent* point le mauvais exemple” (bl. 207). Het feit dat beschaafde Fransen zelf die grammatikale vorm voor geaffekteerd houden en lelik van klank bewijst immers juist dat niet de slordige volkstaal, maar ook de algemene beschaafde omgangstaal de *Imparfait du Subjonctif* niet meer kent.

Tot slot mogen hier enige kleine opmerkingen blijken geven van de belangstelling waarmede ik het werk van de heer R. gelezen heb. Bl. 3. *Déjà* moet in de aangehaalde voorbeelden dikwels vertaald worden door „toch al”. — Bl. 8. Het lijkt me onwaarschijnlijk toe dat *donc* uit de oorspronkelijke, reeds lang vergeten betekenis van „toen” die van „op dit ogenblik” zou hebben ontwikkeld, en in de zin *De qui me parlez-vous donc?* behoeft men het niet noodzakelijkerwijs door „nu” te vertalen. — Bl. 11. De beide groepen: *elle pleurait toujours* en *je le veux toujours* zijn moeilijk te onderscheiden; in *elle y est toujours*, dat als voorbeeld van de eerste groep geciteerd wordt, kan men *toujours* evengoed door „nog immer”, of liever „nog altijd”,

vertalen als in de tweede groep. — Voor *toujours* met de betekenis van „toch” had gewezen kunnen worden op dezelfde overgang van betekenis bij de Hollandse woorden *in ieder geval* en een soortgelijke bij *altijd*. — Op bl. 21 is niet duidelijk gezegd dat we in *qui ça, comment ça*, enz., te doen hebben niet met het bijwoord *ça*, maar met het voornaamwoord *ça* = *cela*. — Bl. 105. Het feit dat men op het platteland wendingen gebruikt als *On n'est-il pas autant que les dames?* bewijst in het geheel niet dat in *on* de nominale kracht van *homo* nog gevoeld wordt; men weet dat *ti*, uit zinnen als *Pierre vient-il?* in de volkstaal een vraagpartikel is geworden; op bl. 114 vindt men daarvan een voorbeeld: *J'pourrions t'y point l'mettre dans la saumure?* — Bl. 114. Onder de incorrecte volkstermen worden ook geciteerd *soye* en *aye* voor *soit* en *ait*; het geldt hier evenwel slechts een incorrecte schrijfwijze. — Bl. 120. Het is minder juist uitgedrukt, als schr. van zinnen als *On les suppose invisibles l'un à l'autre* verklaart: „ces adjectifs régissent l'un à l'accusatif”. — Bl. 122, noot, wordt verwezen naar Tobler, *Vermischte Beiträge*. Het is jammer dat schr. serie en bladzijde niet opgeeft; over het algemeen zit er niet veel systeem in de wijze van citeren. — Bl. 127. Het is minder juist te zeggen dat in *Il a le genou facile* het bijv. nw. betrekking heeft op het onderwerp. — Bl. 130. *Ce fut un étonnement*; men kan niet zeggen dat *fut* hier geheel dezelfde kracht heeft als *causa*. — Bl. 137. Schr. maakt een scherp onderscheid tussen *mon niais de beau-fils* en *ce nigaud d'Angel*, alsof in het eerste geval *niais* het volgende zou bepalen, terwijl in het tweede het verband juist andersom zou zijn. In beide gevallen toch zet men eerst het krachtwoord, dat eerst daarop nader omschreven wordt door de genitief; het gebruik van een bezittelijk of aanwijzend voornw. wijzigt de aard der constructie niet.

Leiden.

K. Sneyders de Vogel.

Ptolemy's Maps of Northern Europe. A reconstruction of the prototypes by G. Schütte ph. d. published by the Royal Danish Geographical Society. Copenhagen, H. Hagerup publisher. 1917.

Welk verband bestaat er tusschen Ptolemaeus en den oorspronkelijken staat van den atlas, globaal in het VIIIe boek zijner *Geographia* aangegeven? Mag er bij de 26 (27) kaarten, daarnaar geconstrueerd, gedacht worden aan eenig werk van eigen hand, een verbeterde uitgave eigenlijk van het werk van Marinus Tyrius? Deze arbeid van 20 jaren zoekt een antwoord, eene proeve der waarschijnlijkheid, zoo men wil, waarbij de auteur zich even vindingrijk als voorzichtig betoont. Publicaties gingen reeds vooraf in the *Scott. Geogr. Mag.* 1914, de uitspraak daarin (§ 2): „There is not the slightest reason for doubting that the atlas is due to the author of the famous *Geography*” klinkt hier vrij wat zachter. Het onderzoek echter is zeer belangrijk, ook in algemeenen zin: welk geograaf heeft niet bij de lectuur van Strabo, Plinius, Ptolemaeus e. a. zich eene voorstelling trachten te maken, hoe de bij hen telkens vermelde *πίνακες, γεωγραφία*, *tabulae* — de kaarten dus! — er uit zagen, of ontstonden? Dat is de lastige puzzle hier. Het materiaal leverden vele M. S. S., zeer goede zelfs (het Athos m. s. fascimilé van Langlois 1867), het beste de cod. Vat. Urbinas 82 van

welks onderzoek de in deze bekende P. Jos. Fischer S. J. voorloopige resultaten meedeelde op den Geogr. Tag. te Innsbrück 1912. Van diens topographisch schema ging Schütte uit, aan hem droeg hij zijn werk op.

Van wien nu zijn die kaarten afkomstig? Algemeen golden zij als constructies naar den tekst, ontworpen door Agathodaemon uit Alexandrië Ve eeuw, aldus o. a. Kiepert, Berger, Christ, Zondervan, zijn naam wordt genoemd in de codd. Vindob. en Venet. (Forbig. I. p. 410). Aan Ptolemaeus, voorzichtiger uitgedrukt: the Ptolemaic constructor, dacht men zelden; Brehmer 1822, Heeren 1828, eerst Fischer (na eene collatie van meer dan 40 M. S. S.) dan Dinse en te voren Jelic (Urb. 82) wierpen theoriën op van authenticiteit. Kunnen die atlassen ooit van Ptol. zijn? Naar zijn eigen verklaring niet; cf. Geogr. I. 18, 2: Uit de beschrijving leiden wij gemakkelijk de kaart af, maar in de practijk! *τό τε γάρ ἀει μεταφέρειν ἀπὸ τῶν προτέρων παραδειγμάτων ἐπὶ τὰ ὕστερα διὰ τῆς κατὰ μικρὸν παραλλαγῆς εἰς ἀξιόλογον εἰσῆθαι ἔδειξεν ἀνομοιότητα τὰς μεταβολάς*, ergo het toenmaals copieeren bedierf steeds meer en meer het kaartbeeld. Berger zeide kortweg: Ptol. wollte absichtlich keine karte liefern, het aangehaalde citaat lokt bijna tot zoo'n apodictische uitspraak uit. Verder zijn de bestaande atlassen in cylindrische projectie uitgevoerd op één na, Ptol. had natuurlijk de conische gebruikt. Ten slotte, wie dorst tornen aan de rechten, die Agathodaemon zich door de eeuwen na hem, zelfs in M. S. S., zag toegewezen? Zijn werk bléef, veranderd wel en aangevuld, gemoderniseerd ook, toen saec. XV Jac. Angelus Ptolemaeus' Geographia voor het eerst in 't Latijn deed verschijnen, (Gr. tekst later door Erasmus), eene metamorphose, waaronder ook Strabo in de Latijnsche vertaling van Guarinus en Gregorius voor 't eerst het licht zag.

Ziedaar de voornaamste argumenten der ongeloofigen in Ptolemaeische originaliteit, terwijl o. a. Kretschmer nog in 1914 (Peterm. Mitt.) haar toeschreef aan Agathod. Het auteurschap van den laatste gold als het meest beslissend, geen wonder dus, dat Schütte's weerlegging het eerst gericht is tegen dezen mystical author door te vragen: wie was hij, wanneer leefde hij? Ergo de chronologie spreke zich uit! Terecht wijst schr. na Fischer op de bij dieper onderzoek opvallend-belangrijke ethnic signs, de volksstammen en hunne steden, accuraat in den atlas overeenkomend met den tekst en op eenige correspondentie met de Mozaische Madaba-krt, de Tabula Peut. en Notitia Dignitatum in cartographische techniek. Belangrijke verschillen echter blijken er! Ptol's werk steunt geheel op dat van Marinus (Geogr. I, 6), voegde er aan toe (id. 17), verbeterde (id. 18), maar onzeker blijft, waarin, al kennen wij zijn critische principes (id. 5) en zijne afkeer van *τὸ πολύχουον* (II, 1, 8), the mixed stuff, d. w. z. ethnographisch-historische bijzonderheden, enkele algemeene uitgezonderd: de groote astronoom en geograaf hechte alleen aan plaatsbepaling (II, 1. 7).

In tegenstelling met de bovengen. kaarten, opvolgend verschenen in saec. IV, V, VI, die een geleidelijken achteruitgang vertoonen, zoodat de Tab. Peut. mee te nemen was in een reistasch als railway-maps, bleven de Ptol. krt. intact bewaard in de M. S. S. als a traditio-

nal sanctuary, — en wij moeten den auteur toegeven, dat in die stabiliteit veel ligt. Hoe nu door te dringen in the Ptolemaic labyrinth? Van § 6 — § 16 worden in klassen ingedeeld the errors and arbitrary arrangements of Ptolemy, merkwaardig vooral door bewijzen van gebrek aan kennis van het Latijn (gedeeltelijk al vroeger (Herm. Müller) ontdekt) bij the Greek constructor of the Ptolemaic atlas, o. a. Tac. Ann. IV; 73: ad sua tutanda wordt bij Ptol. II, 11, 12: *Σιατούτανδα* een stad (!) in Germanië, *Μαρόβουδον* (II, 11, 14) ook in Germ., lijkt ongetwijfeld eene verbastering van den naam Maroboduus, koning der Marcomanni, cf. Tac. II. 62: Catualda, profugus olim vi Marahodui . . . , van *Βουρίτιον*, *Ούίρουον*, *Ούίρτιον*, *Ρούγιον*, *Σκοόργον*, steden in volgorde, in Germanië opgenoemd II, 11, 12 duidt de eerste op een Rom. versterking (munitio, aldus reeds Müller), Viritium klinkt ook Latijnsch, Bunition Virunon gelezen als munitio(n) Virunōn zou beteekenen: vesting bij de Viruni, een stam door Ptol. vermeld II. 11, 17, Viritium kan praefixum zijn van een der beide laatste. Het monsterachtige *Τευτονόαροι* naast *Ούίρουνοι*, volksstammen geplaatst tusschen de Saxones en Suevi II. 11, 9, volgens Müllenhoff ['n verzinsel van een Rom. geograaf¹⁾], brengt Schütte scherpzinnig terug tot een oorspr. Lat. lezing: TEUTON VARI VIRUNI, Ptol. dacht aan den uitgang vari, zooals Pictavarii, Andegavarii in plaats van Pictavi, Andegavi . . . men denke dus ook hier aan een prototype van Lat. herkomst. Terecht verbaast zich schr. over zulke bêtises bij een geleerd geogr. — en Rom. burger nog wel! —, dat hij zoo slecht Latijn kende, sprekende voorbeelden van verknoeiing van barbaarsch-Gall. namen bevestigen dit. Nomina barbarica, a field of ruins, zijn slechts door the entire milieu te herkennen. Metathesis, apocope, parasitische aanhechtsels, verbastering, herhalingen zonder grond, zijn fouten overal te vinden, nog erger is de zucht om barb. namen te identificeren met welbekende uit het imperium Rom., even misleidend als het nostrificeren biz. (in Italië's omgeving — verschijnselen, ook te vinden bij Strabo o. a., die aanmanen tot groote voorzichtigheid, een zwarte vlek tevens werpen op Ptol's werkzaamheid en geenszins warden goedge-maakt door een vrijwel betrouwbare exactheid in plaatsbepaling, — wat komt daarvan terecht, als de naam of verkeerd bleek, of niet eens bestond, omdat bvb. een appellativum voor een nomen proprium werd aangezien? Onbekende en meer bekende streken, waarin bij steden, rivieren, castella, bergen, grenzen, wegen, kusten uit één naam er twee of drie zijn ontstaan, kunnen dit lot ondergaan hebben door vergissingen, omdat nu eenmaal de Rom. voorstellingen spec. van N. Europa allesbehalve accuraat waren, absoluut verkeerd is het bovendien nog 't ontbrekende aan te vullen door verdubbelde en verkeerd gelezen Lat. woorden: this sort of „making geography” maakt bekende streken daarenboven onherkenbaar, verraadt eene neiging tot individual abundance. Daarin ligt schuld bij Ptol., zijn eigen, gewilde, drievoudige classificatie van het

¹⁾ Kras is trouwens M.'s oordeel over oude geogr.: Marin. en Ptol. zijn schlimmer als Poëten und Prunkredner, zij zijn de Sudelkoche der class. geogr., Strabo is een arger Tölpel!!

kaart-materiaal in volkeren-districten, steden, eilanden met de ieder toekomstige onderscheidingen berust op een schematisch indeelen naar Ptol's wensch, meer ornamental and geometrical than truly topographic. De schr. had dit vermoeden van geogr. willekeur zeer kunnen versterken door te wijzen op de conservatieve gedragslijn bij Strabo om de sinds eeuwen vastgelegde kaartplaatstiek te behouden: hoe handhaaft deze de eenmaal aangenomen *σφαιρικός* van Eratosthenes, omdat men blijkbaar gewend was aan zulke mathematische grondslagen voor de oecumene, welke 3 continenten Asia, Libya en Europa de driehoeken eener legkaart vormden.

Na dit gedeelte, historisch-philologisch, volgt het meer technische over de atlanten zelf in hunne reconstructie uit aannemelijke prototypen, zich verradend door dubbele of driedubbele namen, herkenbaar soms aan de enkele, de ruggegraten als 't ware der oude vóórbeelden. Welke waren dit? Wat den tijd betreft, kunnen Marin. of Ptol. gelezen hebben beschrijvingen van Strabo, Plin., Tac. (Germania), uit hen drie, vier malen dezelfde namen hebben genomen zonder dit te bemerken, met het doel ze thuis te brengen in the frame-work van het Rom. imperium (cf. bovengen. lezingen: ad sua tubanda, Marabudum etc.), of zij kunnen uitgegaan zijn niet van descriptive works, maar van ready-made maps. Dit laatste acht Schütte 't meest waarschijnlijk, echter, waag ik te vragen, was de eerst eeuwen later bekend en erkend geworden Strabo, toen saec. II reeds als geograaf van gezag in handen?

Bij de nu volgende bespreking en vergelijking der prototypes wordt met lofwaardige consequentie voor ieder uitgegaan van deze gegevens: summary of contents-Ptolemaic localisation — definition of limits-general topographic scheme — statistical features — occurrence of duplicates — linguistic marks — literary milieu — examination of details, met conclusion aan 't slot; cartographisch is dat alles na te gaan in de prototypes uit den cod. Urbin. e.a., kaartstukken van de tab. Peut. al gedeeltelijk verschenen vroeger in the Scott. Geogr. Mag., aan het eind van dit werk afgebeeld, bijzonder interessant is het werkplan geworden door vergelijkingsproeven met de moderne kaart.

Met Europa wordt de rij geopend, zijn torso opgebouwd uit 7 prototypes, de bouw is zeer verward: de Grieken kenden het niet, de Rom. bijna niet, allermint het N. The Ptolem. constructor blijkt al dadelijk a bad philologist, schijnt slechts van ready-made maps te zijn uitgegaan, biz. van de kaart van Augustus van het imp. Rom., type der Itineraria en aldus verwant met de tab. Peut. Onnoodige verdubbeling der namen valt weer op, wier Lat. oorsprong wij kennen: *Μουρίτιον*, *Τετρονάποι* etc. Constant zijn spelfouten: vooral bedorven uitgangen, -ω, -ov, -ovη in plaats van 't correcte -ovv, -ovες voor -ovες, -αov, -εov voor -av, -ev enz. bijna alle verkeerde transcripties van een Lat. origineel: waarom bij deze niet vergelijkend naast elkaar gezet de Lat. en Gr. spelwijze? De gelijke karakters nu in den tekst spreken minder duidelijk, trouwens met angstvallige zorg is het geheele boek door de Griekse schrijfwijze vermeden.

The literary milieu voor Eur. verdient bijzondere aandacht; ondanks de rudimentaire kaart-ontwerpen, zijn licht herkenbaar the political or mercantile events, die de hist. geogr. in N. Eur. vóór Ptol. kenschetsen; die 17 belangrijkste data van 't jaar 58 v. C. af (Caesar) tot aan de aanrakingen der Rom. met Marcomanni en Dacii 166—180 p. C. worden opgehaald uit oude bekenden, de kaarten schijnen goed van hunne berichten te hebben geprofiteerd, de opera van Agrippa, Augustus, Strabo, Tacitus, Plinius, Mela e. a. bevatten daarvoor een schat van namen. Hoe hopeloos het op 't eerste gezicht lijkt uit die schrijvers herkenningmateriaal te ontdekken, een houvast gaf (zooals de anonyme *χωρογράφος* bij Strab., een Romein, had Schr. er bij kunnen voegen) natuurlijk hier de chorographia Augusti, de kaart van het Rom. imp. 7 a. C. voltooid en meermalen bijgewerkt biz. wegens de toenemende kennis van het N. en van de Germ. en Deensche kusten; aanvulling geeft nog later de Tab. Peut. in soortgelijk type: die correspondentie is opvallend.

Wie was nu de auctor van protot. A? De vermelding van het vallum Hadrianum en Rom. wegensysteem in Dacië duiden op een werk na 115 p. C., A. Hermann dacht aan de jaren 100—120, dus aan Marinus eenvoudig. Ptolemaeus' praefatio leert ons daaromtrent niets. Schütte gaat er terecht van uit, dat Mar. met zijn materiaal critiekloos te werk ging, Ptol. erkent zelf weinig nieuw materiaal te hebben aangebracht, zijn taak was het bekende astronom. te fixeeren, verouderde kost weg te laten en zeker waagde hij 't niet de beroemde kaart van zijn voorganger te veel te kapitelen of aan te vullen, allermint in N. streken, zóó ver buiten zijn eigen horizon, trouwens zijn afkeer tegen τὸ πολύχουον verbood dit ook hier. In het local prototype a. Germanië, is the physical design van belang, al is de correspondentie met geogr. saec. I vrij mager. Volgens het aangegeven program worden dan 6 local prototypes behandeld (§ 20—25), alle, partieel, stukken van N. W. en Z. W. Germ., Denem. Scandia, Dacië bevattend met allerlei navolgbare relaties tot Rom. auteurs; één kaartje is er met de handelswegen van den Danubius tot den mond van de Vistula zonder eenige affiniteit met Strab. of Tac. Niet onaardig is dan ook de vraag p. 104, of de Vistula op B I niet eerder een road-line was dan een rivier, eene vergissing niet zoo heel ondenkbaar, waar Beekman onlangs nog bewees, dat, al was zij kunstmatig werk, de Fossa Corbulonis hier en daar over was gegaan in een verkeersweg te land.

Na nog eenige kaartfragmenten te hebben behandeld van O. Germ., Europ. en Aziat. Sarmatië en Scythië, Scand. paenins. etc. (§ 26—28), komt Schr. tot de sceptische conclusie, dat men op dit nog onontgonnen cartograph. studieveld alléén door a vast mass of hypotheses iets kan bereiken, dat de kans op verdwalen groot is. Wie zijne veronderstellingen verwerpt, verklaart hij laconisch, moet maar wat beters geven! The Ptolemaic chaos is, voor een deel althans, onderzocht, de sinds 5 eeuwen als positief beschouwde schepping van Ptol. is hier serieus beoordeeld, de te wachten staande uitgave van Fischer van den cod. Urbinas 82 zal de schatten in Ptol. verborgen nog verder doen uitgraven.

Droog en tijdroovend is Ptolemaeus' werk, die qualiteiten bleven, het kan niet anders, in deze studie en men eerbiedigt de degelijk-voorzichtige wijze van behandelen. Al moet, erkent recensent uitdrukkelijk, het hooftdoel dezer studie overgedragen worden ter beoordeeling aan een der weinige ervarenen in historische cartographie, de classiek-geograaf evenzeer als de philoloog kan hier zijn voordeel doen met keurige vondsten op het gebied der class. geogr. namen-kunde, waardeeren vooral de pogingen om den te objectieven Ptolemaeus in zijn grootsche taak eenig relief te geven.

Gorinchem.

H. J. Lulofs.

Cornelis Veth, Fransche Caricaturisten. (Fransche kunst, III). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. f1.75).

De uitgave dezer handboekjes, onder redactie van Dr. Valkhoff, valt te loven. Ze zijn goedkoop en zien er fleurig uit; de druk is verzorgd; de illustraties, in en buiten de tekst, voldoen. Ik heb alleen bezwaar tegen den titel op de rug. Hier staat te lezen: „Fransche kunst, onder redactie van P. Valkhoff. IIP”. Wanneer ik voor mijn boekenkast sta, heb ik er luttel belang bij te weten dat dit 't derde deel is van een serie willekeurige studies over Fransche kunst en dat deze studies verschijnen onder redactie van P. Valkhoff. Ik wil dan weten wat er in dit boekje staat. En wie het schreef; zoodat de rug-titel had behooren te luiden: „Cornelis Veth: Fransche Caricaturisten”; en dan was er nog ruimte te over geweest daar desnoods bij te vermelden: „Fransche kunst III.”

Aldus was, wel is waar, de titel nog niet volledig geweest, maar dit verwijt treft minder den uitgever of redacteur, dan wel den schrijver zelf. Veth n.l. bepaalt er zich toe de *moderne* caricatuur te behandelen. Het eerste hoofdstukje, waarin over caricatuur in 't algemeen gesproken wordt, brengt ons niet veel verder; men kon het desnoods missen. Het volgende, dat een overzicht geeft van de Fransche caricatuur vóór de Revolutie, is zóó beknopt, dat 't alleen bedoeld kan zijn als inleiding tot 't geen volgt: de moderne caricatuur.

De vraag echter is, of de oudere wereld een bewuste caricatuurkunst kende. Behoort het groteske en daemonische in de kunst tot de caricatuur? De schrijver schijnt geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden; wat in dit geval praktisch was, maar toch... hij aarzelt. De Egyptenaren, Indiërs, Grieken, Middeleeuwers, Renaissancisten: allen kenden de caricatuur in woord en beeld. En ik meen zelfs dat we een modern caricaturist te grooter noemen, naarmate zijn werk zich boven de illustratie verheft en het de groteske verbeeldingen der Gothiek b.v. meer benadert. Een realist als Steinlen is nauwelijks meer caricaturist te achten: hij is meer een ethisch zede-schilder. Het begrip „caricatuur” is even groot als vaag. Behoort een charge van Jan Steen, een zijner kwakzalvers b. v., tot de karikatuur? Waarom niet, indien diezelfde geest het geheele werk beheerscht? Steen is in zulke verbeeldingen *minder* naturalist dan Steinlen. Indien wij Daumier eeren als een der grootste caricaturisten der wereld, waarom dan sommige helseke vizioenen van Adriaan Brouwer *niet* tot de caricatuur gerekend?

Maar een feit is (en dit feit voelde de schrijver duidelijk, al bespreekt hij het nauwelijks) dat de caricatuur zich in de laatste eeuw tot een zeer bijzondere en zeer belangrijke kunst-soort ontwikkelde. De moderne caricatuur onderscheidt zich van het groteske beeld der oudere tijden, door haar bewust maatschappelijk karakter. De caricaturist in modernen zin voelt maatschappelijk genoeg om de maatschappij te hoonen. Waar de moderne schilderkunst zich meer en meer van de samenleving afwendde, daar is de moderne caricatuur in directer beteekenis maatschappelijk, dan eenige kunst van vroeger. Zij neemt in de beeldende kunst de plaats in, die de zeden-roman kreeg in de litteratuur. Waaróm stond plotseling die nieuwe gedaante der kunst? De reden kan gezocht worden juist in de scheiding van kunst en maatschappij. In de caricatuur wreekte zich de kunst op een maatschappij, die zich kenmerkte door haar anti-kunstzinnigheid. De caricatuur was het gebocheld kind eener teleurgestelde liefde. Deze verklaring echter kan de essentiele nog niet zijn. Bestond ooit eenige maatschappij, die niet waard bleek gehoord te worden? Maar de hoon moet *gebillijkt* zijn. Men moest de persoonlijke vrijheid van kritiek en denken principieel hebben eerbiedigd, eer de moderne caricatuur bloeien kon. Men moest billijken, dat zelfs de hoogste gezagvoerder der maatschappij openbaar bespot werd.

Al trachtte een potentaat of een reactionair bewind die vrijheid te binden: de menschheid bleef het zedelijk ideaal dier persoonlijke vrijheid erkennen: de autocraat tyranniseerde *trots* het geweten der wereld. Zijn tyrannie weersprak *gewelddadig* het vrijheidsbesef der wereld. En zoo is dan de moderne caricatuur te zien als een schepping der individualistische democratie.

Deze vraagstukken laat Veth trouwens onbeantwoord. Jammer is 't misschien, dat hij met geen woord rept over de geschiedenis der moderne caricatuur, die tegen 't einde der 18e eeuw in 't liberale Engeland ontstaan, prachtig opbloede in 't vrijheid-lievende, revolutionaire Frankrijk, om eindelijk in alle landen van Europa zich te ontwikkelen: zelfs tot in 't lakonische Holland. Want **dan** was 't van zelf de verlokkelijke taak des schrijvers geweest, aan te toonen welke plaats de *Fransche* caricatuur vervult, waarin ze zich van de Engelse, Duitse of Hollandsche onderscheidt.

Om deze opmerkingen tot eene aanmerking te herleiden: het is jammer, dat de schrijver, die beter dan één ander hier te lande deze stof beheerscht, zich zoo angstvallig van alle synthetische samenvatting onthield. Zijn boekje is, in zijn beperking, **zeer volledig** en daardoor zeer instructief, maar wij krijgen te veel opsommingen, te veel namen, te veel détail-kritiek. Ook was hij in de gedetailleerde behandeling der afzonderlijke figuren wel eens beter opdreef. Men verwachtte onwillekeurig meer van een boekje over caricatuur, geschreven door Cornelius Veth. Dat zijn werk overigens veel goede inlichtingen en soms voortreffelijke passages en definities bevat, zij met dankbaarheid geconstateerd. Het korte stukje over Lautrec behoort tot de voortreffelijke passages. En telkens verrassen juiste karakteristieken. Over Daumier: „zijn teekening is nooit de uitbeelding van een denkbeeld, ze is dat

denkbeeld zelf." Over Caran d'Ache: „zijn caricatuur is het teekening geworden bon mot." Men zoeks ze zelf en wete ze te waardeeren!

Amersfoort.

Just Havelaar.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Leerplan en Eindexamen van het Gymnasium. Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasien, samengesteld door W. Bouwman, M. Hovingh, E. T. Kuiper, G. Postma, J. v. Yzeren. 1918.

In het ehtendblad A van Donderdag 18 April 1918 der N. R. Ct. wijdde ik reeds een feuilleton aan dit Rapport; het ware dus onkiesch nogmaals in bredere beschouwingen te treden, terwijl het anderzijds niet aangaat eenvoudig naar dat artikel te verwijzen, dat o. a. aan den heer C. R. de Klerk in het Avondblad van 22 Juni van het Handelsblad aanleiding gaf over „Nederlandsch Gymnasiaal" welgemeende wenschen te uiten. Sinds April is een der door mij geformuleerde alom gevoolde verlangens werkelijkheid geworden: er is thans een Ministerie van Onderwijs. Moge de Minister als „man die kan en wil en doet" eene zegenrijke werkzaamheid ontwikkelen, opdat de lange periode van brochures, rapporten, ingezonden stukken, vervangen worde door een tijd van breedgedachte en verstrekkende handelingen. Voorzeker zou de krachtigste wil ten goede verlamd worden, indien Z. Excellentie begon zich te verdiepen in den paperassenwinkel, die in de laatste decennien door zoo vele deskundigen in onderwijsaangelegenheden is opgestapeld. Door de debatten van vergaderingen, hetzij hooggeleerde hetzij minder wijldluftige, die als draadversperping om de onderwijsveste liggen, komt slechts heen, wie niet schroomt de schaar te hanteeren. Laat dan iemand, die de geheele campagne heeft doorleefd en inmiddels ernstig zijn denkbeelden heeft geordend, het dan nu maar eens *doen*, om het even wat de toch niet te vermijden kritiek zegge. Indien dit *doen* eens flink opruiming houdt onder zoo machtig veel sleurwerk en wezenlooze traditie, die met ijzeren ketenen aan de voeten van het onderwijs geklonken is, dan zal er verademing komen.

Wij bekennen zooveel vertrouwen te hebben in de degelijke kern van het gymnasiale onderwijs — een vertrouwen dat steeds weer door aanraking met goede scholen wordt gesterkt en door miserabele toestanden hier en daar nooit werd gedooft —, dat het Gymnasium, van overtolligen rompslomp ontdaan, wel zal blijven in ons onderwijs eene levende kracht. Doch de ballast van slaapwekkende oefeningen moet er af! Dit kan slechts de wetgever volbrengen; rectoren en leeraren werden en worden door eene wetgeving, die angstvallig het zielooze deel der leerstof beschermt en taboe verklaart, in hunne beste pogingen lam gelegd. En ook moet nog tijdig het ernstige werk van het Gymnasium worden gered, wil niet dit instituut meer en meer verstoken van onze flinke jongens worden tot een jongedamespénière, die lieve bloempjes kweekt ter vulling der collegkamers van letteren, archaeologie, historie en rechten. Dat er onder de jongere leeraren geen zin meer is voor wat duf en muf is, bewijzen de beide verdienstelijke rapporten, die ten onzent van hen zijn uitgegaan en waarvan het tweede hier nogmaals wordt aangekondigd. Zeker,

niet alles zou ik in beide willen onderschrijven: een huwelijk van H.B.S. en Gymnasium zonder weloverwogen wederzijdsche voorwaarden zal den vrij wat ouderen echtgenoot dupeeren; het kostbare deel der gymnasiale opleiding blijve voor verschachering tegen het „vele, dat iedereen tegenwoordig toch óók moet weten (d. i. op de schoolbanken van een paar dozijn leeraren verzwelgen)" bewaard. Doch de hoofdzaak, die ieder begroot, is de frissche geest der rapporten, het vertrouwen in de eigen zaak, de elasticiteit, kortom de geest van zoo menig jong docent, die voor zijn jongens wat is. Moge de doodsklok hebben geluid voor al die sleurlessen, bij wier aanhooren men daarom niet insliep, wijl de verontwaardiging u wakker hield. Het Gymnasium met frisschen wind vooruit!

Leiden.

J. Vürtheim.

SCHOOLBOEKEN.

M. Wohlrab — H. Lamer, Die altklassische Welt. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. geb. M. 2.20, met 45% verhooging).

Bijna dertig jaren geleden verscheen bij Teubner het bekende boekje van Martin Wohlrab, „die altklassischen Realien im Gymnasium", dat negen drukken beleefde en daardoor wel zijn bruikbaarheid voor de school bewees. Wohlrab ging van het standpunt uit, dat men den leerlingen niet te veel van de realia moet geven op het gymnasium, maar alleen datgene, wat in nauw verband staat met hun lectuur en voor de algemeene ontwikkeling onmisbaar is. Ook achtte hij het beter, de realia voor de school niet systematisch te behandelen. Ik veroorloof mij, hier een paar zinnen uit zijn voorrede van 1889 aan te halen, die mij geheel uit het hart gegrepen zijn: „mir scheint jeder Versuch, die Realien, so weit sie die Schule braucht, systematisch zu bearbeiten, zu einer Darstellung zu führen, die nicht schulgemäss ist", en verder: „aus dem weiten Umkreise der Altertumswissenschaft kann es (das Büchlein) nur das für die allgemeine Bildung bedeutsame, das mit der Lektüre im engsten Zusammenhange stehende auswählen. Aber das genügt auch vollkommen für seine Zwecke. Will doch das Gymnasium überhaupt nirgends zu irgendwelchem wissenschaftlichen Abschluss gelangen, sondern nur den wissenschaftlichen Sinn wecken und pflegen." Op dat standpunt is Wohlrab blijven staan, al mag hij in den loop der jaren zijn boekje hier en daar wat aangevuld of iets in de rangschikking der stof veranderd hebben. Maar de tiende druk, door Prof. Dr. H. Lamer, docent aan het König-Albert-Gymnasium te Leipzig bewerkt, heeft onder de handen van dezen geleerde een geheele metamorphose ondergaan. Het is nu een wetenschappelijk boek in miniatuur geworden. Dat is hieraan toe te schrijven, dat Lamer zich een geheel ander doel voor oogen stelt dan Wohlrab. Vooreerst wil hij den leerlingen den samenhang tusschen de oudheid en den tegenwoordigen tijd laten zien: hoe „die Gegenwart ohne das Altertum undenkbar ist", en in de tweede plaats breidt hij de stof aanmerkelijk uit, om, al is het dan in kort bestek, „die gesammte Kultur des Altertums" te geven. Dat gaat mij te ver. Op zich zelf is natuurlijk dit streven zeer loffelijk, om ook reeds bij den jeugdigen leerling het besef te wekken,

hoe Grieken en Romeinen op wetenschappelijk en letterkundig gebied onze geestelijke voorouders zijn, maar een boek, dat zich ten doel stelt dit systematisch aan leerlingen van twaalf tot achttien jaar te demonstreeren, acht ik voor dien leeftijd te zwaar. Wat heeft b. v. een jongen van de hoogste klasse van het gymnasium aan een zin als deze, waarmee het hoofdstuk over den volksgodsdienst opent: „§ 102 Ursprung der Volksreligion. Verhältnis zur späteren Religion a) Bei den Griechen. Frühere Zeiten wussten von der älteren griechischen Religion nicht mehr als was das älteste griechische Litteraturwerk, die homerischen Gedichte, lehrte. Jetzt ist man darüber hinausgekommen. Das Studium primitivster Religionen tiefstehender Völker ergab der vergleichenden Religionswissenschaft einige Kennmittel solcher Religionen, und als diese einmal entdeckt waren, fanden sie sich überraschenderweise auch bei den Griechen wieder, freilich nur in Resten, über die sich die Griechen des Altertums selbst nicht klar waren. Danach haben die Griechen einst Fetische gehabt, und zwar Stein-, Baum- und Tierfetische.“ (Er volgen eenige kleine letters met bijzonderheden over „Fetische“). Zou men zulk een passage niet eerder verwachten in het dictaat van een hoogleeraar dan in een schoolboek? Men versta mij niet verkeerd! Ik acht het zeker gewenscht, dat er incidenteel over onderwerpen, als vergelijkende godsdienstgeschiedenis, door den leeraar met leerlingen, die daarvoor rijp zijn, gesproken wordt, maar ik zou dat alles niet in een schoolboek wenschen opgenomen te zien. Welk een kennis van den Grieksch en Romeinschen godsdienst en in de eerste plaats van de mythologie moet er verondersteld worden, indien men met vrucht een dergelijk onderwerp als de vergelijking der godsdiensten kan behandelen! En wat hier door mij over den godsdienst betoogd wordt, geldt in dezelfde mate van de andere hoofdstukken over literatuurgeschiedenis, wetenschap, techniek, staatsinrichting enz. Het geheele boekje van Wohlrab is omgewerkt. Alles is onder vijf hoofdstukken ondergebracht A) die Litteratuur, waarbij achtereenvolgens de genres behandeld worden en telkens de Romeinsche auteurs na de Grieksche, B) Religion and Mythos, C) Wissenschaft und Technik, D) die Kunst, E) der Staat, F) das tägliche Leben, maar voordat men die hoofdstukken, die uitstekend geschreven zijn, kan verwerken en in zich opnemen, moet men over een grootere kennis van de oude talen beschikken en meer in de oudheid zich ingeleefd hebben, dan ooit voor een gymnasiast mogelijk is.

Groningen.

J. van Wageningen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redactie ontving de „elfte und zwölfte Auflage“ van de bekende *Béouulf*-uitgave van M. Heyne, evenals de drie vorige drukken bewerkt door L. L. Schücking (uitg. F. Schönigh, Paderborn; pr. M. 5). In dozen nieuwen druk heeft het boek weinig veranderingen ondergaan.

Van de uitgaaf der *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722—1528)*, door Mr. Dr. S. Muller Fz. met de ambtenaren van zijn bureau bewerkt, waarvan het eerste deel in *Museum XXV* kol. 69 werd vermeld, is thans het tweede verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. Dit deel geeft de reges-

ten van 1972 oorkonden uit de jaren 1401—1455. Het behoeft niet gezegd te worden dat deze uitgaaf van 't hoogste belang is voor de geschiedenis van het bisdom tijdens zijn zelfstandig bestaan; ook voor de kennis van middeleeuwsche toestanden is zelfs uit deze korte regesten het een en ander te halen; men zie bijv. n°. 1914 en 1915, 1924 en 1925, 1937, 2280, 2856.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 5: Ph. J. Simons, Rondom de kern van ons woordgeslacht. — M. Verwey, Potgieter's gedicht „De jonge Priester“. — C. G. N. de Voors, De invloed van de renaissance-spraakunst in de zeventiende eeuw. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 1: J. J. Salverda de Grave, Poésies religieuses inédites du XVIIe siècle. — P. Valkhoff, Elie Luzac, I. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, II. — L. Polak, Stoff, Gehalt u. Form. — P. Fijn van Draat, The relative *That*. — G. Dudok, Inigo Jones and the Masque. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hawthorne, Moore, Lytton a. Scott, II. — D. C. Hosseling, De Infinitivus futuri in het Grieks en in het Nederlands. — W. E. J. Kuiper, Leconte de Lisle en Theocritus. — J. W. Beek, De laatste meeningen over het Walthariusedicht. — Varium. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 9: Gijberti Hodenpijl, Govert Onoll (vervolg). — Van Hinte, De naam van koning Willem I misbruikt. — Hettema, Dorstad. — Schuiling, Zevende vacontie-cursus voor geografen.

Archief aartsb. Utrecht, XLIV, 2: Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland. — Mededeelingen Nuyonsfonds. — Kleynjens, Jansonistische beroeringen 1690. —

Revue Historique, CXXVIII, 2: Reinach, L'offensive de la Somme. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne, IV. — Bulletin historique. Histoire byzantine.

Hist. Zeitschrift, CXIX, 1: Dvorák, Idealismus und Naturalismus in der Gothischen Skulptur und Malerei. — Brandenburg, Zum älteren deutschen Parteiwesen.

Studien, XC, September: In Memoriam † P. Gerardus Louwers. — M. v. Steen, De Bulgaren en hun Land. — G. Jonckbloet, Uit de nalatenschap eener te vroeg gestorven dichteres. — P. Zoegers, Over tragische karakters en toestanden. — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Kath. Hervormer v. Spanje, III. — L. v. d. H., Een nieuw tijdschrift voor vaderl. kerkgeschiedenis. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

October: G. Gorris, Eenige vrouwenfiguren uit den Franschen revolutietijd. — H. Padberg, De ontginningsarbeid van den heer Sterck. — J. P. v. Kasteren (†), Het adres van den Tweeden Petrusbrief. — C. Jonckbloet, Decadentie eener socialistische dichteres. — J. Stein, Hoe de Nieuwe Ster ontdekt werd. — J. Bollen, Peter Rosegger. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Braunberger, Canisius: Studien XC, Oct. (v. Miert).
Buitenrust Hettema, Oude glossen: Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil. 1918, n°. 7-8 (Holm).
Geers, Prefixes in Blackfoot: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 26 (Brandstetter).
Obbink, Paradijsverhaal: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 32 (Gressmann).
Sneller, Walcheren: Hans. Geschichtsbl. 1917, n°. 2 (Stein).
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen: Studien XC, Oct. (W. M.).
Van Wijk, Altpreuss. Studien: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 30 (R. Trautmann).

ADVERTENTIE.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN.**
DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.

Onder Redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Vierde jaargang. -- Eerste aflevering.

Prijs, per jaargang . . . . . f 4,25
franko per post. . . . . - 4,55

IN DEZE PRIJZEN IS DE CRISISTOESLAG
BEGREPEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXVI:

IRENAEÛS I.

Weerlegging en Afwending
der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

1—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f1.25. Bij intekening op de serie bedraagt de prijs f1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te Leiden.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. L. WALCH

PUNT en KORVER

OPENBARE LES

TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1818

Prijs . . . . . f 0.60

P. VALKHOFF

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

Leçon d'ouverture faite le 18 Octobre 1918.

Prijs f 0.60.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

PARS POSTERION CARM XIII—XXIX

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.
Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORRIS, London.

26ste Jaargang.

N°. 3.

December 1918.

Van Leeuwen, *Enchiridion Dictionis Epicae* (Rutgers).
Owen, *Ovidi Tristium libri quinque etc.* (Enk).
Van Hamel, Inleiding t. d. Keltische Taal- en Letterkunde (Mulder).
Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens (C. H. Ph. Meijer).

Bertalot, *Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II* (Salverda de Grave).
Dez., *Dantis Alagherii De Monarchia Libri III* (Salverda de Grave).
Van Nijlen, *Francis Jammes* (Gallas).
Goossens, *Franciscus Sannius in de pamphletten* (W. P. C. Knuttel).

Förster, *Briefve von Reiske, Nachtrag* (A. E. J. Holwerda).
Schoolboeken:
Kroes, *Hundert deutsche Gedichte* (Heyligers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

J. van Leeuwen J. F., *Enchiridion Dictionis Epicae*, editio altera aucta et emendata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. / 6.50).

Wie deze tweede uitgave van Van Leeuwen's *Enchiridion* vergelijkt met de oorspronkelijke van een kwart eeuw geleden, ziet een grootendeels nieuw werk voor zich, zoowel wat het uiterlijk, als wat het innerlijk betreft. Niet alleen toch, dat deze tweede druk ongeveer een derde van het aantal bladzijden minder telt dan de eerste en dat de *conspectus operis* een fijner doorgevoerde inderling te zien geeft, maar ook de tekst zelf heeft doorlopend tal van veranderingen ondergaan, die tegelijk verbeteringen zijn, voor zooverre ze de bedoeling scherper preciseren. Vergis ik me, als ik het Latijn van het oorspronkelijke vloeiender noem dan het meer doorwrochte van dezen druk? Tevens blijkt het notenmateriaal niet onbelangrijk te zijn uitgebreid, deels als gevolg van onderzoekingen van de laatste vijf en twintig jaren, deels echter ook door het hierheen overbrengen van menige aanhaling en bewijspplaats die in de eerste editie was opgenomen in den tekst. Zoo beslaat bv. de kwestie betreffende *kev* en *äv* in den eersten druk pg. 559 — 584, in den tweeden pg. 402 — 410. d.i. 17 pgg. minder.

Dat intusschen bij al deze wijzigingen en verbeteringen nog zoo veel uit de oorspronkelijke uitgave kon worden behouden, vindt zijn verklaring in de voortreffelijkheid van Van Leeuwen's werk, die dit handboek terstond tot een standaardwerk stempelde. Zoo bleef bv. het artikel „de sono (vroeger „littera”) F”, § 40, in wezen vrijwel onveranderd. Thomas Shaw Brandreth kreeg er thans de hem toekomende eer van de eerste *Ilias*-uitgave met de digamma (*Ἰλιάς*, Londini, 1841, cf. A. Platt in de *Class. Rev.* 1893). Van deze editie heet het in noot e op blz. 121

„Bekker et Nauck ea usi esse videntur, licet Brandrethii nomen apud eos non inveniatur.” Is dit gebruik zóó algemeen, dat nadere bewijzen voor deze aantijging achterwege mogen blijven?

Aan het hebben bestaan van de digamma in het epische dialect twijfelt wel niemand meer. Na het vinden van een papyrus uit de 2e eeuw n. C. (*Pap. Berolin.* 18284 bij Schubart, *Pap. Gr. Berol.* tal. 29), waaruit blijkt, dat de Boeotische dichteres Corinna de F in haar gedichten schreef, behoeft een Nederl. hoogleeraar de Van Leeuwen-editie met de F niet meer aan de gymnasiasten voor te houden als een monstruositeit (vgl. Prof. Hartman in de *Rostra gymnas.* van 1918).

Dat de schrijver in dit pleidooi den door noogen leeftijd niet verzwakten gloed legt van zijn overtuiging, doet weldadig aan. Het geheele werk trouwens draagt een zeer positief karakter, ook daar, waar men eenige reserve zou hebben verwacht. Zoo wordt bv. de kwestie van $\tau\epsilon$ (§ 328,2) wel héél beknopt behandeld. Hierbij gaat v. L. uit van $\tau\acute{\iota}\varsigma$, quis, Lat.-que in quisque, etc., zonder dat het geschil omtrent deze indefiniete betekenis (waarvoor men vgl. Brugmann, *Griech-Gramm.* § 489,2 met § 603,2) nader wordt gememoreerd dan met een „sive homonymae fuerunt, sive una eademque particula fuit primitus” (pg. 412). De eerste bewijspplaats bij v. L., B 292 (met correctie van noot g op pg. 411, waar staat 792) wordt dan ook bij Br. anders verklaard, terwijl ook Delbrück, *Grundr.* 4,511 e. v. zich twijfelend uit.

De „iuniores praesertim philologi”, voor wie dit handboek is bestemd (pg. 40), mogen hierin aansporing vinden, om niet te „iurare in verba magistri”, maar te blijven bedenken, dat dit eene handboek andere niet geheel vervangen kan. Ook deze tweede druk intusschen is wederom een kostbaar getuigenis van de ouderwetische philologische degelijkheid, die den Hollandschen naam eer aandoet.

Amsterdam.

A. Rutgers.

P. Ovidi Nasonis Tristium libri quinque ; ex Ponto libri quattuor ; Halientica ; fragmenta recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. G. Owen.** Oxonii, e Typographeo Clarendoniano. MDCCCXV. (Pr. 3 sh., geb. 3.6 en 4.6).

Ofschoon ik, doordat mijn belangstelling de laatste jaren een geheel ander — minder doorploegd — terrein der Latijnsche letterkunde gold, er nog steeds niet toekwam mijn indrukken omtrent deze nieuwe editie van Ovidius' treurzangen neer te schrijven, had ik toch telkens gelegenheid Owen's uitgave te raadplegen. Laat 't feit, dat mijn oordeel niet op vluchtige kennismaking berust, een vergoeding mogen zijn voor 't lange uitblijven dezer aankondiging.

De tekstkritiek van de Tristia en de Ex Ponto libri heeft sinds het jaar 1889, toen Owen's bekende editie der Tristia verscheen, niet stilgestaan ; aan de Tristia waren o. a. gewijd de verhandelingen van den uitnemenden Ovidiuskenner Ewald (ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae I et II), en de verstandige opmerkingen van Paul Vogel in het Festschrift des Kön. Gymn. zu Schneeberg. Aan den tekst der Ex Ponto libri kwamen twee voortreffelijke geschriften ten goede, nl. de scherpzinnige dissertatie van onzen landgenoot, wijlen Otto Schreuders, Observationes in P. Ovidii Nasonis ex Ponto libros I—III, en de libellus aureus van Ewald, kritische Beiträge zu Ovids Epistulae ex Ponto.

Owen heeft van al deze studie's een verstandig gebruik gemaakt, zoodat wij nu in 't bezit zijn van een zeer bruikbare editie. Geruimen tijd hield men zich met de Ex Ponto libri weinig bezig, daar de tekst in het algemeen goed leesbaar en correct scheen ; lang bleef men te veel vasthouden aan den tekst, zooals hij door onzen grooten N. Heinsius was vastgesteld. Nu is Heinsius ongetwijfeld een kenner der Latijnsche poezie geweest, zooals weinigen na hem. Zijn intuïtie deed hem verwonderlijk juist over handschriften en lezingen oordeelen. Toch is zijn kritiek tengevolge van den tijd, waarin hij leefde, te subjectief. Leerrijk is ook wat de nieuwere onderzoekingen ons over de zoogen. onechte verzen leerden ; de onechtverklaring was eenvoudig een gevolg hiervan, dat men den zin der verzen niet begreep, of dat men een eigenaardigheid der dictie voor een fout aanzag. Juist in dit opzicht heeft Schreuders goed werk geleverd. Toch blijft ook nu nog voor de interpretatie en voor de kritiek meer te doen, dan een oppervlakkige lectuur zou doen vermoeden.

Als voorbeeld noem ik Ex Ponto I, 1. 65/66 :

*mors faciet certe ne sim, cum venerit, exul :
ut non peccarim, mors quoque non faciet.*

In plaats van *ut* geven de codices B C *ne*, waarvoor Owen met de manus altera in C *ut* schrijft ; Prof. Damsté (Mnemosyne 1918 p. 15) verandert *non* in *modo*. Geen van beide verbeteringspogingen vind ik aannemelijk ; *ut* voor *ne* mist palaeografische waarschijnlijkheid ; in de tweede conjectuur bevalt mij de plaatsing van *modo* niet, daar de zin van den pentameter na opneming der gissing volgens den voorsteller moet worden : „hoe tantummodo vel mors mea efficere non poterit, ne peccarim.” Maar ik ga verder en ben overtuigd dat 't *ne non* der codices hier door Ovidius geschreven is ; *faciet* wordt hier m. i. als een verbum impediendi beschouwd,

waarachter een pleonastische negatie meermalen voorkomt, b.v. Valer. Max. VIII. 7. 4. neutra (neque senectus neque fortuna Livium Drusum) interpellare valuit *ne non* animo et videret et vigeret, waar *ne non* = *ne*, vgl. Kühner—Stegmann II. 2 § 190 p. 258. Niet gelukkig vind ik de gissing, die Owen Tristia II 86 in den tekst heeft geplaatst *ipsa suoque eadem pondere tracta ruunt*, waar de mss. voor *suoque eadem* geven *suo quodam* ; ook Damsté's gissing *imposiloque etiam pondere tracta ruunt* bevredigt mij niet. Het huis stort door zijn eigen gewicht in, maar is dit gewicht *impositum*? Prof. Damsté zegt „etiam pronomen *ipsa* importunum est”, maar kan *ipsa* niet beteekenen *sua sponte*, zooals Tusc. 5. 62 iam *ipsae* defluebant coronae? De woorden *ipsa suo pondere tracta ruunt* geven zulk een gezonden zin, dat men ze niet moet aantasten ; 't eenige, wat wij tusschen den hexameter en den pentameter missen, is een voegwoord ; 't eenige woord, dat wij niet kunnen gebruiken, is *quodam* ; welnu, verander dit in *donec*, „totdat eindelijk” en de verbinding is hersteld. De fout ontstond door de afkorting DON', die, verkeerd begrepen, door παραδιόρθωσις werd „verbeterd” in <quo>dam. Ik zou ons veel besproken distichon dus willen lezen :

*cunctaque fortuna rimam faciente dehiscunt,
ipsa suo donec pondere tracta ruunt.*

Tristia III. 10. 11 had met Merkel *velat et* moeten worden uitgegeven. Een moeilijke plaats is ook Tristia V. 13. 5/6 *perque dies multos lateris cruciatibus uror | sed quod in immodico* (aldus H. V. ; *sed quod non modico* A. G. P.) *frigore laesit hiems*. Owen emendeert den pentameter *scilicet inmodico frigore laesit hiems* ; ik mis echter ongaarne 't door de overlevering gegeven object *quod*, en lees met Vogel *saeva quod inmodico frigore laesit hiems*.

Ook Tristia V. 10. 41, volgens Vogel „eine der verzweifelsten Stellen, deren sichere Heilung wohl nie gelingen wird”, bevredigt mij Owen's lezing niet. Het is de bekende passage, waar Ovidius klaagt, dat niemand in Tomi Latijn verstaat „per gestum res est significanda mihi” ; iets verder volgt dan *utque fit, in me aliquid, siquid* (*siquid* A ; *siquidem* G. H. P. V.) *dicentibus illis abnuerim quotiens annuerimque putant* ; Owen leest voor *siquid : facti*, en vertaalt nu het heele distichon (Class. Quart. VIII, p. 31) : „and, as often happens, whenever I nod dissent or agreement, they think that there is some deceit in me”. Waarom de Geten bedrog in Ovidius' vermoeden, als hij met teekens spreekt, ongaat mij. De oplossing is misschien te vinden in de vs. 37. 38 *barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli, et rident stolidi verba Latina Getae*. De domme Geten houden den dichter, als hij met teekenen spreekt, voor een onnoozele, die niet praten kan en hen vaak verkeerd begrijpt, zie vs. 39 ; wellicht moeten wij dus lezen *utque fit, in me aliquid stupidi, dicentibus illis | abnuerim quotiens annuerimque, putant*. De gelijkheid der syllaben *di* was voor de Ouden geen bezwaar (vgl. Arist. Acharn. 222 $\mu\eta\delta\acute{\epsilon}$ $\pi\epsilon\rho$ $\gamma\acute{\epsilon}\rho\omicron\nu\tau\alpha\varsigma$ $\delta\upsilon\tau\alpha\varsigma$ $\acute{\epsilon}\kappa\phi\upsilon\rho\upsilon\omega\nu$ $\text{\AA}\chi\alpha\rho\nu\acute{\epsilon}\alpha\varsigma$; Ov. Met. iv. 188 ; Trist. I. 5.52) en maakt op onze Ovidius-plaats duidelijk, hoe de fout ontstond : 't eerste *di* viel voor *dicentibus* uit en 't overblijvende *stupi* werd in *siquid* veranderd.

Ook de Halieutica zijn door Owen op voortreffelijke wijze uitgegeven, maar hier had hij grooten steun aan Vollmer's uitstekende tekstconstitutie in zijn *poetae Latini minores*, vol. II. 1. Wat de *apparatus criticus* betreft, bevalt die van Vollmer mij beter, daar Owen niet overal even volledig is. Ik heb hierbij niet 't oog op niets-zeggende spelling varianten, waarmee ook Vollmer trouwens zijn lezers niet lastig valt, maar op lezingen, die hadden vermeld moeten worden, bv. v. 18 heeft de *Vindobonensis* (A) *Vberrer uato quem texit q: resultet*, zooals men ziet niets dan corrupte woorden; Owen leest met groote waarschijnlijkheid *tutor servato quem texit cive* („cive" schitterende verbetering van onzen Nicolaas Heinsius), maar vermeldt niet, wat op een zoo bedorven plaats noodig is, dat A niet *servato*, maar *rerrato* geeft, waarschijnlijk omdat hij hier Haupt's apparatus uit 't jaar 1838 volgt, die verkeerd opgeeft, dat A *Vberservato* heeft. In v. 8 is *sentire* een emendatie van Sannazarius A heeft *sitire*, met een *n* boven de *i*. De laatste woorden van v. 95 zijn in A niet *tergore milui*, maar *tergore & mihi*; 105 heeft A niet *que*, maar *qui*, wat Owen toch v. 30 wel de moeite van vermelding waard vond. 112 is de lezing van A niet *liventis*, maar *liuentes*. In de praefatio had Schenkl's apographon, *Jahrb. für class. phil.* 24ster Supplem. Bnd. p. 445—452 moeten genoemd worden.

Bij 't vaststellen van den tekst is Owen op verschillende plaatsen gelukkiger dan Vollmer, bv. v. 1. waar Vollmer's nieuwe interpunctie *accepit mundus: legem dedit arma per omnes* met recht niet overgenomen is; wel verwonder ik mij dat Owen niet van meening is, dat 't begin van ons gedicht, zooals reeds Wernsdorf zag, ontbreekt. Zooals de Halieutica beginnen, begint een enkel gedicht en zeker niet een *carmen Ovidianum*.

V. 2 leest Owen terecht met Sannazarius *namque* in plaats van *manca* met Vollmer; v. 61 is *et ruit*, Vlitius' conjectuur, beter dan Vollmer's *se ruit*. V. 25 had naast Birts aanvulling die van onzen Jan van Vliet (Vlitius) vermelding verdiend, *<atque ubi iam transire (ik zou liever transisse aanvullen) plagas persentit>*, in *auras eqs.* Vatten wij ons oordeel over dit deel der *Bibliotheca Oxoniensis* kort samen, dan aarzel ik niet deze editie een uitnemend stuk werk te noemen, een voorbeeld van gezonde tekstkritiek, die niet uit te ver gedreven conservatisme wat fout is verdedigt, en evenmin wat zich laat verdedigen aantast, „ut lectio elegantior sit." Ook de practische onder den tekst geplaatste *apparatus criticus*, die den lezer met één oogopslag omtrent de overlevering inlicht, verdient een woord van lof. Nu ontbreekt ons nog een goede commentaar op de *Ex Ponto libri* en de *Halieutica*. Voorloopig kan de editie van *Keqne* (George Bell and sons, London), althans voor 't eerste boek, eenige hulp bieden, hoewel dit smaakvolle werkje te weinig geeft en ook reeds verouderd is. Voor de Halieutica vindt men 't een en ander dat bruikbaar is gemakkelijk bijeen in de *Poeti Latini Minori* van Curcio, Acireale 1902, ofschoon diens tekst zeer slecht is, en de heele editie een ondegelijken indruk maakt.

Zwolle.

P. J. E n k.

A. G. van Hamel, Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde. (Neophilologische Bibliothek, no. 1). Groningen, Wolters. 1917 (Pr. f 1.90. Voor intekenaren op *Neophilologus* f 1.60).

Met opzet heb ik de collectie vermeld, waarin het

mooie boekje van den ex-hoogleraar aan de hoogeschool van Bonn, tegenwoordig bibliothecaris aan de handelshoogeschool van Rotterdam, verschenen is. Gaarne wilde ik hier instemming betuigen met het streven van de Redactie van *Neophilologus*, in kleine en handige boekjes monogri fiëen te leveren van vreemde, levende talen. Het boekje van Dr. van Hamel opent de rij. Men zou hebben kunnen verwachten, dat niet juist een *Taal- en Letterkunde* gekozen ware, om als eerste-ling in deze serie te verschijnen, die zoo weinig bekendheid heeft als de Keltische. Men zou hebben kunnen wenschen, dat een boekje, bijna geheel gewijd aan de oude Keltische Taal- en Literatuur, nu juist niet een Neophilologische reeks hadde mogen openen. Maar die verwachting en die wensch hebben niets uit te staan met de intrinsieke waarde van het werk, dat voor ons ligt; zij werden hier dan ook meer als inleiding dan als aanmerkingen uitgesproken.

De Schrijver, die zich door zijn dissertatie: *De oudste Keltische en Angelsaksische Geschiedbronnen* en verschillende artikelen in het *Zeitschrift für celtische Philologie* een goeden naam gemaakt heeft onder de tegenwoordige keltisten, was in ons land de aangewezen man, om deze Inleiding te schrijven. Hij heeft zijn taak met animo en con amore volbracht. Mij deed het goed, de slotwoorden te lezen van het eerste hoofdstuk: hij die eenmaal de bekoring der Keltische geesteswereld heeft ondergaan, ontkomt er nooit meer aan. Dr. v. Hamel schrijft dien zin als een waarschuwing voor hem die zich aan de studie der Keltische talen en literatuur zou willen wijden. Hij hoopt natuurlijk yurig, dat niemand die waarschuwing ter harte zal nemen, want anders had hij zijn suggestief boek wel beter ongeschreven gelaten. Ik hoop het met hem. En vrijelijk durf ik er bijvoegen, dat de kennismaking met Keltische literatuur iedereen gelukkiger en rijker van geest zal maken.

Het is er zoo frisch en gezond in dat kernkrachtige en dadenrijke leven, waarvan wij deelgenoot worden, als wij de verhalen van Cuchulinn en de Táin lezen. Al zijn de hss. waarin ons de Iersche heldensage is overgeleverd eerst in de 12de eeuw en later geschreven, de gebeurtenissen, die er in worden vermeld zijn veel ouder en brengen ons wellicht dicht bij den geheimzinnigen ouden tijd, dan de Germaansche epen, dan de Edda en de Nibelungen. Wat Kuno Meyer ergens zegt van de *Ol. glossen*, dat we er een volledig uitgebouwd proza in vinden, dat zelfs de fijnste schakeeringen der gedachte weergeeft, waaruit hij terecht besluit, dat er een lange voorkultuur moet bestaan hebben, teruggaande zeker tot het begin der zede eeuw; dat geldt, *mutatis mutandis*, ook van de Iersche heldensage. Al is zij in lateren, Christelijken tijd door monniken te boek gesteld in die merkwaardige Iersche Boeken, die soms kleurennamen dragen, als waren zij moderne officeele collecties van politieke dokumenten, zij draagt niettemin zoo inig het merk van hoogen ouderdom, dat een echt historisch hart warm begint te kloppen, wanneer het er de lokkende weelde van genieten gaat. Nafel zijn ze die afschrijvers, als ze ons komen verklaren, dat ze van de Táin zekere zaken niet aannemen, omdat ze goochelkunsten van daemonen. of uitvindzels van dichters zijn, en dat het eene waarschijnlijk, 't andere niet waarschijnlijk is en heel wat alleen dient tot vermaak van dwazen. Want

in hun naliveteit bekennen zij tevens dat ze veel wèl voor waar hielden en dus ook wel met de noodige piëteit zullen het ben overgebracht.

Dr. van Hamel opent met een voorwoord, waarin hij de wordingsgeschiedenis van zijn boek verhaalt. In den winter van 1915—16 had hij een viertal voordrachten over zijn onderwerp gehouden aan de Amsterdamsche Universiteit. De Neophilologische Bibliotheek vroeg om dezelfde stof in uitgebreider vorm. Hij verbeugde zich over deze schoone gelegenheid, om de zoo weinig bekende Keltische philologie in breeder kringen in te leiden. Hij heeft zich van alle onnoodig geleerdreidsvertoon onthouden. Hij wil alleen het zeker vaststaande, of wat hij als zoodanig beschouwt, aanbieden. Zelfs in de literaturopgave heeft hij zich van aanspraken op volledigheid vrij gehouden. Ik meen, dat hij zelfs zoo bescheiden geweest is, zijn eigen dissertatie niet te vermelden. Verder heeft hij getracht het boek zooveel mogelijk pasklaar te maken voor hen, die zich met de studie van het Nederlandsch of de moderne talen bezig houden ¹⁾. Hij vreest, dat hij soms wat al te technisch geworden zal zijn, maar di n deed hij dit toch opzettelijk, in de hoop, dat het werk ook tot grondiger studie zou drijven. En hij troost zich met de verwachting, dat men dan zal ervaren, hoe ruim de belooning is, die den zwaren arbeid, dien het Keltisch vordert, vergoedt.

Ik zal mij, bij de uitvoering van de aangename taak, mij door de Redactie van het *Museum* opgelegd, beperken tot het geven van eenige beschouwingen, die ik allerminst als aanmerkingen, veel meer als blijken van belangstelling wensch opgevat te zien. Waar er zoo weinigen zijn, die in ons land het Keltisch liefhebben en Dr. van Hamel en ondergeteekende er groot op gaan onder die weinigen gerekend te worden, zou het minder de verbreiding van de kennis van het Keltisch dienen, indien wij over allerlei details gingen harrewarren. Te meer, daar mijn oordeel, als van een historicus, op philologisch terrein gaarne wil onderdoen voor het zijne. Over het Kymrisch zal ik bovendien zeer kort zijn, omdat ik mij ten eenenmale onbevoegd moet verklaren, er over mee te praten.

Nog vóór de inhoudsopgave plaatst de S. een bladzijde over de uitspraak der Keltische namen. Ik geef onmiddellijk toe, dat het zeer moeilijk zou wezen, nader begrijpelijke bijzonderheden aan die van den S. toe te voegen. Maar ik zou wel gaarne gezien hebben, dat hij bij de namen, waar die in zijn tekst voorkomen, consequent de uitspraak had geplaatst. Nu twijfel ik er ten zeerste aan, of de bescheiden lezer ook maar bij benadering de uitspraak van Tuatha De Danann, Argetlam, Conchobar, Cathbadh, enz. zal treffen en ik vrees, dat er aldus een geheel verkeerde uitspraak van die en andere namen onder het Nederlandsch publiek ingang zal vinden. Dat de niet-geaccentueerde a niet als eene Nederlandsche a in stad moet worden uitgesproken, zal wel niemand uit het boek van Dr. van Hamel opmaken. Het zou dan ook phonetisch juister geweest zijn Cathir door Koher, dan door Caher weer te geven.

De indeeling van het werk is helder en overzichtelijk. Al rukt S. door de behandeling van den Finncyclus

¹⁾ In verband hiermee zij aanvullend gewezen op de Ossianbewerkingen van Bilderdijk. II. deel.

in hst. VII het verband tusschen dezen sagenkring, dien der veroveringen en den Ulstercyclus uit elkaar, het verband tusschen Ossian en de Arthursage wordt er dan ook te gemakkelijker door aangetoond. In de algemeene inleiding houdt S. zich wijselijk buiten het vermoeiende Keltenprobleem. Hij neemt eene linguïstische eenheid aan, die stellend tegenover een historische en een anthropologische eenheid. Ik geloof niet, dat deze verdeling, of juistere benaming de gelukkigste is. Mij dunkt, dat de historische eenheid van S. met meer recht een politieke genoemd kan worden, en dat de naam beschavingseenheid, die ik in mijn artikel in de Bijdragen voor Vad. Gesch. en Odl.k. 1917 voorstelde de voorkeur verdient. Ik weet echter niet zeker, of Dr. H. nog van dat artikel gebruik heeft kunnen maken. Ongetwijfeld heeft hij het artikel van Dr. Schönfeld in het Ts. Mij. NL. 1917, 163—176 niet meer kunnen benutten, want onder de Nl. plaatsnamen van Keltischen oorsprong, die hij geeft, komt er geen een op -ik voor.

Al was het er den S. in deze algemeene Inleiding niet om te doen, eene geschiedenis van de Kelten in het verkort te geven, toch zou m.i. het nuttig geweest zijn, indien hij ook iets over Keltisch Recht en verdeling van den grond had ingevoegd. Vooral verderop wreekt zich dit gemis zeer voelbaar. Vóór alles zal het zaak zijn van een propagandist voor het Keltisch, dat hij de oudheid, die hij aanprijst, niet in een dwaas of onaannemelijk daglicht stelt. Nu zijn de vechtpartijen, waarbij Cuchlinn en andere helden de hoofdrol spelen niet al te best gemotiveerd, wanneer we alleen weten, dat het om een zwijn, een hond of een stier gaat. Wordt er de nadruk opgelegd, dat dergelijke dieren voor een volk van veehoeders van het grootste belang waren, dan schemert er al eenig licht van redelijkheid; maar kan men er aan toevoegen, dat de verschillende stammen en families elkaar het bezit van een dergelijk prachtexemplaar benijden, dan zal niemand meer van dwazen vechtlust spreken. Mij dunkt, dat men elementair had kunnen blijven en toch iets meedeelen van die eigenaardig opgebouwde Iersche maatschappij, waar individu en familie en clan en stam hun persoonlijke vrijheid tot over de grens van bandeloosheid bewaren.

Bij de geschiedenis der verschillende dialecten van het Keltisch heeft S. wel een woord gewijd aan de Latijnsche leenwoorden in het Kymrisch, maar bedrieg ik mij niet, dan heeft hij geen aandacht geschonken aan de talrijke Latijnsche leenwoorden in het Iersch. We zijn ondertusschen reeds met het tweede hoofdstuk: de Keltische Talen begonnen. S. voelt zich hier geheel op zijn gemak. Al zou ik hier — of later — iets meer over Gaelic League en onderwijs, Universiteit en Iersche taal gewild hebben, ik kan niet nalaten den S. mijn compliment te maken over het hoofdstuk. Mij dunkt, dat het zeer moeilijk is, hierover voor leeken iets begrijpelijks te zeggen en ik meen, dat Dr. v. H. er toch in geslaagd is. Ook het hst. over de Iersche Hieldensage is zeer instructief. Mij weer tot het Iersch bepalend, dat in het algemeen tegenover het Kymrisch eenigszins stiefmoederlijk wordt behandeld, zou ik toch gaarne een wensch willen uiten.

S. heeft toch zoo angstvallig vastgehouden aan de literaire taal en dat nog wel bij voorkeur aan de oude- of middeliersche groote literatuur en zoo weinig aandacht

heeft hij geschonken aan de levende taal van Erin. Die eigenaardige wijze van groeten, bij de Ieren in zwang, die liefkozende woorhen, zooals geen andere taal ze kent, die grappige verwenschingen, die zelfs tot in het Engelsch, door de Ieren gesproken, zijn doorgedrongen en waarvan Carleton in zijn schetsen een druk, niet altijd juist gebruik heeft gemaakt, ze zijn zoo teekenend, dat ik ze als een onmisbare karaktertrek zou willen beschouwd zien. Waar „Irish wit” beroemd is geworden en gevreesd tot zelfs door de Engelsche rechters, daar had in een boek over Iersche taal dat humoristisch element niet mogen ontbreken. Gaarne wil ik mijn opinie voor een betere geven, maar het wil er bij mij niet meer in dat we nog op het oude standpunt kunnen blijven staan en boeken over Taal schrijven, alsof die taal een dood ding was en niet een borrelende opwelling uit het levende menschenhart. Zelfs voor de beoefening der geschiedenis zou ik willen pleiten voor een ruim gebruik van de *histoire contemporaine*, omdat wij ten slotte onzen eigen tijd het best kennen en voelen. Maar hoeveel te krachtiger klemt de toepassing van levend taalmateriaal dan niet bij de beoefening der taalgeschiedenis.

Gaat Dr. v. H. met mij accoord in dezen, dan zal hij in een volgende editie van zijn mooie boekje meer aandacht schenken aan het levende Iersch; aan het humoristisch en melancholisch, devoot en opvliegend, breedspakig en wonderspreukig, phantastisch en plastisch element in de taal der Ieren. Dan zal hij een leven van een volk, dat eeuwen van verdrukking heeft gekend en er de slaventeekenen van in zijn taal heeft ingebrand gekregen, niet meer aan onze oogen laten voorbijgaan, alsof dat leven in rust en gemoedskalmte ware doorgebracht.

Ik weet niet, of Dr. v. H. veel heeft omgegaan met de Ieren van Connacht, of hij niet alleen hun eerbied voor den priester, maar ook dien priester-zelf heeft leren kennen, of hij toegang gevonden heeft tot het huis en den haard, vooral tot het hart van den verdrukte, die veel heeft geleden; mij komt het voor, dat hij zich beter in de bergen van Wales heeft thuis gevoeld, dan in de bog's van King's Co. en op de dorre klippen van Aran. Voor zoover ik er over kan oordeelen is zijn boek het best, wanneer hij het heeft over het Kymrisch, de taal, die in Wales wordt gesproken. Welnu, al is het mij niet gemakkelijk het te bekenen; met het volle licht te laten vallen op dat gedeelte van de Keltische taalfamilie, heeft hij de zijde van den sterkste gekozen. Het Iersch ging in de laatste jaren vooruit; het Kymrisch stormde vooruit. Terwijl de Iersche landverhuizers hun mooie taal en overlevingen laten varen en in Amerika veramerikanen, behouden de Kymrische kolonisten hun eigenaardigheid, o. a. in Z. Amerika veel beter. Zoo zal dan wellicht de taal van het kleine Wales de eenige zijn, die aan de doodelijke omhelzingen der vijandige wereldtalen ontsnapt. Want voor de Ieren ziet het er, helaas, niet gunstig uit. En dan zal de taal der medeklinkers die ons wel eens als het toppunt van onuitsprekelijkheid geldt, maar die toch zoo heerlijk geluidt, de eenige Keltische taal blijken, die over is na de stormen, die reeds Gallisch, Manx, Cornisch hebben weggerukt en weldra ook Bretonsche en Iersch zullen wegvagen.

Het boek van Dr. v. H. zal dan voor ons Nederlanders een leerschool zijn, een spiegel hoe we het niet moeten

aanleggen, om onze eigen taal te behouden. Maar dat zal niet de eenige verdienste er van wezen. Het is inderdaad eene Inleiding, want tot heden is de studie van het Keltisch een gesloten tooverpaleis voor Nederland. Wat al wonderen scherpzinnige speurzinnen gepaard met Nederlandsche degelijkheid daar zullen ontdekken, ik waag het niet te voorspellen. Maar ik stel er mij zeer veel van voor. Zoo veel reeds werd in ons vaderland gedaan voor de studie van het oud-Indisch; de Slavische talen trekken meer en meer de aandacht, het Romaansch vindt in de rangen der Nederlandsche geleerden ijverige en talentvolle beoefenaars. Maar het Keltisch, dat ons na het Germaansch het meest verwant is, dat eenmaal in deze landen gesproken is en de Keltische geschiedenis en Folklore, die voor de verklaring van veel zaken, die tot heden onverklaard waren, van het grootste gewicht kan genoemd worden, het Keltisch is nog altijd terra incognita. Terwijl Frankrijk reeds sinds jaren zijn *Revue Celtique* heeft; Duitschland zijn *Zeitschrift f. celtische Philologie* om van de Iersche en Engelsche tss. niet te spreken; terwijl aan de groote buitenlandsche universiteiten leerstoelen voor het Keltisch zijn opgericht, ontbreken in Nederland zoowel tijdschrift als professorale zetel. Voor de oprichting van het eerste zou ik voorshands niet willen ijveren: er is nog niet genoeg belangstelling. Maar voor de oprichting van een leerstoel in de Keltische Taal en Letterkunde is dunkt mij de tijd gekomen. Niet minder dan het Sanskrit of de Slavische talen bieden de Keltische belangrijke onderwerpen voor de algemeene taal- en literatuurstudie. En meer dan het Sanskrit en de Slavische talen zijn zij van belang voor onze voorgeschiedenis.

Moge men spoedig tot de oprichting van zulk een leerstoel overgaan. De Inleiding van Dr. van Hamel bewijst, dat er naar een titularis niet lang gezocht zal hoeven te worden!

Nijmegen.

W. Mulder.

C. G. Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens. (Van alle tijden, onder redactie van C. G. Kaakebeen, en Jan Lighthart. No. 7). Groningen, Den Haag, J. B. Wolters. 1918. (Pr. f 1.50).

Een nieuwe uitgaaf van werk van Constantijn Huygens is altijd een verheugend iets en wekt steeds belangstelling. Al was 't alleen, omdat men nooit werk van hem op nieuw onder 't oog kan krijgen, zonder getroffen te worden door allerlei gedachten en uitspraken, uitdrukkingen en zinswendingen; zonder weer onder den indruk te komen van zijn nobele figuur, zijn gave persoonlijkheid, zijn groot literair talent, al spreekt men nog niet van een volmaakt mensch of geniaal dichter.

Te meer is dit het geval met deze uitgave, die iets nieuws geeft; nml. een zooveel mogelijk volledig overzicht van „het werk” van den dichter, den inhoud van de groote gedichten met grootere of kleinere fragmenten, den geheelen afdruk van eenige staaltjes van de verschillende rubrieken der kleinere gedichten; die een streven is om H. meer te doen kennen door, nader te brengen tot velen, die misschien door de bestaande afzonderlijke uitgaven niet bereikt of niet aangelokt worden.

't Is tevens een overzicht van zijn leven, in verband met zijn werken, opgeluisterd door een nog onbekend portret. Over de keus van portret zou men kunnen twis-

ten; er zouden aantrekkelijker beeltenissen kunnen gegeven zijn: *dit* heeft voor, dat het 't boekje begeerlijker maakt voor de oude vrienden van H. Hijzelf was er zeer mede ingenomen, 't zal dus wel gelijkend geweest zijn. 't Lijkt wat onnoozel van oogopslag, doch 't geeft hem in een milieu, dat van zijn veelzijdige gaven spreekt; het doet ons, 't is uit den tijd van zijn verloving, nog niet den schrijver van zoovele werken, den vertrouwde van prinses, die koningen zonder kroon waren, herkennen.

't Is den Heer Kaakebeen gelukt een prettig boekje samen te stellen, prettig van uiterlijk, met een mooie reproductie; in een trant, die leeken niet afschrikt door geleerdheidsvertoon, doch de noodigste opheldering geeft, die deskundigen in de gelegenheid stelt nog weer eens allerlei mooie passages onder de oogen te krijgen, en nog eens over de beteekenis van enkele regels na te denken. 't Is al een goed denkbeeld geweest te trachten naar een afwijkende inrichting, ook van het aantekening- of notenstelsel. Want, in de voorrede van de *Gijsbrecht* in het Pantheon wees ik er reeds op, in de veelal kleine uitgaven van gedichten met aantekeningen, is veel hinderlijks. K. heeft, geholpen door het wat bredere formaat, de zaak zoo ingericht: na een inleidend woord geeft hij, in rubrieken ingedeeld, een vrijwel aan elkaar sluitend overzicht van al de gedichten, vervat in lange regels, de geheele breedte beslaande, in kleine letter, onderbroken door fragmenten uit de grootere gedichten, of door volledig overgenomen kleinere gedichten, met groote letters in regels, die niet de geheele breedte beslaan, maar aan den rechterkant ruimte overlaten voor de allernoodzakelijkste verklaringen, met kleine letter geplaatst ter hoogte van de te verklaren woorden. Aan den voet van elk gedicht is het jaartal geplaatst. Ziedaar een systeem, dat te gemoet komt aan vele bezwaren, al kan ik niet ontkennen, dat sommige bladzijden waar meer kleinere aanhalingen voorkomen, wat onrustig zien. 't Verwijzen met noot-cijfertjes is vervallen; de gedichten zien gaver, en de verklaringen worden gemakkelijker van zelf gezien. Dit kon hier, omdat de verklaringen, ofschoon niet oppervlakkig, zeer kort, populair, zijn, wat in deze uitgave voldoende is ¹⁾.

Over de keus van de fragmenten en van de kleinere gedichten, over de uitgebreidheid der eerste, en over de meerdere of mindere beknoptheid van de korte inhouden kan men natuurlijk van meening verschillen; om een paar voorbeelden te noemen: noode mis ik in 't begin van 't *Cluyswerck* de geheele beschouwing over de oorzaak van zijn kluizenaar worden: een stukje poëzie, waaruit zóóveel zielenadel, natuurlijkheid, liefde en gezond verstand spreekt; daarentegen zoude de inhouden hier en daar nog iets beknopter gekund hebben; sneldichten als *Gaudief* en *Jans adel* lijken mij niet gelukkig gekozen. Edoch, het is moeilijk het ieder naar den zin te maken, en over 't algemeen moet erkend, dat er met zorg en smaak gekozen en verslag gegeven is.

¹⁾ Voor een werk, dat vele aantekeningen en noten vereischt, in een klein formaat, lijkt mij een nieuw systeem gewenscht, n.l. op één bl. daartegenover al de verklaringen, mededeelingen enz.; zelfs de cijfers voor de regels kunnen komen op die tweede bl., waardoor de tekst kan gelezen, of na bestudeering herlezen zonder geërgerd te worden door al die wel noodige, doch het genot vergalende noten en cijfertjes.

Ten slotte wensch ik wat langer stil te staan bij de verklaringen. Deze zijn bij Huygens van zeer veel belang, er zijn nog steeds zooveel harde noten en nootjes te kraken. Ook hier is allen tevreden stellen moeilijk. Wat de een duidelijk vindt, is voor de andere nog niet klaar genoeg. Waar de eene nog niet voldoende zeker is omtrent de bet. of strekking, vindt de andere geen bezwaar. Soms zijn ook twee opvattingen mogelijk. Weder kan men over 't algemeen tevreden zijn met de opvatting van K. Om 't groote belang van het meest juiste begripen van elke kleinigheid bij H, mogen echter hier eenige kanteekeningen volgen. De Heer K. rekene mij dit niet toe als betweterij; misschien overtuig ik hem en anderen ook niet; toch kan het zijn nut hebben sommige plaatsen nog eens te bekijken en een kwestie van twee kanten te bezien.

In de eerste plaats wijs ik even op een paar plaatsen, waar m. i. een verklaring nog wenschelijk was geweest. *Raeck* (bl. 27) staat voor *raeck'ck* (raak ik). Dan de regel: *Mijn leven is mijn sterven* (39). M. i. is hier tweeërlei verklaring mogelijk, die in bet. vrijwel overeenkomen. nml. 1°. *Mijn leven* (= mijn werkelijke, betekenisvolste leven) bestaat in *mijn sterven* (= mijn van liefde sterven, mijn tot stervenstoe liefhebben); 2o. *Mijn sterven* is onderwerp, *mijn leven* praedicaat, hier vooropgeplaatst, dus: *Mijn sterven* (van liefde, tot stervenstoe liefhebben) is mijn ware leven, *is* eerst leven.

Eenige plaatsen zijn door de korthed der aantek. m. i. niet volledig genoeg verklaard. *Aangenamen* (24): „troosten, verfraaien”: 't is aangenaam, toonbaar, aannemelijk maken, dus vrijwel = verfraaien, en, voorzoover het vergoeding geven voor 't verlorene is, kan men het weergeven door troosten. *Een meest vergeten thuys of half verschimmelt block* (30): „thuis als een gewoon stuk hout vergeten”; wat uitvoeriger zou 't zijn: thuis een stuk hout, dat vergeten raakt, of zelfs als beschimmeld, in minachting; er worden dus eigenlijk twee gevallen of graden genoemd. *Den zijnen meest geraemte* (30): „een dood element”; eigenl. tegenover het voorafgaande *meer als mensch* hier = minder dan een mensch, een dood en zelfs tot op 't been vergaand mensch, dus in zooverre = een dood element.

Doodsdhalv (36): „toestand van halfdood, n.l. de slaap”; dit is zeker de bedoeling; toch is halfdood niet precies 't zelfde wat H. zegt; er staat *doodsdhalv*, een navolging van zestalf of zesdhalv, nml. stuk van 5½ stuiver, dus een niet geheel volledig zesje of schelling; hier dus: bijna geheel dood. Bedoeld is dus wel de slaap, doch de uitdrukking is sterker, en op speelscher wijs gevormd.

Cupio dissolvi (44): „ik begeer te sterven” aardiger waar' in de bijbelsche woorden: ontbonden te worden, desnoods met *te sterven* er achter. *Tot leuren* (62): „tot lorrige, geringe tijdvakjes”; zeer juist, maar in verband met *versnipperen* was opgaaf van de bet. van *leuren* = lapjes, lorren, aardig geweest. Zoo had bij *Geloof* (120), in verband met voorafgaand *gelagh*, nog gewezen kunnen worden op de woordspeling met geloof = crediet.

Dit alles is wel een gevolg van de geëischte korthed. Niet eens ben ik het met de volgende verklaringen. *Ontginn'* (19): „ontleenen”: lees: beginnen, aansnijden. *Bed'ler met een degen* (31), K. wil gedacht hebben aan een berooid edelman als b.v. den Spaanschen Bra-

bander; m. i. aan het mooie kostuum van een tooneelspeler, terwijl hij eigenlijk maar een bedelaar is. *Vrijster van de Buren* (33): „geliefd bij de naburige plaatsen”; er wordt gesproken van den Haag, en voorafgaat *Der Vijanden ontsagh*; in verband daarmee dunkt mij de bet.: naar wiens gunst de goedgezinde naburige landen dingen. Den Haag was toch de zetel van stadhouder en landsregeering.

Op bl. 46 wordt gezegd, dat H. vooraf allerlei bijbelplaatsen en klassieke aanhalingen voor zijn onderwerp had verzameld. Hoe hij hiertoe gemakkelijk in staat was, is door Prof. S. G. de Vries ontdekt, die in den catalogus van den verkoop van Huygens vond het *Florilegium Magnum, sive Polyanthea* van Jos. Langius, een boek, waaraan vele schrijvers de geleerde franje ontleenden, waarmede zij hun werken versierden. Zie meer hiervan in de Leendertz-uitgave van *Kostelick Mal en Voorhout, Inleid.* xxiv.

M. i. zou ik ook *Kostelick Mal* (26) liever door kostbare dwaasheid, dan door kostbare ijdelheid weergeven, al moege dit door de verschillende bet. van ijdelheid uit kunnen komen op een nuanceverschil; dat *Kostelick* zoowel als *Mal* voor het substantive gebruikte en *Mal* zoowel als *Kostelick* voor het adjective kan genomen worden, betwijfel ik.

In *Is 't daer met all gesezt, soo ben ick meer dan all* (33), vat K. de laatste woorden op als „nog meer dan dit alles”; m. i.: meer dan alles op de wereld, danal wat men denken kan, een verklaring, die bij K. ook is opgekomen blijkens zijn tusschen haakjes gegeven bijvoeging „Want mijn roem is onuitsprekelijk”, wat in zijn *vorige* woorden niet ligt. De beide woorden *all* zijn verschillend van bet.: Is daarmede alles gezegd of *al wat te zeggen* is, is er dus niets meer te zeggen, dan ben ik toch meer dan *al wat er bestaat*. In *Stenen staen* (132) wordt *stenen* verklaard als „zuchtend sterven”, waarsch. om 't volgende *staen en sterven*, toch zou ik hier geen reden zien om *stenen* niet alleen door „zuchten” te verklaren. In de belofte van H. om *Het naeste Jaer met lief...* *Op Muydens hooghe Slot* [te komen] (113) zou ik in *met lief* iets meer zien dan „met genoeg”; indien wij de voorbeelden van deze staande uitdrukking in het *Ned. Woordenb.* nagaan, zou men er m. i. eer in zien zoo ongeveer „bij leven en welzijn.” *Lijmen* (114) „kussen.” Mogelijk! en dan = kleven, mond aan mond, of het zelfde *lijmen*, dat in vele plaatsen, die ik korthedshalve moet achterwege laten, iets als minnepraat houden, losjes keuvelen, beteekent, soms ook $\pm$ = verliefd doen? Of hier meer ww. dooreen loopen, of het ww. *lijmen* = kleven er één mede is, óf 't sax. *liman* = plagen; of er contaminatie is met *lemmen*, *lemen* = zeuren, vleiend spreken (of dit één is met mhd. *limman* = brommen knorren? zie echter *N. Wdb.* op *Lemmen* II), hierin kan nu niet verder ingegaan worden. De behandeling in 't *N. Wdb.* binnenkort zien we met verlangen te gemoet.

Nog op een verklaring wil ik de aandacht vestigen; *de trotsche Pannerijen. En zoo menich spitze pad* (18): sp. p. = „trotsche straat”. Iets derg. kan wel bedoeld zijn; Leendertz, in de *Ned. Klassieken* teekent aan: „waarsch. de vertaling van eene Fransche uitdrukking. Maar welke?” Dan zoude men m. i. kunnen denken aan boulevard, of bolwerk, dus een militaire versterking, meestal met hoekige, spitsche vormen hier

en daar. Behalve dat dit historisch misschien niet uitkomt, is er nog iets op te merken. Eenige bladzijden verder staat de uitdrukking *spitsche ghevelloppen* (21), waarbij K. aantekent „trotsche (?) of de gewone beteekenis”; m. i. de gewone beteekenis; het mooie van een rij huizen ligt voornamelijk in de gevellijn, die te schooner is, als er sprekende, puntige daken in voorkomen. Nu staat hier *spitsch* met *tsch*, en in *spitze pad* is de spelling met *tz*. Zou men hier dus niet te doen kunnen hebben met een losgeschreven samenstelling *spitzenpad*, een pad gevormd door puntdaken (voor: huizen), in plaats van boomen, dus in tegenstelling met *lindelaen* en *linde-lij*?

Ten slotte is er nog een plaats, waarover veel verschil van opvatting bestaat: *Daer met gaen de daeghjens crimpen, Die men langher hoopt als heit, Hey! wal's al des Werelts glimpen Min als tegenwoordigheit?* (16). K. heeft aan de bestaande verklaringen een nieuwe toegevoegd; wel vernuftig gevonden, doch in de parafrase voldoet hij mij nog niet geheel, hoewel de opvatting van den zin wel juist lijkt. Hij ziet in *als* niet ons *dan* achter een comparatief, maar *als* = in hoedanigheid van; daardoor komt *min* dus vrij te staan, wat niet zoo algemeen voorkomt, maar toch geen bezwaar schijnt; tevens leest hij de twee eerste regels anders. Leendertz verklaarde: daagjes, „waarvan men hoopt dat ze langer zullen zijn, dan ze in werkelijkheid zijn” en „De heerlijkheid dezer wereld bezit geene eigenschap in minder mate dan die der tegenwoordigheit.” Nu lijkt mij in het laatste gedeelte de uitdrukking niet gelukkig en wat gewrongen, al is dit bij H. niet zoo'n bezwaar. *Tegenwoordigheit* moet dan dienen om uit te drukken het tegenwoordig, het heden, en *wat is het minder dan*, voor: *welke eigenschap bezit het minder dan te zijn*. Het is mogelijk, dat H. het bedoeld heeft, maar zoo, dat we geheel niet twifelen, is het niet. K. verklaart: daagjes, „waarnaar men langer verlangt dan dat zij duren. „Ach, hoeveel minder is al de glans der wereld als ze werkelijkheid is geworden.” In deze verklaring komt het *glimpen*, het in 't oog schitteren beter in verband met *hopen*; lang vooruit hoopt men op, ziet men verlangend uit naar die mooie zomerdagen, en als ze komen, zijn ze zóó voorbij; dat lijkt beter, dan dat men hoopt, dat ze lang zullen duren en ze toch zoo kort zijn. In de formuleering van de klacht is bij K. echter het kortstondige niet, althans niet eigenlijk, uitgedrukt, zooals we dat bij L. zagen. Het *glimpen* is niet minder, maar duurt korter. Misschien ziet K. in het *minder zijn* een minder zijn van duur, wat H. zou bedoeld kunnen hebben. Is dit waar, dan is de zin in orde, en had K. in de parafrase dit ook kunnen vervangen b.v. door „minder in duur.” Een andere verklaring zou nog mogelijk zijn, indien we voor *min* de tegenwoordige bet. van *gering*, *weinig* (dus geen comparatief) mochten aannemen reeds in dien tijd, wat ik betwijfel.

Het hier aangekondigd boekje is niet uitvoerig in zijn aantekeningen, en heeft meer de bedoeling H.'s figuren als dichter te doen kennen in zijn geheel, dan af te dalen in bijzonderheden van tekstverklaring, wat steeds meer plaats vergt; dit moet in 't oog gehouden; toch wilde ik eenige bedenkingen en opmerkingen niet terughouden. Maar eindigen wil ik met het ter lezing aan te bevelen, en den bewerker toe te wenschen, dat het spoedig uit-

verkocht, en een herdruk ¹⁾ noodig zal zijn, wat het heuglijk feit zou vaststellen, dat een zeer groot aantal Hollanders de gelegenheid aangegrepen heeft onzen Constanter te lezen en lief te krijgen, en dat dit aantal nog grooter staat te worden.

Den Haag.

C. H. Ph. Meijer.

Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II rec. L. Bertalot. — **Dantis Alagherii De Monarchia Libri III** rec. L. Bertalot. Friedrichsdorf apud Francofurtum apud editorem. 1917 en 1918 ²⁾.

Bij het vaststellen van de tekst dezer beide verhandelingen van Dante heeft de Heer Bertalot gebruik gemaakt van een „handschrift Bini” waarover hij belooft elders uitvoeriger te zullen schrijven en waarover wij inderdaad gaarne wat naders zullen vernemen. Ik heb Rajna's uitgave van *De Vulgari Eloquentia* met die van Bertalot vergeleken, en geconstateerd dat het nieuwe handschrift op veel plaatsen uitmuntende lezingen bevat. Het behoort tot een andere familie dan C (bij Rajna G) en T, zodat bij samengaan van CT, hetgeen de regel is, gekozen moest worden tussen B ter ener en CT ter anderzijde; de uitgever heeft daarbij in elk speciaal geval een keuze gedaan, zonder een vaste regel te volgen, daar B wel vaak de beste lezing geeft, maar niet altijd. Natuurlijk kan men soms van mening met de uitgever verschillen; zo zou, dunkt mij, in I, 15, 45 de lezing van CT (*latinum*) de voorkeur verdienen.

Deze nieuwe tekst wijkt slechts op ondergeschikte punten af van die van Rajna, wiens scherpzinnigheid hem meer dan eens een van CT, de handschriften die hij volgde, afwijkende vorm deed verkiezen, die tans door B wordt bevestigd. Ik noem o. a. I, 2, 4 *fuert*; I, 3, 10 *conceptiones*; I, 16, 41 *municipalia*. Wel heeft hij die vormen niet altijd in de tekst gezet, maar dan spreekt hij zijn instemming ermee uit in de noten.

De heer Bertalot heeft, aan de voet der bladzijden, enige verwijzingen gegeven, ter opheldering van Dante's tekst. Zijn uitgaven zullen zeker voortreffelijke diensten bewijzen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. van Nijlen, Francis Jammes (*Fransche Kunst*, IV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Tegenover Jammes' werk kan men zoo verschillend staan: men kan zijn verzen goddelijk vinden; men kan ze ook een voorgewend nalef, vriendelijk gezeur vinden, dat alle breedheid van inspiratie mist en allen ondergrond van gedachte. Hoe men ook oordeele over den

¹⁾ Waarin de volgende drukfouten dan verbeterd konden worden: *Aetertinatis* in *aeternitatis* (2), *scheyden* in *scheyder* (77), en de punten in komma's op bl. 58, vs. 989 en bl. 60, vs. 1864.

²⁾ De uitgever stelt er prijs op dat de volgende mededeling ter kennis van het publiek wordt gebracht. Deze werkjes zijn, voor de prijs van M. 1.80 voor het eerste, en M. 2.00 voor het tweede, te bekomen bij de uitgever (Friedrichsdorf im Taunus, Bahnstrasse 18) en worden tegen voorafgaande zending van dit bedrag franco aan de besteller toegestuurd. Deze prijs wordt ook voor boekhandelaars berekend. Voor Seminaria van Universiteiten en dergelijke studieverenigingen wordt, bij gelijktijdige bestelling van 6 en meer exemplaren, de prijs tot M. 1.40 voor het eerste en M. 1.60 voor het tweede werk verlaagd.

dichter van *Il va neiger* en zooveel andere teedere stemmingsstukjes, die nu en dan herinneren aan de genuanceerde kunst van Ravel of Ducasse, het boekje van den Heer van Nijlen, met liefde voor 't onderwerp geschreven, is een uitstekende inleiding voor Jammes bij 't Nederlandsche publiek. Men kan bemerken dat de schrijver er van zijn best doet om rechtvaardig te zijn: hij wijst, zonder sterk aan te dringen, op den ongemotiveerd grilligen vorm van 't alexandrijn, op de pseudo-nalviteit, die men hem, ten onrechte, volgens van N., verwijt, op de ondrumatische kwaliteiten van zijn *Brebis égarée*, bij welks lezing mij *Polyeucte* voor den geest kwam en niet in 't voordeel van Jammes, op de eentonigheid van zijn werk. Maar overigens ademt heel 't monographietje een diepe bewondering, intens medevoelen, geheel opgaan ten opzichte van Jammes, die hem niet doen terugdeinzen voor 't woord „aangrijpende schoonheid” (blz. 67), waar een nuchterder beschouwer zich minder enthousiast zou toonen.

't Boekje bevat in een achttal hoofdstukken een levensbeschrijving, een samenvatting van 't werk, beschouwingen over zijn werk in 't geheel en zijn invloed (blz. 1—88): als aanhangsel (88—120) eenige fragmenten uit zijn werk, waarbij ik vergeefs zoek naar iets uit zijn notities over *Jean-Jacques* (cf. p. 55) en over *Ch. Guérin* (cf. p. 77), zijn evocatief kritisch proza dus. Jammer is 't, dat de schrijver niet wat litteratuur over Jammes aangaf, zooals de schrijvers van de beide eerste deeltjes der serie *Fransche Kunst*; waar vindt men de artikels van P. Quillard en Ch. Guérin b.v., die op blz. 5 en 26 zijn aangehaald?

Bij de lezing werd ik getroffen door de voortdurend vijandige houding van den schrijver tegenover Rousseau en Mme de Warens (z. p. 9, 10, 13, 37, 56, 57): hij kan geen schakeeringen genoeg vinden om zijn minachting voor hen uit te drukken, vooral voor haar. Ik wil niet gaarne doorgaan voor een kampioen van „idealistische, hysterische kostjuffrouwen” (blz. 9), maar ik zou, zoo de ruimte dit gedoogde, Mme de Warens nog wel anders willen voorstellen. En waar de Heer van Nijlen te velde trekt tegen de inferioriteit der geschiedschrijvers, die een Rousseau opbouwden „zonder geest en zonder ziel”, daar kan ik hem, heel nederig, de lezing aanraden van 't boek van den Geneefschen hoogleeraar Bernard Bouvier. Maar deze houding ten opzichte van Rousseau hangt blijkbaar samen met de opvatting van den Heer van Nijlen omtrent het Romantisme; 't is die van Pierre Lasserre en baron Ernest Seillière, die nu, om niet-litteraire redenen, zooveel aanhangers vindt: Rousseau was gek, 't Romantisme komt uit hem voort en is dus een geestesziekte (45 en 51). Deze theorie van die navolgers van Brunetière zal wel weer worden opgeruimd, gelijk alle theorieën. In verband hiermede releveer ik de uitlating (p. 87), dat Claudel „een groot denker” is; een Plato, een Spinoza?

Een andere „roode lap” voor den Heer van Nijlen is 't Symbolisme (p. 5, 11, 20, 84), welks „vleeschlooze dagen” (p. 20) thans voorbij schijnen. Is 't wel rechtvaardig de geheele symbolistische beweging vooral te beoordeelen naar de uitbundigheden en de overdrijvingen?

Ik heb zoo nog wel eens een vraagteken geplaatst: op blz. 32 zou een vergelijking met Mme Delarue-

Mardrus of Mme de Noailles of Henri de Régner die ook den schoonen zin van het leven — maar dan in 't pantheïsme waarvan de auteur niet houdt — begrijpen, welkom zijn geweest; op blz. 34 vraag ik of 't verschil zoo groot is tusschen den dichter en dan prozateur Samain; bij blz. 17 merk ik op dat de kolonisatie om gevoelsmotieven reeds plaats had lang vóór de „sombere sentimentaliteit van Rousseau”, men zie slechts Chinard's studies over *L'exotisme américain*; op blz. 41 vraag ik: geschieden de bekeeringen, behalve van Brunetière, „uit sentimenteelen drang” alleen en cijfert de Heer van Nijlen de politieke invloeden weg?

Deze opmerkingen doen weinig af aan de waarde van 't boekje, dat 't thans aan waarde verminderende dichtwerk nader tot ons brengt van een man op wien de Heer van Nijlen van toepassing vindt, het schoone:

„Il fleurissait de vers comme un rosier de roses.”

Amsterdam.

K. R. Gallas.

Th. J. A. J. Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdrage tot zijne biografie. 's-Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Zonder het debat over de vraag: Wat is een pamflet? te willen heropenen, moet ik toch even protest aantekenen tegen de vereenzelving van schotschrift en blauwboekje, zooals wij die lezen in de dissertatie van Dr. Goossens. Langer dan mijn bedoeling was heb ik de bespreking van die dissertatie uitgesteld en nu ik mij eindelijk tot schrijven zet, moet eerst die bedenking over het pamflet mij uit de pen. Dr. Goossens schrijft (blz. 14): „Naast deze spotprenten . . . staat het pamflet, en dan genomen in zijn tegenwoordige beteekenis van schotschrift of blauwboekje.” Welnu, dit op één lijn stellen van schotschrift en blauwboekje is er naast. In de zestiende eeuw en ook nog wel later was blauwboekje een vrij dun geschrift met een blauwen omslag. Langzamerhand worden zij zeldzaam, maar ik heb er toch nog heel wat door mijne handen laten gaan. Meer en meer worden zij gebonden en verliezen dan natuurlijk het uiterlijk van blauwboekje. Onder die blauwboekjes bevinden zich schotschriften, zeker! maar een vereenzelving van schotschrift en blauwboekje is eenvoudig onjuist. Men denke b.v. aan de tallooze pamfletten over het Bestand. Onder deze pamfletten bevinden zich schotschriften, maar minder dan men meenen zou. Herinnert u daarbij de niet te tellen nieuwstijdingen (Nieuwe tijdingen) — echte blauwboekjes — en men zal moeten toestemmen dat er groot onderscheid is tusschen schotschrift en blauwboekje. Wanneer wij dan ook spreken van pamfletten, van een verzameling van pamfletten, van een catalogus van pamfletten, dan denken wij zelfs niet in de eerste plaats aan schotschriften. Ik herinner er aan bijv. dat de Koninklijke Bibliotheek op het jaar 1695 meer dan 100 lijk- en grafdichten heeft op koningin Maria — de echtgenoot van onzen prins Willem III —, echte pamfletten, maar geen schotschriften. Typisch zeker, dat waar Dr. G. het heeft over de plaats van Franciscus Sonnius in de pamfletten hij juist in hoofdzak vier echte schotschriften te pakken heeft.

Over die dissertatie zelve kan ik slechts goeds zeggen. Met veel ijver heeft Dr. Goossens zich de moeite getroost van een nauwgezet onderzoek van de pamfletten, die hierbij te pas komen. Hij had daarbij het buiten-

kansje de hand te kunnen leggen op een zoo goed als onbekend pamflet, de „Querela”, waarvan nog maar een viertal exemplaren zich in Duitschland bevinden. In ons land is er geen. Een afdruk heeft de schr. onder de bijlagen van zijn dissertatie opgenomen. Van twee dier behandelde pamfletten was het reeds zoo goed als zeker dat zij Henricus Geldorpius tot auteur hadden. Daarmede niet tevreden heeft Dr. G. een minutieus onderzoek ingesteld naar het compleete viertal en uit het verslag van dat onderzoek — wel wat vermoeiend om te lezen —, waarbij het linguïstisch gedeelte zeer op den voorgrond trad, hebben wij het recht gekregen Dr. G. geluk te wenschen met de door hem verkregen uitkomsten. Zeer veel is er voor te zeggen om met Dr. G. te beweren, dat al die vier pamfletten uit ééne pen gevloeid zijn, n.l. die van Geldorpius, een begaafd, geleerd, maar lastig man, die het met tal van menschen, met wie hij in aanraking kwam, aan den stok kreeg en het met een man als Sonnius heelemaal niet vinden kon. Tijdsomstandigheden — het bezwaar om in deze maanden een onderzoek in Belgische archieven in te stellen — hebben Dr. G. belet, gelijk eerst zijn plan was, een biografie van Sonnius op te stellen. Hij heeft de levensgeschiedenis van dezen bisschop en inquisiteur tot later moeten uitstellen.

Thans behandelt hij alleen dat viertal pamfletten en dat geeft hem aanleiding tal van wetenswaardigheden uit den tijd van de oprichting der nieuwe bisdommen — waaraan Sonnius groot aandeel had — mede te deelen. Daartoe behoort o.a. wat hij over de personen van die nieuwe bisdommen in het midden trengt, waarbij Dr. G. met prijselijke onpartijdigheid het *Audi et alteram partem* in toepassing gebracht heeft.

Den Haag.

W. P. C. Knuttel.

Briefe von J. J. Reiske, Nachtrag von Förster. (Abhandl. der philol.-hist. Klasse der Kön. Gesellsch. der Wissenschaften XXXIV, 4). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.80. Teuerungszuschlag 20%).

De „Briefe von J. J. Reiske” werden door mij in dit tijdschrift aangekondigd nu reeds 22 jaar geleden. De uitgever prof. Förster heeft al dien tijd nog onderzoek gedaan naar brieven, die aan zijn aandacht mochten ontsnapt zijn; hij heeft er echter slechts enkele kunnen ontdekken. Wel een bewijs met welk een nauwgezetheid de verzameling reeds in den aanvang werd bijeengebracht, wel een waarborg dat er thans bezwaarlijk iets van belang meer ontbreken kan.

Reiske was zeker een der uitnemendste philologen, die ooit geleefd hebben. Op betrekkelijk nog jeugdigen leeftijd kende hij meerdere talen zóó, dat hij echt philologisch in haar aard was doorgedrongen. Men staat ook verbaasd over zijn werkkraft, te meer als men bedenkt dat de man, die dat alles tot stand bracht, allesbehalve een dier gunstelingen van het lot was, wier levensomstandigheden hun alle ruimte van tijd voor hunnen meest geliefkoosden arbeid schenken. Integendeel, hij heeft met vele uiterlijke moeilijkheden en bezwaren te kampen gehad en ook met de innerlijke van een niet sterk lichaamsgestel en vooral van een gemoedsgesteldheid, die hem het leven ook al niet gemakkelijk maakte.

Hij heeft eenige jaren ook in Leiden geleefd, waar vooral de roem van Schultens hem heen lokte. Hij had in ons land vrienden, doch vooral ook vijanden. Wie in

de verschillende kwesties gelijk had, is natuurlijk niet dikwijls uit te maken; dat hij echter een „perfidia bestia” was, zooals een Leidsche philoloog hem genoemd moet hebben, is zeker onjuist. Hij was een man van stemmingen, zijne zenuwen had hij zeker niet altijd onder bedwang en in hooge mate bezat hij het talent aanstoot te geven; dat hij dat ook deed aan lieden die door hunne positie zich onaantastbaar achtten, berokkende hem ook al moeilijkheden. Zeker heeft hij ook wel eens vreemde dingen uitgehaald, doch lieden die op zich zelf laakbare handelingen, toch beoordeelen naar den geest, waaruit zij voortkomen, — als twee hetzelfde doen is het niet hetzelfde, — waren er ook in de toenmalige maatschappij waarschijnlijk niet vele.

Ook heeft Reiske in zijn Leidschen tijd en later wel eens het bewustzijn gehad en moeten hebben dat anderen maatschappelijk boven hem stonden, die in het wezen der zaak zijn minderen waren. Het is ook droevig, dat men zulk een man niet tijdig op een plaats heeft weten te brengen, die met zijne gaven overeenkwam. Men kan dit Holland euvel duiden, doch ook het Duitschland van den toenmaligen tijd was nog alles behalve het land, dat behoorlijk van de begaafdheden zijner zonen partij wist te trekken.

Het is daarom een zoo sympathieke daad, dat men thans in zijn vaderland zich zooveel inspanning getroost om een gedenkteeken voor hem op te richten. Want eene zoo uitgebreide brievenverzameling is dat werkelijk. Men ziet den man als het ware voor zich, in al zijn wetenschappelijke bedrijvigheid; men leert zijn persoon kennen, als het ware door persoonlijke omgang van jaren en daardoor kan men thans wel met zekerheid zeggen, dat hij ook als mensch vaak miskend werd.

Bijna alle brieven van Reiske in dit supplement zijn gericht aan professor Clodius in Leipzig, zijn vriend en beschermer. Aantrekkelijk is de lectuur van zulk een brievenverzameling, ook omdat zij ons als het ware midden in een maatschappelijken kring uit een lang vervlogen tijd verplaatst. Wij zien die menschen door de oogen van een ander, van een zeker niet altijd onbevoordeeld toeschouwer, maar toch wij zien ze. Professor Haverkamp hield er in het geheim eene boekdrukkerij op na! Wat mag mevrouw Schultens toch wel bewegen hebben een jeugdigen vriend van haar echtgenoot uit diens gunst te dringen? „Men zegt”, dat zij dit gedaan heeft. Nu die jonge man had zin in haar dochter. Dat meisje moet hem zelfs zijn toegezegd; doch ziet, nu is zij getrouwd met een Groningsch advocaat. Dat de afgewezene nu met de familie Schultens gebroken heeft, is ook natuurlijk. — Wij zien de groote mannen van dien tijd ook wel eens erg in hun huisjapon. Wat een ruzie, wat een gekonkel! Ook bepaalde personen worden ons geteekend, een inhalig koopman, een wonderig quasi-geleerde, zeker met de scherpte der eenzijdigheid, doch zeer actueel. Het is geen verheven tafereel dat voor ons ontold wordt, doch een van krachtig realisme.

Reiske is vaak een gezellige prater, ook waar hij „on dits” opdicht. Zijn Latijn is niet ciceroniaansch, zeker niet geheel onberispelijk, doch wat weet die man in die doode taal te keuvelen. Dit brengt mij tot een opmerking tusschen haakjes. Dat toen Latijn de alge-

meene taal der geleerden was, kwam de toenmalige Nederlandsche Universiteiten met hare talrijke buitenlandsche studenten zeer ten goede. Wij zien hier in Reiskes brieven, hoe zich die oude taal, al is het ook met zekere vervorming van haar oorspronkelijk wezen, toch als een moderne gebruiken laat. Als dat zich eens had doorgezet, zou dat het wetenschappelijk verkeer niet ten goede gekomen zijn? Ik begrijp dat dit niet gebeurd is, dat het gebruik der moedertaal vooral veel voorheeft, in sommige gevallen bijna het eenige mogelijke is, doch dat men in het verdwijnen van het Latijn als taal der geleerden niets dan een vooruitgang zien kan, een overwinning van den verlichten tijdgeest op domme achterlijkheid, begrijp ik niet. En toch ziet men zich bij ons wel eens als een pionier der beschaving aan, wanneer men op het Latijn afgeeft, en als men het Latijn heelemaal niet kent, acht men zich licht zelfs een buitengewoon krachtigen geest.

Enkele brieven van „die Reiskin” zijn aan die haars mans toegevoegd, — van die edele vrouw, die de zorgzame steun van haar echtgenoot geweest is, zonder wier hulp hij niet zoo veel zou hebben kunnen arbeiden. Zij kon met recht van zich getuigen, dat zij even goed op de keuken kon toezien, als zich op de studeerkamer van haar man om zijnentwille in het Grieksch, het Latijn en moderne talen oefenen. Het was een vrouw van groote geestesgaven, die toch in de eerste plaats echte vrouw was, heldin der dienende liefde. Na zijn dood wil zij de toekomst van haar pleegzoon verzekeren. Er is daarvoor echter geld noodig en zij heeft het niet. De geschriften van haar echtgenoot, zooals zijn oratores graeci en Lysiae orationes, werden slecht verkocht en brachten haar dus weinig op. Een pijnlijken indruk maakt het, als wij haar in een harer brieven aan een vriend om hulp hooren vragen om eene verloting te houden van eenige exemplaren van haars mans geschriften, die als er veel loten genomen werden, wel zooveel zou kunnen opbrengen, dat zij dien pleegzoon helpen kon. Het doet ons goed in een volgenden brief te vernemen, dat zij zelf begrijpt, dat dit voorstel een wanhoopsdaad was en . . . dat een Duitsch vorst haar geholpen heeft.

Evenals de brievenverzameling zelf is dit supplement de lezing ten volle waard.

Leiden.

A. E. J. Holwerda.

SCHOOLBOEKEN.

Hundert deutsche Gedichte, gesammelt von **H. W. J. Kroes**. Vierte Auflage. Gouda, van Goor Zonen. (1919). (Pr. f 0.90, geo. f 1.25).

Dat na 4 jaren van deze verzameling gedichten reeds de 4e druk verscheen, is wel een bewijs, dat het boekje gaarne gebruikt wordt. De verzamelaar is dan ook in zijn keus zeer gelukkig geweest. Het werkje is bestemd voor de lagere klassen van H. B. S. en Gymnasium. Vele gedichtjes zijn juist gekozen, omdat ze gemakkelijk uit het hoofd kunnen geleerd worden en wie denkt dan niet aan oude bekenden als: „Der weisse Hirsch”, „der Fischer”, „Die Weiber von Winsperg”, „Belsazar”, „Stille Nacht, heilige Nacht.” Maar ook grotere en moeilijkere treft men aan: „Die Bürgschaft”, „Pegasus im Joch”, „Bertran de Born”, „das Grab im Busento”, of mooie

uit den nieuweren tijd: „Die Brücke am Tay“, „Wer weiss wo?“

Uit den derden druk zijn tot mijn spijt verdwenen o. a. „Der Peter in der Fremde“ en „Das Huhn und der Karpfen“, en uit den vierden „Der Riese Goliath“, „Der Kaiser und der Abt“ en „Die Trompete von Gravelotte“, die in den eersten druk wel voorkwamen. Daarentegen zijn nu opgenomen het befaamde „Deutschland, Deutschland über alles“, en twee, die jonge leerlingen niet kunnen waardeeren, n.l. „Gudruns Klage“ en „Volkers Nachtgesang“. Een verbetering van den laatsten druk vergeleken met den eersten (den tweeden heb ik niet ter beschikking) zijn de korte verklaringen achterin. Iets uitvoeriger konden die aantekeningen hier en daar wel zijn. Waarom b.v. vinden we geen enkele verklaring bij Storm's „In Bulmanns Haus“?

Ik bepaal me tot deze weinige woorden, doch durf gerust te voorspellen, dat dit boekje zich steeds meer vrienden zal verwerven.

Of dit ook het geval zal zijn met het tweede bundeltje van den zelfden verzamelaar „Deutsche Dichter des 19. Jahrhunderts, neuere Lyrik“, betwijfel ik. Niet dat ook hier geen mooie voortbrengselen van de beste dichters der vorige en der tegenwoordige eeuw, van Novalis, Uhland, Grillparzer, Lenau, Freiligrath, Scheffel, Wildenbruch en zoo vele anderen zijn bijeengebracht, maar het lyrisch karakter der meeste gedichten lijkt mij voor schoolgebruik een groot bezwaar. (Deze beoordeeling heeft dan ook alleen het oog op dit boek als schoolboek). Nog daargelaten, of de jeugd zeer ontvankelijk voor zulke lyrische ontbeuzelingen is, zeker is het, dat er weinig van in 't geheugen blijft en voor het onderwijs is zulks een nadeel, om van eindexamen of proefwerk niet te spreken. — Maar moet dan het schrikbeeld van repetities en eindexamen ook al beletten mooie gedichten te lezen? Volstrekt niet; leeraar en leerling willen echter beiden graag resultaten van het onderwijs zien en die zijn bij louter gevoelspoesie al heel ijl. Ik meen, dat ik op een ander standpunt sta dan de verzamelaar. Voor hem is hoofdzaak schoonheid in vorm en taal; voor mij is die schoonheid zeer zeker van groot belang, maar de inhoud moet in de eerste plaats de leerlingen boeien en indruk op hen maken, willen zij voor vorm en taal iets gevoelen. Dat ik niet alleen sta in deze opvatting bewijst de „Auswahl deutscher Gedichte“ van Lyon, vroeger een veel gebruikt boek op de scholen, maar nadat de 4de druk geheel veranderd is en talrijke mooie balladen vervangen zijn door stemmingsliederen, wordt die bloemlezing veel minder hier te lande gebruikt.

Zou het niet mogelijk zijn, dat de heer Kroes bij een volgenden druk de gedichten uit de beide verzamelingen eenigszins anders rangschikte b.v. in gemakkelijke voor de lagere en moeilijkeren voor de hoogere klassen, strenger dan hij nu gedaan heeft? En als hij dan verschillende lyrische gedichten door epische verving, en tevens „Das Lied von der Glocke“ en „Die Parabel der drei Ringe“ een plaats in de tweede verzameling vonden, dan zouden die beide deeltjes te zamen een zeer gezochte bloemlezing voor onze scholen kunnen worden. Die laatste twee gedichten staan thans in de „Auswahl aus der deutschen Literatur“ des heeren Kroes, maar juist over dergelijke dure Auswahlen, waarin werken als

„Minna von Barnhelm“, „Hermann und Dorothea“, „die Jungfrau von Orleans“ geheel of bijna geheel zijn opgenomen, ben ik zeer slecht te spreken.

Den Haag.

J. P. Heyligers.

BERICHTEN EN MEDEDELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1917 geene verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: No. 1, de photographische reproductie van het Leidse handschrift van al-Buhturî's Hamârah (1909) is verkrijgbaar voor f 96; No. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey, (1915) voor f 6; No. 3, Streitschrift des Gazâl gegen die Bâtinjija-Sekte door I. Goldziher (1916) voor f 4.50.

3. Het bestuur hoopt, dat de reeds twee jaren geleden aangekondigde uitgave van het werk van den heer C. van Ardenk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen, welke veel vertraging ondervond, nu weldra zal kunnen plaats hebben.

4. Het bestuur heeft besloten voor rekening der stichting uit te geven: een werk van Dr. A. J. Wensinck, getiteld: „Bar Hebraeus' Book of the Dove, together with some chapters of his Ethikon“ en een werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qorân (eere vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten).

November 1918.

De redaktie ontving de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: G. Jaspars, *De Belgen in Holland*, N.V. van Campen, Amsterdam, z. d. (betuiging van erkentelijkheid voor de gastvrijheid der Nederlanders); M. Muret, *Pas d'illusions sur l'Allemagne*, Payot & Co., Parijs, 1918 (voorspelt dat eerst na de nederlaag in Duitsland revolutie zal uitbreken); M. Talmeyr, *Portraits de la belle France*, 3de uitgave, Perrin & Co., Parijs, 1918 (dertien schetsen, met foto's, van personen die zich door buitengewone zelfopoffering hebben onderscheiden in de oorlog); Thellier de Porcheville, *Dans l'épreuve* (preken uitgesproken in de No-re-Dame te Montréal); V. Giraud, *Albert de Mun* (levensbeschrijving); G. Mugnier, *Aux paysans du front!* (opwekking om voor alles de Franse landbouw te herstellen). De laatste drie boeken zijn uitgegeven door de firma Bloud & Gay te Parijs in 1918.

La guerre qui passe, door C. Le Goffic (Bloud en Gay, Parijs-Barcelona, 1918), is verdeeld in vier hoofdstukken getiteld *paysages, figures, récits, impressions*. Zij geven ons schetsen van landstieken en personen die in deze oorlog vermaard zijn geworden, verder 't verhaal van krijgsbedrijven en opmerkingen van allerlei aard, gemaakt naar aanleiding van de gebeurtenissen van den dag (b.v. *le folk-lore des tranchées, les légendes de l'arrière, nos oiseaux sur le front, la lettre à la fiancée* enz.). Bij dezelfde firma (1918) verscheen, onder de titel *La terre sacrée*, een album, bevattende 28 tekeningen (de meesten in kleuren) van F. Combes; bijschriften in proza en poezie leverde J. Roussel-Lépine. Dit album behandelt de slagvelden aan de Marne, speciaal Chambry en Barcy; andere serieën zullen volgen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 6: K. Lantermans, J. J. Cremer en het dialect der Over-Betuwe. — J. Hoeksma, Jacobus Pellamy. — P. Koster, Oorlozwinst der Nederlandse taal. — Uit de tijdschr.

ADVERTENTIEN.

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
te LEIDEN zijn verschenen:

PUNT en CORVER

OPENBARE LES

TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE
GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL
GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM
DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP
WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1918

DOOR

Dr. J. L. WALCH

Prijs . . . . . f 0.60

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

LEÇON D'OUVERTURE FAITE
LE 18 OCTOBRE 1918

PAR

P. VALKHOFF

Privaat-Dozent à l'Université d'Utrecht

Prijs f 0.60.

FRANSCHÉ KUNST

Éen reeks studies over Literatuur, Schilderkunst,
Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f 1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f 1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f 1.75.
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylén. Gecart. f 1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f 1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f 1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel.
door C. P. van Rossem. Gecart. f 1.60.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ.
te LEIDEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXVI:

IRENÆÛS I.

Weerlegging en Afwending
der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

I—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij intekening op de serie be-
draagt de prijs f 1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te Leiden.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o, te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORWATE, London.

26ste Jaargang.

N°. 4.

Januari 1919.

Pernot, Recueil de textes en Grec usuel (Hesseling).
Van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling (Prinsen).
Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok (Logeman).
Catal. d. Fransche Taal- en Letterkunde in de Kon. Bibliotheek, I (Serrurier).
Forbes, Russian Grammar (v. Wijk).

Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands (H. C. Muller).
Zahn's Kommentar z. Neuen Testament, VI (de Zwaan).
Lulius van Goor, De Buddhistische Non (Faddegon).
Brown, Materials for the study of the Babi Religion (Houtsma).

Schoolboeken:
Thieme, Scribne litterulas latinas? (Enk).
Krusinga, Dickens, A Christmas Carol in Prose (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot, Recueil de textes en Grec usuel, avec traduction française, notes et remarques etymologiques. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, N°. 2). Paris, Garnier frères. 1918. (Pr. fr. 3.50).

De verwachting in het Januarienummer (1918, kol. 77) van het *Museum* uitgesproken, dat weldra een bloemlezing met aantekeningen de spraakkunst van de heer Pernot zou aanvullen, is reeds verwezenlijkt. Belangstellenden kunnen zich tans door eigen oefening uitmuntend op de hoogte stellen van het gesproken Grieks van onze tijd; de classici vooral zullen veel hulp ondervinden van de etymologische verklaringen die de schrijver heeft gegeven van alle woorden die óf niet uit het Oud-Grieks zijn af te leiden óf waarvan de herkomst niet op 't eerste gezicht duidelijk is. Uitvoerige indices maken het terugvinden van de etymologieën gemakkelijk en kunnen zelfs gebruikt worden als een, natuurlijk zeer onvolledig, etymologies woordenboek der Nieuwgriekse taal: het grote desideratum der neograeci. Gewaagde afleidingen zal men niet ontmoeten; wat onzeker is, wordt als zodanig vermeld. Bij een paar woorden, b.v. ἀγάλα en αὐτή, is de aangegeven etymologie voor mij nog niet geheel vaststaande. Bij het doorlezen der aantekeningen, die desnoods los van de tekst geraadpleegd kunnen worden, trof het mij dat μόνος μου (blz. 17) door „seul” wordt weergegeven: ik zou „en personne” of „moi-même” beter achten; verder merkte ik op dat συναχυνόταν (blz. 46) wel vertaald, maar niet verklaard wordt, dat ἔλα niet uit het Byzantijnse Grieks behoeft afgeleid te worden, daar die imperativus reeds in de Oudheid voorkomt; κντράζω moet niet in verband worden gebracht met κνπτω „se pencher”, maar met κντράζω, dat bij Aristophanes een betekenis heeft die tot de Nieuwgriekse („oplettend naar iets zien”) nadert; ik geloof echter dat de twee woor-

den niets met elkaar te maken hebben en de juiste schrijfwijze κντράζω is (op Kreta betekend „schapen naar de kooi, ter ruste, brengen,” „oppassen” en „toezicht houden”).

De bloemlezing geeft ons spreekwoorden, disticha, gedichtjes en enige vertellingen, waaronder een paar meesterstukjes van Eftaliotis en Drossinis. Wie deze verhaaltjes eerst in het Frans van de heer Pernot en daarna in het oorspronkelijke leest, zal twee maal genieten van frisse taal en voortreffelijke vertelkunst.

Leiden

D. C. Hesseling.

N. van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling, I. Utrecht, A. Oosthoek. 1918. (Leidsche diss.).

„Kieskauwer noch pilaarbijter, loop ik hoog met de Brabbeling van een onzer eerste dichters”, betuigde met een toespeling op Roemer's „Tot den Leser”, reeds de hoofdsche, vormelijke Potgieter, hoe veel te meer zullen wij, die zooveel vrijer en onbevangener tegenover kunst en leven van alle tijden staan, hoogelijk ingenomen zijn met de vrije, boertige, goedronde uitingen van den dichter, die nimmer de hevige ontroering van een machtigen hoog heerschenden schoonheidsdrang heeft gekend, maar die toch innig doordrongen was van de hoogheid der kunst en geestig in krachtige taal zijn wereld en zijn eigen persoonlijkheid wist uit te beelden, zich eerlijk gaf in zijn zuivere, natuurlijke zinnelijkheid, zijn liefde voor het leven en de realiteit, zijn prachtig stoïcisme.

Van Hout was oneindig veel beter op de hoogte van de groote letterkundige beweging van zijn tijd, maar Visscher in al zijn eenvoud was meer geboren, onbewust kunstenaar.

Zoo begroet ik dan met vreugde deze nieuwe uitgave van een deel van Roemer Visscher's werk. Er is bijna niets dan goed van te zeggen, maar toch moet ik dadelijk onbescheiden mijn teleurstelling uiten, dat de Heer Van der Laan ons niet meer en vooral ruimer, met guller hand heeft gegeven.

In zijn inleiding geeft hij ons tal van feiten en we zijn hem dankbaar, dat alles bij elkaar te vinden, maar waarom niet getracht aan die inleiding wat meer kleur en leven te geven? En vooral: waarom het werk van Roemer Visscher niet in zijn geheel herdrukt? Hij is wel zulk een belangrijke figuur, dat we alles in een goede moderne editie tot onze beschikking behooren te hebben, ook schijnbaar onbeteekenende rijmpjes, al was het maar enkel om de taal. In een wetenschappelijke Vondel- Breero- of Hooft-editie zouden we immers ook niets willen missen.

Nu kan ik me voorstellen, dat een scrupuleuse uitgever wel eens een enkel gedichtje bij Roemer kan aantreffen, dat hij meent niet te mogen herdrukken. Goed, laat hij er dan desnoods kuisheidshalve een twintig weglaten. Maar in Van der Laan's uitgave bespeurde ik niet het minste systeem.

Vrij schuine neemt hij op; doodonschuldige, weerga's leuke, die soms een aardigen kijk geven op den auteur en zijn tijd, laat hij weg. Ik neem er nu maar op goed geluk een uit, Q. I, 46:

Op mijn Landt staet allerley kruyt,
Op mijn Landt staet lover en gras,
Op mijn Landt staet veelderley fruyt,
Op mijn Landt staet koren en vlas,
Dan daer staet op dat my qualijck komt te pas,
Onkruydt dat ick niet uyt kan wien,
Dat's alle jaers hondert gulden en thien.

Dit is stellig niet meer of minder dan talrijke andere, die de Heer van der Laan wel opnam, en het laat ons Roemer al weer van een bijzonderen kant zien. Door zijn weglaten heeft v. d. L. soms ook personen geëlimineerd, die blijkbaar tot de intiemen van Roemer hebben behoord. Zoo in Rom. I, No. 4, 5 en 6. Wie is die Lambert, tot wien deze drie gericht zijn? Is het misschien dezelfde Lambert, waarvan Breero spreekt in zijn brief aan de Broeders In Liefde Bloeiende van 1615? Dan Campen, Lambert, Hooft en Samuel zal 't gheschil Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil¹⁾.

Die Lambert Lambertsz. dus, van wien we weten, dat hij een hypotheek had op de Academie²⁾. Ik acht dit niet onwaarschijnlijk en het had op den weg van den Heer Van der Laan gelegen hier verder onderzoek naar te doen. Zoo zouden er over tal van weggelaten rijmpjes nog opmerkingen te maken zijn. De onvolledigheid is het groote bezwaar, dat ik tegen deze verdienstelijke uitgave heb.

Onder het lezen maakte ik eenige kleine vluchtige notities: De schrijver behoeft er zich niet over te verbazen, dat R. V. in zijn Lof der Rhetorica „nog” vooraf op het nut der dichtkunst den nadruk legt (p. XXVII). Dat hebben onze dichters nog een paar eeuwen na R. V. volgehouden. Sommige aantekeningen b.v. wat een *referein* is en e. d. zijn in een zuiver wetenschappelijke uitgave vrijwel overbodig. Welke herinneringen Thais opwekt (Q. IV 33) zegt v. d. L. daarentegen niet.

Bij Q. II, 49 had hij nog even naar de vertaling der Basia door Van Hout en Dousa kunnen verwijzen (zie J. H. Scheltema, Het boek der kusjes, p. 39).

Bij Q. II. 38 vraagt hij, welke visch *hinckert* is. Ik

acht het niet onmogelijk, dat *heuckert* in mijn bijdrage over Van Hout¹⁾, *henckert* moet gelezen worden. Het kan dus een kleine soort snoek zijn.

Hoe na (Q. V. 35) krijgt wel de beteekenis van *misschien*, die het ook heeft Spaansche Brabander 1069, 1163, 1820.

Op ter tril (Q. VI. 54) zijn kan in het algemeen beteekenen heen en weer loopen; maar hier beteekent het toch wel, wat we vulgo noemen *aan de scharrel* zijn. Ik zie niet in, waarom we bij Q. II. 30 aan een koning der zotten zouden denken. Mij dunkt de beteekenis van den laatsten regel is: Wat gij als het hoogste verlangt, heeft dan ook zijn volle wijding verkregen. Ironisch bedoeld natuurlijk.

Patriot (Q. VII, 19 en 20). Dat woord moet dunkt mij in Roemers' tijd nooit gebruikt zijn werkelijk in de beteekenis van *oude geus, oprecht Amsterdammer*. Het moet altijd een ironisch tintje gehad hebben en gebruikt zijn voor schorrimorrie en vreemdelingen, die aan de bierbank als ware vaderlanders over de regering zaten te zwetsen. Zie ook mijn aantekening op p. 46 van mijn uitgave van den Sp. Brabander.

Nijmegen.

J. Prinsen JLz.

C. Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok. Ny upplaga med rättelser och tillägg. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner. (1918). (Pr. 36 kronen).

Nergens moet de aanmelder van een werk voorzichtiger zijn met het gebruik van zijn uitdrukkingen dan bij de aankondiging van een woordenboek dat pas onlangs verschenen is, of dat hem om welke reden dan ook pas onlangs in handen gekomen is. Want laat hij zich verleiden om termen te gebruiken die de indruk kunnen verwekken dat hij een *kritiek* zou leveren, dan is hij verloren. Want gelijk de *proof of the pudding in the eating* is, zo kan een woordenboek pas de proef heten doorstaan te hebben wanneer het herkauwd, d.w.z. — liefst lange tijd — in gebruik geweest is. Maar van langwachten zijn de uitgevers dan weer niet gediend en zo is men op „Stichproben” aangewezen.

Is uit den aard der zaak in 't algemeen de opinie over een woordenboek onder die omstandigheden niet meer dan een voorlopig oordeel, bij de bespreking van dit werk valt veel van dat voorlopige element weg, omdat het woordenboek in kwestie deel uitmaakt van een serie die bij de beoefenaars van het Zweeds wereld bekend zijn en het werk van Auerbach reeds op de eerste blik iets blijkt te bezitten wat niet weg te cijferen is: de zelfde praktische inrichting van de woordenboeken van Schulthess voor het (Zweeds-) Frans en Wenström en Harlock voor het (Zweeds-) Engels, zodat hij wien dezen werken bekend zijn reeds op vaste grond staat, en ten tweede dat de schrijver, die deze twee woordenboeken in de meest strikte zin van het woord tot voorbeeld mocht nemen, al dadelijk in het werk van die twee uitstekende voorgangers een materiaal vond dat hij maar voor het Duits te bewerken had.

Een derde omstandigheid die, zonder een direkt bewijs voor de voortreffelijkheid van het boek te leveren, ons toch veel doet verwachten en zeker in het voordeel er van pleit, is het feit dat dit lijvig werk met zijn wan-

¹⁾ Breero, *Werken III*, p. 87, vs. 131.

²⁾ Zie Wagenaar, *Gesch. v. Amsterdam fo.*, II, 394.

¹⁾ Tijdschrift, XXXV, p. 290.

hopend hoge oorlogs-prijs, in 1916 voor 't eerst uitgekomen, nu binnen de twee jaar al een nieuwe uitgaaf beleeft, of om juister te spreken een nieuwe oplaag, maar met een supplement er bij van niet minder dan 54 bladzijden, klein gedrukt. Dat deze toegevoegde woorden, uitdrukkingen en supplementaire vertalingen niet in 't werk zijn in g e l a s t, en er zo een werkelijk nieuwe uitgave van is gemaakt, valt natuurlijk te betreuren. Maar aan de eene kant begrijpen wij waar dit in zit: de platen van het woordenboek waren gestereotypeerd, en ten tweede is het werk van het naslaan uitermate vergemakkelikt door in het woordenboek zelf overal tusschen de twee woorden waar een nieuw bij komt een kruis te zetten gelijk ook bij een woord of een betekenis waar de ene of andere kleinigheid bij te voegen was, zo dat men altans nooit het supplement als zodanig, vergeefs opslaat en altijd weet w a n n e e r het gebeuren moet.

En hiermede kom ik als van zelf op het eerste der door mij genoemde goede eigenschappen van 't werk terug: de praktische inrichting, waarvan ik hier in dit tijdschrift maar geen verdere bewijzen zal aanhalen, al was 't alleen maar omdat de meeste lezers die zich voor 't Zweeds interesseren wel door Schulthess of Wenström met 't systeem bekend zullen zijn.

Wat nu de woordvoorraad betreft, die is, voor zover ik mij daar over durf uitspreken (zie hier voor!), buitengewoon rijk. De heer Auerbach heeft dan ook behalve, zo als ik al zeide, het werk van zijn voorgangers ook andere woordenboeken en woordenlijsten geraadpleegd, benevens de uitdrukkingen die hij zelf uit de Zweedse literatuur had verzameld of die hij zelf gevormd heeft, en dit is 't enige punt op zijn programma wat bedenkelijk lijkt, hoewel ik erken geen konkreet bewijs voor de geldigheid der objectie tegen te zijn gekomen.

Dat er toch nog wel een en ander zal blijken te ontbreken wat binnen de perken van Auerbach's programma valt, (de eigelijke schrijftaal en de beschaafde spreektaal met de meest karakteristieke woorden en wendingen uit de vulgaire taal) zal niemand, zelfs de schrijver niet, verbazen. Niet alleen dat de bepaling van wat binnen die perken thuis hoort zeer subjektief is, niemand zal ooit een volkomen compleet woordenboek verwachten, al was 't alleen maar omdat de perfectie nu eenmaal niet van deze wereld is. Van de uitdrukkingen en woorden die ik mis noem ik er slechts een paar.

In Frank Heller's detektiefroman Yussuf Khans giftermål vind ik *i brådrappet*, wat naast *i rödaste rappet* wel een plaats had mogen vinden, ook *byling* (agent van politie; *kunde han vara arresterad av rättvisan? Bylingarna voro jo vasse i London*) ontbreekt. Heller gebruikt ook 't franse *oublietter*, waarvan zelfs menig Zweed niet zal weten dat het de onderaardse kelders in de Middeleeuwse kastelen aanduidt waar men de gevangenen „vergat”, maar misschien zal Auerbach zich verdedigen met het argument dat het juist daarom n i e t is opgenomen omdat hij alleen de „meergebruikelijke” geeft, en dan heb ik niets te zeggen. Uit het Svenska Dagblad citeer ik de treurige geschiedenis van een koetsier die van zijn *åtkon* valt omdat zijn paard *vid skenarefård* was. Ja, mijn lezer zal misschien zeggen dat hij daar werkelijk geen woordenboek voor nodig heeft want dat dit „natuurlijk” betekent „op hol” — hoe kan een

paard anders een koetsier van zijn kar gooien? En *å sken* = op hol vindt men overal, vervolgt mijn snuggere lezer, die van wege die intuïtie wel een lezere zal blijken te zijn. Toch zal de heer Auerbach mij wel toe geven dat hij 't op had kunnen nemen.

Het boek is klaarblijkelijk op touw gezet in de eerste plaats om Zweden bij de studie van 't Duits te helpen. Men leze de voorrede: ambachten en titels die in de twee landen grote verschilpunten opleveren, zijn weergegeven door het woord dat daar in 't Duits 't meest mee overeen komt” — meer kan men in alle billikheid niet verwachten — „bovendien is er bij zulk een woord een korte opheldering te vinden over de d u i t s e t o e s t a n d e n”, — de spatiëring is van mij. Dat is wel jammer, niet natuurlijk dat wij er iets over duitse toestanden kunnen horen (daar is genoeg duisters!) maar wat menig lezer zal zoeken die 't boek gebruikt is een verklaring hier en daar van *Zweedse* toestanden. Een van de woorden waar de nederlandse vertalers b.v. soms lelik mee zitten is *länsman*, no. d. *lensmand*, en *fogde*, no. *foged*, *ful*. Wat hebben wij aan zulk een ouderwets woord als *baljuw* en *schout*, waar *lensmand*, meestal door weergegeven wordt, — ook Auerbach geeft voor *fogde*: Vogt. Hier zou een uiteenzetting, hoe kort ook, van de Zweedse toestanden even nuttig zijn als die van de Duitse, en niet altijd is de vertaling in al zijn beknoptheid zo gelukkig als die van *länsman* door Auerbach, die 't door: „ortspolizeibeambter, Landspolizeikommissar” weergeeft, hoewel ook dat niet alle mogelijkheden altans niet van *lensmand* dekt; die man is n.l. niet alleen politie-k o m m i s s a r i s, maar ook a g e n t v. politie en treedt in allerlei hoedanigheden met akketiefjes op die o. a. bij ons aan een deurwaarder worden toevertrouwd.

Een desideratum mag wel met de nodige nadruk achteraan worden vermeld: w a a r i s d e u i t s p r a a k a a n g e g e v e n ?

Ik heb zoo'n idee dat de schrijver en de uitgever zich achter 't oor zullen krabbelen en zeggen: „T-ja! . . . natuurlijk! Heel nuttig. . . voor U! Maar heeft U zelf niet ontdekt dat het woordenboek in de eerste plaats bestemd is voor Zweden die Duits willen leren? En die hebben dat immers niet nodig!”

Maar moest hier niet ook aan de behoeften van de vreemdeling gedacht zijn?

Nijmegen.

H. Logeman.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek. Eerste Deel. Algemeen Overzicht en 850—1725. Den Haag, Drukkerij Humanitas. 1918.

Met dit lijvige boekdeel, het eerste der serie, is een belangrijke, zeer praktische uitgave begonnen, die door alle beoefenaars der Fransche taal en letterkunde met waardeering begroet zal worden. Wij wisten dat de Koninklijke Bibliotheek bijzonder goed voorzien is op het gebied der Fransche literatuur, maar dit systematisch gerangschikte overzicht stelt ons in de gelegenheid ons in dien overvloed te oriënteren. De heer Byvanck is in de samenstelling van dit omvangrijk werk ter zijde gestaan door de wetenschappelijke assistente der Afdeling Letterkunde, Mej. A. de Kempnaer. De eigenlijke taalkunde neemt slechts een zeer bescheiden

gedeelte (61 van de 677 pag.) in beslag. Beperking is zelfs in de K.B. noodzakelijk; zij heeft dus den aankoop van zuiver philologische geschriften grootendeels aan de universitaire boekerijen overgelaten en zich voornamelijk bepaald tot het verzamelen van litteraire werken.

Zooals de samensteller van den catalogus ons in de Inleiding mededeelt, is in de eerste plaats beoogd den gebruiker een zoo volledig mogelijk overzicht van de Fransche literatuur te geven. Niet alleen vinden wij, naast de werken der verschillende auteurs, de studies die aan hen gewijd zijn en zeer nauwkeurige bibliographische aanwijzingen, maar óók de tijdschriftartikelen (voor zoover in de Bibliotheek aanwezig) die op het leven en werken der schrijvers betrekking hebben. Een groot gemak voor den studeerende is, dat, wanneer slechts latere uitgaven van een of ander werk aanwezig zijn, dan toch de datum van het verschijnen der eerste editie voor zoover mogelijk aangegeven wordt. Bij de tooneelrubriek vinden wij, naast een korte aanwijzing omtrent den uiterlijken vorm der stukken, ook steeds het jaar der verschijning en der eerste opvoering vermeld.

Het is niet gemakkelijk de juiste grenzen vast te stellen van een zóó uitgebreid terrein, als het begrip „letterkunde” omvat. Vooral niet waar het Fransche auteurs betreft, die veelal de kunst verstaan om over de meest wetenschappelijke onderwerpen op artistiek-litteraire wijze te spreken en geleerdheid in een schoonen, aantrekkelijken vorm te hullen. Het is dan ook bezwaarlijk om een juiste scheidslijn te trekken tusschen wetenschap en kunst, en ook in dezen catalogus sluiten wij op die moeilijkheid. Om enkele voorbeelden te noemen: van Descartes vinden wij alléén het *Discours de la Méthode* aangegeven, dat toch niet meer letterkundig of minder filosofisch is dan zijn *Méditations métaphysiques*. Calvijn wordt geweerd als theoloog, hoewel hij door den stijl en vorm van zijn *Institution chrétienne* tot een der scheppers van het Fransche proza wordt gerekend, maar de theologische geschriften van Massillon en Fléchier staan wél vermeld. Montaigne treffen wij natuurlijk aan, maar niet Charron, ofschoon de twee moralisten nauw aan elkaar verwant zijn. Jean Bodin's zuiver religieus-philosophisch geschrift *Colloque des secrets cachez des choses sublimes* wordt genoemd, maar niet zijn andere werken, hoewel ze in de bibliotheek aanwezig zijn (evenals die van Calvijn en Charron) en niet minder letterkundige waarde hebben dan het genoemde.

Jammer dat het algemeene namenregister pas met het laatste deel zal verschijnen; dit is een groot beletsel bij het gebruik van den catalogus. Men moet zelf bibliothecaris zijn, wil men niet jammerlijk verdwalen in het labyrint der verschillende afdelingen en onderafdelingen; zoo zoeken we soms hopeloos bij „verzamelde werken van één schrijver” als we bij proza, en bij proza als we bij „biographieën en brieven” moeten zijn. Zoo eischt de scrupuleuze indeeling bijv. dat de *Mémoires* van Bussy Rabutin, uitgegeven in 1731, vermeld staan onder de rubriek: „verzamelde werken van één schrijver” en zijn *Mémoires*, verschenen in 1773, onder „Biographieën van enkele personen met hunne brieven.” Bij de „verz. werken van een schr.” vinden wij, na de *Essais* van Montaigne, de studie van P. Villey, over de bronnen, de chronologie en de evolutie der *Essais* aangegeven en een honderdtal pag. verder,

onder een andere rubriek, een artikel van denzelfden criticus over een onderdeel van hetzelfde onderwerp: *Montaigne a-t-il lu le Traité de l'Education de Jacques Sadolet?* Critische verhandelingen over de door Pascal tegen de Jezuiten gerichte *Lettres Provinciales*, zijn bij de verschillende uitgaven van dit geschrift ingedeeld, maar de studies van Wijnmalen, Sundby, Havet en Lasserre over Pascal als bestrijder der Jezuiten, staan onder de rubriek „Biogr. v. enkele pers. met hun brieven.” Duiden de, boven de rubrieken, in jaartallen vermelde tijdvakken op het geboortjaar der schrijvers of op het verschijnen hunner werken? Een aanwijzing hieromtrent ware niet overbodig. Wil men bijv. Corneille naslaan, moet men dan zoeken bij rubriek 1550—1640, omdat hij in 1606 geboren werd (ook het verschijnen van den *Cid* valt in dat tijdperk), of bij 1640—1725, omdat zijn verdere bekende werken tusschen die data voor het voetlicht gebracht werden? (Ik zocht hem tevergeefs bij „Tooneel”, en bemerkte daar, dat ik hem bij „Verz. werken van één schr.”, vinden zou!) Al deze moeilijkheden zouden voor den gebruiker verminderen, wanneer reeds nu elk deel afzonderlijk van een alphabetischen index voorzien was.

Het zou aangenaam zijn wanneer de namen van de behandelde schrijvers, in boeken of tijdschriftartikelen vermeld, gespatieerd en de hoofden der rubrieken op meer in het oog vallende wijze gedrukt waren.

Een overzichtelijke bespreking van den inhoud der bibliotheek, van haren rijkdom en hare leemten, zooals de catalogus die openbaart, behoud ik mij voor tot het laatste deel verschenen zal zijn.

Leiden.

C. Serrurier.

N. Forbes, Russian grammar. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 6 sh.).

Gaarne vestig ik de aandacht op de zeer goede Russiese grammatika van de heer Forbes, een symptoom van de vermeerderde belangstelling voor Rusland en Russiese taal, die in Engeland in de laatste jaren konstateerbaar is.

Hoewel door een wetenschappelijk man geschreven — hetgeen duidelijk uit opzet en bewerking blijkt — is dit boek bestemd voor 't prakties leren der Russiese taal. En aan dit doel beantwoordt het uitstekend: het is klaar geschreven; de schrijver heeft verstandig geschift tussen datgene wat opneming verdiende en datgene wat in een beknopt boek onvermeld mocht blijven; een zeer groot aantal paradigma's en andere voorbeelden geven een goede kijk op flexie en op idioom; vooral dit laatste is van grote betekenis. Het valt in 't bijzonder te prijzen, dat de syntaktiese e. a. voorbeelden in zeer goed Russies geschreven zijn.

Zeer zeker zal dit boek, waarvan betrekkelijk gauw een tweede uitgave nodig bleek, nog meerdere drukken beleven. Met het oog hierop zou ik de volgende opmerkingen onder de aandacht van de auteur willen brengen.

Het was m.i. goed geweest, aan het begin van sommige hoofdstukken enige algemene opmerkingen in te lassen: zo zou vóór de klankleer gewezen kunnen worden op de krachtige artikulatie van de Russiese klanken, uiterlijk zichtbaar aan een veel sterker openen van de mond onder het spreken, dan waaraan de Engelsen gewoon zijn. — Bij het konsonantisme zou een algemene

opmerking over de niet-geaspireerde uitspraak van alle konsonanten op haar plaats zijn, — alsmede een hoofdstukje over het wezen der moullering. Wat hierover bij de verschillende afzonderlijke klanken wordt gezegd, is niet altijd geheel juist en bevordert niet het juiste begrip van konsonantmoullering in het algemeen. — Ook een samenvattende behandeling van het vokalisme der zwakbetoonde lettergrepen is gewenst. — M.i. staat de gehele klankleer niet op dezelfde hoogte als het overige deel van het boek. Zo stelt de schrijver zich, misschien omdat de juiste uitspraak toch niet uit boeken te leren is, te veel tevreden met een van verre benaderen der uitspraak. Nu ik de laatste tijd aan Engelsen Russiese les geef, merk ik telkens weer op, hoe sommige Engelse klanken, wat klankwaarde en intonatie aangaat, zeer ver afstaan van die Russiese klanken, die er het meest op gelijken: zo is bijvoorbeeld Forbes' mededeling, dat *u* „when accented is pronounced like English *oo* in *boot*” bezwaarlijk juist te noemen. — Wat de vormleer aangaat, is het te hopen, dat de schrijver in een volgende uitgave ook aksentregels zal geven: hij liet ze tans weg, daar hij meende, dat de lektuur van geaksentueerde teksten en het daarbij bezigen van een woordenboek meer zullen uitwerken dan aksentregels. Ik moet echter uit eigen ervaring verklaren, dat ik, toen ik Russies leerde, zeer veel gehad heb aan de aksentregels der grammatika, en misschien nog meer, toen de grammatika van leerboek naslaboek werd. Wanneer men nu ziet in een boekje als Černyšov's *Zakony i pravila russkago proiznoženija*, hoe weinig bladzijden voldoende zijn voor betrekkelijk volledige lijsten der onder de voornaamste aksentschema's vallende woorden, mogen wij hopen, dat Forbes in een volgende druk de aksentregels zal opnemen.

Eveneens met het oog op een volgende druk wijs ik op enige kleinigheden. Hierbij zijn o.a. een paar aksentfoutjes; deze verdienen te meer gesignaleerd te worden, daar ze zo zeldzaam zijn:

Blz. 22: „there is nothing to prove that there was a sound corresponding to this letter [hard teken] in the Russian as spoken then [10e eeuw].” Er zijn wel degelijk gegevens, wijzende op de uitspraak van *ŭ*. *ŭ* zelfs na de 10e eeuw; zie Šachmatow *Očerok drevnejšago perioda istorii russkago jazyka* 210 vv. — Blz. 36: Dat *l* voor cons. + pal. vokaal als ital. *gl* gesproken wordt, is onjuist, zowel in 't als voorbeeld gegeven *lžv-prorók* als bijvoorbeeld in *zapólnit'*. — Blz. 47: *bez tolku* betoont de praepositie. — Blz. 48: Naast *gráždáne* spreekt men *gráždane*. — Blz. 52: Naast *jáblok* staat *jáblokoe*. — Blz. 74: Op de veel voorkomende uitspraak *-kaj*, *-gaj*, waar *-kij*, *-gij* geschreven wordt, diende gewezen te worden. — Naast *anglijskij* ook *ánglijskij*. — Blz. 86: *činy* is oxytonon. — Blz. 92: *Obě sestry'* kan wel degelijk gezegd worden. — Blz. 94: NB. *sam-driúg*, *sam-tretéj*, *sam-čtvert*. — Blz. 96: *Dés'atero*, aldus betoond. — Blz. 103: Gewoner dan *dwugrivennik* is *dwugrivennyj*. — Blz. 105: *Cholodno* is mij onbekend. — Blz. 107: Voor *ots'udá* lees *ots'úda*. — Blz. 109: Voor *dawním dawnó* lees *dawným dawnó*. — Blz. 119: Naast *sredí* ook *sred'*. — Blz. 121. *Iskat'* kan ook een akkusatief regeren. — Blz. 124: Naast *u nejó* ook *u nej*. — Blz. 131: Als *k kakoj stati* vermeld wordt, had hogerop ook *s kakoj stati* opgegeven moeten zijn. — Blz. 133: Gewoner, minder emphaties dan *celoje lěto* is *vsě lěto*. — Blz. 156: Naast *súju*, *-jež* gewoner *sujú*, *-jěž*. — Blz. 157: lees *vaját'*. — Blz. 166: *K'áto* en *dalo*

zijn paroxytona. — Blz. 192: Dat de imperfektieve imperativus beleefder is dan de perfektieve, dat gaat niet altijd op: *sadites'*: (*pri*)*s'ád'te*. — Blz. 203: Het elders goed geaksentueerde *nrávit's'a* is hier bij vergissing paroxytonon. — Blz. 223: *Lomát'*: *lomít'* staat niet geheel op één lijn met *letát'*: *letě't* e. dgl. — Blz. 231: *vzo-jti'*, niet *vz-ojti'*: we mogen niet zeggen, dat „the word with which it [vz-] is compounded begins with a vowel.” — Blz. 232: In de zin van „Zondag” is de gewone vorm *woskresen'e*, niet *-ie*. — Blz. 245: Naast *čéstnoe slowo* ook *čestnoé slowo*. — *Neúžto*, *něžto* paroxyt. — Blz. 247: De verwijzing naar blz. 130 is zonder een aanvulling aldaar onjuist.

Waarschijnlijk zal de auteur voor een volgende druk veel kunnen profiteren van de helaas in West-Europa weinig bekende *Očerok sowremennago russkago literaturnago jazyka* van Šachmatow, in 1913 door het Student-Českij Izdatel'skij Komitet der Petersburger hist.-phil. fakulteit gepubliceerd.

Leiden.

N. van Wijk.

J. Moll, *Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands*. Assen, G. F. Hummelen. 1918. (Utrechtsche diss.)

Dit goedgeschreven proefschrift, onder den hoogleeraar Kernkamp als promotor in Juli te Utrecht verdedigd, is misschien wel wat kort, en wat al te veel ineengedrongen, maar uit het voorbericht blijkt dat de hr. Moll gemobiliseerd is, en volkomen terecht gewaagt hij aldaar van de moeilijkheid om het soldaten- en studielevens te vereenigen; wij hebben dus dankbaar te aanvaarden dat de schr. niettegenstaande dat alles toch zulk een belangrijk en omvangrijk onderwerp heeft durven kiezen.

Het geheel bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste handelt over het ontstaan van de Geschiedenis des Vaderlands (de schr. zet den titel niet zonder reden tusschen haakjes), en Tydeman's uitgave er van (blz. 9—31). Het tweede bespreekt: Bilderdijk's denkbeelden over historie en historieschrijven; hoe hij die in praktijk brengt; zijne bronnenstudie; Bilderdijk en Wagenaar (blz. 32—59). Het derde en laatste geeft ons een verdere karakteristiek van de Geschiedenis des Vaderlands, en een en ander over taal en stijl (blz. 60—91).

Uit alles blijkt ons dat de schr. goed thuis is in dit merkwaaardige prosawerk van den dichter, door sommigen bewonderd, door anderen te veel verguisd, een werk dat in ieder geval, als afkomstig van iemand als Bilderdijk, de aandacht van het nageslacht ten volle verdient. Niet alleen de Geschiedenis zelf heeft hij goed doorgewerkt, maar ook de zoo onmisbare Brieven (vooral aan en van Tydeman), ook het standaardwerk van Kolléwijn, en de publicaties van Breen, van Colenbrander, van Fruin en vele anderen. En het komt mij voor dat hij in de meeste opzichten een billijk oordeel uitspreekt, niet alleen over Bilderdijk zelf, maar vooral ook over het nagelaten werk, dat zeker vele leemten heeft — noemde Groen het niet: récit superficiel, entremêlé d'observations acerbes et d'invectives parfois très-inconvenantes? — maar dat toch aan den anderen kant weer een schitterend bewijs is van des dichters profetischen blik en alomvattende geleerdheid.

Volkomen juist zegt onze schr. dat Bilderdijk in de middeleeuwen leeft, dat zijn sympathie uitging naar den riddertijd: wat na de middeleeuwen kwam, een

koopmansrepubliek, dat was hem niet veel waard (blz. 85). Wij moeten dit natuurlijk cum grano salis opvatten, want B. was zeer zeker ook een kind van zijn tijd, een echte 18de-eeuwer, maar toch blijkt uit deze uitspraak dat onze schr. in de psyche van Bilderdijk — om 't eens modern te zeggen — uitstekend is doorgedrongen. De *Gesch. des Vad.* is een zeer subjectief geschreven werk van een zeer subjectief mensch, maar tegelijkertijd van een groot denker en dichter, die ook het schijnbaar dorre onderwerp weet te bezielen. En bedenkt men tevens dat het niet veel anders is dan een schets of legger, in de drie jaren 1817—1819 geschreven, herschreven en aangevuld, als leidraad bij de lessen of privatissima van Bilderdijk (blz. 21), dan zal men zeker geen te hooge eischen mogen stellen aan een werk, uit de viva vox geboren en door een vriend aan den drukker toevertrouwd, een werk waaraan de laatste hand nimmer gelegd is.

Vele deugden en vele gebreken, die zal een onpartijdig onderzoek ook in dit werk van den grooten dichter en geleerde naar waarheid kunnen aantoonen. Waar veel licht is, is veel schaduw.

Bilderdijk's hart en gevoel spraken dikwijls luider dan zijn verstand. Bij voorkeur haalt hij geestverwanten aan. Zijn aanhalingen zijn vaak slordig en niet na te gaan. Hij bestrijdt Wagenaar allerminst op waardige manier. Zijn resultaat is meer te danken aan intuïtie, dan aan ernstig zoeken. Dit oordeel van Moll (blz. 58—59), dat ook in hoofdzaak met het oordeel van Fruin en van Kernkamp overeenstemt (blz. 58), geeft zeker in 't algemeen volkomen juist de schaduwzijden terug van des dichters geschiedwerk, dat zelfs nog in onze dagen meer een strijdschrift dan een onpartijdige historische arbeid mag worden genoemd. Hoeveel hooger staat, naar onze meening, in dit opzicht de schrijver der *Historiae et Annales*, Hugo Grotius, toch ook in vele opzichten een partijman!

Maar hoeveel deugden, ook door Moll erkend, staan hiertegenover. Ik heb reeds onlangs (in de *Vox Medicorum*, Oct. 1918) bij het behandelen der geneeskunde in *Bild. Gesch. des Vaderlands* aangetoond, welk een rijke bron van kennis hier voor ons vloeit, en welk een profet *Bild.* ook op dit terrein geweest is. Onze schr. vermeldt met voldoening dat sommige studenten, waaronder van de besten, hoog met B. en zijn colleges weg liepen, dat zijn frissche, nieuwe en opgewekte voordracht in hooge mate suggestief moet zijn geweest (blz. 84). Dit is een waar en rechtvaardig oordeel. L'essentiel dans l'éducation, zeide Renan terecht, c'est le réveil. Het was een geluk, dat Bilderdijk zoo vrij stond tegenover alle officieel gedoe — deze woorden van den schr. maak ik tot de mijne (blz. 85). En, last not least, ook de taal en stijl van dit nagelaten werk bezit vele en groote verdiensten.

Over die taal en dien stijl nog eenige opmerkingen; de hr. Moll is ook hier, wij zagen reeds waarom, noodgedrongen kort geweest, maar het onderwerp zelf ver'angt meer. Komt later eens de door mij op touw gezette groote Bilderdijk-uitgave, in den trant van van Lennep's Vondel, tot stand, dan zal ook aan Bilderdijk's prosa de aandacht moeten worden geschonken, die deze hoofdfiguur in onze letterkunde ten volle verdient.

Hietgeen Moll over de *Gesch. des Vad.*, van dit standpunt bezien, opmerkt toont een vlijt en een belezeneid

die allen lof verdient (blz. 85—91), maar kan natuurlijk overal worden aangevuld. Een samenvattend oordeel, een soort van eindoordeel dus over B.'s prosa, liefst na vergelijking met al zijn andere prosageschriften, wordt hier gemist, en dit is jammer, want het onderwerp zou zulk een studie ten volle verdienen. Evenals het fraaie en gespierde prosa van Vondel (b.v. in zijn Horatius) nog dikwijls te weinig gekend, en dus miskend wordt, zoo is het ook met het prosa van Bilderdijk, niet alleen in dit zoogenaamde geschiedwerk, maar ook in zijn taal- en dichtkundige verhandelingen, in zijn brieven, en zoovele andere prosageschriften. Wel schittert de dichter bovenal in den versvorm, in onvergankelijke gedichten, maar ook zijn rijmeloos (naar Vondel het uitdrukke tegenover Hoofd) verdient ten volle te worden gekend. Het hartstochtelijke, bijna Oostersche karakter van den dichter komt in zijn prosa zeer goed te voorschijn, wel liep de groote man zelf met driekanten steek en deftig achttiende-eeuw's kostuum, maar in zijn voordracht, in zijn prosa zooals 't door Tydeman en leerlingen is opgeteekend, gooit hij alle deftigheid over boord en toont ons het volle leven. Ook dit is een der groote verdiensten van dezen nagelaten arbeid.

Utrecht.

H. C. Muller.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament; VI, Römerbrief^{1,2} Th. Zahn. Doichert, Leipzig. 1910. (Pr. geb. 14 M.).

Den 10en Oct. vierde deze nestor der N. T. ische wetenschap zijn 80en verjaardag met alle eer, die zijn vaderland hem geschonken heeft. In 1838 in de Rijnprovincie te Meurs geboren, studeerde hij te Bazel, Erlangen en Berlijn. Na een loopbaan als leeraar aan een gymnasium en als „repetent“, werd hij in '71 buitengewoon hoogleeraar te Göttingen, dat hem in '72 tot dr. theol. hon. causa promoveerde. In '77 werd hij gewoon hoogleeraar te Kiel, in '78 te Erlangen, in '88 te Leipzig, in '92 weder te Erlangen. In 1897 verleende Cambridge (Engeland) hem een eeredoctoraat. In 1909 nam hij emeritaat, waarbij Erlangen hem tot dr. phil. hon. causa bevorderde. Verder was hij ook „geheimraad.“ Van meer beteekenis is 't wellicht zijn werken te noemen: *Forschungen z. Gesch. des N.T.I. Kanons*, 9 deelen (1881—1916), *Geschichte des N.T.I. Kanons*, 1889—90, *Einleitung in das N. T.*, 2 dln., ³1907 en in den *Commentaar: Mattheüs* ³1910, *Lucas* ^{1,2}1913, *Johannes* ^{3,4}1912, *Romeinen* ^{1,2}1910, *Galaten* ²1907. In de „*Forschungen*“ zijn ook teksten uitgegeven, evenals in de „*Geschichte*“; apart dienen echter vermeld te worden in de *Acta Apostolorum Apocrypha* van Lipsius en Bonnet de *Acta Johannis* 1880 en de met Gebhardt en Harnack bewerkte groote editie der *Patres Apostolici*, 1875—78. Hij schreef studiën over Marcellus van Ancyra ('67), Hermas ('68) Ignatius ('73), Constantijn ('76), Cyprianus en de Duitse Faustsage ('82), Epictetus en het Christendom¹ ('94), over 't Wereldverkeer en de Kerk in de eerste drie eeuwen ('77), de *Geschiedenis van den Zondag* vooral in de oude Kerk ('78), *Slavernij en Christendom* in de oude wereld ('79), *De aanbidding van Jezus* in den tijd der apostelen ('85, '89), *Zendingsmethode* in den tijd der apostelen ('86), *Het apostolisch symbolum* ('93), *Schetsen uit het leven der oude kerk* ('808) etc. Volkomen op de hoogte, technisch en critisch, van het werk van zijn vak, heeft hij, dwars door een tijdperk, dat de critiek

overspande, tegenovergestelde conclusies verdedigd met een geleerdheid en volharding, welke medegewerkt hebben tot de revisie van veel, waarbij velen zonder voldoende grond als resultaat zou hebben willen berusten.

Zahns commentaren dragen dan ook alle het stempel van zwaren arbeid. Men moet ze bepaald lezen, want voor het naslaan van een textverklaring, wat b.v. bij Sanday en Headlam door druk en indeeling vergemakkelijkt wordt, zijn ze niet bedoeld. Alles hangt hier samen — gelijk in het oorspronkelijk alles samenhangt. De verwardheid, waartoe zulk een methode kan voeren, treft men hier echter niet: een meester in het vak, een geoefend academisch docent is hier aan het woord. Het kan wonderlijk schijnen, dat men na 622 pp. uitlegging van de 23 pp. 80 van „Romeinen”, nog aan 't spreekwoord „in der Beschränkung zeigt sich der Meister” herinneren wil. Toch dringt inderdaad de lectuur daartoe. Wie met de enorme litteratuur over Paulus en over dezen brief eenigszins vertrouwd is, weet wat dit beteekent. Als tegenhanger b.v. tegen Lietzmanns *Römer* (HB. z. N. T., 1906), waar het vergelijkingsmateriaal uit de antieke wereld dikwijls te weinig gezift is voor een korten commentaar, kan Zahns terughoudendheid — die niet uit onbekendheid voortkomt — zijn nut hebben. Wanneer hij echter b.v. (p. 251) naar aanleiding van Rom. 7: 14 sq. en Epict II 26: 1. 4 (οὐ θέλει ἀμαρτάνειν ἀλλὰ κατορθῶσαι, ὄηλον ὅτι ὁ μὲν θέλει οὐ ποιεῖ... πῶς δὲ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ) zegt, dat dit „noch ferner liegt” heeft hij, wat die plaats betreft, tegen Windisch (*Taufe und Sünde* 1908, p. 183) wel gelijk. Met een uitspraak als „het praesens der psychologische analyse, dat den stijl der Stoïcijnsche diatribe's nabootst” komt de wetenschap niet verder. Maar, dat „das Wollen und Tun schon zu des Ap. Zeiten Schlagworte der stoischen Moralphilosophie und Psychologie gewesen sind”, had hij, m. i., niet moeten ontkennen. Het is natuurlijk in abstracto juist, dat „als er dan een afhankelijkheidsbetrekking tusschen Paulus en Epictetus, die jonger was, bestaan moet... E. minstens evengoed zich de „ergreifende in der Litteratur einzig dastehende Konfession des Paulus” herinnerd kon hebben om daaraan een teekenende uitdrukking voor zijn alledaagsche waarneming te ontleenen” — maar zoo eenvoudig ligt de quaestie toch niet. Zahn neemt die heele vergelijking „gerade an diesem Punkte recht zweifelhaft” en dat wel terecht. Doch waarom mist men hier het overbekende *video meliora proboque deteriora sequor*, om nog te zwijgen van Sophocles, Euripides, Plutarchus en Seneca? De psychologische diepte van Paulus' woorden — die men echter niet overschatten moet, zooals vooral bij den Luthersch-protestantsch geconstrueerden Paulus vaak geschiedt — is wellicht „einzig dastehend”, maar het conflict, dat Paulus beschrijft, was *mutatis mutandis* reeds door de Grieksche tragici ontdekt. Ook waarschuwt Zahn den lezer, die Epictetus niet genoeg kennen zou, in 't geheel niet voor 't feit, dat diens losse, huiselijke stijl en alledaagsche voorbeelden, toch vaak heel wat diepers verbergen. Eigenlijk had hier de gansche quaestie van „nabootsing” der *diatribe* als een verkeerde *casus positio* terzij geschoven kunnen worden. Zahn zegt dan ook p. 352, dat 't te mal is, dat Paulus „der stoïstischem Schulsprache die Gegensatzung von Wollen und Tun oder

Können entlehnt haben sollte, die so alt ist wie die Tatsache dasz es Menschen giebt deren Können und Tun sich nicht mit ihrem Wollen deckt.” Doch dit is eigenlijk het eenige bijzonder treffende voorbeeld van een gebrek aan „Beschränkung” en van minder zuivere behandeling van het vergelijkingsmateriaal.

Wat men bij Zahn ook niet zoeken moet, is weerlegging van de duizend en een vondsten van „interpolaties” en dergelijke, vgl. C. Clemen *Die Einheillichkeit der paulinischen Briefe*, 1894, ten onzent Van Manen en Völter. Zahn acht het niet de taak van den uitlegger om alle invallen en alle kluwens van hypothesen, die daarmee samenhangen, te gaan bespreken. De taak van opperscheidsrechter over alle textcritische, philologische, litteraire, critische, bestaande en slechts gefingeerde moeilijkheden aanvaardt hij niet: (p. 23) „Den ingewikkelden gang der gedachten van Rm. op te helderen en tevens alle mogelijke of toch in de litteratuur opgedoken opinies, uitleggingen en gissingen voortdurend te behandelen, zou mij onmogelijk geweest zijn. Ook thans zijn de opvattingen der oudkerkelijke exegeten en de opvattingen, waarvan de oude vertalingen blijk geven, veel vaker in rekening gebracht dan de nieuwe commentaren, die iedereen ter hand kan nemen.” Wat hij in dat opzicht, vooral met het oudste Syrisch en Latijn, weet te bereiken, is bewonderenswaardig. Het philologisch gebruik van de LXX vergoedt grootendeels dat het getuigenis der Papyri niet zoo zelfstandig en grondig is bewerkt als geëischt mocht worden. Toch moet ik verklaren, dat Zahns gebruik der oude Grieksche exegese mij eenigszins heeft teleurgesteld. Het is een vermoeiend werk hier 't kaf te scheiden van het koren, doch na Zahns opzettelijke vermelding zou men als vrucht van levenslange bekendheid met deze volumieuze litteratuur, een rijker oogst, meer consequente en uitvoeriger citeering hebben verwacht. In Rom 8: 28 leest men b.v.: οἴδαμεν δὲ ὅτι τοῖς ἀγαπῶσιν τὸν θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν. Wat is hier 't subject: πάντα of ὁ θεός, desverkiezend τὸ πνεῦμα (vs. 27)? Zahn erkent, p. 414, dat *οὐν* in *συνεργεῖ* niet, op een meervoudig subject wijst, maar decreteert verder kortweg: „Falsch *Syr.*¹ „in allem hilft er (Gott) ihnen zu Guten”, eine Auffassung, welche gelegentlich schon bei Orig. (*Orat.* 29. 19, *Philocalia*, ed. Robinson, p. 257, nicht so pp. 227, 229; nur wenig verdunkelt *Tom.* 20, 23 in *Joh.*) und in AB Einschlebung von ὁ θεός vor εἰς veranlasste. Paulus würde ἐν πάσιν ἰὸν πάντα geschrieben, überhaupt sich deutlicher ausgedrückt haben.” Dit laatste is geen argument; was Paulus op duidelijkheid uit geweest, Zahns commentaar zou geen ruim 600 pp. gehaald hebben. Het eerste is tegenover de Grieksche exegeten en codices als A B bij een schrijver als Paulus, wel al te vrijmoedig. Ondanks het feit, dat Origenes ervoor was, vindt men deze exegese b.v. ook bij „Oecumenius” — vaak de grootste gemeene deeler of de publieke opinie der Grieksche kerkelijke exegese — n.l. (ed. Veronensis 1532) fol. 315: ... βοηθούμεθα ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὅτι καὶ τὰ κακὰ εἰς ἀγαθὰ ἡμῖν περιτρέπει. ΠΑΝΤΑ συνεργεῖ πάντα, φησὶ, καὶ τὰ κακὰ. καὶ γὰρ καὶ ταῦτα περιτρέπει ὁ θεός εἰς ἀγαθὰ. εἰς γὰρ εὐδοκίμησιν τῶν πασχόντων περιστρέφεται. μείζον δὲ τὸ εἰς ἀγαθὰ περιστρέφεσθαι τοῦ μὴ παντελῶς ἐπέλθειν... Zahn behoort ook in zooverre nog geheel tot het tijdperk, waarin men het N. T. vooral in isolement zocht te

verstaan, dat hij aan de „exegetische Kärnerarbeit“, den soliden onderbouw van „wissenschaftliche Kleinarbeit in ganz systematisch durchgeführten speziellen und speziellsten Untersuchungen und Zusammenstellungen geschichtlicher, grammatischer, lexikalischer, Textkritischer Art u. s. w.“ zijn deel meer dan overvloedig heeft geleverd. Daarom kon hij, evenals wijlen B. Weiss († 1918, zie: Scheffen, *Zum Gedächtnis von —*, 1918, p. 55), het recht hebben om van de „religionsgeschichtliche Schule“ te zeggen: „Ich lese die Bücher, die von jener Seite veröffentlicht werden, überhaupt nicht mehr. Meine Lebensarbeit ist abgeschlossen.“ Zoo is het hier niet, al konden de *extravagances* van sommigen de groote waarde van de scherping van het onderscheidingsvermogen door deze studiën soms doen betwijfelen. Toch mist men b. v. bij de behandeling van Rom. 6 en verder bij de sacramentalistische problemen een voldoende uiteenzetting b. v. met Reitzenstein (*Hellenistische Mysterienreligionen* 1910). Wanneer deze b. v. beweert dat Rom. 6:1-14 „ganz hellenistischen Mysterienvorstellungen entspricht, vgl. *συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον* mit Lietzmann's Kommentar . . .“ dan is dit m. i. zeker te veel gezegd, maar Zahn's verzekering (pp. 296-297), dat „het begraven zijn hier niet als een zelfstandige gebeurtenis naast het sterven wordt beschouwd, maar als de bezegeling van den dood, als 't ware als het zichtbaar wegzinken in den toestand van dood-zijn“ hier op zijn plaats was wegens Christus' dood en opstanding „alsmede om analoge gebeurtenissen in het leven der Christenen“ bevreemdt niet. Uitdrukkingen als, „auf den Tod Christi getauft sein“ zijn ons juist tot problemen geworden. Antwoord op zulke vragen geeft Zahn slechts zelden — dan echter blijkt telkens weer, dat zijn grondige exegetische betrouwbaarheid een fundament voor verder onderzoek biedt.

Drukfouten en andere kleinigheden zijn er uiterst weinig (p. 159 l. r. v. o. Wirklichkeit). Tot die categorie zou men ook haast rekenen de vertaling van *διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος* door „geestige Liebe“ Rom. 15:30 (p. 603), waar 't evenwijdige *διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* (vgl. Gal. 5:22) duidelijk voor eene opvatting van *πνεῦμα* als persoon pleit: „That brotherly love which is one of the fruits of the Spirit working in us“ (Sanday & Headlam *ad loc.*). Voor de opvatting van 't geen *ἀγάπη* beduidt — 't is niet identiek met ons „liefde“ — is dat niet geheel onverschillig.

Alles saamgenomen voldoet deze commentaar als uitlegging aan hooge, op 't gebied van philologische nauwkeurigheid aan zeer hooge, op dat der textercritiek aan de hoogste eischen; een excurs als die op pp. 618—620 over *πῶρσις* en *πήρσις* is een toonbeeld van zakelijk beknoptheid, helderheid en zuiver wetenschappelijk oordeel, die het diepste respect wekte voor het werk, dat achter dezen commentaar schuilt. Hij doet den grooten en welverdienden naam van Zahn weder ten volle eer aan.

Groningen.

J. de Zwaan.

Maria E. Lulius van Goor, De Buddhistische non, geschetst naar gegevens der Pali-literatuur. Leiden, E. J. Brill. 1915. (Leids diss.).

Allereerst acht ik mij verplicht mijn verontschuldigen aan te bieden aan Mej. Lulius van Goor en mijn

lezers voor de lange, zeer lange tijd sinds het verschijnen der hier te bespreken dissertatie verstreken. Had ik voorzien, dat zo vaak ander werk mij zou noodzaken de studie er van ter zij te leggen, ik zou deze beoordeling nimmer op mij genomen hebben. De keuze van het veel-eisende onderwerp en de prijzenswaardige uitvoering van het werk, zijn redenen te méer, waarom het mij spijt, de Schr. te kort te hebben gedaan.

Zoals zij in haar voorbericht meedeelt, had zij zich onder Prof. Speyer de kennis van het Pāli eigen gemaakt en in overleg met hem het onderwerp van studie gekozen; op dat ogenblik ontviel haar haar leermeester. Toen bood Prof. Kern haar zijn hulp, zowel in het algemeen bij de opzet van het werk, als in het bijzonder bij de vertaling van de Gotamī-legende.

De eigenschappen, die ons in het werk treffen, zijn de zorgvuldige voorbereiding, de raadpleging ener omvangrijke vakliteratuur, bescheidenheid, eerlijkheid en nauwgezetheid. Behalve de algemene werken over Buddhismisme en Indiëse beschaving — alles bijeen heb ik een vijftig titels geteld — zijn ook de betreffende tijdschrift-artikels geëxcerpeerd. En de Schr. brengt haar kennis te pas, waar we er inderdaad behoefte aan gevoelen.

De belangrijkste bronnen, door haar gebruikt, zijn de Bhikkhunī-vibhāṅga (1), het tiende hoofdstuk van de Cullavagga (2), de Therīgāthā (3) en het Apadāna van Gotamī (4). Daarbij komt uit de kommentatoren-literatuur: Dhammapāla's Paramattha Dīpanī op de Therīgāthā (5) en stukken uit Buddhaghoṣa's Manoratha Pūraṇī (6).

Van de stukken 2, 3, 5 (ten dele) en 6 (voorzover geraadpleegd) bestaan vertalingen; aan de Bhikkhunī-vibhāṅga loopt de Bhikkhu-vibhāṅga, door Oldenberg vertaald, parallel. Had de Schr. aldus voor veel van haar werk over bestaande vertalingen te beschikken, toch levert haar boek in de vorm van toelichting of correctie oorspronkeliks genoeg. Bovendien is de vertaling van het Gotamī-apadāna, zoals gezegd, haar eigen werk.

Het boek is in zeven hoofdstukken verdeeld:

I. Overleveringen omtrent het ontstaan der nomenclatuur; o. a. bevattende: vertaling van Cullavagga X, 1; de tegenstrijdigheden in de berichten omtrent het concilie te Rājagaha; de inleiding van Dhammapāla's commentaar.

II. De Bhikkhunī in het werkelijke leven: een thematische behandeling van stof, gevonden in de Vibhāṅga en een klein gedeelte van de Cullavagga.

III. Het reglement van de tucht: verhouding tussen Cullavagga en de voorschriften van de Vibhāṅga; toelichting van Oldenberg's mening; bespeking van Cullavagga X en de Bhikkhunī-vibhāṅga in de volgorde van de tekst.

IV. De Therī in de legende: vertaling van vijf legenden uit de Manoratha Pūraṇī met okkasionele kritiek op de vertaling van Mrs. Bode.

V. De Therīgāthā: vergelijking in wetenschappelijk en literair opzicht der vertalingen van Neumann en Mrs. Rhys Davids; literair-historische beschouwingen over de gedichten zelf; inhoudsopgave der gedichten groepsge wijze. (Door de volstreekte afhankelijkheid van Mrs. Rhys Davids' werk is dit hoofdstuk vrijwel overbodig en weinig aantrekkelijk).

VI. Mahāpajāpatī Gotamī en haar geslacht: een

hoofdstuk, dat evenals de aantekeningen achter in het boek, aan de Schr. de volle gelegenheid geeft haar ijver in het verzamelen en haar belezenheid te tonen.

VII. Het apadāna van Gotamī. (Zie boven).

Op een tweetal punten zal ik hier slechts uitvoerig ingaan.

De grote bewondering, die de Schr. voor Mrs. Rhys Davids gevoelt, heeft haar een enkele maal parten gespeeld. Hoe anders is het mogelijk de vertaling van Therīgāthā 23 (Psalms of the Sisters p. 25) „zeer fraai” te noemen en te beweren, dat daarin de aanwijzingen van het Pali-kommentaar gevolgd zijn! Inderdaad maakt de Schr. zich van haar taak al te gemakkelijk af met de meedeling, dat ze de waarde van het kommentaar hier niet waagt te beoordelen. Heeft ze het wel behoorlijk gelezen? Anders zou haar gebleken zijn, dat *jvītahetukena kariyamānam chattakam pi me na vucchati* onmogelijk kan betekenen: „my husband calls me not even an umbrella which he makes for his livelihood”! Zowel de genetivus (-dativus) *me*, als het passivum *vucchati*, dat *āsi* (was) in de tekst omschrijft, is daarmee in strijd. Volgens de kommentator betekent het bedoelde tekstvers: „de schaamteloze! zelfs een parasol werd niet van mij genoemd”, d. w. z. „schaamteloos als mijn man was, gunde hij mij bijvoorbeeld (*vā*) niet eens het gebruik van een rieten parasol, zoals hij die in zijn beroep vervaardigde.” Met deze vertaling is dan tevens de waarde van het kommentaar gevonden; deze is nul. Trouwens het vervolg van de passage wordt nog dwazer. Het leest achter *ahiriko me chattakam vā*”si (waarin het willekeurig een negatie had gelast) een nieuw zinnetje in de tekst, luidende *ahilako me tato vāsi*, niets anders dus dan een varia lectio van het voorgaande; *vāsi* wordt daarin uitgelegd als aoristus van *vāyati* (Childers, s. v.: to emit an odour, to be emitted); een der twee uitlegingen van dit zinnetje komt in vrije weergave hierop neer: „door de zware arbeid van het vlechten van parasols raakten mijn ingewanden in de war.” Om de kroon op zijn werk te zetten, wordt vervolgens *vāsi* verbonden met *ukkhālikā*, dat in de tekst volgt. Hoe iemand bij al die onzin kan zeggen, ik durf er de waarde niet van beoordelen, is mij een raadsel. Ik meen, dat de geanalyseerde passage mij rechtigt tot de volgende konklusies: 1. Dhammapāla's exegese heeft alle gebreken, die aan Indiese commentaren plegen eigen te zijn; 2. Reeds ten tijde van Dhammapāla was de oorspronkelijke redactie van Therīgāthā 23 verloren. (Vgl. Mrs. Rhys Davids' opmerkingen over het metrum).

Wat de apadāna-vertaling betreft, komt het mij voor, dat de Schr., die zich alle moeite geeft om haar boek ook toegankelijk te maken voor lezers, die zich niet met Pāli-studieën hebben beziggehouden, in haar aantekeningen meer hulp had moeten bieden. Zo zou een beknopte analyse goede diensten hebben bewezen. M. i. laat zich het apadāna het best in vieren splitsen: I. inleidende dialogen en Gotamī's toespraak tot Buddha, II. de wonderen van Gotamī en haar vroegere levens, III. de wonderen der nonnen en haar toespraak tot Gotamī, IV. vaarwelzegging, dood van Gotamī en van de nonnen, Buddha's lijkrede. Ook een karakterisering van de stijl zou voor de Westerse lezer gewenst zijn, maar in ieder geval had de dogmatiek meer aandacht verdiend; inzonderheid de parallele, dogmatiese passages (vs. 80—

81; 128—131, 185—187), die aan het einde van drie der genoemde hoofddelen voorkomen. Zo had de Schr. bij vers 80 een noot over de „drievaldige leer” moeten geven (zie Childers, s. v. *vijjā*); bij de verzen 129—130, 185—186 aantekenen, dat hier van de zes *abhiññās* sprake is; bij vers 187, waarin de vier *paṭisambhidās* verkeerd zijn weergegeven, en bij vers 131 verwijzen naar haar eigen noot op p. 111, die een juiste verklaring van prof. Kern bevat. Verder zou ik bij vers 17 een verwijzing gewenst hebben naar Mahāvaggu I, 6, 19; bij vers 180 naar Childers' artikel over *pañcacakku*. Maar bovenal behoorde het allerlaatste vers beter vertaald en juist toegeelicht te zijn. De vertaling van *-gocarā* is breedsprakig en zonderling; *satipatthāna* is niet een dvandva, maar een tatpurusa, zoals de schr. bij Childers s. v. of bij Kern (Manual p. 67) had kunnen vinden. Bovendien geeft het vers tot de volgende opmerking aanleiding: in de vroeger genoemde, parallele passages worden deugden van Arhants opgesomd; hier, in de vermaning der discipelen, *smṛty-upasthāna*'s en *bodhy-añga*'s vermeld, deugden, die het systeem der dogmatiek onder de *bodhipakkhiyā dhammā* opsomt; deze zijn over 't algemeen van een meer innerlike aard dan de bekwaamheden en magiese gaven van de Arhant.

Hier en daar ben ik op grammatikale moeilijkheden gestuit, waarvan de Schr. geen rekenschap geeft; bijv. in vers 56, waar men of *sussanti* of anders *yebhi* zou verwachten; in vers 127 lijkt mij de emendatie onvoldoende, moet men wellicht *cira* door een aoristus *cari* of *vasi* vervangen (vgl. Childers s. v. *samvāso*)?

Intussen deze opmerkingen zijn slechts bijzaak; ik wil eindigen de Schr. mijn dank te betuigen voor het genot, dat de lezing van haar boek mij geschonken heeft.

Doorn.

B. F a d d e g o n.

E. G. Browne, *Materials for the study of the Babi Religion*. Cambridge, University Press. 1918. (Pr. sh. 12/6).

Het werk, welks titel, hierboven is afgedrukt, bevat een elftal opstellen van grooteren en kleineren omvang, die verschillende tot dusver onbekende of althans onvolledig bekende, de religieuze beweging der Babis betreffende zaken ophelderen. Het is dus te beschouwen als eene aanvulling op de reeds eerbiedwaardige lijst van geschriften, welke de schrijver aan dit onderwerp gewijd heeft. Daardoor is het uiterst moeilijk, om niet te zeggen ondoenlijk, in een kort bestek een eenigszins volledig overzicht te geven van den rijken inhoud. Toch wil ik trachten op het voornaamste de aandacht te vestigen, want ik onderschrijf van ganser harte wat de auteur op bladz. 8 zijner Inleiding van de Babis zegt, nl.: „a movement which, even if its practical and political importance should prove to be less than I had once thought, will always be profoundly interesting to students of Comparative Religion and the history of religious Evolution”, zoodat het niet nutteloos kan geacht worden hen, die in deze zaken belangstellen en het boek nog niet kennen, op de belangrijkheid daarvan te wijzen. Laat mij daarom beginnen met te vermelden dat dit, evenals andere werken van den geleerden schrijver, smaakvol uitgevoerde boekdeeltje versierd is met tal van illustratiën, portretten van bekende Babis, facsimilés van gewichtige oorkonden enz., dat het vlot en frisch geschre-

ven en aan het einde met een alfabetischen Index voorzien is, waarin ieder met een oogopslag kan vinden wat hem in het bijzonder belang inboezemt. Zeer te waardeeren voor de studie van het Babisme is bijvoorbeeld de inhoud van het derde artikel, bevattende aantekeningen omtrent boeken en geschriften door of over de Babis geschreven, die hetgeen de schrijver daaromtrent reeds vroeger mededeelde aanzienlijk uitbreiden, daar hier tal van zeldzame Perzische uitgaven en handschriften bekend gemaakt worden, van welks bestaan wij te voren onkundig waren. Zijn deze mededeelingen hoofdzakelijk voor vakmannen bestemd, de gewone lezer zal met belangstelling kennis nemen van den inhoud der beide voorafgaande artikelen. Het eerste (bladz. 1—112) bevat de Engelsche vertaling van een oorspronkelijk in het Arabisch geschreven overzicht van de geschiedenis der Babis tot 1898. Het tweede (bladz. 114—173) bevat tal van interessante bijzonderheden omtrent de propaganda der Babis in Noord-Amerika en den hoofdleider daarvan I. G. Khairu'lláh, bij de lezing waarvan het bekende *mundus vult decipi* ons af en toe voor den geest komt. De overige opstellen zijn van geringeren omvang en om niet te uitvoerig te worden moet ik er van af zien hier zelfs de titels daarvan te noemen. Ik eindig dus met eene opmerking van meer algemeenen aard. Uit de boven door mij aangehaalde woorden van den schrijver straalt niet onduidelijk door, dat zijn standpunt in de waardeering der Babis niet meer geheel hetzelfde is als vroeger. Verwachte hij vroeger van hun optreden eene politieke regeneratie van Perzië, de gebeurtenissen der laatste jaren hebben hem blijkbaar daarvan doen terugkomen. Inderdaad hebben de Babis in de Perzische revolutie geen noemenswaardige rol gespeeld. Maar ook in praktisch opzicht verwacht hij niet meer veel van hen. Hij bedoelt wel daarmee, dat ook in het religieus-zedelijk leven van het Babisme ter nauwernood een invloed ten goede verwacht kan worden. De onverkwikkelijke strijd om het primaat tusschen de afstammelingen van Behā Allāh en de daardoor veroorzaakte verdeeldheid onder de Babis zelve geeft daarbij veel te denken. Maar er is meer. Onder de hoofdstukken van het hier door ons besproken boek is er ook een (het 10de), waarin Browne een résumé geeft van een dertigtal ketterijen, die een orthodox Shiietisch schrijver in de leer der Babis heeft opgemerkt en daar lezen wij onder Nr. 21 (bladz. 334), dat Behā Allāh wel is waar steeds den mond vol had van verdraagzaamheid en algemeene menschenliefde, maar dat zijne volgelingen in de praktijk daarvan verre afwijken. Browne zelfs teekent daarbij aan dat dit verwijt niet geheel ongegrond (with some reason) is. Wanneer een zoo hoog staand geleerde, niettegenstaande zijne warme sympathie voor het Babisme zich in dien zin uitspreekt, dan kunnen wij het voor zeker houden, dat zijn oordeel juist is.

Utrecht.

M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

Scribisme litterulas latinas? Kleine moderne Korrespondenz in lateinischer Sprache. Von **K. Thieme**. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Dresden und Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung. 1916. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

„Die Gepflogenheit, lateinische Briefchen und Korres-

pondenzkarten zu schreiben“, lezen wij in het voorbericht van dit smaakvolle boekje, „ist noch mehr verbreitet, als mancher glauben möchte. Gerade hier empfiehlt sich das Lateinische als eine verhältnismässig nur wenigen bekannte Sprache, um in der Abfassung des Inhaltes sich grössere Freiheit zu wahren.“ Inderdaad werd de eerste uitgave, die in 1908 verscheen, in betrekkelijk korten tijd uitverkocht, daar 't werkje reeds lang voor 't verschijnen van den tweeden druk niet meer te krijgen was. Thieme's verzameling Latijnsche briefjes behoort tot dezelfde collectie, waarin 't aardige boekje van Capellanus „Sprechen Sie Lateinisch?“ opgenomen is. De bewerker schrijft over het algemeen uitstekend Latijn; hij is vertrouwd met de dictie van Cicero's en Seneca's brieven, met de comici, met Erasmus en Muretus. Hij houdt zich dan ook niet angstvallig aan het z.g. Ciceroniaansche Latijn en zorgt er voor, dat zijn zinnen niet te lang zijn en voor ieder begrijpelijk. Het boekje is in 11 afdeelingen verdeeld. Zoo vinden wij uitnodigingsbriefjes; een verzoek van een neef, die student is en aan zijn oom geld te leen vraagt, brieven op reis geschreven. Wij lezen over een bal, een felicitatie met een examen, een verloving; verder is de studie 't onderwerp van verschillende briefjes; ziekte en overlijden worden behandeld. Ook de politiek krijgt zijn beurt. Men vindt modellen voor aanbevelingsbrieven. De laatste afdeeling is aan de kerk gewijd, terwijl een geografisch aanhangsel in alfabetische volgorde de Latijnsche namen van steden, landen, bergen, rivieren enz. mededeelt.

Men leest Thieme's brieven met genoegen, zonder dat we den indruk krijgen, dat we met „potjeslatijn“ te doen hebben. De moderne begrippen worden meestal op eenvoudige wijze weergegeven; zoo lezen wij no. 35 *maxima me laetitia affectit nuntius per telegraphum delatus te despondisse tibi Annam sororem meam*; nog eenvoudiger *modo telephonice mihi nuntiatum est* eqs. Leelijk en bovendien foutief is een omschrijving als in brief 25: „den 18den 's middags zijn wij van plan met den sneltrein naar Magdeburg te reizen“, wat in 't Latijn zoo uitgedrukt wordt: *die 18 h. m. citatiore personarum vectura vapore mota Parthenopolim volumus proficisci*. Dit doet denken aan de Latijnsche vertaling van 't woord sigaar en is bijzonder geschikt om de heele moderne Latijnsche correspondentie in discredit te brengen. Natuurlijk is er niets tegen, dat iemand, die nu eenmaal in 't Latijn wil correspondeeren, schrijft: *Rostochium via ferrata veni*, maar men moet de taal geen geweld aandoen. Over 't algemeen echter is 't Latijn zuiver en vlot, en slechts enkele briefjes en uitdrukkingen zijn, wat de Engelschen „wooden“ noemen.

Zwolle.

P. J. Enk.

Oh Dickens, A Christmas Carol in Prose. With an Introduction and notes by **E. Kruisinga**. Utrecht, Kemink & Zoon. 1919. (Pr. f 1.10).

Al sedert jaren komt Dickens' *Christmas Carol* voor op de lijst van leer- en leesboeken van veel H.B.Scholen en Gymnasia, en het ziet er vooreerst niet naar uit dat het zijn plaats zal verliezen. Behalve om het verhaal zelf, dat steeds met genoegen zal worden gelezen, wordt het ook gebruikt om een kijkje te geven op maat-

schappelijke toestanden in Engeland in de eerste helft van de vorige eeuw. De eigenaardige moeilijkheden, veroorzaakt niet alleen door het idioom, maar ook door toespelingen op allerlei wetten en gebruiken, maken dat men, om het recht te kunnen genieten, een goede geannoteerde editie moet gebruiken. Totnogtoe werd hierin op uitnemende wijze voorzien door de bekende editie van ten Bruggencate, met verklaringen in 't Nederlandsch onderaan de bladzijden.

Nu heeft Dr. Kruisinga een editie bezorgd, die in sommige opzichten verschilt van de bovengenoemde, en die het verhaal tot een welkome lectuur zal maken niet alleen voor schoolleerlingen, maar ook voor meergevorderden.

Behalve een korte levensschets van Dickens gaat aan het verhaal vooraf een beknopte en zeer duidelijke beschrijving van „England during the Era of the Reform Act.” De verhoudingen tusschen de verschillende partijen in het Parlement, de toestand van nijverheid en landbouw, de Reform Act, de Poor Law Amendment Act, Chartism, de misbruiken van den kinderarbeid, enz., worden genoemd en in 't kort beschreven, en hierin vindt de lezer de verklaring van de, in 't verhaal voorkomende, toespelingen op vele gebruiken en op de wetten waaronder het Engelsche volk toen leefde.

De verklarende noten aan den voet der bladzijden zijn in 't Engelsch, wat tegenwoordig in dergelijke boeken verlangd schijnt te worden. Ze zijn zeer volledig en geven ook de verklaring van sommige moeilijkheden, die door vroegere *annotators* over 't hoofd waren gezien. Het boek bevat ook eenige plaatjes, maar ze moeten onderdoen voor die in de editie van ten Bruggencate.

Rijnsburg. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Een commissie, benoemd door het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond stelde een belangrijke brochure samen *Over hervorming en beheer onzer musea* (A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., Leiden). In deze brochure wordt gehandeld over *Reorganisatie onzer Rijksmusea*, oon *Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea* gogoven, *De opleiding van onze museum-directeuren behandeld*, en aan het slot een aantal in de vergadering van den den Nederl. Oudheidk. Bond van 3 Juli 1913 aangenomen stellingen gepubliceerd.

De redaktie ontving de derde, geheel herziene, druk van het tweede stuk der *Blijspelen van Terentius*, met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. P. Hoekstra, Haarlem, 1918. Dit stuk bevat de *Phormio* en de *Adelphoe*. Ook van Ernst Diehl, *Res gestae divi Augusti*, werd ons de derde druk toegezonden. Het boekje geeft de Latijnse en de Griekse tekst van het *Monumentum Ancyranum*, met uitvoerige aantekeningen aan de voet der bladzijden; de prijs is M. 1.60 (Bonn, 1918).

Bij de firma Porrin en Co. te Parijs verscheen G. Goyau, *Le cardinal Mercier* (met twee portretten); G. Goyau, *Les catholiques allemands et l'empire évangélique*. Voorts zagen het licht bij Bloud en Gay (Parijs-Barcelona), *L'Arménie martyre en Syriens et Chaldéens*, beide boeken geschreven door E. Grisele. Eindelijk moeten wij als ons toegezonden geschrift dat op de oorlog betrekking heeft, nog vermelden n°. 7 van de *Internationale Bibliadheek* (Uitgeversmaatschappij „de Hofstad”, te 's-Gravenhage) getiteld *De ware oogmerken van Duitschland ten opzichte van België*, een gedenkschrift en twee nagelaten brieven van Gouverneur-Generaal van Bissing.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

* *Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L.*, 1917, Nov.-Déc.: Ch. Diehl, *La destruction de Saint-Démétrius de Salonique*. — P. Girard, *Au tombeau d'Oedipe*. — A. de Laborde, *De quelques manuscrits à peintures des bibliothèques de Pétrograd*. — E. Chavannes, *Rapport sur les travaux de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient en 1916-1917*. — A. L. Delattre, *Une grande basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage*. — P. Durrieu, *Un barbier de nom français, membre de la corporation des libraires et enlumineurs de Bruges en 1472*. — J. B. Chabot, *Note sur l'alphabet libyque*. — E. Chatelain, *Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome en 1916-17*.

1918, Janv.-Févr.: G. Mendel, *Les travaux du Service archéol. de l'armée française d'Orient*. — M. Dieulafoy, *Le Maroc et les Croisades*. — P. Paris, *Fouilles à Bolonia (prov. de Cadix)*. — Carton, *Note sur des chapiteaux chrétiens de Tozeur (Tionisie)*. — A. Thomas, *L'identité de Maître Jean de Meun, étudiant à l'Univ. de Bologne en 1265-1269*. — A. Moret, *Un nomarque d'Edfou au début de la VIe dynastie*.

Mars-Avril: L. Léger, *Un petit problème de littérature comparée*. — Ph. Fabria, *Fourvière en 1493*. — L. Carton, *Nouvelles recherches sur le littoral carthaginois*. — Seymour, de Ricci, *Trois bornes milliaires du Soissonnais*. — Zeiller, *L'activité littéraire d'un évêque arien de la région danubienne: Palladius de Ratiaria*. — Cl. Huart, *Les derviches d'Asie Mineure*.

Mai-Juin: Mlle J. Duportal, *Note sur un dessein qui pourrait être de Germain Pilon*. — Capitán, *L'entrelacs cruciforme*. — E. Cuq, *Note complém. sur l'inscription de Volubilis*.

Rheinisches Museum, LXXII, 1: L. Weniger, *Vom Ursprunge der Olympischen Spiele*. — O. Hense, *Chares u. Verwandtes*. — F. Boll, *Zu Demetrius de elocutione*. — H. Schenkl, *Zur Biographie des Rhetors Himeros*. — W. Heraeus, *Zu Petronius u. d. neuen Arvalekten-Fragmenten*. — E. Bickel, *Beitr. zur röm. Religionsgeschichte*. — W. Kroll, *Arnobiusstudien*. — W. Schmid, *Die sogen. Aristidesrhetorik, I*. — Miscellen.

2: E. Fraenkel, *Lyrische Daktylen*. — B. A. Müller, *Zum Ninostoman*. — W. Bannier, *Zu grich. u. lat. Autoren, I*. — W. Schmid, *Die sogen. Aristidesrhetorik, II*. — U. Kahstedt, *Zwei Beitr. zur älteren Röm. Geschichte*. — G. Holmreich, *Zu Marcellus de medicamentis*. — P. Cauer, *Platons Menon u. sein Verhältnis zu Protagoras u. Gorgias*. — Miscellen.

Journal of Hellenic Studies, XXXVIII: P. Gardner, *A Female Figure in the Early Style of Pheidias*. — W. Lamb, *Seven Vases from the Hope Collection*. — W. R. Lethaby, *Greek Lion Monuments*. — W. G. Arkwright, *Lycian a. Phrygian Names*. — W. Ashburner, *Studies in the Text of the Nicomachean Ethics, III*. — A. Gwynn, *The Character of Greek Colonisation*. — W. M. Ramsay, *The Utilisation of Old Epigraphic Copies*.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIV, 3: G. P. Rouffaer, *De agrarische rechtstoestand der bevolking op Java en Madoera. Rapport uitgebracht door Mr. C. Th. van Deventer op 16 April 1904*. — C. van Vollenhoven, *Antirouffaer*. — Ph. S. van Ronkel, *Mededeelingen aangaande een palataliseerend Minangkabausch dialect*. — N. J. Krom, *De Bodhisattwa's van den Mendut*. — N. Adriani, *J. A. T. Schwarz als taalbeoefenaar*.

Studien, XC, Nov.: Is. Vogels, *De Dordtsche Synode en het recht v. h. individueel geweten (1618-1918)*. — C. Wilde, *Kardinaal Fr. Ximenez, de Kathelieko Hervormer van Spanje, IV*. — P. Albers, *In Memoriam † P. Joannes v. Kasteren*. — H. Bolsius, *Koolwitje en Kleinbuikje, II*. — *Meded.* — *Uit de Pers.* — *Lezers en Red.*

ADVERTENTIEN.

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
te LEIDEN zijn verschenen:

PUNT en CORVER

OPENBARE LES

TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE
GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL
GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM
DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP
WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1918

DOOR

Dr. J. L. WALCH

Prijs . . . . . f 0.60

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

LEÇON D'OUVERTURE FAITE
LE 18 OCTOBRE 1918

PAR

P. VALKHOFF

Privaat-Dozent à l'Université d'Utrecht

Prijs f 0.60.

FRANSCHÉ KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f 1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f 1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f 1.75.
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylén. Gecart. f 1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f 1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f 1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel,
door C. P. van Rossem. Gecart. f 1.60.
- VIII. Matthys Vermeulen, De twee Muzieken I.
Gecart. f 1.40.
- IX. Idem. Idem II. Gecart. f 1.40.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
te LEIDEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXVII

IRENÆÛS II.

Weerlegging en Afwending
der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)

II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.25. Bij intekening op de serie be-
draagt de prijs f 1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te Leiden.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproof aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORRIS, London.

26ste Jaargang.

N°. 5.

Februari 1919

Buck, <i>Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations, I</i> (Schrijnen).	Halm-Andresen, <i>Taciti libri qui supersunt, II</i> (Enk).	Neurath, <i>Antike Wirtschaftsgeschichte</i> (Roos).
Hude, <i>Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon</i> (Schwartz).	Van Haeringen, <i>De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus</i> (Wilde).	Fourrier, <i>Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII</i> (Hensen).
Lambert-van der Kolf, <i>Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden; Karkavitsas, Verhalen van de Zee; Palamas, De dood van den Pallikaar</i> (Hesseling).	Dahlerup, <i>Ordbog over det Danske Sprog, I. 1 af Juul-Jensen</i> (Logeman).	De Bas, <i>Waakzaam en Weerbaar</i> (Koolmans Beijnen).
	Chinard, <i>L'exotisme américain dans l'œuvre de Chateaubriand</i> (Gallas).	<i>Inhoud van Tijdschriften. Recensies.</i>

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Carl D. Buck, *Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations I.* Chicago, University of Chicago Press. 1918. (Pr. \$ 0.50).

Dit deeltje, gewijd aan de behandeling der Grieksche dentaal-suffixen, heeft vooral waarde als verzameling van materiaal — ten deele gebaseerd op een voorloopige verzameling van wijlen A. W. Strabon, — minder door nieuwigheid en oorspronkelijkheid van zienswijzen. Toch valt in enkele punten een vooruitgang op de tot nog toe verkregen resultaten aan te wijzen. Zoo b.v. beschouwt men ἀλειφα doorgaans als een geïsoleerd geval van een nom.-acc. op -α uit η, vgl. het frekwente -μα uit μη (skr. -ma, lat. -men). Buck meent echter dat de vorm ἀλειφα, naast ἀλειφαρ, te danken is aan den analogischen invloed van sommige vormen of -μα (vgl. Fraenkel KZ., XLIII, bl. 1168), wellicht ἀλειμμα; of wel het was oorspronkelijk een plurale tantum ο-stam. Merkwaardig is ook de verklaring der sekondaire τ-flexie van γέλως, ἔρως, ἰδρώς en χρώς als wortelend in de overgeleverde τ-flexie der verbaaladjektieven op -ώς, al is het een bezwaar, dat de analogie hier zuiver formeel is en zonder eenigen semantischen steun.

Schrijver bespreekt achtereenvolgens de neutra met genit. op -ατος (met uitzondering van -μα, -ματος), de woorden op -ās, -ατος en -ης, ητος (met uitzondering van die op -της, -τητος), de woorden met genit. op -ωτος, en die met genit. op -ιτος, -κτος, -ρτος (die op -ντος zullen later behandeld worden). Vooral aan persoonsnamen als Μένης, Φέρης is de noodige aandacht gewijd: hypocoristica, blijkbaar gebaseerd op appellativa, die personen aanduiden, als πένης, πλάνης enz. Buck verdeelt ze in benamingen van: legendary heroes, Greek citizens en foreigners.

De ongemeen groote bekendheid van den auteur met

de Grieksche dialecten is aan de behandeling van het onderwerp in niet geringe mate ten goede gekomen. Ook dient vermeld, dat de waarde en bruikbaarheid van dit fascikel niet weinig verhoogd wordt door een in verhouding zeer uitvoerige woordenlijst.

Utrecht.

Jos. Schrijnen.

K. Hude, *Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon.* (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I, 4). Kopenhagen, Høst & Son. 1917.

In dit artikel, dat nog geen dozijn pagina's vult, tracht de schrijver een lans te breken voor de echtheid van Lysias' Epitaphios, daarmee positie nemend tegenover een lange reeks van bestrijders, door Reiske geopend en door Sauppe en Blass — en vele anderen — voortgezet.

Een zaak van zulk een lijvig dossier in zoo'n kort bestek te behandelen is gewoonlijk weinig vruchtbaar, tenzij men de communis opinio met enkele nieuwe argumenten komt steunen. Deze omver te werpen of haareen gevoeligen stoot toe te brengen, heeft Hude, zelf trouwens te weinig zeker van zijn zaak (zie p. 4, reg. 8 en p. 13), dan ook allerminst bereikt. Valckenaer's stellig oordeel over den Epitaphios: „Nil in illa Lysiacum” vereischt toch wel een forscher bestrijding, dan het weinige, wat schrijver over den stijl van deze redevoering opmerkt (pag. 8).

De bewijsvoering, door Hude gevolgd, is in hoofdzaak deze: „De Epitaphios vertoont overeenkomst met Plato's Menexenos; Plato kan alleen van een authentieke rede van Lysias gebruik hebben gemaakt; dus is Lysias werkelijk de schrijver.”

Dat twee redevoeringen van eenzelfde, weinig afwisseling toelatend type eenige gelijkenis vertoonen, spreekt wel van zelf. De aanrakingspunten, door H. opgenoemd, zijn onbeduidend en worden door het gemeenschappelijk doel der beide oraties voldoende gemotiveerd, zonder dat men aan nadere verwantschap behoeft te denken.

Bovendien — en dit is mijn voornaamste bezwaar tegen

deze verhandeling — wordt met geen enkel woord gerept van een andere vraag, die met deze ten nauwste samenhangt, de vraag n.l. naar de verhouding tusschen den Epitaphios en Isocrates' Panegyrikos, wel het volledigst behandeld in de Berlijnsche dissertatie van E. Wolff, *Quae ratio intercedat inter Lysiae Epitaphium et Isocratis Panegyricum*, 1896, waarin de opvallende gelijkens tusschen deze redevoeringen in een helder licht is gesteld en zeer waarschijnlijk is gemaakt, dat de Epitaphios — ten onrechte aan Lysias toegeschreven — een navolging van de rede van Isocrates is. Wie het standpunt van Hude inneemt, zal dus eerst de krachtige argumenten van Wolff moeten ontzenuwen, voordat hij eenige aanspraak op geloof zal kunnen maken.

Leiden.

M. A. Schwartz.

A. Eftalotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden. — A. Karkavitsas Verhalen van de Zee. — K. Palamas, De dood van den Pallikaar. Nieuwgrieksche Nouvelles, vertaald uit het Nieuwgrieksch door **J. A. Lambert-van der Kolf**. Rotterdam, W. Len J. Brusse, 1918. (Pr. f 0.65 het deeltje).

De nouvelles door Mevr. Lambert-van der Kolf vertaald, zijn in West-Europa weinig bekend, al bestaan er ook van sommige overzettingen in het Frans, in het Duits en het Italiaans. Slechts Palamas' *de Dood van den Pallikaar* heeft een zekere vermaardheid gekregen, dank zij een hoofdartikel in de Figaro, dat de grote litteraire waarde van het stuk in een helder licht stelde. De overige nouvelles werden bijna alleen gelezen, en tevens bewonderd, door het kleine getal niet-Grieken die zich tot de oorspronkelijke taal van de schrijvers voelen aange trokken. Het is te hopen dat de fraai uitgevoerde deeltjes die de firma Brusse tans in de handel heeft gebracht, wat meer bekendheid zullen geven aan deze kunst van fijne psychologische waarneming en heldere kompositie.

Mevr. Lambert heeft er naar gestreefd om de kleur van het oorspronkelijke te behouden zonder de Hollandse lezers al te zeer te verbazen door 't ongewone van dit Nieuwgriekse proza, dat in woorden van de allergewoonste spreektaal stoute beelden uitdrukt en de poëtische levensopvatting van de eenvoudige vissers en zeelui weergeeft. Gemakkelijk was dit niet, en de taak werd nog zwaarder door de talrijke technische termen die in de nouvelles voorkomen en door het ontbreken van een woordenboek dat op alle vragen antwoord geeft. Op zeer verdienstelijke wijze heeft de vertaalster haar werk ten einde gebracht. Ieder die haar vertaling leest zal gevoelen dat zij de gedachtenruiting weergeeft van een dichterlijk volk.

Men mag verwachten dat deze drie deeltjes door nieuwe bundeltjes gevolgd zullen worden.

Leiden.

D. C. Hesseling.

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt rec. **C. Halm**. Editionem quintam curavit **G. Andresen**. **Tomus posterior**, qui historiarum libros, Germaniam, Agricolam, Dialogum de oratoribus continet. Leipzig, Teubner, 1914 (verschenen 1916). (Pr. M. 1.50, geb. M. 2).

Wat ik in der tijd (*Museum* 1915, p. 37, 38) over het eerste deel dezer Tacitusuitgave schreef, geldt ook van de pars posterior: het is de beste teksteditie van Tacitus, die wij bezitten. Ook weer dezelfde deugden: een verstandig conservatisme, dat niet koppig verdedigt, wat de taal geweld aan doet, voldoende durf om, waar 't

noodig is, emendatie's op te nemen, mits deze ook uit een palaeografisch oogpunt verdedigbaar zijn, volledige kennis der uitgebreide Tacitus-literatuur, en bovendien intieme vertrouwdheid met het Latijnsche taaleigen — geen geringe verdienste in een tijd, die, zooals de scherpzinnige en sarcastische Housman het ergens uitdrukt, is out of touch with Latinity (Class. Rev. 1905 p. 318).

Evenmin als den vorigen keer zal ik de plaatsen opsommen, waar Andresen van Halm's tekst-constitutie afwijkt. In het algemeen kan men zeggen, dat Andresen nog voorzichtiger is dan zijn voorganger, waar de vraag rijst, of de overlevering veranderd moet worden. Op enkele plaatsen gaat die voorzichtigheid te ver, bv. Hist. III. 33, 13 *cum omnia sacra profanaque in igne considerent*, waar met Ernesti *ignes* had moeten gelezen worden, cf. Verg. Aen. II 624 *omne mihi visum considere in ignis Ilium*, IX. 144 *at non viderunt moenia Troiae / Naptuni fabricata manu considere in ignis*? Juist aan deze parallellen is veel te hechten, daar Tacitus, zooals algemeen bekend is, een navolger van Vergilius was, cf. Schmaus, Tac. ein Nachahmer Vergils, Diss. Erlangen 1887. Vergel. verder Prop. III. 9. 37 *non flebo in cineres arcem sedisse paternam* (aldus Heinsius voor *paternos*), Stat. Theb. III. 183.

Agricola 38 kan *secreti colles* niet verdedigd worden. De beteekenis moet zijn volgens den samenhang „niet meer door menschen bezet”, maar dat zit niet in *secreti*; Gudeman vergelijkt German. 40 *secretu lacu*, waar *secretus* echter „van menschelijke nederzettingen verwijderd” beteekent; lees met Ernesti *deserti*; wij hebben hier met een letteromzetting te doen, zooals bv. Propertius II. 32. 5 waar de Neapolitanus heeft: *deportantes sed abitur*, en waar de goede lezing is *deportant esseda Tibur*.

Er komen ook gevallen voor, waarin de lezing der mss. ten onrechte door conjectuur verbeterd is, bv. Hist. v. 8, waar *praepotueru* met Halm in *praepolluere* veranderd is, hoewel 't perfect. van *polleo* eerst bij zeer late auteurs voorkomt. *Praepotueru* is een reeds door Forcellini erkend ἀπαε λεγόμενον. Terecht is Hist. I. 15 de onregelmatige infinitiv. *arcersiri* gehandhaafd, die door de meesten met J. Fr. Gronovius in *arcessi* veranderd wordt. Ik vermeld dit punt, omdat de uitnemende Latinist W. Heraeus in zijn kritiek op onze editie schrijft „bedenklich ist mir *arcessiri*”, vgl. echter Liv. III. 45. 3, waar Conway en Walters aan de overlevering niets veranderen en *placere ilaque patrem arcessiri* uitgeven, zie ook de interessante aanteekening van onzen nog altijd onnisbaren Drakenborch op deze plaats, Sall. Jug. 62. 4 met de opmerking van Kritz p. 332 en verder Neue-Wagener Lat. Formenl. III², p. 248, Kühner-Holzweissig I, p. 836.

Ook Hist. IV. 84 *insignibus quaeque in ipso manifesta* heeft Andresen verstandig gedaan met Puteolanus' conjectuur *quae* voor *quaeque* te versmaden; Heraeus teekent aan „niet verständig”, vgl. echter W. A. Baehrens in de Mnemosyne van het jaar 1910 (vol. 38) p. 147 en vol. 40, p. 255, en Bonnet, le Latin de Grég. d. T. p. 302.

Er blijven natuurlijk in auteurs als Tacitus en Propertius steeds allerlei plaatsen over, waar de een de overgeleverde lezing zal handhaven, terwijl een ander haar absoluut onverdedigbaar acht. In zulke gevallen mag men er den uitgever van een ouden schrijver geen

verwijt van maken, dat hij deze of gene conjectuur niet in den tekst heeft geplaatst, tenzij men met onwederlegbare argumenten voor den dag komt. Wel hebben wij echter recht te verlangen, dat de *apparatus criticus* zulke gissingen vermeldt. In dit verband kan ik niet nalaten de woorden van den grooten Havet te citeeren, die naar aanleiding van Bachrens' conjectuur *iam poscentes* bij Propert. II. 1. 11 in zijn „Notes critiques sur Properce” (Paris 1916), p. 31 schrijft: „Hosius ne daigne même pas citer cette correction certaine”; waarop hij zeer waar laat volgen: „Rien ne caractérise mieux la déplorable mode de sélection qui sévit aujourd'hui et en vertu de laquelle les éditeurs laissent leur travail à recommencer à leurs lecteurs”. Ook deze Tacitus-editie ontkomt niet geheel aan dit verwijt; ik wees daar in mijn vorige aankondiging reeds op, en ook voor dit tweede deel handhaaf ik mijn oordeel over de onvolledigheid van den *apparatus criticus*. Eenige voorbeelden zullen mijn bedoeling duidelijk maken.

Hist. II. 38 *nunc ad rerum ordinem venio*; Tacitus gebruikt op andere dergelijke plaatsen een werkwoord, dat „terugkeeren” beteekent, vgl. Ann. XII. 40 *ad temporum ordinem redeo*. Daarom stelde Heraeus op onze plaats *redeo* voor, wat Andresen vermeldt; hij vergeet echter de conjectuur van van Herwerden *ad rerum ordinem <re>venio*, vgl. Ann. II. 24 *ut quis ex longinquo reuenerat*. Hist. II. 87 mis ik de gissing van Leopold *severos* voor *seruos* (zie Mnemosyne 32. p. 139).

Hist. III. 73 lezen wij: *inrumpunt Vitelliani et cumeta sanguine ferro flammaque miscent*. De uitdrukking *ferro flammaque* is een vaste verbinding, vgl. Tacitus I. 51 *quingenta milium spatium ferro flammisque pervastat*; Liv. I. 29. 2 *omnia ferro flammaque miscet*, een bijna woordelijke overeenkomst met onze Tacitus-plaats, Liv. XXXV. 11. 11 *ferro flammaque omnia pervastant*. De vergelijking dezer plaatsen maakt 't zeer waarschijnlijk, dat *sanguine* een embleem is ter verklaring van *ferro*, zooals Hartman zag. Hiervan vermeldt de *adnotatio critica* echter niets.

Dialog. 13 ontbreekt de gissing van van Wageningen *labantem* voor *pallantem* (zoo de Vaticanus), zie Mnemos. 34, p. 148. — De histor. II. 70. 14 vermelde gissing *species* is niet van Hartman, maar van Leopold.

Drukfouten vond ik niet behalve p. 201, regel 20 *nocturnos* in pl. v. *nocturnos*. Het boek heeft een *index historicus*, die 80 pag. beslaat.

Zwolle.

P. J. ENK.

J. H. van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus. Groningae apud M. de Waal. 1917. (Diss. der Vrije Ge reformeerde Universiteit te Amsterdam).

Geen der oude Kerkvaders heeft in den loop der eeuwen zooveel belangstelling en sympathie gewekt als de groote Afrikaansche Leeraar. Wie wordt niet geroerd door het verhaal van zijn onstuimige jeugd en zijn trefende bekeering, verkregen door de tranen eener vrome moeder? Wie kent niet, althans van hooren zeggen, de titels van eenige zijner vermaardste werken — de *Libri Confessionum* bv. of de *Civitate Dei* —, die hem niet alleen onder de grootste kerkleeraars, maar onder de heerlijkste genieën der wereldliteratuur een eereplaats hebben verzekerd?

Ook Dr. v. Haeringen voelde zich, als zooveel anderen,

tot Ambrosius' grooten leerling getrokken. In zijn proefschrift, den 9 Jul. 1917 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigd, behandelt hij de werken, die Augustinus kort na zijn bekeering heeft voorbereid en te boek gesteld.

Tegen het begin der *feriae vindemiales*, October 386, had Augustinus zijn betrekking van leeraar der welsprekendheid te Milaan neergelegd en begaf zich naar Cassiciacum, een dicht bij de stad gelegen buitengoed van den grammaticus Verecundus. Daar bracht hij, dank den vrijgevigsten steun van zijn rijken vriend Romanianus, eenige maanden door, zoowel tot herstel zijner geknakte gezondheid, als ter voorbereiding voor het ontvangen van het Doopsel.

Ten einde gedurende die dagen van rust ook anderen van nut te zijn, hield hij met eenige vrienden en leerlingen, die zijn afzondering deelden, van tijd tot tijd twistgesprekken over wijsgeerige en godsdienstige onderwerpen. De woorden der disputerenden werden aantsonds, nog tijdens het gesprek, door een notarius opgeteekend en later door Augustinus zelf, gedeeltelijk eenigszins gewijzigd en verkort, te boek gesteld.

Zoo ontstonden de volgende werken, door Augustinus zelf in het eerste boek zijner *Retractationes* vermeld: *Contra Academicos Libri III*, *De Beata Vita Liber I*, *De Ordine Libri II*; ten laatste nog *Soliloquiorum Libri II*, waarin Augustinus niet met anderen maar met zich zelf redetwist.

Dat ook deze geschriften den weetgierigen lezer een rijke stof voor vruchtbaar onderzoek aanbieden, zal niemand verwonderen. Om slechts één zeer belangwekkend punt te noemen, men heeft zich de vraag gesteld, of en in hoever de gegevens, die wij hier omtrent Augustinus' bekeering en toenmaligen zieletoestand ontvangen, met die der dertien of veertien jaren later geschreven *Confessiones* geheel overeenstemmen.

Met deze kwestie houdt Dr. v. Haeringen zich in zijn proefschrift niet bezig. Hij bepaalt zich bij de bespreking van eenige minder belangrijke capita, die voornamelijk plaats, tijd, personen, volgorde der disputationes en dergelijke zaken betreffen.

Het zou mij natuurlijk te ver voeren, wilde ik hier de elf hoofdstukken der dissertatie een voor een doorloopen. Ik bepaal mij in hoofdzaak bij een enkel punt, dat mij van het meeste belang toeschijnt en waaraan de schrijver dan ook het grootste deel van zijn arbeid heeft gewijd.

Dit punt raakt de orde, waarin bedoelde twistgesprekken door Augustinus en zijn vrienden werden *gehouden*.

Zooals wij reeds opmerkten, heeft Augustinus tegen het einde zijner lange en vruchtbare loopbaan in zijn *Retractionum Libri* zijn vroegere werken opgesomd en hier en daar verbeterd of herroepen. Daar vermeldt hij ook de hier bedoelde disputationes: „*Contra Academicos, vel de Academicis primum scripsi*” (*Retract. I 1*). „*Librum de Beata Vita non post libros de Academicis, sed inter illos ut scriberem contigit*” (*Retract. I 2*). „*Per idem tempus inter illos, qui de Academicis scripti sunt, duos etiam de Ordine scripsi*” (*Retract. I 3*).

Uit deze citaten maakte men veelal op, dat de disputationes in het eerste Boek *contra Academicos* verzameld, het eerst waren *gehouden*; daarna die van den *Liber de Beata Vita*, vervolgens die van *Liber I de Ordine*, dan die van *Libri II en III contra Academicos* en ten

laatste die van Liber II de Ordine, welke zeker na alle genoemde blijken gehouden te zijn.

Hiertegen maakt v. H. de m.i. zeer gegronde opmerking, dat Augustinus op de geciteerde plaatsen wel de orde aangeeft, waarin die gesprekken door hem werden *te boek gesteld* (scripsi), maar daaruit volgt niet noodzakelijk, dat zij ook in dezelfde orde *gehouden* zijn. Integendeel, door een zeer scherpzinnige redeneering komt hij tot het besluit, dat alle disputationes contra Academicos—dus de drie Libri van dien naam—met een tusschenpoos van zeven dagen, waarop *niet* werd gediscuteerd, onmiddellijk op elkander volgden. Daarna kwamen die van Liber I de Ordine, vervolgens die van De Beata Vita, eindelijk die van Liber II de Ordine. Anders was de orde van *het schrijven en uitgevee* dezer dialogen. Hier komt Liber I contra Academicos, die afzonderlijk werd uitgegeven, op de eerste plaats; dan het Boek de Beata Vita, vervolgens de beide Libri de Ordine, die beide tezamen werden *uitgegeven*, hoewel althans het eerste gedeelte van Liber I de Ordine vóór De Beata Vita werd *geschreven*. Ten laatste werden Libri II en III contra Academicos te boek gesteld en gepubliceerd. De Soliloquia zijn gedeeltelijk tusschen de andere Disputationes geschreven, maar werden het laatst van alle voltooid.

Met dit betoog, waarvan ik hier alleen de uitkomst mededeel, kan ik mij zeer goed vereenigen; evenzoo met het zeer lezenswaardige hoofdstuk, waarin v. H. aantoonde, dat Augustinus in deze dialogen zijn voorbeeld en voornaamste bron, Cicero, geenszins slaafs navolgt, maar aan hetgeen hij bij den grooten Romein ontleende, veel van eigen vinding toevoegt.

Waarom is deze degelijke dissertatie niet met een weinig meer zorg en sierlijkheid gesteld? Een Doctor in de klassieke Letteren dient toch de Latijnsche taal genoegzaam meester te zijn om een honderdtal bladzijden te kunnen uitgeven, zonder ze door tal van soloecismen en barbarismen te ontsieren, die niet alleen aan den zetter te wijten zijn.

Mariendaal b/Grave.

C. Wilde.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup, . . .
udgivet af Det Danske Sprog-og Literatur selskab. Første binds første halvbind A—Anledning. Redigeret af H. Juul-Jensen, København Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag, 1918. (Pr. kr. 6.—).

Deze aflevering is de eerste manifestatie van de tweede poging om de woordenschat van het Deens—„alle . . . overalt brugelige og upaatvivelige Danske Oord” — in een Thesaurus vast te leggen en het is „upaatviveligt” om dit maar dadelik te zeggen, dat het deze keer beter zal slagen dan de eerste, waarvan het ter wille van de tegenstelling de moeite en de plaats loont een en ander in herinnering te brengen. Het was reeds ongeveer 1737 dat de Deense Staatsarchivaris Rostgaard en de historicus Langebek met de bovenstaande woorden aangaven wat zij van hun sedert 1693 door de eerste aangelegde collecties in het ontworpen woordenboek wilden opnemen en, zoals die daar nu geciteerde woorden luiden, zouden ze even goed altans de hoofdmassa kunnen aanduiden van de woordvoorraad die het werk van 1918 op wil nemen. Maar geheel anders wordt de zaak voor wie weet welke twee woorden de stippen hier vvangen. Langebek

had n.l. uitdrukkelijk gezegd dat hij alle „gode reene” woorden wenste op te nemen, maar dat hij onverbiddelijk „alle grove, plumpe og liderlige Oord . . . som stride imod ærbarheden” er uit zou houden. En zulk een taalpolitie hoort nu volgens onze moderne begrippen niet bij een woordenboek thuis, waarvan de enige bedoeling kan zijn — binnen zekere grenzen, natuurlijk, maar alléén die van het hoevéél — alles te geven wat feitelijk algemeen in gebruik is, zodat bij de samenstelling ervan de subjektieve opvatting van het al of niet „goede” of „passende” absoluut buiten spel blijft.

Het genoemde werk waar dus in 1693 de eerste kiemen van gelegd werden, heeft een buitengemeen lang incubatie tijdperk doorgemaakt, want het eerste deel kwam pas 1793 in het licht en het laatste . . . in 1905! — na meer dan tweehonderd jaar. En het is dan ook geen wonder dat reeds lang voor het verschijnen van dit laatste deel, de „Danicus” van de Universiteit van Kopenhagen, Prof. Verner Dahlerup zich aan het werk had gezet om op het voetspoor van de grote Europese woordenboeken er zelf een van zijn moedertaal voor te bereiden dat, al zou het dan ook niet in uitgebreidheid Grimm, de N.E.D., of ons Woordenboek trachten te evenaren, toch in de prinsiepes en in wetenschappelijkheid daar niet voor onder zou doen; met dankbaarheid herdenkt Dahlerup het nut dat hij van een wetenschappelijke reis gehad heeft die hij in 1903 op staatskosten naar Oxford, Göttingen en Leiden heeft kunnen maken. Het enorme Zweedse woordenboek valt in dat opzicht geheel buiten vergelijking; indien er geen verandering in de opzet en uitvoering komt, zal de algehele publicatie daarvan ook een paar honderd jaar in beslag nemen!

Wanneer ik het werk van Dahlerup, dat later door het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is overgenomen, onmiddellijk volgen laat op het in de tweede plaats genoemde, dat van de Deense Akademie van Wetenschappen, is dit, waar we slechts aan de grote Nationale Woordenboeken denken, volkomen in den haak. Want én het bekende Woordenboek van Molbech, lang het enige standaardwerk én het in de jaren 1904—1914 uitgekomen werk in twee delen van Dahl en Hammer (Dansk ordbog for Folket) vallen buiten ons bestek en wel volstrekt niet alleen wegens de omvang. Want ook Molbech was het er slechts om te doen de tolk te zijn van het „zuiver korrekte” gebruik van de beschafde taal, waardoor een massa van de prachtigste stof voor ons verloren moet zijn gegaan, terwijl zelfs het Da. O.F.F. in een tijd die de verzamelaars de plicht oplegt te weten hoe het hoort, zich leent tot een wanhopige poging om de Deense taal te „verrijken” door de formatie van allerlei gekunstelde neologismen die zonder enige waarschuwing als zeer gewone woorden worden aangevoerd; wat zouden de Leidse Heren zeggen als men hun in alle ernst voorsloeg „geschutman” voor artillerist en „deugdloon” voor . . . premie op te nemen? Bewonderenswaardig is, wat ik in 't voorbijgaan even zou willen aanstippen, dat de enige kritiek welke de Redactie zich hiervan veroorlooft de opmerking is, niet zonder humor, dat het woordenboek in kwestie in dit purisme „zijn eigenaardig karakter vindt”. *Never was false pride humiliated so decorously.*

Dát er al sedert enige tijd een nieuw groot Deens woordenboek in voorbereiding was, zal ook anderen dan de woordenaren van professie bekend zijn door een opstel

van Dahlerup zelf voor enige jaren in de Zeitschrift für Deutsche Wortforschung. Maar wat Dahlerup zich toen voorstelde was niet veel meer dan een „aflöser” voor Molbeck, — hoewel volgens het eerste contract dat Dahlerup met zijn uitgever sloot, deze plaatsvervanger tóch al ongeveer twee maal zo groot zou zijn als de voorganger.

Maar voor velen zal het een verrassing zijn te merken dat het werk in 1915 door Dahlerup, wien het over het hoofd gegroeid was, aan de goede zorgen van het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is toevertrouwd en in verband daarmee, volgens het voorlopige plan altans, ongeveer 15 à 17 delen zal beslaan van een 640 blz. of ruim 1200 kolommen elk. Deze eerste aflevering gaat met zijn 640 kolommen tot *anledning* en belooft dus met deze eerste koene greep vlugger werk dan b.v. indertijd een ons niet onbekende voorganger, welks eerste deel in 18 jaar met ruim 2000 kolommen tot *ajuin* kwam. De bedoeling van de Deense Redactie is elk jaar een deel af te leveren, wat zelfs met de staf van jonge actieve medewerkers zeker hard werken zal betekenen en misschien wel . . . menige teleurstelling ook!

Het werk zal, in aansluiting aan de bestaande glossaren en woordenboeken van Wimmer voor de Runentaal, Lund voor de taal der oude Deense wetten (een volledige uitgave met woordenboek dat het werk van Lund zal vervangen, is in voorbereiding) en Kalkar voor de taal der 14de—17de eeuw (incl.), de moderne Deense woordvoorraad van de 18de—20ste eeuw omvatten, met dien verstande dat de Danske Lov van 1683, de volksliederen en de geautoriseerde bijbel en psalmen ook geëxcerpeerd zijn, hoewel ze strikt genomen tot de oudere perioden behoren. Voor die oudere tijd heeft men uit den aard van de zaak alleen de boekentaal om uit te putten, dat voor de 19de en 20ste eeuw de spreektaal het nodige contingent levert spreekt van zelf.

En dit is een Deens Woordenboek. Noorse schrijvers zijn dus hier alleen gerepresenteerd voor zo ver hun woordvoorraad nog steeds met de Deense samenvalt, alleen zijn die Noren wier werkzaamheid geheel of gedeeltelijk voor de scheiding van 1814 viel, hier geheel en al opgenomen. Noorse eigenaardigheden van de laatste tijd zal men hier dus vergeefs zoeken, — een echt Noors woordenboek is nog slechts in verre voorbereiding, ver helaas in de zin van zeer ver van de verwezenlijking af. De dood van Torp is voor die zaak een hele slag en wij zullen nog lang op de waardige Noorse pendant van Dahlerup moeten wachten, het beste substituut, het No. Eng. Wdb. van Brynildsen niet te na gesproken.

In ons woordenboek van het Deense riksmaal zullen dialektwoorden alleen dan opgenomen worden, indien ze óf over het hele land bekend zijn óf in werken gevonden worden die over het algemeen in 't rijks-Deens geschreven zijn. En mutatis mutandis is dit prinsiepe ook van toepassing op Deens Slang, Argot en de vulgaire taal. Uitdrukkingen die daar toe behoren worden alléén dan opgenomen, indien ze ook buiten die klasse der maatschappij gebruikt worden, waar ze thuishoren of geboren zijn.

Eigennamen worden alleen opgenomen waar ze als *communia* voorkomen, maar zelfs dan alleen als ze „algemeen” in gebruik zijn. Dat is een lastig criterium. Bóóter (Deens: Molbo) neemt de O.D.S. (is dit niet een even geschikte verkorting als N.E.D. voor de New English

Dictionary?) al net even min op als van Dale ons vertelt wat voor luguber luchtje er aan een „Kamper” ui is. Kwestie van appreciatie!

Van vreemde volksnamen neemt de O.D.S. alleen die van de grote Europese landen op, niet die van de kleine landsdelen, dus wel Irer en Irlænder, maar niet b.v. Albaner en Andalusier. Kwestie van appreciatie alweer? Ja, maar ook toch nog iets anders. Niet alleen wegens de misschien pas morgen geldende grond dat, wat nu een landsdeel is, dan een onafhankelijk land kan zijn onder een nieuwe *mbret* (niet vergeten, dit woord, meneer Dahlerup!) of de zoveelste republiek in ons spiksplinter nieuw Europa zal vormen, — afgezien hiervan is op te merken dat dit juist meestal geen vormen zijn die ieder kent, en dat dus b.v. vreemdelingen moeten kunnen naslaan of de Denen van een Alban, of een Albanes, of een Albaner praten en hoe b.v. de meervoudsvormen zijn.

Maar ik geef toe: hier en elders zijn de grenzen onmogelijk zo te trekken dat er niet altijd iets buiten valt wat een ander met recht en klem er binnen zou mogen wenschen. Zéér treffend zegt de redactie na een uitvoerig verslag over de vreemdelingen die ze hebben opgenomen en welke niet: „wij hebben *aluminium* opgenomen maar niet *anthracit*” (‘t is wel kras!) omdat wij nu eenmaal kiezen moesten, maar wij geloven niet dat wij in strijd met onze prinsiepes gehandeld zouden hebben als wij juist anders om gedaan hadden!”

In verband met die wijze woorden zal een ieder ook hun twijfel op 't stuk der neologismen begrijpen. Het prinsiepe is, dat alleen die opgenomen worden welke buiten de enge kring van de „uitvinder” door zijn gedrongen en dit is allesins verdedigbaar. Zo verbaast 't mij volstrekt niet ook zelfs in de laatste van Dale niet het woord *Batavist* te vinden dat ik ruim dertig jaar geleden eens met jeugdige entoesiasme voor Nederlandicus heb voorgeslagen — dat ik nog altijd even lelik vind, — ik geloof n.l. niet dat ooit iemand mij de eer aangedaan heeft mij hier na te volgen. Maar wat een vreemd idee dan wel *ad-led*, — letterlijk, *bij-lid*”, voor een nieuwe grammatiese categorie op te nemen. Het werd pas in 1913 door Jespersen in zijn *Sprogets logik* voorgeslagen, en zal 't ooit doordringen? Datzelfde geleerde spreekt van *tyd* (vgl. *lyd*) voor de *betydning* van een woord. Zal die vorm ook opgenomen worden? Hier is werkelijk ruimte voor twijfel!

Ook voor de samenstellingen moesten zij zich sterk beperken. Men zal zich veilig neer kunnen leggen bij de opmerking dat men evenmin van een woordenboek kan verwachten dat het elke samenstelling opgeeft als van een rekenboekje dat het alle getallen opneemt; volkomen begrijpelijk stollen ze dan ook als prinsiepe op slechts *die* samenstellingen op te nemen, welke als zodanig een nieuwe eenheid vormen, een nieuw begrip welks betekenis zich niet zonder meer laat vaststellen uit de kennis van wat de samenstellende delen betekenen, — tegen dit prinsiepe wordt nu wel eens gezondigd, maar gelukkig dan zo dat het werk eerder iets te veel dan te weinig geeft. Maar één vraag zal toch wel bij vele gebruikers opkomen. Samenstellingen van individuele aard werden niet opgenomen, „al zijn ze ook nog zo mooi, eigenaardig of interessant”, behalve een hoogst enkele keer als ze eens in een zéér populair werk voorkomen. Het komt mij voor dat de redactie hier in strijd handelt met haar eigen prinsiepes van de voorafgaande kategoriën. Wanneer nu

een woord als „dugfaldstid” (om er maar één te noemen) van Joh. Jörgensen's *Stemninger* eens „aansloeg” en ook door andere gebruikt werd? En eigenlijk: zelfs als dit niet 't geval was! Waarom deze categorie van individuele woorden zo stiefmoederlijk behandeld en neologismen met zulke open armen ontvangen? Komen woorden als *mindeslyngel*, *støvregnsdrys*, *toneregn* niet eerder in aanmerking om als „echte(s), der Nachwelt onverloren” te blijven dan het stijfpedante *adled*, meminnisse horresco?

Indien wij nu het voorafgaande samenvatten, zien wij dat de O.D.S. de algemene Deense taal van ± 1700 af wil omvatten, met enkele categorieën slechts in een omvang opgenomen die noodzakelijk subjektief door de persoonlijke opvatting der redactie beperkt is. Met een „moge deze niet al te verschillend zijn van die der gebruikers”, ontwapent zij eventuele scherpe kritiek alweer even beminnelijk als afdoende.

Naast en na de vraag wát opgenomen dient, komt dit zeker niet minder belangrijke: hoe het opgenomene, d.w.z. de artikels bewerkt zijn.

In de orthografie die de officiële Deense ministeriële verordeningen consakreert, zijn de woorden in streng alfabetische orde opgenomen. Elk artikel bestaat uit twee delen: het „hoofd” en de betekenissen. Onder het eerste vindt men de grondvorm van het woord in kwestie, zijn grammatische categorie, zo nodig met aanduiding van verbuiging of vervoeging, de uitspraak, de etymologie, geschiedenis er van (dit klinkt ietwat alsof de etymologie en de historie van een woord twee geheel verschillende dingen waren, maar misschien is dit niet de bedoeling?) en het „gebruiksgebied” d.w. zo veel zeggen als de rang en de stand van de woorden. Na het „hoofd” komt dan de indeling in verschillende categorieën van de „betekenissen” van het woord, elk door citaten en verwijzingen geïllustreerd.

Niettegenstaande de redactie van het Museum de grenzen van deze aankondiging, zeer welwillend, toch al zeer wijd trok, heb ik nog alleen maar plaats voor een enkel woord bij het bovenstaande, en kies daar voor een opmerking over de uitspraak, die fonetiees aangegeven is, begrijpelijkerwijze volgens het in Denemarken zeer bekende systeem van Jespersen.

Dat die uitspraak voor zeldzame en vooral verouderde woorden niet is aangegeven, lijkt op 't eerste gezicht als van zelf sprekend: hoe kan men de gebruikelijke uitspraak van een woord aangeven dat niet meer in gebruik is?, zal menigeen vragen en een dergelijke consideratie zal dan ook wel de reden zijn waarom de ongebruikelijke woorden in den regel ook onuitsprekelyk moeten schijnen. Maar de vraag is of de zaak, door een kleine dubbelzinnigheid in het woord „gebruikelijke uitspraak,” zo niet verkeerd wordt voorgesteld. Neen, natuurlijk kunnen wij niet verwachten dat de uitspraak van een sedert lang overleden, of een stervend woord in alle details vaststaat, iets waar de redactie de nodige nadruk op legt, maar wat moet een arme vreemdeling nu doen, die toch ook mee mag spreken — en ik denk bovendien dat het probleem ook voor menige *indfød*t zal bestaan — wanneer ze in hun lektuur zulk een verouderd woord als b.v. *adrienne* tegen

komen of *ameublement* of zelfs een echt Deens woord als *afgudinde*? Zij kunnen zulk een woord toch maar niet eenvoudig niet uitspreken d.w.z. in de lektuur kalm overslaan? Kan iemand er een ogenblik aan twifelen dat er bij die, ik erken het: twijfelachtige woorden toch wel altijd iets van die uitspraak „vast staat”, n.l. als resultaat van de onbewust in de geest van de Deen heersende analogiewerking, een norm natuurlijk nog niet (of niet meer) maar toch wel iets dat daar veel op lijkt en iets dat met zo goed als onfeilbaar gevoel of gehoor b.v. weet aan te geven of „men” in het laatste woord de eerste *d* als stop of als spirant uitspreekt en of in *ameublement* de laatste syllabe als — *ent* of als — *ang* klinkt. En wie kan beter dan de redactie dit onbewuste taalgevoel hunner landgenoten in een bewust geformuleerd resultaat omzetten? Wat ze merkwaardigerwijze, naar 't mij wil voorkomen, feitelijk al menigmaal gedaan hebben! Of wat is het anders dan zo iets, wanneer ze bij een massa woorden die door hen zelf met 't teken voorzien zijn, dat de boekentaa! aanduid, waartoe het woord behoort, — wanneer ze van die woorden toch wel de uitspraak aangeven? Zo b.v. *affotografere*, *afhøste*, *afjævne* enz. enz.; bij *afruste* zijn er zelfs twee nuances aangegeven! Bestaat hier bij zulke zeldzaam in de spreektaal voorkomende woorden die „vaste uitspraak” in de lestaal anders dan in een met tamelijke zekerheid in 's sprekers brein werkend analogiegevoel? Welnu, alles wat hun gevraagd wordt is dat de redactie de werking daarvan op veel meer gevallen toe zal passen. Is het niet merkwaardig dat bij het werkwoord *afrejse* de uitspraak wel vast heet te staan, maar dat die bij het substantief *afrejse* niet aangedurfd werd?

Indien er verder plaats beschikbaar was, zoude er nog menige opmerking hierbij te maken zijn, — over de fijne onderscheiding der semasiologische nuances — die misschien wel eens in al te veel subtiliteitjes ontaardt — over het eigenaardige idee de volgorde der citaten te rangschikken niet (of altans slechts bij hoge uitzondering, cf. *adled*) volgens het jaar waarin de stukken in kwestie zelf geschreven zijn, maar volgens het debuutjaar van de schrijver (dat er dan nog niet eens altijd bijstaat! Hier is het schitterend voorbeeld van de N.E.D. vergeefs geweest), — maar dit moet volstaan.

Ik wil ten slotte de *joyeuse entrée* in de wetenschappelijke wereld van dit welgeschapen kindje viere door nog de aandacht te vestigen op een paar omstandigheden die m.i. alle lof en algemene navolging verdienen, ofschoon deze laatste *sincerest form of flattery* voorlopig misschien alleen maar het a.s. Noorse Woordenboek te stude zal komen.

Ten eerste dat het, o, zeldzame uitzondering in deze benarde tijden, zo buitengewoon goedkoop is. Vervolgens dat de redactie de uitstekende gedachte heeft gehad zo hier en daar, vooral waar het etymologische problemen geldt, naar een uitvoeriger discussie en het een of ander tijdschriftartikel te verwijzen. Dit mist men, meestal op grond van voorgewend plaatsgebrek, maar al te veel in de etymologische woordenboeken.

Maar vooral wil ik eindelijk op een derde punt wijzen dat van een buitengewoon brede opvatting getuigt en dat wel eens aan andere woordenaren, *past*, *present* and *to come* mag worden voorgehouden, voor de twee laatste categorieën als een opwekkend en navolgenswaardig voorbeeld.

De duizenden en nog eens duizenden *fiches* met gebruikte en ongebruikte citaten van het grote Engelse woordenboek worden gelijk bekend zal zijn, te Oxford wel is waar *b e w a a r d* (wat al heel mooi is, want die van ons grote Woordenboek worden vernietigd, naar het schijnt omdat er geen *plaats* is ze te bewaren), — maar zorgvuldig in grote kisten gepakt, ergens in de onderaardse gewelven van de Clarendon Press weggestopt, op dat ze niet voor een konkurrent gebruikt zouden kunnen worden, een kleinheid van denken die men bij die grote natie niet zou verwachten. Daarentegen worden die van het Deense Woordenboek met *al* het materieel dat voor de samenstelling er van gediend heeft en nog dient, b.v. ook de veel vollediger oorspronkelijke woordenlijsten, enz., op de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen bewaard en zij zullen steeds door belangstellenden gekonsultueerd kunnen worden.

Waarlijk, hier herkent men de geest van de bekende Maccenas, Brygger Jacobsen, te Kopenhagen, die aan de ingang van het door hem geschonken laboratorium, een inscriptie deed plaatsen met de heerlijke boodschap dat geen van de aldaar verkregen resultaten der wetenschap ooit geheim gehouden mag worden, maar altijd voor een ieder toegankelijk en beschikbaar moet zijn.

Nijmegen.

H. L o g e m a n.

G. Chinard, *L'exotisme américain dans l'oeuvre de Chateaubriand*, Paris, Hachette, 1918. (Pr. fr. 3.50).

Als een vervolg en, waarschijnlijk, als het slot van zijn studies over de exotische elementen van Amerikaanschen oorsprong in de Fransche letterkunde (z. *Museum*, XIX, 423 en XXI, 263), geeft Chinard dit nieuwe werk, waarin de geschiedschrijver, dien we kenden, zich ook doet gelden als een fijn kunstrechter. De stof trouwens moest hem wel er toe brengen aan het esthetische element een bijzondere aandacht te wijden: waar tot nu toe in de vorige werken slechts hier en daar de invloed van 't amerikanisme doorflitste in een letterkundig of artistiek trekje of in een lichte gevoelsuiting, daar heeft men in dit nieuwe boek over Chateaubriand's Amerikaansche exotisme vóór alles te doen met een psychologisch en esthetisch vraagstuk.

Want hij is de toovenaar, in wien veel van de ideeën die het amerikanisme in de 16e tot 18e eeuw had aangebracht, terug te vinden zijn: de behoefte aan daden en de drang naar ongekende avonturen in ongerepte landen, de overtuiging dat te midden der oervolkeren een gelukkig natuurleven te leiden is, een zoeken naar absolute vrijheid, een herschepping van de naar nieuwe indrukken vaag dorstende ziel, een ziel immers waarop duizenden jaren van beschaving hun last van angstig zoeken hadden doen neerploffen. En de toovenaar Chateaubriand kwam. René l'Enchanteur noemden hem Pauline de Beaumont, die het voorrecht had doodelijk vervelende boeken voor hem te excerpereen, waaruit hij *le Génie du Christianisme* deed opbloeien, en zijn vrienden, Joubert of Fontanes; veel, veel later, vijftig jaar wel, deed een andere vriendin van den toovenaar, Hortense Allart de Méritens, de herinneringen aan hun dwaasheden weer opdoemen in *les Enchantements de Mme Prudence de Saman l'Esbalz* (1872).

De toovenaar! Maar die vertrokken was, niet om kleuren aan zijn palet te voegen, zooals de pelgrim naar het

Heilige Land eenmaal een beetje cynisch en ontnuchterend zou erkennen, maar gedreven door drang naar daden. Chinard zet in het eerste hoofdstuk, *la Préparation au Voyage*, uiteen hoe de lichamelijk krachtige, kerngezonde Bretagner, door zijn omgeving, zijn lezen, zijn aangeboren zwerflust tot de daad wordt gedreven; Rousseau, Raynal, de Malesherbes, drie elementen werken samen om hem naar Amerika te doen gaan met een tweeledig, schijnbaar onvereinigbaar, doel: het epos van den natuurmensch te schrijven en de Noord-Westelijke doorvaart te vinden. Was bij hem de drang tot actie het sterkst, toen hij den achtsten April 1791 zijn reis ondernam? Chinard (p. 25) acht dit waarschijnlijk en meent in hem een activiteit te ontdekken, die Victor Giraud in zijn *Nouvelles études sur Chateaubriand* niet sterk genoeg heeft in 't licht gebracht.

Le Voyage en Amérique is de titel van het tweede hoofdstuk. Er is, na Joseph Bédier's baanbrekende artikels over de data ervan, over den gevolgden weg, over de schriftelijke bronnen, over de reddende plagiaten, die hem toestaan ons vóór te tooveren alles wat hij niet gezien heeft, een heele litteratuur ontstaan: l'abbé Bertrin, die het eerst Bédier vruchteloos bestreed, E. Dick's *Plagiats de Chateaubriand*, Madison Stathers met zijn Grenobler dissertatie *Ch. et l'Amérique*, Chinard, Giraud, Beaunier e.a. En de toovenaar is niet in een gunstiger toestand gekomen sinds zijn waarheidsliefde opnieuw zwaar op de proef werd gesteld door de publicatie van het dagboek van zijn bediende Julien (1904), en de onderzoekingen van Pater Garabed over *Ch. en Orient* (1914). Het derde hoofdstuk, *le Voyage dans les terres de l'Ouest et en Louisiane* sluit zich bij het tweede hoofdstuk aan; samen vormen zij een preciseering van hetgeen we thans weten over zijn reis, de indrukken die hij moet hebben gehad toen hij in Juli aankwam — zijn heele verblijf gaat van 10 Juli tot 10 December 1791 —, de ontnuchteringen die hem moeten hebben gekwetst, het afzien van zijn plannen als ontdekkingsreiziger, den gevolgden weg en de gedeelten die hij er bij heeft gefantaseerd door zijn plagiaten en zijn herinneringen aan lectuur heen. In deze beide hoofdstukken weegt Chinard de waarde der resultaten die Dick en Stathers of Feugères (*Mercur de France*, 15.7. 1908) hebben verkregen; hierbij is 't zeer eigenaardig te bemerken, dat Chinard, die met Racine zou kunnen zeggen:

„Je sens deux hommes en moi”,

het nu eens betreurt dat hij en anderen Chateaubriand betrappen op grove onwaarheid, dan weer vergoelijkende woorden voor den schepper van nieuwe esthetische bekoeringen vindt. Wat Chinard reeds uiteenzette in zijn *Notes de Voyage de Ch. en Amérique* (Univ. of California Press, 1915) wordt door hem nog eens onderstreept: de opstand der Indianen, die een reis naar het Westen zooals Ch. die voorstelt in zijn *Voyage en Amérique* en de andere werken, onmogelijk maakte en de ontdekking van het boek van den Amerikaanschen aardrijkskundige Gilbert Imlay, *A Topographical description of the Western Territory of North America* (1792), als bron voor zijn fantasie-bezoek aan Scioto en de Ohio-streken. Ch. beschrijft de streek zooals Imlay die zag in 1785, niet zooals hij zelf haar had moeten zien in 1791; Chinard (p. 88) bestrijdt ook de conclusies van

Dick die in Beltrami's *Pilgrimage* (1824) een bron van zijn verhaal ziet. Deze beide hoofdstukken bevestigen de ontdekkingen van Bédier ten volle.

Wanneer Ch. Amerika verlaat, hebben zijn illusies omtrent de jeugdige democratie en haar deugdzaamheid, die Franklin met zijn eenvoud in kleeding en doen als een quaker en een ouden Romein had doen voorkomen, een geduchten knauw gekregen; zijn voorliefde voor de primitieve wereld die Rousseau hem had ingegeven, was er zóó door versterkt, dat hij weer aan het epos van den opstand der Natchez dacht. Wat hij echter vooral meebracht dat waren indrukken van landschappen en menschen, die zijn wezen zouden hernieuwen: „*il était tourmenté de la muse*”, hij die nog slechts in een Musen-almanak één elegie had geschreven, *l'Amour de la Campagne* (1790).

Années d'exil et de documentation, zoo noemt Chinard zijn vierde hoofdstuk. Het is 't tijdstip waarop Ch. rondzwerft met zijn manuscript, dat hem, zoo zijn verbeelding hem geen parten speelt, 't leven redde bij Thionville, waarop de eerste verhalen bij 't bivakvuur ontstaan; 't is ook 't tijdstip waarop hij, handelaar in kousen of leeraar à la Saint-Preux, met Charlotte Ives flirt en waarin René in hem rijpt, omdat hij dan afdaalt tot in het diepste leed, en waarin het thema van 't afscheid — het thema dat in Loti's romans het groote thema is naast dat van den dood — karakteristiek wordt voor zijn werken, 't vertrek, en de vertwijfeling en de ontzetting die er op volgen; na 't afscheid uit Bungay. 't Is ook dat van *l'Essai sur les Révolutions*, dat anti-christelijke en anti-sociale boek. Chinard geeft over deze periode een psychologisch zeer juist beeld; ze is ook het incubatietijdperk van *les Natchez*, waarvoor hij thans veel leest en het moment waarop hij, om welke redenen dan ook, tot 't catholicisme weerkeert.

Een eenigszins speciaal hoofdstuk, dat misschien een beetje de eenheid van zijn boek verbreekt, geeft Chinard de gelegenheid *Les Sœurs aînées des héroïnes de Ch.* te schetsen: de verlatene wilde die een oogenblik in de eenzaamheid der Nieuwe Wereld een blanke aan zich heeft weten te binden, een avontuur dat reeds in 1624 door captain Smith werd verhaald. 't Staat hem ook toe stelling te nemen tegenover Cassagne en tegenover Baldensperger en Carré die *Azakia et Célario*, dat in Mei 1798 in de *Bibliothèque britannique* te Genève verscheen, aan Ch. toeschrijven, en het verband ervan met *Ouabi or the virtues of nature* van Mrs. Marton (1790) te onderzoeken. Zoo men, meent Chinard, niet kan spreken van invloeden hiervan op Ch.'s *Atala*, dan moet men dit wel doen voor *Odérahî* (1798), een geschiedenis uit de *Veillées américaines* welke Chinard weer heeft opgediept. De onbekende schrijver ervan was de eerste die in een nieuwe uitgave van zijn werk *Odérahî* als een „sœur aînée d'Atala” aankondigde terwijl men in den *Moniteur* Ch. van plagiaat beschuldigde en zijn werk beneden dat van den onbekende stelde.

De vier laatste hoofdstukken vormen één geheel; zij onderzoeken de *Natchez* en *Atala* wat „couleur locale”, documentatie en exotisme betreft en analyseeren de techniek der compositie en de karakters in *Atala*. Ook hier wordt men getroffen door keurige opmerkingen van Chinard, die aan dit boek een groote bekoring verleen en de lezing ervan tot een genot maken. Heel

fijn weet hij te doen zien, dat Homerische en Vergiliaan-sche herinneringen zich mengen met minder talrijke uit Tasso of Milton én de elementen van het Indiaansch exotisme, zooals de reizigers die reeds hadden geschilderd, al die vergetenen en weder door de eruditie opgediepten. — Lafitau, Charlevoix, Imlay, Carver, Casteby —, wier visie en proza „l'Enchanteur” omtoovert tot een werk van harmonische schoonheid. Is hij 't niet die, in *les Natchez*, waarvan Chinard de waarde onderstreept (p. 162), de uitdrukking vindt „la Vierge des dernières amours”, waar de brave Charlevoix nuchtertjes neerschrijft: „On leur abandonne même quelquefois des Filles, pour leur servir comme de femmes pendant le temps qui leur reste à vivre”? En is er groter contrast denkbaar dan dat tusschen Bartram's beschrijving van een mossoort, *Tillandsea usnoides* (p. 261): „What adds to the magnificence of their appearance is the streamers of long moss that hang from the lofty limbs and float in the winds” en de visie van Ch.: „Quand la nuit, au clair de la lune, vous apercevez sur la nudité d'une savane, une yeuse revêtue de cette espèce de draperie, vous croiriez voir un fantôme, traînant après lui ses longs voiles”. Met veel aanhalingen weet Chinard (p. 246—259) te doen zien, dat Ch. wel degelijk goede bronnen had voor de Mississipi-beschrijving die o. a. door Sainte-Beuve is aangevallen (*Chateaubriand et son groupe littéraire*, Paris, Garnier, 1861, I, 195).

In 't laatste hoofdstuk, *Atala: la composition, les caractères*, tracht Chinard een oplossing te geven van de tegenstelling die men moet constateeren tusschen de Epiloog, die een precies aangegeven inhoud van 't boek aangeeft wat den opzet betreft, en de uitwerking die Ch. er aan gaf. Evenzoo wijst Chinard op de tegenstelling tusschen de *Nuit chez les Sauvages du Niagara* en den Epiloog; de verandering die Ch. heeft ondergaan sinds hij het *Essai* schreef is zeer merkbaar. Een even delicate kwestie is die van de verandering welke *Atala*, eerst opgezet als de geschiedenis van een slachtoffer van het godsdienstig fanatisme, heeft ondergaan in het laatste gedeelte, vóór hij *le Génie du Christianisme* uitgaf. Lemaitre had 't eerst de onderstelling gewaagd van een primitief anti-godsdienstig *Atala*-manuscript en V. Giraud was hem bijgevallen. Chinard (p. 289) bestrijdt die meening met niet al te overtuigende argumenten.

In zijn laatste bladzijden vat hij den invloed samen dien 't amerikanisme op Ch. heeft gehad, en hij doet dit in zeer goedvolle woorden (298—300). Te midden daarvan klinkt wel vreemd het: „il importe peu maintenant que Chateaubriand ait vu ou non le Mississipi” (cfr. p. 2) . . . Integendeel: cela importe beaucoup. 't Is een moreel vraagstuk, waarmee samenhangt een deel van onze houding tegenover hem en tegenover zijn geheele werk, ook tegenover zijn *Génie* en zijn *Mémoires*, ook tegenover zijn invloed en zijn nakomelingschap en hen die een paladijn in hem zien van het Christendom. „René l'Enchanteur”? Zeker. Maar ook de onbetrouwbare.

In drie deelen heeft Chinard doen zien hoe het amerikanisme op het gebied van letterkunde en moraal en sentiment invloed op de Fransche begrippen uitoefent. 't Sterkst uit zich dat, van af Rabelais en Montaigne, in „le bon sauvage”, dien ook Vigny nog had gekend, maar in *La Sauvage* ontrouw werd. In 1826 voegde Chateaubriand bij zijn *Essai sur les Révolutions* 't zin-

netje „les bons sauvages qui mangent leurs voisins” ? En dat was 't eind van een droom, van „le rêve exotique”, waarvan Chinard de ijverige, kunstrijke beschrijver is.

Amsterdam.

K. R. Gallas.

O. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte. 2e umgearb. Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt. 258). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

Op 98 bladzijden klein formaat wordt ons hier de oeconomische geschiedenis geboden van c. 3000 v. C. tot c. 500 n. C. Dat dit niet meer kan zijn dan een summier overzicht, spreekt van zelf. Vooral de behandeling van het Oosten is mager uitgevallen, en ook overigens geeft de schrijver slechts hoofdlijnen. Deze heeft hij echter duidelijk getrokken, de verschillen tusschen de opeenvolgende perioden der oeconomische ontwikkeling zijn goed gekenschetst. Dit is te meer te waardeeren, omdat een grooter werk over dit onderwerp ontbreekt: al neemt de bespreking der staathuishoudkundige verschijnselen in de geschiedwerken van Beloch, Eduard Meyer en Cavaignac eene ruime plaats in (trouwens ook reeds bij Mommsen), en van hoe groote waarde de monographiën van Pöhlmann, Francotte, Gummerus e.a. mogen zijn, eene oeconomische geschiedenis der oudheid bezitten wij nog niet. Het werkje van Neurath is het eenige samenvattende boek op dit gebied. Het staat sterk onder den invloed van Beloch en vooral van Eduard Meyer, zoowel van diens *Geschichte des Altertums* als van de in zijne *Kleine Schriften* vereenigde studiën. Als inleiding verdient het warme aanbeveling.

In dezen 2en druk (de eerste verscheen in 1909) is de opzet van het werk dezelfde gebleven, en ook de wijzigingen en uitbreidingen van den text zijn niet van overwegend belang. Bij de behandeling van het ptolemaïsche Egypte wordt nu ook het geld- en korengiro besproken. Gewenscht ware eene uitvoerige literatuuropgave geweest bij elk hoofdstuk. Vooral op dit gebied, waar de literatuur, al is zij nog niet omvangrijk, toch zeer verspreid is, zou dit nuttig zijn geweest. De schrijver had dan in eene behoefte voorzien. We krijgen nu slechts in het voorbericht een aantal artikelen van den schrijver zelf geciteerd, maar overigens ontbreekt elke literaturopgave. Ik acht dit een ernstig gebrek.

Ten slotte enkele opmerkingen. Op blz. 42 wordt gezegd, dat sommige rijke familiën te Athene den staat schepen ter beschikking moesten stellen. De triërarchie rustte echter niet op de familie, maar op den persoon.

Bij de bespreking der afpersingen, waaraan de, onbezoldigde, Romeinsche stadhouders zich onder de Republiek in de provincies schuldig maakten, meent de schrijver, blz. 66, dat het „wirtschaftlich” op hetzelfde neergekomen zou zijn, indien de Romeinsche staat het bedrag dier afpersingen als belasting had geheven en dit dan aan zijne ambtenaren als bezoldiging had toegewezen. Ik vermoed, dat de beroofde provincialen aan de laatste methode de voorkeur gegeven zouden hebben, daar het toch zeer zeker verschil uitmaakt, ook voor het oconomisch leven, of men tot afdokken gedwongen wordt door willekeurige afpersing of door geregelde belasting. Dat de Romeinen er evenzoo over dachten, blijkt wel hieruit, dat sinds Augustus de provinciale stadhouders bezoldigd worden.

⊘ Waar de schrijver op blz. 78 het heeft over den aanzien-

lijken overzeeschen handel der Syriërs tijdens het Romeinsche keizerrijk en daarbij hunne factorij te Ostia noemt, had hij ook aan de groote rol moeten herinneren, die de Syrische kooplieden in dien tijd, en nog in het begin der Middeleeuwen, in Gallië, speciaal in Massilia, speelden.

Papier en band van dezen druk zijn belangrijk slechter dan die van den eersten.

Groningen.

A. G. Roos.

Paul Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII. (Extr. d. *Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L.* XLI). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 5.50).

Bij het wereldberoerend hervormingswerk, dat paus Gregorius VII ondernam, beriep hij zich herhaaldelijk erop dat zijn uitspraken en wetten, niets nieuws, niets ongehoords bevatten, maar dat dit alles in overeenstemming was met hetgeen zijn voorgangers op den H. Stoel reeds hadden vastgesteld. Zooals begrijpelijk is, lieten zijn felle tegenstanders dat beroep niet onaangevochten, maar trachtten te betoogen dat de eischen, welke „Hildebrand” aan vorsten, bisschoppen en priesters stelde, ontwijfelbaar in strijd waren met de kerkelijke wetgeving van voorheen. Het conflict vorderde derhalve als van zelf raadpleging van den tekst der kerkelijke wetgeving uit den voortijd. En daar de bestaande collecties van zulke uitspraken, door vroegere concilies en pausen gegeven, niet talrijk waren en bovendien nog zeer onbeholpen saamgesteld, zien wij in het begin der elfde eeuw niet minder dan vier verzamelingen van kerkelijke wetten uit de oudheid aanleggen om in die behoefte te voorzien. Het lid van het Instituut, Paul de Fournier, heeft een diepgaande studie gewijd aan elk dezer vier collecties, welke in de naaste omgeving van Gregorius VII zijn opgesteld en grootdeels zelfs haar ontstaan aan zijn initiatief hebben te danken. Die vier verzamelingen zijn: 1°. een nog in h. s. berustende collectie, welke gewoonlijk wordt aangehaald onder den titel van „*Diversorum patrum sententiae*”; 2°. het „*Capitulare*” van Atto, kardinaal van San Marco 3°. de collectie van Anselmus, bisschop van Lucca, en 4°. de collectie van kardinaal Deusdedit. Deze studie heeft al de eigenschappen, welke geschriften van sommige Fransche geleerden zoo aantrekkelijk maken: kalme en bondige betoogtrant; daarbij een glasheldere manier van voorstelling.

Warmond.

A. Hensen.

F. de Bas, Waakzaam en Weerbaar. Schiedam H. A. M. Roelants. 1918).

„Levendig verlangen om te midden der gevaren, die nu meer dan ooit den zwakkere van den kant der sterkeren bedreigen, het volk, waartoe wij het voorrecht hebben te behooren tot voortdurende waakzaamheid op te wekken:

„om aan de hand der wereldgeschiedenis, vooral partij trekkende van de ondervinding, gedurende de mobilisatie opgedaan, de o.i. alleen afdoende middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid aan te geven—

„leidde tot dit geschrift, hetwelk wij met vol vertrouwen aan het oordeel onzer landgenooten onderwerpen.”

1) Op verzoek van den Schrijver deelt de Redactie mede dat zij dit artikel reeds op 9 Augustus 1918 ontvangen heeft.

Zoo luidt het Voorwoord der 100 bladzijden tellende brochure, waarin generaal De Bas zijne landgenooten wil opwekken tot waakzaamheid en het treffen van maatregelen tot weerbaarheid, ook nadat de nog steeds voortwoedende oorlog zal geëindigd zijn. Hij gaat hierbij van het standpunt uit dat „de oorlog, machtsstrijd der volkeren evenmin uit de wereldorde valt te verbannen als krakeel uit de kinderkamer”, dat de sterkere steeds de stelling zal blijven handhaven: „macht gaat boven recht”, en dat hij, die zulks zou willen ontkennen, utopieën aanziet voor werkelijkheid.

Hoewel ik mij rangschik naast hen, die meenen, dat uit dezen wereldbrand eene nieuwe maatschappij moet voortkomen, die ontwapening in haar vaandel zal voeren, is het mij en mijnen medestanders — althans op dit oogenblik — nog niet mogelijk, eenig overtuigend bewijs te kunnen aanvoeren voor de juistheid van dit inzicht. Ik kan mij dan ook voor de aankondiging van dit geschrift zeer gemakkelijk op het standpunt stellen, hetwelk Schr. innam, het standpunt, hetwelk wij tot dusverre helaas! als het eenig juiste hebben moeten erkennen.

Blijven de toestanden in Europa na den oorlog met betrekking tot de landsverdediging zoo, als ze vóór den oorlog waren, dan moet Nederland, wil het Nederland blijven, zich zoo goed mogelijk ter verdediging toerusten. In dit opzicht — maar ook onder dit voorbehoud — deel ik de meening van generaal De Bas geheel en al. Of dit zal noodig zijn, daarover hebben wij niet te beslissen. Wij mogen al — wanneer die beslissing zal genomen worden — onze stem kunnen doen hooren, naar ik hoop, zoo krachtig mogelijk; maar de Groote mogendheden zullen den toon aangeven, waarmede wij zullen moeten instemmen. Ontwapening alleen in Nederland zou groote dwaasheid zijn.

Schr. heeft zijn geschrift in drie deelen gesplitst: Gisteren — Heden — Morgen. Blijkens het voorwoord is het laatste stuk het voornaamste. Daarin wordt in hoofd-trekken uiteengezet, hoe Nederland zich weerbaar heeft te maken. In de beide eerste stukken wordt, met aanstipping van een aantal feiten, cijfers, data, in 55 bladzijden de militaire geschiedenis van alle landen der wereld van meer dan 3000 jaren vóór den aanvang onzer jaartelling tot op onze tijd — zelfs de Azteken in Mexico worden genoemd — als in een kaleidoscoop den lezers voor oogen gesteld, „ten einde uit de studie van het verledene het tegenwoordige beter te begrijpen.”

Hoewel dit overzicht stellig niet van belang ontbloot is, en het zich in elk geval aangenaam laat lezen, komt het mij toch voor, dat, zonder opname van al die feiten, cijfers en data deze beide stukken beter aan het doel hadden beantwoord, indien Schr. had kunnen goedvinden de gevolgtrekkingen, waartoe die studie hem geleid had, in enkele groote, algemeene trekken weer te geven. Nu moest hij, waar hij zooveel heeft willen meedeelen, noodwendig in oppervlakkigheid of onvolledigheid vervallen. Een enkel voorbeeld moge tot staving dezer bewering dienen. Op bl. 38 wordt als aanleiding voor het uitbreken van den oorlog van 1870 opgegeven: „nauwver der Tuilleries op Pruisen wegens de candidatuur van prins Leopold van Hohenzollern Sigmaringen voor den Spaanschen troon,” en wordt zelfs niet met een enkel woord gewag gemaakt van de geheime machinatiën van Bismarck voor die candidatuur, zooals we die (hoewel de Duitse staatsman ze tot zijn dood toe heeft verloo-

chend) uit het in 1899 door Sturza uitgegeven werk: „Charles I, Roi de Roumanie — Chronique — Actes — Documents” hebben leeren kennen. Evenmin lezen we iets van het verdraaide telegram uit Ems, hoewel wij uit Bismarck's „Gedanken und Erinnerungen” mochten vernemen, dat hij zelf wel had begrepen, welke uitwerking de door hem gestijleerde depeche op de licht ontvlambare Fransche gemoederen zou teweegbrengen. Naar gelang men nu dit al of niet naar voren brengt, kan men de schuld van het uitbreken van dien oorlog op Pruisen of op Frankrijk doen vallen.

Bij de behandeling van den tegenwoordigen oorlog daarentegen heeft Schr., in zijne verontwaardiging over de schending van België's neutraliteit, zelfs beproefd het bewijs te leveren, dat de Duitse legers bij den aanval op Frankrijk den weg over België niet noodzakelijk hadden behoeven te volgen. Dit bewijs, welks beoordeeling ik aan den lezer overlaat, had voor het doel van het geschrift stellig achterwege kunnen blijven.

Het derde stuk evenwel — de hoofdzaak — is der ernstige overweging van allen, die eene krachtige verdediging van Nederland wenschen, ten volle waard. Schr. vat zijne uiteenzetting hiervan samen in de woorden (bl. 61): „De middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid, zonder verlies van een duimbreeds gronds, tot verstandig en rechtvaardig beheer onzer koloniën, zijn viervoudig: *een wijze regeering, gewapende, economische- en intellectuele weerbaarheid.*” Elke van die middelen wordt dan uitvoerig toegelicht.

Uit dit gedeelte zij nog bijzonder de aandacht, niet het minst van regeeringspersonen, gevestigd op hetgeen Schr. noemt: „intellectuele weerbaarheid”. Hij schetst daarin de positie van den tegenwoordigen officier in het leger, niet in het soldaten-leger, maar in het leger, dat der Nederlandsche maatschappij toebehoort, dat wortelt in het Nederlandsche volk. Meer dan tot nu toe het geval is geweest, moet de officier, ook de militie-, landweer- en reserve-officier, bekend zijn met de inrichting en de eischen van het maatschappelijk leven, met de wetten, die de samenleving beheerschen, met de voorschriften, tot wier toepassing hij mede kan geroepen worden, zooals dit in deze jaren van mobilisatie van het leger zoo duidelijk aan den dag treedt. Maar elk Nederlander, en vooral elk regeeringspersoon, moet ook het leger kennen als onderdeel van de staatsmacht. Duidelijke begrippen over de verdedigbaarheid van ons land — gen. De Bas heeft van 1865 af hierop bij alle voorkomende gelegenheden steeds aangedrongen — mogen den ontwikkelden niet-militair, maar vooral onzen bestuurders niet vreemd zijn. Opnieuw wordt een pleidooi gehouden voor een leerstoel voor het krijgswesen aan een of meerdere van onze universiteiten, of althans voor de behandeling van onderdelen van het krijgswesen bij het onderwijs in overeenkomstige takken van wetenschap.

Hier is Schr. in zijne volle kracht en geeft hij, nog met jeugdig vuur beziel, niettemin op bescheiden wijze den weg aan, die z. i. zou kunnen worden gevolgd.

Mogen zijn geschrift vele lezers, en zijne denkbeelden in dezen bij hen ingang vinden — tenzij . . . het niet meer mocht noodig wezen. Wat zou dat ten vooruitgang zijn!

's-Gravenhage. G. J. W. Koolmans Beijen
(gep. luit.-generaal).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, N. S., XLVI, 4: J. J. Hartman, Ad Ovidi de Ceyce et Aleyon narrationem. — G. Vollgraff, Ad Sophoclis *Antigonam*. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. C. III, 29, 62-64. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Thyesten*. — J. van Wageningen, De quattuor temperamentis. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. C. IV, 4, 68. — H. D. Verdam, Quo tempore *Phaedrus Platonius* scriptus sit. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. C. III, 24, 58. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Medeam*. — J. J. H., Ad Pindari *Od.* XIII, 53. — G. Vollgraff, De lege collegii cantorum Milesii. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Herculem Furem*. — F. Muller, De origine participii futuri linguae latinae. — P. H. D., Emendatur locus Gellianus (II, 21, 8). — J. J. Hartman, Annotatiunculas criticas ad Pindari locos quosdam.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLI-XLII, 3: E. Howald, Heraklit und seine antiken Beurteiler. — J. Geffcken, Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums. — A. Götz, Deutsche Handwerkerkernam. — Mitteil.

In hot paedagog. ged.: Ph. Wogoner, Schillers Pädagogik u. ihr Einfluss auf Herbart. — K. Ziegler, Lessings Laokoon u. d. Schule.

4-5: A. Gercke, Eine Niederlage des Sokrates. — R. Pestalozzi, Seelische Probleme des Hochmittelalters. — J. Richter, Der Charakter des Mephistopholes im Urfaust.

In hot paedagog. ged.: E. Stemplinger, Hellenisches im Christentum. — W. Olsen, Wie sollen die Schüler in ein Literaturwerk eingeführt werden? — Mitteil.

6: W. Nestle, Politik u. Moralim Altortum. — H. Fischer, Schiller u. d. griechische Tragödie. — H. Engert, Idealismus u. Realismus im deutschen Drama.

In hot paedagog. ged.: A. Mosser, Wort, Norm, Person in der Ethik. — Th. Litt, Lehrfach u. Lehrpersönlichkeit. — Mitteil.

7-8: O. Gruppe, Die Anfänge des Zeuskultus. — E. Bruhn, Zur dramatischen Technik des Sophokles. — E. Pernice, Pompejiforschung u. Archäologie nach dem Kriege. — G. Mayer, Das wesen der Landschaftslyrik. — J. Hashagen, Italiens Kriegsverträge mit dem Verband. — Mitteil.

In hot paedagog. ged.: W. Jaeger, Geschichte u. Leben. — G. Wolff, Antiko Klassikerstellen im Lichte der röm.-germ. Altortumsforschung. — Mitteil.

9: B. Sauer, Antike Feldherrbildnisse. — H. Werner, Barbarus. — A. Götz, Aus dem deutschen Wortschatz schweizerischer Zeitungen.

In hot paedagog. ged.: P. Pendzig, Die griech. Studien im deutschen Mittelalter. — G. Reichwein, Über den Sinn geschichtl. Bildung in unserer Zeit.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXXVII, 4: P. Leendertz, *Mariken v. Nieumeghen*. — R. Foncke, Wie is de samensteller van „den *Nederduytschen Helicon*”? — C. G. N. de Vooy, Broeder Thomas' traktaat over natuurkennis. — M. Boas, De oudste Nederlandsche vertaling van Epictetus' *Enchiridion* en haar auteur. — G. J. Geers, *Geuse-vesper*. — C. G. Kaakebeen, Enkele plaatsen uit de poëzie van Constantijn Huygens. — Kleine Med. — Verbet.

Neophilologus, IV, 2: S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie lyrique néerlandaise (1544-1585). — P. Valkhoff, Sur quelques ouvrages d'Elie Luzac, II. — H. W. J. Kroes, Nhd. *Krawall*. — O. Walzel, Die künstlerische Form der Deutschen Romantik. — H. Annema, *Touter-Tille-Tolle*. — R. Volbeda, *Half preceded or followed by the (in)definite article or other modifier*. — W. v. d. Gaaf, The pronunciation of *Word*. — A. G. v. Hamel, Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur. — J. v. Wageningen, Stopwoorden — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdchr. — Meded.

Bijdragen Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde, VI, 1: De Jonge van Ellemeest, De Drentsche Marken-organisatie. —

Japikse, De minuut van het plakkaat der afzwering 26 Jul 1581. — Tonckens, De Grammatica Latina van Vossius en de Schoolorde van 1625. — Hist. literatuur (Juli-Nov. 1418).

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 5: Gysberti Hodenpjl, Govert Cnoll (slot). — Portheine De samenzwering van Von Görtz, I.

6: Portheine, De samenzwering van Von Görtz (slot). — Geest, Terschelling in de Middeleeuwen.

Economisch Historisch Jaarboek, IV: Posthumus, Voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid. — Van Dillen, Stukken betreffende den termijnhandel in graan. — Van Brakel, Bescheiden over den slavenhandel der W. I. Compagnie. — Timmer, Brouwerscontracten 18de eeuw. — De Boer, Amsterdamsche veemcontracten. — Huart, Observantie betreffende de geldtheorie, 17de eeuw. — Hoefnagel, De Surinaamsche bacoventcontracten.

Revue Historique, CXXVIII, 2: L'Allemagne et nous (correspondentie Keizerin Eugénie en Wilhelm I, 26 Oct., 1870). — Bourrilly, Charles Quint en Provenec. — Trioche, Busky Rour (Aug. 1763). — Reuss, L'affaire des faussaires de Vienne à Huningue (1790-1792). — Bulletin historique: Hauser, France (p. moderne).

CXXIX, 1: Puaux, Origines de la guerre des Camisards, I. — Marion, La question du papier-monnaie 1790. — Van Dijke, Les prétendus mémoires de Jeanne d'Albret. — Bulletin historique: France, moyen âge.

English Historical Review, Oct. 1918: Stenton, Supremacy of the Mercian Kings. — Round, Barons and Peers. — Goldingham, The navy under Henry VII. — Notes and Documents (o. a. Beyson, Ostend in 1587).

Historische Vierteljahrschrift, XXVI, 4: Buchner, Zum Briefwechsel Einhards. — Kleine Mitteilungen.

Studien, XC, Dec.: B. W. Speekman, E. v. Handel-Mazzetti's Bröderlein u. Schwesterlein. — J. P. v. Kasteren, De Tweede Petrus- en de Judasbrief. — P., De Katakomten Rome Valkenburg. — M. v. Steen, Uit de Geschiedenis der Bulgaren. De tijden van den eersten Boris. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

XCI, Januari: J. v. Ginneken, De Taaltechniek v. P. C. Boutens. — P. H. J. Hoenen, De Exploitatie der Atmospherische Stikstof. — H. Padberg, Een leven v. Guido Gezelle. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel I. — L. P. P. Franke, Van Vertelsels, Sproken en Legendes. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies. verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Catal. Fransche Letterk. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A-s).

Catal. Goethe-verz. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A-s).

David's, Nederl. en Spaansche Letterkunde: Studien XCI, Januari (Daniels).

Goossens, Fr. Sonnius: Studien XC, Dec. (P. A.).

Hampe, Belgien u. Holland vor dem Weltkrieg: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 45.

Hartman, De Plutarcho scriptore et philosopho: Gött. Gel. Anz. 1918, 9-10 (Pohlentz).

Van 't Hoog, Anthonis de Roover: N. Taalg. XII, 6 (Acket). Opstellen, Penning's Benjamins Vertellingen: N. Taalg. XIII 1 (de Vooy).

Poort, Bredero: N. Taalg. XII, 6 (de Vooy).

Schrijnon, Handleiding Indogerm. taalwetenschap: N. Taalg. XII, 6 (v. Wijk).

Spitz, Lans v. Denemarken: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooy). Valokienier Kips, Der deutsche Staatsgedanke: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 44/45 (v. Martin).

Worp, Onwaardeerlycke Vrouw: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooy).

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1919 uitgegeven werken over de
Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor het **maken en uitgeven** van een **zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal**, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, in welk land ook, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** — zoodanig Verslag over de in **1919** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1920 op te maken en vóór 1 Juni 1921 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven*, onder voorwaarde dat na goedkeuring van dat Verslag **25 exemplaren** daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEWARDEN, Februari 1919.

Mr. C. B. MENALDA.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. D. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. D. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'SUITG.-MIJ.
te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

En reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van de h. r. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f1.75.
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylen. Gecart. f1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel,
door C. P. van Rossem. Gecart. f1.60.
- VIII. De twee Muzieken I. door Matthys Vermeulen.
Gecart. f1.40.
- IX. Idem. II. Idem Gecart. f1.40.
- X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier.
Gecart. f1.95.
- XI. Charles Fégu, door Jan van Nylen.
Gecart. f1.60.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ.
te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang.

N°. 6.

Maart 1919.

Clark, *The Descent of Manuscripts* (S. G. de Vries).
Geffcken, *Die Griechische Tragödie* (Värtheim).
Nachmanson, *Erotiani vocum Hippocraticarum collectio* (Schepers).
Brix-Niemeyer-Köhler, *Plautus, Miles Gloriosus* (Bierma).

Abhandlungen zur semit. Religionskunde u. Sprachwissenschaft, von Baudissin überreicht (Snouck Hurgronje).
Catalogus der Goethe Verzameling in de Kon. Bibliotheek (Scholte).
Brall, *Lat. foris, foras* im Galloromanischen (Salverda de Grave).
Greshoff, *Latijnsche Lente* (v. d. Elst).

Leopold, *Ontwikkeling van het heidendom in Rome* (Hartman).
Schoolboeken:
Ten Bouwhuys, *Twee Eeuwen* (Haak).
Uitgaven v. d. f^a Noordhoff.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

A. C. Clark, *The Descent of Manuscripts*. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 28 sh.).

Dit werk is eene voortzetting en samenvatting van tal van scherpzinnige onderzoekingen waarvan de heer Clark sedert jaren reeds in verschillende publicaties de uitkomsten heeft medegedeeld. Hoofdzakelijk golden zij de handschriften van Cicero's redevoeringen en wijsgeerige werken. Deze treden ook in dit nieuwe boek op den voorgrond; ofschoon daarnaast veel studie gewijd is aan andere, bv. van Latijnsche Kerkvaders, van Plato en den beroemden Parijschen Demosthenes. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn te vragen, of zulk een boek na L. Havet's *Manuel de critique verbale* nog wel noodig was. Maar men behoeft niet vele blzz. er van te lezen, of men bemerkt dat het veel eigens en nieuws bevat en overal berust op zeer nauwkeurige studie, ook waar een onderwerp ter sprake komt dat de heer Havet reeds voortreffelijk behandeld had. Voor tekstkritiek is het ook naast dien *Manuel* onwaardeerbaar, vooral waar het telkens toont hoeveel er nog uit oude handschriften te leeren valt, wanneer zij slechts nauwkeurig in al hunne eigenaardigheden bestudeerd worden. Bijzonder leerrijk is daarvoor het 3e hoofdstuk blz. 53—103 „The Evidence of Marginalia.” Deze zijn in vroeger en later tijd al te zeer verwaarloosd, deels niet begrepen of met de woorden van den tekst zelf verward geraakt. Uitvoerig behandelt Cl. het teeken dat iets niet in orde schijnt of nader onderzocht moet worden, soms door den afschrijver, meermalen dooreen corrector aan den rand geschreven als $\Sigma = \Sigma\tau\epsilon\iota$, $\bar{Q} = \text{quaere}$, $\bar{R} = \text{require}$. Hoe dit tot corruptie van den tekst of tot vergissing kon leiden, wordt met allerlei bewijzen aangetoond. Curieus is bv. blz. 453 Lucretius VI 840 na eene lacune waar de tekst zeker niet in orde is :

Que (verbeterd in *Quæ*) *frigidior porro in puleis aestate fit umor* in de beide Leidsche hss., hetgeen in de jongere veranderd is in *Cur frigidior* enz. Blijkbaar moet de versregel beginnen met *Frigidior* en is *Que* in het voorbeeld der Leidenses de randnoot $\bar{Q}$ voor *quære* geweest.

Zoo is $\bar{R} = \text{require}$ te verklaren ook daar waar eene andere verklaring verleidelijk is, bv. als afkorting van een eigenaam des afschrijvers of noot van een corrector (= recognoui), gelijk het resp. door Chatelain en Plasberg in den Vossianus 84 van Cicero's philosophica is geschied.

Een aardig geval van een randnoot in den tekst geslopen levert blz. 199 cod. C van Cic. Nat. D. I 85 *sententiis GR quas appellatis cyrias doxas*, waar cod. Harl. de juiste lezing geeft *sententiis quas appellatis cyrias doxas* met de randnoot $\bar{GR} = \text{Graeca uerba}$ of dgl. ($\kappa\upsilon\pi\alpha\varsigma \delta\delta\epsilon\alpha\varsigma$).

Uitvoerig en leerrijk is ook het 12^e hoofdstuk, over de hss. van Plato. Hier was Cl. in bijzonder gunstige conditie doordat de twee merkwaardigste hss. van Oxford en Parijs in volledige reproductie toegankelijk waren. Door vergelijking met andere jongere hss., inzonderheid met den verloren gewaanden, maar onlangs teruggevonden Vaticanus 796 saec. IX — X, wordt allerlei bijeengebracht tot bewijs dat Cobet's theorie over het ééne betrouwbare hs. („vile damnum, si [ceteri] omnes ad unum flammis comburentur”) door latere vondsten en onderzoekingen niet houdbaar is gebleken. Evenzoo gaat het p. VII met de vroeger zoo geliefde opvatting „breuior lectio potior”.

Een bewijs, dat vele oude hss. precies volgens hun voorbeeld afgeschreven werden, wordt blz. 42 gevonden in de omstandigheid, dat dikwijls aan het einde van een katern de woorden zeer dicht ineen gedrongen of zeer wijd uit elkaar getrokken zijn, blijkbaar om juist daar te eindigen waar het voorbeeld eindigde. Merkwaardig genoeg komt dit ook in het midden van een katern voor, zoodat de afschrijver elke bladzijde of elk blad afzonder-

lijk nauwkeurig volgens het model schreef. Daarvan worden eenige voorbeelden genoemd uit Londensche hss. Ik zou die met enkele kenmerkende uit Leidsche hss. kunnen aanvullen. Maar zonder reproductie kan dit het ware nut niet opleveren.

Blz. 163 vv. zijn belangrijke mededeelingen over hss. in drie kolommen, hetgeen behalve bij eenige Bijbel-hss. of Psalters (bv. het Utrechtsche en zijn replek te Parijs 8846) en ook bij Glossaria (Leid. Voss. L.F. 82), zelden voorkomt en wijst op overoude traditie. Juist om die merkwaardigheid zou het dienstig geweest zijn nog te vermelden, dat de genoemde hss. Egerton 1934 en Add. 24142 afgebeeld zijn in den Catalogue of ancient MSS. in the Brit. Mus. II pl. 36 en 45. Van een aldus geschreven werk van een klassieken auteur is nog de heugenis bewaard door een „codex tristilus = tribus columnis exaratus” dien Dalechamp gebruikte voor de uitgaaf van Seneca's brieven (1627).

Doch genoeg reeds om aan te toonen dat dit lijvige boek veel belangrijks bevat en den auteur alle aanspraak geeft op den dank van allen die het zullen moeten raadplegen of liever nog, tot hun groot nut nauwkeurig doorlezen.

Leiden.

S. G. de Vries.

J. Geffcken, Die Griechische Tragödie. (Aus Natur und Geisteswelt No. 566). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 geb.).

Een pittig boekje van een niet tot oratorie overslaanden schrijver, fijn van opmerking en gedragen door een nobel idealisme. Haast zouden wij dit werkje verkiezen boven Geffckens uitvoeriger arbeid over hetzelfde onderwerp (Aus deutschen Lesebüchern VI. Bd. 1 Abt. 1911); want wie zijn stof zóó beheerscht, dat hij in kort bestek den lezer precies op het belangwekkende wijst, zij in deze dagen van tijd- en geldbesparing de gekozen gids. Ongetwijfeld vergelijkt de belangstellende dit deeltje met dat andere dezer reeks: Körte's Griechische Komödie (No. 400), en zal dan wellicht met mij erkennen, dat Körte nóg beter geslaagd is, omdat hij nóg meer in plaats van bespiegeling over een tooneelwerk te geven dit zelf tot den lezer laat spreken. Wij willen kunst zien en hooren in ongestoorde rust en de gewichtigdoende cicerone met zijn „let hierop”, „hoe verrukkelijk”, „hoe anders dan bij X.” wordt dan even onverdragelijk als de commentaar onder een tekst. Cliché-bewondering in klassieken trant heeft bij Körte en bij Geffcken moeten wijken voor een frissen eigen kijk; geen stijlbloempjes maar nuchtere verstandige taal . . . alles in de goede richting. Wij wenschen deze uitgave in veler handen en aandacht.

Leiden.

J. V ü r t h e i m.

Erotiani vocum Hippocraticarum collectio cum fragmentis recensit **E. Nachmanson.** (Collectio scriptorum veterum Upsalensis.) Gotoburgi, Eranos' förlag. 1918. (Pr. M. 15.—).

Het betrekkelijk magere maar daarom niet onbelangrijke excerpt, dat twee epitomatoren uit de Middeleeuwen ons hebben overgelaten van Erotianos' τῶν παρ' Ἱπποκράτει λέξεων συναγωγή, was voor het laatst uitgegeven door Joseph Klein in 1865. Deze uitgave was weliswaar de eerste waarin meerdere handschriften voor de constitutie van den text waren gebruikt, maar van handschriftenfiliatie en -kritiek was daarbij geen sprake. Den Heer Nachman-

son dankt de beoefenaar van Hippokrates' geschriften de eerste wetenschappelijke uitgave. Nachmanson heeft waarlijk al het mogelijke gedaan om zijn werk afdoende te maken. In zijn Erotianstudiën had hij reeds uitvoerig oorsprong vorm en aard van het glossarium uiteengezet, de lotgevallen van dit boek behandeld en de waarde der handschriften bepaald; in deze uitgave geeft hij van één en ander een kort overzicht. Vooral het vergelijken en schatten der verschillende codices was geen kleinigheid: immers het werkje is ons in niet minder dan 15 hs. uit de 14e—16e eeuw overgeleverd. Dank zij Nachmansons scherpzinnigheid en ijver is nu gebleken dat er slechts 5 daarvan werkelijke waarde hebben voor den text. Daardoor kon natuurlijk de ann. crit. heel wat worden besnoeid en verduidelijkt. Bovendien heeft de uitgever de moeite gedaan om de scholiën in de hs. van Hippokrates nogmaals te vergelijken of af te schrijven, om te bepalen welke daarvan naar alle waarschijnlijkheid zijn geput uit het werk van Erotianos. Deze fragmenten zijn in de uitgave achter het glossarium opgenomen.

Door dit alles maakt deze editie een prettige en betrouwbare indruk, en voorzoover ik heb nagegaan wordt die indruk bij nadere beschouwing bevestigd. Bijna overal ontmoette ik voorzichtigheid die niet in angstvalligheid onttaarde, en verder korthed en helderheid. Van groot belang is het ook, dat tusschen text en ann. crit. nauwkeurig zijn opgegeven, behalve de vindplaatsen van het betrekkelijk vele door Erotianos geciteerde, ook zooveel mogelijk de Hippokrates-plaatsen waaruit de lemmata zijn of schijnen te zijn genomen. Verder vindt men achterin een index auctorum en een index glossarum et verborum notabilium. Hoewel mij een volledige verborum index altijd wenschelijker voorkomt in een wetenschappelijke uitgave, kunnen we met dit alles tevreden zijn. We hebben nu inderdaad een editie die, tenzij het oorspronkelijke werk uit Nero's tijd nog eens ergens opduikt, de basis zal blijven van alle verdere Erotianos-studie.

Deze uitgave was eigenlijk bestemd voor het corpus medicorum graecorum en is slechts noodgedrongen voorloopig in de collectio scr. vet. Upsalensis opgenomen. Laten we hopen dat de tijden weldra weer van dien aard zullen zijn, dat het oorspronkelijke plan nog kan worden volvoerd.

's-Gravenhage.

M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **Brix-Niemeyer.** IV **Miles Gloriosus.** 4e Aufl. bearbeitet von **O. Köhler.** Leipzig, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 2, geb. M. 2.60).

De nieuwe uitgave van den Miles Gloriosus in de verzameling van Plautijnsche stukken van Brix-Niemeyer is niet meer door Niemeyer zelf maar door O. Köhler verzorgd. Ik bezit de vorige door Niemeyer nog bewerkte uitgave van den Miles niet, zoodat het mij niet mogelijk is precies na te gaan, waarin Köhler's bewerking van de vorige verschilt; bij vergelijking evenwel van de inleiding tot de Menaechmi, die van Niemeyer is, met die van den Miles, waarvan de definitieve vorm in ieder geval aan Köhler moet worden toegeschreven, vind ik in deze laatste wel het een en ander, dat mij voorkomt ongunstig af te steken bij de eenvoudigheid en helderheid van Niemeyers inleiding. Voor alles kan het mij niet bekoren, dat de manier, waarop de dramatische ontwikkeling der

komedie wordt geschetst, op kermisachtige wijze begeleid wordt met een soort van slagen op de groote trom, die vernederend zijn voor 't respect des lezers voor zijn eigen begrip. Zoo krijgen wij achtereenvolgens, steeds tusschen haakjes, p. 2 Erregendes Moment, Beginn der Handlung, p. 3 Eister Erfolg des Palästrio, Zweiter Erfolg des Palästrio, en zoo maar voort, zelfs bij 't Höhepunkt is 't nog niet uit.

En de vorm, waarin het betoog gegoten is, dat het stuk, zooals Plautus het geeft, in hoofdzaken één Grieksch origineel weergeeft, en dus niet gecontamineerd is, is zoo weinig klaar en treffend, al blijkt bij nauwkeurig lezen en weer lezen, dat alles er wel in staat.

De opvatting omtrent de vraag, hoe de Miles Gloriosus door Plautus gecomponeerd is, heeft, meen ik, invloed gehad op de geheele opvatting omtrent de contaminatie bij Plautus. De vraag reikt verder dan het stuk zelf.

En daarom ga ik hierop wat uitvoeriger in dan eigenlijk wel met het evenwicht in mijne kritiek overeen is te brengen.

Vroeger gold omtrent den Miles vrij algemeen de opvatting, die treffend door Leo in zijn Plaut. Forsch. is verdedigd. Thans is het getij der wetenschap gekenterd en houdt men behoudens de Lucioscène (III, 2) de Plautijnsche komedie meestal voor de vertaling van één Grieksch stuk, dat in hoofdzaak al de eigenaardigheden van bouw reeds had, die wij in den Miles aantreffen. Deze opvatting vinden wij, zooals ik zei, ook in de inleiding van Köhler weergegeven. De beslissende invloed is in dezen, naar het mij toeschijnt, uitgegaan van het boek van een Fransman, ik bedoel Daos van Legrand. De quintessens van het betoog van Köhler is in ieder geval een verkorte weergave van de bladzijden, die in dit werk aan den Miles zijn gewijd.

Leo vond, op het voetspoor van Zarncke, in het verhaal van Kamaralsaman en de vrouw van den juwelier een bewijs, dat er vroeger een Grieksch stuk geweest was, dat de val, waarin de Miles bij Plautus gelokt wordt, niet had: „dasz dieses zweite Stück eine Handlung für sich ausmachte, dasz die Falle in die der Miles im $\Lambda\alpha\zeta\omega\nu$ gelokt wird jenem fremd war, wie ungefähr dort die Handlung zu Ende ging, erfahren wir aus den Spiegelungen, die das unbekante attische Original in die orientalische Novellenliteratur geworfen hat.”

Legrand gaat net van de omgekeerde veronderstelling uit. In het verhaal van Duizend en een Nacht dient tot het laatste toe de opening in den muur voor het bedrog van den echtgenoot. Dat schijnt de mogelijkheid uit te sluiten, dat 't Oostersch verhaal een navolging is van 't Plantijnsche stuk of zijn Grieksch model. „En ce cas à l'origine des deux oeuvres pourrait être un conte ionien.”

Wij hebben hier een zonderling geval. Leo meent, dat uit de komedie zich een verhaal ontwikkeld heeft en dat dit op welke wijs dan ook bij de Arabieren is gekomen en zoo in de groote verzameling van Arabische vertellingen is opgenomen. Legrand meent dat er een Grieksche vertelling is geweest, die naast andere trekken door den Griekschen komediedichter in zijn stuk is verwerkt en die, een zelfstandig bestaan voortzettend, ook onder de Arabische vertellingen is opgenomen.

Op zich zelf is zoowel het eene als het andere beoog van zaken denkbaar. Opvallend is evenwel, dat Legrand, wiens boek zoo sterk gedocumenteerd is, zoo rijk is aan verwijzingen, bij het vermelden van die Ionische vertel-

ling naar niets verwijst, waaruit blijken kan dat er reeds ten tijde van Alexander den Groote vertellingen van dit soort, in novelleform gegoten, onder de Ioniers in omloop waren.

Wellicht heeft Legrand dit bezwaar zelf gevoeld, Köhler die spreekt van „der Schlichten Natürlichkeit, wie sie die Erzählungen bieten,” alsof de natuur en het wezen van deze x is ons volkomen bekend was, heeft dat niet gedaan.

Legrand heeft, wel inziende, dat de bijzondere trek in de vertelling waarbij de opening in de muur tot 't einde dienst doet, bij de onderstelling, dat wij in het stuk van Plautus contaminatie hebben, alle waarde verliest, naar zoogenaamde inwendige bewijzen voor de prioriteit van de vertelling gezocht. . . . nous pouvons y remarquer encore par comparaison avec l'histoire du Caire quelque chose de moins simple et de moins naturel, comme si l'histoire du Caire représentait le thème primitif.” En dit wordt eenigszins uitgewerkt, en in deze uitwerking volgt ook Köhler Legrand.

Evenwel vergeet men hierbij dat een speeldstuk, uitgedacht om gespeeld te worden en een vertelling, al eenige eeuwen naverteld, noodzakelijkerwijs ieder zijn eigen wezen moeten hebben. Als wij eens aannemen, dat de vertelling inderdaad uit de komedie ontstaan was en nagaan, welke trekken langzamerhand moesten vallen, dan zien we dat de redeneering van Legrand datgene bewijzen wil, wat al gegeven is. Om een voorbeeld te nemen, de trek, dien Köhler aanvoert als een aanwijzing, dat de Miles het thema sterker en gekunstelder heeft doorgevoerd dan de vertelling, dat Sceledrus de zgn. Dicea die in waarheid Philocomasium is, vasthoudt om haar in het huis van Pyrgopolinices te sleepen, heeft alleen waarde bij het spelen en moet bij 't bloote vertellen langzamerhand verdwijnen.

Waar men evenwel niet op gelet heeft, is dat naar zijn aard zulk een bedrog met een gewaande tweelingzuster een voor de planken bedacht motief is. Vergelijk men daarmee eens twee heusche antieke vertellingen, die tot 't zelfde genre behooren, het verhaal van de weduwe en den Miles bij Petronius en dat van den bakker en zijn ontrouwe vrouwen de ton bij Apuleius, dan ziet men hoe verschillend deze naar den aard van hun bedenksel zijn.

Daarbij komt dat — het bestek van dit tijdschrift laat niet toe dit in bijzonderheden uit te werken — een intrigue waarin twee figuren door een persoon gespeeld worden niets anders is dan het spiegelbeeld der intrigue, waarin twee op elkaar gelijkende personen voor één worden aangezien, zooals in de Menaechmi en de verschillende $\Delta\iota\upsilon\mu\omicron\iota$. De intrigue zooals wij die hier hebben, kunnen wij dus uit de ontwikkeling der *vca* zelf verklaren zonder dat wij daarbij een ergens anders vandaan gekomen motief hebben aan te nemen. Trouwens het motief van de muur waarin een geheime opening was, was reeds in het Phasma van Menander gebruikt.

Het is dus niet mogelijk op eenige wijze de Arabische vertelling te gebruiken voor een betoog, dat de Miles een Grieksch origineel weergeeft. Aan den anderen kant mag men er niet meer uit afleiden dan dat er eenmaal een Grieksch stuk heeft bestaan, waarin de intrigue gesponnen was om het motief van de doorboorde muur. De mogelijkheid blijft altijd bestaan, dat dit stuk ouder was dan het origineel van de Miles en dat de Grieksche schrijver het gebruikt heeft voor het verwickelen der intrigue,

terwijl hij van het begin af aan een andere ontkenning beoogde.

Een volledig onderzoek van het stuk moet hier de beslissing geven. In zekeren zin heeft Köhler dit ook gedaan of liever hij schijnt mij een artikel te volgen, waarin dit gedaan is; ik maak dit hieruit op, dat hij p. 14 spreekt van „wiederholten Erwähnungen des Durchbruchs“, terwijl in de aangehaalde passage gezinspeeld wordt op de gewaande tweelingzuster. Met de redeneering, die hierop gebouwd wordt, ben ik het evenwel niet eens.

Evenmin kan naar mijne meening eenige conclusie worden getrokken uit de zoogenaamde eenheid in de karakterschildering. „Eine Figur aber, so fest umrissen, dasz ungestraft sich kein Kontaminator an ihr vergreift, is dem Dichter in Palästrio geglückt.“ Ik stel hier de bewering tegenover, dat men deze figuur gerust had kunnen opsieren met eenige trekken aan Chrysalus, Davus of zelfs Tranio ontleend zonder dat hij daardoor uit den toon zou zijn gevallen. En zoo staat het eveneens met de andere figuren.

De hypothese van contaminatie blijft voor de eigenaardigheden van den Miles, de eenvoudigste werkhypothese, als men eenmaal de invoering van de Lucrioscène niet loochenen kan. Men moet dan immers en contaminatie en een rare manier van werken bij den dichter van 't originaal aannemen. Inzonderheid de eigenaardigheden van sc. 1 van Actus III, die toch werkelijk, zooals Leo ook heeft uiteengezet, groot genoeg zijn, vinden heelemaal geen verklaring door de hypothese van de enkele invoering der Lucrioscène. Aan den anderen kant kan ik, anders dan Köhler, er niet een te groote waarde aan hechten, dat verder op in het laatste gedeelte nog wel eens gezinspeeld wordt op 't eerste, b.v. op de opening in de muur. De contaminatie is minder te herkennen uit wat de dichter van 't gecontamineerde stuk gedaan heeft, want dit doet hij bewust, dan uit wat hij gelaten heeft.

Zoo blijft voor mij de hypothese van contaminatie de beste verklaring van de eigenaardigheden in de compositie van de Miles.

Bij het doorlezen van den eigenlijken commentaar wordt men getroffen door de nuttelooze uitvoerigheid. Deels had de formulering korter kunnen zijn, deels zijn er verklaringen, inzonderheid van den samenhang, opgenomen, die even goed hadden kunnen gemist. Ook de taalkundige opmerkingen zijn dikwijls zeer uitvoerig, maar deze grondigheid beschouw ik niet als verlies. Door dit alles is gemaakt, dat de alinea's zijn weggevallen en hierdoor heeft de overzichtelijkheid zeer geleden; dat de cijfers der verzen vet gedrukt zijn, maakt dit niet geheel goed.

Dat van het verband verschillende dingen, die gerust zonder toelichting hadden kunnen blijven, verklaard zijn, dikwijls nog al uitvoerig ook, wil ik met een enkel voorbeeld staven. Bij vs. 9 teekent de sch. aan: Artotrogus, der bisher, angewidert von den immer wiederholten Prahlerereien (20 ff.) beiseite gestanden hatte, wird jetzt durch Nennung seines Namens den Zuschauern vorgestellt (s. Trin. Einl. S. 24 Anm.). Kaum hat er die Frage des Miles gehört, als er wie ein aufgezogenes Uhrwerk die ihm nur allzu geläufigen Schmeicheleien herschnurrt. Er weisz, dass er damit stets die richtige Antwort trifft.“ Eenige nut ligt alleen in de woorden „Artotrogus — vorgestellt.“

Van de overige overbodige verklaringen eveneens een

paar voorbeelden. Argumentum I vs. 1 *meretricem Philocomasium, miles Pyrgopolinices*; vs. 2 *eromananti Pleusicles, servo Palaestrio*. Vs. 1 van het stuk; „*clipeo*. Der Dativ stellt das Schild als persönlich beteiligt dar enz. 8 regels in het geheel; vs. 21/22 alles wat hierin uit het Grieksch is aangehaald (want een eigenaardigheid van het Latijn wordt door het Grieksch niet verklaard) en een deel der Lat. voorbeelden. Vs. 63 wordt ergo verklaard, voor den tekst overbodig, taalkundig niet voldoende, Vs. 95 *servitutum servire*, Vs. 96 *deyenerim* en eindelijk in vs. 98 *date operam*; en zoo gaat het 't heele boek door.

Maar dit gebrek der omslachtigheid is voor een commentaar toch maar een bijkomstige fout. De voornaamste vraag is, of de sch. goed verklaard heeft en of hij wetenschappelijk voor zijn taak berekend is geweest. En hierop moet ik volmondig ja antwoorden. Evenals de commentaar op de Menaechmi geeft deze talloze kleine verhandelingen over spraakgebruik en metriek bij Plautus, van groot nut voor den beginner, voor den meer ervaren van groot gemak. In de wetenschappelijke literatuur is de schr. volkomen thuis en meermalen geeft hij naar deze nuttige verwijzingen. Zoo bij v.s. 1232 *Spero ita futurum quamquam illum multae sibi expetessunt* de opmerking, dat hierin een gewichtig, zij het dan ook op zich zelf staand argument gelegen is tegen de theorie van Skutsch over de apocope van *ille*. Zoo bij vs. 645, dat *ae* van de Gen. Sing. bijna nooit wordt geëlideerd. Dat regelmatig naar de werken van Leo, de *Analecta* en de *Plaut. Forsch.* en naar Ribbeck wordt verwezen, treft niet zoozeer als dat bij vs. 808 ook wordt verwezen naar Otto Crusius, *Untersuchungen zu Herondas*, bij vs. 1092 naar Nötzel, *De archaismis*, Berl. dissertatie van 1908, en zoo meer.

De behandeling van den tekst is conservatief. Sch. is zich, beter dan menig beroemd geleerde, bewust van de groote veranderingen, die het Latijn tusschen Plautus en het midden der 1ste eeuw v. Chr. heeft ondergaan en menige wending, die vroeger als onmogelijk werd beschouwd, omdat ze niet strookte met het klassieke spraakgebruik wordt door hem op juiste wijze verdedigd. Het meest gewaagd is in vs. 1253 *amore perdita est te misera* voor te *deperit*; toch heeft hij volkomen gelijk, dat, waar de *edd.* voor deze lezing pleiten, hij ze aanvaardt. Het is hiermede in overeenstemming, dat hij in de constitutie van den tekst nog al rekening gehouden heeft met de editie van Lindsay.

Een zelfden geest vinden wij in schr. opvattingen van Plautijnsche prosodie en metriek, d.w.z. een redelijk aanvaarden van wat de teksten geven zonder ze te willen dwingen in een aprioristisch schema, dat zooveel mogelijk met de feiten van den klassieken tijd overeenkomt, een opvatting waarvan zelfs Leo nog niet geheel vrij is. Wat den hiaat aangaat, hij erkent de hiaten, die in de kleine editie van Goetz en Schoell door een vertikale lijn zijn aangegeven, als gerechtvaardigd. Hij kent voor den hiaat een zekere waarde aan de zinspauze toe. Metrische onregelmatigheden als de *proceleusmaticus* met accent op de 1ste syllabe en dactylische woorden die *oxytonon* zijn erkent hij als juist overgeleverd.

Het is bij de massa van detail, die in zoo'n commentaar wordt besproken, natuurlijk, dat, hoe goed ik mij ook met de inhoud daarvan in het algemeen kan vereenigen, er allerlei overblijft, waaromtrent ik anders denk dan de sch. Ik begin met twee meer algemeene opmerkingen.

De eerste over de prosodie. Schr. geeft den indruk, dat dit voor hem grotendeels een wetenschap van streepjes en boogjes is. Is een lettergreep, die gewoonlijk zich als lang voordoeft, kort, dan zet men er een boogje op. Met een woord, b.v. *Iambenkürzung* is dan verder alles in orde. Bv. bij vs. 55 *quid tibi ego dicam quod omnes mortales sciunt*; de derde voet is volgens hem een dactylus, wat juist is omdat elke andere scansie een ondraaglijk vers geeft. Maar is nu met de verklaring „*quod omnes Iambenkürzung*” alles afgedaan? Hoe kan bij de gewone uitspraak, nog reconstrueerbaar uit 't Ital. *Ogni* (o'n'ji) deze lettergreep kort zijn? Dat probleem ziet hij niet. Ik vermoed, dat wij hier een geval hebben van vulgaire uitspraak, volkstaal als men wil, waarbij als eindresultaat, na assimilatie tot *n, de m* heelemaal was weggevallen. Niet anders is het, waar hij spreekt van *profecto Iambenkürzung, tabernae, fenestra*, die alle drie geheel verschillende phonetische gevallen vertegenwoordigen. Phonetische problemen ziet hij, zooals trouwens zooveel met hem, niet. Ik ben opnieuw versterkt in mijne meening, dat het goed zou zijn, als men in theorie en praktijk zich wat meer ging bezig houden met de phonetiek van het Latijn.

De tweede opmerking van algemeenen aard geldt zijne kennis van het oud-Latijn. Ouderwetsche vormen zijn voor hem afwijkingen van de norm, niet de oorspronkelijke, dus voor Plautus de rechtmatige. Zie b.v. zijn aantekening bij v.s. 33 „vgl. die Wortverrenkung bei Stat. Caec. *voltis emptast, noltis non emptast*. Dat *noltis* een vorm is, die bestaan heeft, niets onregelmatiger dan *nolis*, gepostuleerd door *nevis* en *nevolt* bij Plautus, heeft hij niet kunnen inzien. Deze verkeerde beschouwing blijkt ook bij v.s. 35 „*mentibitur* wie auch andere Futura der 4 Konjug. nach Versbedürfnis (*congre-diar* und *adgre-dibor* in demselben Verse Pers. 15) mit dieser Endung gebildet sind, *mentibimur* 254 enz. Juister en voor studeerenden, voor wie 't boek toch ook dient, ware de opmerking geweest, dat *mentibitur* 't oude regelmatige fut. is, *mentietur* de indringer. Niet veel juister is zijn redactie, waar hij naar aanleiding van het fut. op *so en de opt. aor. op sim* zegt: „(sie) treten für das Fut. Ex. und den Conj. Perf. ein (p. 28). Van *nam* kent hij niet de betekenis van *asseverativum* „waarlijk”, enkele verklarende bokkesprongetjes zijn er van 't gevolg.

Een regel heb ik gevonden, een heel zonderlingen, die, zooals dat in commentaren nog wel eens vaker gebeurt, wel speciaal voor de plaats, bij welke hij gegeven werd, scheen te zijn gemaakt. Vs. 4 *praestringat oculorum aciem* in *acie hostibus* zegt hij „in *acie* die Dichter ändern bei Wiederholung desselben Wortes in einer *andern* Bedeutung gern die Betonung.” Eenig voorbeeld tot staving wordt, hoewel anders de rijkdom van voorbeelden een der goede eigenschappen van deze editie is, niet aangehaald. Naar mijn meening moet met hiaat na *acie* gelezen worden *praestringat oculorum aciem* in *acie/hóstibus*.

Vs. 66 vl. De parasiet heeft hoog opgegeven van de bewondering der vrouwen voor den Miles, die naief vraagt: „Werkelijk?” Dan antwoordt Artotrogus: *Quam me ambae obsecraverint/Ut te hodie quasi pompam illa praeterducerem*. In den commentaar wordt dit verklaard: „also wie in feierlichem langsamem Paradeaufzuge um seinen Anblick recht genieszen zu

können.” De zin evenwel is, naar ik meen, „net zoo als in 'n optocht”; evenals men graag had, dat de optocht zijn huis voorbij trok, en daarvoor alle moeite deed, net zoo hadden deze vrouwen, zegt A., moeite gedaan, dat *Pyrgopolinices* voorbij hun huis zou komen.

Vs. 203 *Écce avortit: nixus laevo in femine habet laevam manum* verklaart de *comm. nixus* door „die Füsse fest gegen die Erde gestemmt.” Dat is evenwel met *laevo* in *femine habet laevam manum* in strijd; men moet, naar mij schijnt, verklaren: „in leunende houding.”

Vs. 359 vl. *Sceledrus* bewaakt zorgvuldig de deur van het huis van den officier, opdat *Philocomasium* niet ongemerkt naar den buurman kan overglippen. *Palaestrio* doet alsof hij hem af wil leiden, maar hij houdt onverstoorbaar wacht. Dan spreekt *Palaestrio*

*Credo ego istoc exempló tibi esse péreundum extra
[pórtam
Dispéssis manibus, patibulum quom habebis.*

De commentaar zegt hierbij: „*Sceledrus* will sagen: „ich habe hier zu tun, wie du siehst, aber sprich nur, ich höre schon.” Diese Worte begleitet er mit einer Bewegung beider Hände, die den Pal. zu dem folgenden Vergleich mit einem Gekreuzigten veranlaszt; jedenfalls verwendet er beim Sprechen keinen Blick von der Tür des Nachbarhauses.” Van iemand, die vast uitkijkt, is zulk een handbeweging niet erg waarschijnlijk en, kortstondig als zij is als gebaar van ongeduld, zou zij een slecht uitgangspunt zijn voor de vergelijking met een gekruisigde. De verklaring is dunkt mij hierin gelegen, dat 't tweede vers niet een direkte voortzetting van 't eerste is, maar een aanvulling: „in zoo'n houding zult gij sterven, ja, en dan met de handen wijd uiteen, terwijl ge den dwarsbalk draagt. Ongetwijfeld is hieraan een eenigszins andersoort van kruisiging te denken.

Bij vs. 373 begaat de sch. een hem onwaardige fout, waar hij zegt: „*pater* zegt noch die ursprüngliche Länge, ebenso Pers. 57, 355 und *puer* Men. 31.” Of *pater* inderdaad nog de lange eindlettergreep kan hebben schijnt mij onzeker. Misschien moeten we eerder met *Vendryès syllaba anceps* bij de meerderheid der eindlettergrepen aannemen. Maar in ieder geval *puer* heeft nooit een lange eindlettergreep gehad en heeft die ook niet Men. 31, want 't vers begint met een *tribrachys*. In de aanmerking van *Niemeyer* is daar alleen sprake van de oxytonceering van *puer*. En van de aangehaalde verzen *la a t* alleen Persa 355 de scansie met lange eindlettergreep van *pater t o e*, overal elders is de eindlettergreep kort, maar *geoxytoneerd*.

Wat eindelijk de kritiek aangaat, schr. heeft in het algemeen met verstand een keuze gedaan uit de verschillende gegeven lezingen, zonder dat daarbij, zooals zoo vaak in Duitschland het geval was, voorliefde voor een bepaalde school zich laat merken. Erg veel persoonlijkheid ontdek ik daarbij niet. Een leesbaren tekst te geven, dat is voornamelijk zijn streven en voor een editie als deze is dat zeker een beginsel, dat men kan aanvaarden.

Dat hij daarbij evenwel niet een scherp kritisch inzicht toont, wil ik nog met een enkel voorbeeld aantonen. Vs. 595 geeft hij volgens de lezing van *Leo*

Ibo intro. ne, dum absum, alter sorti defuat. en verklaart dit: „'der eine die Verlosung versäumt'; die sortitio provinciarum in senatu wird hier scherzhaft auf die Verteilung der Rollen bei der

Täuschung des Miles übertragen; Peripl. erhält seine provincia von Palästria 766 ff. zugeteilt, Pleusicles (alter) 805, 1175 ff. Bij zulk een verklaring wordt Palaestria met den senaat gelijkgesteld. Stelt men, wat logisch is, de verzameling der drie als senatus voor, dan komt men in moeilijkheden met alter. Maar de hoofdzak is, dat het hier een willekeurige verandering geldt tegen de in den kern der zaak gelijk luidende lezing van Ambr. en Pal. in. Omtrent 't begin van 't vers stemmen beide overeen, voor het slot heeft de Ambr. multae sortitae fiat en hebben de Pal. multi sortito faam; dit moet leiden tot de lezing multae, want i kan ontstaan zijn uit e en de verwisseling tusschen e en ġ is in de Pal. zeer veelvuldig, sortito of sortitae, waarbij ik het met de Pal. houd, en fiat of fiant. Het heele vers wordt dan ibo intro; ne, dum absum, multae sortito fiat (of fiant). Dit geheele vers is klaarblijkelijk te lang; en dan komt absum het meest voor glosseem in aanmerking. Ik zou dus willen lezen

Ibo intro; ne dum multae sortito fiat. Dum als adv. temp. in de hier gevorderde zin komt nog voor Rud. 778 abi modo, ego dum hoc curabo recte. Zijn zeldzaamheid gaf aanleiding tot 't glosseem. Het geheele vers is een niet precies meer te verklaren zinspel op een te laat komen of niet komen in den senaat (Vgl. A. Gell. XIV, 7, 10)¹⁾. In elk geval kan men de verandering van Leo moeijlijk aanvaarden.

Vs. 660 geven de codd. (hier alleen de Pal.)

Lépidiorum ad omnis res nec magis qui amicus amico sit magis. In deze editie is de daaruit door Bentley afgeleide lezing

Lépidiorum ad omnis res nec qui amicus amico sit magis. Maar het is, dunkt mij, bij eenig toekijken duidelijk, dat de lezing der cdd. ontstaan is uit die lezing en nog een andere, nl. Lépidiorum ad omnis res nec magis qui amicus amicu' sit. Wanneer men bedenkt, dat Plautus nog geschreven moet hebben amicus amicos sit, dan wordt 't duidelijk, hoe gemakkelijk dat. en nom. zich konden verplaatsen, waardoor het aanzijn werd gegeven aan een onmetrisch vers, welks correctie de verplaatsing van magis bracht. Bij de keuze tusschen de twee geef ik dan ook de voorkeur aan 't laatste boven 't eerste, dat mij ook voor Plautus wel wat hard klinkt.

Amsterdam.

J. W. B i e r m a.

Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26 September 1917 überreicht von Freunden und Schülern, herausgegeben von Wilh. Frankenberg und Friedr. Küchler. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 33). Giessen, A. Töpelmann, 1918.

Deze verzameling van 26 opstellen, geschreven ter eere van den 70sten verjaardag van den op het gebied der Semitische godsdienstgeschiedenis zoo verdienstelijken Baudissin, was ten gevolge van de tijdsomstandigheden nog maar voor 2/3 door de pers gegaan, toen de gedenkdag aanbrak; in Mei 1918 werd de druk voltooid. Hieraan is het waarschijnlijk te danken, dat de jubilaris zelf in de gelegenheid kwam om de lijst zijner geschriften, waarmede O. Eissfeldt de reeks opende, met

¹⁾ Misschien moet ik voor de duidelijkheid nog opmerken dat multae een gen. part. is.

nog 13 nummers aan te vullen, die nu aan het slot zijn afgedrukt. Eissfeldt geeft bovendien eene studie over de tiendopbrengst bij de Babyloniërs; ofschoon deze niet vóór 600 v. C. vermeld wordt, acht E. het „niet onmogelijk”, dat de Babylonische instelling de moeder der Israëlitische is geweest. A. Deissmann geeft eene verklaring van ephesia in ephesia grammata voor tooverwoorden uit het Assyrisch. P. Jensen laat, deels op grond van nieuwe gegevens, de drie paren droomen in de Josefsage licht verspreiden over den samenhang dezer sage met het Gilgamesch-epos. O. Schroeder somt oud-Babylonische opschriften van brieven (adressen en zegenspreuken) op. H. Gressmann betoogt, dat de in de Amarna-brieven met het ideogram An. Im. aangeduide god der Amurrieten niet Hadad is, maar Baäl, en dat deze hemelgod zijn karakter in hoofdzaak aan Egyptischen invloed verschuldigd is. In de overige bijdragen tot dezen feestbundel komen de in spijkerschrift overgeleverde documenten slechts zelden, en dan in het voorbijgaan, ter tafel.

De zuivere taalwetenschap is hier vertegenwoordigd door de studie van W. Frankenberg over de vorming der Semitische pronomina. Hij ziet in al deze voornaamwoorden oorspronkelijk deiktische klanken of samenstellingen van zulke klanken, die oorspronkelijk alleen locale beteekenis hebben met naar de talen verschillende schalen van kracht. Deze waarheid onthult zich eerst, wanneer men alle gelijke of op elkaar gelijkende klankvormingen van deze soort bijeenzet, zonder te letten op hare toevallige waarde in het gebruik eener bijzondere taal.

Het in omvang kleine, maar van inhoud fijne artikelje van Th. Nöldeke over de etymologie en de overgeleverde vormen der liturgische formule „Halleluja” waarschuwt ook op grond van de geschiedenis van dit woord tegen pogingen om door quantiteit of zelfs door strenge telling der syllaben bepaalde dichtmaten te willen vinden in den overgeleverden tekst der Oud-testamentische poëzie. Als ware het om de gepastheid dezer waarschuwing aan te toonen, hebben G. Beer in zijne proeve van herstelling van den tekst der „Gedichte vom Knechte Jahwes” in Jesaja 40-55, K. Budde in zijne studie over Jesaja 13, M. Lohr in zijne behandeling van eenige stukken van Job en K. Marti in zijne reconstructie van Amos 1:3—2:3 met volle overtuiging van strophiek of metriek als teksteritische werktuigen van den eersten rang gebruik gemaakt, Löhr en Marti zelfs met het doel om de bedenkingen tegen zulke operaties te weerleggen.

Nog een aantal andere opstellen bewegen zich op het gebied der geschiedenis van Israëls godsdienst. A. Bertholet ziet verband tusschen Hooglied 4:8 en de Adonismysteriën. Fr. Buhl beschrijft het karakter der Oud-Testamentische dankbaarheid en verzamelt de uitdrukkingen daarvoor in het Hebreeuwsch en in verwante talen. G. Dalman zoekt den historischen draad in de verwarde en vaak tegenstrijdige berichten over Juda en Benjamin, in het bijzonder in de betrekking dier beide stammen op de stad Jerusalem en den tempel. H. Guthe laat zien, hoe door Josia's hervorming, die eenheid van tijd en plaats en historische motiveering aanbracht, het uit nomadische gebruiken ontwikkelde, in Kanaän gevierde herdersfeest werd omgezet in het Paaschfeest naar Deuteronomium 16. Tegen de verklaring, vooral door Beth, van den godsnaam El met behulp van het onpersoonlijke mana der ethnographie komt P. Kleinert in een uitvoerig betoog op, zoover de historische godsdienst van Israël

erbij betrokken is. *F. Küchler* ontwerpt uit de teksten een beeld van de wijze, waarop in Israël en Juda de priesters hunne oorspronkelijke functie: het orakelgeven uitoefenden en vindt in verschillende psalmen sporen van priesterlijke godspraak. *W. Nowack* bestrijdt den Mozaischen oorsprong van den dekalog, inzonderheid van de oudste redactie (Exodus 20). *J. Meinhold* brengt een aantal gegevens bijeen, die volgens hem het vermoeden wettigen, dat Kanaäns oudste bevolking ook Indogermaansche bestanddeelen heeft gehad. *P. Kahle* licht zijne lezers volledig in over de oudste Pentateuchrol, die in de 14de eeuw door den hoogepriester der Samaritanen werd ontdekt en die sedert in de Samaritaansche synagoge te Nabloes bewaard en vereerd wordt; zijne gegevens zijn de vrucht van grondige studie en eigen plaatselijk onderzoek.

„*Miszellen zu Lukians Schrift über die Syrische Göttin*” is de titel der bijdrage van *C. Clemen*, waarin hij voornamelijk aantoonst, dat Garstrang en Strong in hunne uitgaaf met commentaar (1913) beter werk hadden kunnen leveren, indien zij bekend geweest waren met studiën van Duitsche geleerden, vooral van Baudissin.

Wij komen in het gebied van het Christendom met de studie van *M. Dibelius*, die in de voorstelling der lijdensgeschiedenis door het Johannes- en het Petrus-evangelie motieven opspoort, die hun ontstaan te danken hebben aan als voorspelling geïnterpreteerde teksten uit het Oude Testament, en die volgens hem uit de homiletische overlevering hunnen weg naar de litteratuur gevonden hebben. Hoe men messiaansch geachte uitspraken van het Oude Testament in de Christelijke kunst van de oudste tijden tot Michel Angelo toepaste op het leven van Jesus, wordt door *E. von Dobschütz* met een aantal merkwaardige voorbeelden geïllustreerd. De zuiver Christelijke oorsprong van de Testamenten der 12 Patriarchen wordt door *Nils Messel* tegen alle bedenkingen van Schnapp, Bousset en Charles gehandhaafd. *Ed. Sachau* levert eene vertaling en historisch-critische waardeering van het in de Arabische kroniek van Seert aangetroffen legendarische bericht over de invoering van het Christendom in Merw.

Wij eindigen met de vermelding van het opstel van *Joh. Bauer*, dat wel na de bibliographische lijst de eerste plaats in den bundel inneemt (de bijdragen zijn alphabetisch naar de namen der schrijvers gerangschikt) maar dat ons door zijn onderwerp het verst van het gebied der Semieten afleidt. Het behandelt de beteekenis van het verbod van beelden als voorwerpen van eeredienst of als hulpmiddelen bij godsdienstonderwijs in den Heidelbergischen catechismus, in verband met de geschiedenis der reformatie in de Palts.

Als geheel maakt deze feestbundel ongetwijfeld een waardig figuur onder de exemplaren zijner soort, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de samenstelling in het vierde oorlogsjaar heeft plaats gehad. De soort zelve heeft echter veel bedenkelijks. Het dreigt langzamerhand tot de regelen der welvoegelijkheid te gaan behooren, dat men trouwe dienaren der wetenschap beloont door hen te dwingen naar aanleiding van hun 60sten, 70sten of 80sten geboortedag eenige tientallen opstellen over zeer uiteenlopende onderwerpen en van zeer verschillende waarde te lezen en aan de schrijvers hunne ingenomenheid met die huldeblijken te betuigen, waardoor soms hun wetenschappelijk geweten op eene

zware proef wordt gesteld. Voor de vakgenooten der jubilarissen levert deze *‘ädah* een ander ongemak op. De meeste dier feestbundels bevatten enkele bijdragen van blijvende waarde, maar de omgeving, waarin deze het licht zien, maakt de kans groot, dat zij aan de aandacht van vele belangstellenden ontsnappen. Het wordt tijd om dit goed bedoelde euvel te stuiten in zijne onheilspellende vaart en voor de niet weinige geleerden, die een hoogen leeftijd bereiken, doelmatiger vormen van huldebetoon te bedenken.

Leiden.

C. Snouck Hurgronje.

Catalogus der Goethe-Verzameling in de Koninklijke Bibliotheek. Den Haag, Drukkerij „Humanitas”. 1918.

„In der kleinen Gruppe unserer grossen Büchereien nimmt die Königliche Bibliothek neben den Universitätsbibliotheken eine besondere Stelle ein. Wie diese letzteren untersteht sie dem Ministerium des Innern (jetzt: dem Unterrichtsministerium), aber während die (staatlichen) Universitätsbibliotheken zur Abteilung *Unterricht* gehören, ist die Königliche Bibliothek der Abteilung *Künste und Wissenschaften* angegliedert. Der Unterricht muss sich, zwar nicht in der Theorie, sondern in der Praxis mehr oder weniger, auf gewisse Grenzen beschränken: die Königliche Bibliothek hingegen soll ein Mittel zur steten Hebung des ganzen intellektuellen Niveaus der Bevölkerung sein. Sie will in aktive Beziehung zu den gebildeten Niederländern treten durch besonders geeignete Kataloge, die nicht bloss Inventar sein sollen, sondern auch Uebersichten, in denen die moderne Wissenschaft möglichst verarbeitet ist. Die Geisteswissenschaften sind dabei besonders betont, die Naturwissenschaften und die Mathematik blieben hinter jenen ein wenig zurück.”

Met deze woorden heeft Dr. C. H. Ebbinghe Wubben, conservator der afdeling Letterkunde aan de Koninklijke Bibliotheek, voor eenige jaren in een der opstellen van het verdienstelijke, door de Vereeniging van Bibliothecarissen en Bibliotheek-ambtenaren in het leven geroepen geschrift *Niederländisches Bibliothekswesen*, Utrecht 1914, de positie en sfeer van invloed der Koninklijke Bibliotheek, alsmede de richting, waarin zich haar werkzaamheid bij voorkeur ontplooit, geschetst. Op de geestelijke wetenschappen en in het bijzonder op de letterkunde richten de talrijke ambtenaren der bibliotheek hun voornaamste bemoeiingen, waarbij zich evenwel in de laatste jaren — ik heb hier bepaaldelijk het directoraat van Dr. W. G. C. Bijvanck op het oog — een verschuiving van doel laat constateeren. Dr. Bijvanck begon met de traditie van zijn voorgangers voort te zetten en op de vaderlandsche letterkunde den hoofdnadruk te leggen, o.a. door het verzamelen van handschriften en brieven van de groote mannen onzer literatuur. Het ontstaan van speciale bibliotheken en musea, aan een Vondel, een Bilderdijk, een Multatuli gewijd, bracht hierin verandering. Terecht begreep de Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, dat het gewenscht was, aan deze speciale pogingen haar werkkring over te laten, en, zonder het streven om op het gebied der Nederlandsche letterkunde belangrijke verzamelingen bijeen te brengen op te geven, begon hij daarnaast een intensiever ontginning van het veel uitgebreider gebied der buitenlandsche letterkunde. Voor een gedeelte een gevolg van de meer

wetenschappelijke oriëntering der studie in de moderne talen, kwam deze uitbreiding der werkzaamheden in hooge mate aan de beoefening der taal- en literatuurwetenschap der ons omringende volken ten goede. Er is stellig niemand, die op het gebied der neophilologie zelfstandig werk verricht en niet jegens de Koninklijke Bibliotheek verplichtingen, verbonden aan raadpleging en uitleening, gevoelt. Daarbij voegt zich thans de erkentelijkheid voor oriënteerende catalogi als dien van het Engelsche tooneel in zijn grooten tijd, dien van de Fransche taal en letterkunde, in twee deelen doorgevoerd tot 1815, en ten slotte voor den catalogus, dien ik thans het genoegen heb aan te kondigen.

Aan de samenwerking van de beide mannen, wier namen ik in het bovenstaande noemde, Bijvanck en Ebbinge Wubben, is deze Goethe-catalogus te danken. Het is een genot, hem te raadplegen, omdat het een sprekende gids, geen zwijgend register is: inderdaad de „interpretatie” van een bockerij, persoonlijk in rangschikking en indeeling, belangwekkend door menig citaat of korte omschrijving. Uit Bijvanck's inleiding proeft men de bibliophile neiging van den Directeur der Koninklijke Bibliotheek, voor wien het een ver ijd genot is, den *Werther* in de editio princeps te lezen, maar evenzeer zijn wetenschappelijk overleg, dat zich bij aanschaffingen laat leiden door de overweging, dat tegenover de kritische uitgave het origineel slechts hors d'oeuvre is.

Wat Goethe betreft is de Koninklijke Bibliotheek niet overrijk aan bibliophile schatten, maar toch is het de moeite waard de aandacht te vestigen op eenige belangrijke *Musenulmanache*, o.a. 1773, 1776, 1798, 1799, 1800, op Jacobi's *Iris*, Wieland's *Teutschen Merkur*, Herder's *Von Deutscher Art und Kunst*, Schiller's *Horen*, Goethe's *Propyläen* en *Kunst und Altertum*, op de *Schriften* (Göschens), de *Neue Schriften* (Unger), de *Ausgabe letzter Hand* (met de gravures, maar zonder de deelen 56—60), op origineele uitgaven van *Hermann und Dorothea*, *Werther*, *Wahlverwandtschaften*, *Dichtung und Wahrheit* e.a.

De afdeeling *Handschriften* is uiteraard weinig omvangrijk: zij omvat als autographen brief van Goethe slechts het in het jaar 1874 door Campbell gepubliceerde schrijven aan R. M. van Goens d.d. 31 Dez. 1794 (W. A. Br. X, 223—225), maar in den Catalogus is deze brief op interessante wijze in de omgeving van de Gore's te Weimar geplaatst.

Hoofdzaak van de Goethe-verzameling in de Koninklijke Bibliotheek zijn nieuwere uitgaven en commentaren, biographisch en bibliographisch materiaal, te zamen met het bovenaangeduide een collectie van meer dan tweeduizend nummers, die thans beter onder het bereik gebracht is van hen, die zich met Goethe bezighouden, vooral van diegenen, „die dikwijls op groote afstanden van aanzienlijke bibliotheken hun studie aan den gang willen houden in een omgeving, waar hun niet alleen de letterkundige werken ontbreken, maar ook de hulpbronnen, waardoor zij zich op de hoogte kunnen stellen wat er aangaande hun studie in 't algemeen is gepubliceerd.” Ik wensch daarvoor den Catalogus in veler handen.

Zijn uiterlijke inrichting is practisch. Een flinke letter doet het kenwoord (in den regel den naam van den schrijver) en links daarvan het standnummer onmiddellijk in het oog vallen; in een gewoon type volgt daarop de titel van het werk en zich aansluitende bij de rechter marge het volgnummer van den catalogus; daaronder

staan, klein gedrukt, de veelal belangrijke aanwijzingen en opmerkingen. De titres courants geven links de hoofdafdeeling, rechts het speciale onderwerp aan; alleen de eerste hoofdafdeeling wijkt in dit opzicht af. De meerdere vastheid in systeem gaat hand in hand met een zorgvuldiger correctie; de eerste vellen zondigen nog al eens tegen het Duitsch: vgl. de nos. 5, 6, 11, 12, 19, 49, 55, 66, 71, 75, 76, 78, 102 e.a. Ten gevolge van de systematische inrichting zijn de registers een hoofdbestanddeel van het boek; wij vinden er een van Goethe's *werken*, een van *personen en zaken in betrekking tot Goethe*, een van *geschriften over Goethe* en een van *namen van plaatsen en landen*, dat naar het mij voorkomt zonder bezwaar met het tweede had kunnen worden samengevoegd. Een onderafdeeling van het register der werken vormt een lijst van *Nederlandsche vertalingen van kleinere gedichten*, die in bijzondere mate mijn belangstelling heeft gehad in verband met een afdeeling van het onder mijn leiding staande Deutsche Seminarium der Universiteit van Amsterdam, waar naar een vast systeem alle aanrakingen tusschen Deutsche en Nederlandsche letterkunde als werkmateriaal voor de leden en oud-leden van het Seminarium worden vastgelegd. De Goethe-catalogus van de Koninklijke Bibliotheek geeft blijk, dat ook daar gevoeld wordt, hoe de systematische bestudeering van de beïnvloedingen der Nederlandsche letteren door vreemde literaturen en omgekeerd een nog vrijwel braakliggend gebied is, waarvan de bewerking van wetenschappelijk standpunt nuttig en uit vaderlandslievend oogpunt verdienstelijk is te achten. Met betrekking tot dit onderdeel van den Catalogus uit ik den wensch, dat het zich bij een herdruk niet tot de „kleinere gedichten” moge beperken. Verder is de inhoud niet in overeenstemming met den titel: de nos. 178 en 179 hadden onder den terecht gekozen titel niet in deze rubriek verwerkt moeten worden. Na „Das Wasser rauscht” leze men in plaats van 173—176, 178: 173, 175, 176; na „Ich denke dein”: 177; na „Wer reitet so spät”: 176, 177; men korrigeere „Nahe des Geliebten” in: „Nähe”.

Ook het innerlijke organisme van den Catalogus voldoet aan de te stellen eischen. Wie ooit aan een systematischen catalogus heeft gewerkt, kent de zich telkens hernieuwende moeilijkheden, die de scheiding in hoofdrubrieken en onderafdeelingen meebrengt. Gelukkig, dat verwijzingen als overbruggingen dienst kunnen doen; in den Goethe-catalogus wordt daarvan dan ook herhaaldelijk, hoewel m. i. nog niet voldoende, gebruik gemaakt. Afgezien van de reeds besproken rubriek der handschriften worden drie hoofdafdeelingen onderscheiden: *Werken*, *Leven* en *Kritiek*. Reeds door deze hoofddeeling wordt het voorgevoel van moeilijkheden gewekt, waar de „commentaren”, die in de eerste afdeeling in aansluiting aan de afzonderlijke werken zijn geplaatst, zich niet zonder bezwaar van de „historisch-literaire kritiek en verhandelingen” (ook over afzonderlijke werken), die in de derde afdeeling een plaats vinden, laten scheiden. Tot dergelijke bezwaren geven ook de verdere indeelingen aanleiding. Maar dit is inderdaad onvermijdelijk.

De afdeeling WERKEN, voorafgegaan door *periodieken* en *bibliographie*, behandelt achtereenvolgens de *verzamelde werken*, de *gedichten*, het *drama* en het *proza*, waarvan de beide laatste groepen elkander ook bij Goethe niet uitsluiten. Als bijzondere afdeeling zijn hieraan de

teekeningen — de reproductie's wel te verstaan in no. 3 van de „Schriften der Goethe-Gesellschaft” — toegevoegd.

De afdeling LEVEN vormt de hoofdmassa van den Catalogus; zij bevat ongeveer dertienhonderd titels, terwijl de eerste afdeling uit ruim vijfhonderd en de derde uit iets meer dan tweehonderd titels bestaat. Zij rubriceert in de eerste plaats d o c u m e n t e n als *dugboeken, brieven* — waarbij de groepeerings van vorsten tegenover andere stervelingen als Beethoven, Carlyle en Madame de Staël minder gemotiveerd s hijnt —, *gedenkschriften, gesprekken* en dgl.; in de tweede plaats geeft zij onder het hoofd l e v e n s b e s c h r i j v i n g *biographieën* en *biographisch detailwerk*, in hoofdzaak chronologisch gerangschikt; in de derde plaats levert zij onder het opschrift k a r a k t e r i s t i e k studie-materiaal over Goethe's verhouding tot den *godsdiens*t, de *wijsbegeerte*, de *ethiek*, de *psychologie*, de *aesthetica*, de *paedagogiek*, de *staatkunde*, de *geschiedenis*, de *volkskunde*, de *woordkunst*, de *plastiek*, de *toonkunst*, de *natuurwetenschap*, de *geheime weenschap* en het *bibliotheekwezen*. Hier ontbreekt de *vrijmetselarij*, die minder gelukkig in de voorafgaande onderafdeeling is verzeild: Goethe's verhouding tot geheime genootschappen als de Loge te Weimar is belangrijker als abstracte geestesrichting dan als concrete levensfactor.

De afdeling KRITIEK bevat, behalve de als inleiding genoemde *methodisch-philologische werken, algemeene verhandelingen* en *studie's over de afzonderlijke werken*, waarbij evenals in het corresponderend gedeelte van de eerste afdeling de *Faust-literatuur* de voornaamste plaats inneemt; de Faust-bibliotheek in Den Haag, die in dezen catalogus ongeveer tweehonderdvijftig nummers beslaat, is inderdaad een belangrijke collectie.

Natuurlijk is aanvulling mogelijk. Maar het kan niet de bedoeling van deze aankondiging zijn, een lijst van leemten samen te stellen. Uitbreiding en completeering is in hoofdzaak een finantieele quaestie. De nieuwe druk van het vierde deel van Goedeke's *Grundriss* is een onuitputtelijke bron van aanwijzingen tot completeering, terwijl de regelmatige uitbreiding zich op eenvoudige wijze laat aansluiten bij kritische overzichten over de nieuwste Goethe-literatuur, zooals geregeld door geleerden als Witkowski, Maync e.a. in de Germanistische tijdschriften worden gegeven.

Ik eindig derhalve de aankondiging van het werk, waarvoor ik aan Dr. Bijvanck en Dr. Ebbinge Wubben erkentelijk blijf, met de vraag: wanneer zal het mogelijk zijn, een dergelijk werk voor alle openbare bibliotheken van ons land samen te stellen? hoe lang zal de centrale catalogiseering van de officieele boekerijen in Nederland nog op zich laten wachten?

Amsterdam.

J. H. Scholte.

E. Brall, Lat. foris, foras im Galloromanischen (besonders im Französischen). Berlin, Mayer & Müller. 1918. (Pr. M. 4). (Diss. Berlijn).

Dit zorgvuldig bewerkte proefschrift geeft een uitvoerig en methodies overzicht van het gebruik van *foris*, *hors*, *defors* en *dehors* in het Frans, en van *foris* en *foras* in het Provençaals, voorafgegaan door een, op gegevens van de *Thesaurus* berustende, uiteenzetting van de functies en betekenissen van lat. *foris* en *foras*. Twee kwesties van meer algemene aard worden erin behandeld, n.l.

het verband tussen het prefix *for-* en germ. *ver-*, en de verandering van *f* in *h* in *dehors*.

In de eerste kiest de schrijver in hoofdzaak partij vóór de Latijnse oorsprong van het prefix, die o.a. door G. Paris tegen Baist (en Nyrop) is verdedigd. Wat de *h* van *dehors* betreft, zo licht hij een geestige, door Morf voorgestelde hypothese toe, volgens welke *defors*, regelmatig tot *deors* geworden, als het emfaties werd gebruikt vóór de *o* een „coup de glotte” heeft gekregen. Emfaties nu werd *dehors* vaak gebezigd in de zin van: „Er uit! weg!” De schrijver zou nog hebben kunnen aanhalen de door Nyrop, *Manuel du français parlé*², p. 54, gegeven voorbeelden: *fléau* (*fléau*), *géhant* (*géant*).

Groningen.

J. J. Salverda de Grave.

J. Greshoff, Latijnsche Lente. Opstellen en aantekeningen. (Fransche Kunst, onder redactie van P. Valkhoff, V). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1918. (Pr. f 1.75).

Dit werkje getuigt van grote belezenheid. In de inhoudsopgave vinden we o.a. studies vermeld over Léon Daudet, Emile Verhaeren, Pierre Hamp, Marcel Berger, Adrien Bertraud, Georges Duhamel, Rodin, Mirbeau, André Fernet, Henri (lees: *André*) Rouveyre¹), Bloy en Gide; daarnaast vele andere artikelen, waaronder een beschouwing over Franse en Duitse beschaving, Geloof in Frankrijk, Fransche literatuur in België, de Prix Goncourt 1917.

De heer Greshoff schrijft in zijn Woord vooraf: Dit boekje bevat een reeks dagbladartikelen zonder veel samenhang... Velen zijn geschreven à l'improviste en in de haast die het bedrijf ons soms als eerste eisch stelt." Het werkje heeft daardoor de frisheid, dikwijls het enthousiasme bij het neerschrijven der indrukken behouden; de schrijver spreekt met warmte over al die jongere schrijvers, wier literaire lente zulk een rijke zomer voor Frankrijk belooft te worden. De kompositie van dit boekje heeft evenwel door het gebrek aan samenhang geleden. Zo vinden we b.v. op blz. 42 zowel als op blz. 130, hier en daar zelfs met dezelfde woorden, een beschrijving van Jules Romains' Unanimisme; op blz. 69 en op blz. 78 verschijnt dezelfde zin over Mevrouw Verhaeren.

In enkele beschouwingen kan ik niet met de heer G. meegaan. De aanval op de fraaie bloemlezingen van de heer Walch, in 't biezonder op zijn *Poètes d'Hier et d'Aujourd'hui*, lijkt me niet billik. Ik zou kunnen volstaan met te verwijzen naar het afdoende Verweer van de heer Walch, verschenen in de *Telegraaf* van 14 Julie 1916, onder de titel *Een rectificatie*, indien dit artikel niet moeilijk te bereiken ware. *Poètes d'Hier et d'Aujourd'hui* is, zoals in het „avertissement” te lezen staat „une anthologie-revue, où figureront successivement, à côté de leurs aînés, les meilleurs poètes des nouvelles générations,” en moet dus niet beschouwd worden als een compleet overzicht der jonge franse dichtkunst. De samenstelling van een „salon des refusés” zou dus voorbarig zijn. De dossiers voor verscheidene andere dichters, waaronder de meeste dergenen die de heer G. mist, liggen gereed, en zullen een nieuw boekdeel vormen. Hiermede vervalt het grootste gedeelte der kritiek van

¹) Aan de inhoudsopgave moet toegevoegd worden: Henri Rousseau, blz. 171.

de heer Greshoff. Over de keuze van dichters en gedichten kan men lang twisten : dat is een kwestie van smaak. Maar een Paul Hyacinthe-Loyson is toch ongetwijfeld wat anders dan een „rijmziek polemicus”, en verdient, om de grote invloed die hij op het moderne franse Protestantisme uitoefent, ongetwijfeld opgenomen te worden.

Het enthousiasme van de heer G. voor Demolder' *Route d'Emeraude* kan ik niet delen ; de schildering van oud-Holland, in al te felle kleuren, doet vermoeiend aan, en brengt ons niet dichter bij het zieleleven der schilders van de zeventiende eeuw.

„Franse Kunst” doet een goed werk met deze propaganda voor het werk der jongere franse schrijvers. Moge dit boekje tot het sukses van haar streven bijdragen.

Groningen.

J. v a n d e r E l s t.

H. M. R. Leopold, De ontwikkeling van het heidendom in Rome. Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1918.

Met het allergrootst genoegen heb ik dit boek gelezen. Genoegen, in den besten, ruimsten zin genomen. Het boek heeft mij geboeid van het begin tot het eind en veel heb ik er uit geleerd dat mij onbekend was of wat ik was vergeten ; meer nog, dat ik al lang wist, of waarvan ik althans wel had gehoord, heeft nu pas waarde en beteekenis voor mij gekregen nu ik het met vele andere zaken van den zelfden aard zag in verband gebracht.

Wil men weten wat er nu eigenlijk in staat in dat zoo belangrijk en lofwaardig geschrift, dan moet men niet op den titel afgaan. Wij leeren er niet uit dat — als een bloem uit een knop of een boom uit een zaadje — uit het oude heidendom der Romeinen langs „natuurlijken” weg een godsdienst is gegroeid, die in alle eeuwen het angstig zoekend menschenhart vrede en rust kan geven. En gelukkig dat de Heer Leopold zelf niet tracht ons zoo iets te leeren, zoo iets onwaars en onzinnigs. Het Christendom heeft zich niet „ontwikkeld” uit vroegere godsdienst-vormen, het is aan de menscheid *geopenbaard*. Waarom zouden wij schromen dat oude, alles afdoende woord te gebruiken ?

Een veel betere titel van ons boek zou zijn : „de lotgevallen van het heidendom in Rome.” En die lotgevallen worden ons omstandig en duidelijk verhaald. Toch kan men ze in een korte formule samenvatten : „in den beginne was er een losse bijeenvoeging van twee godsdiensten, dien van afzonderlijk levende bergbewoners en dien van een boeren-stad, en met die dualistische eenheid is eeuwen lang gebeurd wat wij in het vermaarde hoofdstuk over de Christenen in onzen Tacitus lezen : (*Romam*) *cuncta undique . . . confluent celebranturque*, niet alleen *atrocia aul pudenda*, als Bacchanalia en Cybedienst maar ook ernstige en achtungwaardige pogingen als Grieksche filosofie, Orphisme, Pythagoreïsme en andere mystiek.”

Al die elementen, die ten slotte de weinig samenhangende veelheid van het heidendom te Rome hebben gevormd, worden ons, gelijk ik reeds zeide, omstandig en duidelijk beschreven. Het zou mij moeielijk vallen te beslissen welk onderdeel van het boek mij het best geslaagd voorkomt, ze staan ongeveer alle op hetzelfde hoge peil. Toch wil ik op een paar onderdeelen de bijzondere aandacht vestigen : de verklaring van Caligula's

„waanzin” uit zijn Aegyptische neigingen en bevelingen, de gevoelvolle woorden aan Marcus Aurelius gewijd, de geestige verklaring van al die voorstellingen op de Igeler zuil, die den oppervlakkigen beschouwer slechts zinledige versieringen toeschijnen, de (vooral in 't eerste gedeelte) uitnemende beschrijving van den invloed van maatschappelijke toestanden op den Romeinschen godsdienst, en (misschien wel boven alles) de uiteenzetting der filosofie van Plotinus.

Wat in dit alles nu eigen vinding van den geleerden schrijver is, kan, wie wil gemakkelijk nagaan : we worden met groote nauwgezetheid verwezen naar bronnen en voorgangers. Doch slechts weinigen zullen dat *willen* nagaan, want wat des schrijvers onvervreemdbaar eigendom is, dat is het boek in zijn geheel genomen. Wat hij ook van elders moge hebben ontleend en vlijtig bijeengegaaard, hij heeft er het merk op gedrukt zijner persoonlijkheid ; dat blijkt o.a. uit de, vooral in 't eerste gedeelte, veel voorkomende gemeenzame termen, waaraan sommige lezers misschien aanstoot zullen nemen, maar die voor mij een sprekend bewijs zijn dat de schrijver leeft in zijn onderwerp en er *schik in heeft*.

En die persoonlijkheid is die van een artist, die blijkbaar veel over kunst heeft nagedacht en veel met artiesten verkeerd. Ook is hij, wat hier van zeer veel belang is, door en door tehuis in Rome en Italië, en gevoelt innig en hartelijk voor *de* wereldstad en haar heerlijk land.

Ten bewijze dat ik het boek nauwkeurig gelezen heb maak ik attent op één foutje : de Scipio van pag. 45 is niet de veroveraar van Karthago, maar de *oudere* Africanus.

Met een hartelijk gemeend eeresalut aan den Heer Leopold wil ik deze aankondiging besluiten. Moge zijn kostelijk boek vele lezers vinden ! Het is een boek, dat door mannen van het vak zeker hoog gewaardeerd zal worden en waarvan de lezing aan alle beschaafden een edel genot kan schenken. Mocht het eens in een goede Fransche vertaling het licht zien ! 't Is voor den roem onzer philologie te wenschen dat het ver buiten ons beperkt taalgebied gelezen wordt.

Leiden.

J. J. H a r t m a n.

SCHOOLBOEKEN.

M. Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen. Kleine Wereldgeschiedenis van ± 1700 tot onze dagen, met 18 kaartjes. Groningen—Den Haag, Wolters. 1918. (Pr. f 2.75).

Bij een dergelijk werkje, dat voor het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs bestemd is, komt het in de eerste plaats aan op eene goede keus uit de massa der gebeurtenissen, op duidelijkheid en levendigheid van voorstelling. Aan deze eischen voldoet het boek wel. De 18de eeuw is iets beknopter, de 19de iets uitgebreider behandeld, wat met het oog op de belangrijkheid van het laatste tijdperk voor hen, die met de op deze wijze verworven kennis het leven moeten ingaan, verdedigbaar is. Om te doen uitkomen, wat de schrijver als hoofdzaken en wat hij als bijzaken beschouwt, maakt hij gebruik van groote en kleine letters. M. i. staat er in de laatste te veel ; soms wordt er een geheele § (zie blz. 54 en 155) in afgedrukt. Over het algemeen is het boek onderhoudend geschreven. De politieke stroomin-

gen zijn duidelijk aangegeven; in de verwickelingen tusschen de verschillende machten is de samenhang steeds gezocht; belangrijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over de Oostersche Kwestie, het Gele Gevaar, de koloniale politiek en de wereldpolitiek na 1870. In het laatste hoofdstuk valt op te merken, dat de wording der entente eerder wordt behandeld dan die van de tripp e alliantie, waardoor de chronologische orde is omgekeerd. De oeconomische invloeden en de geestelijke stroomingen komen goed tot hun recht. De inleidende afdelingen, die over rationalisme, verlichting, de leer der physiocraten, den modernen tijd enz. laten zich zeer goed lezen. De schrijver verwerkt de stof, die hij behandelt zelfstandig; invloed van bekende handboeken is hier en daar merkbaar, maar van slaafsche navolging is geen sprake.

Enkele malen ontmoet men eene minder gelukkige uitdrukking. Zoo waar ministers als Aranda, Pombal, Struensee en Turgot Verlichte Despoten genoemd worden (blz. 33), terwijl men zou verwachten, dat als zoodanig alleen vorsten kunnen worden aangeduid. Op enkele punten zou men aanvulling wenschen. Bij de regering van Friedrich Wilhelm I van Pruisen mist men eene vermelding van de kolonisatie der woeste terreinen in zijn gebied (blz. 44). Bij de uiteenzetting van de beginselen der partijgroepen, die zich in het begin der fransche revolutie vormden, wordt de club der Cordeliers niet besproken (blz. 75). Onder de oorzaken tot verwijdering tusschen Napoleon en Alexander I treft men niet aan de ontrooning van het huis Oldenburg (blz. 112). Bij den aanslag op Napoleon III door Orsini gepleegd, worden de brieven, die deze aan den Keizer richtte, hetzij uit eigen beweging, of op initiatief van anderen, niet vermeld (blz. 180). De directe aanleiding tot de oorlogsverklaring door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika aan Spanje in 1898 wordt niet aangegeven (blz. 237 en 242). Enkele woorden hadden kunnen gewijd worden aan de geschiedenis der Zuid-Amerikaansche staten en van Mexico in den laatsten tijd. Voor de gebeurtenissen in Zuid-Afrika was de moord op Pieter Retief en de zijnen in Natal en de verwerving van West-Griqualand door Engeland in 1871, waardoor de Oranje-Vrijstaat Kimberley verloor, van belang geweest om te vermelden.

Al zijn misschien meer dergelijke opmerkingen te maken, men moet toegeven, dat weinig wat van wezenlijk belang voor het gestelde doel is, over het hoofd gezien is. Enkele malen ontmoet men eene verkeerde schrijfwijze als Tartaren voor Tataren en Sedan voor Sedan. De kaartjes geven eene goede toelichting tot den teks.

Arnhem.

S. P. Haak.

Van *Kaegi's Grieksche Grammatica*, bewerkt door Dr. P. V. Sormani is bij P. Noordhoff te Groningen de vierde druk verschenen. De prijs is f 2.50, geb. f 2.90. Bij dezelfde uitgever zag de tweede druk het licht van *Petites Poésies pour Jean et Jeanne, recueillies par H. et M. du Crocq*. Het boekje is het derde nummer van een serie Franse leesboekjes met aantekeningen, en kost f 0.65, geb. f 1.—.

Onze redactie ontving herdrukken van de volgende geschriften: E.-E.-B. Lacomblé, *François Coppée, Contes choisis* (5e éd. pr. f 0.75, geb. f 1.—); G. Le f-

tertstra, *Taal oefeningen voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* (7e dr., pr. f 1.30, geb. f 1.50); L. P. H. Eykman and C. J. Voortman, *Florence Montgomery, Misunderstood* (The Gruno Series IV, 4e ed., pr. geb. f 2.25); P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor schoolgebruik*, Dl. I (46^e dr., pr. f 1.75, geb. f 2.—) en II (11^e dr., pr. f 2.—, geb. f 2.25); A. de Froe, *Oefeningen bij de Kern der Engelsche Spraakkunst* (4^e dr., pr. f 1.10); A. L. de Bont, *Kleine Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis (ook voor het Handelonderwijs)* (2^e dr., pr. f 2.25, geb. f 2.75). Allen uitgegeven door de firma P. Noordhoff te Groningen.

Van het bekende werk van J. M. Vos, *Van Oude Tijden tot heden* (Groningen, Noordhoff, 1918), verscheen de 15de druk, herzien door J. E. Dijkstra.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XIII, 1: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat”. — N. v. Wijk, Opmerkingen over taalkundig nationalisme en internationalisme. — J. v. d. Elst, De hervorming van de Ned. versbouw. Kritiese beschouwing van enige oitaton. — J. J. le Roux, Het onderspit delven. — Dez., Het lidwoord „die”. — G. A. Nauta, Nog iets over „een”. — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLII, 2-3: M. Förster, Kleine mittlengl. texte. — B. Münz, Shakespeare als philosoph. — Dez., Zwei Shakespeare-studien. — R. Mothes, Das Flugwesen u. d. neuengl. wortschatz. — H. Lange, Chaucers „Myn aoutour called Lollius” u. d. datering des Hous of Fame. — Dez., Über die farben könig Richards II von England in ihrer beziehung zur Chaucer-dichtung, II. — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortföschung. — M. Förster, Zu den Erfurter pflanzennamen.

Bibl., XXIX, 8: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 19-21. — Dez., Zum nordhumbr. Liber Vitae. — F. Holthausen, Zu dem me. gedichte „De arte lacrimandi”, II. — Dez., Beitr. zur engl. wortkunde, II.

9: F. Holthausen, Die Geschichte von Martin Waldeck in W. Scotts „The Antiquary”. — Dez., Zu alt- u. mittlengl. denkmälern, 1-3.

10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 22 — 26.

11: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 27-30.

12: F. Holthausen, Zum älteren engl. Drama, 1-2. — M. F. Mann, Die Gesch. v. Martin Waldeck in W. Scotts „The Antiquary”.

Hist. Zeitschrift, 119, 2: Dvořák, Idealismus und Realismus in der gotischen Skulptur und Malerei. — Freitag, Entwicklung und Katastrophe Martin Luthers. — Mizolle (Stählin, Zur Beurteilung der russischen Geschichte).

Studiën, XCI, Febr.: Is. Vogels, De kracht der Organisatie. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische S i k t f, II. — L. P. P. Franke, Edmond Rostand. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel. — L. v. Miert, Canisius-poretten. — L. Steins Bisschop, Joseph Gratzy. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, *Universiamus*: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 1 (Erkes). Wensinck, *Semitic rites of mourning*: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 1 (Schwally).

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f1.50.

Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

FRANSCH KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKH OFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f1.75.
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylen. Gecart. f1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel,
door C. P. van Rossem. Gecart. f1.60.
- VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen.
Gecart. f1.40.
- IX. Idem II. Idem Gecart. f1.40.
- X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier.
Gecart. f1.95.
- XI. Charles Fégu, door Jan van Nylen.
Gecart. f1.60.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ.
te LEIDEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXVII

IRENÆUS II.

Weerlegging en Afwendung
der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)

II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f1.25. Bij intekening op de serie draagt de prijs f1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te Leiden.

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f6.50

Geb. f7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertaten, enz. prijsopgave en letterproof aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U, te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang.

N°. 7.

April 1919.

Stählin, Editionstechnik (Roos).
De Groot, Untersuchungen z. byzantini-
schen Prosarhythmus (Hesseling).
Dez., A Handbook of antique Proserhythm
(Hesseling).
Ziegler, Ciceronis de Re publica libri
(Boas).
Van Wageningen, Seneca's Phaedra
(Hartman).

Dez., Seneca's Phaedra vertaald (Hartman).
Van 't Hoog, Anthonis de Roovere (J. A.
N. Knuttel).
Boer, Korte Deensehe Spraakkunst (Beets).
Mittel. aus der königl. Bibliothek, III-IV
(Sneyders de Vogel).
Bernt u. Burdach, Der Ackermann aus
Böhmen (Gorris).

Schoolboeken:
Jacoby. Anthologie aus den Elegikern der
Römer, I-II (Enk).
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven
I-II (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

O. Stählin, Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkriti-
scher Ausgaben. Völlig umgearbeitete 2e Aufl. Leipzig-Berlin,
B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2, geb. 2.80, + 30%).

In het nummer van Juni 1911 van het *Museum* schreef ik een woord van warme aanbeveling voor Stählin's werk, dat, als „Sonderabdruck“ uit de *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, in 1909 verschenen was. Nu er een tweede, veel vermeerderde, druk van is uitgekomen, kan ik die aanbeveling slechts herhalen. Wie voornemens is, eene critische uitgave van een classiek auteur te bewerken, mag aan dit boekje niet achteloos voorbijgaan: zoo weldoordachte, op groote praktische ervaring gebaseerde en met voorbeelden verduidelijkte raadgevingen worden er in gegeven, dat het de catechismus dient te worden van iederen editor.

De indeeling van Stählin's werk is ongewijzigd gebleven. Evenals in den eersten druk behandelt de schrijver, na eene inleiding, in zijn eerste hoofdstuk de voorbereiding tot de uitgave, waarbij achtereenvolgens ter sprake komen het gebruik, dat de editor moet maken van vroegere uitgaven en van de oudere literatuur over den uit te geven auteur, ook wanneer zij eventueel ongedrukt gebleven mocht zijn, verder het met vakgenooten te plegen overleg, ten einde te voorkomen, dat twee hetzelfde werk doen, vervolgens het opzoeken, zichten en collationeeren der handschriften, het vaststellen van hunne onderlinge verhouding, de recensio van den text en de inrichting van het voor den drukker bestemde manuscript. In het tweede hoofdstuk, over het drukken der uitgave, worden behandeld de inrichting van het titelblad en van de inleiding, de vragen, die zich bij den druk van den text voordoen (keuze der letters, textcritische teekens,

alinea's, interpunctie enz.), het gebruik, dat van de randen gemaakt moet worden, en de inrichting van den apparatus criticus, tenslotte de vervaardiging der registers. Vooral in dit tweede hoofdstuk zullen misschien aan sommigen enkele der besproken quaesties (b.v. die over de text-critische teekens in den text) van weinig belang voorkomen, doch eene dergelijke opvatting is m. i. onjuist. Het is immers de plicht van hem, die eene uitgave bewerkt, het gebruik daarvan zoo gemakkelijk mogelijk te maken, niet slechts voor wie de editie van begin tot eind wil dóórwerken, maar ook voor wie haar slechts op bepaalde plaatsen wenschte na te slaan, en om aan dien plicht te kunnen voldoen, moet de editor zich rekenschap geven van al die schijnbaar onbelangrijke vragen, die Stählin hier met groote kennis der praktijk bespreekt. Uit den aard der zaak zijn de meeste zijner adviezen niet nieuw, en gelukkig voldoen vele uitgaven in meerdere of mindere mate aan de door hem gestelde eischen, maar het was een nuttig werk, deze duidelijk te formuleeren en in een systematisch geheel te brengen.

Terwijl, zooals ik zeide, de opzet en indeeling van het werk onveranderd zijn gebleven, blijkt bij vergelijking met den eersten druk, dat bijna elke paragraaf grootere of kleinere uitbreiding heeft ondergaan. Als voorbeeld wijs ik er op, hoe de schrijver nu nog meer dan vroeger nadruk legt op de wenschelijkheid, zich photographiën te verschaffen althans van de voornaamste handschriften, die men dan telkens weer kan raadplegen. Door de wit-op-zwart-methode is men nu in staat, op veel goedkoopere wijze aan dezen wensch te voldoen dan vroeger mogelijk zou zijn geweest. De schrijver geeft den raad, als men de foto's niet meer noodig heeft, ze aan eene inrichting te schenken, die zich de verzameling van handschriften-photographiën ten doel stelt, zoodat ze ook later aan anderen van nut kunnen zijn, een denk-

beeld, dat ongetwijfeld toejuicing verdient. In Duitschland hebben twee bibliotheken te München zich voor de verzameling en bewaring beschikbaar gesteld. In ons land zou als verzamelplaats voor photographiën van handschriften van *classieke* auteurs, zeker die bibliotheek de voorkeur verdienen, die hier verreweg de belangrijkste verzameling van Grieksche en Latijnsche handschriften bezit, nmlk. de Leidsche.

Eene andere belangrijke toevoeging tot den ouden druk is die, welke de schrijver op blz. 35 v. maakt over het nut van het gebruik van den spiegel, wanneer ten gevolge van vochtigheid de letters van eene pagina van een handschrift onleesbaar zijn geworden en op de volgende bladzijde zijn overgedrukt: dan is daàr soms het *spiegelbeeld* ervan nog te ontcijferen. Ook kunnen op deze wijze soms nog bij handschriften, die ernstig van vocht geleden hebben, schriftsporen, die tot dusverre tot misverstand aanleiding gaven, herkend worden als niets anders dan doorschemerende letters van de achterzijde van het blad.

Verwezen zij verder naar de in dezen druk toegevoegde belangrijke uiteenzetting op blz. 38 v. over het al of niet wenschelijke van de opneming van conjecturen in den text.

Doch niet slechts heeft de schrijver zijn werk uitgebreid, hij is er ook niet voor teruggedefind, hier en daar zijne meening te wijzigen, en hij geeft dus op sommige punten een ander advies dan vroeger. Deze veranderingen zijn m.i. zonder uitzondering verbeteringen. Zoo, waar hij blz. 67 v. adviseert, de cijfers 5, 10, 15, enz., die het aantal regels op iedere bladzijde aangeven, op den binnensten rand der pagina, de cijfers voor hoofdstukken en paragraphen op den buitensten rand te plaatsen. Deze manier is veel duidelijker dan de vroeger aangeradene, om op elke bladzijde de cijfers voor de regels steeds op den linker-rand, die voor capita en paragraphen steeds rechts te plaatsen. Toe te juichen is het ook, dat de schrijver nu niet meer den editor adviseert, voor voorrede en apparatus criticus zijne moedertaal te gebruiken, maar terugkeert tot het gebruik van het beproefde Latijn. In die taal heeft zich daarvoor in den loop der eeuwen eene vaste terminologie gevormd, die voor iedereen, van welken landaard ook, zonder moeite begrijpelijk is, en die niet zoo gemakkelijk in moderne talen kan worden nagevolgd. Zoo ergens, dan heeft hier het Latijn reden van bestaan.

Dat het boek van Stählin in eene leemte voorzag, blijkt reeds hieruit, dat er in betrekkelijk korten tijd een nieuwe druk van noodig was: het voorbericht is gedateerd Juni 1914. In den handel gebracht is het werk echter eerst in het voorjaar van 1918: de firma Teubner heeft blijkbaar met de uitgave betere tijden willen afwachten, maar heeft ten slotte het wachten opgegeven. Het is te hopen, dat, als buiten onze grenzen de wetenschappelijke arbeid straks zijne rechten geheel hervat — stilgestaan heeft hij nergens —, de lessen van Stählin bij ieder, wien zulks aangaat, ook buiten Duitschland, behartiging zullen vinden. Zij verdienen dit ten volle.

Groningen.

A. G. R o o s.

A. W. de Groot, *Untersuchungen zum byzantinischen Prosarhythmus* (Prokopios von Cäsarea), mit fünf Tabellen. Groningen, K. L. Noording. 1918.

Dez., *A Handbook of antique prosorhythm I* (history of greek

prose-metre. Demosthenes, Plato, Philo, Plutarch and others; bibliography, curves, index). Groningen-the Hague, J. B. Wolters. 1918.

Het eerste van deze beide geschriften is te beschouwen als een voorproef van hetgeen het handboek, vooral in het tweede deel, zal bevatten; het werd in 1915 geschreven en was bestemd om in de *Byzantinische Zeitschrift* te worden opgenomen. Door de oorlog is het verschijnen van dit tijdschrift tot heden verhinderd; daarom liet de schrijver zijn opstel als afzonderlijke uitgave het licht zien. Een bespreking van hetgeen de heer de Groot wenst te onderzoeken, en van de wijze waarop hij dat heeft gedaan, kan de twee hier aangekondigde uitgaven als een geheel beschouwen.

Over metries proza is in de laatste dertig jaar met grote ijver geschreven, en voor zover de onderzoekers tot enigszins scherp geformuleerde gevolg rekkingen kwamen, is hun werk met even groot scepticisme door hun kollega's ontvangen. Die twijfel was, gelijk de heer de Groot aantoonde, gerechtvaardigd. De methode die men volgde liet veel te wensen over, de eigenaardigheden die men vaststelde, en waarop men zelfs steunde bij 't maken van verbeteringen in de tekst, bleken zeer los te staan, al verklaarden sommigen, b. v. Zielinski, dat zij „felsfest" waren. Beroemde philologen, als Blass en von Wilamowitz, kwamen tot konklusies van verstrekkende betekenis op grond van een zeer eenzijdig of onvolledig onderzoek. De hoge waarde van de Groot's werk, waardoor het ongetwijfeld een vastere basis aan de gehele studie van het Griekse kunstproza geeft, ligt m.i. hierin dat het de fouten der voorgangers heeft aangewezen en tevens een nieuwere, betere methode voorstelt en toepast. De schrijver erkent zelf dat nog heel wat studie nodig is eer het onderzoek, zoals hij het instelt, zijn beste vorm en daarmee alle te verwachten resultaten heeft bereikt.

De eerste onderzoekers van het metries proza leden aan clausulomanie. Niet alleen dat zij dikwels de zinsneden vrij willekeurig bepaalden, maar zij bestudeerden gewoonlijk uitsluitend de metriese eigenaardigheden van de laatste woorden van elke zin of van elk zinsdeel, zonder zich af te vragen of die eigenaardigheden ook te beschouwen waren als verbindingen die een bepaald schrijver in zijn gehele werk, aan 't begin, 't midden en 't einde der zinnen, bij voorkeur gebruikt, en ook zonder er voldoende rekening mede te houden dat uit de aard der Griekse taal (de betrekkelijke frekwentie van lange en korte lettergrepen, in later tijd van beklemtoonde en niet betoonde sylben) de talrijkheid van verschillende serieën volgde. Het gebrekkige van deze methode heeft menig filoloog wel gevoeld, maar dat gevoel leidde of tot een algemeen scepticisme, zich tevreden stellend met het vage „de Ouden hadden een fijn orgaan voor numeri, ook in proza", of wel tot een verbetering die onvolkomen moet heten omdat zij niet voldoende rekening hield met het karakter van het oudgriekse proza. Dit laatste geldt van Thumb, die bij zijn interessante behandeling van het vraagstuk in de bewerking van Brugmann's *Griechische Grammatik*, b'z. 666, de methode volgde van zijn kollega te Marburg, de psycholoog Marbe, die tot uitgangspunt nam een moderne taal, waarin zelden twee of meer aksenten onmiddellijk op elkaar volgen, terwijl een opeenvolging van verschei-

dene lange sylben in het Grieks niets buitengewoons is. Een woord als het voor enige jaren in onze schrijftaal aangeprezen *werkloos* (naast *werkeloos*, de enige vorm die een Nederlander in ongebonden taal uit de mond wil), blijft een dood woord, maar drie of meer lange lettergrepen achterelkander (b. v. ἀνθροῦπων) leverden voor een Griek niet 't geringste bezwaar op.

Hoe de heer de Groot te werk gaat, moge uit een paar voorbeelden blijken. Hij begint bij de principiële vraag: is er inderdaad een scherp te omschrijven rytme in 't klassieke proza, een telkens terugkomende voorliefde voor een bepaalde afwisseling van lang en kort? Om dit te uit te maken nam hij van verschillende schrijvers stukken, ieder 1000 lettergrepen lang; hij telde uit elke groep van 1000 sylben de twee korte sylben waartussen of geen andere lettergreep of een of meer lange sylben zich bevinden. Zo verkreeg hij b. v. voor Thucydides en Plutarchus twee lijsten, waaruit o. a. blijkt dat een opeenvolging van twee korte bij Thucydides 180, bij Plutarchus 237 malen voorkwam. Is dit toeval? Zouden de volgende 1000 sylben niet een ander resultaat kunnen opleveren? Om zeker te zijn telde de schr. niet alleen de 1000 sylben die 't hoofdvorm van zijn onderzoek vormden, maar van elke schrijver 12 zulke groepen, en bij vergelijking bleek de verhouding die in de eerste groep gevonden was ook in de andere groepen aanwezig. De oorzaak van het veelvoudig voorkomen van een bepaalde opvolging kan natuurlijk van verschillende aard zijn: 't kan een bewust zoeken naar een bepaald rytme wezen, 't kan samenhangen met de keus van woorden en partikels die de talrijke vorm vertonen, maar in beide gevallen is toch een zekere toonval ontstaan die de ene schrijver van de andere onderscheidt. Zo vermijdt Demosthenes de tribrachys en heeft hij niet (gelijk Norden beweert) een voorkeur voor cretici, maar voor dactyli en choriamben; voor de *Leges* van Plato is een opeenvolging van korte sylben kenmerkend, waardoor het metrum zich b. v. onderscheidt van dat der *Respublica*: zie daar de reden, zegt de schrijver, waarom Plato in zijn latere werken zo dikwels uitdrukkingen gebruikt als κατὰ τὸ δυνατόν, μέχριτερ, καθάπερ enz., waarom hij τινὰ τρόπον en niet τρόπον τινὰ zegt, enz.; bij Plutarchus vindt men veelvuldig een lange tussen twee korte sylben (—) en zelden een opeenvolging van lange lettergrepen. Die neiging is voor hem karakteristiek, en zij komt niet voor in de *Consolatio ad Apollonium* die op zijn naam staat. De Groot meent dat de echtheid van verschillende stukken der *Moralia* hieraan getoetst kan worden. Waar nu de bedoeling duidelijk is om, 't zij door het gehele werk, 't zij alleen in de clausula bepaalde metriese verbindingsen te doen uitkomen, kan men van metries proza spreken; bij een schrijver als Thucydides, bij wie zulk een bedoeling niet valt waar te nemen, vindt men (hoe ingewikkeld zijn stijl moge zijn) in *dit* opzicht „artless and natural prose” (blz. 24).

Om uit te maken of een schrijver een bepaalde vorm verkiest voor de clausula, wordt door de Groot eerst vastgesteld hoe talrijk die vorm in de gehele zinsbouw voorkomt, daarna wordt de frekwentie in de clausula onderzocht, en bij het opmaken van de verhouding tussen die twee getallen wordt rekening gehouden met de waarschijnlijke fout die in zulk een bepalen van het per-

centage is gelegen. Die waarschijnlijke fout wordt berekend door gebruik te maken van de voorschriften der kansrekening, een onderdeel van de wiskunde waarmee ik zo weinig vertrouwd ben, dat ik in deze de beschouwingen van de schrijver, en de resultaten waartoe hij komt, nauweliks kan volgen en in 't geheel niet beoordelen.

De uitkomsten van het nauwkeurig en veelzijdig onderzoek zijn eigenlijk in hoofdzaak neergelegd in de tabellen en grafiese voorstellingen („curves”); de inhoud zou alleen door een wijdlopijg omschrijving zijn weer te geven en dan nog weinig indruk maken, vergeleken bij het beeld dat cijfers en heffing of daling van lijnen vertonen.

Voor de studie van het metries proza is misschien geen periode belangrijker dan die waarin de klinkers geheel of zo goed als geheel isochroon waren geworden. Hoe en waardoor dat geschied is, zouden wij misschien alleen kunnen begrijpen als wij een even duidelijke voorstelling ons konden vormen van het antieke aksent als de proefondervindelijke klankleer ons van lieverlede doet krijgen in zake het aksent van het tegenwoordige Grieks. Pernot heeft aangetoond dat dit niet in hoofdzaak een „dynamies” aksent is, maar veeleer een verbinding van verhoging van toon met verlenging van duur, een ontdekking die zich goed laat verenigen met de opmerking van de Groot dat in 't latere Grieks gevonden wordt „a certain connection between long syllables and accented ones”, en die misschien bij kan dragen tot de verklaring van Plutarchus afkeer van vele op elkander volgende lange sylben. Plutarchus toch, al is zijn prosametrum kwantitatief, leefde in een tijd waarin de klinkers waarschijnlijk niet meer de kwantiteitsverschillen met de vroegere absoluutheid hadden bewaard; in het gesproken woord zal, naar de onderzoekingen van Hatzidakis, reeds toen de isochronie grote vorderingen hebben gemaakt. Zou hiervan geen invloed zijn uitgegaan op de schrijvers? Mij dunkt, dat is waarschijnlijk, zelfs wanneer men aanneemt dat nog in de tweede en derde eeuw van onze jaartelling bij voordrachten de kwantiteit der vokalen in acht werd genomen. Dat dit laatste geschiedde, maar tevens dat het niet altijd gebeurde, blijkt uit het verhaal van Philostratus omtrent de rhetor Pausanias (een Kappadociër) aan wie men verweet dat hij de kwantiteit verwaarloosde en di; daarom vergeleken werd bij een kok die een kostbare schotel slecht toebereide (*Vitae Sophistarum* II, 13).

Over 't ontstaan van 't nieuwe rytme, dat naar 't aksent zich regelt en in 't gehele Byzantijnse kunstproza heerst, zal het tweede deel ons waarschijnlijk nog veel wetenswaardigs mededelen. Nu vernemen wij reeds dat het vermoedelijk een imitatie is van 't kwantiterende metrum, waarbij 't aksent de vroegere lengte verving, een overgang die, gelijk ik zeide, door Pernot's onderzoekingen begrijpelijk wordt gemaakt. Ook over 't metrum in Prokopius, waarbij 't aksent de regulator is, horen wij interessante dingen, die verklaren waarom deze historicus bij zijn navolgen van Thucydides zo dikwels de woorden van plaats deed veranderen; hier komt 't vooral aan op een juiste kennis van 't nieuwgriekse aksent, dat van proparoxytona die door een enclitica

gevolgd worden, oxytona maakt, partikels als enclitica behandelt enz.

De mededelingen die de grammatici en rhetoren der Oudheid ons over het metrum in het proza hebben nagelaten, bleken zeer dikwels in strijd te zijn met de uitkomst van de tellingen door de schrijver ondernomen. Geleerden die de uitspraken der antieke schrijvers tot uitgangspunt van hun beschouwingen hebben genomen, zijn tot hypothesen gekomen die door de nog heden te controleren feiten worden gelogenstraft. Blijkbaar hebben de oude rhetoren de natuurlijk zeer subjectieve en van vele bijomstandigheden afhankelijke indruk weergegeven, die de voordracht uit eigen of uit anderer mond op hen maakte; van systematies onderzoek schijnt geen sprake te zijn geweest, even weinig van scherp geformuleerde regels die de schrijvers zich stelden.

Het werk van de heer de Groot is bijzonder fraai uitgevoerd en zeer onderhoudend geschreven. Zijn boek is verdeeld in negen „lectures”. Gemoeidelijk vertellend doet hij ons vergeten dat wij eigenlijk door een menigte cijfers, door een opeenhoping van streepjes en boogjes ons moeten heenslaan om zijn betoog te volgen; als wij het daarna nog eens overzien, doet het gezicht van al die grafiese middelen ons er over verwonderen dat de zware lektuur geen ogenblik verveling heeft veroorzaakt. Zou dat niet komen omdat de schrijver ons duidelijk laat gevoelen welke vraagstukken van allerlei aard, vooral ook kwesties van aesteties karakter, in 't nauwste verband staan met de becijferingen die oppervlakkige of haastige mensen „dor” noemen, en waarvan zij 't geringschatten gaarne aanzien voor 't kenmerk van een poëties gemoed?

De methode door de heer de Groot gevolgd kan natuurlijk ook toegepast worden op tans levende talen, in casu op 't Nieuwgrieks. Ik geloof zelfs dat een moderne taal nog vaster resultaten bij het bepalen van een methode kan opleveren. Hier kan men aard en plaats van aksent en duur zelfstandig onderzoeken; men behoeft er niet naar te gissen of een schrijver zich bewust is van voorkeur voor zekere verbandingen; tal van eigenaardigheden die bij het op schrift brengen verloren gaan kan een geoefend oor waarnemen. Hoeveel verrassends wordt ons niet geopenbaard als we een schrijver die we uit boeken hebben leren kennen, zijn werk horen voordragen!

Behandeling van nieuwgrieks proza zou vergelijking uitlokken met het aksentuerend metrum van het latere Grieks, en zo wellicht leiden tot de verklaring van het ontstaan der versus politici, waarover de geleerden het nog altijd niet eens zijn . . . . Doch al deze wensen en verlangens worden onbescheiden, als men denkt aan het vele dat de schrijver ons nu reeds heeft gegeven.

Leiden.

D. C. H e s s e l i n g.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Fasc. 39. **De Re Publica Librorum VI quae manserunt** recogn. K. Ziegler. Lipsiae, Teubner. 1915 (doch verschenen in 1917). (Pr. M. 2, geb. M. 2.25).

In vreedzamen internationalen wedijver was voor het uitbreken van den oorlog in verschillende landen een nieuwe uitgave van Cicero ondernomen: in de Oxfordse serie verschenen voornamelijk de Orationes (hoofdzakelijk uitg. door Clark), daarnaast de Epistulae (Pur-

ser) en eenige deelen der rhetorische geschriften (Wilkins), in de Coll. Scr. Vet. Upsaliensis de Epistulae (Sjögren), terwijl de Teubneriana met het plan van een uitgave in 50 fasciculi voor den dag kwam, waarin de taak, die C. F. W. Müller tot dusver bijna geheel voor zijn rekening had genomen (alleen de op. rhetorica waren van den meer door zijn Catullus bekenden G. Friedrich), op de schouders van niet minder dan 13 medewerkers kwam te rusten. Van eenige fasc. der op. rhet. en philos. dezer serie, welke de redactie mij verzocht aan te kondigen, vermeld ik alleen met een enkel woord de *finibus* van Th. Schiche (1915), de *inventione* van E. Stroebel (1915), *Calo* en *Laelius* van K. Simbeck (1917), de *natura deorum* van O. Plasberg (1917), *Tusculanae* van M. Pohlenz (1918), en wijd een uitvoeriger bespreking aan K. Ziegler's uitg. der *Republiek*, de eerste uitgave, die na Mais editio princeps (1822) en volgende uitgaven (e. t. 2. 1828, ed. 3. 1846) op een geheel nieuwe lezing van het Vaticaanse palimpsest (Vat. lat. 5757) berust.

Ziegler heeft zich aan het werk gezet ook ἀμελέτητος. Reeds in den winter 1906/7 had hij voor Skutsch, wiens leerling hij is, den text van een aantal plaatsen in het hs. onderzocht, en daarna heeft hij door zijn uitgave van Firmicus Maternus de errore prof. relig. (1908) bewezen, dat de uitgave van een auteur, die slechts in één en dan nog moeilijk leesbaar hs. overgeleverd is en waarvoor bijzondere palaeographische kennis wordt vereischt, bij hem in goede handen berustte. Zoo viel hem na den dood van Skutsch, wien aanvankelijk de uitgave der Republiek van te evertrouwd, deze taak te beurt.

Hij verklaart zelf (praef. p. XXVII), dat de moeizame opbouw tot een geheel uit de op zich zelf staande en de aaneengeschakelde fragmenten van het Vaticaanse palimpsest en uit de rijke neventraditie (de citaten bij de grammatici en de kerkvaders, — waarvan betrekkelijk weinige met den in het palimps. overgebleven text parallel loopen of dezen direkt aanvullen —, hunne niet woordelijke citaten en résumés, het Somnium Scipionis enz.) reeds geheel door zijn talrijke voorgangers, in het bijzonder echter door Kardinaal Mai, den ontdekker van het hs., verricht is. Zijn taak bestond in: 1) het verkrijgen van een definitieve voorstelling omtrent hetgeen in het oorspronkelijk hs. geschreven stond, vooral ook omtrent de werkzaamheid van den Corrector, die den door den 1en en den 2en librarius (— Ziegler heeft deze zelf onderscheiden en hun eigenaardigheden vastgesteld, vgl. praef. p. XI vgg. —) geschreven vaak zeer bedorven text naar den zelfden codex (niet naar een ander hs., praef. p. XX, Herm. 51, 268), dien de eigenlijke librarii gebruikt hebben, heeft verbeterd; 2) het hernieuwd nagaan der volgorde der oorspronkelijke pagina's van den cod. rescriptus, den inhoud der nog bestaande quaternionen en den omvang der lacunes, en dit alles den gebruiker zoo voor oogen te stellen, dat hij het raadplegen van Mais 2e of 3e uitg., in tegenstelling met alle andere uitgaven overbodig zou maken (praef. p. VIII vgg.). Hierin is Ziegler in alle opzichten geslaagd, zoodat wij, om met een kleine wijziging van Cicero's eigen woorden te spreken (de Rep. I. 15), *oculis ea cernere videmur aut tractare plane manu*. De nieuwe lezing van het hs. is werkelijk een prestatie. Een aantal kwesties van handschriftelijken en palaeographischen aard, waarvoor de reeds uitvoerige praefatio geen plaats bood, heeft Z.

intusschen behandeld in den *Hermes* 51, 1916, 261—272.

De behoefte aan een zorgvuldige herlezing van het hs. was sedert lang reeds gevoeld, men herinnere zich de *Sch. dae Vaticanae* 1860 p. 1—126 van onzen landgenoot du Rieu, die het eerst na Mai het handschrift zelf onderzocht. In 1908 heeft een Amerikaan, van Buren, een transcriptie van het hs. gegeven, maar zooals Ziegler aantoonde, volkomen onbruikbaar, al was het alleen daarom reeds, dat hij, met kleine letters liet drukken zoowel den text van den corrector als den in sommige gevallen werkelijk met kleinere letters geschreven oorspronkelijken text; nog afgescheiden van niet weinige mistastingen. P. Ehrle, de (vroegere) praefectus der Vat. Bibl., heeft daarnaast een photographische reproductie van het heele hs. voorbereid, waarvan de uitgave, naar ik meen, door het uitbreken van den oorlog is uitgesteld; doch tevens heeft hij deze photographieën aan Ziegler ten gebuike gegeven en hem bovendien toegestaan op twijfelachtige plaatsen het hs. zelf — of liever de losse folia van het thans uit elkander genomen hs. — te raadplegen: immers de Vaticana beschouwt deze bladen in dubbelen zin als een κειμήλιον, dat zelfs ten behoeve van een uitgever van den text niet dan in hoognoodige gevallen naar voren mag gehaald worden. Uit het materiaal van Ehrle — wien Ziegler zijn boek opdroeg — heeft deze de reproductie van twee photo's aan zijne uitgave kunnen toevoegen ter kenschetsing der hand van den 1en en van den 2en librarius, jammer dat daarop toevallig geen spoor der werkzaamheid van den — door Niebuhr en Halm gewraakten — corrector zich vertoont. De vele fouten van den text zijn voor een deel ontstaan bij het overbrengen van het kapitale in het unciaal-schrift (vgl. *Hermes* LI. p. 269). Ziegler heeft heel wat meer dan zijn voorgangers kunnen erueeren, vooral van het schrift van den corrector; vgl. praef. p. XIX, in het bijzonder zij zijn ontcijfering van de correctie van II. 51 p. 68, 15: *Socrates per ipse a te to illo in sermone in peripolitis* = περί πολιτείαις vermeld. Van enkele lastig te ontwarren bladzijden geeft hij praef. p. XXIII vgg. een kritisch toegelicht afschrift.

Verklaarbaar is het, dat wie een hs. als het onderhavige hanteert, aan den inhoud een, om zoo te zeggen, lapidair karakter toekent, en zelfs haar orthographische eigenaardigheden bij de constitueering van den text doet gelden. Een auteur echter, ons in slechts één hs. bewaard, was daarom nog niet uniek voor den librarius of diens corrector. Ziegler werpert hun schrijfwijze alleen, wanneer die nostra consuetudine aliena (p. XX) is, b.v. *saenatus*, zoo vaak de *Corr.*, *saeparatio*, jazelfs *opportunus* m. l. Nu schrijft hij echter I. 5 = p. 4, 10 *vinculum* met het hs., daarnaast eveneens met het hs. p. 29, 18 en p. 101, 6 *vinculum* (ook *saeculum* p. 86, 23), maar p. 25, 28 en 81, 22 eveneens *vinculum*, hoewel hier de *u* alleen van den Corrector afkomstig is; hier wijst reeds de overlevering (vgl. reeds Osann ed. 1847 ad I, 5) op den ouderen vorm zonder den anaptyctischen vocaal. Het heeft geen zin *imperium* en *imperium*, *comm-* et *comm-*, *comp-* en *comp-*, enz. voortdurend naar de willekeur van den librarius of den corrector in den text te plaatsen, omdat wij zelf beide vormen als normaal beschouwen. Van editoriaal standpunt zou er dan veel meer voor te zeggen zijn geweest ook de veel belangrijker *vulg. lat.* vormen een plaats in den text te gunnen, wat Z., omdat ze niet de gebruikelijke zijn, natuurlijk niet doet: ik bedoel

de herhaaldelijk voorkomende vormen *adque* en *adqui*, die, gelijk een door Z. zelf eerst met nauwkeurigheid aan het licht gebrachte correctie van een uitlating van den librarius (I 60, p. 35, 23: *ducebat adque cam consilio sedari volebat adde*) bewijst, ouder zijn dan het hs. zelf; verder p. 28, 23 *inuellis*, p. 35, 25 *liadines* (naast 38, 2 *libido*), p. 51, 9 *ad-cibit*, p. 51, 5 *collocabit* (= -vit), e.d. In den text zelf verdient een normale orthographie de voorkeur; de apparatus is de plaats, waar degeen, die dergelijke gegevens voor een onderzoek noodig heeft — en dat kan ik mij heel goed voorstellen — de orthographica behoort te zoeken.

Gaat met een vulgaire schrijfwijze een splitsing in woordvormen gepaard, dan wordt het probleem nog ingewikkelder. Moet men nu met Z. op grond van het hs. Cicero een pron. subst. interrogativum *quod* (p. 23, 11, p. 32, 11) en pron. subst. indefinitum *aliquid* (p. 28, 4) toekennen? (*Quod?* = *quid?* slechts in één hs. ad fam. 7. 5, 2 vgl. *Neue-Wag.* 3e dr. II. 448). Hoogstens is te vgl. Varro L.L. 5, 28, p. 10, 16 G.-Sch.: *amnis id flumen quod circuit aliquid*). Dat reeds Baiter *aliquid* in den text plautste, ware de vermelding waard geweest, ondanks de beknoptheid van den appar. Is het niet een praeposteria recensio p. 32, 11 met Halm het overgeleverde *quid* in *quod* te veranderen: *e tribus istis quid maxime probas?* — recte *quaeris quod* (*Corr.* *quid* maxime e tribus etc. ? Veeleer is aan te nemen, dat vulgaire vormen (vgl. *aliquid* subst. bij Juristen, *Thes. L. L. I.* 1608) Cicero's eigen taalgebruik hebben verduisterd. De moeilijkheid eener beslissing in het alternatief: vorm gebruikt door den auteur of door den librarius, ontveins ik mij geenszins, men vgl. een analoog geval *prode esse-prodesse*, dat ik onlangs in *Glotta* IX (1918) 193 vgg. behandeld heb.

De text is over het algemeen conservatief behandeld, en dit verdient toejuiching, des te vreemder indruk maakt het opnemen van volkomen onberedeneerde conjecturen van anderen. Wanneer Furius uitgenoodigd wordt *contra iustitiam* te pleiten, aanvaardt hij schoorvoetend (p. 83, 21, III. 5.8) die taak met een bekende schertsende wending (vgl. *Cat. I.* 28): *praeclearam vero causam ad me defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere vultis*, waarop Laelius in den zelfden toon herneemt: *atqui id tibi verendum est, si ea dixeris quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare*. Het is een frigidissima coniectura hier, met miskenning van het ironisch gebruik van *verendum est ne* (vgl. *Cat. I.* 5), <non> in te lasseten, en roekeloos is het zoo'n coniectuur te aanvaarden. Evenmin is I. 7. 12 *pluribus verbis*, een conj. reeds van Moser (1826), i.p.v. *plurimis verbis* (uitvoerig) bepaald noodig (vgl. Osann ad I.), al zou het op zich zelf niet onmogelijk zijn (meer dan men verwacht zou hebben), vgl. *Caes. B. G. I.* 20.5, met meer woorden dan aangehaald zijn, *Nep. Att.* 21. 5, — dan ik zal gebruiken, *Cic. Cluent.* 115 — dan ik gebruikt heb.

Het uitbreken van den oorlog heeft ongetwijfeld (vgl. p. XXIX) op de voltooiing der uitgave belemmerenden invloed gehad: naast de buitengewone zorg aan het Vat. palimpsest besteed, viel het *Somnium* — Z. heeft het zelf gevoeld (p. XXIX) — een stiefmoederlijke behandeling ten deel. Van de 15 hss. „*quos adhibui*” (p. XXVIII) heeft Z. geen enkel, hoewel 13 zich in Duitschland bevinden, zelf gezien, filiatie en recensie steunen op colaties in oudere edities hetzij van de Republiek hetzij

van Macrobius. Van één hs., een Darmstadiensis, ontbreekt, gelijk bij Z.'s bron, de ed. van Osann p. XXI, zelfs het nummer (bedoeld wordt Darm. 2161 = thans Colon. 186, vgl. Jaffé-Wattenbach, Eccl. Metr. Col. cod. mss. 1874, p. 77, saec. IX, terwijl Osann het s. XII/XIII dateert). Zelfs al zou een nieuwe recensio geheel in Ziegler's geest uitvallen, een vollediger grondslag dan zijn heterogeen materiaal is een vereischte. (In de ed. minor der serie is alleen het Somnium opgenomen, n.l. in fasc. 47 na Cato en Laelius van Simbeck, in de ed. maior van dezen fasc. staan aldaar de fr. de gloria van Plasberg).

Zou dus in een tweeden druk het Somnium een grondiger behandeling verdienen, ook in een ander opzicht mag de editie nog eens herzien worden, wil zij de vroegere uitgaven geheel antiqueeren: op het punt der citaten, waarvan ik er enkele, die Mai reeds aanvoert, mis. Op II. 5. 10, waar de gunstige geographische ligging van Rome besproken wordt, zinspeelt Servius ad Georg. II. 157: quod laudat etiam Cic. in libris de R. P. (Thilo p. 234); verder is de opmerking bij het uit Schol. Juv. getrokken fr. over Sardanapallus (III. fr. inc. 4, p. 104: *Sard. ille vitiiis multo quam nomine ipso deformior*) „Vincent. Be lov. spec. hist. 3. 93 *addidit Baiter*” onvolledig en overbodig tevens. Vincentius n.l. paraphraseert Cic. Turc. 5. 101, waar het bekende epigram op Sard. geciteerd wordt (vgl. Anth. Pal. VII. 325), en voegt ter kenschetsing van Sard. de woorden toe *turpior vitiiis quam nomine*, die weliswaar een vereenvoudigde traditie van Cicero's woorden zijn, maar niet direkt aan dezen, doch veeleer aan een plaats in Hieronymus' bijbelcommentaar ontleend zijn, welke juist dezen textvorm bevat, en door Baiter overzien doch reeds door Mai aangehaald is. Deze plaats had Ziegler moeten noemen, het tweedehandscitaat van den polyhistor is waardeloos.

Een register der vindplaatsen der citaten uit de Rep. is in een toekomstigen herdruk gewenscht, eveneens een duidelijke afscheiding in den text tusschen de niet aan het palimps. ontleende fragmenten; dan kan ook met de sleur gebroken worden om in I. 25. 40 een stuk van Lactantius in te voegen, dat, gelijk Z. zelf erkent, weinig met Cic. heeft uit te staan; verder de mij onverklaarbare a.teriscus III. 21. 32 p. 95, 11 vóór het fr. uit Gellius worden weggelaten, en de storende drukfout p. 78, 3 in den apparaat tot het geëmendeerde fr. uit Nonius *opteritur codd.* (i. p. v. *operitur*) worden verbeterd. Intusschen zij deze degelijke eerste druk den vakgenooten met warmte aanbevelen.

Amsterdam.

M. B o a s.

Seneca's Phaedra met inleiding en aantekeningen voorzien door **J. van Wageningen**.

Seneca's Phaedra in het Nederlandsch vertaald door **J. van Wageningen**. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. f 1.90 en f 0.90).

Dat is nu eens een aangename taak die mij daar door de Redactie van het *Museum* wordt opgegeven, om bovengenoemde werken aan te kondigen. En ook een gemakkelijke taak, althans voor mij. Want reeds geruimen tijd te voren had ik ze niet alleen met de verschuldigde belangstelling bestudeerd, maar ze ook als leidraad voor mijn kandidaten-college gebruikt.

Welnu, ik kan na een zoo nauwgezette kennismaking

verklaren dat ik niets mis in dit nieuwste werk van prof. van Wageningen. Of neen, toch één ding, maar dat gemis kan den schrijver geenszins tot een verwijt strekken. Hij heeft geen gebruik gemaakt of kunnen maken van de te gelijkertijd in de Mnemosyne verschenen voortreffelijke tekstverbeteringen van prof. Damsté. Nu, van deze uitgave en deze vertaling verschijnt zeker wel binnen niet te langen tijd een nieuwe druk en daarin zal dan ongetwijfeld met gezegde tekstverbeteringen worden rekening gehouden, in de eerste plaats met die op vs. 831:

et ora iuveni paria Pittheo gerit

een, naar mij voorkomt, magistrale emendatie.

Als alles wat prof. van Wageningen in het licht geeft is ook dit weer uiterst geoefend, knap, smaakvol en overzichtelijk werk. De inleiding bestaat uit: 1 een uiteenzetting van den mythe van Hippolytus en Phaedra, 2 een bespreking der beide Hippolyti van Euripides, van welke de eerste, de verloren gegane, Seneca's voorbeeld is geweest, 3 een ontleding van Seneca's stuk, 4 een verhaal van Hippolytus en Phaedra in den loop der tijden. Alles even wetenswaard en alles even duidelijk en aangenaam behandeld. De commentaar voorziet elk woord, waaromtrent maar iets valt op te merken, van een aantekening en toch is hij noch te uitvoerig noch wijdloopig. En, wat het voornaamste is, die commentaar vindt zijn bekroning in een even nauwgezette als smakelijke vertaling. Alleen ten bewijze dat ik ook die aandachtig heb gelezen merk ik op dat *pelex* vertaald behoort te worden met „mededingster” of „medeminnares”.

Prof. van Wageningen is iemand die Latijn en latijnsche literatuur lief heeft (hoe zou hij 't ook anders in beide zoo ver hebben kunnen brengen?): daardoor kan hij aan Seneca's tragedies, en aan deze in 't bijzonder recht doen wedervaren. Hij doet den lezer gevoelen dat de Phaedra wel degelijk Seneca's eigen werk, geen slaafsche navolging, is en maakt hem, waar dat pas geeft, op de verdiensten van het stuk opmerkzaam. Ook wat er afkeurenswaardigs in voorkomt ontgaat hem niet, bepaaldelijk de, waarschijnlijk van Seneca zelve afkomstige, onsmakelijke scène van het bijeenzoeken van 't verscheurde lijk. Hier echter kunnen wij, naar mij voorkomt, Seneca's misslag, zoodanig niet geheel verantwoordigen, dan toch verklaren. Theseus boet voor zijn overijde verwensching en 't is, dunkt mij, juist iets in 't algemeen voor den Stoicus en in 't bijzonder voor Seneca om die boete, die straf tot in bijzonderheden te teekenen. We zouden hiermee de voorliefde van sommige boetpredikers voor nauwkeurige beschrijving der helsche straffen kunnen vergelijken.

Ongetwijfeld zal dit werk van prof. van Wageningen de Latijnsche literatuur en in 't bijzonder Seneca tragicus ten goede komen. Want hoe groot het nut ook is dat de geleerde vak-man er van kan hebben, 't is daarbij uitnemend geschikt om ook in veel wijderen kring te worden gebruikt. Wie ooit Latijn heeft geleerd kan, met gebruik van de door prof. van Wageningen verschafte hulpmiddelen, ten volle genieten van de overweldigende schoonheid der dictie van den grooten Romeinschen tragicus. En waarom zou, in deze editie, de Phaedra niet ook op 't gymnasium worden gelezen?

De zesde klasse dient toch niet alleen tot het „doen van stukjes voor het eindexamen!”

Leiden.

J. J. Hartman.

G. C. van 't Hoog, Anthonis de Roovere. Amsterdam, J. Emmering. (Amsterdamsche diss.).

Een monografie over den eenigen onder de rederijkers der vijftiende eeuw, over wien het mogelijk is er een te schrijven, een dichter wiens beteekenis in onzen tijd evenzeer is miskend, als ze in den zijnen overschat werd, heeft zeker recht op onze belangstelling en behalve om zijn onderwerp, verdient Dr. van 't Hoog haar om de toewijding waarmede hij zijn werk verrichtte. Ook aan grondigheid ontbreekt het zijn studie niet: zij beslaat een boekdeel van 268 bladzijden — en dat over een dichter van wien betrekkelijk weinig werk is overgeleverd, van wiens leven niet heel veel bekend is en omtrent wien archiefonderzoek niet mogelijk was! De vraag mag zeker gesteld worden of minder hier niet meer zou geweest zijn. Voor een korte studie over De Roovere zou een niet onbelangrijke kring van lezers verwacht mogen worden, slechts enkelen zullen zich genoeg voor hem interesseeren, om dit lijvige werk door te lezen. Doch ook afgezien van deze praktische overweging meen ik, dat het proefschrift van Dr. van 't Hoog door beperking alleen maar had kunnen winnen. Van een zekere breedsprakigheid zijn de grootendeels parafraseerende beschouwingen over schier alle afzonderlijke gedichten niet vrij te pleiten en stellig was het niet noodig, voortdurend met tamelijke uitvoerigheid terug te vallen in altijd dezelfde polemiek met Kalff, waarin de schrijver het ongetwijfeld bij het rechte eind heeft, maar die men hem gaat verdenken als aanloopje of opvulling uit te buiten. Naar mijn smaak zouden ook de parallellen tusschen De Roovere en Maerlant en Cats, naar aanleiding van de behandeling van hetzelfde onderwerp, met voordeel hebben kunnen wegblijven. Een tertium comparationis van eenige waarde levert het onderwerp niet en de vergelijking verleidt allicht tot gewaagde gevolgtrekkingen. Zoo kan ik niet inzien, dat er voldoende gronden zijn voor de conclusie: „De poëzie van Maerlant is zeker wel bekende en over 't algemeen geliefkoosde lectuur van De Roovere geweest, die in dezen, hem bijna twee eeuwen voorafgeganen, landsman veel zal gevonden hebben, dat hem sympathiek was. De vader der Dietsche dichtren algader kan in verschillende opzichten ook de geestelijke vader van De Roovere zijn geweest” (blz. 109). Het kan, misschien — maar het kan minstens zoo goed anders geweest zijn. Verder komen we niet met zulke willekeurige vermoedens. Doch geheel afwijzend sta ik tegenover wat volgt: „In elk geval staat hij als moraliseerend en hekelend dichter hem zeer na, is hij als Mariavereerder zijn geestverwant.” Voor mij zegt dit ongeveer evenveel als de mededeeling dat twee menschen familie zijn van Adam's wege! Heeft Dr. van 't Hoog wel een juiste voorstelling van de algemeenheid der Mariavereering in de middeleeuwen?

Als een hoofddeel van zijn taak beschouwt de schrijver het, aan de dichterlijke verdiensten van De Roovere recht te doen wedervaren en hierin is hij wel geslaagd. Overschatting van den auteur in wiens werk men zich geheel heeft ingeleefd, is een zoo natuurlijke verschijn-

sel, dat men er Dr. van 't Hoog moeilijk een verwijt van kan maken, dat ook hij daaraan niet altijd ontkomen is. Wel had hij zich misschien wat meer kunnen hoeden voor de neiging algemeene verschijnselen van diens tijd als karakteristiek juist voor De Roovere te beschouwen — diens critiek op kerk en geestelijkheid, bijvoorbeeld, heeft niets opmerkelijks en het is wel wat veel gezegd, daaruit te besluiten dat De Roovere was „een vrij mensch in zijn tijd” en vooral de vraag te stellen: „rijst ook niet onwillekeurig Erasmus' beeld voor u op?” (blz. 175-176).

Een kleine vergissing is het, wanneer Dr. van 't Hoog het epitheton „geestich poete” met „amuseeren” in verband brengt (blz. 31). De oude beteekenis van „geestig” is veeleer die van het Duitsche „geistreich” en komt dichter bij ons „pittig” dan bij ons „geestig”. Tot zijn verontschuldiging moet ik zeggen, dat het Woordenboek verzuimt het oudere van het jongere gebruik te onderscheiden. Een uitvoerige discussie zou ik met hem kunnen opzetten over de mogelijkheid van „groot werk in 't genre de 15e eeuw” (blz. 11). Een helder begrip van oorzaken en gevolgen in de litteraire productie kan ik in zijn opvatting niet ontdekken. Beter kan ik mij vereenigen met zijn betoog aangaande De Roovere's maatschappelijke positie. In het algemeen zijn de gegevens over diens leven met zorg verzameld en met oordeel beschouwd.

Leiden.

J. A. N. Kuttel.

R. C. Boer, Korte Deensche Spraakkunst. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 1918.

Of zijn werk inderdaad ingang zal vinden bij, en in den geest en den smaak vallen zal van „dien breedere kring van gebruikers”, op welken Prof. Boer (blijkens zijn „Aan den Lezer” blz. v) bij de samenstelling van deze Korte Spraakkunst mede het oog heeft gehad, zou ik niet durven verzekeren. Ik twijfel er namelijk aan, of hij er in is geslaagd „de stof zoo te behandelen dat het boek (ook) door den ontwikkelden lezer desnoods zonder hulp gebruikt (kan) worden”. Ik hoop dat ik mij vergis. Voor die vele belangstellenden in Skandinavische taal en letterkunde, die niet tot academische kringen behooren en die geen philologen zijn (verg. „Aan den L.”, t. a. pl.); want dan heb ik van den belangstellenden leek — den „beschaafden Nederlander” — en van de bij hem aanwezige vereischten om dit werkje te kunnen gebruiken en genieten, te geringe gedachten. Ook voor den samensteller; want zijn werk verdient een zoo ruim mogelijke verspreiding.

Maar voor hen die in de bestaande leerboeken der Deensche taal niet vinden wat zij meenen noodig te hebben (op wensch van dezulken heeft Prof. Boer zich tot de samenstelling van deze spraakkunst gezet); voor hen die niet geheel vreemdelingen zijn in het Deensch, maar die hetgeen zij er van kennen wenschen te begrijpen; die antwoord verlangen op, en inzicht wenschen in, allerlei vragen, raadsels, inconsequenties, spellinggeheimenissen die er in het geleerde en gelezene voor hen zijn, is dit zeker wel het leerboek dat hun beknopt en zakelijk geeft hetgeen waar zij behoefte aan gevoelen. Met een beknopte zakelijkheid nochtans, welke menigeen die hulpmiddelen of een helper mist om hem nader in te lichten, zal doen verlangen naar die

historische Deensche Spraakkunst, welke Prof. Boer — reeds sedert jaren — eenmaal hoopt te schrijven (blz. VIII). Maar ik moet niet over 't hoofd zien, dat de Schrijver op blz. 4—6 een aantal, ook wetenschappelijke, „Hulpbronnen” vermeldt.

Deze opmerkingen betreffen natuurlijk de eigenaardigheden en bijzonderheden van de eigenlijke grammatica. Welkom in den breederen, en den ruimsten, kring van wie het Deensch beoefenen of willen beoefenen, zullen zeker zijn, in de Inleiding, de geschiedenis, met een paar trekken, van het Deensch in Noorwegen en van het ontstaan van het Noorsch; de omschrijving, kort en helder, van wat het Deensch en het Noorsch nog gemeen hebben en waarin het eene van het andere verschilt; hoe thans het Noorsch en de „landstaal” tegenover elkander staan, en welke hun onderscheidene beteekenis is. Eigenaardigheden van het Noorsch worden — natuurlijk — ook verder in het boek telkens aangewezen en verklaard; maar de hoofdnadruk is gelegd op het Deensch van het moederland (blz. 2). De Inleiding geeft verder een overzicht van de verschillende dialecten van het Deensch, een karakteristiek van de „rijkstaal” en van de Deensche taal in het algemeen. De Deensche „stoot” wordt natuurlijk, bij de Klankleer, in een afzonderlijke afdeling (blz. 33—39) — ik durf wel zeggen: in een Nederlandsch werk van dezen aard voor het eerst — in bijzonderheden en op wetenschappelijke wijze besproken. Een belangrijk en allernuttigst onderdeel van het werk vormen de Klankschriftproeven, blz. 94—113 tot oefening in de uitspraak, gedeeltelijk begeleid door denzelfden tekst in gewoon schrift en in de gebruikelijke spelling.

Op de laatste bladzijde van zijn werk geeft de Schrijver eenige weinige Corrigenda. Maar moet niet op blz. 32, r. 2 v.o.: eerste, in plaats van: tweede gelezen worden? Op blz. 52, r. 12 v.b.: *jeu er lidet torstig*, „ik ben maar weinig, d. i. niet dorstig”; lees: „d. i. niet erg dorstig”? Blz. 100, r. 13 v.o. staat: hun van, lees: hun var; r. 5 v.o.: se und som, lees: se ud som.

Voor hen die het er met Prof. Boer over eens zijn dat het niet slechts nuttiger maar ook gemakkelijker is, eene taal te leeren met het verstand dan met het geheugen (blz. VIII), is deze Korte Deensche Spraakkunst zeker een uitstekend leerboek, en zij konden het van geen betere hand verlangen. Er zijn er ook die zich de vormenkennis eener taal alleen door memoriseeren zonder verdere inspanning willen eigen maken, en onder degenen die Deensch of Noorsch willen kennen alleen om een of meer schrijvers te kunnen lezen of om er in den omgang en op reis wat aan te hebben, zal hun aantal zoo gering niet zijn. Zullen nu dezen, die uitsluitend „papagaaienwerk” willen doen (blz. VII), zoo gemakkelijk als de Schrijver zich dat voorstelt, in zijn werk kunnen vinden, er uit kunnen afzonderen, wat aan hunne behoefte voldoet; zullen zij er, naar hun zin, genoeg in vinden; zouden dezen niet wat meer en wat uitvoeriger voorbeelden van verbuiging en vervoeging noodig hebben? Ik zal niets liever vernemen, dan dat de praktijk al mijn twijfelingen en bezwaren logenstrafft.

Leiden.

A. Beets.

Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung, III **Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung, 2 Die Schenkung Sir Max Wächters 1912**. Berlin, Weidmann, 1917. (M. 10.—).

IV **Kurzes Verzeichniss der romanischen Handschriften**. Berlin, Weidmann, 1918. (M. 10.—).

Slechts een korte bespreking kunnen wij aan deze publikatie wijden. Het eerstgenoemde werk bevat een beschrijving der handschriften die Sir Max Wächter, een Duitser van geboorte maar in Engeland genaturaliseerd, in 1912 aan de keizer van Duitsland geschonken heeft, en die alle uit de beroemde handschriftenverzameling van Philipps afkomstig zijn. Het geldt hier voornamelijk Duitse handschriften van overwegend godsdienstige aard; maar ook geschriften over geneeskunde, recht en geschiedenis ontbreken niet. Wij volstaan met de vermelding van het Latijns-Duits glossarium dat op bl. 24 beter en vollediger is afgedrukt dan in de uitgave van Steinmeyer; enkele woorden als *polix* (pollex) en *unges* (unguis) zijn ook voor de Romanist belangrijk.

Het is heel jammer dat het tweede hier aangekondigde boek slechts een „kurzes Verzeichniss” der Romaanse handschriften bevat en niet een uitvoerige beschrijving zoals dit met de handschriften uit het eerste werk het geval is; natuurlijk had men zo'n beschrijving niet kunnen opdragen aan een student. Toch moeten we Lemme, die nog vóór het voleindigen van zijn inventarisatie gesneuveld is, dankbaar zijn voor de arbeid die hij volbracht heeft, en zijn vriend Dr. Löpelmann voor de index, die ons toont welk een rijke schatten de verzameling bevat.

We vinden hier allerlei wat de historicus belang inboezemt: oorkonden betreffende de regeering van Hendrik III en IV, de Staten van Blois, Orleans en Parijs; verdragen door Frankrijk gesloten met Spanje, Engeland, Schotland en Italië, en wel vanaf de XIIIe tot de XVIIe eeuw; huwelijkskontrakten; de bekende *relazioni* van gezanten uit Venetië en Genua; brieven, verslagen van conclave's en wat niet al. De verzameling bevat verschillende handschriften die wel bekend zijn, maar niet door de uitgevers gebruikt waren, zó *Le dit du lion* van Guillaume de Machaut in een ms. daterende uit de XIVe eeuw, een *Lapidaire* uit de XVIIe eeuw, een verzameling van *Demandes et responses d'amour*, en vooral een handschrift uit de XIVe eeuw van *Le roman de la Rose*, dat door Langlois niet vermeld wordt. Belangrijk zijn verder twee ontdekkingen van Lemme: ten eerste die van een onbekend gedicht van Alain Chartier, een *Débat* tussen een ridder, een *vassal* en een dorpeling; ten tweede die van het sinds honderd jaren verdwenen handschrift van de kardinaal de Rohan, een verzameling ballades, rondeaux en chansons bevattende. In het *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, CXXXII, 1 en 2, heeft Lemme zelf zijn ontdekking medegedeeld en het *Débat* uitgegeven.

Leiden.

K. Sneyders de Vogel.

Vom Mittelalter zur Reformation, Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung.

Dritter Band, Erster Teil: **Der Ackermann aus Böhmen**, herausgegeben von A. Bernt und K. Burdach. Berlin, Weidmann, 1917. (Pr. M. 20).

Reeds vroeger heb ik twee deelen van dit breed-opge-

zette werk besproken en gewezen op hun verdiensten : scherpzinnig onderzoek en reusachtige feiten- en literatuurverzameling. Daarnaast wees ik op een zeer ernstige fout, die trouwens ook door de meeste andere critici werd signaleerd : de schreeuwende wanverhouding tusschen den uitgegeven tekst (brieven en documenten van en over Cola di Rienzi) en den begeleidenden commentaar. In dit nieuwe deel nu zijn de verdiensten gebleven, maar ook de fout treffen wij weer aan en wel in veel verhoogde mate ; ja de echt-Duitsche hebbelijkheid van zwaar-op-de-handsche eruditie is in *Der Ackermann* tot een monstrositeit uitgegroeid, waartegen ik in naam der bruikbare en leesbare wetenschap ernstig wensch te protesteeren.

Zeker, het kan harteloos en brutaal schijnen het jarenlange onderzoek, het onuitputtelijke geduldswerk van twee zeer geleerde en hoogst vernuftige mannen aldus af te breken ; ik leg er dan ook den nadruk op, dat beide bewerkers toonen geleerden van hooge en onverdachte wetenschap te zijn, tegen wie ik met eerbied opzie ; maar de manier, waarop zij hun uitgebreide kennis verwerken is, naar mijn diepste overtuiging, verderfelijc en in staat alle historich onderzoek in totaal miscrediet te brengen. Daarom mijn protest ; thans enkele gronden waarop het steunt.

Der Ackermann aus Böhmen is een strijdschriftje ; een Duitsch stuk proza-literatuur uit Bohemen uit het tijdvak der Luxemburgsche Keizers, en als zoodanig een der factoren, die heeft ingewerkt op de „Deutsche Bildung“. Vandaar zijn plaatsing in het kader van dit werk. Naar mijn schatting telt het eigenlijke geschrift in Burdach's uitgave $\pm$ 35 wijd-bedrukte bladzijden. Dit wordt ingeraamd tusschen $\pm$ 55 kleingedrukte blz. met uitsluitend verschillende lezingen volgens ruim een dertigtal manuscripten en oude drukken. Daarbij komen dan 20 blz. Vorwort, 150 blz. Einleitung, 12 blz. zeer klein gedrukte Anhang, 48 blz. Glossar, 250 blz. Kommentar en 16 blz. Nachträge en facsimilés, te zamen $\pm$ 550 bladz., waarin het wemelt van letters en teekens, cijfers en streepjes, kapitalen en vetten, cursieven en gespattierden druk, alles om 35 pagina's tekst volgens de eischen der „Wissenschaft“ uit te geven ! En boven en behalve dit alles staat ons nog een „Zweiter Teil“ te wachten, waarin behandeld zullen worden *Der Dichter des „Ackermann“*, *biografische und ideengeschichtliche Untersuchungen* en een *Einführung in das Gesamtwerk* !

Zulk een eruditie is niets minder dan verpletterend. Hier wordt het middel : een bruikbaren tekst te leveren voor de definitieve geschiedbeschrijving, verheven tot een doel op zichzelf : het genot van te betuttelen, varianten op te geven, verklaringen bij te brengen, en bij elk ook maar terloops voorkomend woordje of ideetje geheele tractaten te voegen, die stijf staan van de meest minutieuze geleerdheid.

Dat beide bewerkers dit ook zelf wel gevoeld hebben, blijkt uit de verontschuldiging, die zij voor hun werkwijze den lezers aanbieden :

„Zwischen dem Umfang des hier herausgegebenen Streitgespräches,“ zegt Burdach, „und unseren kritischen und exegetischen Beigaben klafft äusserlich ein Missverhältnis. Die Einleitung, der Lesartenapparat, der Kommentar scheinen das Werk, dem sie gelten, zu erdrücken und mit dessen künstlerischen Geschlossenheit in einem üblen Widerspruch zu stehen . . . Es liegt hier

ein Ausnahmefall vor, der schwerlich sonst seines Gleichen finden wird. Der Ackermann aus Böhmen ist bisher so vernachlässigt und verkannt worden, dass die Bedeutung seiner Erscheinung wie die Fülle schwieriger Probleme, die sich in ihm bergen, möglichst erschöpfend und mit möglichst reichem und objektivem Material nachgewiesen und zur vollen Sinnfälligkeit gebracht werden muss.“

Ziedaar een wel zeer magere motiveering voor een allerzonderlingste arbeidsmethode. Ook na de bestudeering van het voor mij liggende boek is de „Bedeutung“ van *Der Ackermann* mij niet zóó wereldschokkend gebleken, dat een apparaat gerechtvaardigd zou zijn, zoo als ik mij niet herinner ooit bij eenigen zuiver-historischen tekst te hebben ontmoet. En wat die „Fülle schwieriger Probleme“ aangaat, het zijn meestal vragen die men zich naar aanleiding van elk moraal-didaktisch stuk uit de latere Middeleeuwen kan stellen, b.v. bij onze *Wapene Marijn's*, die in dit opzicht nog heel wat „schwieriger“ zijn ! Natuurlijk kan men het zich wel buitengewoon moeilijk maken, en bijvoorbeeld bij elk zinnetje vragen : Aan wien kan de dichter dit idee ontleend hebben ; maar dit soort van „afhankelijkheids- en invloedsbepaling“ is ook al niet van de gezondste in de historisch-critische arbeidsmethoden van de tegenwoordige Duitsche (en ook wel andere) wetenschap, en wordt zeer vaak, en vooral hier, overdreven.

Eveneens voelt Bernt zich verplicht zich te rechtvaardigen : „Manchem wird der umfangliche Lesartenapparat ein überflüssiger Ballast erscheinen und wenige werden mir Dank wissen. Doch will die Ausgabe durch die Vorlage der ganzen reich gegliederten und manchmal recht zerlesenen und wunderlich umgeschriebenen Überlieferung der wissenschaftlichen Forschung auf lange Zeit hinaus genügen und die Nachprüfung des kritischen Textes ebenso wie die Einreihung weiterer Funde erleichtern.“ Ik heb eerbied voor deze opvatting, die zelfs met geen enkel woord gerechtvaardigd wordt, maar deelen kan ik ze niet !

De inhoud van *Der Ackermann aus Böhmen* is de volgende : Een beheemsche Boer, „wiens ploeg de veder is,“ dus een schrijver heeft zijn vrouw door den dood verloren, en houdt nu een heftig twistgesprek met den als persoon voorgestelden Dood. Op elken uitval, klacht of beschuldiging van den Boer heeft de Dood een weerlegend antwoord, deels ontleend aan de Christelijke, deels ook aan de Stoëijnsche levensopvatting, in zoover deze laatste leerstellingen bevat, welke met de eerste vereenigbaar zijn. De Boer laat zich allens tot kalme stemmen en vraagt ten slotte den Dood om raad : Zal hij opnieuw trouwen, of zich in een klooster begeven ? De Dood toont van beide levensstaten het onvolmaakte aan en vindt slechts één oplossing : „kere von dem bosen und tue das gute . . . über alle irdische dinge habe lieb rein und lauter gewissen.“ Ten slotte doet God uitspraak tusschen den Dood en den klager : Beiden hebben zich dapper geweerd : „Darumb, klager, habe ere ! Tot, sige ! Jeder mensche dem tode das leben, den leib der erden, die sele uns pflichtig ist zu geben.“ Het slot is een gebed van den Boer voor de zielerust van zijn vrouw.

Dit kleine stukje verheft zich hier en daar tot de hoogte van een prozagedicht ; sommige lofspraken van den Boer op zijn vrouw en op het huwelijk zijn bijzonder mooi ; niet minder de rede, waarin de Dood het bekende *Vanitas*

vanitatum illustreert. Over de totaal-bedoeling van het gedicht wil ik nog niet spreken; het is beter af te wachten wat Burdach ons daar in het tweede deel over heeft mede te deelen. Doch tusschen de regels door van den uitgebreiden commentaar kan men reeds dit als zijn vermoedelijk resultaat lezen:

Der Ackermann is de eerste (Duitsche) uiting van de nieuwe levensbeschouwing, de Renaissance; de Boer verdedigt het recht op aardch geluk en de waarde van het „Diesseits” tegenover de door den Dood gehandhaafde middeleeuwsche opvatting: de vijandschap tegenover alle levensvreugde en het besef van het vergankelijkhe van het tegenwoordige. De juistheid dezer tegenstelling laat ik daar; zij heeft het voordeel eenvoudige te zijn, maar zoo ver ik mij als katholiek in de middeleeuwsche gedachtensfeer kan indenken, is de waarheid heel wat gecompliceerder. Doch het ware onbegonnen werk hierover thans te twisten. Wel mogen wij echter vragen, met welk recht Burdach de eigenlijke meening des schrijvers vooral bij den Boer ziet uitgedrukt, dien hij zelfs bedoeld meent te zijn als type van het algemeen menschelijke; terwijl hij de denkbeelden door den Dood verkondigd beschouwt als de middeleeuwsch-christelijke levensopvatting, waartegen de dichter van *Der Ackermann* in opstand komt. Veeleer zie ik in Boer en Dood beiden de elkaar weerstrevende gevoelens in één en denzelfden mensch belichaamd, wiens tweestrijd dan wordt opgelost door de uitspraak van God, d.i. de rede en het Geloof. Doch over dit alles zal pas het tweede deel meer licht doen schijnen.

Ten slotte merk ik op, dat in dit boek een schat van cultuur-historische gegevens ligt besloten, vooral van de hand van Burdach (Bernt verzorgde meer het tekstkritische gedeelte). Door de talrijke *Anmerkungen* heen ligt een overrijke materiaal verspreid van laat-middeleeuwsche geschiedenis; 't gaat daar over Universiteiten en geleerden; goochelaars, kwakzalvers en vaganten; ketters en tovenaars; *Eselsallegorik* en *Turteltaubensymbolik*; dienstcontract en rechtsgebruiken; huwelijksopvattingen en het dooden van kinderen; peripatetische en stoicijsche ethiek erfzonde en zondenval; trivium en quadrivium; alchemie, astrologie, magie enz., enz. Wanneer dit alles door een uitvoerig register op het eind van het tweede deel overzienbaar wordt gemaakt voor den belangstellende, zullen wij ten slotte den bewerkers toch uitermate dankbaar moeten zijn voor den ontzaglijken rijkdom van wetenswaardigheden, die in dit en de overige deelen van hun weidsch opgezette onderneming is opengestapeld. Schatten liggen hier verzameld, maar... in een pakhuis, niet in een keurige etalage.

Amsterdam.

G. Gorris s. J.

SCHOOLBOEKEN.

Anthologie aus den Elegikern der Römer für den Schulgebrauch erklärt von K. Jacoby. In vier Heften: Catull, Tibull, Propertius, Ovid. **Eerstes Heft**: Catull. Dritte, verbesserte Auflage. Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + M. 0.20 toeslag voor gebonden boeken).

Idem: **Zweites Heft**: Tibull. Dritte, verbesserte Auflage. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + 25% duurtoeslag).

Daar deze beide boekjes deel uitmaken van één geheel

en op dezelfde wijze zijn ingericht en bewerkt, lijkt 't mij het best ze samen te bespreken. Wie den hier voor mij liggenden derden druk van Jacoby's bekende bloemlezing van den vorigen vergelijkt, die in 1893 en '94 verscheen, zal al spoedig opmerken, dat wij hier inderdaad met een „verbeterde” editie te doen hebben. Zoowel de tekst als de aantekeningen zijn in vele opzichten gewijzigd. Daar in Duitschland geen uitgave met commentaar op den volledige Tibullus bestaat, en de woorden „für den Schulgebrauch” wegens de uitgebreide verklaringen in zeer ruimen zin moeten worden opgevat, zal menig lezer der *Elegiaci* 't boek gaarne bezitten. De beide deeltjes verdienen dan ook een meer dan vluchtige bespreking. Dat Jacoby zich goed op de hoogte gesteld heeft van hetgeen in Duitschland over de Romeinsche minnedichters in de laatste 25 jaar gepubliceerd werd, blijkt ook uit den achter ieder van beide schrijvers geplaatsten „Anhang”, die in „Catullus” 10, in „Tibullus” 11 pagina's beslaat. Wat ons in die aanhangsels echter minder bevalt, is de groote eenzijdigheid, waarmee Engelsche en Amerikaansche editie's doodgezwegen worden, iets wat des te opmerkelijker is, daar de meest onbetekenende Duitsche geschriftjes vermeld zijn. Zoo worden b. v. in 't aan Catullus gewijde deeltje p. 72 noch de Catullus van Merrill (College series of Latin Authors, Ginn and Company, Boston) noch de bloemlezing van Simpson (Macmillan) met haar uitstekende appendices genoemd maar erger nog: de Tibullus-bibliographie mist p. 59 de editie van K. F. Smith (American Book Company) met haar uitgebreiden en leerrijken commentaar, den besten, dien wij op 't oogenblik bezitten. Verder zocht ik tevergeefs de „Selections from Tibullus” van Postgate, een werkje, dat bijzonder rijk aan fijne opmerkingen is over 't Latijn in het algemeen, en een dergelijk boek (3:4 pag. groot) van Ramsay (Oxford, Clarendon Press). Waar de aankondigingen in 't *Museum* in de eerste plaats bestemd zijn voor Hollandsche lezers, voel ik mij als recensent gedrongen eens op deze in verscheidene Duitsche boeken voorkomende eenzijdigheid te wijzen. Een eengelijk voorbeeld van partijdig weglaten van hoogst verdienstelijke werken biedt b. v. de nieuwste druk van Teuffels *Geschichte der Römischen Literatur*, die (erster Bnd. p. 3) vergeet te noemen het standaardwerk van Clovis Lamarre in 8 lijvige deelen: „Histoire de la littérature latine,” een boek dat ook bij ons, als ik mij niet vergis, zoo goed als onbekend is. Doch dit tusschen haakjes; illuc, unde abii, redeo. Wat mij in de beide deeltjes van Jacoby bijzonder bevalt, is de warme toon, waarmee hij over de door hem uitgegeven dichters spreekt. Met de keuze van Tibullus' gedichten kan ik mij geheel vereenigen; in 't andere deeltje mis ik ongaarne 't geestige carmen 13, 't mooie 35ste, de gedichten no. 12, 17, 34, 45. De interpretatie is verstandig en houdt zich vrij van de vooral bij Catullus-commentatoren veel voorkomende fout, om gezochte verklaringen te geven, waar een eenvoudige uitlegging voor de hand ligt. Dit geldt b. v. van 't 30ste ge licht, waar ik zelf ook door Friedrich op een dwaalspoor gebracht werd: met de woorden *inducens eq.* wordt niets anders dan „vriendschap voor Alfenus” bedoeld. Trouwens men kan niet anders dan verstandige verklaringen verwachten, wanneer men in 't voorbericht de volgende gezonde uiting leest: „Wer allerdings unbefangenen die äusserst reichhaltige Literatur über Catull durchmustert

und die geäuszerten Ansichten selbst von anerkannten Gelehrten prüft, musz sich doch oft wundern, wie sonst verständige und klar denkende Männer so eigentümlich urteilen können."

De vaststelling van den tekst is niet overal even gelukkig. Als voorbeelden noem ik eenige plaatsen waar ik mij niet de opgenomen lezing niet kan vereenigen: Catullus No. 2 (p. 42) kan *solacium sui doloris* geen vocativus zijn, evenals *deliciae meae puellae*, wegens 't zich bij vs. 7 aansluitende vers 8. Jacoby leest 7, 8 *et solacium sui doloris | credo, cum gravis acquiescet ardor*; dit is primo onvertaalbaar en secundo wijst de overlevering een anderen weg, want in V M slaat vs. 8 niet *cum*, maar *ut cum*. Lees dus *ut solacium sui doloris | (credo, ut tum gravis acquiescat ardor)*.

In carmen 64, 243 (p. 63) leest Jacoby *cum primum inflati conspexit lintea veli | praecipitem sese scopulorum e vertice iccit*. Er was afgesproken, dat Theseus als hij succes had gehad, witte zeilen zou hijschen; hij vergat dit en daarom stortte Aegeus zich in zee. Dit moet in ons vers duidelijk uitgedrukt worden: op *donkere* zeilen komt 't aan; lees dus met de Itali voor *inflati* „infecti”, wat vs. 225 alle codices geven: *inde infecta vago suspendam lintea malo*.

Tibullus I. 1. 25 (p. 9) beteekent *posse in iam modo iam passim* niet „die Kraft besitzten, es über sich vermögen,” maar *mihî liceat*; I. 10. 26 (p. 39): vóór dit vers is een lacune; de aanvulling van *vobis erit* is zoo hard, dat men daaraan vooral bij Tibullus niet denken kan; II, 2, 17 (p. 40) is voor *utinam* te lezen *viden ut*: de woorden *vota cadunt* zeggen immers dat de wensch vervuld is, wat ook uit vs. 10 blijkt: *admit ille* (nl. de Genius); hoe kan dan na die toezegging weer volgen *utinam advolet Amor*? II. 5. 4 (p. 42) *nunc precor ad laudes flectere verba meas*; hier kan *laudes meas* onmogelijk beteekenen „Lobesworte aus meinem Munde”; ook is *verba* zonder meer in dit verband vreemd. De verbetering is hoogst eenvoudig en reeds door Lachmann gevonden; men behoeft slechts de *s* van *meas* te schrappen, en beide bezwaren zijn verdwenen.

IV. 6. 19 (p. 54) leest Jacoby *sic inveni grata; veniet cum proximus annus | hic idem votis iam vetus adsit amor*. Ook deze lezing houd ik voor onjuist, niet om de *ā* van *grata*, zie mijn editie van Grattius vol. II p. 148, maar omdat, als wij Jacoby volgen, 't verband tusschen de door de: gescheiden zinnen onbegrijpelijk en buitengewoon hard is. Trouwens ook *sic* is slechts conjectuur, A geeft *si*. Door vergelijking met vs. 8 *sed inveni quaeso mutua vincula para* komen wij tot de volgende, voor de hand liggende, verbetering: *si(l) inveni grata (ut) veniet cum proximus annus hic idem votis iam vetus adsit amor*, 't geen ook uit een palaeografisch oogpunt bevreemdig.

Ik heb nog meer in petto, maar de aankondiging mag niet in een commentariolus criticus ontaarden. De verklaringen bieden veel, waar de lezer zijn voordeel mee doen kan. Ook de parallellen uit moderne dichters zijn welkom. Met belangstelling zie ik uit naar 't derde deeltje dat gedichten van Propertius bevat.

Zwolle.

P. J. ENK.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven I voor beginners. Vijfde druk, Gouda, Van Goor Zonen, 1919. (Pr. /1.30).

Dez., Engelsche Handelsbrieven II voor examen-candidaten. Tweede druk, Gouda, Van Goor Zonen, 1918. (Pr. /1.70).

Dat er van het eerstgenoemde werkje, waarvan de eerste druk in 1895 verscheen, thans reeds een vijfde druk noodig gebleken is, toont voldoende aan dat het een in alle opzichten bruikbaar hulpmiddel bij het onderwijs is. Het is dan ook in alle opzichten voortreffelijk werk dat de heer Jansonius geleverd heeft. De oefeningen, die zich bij de brieven aansluiten, zijn met veel zorg gekozen en op elke bladzijde toont de schrijver niet alleen een ervaren docent maar ook zijn onderwerp volkomen machtig te zijn. Slechts een enkele aanmerking. Het wordt tijd dat in den zesden druk een paar onjuistheden verdwijnen: op p. 20 staat nog steeds *if the goods turn out satisfactorily* inplaats van *satisfactory* en op p. 33 dient eindelijk *errare* verbeterd te worden tot *errore* (salvo errore et emissione).

Ook voor het andere werkje, waarvan de tweede druk voor me ligt, heb ik niets dan lof. Het is bestemd voor leerlingen, die reeds eenigermate gevorderd zijn. Evenals in het eerste deel is de stof geheel aan de moderne handelspraktijk ontleend; de oefeningen zijn talrijker dan in het eerste deel en stellen zwaarder eischen aan den leerling. Daarbij toont de schrijver volkomen op de hoogte te zijn zoowel van de Engelsche als van de Nederlandsche handelsphraseologie. Het was goed gezien de inleiding, waarin den leerlingen foutief Engelsch ter verbetering voorgezet werd, in den tweeden druk te laten vervallen; aan dergelijke oefeningen toch is het gevaar verbonden dat juist de foutieve vormen, die de studeerende in druk voor zich ziet, in het geheugen blijven hangen.

Amsterdam.

J. H. A. GÜNTHER.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De **fr. W. E. J. Tjænk Willink** te Zwolle gaf een vijftien, herziene en vermeederde, druk uit van *Verzen van Noorden en Zuidnederlandsche dichters*, bijeengebracht door Pol de Mont.

Met het zesde deel is de uitgave van *Hardenbroek's Gedenkschriften* (Werken Hist. Gen.) door prof. K. ämer voltooid — een belangrijke bron voor de kennis van den Patriotentijd en de intieme geschiedenis der regentenherschappij in haar laatste dagen. De ontijdige dood van dr. A. J. van der Meulen bette dezen dit deel uit te geven.

De heeren **De Leur** en **Van Klavoren** bewerkten een nuttig en nauwkeurig register op de *Catalogussen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven* (Utr., Leydenroth, 1918).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. voor Taal en Letteren, VII, 1: P. C. de Brouwer, Het temperament van Aeneas. — P. Rongen, De symboliek in Frankrijk. — H. M. S. Bernsen, Het waarheidsmotief in Goethe's Iphigenie en in Sophocles' Philoktetes. — Th. E. Absil, Zu den ethischen Auffassungen Walthers von der Vogelweide.

Argia, XLII, 4: M. Förster, Zu den Erfurter Pflanzennamen. — Dez., Das elisabethan'sche sprichwort nach Th. Draxes *Treasure of Ancient Adages* (1616). — F. Holthausen, Zu me. romanzen. VIII-X. — O. B. Schlütter, Weitere Beitr. zur ac. wortforschung.

Tijdschrift voor Geschie. enis. Land- en Volkenkunde, XXXIV, 1: De Boer, Wereldoolog en historie. — Van Hamel, De Schelde-beslomm ringen. — Wiltink, Twee boeken over Amerika (Van Mourik Brockman, The Yankee; Te Lintum, Gesch. van het Amerik. volk).

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f1.50.

Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

FRANSCH E KUNST

En reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f1.75.
- IV. Francis Jammes.
door Jan van Nylen. Gecart. f1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel,
door C. P. van Rossem. Gecart. f1.60.
- VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen.
Gecart. f1.40.
- IX. Idem II. Idem Gecart. f1.40.
- X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier.
Gecart. f1.95.
- XI. Charles Féguv, door Jan van Nylen.
Gecart. f1.60.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ.
te LEIDEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXVII

IRENAEÛS II.

Weerlegging en Afwending
der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)

II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f1.50. Bij intekening op de serie be-
draagt de prijs f1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te Leiden.

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f6.50

Geb. f7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.
Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U, te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORWATE, Londen.

26ste Jaargang.

N°. 8.

Mei 1919.

Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw (Lely).	und Vita Albini (Roos).	(Ovink).
Enk. Gratti Cynegeticon quae supersunt (v. Wageningen).	Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen (H. M. R. Leopold).	Verdenius, Ausgewählte Gedichte (Heyligers).
Subotic-Forbes, Serbian Grammar (v. Wijk).	Zahn, Kommentar zum Neuen Testament, IX (de Zwaan).	Berichten en Mededeelingen.
Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri	Schoolboeken:	Inhoud van Tijdschriften.
	Verdam, Een fragment van Plato's Politeia	Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

E. Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw. Utrecht, Kemink & Zoon. 1918.

De eigenaardigheid van den stijl van een schrijver vast te stellen is niet gemakkelijk. Veelal moet men zich beperken tot algemeenheden. Wil men echter een stijl geheel juist bepalen dan ontbreekt gewoonlijk een vaste objectieve maatstaf. Van daar dan ook dat 't zoo uiterst moeilijk is op grond van stijl te beslissen, wie de schrijver van een bepaald geschrift is. Dr. Slijper tracht de eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw uit te drukken in cijfers. Tacitus' zinsbouw berust volgens Dr. S. op het getal, op een evenredigheid der deelen, waaruit een zin bestaat, en der zinnen onderling. Tacitus heeft in zich een gevoel van maat gehad, dat hem bij voorkeur zulke zinnen in de pen geeft, die een gelijk of bijna gelijk aantal lettergrepen hebben. — Voor zijn onderzoek onderscheidt Dr. S. tweeledige, drieledige en meerledige zinnen. De tweeledige en drieledige zinnen hebben weer verschillende onderdeelen. Als voorbeelden van zuiver parallelisme van de deelen van een tweeledigen zin worden een honderdtal plaatsen aangehaald. Zoo Agric. 32. *vacua castella* (6 lettergrepen), *senum coloniae* (6 lettergrepen). Agric 33. *ego veterum legatorum* (9 lettergrepen) *vos priorum exercituum* (9 lettergrepen).

Uit het feit, dat Tacitus zijn zinnen zóó tracht te bouwen, dat de onderdeelen van gelijke lengte worden, zijn ook praktische voordeelen te winnen voor interpretatie of voor de vaststelling van de juiste lezing van den overgeleverden tekst, wellicht ook voor de hogere critiek. Ter toelichting worden verschillende voorbeelden gegeven.

Ten slotte merkt de schrijver op, dat met hetgeen hij mededeelt het punt van onderzoek slechts begonnen, volstrekt niet voleindigd is, dat slechts een verschijnsel

is vastgesteld maar niet naar de oorzaken is gezocht. Het voornaamste vraagstuk zal zijn bij andere vooral bij moderne schrijvers dergelijke voorbeelden te verzamelen om met behulp daarvan al naar de veelvuldigheid van het verschijnsel Tacitus zijn plaats aan te wijzen onder de schrijvers van alle volken en tijden. — Dr. Slijper's verhandeling 60 bladzijden groot is zeer interessant.

Leiden.

I. W. Lely.

Gratti Cynegeticon quae supersunt cum prolegomenis, notis criticis, commentario exegetico edidit P. J. Enk. (I prolegomena et textum continens, II commentarium continens). Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1918.

Grattius is noch in de oudheid noch in den nieuweren tijd een bekend dichter geweest. Zijn naam wordt slechts éénmaal door Ovidius in een zijner brieven uit Pontus (IV 16, 34) genoemd, terwijl wij alleen bij Manilius en Nemesianus navolging van den dichter der Cynegetica kunnen constateeren. Een gecommantarieerde uitgave van Grattius uit de zeventiende of achttiende eeuw was zeker niet in het bezit van veel philologen. Wie wat in Grattius had op te slaan, nam daarvoor de teksteditie van Baehrens of Vollmer in de Poetae Latini minores of die van Postgate in het Corpus poetarum Latinorum. Thans schenkt ons Dr. Enk een keurig verzorgde, uitvoerig gecommantarieerde uitgave in twee deelen, die er zóó smakelijk uitziet en zóó tot het bestudeeren van dezen poëet uitlokt, dat de schim van Grattius den Zwolschen Rector wel dankbaar voor zijn arbeid mag zijn. Want — laat ik het onmiddellijk erkennen — door deze uitgave is het mij eerst mogelijk geweest, Grattius te verstaan en in sommige passages beter te waardeeren, maar tot de bewondering die Dr. Enk voor dezen dichter koestert, heb ik mij, ondanks allen goeden wil, niet kunnen opwerken. Gaarne wil ik Dr. Enk toegeven, dat Grattius iets oorspronkelijks weet te leggen in de plaatsen, die hij van Vergilius navolgt, maar mijn be-

zwaar tegen zijn poëzie is de duistere, onbeholpen dictie, wat Stern een „genus dicendi impeditum arduum salebrosus” noemt. Wanneer het niet uit Grattius' navolging van de Georgica en de Aeneis ¹⁾ duidelijk bleek, dat hij, zooals Curcio ook aanneemt, na 19 v. Chr. zijn gedicht gemaakt heeft, dan zou men niet willen gelooven, dat deze man den invloed van Vergilius' welluidenden hexameter ondervonden heeft, maar hem voor een ouderen tijdgenoot van Catullus houden. Wat toch te zeggen van verzen als deze (172-173):

*quanta fides, utinam, et sollertia naris,
tanta foret virtus et tantum vellet in armis!*

of als deze (214-215):

*te silvis egit Boeoliuss Hagnon
Hagnon Astylides, Hagnon, quem plurima semper cel.*

of (258-259):

*nam genus exiguum et ²⁾ pudeat, quam informe, fateri
volpina species,*

of 300:

nec me pignoribus, nec te mea carmina fallent. ³⁾

Maar laat ik niet onbillijk worden tegenover den uitgever door in plaats van zijn werk het gedicht zelf te critiseeren, en dat werk verdient in alle opzichten een ernstige bespreking.

Het eerste deel bevat den tekst met de prolegomena. De tekst is conservatief behandeld, wat bij een dichter als Grattius wel noodig is, omdat wij dikwijls niet weten, of hij zelf zich zoo duister heeft uitgedrukt, dan wel of de fout in de overlevering schuilt. Eigen conjecturen stelt Dr. Enk voor: 64 *caeli iter* in pl. v. *iret freta* (A), wat een zeer goeden zin geeft, maar zich nog al ver van de overlevering verwijderd, 178 *parvis* in pl. v. *pronuis*, waar ik met Postgate dat laatste zou willen behouden in de beteekenis van „letten op” (vgl. *innuo*); ook hebben wij hier bepaald een werkwoord noodig; 203 *sparsa* in pl. v. *falsa*; 318 *luxuria* in pl. v. *luxuriae*. De adnotatio critica is zeer nauwkeurig bewerkt en vermeldt, wat zeer prijzenswaardig is, meer conjecturen dan de editie van Vollmer. Aan den tekst gaat een hoofdstuk over Grattius en zijn gedicht vooraf, waarin ook a e s t h e t i s c h e beschouwingen zijn opgenomen, vervolgens een over den tijd, waarin de Cyngetica geschreven zijn, één over de bronnen van Grattius (met recht neemt Enk aan, dat een Alexandrijnsch dichter zal nagevolgd zijn), één over metrum en prosodie, één over de codices en één over de uitgaven en verhandelingen, terwijl aan het slot van dit eerste deel uitvoerige i n d i c e s gegeven worden, die de bruikbaarheid dezer uitgave nog verhoogen.

Het tweede deel bevat den commentaar, die in vloeiend Latijn geschreven is, en voor de behandeling van het

¹⁾ De navolging van de Aeneis komt m. i. het beste uit in Cyn. 239 = Aen. XI 669 + G. I 376.

²⁾ Dit *et = etiam* is is zeer geliefkoosd bij Grattius, vgl. vv. 126 en 127. Zeer gewrongen is de constructie 240-245 (vgl. Enk's commentaar) en de explicatie van *per tot divertia* 345.

³⁾ Enk geeft hier met Stern de volgende verklaring: „carmina mea nec me nec te fallent pignoribus, i. e. haec pignora (= *καρμῶν πῖπαρα*) nec me fefellerunt umquam (quandoquidem venator fui ipse) nec te fallent.”

zakelijk gedeelte zeker niet minder waarde heeft dan voor de interpretatie van den Latijnschen tekst. Immers Enk heeft zich geen moeite ontzien, om zich van alles wat in de oudheid en in den nieuweren tijd over de jacht geschreven is, op de hoogte te stellen en aan zijn exegetische dienstbaar te maken, terwijl hij bovendien nog een achttal illustraties aan zijn boek heeft toegevoegd, welke vooral de passages over de vervaardiging en het gebruik van jachtnetten verduidelijken. Dat de tekstverklaring niet altijd bevredigt, zal wel meer aan Grattius liggen dan aan den geleerden uitgever. Dikwijls toch lezen wij in den commentaar een mooien Latijnschen volzin, die als paraphrase van een of twee verzen moet dienen, maar slaken wij bij ons zelf de verzuchting: „als er dat nu maar eens stond!” Ik veroorloof mij hier eenige plaatsen te behandelen, waar ik in opvatting met Enk verschil of meen iets tot de interpretatie van dit moeilijke gedicht te kunnen bijdragen. In het proëmium lezen wij (10-12):

*sed primum auspicium deus artibus atque circa
firmamenta dedit; tum partis quisque secutus
exegere suas tetigitque industria finem.*

Enk verklaart hier *auspicium = momentum*, maar zou men bij *primum auspicium* niet eerder moeten denken aan de wijding van een nieuwe stad, waarmee het begin der beschaving door den dichter vergeleken wordt? Ook de volgende woorden wijzen in die richting. Dan gaat Grattius voort (13-15):

*tu trepidam bello vitam, Diana, ferino,
qua primam quaerebat opem, dignata (sc.es) repertis
protegere auxiliis cel.*

Het onderwerp van *quaerebat* is *vita trepida = homines trepidi*, zooals E. terecht opmerkt, maar met zijn explicatie van dien relatieven zin („qua ex parte homines maxime auxilii indigebant”) kan ik mij niet vereenigen. Als men *quaerere* aldus opvat (= missen, derven), wat voor zin heeft dan *primam*? Ik stel voor te lezen: *quo* (sc. bello ferino) *primam quaerebat* (*vita opem = initio se sustentabat*. — Indien v. 16 *divae* nom. plur. is, wie zijn dan die ‘divae’ naast Diana en de *centum* Najaden? De verklaring van Vollmer (*divae* genetivus) lijkt mij juist. — *Silvanus termitum gaudens* (20) laat zich illustreren door de voorstelling van dezen god bij Wissowa, Ges. Abh. zur Röm. Rel. und Stadsgesch. p. 79. — *lusus* (22) is goed; leest men *iussus* dan is het voorafgaande *et* zonder zin. — Na *passa* (of *passi*) moet geïnterpungeerd worden (71), terwijl de passage, die aan 24 voorafgaat (62-72) tusschen streepjes moet geplaatst worden, daar zij als tusschenzin bedoeld is. Nu vallen wij (24) op wonderbaarlijke wijze met de deur in huis. — *aestivi* (43) heeft op den tijd van het feest betrekking. — Eigenaardig is de Latijnsche constructie (50) *viliorum pessimum umor*, daar ons taaleigen *pessimum* doet verwachten. — *coruscare* (78) in de beteekenis van „schitteren” en dan transitief gebruikt, is zeldzaam. — *mendosa coarguat* (84) = *se mendosam coarguat*. — Wat (92) *clausit* beteekent, blijkt uit het plaatje op bl. 40. Het is een werkelijk „afsluiten”. — De *morae* (110) aan de speer dienen om het wild zwijn tegen te houden; er moet dus in den commentaar p. 47, r. 13 v. o. gelezen worden: „morae contra ut morarentur aprum” (niet: *venabulum*), vgl. Xen. Cyn. 10, 16: ὁ δ' (nl. het wildzwijn) ὑπὸ τοῦ μένους

πρόεισι και εἰ μὴ κωλύοιεν οἱ κνύδοντες τῆς λόγῃς, ἀφίκοιτ' ἄν διὰ τῆς ῥαβδόσ προωθῶν αὐτὸν πρὸς τὸν τὸ-προβόλιον ἔχοντα. — *dubio ponto* (174) slaat op eb en vloed in de Noordzee. — *promittit* (212) = alit. — Kan *iam tum* (226) werkelijk *tandem* beteekenen? Het lijkt juist het tegenovergestelde te zijn. — Wat is het subject van *admonet* (243)? Enk meent: een erbij gedacht *lex*. Dat is toch zelfs voor Grattius wat te kras. Zou niet de *venator* onderwerp kunnen zijn (vgl. 341)? — *commissos leones* (256) zijn de leeuwen die in den strijd tegenover de *thoës* gesteld zijn (vgl. Suet. Ner. 11). — — *tum deinde* is een aan de spreektaal ontleend pleonasme (Kühner LG II 2,573,6). — *totum* behoort (347) bij *orbem* (348). — Over het gebruik van *lotium* (355) als geneesmiddel vgl. Plin. n. h. 28 § 65. — Kan *factus* (337) ook als subst. bedoeld zijn en dus ook van *in* afhangen? Grattius gebruikt ook *offectus* (406) dat elders niet voorkomt. — *exi* (414) kan het best met *effuge* verklaard worden; *excute expelle* is iets anders. — De afgesleten beteekenissen van *sedent* (434) vindt men ook Iuv. I 96 (vgl. Friedländer). — *impetrato . . . favore* (493) beteekent: nadat de jager Diana's gunst verworven heeft; *favor* kan niet gebruikt worden van het offer dat de jager de godin brengt, en ook past op haar het werkwoord *impetrare* niet.

Ten slotte nog een woord over vv. 310-327, waar een onverwachte uitweiding over de weelde voorkomt, nadat even te voren door den dichter op eenvoudig voedsel voor jonge jachthonden is aangedrongen. Enk vindt dat een „digressio elegantissima”, daarentegen zegt Vollmer: „der einzige wirkliche Missgriff ist für mein Gefühl die Anknüpfung der Deklamation über die *luxuria* an die Vorschrift die jungen Hunde knapp in der Kost zu halten.” Ik ben het met den laatste eens, doch ter verontschuldiging van Grattius kan men aanvoeren, dat hij in de rhetorenschool geleerd had, zulke digressies mooi te vinden. De typische voorbeelden, Camillus en Serranus (321-322), welke in al de lofredenen op den goeden ouden tijd voorkomen, toonen wel, waar de dichter ter schole is gegaan. De *reges Pharii* (312) daarentegen zijn aan zijn Alexandrijnsch voorbeeld ontleend. Maar het merkwaardigste is, dat de zoon van den rhetor Seneca midden in zijn *quaestiones naturales* (III 18) schrijft: *permittite mihi quaestione seposita castigare luxuriam*, aldus zelfs in een verhandeling over onderaardsche bronnen een aanklacht tegen de weelde van zijn tijd inlascht! Men ziet het, hoe elke schrijver in de omlijsting van zijn tijd gezien en daarnaar beoordeeld moet worden. Wie dat met Grattius doet en daarbij Enk's commentaar gebruikt, zal wel geen sensaties krijgen, als vertoefde hij met den Horatiaanschen jager *sub Iove frigido, tenerae coniugis immemor*, maar hij zal veel nuttige, nu en dan ook aangename uren in zijn studeerkamer doorbrengen.

Groningen. J. van Wageningen.

D. Subotic' and N. Forbes, *Serbian grammar*. Oxford, Clarendon Press. 1918. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Deze Servokroatische grammatika van Subotic' en Forbes, waaraan de heer Šuvakovic' nog heeft meegewerkt voor het aksent, kan niet op één lijn worden gesteld met Forbes' leer- en oefenboeken van Russies. Ik durf dat zeggen zonder aarzelen, al moet ik bekennen,

dat ik zelf de Servokroatische taal prakties niet voldoende ken, om uit te maken, in hoeverre de talrijke zinnestjes, die in de voorbeelden en de oefeningen voorkomen, idiomaties in orde zijn. Maar al mocht hierop ook niets zijn aan te merken, dan staat toch nog deze grammatika verre achter bij de eveneens voor prakties leren der Servokroatische taal bestemde boeken van Maretić' (Gramatika hrvatskoga jezika za srednje škole, 4 popr. izd. Zagreb 1913) en Rešetar (Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. Zagreb 1916).

De indeling is zeer bruikbaar. De schrijvers beginnen met een korte klank- en aksentleer en dan volgt een overzicht over enige eenvoudige grammatika-paragrafen, waardoor de leerling in staat gesteld wordt, korte zinnestjes te begrijpen en zelf te maken. Eerst dan begint de eigenlijke grammatika. De tekst wordt afgewisseld door woordelijsten en door vertaal oefeningen, Servies-Engels en omgekeerd.

De grammatika is hier-en-daar heel oppervlakkig behandeld. Zo ontbreekt bij de groepen van kons. + *j* op blz. 19 *r + j*, en die groep had met 't oog op woorden als *štrī* (komp. van *štok*) niet genegeerd mogen zijn. De herhaaldelijk voorkomende betoning *novca* voor *novca* maakte mij op het ontbreken van de bekende rekkingsregel (bij Rešetar op p. 35) opmerkzaam. Het gebruik der konditionele konstrukties zal men heus niet-leren uit blz. 82v.; men vergelijkte daarmee Rešetar p. 202 vv. Het hoofdstuk over de aksentkwaliteiten, blz. 20 vv., had profijt kunnen hebben van een bestudering der nieuwe literatuur, speciaal van Ekblom's onderzoekingen. — Dit zijn slechts enige voorbeelden.

De grootste tekortkoming van deze grammatika is de door-en-door slordige plaatsing der aksent- en kwantiteitstekens. Op de *a* van de gen. mv. ontbreekt soms 't lengteteken, terwijl 't op de *a* van de gen. enk. wel eens verkeerd staat, — de gen. sing. van het type *ženē* mist bijna overal het lengteteken, — blz. 48 staan in het paradigma de gen. en dat sing. *stvári* voor *stvári*, — de juiste vorm *zár* vind ik alleen blz. 182 in een lijst van modale adverbia. Blz. 33, waar aldaar naar verwezen wordt, en overal elders wordt *zár* geschreven. De kwantiteit- en aksentfouten zijn zo talrijk, dat men eenvoudig op een betoning niet aan kan, wanneer men die niet bij meer betrouwbare gidsen verifieert. Ter toelichting van dit harde oordeel som ik de onjuistheden op, die ik blz. 163 bovenaan in zes zinnestjes, op ruim zes regels aantrof: *přvoj* lees *přvōj*, — *s dèsne stráne* l. *s dèsně stráně*, — *šétamo* l. *žétāmo*, — *rāno* l. *rā'no*, — *nā šēg vīnogrādā* l. *nā šeg vīnogrāda*, — *rūčāvāmō* l. *rūčāvāmo*, — *dvānāest sātī* l. *dvānaest sātī*, — *večērāvate* l. *večērāvāte*, — *ū osām sātī* l. *ū osam sātī*, — *pōla sātā* l. *pōla sātā*, — *vā's* l. *vās*, — *šétajūc'ī* l. *-c'ī*, — *predāvānjā* l. *predāvānja*, — *ēnglēske* l. *ēnglēske*, — *knjžīževnosti* l. *knjžīževnosti*.

Leiden.

N. van Wijk.

J. Hasebroek, *Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptorum Historiae Augustae* (Zugleich ein Beitrag zur Lösung des Quellenproblems der Historia Augusta). Berlin, 1916. (Heidelbergische diss.).

Sinds, nu dertig jaren geleden, Dessau's artikel Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptorum historiae Augustae (Hermes 24, 1889, blz. 337) het onder-

zoek omtrent de Historia Augusta, de verzameling biographieën der Romeinsche keizers van Hadrianus tot Numerianus, op nieuwe banen leidde, is over deze belangrijke geschiedbron weliswaar een berg van geschriften verschenen, maar van eenstemmigheid bij de onderzoekers is nog geen sprake. Mogen wij vasthouden aan de overgeleverde zes auteursnamen en aan de opdracht van verschillende levens aan Diocletiaan en Constantijn, zijn dus inderdaad de biographieën ten tijde der keizers geschreven, of is dit slechts fictie en zijn zij het werk van een onbeschaamden „Fälscher” ten tijde van Theodosius, of heeft misschien, zooals Mommsen meende, een in het begin der 4e eeuw ontstane biographieënverzameling in het laatst dier eeuw eene ingrijpende omwerking zoowel door besnoeiingen als toevoegingen ondergaan? Op die vragen krijgt men een geheel verschillend antwoord, naarmate men zich wendt, om slechts de in de laatste jaren verschenen samenvattende behandelingen te noemen, tot Diehl in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie VIII blz. 2051 s.v. Historia Augusta, tot Hohl, in de Neue Jahrbücher für das klass. Altertum 33, 1914, blz. 698, of tot Soltau, Philologus 74, 1917, blz. 384. Tot de oplossing dezer, inderdaad zeer moeilijke, problemen wil ook de bovengenoemde dissertatie van Hasebroek op haar enger omgrensd terrein een steentje bijdragen.

Het werk van Hasebroek houdt zich bezig met de biographieën van Pescennius Niger en Clodius Albinus, de beide tegen-keizers van Septimius Severus, van wie de eerste in 194, de tweede in 197 door dezen is verslagen en gedood. Er bestaat nu, voor wat de periode van Hadrianus tot en met Macrinus betreft (de latere keizers kunnen hier buiten beschouwing blijven), een groot onderscheid tusschen de negen levens der algemeene erkende keizers eenerzijds en de zeven levens der Caesares, medeaugusti en usurpatoren dierzelfde periode, dus van Aelius, Verus, Avidius Cassius, Niger, Albinus, Geta en Diadumenus, anderzijds, een onderscheid, waarop in het bijzonder Mommsen (Ges. Schr. 7, blz. 319 v.) de aandacht heeft gevestigd. Terwijl nmlk. in de levens der algemeene erkende keizers een zeer waardevolle kern niet te miskennen is, bevatten, om de woorden van Mommsen te bezigen, die der tweede reeks weinig of geen werkelijk historisch materiaal, en zijn zij in hoofdzaak of uit de biographieën der keizers samengeflanst of verzonnen. Mommsen heeft deze meening op zijne gewone kernachtige en overtuigende wijze uiteengezet en verscheiden voorbeelden gegeven, hoe de vervaardiger van de biographieën d'er tweede reeks te werk is gegaan, maar hij heeft daarbij niet naar volledigheid gestreefd en geen doorlopende analyse der genoemde levens gegeven: nur eingehende pragmatische Behandlung, zegt hij, kann diese wichtigen Fragen erledigen und sie sollen in diesem Zusammenhang nicht erörtert werden. Die taak nu heeft Dr. Hasebroek op zich genomen voor de twee bovengenoemde levens dezer reeks, terwijl hij in een appendix ook dat van Geta bespreekt. Doch Dr. Hasebroek gaat verder dan Mommsen. Hij is, op het voetspoor van zijn leermeester v. Domaszewski, van wiens methode zijn werk de duidelijke sporen vertoont, een overtuigd aanhanger van de theorie van Dessau, en gaat zelfs met Seeck (Rhein. Mus. 67, 1912, blz. 602) mee, die het ontstaan der Historia Augusta op

het jaar af, nmlk. in 409/10, weet te dateeren: de levens van Niger en Albinus zijn volgens hem een „Elaborat” van den „Theodosianischen Fälscher”, en terwijl volgens Mommsen ook in de levens der secundaire reeks nog wel enkele betrouwbare mededeelingen gedaan werden, vindt men volgens Hasebroek blz. 70 „nichts selbständiges in den Viten, nichts, was nicht einfach aus der übrigen, uns bekannten Überlieferung abgeschrieben wäre, und darum auch nichts, was, wie noch Mommsen annahm, durch anderwärtige Überlieferung bestätigt wird. Was den Anschein von Selbständigkeit hatte, war Fälschung. Damit sinkt der historische Wert der Vita Nigri und Vita Albini in ein Nichts zusammen, und beide Viten hören auf, als historische Quelle zu gelten.”

Tot dit resultaat komt de schrijver, nadat hij de beide levens zin voor zin is nagegaan, en daarbij telkens den oorsprong van het meedeelde heeft trachten na te speuren: hij vindt dien nu eens in de levens der primaire reeks (die van de algemeene erkende keizers), dan weer bij Herodianus, bij Victor en Eutropius (daar hij de vervaardiging der Historia Augusta in het begin der 5e eeuw stelt, mag hij de beide laatstgenoemden, wier werken in het derde vierendeel der 4e eeuw zijn verschenen, als bron aannemen), ten slotte zeer dikwijls in de fantasie van den schrijver, die een groot gedeelte van beide levens eenvoudig uit zijn duim zou hebben gezogen. Dit zou b.v. het geval zijn, waar de autobiographie van Septimius Severus en de werken van Marius Maximus en Aelius Cordus worden geciteerd: die citaten zijn volgens Hasebroek niets dan „Schwindel”. De schrijver onzer levens wordt dan ook door hem geregeld aangeduid met deze benaming: der Fälscher.

Het is duidelijk, dat het oordeel omtrent de al- of niet-juistheid van Dr. Hasebroek's meening over de nietswaardigheid als geschiedbron der twee door hem onderzochte levens afhangt van de vraag, of hij er in zijne analyse dezer levens inderdaad in geslaagd is te bewijzen, dat de schrijver ervan geen andere dan de ook ons nog bekende overlevering tot zijne beschikking had, en dat de daaruit niet te verklaren berichten dezer biographieën louter verdichtfels zijn. Nu heeft hij m. i. werkelijk voor vele plaatsen onzer vitae aangetoond, dat zij uit levens der primaire reeks, speciaal uit die van Severus en Didius Julianus, zijn overgeschreven, waarvan, zooals gezegd, ook reeds Mommsen voorbeelden gaf, maar waar hij, anders dan Mommsen, aan de door hem geanalyseerde biographieën alle zelfstandige waarde ontzegt, gaat hij m. i. te ver.

Het treft nmlk. ongelukkig voor Dr. Hasebroek, dat hijzelf twee mededeelingen, die slechts in onze vitae voorkomen, nmlk. die over de geboorteplaatsen van Niger en Albinus, als juist meent te moeten aanzien. Deze geboorteplaatsen, Aquinum voor Niger (vita Nigri 1,5) en Hadrumetum voor Albinus (vita Albini 1,3) worden overigens in de literatuur nergens genoemd, en al zou men aan de juistheid van de opgave omtrent Niger desnoods kunnen twifelen, dat de geboorteplaats van Albinus inderdaad Hadrumetum was, staat door munten vast, en wordt dan ook door Hasebroek p. 14 aanvaard. Hier hebben we dus reeds een voorbeeld eener *betrouwbare* mededeeling, zooals ook Mommsen meende dat in de levens der secundaire reeks hier en daar gevonden werden. Mommsen verklaarde het voor-

komen van dergelijke „anderweitig bestätigte Angaben” hierdoor, dat bij de bewerking der levens der secundaire reeks niet slechts allerlei uit die der primaire werd overgenomen, maar ook in laatstgenoemde werd geschrapt, wie denn, zegt hij (Ges. Schr. 7, blz. 322), bei einer solchen Zufügung der Herrscher zweiter Ordnung es nahe lag aus den vorliegenden Biographien der älteren Redaction einzelnes nicht bloß in die secundären Biographien hinüber zu nehmen, sondern auch dort zu streichen. Deze verklaring geeft ook Dr. Hasebroek p. 70, om het voorkomen in de vita Nigri en vita Albini der beide bovengenoemde *betrouwbare* mededeelingen begrijpelijk te maken, maar hij ziet blijkbaar niet in, dat hij daardoor zijne conclusie, dat beide levens moeten ophouden, als geschiedbron te gelden, omver stoot. Immers, indien het juist is, dat de bewerker der secundaire levens bijzonderheden, die hij uit de primaire reeks overnam, soms *daar* schrapt, dan zijn aan *ons* die bijzonderheden slechts uit die secundaire levens bekend, kunnen wij dus deze laatste niet zonder meer op zij schuiven, mogen wij mededeelingen, die slechts daar te vinden zijn, niet a priori voor vervalschingen houden, maar moeten wij telkens onderzoeken, of zij misschien oorspronkelijk eene plaats vonden in de oudere, betrouwbaardere, keizerlevens, afgezien nog van de vraag, of de biograaf ze uit andere voor ons verloren bronnen kon putten. Met het door Hasebroek uitgesproken vonnis zijn wij dus niet van de zaak af. Het geval met Aquinum en Hadrumetum behoeft immers niet op zich zelf te staan.

Indien wij nu Hasebroek's analyse der vitae nader onder de oogen nemen, blijkt dit inderdaad niet het geval te zijn, want dan zien we, dat er, behalve de twee genoemde, nog andere *juiste* berichten in voorkomen, die *niet* uit ons nog bewaarde bronnen zijn overgeschreven, al meent ook Dr. Hasebroek, dat dit wel zoo is.

Vita Albini 3, 2-3 is sprake van het secundaire imperium proconsulare, dat Albinus, dien Severus tot Caesar gemaakt had, van dezen had ontvangen: cum accepit imperium, et quidem Severi, ut quidam, voluntate firmatum. Deze mededeeling omtrent de positie van Albinus kon de schrijver, althans in deze juiste formulering, niet in de bronnen, waaruit hij volgens Hasebroek alleen geput heeft, vinden, evenmin de mededeeling in vita Alb. 3,6: denique Severus eum et consulem designavit, want het consulaat van Albinus (hij was in 194 samen met Severus consul ordinarius; consul suffectus waren beiden reeds in vroeger jaren geweest) is ons *uitsluitend* uit de fasti en uit munten bekend. Hoe doet nu Hasebroek om *toch* deze beide ongetwijfeld *juiste* mededeelingen af te leiden uit de door hem voor onze vitae aangenomen bronnen? Hij verandert eene, werkelijk corrupte, plaats in de vita Severi, 6, 9, door eene m. i. hoogst ongelukkige conjectuur; in plaats van het overgeleverde: aut Commodianum videbatur imperium leest hij nmlk.: et nomen et cum consulatu imperium; dat zou oorspronkelijk op deze plaats gestaan hebben, en daaruit zouden dan de beide bovengenoemde plaatsen der vita Albini zijn ontleend. Het is duidelijk, dat dit eene petitio principii is en een dergelijk betoog geen bewijskracht heeft.

Vita Albini 13,4 cum Britannicos exercitus reget (sc. Albinus) jussu Commodi: dat het *Commodus* was,

van wien Albinus het stadhouderschap van Britannië kreeg, wordt ons overigens expressis verbis nog slechts meegedeeld door Victor, Caesares 20,9 (Albinus) cum . . . in Britannos, quam provinciam a Commodo meruerat, transmittere niteretur, in Gallia invaserat imperium. Daaruit is dus volgens Hasebroek deze plaats der vita Albini gevloeid, maar, afgezien nog van de vraag, of de schrijver der vita zoo laat mag worden gesteld, dat hij Victor *kan* hebben gebruikt — er komt in de levens van Niger en Albinus *niets* voor, dat ons dwingt ze na Constantijn te dateeren —, is er tusschen beide plaatsen een groot verschil: in de vita *is* Albinus *stadhouder* van Britannië, bij Victor is hij eerst *op weg* daarheen, maar laat zich, vóór hij de hem aangewezen provincie bereikt, in Gallië tot imperator uitroepen. Ook hier hebben we dus in de vita eene ongetwijfeld juiste mededeeling, die niet aan ook ons nog bewaarde bronnen ontleend is.

Vita Nigri 3,4 wordt Niger onder de regeering van Commodus gezonden ad comprehendendos desertores, qui innumeri Gallias tunc vexabant: louter verzinsel volgens Hasebroek; het „bellum desertorum” zou de „Fälscher” aan vita Commodi 16,2 (et ante bellum desertorum caelum arsit) ontleend hebben. Echter, daar wordt niet gezegd, dat deze woelingen in Gallië plaats vonden.

Vita Nigri 5,2 wordt Plautianus, de bekende praefectus praetorio van Severus, alleen door zijn nomen gentile *Fulvius* aangeduid; op de parallelplaats vita Severi 6,10 heet hij daarentegen alleen Plautianus. Nergens in de literatuur wordt ons Fulvius als nomen gentile van dezen man overgeleverd dan alleen op de genoemde plaats der vita Nigri; dat die naam juist is, bewijzen de inscripties.

Zoo hebben we dus verscheidene voorbeelden gezien (en er zijn er meer), die tegen de conclusie van Hasebroek pleiten. Er komen wel degelijk ook in de vitae Nigri en Albini eenige betrouwbare mededeelingen voor, en op dit punt moeten we dus terugkeeren tot de opvatting van Mommsen. Ongetwijfeld zit er een massa fictie in deze levens, en is heel wat uit de oudere keizerlevens overgenomen, maar niet met alles is dat het geval. We hebben dus ook niet het recht, datgene, wat ons over de carrière van Niger en Albinus wordt meegedeeld, zonder meer als verdichtsel van den „Fälscher” te verwerpen, maar moeten veeleer, met v. Premerstein, Klio 1913 blz. 82 en 97, ook hier het koren van het kaf trachten te scheiden. Kaf blijft er genoeg over; daar Marius Maximus, een der hoofdbronnen m. i. voor de levens der algemeen erkende keizers van Hadrianus tot Macrinus, aan de Caesares en zoogen. „tyranni” geen afzonderlijke biographiën had gewijd, maar over hen bij de levensbeschrijvingen van anderen had gehandeld (cf. vita Firmi, 1), stond goed materiaal voor de levens der secundaire reeks slechts zeer weinig ter beschikking, en voor het opnemen van ficties, in het bijzonder van verdichte namen, schrok ook m. i. de bewerker ervan niet terug. Tot die ficties behooren echter m. i. niet de citaten uit de autobiographie van Severus, uit Marius Maximus en Aelius Cordus, doch het zou te ver voeren, dit hier nader uiteen te zetten. Wat de plaatsen onzer vitae betreft, die Hasebroek uit Victor of (en) Eutropius afleidt: waar inderdaad overeenkomst bestaat, moet die m. i. hieruit verklaard worden, dat daar de

voor ons verloren keizergeschiedenis te gronde ligt, die Enmann, *Philologus Supplement*-bd. 4, blz. 335, heeft gereconstrueerd en die zoowel door Victor en Eutropius als in de *Historia Augusta* is gebruikt.

Resumeerende herhaal ik, dat, op hoe glad ijs we ons ook bevinden, wanneer we van de levens van Niger en Albinus als geschiedbron gebruik willen maken, Dr. Hasebroek er m. i. niet in geslaagd is, de *totale* onwaarde ervan en hunne *algeheele* afhankelijkheid van ook aan ons nog bekende bronnen aan te toonen. Ook uit zijn boek blijkt weer eens, hoe moeilijk het is, verder te komen dan ons aller leermeester Mommsen het gebracht heeft.

Groningen.

A. G. R o o s.

P. H. L. Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst. 's Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. f 3.—).

Men voelt, dat dit boek met liefde geschreven werd. Als recensent dus straks wat aan te merken zal hebben — meest in den vorm van tusschen vierkante haakjes staande parentheses — moge de schrijver zich troosten met de overweging, dat 't een verliefde geoorloofd is ten opzichte van het voorwerp zijner gunsten wat kortzichtig te zijn.

De gunsteling van den S. is de gangbare overlevering omtrent de oudste Romeinsche geschiedenis. Dit blijkt uit 't volgend overzicht van inhoud en gedachtingang, dat recensent, vooral waar van het testament sprake is; vrij wat moeite bereid heeft.

't Eerste van de zes hoofdstukken (de „Inleiding”) verhaalt hoe de Italiaan Pais zich vermat [op 't voetspoor van onzen 18e eeuwsehen landgenoot De Beaufort en vele anderen] de heele Romeinsche geschiedenis vóór de 4e eeuw te schrappen en dus (blz. 2) „zich ook vergrijpt aan de eerwaardige oudheid der 12 tafelen”, het heele Virginia-drama met Appius Claudius en al als doublet dalgend, daarbij volgens S. geen rekening houdend met den geest dier tijden, waarin zoo vaak oorlogen gevoerd werden om het bezit van vrouwen en men zich zoo herhaaldelijk liet leiden door het exempel van voorvaderen: Brutus, de moordenaar van Caesar bijvoorbeeld door den moordenaar van Tarquinius Superbus. De XII taf. zelf zijn volgens Pais aan 't eind der vierde eeuw gepubliceerd en wel door Cn. Flavius, vrijgelatene van den censor App. Claudius, tegelijk met de boeken der pontifices (Livius IX 46). — Nog erger dan Pais maakte het de Fransche hoogleeraar Lambert. Die wille [*Nouvelle revue historique de droit* van 1902, blz. 149 vlgg. en — wat S. niet vermeldt — ook later nog in de *Mélanges Appleton* en zijn *Fonction du droit civil comparé*] de XII t. tot aan 't begin van de 2e eeuw neerhalen en ze toeschrijven aan Sextus Aelius Pactus. — Voornaamste argumenten van Pais en Lambert zijn volgens S., dat het verbod van begraven in de stad en van weeldebetoon bij begrafenissen niet in dezen tijd passen, testament en *ius provocationis* pas van veel jongeren datum zijn en in de fragmenten, die we kennen, zeer archaische met moderne wetten vermengd zijn. „Onbegrijpelijk echter is het, dat septicci als Pais en anderen niet tot voorzichtigheid gemaand worden door hetgeen de opgravingen omtrent het leven der ouden aan het licht gebracht hebben.” (bl. 8). Als voorbeelden wijst dan

S. o. a. op vondsten te Albano en in Etrurië, die bewezen hebben, dat de oudste Romeinsche hut rond was, op de Etrurische bronzen beeldjes, die terecht onbeholpen en slecht gemodelleerd heetten en op het Etrurisch pottebakkerswerk, dat door schoonheid uitmuntte. [Recensent zou deze opmerkingen liever omkeeren: de Etrurische bronzen zijn meestal schitterend, hun vazen vrij wel altijd zeer minderwaardig]. Verovering van steden (Vei b. v.) door 't graven van onderaardsche gangen wordt door S. mogelijk geacht, omdat de Etruriërs en de oude Romeinen zoo voortreffelijke riolen maakten. Maar vooral de bevestiging van de Homerische gedichten door Schliemann's opgravingen overtuigden den S. „Zal men na al deze bewijzen van de waarachtigheid der steeds voor verdrinking gehouden Homerische zangen, n g twijfel durven opperen omtrent de overleveringen der Romeinsche historie, welke zich zoovele eeuwen later afspeelden?” (bl. 12). [Recensent vreest — neen, hoopt —, dat velen zich verstouten zullen tot zulk een twijfel en zich liever houden aan wat S. zelf op de volgende bladzij over Lambert schrijft: „De groote fout, die Lambert beging bij zijne toepassing van de vergelijkende rechtswetenschap, is, dat hij twee volkeren naast elkaar stelde, waarvan de (*sic*) een zich in eene periode van veel hooger ontwikkeling bevond dan de andere.”] — Hoofdstuk II (Grieksche invloeden op de oudste Romeinsche beschaving) vertelt van den invloed van de Etruriërs, die zelf door Grieksche kolonisten beschaafd zouden zijn, op Rome, waarbij o. a. goedgelovig aangenomen wordt, dat de inscriptie met Grieksche letters, die Dionysius van Halikarnassos (IV 26) beweert in den tempel van Diana op den Aventijn gezien te hebben, van Servius Tullius (omstr. 550 v. Chr.) stamt en niet getwijfeld wordt aan het verhaal van denzelfden D. (II 54) over het Grieksche opschrift op een standbeeld, dat Romulus voor zich zelf oprichtte. Coriolanus (c. 500 v. Chr.) — in een bij Plutarchus bewaarde redevoering — en Tarquinius Superbus — door de invoering der Sibyllijnsche boeken en de zending van een gezantschap naar Delphi — bewijzen bekend te zijn met Grieksche toestanden. „Ook de *evocatio* bracht nieuwe goden [Grieksche?] aan: *lectisternia* houden ('t eerste 399) was een Grieksch gebruik. Terwijl de Apollo-veroering pas na 432 ingevoerd werd, werden de tempels van Ceres, Liber en Libera (493), Mercurius (495) en de Dioscuren (496) eerder gewijd. [Al deze jaartallen neemt S. als juist aan, ofschoon hij toch t. o. v. den slag bij het lacus Regillus wel gelooft aan een doublet van den slag der Locriërs en Crotoniaten, waarop trouwens al Cicero wees]. — Hoofdstuk III (Begrafenisplechtigheden) spreekt over den grooten eerbied der Romeinen voor hun dooden en de vrees onbegraven te blijven. Als bewijzen dienen in bonte mengeling even goed de begrafenissen van Servius Tullius (Liv. I 49, Dion. IV 40), Appius Claudius (Liv. II 61, Dion. IX 54), de dreigementen van Sextus tegen Lucretia (Dion. IV 65), het levend begraven worden van Vestaalsche maagden, de vrees van Odysseus onbegraven te blijven (Odys. 5. 311), Verginius' terugkeer naar Rome om een bloedverwant te begraven (Dion. XI 33), het geduld van de vrijers van Penelope, die wachten op de voltooiing van Laërtes' lijkkleed, als de doodenoffers, zooals die beschreven wor-

den door Vergilius. Dit alles moet aannemelijk maken, dat de bepalingen tegen begrafenisweelde in de XII t. niet overdreven zijn. Als voorbeelden van weelde in het oude Rome worden de schitterende feesten van Tarquinius Priscus (Liv. I 35) en de veldtocht der Fabii tegen Vei genoemd en, speciaal wat begrafenissen betreft, aangehaald, dat P. Valerius Poplicola (in 507) geen geld genoeg had voor zijn begrafenissen en ook Menenius Agrippa op staatskosten begraven werd. — Cicero zegt (de leg. II 25), dat de bepalingen der XII t. ontleend zijn aan Solon. Als ze door Flavius in de 3e eeuw (Pais) of door Partus in de 2e (Lambert) gemaakt waren zouden die volgens S. zich wel op Demetrius Poliorcetes' voorschriften (Cic. ib. 26) beroepen hebben. — Dat Sex. Aelius Paetus en L. Acilius zeggen (Cic. t. a. p.) de uitdrukking „*lessum funeris ergo habento*” niet te verstaan, bewijst volgens S. (die hier Appleton volgt), dat deze juristen geen Grieksch kenden en van Grieksche gebruiken niets af wisten. [’t Lijkt rec. veel eenvoudiger aan te nemen, dat ze, zooals Cic. (t. a. p. 23) ook duidelijk aangeeft: „*susplicari vestimenti aliquod genus funebris*”, het oude woord „*lessum*” verkeerd vertaalden en dus heelemaal niet dachten aan „*rouwmisbaar*”, dat toch bij alle volken ten allen tijde gebruikelijk is]. Om te bewijzen hoe luxueus soms graven waren spreekt S. van de pyramiden, de Etrurische doodensteden en de schitterende begrafenissen der Galliërs. Zulke weelde ging volgens de overlevering in Rome reeds Numa, lang vóór de XII t., te keer. — Ook ’t bekende verbod binnen de stad te begraven blijkt geen bewijs voor jongere redactie. ’t Is slechts een navolging van het Etrurische gebruik buiten hun steden te begraven. Dat derg. hygiënische bepalingen noodig waren bewezen — volgens S. — de ernstige besmettelijke ziekten in den koningstijd en ook juist een paar jaar vóór de invoering van de XII t. uitbroken. Het bestaan van graven van jongeren datum binnen de stad verklaarde reeds Cicero als een gunst verleend aan uitstekende burgers. — Hoofdstuk IV (Testament). Het eerste werkelijke testament te Rome, dat „*per aes et libram*,” wordt naar Gaius geschetst, waarbij ook de [toch zoo echt Alexandrijns wufte] mythe van Acca Larentia (Plut. Q. R. 35, Gell. VI 7) als bewijs gebruikt wordt. Nu volgt een uitvoerige uiteenzetting van de verschillende vormen van erfenis naar aanleiding van de uitdrukking „*uti legassit*”. Eerst bestond n naast ’t verplichte overgaan van het familiebezit op den *heres suus* slechts *adrogatio* in de *comitia calata* en *testamentum in procinctu*. Dit laatste had alleen op den krijgsbuit betrekking, waarover het vrije beschikking gaf. Hier alléén bestond dus blijkbaar volkomen vrije eigendom (zoo zegt ook Gaius IV 16 en II 69). [Ligt ’t niet voor de hand te veronderstellen, dat oorspronkelijk in Rome alléén communistisch bezit bestond behalve van den oorlogsbuit?]. — ’t *Testamentum per aes et libram* baseert op de *mancipatio familiae*, die volgens S. al een zeer oude, en wel plebejische, instelling was en in de XII t. slechts vastgelegd werd „Aan de bepaling *uti legassit* ontleenden de door den erflater bedachten een actie om den familiae emtor te dwingen tot nakoming van hetgeen bij de *mancipatio familiae* in de *nuncupatio* bepaald was.” (bl. 109). Het familiebezit moet oudtijds onvervreemdbaar geweest zijn (bl. 117). Pas wanneer meer speciaal privaatzit ontstaat; rijkdom,

oorlogsbuit verworven wordt heeft ’t „*uti legassit*” beteekenis en dan verdwijnt het familiebezit in belangrijkheid geheel tegenover dat waarop de *mancipatio* toegepast kan worden. Aan den anderen kant ontstond de *usucapio pro herede*: ieder mocht op een door den eigenlijken erfgenaam niet aanvaard familiebezit zich vestigen en werd na een jaar van ongestoord bezit beschouwd als eigenaar, indien hij de *sacra* in stand hield. — ’t *Testamentum per aes et libram* komt deels uit dat *comitiis calatis*, deels uit de *mancipatio familiae* voort, maar bestond tijdens de XII t. nog niet. Waarschijnlijk is het niet veel ouder dan 250 v. Chr., toen Tib. Coruncanius als *pontifex maximus* zich bezorgd maakte over het in stand houden der familiesacra. — Hoofdstuk V (huwelijk) vermoedt in de eerste plaats, dat *usus*, *confarreatio* en *coemptio* altijd in deze volgorde vermeld worden, omdat ze zoo in onbruik zijn geraakt. [Dit lijkt niet waarschijnlijk, de *confarreatio* is toch nooit afgeschaffd en de *usus* alleen, omdat de scheidingsmanie en de economische beweegredenen tot het huwelijk van zoo’n lang uitstel niet meer gediend waren]. Waarschijnlijk Romulus heeft aan de *confarreatio* de *manus* verbonden, die nu uitvoerig beschreven wordt. Echtscheiding was oorspronkelijk niet geoorloofd. Het eerste voorbeeld is van ’t jaar 520 der stad. Naast de *confarreatio*, waaruit aanvankelijk alléén de *patrimi* en *matrimi* spruiten konden, bestond volgens S. al dadelijk een vrij huwelijk, dat geen *manus* en geen *patria potestas* verleende en vooral bij plebejers in zwang was. Dit huwelijk vindt S. reeds implicite aangeduid in een wet van Numa (Dion. II 27) en ’t verhaal van den Sabijnschen maagdenroof, die omdat de Sabijnen geen *conubium* gewild hadden geen *societas sacrorum* kregen (vgl. Dion. II 30). Door zoo’n huwelijk ontstond geen *agnatio*, alléén *cognatio*; de *sacra* erfdien dus niet over. [’t Is jammer, dat S. op dit zeer belangrijk verschil niet verder ingaat; hier moet zeker de invloed van de samensmelting van twee volken nog lang doorgewerkt hebben]. Gellius (XVIII 6) onderscheidt d vrouw *cum manu* (*mater familias*) van die buiten *manus* (*matrona*). Oorspronkelijk schijnen de plebejers een huwelijk zonder *manus* gehad te hebben, maar dit veranderde, omdat zij zich ook geld verwierven. „Immers Romulus reeds had de plebejers op den handel aangewezen (Dion. II 9)” (bl. 159) [!].

De nieuwe goden waren meest plebejisch; dus is ’t logisch, dat de plebejers ’t eerst zitting kregen onder de *duoviri* (later *decemviri sacris faciundis*, de bewaarders der Sibyllijnsche boeken (367 v. Chr.). Toen ontstond bij hen langzamerhand de begeerte ook familiesacra te hebben en ter voortzetting daarvan een huwelijk met *manus* en *patria potestas*. [Het lijkt zeer onwaarschijnlijk, dat dit primitief geloof, deze angst voor de „verzorging van hun schim” bij een groot deel der bevolking eerst na 300 v. Chr. opgekomen zou zijn, terwijl het vroeger bij hen niet bestond]. Dit plebejisch manushuwelijk zou de *usus* zijn. Deze *usus* immers maakte elk vrij huwelijk tot een met *manus* als niet door ’t *trinoctium* de verjaring verhinderd werd. Een voorbeeld van dit laatste noemt S. het huwelijk van Virginius, den vader van de door den *decemvir* Appius Claudius zoozeer begeerde Virginia. — De XII t. verboden het *conubium* tusschen patriciërs en plebejers. De meeste auto-

riteiten meenen, dat dit een bezegeling der oude opvatting was, maar S. is het met Speyer (Versl. en Med. Kon. Acad. v. Wet. 1897) eens, dat vóór de XII t. (en vijf jaar later wéér, Liv. IV 6) volledig *conubium* bestond [Liv. IV 4.9; 6.2; vgl. Weissenborn op IV 4.9], ofschoon het zelden in practijk gebracht werd. Een verbod was ook overbodig zoolang de *usus* niet bestond, want de *confarreatio* was niet toegankelijk voor plebejers en een andere manier om *manus* en dus recht op familie-sacra te krijgen was er niet. Eerst na 't opkomen van den *usus* konden plebejerkinderen in patricische *gentes* opgenomen worden en achtten de patriciërs dus een verbod van *conubium* noodzakelijk. Maar al spoedig zwichtten ze weer en toen — zoo meent S. — ontstond de *coemptio*. Gevalen echter als die van de Fabia, die met C. Licinius Stolo trouwde (377, Liv. VI 34) en de oprichting van een tempel voor de Pudicitia plebeia (296, Liv. X 23) bewijzen hoe zeldzaam gemengde huwelijken waren. — Het laatste (VIe) hoofdstuk handelt over Cn. Flavius en Sex. Aelius Paetus, resp. volgens Pais en Lambert opstellers der XII t. De eerste heeft volgens S. alleen de door de pontifices van de *legis actiones* gegeven uitleggingen tot gemeengoed gemaakt, maar ook toen nog bleef de vertolking der wetten een voorrecht der pontifices — al werden daaronder ook plebejers opgenomen — tot in 254 Ti. Coruncanus als eerste plebejische pontifex maximus openlijk de rechtsbeginselen ging uiteenzetten. — Pas toen ook door geschriften 't recht bekend gemaakt werd vinden we Sex. Aelius Paetus, die een Triperita schreef, waarvan de XII t. 't eerste deel vormden, 't tweede de interpretatie daarvan, 't derde de *legis actiones*. 't Was toen geen tijd meer (2de eeuw v. Chr.) voor mystificaties. [Hierin heeft S. zeker gelijk]. — Recensent hoopt hiermee den inhoud vrij volledig weergegeven te hebben. Wie zich met de geschiedbeschouwing van den S., die zoo ver afstaat van de moderne, vereenigen kan zal als een herinnering aan de werken der groote renaissancegeleerden waardeeren, dat Cicero steeds naar capita geciteerd, van Plutarchus alleen de titel van het te raadplegen leven genoemd, van moderne werken 't jaartal van verschijnen verzwegen wordt. Aan dit eenigszins ouderwetsch karakter is 't zeker ook toe te schrijven, dat we niets vernemen over den inhoud van de achtste tafel, waarop o. a. de uitdrukkingen „qui malum carmen incantassit”, „qui fruges excantassit”, „neve alienam segetem pellexerit”, „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto” voorkomen en die we dus in de eerste plaats besproken hadden meenen te mogen zien als de XII t. „in het licht van den Romeinschen godsdienst” worden beschouwd. Eerst sedert kort immers rekenen de godsdienstkenners deze lagere vormen tot de religie. — Aan de talrijke, in de Grieksche citaten zelfs storend talrijke, drukfouten heeft waarschijnlijk de drukker schuld; verschrijvingen als die op bl. 18, welke Sybaris en Croto tot de eerste Pythagoraeërs maakt, Dionysius voor Dionysus op bl. 30, Gorgias voor Gorgasus (31), „eene sestertia” in pl. v. „een sestertius” (109) enz. benevolus lector corrigit.

Gouda.

H. M. R. Leopold.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, deel IX, Der Brief des Paulus an die Galater, von Th. Zahn. Leipzig, Deichert. 1907. (Pr. geb. M. 7.20).

De tijd dat men van „de vier brieven van Paulus” sprak en alle andere als werk van „falsators” beschouwde is voorbij en evenzoo de overschatting van den brief aan de Galatiërs, die vaak als norm voor de uitlegging van de overige drie (Rm., I. II Cor.) werd gebezigd. Zelfs de theorie van de drie stadiën van Paulus' ontwikkeling nl. van een nog tegen 't „Jodendom” reageerenden en aldus gebonden geest tot een Hellenistisch theoloog, die veel „geestelijker” en „vrijer” opvattingen zou hebben bereikt, begint men grondig te wantrouwen. Was Paulus niet den middelbaren leeftijd reeds ruim voorbij, eerdad hij optrad? Had hij niet jaren en jaren van teruggetrokkenheid achter zich vóór hij, in den kring der Antiocheense gemeente getrokken, een zendingman werd om straks, zelfstandig, het groote werk te aanvaarden, dat zijn laatste levensjaren heeft gevuld? De Paulus, die onze brieven — ook dien aan de Galaten — schreef, was een gerijpt man. Nergens vindt men in zijn geschriften een als zoodanig aangegeven herroeping van wat hij vroeger geleerd had.

En wat 't voornaamste is, wij hebben ons bevrijd van de illusie, dat Paulus het met ons (Lutheraan, Anglicaan of Calvinist, orthodox of liberaal) eens geweest zou zijn, wat voor objectieve, wetenschappelijke exegese minstens even schadelijk was als b. v. een exegese van Plato uit 't oogpunt van de Hegelarij. Wij „weten” veel minder van de „partijen” in het oudste Christendom, waar vroegere geleerden soms over spraken alsof als zij bestuursleden geweest waren. 't Is vooruitgang, dat wij thans tusschen den antieken mensch Paulus en 't Paulinisme van de Protestantsche en andere wetenschap onderscheiden met groote scherpste. Zahn is daar wellicht nog niet geheel aan toe, maar juist daarom is zijn commentaar een *antidotum* tegen de natuurlijke maar onwetenschappelijke neiging om dit antieke te bepalen op al te goedkoope manier. Men zegt dan eenvoudig neen, waar vroeger ja gezegd werd. Dat dit niet aangaat en dat Paulus toch nog altijd dichter bij ons staat dan andere antieke geesten, leert deze commentaar wel. Paulus zou men toch — ondanks al het antieke — den eersten modernen mensch mogen noemen. Ons Westersch-christelijk persoonlijkheidsbesef, ons „geweten”, de onderschikking ook van het intellect aan de ethisch-religieuze intuïtie zijn bij hem in aantocht. Hij kent geen onsterfelijkheid eener „redelijke ziel”, die haar zekerheid ontleenen zou aan de redenatie, dat rede tijdeloos is en dus 't redelijke in den mensch eeuwig zou moeten zijn. Zijn „inwendige mensch” (Rm. 7:22) is iets, dat dichter bij ons ligt dan die van Plato of Plotinus, die beiden dienzelfden term gebruiken. Ook is Galaten de meest hartstochtelijke van Paulus' brieven. Daar keert hij zich tegen den geest, waaraan hij ontgroeid was. Alles te samen reden genoeg om dezen commentaar, die zich zooveel mogelijk uit het strijdgewoel terugtrekt en die den stempel van Zahn's werkwijze weder geheel draagt, met nadruk aan te bevelen als punt van uitgang voor zakelijk onderzoek.

Voor onderzoek, want — wat het goed recht van den schrijver is — hij geeft een persoonlijk kijk, dien men wel moet corrigeeren door bestudeering van anderer

gezichtspunten en conclusies. In het groote probleem van Gal. 2 en Hand. 15 komt dat b. v. zeer duidelijk uit. Doelt Pls. daar op 't geen in Hand. 15 beschreven wordt, dan is of hij of de schrijver van Handelingen aan een onnauwkeurigheid schuldig, die aan vervalsching van feiten grenst. Zahn waardeert dit bekende feit aldus (p. 109) „Houdt men billijk rekening met 't onderscheid tusschen den van een veel later standpunt berichtenden historicus en de polemisch-apologetische toelichting der feiten, die de leider van een der partijen, nadat eerst ruim een jaar geleden de strijd te Jeruzalem was afgevoerd, zich genoodzaakt zag te geven, omdat deze weder ontbrand was, dan moet men zich veeleer verwonderen over de groote overeenstemming bij volslagen onafhankelijkheid tusschen het latere bericht en het veel oudere document.” Zoo denken maar weinigen erover en, wonderlijk is dat niet. Trouwens Zahn liet hieraan voorafgaan (p. 107), dat „bis in die neueste Zeit von vereinzelt Gelehrten” niet Hand. 15, maar Hand. 11³⁰ 12²⁵ met Gal. 2¹⁻¹⁰ gecombineerd is. Laten we namen noemen: Calvijn, Keil, Gabler, Rosenmüller, Süskind, Berthold, Kuinoel, Heinrichs, Tychsen, Niemeyer, Guericke, Küchler, Flatt, Fritsche, Böttger, Eichhorn, Fischer, Val. Weber, Vernon Bartlett, Ramsay (in allen gevallen niet vóór Hand. 15), Emmett, Lake, een — waarschijnlijk niet volledige — reeks, die de geheele negentiende eeuw dóór tot ons toe reikt. Vijf „entscheidende Gründe” worden dan genoemd, die deze „vereinzelt” het zwijgen zouden opleggen. De redenen, waarom zij zich hiertoe tot dusver niet genoopt zien, worden echter niet vermeld. Natuurlijk „hoort het niet tot de uitlegging van Gal. om den historischen inhoud van 2¹⁻¹⁰ met de gegevens van Handelingen grondig te vergelijken en te vereenigen”, maar als „kürze Bemerkungen unumgänglich” moeten heeten, is deze kortheid toch te ver gedreven. Immers juist Zahns beoordeeling van het *contra*, is voor den lezer, die zijn *pro* gunstig opnam, van 't hoogste belang.

Bovendien gaat het hier om een snijpunt van lijnen, waar de constructie van onzen kijk op Paulus en het oudste Christendom in alle richtingen mede gemeoid is.

Nog op een ander punt trof mij een kortheid, die daar echter beter is te plaatsen. Gal. 5 luidt: Ἐγὼ δὲ, ἀδελφοί, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἔτι διώκομαι. Stond hier slechts εἰ περιτομὴν κηρύσσω dan zou men niet aarzelen om aan te nemen, dat een niet-werkelijke onderstelling hier in den vorm eener eenvoudige bijzondere onderstelling in heden of verleden was gekleed. Dat komt meer voor en de samenhang verraadt dan, dat de spreker de voorwaarde als niet vervuld beschouwde. Zahn zegt nu (p. 255 n. 79) „das erste ἔτι ist schwerlich echt, sondern nach 1¹⁰ hinzugesetzt [! ?]; es fehlt nicht nur in DG [F gr.] [al 7] und bei den alten Lat. [d. e. g. demid.] auch noch Hier. z. Stelle, zuerst in Vulg. und nach den Drücken bei August z. St. doppeltes *adhuc*, sondern auch bei Ephr. Arm. Goth. In Syr¹ fehlt das zweite ἔτι.” Gezonde textcritiek kan dat bezwaarlijk genoemd worden. De weglating van ἔτι is zulk een evidente verbetering, dat de invoeging met een verwijzing naar 1:10 niet afgedaan is. Integendeel de bewijslast moet omgekeerd worden! Verder is in de Paulinische litteratuur de vulgata practisch een Oudlatijnsche text, ongelijk, maar in den regel weinig, gerevideerd,

gelijk ook de Boernerianus (g) en de Augiensis (f) een gemengden text vertoonen. Waar 't oudste Latijn van deze brieven op zoo smalle basis rust, is „die alten Lat.” een al te suggestieve uitdrukking! Terecht zal men den consensus van de oudste vertalingen en citaten volgen tegen den consensus van desnoods alle Grieksche Mss — zulke gevallen zijn er —, mits interne redenen medewerken. Hier echter lijkt het daar niet naar! Exegetisch en historisch staat hier een ἔτι, dat uiterst lastig is, maar de textcriticus heeft geen reden om te zeggen „schwerlich echt”. Zoo sceptisch opgevat, zou er van textconstructie weinig terecht komen. Zahn past deze scepsis dan ook elders niet toe. Het is de historicus en exegeet, die hier voor 't raadsel staat, dat Pls. in den vorm eener gewone onderstelling zegt „als ik nog besnijdenis predik”. Daar volgt dan immers uit, dat hij dit *inderdaad had gedaan!* De samenhang geeft, wanneer men zich niet laat beïnvloeden door het feit, dat dit gegeven zich lastig in de gangbare voorstellingen omtrent Paulus laat verwerken, m. i. geen voldoende grond om hier te exegetizeeren alsof er stond εἰ περιτομὴν κηρύσσω of εἰ περιτομὴν ἐκήρυσσον en dus te concludeeren, dat Paulus „einen schlechthin unwirklichen Fall als wirklich setzt”. 't Is niet te ontkennen, dat dit waar kan zijn, maar op grond van een „stark betontes ἔγὼ δὲ” (d. w. z. minstens: „ik, Paulus, van wien ge toch wel wat anders weet), of alleen wegens den vraagvorm van den nazin τί ἔτι διώκομαι zou men niet tot die conclusie komen, als men 't niet historisch zoo onwaarschijnlijk vond. 't Eigenlijke „Beweis” reduceert zich, m. i. tot de overweging: „Denn Paulus wird ja noch immer *wie seit seiner Bekehrung* verfolgt” . . . . en „Also kann der Fall, unter dessen Voraussetzung allein die Folgerungen zutreffen würden, in Wirklichkeit gar nicht vorliegen . . . .” Zahn ziet dan ook in (p. 256), dat men „sprachlich nicht entscheiden” kan of Paulus hier bij toeval deze misverstand wekkende zinsnede formuleerde of dat hij „damit eine unwahre Behauptung der Gegner wiedergibt um sie als absurd abzuweisen”. Hij poneert, dat dit laatste „natürlicher *erscheint* und auch wohl häufiger *vorkommt* wo das Unwirkliche von anderer Seite als der des Redenden behauptet wird” en noemt daarvoor (p. 256, n. 80): Mt. 4³, 5²⁹ Joh. 8³⁹, cf. 3³, Hd. 5³⁹, en vooral Gal. 2²¹ εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα χριστὸς διωπὲν ἀπέθανεν. Hij had ook Rom. 4² kunnen noemen, doch overal is dan 't *verband* of zelfs het *tweede deel der zin* beslissend voor 't niet-werkelijke der onderstelling ondanks haar vorm! Dat is hier niet 't geval en op dit historisch belangrijke punt had een nauwkeurig stylistisch onderzoek naar het gebruik dezer onderstellingen bij Paulus, in N. T. ische brieflitteratuur, in de Oudchristelijke letteren en daarnaast in de Papyri en litteratuur (b. v. Epictetus!) veel nut kunnen doen. Ten slotte rust in Zahns betoog alles op de stelling, dat Paulus „seit seiner Bekehrung *immer* verfolgt” werd. Zekerheid daaromtrent in volstrekten zin heeft men tegenover de stelling, dat dit ἔτι „verräterisch” wezen zou eigenlijk niet.

Dat Paulus na zijn bekeering steeds denzelfden afstand van het Jodendom gehandhaafd heeft, is bij een psychologisch zoo eigenaardige figuur nog niet zoo

vanzelfsprekend als 't naar enkele fiere en hartstochtelijke woorden wel lijkt.

Doch commentaren zijn slechts hulpmiddelen voor onderzoek en commentarieren is steeds noodgedwongen ergens blijven staan. De definitieve commentaar zal nooit en nergens geschreven worden. Zahn's toelichting van den brief aan de Galaten doet voor geen andere onder en is een aanwinst, die men zeer noode missen zou. Hoewel het te begrijpen is van dengeen, die het werk te doen heeft, dat men eerst Paulus en daarna Handelingen behandelt, is 't voor den beoordeelaar een groot bezwaar, wanneer men den schrijver niet eerst over Handelingen heeft kunnen hooren. Moge dit deel, met 't oog waarop ook deze aankondigingen eenigen tijd uitgesteld werden, weldra verschijnen en zich waardig aansluiten bij dat IXe deel der „Forschungen”, waarin de Grieksche en Oudlatijnsche text van dit boek zoo meesterlijk is bewerkt.

Groningen.

J. de Z w a a n.

SCHOOLBOEKEN.

H. D. Verdam, Een fragment van Plato's Politeia. Groningen, Wolters, 1918. (Pr. f 1.40).

Met goede gronden zou men kunnen betoogen, dat in de lectuur der Grieksche schrijvers op onze gymnasia naast de gedichten van Homerus de Platonische dialogen de eereplaats behoorden in te nemen. Immers deze geven niet alleen het hoogste aesthetisch genot maar zijn ook meer dan andere prozawerken geschikt om den leerling het bijzondere der Grieksche kultuur te doen voelen en hem tot zelfstandig nadenken over het wonderbare wezen van onzen menschelijken geest te prikkelen. De gedachten van Plato zijn zeer actueel en allerminst verouderd. Zeker, eenige zijner werken komen om hun moeilijke dialektiek en andere redenen niet in aanmerking. Maar er blijven toch nog vele over, die (zooals de Protagoras, Gorgias, Hippias Minor, Ion) in hun geheel, of (zooals de Phaedrus, Phaedo en Politeia) althans gedeeltelijk moesten gelezen worden. Toch geschiedt dit in den regel niet. Of men negeert (hoe ongehoofelijk het ook is) Plato geheel, of men leest van hem uit den treure altijd weer uitsluitend de Apologie en den Kriton, welke werken toch voor den leerling niet de meest aantrekkelijke zijn en hem niet ten volle onder den indruk van Plato's genie kunnen brengen. De reden is evident. Verreweg de meeste docenten voelen zich in de gedachtenwereld van den Griekschen schrijver alles behalve op hun gemak. Bestonden er nu van de genoemde dialogen goede schooluitgaven en verder praktische inleidingen, die den niet wijsgeerig gevormden maar toch nog iets anders dan alleen taal- en realiakkennis bezittenden docent voldoende oriënteerden om deze werken met de leerlingen veilig te kunnen behandelen, dan zou een groote verbetering kunnen intreden. Maar zulke inleidingen ontbreken bijna geheel, zowel in ons land als daarbuiten. Daarom is het hier aangekondigde werkje met blijdschap te begroeten als een stap in de goede richting. Juist de Politeia verdient in onzen sociaalvoelenden tijd de grootste belangstelling. Waarom niet vooraf het heerlijke eerste boek op deze wijze is bewerkt, begrijpen wij echter niet. Dr. Verdam koos uit het tweede en vijfde

een aantal fragmenten, waarvan hij in de Inleiding de hoofdgedachten kort en duidelijk weergeeft. Onder den tekst gaf hij zonder omhaal en geleerdheidsvertoon de noodige taalkundige en historische ophelderingen, terwijl aan 't slot nog een den tekst doorlopend volgende lijst van bijna altijd goedgekozen, frissche vertalingen van Grieksche woorden en uitdrukkingen is toegevoegd. Voor de oorspronkelijke termen goede Nederlandsche te vinden is vaak uiterst moeilijk. Gegronde bezwaren echter kunnen worden ingebracht tegen de vertaling van βούλεσθαι (tegenover δοκείν) door „wenschen”, van κόσμος door „evenwicht”, van δικαιοσύνη door „rechtschapenheid, deugdzaamheid” en vooral van θυμός door „heiligen toorn”. Over 't geheel had de psychologisch-ethische oriënteering in 't begin der Inleiding wat uitvoeriger en principieeler kunnen zijn en hadden wij een dieper ingaan op het parallelisme der individueele en sociale deugden gewenscht. Veel is hier te leeren uit het tweede boek van Natorp's Sozialpädagogik, dat de heele Platonische deugdenleer zeer instructief behandelt. Met dat al heeft dr. Verdam een zeer bruikbaar werkje geschreven en wij hopen dat vele docenten er hun voordeel mee zullen doen.

Utrecht.

B. J. H. Ovink.

Ausgewählte deutsche Gedichte herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von **J. A. Verdenius.** Groningen, Wolters, 1917. (Pr. f 1.—, geb. f 1.40).

De verzamelaar heeft dit boek, zooals hij in de voorrede zegt, bestemd om gebruikt te worden aan een driejarigen cursus en ik waag er bij te voegen in de hoogste klasse. Hij heeft voornamelijk geput uit den nieuweren balladenschat en niet zoozeer gelet op de letterkundige waarde der opgenomen gedichten dan wel op hun mooien vorm, ze daarbij bizonder beschouwend uit een opvoedkundig oogpunt. Er is in dit bundeltje werkelijk veel moois uit den lateren en laatsten tijd samengebracht, soms ontroerend als „Die Schülerin” door Albert Roderich of „Le Malade Imaginaire” door Karl Mayer, soms humoristisch als „Annesmeert” door Lulu von Strausz und Torney of „Fing man vorzeiten einen Dieb” door Wilhelm Busch, een enkelen maal somber, ja spookachtig zooals „Des Braunschweigers Ende” of „Der Fischer von Swendaland”. Klassieke voortbrengselen als „Die Bürgschaft”, „Das Lied von der Glocke”, „Des Sängers Fluch”, „Die Wallfahrt nach Kevlaar” en „Der Zaublerlehring” ontbreken evenmin als bekende gedichten uit den nieuwen tijd „Die Brück am Tay”, „Bettlerballade”, „Wer weiss wo?” Groote meesters der ballade leverden den verzamelaar hun stof zoowel als menig nog weinig bekende dichter, Chamisso, Börries von Münchhausen, Alice Freiin von Gaudy, zoowel als Hans Benzmann, Hede Forstreuter en Rudolf Presber. Hij putte uit „Die zehnte Muse”, uit het Volkslied, uit „Velhagen und Klasings Monatshefte”, uit Frohe Fracht”, „Simplizissimus” en „Jugend”, uit nog tal van andere bundels en tijdschriften en bracht veel moois te samen.

Toch vrees ik, dat dit boek geen opgang zal maken, althans niet veel zal gebruikt worden op een drie- of vijfjarigen cursus. Op beide inrichtingen van onderwijs kan men in de hoogste klassen maar betrekkelijk weinig tijd aan het lezen van gedichten wijden. Is het dan geen

zaak in dat beperkt aantal uren de leerlingen in de eerste plaats in kennis te brengen met het mooiste, wat de Duitsche letterkunde aan gedichten bezit? En met alle waardeering voor het streven en het kunnen der nieuwere en nieuwste dichters een hoogte als van Goethe, Schiller, Uhland, Heine of Chamisso hebben ze niet bereikt. Hoe schoon de gedachte b. v. ook is in „Nis Randers”, hoe verre staat, wat beheersching van taal betreft, Otto Ernst ten achter bij de grootmeesters zoo even genoemd. Nu heeft de heer J. A. Verdenius weliswaar gedichten der groote dichters opgenomen, maar mijns inziens te weinig. Wanneer hij van alle mindere goden één voortbrengsel gekozen had, dan zou bij meer plaats gewonnen hebben voor dichtwerken uit den gouden en den zilveren tijd van Duitschlands letterkunde. Misschien werpt hij tegen: Ik wilde wat nieuws geven. Doch daarop zij geantwoord: Voor leerlingen is een gedicht van Goethe of Heine even nieuw als een van Detlev von Liliencron en de school is er om hun de schoonheden der klassieke letterkunde te leeren kennen, de nieuwere dichters zijn meestal gemakkelijker te begrijpen, die kunnen ze later alleen lezen; om klassieke dichtwerken te leeren waardeeren is de leidende hand van den leeraar noodig. Wil dus de heer Verdenius zijn bloemlezing werkelijk dienstbaar maken aan de school, dan zij hem aanbevelen in den boven aangeduiden geest zijn verzameling te herzien.

Overigens moet gezegd worden, dat hij door veel duidelijke verklaringen en vertalingen het gebruik voor nog niet ver gevorderde leerlingen zeer vergemakkelijkt heeft.

Den Haag.

Jan P. Heyligers,

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redactie de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken: L. Barthou, *Sur les Routes du Droit* (voordrachten over de oorzaken van de oorlog, over de Franse soldaten, over de toewijding der vrouwen enz.); A. Baudrillard, *Une campagne française* (vijf opstellen, inhoudende de verdediging van het standpunt der Katholieken in Frankrijk ten opzichte van de oorlog); D. Bertrand de Laflotte, *Dans les Flandres* (opmerkingen van een advocaat die gedurende 1914 en 1915 als vrijwilliger aan „het Roode Kruis” was verbonden).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1918, Janv.-Févr.: E. Picot, *Etudes de bibliographie littéraire*. — P. Monceaux, *Les gnostiques*, I. — H. Cordier, *Le vieux Paris: Grenelle*. — Variétés.

Mars-Avril: P. Fournier, *Hist. du Parlement de Paris*. — P. Monceaux, *Les gnostiques*, II. — J.-B. Chabot, *Hist. de l'Ethiopie*, I. — R. Lantier, *La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique*, I. — Variétés.

Mai-Juin: G. Lafaye, *Les cultes égypto-grecs à Délos*. — J.-B. Chabot, *Hist. de l'Ethiopie*, II (slot). — R. Lantier, *La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique*, II (slot). — E. Lavisse, *Le musée Condée en 1917*. — Nouv. et Corresp.

Juillet-Août: H. Lemannier, Poussin et Marino. — E. Cuq, *Le cautionnement en Chaldée*. — M. Besnier, *L'Etat carthaginois*, I. — V. Chapot, *La collection Leconfield*. — Variétés. — Nouv. et corresp.

Sept.-Oct.: M. Prou, *Les Vies des papes d'Avignon*, I. — M. Besnier, *L'Etat carthaginois*, II (slot). — L. Léger, *Hist. des Roumains de Transylvanie*. — Variétés.

Nov.-Déc.: E. Pottier, *Le problème de la Céramique ibérique*. — M. Prou, *Les Vies des papes d'Avignon*, II (slot). — C. Huart, *Le Bâbisme et le Béhâisme*. — Variétés.

Tijdschr. v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXVIII, 1: J. W. Muller, *Fragment eener zestiende eeuwse Nederl. spraak-kunst*. — Dez., *Naschrift*. — A. Beets, *De drukkerstermen smout, smoutwerk* enz. — G. A. Nauta, *Ben je zestig? Hij is gesjochte(n)*. (On)sjoeg. — Dez., *Schoelje*. — Dez., *Ravotten*. — G. G. Kloeke, *Het aandeel van Willem en Aernout in den Reinaert I*. — A. Schillings, *Bijdr. tot de geschiedenis v. d. rijmlooze poëzie in Nederl. ged. de zeventiende eeuw*. — Kleine Meded.

2: E. Marriage Minkoff, *Unveröffentlichtes aus der Weimarer Liederhs. v. j. 1537*. — R. v. d. Meulen, *Over den Nederlandachen oorsprong der aardrijksk. benamingen Skagerak en Kattegat*. — J. W. Muller, *Aernout en consorten*. — Dez., *O. er enkele oude straatnamen*. — Dez., *Naschrift* (bij blz. 138). — P. Leendertz Jr., *Over eenige genitiefbepalingen*. — A. C. Bouman, *Wulfila's sterfjaar*. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 2: D. C. Tinbergen, *„Kinderpraat”*. — W. H. Staverman, *Lief en leed in het Gooi*. — D. C. Hoeseling, *Nog eens „die” als lidwoord*. — F. A. Stoett, *W. A. Winschoten's „Seeman”*. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 3: C. de Boer, *De plaats v. h. attributive adjektief i. h. moderne Frans*. — P. Leendertz Jr., *De strophen v. Rutebeuf*. — J. W. Marmelstein, *L'édition strasbourgeoise de l'Institution chrestienne*. — S. Eringa, *Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie Lyrique néerlandaise (1544—1555)*. — S. A. Krijn, *Een gemeensch. bron v. Fagskinna en Agrip*. — Th. C. v. Stockum, *Wilhelm Busch u. d. Humor*. — W. v. d. Gaaf, *Addenda to the Pronunciation of Word*. — W. A. v. Dongen Sr., *Bevy and Galaxy*. — A. E. H. Swaen, *Het 18e Oudeng. raadrel*. — C. v. Heerikhuizen, *The plot of A Midsummer Night's Dream*. — A. G. v. Kranendonk, *Some notes on the metre of Shelley's Sensitive Plant*. — A. E. H. Swaen, *Unedited letters*, III. — Jos. Schrijnen, *Gr. ἀναζα en fr. trouette en zijn maagschap*. — M. Boas, *De inf. futuri i. h. Grieksch en i. h. Nederlandsch*.

Studiën, XCI, Maart: Al. Slijpen, *Couperus' Antieke Romans*. — P. H. J. Hoenen, *De exploitatie der Atmospherische Stikstof*, III. — P. Albers, *V. de Stuers (1843—1916)*. De Referendaris, III. De Monumenten. — J. Stein, *De Evolutie van het Heelal*. — L. P. P. Franke, *Losse Gedachten over Hon. de Balzac*. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: A. Borret, *Voor- en Nadeelen v. h. Taylor-stelsel*. — P. Albers, *Victor de Stuers (1843—1916)*. De Referendaris, IV. — P. Zeegers, *Over Schuldtragedie*. — Ir. Vogels, *Mystieke Verzen?* — H. Wilbers, *De Messiaansche Psalmen 2, 72 en 110 uit het Hebreuwsch vertaald*. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, *Universismus*: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 11-12 (Schmitt). Pijper, *Christelijke Kunst*: Studiën XCI, April (P. A.). Plooi en Koopman, *De Dood v. Peregrinus*: Studiën XCI, Maart (Wilde).

Van Rijn-Deetman, *Nic. Beets*, III: *Het Boek VIII*, n°. 2. *Wagenvoort*, *Seneca*, Br. aan Lucilius: Studiën XCI, Maart (Wild.).

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f1.50.

Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN

FRANSCH E KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f1.75.
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylen. Gecart. f1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tiel'hooy. Gecart. f1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel,
door C. P. van Rossem. Gecart. f1.60.
- VIII. De twee Muzieken I. door Matthys Vermeulen.
Gecart. f1.40.
- IX. Idem. II. Idem. Gecart. f1.40.
- X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier.
Gecart. f1.95.
- XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen.
Gecart. f1.60.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
te LEIDEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXVIII

IRENÆUS III.

Weerlegging en Afwendig
der valscheijk dusgenaamde Wetenschap
(TWEEDE VERVOLG)

III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f1.50. Bij intekening op de serie be-
draagt de prijs f1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te Leiden.

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f6.50

Geb. f7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Versijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & WORGATE, Londen.

26ste Jaargang.

N°. 9.

Juni 1919.

Henke-Siefert, *Die Gedichte Homers*, II (Valeton).
Des, *Hilfsbuch zu Homer* (Valeton).
Herkenrath, *Die Handlung in Sophokles' Philoktet u. ihr Bühnengott Herakles* (Vürtheim).
Windisch, *Geschichte d. Sanskrit-Philologie u. indischen Altertumskunde* (Caland).
Bouman, *Bijdrage tot de syntaxis der „dat“ zinnen in het Germaansch* (Kern).
Boorsma, *Duitsche Klankleer* (Kloeke).
Schuchardt, *Die roman. Lehnwörter im Berberischen* (Kluyver).
Thomas, *Notce sur le manuscrit latin*

4788 du Vatican (Sneyders de Vogel),
Johansson, *Über die altindische Göttin Dhisanā* (Caland).
Blinkenberg, *L'image d'Athana Lindia* (Six).
Jastrow, *The Psychology of Conviction* (T. J. de Boer).
Thiersch, *Winckelmann u. seine Bildnisse* (G Knüttel Wzn.).
Opvoeding en Onderwijs:
Dresdner, Gaene u. Wichmann, *Neues leben im altsprachl. unterricht* (Cannegieter).

Schoolboeken:
Koopmans, *Mariken van Nieumeghen* (A. N. Knüttel).
Kuiper, *Otto Ernst, Erzählungen u. Plaudereien* (Heyligers).
Des., *Wilhelm Raabe, Drei Erzählungen* (Heyligers).
Uitgaven v. d. f. Wolters en de f. Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Die Gedichte Homers, Zweiter Teil: die Ilias bearbeitet von Prof. dr. O. Henke, Text, Erster Band: Buch 1-13 mit Register und geographischen Namen. Fünfte Auflage besorgt von Prof. Dr. G. Siefert. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 2.60 + 25%).
Hilfsbuch zu Homer, Odyssee und Ilias von Prof. dr. O. Henke, in einem Bande neu herausgegeben von Prof. Dr. G. Siefert. (Pr. M. 2.60 + 25%).

„Könnten wir einen Text schaffen, der in planlosem Durcheinander alt-mittel- und neuhochdeutsche Laute und Formen und dazu ein in bairische oder schwäbische Sprachgebilde eingesprengtes plattdeutsches Gemengsel enthielte, so wäre das eine gute Parallele“ (zu Homer). Deze „Wundersprache“ is „in Jahrhunderte langer Entwicklung langsam geworden“, maar Homerus „fand sie vor“; en dit bewijst het bestaan van „Dichtungen die den seinen gleiche oder ähnliche Stoffe poetisch formten und aus denen er sicherlich reichen Gewinn gezogen hat“. „Zahllose Wendungen, Versteile, Verse, ja ganze Versgruppen kehren immer wieder, und zwar nicht nur dort, wo es sich um typische häufig vorkommende Dinge, wie um Mahl und Opfer, Wappnung und Schlafengehen handelt; sie sind abgegriffen, abgenutzt, aus anderm Zusammenhange stammend wo sie trefflich am Platze waren, und werden nun weiterschleppt als bequem zur Hand liegendes Material, und gedankenlos auch dort verwandt, wo sie in keiner Weise passen.“

Dat met het „reiche Gewinn“ genoemd in het boven aangehaalde uit bl. 32 en 33, niet alleen bedoeld is wat er hier van wordt gemeld — een vrij zonderling „reich

Gewinn“! — maar ook eene menigte dichtstof uit oudere liederen geput, bewijzen andere plaatsen uit het Hilfsbuch. Uit den samenhang intusschen van het hier aangehaalde schijnt te blijken dat de uitdrukking „fand vor“ niet wil zeggen: de „Wundersprache“ lag reeds als zoodanig in oudere gedichten voor Homerus gereed; maar: hij las haar samen uit gedichten wier taal niet stond in hetzelfde stadium van ontwikkeling. Het verschil echter tusschen beide opvattingen is niet groot; de laatste is alleen nog iets onwaarschijnlijker om niet te zeggen ongerijmder; in elk geval blijkt er uit, dat over de constitutie van den Homerischen tekst de heer S., gelijk het gros der Duitsche „Homerforscher“, gemeend heeft uit de studiën der laatste 50 jaren daaromtrent, in 't bijzonder de Nederlandsche, niets te kunnen leeren. M. i. tot zijne groote schade; maar te trachten dit aan te toonen, nadat het al zoo dikwijls gebeurd is — ook ik heb er mij in dit maandblad herhaaldelijk aan gewaagd — mag zonder twijfel overbodig heeten. Dat de grammatica van het Episch dialect in 27 pagina's, de eerste „Abschnitt“ van het „Hilfsbuch“, is zooals zij is, spreekt na het gezegde van zelf.

Overigens zou ik de meer genoemde „Wundersprache“ niet zóó onwaarschijnlijk achten, schoon ook dán een fantoom, zoo professor S. niet een stokstijve Unitariër was. Want voor zoover er waarheid is — wat ik volstrekt niet ontkennen wil — in zijn spreken van „bequem zur Hand liegendes Material“, is het gedachteloos en ongepast gebruik hiervan alleen begrijpelijk bij dichters van minderen rang; en daarvoor houden de niet-Unitariërs sommige (lang niet alle) uitbreiders der kerngedichten. Intusschen schrijft de heer S. ten minsteniet Ilias en Odyssee te zamen aan één dichter toe; hij stelt gene op

± 900 deze op ± 800, data, die men meen ik vooral na Langs demonstraties (Homer and his age) voor veel te laag moet houden¹⁾; Van Leeuwen noemt tegenwoordig (Taalge. der Ged. v H 1916, p. 2) voor Ilias en „iets jongere” Odyssee de 12e eeuw. — Zijn standpunt als Unitariër verdedigt S. zeer oppervlakkig, hoofdzakelijk met de bij zijne geestverwanten gebruikelijke petitio principii: dat de tegenstanders den dichter „het recht niet gunnen”, „den unendlichen Stoff zu gestalten wie er es für gut fand, zu erzählen wie es ihm die Muse gab, auch auf die Gefahr der Unklarheit und des Widerspruchs” (p. 29).²⁾ Laat men toch eindelijk eens de kwestie billijk stellen als zijnde juist het verschil van inzicht in hoeverre „Unklarheit und Widerspruch” met éénmakerschap te vereenigen zijn. Dat wij vitten, dat wij verkeerd uitleggen, dat er draden van samenhang zijn, die wij niet opmerken: dat te beweren is uw recht als gij er van overtuigd zijt en het tracht te bewijzen ook al gelukt u dat niet. Maar niet die hooge toon als van wege eene bijzondere openbaring, en die toch uitsluitend zijn bestaan ontleent aan het gevoel, met de meerderheid te zijn.

Over de vóórgeschiedenis der Homerische Epen handelt de schrijver vrij uitvoerig (Hilfsb. p. 43 — p. 64), maar meest in algemeenheden, abstracties eenigzins bombastisch gestileerd; de weinige concrete gegevens die hij aanwijst, zou ik bezwaar maken aan te nemen. Verreweg het beste m. i. van het geheele werk is de schildering van het milieu waarin Ilias en Odyssee gedicht zijn: geographie, maatschappelijke toestand huis- en scheepsbouw enz. Hier heeft S. ruim partij getrokken van Finslers Homer, wat hij ook zelf met dank erkent, aan F's nagedachtenis zijn werk opdragende; en hij praat F. niet na, maar behoudt zijne zelfstandigheid van oordeel. Echter komt o. a. hierdoor, schoon het goede verreweg overweegt, ook wel een en ander kijken wat m. i. door anderen reeds juister was voorgesteld. Dat ik het met S' beschouwingen over Homerus' „religiosität” evenals met die van Finsler absoluut oneens ben, laat ik natuurlijk daar. Maar S. had o. a. met vrucht kunnen raadplegen, wat hij zeker niet gedaan heeft, Van Leeuwens Commentationes Homericæ en diens Boogschutter en Weefster. — Voor eene moeilijkheid stond hij, die hij niet geheel heeft kunnen meester worden. Want de twee deelen van Henke moest hij wegens „Kriegsnot” in een deel samenvatten en buitendien het nieuwe daarin verwerken, dat zooals gezegd, meest aan Finsler ontleend werd. Van herhalingen en minder gelukkige splitsingen heeft hij zich daarbij niet geheel kunnen onthouden.

Aan het „Hilfsheft” is toegevoegd een aantal reproducten uit grootere plaatwerken, en schetsteekeningen ter toelichting van beschrijvingen.

Arnhem.

Matthée Valetón.

¹⁾ Bethe daarentegen (Neue Jhrb. 1919. I Abt. Heft 1-2 p. 13): So muss unsere Ilias nach festem Plan von einem Manne zusammengedichtet, notwendig erst in das VI Jahrhundert gesetzt werden.

²⁾ Juist de meeste „Widersprüche” die S. bij Hom. opmerkt berusten m.i. op onjuiste interpretatie. Een staaltje: In den strijd met Aias „trägt Hektor das kleine Rundschild und den Panzer”, 't geen den schrijver doet uitroepen „solches Ringen mit ganz verschiedener Rüstung” (want Aias draagt alleen den „Riesenschild”) „ist natürlich unsinnig.”

E. Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles. Wissenschaftliche Beilage zum 26. Jahresbericht des Privatgymnasiums Sella Matutina in Feldkirch. Im Verlag der Anstalt. 1917.

Sophokles' Philoktetes pleegt met Goethe's Iphigenie vergeleken te worden, omdat op een gegeven moment de held of heldin met een fijn gesponnen leugensysteem breekt, rondweg voor de waarheid uitkomt, om het even hoe het nu verder moge gaan. Neoptolemus bekennt aan Philoktetes, dat hij hem heeft willen bedriegen en is bereid heel het plan op te geven volgens hetwelk de kreupele held naar Troje zou worden gevoerd om daar den val der stad te bewerken. Daar Philoktetes geen Thoas is, zien wij reeds met spanning uit, wat er van de sage terecht moet komen, als nu weldra het heldenpaar aan Troas den rug zal keeren en naar huis gaan. Dan verschijnt op eenmaal Herakles en gelast Philoktetes te doen wat wel in strijd is met zijn menschenwil, doch overeenkomstig is met den raadslog der godheid. Philoktetes gaat naar Troje . . . en in Sophokles' drama is — zoo wordt door menig beschouwer hoofdschuddend erkend — de sage nog bijtijds gered door een euripideischen deus ex machina: maar ten koste van de bevrediging met het stuk!

De heer Herkenrath heeft de verdediging van Sophokles op zich genomen en waarschijnlijk zou de goedmoe-dige dichter met gelatenheid het goed bedoelde pleidooi over zich heen laten gaan, als het maar niet in zulk een Duitschen stijl ware vervat. Want in deze schoone taal kunnen de dingen soms zóó gezegd worden, dat men het gevoel heeft in een lijmpot te hebben gegrepen: alles kleeft aan en de draden worden maar steeds langer. Het betoog komt echter hierop neer: er is eigenlijk geen deus ex machina, want: „wo wir organischen Zusammenhang sehen, da verschwindet die Maschine”. De verschijnende god is eene noodwendigheid geworden, wijl geen mensch bij machte is Philoktetes, na zijne ervaringen met menschen, zóó in te lichten over hetgeen er buiten hem om geconspireerd was, hem zóó een vertrouwen in te boezemen in den thans sprekende, niet bedriegende, geen geheime plannen koesterende, dat de held op grond van het gewonnen inzicht, uit eigen besluit, verkiezen zal ondanks alles naar Troje te gaan en te doen wat hem is opgelegd. Zulk een gevoel van geloof in den spreker kan slechts Herakles' woord in Philoktetes wekken. Daarom is Herakles' verschijning voor het publiek eene gehoopte bevrijding uit beklemming, geen kunstmiddel om eene wanhopige situatie te redden.

Aldus Herkenrath, volkomen psychologisch. Want, als Neoptolemus na Philoktetes' vertrouwen te hebben gewonnen nu eens geprobeerd had den bedrogene tot den tocht naar Troje over te halen, zou hij ondervonden hebben, hoezeer zijne eigene leugens van straks in den held diens antipathie tegen het Griekse leger voor Troje hadden doen groeien. Neoptolemus liet deze poging na, wijl hij zelf het vruchteloze er van inzag. Doch te meer moest hij nu berouw gevoelen over het aanvankelijke medegaan met den bedrieger Odysseus, wijl het thans voorgenomen huiswaarts keeren een einde maakte aan zijn heldendroomen, aan zijne toekomst. En wijl nu in dit stuk — en ik denk daarbij terug aan de opvoering der Utrechtsche jongelui — Neoptolemus de

sympathie draagt, wijl hij ons als mensch pakt, misschien meer nog dan Philoktetes, die toch immer goeddeels eene mythologische figuur blijft, is zelfs voor ons modernen deze *deus ex machina* geen noodbehulp, geen theatertruc, doch eene plotselinge wending ten goede, die ons behoedt voor de ontstemming van het roemlooze einde. Zeker, als Thoas geroerd wordt door Iphigenia's breuk met bedrog, is ons deze wending begrijpelijker, meer aannemelijk dan het op eenmaal neerdalen eener godheid, die zich op den weg der welberekende ontwikkeling van de actie stelt. Maar gegeven het karakter van Philoktetes en gezien wat Neoptolemus den toeschouwer werd, is de oplossing in de richting der sage tevens de eenige die *bevredigt*. De vraag is hier niet, of een moderne, een Ibsen b. v., deze bevrediging juist niet zou hebben geweigerd en het conflict zou hebben doen eindigen met een somberen ouden dag van Philoktetes, een gedésillioneerend bestaan van Neoptolemus. Ongetwijfeld is er van Sophokles' drama zeer wel een modern toneelspel met schrijnend slot te maken. De oude dichter mocht dit niet, wijl hij de draden van de mythe moest afspinnen; hij kon het ook niet, daar hij er niet toe had kunnen overgaan de ideale schepping van zijn ouden dag — Neoptolemus — eigenhandig te verstoren; en Philoktetes uit eigen wil naar Troje te laten gaan, ware gelijk geweest aan het scheuren van dit metalen wezen. Neen, wij vragen ons veeleer af, hoe Sophokles in die andere tragedie Philoktetes voor Troje dezen grimmigen hater in zijn dagelijkschen omgang met de grieksche vorsten aannemelijk heeft kunnen maken.

Er staat in de beschouwing van Dio over den aeschyleischen en euripidischen Philoktetes eene zeer juiste opmerking. Bij Euripides wordt alles pijnlijk overwogen, of het wel aannemelijk is of niet, maar als Aeschylus een gewenscht effect bereiken wil, stapt hij over de bezwaren en tegenwerpingen heen. Zoo doen de groote poëten, Homerus, Aeschylus, Hugo — ook Sophokles. Het is daarom niet van „g-schoolmeester” vrij te pleiten — en er wordt sinds de Alexandrijnen veel aan de Antieken g-schoolmeesterd —, waar de dichter onweerlegbaar eene machtige emotie heeft gewekt, hem wegens het aangewende middel een *mauvaise note* toe te deelen. Wie zegt, dat er in dit stuk een wonder geschiedt, heeft zeker recht van spreken. Maar wie het recht om een wonder te laten inwerken in het tragisch verloop den dichter gaat betwisten, die bedenke dat ook de grieksche tragedie voor het publiek was gewijde historie. Als de katholieke geleerde Herkenrath dit wel niet uitspreekt maar toch krachtens zijn betoog gevoelt, heeft zijn religieus instinct hem op het antieke veld langs juiste paden gevoerd.

Leiden.

J. Vürtheim.

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (I. Band I. Heft B. v. d. Grundriss der Indiarischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Strassburg, Trübner. 1917. (Pr. Mk. 10.20 — M. 12.80).

Het is te betreuren dat, in tegenstelling met den Grundriss der Iranischen Philologie, die in een paar jaren gereed was, de uitgave van den Grundriss der Indiarischen Philologie zoo langzaam voortgaat. Intusschen, dit langzaam voortschrijden heeft ook zijn voordeel.

Daardoor kon het plan van wat die Grundriss zou bevatten, veranderd en uitgebreid worden. Zoo maakte het hier aangekondigde werk geen deel uit van den oorspronkelijken opzet. Dat het er in is opgenomen, en dat de voortreffelijke philoloog Windisch het heeft bewerkt, zijn redenen tot groote dankbaarheid. Tot droefheid stemt ons, dat deze reeds hoog bejaarde geleerde onlangs is overleden en dus zelf zijn werk niet zal voltooid zien. Het tweede deel is evenwel gereed en ter perse, naar wordt aangekondigd. Of daarmede het geheel zal voltooid zijn, blijkt niet.

Op schitterende wijze geeft ons Windisch in dit eerste deel een overzicht van de wijze waarop allengs onze kennis van het Sanskrit en zijn literatuur is *geworden*, in uitvoerige en van objectieve zienswijze ruim getuigende schilderingen van wat de oudste berichten, sinds de Portugeezen in Indië kwamen, tot en met Chr. Lassen (overl. 1876) ons geleerd hebben. Men is van ontzag vervuld voor de werkkraft door den betreunden Schrijver in dit boek ontwikkeld: al die talloze boeken en brochures en verhandelingen heeft hij doorgelezen en kritisch behandeld en gewaardeerd. Het minst heeft hij werk gemaakt van de „Vorgesichte der Sanskrit-Philologie.” Baldaeus bijv. wordt in 't werk zelf ook niet met name genoemd, slechts in een Aanhangel wordt kortelijk iets over hem gezegd. Dit gedeelte in W's werk wordt thans aangevuld door de „ontdekkingsgeschiedenis van den Veda”, door Dr. de Jong's heruitgave van Baldaeus met diens veel omvattende inleiding, en niet het minst door Zachariae's uitvoerige artikels in de G.G.A. Uitmuntend geslaagd is de beschrijving van Colebrooke's werk, waar misschien alleen niet genoeg naar voren komt het gewicht zijner „*Essay on the Veda's*”. Tot het einde toe geboeid leest men verder over Wilson, Bopp, v. Schlegel en hunne school, over de Asiatic Society of Bengal, Burnouf, vader en zoon, en eindelijk over Lassen, die misschien wel wat al te uitvoerig behandeld wordt. Slechts zeer enkele onnauwkeurigheden in eigennamen merkt men op: G. Bürg (p. 31) moet zijn A. Burk, en Linschotten (p. 199) heeft een t te veel.

Eerbied bevangt den lezer bij de lektuur van dit boek, zoowel voor de stoere werkers daarin behandeld, als voor hem, die hunne praestaties zoo weet te schilderen en te waardeeren.

Utrecht.

W. Caland.

A. C. Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat”-zinnen in het Germaansch. Utrecht, L. E. Bosch & Zoon. 1918. (Utrechtsche dissertatie).

Dat een onderzoek als de Heer Bouman in zijn proefschrift instelt niet overbodig was, blijkt o. a. duidelijk als men de bedroevend onvoldoende behandeling van *dat* als voegwoord in 't *Nederlandsch Woordenboek* nagaat. Weliswaar beperkt de Schrijver zijn beschouwingen voornamelijk tot het Goties, Oudsassies en Middelnederlands, maar ook voor 't Nieuwnederlands is er veel uit te leren.

Een van de best geslaagde gedeelten van het boek is m. i. het eerste hoofdstuk, waarin wordt betoogd dat de conjunctie in 't Goties een zelfstandig bestaan leidde, en dat men Got. *patei* niet op één lijn mag stellen met Wgerm. *pat*, maar het, dergelijk als *saei* enz., moet beschouwen als een door de Goten duidelijk gevoelde

kombinatie van het demonstrativum *þat(a)* met het voegwoord *ei*, dat oorspronkelijk een plaatselijk adverbium was. De resultaten van Klinghardt en Delbrück worden hier op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld. Ik twijfel er echter aan, of *ei* zelf in 't Goties nog demonstratief was, gelijk de Schr. (blz. 28) wil afleiden uit *þaimēi iupa sind* als vertaling van *τὰ ἄνω*: „die dingen, (welke) *dáár*, boven zijn” of „*dáár*, boven, zijn (ze)”, en zou dit liever vergelijken (natuurlijk buiten alle onderling verband) met een Engelse wijze van zeggen als *those as sleep and think not on their sins* (Shakespeare).

Ook het tweede hoofdstuk, over 't gebruik van *þat* in 't Oudsassies, bevat veel goeds, al zou men een minder stiefmoederlike behandeling van de overige Westgermaanse dialecten, in de eerste plaats Oudhoogduits en Oudfries, wensen. Aan 't einde sluit Bouman zich te recht aan bij Paul's-verklaring van 't ontstaan van *dat* als conjunctie ter inleiding van een bijzin, terwijl hij Einkenel's verklaring uit *dat dat* verwerpt (blz. 47, 49). In dit gedeelte vindt men behartigenswaardige opmerkingen over hypo- en parataxe, over woordschikking en over de conjunctief en 't voegwoord *þat* „als index der hypotaxis”. Verkeerd is de uitleg van *Heliland* 3269 *þat þū man ni slah, ni þū mēnes ni sueri*, waarin *sueri* een conjunctief wordt genoemd in plaats van een imperatief (blz. 40), een flater die zich verderop (blz. 44) herhaalt.

In 't Middelnederlands gedeelte, hoofdstuk 3, worden achtereenvolgens gemonsterd: 1°. de substantiefzinnen (oratio obliqua, *neware dat — maer, dan* = „maar”, verba dicendi en cogitandi zonder *dat*, prolepsis, voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen, voegwoorden ontstaan uit absolute konstrukties), 2°. de conjunctie als index van de afhankelijke zin, 3°. de *dat*-zinnen als nadere bepaling van een begrip in de hoofdzin, 4°. de *dat*-zin ter aanduiding van allerlei betrekkingen tot de voorzin, 5°. verschillende merkwaardige konstrukties. Ofschoon ook hier treffende opmerkingen niet ontbreken en de Schr. zich telkens beijvert een psychologische verklaring te geven, zijn er toch enkele onderdelen die minder tot hun recht komen, b. v. de voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen (blz. 112-121). Hier in 't bijzonder zou de vergelijking met andere dialecten nut hebben afgeworpen. Noem b. v. *eer dat* 'voordat', behandeld op blz. 112 e. v. De theorie van Bouman, dat *eer* als komparatief „oorspronkelijk (zal) zijn gevolgd door *dan*,” en dus na *eer* 't woordje *dan* zal „zijn weggelaten, naar analogie van *voor*” wordt maar ten dele aan de van elders bekende feiten getoetst. Om te beginnen is de bewering dat het Oudsassies „steeds” *ēr than* heeft, niet juist, vgl. b. v. *Hel.* 1627 *ēr gi an thana sid faran*, 4952 *ēr it at is friunde abad Johannes*; zo staan ook in *Tatian* naast elkaar *ēr* en *ēr thanne*, vindt men bij Otfrid en in 't Oudfries *ēr*, en is in 't Oudengels *ēr* het gewone, naast *ær don* (*de*), *ær ðæm* (*de*) enz.; voorts zou de „analogie van *voor*” nooit kunnen worden aangevoerd ter verklaring van *Osa*. Ohd. Ofri. *ēr*, *Oe. ær* als conjunctie en moet die dus liever ook achterwege blijven als men Mndl. *eer* en *eer dat* wil verklaren. Aan de andere kant is weer heel goed de behandeling van de verschillende middelen om de hypotaxis aan te duiden (blz. 59 e.vv.), waarbij menige

Middelnederlandse plaats een juistere verklaring vindt dan hem van uitgevers of grammatici was ten deel gevallen.

Ten aanzien van Mndl. *maer* legt de Schr. zich slechts node neer bij de afleiding uit *neware* (hier had zeker naast het Mndl. *Wdb.* en de daar aangehaalde plaatsen Franck, *Mndl. Gr.* 2 § 114, 10, Anm. mogen worden vermeld) en schijnt er iets voor te voelen, *maer* ook (of uitsluitend?) uit *meer* 'plus' te verklaren. Als bewijzen van deze verklaring, waarbij geen poging wordt gedaan om rekenschap te geven van de *ā*, moeten dienstdoen een aantal plaatsen uit de preken van Meister Eckhart, op welke m. i. *mēr* zeker niet 'maar' of iets dergelijks, maar eenvoudig 'meer (dan dat)', Nhd. 'vielmehr' betekent, benevens een lijstje van Middelnederlandse teksten waarin *mer* of *mar* voorkomt. De Schrijver ziet hier over 't hoofd dat de *e* in *mer* (en ook de *a* in *mar*) niet in *a'* die teksten dezelfde klank behoeft weer te geven, en dat b. v. in de *Limb. Serm. mēr* of *mër* < *ne wère* mogelijk is, terwijl in niet-Oostelike en in latere bronnen de *e* zeker een korte, niet uit *ē* ontstane klank aanduidt (vgl. trouwens Nmaastr. *me(r)*, dat met *mie* 'meer' niets te maken heeft).

Zeer juist wordt op blz. 84 betoogd dat na *dan* een zin met *dat* niet oorspronkelijker is dan een zonder *dat* (dat blijkt b. v. ook uit het Oudsassies en Oudengels), maar dan had het de voorkeur verdiend, niet van een „weggelaten” *dat* te spreken (blz. 85). Wat er verder over de ontwikkeling van *dan* als conjunctie te lezen staat op blz. 91 e. vv. getuigt van opmerkingsgave en nadenken.

Het boek is geschreven in de spelling van de Vries en te Winkel, maar de onderscheiding tussen *de* en *den* is, als nutteloze ballast, overboord gezet. De stijl heeft iets persoonliks. Met de „bedenkselen” op blz. 74 zullen wel „bedenkingen” zijn bedoeld.

Groningen.

J. H. Kern.

S. Boorsma, Deutsche Klankleer ten dienste van studeerenden voor akte Duitsch L. O. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. f 1.—).

Een waardelooze compilatie, die vermoedelijk slechts op de twee bekende boekjes van Viëtor en Deelman is gebaseerd. De wijze van werken van den compilerator kan men het best beoordeelen door een zin van Viëtor naast een overeenkomstigen van Boorsma te zetten:

Viëtor (Elemente der Phonetik § 19): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und vor allem der Zunge beruht zugleich die hervorragende Beteiligung des Mundes beim Sprechen” wordt bij Boorsma (blz. 6): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und namentlich der Zunge beruht die wichtige Beteiligung des Mundes beim Sprechen.” Door *vor allem* in *namentlich* en *hervorragend* in *wichtig* te veranderen zoekt de schrijver op kinderachtige wijze toch nog te verbergen, dat hij de gedachten van anderen napraat. Bovendien begaat hij nog een elementaire fout, door het woord *wichtig* te kiezen, dat voor hem blijkbaar volkomen synoniem met *hervorragend* is. Hier en daar wordt de logische gedachtengang van Viëtor in onbeholpen schooljongenstaal weergegeven. Men vgl. b. v. Viëtor § 109: „Wird eine dentale Enge in einen Verschluss verwandelt, so entsteht die Artikulation eines dentalen Verschlusslautes (*d* oder *t*),” met Boorsma (blz. 39):

„Wird eine Enge an den Zähnen in einen Verschluss verwandelt, so entstehen die dentalen Verschlusslaute *d* und *t*“. De schrijver moet de wenken van Charivarius wat meer ter harte nemen. Zijn Duitsch is ondanks zijn wijze van werken lang niet onberispelijk.

Het werkje is als een gebrekkig leerboek-uittreksel te beschouwen. De schr. drukt dat in de voorrede zeer euphemistisch uit: „Dat het boekje zonder pretenties van volledigheid of het openen van nieuwe gezichtspunten verschijnt, spreekt van zelf. (!) Het is uit de praktijk geboren.“

Ik denk bij het lezen van dergelijke boekjes altijd aan de woorden van Schiller:

„Was sie gestern gelernt, das wollen sie heute schon lehren.
Ach, was haben die Herrn doch für ein kurzes Gedärm!“

Leiden.

G. G. Kloeke.

H. Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen. (Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien; Sitzungsberichte, 188. Band). Wien, Alfred Hölder. 1918.

Al zijn wij ook niet in staat een critisch verslag te geven van de hierboven genoemde verhandeling, toch willen wij haar onder de aandacht brengen van de etymologen. Want welke ook de stof moge zijn waarop de etymologische studie van Prof. Schuchardt zich oefent, altijd kan men genieten van het talent, dat de schrijver op hoogen leeftijd nog onverzwakt heeft mogen behouden, en dat ook door geen politieke gebeurtenissen is geschokt in het besef dat de wetenschap internationaal is. Reeds in de periode waarin het Latijn nog bestond, moeten een aantal Latijnsche woorden zijn overgegaan in de volkstalen van Noordwest-Afrika, en nadat het Arabisch in die landen inheemsch was geworden, zijn zoowel de Arabische volkstalen als die van de Berbers met het Romaansch in aanraking gebleven. De lotgevallen van de Romaansche woorden kunnen dus in die streken van allerlei aard zijn geweest, vaak zeer ingewikkeld, en het zijn de vraagstukken die zich hierbij voordoen, waaraan de schrijver in dit werk zijn aandacht heeft gegeven. De stof is in deze 80 bladzijden verdeeld naar de beteekenissen der behandelde vormen: *Luftkreis, Bodenbeschaffenheit, Steurreich, Pflanzenreich, Tierreich, Mensch, Körperteile, Verwandtschaft, Landwirtschaft, Nahrung, Handwerk, Kleidung, Wohnung, Kalender, Märchen, Abstrakte*. In menig geval, zoo b.v. bij de namen van vele planten, is de zaak vrij eenvoudig: in de Berbertalen zijn vele woorden in gebruik, die slechts uit het Latijn (of Romaansch) zijn te verklaren, en waarbij het Arabisch niet in aanmerking komt. Moeilijker wordt het onderzoek van vele namen van dieren, waarbij zekere geluiden of bewegingen in verschillende talen, onafhankelijk van elkaar, tot min of meer gelijksoortige namen aanleiding kunnen hebben gegeven. Die mogelijkheid beseft de schrijver ten volle, maar zijne uitgebreide kennis van de bestaande vormen bewaart hem voor zekere kunstmatige en gezochte verklaringen waarvoor etymologen niet altijd ontsnappen; men zie b. v. op blz. 28 vlgg. zijn betoog over *grenouille*, waarin hij vanwege Arabische vormen in Noord-Afrika kan aannemen, dat in de Latijnsche volkstaal naast *rana* ook heeft bestaan *grana*; met eenige ironie zegt hij: „bis auf den heutigen Tag gilt den Fachleuten, vielleicht einige Unbefangene älterer Zeit ausgenommen, das *g*

von frz. *grenouille* als „unerklärt“. Die opvatting is volgens hem reeds in strijd met wat men in het algemeen weet over namen voor den kikvorsch en zijn geluid, en bovendien kan hij bewijzen dat die *g* niet een toevoegsel uit later tijd is. In het gunstigste geval is de etymologie, wanneer een vorm van zekere lengte duidelijk herkenbaar blijft en ook in beteekenis niet al te zeer verandert, terwijl geen andere woorden van ter zijde eenigen invloed hebben gehad op het beloop. Zoo vindt men in het Berbersch *aldun* (ook in het Arabisch van Noord-Afrika *aldün*) in den zin van *lood*, naast den gewonen Arabischen term *raşās*. Hoewel de beteekenissen niet geheel overeenkomen, merkt de schrijver op, dat dit *aldun* moet ontstaan zijn uit sp. *alaton*. De gewone beteekenis hiervan is echter *geel koper*, terwijl *aldun* en de daarnaast staande vormen behalve *lood*, ook *tin*, *soldeersel* en *blik* aanduiden, en men voor *koper* hetzelfde woord gebruikt, maar met een bnw. dat *geel* beteekent. De zaak zou waarschijnlijk nog duidelijker zijn, indien de geschiedenis van het woord *alaton* zelf volledig bekend was. In het Arabisch van Marokko moet *aldun* ook soms eene metathesis hebben ondergaan, althans ik zie, dat Lerchundi onder *Plomo* ook geeft *andül*. Prof. Schuchardt zegt in een noot, natuurlijk zeer te recht, dat men zich door de toevallige gelijkenis met het Turksche woord voor *goud* (*altyn*) niet van den rechten weg moet laten afleiden. En die toevallige gelijkenissen kunnen des te gemakkelijker plaats hebben naarmate de woorden korter zijn en minder opmerkelijk van vorm. Toch zal men in zekere gevallen de identiteit durven aannemen, en zoo twijfelt Prof. Schuchardt niet aan het ontstaan van arab. *riʃ* uit lat. *ripa*. Dat het woord in het Arabisch geen femininen uitgang heeft is geen overwegend bezwaar; wellicht evenmin de gebruikelijkheid van *riʃ* niet slechts in het westen, maar ook in Egypte; en wel is waar heeft *riʃ* allerlei beteekenissen gekregen die van de oorspronkelijke nogal afwijken, doch dat deze zeer natuurlijk zijn, zou men kunnen afleiden uit het feit dat ook in het Romaansch zelf, met name in het Roemeensch, soortgelijke afwijkingen bestaan (nl. de bet. *steille, helling*); in het Arabisch verschilt het meest de bet. *land*, in tegenstelling met *stad*, zoodat *riʃ* de bet. krijgt van *boer*. In Berbertalen komt het zelfs voor in praepositionale uitdrukkingen die *ter zijde, opzij* beteekenen, want het begrip van *oever* verandert hier ook in dat van *rand, kant (côte, côté, bord, margelle)*. Een langer woord, dat echter weer andere bezwaren heeft, is een Arabische term die in een Spaansche transcriptie voorkomt als *nagüela*, en in het Arabisch geschreven wordt *nawwála*, waarnaast *nawwál* (zie Dozy, Suppl. II, 739). Deze vormen beteekenen *cabane, chaumière, gourbi*, en Dozy vereenigt zich met het gevoelen van hen die het woord voor identiek houden „avec l'ancien mot africain dont les Romains ont fait *magalia*“. Prof. Schuchardt merkt op, dat het Latijn dan toch de keus geeft tusschen de singularisvormen *magale* en *mapale*, en dat de Latijnsche *p* hier bruikbaar zou zijn dan de *g*. Doch waardoor heeft niet ook het Arabisch (noch het Berbersch) vormen met *m*? Men leze het betoog waarin Prof. Schuchardt zijn gissing verdedigt, dat *nawwála* is ontstaan uit lat. *navale* ter aanduiding van een huisje, gelijkende op een schip. Wat vreemd klinkt als een eenvoudige bewering, wordt helderder bij de toelichting met behulp van allerlei bijzonderheden

uit het Romaansch. Hij merkt intusschen op, dat bij de Berbers *naala* inzonderheid beteekent een soort van hutten die ongeveer de gedaante hebben van een bijenkorf, en deze lijkt weer minder op een schip: „hier müssen also gewisse Feststellungen ergänzen“, de zaak is ook voor den schrijver nog niet volstrekt uitgemakt. Het werk van zulk een meester lezende, wordt men telkens weer herinnerd aan de eenvoudige waarheid, dat de etymoloog niet slechts eene uitgebreide kennis moet bezitten, maar ook een grooten tact waarvoor geene vaste regels zijn te geven. In het eene geval zijn het de reeds geformuleerde klankwetten waaraan men volstrekt moet gehoorzamen, in het andere is het de betekenis die zoo sterk spreekt, dat men aan een overeenkomst in dat opzicht meer moet hechten dan aan wat bij de kennis van dit oogenblik een phonetisch bezwaar zou wezen. In een ander geval moet men een zoogenaamde „Wortvermischung“ durven aanemen, en voorzichtige geleerden zien daartegen op, omdat die onderstelling aanleiding kan geven tot de grootste willekeur. Doch ieder erkent, dat die „contaminatie“ vaak moet hebben plaats gehad; de vraag is, in welke gevallen. Prof. Schuchardt, die in de kennis der realia zoo ver is, en die vaak een verband ziet dat anderen niet zoo licht beseffen, heeft niet de beschroomdheid van de minder ervaren etymologen; men zie b. v. zijn beschouwing over een groep van woorden waartoe sp. *garbanzo* behoort; hier en elders bestrijdt hij Prof. Meyer-Lübke, wiens etymologisch woordenboek voor jonge geleerden allicht te veel gezag heeft. Een voorbeeld buiten het Romaansch is het volgende. Een term voor *hagel*, die tot de Berbertalen behoort, maar ook voorkomt in Arabische dialecten van West-Afrika, is *tebrûri*. Daarnaast heeft een Arabisch dialect, dat gesproken wordt door een stam aan de Senegal, den vorm *tebrûd*, dat volgens den schrijver niet kan ontstaan zijn uit *tebrûri*, noch in het Arabisch van die streken regelmatig is gevormd, maar eene contaminatie moet zijn van *tebrûri* en van *berûda* of *brûda*, dat in dit dialect *koude* beteekent. Ieder gevoelt, welk eene intieme kennis van verschillende talen men noodig heeft om zulk een geval te kunnen taxeeren. Wij eindigen met den wensch, dat het den geëerden schrijver moge vergund worden nog eenige jaren zijn land te dienen door zijn arbeid in de wetenschap.

Groningen.

A. K l u y v e r .

A. Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la *Consolatio Philosophiae* de Boëce. (Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque National et autres bibliothèques, t. XL1). Paris, Klincksieck. 1917. (Pr. fr. 3).

Weinige werken zijn in de middeleeuwen zo vaak gelezen, geëxcerpeerd en vertaald als Boëthius' *De Consolatione Philosophiae*: vrijwel het oudste in het Provençaals geschreven gedicht is een bewerking daarvan; Simon de Fresne, Jean de Meung en anderen hebben de *Consolatio* in het Frans bewerkt, en ook Pierre de Paris, reeds door de overzetting van het boek der Psalmen bekend, heeft een vertaling van Boëthius geleverd met commentaar. Dit werk is ons bewaard gebleven in een Vaticaan's handschrift, dat E. Langlois in 1889 in de *Notices et extraits des manuscrits* beschreven heeft. Het dateert uit de eerste jaren der veertiende eeuw.

Pierre de Paris is geen stilist: stoplappen als *comme (il) soit chose que, se il avenoit chose que, manifeste chose est que, depuis que ensi est que* zijn overal te pas en te onpas aangebracht. Toch is zijn werk om verschillende redenen niet van belang ontbloomt.

Ten eerste toont het hoe onwetend commentatoren, die aan hun tijdgenooten de Oudheid wilden onderwijzen, zelf waren omtrent allerlei wat aan een leerling uit de eerste klas van het gymnasium overbekend is: het woord *tragicus* beschouwt onze Pierre als een eigenaam; Alcibiades is voor hem de beminde van Alexander de Grote, die ook de wijze Aristoteles in haar netten weet te vangen (we herinneren ons dat ook Villon Archipiada heeft opgenomen in zijn *Ballade des dames du temps jadis*).

Ook uit taalkundig opzicht is ons werk belangrijk: het glossarium, door Prof. Thomas samengesteld, bevat vele woorden die ons nog niet bekend waren, andere die bewijzen dat Pierre de Paris geboortig is uit Italië: zo *casal, flumaire, gambre, harrapor*.

Zoals we dat van Prof. Thomas gewoon zijn, is deze uitgaaf van uitvoerige stukken uit Pierre de Paris, vertaling en commentaar voortreffelijk: de inleiding, de aantekeningen en de beide registers dragen ten zeerste bij ons de schrijver en zijn werk beter te doen begrijpen (op bl. 30 [54], regel 3, moet men *latin* lezen in plaats van *fransois*). Aan de vriendelijkheid van Prof. Hesseling hebben wij het te danken, indien we enige Griekse zinnen — Pierre de Paris heeft ook op Cyprus geleefd — beter kunnen verklaren dan dit Prof. Thomas mogelijk is geweest.

Bl. 24 [48] *Is pheos eni a pou oudiga tou cosmou* = Εἰς θεός ἐνι, ἀπὸ ὁδηγῶ τὸν κόσμον, „er is één God die de wereld bestuurt“; ἐνι is een oudere vorm van εἰν (of εἶναι), waarin Thomas *eni* verandert. — Bl. 25 [49] *douleffgo tou theo ohy tous theous* = δουλεύω τὸν θεόν, ὄχι τοὺς θεούς. — *Ys oudiga en esty missi sou* schijnt te wezen Εἰς ὀδὶγός ἐνεσι μέσα σου, „één rechter is binnen in u.“ — B. 38 [62] *Doxa doxa apolicono consmon efqueresse apou ola cala* moet misschien aldus gelezen worden δόξα, δόξα ἀπὸ τοῦτον τὸν κόσμον εὐκαίρησε ἀπὸ ὄλα καλά, wat Pierre de Paris vertaalt door „La gloire de cest Monde si est vuide de tous biens.“ — Bl. 45 [69] *Enfisy tou theou ene tatati*, woorden die onze schr. weergeeft door „La nature de Dieu est pure et nete, et n'a en soy nulle (sic) mehlement“; hier moet het laatste woord misschien veranderd worden in *tafoti*, zodat het geheel zou zijn Ἐν φύσει τοῦ θεοῦ ἐνε (jongere vorm voor ἐνι) ταυτότης (identiteit).

Leiden.

K. Sneyders de Vogel.

K. F. Johansson, Über die altindische Göttin Dhisana und Verwandtes. Beiträge zum Fruchtbarkeitakultus in Indien. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 20,1). Uppsala, Akad. Bokh., Leipzig, O. Harrassowitz. 1919.

De aandacht zoowel van Sanskrit-philologen en Germanisten als van Mythologen en Ethnologen moge door eene korte aankondiging gevestigd worden op eene allerbelangrijkste verhandeling van den Zweedschen geleerde Johansson, ditmaal gelukkig in het Duitsch geschreven, waarin allerlei hoogstgewichtige problemen behandeld worden, betrekking hebbend niet alleen op den Veda, maar ook in 't algemeen op de godsdienstwetenschap

en de vergelijkend folklore. De S. gaat uit van het woord *dhisaṇā*, over welks primaire beteekenis men 't tot nog toe niet eens was. Hij betoogt, m. i. met goed gevolg, dat *dhisaṇā* oorspronkelijk de naam eener godin of liever de benaming eener goddelijke functie is, die aan menschen en goden rijkdom en welvaart schenkt: een verpersoonlijkte vegetatieve-generatieve kracht. Een harer verschijningsvormen is de aarde, daarom wordt ook de *vedi*, d. w. z. de met gras bestrooide verhooging op het offerterrein, waarop de offergaven gereed gezet worden, als *dhisaṇā* aangeduid. Deze *vedi* nu had de gestalte van een vrouwelijk lichaam (zonder hoofd en beenen). Ik maak in dit verband opmerkzaam op eene gewichtige plaats, die den S. ontgaan is: *sā vā iyaṃ sarvaiva vediḥ* (T. VI. 2, 4, 5): „de vedi in de gansche aarde”. Deze godheid *dhisaṇā* nu wordt door Johannson, naar 't mij voorkomt, overtuigend, vergeleken, en haar naam in etymologisch verband gebracht, met de oudnoorsche Disen (oudijsl. *disir*). De lange *i* in 't germaansche woord tegenover de korte van het indische moet dan zeker door 't verschil in klemtoon verklaard worden: voor de eene taalgroep is de sterke beklemtoonde trap, voor de andere de zwakke trap met suffix-betooning aan te nemen. Een zwak punt in het betoog des S. acht ik zijne behandeling van de slotacte van het oud-indische paard-offer (*aśvamedha*): de offerande op 't hoofd van zeke ren man uit den gotra der Atri's, die onder meer eigenaardigheden die heeft, van kaalkoppig te zijn. J. houdt dezen man voor de personificatie van Varuna en, ofschoon dit nergens gezegd wordt, acht de S. het meer dan waarschijnlijk, dat hij verdronken wordt. Volgens J. is deze *jumbaka* de God Varuna zelf. Wij zouden dus hier weer een dooden van een vegetatie-god hebben, want als zoodanig wil J. ook Varuna opvatten. Het bezwaar is alleen maar, dat nergens vermeld wordt, dat die *Ātreya* verdronken wordt. Juist het tegendeel staat vast: hij krijgt een belooning voor de gepresterde diensten! Ook het verdere betoog omtrent het wezen van Varuna en *Vr̥tra* komt mij gezocht voor en minder aannemelijk. Johannson vat zijn betoog in drie theses samen, waaromtent het oordeel van den aankondiger van dit werk zóó zou kunnen luiden: de eerste thesis bevat zeer veel aannemelijks, de tweede insgelijks, de derde hangt in de lucht. Herhaaldelijk voelt zich de lezer tot tegenspraak geprikkeld, doch niemand zal het boek lezen zonder er zeer veel uit te hebben geleerd ¹⁾.

Utrecht.

W. Caland.

Chr. Blinkenberg, *L'image d'Athana Lindia* (Det kgl Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I. 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 1.35).

Wonderlijk werkt het toeval dat nu en dan een van de kleine geschriftjes over zeer bijzondere oudheidkundige onderwerpen in handen der redactie van het *Museum* speelt, terwijl de groote plaatwerken uit den aard van hun kostbaarheid natuurlijk, maar zelfs de

¹⁾ Het komt mij voor, dat de S. niet overal zelf tot de bronnen teruggaat, die toch toegankelijk zijn. Waarom wordt bijv. op p. 40 *Hiranyakeśin* geciteerd naar Hillebrandt, terwijl het *Apastambasūtra* gedrukt is, en waarom wordt *Baudhāyana* geheel verwaarloosd, die bijv. op de p. 37 uit *Sāṅkh.* aangehaalde plaats licht kan werpen?

voor een ruimeren kring bestemde boekwerken ook spoorloos aan dit maandblad voorbij gaan.

De meeste lezers van dit tijdschrift zullen dan ook, vrees ik, van Athana Lindia zeggen „Whats Hecuba to me!” En toch geeft de schrijver meer dan alleen de voorstelling van het beeld der Rhodisch-grieksche godin, in vroegeren en lateren tijd.

Belangwekkend is hoe hij, naar afbeeldingen uit Gela en Akragas afkomstig, het beeld der oude stadsgodin van Lindos ons voor oogen stelt, met de gouden *Stephane* (bruidskroon?) en met reusachtige halsketenen omhangen, zoo nauw verwant aan vroeg-grieksche voorstellingen van Athene dat men er haar mee gelijk had gesteld. Jammer alleen dat hem bij zijn behandeling der Athene te Erythrae blz. 19 noot 4 ontgaan is wat ik omtrent de Athene van Endoios te Athene heb vermoed, *Revue Archéologique* 1904. I. p. 92—96.

Belangwekkend niet minder is te zien hoe na den brand van den tempel het vernieuwde beeld door een schild weer nader aan de Attische zuster wordt gebracht.

Bovendien geeft de schrijver hier en daar behartenswaardige opmerkingen over godsdienstige gebruiken en hun vervanging.

Terloops brengt hij nog eens de beschikbare gegevens bijeen omtrent een wonderlijk voorwerp, een metalen vlechtwerk als een kroon voor nieuwe haring waarin hij een *brule parfum* wil zien. Dit lijkt mij evenwel nog steeds niet aannemelijk. Ik mis ook de verwijzing naar Stackelberg Gräber der Hellenen, Taf. XXX, waar het voorwerp alweer op de knieën van een bruid of van Aphrodite voor komt. Het is mij alleen duidelijk dat het tot een bruid in verband staat en ik zou er zeker een bruidskroon, zooals onze voorouders plachten op te hangen, in zien, ware het niet dat het nooit hangende voorkomt maar alleen op den grond staande, in handen of met beide handen op het hoofd gedragen.

Bij een vernieuwd onderzoek zou ik willen aanbevelen na te gaan of er soms nog overblijfselen zijn aan te wijzen zooals bij voorbeeld de bekende Athena in dubbel vlakrelief op de burcht te Athene gevonden, die er op zou kunnen zijn aangebracht zooals de Lindia op het voorbeeld bij Blinkenberg blz. 47 Fig. 12 en 13.

In elk geval zou ik de vraag willen opperen of dit voorwerp en de hooge *stephane* er niet op wezen dat de Lindia als bruid vereerd werd. De gelijkstelling met de Atheensche Maagd, wier hoofd vaak de zelfde tooi siert, lijkt mij daar tegen geen overwegend bezwaar. Ook de Parthenos van het Thracische Neapolis (die volstrekt geen Artemis behoeft te zijn, maar wegens de Gorgokop der munten eer met Athene verwant is) draagt zulk een *stephane*. Met de bruidskroon der Maagd Maria behoef ik de vergelijking niet uit te werken.

Amsterdam.

J. Six.

J. Jastrow, *The Psychology of Conviction*. A Study of Beliefs and Attitudes. Boston and N. York, Houghton Mifflin Company (Agent: Constable, London). 1918. (Pr. § 2.50).

In dezen bundel van 11 opstellen — 8 ervan zijn uit algemeene tijdschriften herdrukt — staat meer en minder dan de titel aanduidt. Aan de eischen van eenheid, samenhang en grondigheid, die we gewoon zijn aan een wetenschappelijke „studie” te stellen, beantwoordt dit werk van den Professor in de psychologie te Wisconsin niet.

Veel minder nog is er sprake van geleerde volledigheid. Maar een ruime kring van lezers kan hier naar inhoud en vorm veel voortreffelijks vinden.

Over 't algemeen aarzelt de schrijver niet om de overtuigingen, wier ontstaan of verspreiding hij zielkundig behandelt, ten opzichte van haar logische juistheid, haar waarheid en haar waarde voor het leven te beoordeelen en te toetsen ook aan zijn ethische en aesthetische idealen. Meestal beweegt hij zich op het grensgebied van logica en psychologie, waarom hij dan ook zijn boek heeft opgedragen aan de nagedachtenis van „Ch. S. Peirce, Master Logician” en „W. James, Master Psychologist.”

Deze houding heeft voor den psycholoog voor- en nadeelen. Uit eigen ervaring moet hij weten wat een overtuiging beteekent, maar naarmate een overtuiging voor hem van werkelijk belang is, zal het hem moeilijker vallen haar onbevooroordeeld te ontleden. Met geen enkel woord verraadt Jastrow ons deze moeilijkheid, wanneer hij de *subjectieve* overtuigingen van weleer en van sommige achterblijvers in onzen tijd stelt tegenover de resultaten van ons *objectief* wetenschappelijk onderzoek.

De schrijver kan zeker op de instemming van de groote meerderheid zijner lezers rekenen, wanneer hij het geloof aan Eusapia Paladino, de paarden van Elberfeld of Mrs Eddy met haar Christian Science als bijgeloof of ziekelijke overtuiging behandelt. Maar er zijn ook andere dingen, waarmee de 3 laatste opstellen zich bezig houden: de „drooglegging” van Amerika, de vrouwenkwes- tie en het vraagstuk van oorlog en vrede. Daarin, met name ten opzichte van het Duitsche militairisme, getuigt de schrijver meer dan hij overtuigt, spreekt hij meer overtuigingen uit dan dat hij deze aan een psychologisch onderzoek onderwerpt.

Met waardeering van het gezond verstand en den levendigen geest van den Amerikaan moet men toch zeggen dat psychologie een moeilijke wetenschap is.

Amsterdam.

T. J. de Boer.

H. Thiersch, Winkelmann und seine Bildnisse. Vortrag gehalten für die Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft am 8. Dezember 1917, zur Vorfeier von Winkelmanns 200. Geburtstag. Mit 5 Abbildungen. München, H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 3.50).

Dit boekje is slechts een bescheiden voorlooper van een grootere uitgave, die als „Ikonographie Winkelmanns” met 40 platen bij denzelfden uitgever zal verschijnen, zoo de oorlogsmoeilijkheden het veroorloven, als publicatie van de Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft.

De schrijver behandelt slechts vier schilderijen, die, voorzoover ik af kan leiden uit hetgeen hij daaromtrent meedeelt, de eenige werkelijk naar het leven geschilderde portretten van Winkelmann zijn, die wij nog bezitten. Ook bespreekt hij een eenigszins geidealiseerde herhaling of kopie van het eerste der vier genoemde werken door een ander schilder, misschien J. H. Brandt, vervaardigd, doch zonder dat de geleerde er voor geposeerd heeft. De schrijver schijnt hierbij te denken aan een idealiseering tot een vage gelijkenis met Goethe.

Die vier portretten „umkränzen sein Andenken in gewissem Sinne, — wenn es erlaubt ist etwas Profanes und sehr Entferntes, Tieferliegendes mit etwas weit

höherem zu vergleichen — wie die vier Evangelien das Bild Christi!” (deze vergelijking is misschien in staat een denkbeeld van den stijl van het boekje te geven), daar zij, met tusschenruimte van eenige jaren ontstaan, als mijlpalen der uiterlijke verschijning in Winkelmann's ontwikkeling kunnen gelden; temeer daar de dateering die de schrijver ons, voorzoover deze niet zeker is, door combinaties uit levensomstandigheden, brieven en uiterlijkheden, aannemelijk weet te maken — telkens in een andere phase van de ontwikkeling van den Archaeoloog valt. Zoo werden deze portretten voor den schrijver (of liever den redenaar) aanleiding ons Winkelmanns leven in elk der perioden te schetsen. En vanzelf ontstond zoodoende een korte biographie, waarbij dan telkens op een bepaald tijdstip bijzondere nadruk valt.

Eerst zien wij voor den weetgerigen, armoedigen, jongen man een nieuwe wereld opengaan door zijn kennismaking met de kunstschaten in Dresden (het zijn vooral de Italiaansche schilderijen die hem interesseeren) en met kunstenaars als Friedr. Ad. Oeser, van wien het eerste portret (van omstreeks 1755), heet afkomstig te zijn. Dit is aanleiding om bij zijn verhouding tot dezen schilder langer stil te staan.

Dan vinden wij hem in Rome, in druk, intiem verkeer met Mengs, die zijn tweede portrettist is (± 1761). Zooals bekend is, was deze vriendschap voor beiden van de allergrootste beteekenis en Thiersch wijst op den tegengestelden invloed, dien zij op elkaar uitoefenden; terecht, maar verwonderlijk is dit toch niet, wat Thiersch ons wel wil doen gelooven. Meer nadruk had er misschien op gelegd kunnen worden, hoe de, onder Winkelmanns klassiek enthousiasme, classicistisch verstarde Mengs, nu op zijn beurt de kunstenaars in zijn omgeving meesleept. Het is hier een mooi voorbeeld welken invloed een zeer krachtige persoonlijkheid door zijn ideeën op den stijl van zijn tijd kan hebben, zonder nog door een aanschouwelijk voorbeeld de kunstenaars tot navolging te brengen. Daarentegen wordt lang uitgewijd over het, door zijn Deensche origine bepaalde, temperament van Mengs, dat zooveel overeenkomst heet te vertoonen met dat van Thorwaldsen. Zoodoende komt er iets ongeproportionneerds in het boekje, wat ook in den aanvang al opvalt bij de zeer lange uiteenzetting over herkomst, auteur, en dateering van het eerste portret en de kopie daarnaar. De bewijsvoering voor de toeschrijving van het origineel aan Oeser lijkt mij bovendien zwak en verraadt den dilettant op dit gebied. Daarbij zijn beide schilderijen zoowel als kunstwerk als als „documents humains” absoluut onbelangrijk. Het portret van Mengs beteekent veel meer. Terecht merkt Thiersch op, dat Mengs het portret opvallend naar antieke voorbeelden geidealiseerd heeft. Een vergelijking met Romeinsche koppen uit den laatste tijd der Republiek bevestigt dit (ik denk hierbij b. v. aan den Cicero in het Vaticaan). Het in het oog vallend plastische van dit portret (trouwens een kenmerk van alle classicistische kunst, geeft zelfs een gevoel, alsof het naar een marmer of brons geschilderd zou zijn. In den vorm der oogen herkent men daarentegen Mengs' groote voorbeeld Raphael. Door deze stileering verliest het natuurlijk wel aan beteekenis als Winkelmann-portret. Op de andere afgebeelde schilderijen zien wij dan ook een hooger voorhoofd, grover neus, en spitsere kin.

Winckelmann stijgt dan tot hoog aanzien. Hij komt onder de machtige bescherming van den kardinaal Albani en wordt benoemd tot „Romanarum Antiquitatum praeses”. Dan geeft een Zwitsersch Maecenas, Füzli, aan Angelica Kauffmann in 1764 de opdracht voor het derde portret, dat hem, zittend aan zijn schrijftafel, voorstelt.

De, door ingespannen, onverpoosden veelzijdigen arbeid vroeg oud geworden geleerde, poseert dan nog eenmaal voor een door zijn vriend Storch bij den Oostenrijkschen schilder Anton Maron besteld portret (1768). Winckelmann voelde zich afgeleefd en het einde naderen. Aandoenlijke aanhalingen uit brieven toonen het ons. Ook in dit schilderij, een pompeus rokokoportret, is daarvan een aanduiding. Het lijkt mij verreweg het beste, ook als kunstwerk. Er is een koortsachtige nervositeit in den oogopslag, die geheel overeenstemt met den Winckelmann uit de brieven van die jaren. In geen der andere portretten werd ook het modelé zoo ver doorgevoerd. Op dit werk gaan — kondigt Thiersch aan — de meeste der posthume portretten van Winckelmann terug.

Thiersch levert voor de kennis van W's leven weinig nieuws, weet ons echter door zijn vloeienden, eenigszins rhetorischen verteltrant en door vele pakkende citaten uit brieven van en over Winckelmann te boeien. Kunst-historisch heeft deze publicatie geen waarde, behalve door de afbeeldingen. Een psychologische ontleding van de portretten ontbreekt geheel of is te oppervlakkig om beteekenis te hebben.

Breda.

G. Knüttel Wzn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Neues Leben im altsprachlichen Unterricht. Drei preisarbeiten: **A. Dresdner**, Der erlorniswert des altertums und das gymnasium. **B. Gaede**, Welche wandlungen des griechischen und lateinischen unterrichts erfordert unsere zeit. **O. Wichmann**, Der menschheitsgedanke auf dem gymnasium. Berlin, Weidmann. (Pr. geb. M. 6).

In Mei 1917 werd door de Vereinigung der freunde des humanistischen gymnasiums für Berlin und die provinz Brandenburg de prijsvraag uitgeschreven: „Wie lässt sich auf dem gymnasium im griechischen und lateinischen, in darbringungen und anforderungen, der innere ertrag des unterrichts, den bedürfnissen der zeit entsprechend, steigern?” Hoewel in de uitgave van het bekroonde en twee andere antwoorden slechts de prijsvraag op zich zelf wordt genoemd, blijkt uit het eerste antwoord dat, er nog korte „erläuterungen” bij de uitgeschreven prijsvraag zijn gegeven, waarin de wens wordt uitgesproken, dat het klassieke onderwijs in de laatste schooljaren voor de leerlingen „zu einem dauernd wirksamen erlebnisse wird”.

Het zijn bekende klanken, die men hierin hoort en niet minder in de antwoorden zelf, dezelfde klanken, bij ons gehoord in het geheel anders tot stand gekomen en geheel anders opgezette deugdelike rapport over *De klassieke oudheid in het gymnasium onderwijs* 1916. Een bewijs, dat de volheid der tijden wat het nieuwe klassieke gymnasium betreft, nadert. Of blijken zal, dat zij gekomen is, wanneer de nieuwe voorstellen in zake ons gymnasium tot werkelijkheid zijn geworden? Zeer zeker mag men niet beweren, dat de loop der feiten dergelijke geschriften reeds achterhaald heeft. Veeleer zijn zij van

grote waarde om voor de toekomst te behouden, wat voor verdieping van het geestelijk leven onontbeerlijk is als rustpunt en richting voor het denken.

Zeer terecht wijst het derde antwoord in een inleiding er op, dat elke poging om met de wijd en zijd verbreide tendens, om het als bewijs van vooruitgang en vrijzinnig denken te beschouwen om het klassieke gymnasium te verwerpen, tot een overeenstemming te komen, ijdele moeite is. Men kan allerlei middeltjes bedenken om de oudheid nader tot de oppervlakkige smaak te brengen, dit alles helpt niets. Er is maar één middel tegen deze tendens, n.l. door haar, „durch stärkste verinnerlichung” openlik de oorlog te verklaren.

Of men ten onzent tegenwoordig ook niet te zeer in de richting werkt om te trachten met de aan het klassieke gymnasium vijandige tendens tot een overeenstemming te komen in plaats van tot een openlike strijd, die door zijn eerlike openheid zou kunnen blijken in zijn wezen een samenwerken te zijn? Zodra men de klassieke opleiding door te sterke besnoeiing en toegeven aan allerlei wensen tot een *lcervak* heeft gemaakt heeft zij haar wezen en waarde als *richting* verloren.

Overigens is m. i. zeer terecht het antwoord van Albert Dresdner bekroond. Immers dit antwoord beschouwt de vraag in zijn geheel zonder te veel in biezondere mogelijkheden af te dalen.

Erlebnis des altertums, het beleven van de klassieke oudheid, vormt de grondtekst van het gehele geschrift. Gaarne zou men uit dit antwoord vele stukken aanhalen. Evenwel slechts enkele hoofdpunten mogen hier vermeld worden.

De antieke kultuur is tot nog toe het enige „zu ende erlebte grosse erlebnis der abendländischen kultur.” Het beleven der oudheid is het beleven daarvan als levende werkelijkheid. Dit kan het beste bereikt worden door haar te beleven aan het heden, evenals het heden het beste beleefd wordt aan de oudheid. Deze moet zoo veel mogelijk in haar geheelheid in levende mensen met levende ziel tot de leerling worden gebracht. Men moet de leerling een afwisselende rijkdom aan lektuur bieden, het tempo moet versneld worden, de moeilijkheden moeten, voorzover dat billikerwijze verwacht kan worden, verminderd worden n.l. door goed gekomenteerde uitgaven. Bij de lektuur moet niet alleen naar multum, maar ook naar multa gestreefd worden. Daartoe moet — men bedenke dat de vraag de hoogste klassen alleen geldt — het formeel taalkundige gedeelte van het onderwijs beperkt worden. Trouwens het vroegere doel van het taalonderwijs, zelfstandige beheersing der taal is bij het Latijn nu ook vervallen, gelijk dat bij het Grieks allang het geval was. Zeer juist is in verband met het taalkundige gedeelte van het onderwijs de opmerking „dass die eigene sprache nur an fremder wahrhaft zu begreifen ist”. Men ziet, dat hiermee het taalkundig onderwijs dadelik, op een veel hoger plan wordt gebracht. Tot geruststelling zij hier terstond aan toegevoegd een andere opmerking omtrent de noodzakelijkheid, „dass der grammatische unterricht . . . mit jener genauigkeit, ja selbst strenge durchgeführt wird, ohne die die lateinische und jede grammatik sich nun einmal dem geiste des schülers nicht einhämmern lässt”. Al geschiedt en geschiedde reeds vaak, wat Schr. als postulaat stelt voor de toekomst van het gymnasium, nu is het ogenblik gekomen voor de prinsipiële beslissing,

óf de nieuwe taak van het doen beleven der oudheid te aanvaarden óf vasthouden aan de formeel-taalkundige opleiding en prijsgeven de volledige benutting van de waarde (auswertung) der kostbare schatten waarover het gymnasium beschikt.

Van belang, meer nog voor het Nederlandse dan voor het Duitse gymnasium is de eis, dat de andere vakken voeling houden met het in het centrum staande klassieke onderwijs en vooral, dat het onderwijs in de moedertaal daarnaast in het middelpunt staat. Interessant en m. i. juist is de verdediging van het gebruik van goede vertalingen, eensdeels als aanvulling van de lektuur in de klas, anderdeels als steun voor de leerling bij zijn eigen studie. Meer vrijheid van beweging, afhankelijk van veranderende omstandigheden, moet het leerplan bieden.

Ongetwijfeld zal men bij menige bewering van de drie schrijvers een vraagteken zetten. Zeer zeker zullen de meer voor de praktische uitvoering gedetailleerde beschouwingen van Gaede en Wichmann met meer of minder instemming worden gelezen. Het geheel van deze drie geschriften evenwel past zo zeer in de stromingen der gedachten ten onzent, dat de lezing daarvan ieder overtuigd voorstander van de klassieke opleiding in de toekomst steun en richting kan geven voor zijn overtuiging.

Ten slotte een oude onweerlegbare waarheid, die ten allen tijde bij alle en elke onderwijsorganisatie de grootste faktor is: „alle schulfragen sind un bleiben zuletzt doch immer lehrerfragen.”

Den Haag.

H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

De waerachtige ende een seer wonderlicke historie van Mariken van Nieuwmeghen, uitgegeven door **J. Koopmans**. (Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, n°. 7). Groningen-Den Haag, Wolters. 1917. (Pr. f 0.75).

Voor de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde heeft de heer J. Koopmans nu ook de Mariken van Nieuwmeghen van een inleiding en aantekeningen voorzien en zodoende de schoolliteratuur met een van de beste kunstwerken der 15de eeuw verrijkt. Het openen van nieuwe gezichtspunten — iets dat ten opzichte van de Mariken niet gemakkelijk meer zou vallen — kan men in een schooluitgave kwalijk verlangen; de heer Koopmans heeft er zich dan ook toe bepaald de strekking van het stuk en het wezen der Mariaverering te schetsen en den inhoud te parafraseeren. Zeer gul is hij met zijn verklarende aantekeningen geweest, die ik natuurlijk niet alle gecontroleerd heb, maar waarvan ik ook zonder dat durf getuigen dat er groote zorg aan besteed is. Men zou alleen de vraag kunnen stellen, of het wel aanbeveling verdient ook die moeilijkheden, die hij bij eenig nadenken zelf kan oplossen, voor den lezer weg te nemen. Het is jammer dat het uiterlijk van deze serie zoozeer het ouderwetsche schoolboekarakter blijft behouden. Het zijn geen deeltjes die men met plezier in zijn boekenkast zet.

Leiden.

J. A. N. Knuttel.

J. W. Kuiper, Otto Ernst „Erzählungen und Plaudereien”. (Novellen u. Erzählungen, 5). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. f 0.90, geb. f 1.10).

Dez., Wilhelm Raabe „Drei Erzählungen”. (Novellen u. Erzäh-

lungen, 3). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. f 0.90, geb. f 1.10).

Van den blijmoedigen humorist Otto Ernst zijn in dit bundeltje 8 stukjes bijeengebracht. Van eigenlijke vertellingen kan men niet spreken; 't zijn meestal praatjes over kinderen, maar altijd even vermakelijk, altijd even zonnig. Zooveel levensblijheid doet weldadig aan. Oudere leerlingen worden door het gebabbel niet alleen prettig onderhouden, zij kunnen er ook heel wat uit leeren, want er staan niet voor niets 36 bladzijden verklaringen achter in het boekje.

N°. 3 der *Novellen und Erzählungen „Wilhelm Raabe”* herausgegeben von **J. W. Kuiper** heeft bij Noordhoff een tweeden druk beleefd. Er staan drie geschiedkundige vertellingen in. De eerste is „Die schwarze Galeere”, een verhaal uit onzen geuzentijd, dat graag door de leerlingen gelezen wordt. Waarmee geeft de heer Kuiper in het eerste hoofdstuk slechts een klein gedeelte van Jeronimo's verhaal weer? Had hij het 5e hoofdstuk „Fieberträume” eenigszins bekort, al wil ik hiermede niet zeggen, dat dit wenschelijk ware, ik had me dit kunnen voorstellen, maar de verninking der eerste bladzijden heeft geen reden van bestaan.

Het tweede verhaal „Else von der Tanne” geeft een beeld uit den verschrikkelijken 30-jarigen oorlog. De bouw der geschiedenis is minder stelselmatig, maar ze boeit de leerlingen wel.

Van het derde stukje „Der Marsch nach Hause” kan zulks niet gezegd worden. Weliswaar vertelt de schrijver vol humor, hoe een krijgshaftig Zweedsch korporaal door een boerenvrouw gevangen genomen wordt en na 26 jaar ontvlucht, om kort daarop weer terug te keeren, doch de jeugdige lezers, die in een verhaal handeling en altijd weer handeling zoeken, vinden de ontboezemingen van Sven Knudson Knäckebröd te langdradig. Kon die derde vertelling door een andere vervangen worden — en Raabe heeft genoeg aardigs geschreven — het boekje zou er zeer door winnen.

Den Haag.

Jan P. Heyligers.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 5den druk van **C. G. Kaakebeen en Jan Lighthart, Beatrijs** (Van alle Tijden, n°. 2; pr. f 0.75).

P. Noordhoff te Groningen zond ons van „The Gruno Series”, annot. by **L. P. H. Eykman and C. J. Voortman**: n°. 1 **F. H. Burnett, Little Lord Fauntleroy**, 6de dr., pr. geb. f 1.75; n°. 2 **Marryat, The Children of the New Forest**, 3de dr., pr. geb. f 1.75; n°. 7 **B. Harraden, Ships that pass in the night**, 2de dr., pr. geb. f 1.10; — van de „Conteurs Modernes”, uitgeg. door **E.-E.-B. Lacomblé**: n°. 2 **Alph. Daudet, Contes choisis**, 9de dr.; n°. 5 **Guy de Maupassant, Contes choisis** (pr. p. st. f 0.75, geb. f 1.—); — voorts: **M. G. de Boer, Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis**, 5de dr., pr. f 0.90, geb. f 1.25; en: **G. J. Gramberg, Deutsche Handels-Korrespondenz**, 5de dr., pr. f 1.—, geb. f 1.25.

Bij de firma P. Noordhoff te Groningen is de zeven en veertigste druk verschenen van **P. Roorda's Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik** en de een en twintigste druk van het daarbij behorende *Supplement*.

Van de *Kern der vaderl. geschiedenis*, van **F. Pluim** verscheen bij Noordhoff te Groningen de 6de druk (prijs f 0.90).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De derde en vierde jaargang van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, uitgegeven „im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft“, zag onlangs het licht bij de firma Teubner. De prijs is 4 Mark, behalve een, niet nader bepaalde, opslag door uitgever en boekhandelaar wegens de duurte te heffen. De hoofdredacteur, Carl Clemen, wordt door vele medearbeiders geholpen; het titelblad vermeldt onder deze onze landgenoten W. Caland, H. Juynholl en G. van der Leeuw. De bewerking getuigt van even veel zorg als die der beide eerste jaargangen, eveneens tot een deeltje verenigd.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redactie *Le petit Français*, zijnde een verzameling van honderd nummers der geïllustreerde krant die Franse officieren gedurende hun krijgsgevangenschap in 't geheim schreven, en *Le Drame de Senlis* door A. de Maricourt, 't dagboek van een ooggetuige der daden van de Duitsers in de stad Senlis. Verder werd ons toegezonden B. Shaw, *Peace Conference Hints* (Londen, Constable en Co.), een beschouwing over de oorzaken van de oorlog, gevolgd door een pleit voor een volkenbond, waarin overwinnaars en overwonnenen gelijke rechten zullen hebben. Van de hand van de Deense schrijver Gudmund Schütte ontvingen wij drie geschriften die alle het werken van de pangermanistische partij in Duitsland tot onderwerp hebben, vele aanhalingen bevatten van Duitse werken waarin Deense kunstenaars en geleerden of Deense landstrekken als tot Duitsland behorend worden vermeld enz. De titels zijn: *Pan-Germanism and Denmark*, *Alltyske Annexionslaerdomme*, *Af Tyskhedens Saga* I. Deze geschriften zijn alle, zonder vermelding van jaartal, verschenen bij de firma Hagerup te Kopenhagen.

De redactie ontving de volgende op de oorlogbetrekking hebbende boeken, vermelden bij de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) in 1918: Beupin, *Les Catholiques Français et l'Après-Guerre* (plichten der katholieken ten opzichte van 't vaderland, geloofsgenoten en andersdenkenden), H. Joly, *L'avenir français, tâches nouvelles* (beschouwingen over de toekomstige opvatting van nationalisme, kunst, militarisme, arbeidsverdeling, moraal enz.).

In mijn recensie van het mooie werk van C. M. Robert, *Etudes d'idiome et de syntaxe*, (*Museum* 1918, kol. 34—36) zijn een paar vergissingen geslopen die ik hierbij herstel.

1) Kol. 35 heb ik een uitspraak van de heer R. aangehaald en gewraakt, waarin „le pauvre Subjonctif“ verdedigd wordt en waarin zelfs tweemaal de *Imparfait du Subjonctif* gebruikt werd. Deze zin is echter n. et van hem, maar van een ander. Het niet gebruiken van aanhalingstekens in dat gedeelte werkte vergissing in de hand. Trouwens, mijn bezwaar gold voornamelijk de onhistorische opvatting van de *Subjonctif*, en deze opvatting wordt klaarblijkelijk ook door de heer R. gedeeld.

2) Op bl. 105 heb ik over het hoofd gezien dat de zonder enige twijfel goede verklaring van *on n'est-il pas?* als *veronderstelling* in een voetnoot gegeven wordt (à moins que ce ne soit le suffixe interrogatif *si* ou *l'y*).

Maar waarom heeft de heer R. dan tegen Gaston Paris het volgende in de tekst laten staan: *Mais ce qu'il* (Gaston Paris) *ne dit pas, et qui est bien curieux, c'est que, de nos jours, parmi les campagnards, le sens nominal de on persiste plus ou moins, si on est en droit de l'admettre en s'appuyant sur la formule interrogative: on n'est-il pas?*

Leiden.

K. Sneydors de Vogel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Juillet-Août: H. Oumont, Fragments d'un très ancien manuscrit latin provenant de l'Afrique du Nord. — Ch. Clermont-Ganneau, Sur un style du Musée de Cologne. — C. Julian, Les premiers prisonniers germaines à Rome. — Léon Joulin, Les Celtes, d'après

les découvertes archéologiques récentes dans le Sud de la France et en Espagne. — F. Cumont, La basilique souterraine découverte près de la Porta Maggiore à Rome. — Dez., La triple commémoration des morts. — Note addit. de M. L. Canet sur les *monnaies* et la recension lucianique des Septante. — Ch. Clermont-Ganneau, L'épithaphe d'Apronia de Salone. — F. Cumont, Les „hastiferi“ de Bellonæ d'après une inscription d'Afrique.

Journal des Savants, 1919, Janv.-Févr.: P. Fournier, De quelques Questions concernant l'ancien Droit public français. — R. Cagnat, Les Musées archéologiques de l'Afrique du Nord. H. Lemonnier, Les Mémoires de Saint-Simon. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 1-2: E. Bethe, Zeit u. Einheit der Ilias. — L. Alheit (?), Charakterdarstellung bei Sallust. — R. Linder Goethe u. Fritz Jacobi. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Schwabe, Die Entstehung von Johannes Sturms Ausgabe ausgewählter Cicerobriefe.

Nieuwe Taalgids, XIII, 3: Le Rütte, Pallieter. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — F. den Eerzamen, Spreekw. en Spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goere en Overflakkee, III. — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 2: H. Linnebank, Bewuste Analogie. — F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste Toneelwerk? — G. Royen, Kontaminatie. — J. Witlox, Hadewijch-Bloemaerdinne. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg.

Anglia, Beibl. XXX, 1: E. Björkman, *Bedwig* in den westsächs. genealogien.

2: F. Holthausen, Zu den altengl. rätseln.

Bijdr. Vaderl. Gesch., VI, 2/3: Haak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. — Van Dam van Isselt, Het voorspel van Oostendo's val (1599). — Bijlsma, David de Is. C. Nassy. — Nederl. Hist. Literatuur (Dec. 1918-April 1919).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Goslinga, Willem I als verlicht despoot: *Tijdschr. voor Gesch.* 34, 2 (Bolkestein).

Groenewald, Rympies en raaisels: *N. Taalg.* XIII, n°. 3 (Hosseling).

v. d. Laan, Uit Visscher's Brabbelingh: *N. Taalg.* XIII, n°. 3 (Koopmans).

Verdenius, Heimelijkheid d. H.: *Studiën* XCI. Mei (Daniels). Verdoyen en Endepols, Tondalus' Visioen II: *N. Taalg.* XIII, n°. 3 (de Vooya).

CERTAMEN POETICUM HOEFFTIANUM.

De triginta quinque carminibus, quæ ad tempus Amstelodamum fuerant perlata sic pronuntiatum est:

præmium Aureum reportavit GIUSEPPE ALBINI
poeta carminis c. t. Vercingetorix.

Præterea in volumen sumptibus legati edendum hæc recipientur carmina (eo ordine quo hic enumerantur) si poetæ ANTE KALENDAS IULIAS scidularum aperiendarum dederint veniam: Mundi creator.

Pax natalicia (huius iam nunc se poetam professus est *Sofia Alessio Radicenensis*).

Lygdus ad matrem.

Epistola senis ad iuvenem.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Acad. Disc. Nederl. præses.

AMSTELODAMI, die XIV m. Aprilis A MCMXIX.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

HET LEVEN VAN
DR JAN WIBERTUS BECK

HOOGLEERAAR AAN DE GEMEENTE-
LIJKE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM
DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN.

Prijs . . . f 0.75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN
DEN HAAG

ENCHIRIDIUM
DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f 6.50

Geb. f 7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij
te LEIDEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is verschenen als Deel XXVIII

IRENAEÛS III.

Weerlegging en Afwending
der valschelijk dusernaamde Wetenschap
(TWEDE VERVOLG)

III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f 1.50. Bij intekening op de serie be-
draagt de prijs f 1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te Leiden.

FRANSCH E KUNST

En reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Eaz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f 1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f 1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f 1.75.
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylen. Gecart. f 1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f 1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f 1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel.
door C. P. van Rossem. Gecart. f 1.60.
- VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen.
Gecart. f 1.40.
- IX. Idem. II. Idem Gecart. f 1.40.
- X. De Pensées van Pascal. door Ca. Serrurier.
Gecart. f 1.95.
- XI. Charles Féguv, door Jan van Nylen.
Gecart. f 1.60.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij.
te LEIDEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. D. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. D. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII. Prijs f 1.50.

Pars Altera—Carm. XIII—XXIV. „ f 1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaft van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang.

N°. 10.

Juli 1919.

Pernot et Polack, Grammaire de grec moderne (Hesseling).
Oudgermaansche geschriften uit „Festkrift utgiven av Lunds Universitet” (Boer).
Worp, Een onwaardeerlycke Vrouw (v. d. Laan).
Højberg Christensen, Studer over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300—1470 (Kloeke).
Tielrooy, Maurice Barrès (Gallas).
Sadee, Rom u. Deutschland vor neunzehnhundert Jahren (A. W. Byvanck).
Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissen-

schaft. Die Weltanschauung der Brahmana. texte (Caland).
De Jong, Das antike Mysterienwesen (Meyboom).
‘A zī muddīn Ahmad, Die auf Südarien bezüglichen Angaben Našwan's im Sams al-‘Ulūm (Houtsuma).
Schoolboeken
De Froe, A Manual of Commercial English (Günther).
De z., English Commercial Correspondence (Günther).

De z., A Commercial Vocabulary (Günther)
Tijdschrift voor Handelsecorrespondentie (Günther).
De Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza (Westendorp).
Forbes, First—fourth russian book (v. Wijk).
Oxford russian plain texts (v. Wijk).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Certamen poëticum Hoeufftianum. Verbetering.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot et C. Polack, Grammaire de grec moderne (langue officielle). Parijs, Garnier frères, 1918. (Pr. 5 francs).

De op schriftelijke overlevering berustende schrijftaal van de tegenwoordige Grieken verschilt zo sterk van het Grieks dat sedert de Oudheid van moeder op kind is overgegaan, dat een beschrijving van die twee talen in één boek geen ander resultaat kan hebben dan een onduidelijkheid die in rechte reden staat tot de omvang van de spraakkunst. De *Nouvelle grammaire grecque* van C. Capos (Parijs, 1918; zie *Museum*, XVI, kol. 406) geeft van die waarheid een duidelijk voorbeeld. Daarom is het zeer verstandig geweest van de heren Pernot en Polack dat zij, evenals W. Barth in zijn *Neugriechische Unterrichts-Briefe*, Leipzig 1898, een afzonderlijk deeltje hebben gewijd aan een der beide talen.

Kennis van de z.g. *καθαρεύουσα* (oorspr. de van „barbaarse” vormen *zuiverende* taal) heeft men nodig, wanneer men Griekse geschriften over wetenschappelijke onderwerpen wil lezen, wetten, kranten enz. wil verstaan, en wenst te begrijpen wat bij 't hoger onderwijs, in 't parlement en bij alle plechtige gelegenheden ook wordt gesproken, zij 't ook niet tal van inkonsekventies. Interessant is tevens de studie van dit Grieks, vooral psychologies. Waarom zijn bepaalde vormen en zinswendingen van het gesproken Grieks te machtig gebleken voor het filarchaïsme en waarom hebben, door de invloed van het schriftelijk overgeleverde, andere Oudgriekse vormen een plaats veroverd in de gemeenzame spreektaal? Soms is de reden duidelijk: *ὅμοις* kon, door gelijkkluidendheid met *ἡμοις*, het moderne *οἰς* niet

vervangen; in menig geval kon het Oudgrieks een woord aan de hand doen, en zelfs een vorm, die het Grieks van de weinig ontwikkelde hekten uit het begin der negentiende eeuw niet kende. Maar heel dikwels ligt de oorzaak dieper. Onderzoekingen op dit gebied zijn mij niet bekend, maar de weg er toe is gebaad door de inrichting van deze grammatika, die van paragraaf tot paragraaf overeenstemt met Pernots behandeling van de „langue parlée” (zie *Museum*, XXV, kol. 75) en een vergelijking gemakkelijk maakt.

In grove trekken komt het onderscheid hierop neer, dat bij het substantief in de *καθαρεύουσα* (door een parlamentsbesluit van 1911 tot „langue officielle” verheven), de Oudgriekse deklinatie heeft getriomfeerd, zodat zelfs de z.g. Attiese tweede deklinatie nog op het programma staat, maar bij het werkwoord zeer sterke tegemoetkomingen zijn gedaan aan de gesproken taal: geen verba op -αι, geen enkelvoudig futurum, geen infinitief, geen optatief, geen reduplikatie (wel 't augment tussen voorzetsel en werkwoord), een sterk gemoderniseerd verbum substantivum. Dat de klanken van deze officiële taal, tegen alle historische ontwikkeling in, volkomen gelijk zijn aan die van 't gesproken woord, behoeft wel geen betoog; dat ook de syntaxis een geheel modern karakter draagt, zal ook niemand verwonderen: uitspraak en denkwijze verandert men niet, zelfs niet met algemene stemmen.

De spraakkunst van dit officiële Grieks valt dus voor een belangrijk gedeelte samen met die van het Oudgrieks. Pernot (de hoofdman van het tweetal) heeft daaraan bij zijn verklaringen gedacht en van de gelegenheid gebruik gemaakt om opmerkingen te maken die ook voor beoefenaars van het Oudgrieks van nut kunnen zijn; als voorbeelden noem ik zijn behandeling

van de samentrekking en van het augmentum temporale, waardoor die verschijnselen voor de leerling begrijpelijk en gemakkelijk te onthouden worden.

Litteratuur waarin 't gevoel tot uiting komt, heeft de „officiële taal” al heel weinig doen ontstaan: wel vindt men daarin stukken die getuigen van een sceptische en burlleske geest, produkten die aan Lucianus en zijn Byzantijnse navolgers doen denken en meestal getuigen van een „blague” die de Atheense journalisten van hun Parijse vakgenoten goed hebben afgezien. Zulk een stuk, getiteld ἡ εὐτυχία καὶ τὸ ὑποκάμειον, een bewerking van 't bekende verhaal van de koning die in 't hemd van een gelukkig mens moest slapen, is als toegift aan de spraakkunst toegevoegd. De Franse vertaling die er naast staat, zal de lezing ook voor een beginner gemakkelijk maken.

Ten slotte vermeld ik hier een paar der zeer zeldzame drukfouten die ik aantrof, omdat ik stellig verwacht dat het aangekondigde boek weldra herdrukt zal worden: εὐδαίμοο (blz. 61), ἕκαστο (blz. 78), ἡγαπήθην (blz. 128), εἶη (blz. 251).

Leiden.

D. C. Hesseling.

Oudgermaansche geschriften uit „Festschrift utgiven av Lunds Universitet.”

Bij de redactie zijn ingekomen een zestal verhandelings, overdrukken uit *Festschrift*, utgiven av Lunds universite vid dess tvåhundrafemtiårsjubileum 1918 (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. n°. 16. 25. 26. 28. 29. 30). Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. Een dezer stukken is van sagehistorischen, de overige van taalkundigen inhoud. Op deze plaats kan slechts de aandacht op hun be taan gevestigd worden; eene nadere bespreking zou te diep in bijzonderheden moeten voeren. Zij worden hier aangevoerd in de door hunne nummering aangegeven volgorde.

N°. 16. C. W. von Sydow, Sigurds strid met Fávne behandelt de verhouding van een gedeelte der Sigurd-sage tot de volkspoëzie en trekt een reeks nieuwe parallellen.

N°. 25. Axel Lindqvist, Urg. *dagan-*, *daga-* in wörtern des typus ahd. *siohtago* mnd. *rikedage*, an. *skildagi*, bezw. mhd. *irrelac* gaat de ontwikkeling van het substantief *dag*, grootendeels in den zwak verbogen vorm, tot suffix na.

N°. 26. Ernst A. Kock, Jubilee Jaunts and Jottings bespreekt een 250-tal plaatsen in Westgermaansche, grootendeels Angelsaksische poëzie (coniecturen, interpretaties, metrische opmerkingen).

N°. 28. Axel Kock, Altnordischer *u*-umlaut in ableitungs- und beugungsendingen betoogt, dat de *u* in de tweede syllabe van woorden als ijsl. *kolluðu* niet oergerm. *o* voortzet maar door *u*-wijziging uit *a* is ontstaan. (Eene uitvoerigere bespreking van dit stuk verschijnt in den Neophilologus).

N°. 29. Ernst Wigforss. De korta rotstavelserna i Skånemålen houdt een onderzoek in naar de quantiteit van oorspronkelijk korte klinkers voor sluitenden consonant en voor consonant, gevolgd door vocaal, in de dialecten van Skåne. De verlenging is algemeener in het Noorden en Oosten dan in het Zuiden en Westen, en wat onderzoekers, die aan andere verhoudingen gewend

zijn, kan bevreedden, veelal sterker is gesloten dan in open syllaben.

N°. 30. Jöran Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared, bespreekt het suffix *-ing* in namen, die plaatselijke herkomst te kennen geven, en de plaatsnamen, die met zulke nomina op *-ing* zijn samengesteld.

De geheele hier aangevoerde groep artikelen geeft blijk van de energie, waarmee in Zweden het onderzoek der eigen oudheid gevoerd wordt, en van de aanzienlijke krachten, die zich met dergelijke onderzoekingen kunnen bezig houden.

Amsterdam.

R. C. Boer.

J. A. Worp, Een onwaardeerlycke Vrouw: brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. f7.20).

Hoc extremum munus morientis habeto.

Met deze woorden leidt Sterck dit oeuvre posthume in van der te vroeg gestorven Worp. En inderdaad, dit „laatste geschenk van den stervende,” ons geboden in de uitgave van deze brieven en verzen, is een gift, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn. Met de uiterste nauwkeurigheid toch is hier alles bijeengebracht uit de correspondentie van en aan Tesselschade, wat strekken kon om haar beeld en dat van haar vriendenkring ons duidelijk omlijnd voor oogen te stellen. Geen lichte taak voorzeker, wanneer men in aanmerking neemt, dat Tesselschade gewoon was, haar brieven niet te dateren, een verzuim, waarover ook Hooft zich reeds beklagde, doch waarvan het bezwaar thans, dank zij Worp's scherpzinnige nasporingen, tot een minimum is teruggebracht. De geleerde en vriendschappelijke omgang van deze in levensbeschouwing en karakter zoo wel als in artistieke en intellectuele ontwikkeling zoo hoog staande vrouw en hare geletterde vrienden is door deze uitgave in het helderstelicht geplaatst.

Valt dus op de verdienste van het werk weinig of niets af te dingen, toch moet mij, wat de samenstelling van het geheel betreft, een bedenking van het hart, die, onder het lezen, telkens weer als vanzelf bij mij opkwam. Temidden van de vele bescheiden toch zou af en toe een enkel woord van toelichting, waardoor tevens het verband tusschen de verschillende brieven en verzen wat nader werd aangeduid, zeer welkom geweest zijn. Weliswaar geeft hieropde Inleiding dikwijls den sleutel, doch ook hier was het mogelijk geweest, zonder in het bezwaar van herhaling te vervallen, het geschetste beeld met een enkel kort citaat uit het daarna volgende te verlevendigen. Thans staan Inleiding en Tekst wel wat los van elkaar en werkt de massa van zonder veel verband na elkander afgedrukte stukken tenslotte min of meer verbijsterend. Misschien ook zou zoodoende de uitgever als vanzelf er toe gekomen zijn ons in de Inleiding een wat uitvoeriger uiteenzetting te geven van de plaats, die Tesselschade inneemt in onze Renaissance en van den invloed dier kunstrichting op haar levensbeschouwing, hetgeen vooral m. i. had kunnen worden toegelicht, door direct daarbij aan te halen die uitingen van kinderlijk-stille berusting in Stoisch-Christelijken geest, bij gelegenheid van het vroeselijk verlies, dat haar trof in het jaar 1634, uitgen die haar vrienden Hooft en Huygens zulk een diepe bewondering afdwongen voor

deze „heldinne, daer de helden bij ter schoole behoorden te gaen.”

Tenslotte nog een paar opmerkingen over de verklaring van den tekst.

dit wel uitgezeidt, bl. 80 zal beteekenen : nu ik dit ronduit heb gezegd ; iets dergelijks dus als in Roemers Brabbeling het bekende : *rechtuit gecall* (Q. V. 12). Althans Worp's verklaring : „dit kwaad uitgezonderd,” begrijp ik niet.

De uitdr. op bl. 90 : *ick begin Huighens uit zijn' deer te zetten* behoeft stellig nadere verduidelijking.

Zoo bleef ook onverklaard : *den duypel een been afsinghen* (bl. 111) een spreekwoordelijke uitdr. waarmee het N. Taalgids XIII, 134 vermeldde : *hij liegt een koe de poot af* een eigenaardige overeenstemming vertoont.

ik weel' er een dat aen, bl. 194/5 verklaart Worp : „ik heb het niets in de rekening.” Vgl. echter Ned. Wdb. III, 2308/9 en in Roemers Brabbeling Q IV, 49 waar het woord *dal*, puist beteekent.

vermast, bl. 234, bet. eer overladen, bedolven dan bezoedeld.

lichter, bl. 243, bet. stellig kandelaar, zooals trouwens reeds in 't Mnl. De regel : „Heeft Papen duijster licht Gods lichter uytgedreven” zal een toespeling zijn op het „weren” of verdrijven „van den kandelaar” in Openb. 2, 5.

Eindelijk is op bl. 62 in Huygens' gedicht aan Tesselshade een (door Worp onvermelde) woordspeling vervat op Roemer en zijn Brabbeling, waar H. schrijft :

Stemme-streeling,
Snaren-krabbling
Is een konstelijcke brabbling
. . . . .
Maer, al stinckt het eigen roemen
. . . . .

's-Gravenhage. N. van der Laan.

A. C. Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300-1470. Kobenhavn, A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel. 1918. (Kopenhaagsche diss.)

Het werk, dat ik het genoegen heb hierbij aan te kondigen, zal niet alleen door de Nederduitsche specialisten met groote ingenomenheid worden begroet, maar heeft zeer zeker ook recht op de belangstelling onzer Neerlandici : in de eerste plaats, omdat m. i. bij een ruim opgevatte studie van het Nederlandsch ook het Nederduitsch binnen den gezichtskring moet worden getrokken, in de tweede plaats ook omdat de schr. ons een inzicht in het eigenlijke wezen der kanselarijtaal geeft, dat van algemeen belang mag worden geacht voor allen, die zich voor de geschiedenis der schrijftaal en speciaal hare verhouding tot de dialecten interesseeren.

In zijn inleiding (blz. 1—97) geeft schr. een kritisch overzicht van de tot dusver bij dergelijke onderzoekingen gebruikelijke werkwijzen, om dan zijn in menig opzicht afwijkende onderzoekingsmethode te rechtvaardigen. Men had tot nog toe over het algemeen de neiging om de Middelnederduitsche schrijftaal als iets geoevens aan te nemen en stelde zich bij de karakterisering van een bepaalde kanselarijtaal tevreden met het naarvorenbrengen van een reeks typische dialectische eigenaardigheden, die aan de taal van elke kanselarij een min of

meer individueel cachet verleenden ; men ging dus uit van het algemeene en trachtte eerst dan de bijzondere tendenties in de grootere en kleinere kanselarijtaalkringen aan te toonen.

C. gaat juist omgekeerd te werk. Hij begint allereerst met het individueel taalonderzoek, beschouwt achtereenvolgens alles wat uit de hand van elken afzonderlijken schrijver gekomen is en geeft als resultaten van zijn onderzoek op blz. 99—415 een lange lijst van dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers heeft aange troffen. De consequente doorvoering dezer methode maakte een opzettelijk schriftvergelijkend onderzoek van het te verwerken materiaal noodzakelijk. Dit voorbereidend werk dwingt op zich zelf reeds bewondering af : schr. heeft niet minder dan 72 verschillende handen kunnen onderscheiden, aan het slot van het boek (Tavle I—LI) wordt een specimen van elke hand in duidelijke reproductie weergegeven. In een twintigtal gevallen kon de schrijver geïdentificeerd worden, wat van groot belang was voor de juiste beoordeeling der dialectische eigenaardigheden.

Hoogst belangrijk is hetgeen schr. over de verhouding der kanselarijtaal tot de gelijktijdige dialecten zegt. Hij toont aan, dat men de taal van de plaatselijke bevolking in de stad waar de kanselarij gevestigd was, vooral niet mag verwarren met de taal waarvan de kanselarijschrijvers zich in geschrifte plachten te bedienen. De schrijvers hadden een eigen taaltraditie, die niet of niet in de eerste plaats behoefde te wortelen in het dialect van de stad hunner inwoning. Zoo is b.v. van de 22 met name bekende stadsschrijvers in Lübeck van 1300—1470 slechts van één met zekerheid te constateeren dat hij werkelijk Lübecker was (blz. 7) ; de anderen zijn afkomstig uit de meest verschillende streken. Vaak verraden de schrijvers door hun dialectische eigenaardigheden uit welke streek zij afkomstig zijn : van grooten invloed is echter ook geweest de schrijftraditie van de streek waar de schrijver zijn kunst heeft geleerd. Verplaatst de schrijver zijn werkzaamheid naar een nieuwe streek, dan zal zijn schrijftaal ook weer gemodificeerd worden onder invloed van schrijftraditie en dialect van deze streek. De omstandigheid, dat vele documenten in de kanselarij van den ontvanger werden opgesteld of geconcipieerd (*Destinatarudfaerdigetser*, vgl. blz. 11 en 15) is vaak oorzaak van onzuivere conclusies geweest ; door zijn verfijnde methode van onderzoek heeft schr. daar echter in ruime mate rekening mede kunnen houden. Men dient trouwens in elk bijzonder geval na te gaan, wie het concept en wie het origineel geschreven heeft. Dat geldt o. a. ook voor die documenten, waarvan de taal tot nog toe beschouwd werd als een mengsel van de taal van afzender en ontvanger. Schr. staat sceptisch tegenover een dergelijk „gemengd dialect” (waarmee naar het heet, de ontvanger den afzender in zijn taal eenigszins tegemoet gekomen zou zijn). Men heeft lang niet altijd de zekerheid, dat er niet, geheel of ten deele, een concept van den ontvanger aan den eigenlijken brief vooraf is gegaan (blz. 17, 18), vaak worden ook geheele passages uit de te beantwoorden brieven overgenomen, en ten slotte . . . zou het ook wel verwonderlijk zijn, dat de schrijvers zoo goed met de vreemde dialecten en dialectische eigenaardigheden der verschillende kanselarij-

talen op de hoogte geweest zouden zijn! (blz. 19). Merkwaardig is het te zien, hoe het soms aan een toevalligheid in de onderlinge verhouding der schrijvers te danken kan zijn, dat zich een bepaalde dialectvorm heeft ingeburgerd. Zoo gebruikt b.v. de schrijver Arnds voor *geen* gewoonlijk *nyn*, ofschoon hijzelf uit een *nen*-streek afkomstig was en ook in Lübeck steeds *nen* gesproken werd. Hij heeft zich die vorm eigen gemaakt toen hij nog als substituut naar de concepten van Hagen en Bracht schreef, die beide *nyn* gebruiken (blz. 421). Nog in talrijke andere gevallen toont C. aan, dat schrijvers, onder invloed van de kanselarij, vormen die hun oorspronkelijk vreemd waren in hun taal opnemen en eigen dialectische vormen prijs geven.

Met al dergelijke algemeene en toevallige factoren dient rekening te worden gehouden, wanneer men zich een juist beeld wil maken van de vorming van een bepaalde schrijftraditie. In den beginne treden de dialectvormen nog duidelijk naar voren, doch in de 15de eeuw zijn ze reeds grootendeels afgesleten (blz. 417), meer en meer onderdrukken de schrijvers hun eigen dialectvormen, waardoor de nivelleering dan van lieverlede haar beslag krijgt.

Ziedaar enkele der belangrijke conclusies, waartoe de schrijver is gekomen en die hij hoofdzakelijk in zijn inleiding en zijn slotwoord nader belicht.

In het hoofdgedeelte van zijn werk (blz. 99—115) geeft schr. een overzicht van de dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers gevonden heeft. Achtereenvolgens worden de vocalen, de consonanten en de belangrijkste verdere dialectvormen behandeld (*-en/ -et* in den Praes. Ind. Plur., *uns/ us, mī/ mik*, etc.). In dit gedeelte, dat voornamelijk den Nederlandschen specialist zal interesseeren, vindt schr. herhaaldelijk gelegenheid om zijn houding te bepalen ten opzichte van verschillende belangrijke problemen, waarvan men de behandeling hier op het eerste gezicht niet zou vermoeden (vgl. o. a. schr.'s opmerkingen aangaande de controverse tusschen Lasch en Frings betreffende de mnd. „Zerdehnung” der oorspr. korte vocalen in open lettergreep op blz. 148 vv.). Het geheele boek draagt de sporen van jarenlang arbeid, maar het is wel kenmerkend voor schr.'s bescheidenheid, dat hij nergens van de aan zijn werk besteede tijd en moeite gewaagt.

Aan den breeden opzet van de geheele studie beantwoordt ook de breede, soms wat al te breede, betoogtrant. Schr. vervalt nogal eens in herhalingen (een sterk voorbeeld daarvan o. a. op blz. 70 en 215) en maakt het den lezer wel eens moeilijk om de hoofdlijnen van zijn betoog te volgen. Daarom is het dubbel te betreuren, dat er geen register aan het werk toegevoegd is, dat het oriënteeeren zou kunnen vergemakkelijken. Deze „Schönheitsfehler” doen echter aan mijn waardeering van C.'s resultaten niets af. Geen zijner voorgangers heeft nog met zooveel succes het uiterst gecompliceerde wortelsysteem van een kanselarijtaal bloot gelegd. De gang van zaken moge in andere kanselarijen misschien niet in alle opzichten met de ontwikkeling in Lübeck overeenstemmen, zooveel is wel zeker, dat de kanselarijtaal nergens met het gelijktijdig gesproken dialect op één lijn gesteld mag worden. Voor dialectologische onderzoekingen mag dus slechts met de uiterste behoedzaamheid gebruik gemaakt worden van de kanselarijtaal.

Met recht citeert schr. op blz. 426 de woorden van Roethe: „Natürlich ist, war und wird sein für den Durchschnittsmenschen, dass er nicht seine, sondern seiner Vorbilder Sprache schreibt, wenn er sich literarisch betätigen will.”

Leiden.

G. G. Kloeke.

J. Tielrooy, Maurice Barrès. (Fransche Kunst, VI). Leiden. A. W. Sijthoff's U. M. (Pr. f 1.60).

„Une planche d'anatomie psychologique,” dat moet volgens Bourget een monographie, een portret of een essai zijn. En dit boekje van een schrijver die blijkbaar zich aan de opvatting der kritiek van Taine en Bourget aansluit, is zoo'n gravure. Scherp omlijnd, krachtig ingesneden, wat hard — terwijl toch de sympathie wel is — wat intellectueel zuiver analyseerend — terwijl noch de esthetische zijde noch de eind-synthese worden ter zijde gelaten —, strak opgebouwd, dat is de indruk dien het maakt. Een heldere, precieze, betrouwbare inleiding tot een schrijver dien wij Hollanders te weinig kennen en dien we moeten kennen zoo we willen doordringen in de gedachtenontwikkeling der laatste dertig jaar in Frankrijk, in den geest die een deel der Fransche jongelingschap beheerschte bij het uitbreken van den oorlog en dien Barrès in zich incarneerde, terwijl Anatole France blijkbaar een ander deel ervan achter zich had, de France van vóór 4 Augustus 1914, bedoel ik.

Helder en psychologisch juist staat de figuur van Barrès in dit boekje vóór ons: éénheid is er gekomen in deze figuur waaraan men steeds tweeheid heeft verweeten; allen bijna die hem analyseerden — de abt H. Brémond, E. Gaubert, Martin-Mamy, H. Massis, Bourget, R. Gillouin — wezen op deze dubbelheid, waartegenover de groote Taine zelfs stond „déconcerté jusqu'à la souffrance,” zooals Bourget dat verraadt (*Pages de doctrine et de critique*, I, 147). Zeker is 't een gevaar een te streng volgehouden éénheid te willen brengen in de figuur van een denker of schrijver, en zelfs van een gewoon mensch, maar de voorstelling die we in deze monographie aantreffen is zeer wel verdedigbaar. Volgens de inleiding is het goed begrijpen van Barrès' psyche noodzakelijk om zijn werk te omvatten. De Heer Tielrooy ziet in het samengaan van de droom en de daad, van het dichtend dilettaantisme en het prachtige werkzaam-zijn als uitingen van één consequent individualisme de oplossing van het psychologisch vraagstuk dat Barrès' werk, optreden en persoon stelt.

Bourget wijst er op, dat voor George Sand „la grande affaire fut, comme pour Goethe, non pas de produire des livres, mais de développer sa pensée à travers ses livres” (*Etudes et Portraits*, I, 147). Dat is ook voor Barrès 't geval: hij zoekt steeds zich zelf, zijn meest verborgen ik in en door zijn werk, en soms zelfs verschijnt zijn boek eerst op het oogenblik (z. p. 55) dat de ontwikkeling van zijn ik zich weer verder heeft voltrokken; toen b.v. *le Jardin de Bérénice* verscheen was hij reeds aan zijn aanvallen tegen het parlementarisme begonnen. Het leven in de ideeën- en gevoelenswereld en de daad weet Barrès te doen samengaan zóó dat zijn individualiteit tot een volledige uiting komt en zij de synthese vormt van den 'n éénheid vormenden Barrès dien de critici zoo lang zochten.

't Is de verdienste van den schrijver logisch, overtuigend en suggestief dit te hebben aangetoond. Dat zoeken

naar de persoonlijkheid begint met de drie deelen van *Le Culte du Moi*; zij vindt de uitdrukking van haar verruiming in *Bérénice*, waaraan zich de drie deelen van den *Roman de l'énergie nationale met Au Service de l'Allemagne* en *Colette Baudoche* aansluiten. Zij immers toonen de uitbreiding die het ras aan het ik geeft, dat zich in de dooden voortgezet voelt en tot de aanvaarding van de leer van het traditionalisme overgaat als tot den vorm waarin het ik zich maatschappelijk uit. Daarnaast komt dan het zuiver lyrische werk, — ook alweer een bezingen en daardoor verrijken van het ik, maar thans in een verrijden en verhevigen vorm, *L'Ennemi des Loïs* gedeeltelijk, en dan vooral *Du Sang, Amori et Dolori Sacrum, La Mort de Venise, Greco*, enz. Dat is de hoofdgedachte van deze studie; zij wordt uitvoerig, met welgekozen aanhalingen, met fijne analyseering van de voornaamste werken toegelicht; zij wordt ook verklaard uit de sociale, politieke en letterkundige omstandigheden waaronder het werk ontstaat: de nederlaag van 1870, de triomf van het naturalisme en de daartegen ontstane reactie, de ontwaking van een ander Frankrijk dat zijn meesters ziet in den Taine van ná 1877, in Le Play, in Balzac zelfs en in Brunetière. In die beweging heeft Barrès een afzonderlijke plaats ingenomen en tot nu toe behouden, die van een traditionalist die niet de noodzakelijkheid inziet dat Frankrijk tot het katholicisme terugkeere, zooals Bourget en Brunetière dat wilden, of tot het koningschap, zooals Maurras en Bourget dit verlangden. De traditie is zoo bij hem vooral een verwijding van zijn ik, sterker dan bij Maurras of de Vogüé of Bourget. Aldus is hij een meester geworden van velen die zich zochten, later van velen die een evolutie doorliepen gelijk aan de zijne. „Un maître” zeggen de jongeren die een hernieuwing van Frankrijk verlangen, de mannen van de *Nouvelle Revue française*, hen voor wie H. Clouard, P. Lasserre, E. Rey, Agathon de woordvoerders zijn. 't Is nu eenmaal een wet, dat iedere reactie beweert een vernieuwing te zijn. En of de pseudo-hernieuwing die deze volgelingen van Barrès voorstaan vruchtdragend zal zijn, dat moet de toekomst leeren. Maar kennen moet men Barrès om zich rekenschap te geven van wat in een deel der jongelingschap leeft. En dit boekje is daartoe een betrouwbare, heldere inleiding.

Over de tegenstrooming, die der intellectueele socialisten, der geletterde bourgeoisie die trouw blijft aan de breede opvattingen van den werkelijken geest der Sorbonne en der Ecole normale, aan de dilettanti die na den oorlog rustig weer France's voetstappen zullen drukken, daarover had wel een woordje kunnen worden gezegd. Er zijn nog enkele kleinigheden die misschien hier en daar wat nadere toelichting of uitbreiding hadden verdiend. Zoo b.v. p. 4 over den indruk die ook anderen letterkundigen is bijgebleven van l'Année terrible; p. 14 over de betrekkingen tusschen romantiek en symbolisme; p. 82 had wel even mogen worden aangedrongen op de absolute verschillendheid der zeven typen die de „âme lorraine” vertegenwoordigen, welke door Bouteillier-Burdeau zou zijn vergiftigd; p. 109 over het oplevend celtisme had iets uitgebreider gekund, evenals p. 79 over regionalisme. Maar heeft een criticus wel 't recht de dingen die hij zelf zou hebben aangegeven van een ander te eischen?

De Heer Tielrooy aanvaardt ook slechts half den „Lotharinger” Barrès, den man wien de dooden aan den geboortegrond binden, de grondgedachte van Barrès' geheele wezensontwikkeling. Dien „Lotharinger” bespotten dan ook zijn vijanden, zijn vroegere bentgenoot Laurent Tailhade, of J.-Ernest Charles of H. d'Alméras die een geheel andere eenheid in Barrès zien: die van den zuiveren arrivis'. De schrijver spreekt in een noot (p. 66) van een vergelijking met Chateaubriand, „un épicurien à imagination catholique” zooals Sainte-Beuve hem noemde. Zou Barrès ook iets dergelijks zijn, vraagt men zich wel eens angstig af, een „épicurien à imagination traditionaliste”? 't Is een zoo moeilijke zaak een tijdgenoot te kennen en te beoordeelen, vooral iemand van de waarde en den invloed van Barrès. Zal hij nog veranderen, naar het katholicisme gaan, waarbij hij al half officieel is ingelijfd (z. *La vie catholique dans la France contemporaine*)? Zeker is het, dat *La colline inspirée* een nieuw element brengt, waarop de Heer T. terecht wijst.

Een litteraturopgave besluit dit zeer geslaagde deeltje in Valkhoff's bibliotheek. Ik w. s den schrijver nog op een vergissing: 't artikel Martin-Mamy is in den *Mercur* van 1 Juli (niet: Aug.) 1906. En ik maak hem attent op: G. de Lauris, *Maurice Barrès* in de *Nouvelle Revue* 15. 8. en 1. 9. 1905; op H. Bordeaux' heel mooie *La Sensibilité de M. B.* in de *Grande Revue* 1904, I (overgenomen in *Quelques portraits d'hommes*, 1913) en op P. Bourget, *Pages de critique et de doctrine*, I, 140. 't Artikel Gillouin is, zeer omgewerkt, overgenomen in *Essais de critique littéraire et philosophique* (1913).

Amsterdam.

K. R. Gallas.

E. Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren. Wesshalb hat das Römische Reich auf die Eroberung Germaniens verzichtet? Bonn, Marcus und Weber. 1917. (Pr. M. 0.80).

Deze Verhandeling is door den Schrijver voorgedragen in een bijeenkomst te Bonn ter herdenking van den geboortedag van Winckelmann, den 9den December 1916. Daarbij wilde hij in herinnering brengen, hoe de Romeinen 1900 jaar geleden hun pogingen hadden opgegeven om Germanië tusschen Rijn en Elbe tot een deel te maken van het Romeinsche Rijk.

Germanië was onderworpen door de veldtochten van Drusus en Tiberius sedert het jaar 12 vóór Christus. Toen was de Elbe de grens geworden van het Rijk, zooals de Rijn het was, sedert den oorlog van Caesar in Gallië. Maar door de nederlaag van Varus, in 9 na Christus, was het gebied rechts van den Rijn verloren gegaan en Tiberius, die na deze nederlaag met het commando in Germanië was belast, heeft geen expeditie ondernomen om het Romeinsche gezag te herstellen. Eerst na den dood van Keizer Augustus, in 14, heeft Germanicus, de aangenomen zoon van Tiberius en zijn opvolger als commandant in Germanië, weer gevochten in het land tusschen Rijn en Elbe.

Deze krijgstochten van Germanicus hadden weinig succes. Na drie jaar was het land nog niet onderworpen. Tiberius riep toen zijn aangenomen zoon terug en den 26en Mei van het jaar 17 kon Germanicus den triumph vieren over alle volken tusschen Rijn en Elbe. Maar van het gebied, bij deze veldtochten doorkruist, bleef alleen het land tusschen Rijn en Eems onder Romeinsch gezag.

Reeds dikwijls heeft men met verwondering opgemerkt, dat och Augustus noch Tiberius de verovering van Germanië hebben doorgezet. — Niet lang geleden was de vraag, waarom Keizer Augustus na de nederlaag van Varus Germanië niet heeft laten heroveren, de aanleiding voor eenige opmerkingen van Eduard Meyer en Beloch. Daarbij kwam dan voornamelijk ter sprake de betekenis der persoonlijke overtuiging van den Keizer voor de definitieve beslissing.

In deze Verhandeling is het probleem anders opgevat. Aanleiding om de zaak ter sprake te brengen was de aankondiging van het werk over deze kwestie van twee Amerikanen (Oldfather and Cunters, *The defeat of Varus and the German frontier policy of Augustus, 1915*), die vooral de aandacht hadden gevestigd op het overwicht in macht en manschappen van Rome tegenover de Germanen. Volgens de meening van den Schrijver dezer Verhandeling overschat men deze macht en in werkelijkheid was Rome niet in staat om het leger aan den Rijn zoo te versterken, dat een verovering van Germanië mogelijk was. Het leger der legioenen werd immers uitsluitend uit Romeinsche burgers gerecrueteerd en in Italië waren de maatschappelijke verhoudingen niet gunstig voor het lichten van troepen. De zeden waren daar meer voor vrede dan voor oorlog. Reeds na de nederlaag van Varus had het groote moeite gekost om de manschappen te vinden voor drie nieuwe legioenen ter vervanging van de legioenen, bij de nederlaag vernietigd. Wilde men nu het leger aan den Rijn nog meer vergrooten, dan zouden de persoonlijke lasten zonder twijfel al te drukkend zijn geworden.

Deze opmerkingen van den Schrijver zijn zeer zeker niet ongegrond. Maar de Romeinen beschikten toch nog wel over andere middelen dan het lichten van troepen in Italië om hun legers uit te breiden. Er waren tal van krijgshaftige stammen in het Rijk en uit deze stammen zijn al vroeg hulpstroepen gerecrueteerd. Deze *auxilia* heeft de Schrijver niet geheel juist beoordeeld. Hij veronderstelt immers, dat de Romeinen de *auxilia* alleen ver van hun vaderland gebruikten. Maar daarin vergist hij zich. Want Germaansche stammen, ook Bataven worden genoemd, vochten mede onder de bevelen van Germanicus. Het gevoel voor nationaliteit was bij de Germanen nog niet ontwikkeld en daarom waren zij ook tegen hun stamgenooten als medestrijders voor de Romeinen zeer goed bruikbaar. Eerst na den opstand van 70 deden de Germaansche *auxilia* in den regel geen dienst meer in hun vaderland.

Inderdaad bestond er dus voor Rome wel degelijk een overwicht in macht en manschappen. Wij kunnen daarom ook niet gelooven, dat de Romeinen, zooals de Schrijver opmerkt, Germanië hebben opgegeven, omdat voor het Rijk de tijd van imperialisme voorbij was ten gevolge van een lange historische ontwikkeling van het organisme van het Romeinsche volk. Was deze opmerking juist, dan hadden de Flavische keizers en Trajanus niet weder een politiek van verovering kunnen voeren. Alleen had het Rijk zijn voornaamste krachten niet meer in Italië maar in de provincie's. Het kwam er slechts opaan om deze krachten te ontwikkelen en dienstbaar te maken aan het geheel. Daarvoor was een hervorming noodig, waarbij de provincies meer betekenis zouden krijgen, en deze hervorming hebben de Romeinsche keizers slechts langzamerhand voltooid.

Wellicht was onder Tiberius de tijd nog niet gekomen om een einde te maken aan de overheerschende positie van Italië. Althans heeft de Keizer niet alle krachten willen inspannen voor de verovering van Germanië. Een snelle onderwerping scheen hem niet mogelijk en door zijn herhaald verblijf aan den Rijn als opperbevelhebber der troepen was hij volkomen in staat om den toestand te beoordeelen. Tiberius kende de moeilijkheden van het terrein. Vooral het aanvoeren van voorraden was zeer bezwaarlijk door het gebrek aan lastdieren. Bovendien waren de Germanen gevaarlijke tegenstanders, sedert zij zich hadden aaneengesloten en de gevechtstactiek van de Romeinen hadden geleerd. Maar was het gevaar van buiten geweken, dan konden de Romeinen wel zeker wezen, dat zij niet verbonden zouden blijven. Door hun onderlinge twisten zouden de Germanen dan vooreerst geen te duchten vijand wezen.

Tiberius moet dus tot de slotsom zijn gekomen, dat Germanië de inspanning niet waard was, noodig om het land te onderwerpen en in bedwang te houden. Zeker was er in Rome wel een partij, die den strijd niet wilde opgeven. Maar als alleen-heerscher kon Tiberius zijn wil gemakkelijk doorzetten, ook al was zijn besluit in strijd met de traditie van Rome, dat nooit placht af te zien van een eenmaal opgevat plan, of met de natuurlijke wensch van een groot rijk om zijn macht te laten gelden.

Wij zouden het antwoord op de vraag, in deze Verhandeling besproken, eenigszins anders willen formuleeren, dan de Schrijver het deed. Maar toch zijn wij hem dankbaar voor de gelegenheid, die hij ons gaf, om deze vraag nog eens te overdenken.

Den Haag.

A. W. B y v a n c k.

H. Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brahmana-texte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. Mk. 11.).

Dit jongste werk van den immer rusteloos werkzamen en voortreffelijken Sanskritist vormt in zekeren zin een schakel tusschen zijne beide aan de lezers van dit Maandblad wél bekende werken „die Religion des Veda” en „die Lehre der Upanishaden.” Bij een ondernemen als dit: te schetsen den kijk, dien de auteurs der Brāhmanateksten hadden op de wereld, zijn de grenslijnen natuurlijk niet altijd zuiver te trekken. In zijn „Religion des Veda” behandelde Oldenberg de oudste periode, die waartoe de hederen van den Rgveda en den Atharvaveda, doch ook de Brahmanas zelf en de jongere uitloopers dezer teksten, de ritueele Sūtras, behooren. Daaruit ziet men, dat het behandelde gebied ten deele hetzelfde is. Zoo is het ook met de leer der Upanisads, want al is het ontwikkelingsstadium van de auteurs dezer boeken in 't algemeen meer gevorderd dan dat van de samenstellers der Brahmanas, niemand zou toch willen beweren, dat de Upanisads ons wél „wissenschaftliche Wissenschaft” geven. De grenzen vervloeden dus in elkander, en herhaaldelijk grijpt dan ook in dit zijn laatste werk Oldenberg terug en vooruit.

Op meesterlijke wijze, zooals wij dat van hem gewoon zijn, schildert ons de S. hier in vier hoofdstukken, ieder weer onderverdeeld, de voorstellingen, die de auteurs der Brahmanas hadden van het wezen der goden en der dingen: hoe zij zich den samenhang van alles wat geschiedt

gedacht hebben; welke ethische beschouwingen in deze teksten worden aangetroffen, en eindelijk, *hoe* die auteurs dachten en redeneerden. Ook voor hem, die zich met deze soort van literatuur vertrouwd waant, is het boek van Oldenberg in vele opzichten eene openbaring, daar hier op zoo uitstekende wijze de details tot één geheel vereenigd worden, zoodat men een klaar inzicht omtrent het verband der dingen erlangt of het inzicht verhelderd en verscherpt ziet, van wat die oude theosophen-theologen hebben gedacht en nagestreefd. Menige detail-onderzoeking is ook voor den philoloog leerrijk, zoo bijv. de behandeling van *cit* en *citta* (p. 73), *tanū* en *rūpa* (p. 99), *nid-ma* (p. 117), *puṅṅa* (p. 195).

Wanneer ik enkele opmerkingen zou willen maken, dan zou ik vooreerst willen zeggen, dat m. i. de S. te weinig nadruk legt op de kracht van het bloote woord. Zoo bijv. op p. 135. Wanneer het heet: „hij reinigt het (voor 't offer benoodigde) water met de woorden: „ik reinig U op aandrijven van God Savitr met onberispelijken reiniger,” dan wordt door 't bloote woord hier de reiniging tot stand gebracht; immers het bewegen der twee grashalmen door 't water, de handeling, die, altans volgens latere teksten, door deze woorden begeleid wordt, kunnen ook de auteurs dezer teksten niet als eene reiniging hebben opgevat. Aan den anderen kant gevoelt de lezer van Oldenberg's boek misschien het vermoeden rijzen, dat de S. te veel zoekt in tal van (quasi-) kausaliteits-verbindingen. In een Brahmana (Ts. VI. 2. 11. 2) heet het o. a.: „hij doorboort de uparava-holten (d. i. brengt ze onder den grond met elkaar in contact): daarom is de neus inwendig doorboord: . . . hij strooit er gras in: daarom is de neus inwendig behaard.” Moet dit nu zoo letterlijk worden opgevat, dat de „Verhältnisse der Natur aus denen des Opfers hergeleitet werden” (p. 151), of zou hier en in alle soortgelijke gevallen het streven moeten worden geconstateerd, eene analogie, eene overeenstemming tusschen offer en natuur aan te geven? immers: *sarvam idam yajñam anu* (p. 150): „alles in de natuur volgt het offer,” d. w. z.: „is daarmee in overeenstemming.” — Natuurlijk dat na de lektuur van het leerzame werk den O. bij den lezer nog tal van punten overblijven, waaromtrent hij gaarne des schrijvers meening hadde vernomen. Waarom bijv. wordt het water met de *śradhā* gelijkgesteld? Waarom heeten de dieren (het vee) *antarikṣadevatāḥ*? Op p. 44 mist men noode eene beschouwing van de opmerking (TS. VI. 1. 8. 1), dat de echtgenoot de helft in van den man zelf, en op p. 202 van de merkwaardige voorstelling, zoo vaak in het Pañcaviṃśa-brahmana, in 't Jaiminīya-brahmana en in de Tait. saṃhitā (hier o. a. VII. 4. 4. 3) aange troffen, dat de offeraar, de yajamāna, het offer onderneemt om tot den *svarga loka* te komen, doch er dadelijk daarop maatregelen moeten worden genomen, opdat hij er niet blijve, doch in de wereld der levenden terugkeere. Ook over het wezen der goden en hunne verhouding tot de menschen had men gaarne iets meer vernomen: hoe goden gedood kunnen worden, hoe zij ziek kunnen worden, hoe zij op den mensch jaloersch zijn en hem den toegang tot den *svarga loka* willen afsluiten. De materie is door Oldenberg's boek nog niet uitgeput; trouwens hij heeft dat ook niet beoogd. Met een woord van oprechte hulde aan den S. voor deze nieuwe waardevolle uiteenzettingen moge deze aankondiging besloten worden.

Utrecht.

W. C a l a n d.

Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen, in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. 2 Völlig umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Leiden: E. J. Brill. 1919.

Juist tien jaren geleden verscheen dit werk in zijn oorspronkelijken vorm. Het zal den schrijver verheugen, dat in dezen tijd van papierenood en hooge loonen de firma Brill den moed gehad heeft het andermaal, en nog wel „stark vermehrt”, uit te geven, gelijk wij lezers ons verheugen dat het hem niet ontbroken heeft aan de volharding om de aanvullingen en de verbeteringen aan te brengen, die voortgezette studie van zijn onderwerp hem deed wenschelijk achten, tot in een „völlige” omwerking toe.

De vermeerdering laat zich gelden in het aantal bladzijden, dat van 362 tot 448 gestegen is, en in den prijs die van f 5.25 klom tot f 9.—. De schrijver zelf wijst ter verklaring op de in het verloop decennium verschenen litteratuur, die „herangezogen” werd, en op een „Sachverzeichnis,” dat ter vervanging van een al te sober register „hinzugefügt” moest worden.

En de omwerking? — Ik moet het den deskundigen lezer overlaten in bijzonderheden na te speuren, waarin die bestaat. Slechts kan ik verzekeren dat het boek in hoofdzaak hetzelfde is gebleven. „An erster Stelle,” heet het, „hat der Verfasser sich sowohl s renge e Folge ichtigkeit des Denkens als peinlichere Säube ung der Terminologie zur Pflicht gemacht.” Vrucht van het laatste zal zijn, dat b.v. „primitive Völker” in „Naturvölker” veranderd zijn. Die van het eerste zal men te zoeken hebben in omzettingen en kleine wijzigingen van volgorde. Op bijzonderheden van dien aard kunnen wij hier kwalijk ingaan. Wel wil ik wijzen op den inhoud, der bladzijden, door welker toevoeging het werk in omvang zoo merkbaar toegenomen heeft.

Op de bladzijden 56—63 zal men belangrijke aanvullingen vinden betreffende den Isisdienst in zijn verhouding tot verwante practijken. Naast Demeter komen er Kybele en Attis ter sprake. Het Taurobolium wordt er in een vertaling van Prudentius' beschrijving geschetst. Als daarna de Mithrasdienst aan de orde komt, wordt het beeld der verhouding daarvan tot andere godsdienstvormen, niet in de laatste plaats het Christendom, met menigen trek verrijkt (bl. 67 vgg.).

In het hoofdstuk over de magie in den Aegyptischen cultus wordt op bl. 129—135 aan de praestaties van het befaamde medium Eusapia Palladino aanmerkelijk veel meer aandacht gewijd dan te voren, wat tevens noopte tot uitvoeriger onderzoek naar het wezen der „telekinésie” (bl. 138—147).

Hetzelfde geldt van de „telepathie”, gewilde en spontane (bl. 292 vgg.). Dat zij zoowel werkelijkheid hebben kan, als zeldzaam is, heet onmiskenbaar. Slechts bij een „Weltseele” of een „Weltwille” zoeken men de verklaring niet (bl. 298).

Deze conclusie baant den overgang tot soortgelijke behandeling van het persoonlijk voortbestaan der zielen (bl. 311—317). Heeft telepathie bestand in de werkelijkheid, „so darf man auch Erscheinungen Gestorbener nicht schlechthin für blosser Halluzinationen erklären” (bl. 311). Met name worden in dit verband de „Kreuz-Korrespondenz” of „konkordanten Automotismen” gewaardeerd.

Bl. 355 verwijst betreffende gewichtsvermindering

van een medium naar zeker Bulletin. Bij de behandeling der daarmee verwante „Levitation” geven de woorden van Apulejus: „Nach dem ich durch alle Elemente gefahren,” den schrijver gelegenheid zich te verweren tegen Debelius, die op het punt van de verklaring dier plaats zich met hem niet eenstemmig had betoond (bl. 363—369, 371).

Nog twee malen eindelijk komt weer Eusapia Pa ladino uitvoeriger ter sprake. Over bij haar waargenomen „Lichtphänomene” handelen bl. 385—387 over „Materialisationen” bl. 406—416. Ten aanzien van dit onderwerp verklaart de schrijver gebleven te zijn „in der grössten Ungewissheit” (bl. 414).

Overzien wij het geheel, dan komen wij tot het besluit, dat Dr. de Jong bij de voortgezette studie vooral zijn aandacht gewijd heeft aan de verschijnselen van den nieuweren tijd, die over het mysteriënwezen der oudheid licht verspreiden kunnen, alsmede dat hij ten aanzien van het miraculeuse daarin dezelfde gereserveerde, om niet te zeggen neutrale, houding heeft aangenomen van voorheen. Gedaagd voor de rechtbank van Ds. Eldering zal hij niet onvoorwaardelijk op vrijspraak mogen hopen. Ook in dit opzicht is het karakter van zijn boek niet veranderd. Maar verrijkt is het in elk geval. Mocht de verschijning van de eerste uitgave een heugelijke gebeurtenis heeten (zie Museum 1911 n°. 4), die van de tweede noopt te meer om hulde te brengen aan den degelijken bewerker en om wie in het antieke mysteriënwezen belang stellen gelukkig te prijzen wegens het vernieuwd bezit.

Paterswolde.

H. U. M e y b o o m.

Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-'Ulūm gesammelt, alphabetisch geordnet und herausgegeben von 'Azīmuddīn Ahmad Ph. D. (Gibb Memorial Series, vol. XXIV). Leyden, Brill; London, Luzac and Co. 1916. (Pr. 5 shill.).

Šhems al-'Ulūm of de Zon der Wetenschappen is de titel van een Arabisch geschrift, bevattende allerlei wetenswaardigheden van lexicographischen, geographischen en historischen aard, voornamelijk met betrekking tot Zuid-Arabië (Jemen), vervaardigd door Neshwān b. Sa'īd al-Himjarī, die in het jaar 1117 overleed. Reeds de gestorven Weener Oriëntalisten A. von Kremer en D. H. Müller hebben zich met dezen auteur bezig gehouden: de eerste gaf een ander werk van hem uit, terwijl de laatste ook uittreksels uit het hier besproken werk bekend gemaakt heeft. Men kreeg daardoor den indruk, dat de schrijver niet zoo hoog stond als zijn voorganger al-Hamdānī en bepaaldelijk in zijne quasi-historische berichten over de Zuidarabische Oudheid niet in alle opzichten te vertrouwen was. Maar dit laat niet na dat hij als zoon des lands toch vele belangrijke berichten bijeengebracht heeft, zoodat de uitgave van zijne werken voor de wetenschap alleszins gewenscht is.

Zoo als uit den hierboven afgedrukten titel blijkt hebben wij hier echter niet met eene volledige uitgave te doen, maar met excerpten door den uitgever alphabetisch gerangschikt. Buitendien is het door een volledig register den gebruiker van het werk zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt om dadelijk te vinden wat hij wil naslaan. Minder gemakkelijk laat zich door iemand, die het werk in handschrift niet gezien heeft, een oordeel vellen over de kritische methode van den uitgever. Wel blijkt

uit zijne mededeelingen dat hij geene moeite gespaard heeft om de handschriften, die voor hem bereikbaar waren te Berlijn, Londen, Oxford en in het Escuriaal, nauwkeurig te vergelijken bij het vaststellen van den tekst. Merkwaardig genoeg ontbreekt daarbij o. a. het te Bankipore voorhandene handschrift, ofschoon de uitgever zelf een tijd lang aan de bibliotheek aldaar werkzaam geweest is en eene beschrijving van de medische Arabische codices aldaar in het licht gegeven heeft. Het was hem echter onmogelijk gedurende zijn verblijf in Europa den codex in te zien. Oorspronkelijk had men zich voorgesteld dat Prof. Fischer, die den uitgever er toe bewogen heeft zijn werk te ondernemen, daarbij nog eene rij verbeteringen en toevoegsels zoude schrijven, maar daarvan is niets gekomen. Door het een en ander is de uitgave van het werk vertraagd en, daar de uitgever inmiddels weer naar Indië vertrokken was, heeft Prof. Nicholson zich met het nazien der drukproeven en het redigeeren der Indices belast.

Utrecht.

M. T h. H o u t s m a.

SCHOOLBOEKEN.

A. de Froe, A Manual of Commercial English. Second edition. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. f 2.40; geb. f 2.90).

Het Manuel of Commercial English van den heer de Froe, waarvan de tweede druk voor mij ligt, is een boek, dat ik met vertrouwen aanbevelen kan. Het is bestemd voor handelsscholen, maar is m. i. ook uitstekend geschikt voor zelfstudie. Het is in zeer goed Engelsch geschreven en zal den gebruiker niet alleen vertrouwd maken met commercial English, maar hem ook een grondige bekendheid verschaffen met tal van onderwerpen op handelsgebied. Aanmerkingen heb ik zoo goed als gene. Alleen ontbreekt op p. 15 (gewichten) en nauwkeurige opgave van het verschil tusschen een Engelsch en een Hollandsch pond.

In de aan het eind van het boek geplaatste bibliographie mis ik enkele werken, die wegens hun grondigheid, helderen betoogtrant en billijken prijs daarin niet behoorden te ontbreken. Het zijn: *The Stock Exchange* van Francis W. Hirst (Home University Library), benevens *Stocks and Shares*, *The Meaning of Money* en *International Finance*; alle drie van Hartley Withers en uitgegeven bij John Murray, Londen.

Amsterdam.

J. H. A. G ü n t h e r.

A. de Froe, English Commercial Correspondence. Practisch oefenboek. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. f 1.—).

Dez., A Commercial Vocabulary. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. f 0.50).

Tijdschrift voor Handelscorrespondentie in de Fransche, Duitsche en Engelsche Taal onder hoofdredactie van H. C. P. Dirks, G. Knop, J. H. Mulder en A. de Froe. Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. f 6.— per jaargang).

De tweede druk van de Froe's English Commercial Correspondence verschilt daarin van den eersten, dat de schrijver getracht heeft het meer geschikt te maken voor beginners. Het bestaat voor een groot gedeelte uit beschrijvingen van transacties, die zoo uitvoerig zijn, dat ze gemakkelijk in goede brieven zijn om te zetten. Het komt mij voor dat de omwerking uitstekend ge-

slaagd is en dat het boekje in zijn gewijzigden vorm zich zeker talrijke nieuwe vrienden zal verwerven.

Tegelijkertijd ontving ik ook de tweede druk van *A Commercial Correspondence* van denzelfden schrijver, een werkje dat ongetwijfeld goede diensten zal kunnen bewijzen aan hen, die zich wenschen te bekwamen in de handelscorrespondentie. Mocht, waaraan ik niet twijfel, dit boekje een derden druk beleven, dan geef ik den samensteller in overweging het leelijke germanisme *goed ingevoerd zijn* (goede relaties hebben) op p. 15 te verwijderen. Ook zou het stellig niet overbodig zijn bij den naam Mincing Lane (het Londensche centrum voor den handel in koloniale waren) een kleine toelichting te plaatsen (p. 7).

Het Tijdschrift voor Handelscorrespondentie waarvan de eerste en tweede aflevering van den derden jaargang voor mij liggen, staat onder redactie van de heeren Dirks, Knop, Mulder en de Froe. Het verschijnt tweemaal per maand behalve in de maanden Juli, Augustus en December, waarin het slechts éénmaal verschijnt. Het tijdschrift brengt vertalingen in en uit de vreemde taal van zinnen of samenhangende stukken, die zich bewegen op het gebied van handel en industrie; oefeningen ten behoeve van minder gevorderden, wier kennis der taal en der in handelsbrieven gebruikelijke zinswendingen nog beperkt is, alsmede opgaven voor meer gevorderden. Verder wordt de noodige aandacht geschonken aan het taaleigen, aan de handelsterminologie en de handelsusantiën, en is er een vragenrubriek ten behoeve der intekenaren. Men ziet hieruit dat er geen gebrek is aan geschikte leerstof, en ik wensch het jeugdige tijdschrift toe dat het instaat zal zijn de taak, die het zich gesteld heeft, bij voortdoring met succes te vervullen. De prijs is zeer matig gesteld.

Amsterdam.

J. H. A. Günther.

Martine G. de Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza met verklaringen in het Nederlandsch en woordenlijst. Groningen, P. Noordhoff. (Pr. geocart. f 1.75).

Voor al aan hen, die zonder persoonlijke leiding, kennis willen maken met de Italiaansche litteratuur, zij dit werk aanbevolen. Het boek bevat eenige korte fragmenten, met Hollandsche verklaring, uit werken van bekende Italiaansche schrijvers, fragmenten, die menigeen zullen opwekken tot het lezen van het geheele werk in de oorspronkelijke taal en tot een grondige studie van de Italiaansche letterkunde.

Amsterdam.

Theodora Westendorp.

N. Forbes, First russian book. A practical manual of russian declensions. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Second russian book. A practical manual of russian verbs. Second edition. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 3 sh. 6 d.).

Id., Third russian book. Extracts from Aksákov, Grigoróvich, Herzen, Saltykóv, accented and edited with full notes and complete vocabulary. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Fourth russian book. Exercises on first and second russian books. Part I: English-russian exercises, Oxford, Clar. Pr. 1918. (Pr. 2 sh.).

Oxford russian plain texts. Oxford, Clar. Pr.: Dostoevski. A Christmas tree and a wedding. — An honest thief. 1917. (Pr. 1 sh.). — Krilov. Select fables 1918. (Pr. 1 sh. 3 d.).

In het jongste Januarienummer van het *Museum*

besprak ik N. Forbes' Russian grammar. De tans aangekondigde werkjes van dezelfde schrijver tonen zijn onverflauwde ijver als dosent der Russiese taal.

Het 1e en 2de Russian book zijn oefeningboeken, waaruit de Engelsman aan de hand van een massa systematies geordende voorbeelden het gebruik der Russiese deklinatie- en konjugatievormen kan leren. Het tweede boek bevat behalve een overzicht der verbaalformaties een tweede, uitvoeriger gedeelte: een naar de betekenissen geordende lijst van de voornaamste werkwoorden. Voor ieder, die prakties de Russiese taal wil leren en aan korrekt spreken hecht, zijn deze oefenboeken zeer nuttig, en het is niet om de waarde van de arbeid te verkleinen, doch alleen om de schrijver enige wenken te geven voor een eventuele derde druk, dat ik de volgende aantekeningen meedeel, die ik bij de lektuur maakte:

First Russian book: Op de band staat *wtoraja* 'tweede' in plaats van *perwaja* 'eerste', — blz. 3: de uitspraak *ä. è* hangt direkt af van de volgende konsonant, niet van wat daar weer op volgt, bijv. *k nážn'*, maar *k'ne.n'*; *räš* (geschr. *rèžì*), maar *meč*, — blz. 4: in *-yj* en *-ij* wordt wel degelijk een *j* gesproken, — blz. 6 v.: *b, w, g, d, z, ž* zijn aan 't wordeind niet „almost like" de korresponderende stemloze kons., doch geheel identies er mede, — blz. 17: veel kinderen zeggen *Wy* tegen hun ouders, — blz. 33: naast *Pawluša* ook *Paša*, — blz. 38: gewoner *gostinnica* met twee *n's*, — blz. 40: *nužnik* is een vulgair woord; beter: *waterklozet, ubornaja*, — blz. 43: gewoner dan *probo nik* is *stoppor*, — blz. 48: tussen *oblako* en *tuča* bestaat verschil, — blz. 52: naast *Taliana* gewoner *Tal'jana*, — blz. 53: add. *Lukič*, *Lukinična* enz. — blz. 75: de vertaling *parsiwyj* 'rotten' lijkt mij weinig gelukkig: 't woord betekent „schurft g", — blz. 78: bij *staryj* enz. add. *wetchij*, — blz. 93: de gen. van *frukty* is *fruktow*; evenzo gewoonlik *jablokow*, — blz. 101: *rojal'* is mannelik en vrouwelik, — blz. 125 vv.: de bepaalde vormen *trudnyj* enz. zijn hier mogelijk, gewoner zijn de onbepaalde, — blz. 128: *ich imènie blizko ot narego*: *ot* mag niet webljven, — blz. 30: *stupen'* 'foot'? Is soms *stupn'a* 'zool' bedoeld? — blz. 145: *do etago* voor 'until now, before this' zegt de Rus niet, — blz. 156: *eto mně dowol'no mulo, eto mně budet mnogo*; lees *etogo*, — blz. 169: *w polowině perwago* enz., geen akkus., — blz. 170: *mně očen' žal' na sčët etogo dèla* is geen Russies; *rad* regeert een datusiv, — blz. 196: *Wy byli wčera w etom koncertě?*; *w etom poëzdě jest wagon-restoran, w perwom etc. etazě*; niet *na*, — blz. 197: *w etom polě*, niet *na*, — blz. 198: *segodn'á* is natuurlik een drukfout; de woordvolgorde is onrussies; lees: *segodn'a w Nowom Wremeni jest stat'ja ob Anglii*.

Second Russian book: blz. 50: voor *kórotko* lees *korotkó*, — blz. 62: *Možete li Wy mně pomoč, požalujsta?* is vertaald Engels, geen Russies, — blz. 64: *otdat' w stírku*, niet *poslat' w stírku*, — blz. 68: *Mně nado poiti tuda kupit' člo-nibud'*: dat zal een Rus nauweliks zeggen, — blz. 79: *Ja wčera pošël w teatr*. Lees: *chodil*, — blz. 115: *stat'* is 't perfektivum van *stanowit's'a*, niet van *stojat'*, — blz. 119: *Eto stoilo by... tys'ača rublej*; lees *tys'aču*, — blz. 149: ik ken alleen de betoning *kláta*; evenzo 't akademies wordeboek, — blz. 151: *marku nakleit' na pis'mo*; niet *položil'*, — blz. 155: men betoont *ná spinu*, — blz. 189: *kak mně nado poiti w..., na...* Men zegt *óf idti óf: kak mně poiti*.

— blz. 201: 't aksent is: *wýpejte*, — blz. 208: *wis* is een imperativus van *widěť*, — blz. 212: *My uže osmotrěli wese dostopriměčatel nosti*; niet *posmotrěli*, — blz. 248: voor *on dal swistok* lees: *on swistnul*; *tolčás* zegt men zelden, gewoonlik *tólčás*, — blz. 264: *Ona zowět nas segodn'a k sebě obědal'*, niet: *ob. u nejo*, — blz. 267: *on prosit u men'a deneg*; niet *sprasiwajet*; *den'gi* zou hier betekenen „the money”, niet „money”, — blz. 282: de lettergreepscheiding is: *pó-wěsil'*, — blz. 295: bij *lomal'* had ook *lomil'*, *slomil'* vermeld moeten zijn, — blz. 297: lees *otodwigal'*, — blz. 300: *wěš čto popalo*; niet *popadalo*, — blz. 301: ook het simplex *skočít* diende genoemd, — blz. 304: *podoždala* is oxytonon, — blz. 306: *poěžď iměet žetwert' časa opazdywanija* is geen Russies, — blz. 312: de lettergreepscheiding is: *po-služít'*; — add. *wesenoščunaja*, — blz. 315: men betoont *pérezil*, -li.

Het verdient alle lof, dat in deze beide boeken de aksentfoutjes zo schaars zijn.

Bij Nr. 1 en 2 der serie sluit zich Nr. 4, de „english-russian exercises”, aan; het boekje maakt een goede indruk, maar ik moet bekennen, het slechts zeer vluchtig te hebben ingezien.

Het „third russian book” is een leesboek met noten en glossaar. Hoewel goed proza uitgekozen is en de opvolging der nummers in overeenstemming is met hun relatieve moeilijkheid, had ik toch liever een andere keus gedaan en alleen eersterangs literaire teksten, die elk een afgesloten geheel vormen, opgenomen: liever een korte novelle van Turgenew of Tolstoj dan een fragment uit een roman van Grigorowić. Zo ware tegelijk iets gedaan voor de letterkundige vorming der gebruikers van het boek. Ik geef echter toe, dat dit geen bezwaar van overwegend belang is en dat het ruim wordt opgewogen door de voortreffeligheden der uitgave. Ik meen de schrijver een dienst te bewijzen door een lijst van korrekities. Daar waar deze alleen het aksent betreffen, geef ik alleen de juist geaksentueerde vorm op. Deze aksentfoutjes zijn verreweg de talrijkste; het zijn ten dele drukfouten, andere echter tonen, dat de schrijver niet voldoende heeft geprofiteerd van de medewerking van geboren Moskovieten.

Blz. 3 regel 21: *báké*, — b'z. 5 regel 20: *gúč'walas'*, blz. 110 regel 10: *gúč'wal's'a*, — blz. 14 r. 2: *ulěšila*, — blz. 16 r. 20: *kakija-nibud'*, — blz. 17 r. 16: *gúst'i*, — blz. 21 r. 17: *tépliwsejs'a*, — blz. 26 r. 3: *moglí*, — blz. blz. 27 r. 13, blz. 34 r. 13, blz. 36 r. 18: *pó sadu*, — blz. 28 r. 12: *okružénó*, blz. 101 r. 2 *okružéný*, — blz. 28 r. 14: *owosčámi*, — blz. 29 r. 20: *iz sadu*, — blz. 31 r. 18, blz. 35 r. 17, blz. 49 r. 12: *worólits'a*, — blz. 34 r. 10: *razwitóe*, — blz. 38 r. 16: *sžil's'*, — r. 18: *mýslej*, — blz. 41 r. 11: *tólčás*, — r. 13: *krestnyj chod*, maar *krěstnyj otec*, *krěstnaja mat'*, — blz. 42 onderste regel: *dwórn'a*, — blz. 45 r. 11: *dýrú*, — *lósud'*, — r. 16: *ollirali sněgom*, *a on wes' byl talyj* 'en die (sneeuw) was helemaal dooiend, en dat was allemaal dooiende sneeuw', niet: „till he all got thawed”, — blz. 53 r. 13: m. i. is *zaper-táju* gewoner dan *zápertuju*, — blz. 55 r. 5: *ná serdce*, — r. 8: *řezów*, — r. 16/17: *podbégála*, — blz. 56 r. 17: *bošilas'*, — blz. 59 r. 1.: *rastwórennuju*, blz. 117 r. 13: *rastwórennom*, — blz. 59 onderste regel: *stichí*, — blz. 60 r. 24: *měl'kom*, — blz. 65 r. 15: *slils'a* (altans gewoner dan *slils'a*), — r. 18: *deréw*, niet *řw*, — r. 19: *osokor'ámi*, — blz. 70 r. 7, blz. 118 r. 7: *čtverněj*, niet *-ej*, —

blz. 71 r. 3: *loskuká* — r. 22: *jarlykámí*, — blz. 81 r. 2: *ná wody*, — blz. 88 r. 7: *zawítými* is gewoner dan *zawítymi*, — blz. 90 r. 6: *wózú* lijkt mij gewoner dan *wózzu*, — blz. 92 r. 10/11: *za-kl'uzila*, niet *zak-l'uzila*, — blz. 100 r. 7: *č'azělye*, niet *č'azelye*, — blz. 105 onderste regel: *pouěstěj*, — blz. 106 r. 1: *izlěsnim*, — blz. 107 r. 9: *jěslib*, — blz. 110 r. 6: *úmer*, — blz. 114 r. 17, blz. 118 r. 7: *wěnosčnoj*, — blz. 115 r. 6: *těn'ámi*, — blz. 116 r. 21: *roíts'a*, blz. 117 r. 18: *rojáts'a*, — blz. 118 r. 20: *mertwó*, — blz. 123 r. 14: *bumágu-s*.

De Oxford russian plain texts, waarvan mij twee nummers ter recensie gezonden werden, zijn geaksentueerd, doch bevatten geen woordelijst. De keuze van Dostojewskij's *Ėlka i swad'ba* en *Čestnyj wor* is zeker verstandig te noemen, evenals die van een aantal fabels van Krylow. Deze boekjes verdienen warme aanbeveling. Wat 't eerste aangaat, zij op een paar aksentfouten gewezen: blz. 16 r. 11: *tolstěnek*, — blz. 26 r. 2: *tólčás*, evenzo blz. 57 r. 19, — blz. 36 r. 16: *posmačn'e*, — blz. 41 r. 32: *Na útro*, evenzo blz. 51 r. 11, — blz. 44 r. 9: *pó serdce*, evenzo blz. 46 r. 5, — blz. 44 r. 21: *wěnosčnoj*, — blz. 48 r. 9: *zá serdce*, — 49 r. 6: *pólzacte*, — blz. 56 r. 16: *malén'ko*. Naar aanleiding der fabels van Krylow zou ik de redakteur dezer serie willen voorslaan, ook ongeaksentueerde gedichten uit te geven. De leerlingen moeten op de duur wennen aan zulke teksten, en het beste is, met verzen te beginnen, waar de maat aanwijzingen biedt voor de betoning.

Leiden.

N. v a n W i j k.

BERICHTEN EN MEDEDELINGEN.

Philologische Kring te Amsterdam.

Onder blijvende belangstelling heeft de Phil. Kring in het tweede jaar zijn maandelijke vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit: K. R. Gallas, voorzitter; Dr. M. Boas, penningmeester en Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris. Er traden vijf nieuwe leden toe. De voordrachten waren achtereenvolgens: *Quelques observations sur les oeuvres d'André Gide* door J. Franssen; *The Paston Letters*, door Dr. W. v. d. Gaaf; *Over de Tristan-sage* door prof. J. H. Scholte; *Over de deense schrijver Herman Bang* door mej. Dr. A. S. Krijn; *Over de moderne Deutsche novelle* door mej. Dr. C. J. Bouman; *Een inleidende bespreking van het 2de deel van Wilhelm Dilthey's Schriften: Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* door Dr. A. Zijderfeld; *Over de ontwikkeling van de geographische kennis in de 16de eeuw* (met teentoonstelling van atlanten, kaarten en reisbeschrijvingen) door Dr. C. P. Burger Jr. en *Enige opmerkingen over de artikels Le i k e en Le i k e n in het Wab. der Ned. taal* door A. K. Castelein. Bovendien werden mededelingen gedaan, zeldzame boeken ter kennis-making getoond en wederzijds inlichtingen over onderwerpen van studie gevraagd en gegeven.

Op den „Catalogue supplémentaire des MSS. Grecs de la Bibl. Roy. de Copenhague” van mej. A. Adler (aangekondigd *Museum* XXV 124) heeft de Kon. Akademie v. Wet. te Kopenhagen twee supplementjes als „Addenda et corrigenda” en „Addenda II,” 1917 en 1918, laten verschijnen. Mej. Adler heeft daarin behalve eenige corrigenda, de beschrijving kunnen geven van twee jonge Grieksche hss. van muzikalen inhoud, *εχρηματα*, de zoogen. Papyri-dique enz. en heeft verder allerlei aanvullingen meegedeeld die van belang zijn. Ook heeft zij, voldoende aan het verzoek dat hier tot haar was gericht, de papieren van Reiske nog nader onderzocht. Dit heeft al dadelijk tot de uitkomst geleid dat de aantekeningen op Diogenes Laertius terecht gebracht zijn, die toen Diels die indertijd zocht, verloren heetten. Van hoeveel belang die Reiskiana zijn

en hoe noodig het is die zorgvuldig te onderzoeken, bleek toevallig nog onlangs uit de mededeelingen van B. A. Müller in *Berl. Philol. Wochenschrift* van 12 April ll., Sp. 343 f. Hij bericht o. a. dat in genoemde Kon. Bibliotheek te Kopenhagen Reiskes noten op Sextus Empiricus nog voorhanden zijn en spreekt ook over de noten op Artemidorus, die voor een deel later gedrukt zijn, maar in handschrift van Reiske zelf nog niet teruggevonden werden.

S. G. d. V.

De firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhago gaf een proefnummer uit van de *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, bewerkt door W. Nijhoff met medewerking van mej. M. F. Kronenberg. De boeken worden hier in alfabetische volgorde beschreven. Het werk zal circa 15 afleveringen van 2 veldruks, op geschept papier, omvatten; de prijs per aflev. is f 3.—

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LII, 3: G. Wissowa, zum Ritual der Arvalbrüder. — M. Pohlenz, zu den hippokratischen Briefen. — E. v. Stern, Hippias oder Hipparchos? — E. Meyer, Apollonios von Tyana u. d. Biogr. des Philostratos. — E. Ziebarth, Delische Stiftungen. — R. Reitzenstein, Der titel Märtyrer. — P. Vollmer, Kritischer Apparat zu Ovids Remedia. — Misc.

4: W. Jaeger, Emendationen zur aristotel. *Metaphysik A-A*. — C. F. Lehmann-Haupt, zum attischen Volksbeschluss über Chalkis. — L. Weber, Steinepigramm u. Buchepigramm. — E. Stein, kleine Beiträge z. röm. Geschichte. — W. Kranz, zur Composition der „Frösche“. — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? — F. Huhn u. E. Bette, Philostrats Heroikos u. Diktys. — Misc. — Berichtigung.

LIII, 1: F. Jacoby, Studien zu den älteren griechischen Elegikern, I. — W. Zilles, Hippias aus Elis. — H. Diels, Hippokratische Forschungen, V. — K. Scherling, Gemmen mit der Inschrift *MNH2ΘH*. — H. Swoboda, *ΣΚΥΤΑΙΙΣΜΟΣ*. — Misc.

2: A. Korte, Bacchylidea. — L. Malten, ein neues Bruchstück aus den Aitia des Kallimachos. — U. Kahrstedt, zur Geschichte Großgriechenlands im 5. Jht. — H. Dessau, über die Abfassungszeit einiger Schriften Senecas. — J. Mussehl, über eine Aporie in der Lehre von den Aggregatzuständen bei Lukrez (II 444—477). — M. Bang, die Grabschrift des Philosophen Iulianus. — Misc.

3: H. Werner, zum *ΔΟΥΚΙΟΣ Η ΟΝΟΣ*. — F. Jacoby, Studien zu den älteren griech. Elegikern, II. — A. Rosenberg, die Parteistellung des Themistokles. — G. Körte (†), zu Xenophons *ΚΥΝΗΓΕΤΙΚΟΣ*. — O. Schroeder, *ΠΥΘΜΟΣ*. — E. Meyer, die Rhapsoden u. d. homerischen Epen.

4: B. A. Müller, zu Stephanos Byzantios. — R. Philippon, Nachträgliches zur Epikureischen Götterlehre. — M. Pohlenz, das zwanzigste Kapitel v. Hippocrates de prisca medicina. — A. Stein, Ser. Sulpicius Similis. — O. Weinreich, die Heimat des Epigrammatikers Poseidippos. — H. Mutschmann (†), die älteste Definition der Rhetorik. — Misc.

LIV, 1: K. Müncher, metrische Beiträge. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Lesefrüchte. — W. A. Bachrens, literarhist. Beiträge, V. — A. Körte, Glykera u. Menander. — A. d. Jülicher, Augustinus u. d. Topik d. Aretologie. — Misc. — Berichtigung zu Bd. LI, S. 478 f.

Berl. Philol. Wochenschr., 1919, n°. 10: M. Boas, Apokryphe Catosentenzen.

Studiën, XCI, Mei: J. Bollen, Platduitsche Literatuur. — A. Borret, Toepassing van het Taylorstelsel. — H. Padberg, De Génestet in de school? — H. Wilbers, De Zonen der Profeten. — L. P. P. Franko, Drie Roomsche Romans. — A. Scholte, Een nieuwe Plant: *Linaria nova*. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juni: F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde.

— Is. Vogels, Oude en Nieuwe gedichten. — F. de Brnyn, Van onderzeesche Tunnels en overzeesche Veren. — P. H. J. Hoenen, Sir William Crookes. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

PROGRAMMA

CERTAMINIS PORTICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXX INDICTI

Quatuor carmina ad certamen admitti non potuerunt utpote quae iusto serius ad nos essent perlata. Eorum tituli erant hi: 1 Volsinii urbis veteris aedes Cathedralis 2 Pus vaccinum 3 Maternus amor 4 Monstrum horrendum informe, ingens.

De ceteris, XXXV numero, sic est pronuntiatum: Unum (c. t. *Psalmus L*) admitti non potuit quia e duobus constabat carminibus, quorum neutrum iustum L versuum implebat numerum.

Undecim carmina statim sunt seposita quae luco publica digna non videbantur. Eorum erant tituli hi: 1 Sub prima luce 2 egrogus victor 3 aranea et nati 4 expectantes Dei iudicium 5 et nunc, reges, intelligite 6 post bellum Europaeum 7 Saltus Caprearum 8 poeta miles 9 de Baecho inimico 10 Cornix in Capitolio lucuta 11 tristia.

Post breviorum longiorumve dubitationem haec quoque XVIII non recipienda visa sunt in volumen sumptibus legati edendum:

1 ad quandam sodalem epistolium 2 ad Marcum epistola 3 in simiae amatores 4 imago matris 5 incendium 6 fiat pax 7 super invasione Belgii 8 pro pace exoptata 9 incursio Hellespontica 10 colloquia Elysea 11 septuagenarii meditationes 12 in coenobii reliquias 13 Margaritae Edesiae Martyrium 14 in obitu matris dilectissimae 15 funera 16 Iesum puerum Maria queritans 17 Ruth 18 Iulius Sabinus et Eponina.

Restant quinque carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea ita hic enumerantur (quemadmodum et in aliis carminibus factum est) ut ascendatur ad optimum: 1 epostola senis ad iuvenem 2 Lygdus ad matrem 3 pax natalicia 4 mundi Creator 5 Vercingetorix.

Horum carmini c. t. Vercingetorix (poetam eius esse

GIUSEPPE ALBINI

Bononiensem aperta scidula apparuit) praemium Aureum est ad iudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumine recipitur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperendarum ante kalendas Iulias dederint veniam: 1 Mundi Creator 2 Pax natalicia 3 Lygdus ad matrem 4 epistola senis ad iuvenem.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina non ex alio sermone versa nec prius edita, argumentive privati nec L versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante kal. Ian. A. MCMXX mittant ad: „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam“, munita sententia item inscribenda scidulae ob signatae quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer“) adhibuerint, et si, quemadmodum in editionibus antiquorum poetarum fieri solet sextum quemque versuum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. *Id autem ante Kal. Iul. proximae fieri debet.*

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiatum, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XIV m. Apr.

C. SNOUCK HURGRONJE

A. MCMXIX

Ord. lit. acad. reg. praeses

VERBETERING.

In het vorige, 9de, nummer van het *Museum* komt in kol. 198, regel 4 v. o., een hinderlijke fout voor: de lezer gelieve „konjunktie“ aldaar te veranderen in „konjunctief“.

ADVERTENTIEN.

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f6.50

Geb. f7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij
te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleraar, is **verschenen als Deel XXVIII**

IRENÆUS III.

Weerlegging en Afwending
der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(TWEEDE VERVOLG)

III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs f1.50. Bij intekening op de serie be-
draagt de prijs f1.— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te Leiden.

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII DE IURE BELLII AC PACIS LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden

Prijs gebonden in linnen band f7.—

HUGO DE GROOT erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis” als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de **Noten** naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanwijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst **Noten** bevatte; ook wordt in aantekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

DE GROOT's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. VAN VOLLENHOVEN en Dr. P. C. MOLHUYSEN zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 7.50
(met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang.

N°. 11-12.

Aug.-Sept. 1919.

Schubart, Einführung in die Papyruskunde (Engers).
Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Lat. letterkunde (Hartman).
Thomson, Une inscription de la trouvaillle d'or de Nagy-Szent-Miklós (Houtsma).
Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (Salverda de Grave).
Van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel (Premsela).

Van Wijk, Altpreussische Studien (Kern).
Stille, De ledande idéerna i krigsöringen i Norden 1563—1579 (de Bas).
Brünner, De order op de buitennering van 1531 (v. Dillen).
Zahn's Kommentar z. Neuen Testament VII-VIII: Bachmann, Die Briefe an die Korinther (de Zwaan).
Hoffding, Spinoza's Ethica (W. Meyer).
Schoolboeken:

Van Doorn, Shakespeare's Midsummer-Night's Dream (ten Bruggencate).
Coster, Conan Doyle's Uncle Bernac (ten Bruggencate).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Verbetering.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1918. (Pr. M. 16).

Naast de „Grundzüge und Chrestomathie” van Mitteis-Wilcken is nu het bovenstaande boek van Schubart verschenen. Het heeft al direkt het voordeel, dat het vijf jaren na eerstgenoemd werk het licht ziet, een omstandigheid, die bij een jonge wetenschap als de papyrologie, waarbij telkens nieuwe vondsten worden gedaan en onuitgegeven oorkonden het licht zien, op zich zelf reeds tot op zekere hoogte het verschijnen van het boek zou rechtvaardigen. Maar er is veel meer, waardoor het naast de „Grundzüge” een plaats verdient. In de eerste en voornaamste plaats wel daardoor, dat het zich behalve met de oorkonden ook bezig houdt met de litteraire papyri. Een volledige opsomming en bespreking van alles wat de papyri tot nu aan litteratuur hebben opgeleverd, was een desideratum. Schubart geeft eerst een overzicht over de litteraire papyri en behandelt daarna achtereenvolgens reeds bekende teksten en papyri, wier inhoud nieuw is. Van de eersten valt het leeuwenaandeel op Homerus, daarna volgen Demosthenes en Euripides; de laatsten kunnen van tweeërlei aard zijn: zij kunnen ons teksten brengen van schrijvers, die nog slechts weinig of in het geheel niet bekend waren (Bacchylides, Herondas, Menander) of ze kunnen van reeds bekende auteurs nieuwe stukken brengen (Ixyraia van Sophocles, Αθηναίων πολιτεία van Aristoteles). Proeven van teksten, die niet zoo gemakkelijk zijn na te slaan, zijn overal met kleinere letters tusschengevoegd, iets wat het genot van het lezen zeer verhoogt.

Zeer te waardeeren is ook wat de schrijver, die als

conservator van de Berlijnsche papyrusverzameling een groot deel van zijn leven aan de papyri heeft gewijd en talloze papyrusteksten heeft uitgegeven, ons vertelt omtrent het schrift en zijn ontwikkeling, omtrent het schrijfmateriaal en het antieke boek. En degene, die de oorspronkelijke teksten wil lezen, zal goed doen, de vele wenken, die deze geleerde van de praktijk hem geeft, wel ter harte te nemen.

Het andere deel van het boek, dat zich met de oorkonden bezig houdt, komt natuurlijk veelal overeen met Mitteis-Wilcken's „Grundzüge” en dankbaar erkent de schr. in zijn voorrede, hoeveel hij vooral den eerstgenoemde in het hoofdstuk over „het Recht” te danken heeft. Maar ondanks deze overeenkomst zijn de twee werken toch in wezen verschillend: terwijl de „Grundzüge” in ieder hoofdstuk de resultaten bieden, welke de papyrologie voor dat onderdeel heeft verkregen en dus den onderzoeker aanwijzen wat reeds gevonden is en wat nog onderzocht dient te worden, wil het boek van Schubart in de eerste plaats een beeld geven van het leven op elk gebied in het oude Nijland en zoo den aanstaanden papyroloog de basis bieden, welke hij bij zijn studie noodig heeft. Ter aanvulling geeft de schr. dan nog met kleine letters tusschen den tekst bijzonderheden, bronnen en litteratuur over het zoo even behandelde. Zoo is het werk van Schubart een gelukkige combinatie van leer- en leesboek en verdient niet slechts door den papyroloog, maar in uitgebreiden kring gelezen te worden.

Een aantal afbeeldingen aan het slot verhoogen nog de waarde.

Rotterdam.

M. Engers.

C. Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde. Leiden, Brill. 1919.

't Valt niet te ontkennen, er heerscht tegenwoordig heel wat belangstelling in de klassieke oudheid. Niet

dat „men” nu zoo bijzonder graag Latijnsche of Grieksche auteurs leest: die houdt men er meestal niet eens op na, en zijn Latijn en vooral zijn Grieksch radicaal vergeten te zijn, dat is iets waarop velen roem schijnen te dragen, althans iets waarover men zich geenszins behoeft te schamen. Een raar geval! Geen mensch, die niet blij is dat hij een mondjevol Fransch geleerd heeft, al komt hem dat voor de practijk des levens misschien nooit te pas. Maar niet-literatoren, die, als ze eenmaal het gymnasium hebben verlaten, hun latijnsche en grieksche boeken *niet* naar een stalletje brengen of in een hoek gooien, die zijn met een lantaarntje te zoeken. Ligt de schuld hiervan soms bij 't gymnasium? Krijgt men daar te lang en te veel onderwijs in de oude talen? En is het *niet* waar, wat ik wel eens heb hooren beweren: „het gymnasium is een instelling waar men leert eind-examen doen?”

Nu — hoe het zij: hooren vertalen uit klassieke schrijvers en dichters en hooren vertellen van wat er bij hen te lezen staat, dat wil men in onzen tijd wát graag. Laten wij dat feit dankbaar aanvaarden en er ons voordeel mee doen! *Iets* is altijd oneindig veel meer dan *niets*. En zal de klassieke geest ooit herleven, iets wat moet en ook zal geschieden, dan dient die herleving wel uit te gaan van hen, die althans een flauwe notie van de klassieke auteurs hebben. Meerdere verspreiding van die flauwe notie is dus een zaak van onmiskenbaar nut.

Doch het nut van Dr. Brakman's boek is heel wat grooter. Het is tweeledig. De buitenstaander vindt er een geestelijke inspanning in, die hem rijkelijk en op de genoegelijkste wijze beloont, voor den vak-man is het van 't begin tot het eind een liefelijke verpoozing, want er worden schrijvers en dichters in behandeld, waarin slechts zeer enkele philologen zich plegen te verdiepen en die toch voor hen van het grootste belang zijn.

Het zijn belangrijke en over 't geheel weinig gelezen auteurs, waaromtrent Dr. Brakman zijn lezers onderhoudt. En hij doet dat op voortreffelijke, vooral op boeiende wijze. Zijn taal is zuiver en welluidend Hollandsch, gesoigneerd in den goeden zin des woords: zijn stijl is vlekkeloos maar doet ons nooit, zooals wel eens bij pervers-gesoigneerde schrijvers vragen: „als ik dien man nu eens vroeg hoe laat het is, zou hij mij daarop dan een eenvoudig antwoord kunnen geven, of zou het ook al weer gestiliseerd moeten zijn?”

Om te beginnen met het laatste hoofdstuk „over de gedichten en brieven van Sidonius Apollinaris”, „den laatsten Gallo-Romein en den eersten Franschman” wat geeft ons dat hoofdstuk een helderen blik op het openbaar en bijzonder leven van dien tijd! Hoe uitnemend is de schildering van de Hunnen, hoe gemakkelijk het verhaal over het keizerlijk gastmaal, waarop Sidonius zich zoo dapper en met zooveel succes heeft geweerd tegen laster en lasteraars!

Iets minder vlot laat zich het voorafgaande hoofdstuk „uit 't geschiedverhaal van Ammianus Marcellinus” lezen. Geen wonder: Ammianus is een moeilijke auteur. Mag ik — alleen ten bewijze dat ik Dr. Brakman's boek nauwgezet heb gelezen — opmerken dat op p. 97 de vereischte samenhang ontbreekt? Waarschijnlijk is hier een — misschien vrij groot stuk — uitgevallen:

ook de tekst van Gronovius is onverstaanbaar. Maar wat is Ammianus een belangrijk auteur! Voortreffelijk satiricus en, niet minder voortreffelijk historicus. Zijn beschrijvingen van de heerschende weelde der Romeinen, van het verachtelijk bedrijf der *heredipetae* en het niet veel eerbiedwaardigere der advocaten, doen aan Lucianus denken, waarlijk niet ten ongunste van Ammianus. En hoe uitnemend is alles wat wij bij Brakman over Keizer Julianus te lezen krijgen! Waarlijk, het sterven van dezen „afvallige” vult een paar van de schoonste bladzijden uit de oude literatuur! Als een proeve van Brakman's uitstekende appreciatie verwijs ik naar het betoog, dat Ammianus tegenover de Christenen billijker, maar tegenover de Gothen minder billijk is dan Tacitus.

Het „knapst” schijnt mij Hoofdstuk VI „de apologie van Arnobius” en bepaaldelijk daarin het exposé van de moeilijke leer van Arnobius *over de ziel*. Het geheele hoofdstuk is uiterst smaakvol en opwekkend tot eigen lectuur. Arnobius, zooals Brakman hem schildert, is werkelijk een hoogstaand auteur.

Maar het gemakkelijkst om te lezen zal wel zijn hoofdstuk V: „het onderwijs van Fronto aan Marcus Aurelius”. Vermakelijk en instructief. Wie zich wat meer met den tijd van Trajanus heeft bezig gehouden moet er wel door tot het resultaat komen, dat in de weinige tientallen jaren tusschen Trajanus en Marcus Aurelius de ontwikkelde „heidenen” nóg braver, maar ook nóg kinderachtiger zijn geworden.

De hier besprokene, laatste vier, hoofdstukken moeten gerekend worden tot de „populaire” literatuur. Ze worden vooraf gegaan door de navolgende: 1 Livius en de *fabula praetextata* 2 over Sallustius Cat. 51 (de redevoering van Caesar) 3 over Seneca ad Marciam 4 eenige opmerkingen over Seneca's Agamemnon. Deze zijn meer van philologischen aard en zouden, in 't Latijn geschreven, een plaats in onze Mnemosyne verdienen. Toch zijn ze ook in dezen bundel geenszins misplaatst. Wetenschap popularizeeren is een bedrijf, dat in een slechten naam staat en voorheen in een nog slechteren stond. Stel u Cobet voor schrijvend in het Hollandsch voor het groote publiek. Dat liet men liever over aan hen, die er wel voor waren maar niet er achter. En ook nu nog doet ieder, die een populair geschrift over de oudheid ter hand neemt, verstandig zich eerst ervan te vergewissen aan wiens leiding hij zich overgeeft. Welnu, in die eerste vier hoofdstukken (die trouwens ook voor den „gewonen” lezer zeer onderhoudend zijn) betoont zich Dr. Brakman een hoogst achtbaar Latinist, een Latinist, die Latijn kent. Dat relatieve zinnetje is in onzen tijd een zeer gewenscht, ja een noodzakelijk toevoegsel aan dien titel.

Moge Dr. Brakman's boek vele lezers vinden! Dat zal hun, dat zal het studievak der philologie ten goede komen, want buiten belangstelling in wijderen kring kan zij 't niet stellen.

Leiden.

J. J. Hartman.

V. Thomsen, *Une inscription de la Trouville d'or de Nagy-Szent-Miklós* (Hongrie). (Kgl. Danske Videnskaberne Selskab. Hist. filol. Meddeleiser 1,1). København, A. F. Høst & Son. 1917. (Pr. Kr. 0.65).

In het jaar 1799 werd in het Hongaarsche dorp Nagy-Szent-Miklós eene belangrijke vondst gedaan.

bestaande uit 23 gouden voorwerpen, schalen, bekens, drinkhoorn enz. van groote waarde en ook uit kunsthistorisch oogpunt interessant. Omtrent den oorsprong dier voorwerpen was men dadelijk gereed tot de gissing, dat zij eenmaal aan den beroemden Hunnenkoning Attila moesten hebben behoord en in den grond waren verborgen, opdat zij niet in de hand van vijanden zouden geraken. Men placht dus kortweg te spreken van den schat van Attila. Men kan hem thans vinden in het Kunsthistorisches Hofmuseum te Weenen. Om echter het geheim van dien schat te ontraadselen had men vooreerst kunsthistorische gegevens, maar meer zekerheid beloofden de inscriptiën te geven, die op verscheidene voorwerpen waren aangebracht, indien het slechts gelukte die te lezen en te verklaren. Die inscriptiën waren van verschillenden aard: sommige waren aangebracht in een soort Runenschrift, maar andere bestonden uit Grieksche letters en schenen ook gedeeltelijk Grieksche woorden te verbeelden, die echter geen zin opleverden. Eene inscriptie echter was wel in Grieksche letters, maar blijkbaar niet in het Grieksch geredigeerd en het is deze, die den beroemden Deenschen geleerde Thomsen tot een nader onderzoek heeft uitgelokt. Tot een nader onderzoek, want het spreekt wel van zelf, dat reeds voor hem andere geleerden niet alleen de voorwerpen nauwkeurig hadden beschreven, maar zich ook aan de verklaring der inscriptiën hadden gewaagd, evenwel met gering gevolg, zooals men uit Thomsen's opmerkingen dienaangaande kan leeren. Intusschen waren door de uitvoerige beschrijving van Hampel in de *Ungarische Revue* 1885, p. 161 vvg., 598 vvg. toch enkele punten vastgesteld, bijvoorbeeld dat de bewerking der voorwerpen den invloed der Grieksch-Byzantijsche kunst onderstelde en, wat voor de dateering van bijzonder gewicht was, dat in de inscriptiën met Grieksche letter de B onderstreept was, hetgeen volgens Hampel eerst gebruikelijk werd onder keizer Basilius 867—886. Had hij aanvankelijk den schat uit de 4de of 5de eeuw gedateerd, toen hij deze bijzonderheid vaststelde nam hij deze tijdsbepaling terug en verviel meteen de legende dat de schat iets met Attila te maken had. Maar eene bevredigende verklaring der inscriptiën vermocht hij niet te geven, ook niet van die, welke boven in het bijzonder als de meest belangrijke is aangemerkt. Natuurlijk komt het daarbij vooral aan op de vraag in welke taal zij is vervat en nu meent Thomsen het antwoord daarop te kunnen geven, nl. in Bulgaarsch-Turksch. Hij gaat daarbij uit van dezelfde onderstelling als alle overige ontcijferers, dat in die inscriptie twee eigennamen voorkomen, nl. Buela en Butaul, die beide gevolgd worden door het woord Zoapan, waarin men den Slavischen titel Čupan, distriktshoofd zonder moeite herkend heeft. Het voorkomen van dien titel bewijst echter niet dat de taal der inscriptie Slavisch is en, gelijk reeds gezegd werd, Thomsen houdt die taal voor Turksch en vindt in de inscriptie „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue”. Niettegenstaande ik voor niemand wensch onder te doen in bewondering voor de scherpzinnigheid van den Deenschen meester moet ik toch bekennen, dat ik mij niet van de juistheid dezer verklaring heb kunnen overtuigen op gronden, die het te lang zoude zijn hier

uiteen te zetten. Daarmede wordt echter niets te kort gedaan aan de belangrijkheid van het hier besproken opstel, dat niemand, ook al kan hij niet in alles den Schrijver volgen, zonder vrucht uit de hand zal leggen.

Utrecht.

M. T. H. Houtsma.

Kr. Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (*haricot, parvis*). (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, II, 1). Kopenhagen, Høst & Son. 1918. (Pr. Kr. 0.60).

Haricot duidt twee zeer verschillende spijzen aan: „een soort ragoût”, en „snijboon.” Zijn dit twee beteekenissen van hetzelfde woord of heeft men hier twee verschillende woorden? Hoewel het niet onmogelijk is een brug te leggen tussen de twee zeer uiteenlopende begrippen, is het buiten twijfel dat wij hier te doen hebben met een toevallige klankeenheden van twee termen die oorspronkelijk altans, niets met elkander te maken hebben. Terwijl *haricot*, „ragoût”, schijnt samen te hangen met Ofr. *haligoter, harigoter*, waarvan men de oorsprong niet kent, is de naam voor „boon” tegelijk met die plant uit Mexico gekomen: *haricot*, „snijboon,” is het Mexic. *ayacolli*. Prof. Nyrop toont ons dat, op die heldere manier die wij van hem gewoon zijn, en hij weet, op de hem eigen wijze, zijn uiteenzetting aantrekkelijk te maken door karakteristieke anecdoten en leerrijke voorbeelden, waardoor het betoog veel verder reikt dan het eigenlijke onderwerp.

Parvis is Gr. *παράδεισος*, in de betekenis van het bosje of de tuin waarin de tempels van Adonis werden gebouwd, toegepast op de Kristelijke cultus. De vorm *parvis*, Ofr. *parevis*, eist een verklaring; hoe komt die *v* in het woord? Prof. Nyrop verwerpt terecht de onderstelling dat *v* hier zou dienen om de hiatus in *pareis uit *paredis te doen verdwijnen, want vooreerst komt *pareis niet voor, en in de tweede plaats zou *pareis* niet *parevis* maar *paris hebben moeten worden. De *v* is ontstaan uit de interdentalen spirans (*r*) waarin de *v* van *paradisus* regelmatig was overgegaan, en deze fonetische verandering wordt door de schrijver, steunende op O. Jespersen, uitvoerig toegelicht.

Groningen.

J. J. Salverda de Grave.

C. P. van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel. (Fransche Kunst, 7). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. (Pr. f 1.75).

Dit is een prettig boekje, evenals trouwens alle tot nog toe in de serie „Fransche Kunst” verschenen werkes; maar misschien meer dan die andere, in het bijzonder voor den leek geschikt. De studie van van Rossem over het Moderne Fransche Tooneel wordt m. i. door een dubbel gebrek ontwaard. Enerzijds een nog al opvallende onvolledigheid, niet geheel goed te maken door de waarschuwing in het *Woord-Vooraf*; is het een „vluchtige rondgang in den tuin der fransche dramaturgie”, en „moest er telkenmale gecoupeerd worden”, jammer genoeg bracht de gids ons niet in dien mysterieuzen uithoek, waar Maeterlinck en zijn collega's-hoveniers hun vreemde orchidëen kweeken in schemerende, zwoele kassen... Jammer genoeg bepaalt de gids zich er toe, ons te vertellen, dat die geheimzinnige hoek bestaat, maar dat men dien heden ten dage niet meer pleegt te bekijken... Jammer genoeg is „het théâtre in verzen

geheel vervallen" — wanneer tenminste de verzen der Unanimisten, Jules Romains e. d. geen verzen zijn; want hún werden een zestal pagina's gewijd —, en dat een Rostand, zelfs niet zijn naam, in het boekje te vinden is. Lijkt den schrijver het zgn. simultaneïsme van een Henri Barzun, in 1½ bladzij herdacht, eerder een plaatsje te verdienen dan de — nu ja! desnoods ouderwetsch geworden, prachtig-zieltogende kunst van Rostand en zijn tweede-ik Zamacoïs? Of acht hij dezen genoegzaam bekend, om de aandacht, voor hen bestemd, op te eischen voor een curiosum? . . .

Een tweede — en laatste — verwijt moge den schrijver treffen. De heer van Rossem behandelde zijn stof misschien wat te uitsluitend als tooneelschrijver. Hij vergeet wellicht dat het meerendeel der toeschouwers in een schouwburgzaal, en van hún appreciatie hangt toch het succes af, en, (is het een serieus publiek) naar het succes kan men dan de waarde meten; — dat het meerendeel der toeschouwers zich minder bekommert om den technischen kant dan om de innerlijke waarde, om de juistheid der toestanden, het treffen der dialogen, de waarheid in de karakterteekening, de interesse der handeling . . . Te vaak worden in van Rossem's boek aesthetische door technische overwegingen verdrongen. Het wordt er door: in plaats een litterair-historische verhandeling over het Fransche tooneel der laatste dertig jaar, een lofzang op de vakkennis der theater-schrijvers.

Maar laten wij, zooals Jules Renard het noemde, na den rozenkrans met (twee) zwarte, den rozenkrans met zeer veel witte kraaltjes ter hand nemen, en ongetwijfeld zullen wij veel verdienstelijks vinden in de beschouwingen van dezen schrijver, welke in vele opzichten een juist kijk heeft op het moderne tooneelwerk, dat hij grondig blijkt te kennen. Hij wijst ons op het den Franschman aangeboren talent voor optische illusie en voor het aanvoelen der aannemelijke realiteit. De Fransche karakterteekening vindt dáárom overal bijval, omdat zij, universeel van aard, overal begrepen kan worden. Waar een type, hoe verrassend of excentriek ook, ten tooneele wordt gebracht, is het in de allereerste plaats een levend mensch, en zoo heeft de toeschouwer, levend mensch trots alle punten van verschil met zijn bespotten of beklagden broeder, dadelijk contact met die verwante ziel. Men behoeft geen Rousseau te zijn, om in Alceste's aard, toestand, handelingen en meeningen, overeenkomstigheid te voelen met zijn eigen aard, toestand, daad en gedachte . . . Ibsen, Heyermans, geven uitzonderingsgevallen in wier gedachtengang wij ons haast wetenschappelijk moeten inwerken. Wat techniek en dialoog betreft, zitten Heyermans' *Opgaande Zon* b.v. of *Eva Bonheur* onberispelijk in elkaar. Maar figuren als Matthijs de Sterke of Jasper aanvaardden we steeds met voorbehoud. Op hun levensopvattingen zou een Latijnsch dramaturg geen stuk bouwen. Onbewust is zijn kunst internationaal: algemeen menschelijk. En de vorm wordt bij hem aantrekkelijk gemaakt door het optreden van het hem zoo eigen conversatietalent, de luchtige, doch niet oppervlakkige uitdrukking der diepzinnigste gedachten; en de zwaarste kost wordt licht verteerbaar door het pittige zout zijner geestigheid. Ziedaar de hoofdgedachten uit van Rossem's inleiding (pag. 1—9).

Achtereenvolgens worden het „Théâtre Libre”, de „Jongeren”, het Boulevard-Tooneel en de Comici behandeld. Schrijver leert ons, welk een groote rol Antoine heeft gespeeld, niet alleen op het tooneel, maar daardoor ook in het eeuwig-wisselend spel der Fransche tooneel-geschiedenis. Stond tot rond 1887 het tooneel nog steeds in het teeken van Scribe's theorieën, Antoine bracht de revolutie teweeg, die van het theaterstuk der jongeren wilde maken: „une tranche de vie mise sur la scène avec art”. Het leven. Het leven-zelf, bron van genot en moraal tevens; het stuk zal ons, dank zij de zoo ver doorgevoerde objectiviteit, belang inboezemen, omdat het *mensen* laat zien, en geen „getruqueerde menschenzielen.” (p. 14). Hun fout was natuurlijk, als steeds, mateloosheid, voortkomend uit onontwikkeld smaakgevoel — maar de eerste stoot was gegeven. Pierre Wolff, Georges de Porto-Riche, de Curel, Brioux en Lavedan zijn de meest representatieve figuren dier nieuwe periode. Zoo is weer de grootste verdienste, in het meesterwerk van laatstgenoemde, *Le Duel*, zijn abbé Daniel als *mensch* voor te stellen, en uit zijn *mensch*-zijn komt het conflict voor, dat het stuk zijn actie-waarde verleent. — De Unanimisten gaan nog verder. Het kader van hun kunst, verbreed, onlijst niet meer het individu, maar de menigte, de gemeenschap. Deze innovatie valt samen met het duidelijker geworden begrip van de „psychologie de la foule”, die een Shakespeare reeds in zijn *Julius Caesar* voelde en weergaf. Romains en Claudel, ziedaar de protagonisten dezer school; terwijl Francis Jammes het drama, doch zonder erin te slagen, in zijn landelijke poëzie wil drenken. Van minder kunstwaarde is het Boulevard-Tooneel, en de schuld van zijn overdreven lof en wereldverspreidheid ligt bij de critiek, met haar coteriegeest en haar cliché-complimentjes. (pag. 76). Capus en Coolus, Gavault en Kistemaekers zijn succes-fabrikanten, en als zoodanig de groote vijanden van het hedendaagsche tooneel (p. 79); zeer veel gunstiger steken Bernstein en Bataille bij hen af, terwijl ook Donnay, b. v. in zijn *Retour de Jérusalem*, de belangwekkendste onderwerpen op de meest levendige wijze behandelt. Een laatste woord van lof valt den comici ten deel, in het bijzonder Courteline en Tristan Bernard, die, na een vergelijking met de „bekende platte burgermansklucht” van Duitsehe origine, de Fransche kunst als meesters vertegenwoordigen.

Amsterdam.

Martin J. Premsela.

N. van Wijk, Altpreuussische Studien. Beiträge zur baltischen und zur vergleichenden Grammatik. Haag, Martinus Nijhoff. 1918. (Pr. f 5.80 + 5 %).

Reeds vele geleerden hebben zich aangetrokken gevoeld tot de sedert ruim twee eeuwen uitgestorven taal van de Pruisen, de oude bevolking van de streek tussen Weichsel en Deime en Pregel, en heel wat scherpzinnigheid is besteed aan de oplossing van de lastige vraagstukken welke die taal ons opgeeft. Wij hebben hier vóór ons een taal die alleen bekend is uit een paar woordelijstjes en drie katechismen, alle uit de nadagen van zijn bestaan, van welke teksten de uitgebreidste, gedrukt in 1561, met behulp van een tolk in 't Pruisies is vertaald door een eenvoudige dorpsdominee, blijkbaar niet voldoende voor deze taak berekend, daar hij

zachtst genomen de taal zelf niet behoorlijk meester was. Bovendien vertegenwoordigen de anderhalve eeuw oudere woordelijst van Elbing en de katechismen niet dezelfde tongval; de eerste volgt het dialect van Pomesanië, de streek beoosten de Weichsel, de katechismen daarentegen in hoofdzaak dat van Samland, ten noorden van Koningsbergen. De beperktheid van de bronnen laat ons dikwijls in 't onzekere, en de veelvuldigheid van de gevallen dat de vertalers of andere personen die met de tekst te maken hebben gehad, fouten van allerlei aard kunnen hebben gemaakt, vergroot de moeilijkheden; verbonden aan 't bestuderen van deze taal, welke voor de Indogermaanse taalvergelijking in 't algemeen en voor de Baltoslaviese in 't bijzonder zeer belangrijk is.

Wat v. Wijk ons in zijn *Allpreussische Studien* aanbiedt is een reeks van onderzoekingen over grammatische vormen, voornamelijk in de tongval van Samland. Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van August Leskien, de voortreffelijke geleerde en leermeester, bij wie veelomvattende kennis, vernuft en gezond verstand gepaard gingen met eenvoud en beminnelijkheid en die als beoefenaar van de Balto-Slaviese talen door geen van zijn landgenoten is geëvenaard.

Hoofdstuk I behandelt de ontwikkeling van de Oerbaltiese *ē* in 't Samlands en komt tot het besluit dat *ē* over 't algemeen weliswaar, zoals Bezenberger aanneemt, *ī* was geworden, maar aan 't eind van een woord *ē* was gebleven, mits er de klemtoon op viel, b. v. *semme* 'aarde' tegenover *mūti* 'moeder', terwijl *-ē-* vóór *n* overging in een onzekere, door *ie* voorgestelde klank, hetzij monofthong of difthong, b. v. *mien* (= Obulg. *me*, Oind. *mām*), *semmien* 'terram'.

De beide volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de ontwikkeling van Balties *ā* en *ō* in dezelfde tongval. Wat *ā* betreft wordt een wijziging voorgesteld op Bezenberger's regel, dat *ā* na dentalen blijft, maar na labialen overgaat in *o* als er de klemtoon niet op rust, in *ū* als dat wel het geval is. Volgens v. Wijk is na *m ā* altijd *u* geworden, blijkens *mukint* 'onderwijzen', *lymucz* (uit **limu-is*) 'brak', die evengoed *u* hebben als *mūti* 'moeder'. Ook de regel die Bezenberger en Trautmann voor de ontwikkeling van de *ā* na velaren geven is, betoogt hij, onjuist, maar de voorkomende vormen veroorloven ons niet om een afdoende regel op te stellen. Ingewikkelder, ook in verband met de twee vertegenwoordigers in 't Litauws, is de vraag welke klank in 't Pruisies regelmatig aan Balties *ō* beantwoordt. Wel vindt men ook hier na dentalen soms *ā*, nl. in de vormen van *dāt* 'geven', maar daarnaast staan *tickrōma-* 'rechtvaardig' e.dgl. Twee vormen met *o*, *no(-)* en *pro(-)* naast *na(-)* en *pra(-)*, schrijft v. Wijk aan 't voorbeeld van *po(-)* toe, maar overigens brengt ook hij het niet verder dan „die Formulierung eines ungelösten Problems.”

Hoofdstuk IV levert, in aansluiting aan Solmsen, een betoog, dat de Samlandse uitgangen *-ei* en *-ai* streng van elkaar onderscheiden moeten worden (terloops wordt met de zogenaamd Litauwse datief *mānei* e. dgl. afgerekend en een datief als *nautei* verklaard), en een poging tot verklaring van de gevallen waarin zowel *-ei* als *-ai* voorkomt, met zeer gerechtvaardigde verwerping van de hypothese van Mikkola e.a., als zou er in 't Prui-

sies een dergelijke difthong als Litauws *ē* hebben bestaan.

In hoofdstuk V komt de genitivus singularis van de Pruisiese substantieven ter sprake. v. Wijk houdt de genitief-uitgangen van de *n*-stammen (*kermenes*) en van de *o*-stammen (*deiwās*) voor oude vormen en acht de laatste ontstaan uit *-oso*. De overige genitief-uitgangen, b. v. die van de *ā*-stammen (*ālgas*), beschouwt hij als analogiese formaties.

In 't volgende hoofdstuk komen de instrumentalis- en datiefvormen aan de beurt. v. Wijk toont aan hoe onwaarschijnlijk Trautmann's mening is, dat in 't Pruisies alleen de *ā*-stammen een afzonderlijke instrumentalis hadden bewaard, en hoeveel eenvoudiger het is, die schijnbare instrumentalis op *-an* (b. v. *madlan*) als een akkusatief te beschouwen. Waar twee vormen bestaan (b. v. *īstai* 'eten' naast *waldniku* 'koning') doet men z. i. het beste met te geloven dat het verschil in functie tussen de oude datief en de oude instrumentalis in 't Pruisies verloren was gegaan. Hetzelfde zou gelden bij de *ā*-stammen (b. v. *perdāsai* 'koopwaar' naast *spartiskū* 'kracht'), maar de Schrijver schijnt geen kans te zien te verklaren, wáárom de uitgang *-u* alleen voorkomt bij substantiva op *-iskā* en bij 't femininum van adjektieven op *-iska-*. Het bezwaar lijkt mij niet heel gewichtig, daar men zich best kan voorstellen dat enkel in een bepaalde formele groep van feminina de vorm op *-u* (dus de oude instrumentalis) bewaard bleef, ook al bestaat een dergelijk onderscheid bij 't masculinum niet. Het is wel niet geheel hetzelfde, maar het herinnert toch aan deze Pruisiese eigenaardigheid als in 't Oudengels van de *ā*-stammen alleen de verbalia op *-ung* de (in dit geval onoorspronkelijke) uitgang *-a* hebben, zij het dan ook naast de bij alle overige uitsluitend gebruikelijke *-e*. In 't vervolg van 't hoofdstuk beproeft de Schrijver een verklaring te geven van enige opmerkelijke datieven, inzonderheid de pronominale vorm *stessiei*. Naar aanleiding van de verklaring van de Litauwse instrumentalis *ranka* uit *-ām* is het de moeite waard te vermelden dat Leskien die al in 1884 gaf (*Berichte der sächs. Ges. der Wissenschaften*).

Hoofdstuk VII houdt zich bezig met de nominativus pluralis van de *o*-stammen. Te recht verwerpt v. Wijk het denkbeeld van Johannes Schmidt, dat de uitgang *-ai* van de masculina een oude neutrale datief is, daar immers de pluralis van 't neutrum in 't Samlands op *-u*, in 't Pomesaans op *-o* uitgaat, maar hij komt niet tot een stellig besluit over de verhouding tusschen Pruisies *-ai* en Litauws *-ai*.

In hoofdstuk VIII vragen de pronomina onze aandacht. De volstreekte onhoudbaarheid van de afleiding van *stas* 'die, de' uit **kto-* wordt bewezen, de door anderen gemaakte vergelijking met Litauws *szlái* immers gaat niet op, omdat dit in oude Litauwse teksten nog *szilai* luidt. v. Wijk houdt *stas* voor een mengsel van **sa* (Idg. **so*) en **tas*. Ten slotte speurt hij de oorsprong na van de vormen van 't pronomen *tāns* 'hij'.

Hoofdstuk IX betreft een beginselkwestie: mogen wij in de Oudpruisiese spraakkunst van een „injunctief” spreken? Het antwoord luidt ontkennend en wordt overtuigend toegelicht.

In 't laatste hoofdstuk poogt de Schrijver een verklaring te geven van de uitgang *-imai* in de 1e persoon

pluralis en -ai in de 3e persoon bij klassen van werkwoorden waar men iets anders zou verwachten dan -i- en -ai.

Uit dit overzicht moge blijken dat linguïstiese fijnproevers in het geschrift veel van hun gading zullen vinden. Voor een uitgebreide kring van lezers is het niet bestemd, en daarom is de dank die de Schrijver in zijn voorrede aan de Uitgever betuigt zeker niet misplaatst.

Groningen.

J. H. Kern.

A. Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570. (Ur „Festschrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundraårets jubileum 1918“).

De bekwame vertaler van Shakespeare en het kunstschepende talent van dr. Royaards hebben het meeren-deel onzer beschaafde landgenooten, al zij 't onder den eenigszins vreemden naam van „Driekoningen-avond“, bekend gemaakt met een der geestigste werken van den grooten Engelschen tooneeldichter; hetwelk echter met den datum van 6 Januari zoowat niets te maken heeft. Daarentegen herinneren wellicht weinigen onzer zich het Deensch-Zweedsche treurspel, waarin duizenden menschenlevens nutteloos en zonder eenige uitkomst zijn opgeofferd aan een vorstelijke gril: het voeren van een kroontje meer of minder — der wapens van Denemarken, Noorwegen en Zweden ¹⁾ — in het wapen van eerstgenoemd koninkrijk! De schier spottenderwijs zoodanig gedoopte „Driekronen-oorlog“ strekt mede als waarschuwend voorbeeld tegen de soevereine bevoegdheid tot het verklaren van oorlog, waartoe veelal het vnzige gespin der diplomatie dreef: — nogmaals één der hoofdoorzaken van den laatsten wereldoorlog, welke aan 5 miljoen strijders het leven heeft gekost, 15 miljoen dapperen verwondde en verminkte, een nog onbekend millioental vrouwen en kinderen ontijdig door ziekte en honger ten grave sleepte, 400 milliarde gouds gewetenloos verslond!

Na derdehalve eeuw blijft in de Noordsche rijken nog groot verschil bestaan omtrent de vraag, wie met betrekking tot den zevenjarigen strijd de hoofdschuldige moet heeten: Frederik II, koning van Denemarken, of Erik XIV, opvolger van koning Gustaaf I Wasa van Zweden. Sommigen, en wel het meerendeel der Zweedsche geschiedkundigen, noemen Erik XIV de grootste schurk onder de toenmalige gekroonde hoofden van Europa, wiens rampspoedig uiteinde aan niemand een zweem van sympathie heeft kunnen ontlokken. Anderen verheerlijken hem als een vér vooruitzienden bewindvoerder, die Zweden in nieuwe banen van de Europeesche staatkunde heeft geleid, als de koene ontwerper en uitvoerder van groote staatkundige plannen ²⁾. De Deensche bronnen voor den „Driekronen-oorlog“ schijnen minder partijdig, meer betrouwbaar dan de Zweedsche; beide laten echter tal van staat- en krijgskundige vraagpunten onopgelost, beter gezegd, voor tweërlei uitleg vatbaar. Zulks wordt zijdelings erkend door dr. Arthur Gustaf Henrik Stille „Professor Filosofiska Fakulteten, Humanistiska Sectionen“ aan de „Kungl. Karolinska Universitet“ te

¹⁾ Noorwegen behoorde toen tot Denemarken.

²⁾ Ahlqvist. Konung Erik XIV's sista lefnadsår — Stockholm 1878. — Fr. Westling. Det nordiska sjuårs krigets historia; in Hist. Bibl. 1879.

Lund in Zweden — de vroegere geestelijke en wereldlijke hoofdstad van het Deensche rijk, „metropolis Daniae“, waar hunne koningen zich lieten huldigen —, die in 1918 aan het tweehonderdvijftigjarige bestaan der hoogeschool een feestuitgave heeft gewijd met den titel „Gedachtengang bij de oorlogvoering in het noorden 1563—1570“. In het vóórwoord omschrijft hij zijn doel, nam. meer licht te verspreiden omtrent beide partijen, doch onder bijvoeging „Det är sant, att man ifråga om det nordiska sjuårskriget i väsentlig grad är i saknad af bestämda redogörelser, gifna af de handlande och ledande personligheterna själfva, för de bevelsgrunder, som legat till grund för deras gärningar, för de ursprungligen verkande driftkrafterna såväl som för de moment, som under utvecklingens lopp kommit att modifiera handlingen och drifva den in i nya linjer, och jag är fullt medveten om att jag på den grund kan ådraga mig förebräelser för konstruktion och hypotesmakeri (Inderdaad treft men bij den Noordschen Zevenjarigen oorlog geen bepaalde verklaring aan omtrent de drijfveeren der leidende personen of de beweegredenen voor hunne staat- en krijgskundige handelingen, tot wijziging hunner oorspronkelijke ontwerpen en inslaan van andere wegen, zoodat ik mij ten volle bewust ben door eigen voorstellingen wellicht aanleiding te geven tot nieuwe hypothesen).“ Hoewel de geëerde Schrijver zich zoo min door smaad als door overdreven lof laat verschalken, oordeelt zonder vóórliefde of ingenomenheid tegen personen, eere geeft aan wien eere toekomt, valt hij toch, naar onze meening, hier en daar geenszins van een minder juiste polemiek op staat- en krijgskundig gebied vrij te pleiten. Zonder ons daarin, ook niet in strategische critiek te verdiepen, waarvoor dit maandschrift zich geenszins eigent, bepalen wij ons tot een kort overzicht van den „Driekronen-oorlog“, zoodaas dr. Stille dien te boek stelde ¹⁾. De leidende staatkundige gedachten van beide partijen kwamen vrij wel overéén: wederzijdsche misleiding, dwaze ijdelheid, misdadige heerschzucht. Geen verloochening, toen zoomin als heden, van trots, naijver of vijandschap; wél, van Gods vermaning „Gij zijt allen broeders“!

Na gedurende een bijna veertigjarige regeering Zweden tot rust gebracht en aldaar meerdere bronnen van welvaart geopend te hebben, was Gustaaf I Wasa op 29 September 1560 gestorven. Jammer genoeg had hij kort vóór zijn dood de zonen uit zijn tweede huwelijk met aanzienlijke provinciën van het rijk beleend: Johan met Finland, Magnus met Oost-Gottland, Karel met Södermanland als erfelijke hertogdommen, ten gevolge waarvan de koninklijke macht aanzienlijk verminderd en de grond tot binnenlandsche beroeringen gelegd werd. Zijn 27-jarige oudste zoon, Erik, de veertiende van dien naam, besteeg den troon in Stockholm.

Ruim anderhalf jaar vóór de troonwisseling in Zweden had Frederik II (1 Januari 1559) in Denemarken de teugels der regeering, doch onder zeer beperkte voorwaarden, aanvaard: het werk van den adel, waarvan

¹⁾ Tal van werken over den „Driekronen-oorlog“ verschenen in Denemarken en Zweden, door Westling, Rördam, Annerstedt, Schirren, Droyen, Resen, Mollerup, Bricka, Laursen, Daae, Tegel e. a.; bovendien zijn nog enkele in handschrift voorhanden.

de invloed, bij de onbeduidendheid der steden en de door 's konings vóórganger Christiaan III verminderde macht der geestelijkheid, sterk was toegenomen.

Twee jonge vorsten dus van nagenoeg gelijken leeftijd in het Noorden, beiden in gelijke mate doordrongen van hun beteekenis en naijverig op hunne rechten. Erik XIV bezat enkele der goede eigenschappen, van zijn vader. Daarentegen hadden diens minder gunstige hoedanigheden zich te sterker bij zijn zoon ontwikkeld: in zijn jeugd onrustig, ruw, onwaarheidlievend, ont-aardden deze karaktertrekken al spoedig in wantrouwen en ruw geweld. Hoewel de goede verstandhouding met Denemarken reeds eenigen tijd te wenschen overliet, is toch ten onrechte beweerd, dat Erik 't eerst de „*dominium maris Baltiae*” ter oplossing in Zweedschen zin zou hebben opgeworpen. Frederik II, een verstandige, werkzame vorst, beschermer van onderwijs en wetenschap maar wiens zucht tot het bereiken van zijn ideaal, herstel der unie van Kalmar ¹⁾, aan zijn land en volk groote onheilen en schier ontorschbare geldelijke lasten heeft berokkend.

Alvorens met Denemarken in vijandelijkheden te worden gewikkeld, voerde Erik XIV oorlog met Rusland en Polen over Lijfland.

Lijfland toch, Esthland en Koerland hadden sinds 1199 deel uitgemaakt van de geestelijke Zwaard-orde tot bekeering der heidenen, welke in 1237 met de Duitse- of Teutonische orde was vereenigd. De grootmeester der Zwaard-orde, Walther van Plettenberg, had zich in 1521 van laatstgenoemde vrijgekocht, en derfde dientengevolge bij de verwoestende invallen van tsaar Iwan IV Wasiljewitsch van Rusland gedurende de eerste helft van de 16de eeuw de hulp van de overige Zwaard-ridders.

Toen de Russen in 1558 opnieuw Lijfland aanvielen, wendden de Zwaard-ridders zich om hulp tot Denemarken, Zweden en Polen. Frederik II kocht eenige stichten van Lijfland en gaf ze aan zijn jongeren broeder, maar toonde zich zoo min als vroeger Gustaaf I Wasa of als Polen geneigd tot dadelijken bijstand. Intusschen bezette Iwan IV de aan Rusland grenzende streken van Esthland. Nauwlijks was Erik XIV ten troon gestegen óf hij toonde zich tot hulp gereed, mits Esthland zich aan hem onderwierp, hetgeen tot groote ergernis van Denemarken geschiedde (4 Juni 1561). Uit vrees dat de reeds sinds een jaar in Denemarken en Zweden gereed liggende eskaders gedurende zijn afwezigheid slaags zouden raken, gaf Frederik o. a. in Augustus 1561 zijn plan op tot bijwoning van het huwelijk van den prins van Oranje met Anna van Saksen te Leipzig, doch bleef te Kopenhagen. De Poolse koning eischte voor zijn toegezegde maar zeer vertraagde hulp den afstand van nagenoeg geheel Lijfland, zoodat alleen Koerland als erfelijk hertogdom, maar onder Poolse leenhoogheid, overbleef. Daarmede was de Zwaard-orde ontbonden en haar grondgebied tusschen de vier Noordsche mogendheden verdeeld.

¹⁾ Denemarken, Noorwegen en Zweden waren in 1397 door de unie van Kalmar vereenigd geworden onder Margaretha, dochter van Waldemar IV van Denemarken en gemalin van Hako VII, koning van Noorwegen, wegens haar schranderheid en beleid genaamd *de Semiramis van het Noorden*. Na haar dood had Noorwegen, vooral Zweden zich meermalen aan de heerschappij der Denen onttrokken. In Juni 1523 werd de unie ontbonden.

Gedurende den oorlog tusschen Polen, Rusland en Zweden ondersteunde Erik's oudste broeder, hertog Johan van Finland, zijn schoonvader koning Sigismund II van Polen met geld. Hierover verontwaardigd, liet Erik zijn broeder te Abo gevangen nemen en verklaarden de stenden hem schuldig aan landverraad. De droefgeestige stemming, welke men reeds vroeger bij Erik had opgemerkt, verkeerde bij de intriges van koning Frederik II van Denemarken in toenemende zwaar-moedigheid. Terwijl deze, tegen den raad zijner vertrouwden, oorlog met Zweden zocht, zijne brieven al vast met de drie kronen der unie van Kalmar zegelde, Lubek en zijn zwager, den keurvorst August van Saksen, als bondgenooten aan zijn zijde trachtte te scharen, sloeg Erik om zijn krachten te versterken den weg in van huwelijksaanzoeken — waaromtrent dr. Stille ons te weinig verhaalt — bij koningin Elisabeth van Engeland, bij Maria Stuart, weduwe van koning Frans II van Frankrijk, later bijna gelijktijdig bij prinses Christine van Hessen ¹⁾ en de hertogin-weduwe Renate van Lotharingen — vrij begrijpelijk vergeefsche, telkens mislukte zetten op „la carte d'amour.” Erik zou ten slotte huwen met een eenvoudige boerendochter: een in het moeras ontloken bloem.

Als weerslag op de „drie kronen” in het Deensche wapen nam Erik XIV in het zijne op de „drie Deensche leeuwen” met het bijtje van den heiligen Olaf van Noorwegen. Hoewel 't niet moeilijk zou geweest zijn omtrent dit ijdele twistpunt tot overéénstemming te geraken, weigerde koning Frederik halsstarrig elke tegemoetkoming ²⁾.

Eigenmachtige handelingen van een Zweedsch gezantschap te Kopenhagen op weg naar Hessen dreven Frederik II tot geweld. Nadat de Zweedsche en de Deensche vloten reeds op 20 Mei 1565 bij Bornholm onverwacht slaags geraakt waren, maakten Denemarken en Lubek op 13 Juni d.a.v. gemeene zaak tegen koning Erik.

De persoonlijke aanhang van Erik XIV bij enkele Europeesche hoven was gedurende de eerste jaren zijner regeering toegenomen; maar hunne telkens herhaalde, mislukte pogingen tot bemiddeling om het dreigende conflict met Denemarken te voorkomen, lieten ten slotte Zweden aan zijn lot over ³⁾.

Zweden hield de overhand op zee — op 30 Mei 1564 tusschen Öland en Gottland, 14 Augustus d. a. v. aan den noordspits van eerstgenoemd eiland, dd. 21 Mei en 4 Juni 1565 op de kusten van Pommeren en van Mecklenburg bij Bukow, 7 Juli daarna tusschen Rügen en Bornholm —, de Denen te land, als bij de verovering van Elfsborg nabij Gottenburg op 4 September 1563, de overwinning van Axtorna verder zuidwaarts bij Falkenberg op 20 October 1565 na verlies van de stad Varberg aan het Kattogat, bij Holaveden en in Oost Gottland in het najaar van 1567, de herovering van Varberg in 1569 enz. Zweden dankte zijn roem voornamelijk aan den admiraal Klaes Horn, Denemarken aan den generaal

¹⁾ Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, I, pages 77, 81 et 85, 154, 180, 206 et 207, 232, 328 et 329, 395 et 396, 406 — 408.

²⁾ Mollerup. Bidrag til den nordiske Syvaarskrigs Historie. Dansk historisk Tidsskrift, Raekke V: 2, 572. Aam. 2.

³⁾ Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv (Kopenhagen).

Daniël van Rantzau, die zich veel naam maakte door zijn uitmuntend geleiden terugtocht in 't laatst van Januari 1568 uit West Gottland, bij felle kou en zonder levensmiddelen, van Motala aan het Wetter-meer over het bevroren Sommer-meer langs Säby en Ekeshö naar Knäred, waar hij weër Deensch grondgebied bereikte. Koning Erik, toen reeds verbijsterd van geest, volgde tot Vexjö, en staakte aldaar de vervolging.

Nadat beide rijken elkander met groote verbittering veel schade hadden toegebracht, kwam op 13 December 1570 de vrede te Stettin tot stand, waarbij Frederik II van alle aanspraken op Zweden, de regering te Stockholm van die op Noorwegen, Schonen, Halland, Jämtland, Härjedalen, Blekinge en het eiland Gottland afzag. Zweden betaalde bovendien nog een aanzienlijke geldsom voor oorlogskosten; de handel der Denen op de Oostzee en die der Zweden door den Sont zouden vrij zijn. Lubek kreeg vrije scheepvaart naar Narwa.

„Spelet var uppskjutet, icke afgjort” — de strijd was geschorst doch niet beëindigd, schrijft de heer Stille. Reeds in 1611 zou de oorlog, dan tusschen Gustaaf II Adolf en Christiaan IV van Denemarken, worden hervat, nadat deze laatste Kalmar had bemachtigd, schijnbaar om andere redenen dan die waarom Frederik II in 1563 den oorlog was begonnen. De vredesverdragen bevatten telkens den kiem van nieuwe oorlogen. Zweden en Denemarken leden beiden aan een *vitium originis*: nationale eer- en heerschzucht.

De Kalmar-oorlog en latere Zweedsche oorlogen beekenden voor de geschiedenis van Europa verzwakking van de Scandinavische wereld „*Discordia maximae dilabuntur*” — de ook in onze oude Republiek telkens verwaarloosde waarschuwing op de keerzijde van het Staten-zegel.

Ten bewijze, dat Frederik II met den vrede van Stettin geenszins zijn lievelingsdenkbeeld, herstel der unie van Kalmar, had opgegeven, strekke o.a. dat het wapen op de trompet-vaantjes der in 1571 nieuwe opgerichte „Drabantgarden”, den Zweden ten spijt, opnieuw in het derde kwartier *de drie kronen* in goud op blauw veld voerde ¹⁾.

Nog heden vertoont de Koninklijke Deensche standaard dezelfde traditie.

Terwijl Frederik II de gelden tot het voeren van den krijg vooral aan het beleid van zijn overigens weinig vertrouwbaaren minister Peter Oxe te danken had, viel de voor Denemarken gunstige uitslag van den doelloozen, bloedigen „Driekronen-oorlog” minder toe te schrijven aan overwicht op Zweden dan aan de binnenland-sche tweespalt aldaar.

De zwaarmoedigheid van Erik XIV toch was in aanvallen van waanzin overgegaan. Vermeenende, dat het hoofd van het aanzienlijke geslacht Sture, nevenknie der Wasa's, hem van den troon wilde stooten om dien aan zijn broeder Johan te verzekeren, liet hij dezen en andere bij hem verdachte personen in de gevangenis werpen. In 1567 onttaarde zijn ongelukkige zielstoestand tot moordzucht; met eigen hand verwondde hij Nils Sture, deed hem en tal van andere staatsgevangenen zonder rechtelijk onderzoek ter dood brengen.

¹⁾ Den Dansk-Norske Haers Historie af Otto Vaupell med Billeder af C. Lund. I. — 1872.

Den 4en Juli 1568 huwde koning Erik met groote praal Karin Månsdotter, in verband waarmede de hooger standen zich geheel tegen hem keerden; de volksgunst had hij reeds lang verspeeld. Bovendien lieten de „drie kronen” in het Deensche wapen hem geen rust. Wél toonde hij bij oogenblikken berouw over zijne geweldadige handelingen; wél zocht hij de gezinnen van zijne slachtoffers door geld en tegemoetkomingen te bevredigen; wél trachtte hij het volk weer te winnen door zijn schuldigen broeder hertog Johan op vrije voeten te stellen; ook bleef hij zoo lang mogelijk aan het hoofd van het leger — alles tevergeefs. De aanvallen van verstandverbijstering keerden zoo dikwerf en in zulke gevaarlijke vormen terug, dat zijne broeders Johan en Karel, door een opstand van het volk gesteund, zich tegen hem verbonden. Ten slotte door iedereen verlaten, werd Erik XIV nog vóór den vrede van Stettin gevangen genomen en op 25 Januari 1569 van den troon vervallen verklaard.

Met den vrede van Stettin kwam Zweden niet tot rust. De verheffing van Lijfland door Rusland tot een koninkrijk leidde tot nieuwen strijd met tsaar Iwan IV. Zweden strekte ten prooi aan twist tusschen de beide broeders van Erik, waarbij Karel den meesten aanhang vond. Uit vrees dat een revolutie wellicht Erik, die in de gevangenis zelfs lichamelijke mishandelingen verduren moest, weder op den troon zou brengen, schaamde Johan zich niet, hem door vergif van het leven te laten berooven (16 Februari 1573). Zoo eindigde het leven van een niet onbegaafden, doch tuchteloos vorst, die in vroegere jaren op allerlei niet altijd even loffelijke wijzen den invloed van Zweden in Europa had weten te verhoogen, wiens geest vooral onder de ijdele aanspraken van Denemarken had geleden. Ook Frederik II moest zijn ideaal tot hereeniging van de „Drie kronen” van Scandinavië prijsgeven.

Onze bespreking heeft reeds de grenzen van het zeer lezenswaardige Zweedsche geschrift overschreden.

Al moge de hoogleeraar dr. Stille o. i. geenszins zijn geslaagd om, uit een psychologisch oogpunt beschouwd, de belofte, welke de titel van zijne feestuitgave vertolkt, geheel te vervullen, blijft zijn arbeid een historisch gedenkstuk van blijvende waarde voor het tweehonderdvijftigjarige jubileum der Lund'sche hoogeschool.

's-Gravenhage.

F. de Bas.

E. C. G. Brünner, De order op de buitennering van 1581. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1918. (Utrechtsche diss.).

Deze Utrechtsche dissertatie bevat een schat van gegevens over den economischen toestand van het graafschap Holland in de eerste helft der 16de eeuw. In het eerste hoofdstuk schetst Dr. Brünner de omstandigheden, waarin Holland verkeerde bij den aanvang van de regering van Karel V; de schrijver maakt hierbij o. a. gebruik van de vele gegevens, die de bekende enquêtes van 1496 en 1514 verschaften. Zeer interessant is hetgeen de schrijver mededeelt over de verhouding, waarin het grondbezit op het platteland verdeeld was tusschen boeren, adel, geestelijkheid en poorters. Het blijkt dat in het algemeen het eigen bezit van den boer toenmaals nog weinig te beteekenen had. Het grondbezit

van den adel was minder groot dan men verwachtten zou. Van meer beteekenis was het geestelijk grondbezit. Verrassend is het feit dat ook de stedelijke burgerij op het platteland zooveel grond in eigendom had. Vele goede dorpelingen hadden zich n.l. — vooral in dagen van onveiligheid — in de steden gevestigd. Bovendien kochten rijke poorters dikwijls land als geldbelegging. In landbouw en veeteelt kon de plattelands-bevolking geen voldoende bestaan vinden. Dat is één der oorzaken van het opmerkelijke feit, dat — v. n. in Noord-Holland — zoo'n groot deel der plattelands-bewoners op de koopvaardijvloot diende. Terecht merkt de schrijver op dat een stagnatie in de vaart op de Oostzee-havens derhalve niet alleen van beteekenis was voor de steden maar ook voor de dorpen.

Het feit, dat de bodem aan de dichte bevolking geen behoorlijk bestaan kon verschaffen, had echter ook een sterke toeneming der nijverheid ten platten lande ten gevolge. Zeer ten ongenoege der steden. Op het platteland waren de productiekosten — o. a. wegens het ontbreken van accijnzen — minder hoog zoodat men daar zeer gemakkelijk met de stedelijke nijverheid kon concurreren. Ook de stedelijke finantieën ondervonden door de mindere opbrengst der accijnzen de schadelijke gevolgen van dit verschijnsel.

In het verloop van de eerste helft der 16de eeuw was de economische toestand in Holland ten gevolge der vele oorlogen verre van schitterend. Door stremming van handel, visscherij en export-industrie heerschte er telkens groote werkeloosheid. Dat veroorzaakte een toeneming der „buiten-nering”, hetgeen aan de steden juist in deze jaren van malaise natuurlijk bijzonder onwelkom was. Daarop begonnen de steden een krachtige actie tegen de plattelands-industrie, die zij als een onnatuurlijk en ongeoorloofd verschijnsel beschouwden. Het feit, dat tot dusver tusschen stad en platteland een vrij scherpe arbeidsverdeling had bestaan, werd nu door de pleitbezorgers der steden tot een economisch en moreel dogma verheven! Dit herinnert aan het „argument”, dat de stad Dordrecht bij een andere gelegenheid — zooals Dr. Unger in zijn proefschrift mededeelde — aanvoerde ter rechtvaardiging van den marktdwang, dien zij aan de omgeving oplegde; „gelijk geen saecken redelicker noch behoerliker en zijn, dan dat een hoofd gespijst wordt van zijn leden”!

De plattelandsindustrie werd echter verdedigd door den adel, die natuurlijk groot belang had bij de welvaart van het platteland. De ambachtsheeren verzetten zich met kracht tegen de pretenties der steden, wier actie dan ook voorloopig slechts op weinig succes kon bogen. Doch de steden beschikten over een hoogst belangrijk argument, n.l. een welgevulden geldbuidel! Daar was de landsheer op den duur niet tegen bestand. Zoo kwam dan in het jaar 1531 de „order op de buitennering” tot stand, die weliswaar de bestaande bedrijven niet ophief doch in elk geval de oprichting van nieuwe verbood. Het toezicht op de naleving van dit plakkaat was echter overgelaten aan de belanghebbende ambachtsheeren en baljuwen. Het spreekt dus vanzelf dat er van de naleving heel weinig terecht kwam. Zelfs nam, onder invloed van den oorlogstoestand, in den loop der dertiger jaren de buitennering nog vrij sterk toe!

Doch op den duur kregen de steden toch hun zin. Er ontstond samenwerking voor dit doel tusschen de steden onderling; in 1543 stelden de voornaamste Hollandsche steden twee personen aan om toezicht te houden op de handhaving van de orde op de buitennering. Weliswaar kon de plattelands-industrie niet uitgeroeid worden doch haar omvang verminderde aanmerkelijk. „In de onmiddellijke omgeving der steden — aldus Dr. Brünner — verdwijnt de buitennering: in de dorpen, meer in het binnenland gelegen, handhaaft ze zich nog met moeite. De order heeft derhalve niet geheel en al haar uitwerking gemist, al waren de steden nog niet tevreden met de resultaten.” Vooral ook door den aankoop van heerlijkheden hebben de steden later aan de buitennering een zwaren slag toegebracht.

Dit is de korte inhoud van het boek van Dr. Brünner, dat echter bovendien nog tal van tot dusver onbekende of minder bekende gegevens omtrent den economischen toestand van Holland in dien tijd bevat. Het is echter verwonderlijk, dat de schrijver, die met zulk een grooten ijver in binnen- en buitenlandsche archieven naar materiaal heeft gespeurd, zoo slecht op de hoogte is van de litteratuur over zijn onderwerp. Is het niet zonderling dat een schrijver, die de verhouding van stad en land in de Middeleeuwen behandelt, wel Pirenne, Schmoller en Gosses citeert doch het in 1916 verschenen proefschrift van Dr. W. S. Unger over „De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen” blijkbaar in 't geheel niet kent? Is Dr. Brünner bekend met de theorie van Bücher over de zelfgenoegzaamheid der middeleeuwsche stad en met de daarop uitgeoefende kritiek? Het is mogelijk doch uit zijn boek blijkt het allerminst. Over de kwestie van het toenemende protectionisme der steden in de latere Middeleeuwen — een vraagstuk, dat de schrijver herhaaldelijk vluchtig aanroert — had hij ook een en ander kunnen vinden in mijn proefschrift „Het economisch karakter der middeleeuwsche stad.” Het verzamelen van feiten is een nuttig werk doch daarom behoeft men de algemeene, theoretische vraagstukken toch niet in die mate te verwaarloozen, als zulks in deze dissertatie geschiedt.

Men zou — dunkt mij — aan studenten, die voor hun dissertatie een onderwerp op het gebied der economische geschiedenis kiezen, toch wel den eisch mogen stellen, dat zij zich tevoren eenige elementaire kennis van staathuishoudkunde eigen maken. Welke nadeelige gevolgen het gemis van economische kennis kan hebben, blijkt duidelijk uit de, in 1916 verschenen, Amsterdamsche dissertatie van Dr. W. L. D. van den Brink „Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813—1816”. Dr. Brünner heeft de gevaarlijke klippen over het algemeen beter weten te ontzeilen. Evenwel is dit hem niet altijd gelukt; men zie b. v. het onjuiste gebruik van den term „fabriek” in plaats van manufactuur op p. 149.

Ondanks deze kleine tekortkomingen is het werk van Dr. Brünner echter ongetwijfeld een belangrijke bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van ons vaderland.

Amsterdam.

J. G. van Dillen.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, dln. VII en VIII: Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korinther³ 1910 (Pr. geb. M. 10.50). — Der zweite Brief —³ 1918 (Pr. geb. M. 9.70). Leipzig, Deichert.

De zwakke zijde van deze in menig opzicht voortreffelijke commentaren is de litteraire critiek. Naar 't heerschend gevoelen zou I Cor. een-en-ondeelbaar, II Cor. wellicht een samengestelde eenheid wezen. Blijkens I, 5:9 en II, 2:4, 7:8 hebben er nl. minstens 4 brieven van Paulus aan de gemeente te Corinthen bestaan. Onze kanonieke brieven moeten dus berusten op een *Sammelcodex*. Wie antieke hss. van dien aard kent, weet, dat er dus tusschen de volgende hypothesen alleen op *interne* gronden beslist kan worden.

	*1 Cor.	*2 Cor.	
a.	—	I Cor.	
b.	... II C. 6 ¹³ —7 ¹ ...	"	
b'.	—	"	
c.	... II C. 6 ¹³ —7 ¹ ...	"	
d.	Frm. v. I C. + „	Rest van I Cor.	
e.	„ + f.m. v. II C. + „	"	

	*3 Cor.	*4 Cor.	z.
(a)	—	II Cor.	—
(b)	—	II C. 1—6 ¹³ , 7 ¹ —13	—
(b')	—	"	II C. 6 ¹³ —7 ¹
(c)	... II C. 10—13 ...	II C. 1—6 ¹³ , 7 ¹ —9	—
(d)	Frm. v. I C. + „	Rest van II Cor.	—
(e)	„ + frm. v. II C. + „	"	—

Natuurlijk kan men verder b. v. voor 1.2 Cor. type *d* en voor 3.4 Cor. type *e* volgen of omgekeerd, terwijl bij *c d e* op dezelfde wijze als bij *b* een variant *c d e'* mogelijk is. Uit dit schema zijn verder ook tal van andere combinaties af te leiden, terwijl weggelaten is de uitlichting van II Cor. 8, II Cor. 9 of beide. Type *c* wordt vaak voor de juiste oplossing gehouden.

Hier blijkt echter terstond, dat wie II Cor. 6:13.—7:1 als fragment laat gelden, tevens hogere waarschijnlijkheid moet toekennen aan de oplossingen *c d e*. Immers, bevatte de *Sammelcodex* één fragment, dan heeft er wel meer in *lacera conditio* verkeerd. Bachmanns positie, *b'*, is dus wel de zwakst mogelijke. Alleen uiterst dwingende exegetische gronden zouden haar kunnen dekken. Dit klemt te meer, omdat B. niet, met Baljon b. v., dit fragment als een interpolatie uit ± 170 beschouwt, maar het aan Paulus schijnt toe te kennen. Wie zoo staat, behoort, m. i., bij de exegese de compositie-theorieën grondiger te bespreken. Wanneer B. b.v. (VIII p. 338 sq.) den aanhef van II C. 10—13, αὐτός δὲ ἐγὼ Παῦλος als kenmerk van den „Ich-brief" (10—13) promoveert tot een „antithetischen schakel", waardoor deze capita „in ein ganz bestimmtes Verhältniss treten" tot de voorafgaande, kan dit wel juist zijn — alleen volgt hieruit volstrekt niet, dat juist caput 1—9 van onzen IIen Cor. brief voorafging! Eerst wanneer bewezen is, dat II Cor. 10—13 niet = *fragm. van 3 Cor.* (vgl. b.v. Sanday in de *Encycl. Bibl.* vol. I, col. 906), verkrijgt dit argument kracht. Toch moet ook dan nog voldoende aansluiting tusschen cc. 9 en 10 worden aangetoond.

Aan deze eenvoudige eischen voldoet, m. i., B.'s exegese niet. — Joh. Weiss († 1914), wiens positie tot het type *d e* behoort, meende — om een verwante quaestie aan te roeren —, dat I Cor. 10:1—23 als concessie aan Joodsche scrupules moest beschouwd worden (*Comm. op I Cor.*, 1910, p. XLI en *Urchristentum*, 1914, p. 247). Wie I Cor. een en ondeelbaar acht, moet, z. i., aannemen, dat Paulus „von Kapitell zu Kapitell in seinem Urteil geschwankt habe, denn in Kap. 8 und 10, 24—11, 1 lautet sein Urteil wesentlich anders" dan in 10:1—23.

Of men nu meent, dat dit verschil tusschen het „rigoureuze" μή γίνεσθε εἰδωλόατραι... μηδὲ πορνεύωμεν... μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν κύριον... φεύγετε ἀπὸ τῆς εἰδωλοατρείας... οὐ θέλω ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων (10:7. 8. 9. 14. 20. 21) en daartegenover: 10:23, πάντα ἔεστιν ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, of 8:8, βρῶμα δὲ ἡμᾶς οὐ παραστήσει τῷ θεῷ met de practische toepassingen 8:9, βλέπετε δὲ μήπως ἡ ἔξουσία ὑμῶν αὐτῇ πρόσκομμα γένηται τοῖς ἀσθέουσιν ἐν 10:32, ἀπρόσκοποι καὶ Ἰουδαίοις γίνεσθε καὶ Ἑλλῆσιν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ exegetisch glad te strijken is of niet, het is kenmerkend voor B.'s commentaar, dat hij dit alles zoo geruischloos weet te vereffenen en dat hij dan aan 't slot (p. 346) zegt: „De uiteenzetting, welke met deze woorden afloopt, staat... „jn bemerkenswerthem Verhältniss" tot die over de eigen discipline der gemeente op zedelijk gebied in cc. 5. 6 „sowohl hinsichtlich der Art der Anlage... wie hinsichtlich des Geistes der die Beweisführung beherrscht". Ik geloof, dat het debat zoo niet gesloten kan worden. Al heeft wat men in 't buitenland de „holändische Schule" noemt, zooals Bachmann terecht opmerkt (p. 27), „mit staunenswertem Sicherheitsgefühl an diesem Zerlegungsgeschäfte" gewerkt, toch blijft het een feit, dat de ongeschondenheid van I Cor. tot op heden toe niet meer dan een hypothese is. Eenige kleinigheden van philologischen aard mogen hier volgen. 't Slot van I Cor. 6:10 is het einde van een zwarte zondenlijst: ἀρσενοκοίται, κλέπται, πλεονέκται, μέθυσοι, λοῖδοροι, ἀπαγαγεῖς vormen daar een processie dergenen, die βασιλείαν θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν. Dan volgt v. 11: καὶ ταῦτα τινες ἦτε. Bachmann (p. 236) vertaalt „Und derlei wart ihr, der eine um der andere". Nadruk valt er z. i., op (237), dat „Glieder der Gemeinde wirklich solche Vergangenheit haben". Field, *Notes on the Translation of the New Testament (Ottum Norwicence III³)*, Cambridge, 1899, p. 172 citeert hier, m. i. terecht, Chrysostomus, *Hom. IV in Ephes.* (Tom. XI, p. 25E): οὐκ εἶπεν ἀπλῶς, ἦτε, ἀλλὰ τινες ἦτε· τουτέστιν, οὕτω ἦτε. — Bij 6:20, ἡγοράσαθε γὰρ τιμῆς ἐν 7:24, τιμῆς ἡγοράσαθε wordt, naar het schijnt, de zoenbloedtheorie geruggesteund met de vertaling (p. 251) „Erkauft wurdet ihr ja um (teuren) Preis". In een noot (p. 251) leest men: „τιμῆς eigenlijk tegenover gratis, dus ten koste van uitgaven, dikwijls in de Papyri, b. v. Tebt. P. 5, 185. Maar in het verband „spielt das von selbst hinüber in die bestimmtere Bedeutung „um teuren Preis", precies zoo als in I Macc. 9:65 ἀριθμῶ = met een groot getal, vgl. I Petr. 1:19." Op die laatste plaats heet het echter: ἐλυτρωθήτε, niet door zilver of goud, ἀλλὰ τιμῷ αἵματι ὡς ἀμνοῦ

ἀνώμου καὶ ἀσπίλου χριστοῦ. Bachmann had hier toch behooren te verwijzen naar Deissmanns *Licht vom Osten*¹ 1908, p. 235⁴, waar op grond van papyri en inscripties terecht geconcludeerd wordt: „Luthers *tauer erfauft* ist wohl nicht richtig. Paulus betont nicht die Grösze des Kaufpreises sondern die Tatsächlichkeit der Loskaufung“. Bij 7:24 δοῦλος χριστοῦ in verband met v. 22 ἀπελευθερὸς κυρίου verwijst hij *wel* naar p. 276 van dit werk en spreekt van „(Schein-)verkoop an eine Gottheit (p. 282, n 1). Ook daar trekt B. echter geen conclusies. Deissmanns aardige opmerking, dat μένειν παρὰ τῷ κυρίῳ vaak plicht van den vrijgelatene was, had zeker ook onderstreeping verdiend. — Ernstiger bezwaar heb ik tegen de wijze, waarop het παραδοῦναι τῷ Σατανᾷ behandeld is op pp. 211—216. B's positie tegenover de analogieën der antieke *devotio* (Ramsay, Dobschütz, Deissmann) komt mij zeer zwak voor. Dat een terminus technicus voor het beladen met den vloek hier ontbreekt en er meer van juridische nuances dan van een „Fluchwunsch“ moest gesproken worden, is juist. De Joodsche en antieke parallellen (vgl. J. Weiss, *Comm. I Cor.* pp. 132/3) geven echter veel meer te denken dan men hier aangeduid krijgt. Wel valt terecht 't volle licht op Paulus' mentaliteit: „Hier spricht . . ein Geist der sich bevollmächtigt weiss richtende Kräfte höherer Art zu handhaben“, maar B. tracht nu juist dit, zeer bijzondere, verschijnsel te isoleeren! „Wächst der Gedanke so aus gemeinchristlichen Grundlagen heraus, so ist es nicht nötig sie durch entfernte Analogien, die es nur dem Schein und nicht der Wirklichkeit nach sind, zu erklären“. Dat is even bedenkelijk als het aannemelijk schijnt. Natuurlijk verstaat een Duitsch Protestant beter wat er vóór twintig eeuwen in een *Christen* omging dan in een dienaar van Serapis, Isis of Attis, maar de „genuin christliche Grundlagen“ bepaalt men maar zoo niet van uit zijn particulier Westersch Christendom! Over die „Grundlagen“ zie ik althans de dwaallichtjes *materie* en *forma* spelen. Het befaamde „Wesen des Christentums“ is dan eene onveranderlijke *materie*, die de apostelen aan de reformatoren en tenslotte aan de dogmatische geesten van heden overhandigd zouden hebben. De *forma* zou als iets bijkomstigs in iedere periode verschillen. Daar is veel waars in, alleen wat B. tot de „Grundlagen“ rekent, is b. v. volgens Harnack slechts „Hülle“, enz., enz. Die scheiding is kunstmatig, al is zij noodzakelijk. Vorm en materie zijn in 't leven steeds één. De vraag naar het „wesentlike“ van 't Christendom heeft tenslotte veel van een dispuut over 't probleem of 't „wezen“ van een eik te vinden is in de bast, in het hout of in den sapstroom. — In I Cor. 15 exegetizeert B. het bekende beeld van 't „tarwegraan, dat in de aarde valt en sterft“ weder eens als symbool voor den dood. Σπείρεται „bezieht sich auf die Überlieferung in den Tod und damit natürlich auch auf das Begräbnis“. Er bestaat echter alle reden om dit te betwijfelen. R. H. Charles, *Eschatology, Hebrew, Jewish and Christian*, 1899², 1913, p. 450 merkt evenwel ten opzichte van I Cor. 15: 42—44 terecht op: „The sowing here cannot mean the mere burying of the body in the grave: such a meaning of σπείρειν is wholly unattested — it is rather the placing of the vital principle . . in its material environment . . .“ Daarbij voegde hij als noot: „Such is to a large extent the view advocated by Reuss [reeds voor hem door

Van Hengel] . . . But it has not been observed that the same figure of speech is used in 4 Ezra V, 43, *qui seminati sunt super eam* (i. e., *terram*) . . . Calvin was practically of the same view: „Praesentis vitae tempus metaphorice sationi comparat, resurrectionem vero messi.“ Beslissend lijkt mij, dat in de reeks σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ . . ἐν ἀτιμίᾳ- ἐν δόξῃ . . ἐν ἀσθενείᾳ- ἐν δυνάμει, waar φθορὰ en ἀτιμία dan slaan zouden op een *dood* lichaam, als *climax* zou volgen ἐν ἀσθενείᾳ! Zou dat dan soms van de treurende verwanten gezegd moeten zijn? Van Hengel had wel de logica aan zijn zijde, toen hij dit σπείρειν eenvoudig interpreteerde van de *generatio*. Er volgt dan ook: εἰ ἔστιν σῶμα ψυχικόν, ἔστιν καὶ πνευματικόν en niet εἰ <φθείρεται> σ. φ., <ἐγείρεται> σ. πνευματικόν. Van Hengels exegese is hier even vanzelfsprekend als b. v. bij Stobaeus, *Flor.* I 135: Ὡσπερ, εἰ ἐν νηὶ ἐσπάρης ἡ ἐτέχης, οὐκ ἂν ἐσπευδες αὐτῆς κυβερνήτης ὑπάρχειν. Wat den inhoud betreft, behoorde, m. i., gedacht te zijn aan Philo *Leg. Alleg.* I, 12: Διττὰ ἀνθρώπων γένη ὁ μὲν γάρ ἐστιν οὐράνιος ἄνθρωπος, ὁ δὲ γήϊνος. Ὁ μὲν οὐράνιος ἄτε κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγονώς φθαρτῆς καὶ γεώδους οὐσίας ἀμέτοχος, ὁ δὲ γήϊνος ἐκ σποράδος ὕλης, ἦν χούδν κέκληκεν, ἐπάγη· διὸ τὸν μὲν οὐράνιον φησὶν οὐ πεπλάσθαι . . τὸν δὲ γήϊνον πλάσμα, ἀλλ' οὐ γέννημα, εἶναι τοῦ τεχνίτου, vgl. Bréhier, *Idées philosophiques et religieuses de Philon*, 1908, p. 121 sq. Op deze analogieën vestigt B. de aandacht niet. Ook de *Geschichte der Lehre von den Keimkräften* van H. Meyer, Bonn, 1914 verdiende in dit verband bij een volgende druk vermelding.

Op p. 54 noot moet het citaat uit Dion. Halic. III, 10 tot rechtte verstand aldus aangevuld, worden: ἄτε νεόκτιστος οὐσα . . καταρτισθῆ καὶ παύσεται ταρρατομένη καὶ στασιάζουσα. Dat het voor καταρτίζω „in der spezielsten Bedeutung“, nl. *verzoenen* b. v. van leden van een huisgezin, niets bewijst, blijkt dan uit het voorafgaande νεόκτιστος, vgl. Field, *op. cit.* ad loc. Over 't algemeen konden uit Field en uit Hatch, *Essays in Biblical Greek*, Oxford, 1889 deze commentaren nog menigmaal worden verbeterd en aangevuld. Aan Hatch, p. 100 ontleen ik nog de opmerking, dat 't citaat I Cor. 2:16 = Jez. 40:13 τίς ἐγνω ΝΟῦΝ κυρίου de eenige plaats is, waar de LXX ΠΥ vertaalt met νοῦς, wat lijkt op een bewijs, dat Paulus gewoon was een codex der LXX te lezen. Zoo zal althans B. het zeker opvatten. Dat moest hem dan ook nopen tot een opschuiven van Paulus' gedachtenwereld van het Palestijnsche Jodendom af in de richting der διάσπορα, waarvan deze trouwens het stempel, m. i., onmiskenbaar draagt. Bij πάντα στέγει, van de liefde gezegd in I Cor. 13, herinnert Field aan een spreekwoord Ἀρεοπαγίτου στεγανώτερος: geslotener dan een lid van de Eerste Kamer, en geeft nog meer, waaruit volgt, dat „sie hält alles aus“ niet de juiste vertaling is. „To keep close, over iets weten te zwijgen“ is er blijkbaar dichter bij. Zoo schijnt mij ook minder juist op p. 429, dat ἐκτρωμα (I Cor. 15:8) „den lebensunfähigen Embryo“ beduiden zou. Terecht merkte reeds Field op, dat dit woord past op de „various stages of its development“. Zoo is er meer, waarbij — gelijk steeds — een lezer zijn commentaar aanvult of verbetert. Over 't algemeen reikt deze — hoe verdienstelijk ook — toch in philologisch oogpunt en vooral in de texteritiek niet geheel tot het peil, dat Zahn weet te handhaven.

Wat den Tweeden brief betreft, mis ik een opmerking uit 't grensgebied van litteraire en textcritiek, die juist Zahn (*Geschichte des Kanon* I 650, II 515) gemaakt had, nl., dat bij Marcion wellicht de geheele pericoop 7:2—11:2 afwezig was. Hij zou gelezen hebben: ... ἀγαπητοί, καθαρῶσμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἐπιτελοῦντες ἀγισσύνην ἐν φόβῳ θεοῦ. Ζηλω γὰρ ὑμᾶς θεοῦ Ζήλω, ἡμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἐνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἀγνήν παραστήσαι τῷ χριστῷ. Men kan dit verschillend interpreteeren, maar een auteur, die 6:14—7:1 voor een fragment houdt, moest althans aan dergelijke gegevens enkele woorden wijden. — De scherpe breuk in II Cor. 2:14, waar b.v. zoowel Halmel ('94) als Weiss (*Th. Lz.* '94, nr. 20, *Comm.* 1910, *Urchr.*, 1914 p. 265) een scheur zien, gaf aan Michelsen ('73) en Van de Sande Bakhuyzen aanleiding om vv. 12—13 naar c. 1 te verplaatsen. Bachmann zegt (p. 126), dat „diese Wendung zu einer Doxologie nicht selten den Eindruck auffälliger Unvermitteltheit hervorgebracht“ heeft en zelfs, dat deze indruk „erst recht unentrinnbar“ schijnt te worden bij zijne exegese, die 2:5—11 als uitweiding neemt, 2:12 op 2:4 en 't voorafgaande terug laat slaan om van deze een pas weder opgenomen draad „schon jetzt wieder und so gründlich wie es hier bis 7:5 hin zu geschehen scheint“ af te breken. Daar behoeft, m. i., alleen aan toegevoegd te worden, dat zijne exegese, die dit gladstrijkt, een te zware taak op zich nam! In '94 nam Weiss reeds 2:14—7:3 als een stuk van 3 *Cor.*, in '14 rekende hij II Cor. 2:14—6:13 met 7:2—4 samen. Ook Halmel nam 2:14—7:4 als één fragment.

II Cor. 7:8 wordt vertaald: wie ihr überreich seid in allem . . . so sollet ihr auch in diesem Liebesdienst überreich sein = ἵνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι περισσεύητε. Ik laat de betwistbare vertaling van χάρις rusten, maar zou hier althans een noot wenschen om te wijzen op dit nieuwe gebruik van ἵνα, vgl. Moulton *Prolegomena*, 1906, p. 178 sq., Radermacher, p. 138, Blass-Debrunner, §§ 387³, 389. 't Oudste voorbeeld in de Κοινή was (in 1906) te vinden bij Cicero *Att.* VI, 5:2. De grammaticus Didymus, een tijdgenoot van Cicero, bevestigt dit in een scholion op *Oedip. Col.* 156: κατὰ τὴν ἡμετέραν συνήθειαν εἰώθαμεν λέγειν οὕτως ἵνα παραγένη πρὸς ἐμέ, βούλομαι σοί <τι> σημαίνειν. Hier zijn de oude en de hedendaagsche Κοινή het eens, vgl. Ngr. vá! — Bij II, 1:17 va ἢ παρ' ἐμοὶ τὸ val κ. τ. λ., vgl. Moulton, p. 210: „is better treated as final. Paul is disclaiming the mundane virtue of unsettled convictions which aims at saying yes and no in one breath“. — Bij de participia in II Cor. 8:24, 9:11. 13 en 7:5, vgl. Moulton, pp. 180—182. — In 10:9 had ὡς ἄν (Ngr. ἄν) wel een noot mogen hebben, vgl. Moulton, p. 167, zoo ook bij ὄφελον in II Cor. 11:1 (Openb. 3:15): „These are the sole N. T. examples of this kind of unreal indicative“, Moulton, p. 200. — Bij μηδὲν ὑπερηκέναι na een *verbum cogitandi*, cf. Moulton pp. 239, 171, eene verwijzing naar de Gildersleeve Studies. — Νυχθήμερον ἐν βουθῷ πεποιήκα, II, 11:25, is volgens p. 384 n. 1: „populärer Gebrauch des Perfekts statt des Aorists, vgl. Moulton, *Expos.* Ser. VI, 3, p. 280 sq.“ Daarmede is de lezer niet veel wijzer. Anno 1918 had men tenminste wel naar de *Prolegomena* p. 144 kunnen verwijzen. Wat daar staat verdient aandacht: „But it does not follow, that we have here

a mere equivalent for ἐποίησα. That would only place the experience on a level with the others: this (πεποιήκα) recalls it as a memory specially vivid now. There is in fact a Perfect of broken as well as of unbroken continuity: in the graph „... → ...“, which leads from a past moment to the moment of speech, the Perfect will tolerate the company of adjuncts that fasten attention on the initial point (as in Rom. 16:7) or on some indeterminate point in its course (as here), or on several points in its course“. Moulton geeft dan voorbeelden uit de classieken en de Papyri en vervolgt: „to this category belong Perfects with πώποτε as Jn. 1:18, 5:37, 8:33, and such cases as II Cor. 12:17 ὧν ἀπέσταλκα, „of those whom (from time to time) I have sent“. Ook hier (p. 408) geeft B. weder niets. — Bij II, 9:4 — in zake de collecte, waarvan Paulus gezegd had, vs. 2, ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι ὅτι Ἀγαθα παρεσκεύασται ἀπὸ πέρουσι — vertaalt Bachmann, p. 327, „auf dass nicht etwa . . . zu Schanden werden wir, um nicht zu sagen ihr, mit dieser Zuversicht“ = μήπως . . . κατασχυνθῶμεν ἡμεῖς, ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμεῖς, ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ. Dat B. nu de lezing ὁ. τ. + τῆς καυχήσεως verwerpt, berust op gezonde textcritiek, maar, dat hij alleen 11:17, waar ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως in orde is, over 't curieuze ὑπόστασις wat zegt, is onvoorzichtig. Wij lezen daar, p. 379, „ὑπόστασις entweder = Zuversicht, vgl. 9:4, oder, da die Bedeutung: Stoff der Behandlung, Gegenstand zu unsicher ist, = Vorsatz, vgl. Diod. 16, 32. Da der ganze Ton offenbar auf καυχήσεως fallen soll . . . wird es richtiger sein, ὑπόστασις im Sinne der zweiten Bedeutung zu nehmen“. Beter ware hier verwezen naar Hatch' minutieuze *Essays in Biblical Greek* — reeds van 1889 —, waar de pp. 88 en 89 aan dit woord gewijd zijn. „The word is used by the LXX only 18 times . . . but it represents 15 different Hebrew words . . . There is a small group of passages which furnish a well-established meaning and which throw a clear light upon some instances of the use of the word in the N. T.“ Dit zijn Ruth 1:12, ἡρῆ, *hoop*, Ps. 38 (39):8, ἡρῆ, *verwachting* (Aquila: καρδοκία, Symmachus: ἀναμονή). Ezech. 19:5, ἡρῆ (Symm.: προσδοκία, Theodotion: ἐλπίς), „This meaning „ground of hope“ probably follows from the classical use of ὑπόστασις for the „ground“ or „foundation“ of anything and it passes . . . into the meaning of „hope“ itself“.

Voor het N. T. past Hatch dat dan toe op II Cor. 9:4, 11:17, Hebr. 3:14 en 11:1, m. i. volkomen terecht. De lezer ware met een verwijzing hier meer gebaat geweest dan met de zeer dubieuze overwegingen van p. 379. — Over het geheel ontbreekt in deze beide deelen te veel van die philologische grondigheid, welke voor den exegeet *conditio sine qua non* is. Zij vormen ongetwijfeld een respectabele praestatie, maar gelijk uit de enkele opmerkingen over litteraire critiek, grammaticale en lexicographische vragen reeds blijkt, geheel op peil zijn zij niet. Men zou dit ook kunnen adstrueeren voor de textcritiek en vooral voor de vragen van het contemporaine milieu. Paulus den Christen te scheiden van den antieken mensch, althans zooveel mogelijk hem van dat tweede te izoleeren, is een pogen, waarmede de wetenschap niet verder komt en dat weldra niet meer *huius saeculi* zal zijn. Een derde, respectievelijk vierde

druk moge hier een gewenschte verbetering brengen. Een schrijver, die zooveel besef toont van heldere dispositie en zoozeer de gave van uiteenzetting heeft, kan 't niet moeilijk vallen in de richting van meer feiten en minder redeneeringen, desnoods met toenadering tot de glossatotische methode, ook deze deelen tot een standaard-peil te verheffen.

Groningen.

J. de Zwaan.

H. Høffding, *Spinoza's Ethica*. (Det kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter Y. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 3). København, Høst & Son.

Zooewel het onderwerp als de naam van den schrijver doen ons al terstond dit boek met de grootste belangstelling ter hand nemen en bij nadere kennismaking zal zeker niemand die de wijsbegeerte liefheeft zich over den tijd hieraan besteed beklagen. Met groote kennis van zaken en edele onpartijdigheid heeft de schrijver zijn taak opgevat. In de Inleiding verkondigt hij wel is waar dat de tijd der afgeronde stelsels nu voorbij is, maar dit verhindert hem geenszins de vóór-Kantische stelsels, met waardeering te beschouwen en onder die stelsels aan dat van Spinoza den eersten rang toe te kennen.

De hier verkondigde profetie wekt in onzen tijd bovendien rechtmatigen twijfel, daar van alle zijden het realisme begint veld te winnen en mocht Kants stelsel daartegen bestand blijken, dan toch in diens kritiek zelf het onveranderlijke stelsel reeds gevonden zou blijken te zijn.

Spinoza zelf meende zulk een afgerond stelsel te hebben uitgedacht, niet in dien zin dat het volledig was of dat alle vragen door hem waren opgelost, (hij kende b. v. slechts twee Attributen en wist niet te zeggen hoe alles met elkaar samenhang, zie 32sten Brief) maar wel in dit opzicht dat hij meende een volledige schets van een wereldbeschouwing te hebben gegeven waarin de wetenschap van zijn tijd een voegzame plaats kon vinden. Hij geloofde dat de wereld een aaneengesloten geheel (continu) was, al wist hij den samenhang der bizondere deelen ook niet altijd aan te wijzen, en in zijn brief aan den jongen Burgh zegt hij: niet maar te vermoeden de beste Philosophie te hebben gevonden, maar te weten dat hij de *echte* kende, even zeker als hij wist dat de drie hoeken van een driehoek gelijk waren aan twee rechte.

In een wereld van n afmetingen of in een wereld zonder ruimte, hoorde hij niet te huis, maar het wijsgeerig stelsel dat daarvoor bruikbaar is, moet ook thans nog worden gevonden. —

Kunnen we dus omtrent de toekomst van Spinoza's stelsel nog niets voorspellen, hij velen rijst in den laatsten tijd de belangrijke vraag naar zijn wording. Sinds Hegel en Darwin moet alles ook het hoogste in zijn *wording* verklaard worden. En inderdaad is dat ook met alles wat eindig is, het geval. Eth. I St: 28. Maar wat geniaal d. i. oorspronkelijk is, blijft moeilijk historisch te verklaren. Dat blijkt ook uit de verklaring van Spinoza's stelsel.

Von Dunin Borskowsky heeft in dit opzicht een meesterstuk verricht, Prof. Høffding beproeft dit met gelijke kennis van zaken, maar uit een ander gezichtspunt. Hij vindt in Spinoza drie beginselen. De Joodsche theologie waarin hij is opgevoed, de wereldbeschouwing zijner

dagen, en de toenmalige scholastiek. Spinoza trachtte deze drie gedachten tot een te brengen, maar 't is hem volgens den schrijver niet gelukt. Ze komen telkens weder met elkander in strijd. De begrippen God, de Natuur en de Substantie zijn begrippen die, elkander verwant, vaak verward worden, maar dat zij ook in de Ethica met elkaar in strijd zouden blijven, schijnt mij toch wat te veel beweerd. Men bedenke vooral, dat noch het korte tractaat, dat Spinoza *niet* gemeen wilde gemaakt hebben, noch ook de Verbetering des Verstands¹⁾ die onafgewerkt gebleven is, mogen beschouwd worden als bestanddeelen zijner wijsbegeerte of als hulpmiddelen om zijn stelsel aan dat van zijn min of meer bekrompen voorgangers te binden, daar hij hen allen heeft overwonnen, en zelf den band met hen verbroken heeft, toen hij hun te boven gekomen was.

Met de oude Hebreëen, waarvan hij zoo dikwerf met vereering gewaagt, heeft hij de studie van het Hoogste Wezen begonnen. Maar toen hem gebleken was dat in hunne Schriften geenerlei wezenlijke eigenschappen van God te vinden waren, heeft hij openlijk aan de Rabbijnen en later in meer bedekte termen aan de Christenen (Blijenberg, Jellis en Oldenburg) te kennen gegeven dat hun God de ware niet kon zijn.

Toen heeft hij als zoovele Joodsche en Arabische wijsgeeren²⁾ God in de Natuur gezocht en is zodoende tot zijn Monisme gekomen, waarvan hij de uitdrukking vond in 't begrip der Substantie.

Dat dit de gedachtengang is geweest die hij gevolgd heeft, is na de onderzoekingen van Kuno Fischer, v. Dunin Borskowski en Høffding vrij wel aan te nemen maar sluit niet in, dat daardoor de harmonie van 't geheel zou zijn verbroken.

Na deze Inleiding gaat Prof. Høffding over tot de behandeling van het eerste Boek.

De Definities en Axiomata worden zeer vernuftig ontleed en daarin de grondslag van het geheele stelsel opgespoord en uiteengelegd. Deze is volgens den schrijver het begrip der oorzakelijkheid of liever der wettelijkheid, die zoowel in 't denken als in de natuur zou heerschen. Inderdaad is „noodwendigheid” de vox media tusschen causa en ratio. Toch is het verband tusschen oorzaak en gevolg en dat tusschen stelling en gevolgtrekking min of meer verschillend van aard. — Prof. Høffding noemt dit de elementaire en de ideeële oorzakelijkheid. De eerste zou bestaan tusschen de Modi onderling en tijd vooronderstellen, de andere tusschen de Attributen en de Substantie. Daartusschen moet ook inderdaad onderscheid gemaakt worden. Indien men echter met Spinoza het begrip der Aleenheid en der Immanentie ten grondslag legt, ligt het wezen en 't bestaan der dingen in elkander opgesloten en is daarmede 't groote struikelblok tusschen de theologie en Descartes opgeheven. Met het wonder van de schepping uit niets, vervallen ook de twee andere wonderen van de vóór-Spinozistische wijsbegeerte. In de

¹⁾ De „Verbetering des Verstands” is een verkeerde vertaling van Glasemaker die tot in onzen tijd wordt nagevolgd. Spinoza heeft bedoeld, de zuivering van ons denken (zie den 37sten Brief). Hij wilde enkel alle verdichte, verkeerde en onduidelijke begrippen daaruit verwijderen.

²⁾ Men leze vooral over Ibn Jokdan, v. Dunin Borskowski blz. 237 en Meinsma blz. 440.

natuurverschijnselen ligt de waarheid voor ons nog verborgen maar hun onderling verband is even ontwijfelbaar als de wiskundige gevolgtrekking. Een gedachte die innerlijk waar is, moet ten slotte ook overeenstemmen met zijn voorwerp. Dit beginsel door Parmenides reeds verkondigd, wordt ook thans nog gehuldigd. Elk natuurkundige die moeite noch kosten ontziet om zijn stellingen door proeven te bewijzen gaat onbewust van deze onderstelling uit.

Afzonderlijk worden vervolgens St. 1—14 van het eerste Boek behandeld. Spinoza's Substantiebegrip tegenover de Scholastiek en Kant's Ding an sich wordt helder en duidelijk toegelicht. Over de Attributen zegt Høffding zeer terecht dat deze elkander niet kunnen weerspreken, zoodat wat logisch samenhangt ook in andere attributen bijeenhoort aangezien in den Intellectus Infinitus geen tegenstrijdigheid denkbaar is.

Het begrip volmaaktheid wordt vereenzelvigd met het Aleene. Het geloof daaraan is de grondslag van Spinoza's waardeering aller dingen en de daaruit voortvloeiende gemoedsrust. Afgewezen wordt echter de meening alsof de behoefte daaraan de basis van het geheele stelsel zou zijn.

Velen maken dit op uit den Aanhef der Emendatie die dan wordt begrepen als een Autobiographie. Blijkbaar heeft Spinoza hier niet alleen aan zich zelf maar alleen aan den mensch als zoodanig gedacht, die door alle dichters en denkers als een van nature hebzuchtig, eerzuchtig en genotzuchtig wezen wordt afgeschilderd (Dante).

Stelling 15—28 is de tweede afdeling, die Prof. Høffding maakt in 't eerste deel: Gods verhouding tot de wereld.

De Attributen drukken niet 't geheele wezen van God uit. Zij zijn de vorm waaruit wij de stoffelijke en de gedachtenwereld kunnen verklaren. De uitgestrektheid is echter niet te verwarren met de materie evenmin als de Intellectus Infinitus met 's menschen Verstand of Wil.

De schrijver wijst er zeer terecht op dat Spinoza hier tot dezelfde conclusie komt als Kant, die evenzeer als Sp. ontkent dat men eenige psychologische uitdrukking op de Godheid mag toepassen.

Wat de verhouding van God tot de wereld betreft, deze wil Høffding tweevoudig opgevat hebben. Alles heeft zijn plaats in de aaneenschakeling der dingen, maar tevens heeft alles zijn plaats in 't Heelal.

Elk levend wezen vindt de oorzaak van zijn ontstaan in zijn ouders, maar tevens in de soort waartoe hij behoort.

De moeilijkheid blijft bestaan om ieder enkeling direct uit de soort af te leiden.

Spinoza heeft dat bezwaar gevoeld en daarom de modi infiniti tusschen de Attributen en de Modi ingeschoven. Dit bezwaar is moeielijk op te lossen, het staat gelijk met de poging der vroegere Natuurkunde om als oorzaak van de beweging een of andere „kracht" te verdichten, met dit onderscheid evenwel dat Spinoza, uitgaande van de Attributen de Modi Infiniti als overgang heeft gedacht tot de eindige bestaanswijzen (St. 28. Opm.), terwijl de Natuurphilosophie in dit opzicht inductief te werk gaat en zodoende 't onmogelijke beproeft — Zie Eth. II. St. 10. Gevolg en Opm.

Het Aanhangsel van 't Eerste boek wordt door Prof. Høffding gekenschetst als een beschrijving van de

verhouding van Spinoza tot de theologie. Zijn ontkennen van een doel in 't Heelal, de basis van 't teleologisch bewijs, en ook de onpersoonlijkheid Gods die daaruit ten stelligste spreken, verhinderen ons elk waardeeringsbegrip op God toe te passen. Høffding betwijfelt echter of 't woord pantheïsme terecht op dit stelsel van toepassing zou kunnen zijn.

In deze hoogst belangrijke slotopmerkingen spreekt de schrijver ook over Sp. religieus-philosophisch standpunt.

Dit is tot heden toe vaak misverstaan. Wat men tot nu toe onder *godsdiens*t verstonde, paste in geene wijsbegeerte en allermint in die van Spinoza. Sedert men 't woord godsdiens echter door religie verving is dit begrip zoodanig verduisterd, dat er geen helderen en duidelijken zin meer aan te hechten valt.

Wat niet wegneemt dat Spinoza's wijsbegeerte een erkenning van het Hoogste Wezen insluit, die hooger staat dan in eenig ander stelsel.

In een der Aanteekeningen (34) van het Theol. Pol. Tractaat zegt Spinoza: Wie God kent kan hem niet dienen, maar wie God dient kent hem niet (Zie mijn Uitgaaf der Aanteekeningen bij van Looy). In die uitspraak is m. i. Spinoza's religieus-philosophisch standpunt te vinden.

Het Tweede Boek wordt als „zielkunde" omschreven.

Ook bij dezen schrijver zien wij als tot nu toe „Mens" door ziel vertaald, veel juister dan 't woord „Geest" wat in den laatsten tijd (ik meen sedert Kuno Fischer) wordt aanbevolen.

De Definities en Axiomata worden wederom nauwkeurig onderzocht. De denkarbeid zelf wordt hier niet omschreven, zegt Høffding, wèl in 't derde Deel.

Men staat telkens verbaasd over de treffende en diepzinnige opmerkingen die toonen hoe onze schrijver Sp. stelsel heeft doordacht maar hier wordt toch m. i. 't Opschrift van Dl. 2 en Dl. 3 over 't hoofd gezien. Sp. heeft het in Dl. II over den aard en den oorsprong (St. 11) der ziel en in 't derde Deel over den oorsprong en den aard onzer stemmingen. Wat denken was heeft hij te vergeefs gezocht en daarom de Emendatio onvoltooid gelaten. Onze stemmingen echter kunnen gereedelijk uit onze voorstellingen verklaard worden. Er zijn geen stemmingen zonder voorstellingen, wel omgekeerd. De mathesis, het ideaal der kennis voor Spinoza, kent geen stemmingen. Prof. Høffding vergeet nooit wat zooveel vergeten, nml. zich te stellen op 't standpunt van de 17de eeuw waarin Spinoza leefde en zich bewoog. Hij zoekt de reden waarom, (de grond waarop) Spinoza de Attributen zoo scherp van elkander scheidde in diens natuurwetenschappelijke overtuiging en zijn leer van het kenvermogen, waarmede zijn afwijzing van alle doelstelling in 't Godsbestuur volkomen in overeenstemming was.

Terstond laat hij hierop echter volgen dat aan Spinoza deze vraagstukken wel niet zoo duidelijk zullen hebben voor den geest gestaan aangezien de 17de eeuw nog niet zoo gewoon was, zielkunde en kennisleer uit elkander te halen, als thans gebruikelijk is. En dit is juist zooals het volgende ons onmiddellijk doet inzien. De overeenstemming tusschen de dingen en de gedachte in St. 7 van het tweede deel, wordt op blz. (57) (Høffding) helder

uiteengezet. Zij geldt voor alle Attributen en steunt op het vierde axioma van het eerste Boek. —

Oorzaak en werking zijn even noodzakelijk als reden en gevolg.

Het is bijzonder belangrijk deze verklaring van het beruchte parallelisme bij Høffding na te gaan. —

Wat in St. 7 wordt gezegd met betrekking tot *het* denken en *de* uitgestrektheid, wordt nu in St. 11—13 en volgende toegepast op de ziel en het lichaam van den mensch, en hierdoor de overgang van de *Metaphysica* tot de *Ethica* mogelijk gemaakt. Prof. Høffding kenschetst deze overgang als die van kennis-theorie tot psychofysiek omdat hij Spinoza's, dogmatische vooronderstellingen niet in rekening brengt. Zie (59) (Høffding).

Het onderscheid dat Spinoza ziet tusschen onze subjectieve opvatting en de werkelijkheid der natuurverschijnselen vergelijkt Høffding treffend met hetgeen wij de physische en de physiologische verklaring der kleurgewaarwordingen noemen. Volgens Høffding had Spinoza daartoe op grond zijner Substantieeler het volste recht.

St. 16—36. Psychologie der Voorstellingen. Over den verschillenden aard onzer voorstellingen worden ons hier door H. met verwijzing naar nieuwere inzichten telkens zeer duidelijke verklaringen gegeven. Ook de verklaring van de *idea mentis* werpt nieuw licht op dit eenigszins duistere punt. De moeilijkheden van het begrip van 't geheel en de beteekenis der *notiones communes* worden grondig behandeld. Deze Afdeling is voor Høffding's opvatting van Spinoza's stelsel van groot belang. Dat Spinoza's zuiver rationeele begrippen der kennisvorming geen genade kunnen vinden in Høffding's oogen behoeft geen betoog. Waar Spinoza intuïtie beschouwde als evidentie, wil Høffding niet verder gaan dan hypothese.

Derde Boek. Spinoza wordt algemeen ook nu nog geroemd om zijn boek der Aandoeningen, die hij eerst deductief uit de zucht tot volharding in het bestaan (de wet der traagheid), dan in 't Aanhangsel eenvoudig beschrijvend als een natuurwetenschap behandelt.

Hij meent dat de meeste gedachten stemmingen in ons te voorschijn roepen. Zijn die gedachten inadaequaat, alleen 't gevolg van lichamelijke indrukken (*ideae corporis*) dan noemt hij de stemmingen: lijdingen of passies en daartoe behooren de meeste Affecten. Zij maken den mensch tot een slaaf zijner begeerten. St. 1—58.

Deze Aandoeningen kunnen droef of blijde zijn en worden in 57 stellingen uiteengezet. Zij drijven den mensch tot handelen en worden bij ons „hartstochten” genoemd.

Er zijn echter ook nog Aandoeningen die alleen den aard der stemming van den mensch veranderen. Deze worden veroorzaakt door de verhevene denkbeelden van den mensch waardoor hij de zinnelijke driften zowel ten goede als ten kwade in toom houdt.

De laatste worden in St. 58 en 59 uiteengezet en *actiones* genoemd of doeningen. De uitwerking der lijdingen wordt in Hst IV, die der doeningen in het vijfde Boek omschreven.

Als men wil afzien van het onderscheid tusschen kennisleer en zielkunde 't welk Spinoza volgens Høffding niet gekend heeft, is hierin geen bezwaar. Spinoza

onderscheidt hier alleen *natuurdrift* en *geestdrift*, het onbewuste en het bewuste. Wat wij als wisselwerking tusschen lichaam en ziel beschouwen denkt Spinoza zich als eenzelvigheid tusschen de modi van verschillende Attributen, al erkent hij ook zooals Prof. H. terecht aantoonde dat de ervaring waarop hij zich in dit opzicht gaarne beroept, hier nog veel duisters te verklaren overlaat. Eth. III. 3. Opm.

Of wij meer weten? voegt Prof. Høffding, de psycholoog, hier zeer verrassend aan toe. Brunsvicq ziet een analogie van 't bedoelde verband in de analytische meetkunde.

De ontleding van Boek 3 is bijzonder leerzaam en belangwekkend. In Spinoza en Høffding ontmoeten elkander twee denkers die hoewel hemelsbreed verschillend van wereldbeschouwing, toch met dezelfde ijver hebben getracht den afgrond van 't menschelijk gemoed te peilen. Hier wordt Spinoza beoordeeld door zijn evenknie. Geen wonder dat waar zulke krachtige meeningen op elkander stooten, er nu en dan vonken spatten die den lezer ongekende diepten te aanschouwen geven.

Een hoofdbezwaar van H. tegen Spinoza is dat bij alle affecten, de *conatus* of 't streven naar zelfbehoud moest doorwerken, terwijl volgens zijn eigen verklaring de active aandoeningen geen droefheid kennen.

De levensdrang noopt tot standhouden. Waar nu de geestkracht optreedt bij den wijsgeer werkt dezelfde *vis inertiae* mede om de *vis intelligendi* te sterken. Daarom is bij den wijsgeer neerslachtigheid en *desiderium* uitgesloten.

Bevreemdend is mij hier en elders door H. te hooren spreken van het voluntarisme bij Spinoza. Voluntarisme is *anthropomorphisme* en dit geldt niet in de *Metaphysica*.

Vierde Boek. De *Sophist* had uitgemaakt dat de mensch de maat was aller dingen, de Christelijke wereld leerde dat de kosmos om den mensch geschapen was, de Evolutiveeler stelde alles in 't werk om te betoogen dat de dierenwereld uit de oorspronkelijke (lagere) wezens tot den mensch (het hoogste wezen) als einddoel oplom. Spinoza staat buiten al die beschouwingen door den mensch in de Natuur te plaats en als een *modus* gelijk andere en diens handelingen en begeerten eenvoudig te beschrijven als lijnen vlakken en lichamen.

Bij hem geen sprake van spot of verachting, verheerlijking of veroordeeling maar alleen van begrip.

Waar het nu echter op handelen aankomt als in 't Vierde Boek moet van dit mathematisch begrip worden afgeweken en een zekere waardebeplating ingevoerd.

Deze echt menschelijke waardeering begint met de waarde der dingen af te meten naar het nut en voordeel dat ze voor ons hebben. Dit zonderling begin schijnt oppervlakkig op de prediking van brutaal egoïsme uit te loopen, en daarom voelt Spinoza zich genoopt een oogenblik de geometrische lijn te verlaten om in St. 18 te doen zien dat dit niet de slotsom van zijn Ethiek zal zijn. Na te hebben aangetoond dat het tegendeel het geval is en *zijn* zelfzucht onherroepelijk leidt tot gerechtigheid en naastenliefde hervat hij dan weer den draad van het betoog. Met deze kleine afwijking heeft hij echter volstrekt niet erkend dat zijn geometrische methode ondoelmatig was.

Evenals in het tweede boek de gang der ideeën wordt

in het vierde de verschillende vorming der mensche-lijke deugd omschreven, beiden gegrond in de Substantie waartoe zij worden teruggebracht; 's menschen ziel tot den Intellectus Infinitus, s' menschen deugd of kracht tot den bestaansdrang die in elke modus zich openbaart ten gevolge van zijn samenhang met het Bestendige.

In de eigenlijke Ethiek blijft de verhouding tusschen Substantie en Modi geometrisch, evenals de methode, maar in onze mensche-lijke verhoudingen verkeeren wij in een wereld waarin geheel andere afmetingen en waardebe-palingen heerschen dan in die waarvan wij zijn uitgegaan. Het is vooral het begrip van volmaakte-heid dat ten opzichte van de modi een buitengewone beteekenis verkrijgt, die geheel afhankelijk wordt van 's menschen begrip (Zie Voorrede Dl. IV).

Met dit gegeven wordt verder voortgewerkt.

De goddelijke volmaaktheid kan nooit het ethisch ideaal worden zoolang 't gaat om onze verhouding tot de menschen als in 't vierde Boek wordt omschreven. Dit is een Christelijk ideaal, alleen bereikbaar omdat in Christus God-mensch geworden was.

Het vierde boek wordt door Prof. Høffding meester-lijk ontleed. Zijn bezwaar blijft dat Spinoza te eenzijdig de ratio op den voorgrond plaatst. De hoogste deugd is het handelen overeenkomstig onze natuur. Waar nu Spinoza ons als denkend wezen bestempelt, moet hij natuurlijk 't eenige heil zien in de verbreeding en ver-dieping van ons inzicht. Wie daarnevens even groote waarde toekent aan het stemmings- en fantasieleven moet Spinoza geheel pasklaar maken voor onzen tijd, zegt Prof. Høffding zeer terecht. Dit zal echter slecht gelukken.

De ontwikkelingsidee past niet in Spinoza's dogmatiek. Zijn doel was niet anders dan een beschrijving te geven van de exemplaren van het menschedom die hij had leeren kennen, beginnende met den sexueelen mensch die alles goed acht omdat het hem lust, en eindigende met den wijze die niet anders wil dan wat hem goed dunkt te zijn en met de rede overeenkomt.

„Zoo zijn er,” zou Alex. Verhuell gezegd hebben. Waar-om? Dat vraagt men niet aan de Natuur, die vol-emaakt is. Zie 't einde van het tweede Boek.

Vijfde Boek. Tegen de Indeeling van het vierde en het 5de Boek heeft Høffding bezwaar. In de laatste stellingen van 't vierde boek behandelt Spinoza den vrijen mensch en deze past dus niet in het Boek der Dienstbaarheid. (beter dan slavernij). De vrije man hier bedoeld is echter de mensch die tegenover de samen-leving staat. Daarboven staat de beatitudo die de intuïtie ons schenkt sine relatione ad corpus (individu-ikheid), buiten den invloed der passies.—Dit is geen over-gang maar een blijvende toestand en wel van den geest. Op het laatst van 't vierde boek blijkt de mensch hoezeer vrij van echte passie toch altijd nog onderhevig aan de wisseling van het lot, waaraan hij onderworpen blijft. In 't vijfde wordt de mensch gedacht die zich ook daar-boven weet te verheffen.

De Ethiek in den gewonen zin eindigt met 't vierde boek.

Het vijfde boek is de leer der gelukzaligheid.

Eerst worden de passieve aandoeningen overwonnen door de actieve daarna ontstaat de alleenheerschappij van 't zuivere denken die leidt tot de beatitudo.

Prof. Høffding noemt deze „mystiek” en toont uit-voerig aan dat er tusschen de vorige tijdperken en dit laatste geen overgang bestaat. Inderdaad zou het moeielijk zijn die aan te wijzen evenals alles wat door intuïtie tot stand komt. In dit opzicht is de intellectu-alis amor te vergelijken met het plotselinge der gods-dienstige ingeving of openbaring, maar waar Spinoza nooit vergeet het intellect op den voorgrond te plaatsen mag men zijn „unio cum tota Natura” toch geenszins tot de mystiek rekenen, die juist van allen denk-afkeerig is (credo quia absurdum). Bij hem wordt immers juist geloof gewekt door het meest heldere inzicht en niet door extase of geestverrukking. Dat Spinoza niet over onsterfelijkheid spreekt, zooals gewoon-lijk geschiedt met 't oog op 't blijvende van onzen levenstoestand, (existentia) maar alleen in den zin van onze afkomst uit iets wat eeuwig is, dus niet met 't oog op toekomst of verleden, wordt door Prof. Høffding duidelijk aangewezen.

Kenschetsing. In dit laatste hoofdstuk vat H. zijn oordeel over Sp. stelsel te zamen. Spinoza zegt hij, was overtuigd van de redelijkheid van het bestaan. Hij vond dat terug in het Godsbegrip, dat hem van kindsaf was bijgebracht en in de nieuwere natuurwetenschap, die alle verschijnselen onder wetten trachtte te brengen. Zoo versmolten de begrippen God en Substantie bij hem tot een.

Bovendien was voor hem het hoogste leven, denkleven.

Deze beginselen zijn inderdaad de beginselen van alle wetenschap. En die overtuiging leidde Spinoza tot zijn geloof in de mogelijkheid van kennis, tot zijn cosmo-logie; de overtuiging van de wettelijkheid van het gebeuren.

De nieuwere filosofie verplaatste het hoofdvraag-stuk van de wereld naar onze kennis; van de meta-physica naar de leer van het kenvermogen. Men zoekt thans naar de mogelijkheid van een wereldbegrip, Spinoza meende het oerverschijnsel dat geen ander meer van noode had om te bestaan en begrepen te worden te hebben gevonden in zijn monisme.

Hij geloofde in de werkelijkheid, en deze overtuiging steunde bij hem op de waarheid der geometrie, die voor hem het toonbeeld van alle ware kennis was.

Voor hem was niet zoozeer het bestaan (de) (exis-tentia) als wel het *Bestendige* (Essentia) het grondbe-grip, waarop alles berustte.

Het is het eeuwige in de dingen waaruit hij het tijde-lijke, het oneindige waaruit hij het eindige meende te kunnen verklaren.

Wie deze grondstelling niet erkent, kan het ware karakter der wereld niet leeren kennen.

Uit de wettelijkheid als zoodanig laat zich het bijzon-dere niet afleiden wel uit het bestendige, dat in de dingen zelve is op te merken en aan alles waarde geeft.

Dit bestendige is het beginsel van alle wetenschap, want van het wisselende is geen *wetenschap*, zei reeds de wijze der Oudheid. Wij begroeten Prof. Høffding's boek als een der belangrijkste die in de laatste halve eeuw waarin zooveel merkwaardigs over de Ethica is geschreven, zijn uitgekomen.

's-Gravenhage.

Dr. W. Meyer.

SCHOOLBOEKEN.

W. Shakespeare, A Midsummer-Night's Dream, met verklarende Aanteekeningen door **W. van Doorn**. 2e herziene druk. (Of *olden Times and new*). Groningen, Wolters. (Pr. f.1.15).

Dit aardige blijspel van den grooten dichter, waarvan de nieuwe druk, geïllustreerd, is opgenomen in de bekende serie "Of olden Times and new" verplaatst ons niet alléén in de grilligste tegenstellingen, maar doet ons de heerlijke lucht van het groene woud en den prikkelenden geur van versch hooi genieten. Het leidt ons tevens in in het hoofsche leven van lang vervlogen tijd, en de eenvoudige gemoederen van naïeve, ongeletterde werklieden, voor wie de sociale kwestie nog niet bestond. Nu de toegejuichte opvoeringen in ons land het stuk meer bekend hebben gemaakt, zullen we maar wenschen, dat en huis en school (immers voor beide is de serie bestemd) de gelegenheid mogen aangrijpen, om het stuk in het origineel te lezen. Daartoe geven de aanteekeningen van den heer Van Doorn gereede aanleiding. Zij lossen veel moeilijke kwesties glashelder op, en door ze met verstand te raadplegen zal het voor den leek onbegrijpelijke gedeelte van den tekst geen mysteriën meer bevatten.

Enkele kleine aanmerkingen mogen den derden druk ten goede komen.

Zoo zou ik willen voorstellen "playings upon words" van de inleiding te veranderen in "plays upon [the] words". Voor den vorm op *ing* vond ik geen voldoende bewijspplaatsen. Dan vind ik het wel wat gewaagd, uit de uitspraak *Philostrate* te concludeeren, dat de dichter had "small Latin and less Greek". Ik beweer geenszins dat Ben Jonson het in dezen bij het verkeerde eind had, al oordeelt de geleerde misschien al te streng, maar de conclusie is onjuist in dit geval. Wie zou durven beweren, dat Goethe in Iphigenie den klemtoon verkeerd legde, omdat hij het Grieksch niet machtig was? M. i. deed hij zulks „aus poetischen Rücksichten". „Ich bin es selbst, bin Iphigénien" klinkt mij bijzonder melodieus. Trouwens, als Shakespeare den Grieksch en vorm *Philostratos* had gebruikt, zou er voor den klem op de eerste *o* alles te zeggen zijn geweest; nu hij den vorm *Philostrate* koos, is eene aanmerking op den door hem gekozen klem m. i. misplaatst. De Duitschers zeggen b. v. Homer, maar Hesiód en Herodót. Wat voor conclusie moet men nu daaruit trekken? Toch niet, dat de Deutsche geleerden den volledige vorm niet behoorlijk uitspreken! (p. 5).

Enkele kleinigheden nog: Ik zou "question your desires", vooral in verband met het vervolg, anders willen opvatten: „Onderzoek wél welke ge wenscht" (van deze twee gevolgen uwer liefde). Is "grow to a point" niet beter verklaard door: "Come to the purpose"? "Lob" (19) is meer "awkward fellow" dan "clown". Met noot 5 op p. 48 ben ik het niet eens. Als de maan doen kon wat de tekst vermeldt, zou ze zeker de zon een *displezier* doen. Geen der mij geraadpleegde uitgaven stelt dan ook een verandering voor, of ziet blijkbaar een *corruption* van den tekst. Op p. 51 zou ik *alone* zóó willen opvatten: "That alone. . sport". *Wakest* (7e regel derzelfde bladz.) moet éénlettergrepig zijn. De bekende A. Dyce heeft dan ook *wak'st*. Een verwijzing naar *abide* (p. 51) ware niet ongeschikt geweest, evenals bij *flout* (p. 60) aan ons *uitbuiten* kon zijn her-

innerd. Is "Jack and Jill" een *famous* nursery-rhyme? Op p. 79 had "good strings to your beards" wel een aanteekening mogen hebben, evenals *apprehend* op p. 81. *Certain* op p. 87 heeft daar den klem op *ai*.

Enkele drukfoutjes: Bladz. 11 (r. 7) moet *I'd* óf *I'd* óf *I'll* zijn. Ook *Phaebus* is niet juist (p. 15). *Overcanopied* (p. 30) mist in de noot een hyphen. Daarbij is *canopy* hier niet zóó prozaïsch als de "roof of a bedstead" op te vatten. In noot 1 (blz. 98) moet *rehearse* worden gelezen. —

Natuurlijk staat hier en daar nog een bescheiden vraagteken. Maar wat deert dat? Ik heb een groote en m. i. welverdiende waardeering voor deze uitgave.

Den Haag.

K. ten Bruggencate.

A. Conan Doyle, Uncle Bernac, met verklarende Aanteekeningen door **J. Coster**, 2e druk, geïllustreerd. (Of *olden Times and new*). Groningen, Wolters. (Pr. f.1.15).

Dat een verhaal, door den overbekenden Conan Doyle, spannend moet zijn, spreekt wel vanzelf, en dat het in dezelfde serie opgenomen werkje gretig door de leerlingen zal worden gelezen, behoeft geen betoog. De heer Coster heeft met zijne duidelijke *annotations* zeer goed werk geleverd. Zijn belezeneid is bijzonder groot, en zijne voorbeelden zijn op de rechte plaats aangebracht en voortreffelijk gekozen. Men had kunnen wenschen, dat het aantal drukfouten wat kleiner was geweest, maar — wien speelt dit booze duiveltje geen parten? Het sluipt binnen, waar men het allerminst verwacht.

Verklaringen van *issues*, *elemental*, *ungathered*, *scaling*, *prim lips*, *braced*, *bow and spear*, *it stood out*, *white-clad*, respectievelijk op blz. 4, 10, 19, 24, 32, 43, 46, 59 en 134 waren misschien nog gewenscht geweest.

Kleine bezwaren tegen de uitspraak van *inchoate*, *desolate*, *rendezvous*, *sacrifice*, *suffice*, *aristocrat*, *violin*, *oblique*, *sapphires* en *berlin(e)* zouden vermoedelijk de uitgevers van de Concise Oxford Dictionary hebben (respectievelijk op blz. 10, 16, 24, 45, 61, 66, 92, 112, 148 en 149).

Gewenschte veranderingen en bijvoegingen zouden hier en daar kunnen worden gemaakt; men leze *coastguardsmen* (p. 13); *wholesome* = de gezondheid, etc. (b. v. *wholesome advice*) bevorderend (p. 14); *down the chimney* = den schoorsteen uit, is dubbelzinnig (p. 21); *looked back at me* = keek mij brutaal aan (p. 34; verg. to talk back at = brutaal antwoorden); ik meen, dat de Engelsche uitdrukking is: *forgive and forget* (p. 67); is *spinnijdig* gebruikelijk Nederlandsch, of gevormd naar het D. *spinneseind*? (p. 79); *upon second thoughts* (p. 85) schijnt juister; *canvas* (p. 89) is hier niet zeildoek, maar (wit) linnen; *enthusiams* (tegeno. *enthusiasm*) had wel een verklaring mogen hebben (p. 135); *lengthy* (p. 138) is eer „gerekt" dan „langdradig"; voor „veranderlijke vrouw" leze men liever „grillige" (p. 146); *to carry it off* = zich er doorslaan (p. 155) mag wel een verklaring hebben; *led by the bridle* (p. 175) vervalle als dubbelzinnig; op p. 188 mag *romance* wel even verklaard worden.

Ik ben de eerste om toe te geven, dat mijne voorstellen slechts kleinigheden betreffen, die ik alléén vermeldde, om het werkje, dat inderdaad uitstekend is verzorgd, nader tot het volmaakte te brengen.

Den Haag.

K. ten Bruggencate.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij A. Picard te Parijs is (in 1919) verschenen de tweede druk van *La littérature grecque*, zijnde de tweede aflevering van L. Laurand, *Manuel des études grecques et latines* (zie *Museum*, 1915, kol. 161 en vlg.). De prijs van deze aflevering is fr. 3.50.

Van G. Andresen, *P. Cornelius Tacitus, Dialogus de oratoribus* is bij Teubner te Leipzig in 1918 een vierde, verbeterde druk verschenen, en, bij dezelfde firma in hetzelfde jaar, de zesde druk van A. Kurfess, *Ciceros Rede über das Imperium des Cn. Pompeius*. De nieuwe druk van laatstgenoemd boek is een bewerking van een vroegere uitgave der zelfde redevoering, „für den Schul- und Privatgebrauch erklärt von F. Richter und A. Eberhard.“

Documenten en Kleine Teksten, ten gebuik bij de studie van Vaderlandsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde, onder redactie van Dr. J. W. Muller en Dr. C. G. N. de Vooy. Groningen, Den Haag, J. B. Wolters.

Bij het academisch onderwijs in bovengenoemde vakken, vooral bij philologisch-historische oefeningen met candidaten, heeft zich niet zelden het bezwaar doen gevoelen, dat de stukken, die men zou wenschen te behandelen, niet gemakkelijk in genoegzamen getale verkrijgbaar waren, doordat zij of alleen in min of meer zeldzame oude, of in omvangrijke nieuwe, altoos in kostbare uitgaven, bovendien veelal in verschillende deelen of werken verspreid gedrukt, soms ook alleen in handschrift, voorkwamen, zoodat de aanschaffing van zulk kostbaar studiemateriaal onmogelijk was of althans kwalijk van alle studenten te vergen. Wel is meer dan eens, met behulp van bijzondere academische fondsen, in dit gebrek voorzien door den herdruk of de reproductie van een klein getal exemplaren: doch daarmede waren dan telkens alleen de in dit geval betrokken studenten gediend.

Als een meer algemeene poging om dit euvel te verhelpen en ook anderen, buiten het academisch onderwijs, voor eigen studie de stof te verschaffen, zijn thans, onder bovenstaanden algemeenen titel, de twee eerste nummers verschenen eener reeks bloote herdrukken van beknopte teksten (ten hoogste 2 vel druks), zonder toelichting of aantekening, alleen van een kort inleidend woord voorzien; een en ander naar het voorbeeld der Duitsche Kleine Sammlung für Vorlesungen und Übungen, hrsg. v. H. Lietzmann.

Reeds verschenen nummers zijn: 1. De „Resolutiën“ betreffende de taal van den Statenbijbel met de bijbehorende stukken, uitgeg. d. Dr. J. Heinsius; 2. Proeven van zestiende eeuws Oosters Nederlands, uitgeg. d. Dr. J. A. Vorder Hake. Ter perse zijn: 3. Fragmenten uit Middelnederlandse Bijbelvertalingen, uitgeg. d. Dr. C. H. Ebbinge Wubben; 4. Bloemlezing uit lyriek, uitgeg. d. Dr. G. Kalff (dit laatste niet beperkt tot de Nederlandsche lyriek). In voorbereiding of ten minste beraamd zijn voorts: de verhalen over den moord van Floris V (kronieken, liederen enz.), door Dr. H. P. Coster; Vondel's omwerkingen (parallele teksten van epische en andere gedichten), zijne Aenleiding en Pels' Horatius' Dichtkunst, stukken uit Den Nederduytschen Helicon, door Dr. De Vooy; Proeven van middel-euwsche kanselarijtaal en literatuurtaal uit alle Nederlandsche gewesten, door Dr. Muller; terwijl eindelijk beknopte uitgaven van b. v. Balduinus' Reinardus Vulpes, den Vierden Martijn, stukken uit de vroege Renaissance, Stevin, Hoof's omwerkingen, zijne „Waarneemingen“, de omwerkingen der beide Van Haren's, Staring e. a. overwogen worden.

In de hoop, dat een ruime afzet den Uitgever in staat zal stellen deze plannen te volvoeren en uit te breiden ook over verwante gebieden, houdt de Redactie zich voor wenken en wenschen, vragen en aanbiedingen aangaande onderwerpen en bewerkers gaarne aanbevolen.

M.

De firma „Marcus und Weber“ te Bonn heeft in 1918 honderd jaar bestaan. Deze gebeurtenis is voor de vrienden en medewerkers van de bekende uitgeverfirma aanleiding geweest om aan het tegenwoordige hoofd van de zaak, Dr. A. Ahn,

een groot aantal stukken aan te bieden, die, tot een zware bundel van 392 bladzijden verenigd, in 1919 het licht hebben gezien. De inhoud van dit album gratulatorium wordt gevormd door: een hoofdstuk, getiteld *Aus der Geschichte des Verlags* (met verschillende portretten), gewijd aan opstellen over de vroegere firmanten en wat zij gewild en tot stand gebracht hebben; acht hoofdstukken die genoemd zijn: *Allgemein-kulturelles, Hochschulwesen; Theologie und Philologie; Rechtswissenschaft; Medizin; Naturwissenschaften; Volkswirtschaftliches; Zur politischen, Literatur- und Kunstgeschichte; Erziehung und Bildung.*

Deze negen hoofdstukken bestaan uit een tachtig artikelen, bijna alle onderwerpen behandelend die in verband staan met uitgaven der firma. Een overzicht van de belangrijke fonds-katalogus vindt men aan het einde van het boek.

Van het in *Museum* XXV, kol. 234 besproken *Nederlandsch Leesboek* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.Lzn., late deel, is bij de W. Wolters te Groningen-den Haag een tweede onveranderde druk verschenen.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen-den Haag), 1919, is verschenen, van de hand van Dr. J. van Wageningen, „*Het Leven van Dr. Jan Wibertus Beck*, hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam“. (Pr. f.0.75). Een bibliografie besluit het levensbericht, dat de nadruk legt op de grote werkkraft en toewijding van de overleden hoogleraar.

De firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) zond aan de redactie de twee volgende boeken: A. Droulers, *Sous le poing de fer, quatre ans dans un faubourg de Lille: H^{te}. Celarié, Quand „ils“ étaient à Saint-Quentin*. In het eerste werk beschrijft een ooggetuige het gedrag van de Duitsers gedurende hun verblijf te Rijssel, in het tweede wordt verhaald wat de bevolking van Saint-Quentin in de oorlogsjaren ondervonden heeft. Beide boeken zijn in 1918 verschenen. De omslag van het eerste werk is versierd met de afbeelding van een zwaar gepantserde vuist, overgenomen van een Duits aanplakbiljet dat in de bezette streken op de Duitse oorlogslening de aandacht vestigde.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bulletin de l'Acad. d. I. et B.-L., 1918, Sept.-Oct.: F. Cumont, „*hastiferi*“ de Bellone d'après une inscription d'Afrique. — Carton, Note sur des édicules renfermant des statues en terre cuite, déc. dans la région de Ghardimaou (Tunisie). — P. Paris, Fouilles de Bolonia (1918). — H. Cordier, Rapp. s. l. trav. de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 4: J. Bruch, Zwei ligur. Wörter im Lat.-Romanischen. — F. Bechtel, Parerga, 52—54. R. Trautmann, Berichtigung. — Jos. Schrijnen, Das „sabinische“ l im Lat.

XLVII: A. Fürst, Der Sprachgebrauch der älteren Upanisads verglichen mit dem der früheren ved. Perioden u. dem des klass. Sanskr. — A. Bezenberger, Lit. *kója* (lett. *kája*) „Fusz“. — H. Jacobson, Zwei Probleme der got. Lautgeschichte, I. — R. Loewe, Die germ. Iterativzahlen. — Dez., Die Anfügung von *t* im Deutschen u. das e von ahd. *einest*. — J. Loewenthal, Slav. *konj* „Pferd“. — E. Hermann, Wills Kenntnis des Preussischen. — A. Bezenberger, Lit. *kū* „was?“ — J. Pokorny, Zur irischen Gram. u. Wortkunde, 1—7. — G. Hüsing, Altper. *amuša*. — A. Fick, Die Kriegszug nördlicher Völker gegen Ägypten unter den Pharaonen Merneptah u. Ramses III. — A. Zimmermann, Nachtr. zu XLIV 368f. — J. Charpentier, Griech. Etymologien, 1—7. — E. W. Fay, Apropos of Ztschr. XLV 117. — W. Schulze, Der Frühling als *primum tempus*. — W. Prellwitz, Griech. Wörter gedeutet (ἔριος, ἡλιοποιος). — M. E. Schmidt, Armen. *aner* „Vater der Frau“. — St. Mladenov, Eine Bemerkung zu Perssons Beitr. z. idg. Wortforschung. — A.

Zimmermann, Die Etymologie von *secus*. — De z., Zur Etymologie v. *Larunda*. — E. Hermann, Berichtigung zu oben XLVI 241 ff. — H. Die ls, Etymologica, 1—5. — A. Zimmermann, Zum Suffix des lat. Part. Praesentis. — G. Herbig, Zur Vorgesch. der röm. *pontifices*. — J. Pokorny, Der älteste name Irlands. — A. Bezenberger, Drei lit. Frauen-Vornamen. — H. Petersson, Beitr. zur armen. Wortkunde, 1—65. — Chr. Bartholomae, Zu KZ. XLVII 169 über altpers. *amudah*. — W. Prellwitz, Griech. Etymologien, 1—11. — F. Holthausen, Etymologien, 1—32. — A. Bezenberger, A. Fick (Nachruf).

XLVIII: F. Hartmann, Aorist u. Imperf., I.—A. Zimmermann, Zum Suffix des lat. Part. Praesentis. — R. Thurneysen, Irisches, 1—15. — W. Schulze, Zu den got. Nomina auf *-assus*. — R. Loewe, Der germ. Pluraldativ. — De z., Ags. *ece*. — De z., Ags. *gerêfa*. — W. Schulze, Gr. *laywós*. — E. Hermann, Zur lat. u. roman. Betonung. — De z., Kleine Beitr. zur lat. Syntax, 1—3. — De z., Italisches, 1—2. — P. Persson, Zur lat. u. griech. Wortforschung, 1—7. — W. Schulze, Ags. *húmeta*. — De z., Lit. *rúzas*. — H. Jacobsen, Zum Akzent im Mordwinischen. — De z., Got. *baurgs*. — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — E. Schröder, Studien zu den deutschen Münznamen. — W. Schulze, Zum ahd. Tatian. — A. Zimmermann, Ein Beitr. zur Erklärung des carmen arvale. — De z.—Das lat. Suffix *ment(o)*. — W. Prellwitz, Lat. *rūtäre*. — G. Husing, Altpers. *abi-ā-čariš*? — N. v. Wijk, Ndl. *mo(i)*, nnd. *moi(e)*. — H. Die ls, Nachtr. zu Bd. XLVII 205 Anm. 1. — K. B. Erman, Falisk. *efiles*. — De z., *Ἀρσούρατος*. — A. Brückner, Über Etymol. u. Etymologisieren, II. — E. Boisacq, Gr. *τροός* f. „secousse“. — W. Schulze, Noch einmal ai. *gthiv*. — J. Benigny, Die Namen der Eltern im Indoiran. u. im Got. — W. Schulze, *τίγρος*. — F. Holthausen, Etymologisches, 1—10. — W. Schulze, Lückenbüsser. — De z., Slav. *družba* u. *eruzhda*. — W. Schulze, Zu got. *ibussaus*. — E. Schröder, Stud. z. d. deutschen Münznamen, II—IV. — R. Trautmann, Lit. *plėkti* „prügeln“.

XLIX, 1-2: F. Hartmann, Aorist u. Imperfektum (forts.). — E. Kuhn, Zigeun. *manro* „Brot“. — J. Pokorny, Zur Stammbildung d. irischen Kasativa. — E. Kuhn, Reste alter Kasusformen im Zigeunerischen. — N. v. Wijk, Zu den slav. Iterativen vom Typus *bęgati*. — H. Lattmann, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. *μή*. — F. Müller, Zum lat. Präfix *au-*. — E. Lewy, Misc. — F. Bechtel, Parerga 55—58. — W. Krause, Zur Aussprache des *θ* im Gortynischen. — J. Pokorny, *Aes* u. *isarnon*.

Rhein. Museum, LXXII, 3: E. Fraenkel, Lyrische Daktylen (slot). — V. Gardthausen, Namen u. Zensus der Römer. — F. Wilhelm, Der Regentenspiegel des Sopatros. — E. Howard, Zu den Iliasscholien. — E. Schwyzer, Zu griech. Inschriften. — H. Endres, Krateros, Perdikkas u. d. letzten Pläne Alexanders. — A. W. de Groot, Ptolemaios der Sohn. — K. Busche, Zu Senecas Büchern de beneficiis u. de clementia. — A. Brinkmann, Kallimachos Kydippe. — Misc.

Hermes, LIV, 2: A. Rosenberg, zur Geschichte des Latinerbundes. — M. Bang, Caesaris servus. — E. Howard, eine vorplatonische Kunsttheorie. — Misc.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 3: W. Capelle, Anaxagoras, I. — E. Mogk, Altgerm. Spukgeschichten. — R. Petsch, Schiller u. d. ästhetischen Normen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: O. Richter, Berufswahl u. Schule. — H. M. Schultze, Die Behandlung der Schillerschen Balladen in der höheren Schule. — Mitteil.

4—5: W. Kranz, Die Urform der att. Tragödie u. Komödie. — W. Capelle, Anaxagoras (slot). — H. F. Müller, Das Problem der Theodicee bei Leibniz. u. Plotinos. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Marcus, Der Streit der Fakultäten auf der höheren Schule. — Mitteil.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VI, 4: Smit, De levensmiddelenpolitiek in Den Haag 1572/4. — Wiersum, Een naspel van de samenzwering van 1623. — Gijssberti Hodenpijl, De overgang van het bestuur van Ceylon van Steph. Veisluyts op Did. van Domburgh 1732/3. — Japikse, Middelburg's remons rantie betreffende de afzwering van Philips II.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XI: F. Oudschans Dentz, Stukken over de verovering van Suriname. — E. Miklós, De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674—1680). — M. Pinkhof, Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566—1609. — J. P. W. A. Smit, Aanteekeningen op het handschrift van L. van den Hoevel. — E. K. G. Falck, Brieven gewisseld tusschen Otto Willem Falck en Iman Willem Falck.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 2: Van Wijk, Rusland en de Slaven. — Ten Bouwhuys, De strijd der Hollandse steden tegen de buitenoring. — Kalf, Indische en Hollandse schepenkabinetten. — De Bruine Ploos van Amstel, Bliicher in 1814.

Archief Aartsb. Utrecht: Kleynjens, Jansenistische beroering 1690 (vervolg). — Van der Loos, Seminarium voor Holland en Utrecht. — De Hullu, De Katholicken te Deventer en in Twente. — Van der Heyden, St. Georgius en St. Lucie Vicarie te Oud-Zevenaar. — Alb. Thym, Open brief van El. van Culemborch en Antonia van Lalaing over huiszittende armen.

Rev. Hist., XLIII, 2: Puaux, Origines de la guerre des Camisards. — Gaffarel, Marseille et les Phelliènes. — Berga, L'auteur de l'Essai politique sur la Pologne (1764). — Bulletin historique: France 1660-1789.

Hist. Zeitschrift, 23, 3; Troeltsch, Ueber den Begriff einer historischen Dialektik. — Elkan, Die Entdeckung Macchiavollis in Deutschland. — Miscellen (Philippi, Neue Gesichtspunkte für die kritische Behandlung mittelalterlicher Geschichtsquellen enz.).

English Hist. Review, April 1919: Whitney, Gregory VII, — Lapsley, Knights of the Shire, II. — Turner, Parliament and Foreign Affairs 1603-1760. — Notes and Documents.

Studien, XCI, Juli: G. Gorris, Beginselen en Praktijken der Bolsjewiki. — F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde, II. — H. Padberg, Verdiende Willem Kloos een nationale hulde? — J. Stein, Edward C. Pickering. — L. v. Miert, De rozenkrans van den H. Franciscus Xaverius door Vondel bezongen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Mummiekisten v. h. Nieuwe Rijk, II-III: Rev. Crit. 1919, n°. 8 (Moret).

Brakman, Latijnsche Letterkunde: Bull de l'Ac. royale de Belg. 1919, Avril.

Van Hamel, Opvattingen over Litteratuur: Rev. Crit. 1919, n°. 2 (L. R.).

Hesseling, Phloios et Platia Phlore: Rev. Crit. 1919, n°. 2 (Dalmeijda).

Plooy, Leven v. Paulus: Studien XCI, Juni (Wilbers).

VERBETERING.

Prof. Meyboom verzoekt ons er de aandacht op te vestigen dat in het vorige nummer van 't *Museum*, kol. 230 r. 29 volg., in plaats van „primitive Völker“ moet gelezen worden: „Naturvölker“, in plaats van „Naturvölker“: „primitive Völker“.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

DOCUMENTEN EN KLEINE TEKSTEN,
ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis,
taal- en letterkunde, onder redactie van Dr. J. W. MULLER
en Dr. C. G. N. DE VOOYS.

Zoo juist verschenen:

No. 2.

**PROEVEN VAN ZESTIENDE EEUWS OOSTERS
NEDERLANDS**

uitgegeven door

Dr. J. A. VOR DER HAKE.

Prijs . . . . . f 1,20.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

ARISTOTELES' ZIELKUNDE.

Met een inleiding, korte overzichten en
verklarende aanteekeningen

door Dr. J. M. FRAENKEL

Prijs . . . . . f 1,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN.
DEN HAAG.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.
Abonnement per jaar (12 nummers) 0.90.

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII
DE IURE BELLII AC PACIS
LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden

Prijs gebonden in linnen band f 7.—

HUGO DE GROOT erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis” als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de *Noten* naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aantewijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst *Noten* bevatte; ook wordt in aanteekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

DE GROOT's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. VAN VOLLENHOVEN en Dr. P. C. MOLHUYSEN zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

*out
b-
the.*

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

**P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.**

ZEVENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1920.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U.
LEIPZIG. O. HARRASSOWITZ. — PARIS, H. LE SODIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 27sten Jaargang.

H. van Alfen te 's-Hertogenbosch.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. D. van Blom te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Mej. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
E. Boulan te Groningen.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Utrecht.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
H. I. Cohen te Leiden.
Prof. Dr. P. H. Damské te Utrecht.
Ch. F. H. Dumont te Leiden.
J. A. Falconer te Groningen.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Dr. W. van der Gaaf te Amsterdam.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Mevr. N. de Haan—Liégeois te Voorhout.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
B. Hylkema te Amersfoort.
Dr. C. F. Hofker te Rosmalen.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. E. Huguet te Parijs.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Th. W. Juynboll te Utrecht.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
F. Kossmann te Leiden.

B. Kruitwagen O.F.M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
A. D. Leeman te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Mej. Fenna de Meyier te 's-Gravenhage.
Prof. Mr. J. C. Naber te Utrecht.
Mej. Joh. W. A. Naber te Amsterdam.
B. M. Noach te Leiden.
H. Nolthenius te Laren.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. D. Plooij te Leiden.
L. Polak te Amsterdam.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
C. M. Robert te Amsterdam.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Richard Schutte O.S.B. te Oosterhout.
Dr. M. A. Schwartz te Assen.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valetton te Groningen.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Dr. A. de Vletter te 's-Gravenhage.
Albert Vogel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.

II. Alfabetische lijst der recensies.

- Acta Societatis Liturgicae Sancti Willibrordi MCMXVIII en MCMXIX (Kruitwagen) 266.
- Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte (v. Wijk) 34.
- Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, zie Muhammad 'Asal.
- Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, XI (Gallas) 58.
- Van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen (Th. W. Juynboll) 138.
- Avalon, The Serpent Power (J. W. Boissevain) 148.
- Beloch, Griechische Geschichte, II (M. C. Valetton) 82.
- Benjert en Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I (de Haan-Liégeois) 212.
- Dez., Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 1—2; II, 1 (de Haan-Liégeois) 212.
- Bertholet, Kulturgeschichte Israels (Oort) 159.
- De Bie en Loosjes, Biografisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland, I—II (Blok) 65.
- Blass-Jensen, Hyperidis Orationes (K. Kuiper) 217.
- De Blécourt en Japikse, Klein Plakkaatboek van Nederland (Brugmans) 113.
- Böhl, Het Oude Testament (Th. W. Juynboll) 180.
- Boeken, zie Boissevain.
- Boissevain (H. M.) en Boeken, Thoukudides' Navorshingen, IV (Leyds) 195.
- Bomli, Fragments de prose historique, philosophique et critique du XIXe siècle (Riemens) 273.
- Borlé, Cinquante thèmes d'examen (Boulan) 92.
- Brandin, La Chanson d'Aspremont, I (Salverda de Grave) 157.
- De Brouwer, zie Slijper.
- Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, I (F. Kossmann) 85.
- Charbonnel, La pensée italienne au XVIIe siècle et le courant libertin (Huizinga) 67.
- Dez., L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (Huizinga) 67.
- Christensen, Contes persans en langue populaire (Houtsma) 52.
- Collin, Etude sur le développement du suffixe *-ata* (Sneyders de Vogel) 78.
- Dahlerup, Juul-Jensen, Ernst-Hansen, Hansan, Sandvad, Ordbog over Det Danske Sprog, I (Logeman) 13.
- Dahms, Odyssee und Telemachie (v. Leeuwen) 241.
- Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins (Schutte) 15.
- Diehl (Ch.), Byzance (Hesseling) 255.
- Dez., Histoire de l'Empire byzantin (Hesseling) 257.
- Diehl (E.), Supplementum Lyricum (K. Kuiper) 243.
- Dubosq en Hylkema, Leerboek der Fransche Handels-correspondentie (Werkman) 189.
- Dez., Fransch Handelsleesboek (Werkman) 189.
- Von Duhn, Pompeji (A. W. Bijvanck) 62.
- Van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga (C. F. Hofker) 252.
- Ekwall, Scandinavians and Celts in the North-West of England (v. Hamel) 36.
- Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time, II (de Boer) 115.
- Endepols, Die Hystorie van Sunte Patricius Vegevoer (Tinbergen) 246.
- Ernst-Hansen, zie Dahlerup.
- Faral, Gautier d'Aupais (Salverda de Grave) 157.
- Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban (Wensinck) 30.
- Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek (Leeman) 253.
- Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde (Ovink) 49.
- Gallas, Choix de poésies françaises (Werkman) 187.
- De Geus et Schoo, La langue usuelle (Robert) 111.
- Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd (Naber) 107.
- Gilbert, La forêt des Cippes, Essais de Critique (Gallas) 223.
- Van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie (A. Vogel) 183.
- Grüner-Nielsen, Danske Viser, IV, 2 (Beets) 176.
- Guitart en Rijneke, Shakespeare, The Merchant of Venice (Kok) 187.
- Van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen („Umlaut" en „Breking") phonetisch beschouwd (Frantzen) 170.
- Hamaker, Over Willen en Handelen, een boek voor Opvoeders en Geneeskundigen (Polak) 181.
- Van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland (J. A. N. Knuttel) 76.
- Hansen, zie Dahlerup.
- Hartman, De Latijnsche poëzie van Giovanni Pascoli (Damsté) 103.
- Hecht, Robert Burns (Falconer) 175.
- Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer (Rutgers) 145.
- Hylkema, Fransch idioom (Robert) 33.
- Dez., zie Dubosq.
- Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft (Polak) 210.
- Hooft, zie Koopmans.
- Hopman, A Hundred Poems (Kok) 165.
- Immisch, Das Nachleben der Antike (Hesseling) 73.
- Jansen, C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani (H. v. Gelder) 137.
- Japikse, zie De Blécourt.
- Jensen, zie Blass.
- Juul-Jensen, zie Dahlerup.
- Körte, Zu neueren Komödienfunden (v. Leeuwen) 169.
- Koopmans, P. C. Hoofs Baeto oft Oorsprong der Hollanderen (C. H. Ph. Meijer) 202.
- Kramers, zie Prick van Wely.
- Kroes, Abriss der deutschen Literaturgeschichte (Heyligers) 211.
- Kroes-Ligtenberg, Honderd Nederlandsche gedichten (Noach) 186.
- Kruisinga, English Sounds (v. d. Gaaf) 133.
- Lambert-van der Kolf, Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen (Hesseling) 102.
- Dez., Chatzopoeios, Verhalen uit de bergen (Hesseling) 102.
- Leky, Plato als Sprachphilosoph (Hesseling) 193.
- Leskien, Litauisches Lesebuch (v. Wijk) 158.
- Loosjes, zie De Bie.
- De Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren (v. Slee) 105.
- Meerkerk, Wolff en Deken, Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart (Knappert) 232.

- Moberg, Babels Torn (Böhl) 114.
 Mohlberg, Radulph de Rivo der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie, II (Schutte) 64.
 Müller-Kolshorn, Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof (Houtsma) 83.
 Muhammad 'Asal & Nicholson, Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen (Houtsma) 104.
 Muller (F.), zie Slijper.
 Muller (H. C. A.), Hugo de Groot's „Annales et Historiae" (Haak) 139.
- Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience, I (v. Alfén) 258.
 Nicholson, zie Muhammad 'Asal.
 Van Nijlen, Charles Péguy (de Meyier) 32.
 Nilsson (A.), Fru Nordenflychts Religiösa Diktning (Beets) 55.
 Nilsson (M. P.), Die Uebernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen (H. v. Gelder) 160.
 Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter (Lulofs) 39.
- Öhmann, Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jht. (Salverda de Grave) 56.
 Ovidius, zie Veldhuis.
- Paedagogische Studien, 1ste aflev. (de Vletter) 90.
 Page, Commerce and Industry (v. Blom) 87.
 Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken (Houtsma) 261.
 De Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge (Huizinga) 207.
 Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes (Salverda de Grave) 108.
 Petersson, Baltische und Slavische Wortstudien (v. Wijk) 80.
 Pfeiffer, Studien zum antiken Sternlauben (K. H. E. de Jong) 35.
 Plooiij, De Chronologie van het leven van Paulus (Meyboom) 14.
 Poelhekke, Taalbloei, I (S. Hofker) 21.
 Postgate, Phaedri fabulae Aesopiae (Hartman) 197.
 Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch woordenboek, II (Kok) 164.
 Prinsen, Gerbrand Adriaensz. Bredero (J. A. N. Knuttel) 247.
- Rijneke, zie Guittart.
 Robert, Archaeologische Hermeneutik (Six) 84.
 Rode, Lectures commerciales et industrielles (B. Hylkema) 61.
 Rooth, Eine westfälische Psalmentübersetzung (Kloeke) 249.
 Roscher, Die Zahl 50 in Mythos, Kultus, Epos und Taktik der Hellenen und anderer Völker besonders der Semiten (K. H. E. de Jong) 87.
 Russkaja Biblioteka, 1—9 (v. Wijk) 225.
 Ruys, Petrus Dathenus (Knappert) 269.
- Saalborn, Een bundel romantiek (Staverman) 126.
 Salverda de Grave, Italië's Letterkunde (Martina G. de Boer) 206.
 Sandvad, zie Dahlerup.
 Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust (Breuning) 8.
 Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker (Heyligers).
 Schepers, Potgieter (Staverman) 151.
 Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu (Windisch) 263.
 Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (Huizinga) 226.
- Schö n, Die Scheinargumente bei Lysias, insbesondere in der XII. Rede: *Κατὰ Ἐξαουθίνου* und in der XXIV. Rede: *Περὶ τοῦ μὴ δίδουαι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον* (Schwartz) 101.
 Schoo, zie De Geus.
 Schubart, zie Seckel.
 Schuchardt, Sprachursprung (Kluyver) 121.
 Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat (H. v. Gelder) 177.
 Schwab, Alexander Numenius *ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ* (W. E. J. Kuiper) 1.
 Seckel und Schubart, Der Gnomon des idioten logos, I (J. C. Naber) 218.
 Serrurier, De Pensées van Pascal (Gallas) 11.
 Shakespeare, zie Guittart.
 Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival (Scholte) 129.
 Dez, Wolframs Willehalm (Scholte) 152.
 Slijper, De Brouweren F. Muller Jz n., Latijnsche Leergang, I—II (Brinkgreve) 229.
 Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch (Slijper) 52.
 Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français (Huguet) 176.
 Sommige stichtige punten, zie De Man.
 Stegmann, P. Cornelius Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis (Lely) 43.
 Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Hesseling) 179.
 Stoorvogel, Opstelgedichtjes (Noach) 187.
 Le Strange, The geographical part of the Nuzhat-al Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi translated (Houtsma) 104.
 Sunte Patricius Vegevuer, zie Endepols.
- Tacitus, zie Stegmann.
 Tal, Hebreuwsch Leerboek, I (H. I. Cohen) 19.
 Tingdal, Ändelsen -is i akkus. plur. (Slijper) 3.
 Turquet Milnes, Some modern Belgian writers (Gallas) 59.
- Uri, Cicero und die epikureische Philosophie (Ovink) 51.
- Van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II (Ovink) 115.
 Veldhuis, Ovidius, Epistulae ex Ponto (Werff) 91.
 Verdenius, Jacob van Maerlants Heimelijkheid der Heimelijkheden (Kluyver) 199.
 Vermeulen, De twee muziken (Nolthenius) 161.
 Verwey, Hendrick Laurensz. Spieghel (v. d. Laan) 53.
 Volbeda, Strange Winter, He went for a soldier (Kok) 165.
 Van der Voort, zie Prick van Wely.
 Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata (Verdam) 243.
 Vürtheim, Griechische Letterkunde (Boas) 123.
- Van Wageningen, Seneca's leven en moraal (K. H. E. de Jong) 61.
 Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements (Frantzen) 222.
 Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites (Houtsma) 75.
 Von Wilamowitz Moellendorff, Platon, I (K. Kuiper) 26; II (K. Kuiper) 97.
 Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, IV (C. H. Ph. Meijer) 4.
 Witlox, De Katholieke Staatspartij, I (Blok) 208.
 Woldendorp, De incarnatione, een geschrift van Athanasius (Windisch) 227.
 Wolff en Deken, zie Meerkerk.
- The Year's Work in classical Studies 1917 (Slijper) 25.
- Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde (Dumont) 233.
 De Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament (Plooiij) 61.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen”.

- Acket, Hildebrand, Camera Obscura 274.
 Arabische Traditieverzamelingen 236.
- Beatrijs 213.
 Blok, Willem de Eerste, Prins van Oranje, I. 93.
 Ten Bruggencate, Shakespeare, The Merchant of Venice 21.
- Certamen poeticum Hoeufftianum 214. 238.
- Esmoreit 165.
- Faesi-Sitzler, Homers Iliade VII—XII. 189.
- Ganschinietz, verschillende artikelen 69.
 Grasé en Swaen, Orczy, The Scarlet Pimpernel 21.
- Handelingen van het negende Nederlandsche Philologencongres 165.
 Herckenrath, Fransch Woordenboek 189.
 Hesseling, Het offer van Abraham 69.
 Dez., L'Achilléide byzantine 93.
 Hildebrand, zie Acket.
 Homerus, zie Faesi.
 Hooft, zie Verwijs.
- Koninklijke Vlaamsche Academie, prijsvragen 44.
 Koopmans, zie Terwey.
 Kramers-Prick van Wely, Woordentolk 213.
- Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines, 7e aflev. 116.
 Leuvensche Bijdragen 273.
- Muller Fzn. (S.), Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht, III. 165.
- Oorlogslitteratuur 44. 116. 166. 189.
 Orczy, zie Grasé.
- Prick van Wely, zie Kramers.
- Roorda, De Klankleer en hare practische toepassing 165.
- Schnobel, zie Wohlrab.
 Shakespeare, zie Ten Bruggencate.
 Sitzler, zie Faesi.
 Stichting—de Goeje 69.
 Stoett, zie Verwijs.
 Swaen, zie Grasé.
- Terwey-Koopmans, Joost van Vondel's Jephtha of Offerbelofte 165.
 Thesaurus Linguae Latinae 213.
- Vereeniging het Nederlandsche Philologencongres 165. 236.
 Verwijs-Stoett, Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën 165.
 Vondel, zie Terwey.
 Wohlrab—Schnobel, Die altklassische Kultur 21.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

- Analerta Bollandiana 94. 237.
 Anglia 45. 117. 213. 276. Beiblatt 45. 70. 118. 190. 237.
 Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 70. 214.
 Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 45. 117. 190.
 Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 276.
 Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 44.
 Bijdragen, Leuvensche, 275.
 Bulletin de Correspondance hellénique 116.
 Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 21. 94. 166. 274.
 Forschungen, Indogermanische, 274.
 Geschichtsblätter, Hansische, 46.
 Hermes 44. 189. 275.
 Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 44. 70. 94. 117. 189. 213. 275.
- Journal des Savants 22. 94. 142.
 Journal of Hellenic Studies 166
 Mnemosyne 44. 116. 274.
 Museum, Rheinisches, 116. 274.
 Neophilologus 22. 45. 117. 213. 275.
 Review, English Historical, 70. 166. 214.
 Revue historique 46. 118. 166. 276.
 Studien 22. 46. 70. 94. 142. 190. 214. 237. 276.
 Studies, English, 45. 94. 142. 190. 276.
 Taalgids, Nieuwe, 22. 44. 70. 142. 166. 237. 275.
 Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 46. 70. 190.
 Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 22. 142. 275.
 Tijdschrift voor Taal en Letteren 22. 94. 117. 213.
 Vierteljahrsschrift, Historische, 118. 276.
 Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 46. 190.
 Zeitschrift, Historische, 46. 118. 214.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken” of „Berichten en Mededeelingen” aangeduid).

- Alberts, Kerkrade 91.
 Appelberg, Uppsala 249.
 Bloud et Gay, Paris *44. *166.
 Bohn, Haarlem 4. 61. 206. *274.
 Boissevain en C°, Haarlem 195.
 Brill, Leiden 14. 104. 138. 261.
 Brusse, Rotterdam 102. 107.
- Champion, Paris 15. 30. 67. 157. 207. 223.
 Clarendon Press, Oxford 197.
 Constable & Co., London 87. 115. *116. *189.
 Dekker en Van de Vegt, Utrecht 266.
 Dieterich, Leipzig 73. 211.
 Doesburgh, Leiden 103.
 Van Druten, Utrecht 139.

Eranos' Förlag, Göteborg 3.
 Flammarion, Paris 255.
 Francke, Bern 152.
 Glycerup, Lund 34. 36. 39. 55. 80. 114.
 Van Goor Zonen, Gouda *142. 164. 165. 186. 187. 189. 211.
 *213. 253.
 Gyldendalske boghandel, København 13. 176.
 Henning, Greiz 226.
 Gebr. van der Hoek, Leiden 61. 92.
 Hölder, Wien 129.
 Høst & Søn, København 8. 52. 160.
 Humanitas, den Haag 85.
 Van In & Cie, Lier *273.
 Jullien, Genève 58.
 Kemink & Zoon, Utrecht 133.
 Kruyt, Amsterdam 199.
 Ladyschnikow, Berlin 225.
 Lindstedt, Lund 78. 108.
 Luzac & Co., London 104. 148.
 Maatschappij voorgoede en goedkoopectuur, Amsterdam 123.
 Marcus & Weber, Bonn 52. 243.
 Mayer und Müller, Berlin 83. 222.
 Metzler, Stuttgart 179.
 Meulenhoff, Amsterdam *93. 111. 126. 151. 165. 187. 232.
 247.
 Müller, Amsterdam 75. *93. 252.
 Muirhead, London 59.

Murray, London 25.
 Van Nifterik, Leiden 170.
 Nijhoff, 's-Gravenhage 65. 76. 105.
 Noordhoff, Groningen 33. 61. *116. 211. 273.
 Noske, Borna-Leipzig 51.
 Oosthoek, Utrecht *165.
 Picard, Paris *116. 257.
 Ruys, Utrecht 269.
 Schönningh, Paderborn 1. 101. 177. 193.
 Van Sijn, Rotterdam 115.
 Sijthoff, Leiden 11. 32. 161. 183. 243.
 Teubner, Leipzig *21. 35. 43. 62. 87. 169. 217.
 Teuling, 's-Hertogenbosch 208.
 Tjeenk Willink, Haarlem *69.
 Tjeenk Willink, Zwolle *69.
 Trowitsch und Sohn, Berlin 263.
 Trübner, Strasbourg 82.
 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 159. 210.
 Veen, Amsterdam *142.
 Versluis, Amsterdam *165.
 Vlaamsche Boekenhalle, Leuven-Leiden *273.
 Weidmann, Berlin 26. 84. 97. *189. 218. 241.
 Winter, Heidelberg 145. 158. 175.
 Wolters, Groningen-den Haag 19. 21. *21. 49. 53. *69. 90.
 113. *116. 137. *165. 176. 180. 181. *189. 202. 212. *213. 227.
 229. 233. 246.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 1.

October 1919.

Schwab, Alexander Numeniu ΠΕΡΙ ΣΧΗ-
ΜΑΤΩΝ (W. E. J. Kuiper).

Tingdal, Ändelsen -is i accus. plur. (Slij-
per).

Te Winkel, De ontwikkelingsgang der
Nederlandsche Letterkunde, IV (C. H. Ph.
Meijer).

Saranw, Die Entstehungsgeschichte des
Goetheschen Faust (Breuning).

Serrurier, De Pensées van Pascal (Gallas).
Dahlerup, Ordbog over Det Danske Sprog,
af. 2 (Logeman).

Plooy, De Chronologie van het leven van
Paulus (Meyboom).

Den's, Le cardinal de Richelieu et la réforme
des monastères bénédictins (Schutte).

Schoolboeken:

Tal, Hebreeuwsch Leerboek (Cohen).

Poelhekke, Taalbloei, I (Hofker).

Berichten en Mededeelingen.

Inhoud van Tijdschriften.

Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Th. Schwab, Alexander Numeniu ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ in seinem Verhältnis zu Kaikilos, Tiberios und seinen späteren Benutzern. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup. 5. Heft). Paderborn, Schönigh. 1916. (Pr. M. 4.20).

Dit boekje keert zich tegen een communis opinio. Nadat in 1861 Steusloff in een Breslausche dissertatie — „Quibus de causis Alexandri Numenii περί των της διανοίας και της λέξεως σχημάτων liber, qui vulgo genuinus habetur, putandus sit spurius et quae epitomae ex deperdito Alexandri libello excerptae sint, demonstratur” — had trachten aan te toonen, wat reeds de titel niet zonder eenige uitvoerigheid vermeldt, had men zich gewend het onder den naam van Alexander Numenius' zoon bewaarde geschrift over de figurenleer (Waltz Rhetores Graeci VIII. p. 414, Spengel Rh. Gr. III p. 1), als een excerpt uit den echten Alexander te beschouwen. Men kan deze opinie vinden bij Christ, Pauly-Wissowa, Lübker, Volkmann e. a.

In 1912 publiceerde E. Drerup een artikel in den „Philologus”, waarin hij demonstreerde, hoe door een bladverschuiving in het handschrift eenige hoofdstukken van περί σχημάτων — het zijn περί επαναλήψεως en περί επαναφορας — voor een deel op een verkeerde plaats zijn geraakt. Dit artikel sluit met den eisch tot herziening van Steusloff's meening. Het vermoedelijk resultaat van die herziening, zoo concludeert Drerup uit de begeleidende verschijnselen dezer verschuiving, zal aldus luiden: „in der unter Alexanders Namen erhaltenen Schrift besitzen wir nicht den epitomierten, sondern in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber den echten Alexander”.

In het boekje, waarvan de titel hierboven staat opgegeven, levert Schwab onder de auspiciën en met medewerking van zijn leermeester Drerup het gevraagde

onderzoek. Hij heeft echter, zooals dit reeds uit dien titel blijkt, zijn doel wat ruimer gesteld. In Deel I van zijn verhandeling gaat hij de verhouding na van Alexander en Tiberius (περί των παρά Δημοσθένει σχημάτων) tot Caecilius van Calacte, waarbij hij tot de conclusie komt, dat Tiberius een onzelfstandig, Alexander een zelfstandig gebruik gemaakt heeft van Caecilius; in Deel II onderzoekt hij de verhouding van Aquila Romanus en van het onder den naam Alexander overgeleverde maar van de gewone traditie sterk afwijkende handschrift Parisinus 2 (2087) tot den „echten” Alexander. Uit deze beide n.l., den Parisinus 2 en Aquila Romanus, had Steusloff vooral zijn conclusies geput voor het bewijs dat de bewaarde Alexander een epitome is. Ook in dit gedeelte echter bepaalt Schwab zich niet tot een weerlegging van Steusloff's inzicht, maar maakt de laatste woorden van zijn titel waar, die een opheldering beloven over de verhouding van Alexander tot „seinen späteren Benutzern”.

De duidelijkheid intusschen van zijn betoog heeft, naar het mij voorkomt, daardoor niet gewonnen. Herhaaldelijk wordt de lezer overstroomd met een stortvloed van parallel-plaatsen uit latere rhetoren, als Phoebammon, Gregorius Corinthius, Cocondrius, Georgius Choeroboscus, zonder dat hij daarmee iets wint dan een gevoel van bewondering voor de groote belezenheid van den schrijver. En ook daar, waar die citaten gebruikt worden ter adstructie van het hoofdbetoog, het bewijs dat Parisinus 2, waar hij afwijkt van Alexander, van andere bronnen afhankelijk moet zijn, is het moeilijk met den schrijver in te stemmen. Immers, zoo vraagt men zich af, wat bewijst het voor de bronnen van den epitomator in Parisinus 2, indien blijkt dat b.v. Phoebammon, dien men 2 eeuwen later dan dien epitomator pleegt te stellen, in de definitie van deze of gene figuur woordelijk met hem overeenstemt. Totdat misschien dit onbegrip plaats maakt voor een zachtzinnig ongelooft, wanneer men bemerkt, dat Parisinus 2 die dingen, waarin

hij van „Alexander” afwijkt, put „aus einer Mittelquelle, die selbst ein groszes Kompilationswerk war.” „War” doch helaas niet „ist”!

De systematische indeeling van dit 2e hoofdstuk laat overigens niets te wenschen over. De verschillen tusschen Parisinus 2 en „Alexander” zijn er onder drie hoofden gegroepeerd: A. afwijkingen in de definities, B. afwijkingen in de opvatting, C. afwijkingen in de voorbeelden. Men moet toegeven dat de argumenten voor Steusloff's opinie, voor zoover ze zijn vermeld, geen steek blijken te houden en deugdelijk zijn weerlegd. Maar het komt me voor, dat de verschillen tusschen „Alexander” en Parisinus 2 nergens van dien aard zijn, dat het onmogelijk is beide lezingen tot één geheel te combineeren. En het doet vreemd aan, dat Schwab geen enkele maal de mogelijkheid van zulk een combinatie ook maar heeft overwogen, al was het alleen om haar waarschijnlijkheid te weerleggen.

Zoo staat dus door dit onderzoek de kwestie van de echtheid van Alexander Numeniū *περι ὀχρημάτων* weder op het doode punt. Steusloff's argumenten blijken onhoudbaar, Schwab's bewijsgronden zijn niet overtuigend. Of overigens, indien zij dat wel waren, de aanwinst van dezen „in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber echten Alexander” zoo heel groot zou zijn? Ook daaromtrent wordt men wel wat sceptisch gestemd, wanneer men Drerup den tekst ziet reconstrueeren met invoegingen en omzettingen, expuncties en conjecturen, kortom op een wijze, als men in Duitschland aan een Hollandsch philoloog van de critische school bezwaarlijk zou permitteeren.

Hilversum.

W. E. J. Kuiper.

G. C. son Tingdal, Åndelsen -is i accus. plur. hos de efteraugustiska författarne. Göteborg, Eranos förlag. (Göteborgsche diss.).

Het onderwerp dat deze Zweed zich voor zijn proefschrift gekozen heeft, bewijst, hoe weinig wij eigenlijk van sommige vraagstukken van de Latijnse spraakkunst positief weten. Wij wanen te weten, en praten een regel maar steeds na, zonder ons rekenschap te geven van de werkelijke gegevens, waarop de regel steunt.

De Acc. plur. op *-is* is *-ēs* geworden; sinds wanneer?

Ernout-Meltzer laat de verandering met het einde der Republiek beginnen, in Quintilianus' dagen voltrokken zijn; hoe lang daarna toch nog de vorm op *-is* voorkomt, vermeldt de schrijver niet (pag. 28).

Corssen schrijft dat reeds in Plinius' dagen ook voor de Acc. Plur. van *i*-stammen in de beschaafde omgangstaal en in de ambtelijke taal *-es* overheersend was, gelijk uit opschriften blijkt. *Sommer*, nog vager, dat *-is* in het Latijn tot in de klassieke tijd bij *i*-stammen zeer gebruikelijk was. *Hale* en *Buck*, *Kühner-Holzweissig* en *Lindsay* geven geen van allen preciese aanduidingen omtrent het wisselend gebruik der beide uitgangen.

De jongere onderzoekers hebben hun taak anders opgevat en gepoogd de data zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen.

Keller heeft in 1895 de rij geopend met een onderzoek naar de Acc. op *-is* bij de Augusteiese dichters. Hem volgend heeft *Lundström* een opstel in *Eranos* geplaatst over *-is* in de Acc. Plur. bij *Columella*; aan dit onderzoek heeft deze dissertatie haar ontstaan te danken.

De uitkomsten van *Keller* luiden kort samengevat:

1. Alle woorden, die in de Abl.-i hebben, hebben *-is* in de Acc. Plur.

2. Alle Adiect., participia en Numeralia met *-ium* in den Gen. Plur. hebben *-is* in de Acc. Plur.

3. Adiect. op *-x* die in de Gen. Pl. *-ium* hebben, eindigen in de Acc. Plur. zowel op *-is* als op *-es*, gewoonlijk echter op *-es*.

4. een enkele comparativus heeft *-is* in de Acc. Plur.

5. Alle subst. op *-x* en alle die gewoonlijk in de gen. plur. *-um* hebben, eindigen op *-es*.

Tegen *Kellers* methode is verzet aangetekend; reeds *Schuchardt* had gewaarschuwd, dat *-is* en *-es* in uitspraak gelijk klonken, dat dus de afschrijvers, ook de meest nauwkeurige onder hen, na de 5e eeuw niet betrouwbaar kunnen geacht worden voor een veel vroegere periode, die van de auteurs zelve. Inscriptions geven weinig bewijsgrond, omdat er naar verhouding zo weinig dateerbaar zijn; de spil waarem alles draait is dus deze: in hoeverre kunnen handschriften uit later eeuw betrouwbaar geacht worden omtrent de authentieke schrijfwijze *-is* of *-es*. *Tingdal* pleit voor hun betrouwbaarheid; hij verwijt oudere uitgevers hun willekeurige veranderingen, prijst de jongere, die in de apparatus criticus de afwijkingen *-is* en *-es* aantekenen. Zijn vaste overtuiging is het, dat de schrijvers uiterst behoudend hun voorbeeld afschreven met een heilige eerbied voor wat er in hun voorbeeld stond.

Wie *Tingdal* dit geloof niet toegeeft, legt het boekje misschien ter zijde, beklagt de buitengemene moeite en het geduld aan dit onderzoek besteed of wil men verspild; maar op pag. 114 vindt de lezer een tabel, die de uitkomst der tellingen bevat. Van het Mon. *Ancyranon* tot *Amnianus* heeft *Tingdal* 28 Auteurs onderzocht op Acc. Plur. in het algemeen, op *Parisyllaba*, op het woord *omnis*, op Part. praesentia, telkens *-es* en *-is*, en de verhouding in percenten weergegeven. Daaruit blijkt dat bij *Gellius* *-is* 81-maal tegen *-es* 704 maal voorkomt, bij *omnis* 24 tegen 21, bij de part. pr. 18 tegen 44; bij *Lactantius* staat 15-maal *omnis* tegen 13-maal *omnes*. De part. pr. eindigen bij *Columella* en bij *Persius* steeds op *-is*.

Wanneer *Tingdal* en *Keller* de geleerde wereld weten te winnen voor hun stelling, dan zou dus de acc. plur. op *-is* veel vaker in de teksten verschijnen dan tot dusverre. De dissertatie van *Tingdal* getuigt van een bijzondere vlijt en van onvermoeide arbeid; vooral de tabel en het onderzoek dat daaraan voorafgaat, verbergen een reuzen-werk. Dat het boek in het Zweeds geschreven is, maakt het lezen in de beginne tot spellen; maar het went wel; zou zulk een voorbeeld voor ons er een worden tot navolging?

Utrecht.

E. Slijper.

J. te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. 4e Deel. Haarlem, De Erven Bohn. 1918.

Het vierde deel van Prof. te Winkels Letterkunde is verschenen, en daarmee, op het register na, dit werk compleet; een eerbiedwaardige arbeid, dit moet erkend, ook al is men het niet altijd met de opvatting ervan eens. Over die opvatting heb ik bij de aankondiging van de eerste aflevering uitvoerig gesproken; toch wil ik nog even er op terug komen, naar aanleiding van hetgeen schrijver zegt over *Jonckbloet* en *Busken Huet*, en over

de nieuwere literatuur; ook naar aanleiding van een aankondiging van het werk in de *Haagsche Post*.

Wij menschen zijn toch eigenlijk, ja, laat ik het maar zeggen, stumpers; wij zouden iets positiefs, absoluets, algemeen, blijvends willen tot stand brengen, en kunnen nooit verder komen dan tot iets benaderends, relatiefs, individueels, voorbijgaands. Was er een onveranderlijke, algemeen erkende schoonheidsleer voor alle tijden en volken, dan zou de zaak gemakkelijker zijn; dan zou er een mensch kunnen bestaan, begaafd genoeg om alles daarnaar af te meten, daaraan te toetsen; of, kon een mensch zuiver, on-individueel, als feiten, als geschiedenis, beschrijven al wat er op letterkundig gebied was omgegaan, ook dan zou een blijvend, algemeen erkend werk geleverd kunnen worden.

Schr. heeft zich voorgesteld een overzicht te geven van alle verschijnselen op letterkundig gebied, hun ontstaan en in elkaar overloopen, niet naar onze opvattingen beschouwd, niet getoetst aan een door ons opgestelde of aangenomen schoonheidsleer, maar naar hun waarde voor de tijdgenooten, naar hun voldoen aan de idealen der makers; daartoe wil hij met liefdevollen ijver alle verschijnselen trachten te begrijpen en waardeeren; toch erkent hij, hoewel hij als neutraal geschiedschrijver wil te werk gaan, niet tegenover de besproken werken te kunnen staan als iemand, die geen eigen oordeel heeft, zonder goed- of afkeuring te laten hooren. Bij Jonckbloet en Busken Huet komt dit ter sprake. De eerste had zich een volledige schoonheidsleer gevormd, een stelsel van dogma's voor elk soort van kunstwerk; dit bracht hem op een dwaalspoor; de tweede zou, volgens J., ondanks dat hij van geen stelsel van aethetica wilde weten, toch een absolute maatstaf hebben aangelegd. t. W. wil als historicus die fouten vermijden, maar kan dit, naar gedeeltelijke erkenning, niet geheel. Natuurlijk; want onze menschelijke beperktheid is daar; ons eigen zijn, gevoelen en denken heeft invloed op onze beschouwing en waardeering. Bij elk uitspreken van een meening, gedachte, waarheid, opmerking, zelfs bij het vermelden van een waarneming, een feit, een gebeuren, is er de invloed van het eigen geluid, het eigen woord, het eigen gevoel, de spiegel kan zuiver weergeven, maar toch altijd in verband met kleur van glas en foelie, helderheid, lichtvallig enz. Intusschen heeft schr. ernaar gestreefd, en is daarbij eerlijk genoeg te erkennen, dat hem dat bij de nieuwere literatuur, die hij als tijdgenoot heeft zien ontstaan, onmogelijk is; hij kan daarbij niet als buitenstaander, gelijkmatig beoordeelaar, waarnemen. Bij zijn opvatting is het dan ook juist, die laatste periode niet te behandelen, en te doen als zoovele schrijvers van vaderlandsche en alg. geschiedenissen, die bij '30 of '48 eindigen. Hij had dan echter ook weg moeten laten de beschouwing der N.-Gidsbeweging, die nu niet valt in het kader van zijn opvatting, maar wat wegekrijgt van een boutade, een zich-lucht-geven. Daarentegen kan het voor lezers en koopers van het werk teleurstellend zijn, dat er niets van de literatuur na die periode, of zelfs van die periode, wordt gegeven. Hij had daaraan tegemoet kunnen komen door zeer kort als 't ware aan te stippen eenige verschijnselen, te noemen eenige schrijvers en werken. Maar — hij wil het slot niet anders bewerken dan het geheele werk, zijn opvatting getrouw blijven.

In geen geval behoefde hij te voldoen aan 't geen de aankondiger in de *Haagsche Post* zou gewenscht hebben: propaganda maken voor de nieuwere literatuur, voor de nu levende schrijvers, voor den verkoop hunner boeken. Ik ontken niet, dat die aankondiger denkbeelden geeft, die der overdenking waard zijn, dat hij punten aanroert, die wel een uitvoerige bespreking verdienen, doch zijn opvatting van wat een letterkundegeschiedenis moet zijn, en wat de taak is van een hoogleeraar in de Nederlandsche literatuur kunnen toch niet anders dan tegenspraak uitlokken¹⁾. Evenzoo zijn absolute minachtende veroordeeling van t. W.'s arbeid: hij heeft de dertig jaren van zijn professoraat besteed „om fossielen uit de Nederlandsche literatuur op te delven, ze te catalogiseeren en van etiketten te voorzien en laat ons dan, als hij aftreedt een stoffig museum van opgezette producten na.”

Ik haal dit oordeel aan, omdat daarin, met de bedoeling de grootst mogelijke verwerpelijkheid uit te spreken, iets gezegd wordt, waar veel waars in is, maar tevens een lof. Is een museum, met een goeden beredeneerden catalogus een voorwerp van verachting? Als het stoffig is, is *dit* een gebrek. Dat men de letterkundige geschiedenis kan behandelen, dat het niet aan een museum doet denken: meer dan eens, gelukkig! is het gebleken dat dit kon. Toch heeft een museum, al kan het op een zomerschen dag voor ons een voorwerp van afschuw zijn, een groote verdienste; vooral goed gecatalogiseerd; wij zoeken en vinden er vaak voorlichting, leering. En zoo is het inderdaad met t. W.'s werk. Zijn opvatting doet het boek iets krijgen van een museum, maar het heeft ook de verdienste van een museum. En een klein beetje stof zal in ieder museum wel eens voorkomen! Laten wij iemand de eer geven, die hem toekomt, en hem die niet onthouden, omdat er anderen kunnen zijn, die verdiensten, eigenschappen hebben, welke ons méér voldoen, hun werk meer aanlokkend maken²⁾.

Eenige opmerkingen en kantteekeningen mogen deze aankondiging besluiten.

In de eerste plaats, dat dit deel, althans het laatste gedeelte ervan, hier en daar de kenmerken draagt van wat te haastig te zijn bewerkt, alsof de schr. soms te weinig zelfkritiek heeft geoefend. Om met het slot te beginnen: na een breedvoerige bespreking van de Nieuwe-Gidsbeweging komt er op eens in enkele zinnen een soort apotheose, de hoop op een nieuwen kunstbloei; wel kan deze beschouwd worden als een uitvloei van de ideeën, bij die uitvoerige bespreking aangeroerd, maar er is toch een onevenredigheid in. Verder zijn er hier en daar slechte, slordige zinnen blijven staan³⁾. Het

¹⁾ Hij noemt hen: „degenen die geroepen zijn den weg voor de erkenning en verbreiding van onze moodertaal binnen- en buitenslands te bereiden en te effenen.”

Hierover uit te wijden zou elders moeten geschieden, als te plaatsroovend.

²⁾ Dat de waarde van het werk voor de studie door vele letterkunde-bestudeerenden erkend wordt, bewijst dat, naar mij iemand verzekerde, het veel gekocht wordt.

³⁾ Bl. 958: „Was Schimmel langzamerhand van de romantiek tot het realisme overgegaan, waardoor verscheidene zijner stukken zich nog lang op het tooneel konden handhaven, zoover heeft Hofdijk het, zeker opzettelijk, nooit gebracht met de acht stukken, die hij enz.” Bl. 959: „Met Mevr. Kleine-Gartman in de hoofdrol heeft men meermalen van dit stuk genoten.” Bl. 971: „Reeds in

hinderlijkst is dit wel, waar schr. iets neergeschreven heeft, wat men wel eens sprekenderwijze zegt, maar dat, gedrukt, den indruk maakt van smakeloos of weinig keurig ¹⁾; of waar de logica niet zuiver is ²⁾.

Enkele leemten vielen mij in het oog: bij v. Koetsveld werd b.v. niet genoemd diens *Bladen uit mijn Pastoraalboek*, en bij Bosscha diens *Leven van Willem II*. Intusschen zou men dit kunnen beschouwen als een bewijs dat er in den regel niet veel onbesproken is gebleven.

Bij de bespreking van de figuren uit Van Lennep's romans (bl. 590) had er op gewezen kunnen worden, dat de vroegere levensloop van Heynsz uit *F. Huyck* nagenoeg geheel overeenkomt met dien van den bekenden Campo Weyerman, en had een parallel getrokken kunnen worden tusschen Lucas Holding en den dichter uit Langendijks *Spiegel d. V. K.*

Weinig plausibel dunkt mij het gebruik van het woord streekspraak (niet gemakkelijk te zeggen!), waar gouw-spraak kon dienen.

Niet onderschrijven zou ik zonder meer wat t. W. (bl. 788) zegt over HaverSchmidt's *Drie Studentjes*, dat dit „op sommigen ook later nog wel den indruk heeft kunnen maken, ernstig bedoeld te wezen.” Heeft kunnen maken? ja, en terecht. Evenals in meer van de *Snikken en grimlachjes* is er ongetwijfeld veel ernstig bedoelds in; doch hierover zou een artikel op zich zelf te schrijven zijn. Over hetgeen van ten Brink gezegd wordt, zou nog wel iets heen en weder te praten zijn, hoewel erkend moet, dat hem recht gedaan is, meer dan meestal het geval is. Of Nievelt's schetsen den naam van „griezellig” verdienen? ik betwijfel het.

Doch laat ik eindigen met te wijzen op eenige dingen, die mij in 't bijzonder juist of treffend schenen.

De Vlamingen hebben terecht een ruime plaats gekregen in de bespreking; ook allerlei werk, dat in den regel weinig vermeld wordt, maar toch niet over 't hoofd mag gezien, krijgt een deel. De bespreking van Busken Huët is zeer juist, ook de raad geen oordeel van hem te aanvaarden zonder eerst het boek in kwestie gelezen te hebben, en nog wel onbevooroordeeld.

Veel nadruk wordt gelegd op het verband tusschen de letterkundige werken en den politieken toestand voor en na 1800 (Helmers, Loots, Kinker, v. d. Palm, bl. 190 vlgg.) en gewezen op de overeenkomst tusschen den stijl van Tollens' *Oewerwintering* en Piene-mans schilderijen (bl. 387). Met genoegen zag ik in extenso aangehaald het dieptreffende *Gebed* van Bilderdijk (240).

Een blijk van onbevooroordeeldheid ziet men in de beschouwing van t. W. over Potgieters afbreken van de

1878 had deze de *Orestie* van Aeschylus vertaald, wat in 1882 ook Allard Pierson deed, later nog gevolgd door Burgersdijk, die met alle stukken van Aeschylus (en Sophocles) te vertalen zijn laatste levensjaren doorbracht, zooals Willem Hecker met enkele stukken.”

¹⁾ Bl. 839: „Het dwaas-vermakelijk verhaal van *De reis van Gerrit Meeuwssen en zien zeem naar de Amsterdamsche Karnis*, zóó uiterst komiek, dat men er tranen bij lacht.” Bl. 1089: „Een echt liefje verklaarde hij (Jacques Perk) echter zelf meestal niet te hebben.”

²⁾ Bl. 972: „De beste krachten waren het juist niet altijd, die zich voor dit werk (*de maandkritiek over boeken in de tijdschriften*) beschikbaar stelden, al vergoedde het gezag, dat aan de critiek werd toegekend, veel.”

piëtistische gedichten van Albertine Kehler; dat kan men, met instemming, lezen op bl. 973. Te recht heeft hij ook gesproken over de christelijke gezangen, in de kerkboeken opgenomen, waarbij er inderdaad zulke schoone liederen zijn, b. v. het bekende „Rust mijn ziel” van V. d. Kastele (bl. 227 vlgg.), en in den Vervolgbundel vele van Beets, ter Haar en Benninck Jansoni (bl. 810).

Juist is ook zijn uitspraak over de uitdrukkingen en taalafwijkingen van de Nieuwe-Gidsmannen en hun, veelal slaafsche volgers (1108).

En met genoegen onderschrijf ik het gunstig oordeel over de levens van vader en grootvader door Jacob van Lennep. Waarlijk dit boek is een zoo onderhoudend werk, dat het bijna al zijn romans (zoo niet alle) overtreft in dit opzicht, en als middel tot het leeren kennen van den tijd, waarin zij leefden, onovertreffbaar is.

Moge spoedig het register op t. W.'s werk komen als gids in zijn „Museum”!

Den Haag.

C. H. P. H. Meijer.

Chr. Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust.
(Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser I, 7). København, Host & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.35).

Om tot den kern van Goethes Faust, het religieus idee en de niettegenstaande alle veranderingen „sich gleichbleibende Goistesform” van den dichter door te dringen, slaat schrijver twee verschillende wegen in. Hij onderwerpt de wordingsgeschiedenis aan een nieuw onderzoek en wil de geheele veelzijdige productie van den dichter in dienst stellen van de Faustinterpretatie. De resultaten van het eerste gedeelte van zijn taak heeft hij in de hier te bespreken verhandeling neergelegd; die van het tweede zal een later te verschijnen geschrift brengen. Van de vier phases der wordingsgeschiedenis (Urfaust, Fragment 1790, Erster Teil 1808, Zweiter Teil 1832) behandelt Sarauw alleen de tweede en de derde, en de lezer zal zich bij de motiveering, die in de voorrede wordt gegeven, wel moeten neerleggen. De stof is verdeeld over drie hoofdstukken: „die zweite Phase 1788—90”, „die dritte Phase 1797—1801. Schiller und Schelling” en „Idee und Urkonzeption”.

Afgezien van eenige veranderingen en weglatingen brengt het fragment van 1790 drie nieuwe stukken: „Wald und Höhle”, de „Hexenküche” en het slot van de „Paktszene”, dat heel abrupt begint: „Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist etc.”

Omtrent het ontstaan van deze tooneelen zijn wij slechts zeer gebrekkig ingelicht. Wij bezitten een mededeeling van Eckermann van 10 April 1829, dat Goethe de „Hexenküche” in de Villa Borghese zou hebben geschreven en verder een brief aan Herder uit Rome van 1 Maart 1788, waarin Goethe o. m. schrijft: „Es war eine reichhaltige Woche, die mir in der Erinnerung wie ein Monat vorkommt. Zuerst ward der Plan zu Faust gemacht, und ich hoffe die Operation soll mir geglückt sein. Natürlich ist es ein ander Ding das Stück jetzt oder vor fünfzehn Jahren ausschreiben; ich denke es soll nichts dabei verlieren, besonders da ich jetzt glaube, die Fäden wiedergefunden zu haben. Auch was den Ton des Ganzen betrifft, bin ich geröstet; ich habe schon eine neue Szene ausgeführt, und wenn ich das

Papier räuchere, so dächt ich, sollte sie mir Niemand aus den alten herausfinden" . . . .

Welk van de drie nieuwe tooneelen is hier bedoeld? Sarauw pleit voor de „Paktszene”, en beweert bovendien, dat toen reeds veel meer af was, ja, hij weet zelfs aan te geven hoe veel: p. 10 „Und es kann gar nicht zweifelhaft sein, wie viel damals geschrieben war. Vor Vers 1635 „Hör auf mit deinem Gram zu spielen” ist eine Naht leicht erkennbar.” De chronologische volgorde is volgens hem: de „Paktszene”, de „Hexenküche” en ten slotte „Wald und Höhle”. Dit laatste tooneel staat in het fragment achter de „Brunnenszene”, in het voltooide eerste deel voor het tooneel in de kamer van Gretchen, voor „meine Ruh’ ist hin”. Uit deze onzekerheid blijkt, dat hier iets niet in orde is. Sarauw is van meening, dat Goethe oorspronkelijk geheel andere bedoelingen met dit gedeelte heeft gehad. Het zou een plaats hebben moeten vinden achter de „Valentinszene” en zou op deze wijze de verbindingsbrug gevormd hebben tusschen dit tooneel en de „Walpurgisnacht”, waarvan Sarauw met groote waarschijnlijkheid aanneemt, dat dit gedeelte ook reeds in Rome geconcipeerd is. En nu gelooft hij het plan, waarvan in den brief aan Herder sprake is, te kunnen reconstrueeren. Hij is overtuigd, dat Goethe een stuk in vijf bedrijven voor den geest heeft gestaan. Het tegenwoordige slot zou het einde van het derde bedrijf geweest zijn, het vierde en vijfde zouden Fausts leven aan het hof van den keizer, de Helenaepisode, den dood en de apotheose van den held hebben behandeld.

De argumenten, waardoor de schrijver deze hypothesen tracht te staven, zijn m. i. niet altijd steekhoudend. Als hij beweert, dat met dat nieuwe tooneel in den brief aan Herder het slot van de „Paktszene” bedoeld is, dan is dat op zijn minst twijfelachtig. Waarom zou het niet de „Hexenküche” geweest zijn? Want, dat „das Hauptmotiv der „Hexenküche” die Verjüngung mittelst des Hexentranks nicht zum alten Plan gehöre und mit dem wiedergefundenen Faden nichts zu tun habe” zijn bezwaren, die gemakkelijk weerlegd kunnen worden. Ook is het opvallend, dat de schrijver gebruik maakt van den brief aan Herder zonder kritiek er op uit te oefenen. Deze brief staat in de „Italienische Reise”, maar het origineele stuk is niet bewaard gebleven. Nu is het van algemeene bekendheid, dat Goethe de brieven en documenten, die hij in de „Italienische Reise” opnam nogal willekeurig heeft behandeld en zoo heeft dan ook deze brief tot allerlei twijfel en kritiek aanleiding gegeven.

Vroeger onderzoekers meenden tegenstrijdigheden tusschen het eerste en het tweede gedeelte van de „Paktszene” te moeten constateeren. De schrijver ontkent dit niet alleen, maar meent zelfs, dat de verzen „Verachte nur Vernunft und Wissenschaft etc” V. 1851 noodzakelijk moeten slaan op de pas 1808 gedrukte: „des Denkens Faden ist zerrissen etc.” V. 1748 en dat datzelfde ook het geval is met de verzen 1853 en 1752. Daaruit moet nu blijken: „dass Goethe bei der Herausgabe des Fragments eine bereits geschriebene grössere Partie der Paktszene zurückbehält.” De eenvoudige vraag, waarom de dichter dat zou hebben gedaan, wordt niet eens gesteld, en toch dringt zij zich aan ons op. Men zou er op kunnen antwoorden, dat immers ook in

het fragment tooneelen van den „Urfaust” zijn weggelaten. Maar daarvoor kunnen wij gemakkelijk een reden opgeven. De dichter had zich afgewend van het realisme van zijn jeugd en wilde niets meer weten van die al te krasse tooneelen. Later heeft hij ze dan ook met uitzondering van „Trüber Tag. Offen Feld.” in verzen omgewerkt.

De hypothesen van Sarauw omtrent de plaats en de functie van „Wald und Höhle, als ook zijn vermoedens omtrent het Italiaansche plan, kunnen, naar het ons voorkomt, alleen beschouwd worden als gewaagde, tamelijk willekeurige constructies.

In het tweede hoofdstuk tracht de schrijver de chronologische volgorde van die gedeelten vast te stellen, die tusschen 1797 en 1801 zijn ontstaan. Men heeft altijd aangenomen, dat Schiller in dezen tijd een sterken invloed op Goethe heeft uitgeoefend. Sarauw komt dit minder juist voor. P. 39 zegt hij: „Die Schillerphase der Faustdichtung heisst mit Unrecht so, die *romantische* Phase sollte man sie nennen.” In de eerste plaats zou hier moeten gedacht worden aan Schelling, wiens invloed wordt gecharacteriseerd als volgt: p. 42 „Was Goethe einerseits Schelling verdankte, waren nicht sowohl *neue* wissenschaftliche Impulse, als vielmehr die Klärung und Befestigung naturphilosophischer Ansichten, mit denen er sich seit langen Jahren trug.”

Het is zeer zeker een verdienste van den schrijver, den invloed van Schelling zoo duidelijk te hebben doen uitkomen, al is hij ook niet de eerste, die daarop heeft gewezen; maar Schiller had daarbij niet op den achtergrond mogen geraken. Hier had de vraag moeten gesteld en beantwoord worden, hoe groot en van welken aard de invloed van Schiller op Goethe in zijn geheel genomen geweest is. Wie zich verdiept heeft in de wordingsgeschiedenis van „Wilhelm Meister”, zal hem niet voor onbelangrijk houden.

Het laatste hoofdstuk houdt zich bezig met de religieuze ontwikkeling van Goethe en vooral met zijn onsterfelijkheidsgeloof. De dichter staat onder den invloed van Paracelsus en de Paracelsisten, vooral echter onder dien van *van Helmont* (1577—1644). „Man kann”, zegt schrijver p. 102, „den Faust sehr wohl als Dramatisierung der religiösen Idee van Helmonts betrachten.” Het bewijs voor deze bewering wordt niet geleverd, dat behoudt hij zich blijkbaar voor tot later tijd.

Deze mystieke richting van Goethes geest maakt dan plaats voor een meer realistische levensopvatting, die haar hoogtepunt bereikt gedurende de Italiaansche reis en de daarop volgende jaren. Dan echter grijpt langzaam een ommekeer plaats, de ideën uit den tijd van de jeugd beginnen weer te ontwaken. Al deze veranderingen vinden hun weerklank in Faust. De onsterfelijkheids-gedachte, zooals hij die bij van Helmont aantrof en het daarmee verbonden idee van een gestadige ontwikkeling en volmaking, dat is volgens schrijver het „Leitmotiv”, dat ondanks alle veranderingen steeds weer terugkeert.

Dat Sarauw het bewijs voor den overheerschenden invloed van van Helmont schuldig blijft, is te betreuren. In de laatste jaren heeft men zoo veel nieuwe bronnen, voorbeelden en modellen meenen te vinden, dat het moeilijk is zulke ontdekkingen anders dan sceptisch te beoordeelen. Afgezien daarvan bevat het laatste

hoofdstuk zeer veel sympathieks. Alleen al de poging om het blijvende in de wisseling der verschijnselen vast te houden is, om met Klopstock te spreken, „des Schweisses der Edlen wert.” Dat dit hier reeds volkomen geslaagd zou zijn, durf ik niet beweren. Het fragmentarisch karakter der verhandeling maakt een definitief oordeel niet mogelijk. Eerst latere publicaties zullen ons in staat stellen een antwoord te geven op de vraag, in hoeverre de hypothesen van Sarauw als een aanwinst voor de Faustphilologie kunnen worden beschouwd. Verdere mededeelingen zien wij dan ook met gespannen verwachting tegemoet.

Groningen.

H. H. Breuning.

Ca. Serrurier, De Pensées van Pascal. (Fransche Kunst X). Leiden, A. W. Sijthoff's U.-M. (Pr. / 1.95).

Wanneer de fijne litteratuurkenner Edmund Gosse in de Voorrede van zijn *Three French Moralists and the Gallantry of France* (p. XVIII) zich afvraagt, waarom hij Pascal niet behandelt als een van hen die een verklaring geven van de bron waaruit Franschen hun ridderlijken moed putten, dan maakt hij er zich, wel wat heel gemakkelijk, af door te zeggen dat Pascal in Engeland zoo overvloedig is bestudeerd dat een Engelsch criticus niets nieuws zal kunnen brengen om diens waarde nader tot het publiek te brengen. In ons land hebben we veel Pascal-litteratuur, vertalingen ook — ik herinner aan de mooie *Pensées*-vertaling door A. Loosjes; we hebben ook in Nederland een waarlijk bijzondere Pascal-verzameling in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Maar Pascal is weinig bekend bij ons: hij is te moeilijk, en hij heeft vooral den naam afschrikwekkend moeilijk te zijn, als theoloog, en als visionnair beide. Een inleiding tot Pascal hadden we niet. We hebben er nu een, een zeer goede, bruikbare, die het voornaamste uit de 924 fragmenten brengt, die men onder den titel *Pensées* heeft samengevat.

Pascal en „the spirit of gallantry which inspired the young French officers at the beginning of the war”, gaat dat samen, zal men zich afvragen, wanneer men Gosse's mooie essays leest, Pascal eigenlijk één der eersten die voor arbitrage pleitten, die den spot dreven met de massamoorden van den oorlog, omdat één mensch 't wilde, die aan den overkant van de Bidassoa of den Rijn woonde (nos. 292 sq.). Ja, hij was zulk een bron van moed omdat hij voor het jongere geslacht, gevormd door Brunetière, Boutroux, Brunschvicq en Bergson sedert lang een leidende geest was, voor dat geslacht waarvan één hunner, Robert Vallery-Radot zegt: „Après une crise intellectuelle violente et brève vers la vingtième année, soudain ils avaient éprouvé la réalité du Christ avec une telle violence, une telle vérité qu'ils avaient compris d'un coup la douleur du monde, l'horreur du péché et de la mort, tout le renversement de la nature déchue. Pascal était leur guide et ils vivaient continuellement dans sa Nifit de Feu” (*L'Homme de Douleur*, G. Crès et Cie, Paris, 1918, p. 22). En de held van die oorlogsherinnering, Sineuse, sterft „les yeux ouverts et fixes, un livre serré encore dans la main. Ce livre . . . c'est Pascal . . . les paroles suprêmes des *Pensées* rayonnent autour de cette jeune victime: „J'ai versé telle goutte de sang pour toi” (*idem*, p. 89). Velen zijn er zoo geweest die vielen, door Pascal gevoed,

gesterkt en getroost in de loopgraven. Ik voeg er bij dat deze verheffing in Pascal niet regel was, dat dikwijls de geest ineenkromp als 't lichaam, dat de mannen uit *Le Feu* zoo goed als die uit *Une Relève* der broeders Tharaud of, aan een ander uiterste, uit Benjamin's *Gaspard*, er ook waren. En nu we toch over Pascal en den oorlog sch ijven, moeten we toch even voor de aardigheid 't zinnetje van Jean Richepin bij de ontvangst van maarschalk Joffre aanhalen: „La victoire de la Marne est un des chefs-d'œuvre de l'esprit national comme les *Méditations* de Descartes et les *Pensées* de Pascal.”

Dergelijke uitspraken kunnen Pascal-kenners en -liefhebbers niet aangenaam zijn, omdat voor hen Pascal een bron is van hoog verstandelijk genot, van krachtig zedelijk streven, van vroomheid en van berusting, omdat hij vooral is de schrijver die in een door intellectualisme overladen leven de bron heeft doen vloeien van het intuïtieve, datgene wat Pascal „le cœur” noemt. Voor hoevelen is niet, ouder wordend, het woord waar gebleken: „La dernière démarche de la raison est de reconnaître qu'il y a une infinité de choses qui la surpassent; elle n'est que faible, si elle ne va jusqu'à connaître cela” (N°. 267)? Voor de zoekenden, voor de uit den ban van 't intellectualisme ontwakenden, voor de niet-evenwichtigen, die gaarne tot helderheid zouden willen komen over ons ik, ons leven en zijn doel, over het onkenbare; voor hen is dit boekje een uitstekende inleiding tot een hoog intellectueel en moreel genieten, tot ontplooiing en verrijking.

Fijn van geest en van gemoed moet zij zijn die een keuze uit Pascal doet om hem tot het publiek te brengen. En in die keuze is Mejuffrouw Dr. Serrurier zeer geslaagd. Zij beoogde niets anders dan „een leidraad voor den leek” (p. V) te brengen; zij bracht meer dan dat: een boekje van liefde en enthousiasme en overgave. Zij had slechts Pascal te laten spreken en koos daartoe de meest typische fragmenten, die ze verbond met haar commentaar en enkele litteraire uitweidingen (b. v. over Pascal en de romantici, p. 51 ss.). Zij bracht deze citaten, getoetst aan de vertaling van Mej. Fenna de Meijier, die in de Wereldbibliotheek verschijnt, een vertaling die dikwijls heel goed geslaagd is (b. v. p. 31 N°. 10; p. 35 n°. 48; p. 74 n°. 195 var.; p. 128 n°. 434; p. 130 n°. 456). Er zijn ook vertalingen waartegen ik bezwaar heb: een enkele wil ik releveeren: p. 38 n°. 134 moet luiden: zij wil de bewondering wekken door de juiste weergave der dingen; p. 43 n°. 63 is weekhartig te vervangen door *willoos*; p. 45 n°. 72 laat dan onze verbeeldingskracht verder gaan; p. 79 in den „Pari” is gelijk staat . . . voor niet helder. En ik zou willen voorstellen 't beroemde *abêtir* niet door *uw verstand afstompen*, maar door *eenvoudig leeren worden* te vertalen; zoo is p. 118 in n°. 366 *conseil* zeker *plan* of *besluit*, niet *oordeel*, en op blz. 109 n°. 327 zijn *les habiles* niet de *waanwijzen*, maar de *ontwikkelden*. Ik noteerde zoo nog wat vlekjes, die een tweede druk wel zal uitwisschen.

Ik wijs op een paar drukfouten: op p. 1 leze men 16e eeuw (regel 3); op p. 32 regel 6 v. o. n°. 21; op p. p. 144 n°. 793; op p. 45 kan n°. 857 niet juist zijn. En ik wijs op een paar bedenkingen: heeft (p. 2) de 16e eeuwse wetenschap de belofte gedaan dat zij de menschen beter en gelukkiger zou maken, 't verwijt dat

Brunetière tot „la science” richtte; p. 26 had men ook Havet's naam verwacht. En over *le divertissement*, dat in het Nederlandsche *afleiding* toch al zoo gevaarlijk klinkt, kan ik Mej. Serrurier's opvatting niet deelen, en ik vrees ook nog dat de Nederlandsche lezer daarin heel wat anders zal zien dan Pascal bedoelde. En waarom gaf deze „pascalisante” niet aan 't slot een paar blaadjes bibliographie? Want lezers van een volksleeszaal, hoorders van een volksuniversiteit moeten in deze boekjes stof vinden voor verder zoeken en leven; voor hen is zulks een bibliographie zoo uitstekend.

Behoef ik te zeggen, dat mijn pluizer's opmerkingen niets van de waarde verminderen van dit mooie, degelijke, fijne, ernstige boekje van een Pascal-vereerster?

Amsterdam.

K. R. Gallas.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup... udgivet af Det Danske Sprog-og Litteraturselskab. Første bind A—Basalt Redigeret af H. Juul-Jensen samt J. Ernst-Hansen, Holger Hansen, Holger Sandvad. København Gyldendalske Boghandel-Nordisk Forlag. 1919. (Pr. kr. 12.—).

Van dit eerste deel is de eerste aflevering, die in het najaar van 1918 verscheen, reeds in het *Museum* (Dl. XXVI, kol. 103 vlgg.) aangekondigd en wel zó uitvoerig dat er voor deze tweede aflevering, die met prijzenswaardige spoed op de eerste gevolgd is, slechts een bescheiden plaatsje in aanspraak genomen mag worden.

De eerste afl. ging tot *Anledning*, de tweede eindigt de *a*, en gaat reeds een stukje de *b* in.

In mijn aankondiging van de eerste aflevering heb ik geklaagd over het merkwaardige systeem volgens het welk de citaten gedateerd worden en feitelijk daarenboven over de bijna totale afwezigheid van die jaartallen. Er is helaas alle reden die klacht te herhalen. Te vergeefs vraagt men zich af waarom de gebruikers geen beter overzicht over de chronologie krijgen. Plaatsgebrek, op zich zelf al een zeer onwaarschijnlijk excuus, kan de reden vooral hier niet zijn waar soms een onbehoorlijk grote plaats ingenomen wordt door citaten die hier en daar zonder enig nadeel voor de bewijskracht tot op één derde verkort konden worden, zie b.v. col. 852 (*art.*), 1002 (*baby*), 1184 (*bas*).

Het Nederlands komt er hier en daar kaal af en wordt met een paar drukfouten ontsierd: Bij *bas* (1182) vergelijkbare men ook nld. *bazelen*, en *verbazen* (zie Paul en Braune's Beiträge, 17, 304); onder *ansjos* leze men nld. *ansjovis* in pl. v. *ansovis* (indien dit werkelijk zo als de nld. etymologici willen onder invloed van *vis* stond, zou het dan niet — tot op Kolléwijn! — *visch* gespeld zijn geworden?); onder *ars* (902) is nld. *aurzelen* niet genoemd en kol. 403 is het nld. *assuradeur* verkeerd gespeld.

Verder nog slechts een paar opmerkingen:

Onder *assemblée* zou het interessant geweest zijn de verklaring van Holberg's merkwaardige vervorming: *assombliks* te mogen vernemen. Komt naast *artiom* en *artcom* (met *c* als de *j* in *pjalt*) niet ook gewoon *artsjom* en *artsjom* als uitspraak van *artium* (een examen) voor? Achter *du café avec* (964) moesten enige stippeltjes staan! Nu is het als of dit ook als frans erkend wordt. In v. *Balle-Lars* (1080) wordt *Politiken* aangehaald zonder enig citaat. Hoeveel lezers zullen er, zelfs in Denemarken, zijn die dat na kunnen slaan?

Mijne lezers mogen ten slotte toch vooral niet uit al de

aanmerkingen in deze korte aankondiging opmaken dat er over het werk geen goeds te zeggen valt, — een enkele blik in de genoemde recensie van afl. 1 zou ze van het volstreekte tegendeel kunnen overtuigen.

Gent.

H. L o g e m a n.

D. Plooy, De Chronologie van het leven van Paulus, Leiden, Brill. 1918.

Onder bovenstaanden titel heeft genoemde Dr. Plooy een zeer gedegen studie-werk het licht doen zien. De theologen van alle kleuren zullen het ongetwijfeld roemen, van wege de soliditeit van den inhoud, de volledigheid en de nauwgezetheid van de behandeling der stof, de scherpzinnigheid der critiek, de helderheid van den stijl, de gekuischtheid van den vorm, en wat maar meer als een kenmerk van een deugdelijk boek kan worden genoemd. Daarentegen zal de waarde der verkregen resultaten ter rechter en ter linker zijde vermoedelijk op zeer ongelijke hoogte worden geschat. Die resultaten vindt men aan het slot samengevat in een reeks tijdsbepalingen, waarin tusschen de jaren 30 of 31 en 60—62 geheel het traditioneele leven van Paulus, van zijne bekeering tot aan en met zijn verblijf te Rome, een onderkomen vindt. Tegenover een mogelijk „heureka” van rechts meen ik hier van links een „es wäre zu schön gewesen” te hooren.

Niet zonder reden acht de schrijver het een zware taak in de voetstappen van Wieseler en Hoennicke te treden. Toch waagde hij zich daaraan. Het terugdringen der Tubingsche tendenzcritiek — Baur zelf sprak van een „historische Auffassung” — gaf hem vernieuwden moed, en rechtstreeks prikkelde hem 1° de ontdekking van den Delphischen Gallio-steen, 2° Harnack's „vervroegde” chronologie op grond van Eusebius' Chronicon, en 3° de onzekerheid van het woonverblijf der Galatiërs, aan wie in den bekenden brief zal zijn gedacht. De mannen van het vak zullen met belangstelling lezen wat naar aanleiding van elk dezer drie punten wordt te berde gebracht.

Een gunstige omstandigheid in dezen is, dat de schrijver zich verplicht achtte streng onderscheid te maken tusschen de gegevens der wat hij noemt „absolute” en die der „relatieve” chronologie.

De eerste is aan het woord bij de bespreking van Aretas IV van Nabataea, den dood van Herodes Agrippa I en den hongersnood in Palaestina, het proconsulaat van Sergius Paulus, Gallio's proconsulaat van Achaïë, de ambtsaanvaarding van Porcius Festus, den praefectus praetorio Beryllus of Burrus. Zij vult ruim de helft van het boek en geeft den lezer gelegenheid kennis te maken met verschillende inscripties, en zelfs zich te oefenen in de lectuur eener Gallio-inscriptie in photographie. Theologen van alle kleuren, mits wetenschappelijk aangelegd, vinden hier van hunne gading.

Dan volgt evenwel de relatieve chronologie en daarbij staan de zaken anders. Wel achtte de schrijver het ter wille van de betrouwbaarheid der te verkrijgen resultaten noodzakelijk alle secundaire gegevens en alle hypothetische dateering uit te schakelen. De onderstelde reis naar Spanje en de dood van Paulus bleven diens tengevolge rusten en de chronologie der brieven werd uitgeschakeld. Dit een en ander wekt vertrouwen. Inmiddels wordt geen onderscheid gemaakt tusschen

echte en onechte brieven, en ten aanzien van Handelingen heet het, na critiek op de Tubingsche school: „wij zijn niet gerechtigd anders dan in het uiterste geval de concrete, eenvoudige gegevens van Lucas' geschiedwerk voor eigen reconstructie-hypothesen ter zijde te stellen." Dit geldt tevens de „Holländische radicale Kritik". Piëteit voor zijn leermeester van Manen belette den schrijver anders dan in een noot (bl. 93) diens methode verwerpelijk te verklaren. Maar Straatman's „Paulus" en Loman's „Quaestiones Paulinae" en zijn behandeling van den Galatenbrief worden zelfs niet genoemd. In één woord: des schrijvers stand- of uitgangspunt ligt rechts. Wie dus kennis gemaakt heeft met de studiën, die ik vóór jaren aan „Het Romeinsch burgerrecht van Paulus" en aan „Het getuigenis van Paulus te Jerusalem" gewijd heb (Th. T. 1879. 1880), of, als ik, indertijd genoten heeft van Straatman's geestige critiek op het verhaal der reis van Paulus naar Rome (1874, bl. 308 vgg.) die zal zich kunnen voorstellen dat ik voor mij in Dr. Plooy's boek de afdeling betreffende de relatieve chronologie niet heb kunnen betreden zonder mij als het ware gewaarschuwd te gevoelen door een: „Hier liggen voetangels en klemmen". In bijzonderheden hier nader op in te gaan is te dezer plaatse niet wél mogelijk.

Wat niet belet dat ik den schrijver hulde breng voor de massieviteit van zijn onderzoek en de betrekkelijke onbevangenheid, waarvan hij getuigenis aflegt, alsmede voor de groote belezenheid waarvan hij schier op iedere bladzijde zoo overvloedig heeft blijk gegeven. Aan wie meer bepaald met den schrijver op gelijken bodem staan dan het voorrecht om zich in het bijzonder verrijkt te gevoelen door zijne resultaten.

Paterswolde.

H. U. M e y b o o m.

P. Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins, avec une préface de M. Gabriel Hanotaux de l'Académie française. (Bibliothèque d'histoire bénédictine. Rome I). Paris, Champion. 1913. (Pr. frs. 10).

De geschiedenis, welke hier boven wordt aangekondigd, was volgens het plan van den schrijver het eerste van vier deelen, waarin eenige bepaalde onderwerpen van de historie der benedictijner orde in Frankrijk zouden worden behandeld. Het was immers zijn bedoeling na deze uiteenzetting over de bemoeiingen van Kardinaal Richelieu achtereenvolgens een studie te doen verschijnen over Kardinaal Mazarin en de abdij van Cluny, over Kardinaal Fleury en de congregatie van Sint Maurus, en ten slotte over de betrekkingen van paus Pius VI met de beide laatste generaal-oversten van diezelfde congregatie van Sint Maurus. Helaas als zoovele andere plannen heeft de oorlog ook dit voorgoed verijdeld. Gedurende den oorlog toch is Paul Denis aan de ontvangen verwondingen te Parijs overleden.

Het eenig verschenen deel der verzameling is wetenschappelijk en onwetenschappelijk te gelijk. Het was de bedoeling van Denis licht te brengen in de vraag over de verhouding van Kardinaal Richelieu tot de verschillende kloosterorden en op de eerste plaats tot die der benedictijnen. Wetenschappelijk nu is zijn arbeid in dezen zin, dat hij van alle kanten zijn bronnen bijeengezocht en ook gepubliceerd heeft. De laatste honderd bladzijden geven een ontleding of dikwijls een

woordelijke wedergave van wat hij noemt „Documents consultés et Pièces justificatives." Dit werk is ongetwijfeld het best gedocumenteerde over deze stof. Het zal moeilijk zijn meer te geven, terwijl met minder volstaan had kunnen worden, omdat in de aangegeven stukken niet alles van gelijke waarde is.

Zooals de titel duidelijk aangeeft, vormt enkel de invloed van Richelieu op de hervorming der benedictijner kloosters het onderwerp van behandeling. Daartoe is het geheele werk in zes hoofdstukken onderverdeeld. In het eerste hoofdstuk worden in enkele hoofdtrekken aangegeven de ontwikkeling der congregatie de Saint Vanne, aldus genoemd naar haar punt vanuitgang de abdij van Verdun toegewijd aan den H. Vitonus, de oprichting in 1618 van een franschen tak die onder den naam van congregation de S. Maur alom bekend is geworden, en de pogingen tot hervorming die te beginnen met het jaar 1621 door den abt van Cluny werden aangewend tot heil en genezing van zijn huis. Het hervormingsreglement van 1621 was in werkelijk opgesteld door den groot-prior dom d'Arbouse, omdat de abt Louis de Lorraine, kardinaal de Guise, ondanks zijn titel van aartsbisschop van Reims, gehuwd was met een voormalige bijzit van Hendrik IV, en dus al weinig aanspraak er op kon maken een weldadige hervorming te zullen doorvoeren. Trouwens reeds 14 Juni 1621 sterft Louis de Lorraine en wordt als abt opgevolgd door den groot-prior, die zich met ijver toelegt op de invoering eener verandering van levenswijze bij velen zijner onderhoorigen. Hij zoekt dit door een vereeniging van Cluny met de jonge congregatie van Sint Maurus, zonder echter te slagen. Gedurende de onmiddellijk volgende jaren zoekt hij te vergeefs de begeerde vereeniging tot stand te brengen. Beseffende dat een sterke leiding noodig is, doet hij een beroep op hem, die sedert drie jaar gansch Frankrijk bestuurt. Vandaar handelt het tweede hoofdstuk over Richelieu als coadjutor van den Abt van Cluny (1627—1629). De keuze tot coadjutor heeft 17 April 1627 plaats door de monniken zelf, echter niet dan nadat zij tot tweemaal toe door een brief van Lodewijk XIII daartoe waren aangezet. Het eerste wat we van de bemoeiingen van Richelieu vinden, zijn geldelijke beschikkingen waardoor hij zich jaarlijks 30,000 livres uit de kloosterinkomsten voor zijn eigen persoon verzekert. Dom d'Arbouse, niet goed kunnende opschieten met de voorgestelde vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, gaat 1629 naar Parijs aan en ten voordeele van Richelieu zijn ontslag aanbieden, terwijl hij vroeger steeds verzekerd had zulks te zullen doen ten bate van de beoogde hervorming, hetgeen in deze omstandigheden gelijkloovend was met te zorgen voor de overdracht der abbatiale waardigheid aan de congregatie van Sint Maurus. Nu volgen in twee hoofdstukken, het 3de en 6de de wederwaardigheden van de abtsregering over Cluny. De eerste periode (1629—1634) gaat tot het afsluiten van het concordaat met de Mauristen, terwijl de tweede (1634—1642) geheel in beslag wordt genomen door de onderhandelingen, welke trouwens nooit tot een goed einde gebracht zijn, om van Rome de ratificatie van dit concordaat te bekomen. In hoofdstuk III worden sommige episodien behandeld uit de bemoeiingen van Richelieu tot andere benedictijner abdijen en tot andere orden,

die van Citeaux en van Premonstreit, waarover Richelieu zich in 1629 tot generaal-abt liet benoemen door den koning zonder er evenwel ooit in geslaagd te zijn deze benoeming door den paus goedgekeurd te krijgen, terwijl een afzonderlijk hoofdstuk gewijd is aan de abtsbemoeiingen van Richelieu over Marmontier.

Het onwetenschappelijke van het geleverde werk bestaat hierin, dat de schrijver zijn documenten niet met een onbevagen zin is gaan lezen om daarna zijn oordeel uit te spreken, doch dat hij integendeel met een vooropgezette stelling in het hoofd al zijn gegevens zoo heeft willen doen spreken als hij zelf gestemd was. Dit gemis aan rust in het oordeel komt ook uit in den stijl, want het boek is geschreven met vloeienden, somtijds al te vloeienden gang, zoodat men er slordigheden in vindt, die doorgaans enkel in de dagbladen worden aangetroffen.

De hoofdstelling is: Richelieu is voor de benedictijner-orde, en eveneens voor de orde van Citeaux, een groote en vooral een belangelooze weldoener geweest; de tijd heeft hem ontbroken zijn toewijding te toonen aan de kanonikale orde van Premonstreit.

Hij was een weldoener, omdat hij de hervorming der kloostertucht oplegde aan de kloosters die tot Cluny behoorden, alsmede aan de congregatie van Chezal-Benoit, die beiden aan die hervorming groote behoefte hadden.

Gaarne geven we het bestaan van die behoefte toe; evenwel moet men om een zieke te genezen het geschikte geneesmiddel kiezen, het aanwenden in aansluiting aan den toestand en op het juiste oogenblik. Voor de orde van Cluny was de tusschenkomst van den machtigen minister verderfelijk, want zij moest als nasleep hebben het verlies der Cluny-kloosters in den Elzas en in Breisgau; voor Citeaux en Premonstreit zouden de gevolgen heel wat omvangrijker geweest zijn, indien de kardinaal bij hen geslaagd was. En hoe groot waren de moeilijkheden niet, die na den dood van Richelieu voortkwamen uit de breuk der vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, een vereeniging die nooit door Rome was goedgekeurd. De congregatie van Sint Maurus moest noodzakelijk haar deel krijgen van en medegesleept worden in de moeilijkheden, omdat zij, ondanks haar weezin, op het plan van Richelieu was ingegaan. Cluny zag daarenboven de voortgang van haar hervorming, die nog pas in den aanvang was, voor altoos verdacht gemaakt. Meer succes werd bereikt te Chezal-Benoit, doch daar ging het slechts om een groep van vijf abdijen, waar daarenboven vele voorstanders aanwezig waren van een ernstige hervorming. De fusie met de congregatie van Sint Maurus werd er verlangd en was aangevraagd; zij zou zeer zeker tot stand zijn gekomen zonder gerucht of stoot, indien de gezagdragers de voorstanders er van enkel gesteund hadden tegen sommige tegenstanders, voor wie alle middelen goed waren. Wat zien wij echter uit het verhaal, zooals het door P. Denis zelf gedaan wordt? Dat Richelieu, in plaats van de goede elementen te beschermen, ze blootstelt aan allerlei soort mishandelingen in plaats van de aanvraag te steunen, die op officieele wijs gedaan was om met de congregatie van Sint Maurus vereenigd te worden, vervolgens zijn drijvers loslaat op de prooi, en eindelijk zich door den koning laat belasten met het herstel van

de orde, na te voren eveneens bij koninklijk rescript Kardinaal de la Rochefoucauld uit de lastgeving ontzet te hebben, waartoe hij door den paus was afgevaardigd van nl. de kloosterorden in Frankrijk te hervormen. Maar waarom was Richelieu dan zoo bezorgd voor de hervorming der kloosters? Het algemeene gevoelen der geschiedschrijvers heeft reeds lang het antwoord gegeven. Wat P. Denis er ook van moge zeggen, de gansche houding van Richelieu in zijn politiek geeft geen recht bij hem te veronderstellen de zorg voor de belangen van den roomschen godsdienst. De wijze, waarop hij achter-eenvolgens van massa's kloosters abt wordt, laat duidelijk zien, hoe zijn agenten achter de schermen in het werk waren ten voordeele van den meester. En zoodra zijn benoeming heeft plaats gehad, bestaat zijn eerste zorg in het zich daar toekennen van een fiksche belooning voor zijn hypothetische diensten in den vorm van een dik jaarlijksch pensioen. Het is niet noodig andere gegevens te zoeken: het boek van Denis toont voldoende, dat in het oordeel over de geldzucht van Richelieu niets behoeft te worden herzien.

Niet beter is P. Denis geslaagd in het tweede gedeelte zijner stelling: Richelieu schoon te wasschen van de smet van het gallicanisme. In een bijna lyrische bladzijde wordt de gematigdheid bezongen van Richelieu ten opzichte van den heiligen Stoel, die hem de bullen weigert voor de abdijen van Citeaux en van Premonstreit, den kardinaalshoed voor de rechterhand van Richelieu, den bekenden kapucijn père Joseph, de post van nuntius te Parijs voor Mazarin. „Il se tait, alors qu'il est le ministre tout puissant, qu'il a dans sa main le conseil privé du roi et le Grand-Conseil: il se tait, alors qu'il pourrait faire tout régler, tout décider, tout organiser par le pouvoir laïque... Et il s'agit en somme de religieux français, tous sujets du roi, habitants des monastères français sur lesquels le roi a des droits. Et voilà l'homme que tant d'écrivains ecclésiastiques ont traité de gallican!" (p. 337). In dit laatste woord ligt de verklaring van het werk.

Het voorwoord van Hanotaux bevat het program waarnaar het werk geschreven is: een verheerlijking van het gallicaansche beginsel in dienst van de hervorming der kloosters „Dans mon „*Essai sur les Libertés de l'Eglise Gallicane*”, j'ai taché de dégager le principe des rapports entre l'Eglise et l'Etat à cette époque: le gallicanisme royal, système très complet, apportait une solution nationale du problème de la hierarchie religieuse et des biens ecclésiastiques en France. Si j'avais plus de compétence, j'essaierais d'indiquer, d'après le livre de P. Denis, les grandes lignes de cette même politique royale à l'égard des ordres monastiques.” Hanotaux heeft echter het gebrekkige aangevoeld van een oplossing in die richting, en daarom haalt hij op het einde van zijn voorwoord den brief aan, dien Colbert schreef aan Mazarin, den opvolger van Richelieu als titulair-abt van Cluny. Colbert wijst er op de reden van het échec der pogingen tot hervorming, onder en door Richelieu gedaan: „n'estant point appuyez de l'autorité du Saint Siège”. Dit gemis aan degelijken grondslag wegens het buitensluiten van Rome is door P. Denis niet gezien. Vandaar dat ook zijn oplossing geen steek houdt, en dat zijn geheele boek valt buiten het kader der katholieke opvatting.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

SCHOOLBOEKEN.

Justus Tal, Hebreeuwsch Leerboek voor school en zelfonderricht. Eerste deeltje. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. f 1.75).

Zoals de schrijver in zijn voorwoord betoogt, is er inderdaad groote behoefte aan een geschikt en prettig schoolboek voor Joodsche scholen, ter bevordering der kennis van de Hebr. Taal. Reeds de oude Joodsche wijzen hebben begrepen, dat een eerste eisch der mogelijkheid voor het begrijpen eener taal (daár specifiek de taal der Pentateuch) is, dat van hooger af getracht wordt, het meest moeilijke voor den gewonen mensch begrijpelijk te maken. Ik meen dat zij dit bedoelden met hun uitspraak **הַתּוֹרָה דְּבָרָהּ כְּלֶשֶׁן בְּנֵי אָדָם** „de Thora spreekt naar het taalbegrip der menschen.”

Indien dit nu als voorbeeld geldt voor grooten, hoeveel te meer dient dit in het oog gehouden, waar het betreft een leerboek voor kinderen en voor *zelfonderricht* der ouderen. En wanneer, in het algemeen gesproken, een taalboek niet eenvoudig, prettig en onderhoudend genoeg kan zijn samengesteld, zeer zeker is dit dan vereischt, daar, waar eene Oostersche taal als het Hebreeuwsch, moet worden aangeleerd door kinderen en door ouderen die gewoon zijn te denken en zich uit te drukken in Westersche gedachte en spraak. Het is dus zeer natuurlijk dat er steeds (en vooral in Joodsche kringen) is geweest een zoeken naar de mogelijkheid daartoe. En al is het bekende schoolboekje van H. Italie verre van volmaakt, het heeft de bijzonder goede eigenschap, dat het bij het kinderachtige af, duidelijk en eenvoudig tracht te zijn. Jammer echter, dat de oefeningen zoo eentonig zijn en daardoor intens vervelend. Dat is een zeer groote fout, omdat volgens mij goede en onderhoudende oefeningen, de kern van een goed schoolboek vormen.

Of het nieuwe leerboek van den heer Tal aan de gestelde eischen voldoet, zal de praktijk leeren. De schrijver heeft zeer loffelijk gestreefd naar eenvoud en brengt zoo weinig mogelijk grammatica op den voorgrond. Hij tracht zijn doel te bereiken, door in opvallend korte paragrafen, woordenkennis en woordenbuigingen aan te leeren, op zeer eenvoudige wijze vereenigd met oefeningen van zinsdeelen tot zinnen. Mijns inziens zijn de oefeningen, hoewel de samenstelling getuigt van heel veel werk en ijver, om ze zoo aangenaam mogelijk te maken, af en toe ook te monotoon. Een kleine anecdote, een aardig raadseltje, naar het voorbeeld der Poolsch-Hebreeuwsche leerboeken, afgewisseld door een gemakkelijk stukje geschiedenis uit den Bijbel — een Hebreeuwsche brief als oefening, ware zeer aanbevelenswaardig. Misschien verrast de schrijver ons in het tweede deeltje met deze manier van bewerking. De Hebr. terminologie kon meer beperkt zijn. Waarom zoo herhaaldelijk gewaagd van de **נָתַן יְהוָה** en de term **נָתַן יְהוָה** zoo herhaaldelijk gebruikt? Rustende medeklinker of onuitgesproken medeklinker ware toch gemakkelijker geweest, evenals het begrip der **שֵׁנָה** duidelijker kon zijn weergegeven, door **נָתַן יְהוָה** en **נָתַן יְהוָה** onderscheidenlijk te noemen hoorbare en onhoorbare **שֵׁנָה**. Ik had in dit leerboek liever gesproken van verdubbelings- en van verhardingspunt inplaats van *sterke* — **נָתַן יְהוָה** en

zwakke **נָתַן יְהוָה**. Dat de schrijver de beperking en vereenvoudiging in dezen geest gevoeld heeft, blijkt uit het feit, dat hij de Hebr. benaming voor den term *lettergreep* niet gebruikt. Om welke reden eerst in § 96 gesproken van de *namen der medeklinkers* en dan nog slechts bij groepjes in verschillende §§? Me dunkt, de kunst van het schrijven en onderscheiden van de currentletters reeds (en laat mij zeggen zeer terecht) in § 5, eischt heel wat meer van den leerling. In § 64 mis ik een voorbeeld van een **נָתַן יְהוָה** na een langen klinker. Tevens is de uitspraak van de (**נָתַן יְהוָה**) zeer stiefmoederlijk behandeld. In § 80, alwaar de verkorting van lange **נָתַן יְהוָה** wordt besproken, had ik gaarne gezien dat de schrijver het voorbeeld had gevolgd in het leerboekje van Prof. Dreher, vertaald door H. Italie (uitg. v. d. Post, Utrecht), en gewezen had op den voortoon — **נָתַן יְהוָה**. Ook in § 89 kon de verandering der klanken door de **נָתַן יְהוָה**-vormen duidelijker besproken zijn (ik denk hier aan onderscheiding in open begin- of middenlettergrepen en gesloten eind-lettergreep). In § 90 is de toelichting omtrent het weglaten van de **נָתַן יְהוָה** voor den **נָתַן יְהוָה**-vorm, omdat deze vóór het volgende woord staat, in zooverre juist, dat vergeten is te wijzen op de **נָתַן יְהוָה** voor een eigenaam. In dezelfde § noot 2 is eenige toelichting gewenscht. § 172 spreekt van het lidwoord vóór keelletters. Vergeten is, dat ook het lidwoord meermalen voor **נָתַן יְהוָה** den **נָתַן יְהוָה** klank heeft. Het is volgens mij wel radikaal, dat de schrijver zoo vroeg begint met de verba **נָתַן יְהוָה**. Misschien leert de praktijk, dat dit inderdaad verstandig zal zijn. Een feit is dat deze stammen den onderwijzer steeds een bron van groote moeilijkheid zijn bij het leeren van Hebr. op de lagere godsdienstschool. Zeer aanbevelenswaardig zou het zijn een lijst van vervoegingen der werkwoorden en verbuigingen der naamwoorden achter in het boekje te zetten, zooals in het Duitsche leerboek van Kautsch-Gesenius en zelfs in het „kleine Italie” te vinden is (van de werkwoorden n.l.). Zeer onjuist is het dat de schrijver de uitdrukking **נָתַן יְהוָה** in § 217 zonder eenige verontschuldiging vóór een perfectum gebruikt. Het is hem toch bekend dat dit woord in den Bijbel bijna altijd vóór een imperf. gebezigd wordt.

Evenzeer onjuist is de opvatting van den schrijver in § 292, dat van het praefix **נָתַן יְהוָה** met het suffix van de 3e persoon vr. M. de vorm **נָתַן יְהוָה** inplaats van **נָתַן יְהוָה** mogelijk zoude zijn. Dit zou direkt aanleiding geven tot verwarring met het perf. in het werkwoord **נָתַן יְהוָה** in den **נָתַן יְהוָה**-vorm naar het voorbeeld van de uitdrukking **נָתַן יְהוָה** (ps. 139 vs. 2) en ongevocaliseerd met het woordje **נָתַן יְהוָה**. Consequent doorgevoerd zou men dan volgens hem ook van **נָתַן יְהוָה** inplaats van **נָתַן יְהוָה** als verbogen dativus kunnen spreken. Toch kom ik tot de conclusie dat het leerboek voorziet in eene behoefte en dat het veel succes kan hebben. Als *leidraad* voor den onderwijzer is het zeer aanbevelenswaardig. Mijne veeljarige praktijk echter heeft mij geleerd, dat de verwachting van den schrijver, alsof kinderen tot den

leeftijd van 9 jaren het eerste deeltje zouden kunnen doorwerken, onmogelijk zal kunnen worden verwezenlijkt, ook omdat de zoozeer gewraakte vertaalmethode nog steeds onmisbaar zal blijken. Zelfs met den besten wil van den onderwijzer en den goeden aanleg van den leerling, zouden gebrek aan een voldoende aantal schooluren en de tijd vereischt voor alle andere vakken van het Joodsch schoolonderwijs, onoverkomelijke beletsels zijn. Ik spreek nog niet eens van de gebrekkige leiding en de weinige belangstelling thuis, waardoor het vlotte lezen in het Hebr. (een eerste eisch toch) zoovele jaren te wenschen overlaat. Tot zelfonderricht van ouderen is het heel geschikt en het zal ook in zionistische kringen als een aanwinst worden beschouwd. Toch is 't een conditio sine qua non, dat de leerling is heel ernstig en vlijtig en niet te beschroomd om meerbevoegden af en toe inlichtingen te vragen, gedachtig aan het woord van den wijzen Hillel לֹא הִבִּיט פָּנָיו לְיָמִין וְלְיָמִין לֹא הִבִּיט פָּנָיו „hij die al te schuchter is, leert niet.”

Leiden.

H. I. Cohen.

Taalbloeï bijeengebracht door **M. P. C. Poelhekke**, 1e deel, 3e druk. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. / 2.40, geb. / 3.25).

Taalbloeï blijft mij in beide zijn delen, na bijna tienjarig gebruik, „a joy”. Ook de derde druk van deel I zal dit wezen, doch niet in alle opzichten. Waar in de 2e druk van deel II zoveel nieuwe gedachten tot uiting kwamen, had ik hetzelfde verwacht van deze herdruk van I, maar waar zijn ze? Angstvallig wordt nog alles van voor '80 geweerd, zelfs de arme Staring mag zijn plaats uit 't oude tweede deel niet hervinden in het nieuwe eerste. En toch kan onze tijd zo goed wat historie gebruiken... Kleine uitgaafjes op 't programma zetten? Ja, als niet Taalbloeï zelf in prijs meer dan verdubbeld was! Ook verder vind ik alleen de oude schoonheid in dit deel. Zij is mij lief, maar ik had nieuwe verwacht.

Leiden.

S. Hofker.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Teubner te Leipzig is verschenen een derde, door C. Schnobel herziene, druk van *Die altklassische Kultur, auf Grund von M. Wohlrab „die altklassischen Realien im Gymnasium”*, im Abriss dargestellt. Het boekje (112 blz.) is bestemd voor de scholen waar geen Grieks wordt onderwezen; het geeft een overzicht der verschillende uitingen van het leven in de Oudheid (vooral te Rome), bevat acht afbeeldingen en een kaart, en kost, gebonden, M. 2.40 (plus opcenten wegens duurte).

De fs. Wolters te Groningen-den Haag zond ons den achtsten, gewijzigden druk van Shakespeare's *The Merchant of Venice*, uitgeg. door K. ten Bruggencate in de serie „Of Olden Times and New” (pr. gecart. / 1.15); en den zesden druk van Orzy's *The Scarlet Pimpernel*, uitgeg. door J. C. G. Grascé en A. E. H. Swaen in de serie „Revised Editions” (pr. / 1.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Nov.-Déc.: S. Reinach, Une parure découverte à Jérusalem. — J.-B. Chabot, Edesse pendant la première Croisade. — H. de Villefosse, Inscription romaine de Rivières (Charente). — E. Babelon, Fert.

Journal des Savants, 1919, Mars-Avril: Ch.-V. Langlois, *Travaux de Ch. H. Haskins sur la littérat. scient. en latin du XIIe s.* — H. Cordier, *L'art bouddhique.* — H. Prentout, *Les Etats provinciaux de Normandie.* — Variétés.

Mai-Juin: M. Dieulafoy, *L'architecture romane en Catalogne*, I. — P. Boissonnade, *Les finances de Charles IV le Bel.* — M. Croiset, *Les papyrus d'Oxyrhynchus.* — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 3: P. Leendertz Jr., *Middeleeuwsche afschrijvers en vertalers.* — H. C. M. Ghijzen, *Eenige werken van Wolff en Deken beschouwd in hun betekenissen voor de kennis van Betje Wolff's persoonlijkheid.* — J. Verdam, *Uit Goudsche rechtsbronnen.* — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 4: K. W. de Groot, *Het purisme van Simon Stevin.* — J. Kooistra, *Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis.* — M. Schönfeld, *De kleuterroman in de praktijk.* — Ph. J. Simons, *Woordgeslacht als eenheidsgraad.* — C. d. V., *Iets over Nederlandse aanspreekvormen.* — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 3-4: F. Buitenrust Hettema, *Bredero's laatste toneelwerk?* — Th. Horsten, *Vondel en Johan Maurits v. Nassau.* — P. Rongen, *De Nieuwe Generatie in Frankrijk.* — Th. E. Absil, *Der Gral im Parzival Wolframs von Eschenbach.* — H. Linnebank, *Betekeniswijziging.* — Chr. Kops, *Van 'n Spaans gedicht.* — Th. H., *Een druk en een herdruk.* — H. Linnebank, *Onderweg.* — H. H. Knippenberg, *Kinderrimpjes uit Limburg.* — Tijdschr.

Neophilologus, IV, 4: W. Mulder, *Les Taffurs.* — G. G. Kloeke, *De beoefening der Duitsche dialectkunde*, III. — H. Sparnaay, *Laudine bei Crestien u. bei Hartmann.* — M. W. Rudwin, *Des Teufels Schöpferrolle bei Goethe u. Hebbel.* — W. A. van Dongen Sr., *He put on his hat a. He put his hat on.* — C. van Heerikhuisen, *How does the under-plot in Love's Labour's Lost reinforce the central motive of the main action?* — D. C. Hesseling, *Observations sur quelques emplois notables de l'accusatif en grec moderne.* — J. J. A. A. Frantzen, *Ueber den Einfluss der Mittelalt. Litteratur auf die Französische und Deutsche Poesie des Mittelalters.* — Varia.

Studiën, XCII, Aug.: W. Mulder, *De Hunebedden.* — P. H. J. Hoenen, *Helium als gasvulling voor Luchtballons.* — J. van Rijckevorsel, *Paul Claudel.* — H. Padberg, *Een sterke vrouw.* — J. vanden Tilart, *De Naastenliefde en de Sociale Aëtie.* — F. de Bruyn, *Father Walter Sidgreaves*, S. J. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Sept.: C. Wilde, *Drie gevallen Dynasticën.* — J. H. de Greeve, *De Woodbrookers in Holland.* — J. v. Rijckevorsel, *Paul Claudel*, II. — F. de Bruyn, *Luther en de Scheikunde.* — P. H. J. Hoenen, *Lord Rayleigh.* — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bijdragen econ. gesch.: *Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch.* XV, 1 (Wätjen).

Bijlsma, Rotterdam's Welvaron: *Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch.* XV, 1 (Wätjen).

Catalogus Fransche Taal- en Letterk. Kon. Bibl.: *Neophil.* IV, 4 (Gallas).

Catalogus Goethe-verz. Kon. Bibl.: *Neophil.* IV, 4 (Meyboom). Van Hamel, *Opvattingen over Litteratuur*: *D.Lit.Ztg.* 1919, n°. 33-34 (Opselten).

Horsten, *Vondels Leven en Streven*: *Studiën* XCII, Sept. (Padberg); *N. Taalg.* XIII, 4 (de Vooy).

De Jong, *Baldaeus, Afgoderye*: *Gött. Gel. Anz.* 1919, 1-2 (Zachariac).

Staverman, *Potgieters Lief en Leed in het Gooi*: *N. Taalg.* XIII, 4 (M.).

ADVERTENTIEN.

BOEKVERKOOPING

3-12 November 1919.

TIEN BIBLIOTHEKEN, nagelaten door bekende Taal- en Letterkundigen, Rechtsgeleerden, Notarissen, Predikanten, Geneeskundigen en Bouwkundigen, wier namen op den catalogus vermeld staan; benevens prenten, boekenkasten en instrumenten.

Catalogus (3000 nos.) fr. p. post 25 cent

Utrecht (Wed 7) J. L. BEIJERS.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) 0.90.

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f6.50

Geb. f7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN.

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII DE IURE BELLI AC PACIS LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden

Prijs gebonden in linnen band f7.—

HUGO DE'GROOT erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis” als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de Noten naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanzijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst Noten bevatte; ook wordt in aantekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

DE GROOT'S boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. VAN VOLLENHOVEN en DR. P. C. MOLHUYSEN zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang.

N°. 2.

November 1919.

The Year's Work in classical Studies 1917 (Slijper).
Von Wilamowitz-Moellendorff, Platon, I (K. Kuiper).
Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban (Wensinck).
Van Nijlen, Charles Péguy (de Meyier).
Hylkema, Fransch idioom (Robert).

Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte (v. Wijk).
Pfeifter, Studien zum antiken Sternlauben (K. H. E. de Jong).
Ekwall, Scandinavians and Celts (v. Hamel).
Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter (Lulofs).

Schoolboeken:
Stegmann, Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis (Lely).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

The Year's Work in classical Studies 1917 edited by Stephen Gaselee. M. A. London, Murray. 1918. (Pr. Half a Crown).

Het jaarboek, waarvan dit het twaalfde vervolgnummer is, behoort ieder klassiek filoloog te bezitten; hij krijgt een overzicht over de vermeerdering onzer kennis gedurende het jaar dat het aangeeft, in de verschillende onderdeelen van onze wetenschap. Niet minder dan een en zeventig tijdschriften zijn bewerkt en behalve een Inleiding en een Index, bevat het boek elf hoofdstukken door een geleerde uit Oxford of Cambridge bewerkt; alleen het eerste hoofdstuk, van de hand van Albert van Buren, is in Rome geschreven. Hier volgen de titels van de hoofdstukken:

1. Archaeologie en opgravingen in Italië; 2. Muntkennis (Macdonald); 3. Papyri (Grenfelt); 4. Grammatica en Metriek (Sonnenschein); 5. Vergelijkende Taalkunde (Giles); 6. Romeinse Geschiedenis (Haverfield); 7. Griekse Godsdienst en Mythologie (Harrison); 8. Romeinse Godsdienst en Mythologie (Fowler); 9. Griekse Palaeografie (Allen); 10. Latijnse Palaeografie en Tekstkritiek (Clark); 11. Latijnse Letterkunde (Appleton).

De oorlog heeft op de werkkraft der Engelse geleerden blijkbaar een zeer remmende invloed gehad; in vroeger jaren was het aantal hoofdstukken negentien en nog meer; de verzamelaar spreekt de hoop uit dat het Jaarboek spoedig weer in volle omvang zal kunnen verschijnen, en wij hopen het met hem, want nergens vindt men in zulk kort bestek en zo zakelijk alles bijeen. Natuurlijk, er ontbreekt nog wel wat; de Mnemosyne schijnt de medewerkers niet bekend; de Neophilologus daarentegen wel, prof. Schrijnen wordt enige malen

genoemd, ook Dr. Vroom, zijn leerling; andere vaderlandse geleerden heb ik niet gevonden. Merkwaardig is het onbevangen oordeel over werk van Duitsers, en een heugelijk verschijnsel dat bij de Engelsen trouwens niet nieuw is, de waardering voor buitenlanders en hun werk; merkwaardig ook de bespreking aan de boeken over soldatenargot gewijd, wel een bewijs, hoe ook de levende taal de belangstelling heeft van de geleerden.

Al is de oogst vrij, schraal, te verwachten is het, dat deze verbeterd en dan is het overzicht in deze bundel een welkome, haast onmisbare gids.

Utrecht.

E. Slijper.

U. v. Wilamowitz Moellendorff, Platon. Erster Band. Leben und Werke. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. M. 28).

Wanneer men in eene aankondiging die, zooals het behoort, de „vier kolommen” niet te zeer overschrijdt, een boek van bijna achthonderd pagina's wil karakterizeeren, dient men zich in allerlei opzichten bekorting op te leggen, o. a. in de uiting van zijne bewondering. Laat ik dus beginnen met te zeggen dat dit jongste werk van den geleerde die geen afmatting noch ontmoediging kent, ontzag en bewondering wekt in de hoogste mate. Uit de duisternis van ons dagelijksch leven wil de schrijver, in één werk samenvattend wat jarenlange omgang met Plato hem heeft geleerd, zijn tijdgenooten den weg toonen naar de eudaimonia van ziels- en verstandsvrede, een' weg die door streng weten leidt tot geloovig aanschouwen. Dit is vaker beproefd, en voor de kennis van Plato's filosofie niet zelden op vruchtbaarder wijze. Maar niet dikwijls is in zoo hooge mate als in dit boek de schrijver met zijn onderwerp samengegroeid. Deze wesensehappelijke biografie is tevens een geestelijke autobiografie geworden, boeiend, maar, laat ik er dadelijk aan mogen toevoegen, subjectief. Voor niet geheel deskundige lezers ligt hierin een

gevaar. De beslistheid met welke W. hypothesen als volkomen zekere feiten pleegt voor te stellen kon hen licht misleiden. Ook zullen hier de apophthegmen op ironischen toon naar des schrijvers aard gesteld menigen onbevoegde weer tot „Afterwitz” verleiden. Ook in dit boek vindt menig ernstig betoog door den degenstoot van Wilamowitz' vlijmende apodictie een onverdienden dood — misschien een schijndood.

Zulke dingen verwacht ieder die Wilamowitz kent, en hij weet dat ze niet meer zullen veranderen. Voor een deel hangen die eigenschappen samen met de gaven die hem groot maken, met zijne ongeëvenaarde kennis en zijn sterk poëtische impressionabiliteit. En aan tal van bladzijden in dit boek geven deze laatstgenoemde faculteiten eene zeldzame waarde. Welk eene schilderij is hier de beschrijving van Plato's jeugd! De biografie van één man wordt tot eene *scuola d'Atene*, niet gepenseeld met de harmonische gladheid van een albewonderend philhellenisme, maar geschilderd met eene verdeling van licht en schaduw, zooals alleen volledige kennis van den tijd die kan geven. Alle personen leven hier — maar zij leven het leven dat Wilamowitz hun schenkt: sterke sympathie en sterke haat verdeelen hier de kleuren.

Voor iedere behandeling van Plato's dialogen die zijn levenswerk als levend werk wil doen waardeeren blijft het vraagstuk der chronologie de onmisbare grondslag. De moeilijkheid van dat vraagstuk baart aan Wilamowitz thans geen onrust meer. Plato's arbeid staat hem voor oogen als een vast geordende groep: hij ziet iederen dialoog steeds voor zich op een en de zelfde plaats, en op geene bladzijde ontgaat hem de herinnering aan die volgorde. Onder de overtuigingen — reeds lang verworven — die hem daarbij leiden, is een van de belangrijkste de meening dat de zoogenaamde Socratische dialogen voor een belangrijk deel nog vóór den dood van Socrates zijn gepubliceerd. Noch de verwijzing van Ivo Bruns naar *Apol.* 39D, noch de voortreffelijke bewijsvoering van Max Pohlenz (*Aus der Werdezeit*) hebben op den schrijver eenigen invloed gehad.

Dit punt staat namelijk voor hem zóó vast dat hij daarop zijn geheele schets van Plato's werkzaamheid in diens „Jugendübermut” opbouwt. De Io, de Hippias, de Protagoras worden, onder meesterlijke ontleding van enscèneering en dialoog, uit dat oogpunt gezien. Eén hoofddoel vereenigt al deze dialogen: Socrates, den levenden meester, te plaatsen tegenover het onverdiende succes der Sophisten. Afdoende bewijsvoering ontbreekt hier. Naast Apologie en Crato wordt straks in levendige expositie de Laches besproken, van wiens prioriteit ten opzichte van den Protagoras Wilamowitz zich evenmin als von Arnim in zijn „Jugenddialoge” door Pohlenz heeft laten overtuigen, en daarnevens staan Lysis en Charmides. Immers de verwantschap dezer beide dialogen kan, naar W.'s meening, geen verstandigen lezer ontgaan. „Es ist Mode geworden” zoo luidt zijne evenmin genereuze als afdoende uitspraak, „den Lysis zum Symposion zu stellen, nicht ohne die gróßten Missgriffe.” — Hoeveel beter ware het geweest in plaats van dit korte vonnis een duidelijke weerlegging te geven van de door Raeder e. a. gevolgde methode van onderzoek naar Plato's genetische ontwikkeling. Is het dienstig voor een degelijke kennis van Plato eenen medewerker op dat gebied af te wijzen op een toon zooals Wilamowitz

het Gomperz doet (p. 95) „Zu Gomperz' Griechischen Denckern gibt es für mich keine Brücke der Verständigung?”

Breder wordt de schildering en — in overeenstemming met den ontwikkelingsgang van Plato's filosofie — dieper ook het betoog, wanneer wij komen tot diens „Absage an die Welt”. Hier culmineert des schrijvers kunst van expositie in de schildering van Socrates' persoon in den Gorgias. Voor niet geheel deskundigen ware hier een kleine waarschuwing niet overbodig geweest. Eene door v. Arnim het eerst ontwikkelde hypothese met eigen argumenten aanvullend en wijzigend roept namelijk W. een door Plato onvoltooid gelaten dialoog „Thrasymachos” in het leven, die in het eerste boek van den Staat zou zijn omgewerkt doch ook in die omwerking door zijn ouderen stijl — en de afwezigheid van den rhetor in de voortzetting van den staatsdialoog — op Plato's „Jugendjahre” zou terugwijzen. De hypothese is verleidelijk en zij beheerscht ook W's beschouwing van den Staat. Overtuigend schijnt zij mij niet — ook niet na de lectuur van W's betoog over den „Aufbau des Staates” in deel II. Dat overigens de Gorgias, des Plato's jeugd afsluitend, aan de periode zijner reizen voorafgaat is voor W. geen oogenblik twijfelachtig.

Die reis zelve beschouwt de schrijver niet als eene min of meer toevallige voortzetting van Plato's uitwijking na den dood van Socrates, maar als het gevolg van eene sterk gevoelde en eerst in 390 (dus op zevenendertigjarigen leeftijd) vervulde behoefte om zich door internationale studie voor te bereiden tot het vervullen van een actieve rol in het staatsleven. In levendigheid van voorstelling bereikt hier naar mijn oordeel de schrijver niet de hoogte van zijn door veelzijdiger kennis van de exacte vakken gesteunden Weener ambtgenoot. Dat hij de Aegyptische reis niet, als velen, die hij in eene noot kortweg als „Modernen” afwijst — beschouwt als een fabel, zal weinigen verrassen; belangrijker is in dit hoofdstuk, en vooral in de bladzijde aan Plato's terugkeer gewijd, de scherpe en duidelijke formulering van de tegenstellingen tusschen Plato zelve en de andere Socratici, de vlugge teekening van Antisthenes, van Isocrates, van Xenophon. Consequent en onafhankelijk in zijn oordeel boeit hij hier en sleept hij den lezer mee. Toch zoeken wij — als wij ons een oogenblik aan zijne suggestie onttrekken — ook in dit gedeelte vaak te vergeefs naar de kalmte van een rustig betoog. Zijne verklaring van den Menexenus als een poging van Plato om zich te habiliteeren als leeraar in de rhetoriek schijnt tot hare schade Pohlenz' diepgaand onderzoek te ignoreeren.

Meesterlijk is de schilderij van de periode die hierop volgt: de „Verklärung des Sokrates”, het tijdperk eerst van Menon, Euthydemus, Kratylus, straks van Phaedon en Symposion. Men krijgt den indruk dat de schrijver zich hier richt tot een grooter publiek — is niet voor allen Phaedo en Symposion bereikbaar? Stellig zouden niet vele philogen in staat zijn een ontwikkelingsgeschiedenis der helleensche geloofsvoorstellingen aangaande het wezen der ziel te schrijven als W. hier geeft tot fundament eener voortreffelijke Phaedon-exegese; stellig evenaren hem weinigen in de verklaring der ideeënkeer. Hij geeft geen filosofische analyse — eigenlijk is zijn boek ook geen filosofisch werk — maar een hoogdichterlijke en bezielde herschepping van het idealisme.

De bezieling die van de oorspronkelijkheid zijner opvatting uitgaat kan niet anders dan een ernstig lezer en tot nadenken en tot navorschen prikkelen. Dan zal hij niet, terwille van Wilamowitz' boek, Natorp, Gomperz of den ouden Zeller terzijde leggen.

Want een goed Platolezer kan bij Wilamowitz alleen niet leven. Maar hem voorbijgaan, die den ganschen Plato in zijnen geest heeft opgenomen kan hij ook niet, juist omdat dit boek, van aandacht voor Plato's wijsgeerig denken vervuld, niet in de voornaamste plaats een wijsgeerig boek is. Op Plato's persoon, op zijn leven en op de realiteit houdt het voortdurend de aandacht gevestigd: contact zoekend tusschen de idealistische filosofie en de werkelijkheid nadert de schrijver den wijsgeer telkens van eene andere zijde dan wij gewoon zijn. Geniaal is de wijze op welke hij Socrates in het Symposium plaatst tusschen Aristophanes en Alcibiades. En den laatste teekent hij in zijne verhouding tot den Meester zooals alleen een Helleensch denkend man een Helleen kan teekenen.

Het zelfde streven geeft aan de studie over den Staat hare bijzondere waarde. Wilamowitz heeft zich tot taak gesteld dit werk in de allervoornaamste plaats te doen kennen als eene onderrichting in de leer van den staat, een boek van ethische politiek, geboren uit de staatkundige overtuiging van den wijsgeer, maar ook uit diens praktische ervaring. De beroemde uitspraak dat alleen de vereeniging van macht en weten in de Regeerders redding brengen kan, heeft eene reële, ja een persoonlijke strekking; ook is de parallel tusschen ziel en staat om de wille van den laatsten, niet van de eerste getrokken.

Deze opvatting, die dus samengaat met de overtuiging dat Plato, in de jaren toen hij zijn lang voorbereide Republiek schreef, bepaaldelijk gewenscht heeft op grond van zijne filosofische ontwikkeling deel te nemen aan de staatkundige leiding van zijne stad, schenkt aan den lezer een geleerd, boeiend en zeer persoonlijk geschreven essay, rijk aan fijne opmerkingen — zoo o. a. de parallel tusschen Plato's „Staat van schoonheid" en de katholieke kerk — maar vooral lezenswaard om hetgeen W. de voornaamste taak van den biograaf noemt: de poging om den reëelen achtergrond van Plato's staats-theorie te teekenen: het democratisch Athene, de oligarchie van Corinthe, de personen, wier beeltenis zich weerspiegelt in den tyran, en eindelijk de persoonlijke en teleurgestelde verwachtingen van den wijsgeer, die ten slotte inzag dat zijne Akademie alleen zijn Staat kon zijn, en dat hij zich zou moeten te vreden stellen met „nur noch Lehrer" te zijn.

Ik mag niet voortgaan met aldus in mijne aankondiging den schrijver op zijn weg te volgen als een vluchtig reporter of haastig kanttekenaar. Door hetgeen ik zeide is duidelijk genoeg aangewezen (en de hoofdstukken over Plato's ouderdom bevestigen dien indruk) dat ondanks vele uitweidingen het boek van Wilamowitz in hooge mate is een werk „uit één stuk".

Uit één stuk: niet door architectonische gelijkmatigheid der compositie of door vast aaneengesloten ontwikkeling der platonische filosofie in haar geheel. Een werk als de Parmenides, die „knochendünner Dialog" wordt in een paar bladzijden afgehandeld — nauwelijks toegelicht; doch aan den Phaedrus en aan den Theaetetus wordt een breed hoofdstuk gewijd. Maar juist dit feit

is volkomen in overeenstemming met het bouwplan van den schrijver en met zijne eigen persoonlijke waardeering van Plato als historische figuur. In beide hoofdstukken geeft Wilamowitz zelf zich geheel. Het hoofdstuk over Phaedrus noemt hij in romantischen toon „ein glücklichen sonnerstag" en inderdaad is dit geheele hoofdstuk doortrokken van bezielende, dichterlijke waardeering der hoogste platonische poëzie. En op geheel andere wijze treffend is de pericope over den Theaetetus, die ons den wijsgeer als leeraar in de dialectische methode, Theaetetus als idealen leerling der Akadeemie doet zien,

En dan volgt het laatste boek: Plato's ouderdom. Ik kan mij voorstellen dat dit hoofddeel den schrijver verreweg de meeste moeite heeft gekost. Een man als Wilamowitz vindt niet gemakkelijk den toon der resignatie, al zocht hij dien eerlijk, en ook als reddingsmiddel, te treffen. Resignatie is voor hem de grondgedachte van de Leges, transactie de leidende gedachte van den Philebus, en in de exegese dezer beide werken verloochent zich bij den schrijver zelve een zeker gevoel van teleurstelling niet. Intusschen, aan de belangrijkheid van dit laatste hoofddeel doet dit geen afbreuk. Plato's tweede en derde reis naar Sicilië, boeiend vooral om de diepgaande beschouwing van Dio's persoon en de schets van Plato's hernieuwde politieke teleurstelling wordt in aansluiting aan Ed. Meyer levendig en overtuigend beschreven, de studie over den Timaeus is een rijkelijke schadevergoeding voor de wel uitvoerige maar dorre exegese van Sophistes en Politicus, Plato's heengaan brengt den schrijver tot een meesterlijke korte samenvatting der rijke slotsom van dit wijsgeersleven, en eindelijk: zoo weinig heeft de geweldige arbeid den onvermoeiden werker uitgeput, dat hij aan het eind den voortgang der platonische wijsbegeerte door de eeuwen heen met kloeke, duidelijke lijnen teekent, de Akademie, de filosofie te Rome, ook Cicero aan wien — na zooveel verguizing — hier thans een woord van bezadigde waardeering ten deel valt.

En daarop keert eindelijk de schrijver na langen rondgang terug tot zijn punt van aanvang en stelt de vraag: verdient inderdaad Plato in dien zin eene levensbeschrijving, dat wij gelooven en wenschen dat hij voor ons nog leeft? Kennis en overtuiging geven aan Wilamowitz de kracht en het recht om op die vraag met een vast en welsprekend „ja" te antwoorden. En van dit antwoord is zijn boek de schoonste bevestiging die zijn machtige kennis kon schenken.

Amsterdam.

K. Kuiper.

M. T. Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban. Paris, Champion. 1918.

Na een heerschappij van eeuwen is het Arameesch als omgangstaal en als voertuig van hoogere beschaving verdrongen door het Arabisch dat zelf reeds talrijke arameesche elementen in zich had opgenomen. Op de gebieden waarmee de bevolking van Arabië niet of ternauwernood bekend was en waarvoor zij dus geen eigen nomenclatuur bezat, werden arameesche termen gebruikt. Zoo is de arabische woordenschat vermeerderd met een groot aantal arameesche leenwoorden, voornamelijk op het gebied van godsdienst, landbouw, industrie en techniek.

Het Utrechtsch Genootschap voor kunsten en weten-

schappen heeft destijds een prijsvraag uitgeschreven naar een lexicon van de arameesche leenwoorden in het Arabisch en Siegmund Fränkel heeft daarin aanleiding gevonden zijn verzamelingen op dit gebied te redigeeren tot zijn boek *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*. Het werk van Fränkel rekent alleen met de arabische literatuur. Na hem is de studie van het gesproken Arabisch tot bloei gekomen. Hier was een rijke nalezing te verwachten. M. T. Feghali heeft zich opgemaakt om op grond van persoonlijke ervaring, de syrische elementen in het arabische dialect van Kfar Abida in den Libanon te beschrijven. Aan deze studie heeft hij een overzicht van de geschiedenis van den Libanon in historisch-geographisch en taalkundig opzicht doen voorafgaan. Een gedetailleerde beschrijving van het gebruikte systeem zou in het *Museum* niet op haar plaats zijn. Was dit wel het geval dan zou ieder zaakkundig lezer een indruk krijgen van de wel doordachte en uitstekend doorgevoerde methode door den schrijver gevolgd. Hier kan dus slechts een aanduiding in groote trekken gegeven worden.

Zal een woord als syrisch overblijfsel of als syrisch leenwoord gelden, dan moet een criterium aanwezig zijn, dat willekeur in de beoordeeling uitsluit. In vele gevallen is zulk een criterium in den phonetischen toestand der woorden gelegen; sommige semietische klanken zijn in het Syrisch anders genuanceerd dan in het Arabisch; klankwetten werken hier met groote regelmaat. In andere gevallen blijkt de syrische herkomst der woorden uit de beteekenis, die niet met de arabische maar wel met de klassiek-syrische overeenkomt. In een andere reeks van gevallen heeft de arabische uitspraak de syrische verdrongen en hebben de woorden dus een arabische voorkomen gekregen; maar de syrische herkomst blijkt weer uit de beteekenis. — Behalve deze phonetische, heeft de auteur ook morphologische en syntactische criteria gebruikt.

En verder heeft Feghali opgemerkt, dat een aantal woorden in dit libaneesche dialect noch met het Syrisch noch met het Arabisch overeenkomt, doch met het Hebreeuwsch (blz. 34 *vg.*). De Libanon is eens een grensgebied tusschen het Kanaäneesch en het Arameesch geweest. Uit deze periode, die eenige eeuwen vóór Christus reeds geëindigd was, zijn de bedoelde woorden een overblijfsel. Een verwant verschijnsel is ons uit nog vroeger tijd bekend. De inscripties gevonden in het noordelijker gelegen Zendjirli zijn ten deele in het Arameesch, ten deele in het Assyrisch en ten deele in een dialect geschreven dat men gaarne Kanaäneesch noemt omdat het wat zijn phonetiek betreft met de kanaäneesche groep overeenkomst.

Ten slotte enkele opmerkingen die als bewijs van belangstelling in dit deugdelijke boekje mogen gelden. Feghali brengt *kézem* „boos zijn, wrok koesteren tegen iemand” in verband met het syrische *gezam* dat gewoonlijk bedreigen beteekent. De syrische *g* zou dus in een *k* overgegaan zijn. Het ligt, dunkt mij, veel dichter bij *kézem* te identificieeren met het arabische *kazima* „zijn toorn onderdrukken”, dat phonetisch van dezelfde formatie is en licht zich tot een beteekenis wrokken ontwikkelen kan (blz. 38). Of het syrische *šeqal* „dragen, wegnemen” iets te doen heeft met *teqal* „wegen”, schijnt mij twijfelachtig (blz. 34). — *Zahal* „il rampa, se trafna” komt als werkwoord in het syrisch niet voor en is dus

eerder als een overblijfsel uit het Kanaäneesch te beschouwen.

Leiden.

A. J. Wensinck.

J. van Nijlen, *Charles Péguy*. („Fransche Kunst”, onder redactie van P. Valkhoff, no. 11). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. 1919. (Pr. f 1.60).

De heer van Nijlen gaf ons een uitvoerige en knappe studie van Charles Péguy, waarvan hij getuigt: „Nooit was in iemand de harmonie tusschen den mensch en den kunstenaar zoo volkomen”. Het is dus logisch, dat de schrijver ons veel vertelt van Péguy's leven en vooral van zijn innerlijke evoluties, die belangrijk zijn, omdat de stem van zijn tijd zoo luid spreekt in het werk van dezen schrijver-dichter.

Charles Péguy heeft grooten invloed gehad op zijn tijdgenooten door de kracht van zijn karakter. Het oprichten van de „Cahiers de la Quinzaine” is een litteraire gebeurtenis geweest. Jan van Nijlen vertelt ons hoe „Péguy's groote intellectuele eerlijkheid, zijn onwankelbaar geloof in de hoogste idealen en zijn sterke persoonlijkheid in verzet kwamen tegen de politieke gelukzoekery en de geestelijke mediocriteit die hij in zoovele kringen aantrof”. Zijn heele leven is een reactie geweest tegen den heerschenden tijdgeest en langzamerhand voegden zich vele jongeren (we behoeven Romain Rolland, André Suarès en de gebroeders Tharaud slechts te noemen) aan zijn zijde. Reeds het eerste nummer bevatte een verklaring, die Péguy als motto had kunnen nemen voor zijn gansche werk: hij wilde de waarheid, alleen de waarheid dienen. „Dire la vérité, toute la vérité, rien que la vérité, dire bêtement la vérité bête, ennuyeusement la vérité ennuyeuse, tristement la vérité triste”. — Deze voor Péguy karakteristieke zin, waarvan de vorm al duidt op zijn liefde voor de herhaling, het telkens om en om wenden van een idee in telkens andere bewoordingen, toont ons zijn absoluut karakter, dat van geen transigeeren weet. Voor de politiek was hij niet geschikt en hij trok zich liever terug uit dien dagelijkschen strijd om op de gedachte en het geweten van zijn tijd invloed uit te oefenen door het geschreven woord. — Hij begon met zich te wenden tot het socialisme: hij beweerde zelf tot het socialisme gekomen te zijn in volkomen eerlijkheid en door een diepe innerlijke omwenteling. De heer van Nijlen toont ons aan hoe dit op een illusie berustte, hoe eenige jaren later zijn politieke en godsdienstige evolutie hemzelf bewijzen zou hoezeer hij zich vergiste. Het socialisme van Péguy was gevoed door de Dreyfuszaak, waarin hij de Waarheid fanatiek wilde dienen; doch zijn mystieke drang dreef hem op den duur een andere richting uit. Hoe Péguy een trouwe zoon werd van de aloude kerk, zonder zijn wil te buigen voor de geestelijkheid, die hij ongenadig hekelen kon, verhalen ons de volgende bladzijden. Dat hij geen socialist bleef, lag ook aan een eigenschap van zijn karakter; hij was collectivist, maar tevens aristocraat in den geest, Suarès zegt van hem: „Il avait un immense orgueil”. Die trots komt sterk uit in zijn litterairen arbeid. Want Péguy is, niettegenstaande zijn geboorte (zoon uit het volk) en ondanks zijn hevige waarheidsliefde, niet eenvoudig. Zijn taal is vol bizarre wendingen en vreemde overgangen. Dit zal maken dat Péguy, die voor het volk schreef, nooit populair zal worden.

Na dezen merkwaardigen dichter (dien de heer van Nijlen herhaaldelijk als „genie” aanduidt, hetgeen een bedenkelijke zijde heeft; want Péguy is in vele opzichten te eenzijdig om zulk een naam te verdienen) te hebben beschouwd als criticus en politiek strijder (polemist) geeft hij een overzicht over het meer letterkundige gedeelte van Péguy's arbeid en eindigt met een kleine bloemlezing uit zijn werk, waar ik met spijt de prachtige sonnetten uit de „Tapisserie de Ste Geneviève et de Jeanne d'Arc” mis).

Overigens komt deze studie mij voor als een der beste uit de zoo verdienstelijke serie „Fransche Kunst”.

Den Haag.

Fenna de Meyier.

B. Hylkema, Fransch idioom, ten dienste van candidaten voor de acte-examens en allen, die belangstellen in de Fransche taal, Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. gecart. f 1.25).

Ruim een halve eeuw geleden kreeg ik als schooljongen lessen te leeren uit een boekje van ongeveer gelijken aard als het bovengenoemde (het heette, meen ik, Fransche zinswendingen door Bischoff). Die methode van talenleeren werd verlaten en door andere vervangen. De cirkelgang is thans voltooid, daar men blijkbaar de verworpen methode weder in gebruik neemt. Want ook „Fransch idioom” bevat (op 78 bladz. 803 genummerde) Fransche zinnen met vertaling ernaast. Mijn lesboek had iets vóór op dit werkje: de zinnen waren gegroepeerd om een hoofdidee. Hier zijn ze in bonte afwisseling gegeven, en die betreffende eenzelfde zaak zijn wel wat al te zeer verspreid. (Ik speurde o. a., in de daartoe doorzochte nummers 1—250, bijv. het begrip „geld” vertegenwoordigd in de zinnen 17, 20, 56, 85, 112, 137, 149, — 't begrip „auto” in 89, 109, 124, 141, en na 250 nog vele malen). Om het naslaan te vergemakkelijken zij den schrijver aanbevolen bij eventueelen herdruk een groepeerings als de besprokene in te voeren.

De zinnen zijn meest ontleend aan de moderne vrije spreektaal, met hier en daar een litterarisch getinte uitdrukking. De vertaling is over het geheel juist, altijd pittig, en gehouden in den toon van de Fransche uitdrukkingwijze, wat natuurlijk vaak tot afwijkenden zinsbouw noopte, doch ten goede kwam aan het ongedwongene der Nederlandsche zinswendingen. Enkele opmerkingen. Den schrijver wordt in overweging gegeven in No. 66 „Dank je” te vervangen door „Ingerukt” wat beter past bij des majoors „donderende stem”. — In 71 „Voilà, monsieur!” te vertalen door „Wat blijft mijnheer?” — In 92 klinkt „Moeder wiesch” wat boekachtig: „waschte” is meer gebruikelijk en hier stellig meer op zijn plaats. — In 466 is een woord uitgevallen: suivre à la trace. — In 502 doet de vertaling zien, dat er sprake is van een „cliente”. 's Schrijvers aandacht wordt gevestigd op de verkeerde spelling coeur (op bl. 177 zelfs coeur), die volgehouden is, tot op de laatste bladzijde de juiste verschijnt. Onze leerlingen zijn maar al te zeer geneigd om de verkeerde spelling te gebruiken. — Nog zij herinnerd dat qu' (bl. 18) niet aan 't eind van een regel mag staan.

Deze weinige opmerkingen verminderen in geen deele de waarde van het werkje, dat uitstekende diensten kan bewijzen aan hen voor wie de schrijver het bestemt.

Amsterdam.

C. M. Robert.

S. Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte. [Ur „Festakrift utgiven av Lunds Universitet vid dess tvåhundra-femtiårsjubileum 1918”.] Lund, Gleerup-Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 32.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

In de eerste van zijn twee verhandelingen poogt Agrell aan te tonen, dat de Indogermaanse palatale konsonanten onder sommige kondities als slav. *k, g* optreden; het grootste deel van 't betoog wil deze klankwet aannemelijk voor ons maken: „Vor nachfolgendem $\tilde{a}$ (< idg. $\tilde{a}$, $\tilde{a}$ und $\tilde{o}$) haben im Urslavischen die vorderen *k*-Laute ($\hat{k}$, $\hat{g}$, $\hat{gh}$) ihre palatale Aussprache verloren und sind sämtlich zu hinteren *k*-Lauten geworden.” En inderdaad voert de schrijver zeer veel materiaal aan, dat zijn these plausibel maken kan. Eerst toont hij aan, dat de door sommige onderzoekers aangenomen gevallen van *s, z* uit palataal vóór oude $\tilde{a}$ op zeer zwakke bodem staan (*sova, sqkū, *s[v]orka, sraka, *solma, r. soróga, sèñi*); daarna behandelt hij 20 gevallen, waar „anlautende” *k, g* vóór oude $\tilde{a}$ van palatale oorsprong zijn kunnen; niet alle etymologieën zijn even overtuigend, maar er zijn toch in ieder geval heel wat aanlokkende combinaties bij, zo N° 1: *kosa* 'zeis': oi. *čásati, části*, lat. *castrāre*, — N° 2: *kotora* 'strijd': oind. *čátru-*, — N° 11: r. *čěvka* 'spoel': lit. *szėvā* 'rieten spoeltje', — N° 12: *gost* 'gans': oi. *hásá-*, lit. *žagsis*, dor. *χáv* 'id.', — N° 13: *gadati* 'vermoeden, menen', in sommige slav. talen ook 'praten': lit. *žōdis* 'woord', *žadėti* 'beloven', — N° 15: (*d*)*zvėzda* 'ster': lit. *žvai(g)ždė* 'id.', — N° 16: *kopyto* 'hoef': oi. *čaphá-* 'id.', — N° 17: r. *komólyj* 'ongehoord': žemait. *szmūlas* 'id.'; — ook onder het rijke materiaal met inlautende *k, g* is veel interessants; vooral zulke gevallen, waar *g, k* wisselen met *z, s* — welke wisseling door Agrell in verband wordt gebracht met variërend vokalisme na de palataal in één paradigma of in een andere groep van etymologies en voor het taalgevoel bijeenhorende woorden — zijn merkwaardig. Ik meen dan ook niet te veel te zeggen, als ik beweer, dat met Agrell's onderzoeking ieder, die zich met Slavies konsonantisme bezighoudt, terdege rekening moet houden, — al zou ik ook niet durven verklaren, dat het onomstotelike bewijs van haar hoofdkonklusie geleverd is. Dat is trouwens bij een dgl. thema nauweliks mogelijk. Agrell heeft gedaan, wat hij kon, en hij heeft op een methodiese wijze gewerkt.

Ook vóór *ur* en *ur* meent Agrell depalatalisatie van $\hat{k}$, $\hat{g}$, $\hat{gh}$ te mogen aannemen. Hier is echter het materiaal te schaars (*krūmiti* 'voeden': lit. *szėrti* 'voederen', *grūstū* 'vuist, handvol': idg. *gher-* 'grijpen', *svėkrū* 'schoonvader': oi. *čvácura-* 'id.') om bewijzend te zijn. Ook het vermoeden, dat een voorafgaande *a* depalataliserend werkt, is niet plausibel gemaakt, hoewel het laatste der drie voorbeelden (*mogq* 'ik kan'; de andere zijn *na-klonili* en *kamy*) niet zonder meer op zij kan worden gezet.

Hoewel in 't algemeen het betoog systematies en degelijk is, beweegt de schrijver zich bij de bespreking van sommige details wel eens op onzekere paden, wanneer hij een feit, dat zich moeilijk met een idee van hem laat verenigen, graag hiermee meer in overeenstemming zoude zien. Slechts één voorbeeld uit vele: blz. 18 wordt, om lit. *klausyti*: *klou-* e. dgl. plausibel

te maken, vermoed, „dass es im Urbaltischen einen Dialekt gegeben hat, der vor gewissen harten Vokalen (*u, a* etc. sowie gewissen harten Konsonanten *l, m* etc.) idg. *k̂, ĝ[h]* entpalatalisiert hat, und dieser Dialekt kann, ehe er ausgestorben, den Nachbardialekten eine Masse von Lehnwörtern gegeben haben.” Zulke vermoedens zijn goedkoop!

Ook het tweede opstel, over slav. *z* uit *s*, verdient onze aandacht. Het ontstaan van *z* uit *s*, zowel vóór een klinker als vóór *ǰ, n, m, r, l*, wordt hier afhankelijk gesteld van de voorafgaande circumflexus. De toekomstige wetenschap moge onderzoeken, door een vergelijking van Zupitza's mening met die van Agrell en zo mogelijk door het bijeenbrengen van verder materiaal, hoe de regel precies te formuleren is; in ieder geval echter is Agrell's artikel een waardevolle bijdrage tot de studie en de kennis van het Slaviese konsonantisme. Evenals in het eerste artikel is ook hier hetgeen op 't hoofdthema direkt betrekking heeft, het beste. De beschouwingen over *loza, groza, gręznoli, pazucha, pazurǔ* geven m. i. minder houvast.

Leiden.

N. v a n W i j k.

E. Pfeiffer, Studien zum antiken Sternglauben. (Uit: *Στοιχια*, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes u. d. griechischen Wissenschaft hrg. v. F. Boll, Hft. II). Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Het „Vorwort” behandelt het begrip „Astrometeorologie”, p. V., het eerste hoofdstuk het volksgeloof (p. 1—18), het tweede de Voorsokratici (p. 19—44), het derde de denkers van Plato tot Plotinus (p. 45—80). Er volgen nog vijf „Beilagen” p. 80—130. Een register, p. 131 vlg. besluit het werk.

Volgens het oude volksgeloof hadden de sterren (niet alleen Sirius) invloed op het weer. De Ionische „natuurfilosofen” en de atomisten kwamen door hunne mechanistische opvatting met het volksgeloof in strijd, dat daarentegen door de Pythagoreeën werd verdedigd. Aristoteles weifelde; Epicurus en de skeptici ontkenden. De groote Stoicijn Posidonius verklaart zich voor den invloed der gesternten op onze atmosfeer; desgelijks Plotinus en ten slotte ook de Christenen.

De studie van Pfeiffer is over het algemeen als goed geslaagd te beschouwen. De gezichtspunten, waar het om gaat, worden duidelijk uiteengezet en bijv. op p. 70 vlg. bondig en overzichtelijk saamgevat. De inhoud is zeer rijk en geeft meer dan de titel belooft. Men vgl. slechts de vijfde bijlage „Die Seele und die Sterne” p. 113—130, die zoowel voor onze kennis van de filosofie als van de religie van zeer groot interest is.

Hiermede is echter niet gezegd, dat wij alle opvattingen van den auteur deelen. De skepticus Karneades bv. wordt p. 60 te hoog aangeslagen. Dat Posidonius de laatste groote geleerde der oudheid zou zijn geweest, p. 63 en 70, is ook niet vol te houden. En aangaande de „natuurwetten” mocht Pfeiffer eens het werk van onzen landgenoot P. Kohnstamm „Ontwikkeling en onttroning van het begrip natuurwet” (1916) ter hand nemen.

Den Haag.

K. H. E. de Jong.

E. Ekwall, Scandinavians and Celts in the North-West of England.

(Ur: Festschrift utgiven av Lunds Universitet vid des tvåhundra-fentioårsjubileum 1918 — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 27). Lund (Leipzig), C. W. K. Gleerup (Harrasowitz). 1918.

De geschiedenis der noordwestelijke graafschappen van Engeland (Cumberland, Westmoreland, Lancashire) in den voor-Normandischen tijd is belangwekkend genoeg. Zij biedt tal van ethnologische en linguïstische problemen, waarop tot dusverre slechts heel weinig licht gevallen is. Alle schriftelijke bronnen uit die streken zelf ontbreken. Vreemde bronnen (Iersche of Scandinavische) maken er uiterst zelden melding van. Het meeste houvast geven de eigennamen, wier vroegst overgeleverde vormen ons echter niet tot de periode terugbrengen, waarin de eerste Goidelen en Scandinaviërs in die streken doordrongen. Vandaar dat die namen kritisch beschouwd moeten worden; en ook dan blijft nog veel erin duister, zoodat men zonder hypothesen en vernuftige combinaties niet opschiet. Het is Ekwall's verdienste, dat hij de overgeleverde geografische eigennamen, die Keltische of Noordsche sporen vertoonen, in de beschikbare bronnen bijeengezocht heeft, om ze vervolgens te schiften en er zijn conclusies uit te trekken.

Zijn belangrijkheid ontleent het onderwerp vooral hieraan, dat in de genoemde graafschappen verschillende volken, met uiteenloopende taal en zeden elkander ontmoetten. Er waren vooreerst de oorspronkelijke Britsche bewoners, weldra naast hen de Anglische nieuwelingen. Uit het Noorden kwamen de Keltische Schotten (sterk met Pictisch bloed vermengd) met Scandinavische veroveraars, uit het Westen de Noordsche Vikingen van Dublin, vergezeld van onderworpen Goidelische Ieren. Welke taal en cultuur hebben van de tiende tot de dertiende eeuw in Noord-West Engeland geheerscht? Ziedaar een vraag, die door het hier besproken werk iets nader tot haar oplossing gebracht is.

Het betreft hier vooral de vraag naar de betekenis der Scandinavische kolonies. Dat de oude bevolking Britsch was en haar taal nog eenige eeuwen na het jaar harer eerste onderwerping aan het Schotsch-Pictische rijk (946) behield, was bekend; ook heeft de schrijver het in zijn 5e hoofdstuk nog eens nader aangetoond. Maar in hoeverre daarnaast een krachtig Noordsch en Goidelisch-Keltisch element stond, was nog niet zoo helder in het licht gesteld. Aanzienlijke kolonies van Noormannen, maar vooral van z.g. Gallgaedil (de krijgsvruchtige scharen ontstaan uit de vermenging van Noordsch en Goidelisch bloed) moeten zich tusschen de Solway en de Ribble gevestigd hebben.

De politieke verhouding der bevolkingselementen was in de 10e eeuw deze: de Dublijsche Vikingen steunden de Britsche Kelten, tegen wie zich de Schotten en de Engelschen verbonden hadden. Men zou derhalve verwachten, dat vooral Noormannen uit Ierland zich aan de tegenovergelegen kust zouden gevestigd hebben. Toch geloof ik niet dat deze meening — Ekwall laat zich over het punt in kwestie niet scherp uit — juist is. Immers, waar het aangehaalde materiaal ons niet tot zulk een vroeg tijdperk terugbrengt, dwingt niets ons het opkomen der Goidelische en Scandinavische elementen in de besproken eigennamen, aan de 10e eeuw toe te schrijven. En stellen wij dat een eeuw of langer daarna, dan wordt de waarschijnlijkheid groot, dat de

vreemde bewoners Kelten en Noormannen niet uit Ierland, doch uit Schotland (met de Hebriden en de Orkney's) waren. Ik geloof dat de schrijver in deze aangelegenheid een conclusie had kunnen trekken die waarde heeft. De treffende opmerkingen over het woord *ery*, die hij bl. 74 vgg. maakt, en waartegen dank zij twee plaatsen in de *Orkneyinga saga* (zie bl. 75) weinig in te brengen is, wijzen met zekerheid naar Schotland. Immers het Iersche *airge* beteekent in de oudere taal slechts 'koeienstal' of 'kudde', nooit 'a place for summer grazing in the mountains' (de verwijzing naar Windisch's *Wörterbuch* begrijp ik niet), terwijl zich in het Schotsch-Gaelic een beteekenis 'bergweide' kon ontwikkelen. In dezelfde richting wijst *torr* 'heuvel' (bl. 115), dat geen Iersch woord is. Het schijnt dus, dat het Gallogoïdelische element in de bevolking van Cumberland en Westmoreland eerder een gevolg was van de onderwerping aan Schotland dan van de vriendschap met het oudere Dublijnsche Wikingenrijk.

De schrijver put zijn bewijsmateriaal uit Goidelische eigennamen, andere Goidelische taalsporen en een syntactisch verschijnsel, door hem dat der „inversion-compounds” gedoopt. Wat dit laatste punt betreft, de „inversion-compounds” zijn geografische eigennamen, wier eerste lid een gemeen zelfstandig naamwoord is, bepaald door een eigenaam in het tweede lid, die den dienst van een genitief vervult. Bijv. *Kirkoswald*, een formatie als Iersche *Tech Duinn*, afwijkend van Noorsch *Hrafns-stadir*. Men denkt hier terecht aan Keltischen invloed, en de meeste gegeven voorbeelden zijn overtuigend. Doch, zooals de schrijver zelf opmerkt, de „inversion-compounds” zijn in sommige gevallen moeilijk van andere groepen van samenstellingen te onderscheiden. Zelf heeft hij, naar mijne meening, hier niet alle gevaren vermeden. De gevallen, waar het tweede lid iets anders dan een persoonsnaam is, behooren hier niet bij. Dat zijn namen als: *Bochlinearn* (18), *Beucastle* (20), *Fyt Cloffhou* (24), *Holme Cultram* (25), *Sebergham* (34), *Thueitdownagaleg* (35), *Rigrinnelsuthen* (42, vgl. beneden). Dit zijn geen echte samenstellingen, zooals ook uit de spelling in enkele gevallen blijkt. Evenmin toch zijn in het Iersch *Rath Cruacháin* of *Tellach Temra* samenstellingen. Het zijn aaneenkoppelingen van een nomen plus een bepalenden genitief, die nooit zijn zelfstandig aanwijzend karakter geheel verloor, al konden zulke aaneenkoppelingen op den duur min of meer als één geheel gevoeld worden. Daarentegen is bijv. *Cathair Conrói* een echte samenstelling, waarbij niemand eraan denkt, dat dit eigenlijk de 'Burcht van Cúrói' beteekent. De verhouding is dus dezelfde als in onze taal die van 'Baarnsche Bosch' en 'Vondelpark', doch het syntactisch verschil is in het Keltisch minder duidelijk uit te drukken.

Laat mij ten slotte eenige bijzondere punten vermelden, waar ik meen een afwijkende meening tegenover die van den schrijver te mogen stellen.

Bl. 20. Als *Beucastle* uit On. *búa* en Ags. *caester* samengesteld is, wat ik met Ekwall geloof, dan is deze naam geen 'inversion-compound'. De beteekenis is dan 'kamp uit hutten bestaande', vgl. bijv. Ndl. *Schipborg*. — Bl. 23. In *Dalemain* kan On. *Máni* schuilen (of een vorm van *Magnus* ?), in geen geval Iersch *Maine*, vgl. *Hy Many*. — Bl. 26. In *Camok* zie ik een Goidelischen vorm op *-óy* naast *-án* in *Kambán*. Het Iersch heeft

beide suffixen naast elkaar. — Bl. 31. De vormen van *Scarromannick* wijzen op een korten geaccentueerden vocaal in de derde syllabe. Derhalve zou ik hier aan *manach* 'monnik' willen denken. — Bl. 34. *Stajplenok* bevat ongetwijfeld Iersch *Lennóc*, bijvorm van *Lennán*, vgl. boven *Camok*. — Bl. 34. Ekwall's verklaring van *Thueitdownagaleg* begrijp ik niet. Het tweede lid is het Iersche *Dún na nGaleng* 'Burcht der Galenga'. De stam der Galenga wordt zoowel in Connacht als in Meath genoemd. — Bl. 38. Het postuleeren van een Oudnoorschen naam *Nenninn* lijkt mij wat gewaagd. Ik denk hier liever aan een genitief van het Goidelische *Nenníán*. — Bl. 38. Zou in *Gilshaughlin House* het eerste woord niet een persoonsnaam zijn, en wel het Goidelische *Gilla Sechláinn* ? De naam is eerst in de 18e eeuw aangekomen ! Sechláinn (of Sechnall) is de Iersche heilige Secundinus. — Bl. 39. *Holme Lion* (*Holmliotsbank*) is m. i. niet te scheiden van *Carlisle* (*Karleol*, bl. 105), dus: het eiland van Luguvalium. — Bl. 39. Zou in *Hustad Heylrig* het tweede woord niet veeleer een persoonsnaam dan een plaatsnaam zijn ? Zoo ja, dan hebben we hier met een echt 'inversion-compound' te doen. — Bl. 42. De gegeven verklaring van *Rigrinnelsuthen* voldoet mij niet. Beteekent het niet de 'Bergrug van Rind Maelsuthain' ? Dan is het Germaansche 'rug' er nog eens ten overvloede voor geplaatst: immers het Keltische *rind* heeft reeds dezelfde beteekenis. — Bl. 47. Bij *Stampapan* kan men niet aan het Iersche *popa* 'tutor, master, friend' denken: immers dit woord komt slechts als vocatief voor, vergezeld van een eigenaam. — Bl. 52. *Down* in *Down Bardulf* kan m. i. niet Britsch zijn. Alle Britsche dialecten kennen den overgang *ū* — *i*. Men mag hier voor het Cymrisch-Britsch geen uitzondering aannemen. — Bl. 60. Ten onrechte spreekt Ekwall van een oudere Keltische bevolking der Shetlandseilanden. Daar hebben stellig nooit Kelten gewoond. Wanneer daar Keltische elementen in de geografische eigennamen aan te wijzen zijn, dan bewijzen die alleen, onder hoe sterke Keltische invloeden de Wikingen leefden, die zich daar vestigden. — Bl. 90. Den Cymrischen vorm *cnwch* mag Ekwall niet voor zijn argumentatie gebruiken; deze is aan het Iersche *cnoc* ontleend. Klankwettig ware in het Cymrisch *cnwch (vgl. Bretonsche *cnoch*). — Bl. 92. Ik kan in *Portinscale* niet het Goidelische *Portán* terugvinden. De naam beduidt veeleer *Port-in-scáil* (*scáil* = 'reus', 'monster'). — Bl. 92. In *Ruenglass* (*Ranglas* enz.) zoek ik het Iersche woord *ratháin* 'varenbosch', zeer gebruikelijk in eigennamen (zie Joyce, *Placenames II* bl. 331, s. v. *rahan, rahin*). — Bl. 104, 105. Bij *Blenearn* moet men rekening houden met de mogelijkheid, dat de vorm niet Britsch, doch Iersch is (*bléin* = 'kreek'). In dit verband vraag ik mij af, of ook *Blencoigo* en *Blenket* niet oorspronkelijk Goidelisch kunnen zijn: *cóica* = vijftig, *cét* = honderd. — Bl. 105. *Brenkiber* zal wel het Cymrische *gwiber* 'adder, serpent' bevatten. — Bl. 107. *Dronnock* kan wel aan een Ierschen eigenaam *Dronnóg* beantwoorden, afgeleid van *dronn* 'vast, stevig'. — Bl. 108. *Castle Carroek* (of liever: *Kairoc*) bevat misschien een Goidelischen eigenaam *Ciaróg* (naast *Ciarán*). In ieder geval is de afleiding van Cymrisch *caerog* onaannemelijk. — Bl. 109. Tegen een Britsch *cúl in *Culgaith* heb ik natuurlijk hetzelfde bezwaar als boven tegen *dún. Maar waarom hier niet aan den Ierschen vorm gedacht ?

Het verband van het tweede lid met *coel* 'bosch' is toch zeer onwaarschijnlijk. — Bl. 110. Een Britsch *Dyfoc naast *du* 'zwart' kan ik niet aanvaarden. De *y* is geen verklanking van *u*, doch van *w-o*. — Bl. 111 *Dunmallet* of *Dunmallok* zou een Goidelisch *Dún M' Allóig* kunnen zijn. *Allóig* = *Allan*. — Bl. 112. *Glencoyne* beschouw ik als Goidelisch *Glenn-cuana* 'Glenn of the Litter'. De substitutie van *oy* voor *ua* is zeer gewoon (vgl. *Rob Roy* = *rúadh*). — Bl. 113. Er is geen enkel bezwaar tegen in *Penruddock* een persoonsnaam *Rhuddawg* te zoeken. Ik weet echter niet, of die in het Cymrisch aange troffen is. — Bl. 114. Is *Tallantire* niet de weergave van een Iersch *Tal na tíre*? — Blz. 116. In *Glenridding* zoek in een Cymrisch *Glyn Rhydwen* 'Glen of the White Ford'. Vgl. *Rhyd-ddu* 'de Zwarte Voorde'.

Men denke niet, dat ik enkele der hier voorgestelde afleidingen als zooveel zekerder beschouw dan die van Eilert Ekwall. Alles blijft tasten. Ongetwijfeld moet men het waardeeren, dat de schrijver dit tasten heeft aangedurfd. Maar nog meer, dat hij op zoo overzichtelijke wijze het materiaal bijeengegaard heeft.

Rotterdam.

A. G. van Hamel.

A. Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter. (Ur „Festschrift utgiven av Lunds universitet vid dess tuåhundraårliga jubileum 1918,” Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. I. Bd. 14. Nr 12). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz.

Eén oogenblik, in het begin, verleid tot een gunstiger oordeel over het intellectualisme der eerste christelijke middeleeuwen, verzwakt de Schrijver dit direct door den matigen lof: auch aus diesen Ruinen blühte neues Leben en de bekentenis: kenden zij Vertiefung, dan was zij helaas dikwijls zonder Gründlichkeit. Wie als geograaf maar even kennis maakt met wat er van zijn vak terecht kwam enkele eeuwen slechts na Strabo, Mela, Plinius, Ptolemaeus e. a. krijgt al dadelijk de overtuiging, dat hunne geographische aspecten onder het formalisme der theologen, allegorisch of letterlijk aangewend, in een toestand van formeel verwording waren geraakt en iedere volgende eeuw maakte dien nog erger. Wat er nog goeds in bleef, was te danken aan profane wetenschap, voor zoover zij niet indruischte tegen de enghed van scholastische dogmatiek en kon als onschadelijk behouden worden. Zoo bleef men ten minste vrij wel vasthouden aan Aristoteles' fysisch-cosmische grondbeginselen, eenigszins ook aan Plinius, maar in den vorm van Solinus' excerpt, Seneca's Nat. Quaest. en Macrobius werden evenmin vergeten.

Meesterlijk heeft Kretschmer dat verval der geographie beschreven en bewezen, het moest komen: die heilige Schrift bildete die Basis aller geistigen Bestrebungen. Hrabanus Maurus, Isidorus' afschrijver, verkondigde nog: Fundamentum status et perfectio prudentiae scientiae est Sacrarum Scripturarum, ruim 3 eeuwen vroeger had de geniale Augustinus, maar voor natuur-onderzoek ongenaakbaar, uitgeroepen: Scriptura . . . quae procul dubio verax est, etiamsi non monstretur, verkondigend, dat de autoriteit der Schrift omnis humani ingenii capacitas te boven gaat. Zulke gedachten praeoccupeeren steeds de geographische inzichten der patristische auteurs, welke Kretschmer

in zijn bekend werk: die physische Erdkunde im Christlichen Mittelalter bijeenbracht; ingedeeld werden zij over 4 speciale capita, handelend over: het aardlichaam — het water — het land — de lucht. Met opzet werd Kretschmer's arbeid wat scherp gememoreerd, omdat het mij voorkomt, — een herhaald citeeren versterkt dit vermoeden — dat Norlind's geschrift eenigermate op hem geïnspireerd schijnt te zijn en het werd er met zoo'n eminent voorbeeld voor oogen niet minder om, integendeel! De historische geographie werd verrijkt met een hoogst belangrijk onderzoek naar een der voornaamste problemen uit de physische geographie n.l. hoe dachten de middeleeuwen over de wederzijdsche verhouding van land en water? Men kan dus in deze monographie een welkome aanvulling zien op Kretschmer's werk, dat meer in het algemeen de natuur-wetenschappelijke beschouwingen der patrologie op het oog had. Bovendien werd het vraagstuk nagegaan in de geographie van Arabië: men kende in deze daar weinig oorspronkelijkheid, had waarschijnlijk eene aversie tegen zulke abstractiën, vond blijkbaar den rijkdom groot genoeg, dien het Westen geschonken had in de geographica van Aristoteles en Ptolemaeus. Onder de bronnen hier genoemd miste ik Lelewel's Géographie du moyen âge, misschien kon Mehren's Cosmographie du moyen âge dit vervangen.

In de beknopte inleiding, waar de despotische theologie geschetst wordt als het eenige intermediair voor restanten der oude cultuur, treft ons de opmerking, dat antieke kennis daár vooral kon opleven, waar haar bakermat was, bizonder in Italië, eene ondervinding, naar ik meen, ook voor andere wetenschap waargenomen. Die Ozeanfrage im Altertum volgt: de Oceanus omvatte als wereldgordel de oecumene, waaraan de religieus-philosophische kringen vasthielden, daarentegen hechten meer critisch-wetenschappelijke geleerden aan de hypothese der continenten (Kretschmer), waarbij de laatste het water omsloten, al was het land niet te begrenzen. Feitelijk bleef de Oceanus de mythische, alles omknellende oermacht, majestueus belichaamd bij Strabo in de verzen: (waarsch. van Eratosthenes (?) volg. Norlind). Οὐ γὰρ μιν δεσμός περιβάλλεται ἡπείροιο Ἄλλ' ἐς ἀπειροσὴν κέχυται τό μιν οὐτι μίαινει — de Nu van Aegypte, de wereld van éénheid, de oecumenebewoners in éene stad van gelijken, peripherisch binnen één stroom saamgehouden, de T — en radkaarten van later . . . de Oceanus is de sleutel voor het oneindige: post omnia Oceanus, post Oceanum nihil. In de overige fysisch-cosmographische denkbeelden over de onderlinge verhouding van land en water ten opzichte van de horizontale verbreiding en de plaats van het water d. w. z. zijne positie tot het wereldcentrum als element tegenover dat der aarde, wees Aristoteles naast Stoische bijwegen den hoofdweg. Zijne leer der elementen gaf den toon aan bij vragen van volume, beweging, het ubi esset en unde esset voor terra et aqua. In treffend-praegnanten vorm is hier het classiek milieu dezer vragen voorbeeldig geteekend.

De cosmisch-geographische tendenzen der „kerkvaders" van höheren und niederen Schicht verrijzen dan, — wie behoorden daartoe? Was Cosmas Indopleustes er eigenlijk een met zijn verzet (evenals Lactantius) van een onwetende tegen den bolvorm der

aarde en tegen het bestaan van Antipoden en tegelijk, wonderlijk genoeg, oververzadigd van orthodoxie, een adept zich betoonend van de mystieke wereldvoorstellingen uitgedacht door een Pythagoras, een Plato e. a. ? Gelukkig maar, dat zijn speculatie op de massa het moest afleggen tegen de geestelijke majoriteit van een Isidorus van Sevilla en Beda Venerabilis! Een vulgair terugzetten van de wijzers geographisch is de curieuse kunst van Cosmas, als type daarvan is zijn werk historisch zeer merkwaardig.

Naast een obstructionisme als van Cosmas onderging het W. bovendien de verterende kracht van Rome's onzelfstandige wetenschap, wier compilatie-zucht alle denken bedierf (Plinius-Solinus). Derhalve de heidensche scherpzinnigheid grootendeels overboord gegooid, of door uitrufeling verknoeid, — nog intenser dan eens zocht men in de Schrift de heeling. Echter de willekeurige allegoriën der Alexandrijnsche school, herinnerend aan de Homerus-verklaring der Stoa, de nalever exegese der Syrische, beide ook het nuchterder Westen aantastend, maakten de Bijbelwoorden er niet eenvoudiger op, gesteld, dat zij dit al waren. Doch het fastigium rerum geographiarum bleef, de Oceanus-hypothese, zijn gangen omspoelden nu ook het paradijs in het Oosten, zijne onmetelijkheid legde Hieronymus neer in deze gedachte: *Mare certe immensum est et capacitas eius Deo soli nota!*

Verrassende uitspraken hooren wij over onze elementen, hun vermogen en plaats, voldoende bewezen reeds door de prioriteit van twee citaten: Genesis I, 9: *Congregentur aquae . . .* en Psalm 135, 6: *Qui firmavit terram super aquas. Dreef echter de terra? Was zij niet, vroeg Augustinus, hóóger tegenover de zee, zooals Abraham's dienaar sprak: Ecce sto super fontem aquae? cf. al Strabo II. 98. Philastes onderscheidde reeds vroeger een terra, quae continet universa en een quae habitatur a nobis, Ambrosius berust in 'n ἐπέχω: nihil prodest ad spem futuri. Sinds de Xle eeuw durft men wat meer: al gaat het ons begrip te boven, zegt Bruno Astensis, mihi autem non videtur mirabilis terram super aquas esse fundatam, quam aquas, quae eiusdem ponderis sunt, super terras in aëre volare (!), bevedigt dit niet, dan versta men onder terra de Ecclesia (!), de kerk dus. Opnieuw redt alzo de allegorie. Néckam verklaart super aquam met „aan het water”, zooals v. c. super Secanas, von Halberstadt had gedacht an juxta aquas, quia circumque fluit Oceanus. Het wordt een spelen met praeposities, had Schr. kunnen concludeeren, eene hebbelijkheid, die ik in verschillende studiën reeds meermalen aanwees bij classieke geographen. De vraag naar het ubi in orbe? voor beide elementen moest, ondanks de groote ontdekkingen, tot in de XVIIe eeuw vervangen die naar quantiteitsverhouding. Bij het inzicht, dat water oneindig meer ruimte eischte dan land, liet men zich, wellicht al meer en meer onbewust, nog steeds leiden door oud-mythische en Aristotelische praemissen, bij de onmogelijkheid van plaatsing d. i. het onderscheiden der watermassa's, waardoor van zelf de continenten te voorschijn kwamen, wekt het weer opduiken van het wonderland der Antipoden geen verbazing. Mocht er evenwel bij de oorspronkelijk Helleensche, nu Christelijk geworden, overtuiging van de éénheid van het menschengeslacht gedacht worden aan meer werelden, dus aan*

meerdere menschengeslachten? Neen natuurlijk, omdat dit dan ook meerdere „verlossers” eischte. Toch loochenden von Conches en ook Néckam het bestaan van Antipoden niet, Aristoteles noch Averröes immers hadden er eene ongerijmdheid in gezien. Langzamerhand nam de kerk wraak bij obstinatie: d'Abano werd in effigie verbrand, d'Ascoli stierf op den brandstapel.

Kan soms ook het water in de holten der aarde worden opgenomen (waarom Seneca niet herdacht?), bedoelde het congregentur aquae, dat alle vocht eerst in nevelen boven de aarde, nu divina jussione in haar eene plaats vond, gecondenseerd, al had ook water een tienvoudige ruimte noodig en al kon volgens Francesco di Manfredonia een grooter lichaam niet door een kleiner omsloten worden? Water, volgens Aristoteles, had grooteren ruimteinhoud dan land, aarde, als zwaarste element, zocht τὸ κέντρον mundi (idem Strabo), derhalve water moest het geheele aardoppervlak bedekken en wat zien wij? Het omgekeerde: het land stijgt uit het water omhoog! De kerkvaders en Arabië begrepen het raadsel: de goddelijke Voorzienigheid wilde zoo, hoe kon anders organisch leven zich ontplooien? Die causa finalis voldeed, maar de causa efficiens? Zij werd tweeledig: het land als eiland opgeheven boven de watersphaera, verdedigd door Campanus, waar de woonplaats der menschheid afwijking der regelmatige wereldorde noodig maakte, vervolgens de excentrieke situatie van water tegenover land, opgemaakt uit de triplex aquae materies n.l. als Oceanus (amphitrides) het eigenlijke watergebied, in de aardholten, stroomend aan haar oppervlak. De laatste theorie stond d'Abano voor en liet uit de wereldzee de wereldeilanden opduiken: zag hij hier als causa efficiens het zodiacum, zooals Averröes, naast verdamping en de vrij banale noodzaak van een milieu voor animalia? Maar sit mare altius terra! (hierover nog discussies in saec. XVIII), dan vervalt Arist's principe van de onbegrensheid en effening van al het vloeibare. De aqua et terra van Dante bracht licht: terra ligt hooger, d. w. z. verder van het aardcentrum dan aqua, omdat de landmassa's waren opgestuwd; de zonderlinge, hóóg gelegen wereldzee verwierp Florence's dichter. Dat hooger zijn der aarde leek in tegenspraak met de elementenleer, doch de „hogere natuur” der aarde wringt omhoog, zooals een hooger strevende geest lagere neigingen beteugelt, — overigens was voor zulke elementaire paradoxa God's wil als causa finalis afdoende! Bovendien kon als causa efficiens dienen de 8e sfeer der vaste sterren met hare aantrekkingskracht als magneetijzer, Duns Scotus zeide ook: *Stellae multa possunt in haec inferiora.*

De verhouding tusschen land en water was 't strijdpunt, niet de vraag naar quantiteit en verdeling in verband met Antipoden: excentriciteit van water of opheffing van land boden ten minste eenige oplossing, theologische dogma's voerden tot cosmographische: Thomisten en Scotisten, zij joegen nog saec. XV de hoogste geestelijkheid in het harnas. Weinig opwekkend, eindigt Schr., geen ontwikkeling, alléén herhaling te zien, compilatie bloeide, een novum, als het kwam, bleek nog subtiel: Sacrobosco's verslonden „de Sphaera” typeert de geestelijke matheid der middeleeuwen. De eenige „vrijdenker” was Roger Bacon, vol eerbied voor de ouden, in de Oceanus-vraag is hij de Aristoteles van zijn tijd. Onlangs noemde Overbeck hem phantast,

in den besten zin is hij dit. Ziehier, ut res postulat, wat meer in extenso, een referaat van dezen arbeid, immers patristische geographie is zeker het terrein van een enkele. Hoe weinig loonend ook, het is de moeite waard te zien, hoe ruim 10 eeuwen lang bekrompenheid van hoogere orde ook in geographica de wetten voorschreef. Van meer dan 30 voorname kerkvaders werden de meeningen en uitspraken chronologisch verzameld en in verband gebracht in . . . 54 pagina's slechts! De historie van een der belangrijkste quaesties uit de geographie: land en water in hun onderlinge verhouding boeide ons, maar liet te veel indrukken na, zij gaf niet, ondanks de zeer verzorgde constructie, houvast genoeg voor het ensemble, de belangstelling werd te zeer verdeeld. In een te kort bestek werd te veel bijeengebracht, elke zins-periode stapelt weer nieuwe lastige bij-problemen op (nimia brevitās occaecat mentem) de stijl tevens, zeer gedistingeerd overigens, eischt veel inspanning. Kretschmer's verwante arbeid, als ik me niet vergis, uit den aard meer uitgebreid als geheel vermoet minder dan wat hier partieel is verricht. Toch beloont dit jubileum-geschrift met zijn nobelen opbouw en fijne combinatiën dubbel en dwars de te nemen moeite en dankbaar vooral is men voor de testimonia uit de kerkvaders, met kwistige hand uitgestrooid, waar hunne litteratuur zoo moeilijk te bereiken is. Een enkele vraag naast wat wij terloops opmerkten. Had onder de Romeinsche schrijvers van invloed op de geographie der middeleeuwen naast Solinus (Plinius) Martianus Capella: de nuptiis Philologiae et Mercurii, vooral liber VI geen vermelding verdiend en Seneca's Nat. Quaest. wat meer? Werd de eenheid van den Oceanus ook niet afgeleid vooral uit de opvallende gelijkheid overal in eb en vloed, voor zoover men de kusten aan den open Oceaan kende? P. 42 moet in effigiem wel in effigie worden, maar speurzinnig van dat genre doet hier wat mal bij de groote lijnen, volgens welke de moeilijke taak volbracht werd, al had de geographie, eerlijk gezegd, deze lange periode voor hare essentiele ontwikkeling blijkbaar volstrekt niet gemist. Zij is er eenmaal en elke terra incognita, mits, zooals hier, grondig onderzocht, trekt den geograaf, ook al had de cultuur van zijn vak haar niet noodig.

Gorinchem.

H. J. Lulofs.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelius Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis, von Carl Stegmann. Kommentar, dritte Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubners Schülerausgaben. 1919. (Pr. kart. M. 2.20 + verhooging).

In dezen „kommentar” is gebruik gemaakt van de opmerkingen van de bekende uitgevers van Tacitus van en van, die zijn taal bestudeerden.

Die aantekeningen, welke in de vroegere uitgaven (1899, 1909) den leerling het vertalen te gemakkelijk maakten, zijn in deze uitgave of weggelaten of vervangen door aanwijzingen, die hem tot een juiste vertaling kunnen brengen.

Een vijftal bladzijden geven enkele grammaticale en stilistische eigenaardigheden van Tacitus.

Leiden.

I. W. Lely.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Koninklijke Vlaamsche Academie heeft ook op het gebied der prijsvragen haar werkzaamheden hervat: zij zond ons de „Lijst der uitgeschreven prijsvragen” die voor 1920—1926 moeten worden beantwoord.

De Redactie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) *La Réponse du mauvais serviteur* (1918), een franse vertaling (door J. de Coussange) van J. Jörgensens antwoord aan een Deens schrijver, die Jörgensens bekend boek *La Cloche Roland* voor „onbetrouwbaar” en „overdreven” heeft verklaard.

De Redactie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona, 1918): M. Legendre, *La guerre et la vie de l'esprit*. Het bevat psychologische studies, aan het front gemaakt, over het wezen van verbeeldingskracht, moed, moraal, vaderlandsliefde en godsdienst. De auteur schrijft als Fransman voor Fransen, maar door zijn fijne opmerkingen van algemene aard is zijn werk van blijvender waarde dan de meeste oorlogsboeken.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLVII, 4: G. Vollgraff, De Theocriti et Callimachi dialecto. — J. van Wageningen, Manere-esse. — G. Vollgraff, Theocritea. — H. Wagenvoort, Obiter tacta. — I. I. H., Ad Eurip. Ionis vs. 580. — A. C. Roos, Ad rescriptum Imp. Severi et Caracallae nuper repertum. — C. Erakman, Hyginiana. — I. I. H., Ad versum quendam Pompeii. — P. J. Enk, De Lydia et Diris carminibus. — C. Brakman, Velleiana. — I. I. H., Ad Plutarchi V. Aristidis c. 17. — I. I. Hartman, Ad Propertii elegiam Libri III 18am. — A. G. Roos, Ad Senecam rhetorem. — J. C. Naber, Observatiunculæ de iure Romano.

Hermes, LIV, 3: M. Wellmann, eine Pythagoreische Urkunde des IV. Jahrs. v. Chr. — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenius? II. — U. Kahrstedt, die spartan. Agrarwirtschaft. — R. Laqueur, zur Gesch. des Krateros. — W. Kranz, zwei Leiden des „Agamemnon”. — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, LXXV, 1-2: Ph. J. van Ronkel, Oud-Javaansche aardrijkskundige namen verklaard? — N. G. Krom, Epigraphische bijdragen — Dez., De begraafplaats van Hayam Wuruk. — E. H. B. Brascamp, De memorie en instructie van Jacobus Couper als hoofd der expeditie tegen Soerapati, uitgezonden in 1684. — A. Kruyt, Measa, eene bijdrage tot het animisme der Bare' e-Sprekende Toradja's II. — P. H. v. d. Kamp, De ontslagen gouverneur Van Middelkoop en de schout-bij-nacht Buijkes over den opstand in de Molukken van 1817-1818. — Ceylonsch volksrecht, opgetelend in 1707. — Ph. S. van Ronkel, Verklaring der inheemsche termen in de beschrijving van het Ceilonsch volksrecht. — J. de Hullu, Over de opkomst van den Indischen handel der Vereenigde Staten van Amerika als mededinger der Oost-Indische Compagnie omstreeks 1786-1790.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 6: H. Blümler (†), Die Schilderung des Sterbens in der röm. Dichtung. — M. Murko, Neues über südslav. Volksapik. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Horatius Christianus. Zur Gesch. des Horazunterrichts. — H. Engert, Tassoprobleme. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 5: Ph. J. Simons, Het Beeld. — J. M. Acket, De sylleps. — W. de Vries, Naar aanleiding van „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis”. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, V, 1: J. J. Salverda de Grave, Evolution de certains groupes intervocaliques de consonnes en français. — K. R. Gallas, *Mérimée et la théorie de l'art pour l'art*, I. — H. Sparnaay, Zur Entwicklung der Gregorsage. — Th. C. v. Stockum, De tragiek van den artistiek aangelegden mensch in de nieuwere Duitsche letterkunde. — A. E. H. Swaen, Ballads, tunes and dances in Nash's works. — Dez., Een Japansch portret v. Milton. — R. O. Boer, Ibsen's *Peer Gynt*. — H. Vroom, Een merkwaardige navolging. — J. J. A. A. Frantzen, Zur Vagantendichtung.

English Studies, I, 4: Suggestions for A-students. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, I. — W. v. Maanen, A Literary Portrait of Swift. — Notes & News. — M. O. Translation 1919. — Translation. — Questions. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books. — Dutch Studies in America.

5: H. Poutsma, Participles. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, II. — Notes and News. — Translations. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLIII, 3: W. Braune, Althochdeutsch u. angelsächsisch. — A. Beer, Beitr. z. got. gramm., I. — O. Jiriczek, Das Adelsberger ahd. vaterunser. — F. R. Schröder, Helgis erwachen. — Dez., Aisl. *t: -d*. — F. Kluge, Die heimat des Hildebrandliedes. — Dez., *Agstres* = ahd. *tsan*. — W. Richter, Die grundlage des Hans Sachsversees. — M. Jellinek, Zu Luther. — K. Helm, Isis Sueborum? — A. Leitzmann, Bemerkungen zu Gottfrieds Tristan. — Dez., Zu Gundacker von Judenburg. — E. Schröder, *Legenda aurea* u. *alphabetum narrationum*. — P. Strauch, Noch einmal die äbfassungszeit der *Legenda aurea*. — L. Pfannmüller (†), Meier Helmbrecht-studien, II. — O. Behaghel, Mhd. *entvestenen* verloben. — F. Genzmer, Eine skaldische umschreibung. — W. Stammler, Bruchstücke einer Barlaams. — W. B., Nachtr.

XLIV, 1: Ph. Strauch, Zu Taulers predigten. — C. B. van Haeringen, Zur fries. lautgeschichte. — G. Bebermeyer, Zu Murners gäuchmatt u. mühle v. Schwindelshelm. — E. Kieckers, Zur directen rede im nhd. — R. Meiszner, Zur aa. Genesis. — O. Fiebigger, Zu den ouneus-inschriften der Friesen. — W. Braune, Die zwei dichter des Reinaert. — A. Wallner, Sechs rätselsprüche. — Dez., Zu Parzival 306, 16. — A. Leitzmann, Zu den Tristanfortsetzern. — Dez., Zu den mhd. minnereden n. minneallegorien. — W. Ziesemer, Zum deutschen text des Elbinger vocabulars. — F. Genzmer, Das eddische preislied. — K. Kärre, Zur etymol. u. bedeutung v. aengl. *bord* u. *scild-breda*. — H. Petersson, Germ. etymologien. — H. Gering, Das dän. volkslied Paris og droening Ellen u. a. quelle. — F. Perles, Zur erforschung des jüd.-deutschen. — K. Hentrich, Das Vernersche gesetz in der heut. mundart. — G. Schoppe, Zur wortforschung. — R. Loewe, Span. *Pablo*, got. *Pawlus*. — M. H. Jellinek, Zur Muskatplut. — Wenkers Sprachatlas.

Anglia, XLIII, 1: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth. — F. Holthausen, Der me. streit zwischen drossel u. nachtigall. — Dez., London Lickpenny. — V. Langhans, Zu Chaucers legendenprolog. — O. Petersen, Beitr. zu Beaumont-Fletcher. — E. Westergaard, Verbal forms in Middle-Scotch. — O. B. Schlutter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Id., **Beibl. XXX**, 3: B. Fehr, Wordsworths pantheist. intuition in verstandesmäß. beleuchtung. — F. Holthausen, Ae. *Hwála* im Widsid. — Dez., Drei zitate bei Ouida.

4: D. Rózsa, Unveröffentl. deutsche bearbeitungen engl. stücke auf den alten deutschen bühnen in Ungarn, I.

5: D. Rózsa, Unveröffentl. bearb. u. a. w. (slot). — F. Holthausen, Zum Shakespeare-texte.

6: E. Björkman, Zu einigen Namen in Beowulf. — Mann,

Druckfehlerverbess. zu Beibl. XXX, 121 f. — Fehr, Zu Shakespeare Titus Andronicus.

7: F. Holthausen, Zur engl. Aussprache des 18. Jahrh.

Tijdschrift voor Geschiedenis. Land- en Volkenkunde, XXXIV, 3: Sernée, Voorrechten en vrijheden van Oranje, verleend door prins Philips Willem, I. — De Bruine Ploos van Amstel, Blücher 1813/4 (slot). — Butter, De waarde van Afrika voor handel en nijverheid. — Mededeelingen.

Revue Historique, CXXX, 1: Bémont et Pfister, A nos lecteurs. — Cloché, L'affaire des Arginuses (406 ar. J. C.). — Marmottan, La mission de Lucchesini en 1811, I. — Bulletin historique: Antiquités romaines, I. — France: Révolution.

2: Courant, La Sibirie coloniale russe, I. — Halphen, Charlemagne, V. — Bulletin historique: Antiquités romaines, II.

3: Courant, La Sibirie coloniale russe (slot). — Marmottan, La mission de Lucchesini, 1811 (vervolg). — Weil, L'expulsion des religieuses dominicaines à Rome (1839). — Bulletin historique (Pays-Bas).

Historische Zeitschrift, 120, 1: Kern, Recht und Verfassung im Mittelalter. — Brinkmann, Sturza's Etat actuel de l'Allemagne.

Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 1: K. O. Müller, Die Alpgüter der oberschwäbischen Klöster Hofen und Weingarten. — Schöttle, Der Goldkurs in vom Feind besetzten Landschaften. — Miscellen (o. a. Von Below, Romantik und realistische Geschichtsforschung).

Hans Geschichtsblätter, 1918: Frensdorff, Verlöbnis und Eheschließung nach hansischen Rechts- und Geschichtsquellen. — Heid, Hanische Einheitsbestrebungen im Masz- und Gewichts-wesen bis 1500. — Techen, Bürgerrecht und Lottacker zu Wismer. — Stein, Sommerfahrt und Winterfahrt nach Nowgorod. — Lehaine, Die Hanse und Holland 1474—1525 (slot).

Studiën, XCII, Oct.: W. Helling, Pastoor H. C. Verbraak. — A. J. M. Mulder, De ontdekking van den aard der Röntgenstralen. — A. Borret, Naar aanleiding v. h. eerste R. K. Arbeidscongres. — G. Gorris, Geschiedkundig Nieuws. — H. Bolsius, Een werkkring der bacteriën ontdekt? — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verscheenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bredius, *Kunstler-Inventare*, IV: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 26.

Frings, *Fläm. Liter.*: Neophilologus V, I (A. J. Scholte).

Ghijzen, Betje Wolff: N. Taalg. XIII, 5 (Koopmans).

Van Hamel, *Opvattingen over litteratuur*: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooy).

Heuvel, Sluyter: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooy).

Höpke, Karl V und der europ. Norden: Hist. Zeitschr. 120, 1 (Walther).

Holwerda, *Nederl. vroegste Geschiedenis*: Studiën XCII, Oct. (W. Mulder).

Huizinga, *Herfsttijd der Middeleeuwen*: Studiën XCII, Oct. (Albers).

Knüttel, *Catalogus v. pamfletten*: Hist. Zeitschr. 120, 1 (Haupt).

Kruisinga, *Present-day English*, I: Engl. Studies I, n°. 5 (Jones).

Pieris, *Ceylon and the Hollanders*: Athenaeum 1919, Aug. 1.

Posthumus, *Hollandsche Lakenbereiders*: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 28 (Japikse).

Prick v. Wely, *Kramers' Nieuw Eng. Woorden b.*, II, 8° dr.: Engl. Studies I, n°. 5 (P. Schut).

Rombouts, *Kleutertaal*: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooy).

Wieder, *Spitsbergen*: Athenaeum 1919, Aug. 8.

Van Wijk, *Russiese Letterk.*: Athenaeum 1919, Aug. 15.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN·
DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE
WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN
LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN
LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN
DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND
MET DE MODERNE.

Onder Redactie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J.
SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSE-
LING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJ-
NEN, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr.
A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Vijfde Jaargang. Eerste aflevering,
Prijs, per jaargang . . . f 4,90,
franko per post . . . . . - 5,25.

INHOUD:

Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave, Evolution de cer-
tains groupes intervocaliques de consonnes en français. —
K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art.
I. — H. Sparnaay, Zur Entwicklung der Gregorsage. —
Dr. Th. C. van Stockum, De tragiek van den artistiek
aangelegden mensch in de nieuwere Duitsche letter-
kunde. — Prof. Dr. A. E. H. Swaen, Ballads, tunes and
dances in Nash's works. — Prof. Dr. A. E. H. S., Een
Japansch portret van Milton. — Prof. Dr. R. C. de Boer,
Ibsen's *Peer Gynt*. — Dr. H. Vroom, Een merkwaardige
navolging. — Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen, Zur Vagan-
tendichtung. — Boekbesprekingen. — Inhoud van tijd-
schriften.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN·
DEN HAAG.

FRANSCH E KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f1.50.
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f1.50.
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f1.75.
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylen. Gecart. f1.50.
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f1.75.
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f1.60.
- VII. Het moderne Fransche Tooneel,
door C. P. van Rossem. Gecart. f1.60.
- VIII. De twee Muzieken I. door Matthys Vermeulen.
Gecart. f1.40.
- IX. Idem. II. Idem Gecart. f1.40.
- X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier.
Gecart. f1.95.
- XI. Charles Féguv, door Jan van Nylen.
Gecart. f1.60.
- XII. Remy de Gourmont, door André de Ridder.
Gecart. f2,25.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ.
te LEIDEN.

Verschenen is het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTH DE IURE BELLII AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden

Prijs gebonden in linnen band f 7.—

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORBATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 3.

December 1919.

Fraenkel, Aris'toteles' Zielkunde (Ovink).
Uri, Cicero u. d. epikureische Philosophie (Ovink).
Sloty, Vulgärlateinisches Übungsbuch (Slüper).
Christensen, Contes persans (Houtsma).
Verwey, H. L. Spieghele (v. d. Laan).
Nilsson, Fru Nordenflychts Religiösa Diktning (Beets).
Öhmann, Studien über die französ. Worte im Deutschen (Salverda de Grave).
Annales de la Société J.-J. Rousseau, tome XI (Gallas).

Turquet Milnes, Some modern Belgian writers (Gallas).
Rode, Lectures Commerciales et Industrielles (Hylkema).
De Zwaan, Antieke cultuur om en achter het N. T., 2de dr. (Ploöj).
Van Wageningen, Seneca's leven en moraal (K. H. E. de Jong).
Von Duhn, Pompeji (A. W. Bijvanck).
Mohlberg, Radulph de Rivo, II (Schutte).
De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenboek v. Prot. Godgeleerden in Nederland, III en afl. 9 (Blok).

Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin (Huizinga).
Dez., L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (Huizinga).
Schoolboeken:
Uitgaven v. de f. Wolters en de f. W. E. J. Tjeenk Willink.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

J. M. Fraenkel, *Aristoteles' Zielkunde*. Met een inleiding, korte overzichten en verklarende aantekeningen. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. / 1.90).

Wie weet, wat er (door den toestand van den tekst, Aristoteles' eigenaardige schrijfwijze en de ingewikkeldheid der behandelde problemen) vast is aan het begrijpen van een werk als deze zielkunde, zal, Dr. Fraenkels vertaling doorlezend, moeten erkennen, dat hij zijn zware taak op zeer verdienstelijke wijze heeft volbracht. Zeker, ook deze vertaling is geen lichte lectuur. Zij heeft bovendien iets ongelijkmatigs. Naast passages, die zich vrij vlot laten lezen, zijn er vele van een stroef en weinig toeschietelijk Hollandsch, met eenigszins onnatuurlijke en gezochte woordschikking en vreemde woordenkeus. Maar Dr. Fraenkel heeft blijkbaar het oorspronkelijke zoowel in zijn gedrongenheid en soberheid, die soms tot die van den telegramstijl nadert, als in zijn meer gewone betoogwijze zoo trouw mogelijk willen volgen. De vertaling van Busse (in de Phil. Bibliothek) is door één veelvuldiger gebruik van tegenstellende en andere partikels, 't splitsen van lange zinnen, het aanwenden van nieuwere termen (bv. object voor ding) en andere hulpmiddelen, levendiger, vloeiender en vaak ook duidelijker; zij verdort minder inspanning en spreekt meer tot den modernen lezer. Daartegenover is deze Nederlandse menigmaal nauwkeuriger en kernachtiger. En de korte inhoudsopgaven boven de afzonderlijke hoofdstukken zijn goed en praktisch.

De aard van de inleiding en verklarende aanteeke-

ningen op een werk als dit wordt natuurlijk bepaald door de subjectiviteit van den schrijver. Het komt er vòòr alles op aan, welk wijsgeerig standpunt hij inneemt en voor welke lezers hij zijn werk in 't bijzonder bestemt. Nu schijnt het soms, dat dr. Fraenkel voornamelijk metafysisch-geïnteresseerde filologen op het oog heeft. Wij vinden ten minste in deze inleiding vrij veel grieksch, en allerlei logisch-metafysische beschouwingen. Andere lezers, bv. natuurwetenschappelijk geschoolede en in de historie van hun vak belangstellende psychologen zouden aan een ander soort van inleiding zonder twijfel meer gehad hebben. Bijna alles, wat hij tot recht begrip van den tekst noodig oordeelt, heeft de vertaler in deze inleiding opgenomen. Zou het niet beter geweest zijn, als hij op de vele afzonderlijke passages, die noodwendig voor den modernen lezer toelichting vereischen, dieper was ingegaan, hetzij door aantekeningen onder aan de pagina, hetzij door te verwijzen naar successieve verklaringen achter den tekst? Er zijn toch talrijke uitspraken en betoogen, die ook met de hier gegeven algemeene ophelderingen nog duister blijven en waarmee de aan onze hedendaagsche begrippen gewende lezer niet recht weg weet.

En dan Dr. Fraenkels wijsgeerig standpunt. Hij komt met volle overtuiging op voor de wetenschappelijke waarheid der aristotelische logika en metafysika. De inconsequenties, die Zeller, Eucken e. a. aan den Grieksch wijsgeer ten laste leggen, zouden maar schijnbaar wezen. Inderdaad is Aristoteles een groot logicus en metafysicus, een „stupender Kopf“, om met Schopenhauer te spreken. Telkens staat men verbaasd over zijn diepe inzichten en geniale voorgevoelens. Ook wat men tegen hem zou kunnen aanvoeren, schijnt hij al over-

wogen en in aanmerking genomen te hebben. Het is intusschen een feit, dat sedert de laatste periode der Scholastiek, door de heele Renaissance heen tot na Descartes, zoowel de filosofie als de natuurwetenschap bijna niets is dan ééne worsteling om zich te bevrijden van de, als onhoudbaar gevoelde, aristotelische metafysika met hare teleologie en formae substantiales en de daarop gebaseerde logika. Was dat alles louter inbeelding? Dr. Fraenkel beroept zich voortdurend op Hegel. Deze is voor hem kortweg de filosoof. Wij wagen het echter te beweren, dat deze idealistische denker in zijn leer van de beweeglijkheid en ontwikkeling van het begrip, veel meer overgenomen heeft van Plato, dan van Aristoteles. Over Plato zegt Dr. Fraenkel wonderlijke dingen. „Bij Plato moet men naar wetenschappelijkheid nog niet vragen; zijn Sokrates, zijn wijsheid, levert hymnen op Apollo, is medeslaaf van de zwanen.” Maar wat moeten wij dan denken van de nuchter-dialektische onderzoekingen, die, naast al het andere, voorkomen in den Phaedo, de Politeia, den Theaetetus, den Parmenides, Philebus en Sophistes?

Met dit al zijn wij Dr. Fraenkel voor zijn knappe vertaling dankbaar. Hij heeft er een zeer nuttig werk mee verricht. En wij hopen, dat hij, zoo mogelijk met onze opmerkingen rekening houdend, ons met dit deeltje het eerste schenkt van een serie, bij denzelfden uitgever verschijnende en ten slotte alle belangrijkste werken van Aristoteles omvattende, vertalingen. Als deze hoop verwerkelijkt werd, zouden misschien ook onze filologen, die nu meestal Aristoteles links laten liggen, er eerder toe komen zich wat meer met dezen grooten en belangwekkenden schrijver bezig te houden.

Utrecht.

B. J. H. O v i n k.

H. Uri, Cicero und die epikureische Philosophie. Eine quellenkritische Studie. Borna-Leipzig, R. Noske. 1914.

Meestal, zegt de schrijver in zijn inleiding, behandelt men bij het onderzoek naar de bronnen van Cicero's wijsgeerige geschriften, deze geschriften afzonderlijk en op zichzelf. Het zou echter als aanvulling ook gewenscht zijn telkens één filosofenschol in het oog te vatten. Hij zelf, deze gedachte verwerkelijkend, koos de Epicureische, wier leer in De Finibus, De Natura Deorum en de Tusculanae ter sprake komt en gedeeltelijk veroordeeld wordt. Verrassende resultaten zijn op dit terrein, dat zoo vele knappe filosoferende filologen reeds lang ijverig doorzochten, niet licht te bereiken, te meer daar van de werken der in aanmerking komende grieksche wijsgeeren bijna alles is verloren gegaan. Ook Uri's oogst is schraal: De positieve uiteenzettingen ontleende Cicero meest aan een latere Epicureische bron, de gezichtspunten ter weerlegging in 't bijzonder aan Antiochus van Askalon. Van Epicurus' persoonlijkheid had Cicero geen klaar individueele, maar slechts een vage typische voorstelling, en hij was met diens leer slechts in hoofdlijnen oppervlakkig bekend. Dat hij de werken van den meester zelf gelezen heeft en als bron gebruikte, kan nergens worden aangetoond. Interessant zijn die passages van deze degelijke en zorgvuldig bewerkte dissertatie, die de vraag behandelen, waar Cicero door vluchtigheid van excerpereen de bedoeling van het origineel minder juist moet hebben weergegeven; wat hij uit zichzelf toevoegde en waarom hij deze toevoegingen aanbracht.

Aardige opmerkingen treffen wij hier aan over Cicero's persoonlijkheid, en zijn daardoor bepaalde schrijfwijze o. a. zijn neiging om in het ontwikkelen van abstracte gedachtegangen, die zijn emotioneele natuur sterk aangrijpen, zich door associaties van den oorspronkelijken samenhang te laten afbrengen.

Utrecht.

B. J. H. O v i n k.

F. Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 143). Bonn, Marcus und Weber. 1918. (Pr. M. 2.50).

Slotty heeft een zeer nuttig werk gedaan, waarvoor alle belangstellenden hem dankbaar zullen zijn. Hij heeft in een boekje van het bekende formaat der serie, 64 bl. groot, vulgair latijnse teksten verzameld uit de 1e tot de 6e eeuw na Chr., hoofdzakelijk opschriften maar ook een fragment uit de Cena van Petronius (36—46), uit Lucifer van Calaris, de non parcendo (27—29), het begin van de Peregrinatio, een fragment van Anthimus (cap. 3, 10—15, 65), enige gedichten van Commodianus, en van Venantius Fortunatus (I. 20), welke teksten voorafgegaan worden door het Appendix Probi, dat in dit boekje voor het eerst binnen het bereik gebracht is van een ieder, die niet beschikt — en wie doet dit wel — over Heraeus' uitgave met kommentaar in het Archiv für lat. Lexikographie, die van Foerster in de Wiener Studien of die van Ullmann in de Rom. Forschungen.

Het is nu gebleken hoe nuttig de inhoud van dit Appendix kan zijn reeds op het Gymnasium voor sommige eenvoudige taalvraagstukken toe te lichten, die anders veel omhaal van betoog eisen, het zo bij de hand te hebben met zijn valse analogieën, zijn reeds geheel Romaanse woorden, is een wezenlijk voordeel.

In het eerste deel brengt Slotty voorbeelden die de klank-veranderingen illustreren bijeen, hoofdzakelijk in de volgorde, waarin Sommers Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre ze behandelt. Men ziet hier dus een gehele inscriptie gedrukt, waarin een verschijnsel door Sommer besproken, voorkomt. Vele verwijzingen maken het gebruik gemakkelijk.

Het Petronius-fragment hier afgedrukt, is opnieuw door Slotty bewerkt; hij geeft meer variaae lectiones dan Heraeus in de Sammlung Vulgärlateinischer Texte, de bekende groene boekjes; dit geldt ook van het Silvia-fragment.

Dit boekje geeft ons een verdienstelijk, zeer bruikbaar hulpmiddel bij de studie in het bijzonder van het vulgair latijn.

Utrecht.

E. S l i j p e r.

A. Christensen, Contes persans en langue populaire publiés avec une traduction et des notes. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Hist.-filol. Middelalder I, 3). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.90).

De heer Christensen, wiens studiën over het perzisch dialect van Semnan ik in den 24sten Jaargang van dit Maandblad, bladz. 90 aankondigde, schenkt ons thans eene nieuwe vrucht van zijn verblijf in Perzië, nl. eene serie van 53 vertellingen, die hij uit den mond van zijn Perzischen leermeester Saijid Muallim in 1914 heeft opgeschreven. Deze zijn meerendeels van humoristischen aard in den trant van Tjil Uilenspiegel en uit andere Ara-

bische en Turksche verzamelingen van dien aard wel bekend. Eigenlijke sprookjes, zooals Radloff en Kunós er zoovele in het Turksch hebben verzameld en bekend gemaakt, komen daaronder niet voor, hoewel juist deze voor de kennis van het nafeve volksgeloof zoo karakteristiek zijn. Maar Christensen's zegsman was in zijn soort een verlicht man, die hoewel hij beweerde ook vele dergelijke verhalen te kennen, het beneden zich achtte deze over te vertellen. Nu ook zonder deze heeft de verzameling hare waarde, want oorspronkelijk of niet, zij toonen in den mond van den Saijid een zuiver Perzisch koloriet. Natuurlijk is die waarde des te grooter naar mate wij juist in het Perzisch weinig van dien aard bezitten. Wel bestaan er Perzische vertelselboeken, maar deze zijn dikwijls door den bewerker min of meer gestyliseerd, zoodat het oorspronkelijke karakter van taal en stijl daaronder geleden heeft. Ditzelfde is bijvoorbeeld ook het geval met de Perzische spreekwoorden-verzamelingen; minstens drie vierde daarvan bestaat uit dichtercitaten, die tot spreekwoord geworden, mogelijk ook soms naar echte spreekwoorden berijmd zijn, maar echte onvervalschte zegswijzen, zooals zij in den mond des volks voorkomen, vormen daarin slechts een onderdeel. Christensen heeft dus een zeer verdienstelijk werk verricht met deze uitgave, waaruit wij althans de taal des volks hooren, zooals zij in het dagelijksch leven gesproken wordt, terwijl bijna alle oudere uitgaven, de dagboeken van wijlen den Sjah Nasir ed dIn uitgezonderd, in min of meer opgesmukten stijl zijn gesteld. Die taal is bijzonder gemakkelijk verstaanbaar, zelfs voor een beginner, maar bij enkele moeilijkheden kan men Christensen's vertaling buitendien raadplegen. Bijzonderen lof verdient nog de zorg, waarmede allerlei parallelen in andere Oostersche en Westersche vertellingen zijn gezocht en aangewezen.

Utrecht,

M. Th. Houtsma.

A. Verwey, Hendrick Laurensz. Spieghel. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. / 2.40).

De schrijver noemt zijn werk een pleidooi. Een pleidooi om Spieghel de eer te geven, die hij in onze 20ste eeuwse waardeering verdient. En werkelijk — voor zulk een pleidooi werd het eindelijk tijd. Nog steeds toch behoort Spieghel tot die schrijvers, die meer geprezen dan gelezen worden. Evenals het werk van Coornhert werd dat van Spieghel tot nog toe al te stiefmoederlijk behandeld. De taal is niet aantrekkelijk; de gang der ideeën vaak duister; aan den invloed der Stoa op onze 16de en 17de schrijvers is nog weinig aandacht gewijd. Na Bilderdijk's parafrase van den Hertspiegel, waarin dit dichtwerk trouwens weinig tot zijn recht kwam, volgde de miskennis van Drost, Fruin e. a. Toch moet Spieghel's taal- en letterkundig werk, dat op tijdgenoot en nageslacht een ver-strekkenden invloed heeft gehad, en uit historisch en uit aesthetisch oogpunt onze belangstelling waard zijn. Het is Verwey's verdienste met ruimen blik de figuur van Spieghel en den gang zijner gedachten uit een algemeen gezichtspunt te hebben beschouwd en in forsche trekken te hebben aangegeven de lijnen, die Spieghel's beeld meer onlijnd afbeelden dan tot dusver het geval was. Zulk een algemeen gezichtspunt was hier te meer vereischt, omdat men anders, afgaande op uitingen van Spieghel zelf, zich

onwillekeurig verliest in het opmerken van reminiscenzen aan Montaigne, Epictetus e. a. die misschien maar heel toevallig voortkomen uit Spieghel's belesenheid in die schrijvers. Zoo bijv. doen de uitlatingen, waarmee Spieghel en Coornhert alle aardsch bezit als geleend beschouwen, denken aan Epictetus (Handtboexken, 8ste kap.): „Als ghy van enighe dingen berooft wort, en wilt niet zeggen: ick hebbe dat verloren, maer zegt dat ghy 't wederomme ghegeven hebt” (vert. van Marc. Ant. Gillis). En zoo zou er meer te noemen zijn, wat Verwey terecht verzweeg om de aandacht van de hoofdtrekken niet af te leiden.

Trouwens ook over den omgang met *Nederlandsche* geestverwanten en over hun invloed op Spieghel's gedachtenleven is nog heelwat te onderzoeken. Ook hieromtrent geeft Verwey menige belangrijke aanwijzing, die ons den weg wijst tot beter begrijpen van Spieghel. Van Hout schijnt zijn voorganger en medestander te zijn geweest bij zijn streven tot navolging der Ouden met behoud van het nationale. Maar het innigst lijkt wel het geestelijk verkeer tusschen Spieghel en Coornhert, die, ondanks hun verschil van opvatting omtrent het godsbegrip, over de diepste vragen van levens- en wereldbeschouwing voortdurend met elkaar in betrekking hebben gestaan.

En de omgang met Roemer Visscher? Is die meer van uiterlijken aard geweest? Ook hierover lijkt mij toch het laatste woord nog niet gezegd. Ongetwijfeld is er bij Spieghel en Roemer verschil in karakter, in temperament, maar in het diepst van hun zieleven moet toch veel overeenkomst geweest zijn. Het geloof „dat de poezie hier op aarde een hemelsche roeping heeft te vervullen” noemde Verwey een „bij uitstek Spieghelsche huldiging” (bl. 15), ook Roemer roemt in zijn Lof van Rethorica de dichtkunst in haar souvereiniteit:

Geen van alle andere consten machmen vry nomen
Dan dese alleen, die altijd sonder schroomen,
Vryelijck uytroeft voor alle straten en steghen,
Teghen al der Tyrannen straffe ghesetten,
Steeckent het deur-dringhent gheluydt der Trompetten,
Des waarheys, daer sy is toegheneghen.

(Brabb. 1614, 159).

Beiden zijn na de alteratie van 1578 teleurgesteld: wel schijnen twist en strijd verdwenen, maar haat en nijd „siet men noch vierig branden” zegt Spieghel en Roemer denkt er precies zoo over in zijn bekende vergelijking tusschen „Abel” en „Kain” (Q. VII, 30). Spieghel's weigering van een ambt in 1589 zal dan ook wel grootendeels hieruit te verklaren zijn, dat hij de uiterlijke vormen in staat en maatschappij niet aan zijn hooggestemd ideaal zag beantwoorden.

Tenslotte moet er ook op godsdienstig gebied overeenstemming geweest zijn in denkwijze tusschen Spieghel en Roemer. Het „simpelyk geloven en weldoen” dat Spieghel boven een van zijn Nieuwjaars-liederen plaatste teekent hem in dat eenvoudig, kinderlijk geloof, waarin ook Roemer heil zocht boven den fellen strijd der beide godsdienstige richtingen zijner dagen. Beiden hebben zij, zooals Fruin het uitdrukt, zoowel priesterdwang als predikantenregeering geschuwd en het algemeen Christelijke hooger gesteld dan het eigen-

aardige, dat het Protestantisme van het Katholicisme onderscheidt.

Tenslotte zij hier nog gewezen op een kleine vergissing, die Verwey op het voetspoor van Del Court en Six maakte betreffende de Amsterdamsche schutterstukken. Op de schilderij van Barentsz. nl. komt Spiegel niet voor, wel op een tekening van Ketel, in portefeuille bewaard op 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

's-Gravenhage.

N. van der Laan.

Albert Nilsson, Fru Nordenflychts Religiösa Diktning. (Ur: Festschrift utgivet av Lunds Universitet vid dess tvåhundraåttioårsjubileum 1918. — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr 15). Lund (Leipzig), C. K. W. Gleerup (Harrasowitz). 1918.

De poëzie van Hedvig Charlotta Nordenflycht (geb. 1718, overl. 1763) draagt het kenmerk van te zijn ontstaan in een tijdperk van geestelijke botsingen. Reeds als jong meisje was deze vrouw blootgesteld aan invloeden van ver uiteenlopenden aard: de gemoedelijke, mystiek getinte vroomheid der vaderen en het scepticisme van een nieuwen tijd streken in haar ziel om den voorrang en de oppermacht. Gedurende heel haar leven heeft in haar die strijd — de strijd van gevoel en verstandelijkheid — voortgeduurd. Het lot is hard geweest voor deze teere natuur en heeft niet gedoogd dat zij haar rijke gaven ten volle zou ontwikkelen (blz. 1).

De heer Nilsson schetst ons het — droevig, aan teleurstellingen en smarten zeer rijke — leven van deze vrouw, en teekent ons de ontwikkeling van haar talent en de geschiedenis van de voortbrengselen van haar geest onder de invloeden van levenservaringen en lotgevallen, van omgang, correspondentie, studie en lectuur. Het komt mij voor dat de heer N. van gevoelen is dat Fru Nordenflycht zich door een geweld, een opzettelijk intellectualisme heeft laten leiden; dat haar talent geleden heeft onder hare „verstandelijke” ontwikkeling. Dat is, natuurlijk, niet het gevoelen van de mannen der verlichting onder hare landgenooten die haar tot een der hunnen zijn gaan rekenen, maar die dan ook haar eerste gedichten willen en moeten beschouwen als te behooren tot een verouderde, verwerpelijke periode, waarmede de dichteres, „wijzer” geworden, later had afgedaan. Maar over die voortbrengselen der eerste periode oordeelt de heer N. geheel anders. Hij speelt er in, over het „Aufklärungs”-tijdperk heen, de voorboden der romantiek; slechts in die eerste gedichten komt het eigenlijk innerlijk wezen dezer dichteres aan 't licht en nu nog vernemen wij daarin het kloppen van haar naar rust zoekend hart (blz. 86).

Naar buiten heeft het werk dezer vrouw geen invloed gehad, en naar 't mij voorkomt ook in Zweden zelf maar in beperkten kring en voor een bepaalden tijd. Ik geloof niet dat het nut zou hebben hier nader in bijzonderheden te treden over de religieuze poëzie van Fru N., door b.v. titels van gedichten te noemen, enz. De figuur en de werken van Fru N. zijn, behalve voor Zweden, natuurlijk op zich zelf belangwekkend en belangrijk. Maar eenig bijzonder belang heeft haar persoon en haar werk, naar 't mij is voorgekomen, voor Nederland niet.

Toch ontbreekt het, in het leven dezer vrouw, niet geheel en al aan „literaire betrekkingen tusschen Zweden

en de Nederlanden.” Er bestaat van Fru N. een gedicht (nu ga ik toch een titel noemen), waarin zij het vraagt stuk van de emancipatie der vrouw behandelt: „De Plicht der Vrouw om haar Verstand te oefenen”. Het is — ofschoon Fru N. zich in een later tijdperk van haar leven met zekere geringschatting over de „pedanterie” van Anna Maria van Schurman heeft uitgelaten — nochtans vrij zeker dat enkele van de argumenten waarmede de dichteres het recht en den plicht der vrouw om zich te ontwikkelen bepleit, ontleend zijn aan de *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine* van onze geleerde landgenoot (Nilsson, blz. 42, noot).

Leiden.

A. Beets.

E. Öhmann, Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jht. (Diss. Helsingfors, 1918).

Gebruikmakende van materiaal, tot zijn beschikking gesteld door zijn leermeester, Prof. H. Suolahti, en dat in de Annalen der Finse Akademie van Wetenschappen zal worden uitgegeven, heeft dr. E. Öhmann over de Franse woorden die in de XIIe en XIIIe eeuw in Duitsland zijn overgenomen, enige zorgvuldige en interessante studies gemaakt. Hij stelde zich in hoofdzaak ten doel na te gaan langs welke wegen de Franse woorden zijn binnengedrongen, en bedient zich daarbij van de gegevens die hun vorm hem verschaft.

In een inleiding vat hij samen wat bekend is over de handelsroutes, daar langs deze de vreemde woorden zich kunnen hebben verspreid; hij wijst op de rol die daarbij wordt gespeeld door Vlaanderen en de landen van de Nederrijn, en noemt de wegen die van Frans naar Duits gebied hebben gevoerd; zeer gewichtig is Keulen, dat een middelpunt van verkeer was. Andere routes leidden naar Midden-Duitsland, vooral Verdun-Metz-Mainz, en naar Zuid-Duitsland, van uit Bourgondië, maar deze stonden in belangrijkheid ten achter bij de Noordduitse verbindingsweg. De Franse letterkunde is eveneens een gewichtige factor geweest, en ook hierover, evenals over enige vraagpunten van algemene aard (mondellinge of schriftelijke ontlening, chronologie der ontlening, mogelijkheid van de Latijuse oorsprong) geeft deze inleiding veel waardoor de schrijver toont het nauwgezetheid zijn onderzoekingen te hebben voorbereid.

Een eerste hoofdstuk is gewijd aan de vraag, in hoeverre uit de vorm der woorden is op te maken aan welk dialect zij zijn ontleend. Het blijkt dat dit slechts voor een gering aantal mogelijk is. Vele detailkwesies komen hierbij ter sprake; ik noem er enkele. Dat *i* na een klinker niet slechts een teken van verlenging is geweest en een gesproken klank zou aangeven, evenals de Noord- en Oostfranse *i* die na vocalen is ingelast, lijkt wel waarschijnlijk; ik merk echter op dat, volgens Franck, die *i* in het Mnl. vooral in de Hollandse tongval voorkomt, dus in een streek die niet aan Frans taalgebied grenst, en dat, in de tweede plaats, de verandering van Fr. *-oi* in *oo*, *ai* in *aa* in strijd schijnt te zijn met die onderstelling dat de Mnl. *i* inderdaad is uitgesproken, daar er in dat geval geen aanleiding tot die wijziging van Fr. *ai* en *oi* zal zijn geweest. Waarom scheidt de schrijver Fr. *ai* van *a + i*? Dat „de Franse uitgang *-aigne* in het Pikardies als *-agne* voorkomt”, zoals de schrijver zich uitdrukt, is zeker niet geheel juist. Hij beroept zich op

een paragraaf van Schwan-Behrens, waarin *-agne* genoemd wordt „vreemd aan het dialekt van Isle-de-France”, en waarin dus van het Pikardies niet wordt gesproken. Trouwens, de mening van Schwan-Behrens lijkt mij moeilijk te verdedigen: dat vóór *n mouillé* zich een *i* heeft ontwikkeld, juist dat is een Noordfrans verschijnsel, zodat Fr. *chataigne* dialekties, maar *Bretagne* Centraalfrans is. Ik kan ook niet toegeven dat het verkeerdt is een verschillende behandeling van Lat. *c* vóór *a* die *a* bleef, en vóór veranderde *a* in een bepaald gebied van Noord-Frankrijk te veronderstellen; ik verwijs de schrijver nog naar Morf, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, p. 23.

In het tweede hoofdstuk zoekt de Heer Öhman in de vorm der woorden bewijzen voor de reeds door vele geleerden besproken talrijke ontleening van Franse woorden in het Duits door bemiddeling van het Middelnederlands. Dit feit is inderdaad zeer opmerkelijk, te meer omdat de Mnl. litteratuur, voor zover zij bewaard is gebleven, niet zo oud is als de Duitse, zodat het zou schijnen dat de woorden in het Mnl. jonger zijn dan in het Duits; toch is dat niet zo, al zijn daar ook langs andere weg Franse woorden binnengedrongen. Van hoeveel belang de invloed van het Middelnederlands als bemiddelaar is geweest, bewijst de schrijver uit het feit dat enkele Franse woorden die uit Vlaanderen zijn gekomen, in Duitsland een Hoogduitse vorm hebben gekregen, hetgeen alleen mogelijk was wanneer die woorden niet als Franse, maar als Nederlandse woorden werden gevoeld; uit de Middelduitse Nederrijnstreken kunnen die verhoogduitste woorden als *schäch*, *zerbentine* niet zijn gekomen, daar in deze de *k* aan het eind, en de *t*, tot *ch* en *z* waren verschoven, zodat Fr. *k* en *t* er onveranderd zouden zijn gebleven; die vormen zijn alleen verklaarbaar als zij werden overgenomen uit een Germaans gebied dat die verschuiving niet kende. Als zodanige „hyperkorrekte” klankovergangen vermeldt de schrijver, behalve de reeds genoemde, nog *-ol* voor Mnl. *-ou*, in *Kolze*, *pf* in *pfusch*, dat aan Fr. *pas* zou beantwoorden, *ir* voor *er*, *sch* aan het eind van het woord voor *s*, *ü* in *pruefen*, *t* aan het begin van het woord voor *d*, *nz* voor *us* in *tanzen*. Natuurlijk zijn in sommige gevallen ook andere verklaringen mogelijk. Voor *pruefen* meen ik dat de geaccentueerde vorm, Ofr. *pruef*, niet zo maar ter zijde mag worden gesteld, daar immers ook in het Mnl. *prueven* voorkomt. Wat betreft het naast elkander staan van vormen met *ei* en *oi*, zo is mij des schrijvers bedoeling niet geheel klaar. Beschouwt hij *turnei* als een oudere vorm van *turnoi*?¹⁾ In dat geval moet het woord langs een andere weg dan het Mnl. zijn binnengedrongen, omdat aldaar *ei* een latere vorm van *oi* is. De verandering van Mnl. *banier* tot *baner* staat in verband met de verplaatsing van het accent. Een alfabetische lijst van Franse woorden die zowel in het Mnl. als in het Duits voorkomen, in de XIIe en XIIIe eeuw, sluit dit hoofdstuk.

Het derde en laatste eindelijk houdt zich bezig met de scheiding van de woorden die door de omgang en

die welke door de letterkundige werken in het Duits zijn gekomen, en, in verband daarmee, met de geografiese verspreiding der woorden in Duitsland zelf. De schrijver weegt hierbij angstvallig alle mogelijk- en waarschijnlijkeden tegen elkander af, en het is een genoegende deze consciencieuse uiteenzetting te lezen, ook al leidt zij niet tot tastbare resultaten. De vele vragen die zich voordoen bij het probleem der ontleening zijn in dit werk tot hun volle recht gekomen.

Groningen.

Salverda de Grave.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, tome XI (1916—1917). Genève, A. Jullien. 1919.

Ieder Rousseau-liefhebber of -kenner weet, dat er twee mannen zijn te Genève voor wie de Rousseau-vraagstukken bijna geen geheimen hebben: de Heer Théophile Dufour, dien schroom voor onvolledigheid terughoudt van de voorgenomen uitgave van teksten en studies, en de Heer Eugène Ritter, wiens naam onafscheidelijk verbonden is aan de opleving van de belangstelling voor Jean-Jacques en voor de studie van de 18e eeuw in 't algemeen. De derde kenner, Louis Dufour-Vernes, had slechts enkele korte mededeelingen in 't licht gegeven; Théophile Dufour heeft enkele belangrijke werken gepubliceerd — inedita in de *Annales* I en II, de *Confessions* in deel IV — maar de meest productieve rousseauïst is toch wel „le père Ritter”, zooals men hem in Genève ondeugend noemt, 't is dan ook een goede gedachte van het bestuur der Société J. J. R. geweest om negentien artikelen van E. Ritter te vereenigen in dezen bundel; hij heeft ze aangevuld en gewijzigd en daaraan een lijst van zijn publicaties (n°. XX) toegevoegd.

Uit den aard der zaak is 't moeilijk een overzicht te geven van deze verhandelingen; 't is dan ook eenvoudig om de aandacht op enkele ervan te vestigen dat ik nog plaatsruimte vraag voor de volgende aankondiging.

Ik laat de onbelangrijke nummers (I, II, IV, V, VII, VIII, XIII, XVIII) ter zijde; wijs in III op een artikel waaruit blijkt, dat „le bosquet de Julie” uit de *Héloïse* voortkomt uit herinneringen van Mme de Warens; in VI op een zwakke verdediging van Thérèse (p. 40 vv.); in IX op een poging om de tegenstrijdigheid te overbruggen tusschen de getuigenissen van Diderot en Rousseau in zake het eerste *Discours* (cfr. *Annales*, VII); op het rijke feitenmateriaal in X voor de wederopname in de kerk van Genève en in XI voor de R. aangeboden bibliothecarisplaats, een sinecure; op de beschouwingen in XV over het tijdsverloop en de ontkenning in de *Héloïse* en op de Voltaire-draaijerijen in XVI.

De hoofdzaak in deze publicatie zijn de nos. XII en XIV over de verhouding van R. tot Vernet en tot Charles Bonnet en zijn groepje vrienden, Haller, De La Lande, den Leidschen hoogleeraar Allamand en R's beschermer, graaf Karel Bentinck, enz.; men krijgt hierin een levendigen indruk van de wijze waarop de eigenaardige figuur van R. door hem welgezinden werd beoordeeld. In 't voorbijgaan wijs ik op enkele details over de relaties tusschen de Waalsche kerken in Holland en Genève, die gevaar liepen door R's optreden. En ook

¹⁾ Vgl. p. 99: „Die formen auf *-ei* . . . lassen sich kaum als die frz. ältere *ei*-stufe . . . erklären”, en p. 100: „die form auf *ei* erklärt sich wohl durch das verhältnismässig hohe alter der entlehnung.”

op het gebruik van *humour* in 1761 (z. p. 163), waar 't oudste voorbeeld bij Baldensperger (*Etudes d'histoire litt.*, I, 187) van 1762 is, ten minste als onaangevochten woord. No. XVII brengt details over de beraadslagingen die de veroordeeling van 't *Contrat* en den *Emile* voorafgingen. Een bibliographie en een kroniek sluiten dit deel der *Annales* af, dat niet zoo heel belangrijk is, al brengt het vrij ontoegankelijke artikels in herdruk.

Amsterdam.

K. R. Gallas.

G. Turquet Milnes, Some modern Belgian writers, with a preface by E. Gosse, C. B. London, H. Muirhead. 1916.

Reeds te lang wacht dit boekje op een bespreking. En toch kan ik mij niet in eer paar regels van de aankondiging afmaken, daar het een vraagstuk aanroert, waarover men niet gemakkelijk tot helderheid zal komen: bestaat er een „âme belge”, waarvan de Belgische letterkunde de weerspiegeling is, onafhankelijk van de Fransche en de Nederlandsche letteren? L. Dumont-Wilden, in de voorrede van zijn *Anthologie des écrivains belges* (H. Crès et Cie, 1917, 2 dln), heeft deze vraag eveneens onder de oogen gezien. Wat is 't zuiver Belgische element in de werken van Vlaamsche en Waalsche schrijvers? Dumont-Wilden spreekt van „nuances assez délicates mais sensibles” (p. XXI), uitingen van de poëzie van 't onbewuste van Germaanschen oorsprong, zekere beeldenkeuze, een soort familiaar mysticisme en een bijzonder gevoel voor het intieme, en vooral van een doorslaan van den geest, een jagen naar het nieuwste en overdrevene (p. XXVI), als gevolg van een bijna volslagen gebrek aan een soliede, classieke cultuur, die den Fransman karakteriseert en die hem — ik wijs op de evolutie van Henri de Régnier, Charles Guérin of Verlaine — weer doet terugkeeren tot een nationaal Fransch besef van maat en smaakvolheid.

Zowel Gosse, in de inleiding, als Turquet Milnes houden zich met het bovengenoemde vraagpunt bezig; de laatste wordt daartoe gebracht door het eerste hoofdstuk van zijn boekje: „The renaissance of Belgian letters”, dat een vrij volledig overzicht van de beweging van 1880 geeft. Zooals te verwachten was, hecht de schrijver van *The influence of Baudelaire in France and England* (London, Constable & Co., 1913) een groote waarde aan de rol van Baudelaire — men ziet zoo gaarn invloeden van een auteur dien men van nabij heeft bestudeerd — juist door hetgeen deze aan Germaansche geestesnuances had. In dat hoofdstuk tracht hij eveneens de elementen van de Belgische ziel in de letterkunde terug te vinden; ze zijn wel verschillend en tegenstrijdig: krachtige liefde voor het leven en voor de natuur, ongebonden uiting der gevoelens, voortkomende uit een onweerstaanbaren drang om zich geheel te geven en om pantheïstisch het leven te omvatten, naast mysticisme en droomleven en „grüblend” verwijlen in het onbewuste, levensmoetheid en overprikkeling zich uitend in grilligheid. Men ziet wel hoe onmogelijk het is een „âme belge” te construeeren uit hetgeen men meent te vinden als haar uitingen in letterkundig werk.

't Is dan ook beter af te stappen van deze beschouwingen en te wijzen op de lezenswaardige schetsen die dit boekje samenstellen: Maeterlinck, Verhaeren, Rodenbach, C. Lemonnier en Eekhoud, Max Elskamp en Ch. van Lerberghe, de broeders Olivier en Jules Destrée, ten slotte Courouble, gaan aan ons oog voorbij, wat

onsamenhangend en zonder chronologische preoccupaties; 't is alles wat vlak en wat vaal, vooral wanneer men het leest naast de fleurige, suggestieve, soms diep doordringende schetsen van van Hamel in zijn *Letterkundig Leven* (dl. III). Maar 't getuigt toch dat hij goed weet te analyseeren, wanneer de schrijver rustigjes Maeterlinck's geschriften uit de tweede periode karakteriseert als „purple patches cut out of the solid material sold by the old-established firm Emerson, Carlyle and Co.” (p. 25), uit een heel goede vergelijking tusschen Verhaeren en Hugo (p. 57), uit de verklaring van Rodenbach's succès (p. 74), wanneer hij Lemonnier typeert als „the pilgrim of every school” (p. 89), wanneer hij het typisch Vlaamsche in Eekhoud doet zien (p. 103), vooral wanneer hij in de gebroeders Destrée de Belgische beweging der Katholieken en der socialisten belichaamt en hen doet zien als uitersten der Vlaamsche ziel (p. 129), om ten slotte, misschien wel analyseerens-moede, te constateeren: „Truly, Belgium offers us the two extremes of art” (p. 158).

Zoodat de lezer zeker niet tot een eenheid van begrippen zal zijn gekomen omtrent de „âme belge”, zooals ze zich weerspiegelt in al deze „auteurs d'expression française”.

Over details zou nog wel wat te zeggen zijn; ik vrees dat de schrijver in de moderne letterkunde meer thuis is dan in die van vroegere tijden. Anders zou hij Descartes niet hebben toegeschreven dat hij de menschelijke actie met die van een machine vergelijkt (p. 17), zou hij niet Pascal zuiver als „a stern Cartesian philosopher” hebben gekarakteriseerd, zou hij Gilbert's rommelige boek over *Le Roman en France pendant le XIXe siècle* niet zulk een waarde hebben toegekend (p. 133), zou hij Villemain's „La littérature reproduit les mœurs de la société” niet verkeerd hebben geciteerd (p. 140), zou hij de generalisatie, die weer opduikt met Pierre Lasserre of Ernest Seillière, „the great social revolution always goes back to the literary revolution”, niet hebben aangedurfd (p. 5). Gebrek alleen aan perspectief kon hem doen schrijven dat Anatole France en Remy de Gourmont aan de eene zijde, Faguet of Bourget aan de andere zijde de meesters van 't oogenbik zijn (p. 73). En wat doet (p. 153) 't procédé van Molière in *Don Juan* naast Courouble? En er zijn nog wel opinies die ik niet zou onderschrijven: dat Rodenbach nog wel meesterstukken zou hebben kunnen voortbrengen (p. 74; cfr. van Hamel, *l. c.*, 139) en dat hij populair was in België (p. 2). Het procédé van Charles Péguy in de herhaling van zekere woorden is niet te plaatsen naast dat van Maeterlinck (p. 36); de „raison mystique” in Maeterlinck's *Trésor des Humbles* is niet Bergson's „intuition” (p. 44); „Malbrouk s'en va-t-en guerre” onder de oude balladen te zien gerangschikt, die Max Elskamp's volksronden verklaren (p. 118) doet wel wat heel vreemd aan. Schrijvers over de Belgische letterkundige geschiedenis moeten maar uitmaken of van Hasselt, de Coster en O. Pirmez meetellen in de beweging (p. 3; cfr. Dumont-Wilden, *l. c.*, p. XI en XIII). En er is een leesfout (p. 79): Rodenbach's vroomheid wordt volstrekt niet bewezen doordat de held uit *Brugela-Morte* (p. 267 vs.) Jane wortt, omdat zij bij een processie had gelachen; hij doet dit omdat de vrouw met de geverfde haren spot met de vlecht van de doode echtgenoot. Een paar uitlatingen doen zien dat het boekje geschreven werd in oorlogstijden (p. 25, 71, 141, 149).

Amsterdam.

K. R. Gallas.

J. F. Rode, Lectures Commerciales et Industrielles. Leyde, van der Hoek frères. 1919.

Dit werkje bevat een serie artikelen, die vóór en na in Zwitsersche couranten zijn verschenen, benevens enkele korte studiën, grootendeels handelende over de crisistoestanden tijdens en na den oorlog. Met *groot genoegen* hebben we een en ander gelezen: de stof is *leerzaam* en *interessant*.

Wie het werkje *ernstig* bestudeert d. w. z. nauwkeurig vertaalt, de typische uitdrukkingen en woorden noteert en daarna leert, zal niet alleen zijn technische vocabulaire hebben uitgebreid, maar bovendien zijn kennis van het Fransche taaleigen belangrijk hebben vergroot.

Het is echter geen gemakkelijk Fransch en „*ceux qui se destinent à l'enseignement du français*” (candidaten L. O. en M. O. dus ?) zoowel als „*ceux qui s'adonnent uniquement aux études commerciales*,” voor wie het werkje, blijkens het voorbericht, is bestemd, zullen menigmaal „au bout de leur latin” zijn. Daarom zijn wij, in tegenstelling met den schrijver (die, „*sedert er goede dictionnaires zijn*, met name Gallas”, de „notes explicatives” overbodig acht) van oordeel, dat het boekje zeer in bruikbaarheid zou winnen, door degelijke verklarende aantekeningen, hetzij „en marge”, hetzij in een apart boekje.

Op iedere bladzijde toch komen tal van woorden en uitdrukkingen voor, die ook de meergevorderde leerling beslist zal moeten opzoeken. En bij ervaring weten wij, hoe men 't land heeft aan dat tijdroovende „woordjes zoeken.”

Bovendien zal de schrijver het, met ons, geen overbodige weelde achten den gebruikers van het werkje de betekenis te geven van moderne woorden als:

profitard (O.W.er), *versements de repentance* (gewetensgeld), *l'accaparamanie* (de hamsterwoede) enz. die men, zelfs in Gallas, tevergeefs zoekt.

Amersfoort.

B. H y l k e m a.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament, tweede druk. Haarlem, de Erven Bohn. 1910.

Deze tweede druk wordt met blijdschap begroet, omdat daaruit blijkt, dat voor deze vragen belangstelling is en omdat de wijze, waarop zij behandeld worden, in breede kringen waardeering gevonden heeft. Tot bijzondere opmerkingen geeft deze nieuwe uitgaaf geen aanleiding. Behoudens stilistische wijzigingen en de vervanging van eenige saamgevatte aanhalingen uit Epictetus door volledige citaten, is de nieuwe druk aan den ouden gelijk en vergezellen dien onze goede wenschen.

Leiden.

D. P l o o j.

J. van Wageningen, Seneca's leven en moraal. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. f 0.50).

Dit geschrift van den bekenden hoogleeraar verscheen juist toen de ondergeteekende zijn artikel: „Een staatsman en moralist uit de eerste eeuw, Seneca” aan de „Vragen van den dag” had opgezonden. En ruim een jaar later gaf Prof. J. J. Hartman zijn „Honderd jaren geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd” uit, waarvan een groot gedeelte evenzeer aan Seneca is gewijd. Wel een bewijs dat Seneca althans ten onzent in hooge mate de aandacht trekt.

* En 't is dan ook geen wonder, dat men zich intens bezighoudt met zulk een begaafd en veelzijdig man, bekwaam bestuurder van een wereldrijk en schitterend belletrist; met zulk eene fascineerende persoonlijkheid, die door velen bijna als een heilige is vereerd en door anderen, waaronder eene autoriteit als Mommsen, voor een huichelaar wordt uitgemaakt. Welke houding moet men tegenover zulk een figuur aannemen?

Prof. J. van Wageningen's verhandeling is duidelijk van stijl en degelijk van inhoud; wie ook maar een weinig Latijn verstaat, kan haar met gemak lezen, en wie op het onderwerp dieper wil doorgaan, veel er in vinden, dat tot voorlichting strekt. Wat de waardeering van Seneca betreft, komt van Wageningen p. 27 tot de conclusie „dat Mommsens oordeel geheel onjuist is,” al is Seneca dan ook „niet van ijdelheid en eerzucht vrij te pleiten.”

Over 't geheel kunnen wij ons met de opvatting van den hoogleeraar best vereenigen; op één kwestie, waaromtrent wij van hem verschillen, zij het ons vergund hier nader in te gaan.

Prof. van Wageningen zegt nl. tegen het einde van zijn verhandeling p. 28:

„Opmerkelijk is het ook, dat Seneca in zijn laatste oogenblikken, met den dood voor oogen, Nero den moordenaar van moeder en verwanten noemt, maar zelf zich volstrekt niet van eenige schuld bewust is.” Zeer zeker opmerkelijk, wanneer men bedenkt, dat „die vreeselijke daad van moedermoord” door Seneca niet „verhinderd”, p. 12, of, juister uitgedrukt, in de hand gewerkt is, volgens Tacitus Ann. XIV, 7. Zou Seneca dan werkelijk nog te „redden” zijn?

Maar mogen wij den „moedermoord” wel als een bewezen feit aannemen? Zijn de bezwaren van Hochart en Hartman tegen het bekende verhaal van Tacitus afdoende weerlegd? Is de officieele, door Seneca geredigeerde mededeeling, dat Agrippina, na een mislukten aanslag op Nero, zich zelven van 't leven zou hebben beroofd, per slot van rekening niet toch nog het meest geloofwaardige in zake dit duistere feit? O. i. moet dit alles nog eens ter dege worden overwogen.

Den Haag.

K. H. E. de Jong.

Fr. von Duhn, Pompeji, eine Hellenistische Stadt in Italien. Dritte Auflage. (Aus Natur u. Geisteswelt 258). Leipzig, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de „Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen, Aus Natur und Geisteswelt” is in 1905 het boekje uitgekomen, waarvan thans de derde uitgaaf verscheen. Het zijn een achttal voordrachten over het ontstaan en het wezen van het Hellenisme, het Hellenisme in Pompeji, de ontwikkeling der stad, de openbare gebouwen en de woningen met hun versiering en huisraad, het leven in de stad, de graven buiten de poorten. Het boekje is voor deze derde uitgaaf zorgvuldig herzien. Nieuw zijn de afbeeldingen der muurschilderingen in de Villa Item buiten Pompeji. Maar de resultaten der laatste opgravingen in de Strada della Abbondanza kende de Schrijver nog niet.

Als een beknopt overzicht van onze kennis over Pompeji heeft het boekje zeer zeker voldaan. Wil men een uitgebreider studie maken, dan zal men het welbekende werk van August Mau, Pompeji in Leben und Kunst,

en het Aanhangsel, in 1913 uitgegeven door F. Drexel, waarin de literatuur over Pompeji is verzameld, niet kunnen missen. Maar in het boekje van den Heer Von Duhn zal men in de „Literaturnachweise” aan het slot eenige zeer belangrijke aanvullingen vinden.

Bij kleinigheden willen wij niet stilstaan. Alleen is op te merken, dat de Schrijver bij het bespreken der bouwkunst wellicht meer had kunnen rekening houden met de onderzoekingen van Richard Delbrück over de bouwkunst in Italië onder de Republiek. Voor de geschiedenis der schilderijen op de muren had zeker ook de opvatting van Albert Ippel, verdedigd in zijn Dissertatie „Der dritte Pompejanische Stil”, een nauwkeurige overweging verdiend. Maar wij willen ons daarmee niet ophouden. Liever geven wij een oogenblik aandacht aan den opzet van het geheel.

Een Hellenistische stad in Italië noemde de Schrijver Pompeji om daarmee aan te duiden, dat het leven daar een geheel Hellenistisch karakter had, en Pompeji wordt besproken als het type van een stad uit den Hellenistischen tijd. Maar deze uitdrukking verraadt reeds den eenzijdigen opzet. Want men mag het leven in Italië niet uitsluitend Hellenistisch noemen. Steeds vindt men daar immers een eigen aard ondanks de afhankelijkheid van Hellas.

Deze eigen aard blijkt reeds in de kunst van het oude Etrurië. Daar vond het Grieksche handwerk met zijn bijzondere vormen en motieven vroeg ingang. Maar het uiterlijk der Etruscische kunst werd nooit geheel Grieksch. Ook in de kunst van Zuid-Italië, uit den tijd van het begin der groote expansie voor de Grieksche kunst in de vierde eeuw vóór Christus, bespeurt men een bijzondere, niet-Helleensche richting. Blijkbaar heeft het Italiaansche element daar krachtigen invloed gehad op de Grieksche kunst.

Door de onderwerping onder Rome is deze inheemsche aard voorloopig op den achtergrond gedrongen. Het was, alsof Italië geheel zou opgaan in het algemeene Hellenisme, dat heerschte in het Romeinsche Rijk. Maar in werkelijkheid sluimerden de krachten van Italië slechts en vele eeuwen later zou daaruit weer een groote kunst ontstaan met eigen karakter.

Ook in Pompeji kan men in de verschillende perioden tot den ramp van het jaar 79 het uitwisselen van Grieksche en Italiaansche elementen bespeuren. Oorspronkelijk was het een Oscische stad en als elders in Campanië heeft zich daar, veel meer dan in het Zuiden en in Silicië, het Italiaansche karakter gehandhaafd. Maar sedert de dagen van Sulla, in de eerste helft der eerste eeuw vóór Christus, werd de Stad onder den invloed van de colonie, die zij moest opnemen, meer en meer Romeinsch. Daarbij begon ook in Pompeji het Hellenisme de inheemsche elementen geheel te verdringen.

De beste krachten evenwel der groote beweging, die van Hellas was uitgegaan om de wereld te veroveren, waren toen reeds verbruikt. Bij het begin onzer jaartelling had er een ommekeer plaats in het leven. De volken, die onder den invloed stonden van het Hellenisme, kwamen langzamerhand in verzet tegen de binnengedrongen beschouwing en herinnerden zich hun eigen aard. Voorloopig was deze beweging nog zwak. In Italië konden de eerste Keizers wel oude gebruiken in eere herstellen, maar voor de kunst was het niet meer dan

een gezochte terugkeer tot de oude vormen der classieke Grieksche kunst.

In de laatste periode echter van het leven in Pompeji had de kunst zich reeds weer afgekeerd van het classicisme uit den tijd van Augustus en het is juist deze periode, die onzen indruk van de stad geheel beheerscht. Want in 63 was door een aardbeving veel verwoest en daarom dateert een groot deel van de uiterlijke versieringen, vooral bij de woningen, uit de laatste jaren vóór 79.

Toen zocht de kunst niet meer aansluiting bij de vormen der vijfde eeuw uit Griekenland, maar bij de Hellenistische kunst met haar bewogen figuren en onrustige opvatting.

Deze laatste kunst is zeker meer in overeenstemming met den Italiaanschen aard en daarbij meent men ook te bespeuren een eigen manier om de dingen te beschouwen, een richting, die zich trachtte los te maken van den overheerschenden vreemden invloed om weer een Italiaansch karakter aan de kunst te geven.

Met deze eigen, Italiaansche aard zal men geen rekening kunnen houden, als men Pompeji beschouwt als een Hellenistische stad. Ook in het boekje van den Heer Von Duhn zal men te vergeefs zoeken naar een onderscheid met andere steden der groote Hellenistische wereld uit de eerste eeuw onzer jaartelling. Dat deze stad der Oudheid, die voor ons zoo goed is bewaard gebleven, in Italië lag aan den voet van den Vesuvius, is voor den Schrijver slechts een toeval. Zijn doel was het vooral om ons het leven te leeren kennen in een Hellenistische stad van algemeen type. Met zijn boekje heeft hij dit doel ook zeer zeker bereikt.

Den Haag.

A. W. B i j v a n c k.

Radulph de Rivo der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie von Dr. P. Cunibert Mohlberg, Benedictiner der Abtei Maria Laach. Zweiter Band. Texte. Münster 1915.

Deze tekstenverzameling vormt het twee en veertigste deel van de „Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie” onder de leiding van enkele professoren der Leuvense universiteit, waar Dom Cunibert Mohlberg meerdere jaren wetenschappelijke gastvrijheid en vorming genoot. Een tastbaar resultaat dier hoog-wetenschappelijke vorming was zijne doctorale dissertatie over onzen vaderlander Radulph de Rivo, een der belangrijkste liturgische verschijningen van de latere middeleeuwen. Deze dissertatie werd in het *Museum* (Dl. XX, kol. 23, vlgg.) besproken.

Zijne beide voornaamste werken heeft de deken van de collegiale kerk te Tongeren geschreven tot voorlichting van het pas gevormde kapittel van de congregatie van Windesheim, zoodat eene uitgave zijner geschriften bijzonder welkom moet wezen aan een ieder, die de inwendige organisatie dier wijdvermaarde congregatie wil bestudeeren.

Een van de drie gepubliceerde werken van de Rivo werd reeds vroeger gedrukt nl. zijn Liber de canonum observantia. De eerste editie bezorgde Hittorp en zij werd in 1568 te Keulen gedrukt. Sedert dien werd het werk altijd overgenomen in de Bibliotheca S. S. Patrum en in de Maxima bibliotheca Patrum van 1677 te Lyon. Hittorp publiceerde zijn tekst naar een handschrift hetgeen in het bezit was van den Bruggesche kanunnik

Pamelius. Dat handschrift is nog niet teruggevonden. Dom Mohlberg heeft tot grondslag voor zijn tekstuitgave de editio princeps genomen van Hittorp, doch het is hem gelukt op de gis vele verbeteringen aan te brengen. Hittorp toch beklagt zich over het slechte schrift en over de vele afkortingen. Het handschrift zal nl. geschreven zijn geweest in het voor den oningewijden lezer bijna onleesbare cursief van het einde der 14de eeuw.

Het eerste werk van de Rivo, hetgeen ook in deze uitgave vooraan staat, Liber de officiis ecclesiasticis wordt hier voor het eerst door den druk algemeen toegankelijk gemaakt en wel naar een handschrift uit het stadsarchief van Keulen.

Het derde en laatste tractaat is eveneens een eerste uitgave en wel naar het handschrift afkomstig van het klooster Korsendonck, en het bevindt zich tegenwoordig in de koninklijke bibliotheek van Brussel. Een volledig plaats- en naam- en een zeer uitvoerig liturgisch woorden- en zaakregister verhoogden de bruikbaarheid. Dit is ook in overeenstemming met het doel van de uitgave, de vele kostbare liturgische gegevens, welke door de Rivo op zijne reizen en voornamelijk te Rome uit oude handschriften of plaatselijke gebruiken werden verzameld, gemeen goed te maken van de liturgische wetenschap.

De uitgave is, gezien de vele verklarende voetnoten, met degelijk wetenschappelijken zin verzorgd.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

Biografisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland, red. Dr. J. B. de Bie en Mr. J. Loosjes. Dl. I en II en afl. 9. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. z.j. (Pr. f 20, compl. ± 200 vel à f 0.40).

Dit Woordenboek heeft reeds een vrij lange geschiedenis. Het denkbeeld om het samen te stellen is oorspronkelijk van den in 1896 overleden Utrechtschen hoogleeraar Kleyn, die evenwel zeer weinig dienaangaande heeft nagelaten, eigenlijk weinig anders dan het denkbeeld. Na zijn dood werd de taak opgevat door Dr. De Lind van Wijngaarden en Dr. van Langeraad, die bij Kemink en Zn. te Utrecht een aantal afleveringen — ongeveer wat thans werd geboden — hebben uitgegeven. Maar de intekening erop werd slechts door „enkele tientallen” belangstellenden gesteund, zoodat het werk zoo goed als onbekend is gebleven. Na den dood van de beide bewerkers bleef het liggen, totdat de firma Nijhoff bereid gevonden werd het onder een nieuwe redactie weder op te nemen. Zoo zijn wij thans in de gelegenheid het begin der nieuwe uitgave aan te kondigen. Uitgever en bewerkers stellen zich voor per jaar ongeveer 20 vel af te leveren. Het is niet duidelijk, of bij de 200 vel de reeds verschenen 98 vel gerekend zijn, dan wel niet. Ik onderstel het laatste, want de 98 vel omvatten de letters A tot F, dus reeds de helft van de 200 vel voor de eerste zes letters van het alphabet, waaruit blijkt, dat het vervolg op veel beknopter wijze zou moeten worden ingericht; als ik mij vergis en het geheel op 300 vel zal komen, zal toch reeds een aanzienlijk grootere beknoptheid noodig zijn om het overblijvende $\frac{3}{4}$ van het alphabet in de dan nog overblijvende 200 vel onder te brengen. Het geheele boek is reeds door de eerste bewerkers, die de thans aanwezige voorrede hebben gesteld — van de nieuwe bewerkers zagen wij nog niets

dergelijks — toegewijd aan de nagedachtenis van Acquoy, die door Kleyn nog over zijn voornemen geraadpleegd is, en van Kleyn zelve.

Vergelijken wij de uitgegeven twee deelen met de thans verschenen 4 deelen van het groote algemeene Nieuw Biografisch Woordenboek (uitg. Sijthoff, red. Knappert, Molhuysen en Blok), dan treft allereerst het verschil in de opeenvolging der artikelen. Dit Biogr. Woordenboek van protestantsche godgeleerden is ingericht op alfabetische wijze; het onze volgt een nieuwere methode, naar welke ieder verschijnend deel alfabetisch is ingericht en door middel van registers en verwijzing het opslaan vergemakkelijkt wordt. Is dit reeds een belangrijk verschil, nog belangrijker is dat, hetwelk blijkt uit den vorm der artikelen zelve. Dit Woordenboek is veel uitvoeriger, ook waar het minder op den voorgrond tredende personen betreft maar vooral bij degenen, die een bijzondere plaats innemen in de geschiedenis der protestantsche kerken. Zoo is Acquoy behandeld in een uitvoerige biografie van 9 zeer groot 8° bladzijden, d. i. zeker meer dan zesmaal zooveel als in het Nieuw Biogr. Wdbk. aan hem werden gewijd; Menso Alting, die in het Nieuw Biogr. Wdbk. nauwelijks 2 kolom beslaat, krijgt hier 5 blz. enz. enz. In het N.B. Wdbk. zou het technisch onmogelijk geweest zijn zoo uitvoerig te werk te gaan maar in een alleen aan protestantsche theologen gewijd boek kon dit wel geschieden, al is het duidelijk, dat, op deze wijze tot het einde toe behandeld, ook deze uitgave op verre na niet uit zou kunnen komen met den vooraf bepaalden omvang zooals boven werd aangetoond. In ieder geval zijn de talrijke thans reeds gegeven uitvoerige biografieën, voorzover ik zien kan, zeer goed en nauwkeurig samengesteld; ook met groote onpartijdigheid — en dat valt bij deze beschouwingen op theologisch gebied vooral te waardeeren. Voor snelle oriëntering is de beknoptere methode van het N. B. Wdbk. te verkiezen; wil men op zijn gemak voortlezen, dan zal die van dit Wdbk. beter voldoen.

Een paar opmerkingen mogen de nieuwe bewerkers wel ter harte nemen. Vooreerst plegen de auteurs voor „literatuur” soms eenvoudig te verwijzen naar den ouden Van der Aa. Dit is niet zonder bedenking te achten, want het is bekend genoeg, dat de aanwijzingen daar, vooral die van dr. Schotel, aan nauwkeurigheid, zowel bibliographische als eenvoudig uit het oogpunt van drukfouten, zeer veel te wenschen overlaten; zelfstandige bibliographische aantekeningen, behoorlijk gecontroleerd met de titels zelf, zijn een bepaalde noodzakelijkheid. Een tweede opmerking geldt de omstandigheid, dat bij tal van artikelen de afkomst, resp. ouders en kinderen, van den beschrevene niet of onvolledig genoemd is; ook dat geeft allerlei bezwaar, ook al zij toegegeven, dat een „biografisch” Wdbk. volstrekt niet hetzelfde is als een „genealogisch” dito, wat bij de beoordeeling dikwijls vergeten wordt. Overigens mogen wij met lof spreken van de stipte nauwkeurigheid, waarmede de oudere bewerkers hunne taak hebben vervuld. Deze zowel als de reeds geroemde onpartijdigheid behooren tot de beste tradities der school van Moll en Acquoy, waaruit ook dit boek is voortgekomen. Onze beste wenschen vergezellen de nieuwe bewerkers bij hunnen arbeid, welks bezwaren de samenstellers en redacteuren van boeken als deze van nabij kennen.

Waarom onthielden zij ons een eigen voorrede of zoo iets, waarin zij hunne taak nader omschreven en toelichtten? Wij bezitten van dien aard nu niets dan het uitgevers-prospectus en de op dit punt ook onduidelijke voorrede hunner voorgangers.

Leiden.

P. J. Blok.

J. Roger Charbonnel, *La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin*. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 20).

J. Roger Charbonnel, *L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio* (traduction avec notes et commentaire). Contribution à l'étude des conceptions morales de la Renaissance. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 10).

De philosophische gedachten van het Renaissance-tijdperk zijn moeilijk te vatten en over het algemeen slecht bekend. Elke poging om ze duidelijker in hun oorsprong, samenhang en ontwikkeling te ontvouwen, verdient de levendigste belangstelling. De beide werken van Charbonnel leveren een ware schatkamer, om gegevens uit te putten voor de kennis der wijsgeerige stroomingen in de 16e eeuw. *La pensée italienne* begint met een rijke bibliographie, dan volgt een hoofdstuk over den invloed der italiaansche gedachte buiten Italië, met name in Frankrijk, vervolgens een résumé van de verschillende antieke denksystemen, waarop de filosofie der Renaissance is gebaseerd, om daarna over te gaan tot een analytische behandeling der verschillende richtingen zelve. Vooreerst de Paduanen, „interprètes ou exégètes d'Aristote”, onder wie Pomponazzi, Cremonini, Cardanus en Vanini de voornaamste plaats bekleeden. Machiavelli neemt voor zich een hoofdstuk in beslag, als „un positiviste politico-social.” Het dan volgende draagt den titel: „Le nouveau système du monde, L'orientation vers la philosophie de l'immanence” en behandelt Leonardo da Vinci, Telesio, Giordano Bruno, om met Galilei en Campanella de 17e eeuw te bereiken. De beide slothoofdstukken zijn van concludeerenden aard, terwijl een reeks van 13 aanhangsels nog allerlei excursen aan het werk toevoegt.

Er is veel goeds van het werk te zeggen. De uiteenzettingen zijn helder, de hoeveelheid van de verwerkte stof ontzagwekkend. Voor iemand, die het meer met cultuurhistorische dan philosophische belangstelling ter hand neemt, is de hoofdindruk wel, wat de schrijver zelf in een noot (p. 712¹) aldus uitdrukt: „Le seizième siècle est peut-être un 'tournant' décisif: il est surtout un *confluent* où se mêlent des doctrines très diverses.” Het karakter van bontheid, van heterogeniteit en onoverzichtelijke verwardheid, dat de Renaissance ook in andere geestelijke manifestaties vertoont, komt hier bijzonder sterk uit. „Une conquête de l'esprit, ébloui par l'immensité et la fécondité de l'univers” (p. 712), dat blijft het beeld, waaronder de philosophische Renaissance zich vertoont, maar het is een verovering zonder plan, waarbij de in bezit genomen gebieden slechts zeer gebrekkig worden ingevoegd in het algemeene systeem van het denken.

Geheel in overeenstemming met hetgeen omtrent de oorsprongen der Renaissance op elk ander gebied hoe langer hoe duidelijker wordt, constateert de schrijver sterke banden, die de philosophische gedachte der 16e eeuw aan de middeleeuwen binden, met name aan het Averroïsme der 13e eeuw. Aan den anderen kant wordt

de nadruk gelegd op den samenhang tusschen het vage scepticisme der Renaissance en de opkomst van den kritischen geest der 18e eeuw. De libertijnsche geestestrooming verbindt de gedachte der Renaissance aan de filosofie der Encyclopedisten; zegt de schrijver in het voorbericht, en het schijnt mij, dat hij in het bewijs van die stelling wel geslaagd is. Slechts vraagt men zich af, of bij den sterken nadruk op de neo-platonistische invloeden het zuivere platonisme, zooals dat b.v. door Abel Lefranc in zijn werking op de fransche litteratuur is beschreven, niet eenigermate te kort komt.

Ernstige bezwaren zijn te maken tegen de compositie van het boek. Met prof. Gustave Cohen sprak ik eens over het werk van Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris*. De fransche geleerde deelde mijn bewondering voor dat boek, maar vond het toch ten slotte niet „un livre bien français”, doelende op een overmaat van geleerde bijzonderheden tot schade van den klaren vorm. Hoe moet dan een fransch criticus wel oordeelen over het werk van Charbonnel! Want hier ontbreekt elke gelijkmatigheid van opbouw, elke waarlijke samenvatting. De schrijver heeft zijn geheele studiemateriaal in het boek gesleept, soms met volkomen verwaarloozing van den vorm. Zoo behelst chap. I niet veel meer dan de aaneengeregen adversaria over Machiavelli's verspreiding in Frankrijk, met het doel om te bewijzen, dat de italiaansche invloed veel sterker is geweest, dan sommigen, b.v. Strowski, aannemen. Dit doel wordt overigens niet geheel bereikt, want de meeste getuigenissen doen juist zien, hoe eenstemmig Machiavelli in Frankrijk verworpen werd. Op p. 434 geeft de schrijver dan ook eigenlijk zelf toe, dat de invloed van Machiavelli niet bijzonder groot is geweest. Ongelijkmatigheid is het te noemen, wanneer de behandeling van Cardanus 25, van Cremonini 44, van Vanini 81 bladzijden beslaat, terwijl Telesio in 6 wordt afgedaan. Terwijl van de meeste auteurs een korte biografie aan de bespreking van hun werk en stelsel voorafgaat, zoekt men die vergeefs van Pomponazzi en Cremonini. Uitvoerige citaten van allerlei herkomst doen de noten soms tot tal van bladzijden uitdijen. Waartoe een aanhaling over Raymundus Lullus uit Cesare Cantù's *Histoire universelle* (p. 461¹), als men daarin de mededeeling mee verzwelgt, dat Camden in de 14e eeuw leefde? — De in de noten vermelde autoriteiten zijn meer dan eens blijkbaar uit de tweede hand geciteerd: G. Benedetto Carpozio, *Paradoxon stoicum* (p. 460¹), bedoelt een lid van het Leipziger geleerdengeslacht Carpoz. nl. Johann Benedict IV, 1720—1803, kleinneef van den bekenden criminalist.

De bibliographie vertoont vele sporen van een haastige bewerking, b. v. p. U: onder de uitgaven van Machiavelli ontbreekt die te Milaan 1804/5; p. E.E en p. 716¹: Gebhardt — lees: Gebhart; p. GG: Lanson, *Hist. de la litt. française*, 10e ed. 1908 — sedert verscheen de 14e 1918, ib. de verspreide verhandelingen van Abel Lefranc thans te citeeren naar den verzamelbundel *Grands écrivains français de la Renaissance*, 1914. p. HH: Maudonnet — lees: Mandonnet, Hotmann — lees: Hotman, p. KK: Voëtius — lees: Voetius, Wulf (E. de —) — lees: (M. de —), Wolf (M. V.) — lees: Wolff (F. von —). Bij de litteratuur over Bodin ontbreekt de verhandeling van F. von Bezold, *Jean Bodin's Colloquium heptaploeres und der Atheismus des 16.*

Jahrhunderts, 1. Teil, Historische Zeitschrift 113, 1914, die voor het geheele werk van hoogst belangrijke betekenis zou zijn geweest.

Het boek over de ethica van Giordano Bruno wordt door den schrijver de logische aanvulling van zijn andere, grootere werk genoemd. Het deelt daarmede alle verdiensten, en voorzover ik zie, minder van de gebreken. Blijkens de voorrede had *La pensée italienne* reeds in 1917 moeten verschijnen. Tezamen vormen de beide werken een buitengewoon rijk hulpmiddel tot de studie van de Renaissance in haar moeilijkst te beheerschen verschijningsvorm.

Leiden.

J. Huizinga.

SCHOOLBOEKEN.

Van de *fa* Wolters te Groningen-den Haag ontving de Redactie den 3den dr. van het 1ste deel van het vroeger in dit blad besproken werk van mevr. W. C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama en H. Poort, *De bloeiende Bongerd* (pr. f2.75, geb. f3.60); van de *fa* W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle den 2den dr. van 't 2de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis* (pr. f4.90, geb. f5.30), en den 3den van 't 4de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*.

BERICHTEN EN MEDEDELINGEN.

De redaktie ontving van Prof. R. Ganschinietz te Poznan' (Pozen) afdrukken van enige artikelen door hem in Pauly-Wisowa's *Realenzyklopädie* geschreven. Het Museum bespreekt zulke afzonderlijke artikelen niet, doch gaarne vestigen wij de aandacht van onze lezers op deze mythologische studies, waarvan er een, over *Katabasis* (ad inferos), de omvang heeft van een boekje (92 kolommen). De andere handelen over *Kározos*, *Καροτρομαντία*, *Kombabos*, *Κοκκινομαντία*, *Kranz* en *Κριδομαντία*.

Bij de firma H. D. Tjeenk Willink & Zoon te Haarlem is verschenen *Het Offer van Abraham*, een Grieks mysterie-ospel in twee bedrijven, geschreven op Kreta in de zestiende eeuw en vertaald door Dr. D. C. Hesseling. In een korte inleiding wordt aangetoond dat dit drama, in versus politici geschreven, vooral de aandacht verdient wegens de psychologische behandeling der personen; het staat in dat opzicht ver boven de overeenkomstige stukken uit West-Europa van die tijd.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1918 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In het jaar 1919 verscheen als uitgave no. 4 der stichting: „Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon”, door Dr. A. J. Wensinck, en als uitgave no. 5: „De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen”, door Dr. C. van Arendonk. Het reeds aangekondigde werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qor'an (een vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten) ligt ter perse en is bestemd uitgave no. 6 te worden.

3. Van de vijf uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche hand-

schrift van al-Buhturi's *Hamásah* (1909) is verkrijgbaar voor f96; no. 2, al-Mufaddal's *Kitáb al-Fákhir*, ed. C. A. Storey (1915) voor f6; no. 3, *Streitschrift des Gazálf* gegen die Bätinjija-Sekte, door I. Goldziher (1916) voor f4.50; no. 4, *Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon* door A. J. Wensinck (1919) voor f4.50; en no. 5, *De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen*, door C. van Arendonk (1919) voor f6.

November 1919.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 7-8: R. Heinze, *Horazens Buch der Briefe*. — F. Hartmann, *Aorist u. Imperf. im Griech.* — M. Pohlenz, *Un mensonge de la science allemande?* — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Friese, *Die Zentralstellung des Deutschen im höheren Schulunterricht*. — G. Mayer, *Goethes Lied 'Über allen Gipfeln'*. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 6: J. Koopmans, *Jacob Steendam*. — D. C. Tinbergen, *Taal en literatuuronderwijs*. — J. J. Salverda de Grave, *Het onderwijs van de franse taal in ons land in vroegere tijd*. — J. Kooistra, *Nog eens „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syn'axis”*. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXX, 8: F. Holthausen, *Zu 'Eule u. Nachtigall'*.

Tijdschrift Gesch. en Aardrijkskunde, 1919, 4. Sernée, *Voorrechten van Oranje*, II. — Brugmans, *De oorsprong van den Europeeschen oorlog*. — De Witt Huberts, *Een Fransch hulppkorps op Hollandschen bodem 1665/6*. — Breen, *De afstand van de satisfactie van Amsterdam*. — Meded. op geographisch gebied.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 1: Waeyer, *Nopens het aartspriesterschap van Swolle*, uitg. Meyer.

English Historical Review, July 1919: Foster, *The requisition of St. Helena*. — Sedgwick, *The Inner Cabinet 1739/41*. — Notes and Documents; Oct. 1919: Stephenson, *The aids of the English brought*. — Malcolm Letts, *Some French travellers in Naples (16th century)*. — Domer Harris, *Memoirs of Hopkins*. — Notes and Documents. —

Studiën, XCII, Nov.: C. Wilde, *Drie gevallen Dynastieën*, II. — A. Slijpen, *Een nieuwe zwenking van Frederik van Eeden?* — P. Albers, *V. de Stuers. De Referendaris*, V. — A. J. M. Mulder, *De ontdekking van den aard der Röntgenstralen*, II. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Enk, *Grattus*: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 37 (M).
 Van Haeringen *Inflexieverschijnselen*: *Anglia*, Beibl. XXX, n°. 8 (v. d. Meer).
 Van Hamel, *Opvattingen over litteratuur*: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 35 (Opstelten; slot).
 Jolmers, *Staring*: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Opstelten).
 Kiliaan, *Jav. Spraakk.*: Rev. Crit. 1919, n°. 16 (Meillet).
 Knuttel, *Catal. Pamflettenverzam. VII—VIII*: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 39 (Japikse).
 Pienaar, *Taal en poëzie*: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Hesseling).
 Riemsens, *Enseignement du français*: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Salverda de Grave).
 Schröder, *Amor et Psyche*: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Weinreich).
 Vorrink, *Nederlandsche Taal II*: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Tinbergen).
 Wensinck, *The Navel of the Earth*: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Gressmann).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

KLEIN PLAKKAATBOEK VAN NEDERLAND.

Verzameling van ordonnantiën en
plakaten betreffende regeeringsvorm,
kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)

bijgebracht door

Mr. A. S. DE BLÉCOURT,

Hoogleraar te Leiden,

en **Dr. N. JAPIKSE,**

Directeur van het bureau voor 's Rijks Geschied-
kundige Publicatiën.

Prijs, ing. f 9,75, gebonden f 11,50

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies
van niet te grooten omvang personen, toe-
standen, gebeurtenissen op het gebied van
kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd
nader te brengen tot het groote intellec-
tueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen
van kunst en literatuur — we noemen slechts
moderne architectuur en muziek in ons
land — bestaan geen geschriften die den
weetgierige kunnen inlichten, of hem nader
brengen tot de bedoelingen van den ge'eerde
of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en
de nieuwe historische roman in Ne-
derland. Ing. f 1.75, geb. f 2.25.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, ge-
baar en klankexpressie. Een psycho-
logische studie met vele illustraties.
Ing. f 3.—, geb. f 3.90.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in
de 17de eeuw, geïll. Ing. f 3.90,
geb. f 4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHÉ KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Eenz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

- I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde,
door P. Valkhoff. Gecart. f 1.60
- II. De Troubadours,
door J. J. Salverda de Grave, Gecart. f 1.60
- III. Fransche Caricaturisten,
door Corn. Veth. Gecart. f 1.90
- IV. Francis Jammes,
door Jan van Nylen. Gecart. f 1.60
- V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. f 1.90
- VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. f 1.75
- VII. Het moderne Fransche Tooneel,
door C. P. van Rossem. Gecart. f 1.75
- VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen.
Gecart. f 1.50
- IX. Idem. II. Idem Gecart. f 1.50
- X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier.
Gecart. f 2.25
- XI. Charles Féguv, door Jan van Nylen.
Gecart. f 1.75
- XII. Remy de Gourmont, door André de Ridder.
Gecart. f 2.25

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
te LEIDEN.

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS ÉPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. f 6.50

Geb. f 7.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
te LEIDEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Abonnement per jaar (12 nummers) 0.90.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parjs. — WILLIAMS & NORWATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 4.

Januari 1920.

Immisch, Das Nachleben der Antike (Hesseling).

Wensink, The Ocean in the literature of the Western Semites (Houtsma).

Van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland (J. A. N. Knuttel).

Collin, Le développement du suffixe -ata dans les langues romanes (Sneyders de Vogel).

Petersson, Baltische u. slavische Wortstudien (v. Wijk).

Beloch, Griechische Geschichte, II (Valeton).
Müller-Kolshorn, Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof (Houtsma).

Robert, Archaeologische Hermeneutik (Six).
Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, I (F. Kossmann).

Roscher, Die Zahl 60 in Mythos, Kultus Epos und Taktik (K. H. E. de Jong).

Page, Commerce and Industry (v. Blom).
Opvoeding en Onderwijs:

Paedagogische Studiën (de Vletter).

Schoolboeken:

Veldhuis, Ovidius, Epistulae ex Ponto (Werff).

Borlé, Cinquante thèmes d'examen (Boulan).

Berichten en Mededeelingen.

Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

O. Immisch, Das Nachleben der Antike. Leipzig, Dieterich. 1919. (Pr. M. 3.50, gebonden M. 5.50).

Prof. Immisch heeft enige voordrachten die hij in het voorjaar van 1918 voor de troepen in Macedonië gehouden heeft, tot een boekje verwerkt, dat, als no. 1 van een nieuwe Serie der „Schriften über Wesen und Wirkung der Antike“ die de algemene titel „Das Erbe der Alten“ dragen, het licht heeft gezien.

De schrijver betoogt dat bij het verloren gaan van de kennis der Oudheid de Duitsers — men mag wel zeggen de gehele beschaafde wereld — het ontstaan van hun eigen volksleven en hun eigen beschaving niet langer zouden begrijpen. In een overzicht van de belangrijkste elementen van onze staatsinrichting, van onze taal, onze godsdienst, onze kunst en onze wetenschap, toont hij aan hoe nauw wij histories verwant zijn aan de Ouden, hoe wij bijna op elk gebied hun leerlingen zijn en in de allereerste plaats van de Grieken. Hij bedient zich daarbij vooral van hetgeen de taal ons leert. Daarbij hecht hij terecht minder waarde aan de wetenschappelijke termen die een antiek uiterlijk vertonen (vele zijn van zeer modern maaksel), als aan de uitdrukkingen die een oningewijde geneigd is voor echt Duitse woorden te houden, maar die niet anders zijn dan zeer oude vertalingen van Griekse technische termen, b.v. „erörtern“, „ermitteln“, „Versuch“ (in de zin van „essai“) enz. Dit verschijnsel gaat hij na op elk van de straks genoemde domeinen van onze beschaving; natuurlijk zijn vele van zijn voorbeelden reeds vroeger aangehaald, maar daarnaast noemt hij een groot getal nieuwe blijken van onze samenhang met de Oudheid.

Het boek is in de oorlog ontstaan, maar toont daar weinig of geen blijken van in ongunstige zin. Immisch wenst ook van de vijand te leren. Als hij over de rhetorica spreekt, geeft hij als zijn mening te kennen dat de propaganda van de geallieerden in menig opzicht zo vruchtbaar is geweest omdat men, met name in Frankrijk, vastgehouden heeft aan de beproefde voorschriften der Griekse kunst om helder en aangenaam zijn gedachten uit te drukken. De Duitse journalistiek moet, volgens hem, daar rekening mee houden; zij moet opgenomen worden in 't Hoger Onderwijs daar zij, ook in vredes-tijd, „der zielbewussten Schulung und der wissenschaftlichen Organisation bedarf“ (blz. 50). De vraag is, dunkt mij, geoorloofd of het meesterschap in de vorm een resultaat is van „Schulung“ en „Organisation“ ad hoc, dan wel van de voorkeur voor litteraire behandeling der stof, die in Frankrijk Lager, Middelbaar en Hoger Onderwijs kenmerkt.

De stelling door Immisch met talent en geleerdheid verdedigd, kan aanyaard worden zonder dat men het eens wordt over de praktische gevolgen die er aan verbonden dienen te worden. Moeten allen, zonder onderscheid, die hoger ontwikkeling begeren Latijn en Grieks leren, of is „Das Erbe der Antike“ in veilige bewaring als slechts zeer enkelen door beoefening van die talen zelfstandig zich bewust worden van onze verplichtingen aan de Oudheid? Moeten alle geleerden tevens historici zijn of is onder hen een aantal, niet groter dan b.v. dat der Semitici, voldoende? Weinigen zullen een van die twee uitersten kiezen, maar dan blijft de moeilijkheid over om de grootte van de groep te bepalen. Het lijkt mij onvermijdelijk, dat bij het ouder worden van onze beschaving die groep geleidelijk slinkt.

Leiden.

D. C. Hesseling.

A. J. Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites.
(Verhandelingen K. A. v. W., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, XIX, 2). Amsterdam, J. Müller. 1918.

Nadat Prof. Wensinck in eene vroegere verhandeling (*The ideas of the Western Semites concerning the navel of the earth*) ons tot gids gestrekt heeft naar den navel der aarde, leidt hij ons hier rond in de diepten van den Oceaan en vindt daarbij gelegenheid nog over tal van andere zaken, over de eilanden der gelukzaligen en de onderwereld, over de levensbron en den wereldboom enz. te spreken aan de hand van de aanwijzingen, die zijne Hebreuwsche, Arameesche en Arabische zeglieden over deze onderwerpen ten besté geven. Hij heeft die overrijke stof ondergebracht in drie hoofdstukken. In het eerste, dat tot opschrift heeft: *The Ocean in the Cosmogony*, tracht hij ons een overzicht te geven van de verschillende kosmogonische voorstellingen omtrent den Oceaan, die nu eens als eene vijandige macht tegenover den Wereldschepper, dan weder als diens werktuig of rustplaats wordt afgebeeld. Het tweede, getiteld: *The Ocean in Cosmography*, handelt over de verschillende plaats aan den Oceaan toegewezen onder, boven of rondom de aarde. Het derde eindelijk heeft tot opschrift: *The character of the Ocean*, waarin de Schrijver zoekt aan te toonen dat de natuur van den Oceaan nu eens eene negatieve, verderf aanbrengeende, dan weder eene positieve, leven wekkende is. Blijkens het voorwoord wil hij echter dit alles slechts beschouwd hebben als eene verzameling van gegevens en geeft hij toe dat bepaalde gevolgtrekkingen daaruit slechts op grond van een omvangrijker materiaal, dat ook de voorstellingen van andere volken omvat, mogelijk zijn. Gemeten aan deze bescheiden waardeering van zijn eigen werk verdient deze verhandeling allen lof, want al is hier en daar nog eene nalezing te houden, het hier bijeengebrachte is waarlijk niet weinig en legt een gunstig getuigenis af van 's Schrijvers belezenheid in de West-Semietische literatuur, te meer daar de gegevens niet alleen uit kosmographische werken, maar uit de meest verschillende geschriften, uit heilige boeken en commentaren daarop, uit romans en vertellingen, kortom uit de meest verschillende bronnen moesten worden bijeengegaaft.

Een duidelijk beeld, hoe de Westersche Semieten zich den Oceaan hebben voorgesteld, ontvangen wij hier niet. Daarvoor zijn de gegevens van te verschillende aard, daar wij nu eens te doen hebben met mythologische verhalen, dan weder met dichtelijke phantasieën, of wel met geleerde bespiegelingen. Het begrip Oceaan dekt zich in geen deele met het Semietische *Tehôm*, dat eigenlijk de eigenaam is van een zeemonster, vijand van den Wereldschepper, wiens element de chaos is. In jongere bijbelteksten, zooals Ez. 31, 4, of bij den Arameeschen vertaler van Ps. 42, 8 is het woord echter synoniem geworden met *Majim*, water en daaruit verklaart zich het tweevoudig karakter van den Oceaan, waarvan W. in zijn derde hoofdstuk spreekt, want het water is zoowel een leven wekkend als een vernielend element. Ziet men van den mythologischen *Tehôm* af, waarover wel niet te handelen is, tenzij men ook de Oostelijke Semieten (Babyloniërs) in het onderzoek betreft, dan zal men, meen ik, bij de verschillende teksten over den oceaan steeds voor oogen moeten houden de bekende drie verdiepingen, hemel, aarde en

onderwereld, waarin ook de westelijke Semieten zich de wereld verdeeld voorstelden. In elk dezer verdiepingen bevindt zich ook water, of wil men, een Oceaan, zoodat er feitelijk niet één, maar drie Oceanen zijn, die elk hun eigen wonderen hebben. De door Wensinck geciteerde Koranplaats 11, 9, waarin sprake is van Gods troon op het water handelt, evenals Openb. Joh. 4, 6; 15, 2, van den hemelschen oceaan. Vg. Wensinck, t. a. p., p. 20, waar een citaat uit Tabari dit uitdrukkelijk leert. Andere teksten handelen over den aardischen, nog andere over den onderaardschen Oceaan, zoodat het m. i. wenschelijk geweest ware bij de indeeling der stof daarmede meer rekening te houden. Doch de aard dezer aankondiging verbiedt mij verder op dit onderwerp door te gaan, of met den Schrijver in debat te treden over andere zaken door hem besproken, waarin ik niet met zijne opvatting zoude kunnen medegaan. Trouwens de waarde van het geschrift ligt, zoo als reeds boven is gezegd, hierin, dat de Schrijver de verschillende teksten over het onderwerp heeft bijeengebracht.

Utrecht.

M. T. H. Houtsma.

A. G. van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over literatuur in Nederland. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1918¹⁾. (Pr. f 4.20, geb. f 5.50).

Het zou onbillijk zijn, er den schrijver een verwijt van te maken, dat hij met dit werk niet veel nieuw licht over de Nederlandsche letteren der 17de eeuw heeft doen opgaan. Maar even misplaatst ware een beklag om de onevenredige vruchten van heel wat arbeid: het resultaat immers was (zoo veel kon men ook zonder speciaal onderzoek van de 17de-eeuwsche theorieën weten) van tevoren te voorzien. Toch meen ik, dat bij een andere werkwijze en een andere opvatting van de gestelde taak, uit het onderwerp van dr. van Hamel wel wat meer te halen ware geweest.

In de eerste plaats zou ik gewenscht hebben, dat de schrijver zijn werk minder het karakter van een referaat en meer dat van een critische studie had gegeven. In hoofdzaak levert hij een verslag van wat er al zoo getheoretiseerd is en wijst hij de weinig varieerende bronnen der bespiegelingen aan; zijn critiek bepaalt zich in het algemeen tot incidenteele opmerkingen, als over de aesthetische waarde van een gezichtspunt of over het verband tusschen het volkskarakter en de strengere of minder strenge handhaving van aesthetische theorieën. Vrijwel geheel ontbreekt de critische beschouwing der theorieën in hun samenhang met de practijk: in hoeverre hebben de verkondigde denkbeelden de practijk gunstig of ongunstig beïnvloed, in hoeverre komen zij, althans waar zij afwijkingen toonen van de Fransche of Italiaansche, uit behoeften van de practijk voort, in hoeverre worden zij gebruikt om gevoelde tekortkomingen te excuseeren of om nieuwe opvattingen te doen baanbreken? Ziedaar vragen die door den schrijver ten hoogste eens in het voorbijgaan worden aangeroerd, maar nergens ingaand beantwoord²⁾. Het is waar dat hij daartoe zijn

¹⁾ Eerst in Sept. 1919 heb ik de beoordeeling van dit werk overgenomen.

²⁾ Op blz. 98, waar dr. Van Hamel het laatste dezer vraagstukken even aanroert, neigt hij tot overschatting van den invloed der theorie.

werk geheel anders had moeten indeelen, niet zooals hij verkozen heeft tot in de onderdeelen systematisch, maar zooveel mogelijk chronologisch. Dat dit in eenig opzicht nadeelig zou gewerkt hebben, meen ik stellig te mogen ontkennen en ik geloof zelfs dat alleen een auteur als dr. van Hamel, die meer vertrouwd is met de werkwijze der linguïstiek dan met die van de geschiedschrijving, den weg kon volgen dien hij gekozen heeft. De schrijver splitst de theorieën naar hun onderwerp tot in zeer kleine onderdeelen en gaat van ieder onderdeel in den breede na, wat er alzoo over beweerd is. Het gevolg is een volkomen versnippering van de inzichten der afzonderlijke auteurs, die men wel met behulp van het register bijeen kan zamelen, maar waarvan men nergens een samenvattend overzicht krijgt. Ook leidt het systeem als vanzelf tot een vervallen, wanneer eenzelfde auteur opnieuw aan de beurt komt, in herhalingen, die medewerken om het boek met zijn toch al niet bijzonder sappigen inhoud een vermoeiend karakter te geven. Een sprekend staaltje van deze fout is het, dat op blz. 132 naar aanleiding van de eenheid van plaats herhaald wordt, wat op blz. 126 naar aanleiding van de eenheid van tijd over de verhouding van Hooft tot de Italianen en Seneca gezegd is. Naar mijn meening zou het vruchtdragender geweest zijn, als dr. v. H. telkens had nagegaan welke theorieën verschillende groepen van verwante auteurs gehuldigd hebben, om dan die theorieën onderling te vergelijken en in verband te brengen met de nieuwe richtingen, de stijgingen en dalingen in de letterkundige practijk en de veranderingen in het maatschappelijk leven.

Een dergelijke werkwijze zou ongetwijfeld ook genoopt hebben meer evenredigheid te brengen tusschen de belangrijkheid der theoretiseerenden en de aan hen gewijde plaatsruimte. Nu wordt wel het oordeel van Vondel of Hooft met veel meer reverentie ontvangen, maar dr. v. H. doet ons toch overwegend verwijlen bij Jan Vos en bij Nil Volentibus Arduum, bij Pels en Meyer, terwijl wij ook geregeld onthaald worden op het oordeel van autoriteiten als Pieter Langedult, Adam Karelsz van Zjermes en nog wel mindere goden. Geheel te vermijden was het schenken van veel aandacht aan Vos en Meyer niet: zij hebben nu eenmaal het meest getheoretiseerd, en de geschiedenis der theorie wordt er niet te belangrijker om. Maar bij een historische indeeling der stof zou zeker de geringe beteekenis van deze figuren, die het aardig kan zijn te verklaren, doch die geen blijvenden invloed gehad en niets blijvends geschreven hebben, veel scherper zijn uitgekomen. Een tegenwicht tegen het onbescheiden aandeel dat deze heeren in de theoretische beschouwingen genomen hebben, had voorts gevonden kunnen worden door het onderwerp niet strikt tot de 17de eeuw te beperken. De belangrijke inzichten der eerste renaissancisten, van den Helicon, Van Mander, Van Hout, wier invloed een heel eind in de 17de eeuw reikt, hadden met voordeel de mannen uit het versteeningstijdperk op den achtergrond kunnen dringen.

Het leggen van meer verband tusschen de theorie en de practijk had er toe kunnen medewerken, dat meer werd ingegaan op de uitlatingen van Bredero, die weliswaar geen geformuleerde theorie bevatten, maar op indirecte wijze zeer belangrijke en persoonlijke opvat-

tingen uitdrukken, die eenig recht geven wat af te dingen op de verzekering: „een zelfbewust voorvechter . . . heeft zij (de romantiek) in ons land nooit gevonden.” M. i. is de meening van dr. v. H. alleen te aanvaarden als men den nadruk legt op de tusschengevoegde woorden: „gelijk Lope de Vega in Spanje”, maar ook zoo gelezen ontslaat zij niet van de verplichting een minder krachtig voorvechter als zoodanig te erkennen en te analyseeren.

Hoe gevaarlijk het is de theorie te zeer als iets zelfstandigs te zien, blijkt wanneer de schrijver het heeft over het ethisch karakter der 17de-eeuwsche literatuur. Inderdaad ademen de voorredenen, die uiteraard het voornaamste materiaal vormen, een en al ethiek, maar wie in het oog houdt dat in de werken zelf vaak van die ethische strekking weinig of niets is te bespeuren en welk een rol juist de woordkunst in de 17de eeuw speelt, ziet in die ethiek menigmaal slechts een in het vertheologiseerde Nederland onmisbare vlag, die de meest verschillende ladingen dekte, of wel een poging om, bij het ontbreken van een zelfstandige aesthetiek, met zichzelf tot vrede te komen over de waarde van zijn werk. Hij zal dan ook slechts met het noodige voorbehoud van Hamel's oordeel onderschrijven, wanneer deze zegt: „Stichtelijke en leerrijke kunst, ziedaar wat den Nederlander een behoefte des harten was, waarvan hij nooit afstand kon doen” (blz. 58). In het hoofdstuk over taal en stijl over deze vaak zoo curieuse woordkunst geen woord. Dat ligt in de lijn: theoretisch aangeprezen is zij nooit, tenzij heel uit de verte door Bredero. Maar de „opvattingen” over taal en stijl worden door van haar te zwijgen zeer onvolledig weergegeven. Jammer dat dr. v. H. onder „opvattingen” zoo beslist uitgedrukte, niet ook blijkbare opvattingen verstaat.

Wanneer ik naast deze opmerkingen die meer de algemeene gezichtspunten betreffen, er nog een paar aangaande details mag maken, zou ik willen betreuren dat op blz. 94 bij den overgang van de allegorische beschouwing van het rederijkerstoneel naar het classieke drama, niet gedacht is aan Bredero's allegorische uitlegging van zijn Rodderick ende Alphonsus en betwijfelen of op blz. 107 Vondel wel terecht in tegenspraak met zichzelf wordt gebracht, wanneer hij zegt dat „het zien meer de harten beweegt dan het aanhooren en verhael van het gebeurde”. Immers Vondel doelt hier alleen op de verkieslijkheid van het ten toneele brengen der gebeurtenissen boven het gebruikmaken van het verhaal van een bode.

Zooals men ziet, had ik in het werk van dr. v. H. verschillende dingen graag anders gehad. Gaarne wil ik echter erkennen, dat hij zijn taak, zooals hij die zag, ernstig heeft opgevat. In de litteraire theorieën der ouden, der Italianen en Franschen heeft hij zich terdege ingewerkt en van Hollandsche schrijvers een zeer volledig materiaal verzameld. Wie op dit gebied gegevens zoekt, is tamelijk zeker ze hier te vinden.

Leiden.

J. A. N. Knuttel.

C. S. R. Collin, *Etude sur le développement du suffixe -ata* (it. *-ata*, prov., esp., port. *-ada*, fr. *-ée*, *-ade*) dans les langues romanes spécialement au point de vue du français. Lund, Lindstedts Universitets-bokhandel. 1918.

Dit werk doet de Zweedse filoloog die het geschreven

heeft en diens meesters welke het geïnspireerd hebben eer aan. De lijst der woorden die de schrijver te behandelen had omvat niet minder dan zeventien bladzijden, in drie kolommen verdeeld. En die woorden bieden zulk een verscheidenheid van betekenis aan — handeling, gevolg ener handeling, collectiva, augmentativa, abstracte en concrete —, dat alleen een helder verstand en een vaste methode in staat zijn de bijkans onontwarpbare kluwen uit elkaar te halen, gevormd door de verschillende functies van het suffix *-ata*. En de heer Collin heeft zich zijn taak niet gemakkelijk gemaakt: hij heeft zich niet tevreden gesteld de geschiedenis van ons achtervoegsel alleen in het Frans te behandelen, hij heeft ook de andere Romaanse talen, vooral het Spaans, te hulp geroepen, en vaak dienen het Zweeds, het IJslands, het Goties, het Engels, het Duits, het Hollands, het Russies zelfs om een verschijnsel te verduidelijken of om een schakel te vormen, die in de Romaanse talen ontbreekt.

Wij kunnen er niet aan denken een denkbeeld te geven van het rijke materiaal in dit boek verwerkt of de uiteenzetting stap voor stap te volgen. Het moge voldoende zijn als wij in het kort de grondgedachten aangeven die de schrijver hebben geleid.

Het punt van uitgang voor die overvloed van woorden op *-ée*, *-ade*, *-ata*, *-ada* is, volgens de heer Collin, niet het vrouwelijk der verleden deelwoorden (uitgezonderd natuurlijk zelfstandige naamw. als *accouchée*), maar de Latijnse nomina actionis op *-atus*, die, vooral ten gevolge van de aanwezigheid van substantiva als *cogitatum*, *peccatum*, overgegaan zijn tot de onzijdige der tweede verbuiging; het meervoud dezer onzijdige woorden, opgevat als vrouwelijk enkelvoud (evenals dit het geval is geweest met *gaudia* en *folia*), zal aan de Romaanse vormen ten grondslag liggen, dus bijv. *mercatus* > *mercata* > *marchioe*. — De heer C. heeft deze hypothese zeer handig verdedigd; toch is het te betrouwen dat de teksten betrekkelijk zo weinig woorden op *-us* en *-atus* van de vierde verbuiging aanbieden; en ik geloof niet dat er onder de talrijke substantiven in de Romaanse talen een enkel is waarvan men met zekerheid de veronderstelde vormen weervindt.

Ir tegenstelling met Darmesteter, *La vie des mots*, verklaart schr. dat de concrete betekenis van het suffix zich ontwikkeld heeft uit de abstracte. Evenwel, zomin als de betekenis van een woord zich vrij ontwikkelt, maar afhangt van de samenhang (cf. *valetudo*, dat in *per causam valetudinis* de betekenis krijgt van „ziekte”), zomin kan men suffix en radicaal van elkaar scheiden. „Die Bedeutungsänderung eines Suffixes ist aus dem Bedeutungsübergang einzelner Wörter zu erklären”, zegt Jaberg. „Lorsqu'un nombre suffisant de mots, formés avec le même suffixe, ont changé leur signification dans le même sens, on les associera et l'on rattachera la nouvelle signification au suffixe même: le suffixe prend une nouvelle fonction et peut donner naissance à des formes analogiques.” Daar nu volgens Collin, de gehele vorming op *-ata* teruggaat op de verba denominativa van de eerste conjugatie, heeft hij de substantiva op *-ata*, evenals de werkwoorden, waarvan zij zijn afgeleid, gerangschikt volgens de functie, die het woord waarvan zij zijn afgeleid, uitoefent: zo is dit praedikaat in *fanfaronnade*, voorwerp in *vinée*, instrumentalis in *dentée*; het duidt de plaats aan in *essée*,

de tijd in *journalée*; en bij elk van deze groepen — hij onderscheidt er elf, als we de onderverdelingen buiten rekening laten — voegt hij de talrijke substantiva die niet van een werkwoord worden afgeleid, maar die naar analogie van reeds bestaande woorden zijn gevormd: zo *asnade*, „domheid”, *brongnee*, „slag op de brogne”, *aubade* en zoveel andere. — Misschien had de schrijver meer de nadruk kunnen leggen op het feit dat de substantiva die van een verbum denominativum zijn afgeleid hun eigen ontwikkeling hebben gehad, zodat bijv. de radicaal *épaule* in *épaulee* instrumentalis is, terwijl hij in het ww. *épauler* de plaats aanduidt.

Wij zullen schrijver niet lastig vallen over al zijn indelingen en onderverdelingen die, naar hij het zelf ruiteliek erkent, de toets der kritiek niet altijd doorstaan kunnen. We moeten een uitzondering maken voor hetgeen hij zegt over woorden als *année*, *journalée*, *matinée*. Hij beweert nl. dat deze woorden oorspronkelijk een abstracte betekenis hadden; wel geven de teksten in dat geval alleen *ajournee*, *annitee*, *avespree*, maar, volgens schr., moet men soms lezen *la journee* en *la vespree* in plaats van *l'ajournee* en *l'avespree*. Deze stelling wordt onwaarschijnlijk, als men bedenkt dat men nooit *le* en *li vespree*, *le* en *li journee* met abstracte betekenis vindt in teksten waar het vrouwelijk artikel *le* en *li* is; verder heeft, voor zover ik weet, *année*, waarover Collin niet spreekt, nooit de betekenis gehad van „begin van het jaar”, nog daargelaten de moeilijkheid om zich de semantiese ontwikkeling voor te stellen van „begin van 't jaar” tot „jaar”. Wij geloven dus dat *année*, *journalée*, *matinée* onder dezelfde rubriek moeten gerangschikt worden als *bouchée*, *cuillerée* enz.

Alles bij elkaar genomen, is het een merkwaardig boek, waarvan ik de lezing warm kan aanbevelen.

Leiden.

K. Sneyders de Vogel.

H. Petersson, *Baltische und slavische Wortstudien*. [Ur..Festschrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtiöårsjubileum 1918."] Lund, Gleerup — Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 14. No. 31.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

Dit boekje bevat op 74 pagina's 36 etymologiese opstellen. Daarin is een zeer rijk woordmateriaal bijeengebracht, dat met grote kennis van zaken en grote bedrevenheid, wat de techniek van woordonderzoek aangaat, door de schrijver bewerkt is. Dat verbaast ons allerminst na de antecedenten van Petersson op dit terrein.

Ook al zijn veel van deze etymologiese combinaties onzeker, daardoor wordt de waarde van een dergelijke arbeid niet zoveel geringer. De schrijver is zich er trouwens van bewust, dat veel van wat hij voorslaat, niet vaststaat. Het is heel moeilijk, nauwkeurig aan te geven, wat etymologiese verwantschap eigenlijk is; zelfs bij woorden, die geen etymoloog zal aarzelen verwant te noemen, is het best mogelijk, dat de stamboom minder eenvoudig is dan hij bij het eerste gezicht lijkt en dat voor het totstandkomen van een of meer der afzonderlijke vormen kruisings-, analogie- en kontaminatieprocessen zijn nodig geweest. Derhalve is het in elk afzonderlijk geval van grote betekenis, dat zoveel mogelijk woorden bijeen worden verzameld, die in een verwante semantiese sfeer thuis behoren en die ook formeel iets met elkaar

te maken kunnen hebben, 't zij dat ze van eenzelfde wortel komen 't zij ze slechts een deel van de wortel gemeen hebben, 't zij ze als rijmformaties of anderszins van wortels komen, waartussen associatief verband aanneembaar is. Wanneer twee of meer woorden een deel van de wortel gemeen hebben, dan kan men van worteldeterminatieven of van wortelformantia spreken; echter moeten wij uit die termen niet afleiden, dat inderdaad steeds de langere wortels uit de kortere door aanhechting van formatieve elementen ontstaan zijn. De zaak kan veel ingewikkelder zijn dan wij in elk afzonderlijk geval kunnen aantonen, daar uit de aard der zaak kruisings- en analogieprocessen uit een zo vroege periode van het Indogermaans zelden met evidentie gekonstateerd kunnen worden. Ik handelde hierover in de inleiding van Franck-Van Wijk's Etymol. Wdb.

De grote waarde van onderzoekingen als die van Petersson bestaat in het verzamelen en krities schiften en ordenen van dergelijk woordmateriaal als waarvan hierboven sprake was. De daaraan vastgeknoopte etymologieën liggen tussen de twee uiterste polen van zeer waarschijnlijk en van zeer fantasties; fantasties wil echter nog niet zeggen, dat de schrijver tegen de klankwetten gezondigd of anderszins fouten gemaakt heeft; om dat te doen, daarvoor staat hij wetenschappelijk te hoog. Toch is er een tekort aan zelfkritiek.

Op één etymologie, die mij biezonder fantasties voorkomt, wil ik hier wijzen. Blz. 59v. wordt russ. *dzyk* 'eine Art Stechfliege' uit *dzykü verklaard en van een wortel *dzyh-*: *dāiḡh-* afgeleid; het naast *dzyk* voorkomende *bzyk* 'Viehbremse; Biesen des Viehs' wordt als *būzykü opgevat en met čech. *bziti* 'summen', slov. *bzíkati* 'biesen' enz. gekombineerd. Zou de zaak niet veel eenvoudiger zijn? Is *dzyk* niet eenvoudig een sekundaire vorm naast ouder *bzyk*? Zowel *bzyk* als *dzyk* zijn geen algemeen grootrussiese vormen. Het Akademiese Woordeboek vermeldt geen van beide, doch alleen *zyk* 'klank; kreet: 't geluid van insekten, die zich 's zomers op 't hoornvee storten; onrust van 't vee in de zomer', en ook Preobraženskij geeft in zijn Russies etym. wdb. als „stichwort” alleen dit *zyk* op. Dat neemt niet weg, dat *bzyk* dialekties bestaat en dat de door Petersson hiervoor gegeven etymologie wel juist zal zijn: zie Berneker Et. Wtb. I, 111, s. v. *būžp*, *būžeti*, Preobraženskij I, 57 s.v. *byz*. Wat is echter *dzyk*? Ik vind het alleen bij Dal', als een zuidelik woord zowel ter aanduiding van een insekt als in de betekenis 'onrust van het vee; het jaargetijde dezer onrust' ('zyk, moška, moškara, owođ, mucha, ot kotoroj bėsits'a letom skot, i // pora eta: stroka, bzyk, drok, byzy'), — naast *bzyk*, in het dialekt van 't goevernement Penza, in dgl. betekenis: 'rew i bēgotn'a skota, korow, ot owoda i žara; zyk, byzy, stroká, drok'. Ik twijfel niet, of *zyk* in de betekenis 'onrust van 't vee' is een bijvorm bij *bzyk*, die bij een onomatopoeïes gevoeld woord licht kon opkomen, te meer daar ter aanduiding van verschillende klanken een onomatopoeïes *zyk(ŭ)* toch al bestond. En *dzyk* is evenzo te verklaren; vgl. klr. *dzyzmuty* 'fluiten', *dzyzčaty*, *dzyžčaty* 'gonzen', *dzyz* 'horzel' (Hrinčenko). Men vergelijkte de talrijke bijvormen van du. *biesen*, mnl. *bisen* 'wild rondlopen'; zie Franck-Van Wijk 65.

Leiden.

N. van Wijk.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. Band II Bis auf die Sophistische Bewegung und den Peloponnesischen Krieg. Strassburg. K. J. Trübner. Abt. I, 1914. Abt. II, 1916.

Dat deze beide vervolgen van Belochs Griechische Geschichte pas aangekondigd worden vijf jaar na verschijning van het eerste der twee, is noch de schuld der Redactie van het M., noch die van referent; ten gevolge van den oorlog is het pas in 1919 ter aankondiging aangeboden. — De inhoud wordt op den titel niet voldoende duidelijk aangegeven; Abt. I brengt het geschiedverhaal tot aan *het einde* van den Pelopon. oorlog, Abt. II geeft, evenals Abt. II van Band I, monographieën over verschillende controversie onderwerpen; het zijn er 26, o.a. over de geschiedbronnen van het behandelde tijdperk, over de chronologie der Perz. oorlogen, over die der geschiedenis van 't Westen, over die van den Peloponn. oorlog, over Attische adellijke geslachten, over de partijen te Athene tijdens de Perz. oorlogen, over de „Leonidaslegende” (de inneming der Thermopylae uitsluitend het gevolg van Leonidas' verregaande zorgeloosheid), over de Pentakontaetie; tenslotte vorsten- en beambtenlijsten, stamtafels en kaarten.

De karakteristieke eigenschappen van Beloch als geschiedschrijver, bij de aankondiging van Band I besproken (*Museum* 1913 p. 430 vgg. 1914 p. 181 vgg.), komen ook in Band II sprekend uit. In Band I schreef hij ergens „der Historiker steht über seinem Material, er ergänzt die Lücken der Ueberlieferung durch Rückschlüsse, er sucht ferner stets von den Ereignissen zu den Ursachen emporzusteigen”. Ook op Ed. Meyer bijv. is deze definitie ten volle toepasselijk. Maar toch, voor hoeveel verschil is hier ruimte! En wanneer men de altijd scherpzinnige, zelden onwaarschijnlijke, meermalen echter hoogst ingewikkelde combinaties waarmede deze de „gaten” stopt, vergelijkt met de sobere maar zoo dikwijls in 't oog springend rake van Beloch, is men geneigd dezen een juister kijk op de zaken toe te kennen. Dit geldt m. i. vooral voor 't verhaal der Perz. oorlogen, en in 't bijzonder voor het leven van Themistokles. — Eenigszins ruw klinkt B.'s spot met „Thucydidesdienst” en „Periklesvergoeding”; toch merkt men al spoedig dat zijn oordeel in dezen niet den lust verdraagt om af te breken, dat het nauwgezet is gedocumenteerd, dat het hoogstens te kras is uitgedrukt.

Intusschen toont zich Beloch meer wetenschappelijk denker dan geboren wijsgeer. Niet omdat hij „die ganze Sokratik” ongenietbaar vindt; vreemder klinkt het nog heden wijsgeeren van professie te hooren, die bij Socrates mystieke wijsheid zoeken. Evenmin omdat hij de teleologie, door Anaxagoras in de wijsbegeerte ingevoerd, „ein Gespenst das noch heute umgeht” noemt. Maar omdat hij Zenons bewijzen dat beweging en deelbaarheid uitsluitend als phaenomena bestaan, voor „dialektische Spitzfindigkeiten” verklaart. En omdat zijne psychologie slechts waardeering heeft voor het intellect. Zeker, „Sophokles worstelt niet als Aeschylus met de ethische problemen”. Hij predikt eerbied voor de goden omdat het de goden zijn, en critiseert niet hunne beschikkingen. Maar verdient dit den naam „scheinheilige Jesuitenmoral”? Is soms Sophokles niet, zooals Herodotus, „der goden afgunst”, door de ziel gegaan? Is niet zijn dichtwerk daar de illustratie

van? Omtrent deze en dergelijke zaken vindt men, meen ik, dieper inzicht bij Ed. Meyer dan bij Beloch.

Ik keer terug tot den wetenschappelijken denker. Hij had aan 't begin van Band I Abt. I tegen Meyer de theorie verdedigd, dat de loop der geschiedenis door algemeene oorzaken gedetermineerd wordt, waarbij het gewicht van toevallige factoren, dus ook van bepaalde persoonlijkheden verdwijnt. Daarmee strookt het wanneer hij nu zegt: „Oppervlakkig oordeelt, wie meent dat de geheele ‚culturentwicklung‘ een anderen loop genomen hadde, waren niet, dank zij Themistokles en zijne vlootwet, de Perzen bij Salamis verslagen. Van zulke toevalligheden hangt het lot van groote volken niet af. Anders zou men aan den storm die Xerxes' vloot teisterde niet minder betekenis moeten hechten dan aan Themistokles. Zelfs al had Xerxes Griekenland tenondergebracht, het zou toch spoedig zijne vrijheid herwonnen hebben.” Maar wat laat hij er op volgen? „Toch heeft de zege over de barbaren de ontwikkeling der Grieksche kultuur machtig verhaast.” Is deze opmerking juist, wat niet licht iemand ontkennen zal, zoo blijkt de theorie, boven aangeduid, te overdrijven. Want dan zijn de toevalligheden die op die zege invloed hadden toch voor den loop der geschiedenis van meer dan verdwijnend belang geweest.

Met dat al houdt B. m. i. terecht tegenover Meyer de macht der algemeene oorzaken voor overwegend. En zijn verhaaltrant, die zakelijk is, maar evenmin tot de kleine bijzonderheden afdaalt als hij zich verdiept in waardeoordeelen, weet de lijnen van geleidelijkheid overtuigend naar voren te brengen. Nergens treffender dan in de teekening van 't beloop der Atheensche democratie: hoe zij zonder iemands persoonlijke bedoeling, en juist in strijd met haar eigen bedoeling, geworden is tot eene diktatuur van het proletariaat, die zich zelf vernietigde en den staat te gronde richtte. Wie dat gelezen heeft, zal allicht tot de verzuchting geneigd zijn: och of zij die de geschiedenis maken, degenen waren die van de geschiedenis hebben geleerd!

Groningen.

Matthée Valetón.

Azmi Efendi's Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof u. s. w. von Dr. O. Müller-Kolshorn. (Türkische Bibliothek herausgegeben von G. Jacob und R. Tschudi B. XIX). Berlin, Mayer und Müller. 1918. (Pr. M. 10).

Zooals men weet dateeren de betrekkingen van Pruisen en Turkije uit den tijd van Frederik den Grooten. Reeds voor den zevenjarigen oorlog deed deze vorst pogingen om zich tegen Rusland en Oostenrijk de hulp van Turkije te verzekeren en herhaalde hij deze gedurende dien oorlog, maar aanvankelijk met weinig gevolg. Evenwel in het jaar, waarin de vrede tot stand kwam 1763 kreeg Berlijn bezoek van een Turksch gezantschap onder Resmi Ahmed, waaromtrent men eene monographie van G. B. Volz (*Eine türkische Gesandtschaft am Hofe Friedrichs des Grossen im Winter 1763/4*) kan vergelijken. Daar Frederik echter thans de Turken minder noodig had leidde dit gezantschap tot niets, hoewel van toen af omgekeerd de Turken zich de hulp van Pruisen zochten te verwerven tegen dezelfde vijanden. Eerst onder Frederiks opvolger Friedrich Wilhelm II kwam het in 1790 tot een verdrag van alliantie tusschen beiden, zonder dat evenwel Pruisen zijn toenmaals

zeer hulpbehoevenden bondgenoot feitelijk tegen Rusland ondersteunde. De Porte besloot toen andermaal een bijzonder gezantschap naar Berlijn te zenden, een voornemen, dat zij reeds vroeger te kennen gegeven had, doch dat men te Berlijn alles behalve aanmoedigde. Evenwel ditmaal kon men de uitvoering er van bezwaarlijk verhinderen, daar de Porte het liet voorkomen, alsof het gezantschap slechts eene beleefdheid was voor de gelukwenschen ontvangen bij de troonsbeklimming van Sultan Selim II, hoewel de gezant Ahmed Azmi Efendi feitelijk in opdracht had Pruisen tot deelneming aan den oorlog tegen Rusland te bewegen en gedurende de vredesverhandelingen met Oostenrijk in Berlijn te blijven. De gezant kwam dan ook werkelijk naar Berlijn 1791 en werd, ook om zijne persoonlijke hoedanigheden, zeer beleefd ontvangen, maar toen hij naar den zin des konings te lang toefde, onttrok deze hem de daggelden, zoodat de Efendi genoodzaakt werd in Jan. 1792 onverrichter zake terug te keeren. Hij gaf echter een verslag van zijne reis en wedervaren te Berlijn met eenige opmerkingen over Pruisische staatszaken, dat o. a. opgenomen is in het groote geschiedwerk van Ahmed Djewdet, uitgegeven te Constantinopel 1854—1883. In den 2den druk, die voor mij ligt, kan men het vinden in deel V, p. 411—436. Daarnaar is de Duitsche vertaling van Müller Kolshorn gemaakt met vergelijking van een paar handschriften en eene andere uitgave, die echter geene belangrijke varianten opleveren. De vertaling laat zich vlot lezen en is, voorzover ik heb nagegaan, getrouw. Het boekje is verder versierd met de reproductie van eene zeldzame houtsnede, voorstellende de ontvangst van den Turkschen gezant aan het Pruisische hof. Onder de bijlagen vindt men een facsimilé van het Turksche document, den brief van den Kalm-mekam der Hooge Porte, die door den Gezant werd overgereikt, met Duitsche vertaling. Verder uittreksels uit de Nieuwsbladen van dien tijd, betreffende het bezoek van den Turkschen Gezant, opgeluisterd door de afbeelding van een vijftal medailles met diens borstbeeld, welke bij zijn verblijf te Breslau werden vervaardigd.

Utrecht.

M. Th. Houtsmā.

Carl Robert, Archaeologische Hermeneutik. Anleitung zur Deutung klassischer Bildwerke mit 300 Abbildungen im Text. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mrk 20.—).

Het is mij een ware vreugd dit boek te kunnen aanbevelen, niet alleen voor aankomende archaeologen, maar voor een ieder die belangstelt in het verstaan van de kunst der ouden of haar beteekenis als aanvulling van de karige gegevens omtrent godsdienst en dichtkunst die tot ons kwamen. Het is de vrucht van een lang leven gewijd aan scherpzinnig onderzoek in archaeologie en philologie beiden en het geeft blijkbaar een beeld van uitnemend onderwijs voor de opleiding in de wijze van onderzoek dier eerste wetenschap. Ik zou het in ieders hand willen zien en de prijs van Mrk 20.— voor een deel van 432 bladzijden met 298 afbeeldingen is daar bij den lagen markenkoers zeker geen bezwaar tegen.

Ik zelf, die over dikke boeken pleeg in te slapen, heb het met onverflauwde belangstelling uit gelezen en, al was uit den aard der zaak niet alles nieuw voor mij, onder de met zooveel zorg gekozen voorbeelden vond ik

veel meer wat mij onbekend was gebleven, dan wel had mogen zijn. Wat hij aan voorbeelden geeft echter, nieuw of oud, wordt niet mee gedeeld om zich zelfs wille, maar tot toelichting van de lessen die hij brengt omtrent het leeren zien; het beschrijven en benoemen der figuren; het verklaren uit de voorstelling zelve, de godenleer of de geschriften der ouden, andere kunstwerken en verschillende omstandigheden; de leering die de werken bieden omtrent onbekende of anders overgeleverde mythen; dan ook over de oorzaken van vergissingen; oude herstellingen en vervalschingen; het aanvullen van wat verloren ging en eindelijk verkeerde verklaringen, onverklaarde en onverklaarbare dingen en de redenen daarvan.

Hoe ingenomen ik met dit werk ook ben en hoe vol bewondering voor de helderheid en eerlijkheid, het spreekt van zelf dat er onder de vele voorbeelden, van heinde en ver, die de schrijver aanhaalt wel eens een enkel is dat mij minder gelukkig gekozen of onjuist voorkomt, maar het zijn weinige en het is hier zeker niet de plaats er op in te gaan. Waar de schrijver anderen bestrijdt blijft hij in den regel zakelijk, te meer, heeft mij zijn geheel ongegronden uitval verwonderd, tegen de eindelijk zich baanbrekende erkenning van de beteekenis van Mikon als vroegsten onder de groote schilders der vijfde eeuw. Maar aan de waarde van het boek doet een enkele vergissing niet af, omdat het niet om de feiten, wel om de wijze van werken gaat en hier tegen heb ik maar op een punt overwegend bezwaar. De schrijver heeft ongetwijfeld gelijk dat in de beeldende kunst een stand, een houding, een gebaar zoo vaste beteekenis kan krijgen dat de bedoeling onmiddellijk duidelijk is, maar dat neemt niet weg dat de kunstenaars ten allen tijde aan zulke vormen van hun eigen vinding of van anderen, zonder bezwaar een nieuwen zin hebben gegeven en zich ook daarmee verstaanbaar hebben gemaakt, even goed als woorden van gelijken klank, die ramp voor den leerling die met een woordenboek werkt, generlei bezwaar leveren voor wie zijn moedertaal spreekt.

Had Robert ook dit verschijnsel behandeld, misschien zou hij zijn laatste hoofdstuk van enkele andere voorbeelden hebben moeten voorzien.

Het zou evenwel ondankbaar zijn lang bij zulke bezwaren stil te staan en hoe zeer ik ook een *index* mis, liever dan daarover te klagen, wil ik de hoop uitspreken dat een, weldra noodig geworden tweede uitgaaf, daarmee verrijkt zal worden.

Amsterdam.

J. S i x.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Eerste Deel: Europa. Den Haag, Drukkerij „Humanitas”. 1919.

Wederom heeft de Koninklijke Bibliotheek de reeks harer vak-catalogi met een omvangrijk boekdeel vermeerderd en daarmee opnieuw een onschatbaar hulpmiddel aan de gebruikers dier bibliotheek niet alleen, maar aan alle beoefenaars van dezen tak van wetenschap in handen gegeven. Tot algemeene waardeering van de taak, die de K. Bibl. door de uitgave van dergelijke catalogi op zich neemt, en van de grondige wijze waarop zij die volbrengt kan met een verwijzing naar hetgeen de aankondigers van den franschen letterkunde en den Goethe-catalogus kort geleden in dit blad (26e

jg. nr. 4 en 6) schreven, worden volstaan. Ook hier zijn niet alleen zelfstandige boekwerken maar tevens op ruime schaal tijdschriftartikelen opgenomen; zoo opgevat geeft de catalogus eener rijke verzameling, hoewel natuurlijk geen volledige bibliographie, toch een belangrijke bijdrage daartoe.

De zeer strenge systematiek eischt eenige studie eer men er volkomen wegwijis in geworden is; vooral het „algemeen gedeelte” dat in theorie iedere afdeling voorafgaat, waarvoor echter in de praktijk gewoonlijk naar het eigenlijk inleidend „algemeen gedeelte” wordt verwezen, kan het zoeken moeilijk maken. Dat men b.v. Harrebomee's en Stoett's Spreekwoordenboeken op blz. 4 in het „algemeen gedeelte” en niet op blz. 204 vindt, berust op een tamelijk uiterlijke onderscheiding, nml. de alphabetische rangschikking die in deze boeken gevolgd is, en belet een duidelijk overzicht over de literatuur van het nederlandsche spreekwoord; hetzelfde geldt van de meeste andere nummers dezer rubriek „woordenboeken en -lijsten”. — Waar staat van Duyse's „Oude Nederlandsche Lied”? Had het nog op blz. 216 ingevoegd moeten worden, evenals Erk-Böhme's „Deutscher Liederhort”, dien men onder de „aanvullingen en verbeteringen” bij blz. 286 vindt opgenomen? Ik vond het nergens. Wie de literatuur over het nederlandsche volkslied zoekt zou het boekje van Jaap Kunst „Terschellinger Volksleven”, misschien wel de belangrijkste nieuwere noord-nederlandsche verzameling op dit gebied, niet vinden; het staat op blz. 179 onder het hoofd „Varia, gewestelijk en plaatselijk”; inderdaad bevat het ook nog iets meer dan de liederen, die er echter verreweg de voornaamste plaats in beslaan. Natuurlijk mag men van een catalogus niet eischen, dat hij geheel een bibliographie wordt, maar was toch in een dergelijk geval niet even een verwijzing mogelijk geweest, temeer daar de taak toch zoo ruim is opgevat?

Dit intusschen zijn moeilijkheden bij het gebruik die het beloofde zaakregister zal kunnen opheffen. Natuurlijk zullen er ook leemten zijn zoowel in de eigenlijke boekverzameling als in de bibliographie van tijdschriften. Zoo missen wij noode, om slechts een paar nederlandsche werken te noemen, Dr. Boekenooen's „Onze Rijmen” (1893), dat de K. Bibl. zool niet in boekvorm dan toch als Gidsartikel bezit, en de rijke verzamelingen amsterdamsche straatroepen van Garms en Saghers in deel IX (1914) en X (1919) van het Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, dat blijkbaar in 't geheel niet geëxcerpeerd is (vgl. blz. XIII), hoewel het ook voor het volkslied natuurlijk een en ander zou hebben opgeleverd.

In het korte Voorbericht wordt uiteengezet welke grenzen bij de bewerking van den catalogus aan het begrip folklore gesteld zijn; beperking was onvermijdelijk in een zoo breed veld; niettemin is het te betreuren dat de rubrieken woningbouw en kleederdracht buiten die grenzen gevallen zijn; bezit vergroot de wenschen, en het is te hopen, dat zij door deze voorloopige uitsluiting niet buiten de belangstelling van Dr. Bijvanck en van mej. Schouten, zijn assistente op dit gebied, zullen geraken. Met verlangen moeten wij uitzien naar het vervolg van hun arbeid, dat de buiten-europeesche folklore zal bevatten en tevens de persoons- en zaakregisters op het geheele werk, waardoor het nut ook van

dit eerste deel nog belangrijk verhoogd zal worden. Daarmee zal de folklorist voor nagenoeg ieder onderdeel van zijn studie een steeds gemakkelijk overzicht der voornaamste literatuur bezitten.

Leiden.

F. K o s s m a n n.

W. H. Roscher, Die Zahl 50 in Mythos, Kultus, Epos und Taktik der Hellenen und anderer Völker besonders der Semiten. (Abhandl. phil.-hist. Klasse Kön. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd. XXXIII, N^o. V.) Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 6).

S. Reinach had beweerd, dat wij bijna tot in 't oneindige de veertigtallen ontmoeten en dat men er niet in zou slagen, slechts twintig voorbeelden van het vijftigtal te vinden; W. H. Roscher daarentegen toont in deze verhandeling aan, dat ook het vijftigtal bij verschillende volkeren naar verhouding geenszins een onbeduidende rol heeft gespeeld.

Na een voorrede, p. 3—8, behandelt hij in I „Die mit der Erfindung oder Einführung der fünfzigrudrigen Kriegsschiffe (Pentekontoren) zusammenhängenden Mythen und Sagen“, p. 9—31, waarbij hij ook op de mythe van de vijftighoofdige en honderdarmige zeereuzen (Hekatoncheiren) nader ingaat, p. 20—31, in II „Die mit der pentekontadischen Gliederung des Landheeres zusammenhängenden Mythen u. Sagen“ p. 31—42, bijv. die van de vijftig helden in 't Trojaansche paard, p. 33 vlg.; in III „Pentekontadische Chöre und Kollegien“, p. 43—54, te beginnen met den rei der vijftig Nereiden; in IV „Weitere mythische Pentekontaden“ p. 54—80 o. a. de vijftig koppen der hydra van Lerna, p. 66—72; in V „Mythische Herden von Rindern, Schweinen u. Hunden zu je 50 Stück“ p. 80—87, als bijv. de vijftig door Hermes ontvoerde runderen van Apollo, in VI „Sonstige Pentekontaden im älteren Epos“, p. 87—90, bijv. de vijftig slavinnen in de paleizen van Alkinoos en Odysseus, in VII „Pentekontadische Tag- u. Jahrfristen“, p. 90—94, waarvan de eerste hoogst zelden, de tweede veelvuldiger voorkomen; in VIII „Die typische u. heilige Zahl 50 bei anderen Völkern“ p. 94—104, inzonderheid bij de Babyloniërs; daarop volgen een „Schlusswort“ p. 105, „Nachträge“ p. 106—115, een „Erläuterndes Verzeichnis der Abbildungen“ p. 116—120, een „Systematische Inhaltsübersicht“ p. 121—125 een „Alphabetisches Inhaltsverzeichnis“ 126—131 en een „Stellenregister“ p. 131—133.

Eene goed geschreven, nauwkeurige studie, die nog meer wetenswaardigs bevat, dan men naar den titel zou vermoeden. Vgl. bijv. de voortreffelijke uiteenzettingen p. 107—112, over de opvatting der zeelieden van het schip als een bezielde wezen, waardoor de mythe van de Argo en de Hekatoncheiren nader wordt toegelicht.

Den Haag.

K. H. E. de Jong.

Commerce and Industry.

A Historical Review of the Economic Conditions of the British Empire from the Peace of Paris in 1815 to the Declaration of War in 1914, based on Parliamentary Debates. Edited by **William Page, F. S. A.**, General Editor of the Victoria History of the Counties of England. With a preface by **Sir William Ashley, M. A.**, Ph. D., Vice-principal of the University of Birmingham and Dean of the Faculty of Commerce; **Tables of Statistics for the British Empire from 1815.** Edited by **William Page, F. S. A.** London, Constable and Company. 1919. (Pr. 32 en 24 sh.).

Naar zijn opzet zou men dit statig werk, typografisch verzorgd naar de inhoud verdient, het boek der economische hoofdstukken uit de parlementaire geschiedenis van het Vereenigd Koninkrijk van 1815 tot 1914 kunnen noemen.

Toch zou deze karakteristiek geschikt zijn om juist den bewoner van het vasteland van de wijs te brengen.

Nog niet zoozeer, wijl de debatten in Lager- en Hoogerhuis wel de voornaamste doch volstrekt niet de enige bron voor de groep van onder Page's leiding samenwerkende geleerden geweest zijn.

Maar wel omdat de continental reader daarvan den indruk zou kunnen krijgen: dit boek kan niet goed, het moet een misgreep zijn.

Wilde men bijvoorbeeld in Nederland een historisch overzicht geven van de ontwikkeling der economische toestanden sedert 1815, welk deerlijk gebrekkig materiaal zou voor dit doel de raadpleging der Handelingen van Tweede en Eerste Kamer opleveren.

Volstrekt onvoldoende, slechts af en toe, weerspiegelen deze den groei van het maatschappelijk leven en de wijzigingen, die daarin zich voltrokken of aankondigden, al doen onze Handelingen dit, naarmate de wetgever zich meer daarmede inlaat, in klimmende mate. En in die gevallen, waarin zij het deden of doen, hoe overwoekert dan de breedsprakigheid de groote lijnen. Onze parlementary debates zijn voor Nederland's sociale historie een bron, die of weigert of oncritisch maar raak spuit.

Engeland is fortuinlijker, met zijn parlement, dat in beide de opzichten, waarop het hier in de voornaamste plaats aankomt, een vrij zuiveren spiegel geeft om af te lezen wat er woelt en te gebeuren staat buiten zijn muren.

Veel eerder en dus veel vollediger leeft daar de ver- tegenwoordiging het maatschappelijk leven mee: en voorzoover aan deze volledigheid nog ontbreekt, waren de samenstellers het feit indachtig, zochten zij naar andere bronnen en verwerkten zij hun gegevens van niet-parlementairen oorsprong in den tekst of gaven zij deze in het aparte deel der 234 bladzijden beslaande Statistical Tables, dat, evenals de Historical Review, van een uitvoerigen Index voorzien is, die den indruk van bijzondere volledigheid maakt.

Ook geeft een parlementair debat in Engeland een klaarder beeld van zijn onderwerp doordien het aantal sprekers naar verhouding klein en hun gemiddeld gehalte hoog pleegt te zijn.

In dit licht leze men de Preface van Ashley: „These two volumes are an attempt to set forth the last century of Britain's economic history . . . by a novel method . . . The present publication . . . is based throughout, not exclusively but substantially, on the Parliamentary Debates as reported by Hansard, and this not only because they are, in any case, among the most important sources of information, but even more because — in consequence of the party system — they may be counted upon to give „both sides“ of every controverted issue . . . In the main the first volume of this work is an attempt to view the movement of British industrial and commercial life through the eyes, at each period, of Parliament; or, rather, through the eyes of the leading or more voluble personages in the two Houses. Such a method has valuable qualities; it has also their defects. For obviously we cannot turn to the debates, even of the

House of Commons, with like confidence in each decade that we shall find an adequate statement there of every significant body of fact or opinion. The very intention of the several Reform Bills throughout the century was simply to make the Commons' House more completely representative of the nation. But more must be said than this. During many sessions, and these not only the earlier ones, there were happenings in the world outside Parliament of which no one, inside or out, who could make himself widely audible was altogether conscious. The significance of an event often requires a long perspective to make itself apparent. The eyes of each generation for the facts of its own time are the eyes of contemporaries, and there are facts whose meaning no contemporary can discern. An effort has been made — with, I think, some success — in the course of the editing of the volume to overcome these inevitable limitations by calling into service other sources of information; but to reshape the volume entirely, and to assign space and prominence from the point of view of a judgment of to-day, would have been to change the character of the work. It would have succumbed to the very temptation it was planned to avoid — the danger of unconsciously colouring the whole narrative to fit into a particular scheme of thought."

De parlementaire debatten derhalve het stramien, waarop de economische geschiedenis van Engeland in de 99 jaren tusschen de twee jongste tijdperken van wereldoorlog geborduurd staat. Doch telkens met inslag van andere herkomst, als dit noodig bleek.

Men kan zich, met behoud van dien grondslag der parlementaire debatten, in het algemeen tweërlei opzet denken van een boek als dit. De economische geschiedenis laat zich in hoofdstukken splitsen (als handelspolitiek, sociale wetgeving, financiën), die elk afzonderlijk, de besproken eeuw door, kunnen behandeld worden. Maar zij laat ook zich zien als één geheel (telkens met zijn handelspolitischen, zijn sociaal-legislatieven, zijn rijks-financiëelen kant en met nog andere kanten natuurlijk bovendien) dat het best tijdrekendkundig in beeld wordt gebracht.

Page en zijn staf (die van de Victoria Counties History lieten hun keus op een methode vallen, die het meest op de tweede gelijkt. Met dit bezwaar voor den lezer, die in één onderdeel met bekwamen spoed wijs wil worden, dat hij heel de 459 bladzijden door van den Historical Review te zoeken heeft; dan helpt hem evenwel de Index (van 64 kolommen druks!) zonder falen. En dit groote voordeel zit aan de gekozen wijze van behandeling vast, dat wat historisch samenhangt niet behoeft te worden uiteengerukt.

Met de nawerking der napoleontische oorlogen (Effects of war, 1815 to 1820) zet, na een inleidend hoofdstuk, het geschiedverhaal in. Het besluit met de sociale beroeringen, die aan den oorlog van 1914—'19 onmiddellijk voorafgingen (Unrest, 1910 to 1914). Daartusschen tien hoofdstukken, welker korte opschriften natuurlijk den inhoud niet gansch kunnen dekken; aan een enkel, het tijdvak teekenend feit, aan een enkele, tijdelijk naar voren springende, groote lijn, zijn zij ontleend; het hindert alweder nauwelijks: de geduldige lezer vindt, lezende, wat hij zoekt; den ongeduldigen helpt de index. Hij vindt het echter wel eens elders

dan de jaartallen bij de hoofdstuk-titels laten vermoeden. Zoo wordt de fabriekswetgeving van de jaren veertig, die, niet toevallig, onmiddellijk op de intrekking der graanwetten volgde, niet behandeld in „Chapter V. Repeal of the Corn Laws (1841 to 1852)”, maar in „Chapter VI, War and Finance (1852 to 1859)”.

De jaartal-opschriften zijn dus lichtelijk misleidend. Ziehier een aanmerking. Misschien zijn er meer te maken. Zelfs één zeer degelijk geheel doorlezen zou een boek als dat van Page en de zijnen nog maar ongenoegzaam doen kennen; het gestadig gebruik alleen geeft recht tot een eind-oordeel. Maar zij, die in economische geschiedenis belang stellen, hadden er recht op, reeds aanstonds opmerkzaam te worden gemaakt op de verschijning van dit boek, dat bij eerste kennismaking toch den stelligen indruk maakt van eerste-klas werk te zijn.

Leiden.

D. v a n B l o m.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Paedagogische Studiën. Driemaandelijksch tijdschrift voor Paedagogiek en Methodiek, enz. onder redactie van **Dr. H. J. F. W. Brugmans, R. Casimir, Dr. J. H. Gunning Wzn., Dr. Ph. Kohnstamm, Dr. E. Reinders, Dr. F. Roels.** Groningen. J. B. Wolters. (Pr. p. jaarg. /3.90, p. post /4.25).

Dit nieuwe tijdschrift zal door sommigen met scepticisme, door velen met objectieve belangstelling, door anderen met grote ingenomenheid worden begroet. Onder de laatsten zou ik mijzelf kunnen rekenen, ook op grond van ervaring. Toen ik aan mijn academische dissertatie bezig was („Over de opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken”) vond ik als enig samenvattend wegwijzend werk de uitnemende dissertatie van Dr. H. Pomes „Over Van Alphen's Kindergedichtjes”. Verder was er nagenoeg niets op het gebied der Nederlandse opvoedings- en onderwijs-geschiedenis. Toen ik mij zette tot een studie over „Schoolreizen en hun betekenis voor het Middelbaar onderwijs in Nederland” was er, behalve het uitstekende boekje van onze veteraan Dr. J. H. Gunning Wzn. niets ter oriëntering; toen ik later mij rekenschap gaf van de problemen, die er liggen op het gebied van het geschiedenisonderwijs („Over geschiedenisonderwijs, Doel en Methode”) vond ik buitenlandse (Duitse en Engelse) bronnen en . . . een eerbiedwaardige reeks geschriften uit de kringen van het lager onderwijs. Degenen, die over de methodiek van het middelbaar-geschiedenisonderwijs hadden geschreven, waren . . . gewezen onderwijzers. De Duitse academici en de Hollandse en Duitse schoolmeesters waren en zijn onze vraagbaken ook voor de methodiek van onze middelbare school.

Op ditzelfde wijst de redactie van het nieuwe tijdschrift in het Inleidend artikel: de lagere onderwijzers en de leken-ouders deden heel wat; de Nederlandse universiteit niets. Daarom wil het tijdschrift baanbrekend, terreinverkenkend werk doen voor de methodiek der leervakken van de middelbare school; het wil een vrije spreektribune zijn voor de docenten van het middelbaar- en gymasiaal onderwijs; en het wil in voortdurende aanraking blijven met de universiteit, o. a. met het Nutsseminarium te Amsterdam. Daarom wordt de redactie ook gevoerd door de vertegenwoordigers der paedagogiek aan de vier openbare universitei-

ten ¹⁾ (Dr. Brugmans, Casimir, Dr. Gunning, Dr. Kohnstamm, en de Utrechtse docent in experimentele en paedagogische psychologie Dr. F. Roels, Katholiek); het secretariaat der redactie wordt waargenomen door een practiserend docent van het middelbaar onderwijs (Dr. E. Reinders), die een leergang voor natuurlijke historie heeft gepubliceerd.

Het komt mij voor (maar van de plannen der redactie is mij niet anders bekend dan wat de Inleiding vertelt), dat de titel *Paedagogische Studiën* ruim opgevat moet worden of eenzijdig onjuist vastgesteld is: het methodologies-didactische gedeelte zal voorlopig wel het belangrijkste zijn; de hoofdtitel ware waarschijnlijk juister geweest „Didactische en Paedagogische Studiën”. Dit is ook, gezien de positie van onze middelbare school en de langzame evolutie van deze (tot dusver meer instructief dan educatief, meer intellektualisties, analyse-rend dan paedagogies-syntheties) niet vreemd.

De „Paedagogische Studiën”, die *studie*, verdieping, objectief onderzoek willen geven in een tijd van wilde drang tot vernieuwing en omverwerping, komen op een gewichtig ogenblik. Alles dringt naar verandering, verbetering; het probleem der „volksontwikkeling” (bijna gelijktijdig verscheen het nieuwe maandblad van deze naam) staat in het brandpunt van de belangstelling; de vragen van opvoeding en onderwijs beroeren brede volkslagen, doen ook eindelijk officieel hun intrede in de academische hoorzalen; nu komt dit studietijdschrift dus wel op een goed moment. Al lijkt de eerste aflevering niet zo belangrijk (de rubriek „kleine mededelingen” belooft aardig te worden) de verwachting kan goed zijn. De firma Wolters verzorgt, als altijd, de uitgave op aangename wijze.

Den Haag.

A. de Vletter.

SCHOOLBOEKEN.

Ovidius, Epistulae ex Ponto. Bewerkt en met aanteekeningen voorzien door **Dr. H. N. Veldhuis**. Kerkrade, Alberts. (Pr. geb. 1.25)

Men kan zich afvragen, of naast de uitgebreide bloemlezing van Kruijtbosch en Ovidius Elegiacus van v. IJsendijk nog behoefte bestaat aan een volledige schooleditie van de *Epistulae ex Ponto*. Misschien echter was het de bedoeling van den uitgever, een hulpmiddel te bieden aan wie deze gedichten nog eens voor zichzelf mocht willen lezen. In dat geval zal men ook het bezwaar niet gevoelen, dat er onder de verklaringen verscheidene zijn, die men in een schooluitgave liever zou missen.

Bij het doorlezen van de noten, die in een afzonderlijk bandje staan, krijgt men hier en daar den indruk, dat te groote haast tot slordigheid leidde. Zoo lezen we op:

I, 2, 122: Diomedes, een Thracische vorst uit den voortijd, wierp reizigers aan zijn paarden voor om ze te verslinden. I, 7, 19: En al is dat ook waar n.l. dat ik uw vriend niet geweest ben, dan moet gij mijn leugen niet kwalijk nemen. I, 3, 90: Perditus aeger, een opgegeven zieke. Maar II, 2, 47: perditus aeger, een ver-

¹⁾ De redactie betreurt het ontbreken van de Vrije Universiteit; wellicht zou Prof. Dr. Buitendijk, die ook verbonden is aan de Amsterdamse opleidingscursus der Nederlandse Montessori-Vereniging bereid zijn mede te werken.

loren zieke. IV, 10, 39: Bedoeld is de wagen van de Groote Beer.

Wat heeft men verder aan vertalingen als deze:

II, 3, 73: En dit, daar uw familie altijd van mijn prilste jeugd af door mij geëerd is, noodzaakt mij om voor u van het begin een oude last te zijn.

III, 4, 111: En wat verder de onoverwinnelijke dapperheid der uwen, terwijl het dikwijls door u gereedgemaakt is, maakt dat het dikwijls door u gereedgemaakt moet worden.

IV, 12, 11: Tüticani more = als Tuticanus.

IV, 13, 43: Studii sacri, der heilige studie.

Een vreemden indruk maken op het eerste gezicht de volgende noten:

I, 2, 68: Gratia = h. invloed.

Pudor = h. eerbied.

III, 2, 124: Nexa = medium, die gevlochten heeft.

IV, 5, 9: Pompeja = adjectief.

„ „ Augustus = „

Bij een nieuwen druk moge ook aan interpunctie, druk en correctie meer zorg besteed worden. De drukfouten zijn hinderlijk talrijk.

Voor den tekst is de Teubner-editie gevolgd. De afwijkingen zijn achter de noten opgegeven.

Rotterdam.

W. Werff.

E. Borlé, Cinquante thèmes d'examen. Leyde, Van der Hoek frères. 1919.

Les *Cinquante thèmes d'examen* ne sont pas une simple réimpression des deux éditions de *trente thèmes*. M. Borlé nous dit dans son Avertissement qu'il a dû renoncer à donner une troisième partie à ces *Trente Thèmes* (la deuxième partie est son *Etude d'un certain nombre de synonymes*, parue en 1917). C'est pour prendre un moyen terme, probablement, que M. B. donne une édition „entièrement refondue”. Nous ajouterons, considérablement augmentée, car ce volume qui traite les thèmes I à XXV, et qui comprend deux cent cinquante pages, sera suivi d'une deuxième série. Ce sera donc, au total, environ cinq cents pages que M. B. consacrera, pour la majeure partie, à la Syntaxe.

Il a fait, avec juste raison, la part plus grande à l'emploi des temps, si délicat en français, et des modes. La construction n'a que trois rubriques; sans doute, dans sa seconde série, M. B. s'y attardera davantage. La place de l'adjectif est traitée en cinq endroits, et il est intéressant de comparer ses observations avec celles de M. de Boer (dans le dernier fascicule de *Neophilologus*).

Les considérations de M. B. sur la syntaxe sont précieuses. Sa longue expérience dans l'enseignement du français à des Hollandais, sa connaissance approfondie des deux langues lui permettent un rapprochement constant et des plus suggestifs, grâce à la mise en valeur des difficultés spéciales aux étudiants hollandais. Les traductions diverses qu'il donne souvent d'une même phrase hollandaise mènent l'élève par la main, en même temps qu'elles lui rappellent qu'une langue est par définition une chose souple qui répugne aux solutions trop tranchées. C'est ainsi que dans ses Notes M. B. a pleinement raison de s'inscrire en faux (p. 18) contre cette affirmation que *landis que* marquerait fatalement l'opposition. Cela était loin d'être entièrement vrai

au XVIIe siècle déjà. M. B. qui relève diligemment les onze exemples de *tandis que*, dans *Britannicus*, ne trouve ce sens qu'une seule fois. Pour *quoique* et *malgré que*, M. B. a bien vu que la tendance est d'employer l'indicatif au lieu du subjonctif et il donne cinq exemples modernes dont trois exigent même le conditionnel, à l'exclusion du subjonctif (p. 125). M. B. est un lecteur attentif et il complète les exemples habituellement donnés de l'indicatif après *supposer* par des phrases ou l'impératif est fort bien suivi de ce mode (p. 203). Toutes ces observations qui desserrent les liens des règles, sont excellentes, l'esprit humain ayant une tendance à codifier. C'est ainsi que M. B. nous apprend (p. 85) que dans certains milieux scolaires l'*Arrêté* de M. Georges Leygues concernant la syntaxe d'accord est transformé en loi, tandis que le ministre a spécifiquement marqué qu'il s'agit de „tolérances”.

M. Borlé enregistre les faits sans trop se plaindre s'ils donnent parfois une entorse à la logique. *Il n'est pas rare*, en tant que synonyme de *il arrive souvent*, devrait être suivi de l'indicatif. Mais quoi, le subjonctif l'emporte, inclinons-nous. *Plutôt*, dans „il ne l'eût pas *plutôt* dit”, signifie évidemment *plus tôt*; on n'en rencontre pas moins les deux orthographes, parfois chez le même écrivain, et M. B. en donne deux exemples pris dans Bourget (*Lazarine* et *Le démon de midi*). Cette belle indifférence, beaucoup d'étrangers doivent trouver que les auteurs modernes l'appliquent dans l'emploi de l'imparfait et du passé défini. M. B., avec un zèle louable, s'efforce d'élucider nombre de cas. Certes, un passé défini étant donné, on trouve une raison probante à son emploi, mais si par aventure l'imparfait venait à le remplacer, une autre raison valable l'expliquerait. C'est qu'au dessus du fait et de ses contingences, plane la vision de l'écrivain: c'est cet élément subjectif qui l'emporte et juge en dernier ressort. Il est évidemment des cas hors de toute contestation, mais il en est d'autres pour lesquels ce n'est pas l'action et ses circonstances qui expliquent l'emploi du passé défini ou de l'imparfait, mais où, inversement, le temps est un renseignement supplémentaire sur cette action et la façon dont elle a affecté l'écrivain.

Nous souhaitons à ces intéressantes études de trouver beaucoup de lecteurs; elles le méritent.

Groningen.

E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Johannes Müller te Amsterdam is verschenen, als No. 3 van deel XIX der Nieuwe Reeks van Verhandelingen der Kon. Akad. te Amsterdam, *L'Achilléide byzantine*, publiée avec une introduction, des observations et un index par D. C. Hesse-ling. Als grondslag van de uitgave is genomen een handschrift uit Napels; een redaktie die overgeleverd is in een manuscript uit de Bodleiana is achter de vastgestelde en gekommentariseerde tekst afgedrukt. De Inleiding geeft een overzicht van de inhoud van het gedicht, bespreekt het litteraire karakter en de bronnen van het werk en behandelt de taalkundige bijzonderheden van de verschillende redakties.

In de bekende groote serie Meulenhoff verscheen onlangs het eerste deel van het werk: *Willem de Eerste, Prins van Oranje* door P. J. Blok (Amst., Meulenhoff, 1919, dl. I, Pr. f 10.75). Dit werk, de eerste nieuwere levensbeschrijving van den Prins in het Nederlandsch, afgezien van de vertalingen der geschriften van Ruth

Putman en Harrison, tracht de figuur van den Prins te midden van de groote gebeurtenissen, waarin hij een zoo belangrijke rol vervulde, duidelijk te doen uitkomen. Bijzondere zorg werd daarbij gewijd aan 's Prinsen houding op staatkundig en godsdienstig gebied zoowel als aan de geheele ontwikkeling zijner persoonlijkheid. Het werk, dat aan Hare Majesteit de Koningin is opgedragen, is met dat eerste deel gevorderd tot de komst van den Prins in Holland in Oct. 1572. Het tweede deel, dat in Februari zal verschijnen, loopt tot den moord van 1584. Aan beide deelen is een groot aantal aantekeningen toegevoegd, waarin naar de bronnen wordt verwezen, die ten grondslag strekten aan het in den voorafgaanden tekst gezegde. Het boek is door Mr. N. Beets op voortreffelijke wijze geïllustreerd met een reeks van portretten en afbeeldingen van op 's Prinsen leven betrekking hebbende feiten, allegorieën enz., alle uit den tijd zelf.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Janv.-Févr.: M. Dieulafoy, Quarante. — J. Svoronos, L'atelier monétaire franc du Péloponnèse. L'atelier monétaire du Stéphanophore des Athéniens. Monnaies d'or frappées par le tyran Laoharés avec l'or de la parure de l'Athéna Parthénos de Phidias. — E. Albertini, Milliaires de la route de Senlis à Soissons. — P. Durrieu, Deux tableaux des collections du duc Jean de Berry.

Journal des Savants, 1919, Juillet-Août: C. Huart, La France et le Liban. — R. Pichon, Les Histoires de Tacite. — M. Besnier, Les guerres de Carthage. — Variétés.

Septembre-Octobre: M. Dieulafoy, L'architecture romane en Catalogne (fin). — A. Pignaniol, Les attributions militaires et les attributions religieuses du Tribunal de la plèbe. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine, I. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 9: L. Deubner, Paian. — R. Petsch, Das tragische Problem in Shakespeare's Hamlet. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, I-II. — H. Schmidt-Breitung, Der Geschichtsunterricht im Gymnas. der Gegenwart. — Mitteil.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 5: C. J. Zwijssen, Grepn uit de Spaansche Letterkunde, I. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een hs. uit 1458. — Th. de Jager, Het perspectief van onze Middeleeuwse Letteren. — Th. Horsten, Vondel en Johan Maurits van Nassau (slot). — P. Maximilianus, Een baanbrekend artikel. — H. H. Knippenberg, De namen „Peel” en „Polen”. — Dez., Kinderrijmpjes uit Limburg. — Tijdschr.

English Studies, I, 6: H. Poutsma, Participles, II. — Notes a. News. — Questions. — Translation. — Notes on Modern English Books.

Analecta Bollandiana, XXXIII, 4: P. Peeters, La canonisation des Saints dans l'Eglise russe. — H. Delehaye, Saint Almachius ou Télémaque. — R. Lechat, Le Liber Miraculorum S. Cornelii Ninivensis. — Bull. des publications hagiographiques.

Studiën, XCII, Dec.: G. Gorris, Het Grootmoedertje van de Russische Revolutie. — C. Wessels, Straatsburg als Fransche Rijnhaven en de Fransche Rijnbelangen. — C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën, III. — H. Padberg, Een Autographische Bekeeringsgeschiedenis van Johannes Jürgensen — Meded. — Lezers en Red.

XCIII, Jan.: J. v. Ginneken, De Persoonlijkheid van den Docent. — H. Padberg, Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte, I, De Mensch. — J. H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland, II. — J. v. Rijkevorsel, Een boek over de Pensées van Pascal. — M. v. Steen, Joegd-Slavië, I, Groot-Servië. — P. Albers, Onze vroegste beeldhouwkunst. — Meded. Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

ADVERTENTIEN.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG.

LATIJSCH LEERGANG

VOOR GYMNASIA EN LYCEA

door Dr. P. C. DE BROUWER, Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER.

Zoo juist verschenen :

I. **BUIGINGSLEER**, door Dr. E. SLIJPER,

Conrector aan het Stedelijk Gymn. te Utrecht.

Prijs . . . . f2,40.

OEFENINGEN
BIJ DE BUIGINGSLEER,

DOOR

Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.

Prijs . . . . f1,90.

II. **SYNTAXIS**, door Dr. F. MULLER Jzn.,

Hoogleraar aan de Universiteit te Amsterdam.

Prijs . . . . f2,25.

Ter perse:

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS,

DOOR

Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.

20% crisistoelag.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectuele publiek.

Over allerlei aantrekkelijkè onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f1.75, geb. f2.40.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankeexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f3.25, geb. f3.90.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de, eeuw, geïll. Ing. f3.90, geb. f4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Verschenen :

STESICHOROS'

FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM

Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORWATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 5.

Februari 1920.

Von Wilamowitz-Moellendorff, Platon, II (K. Kulper).
Schön, Die Scheinargumente bei Lysias (Schwartz).
Lambert-van der Kolf, Psichari, Ja-loerschheid en andere verhalen. Chatzopoulos, Verhalen uit de bergen (Hesseling).
Hartman, De Latijnsche poëzie van G. Pascoli (Damsté).
Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, The Pearl-strings, ed. by Shaykh-Muham-mad 'Asal & R. A. Nicholson, V (Houtsma).

Hamd Allāh Mustawfi, The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb, transl. by G. le Strange (Houtsma).
De Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren (v. Slee).
Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd (Joh. Naber).
Pauli, „Enfant”, „Garçon”, „Fille” dans les langues romanes (Salverda de Grave).
De Geus et Schoo, La langue usuelle (Robert).
De Blécourt en Japikse, Klein Plak.

kaatboek van Nederland (Brugmans).
Moberg, Babels Torn (Böhl).
Van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II (Ovink).
Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time, II (T. J. de Boer).
Schoolboeken:
Uitg. v. d. f. Noordhoff en de f. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Het voortbestaan van het Museum wordt van twee kanten bedreigd: de wetenschappelijke productie is sterk afgenomen en de gewoonte van sommige medewerkers om werken die zij ter bespreking hebben aanvaard, eerst na jaren (soms in het geheel niet) aan te kondigen, belemmert het geregeld inkomen van kopij. De redactie verzoekt de recensenten dringend de boeken zoo spoedig hun dat mogelijk is te willen aankondigen; alleen op die wijze zal het tijdschrift deze periode van schaarschte te boven kunnen komen.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Platon. Zweiter Band: Bellagen und Textkritik. Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 16).

Evenals Wilamowitz aan zijn groote Aeschylus-uitgave een deel „Interpretationen” heeft toegevoegd, waarin hij met groote vrijheid van keuze verschillende vraagpunten uitvoerig behandelt, andere slechts aanraakt, en veel voorbij gaat, zoo heeft hij ook gedaan met zijn Plato. Alleen, met grooter vrijgevigheid. Het is alsof hij tot zijn lezers zegt: „Wilt gij weten hoe ik gewerkt heb? Komt in mijn werkplaats — ziehier mijn materiaal;” en met deze woorden brengt hij ons te midden van een schat van diatriben en excursen, alle nage-noeg belangrijk voor ieder die het geraamte wil kennen waarop het groote boek over Plato is opgetrokken, boeiend ook door de rijke afwisseling, maar soms een lastige en vermoeiende lectuur voor hen die op gewichtige controverse punten door een regelmatig ελεγχ' ἐλέγχου zich zelfstandig een vaste meening willen vormen.

Het karakter dezer Plato-studiën is zeer uiteenlopend, evenals hare belangrijkheid. Soms — als in de eerste schets (Das Material zu einer Biographie Platons) —

is, om zoo te zeggen, de hoogleeraar aan het woord, die zijnen kandidaten duidelijk en systematisch demonstreert, van welke Grieken men wél, van welke men niet eene betrouwbare levensgeschiedenis kan schrijven; voor wie luisteren wil, ook al is hij den tijd van zijn kandidaats lang voorbij, vloeit zulk een rijk geïllustreerde schets over van behartenswaardige wenken. Een andermaal, als in de derde studie (over den „Io”) is het alsof de schrijver als vakgenoot aan uwe zijde komt zitten en zoo de bekende twijfelingen aangaande de echtheid van de Platonische dialogen met U wikt en weegt. In zulke hoofdstukken spreekt hij niet voor de aanvangsers. Veel verzwijgt hij als bekend, ook als gewogen en te licht bevonden; naar nieuwe argumenten zoekt hij niet altijd, maar de oude, die hem de overweging waard dunken, keurt hij met consequente zelfstandigheid — en natuurlijk niet zelden met die welbekende grimmigheid die helaas bij velen onverzwakt succes heeft. Een andermaal is het betoog weer eenvoudiger, en voor ruimeren kring bestemd. De vraag, wat in de Apologie „historisch” mag heeten, boeit ook den nietdeskundigen Plato-lezer en wordt door Wilamowitz op zeer levendige wijze beantwoord: hoe duidelijk illustreert de schrijver, ook hier weer, het oudgrieksche leven, wanneer hij de quaestie onder de oogen ziet, of werkelijk Chaerephon het welbekende orakel over Socrates' wijsheid uit Delphi heeft meegebracht, en hoe de Meester tegenover zulk eene uitspraak kan hebben gestaan.

De uitvoerige beschouwing aan de „oudste” dialogen gewijd — uitvoerig, maar zelden of nooit breedsprakig — raakt natuurlijk telkens punten aan over welke de viri platonici sinds jaren strijden. Bij zulke punten volstaat Wilamowitz soms met een uiterst korte argumentatie. Zoo zegt hij o. a.: „de Crito moet vóór 395 zijn geschreven.” Waarom? „Na 395 kon Plato onmogelijk het gehate Thebe, zooals hij p. 53 a doet, in vereeniging

met Megara als eene πόλις εὐνομούμενη prijzen." Is dat een stringent bewijs? Aangaande Sparta gebruiken de wetten in hare toespraak tot Socrates immers eenige regels vroeger de zelfde uitdrukking; bovendien: Plato laat Socrates zó spreken als deze in 399 zeer goed had kunnen spreken! — Maar in zulke zeer korte uitspraken is het boek van Wilamowitz rijk. Bij al zijne uitvoerigheid is hij soms apodictisch kort. Zoo o. a. in de uiterst nuchtere wijze op welke hij elke mystieke uitlegging van Socrates' stervenswoord in den Phaedo „ὦ Κρίτων, τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρούνα" afwijst. Het was — zoo zegt hij ongeveer — een vergeten plicht, die hem op het laatste oogenblik inviel: „Xanthippe oder eins der Kinder wird krank gewesen sein; einerlei was es war."

Niet om distelen te lezen in dit rijke werk, teeken ik zulke kleinigheden aan; alleen om op eene eigenaardigheid te wijzen, die bij de groote suggestie, welke van Wilamowitz' krachtige zegswijze uit gaat, voor de minder deskundige lezers niet zonder gevaar is. De groote, en vruchtbare beteekenis ook van dit tweede Plato-deel ligt in de breede schildering. Meesterlijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over Plato's verhouding tot de Pythagoreërs, over zijne reizen — waarbij met sterke beslistheid de historische werkelijkheid der Aegyptische reis wordt geconstateerd; meesterlijk ook zijn „Aufbau" van den „Staat", zijn schets van den Gorgias, en zijn verrassende studie over den Parmenides als proeve van dialectisch betoog niet voor de leeken doch voor de leerlingen zelf van Plato's school.

Het gaat niet aan, deze opsomming van voortreffelijke studiën voort te zetten; ook is dat volkomen overbodig, daar niet licht een litterator die in Plato belang stelt dit boek ongelezen zal laten. Maar er behoort iets gezegd te worden ter algemeene karakterisering van het geheele werk. Een allermeest in het oog vallende trek van deze Beilagen is wel de volkomene beheersching der Plato-litteratuur, gepaard aan groote vastheid van meening. In de meer historische gedeelten van het boek geeft die vastheid van overtuiging treffende kloekheid aan de teekening. Welk eene levendigheid in het hoofdstuk over Isocrates en Plato! Welk eene stelligheid tegenover de moderne Isocrates-litteratuur. Prikkelend vaak door den apodictischen toon, die hier niet zelden moeizame bewijsvoering vervangt, maar indrukwekkend door de zekerheid met welke de schrijver zich beweegt in de geheele litteratuur van Isocrates en zijne tegenstanders, de werking en tegenwerking in deze „litterarische Fehden" opmerkt en de troepenschakeering op dit geestelijk slagveld ordent: Isocrates tegenover Antisthenes, Isocrates tegenover Alcidas, Isocrates tegenover Plato. Levendiger en instructiever illustratie van Münschers gedegen Isocrates-artikel in Pauly-Wissowa kan men zich niet denken. Maar zéér verbaast het mij dat een zoo scherp luisteraar als Wilamowitz de ironie niet hoort in Plato's bekende lofspraak op den „veelbelovenden" Isocrates. Hij meent toch ook dat de Phaedrus ná den Staat en ná het Symposium is geschreven. Welnu, klinkt dan ten opzichte van een man die de zestig nadert niet als spot dat woord ὥστε οὐδὲν ἂν θαυμαστόν, προΐούσης τῆς ἡλικίας enz.? Is die lof „ἔνεστι τις φιλοσοφία τῆ τοῦ ἀνδρός διανοία" niet vlijmend tegenover een rhetor die juist zijn eigen

παιδεία als de eenige ware philosophie placht aan te prijzen?

Het kan zijn dat deze en dergelijke opvattingen samenhangen met het zeer vast in elkaar geschroefde systeem van dialogen-dateering dat Wilamowitz volgt. Ten slotte bindt iederen Plato-onderzoeker de chronologische theorie die hij accepteert, en Wilamowitz behoort niet tot die philologen die gereedelijk eene eenmaal verdedigde meening prijs geven. Zoo wordt ook in deze Beilagen de herhaaldelijke door hem geuite opvatting weer verdedigd dat de bekende woorden uit Aristophanes' symposion-rede (193 a) „διωκίσθημεν καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων" geen anachronistische toespeling op den door Xenophon (Hell. V. 9. 7) vermelden dioikismos van Mantinea bevatten, doch eene aanduiding van Sparta's ingrijpen in Arkadie's concentratiepogingen omstreeks den tijd in welken Plato zelf den maaltijd bij Agathon plaatst. Overtuigend schijnt mij ook nu nog deze bewering niet, evenmin als eene andere, aangaande een bekende pericope uit den Gorgias, die ik hier vermeld omdat ze, naar ik meen, in deze Beilagen voor het eerst uitvoerig door Wilamowitz is voorgedragen.

In het bekende Pindarusfragment (Gorg. 484) over den Νόμος, πάντων βασιλεύς hebben in den vierden regel zoowel de Clarkianus als de Venetus in plaats van δικαιῶν τὸ βιαίωτατον de woorden βαιῶν τὸ δικαιοτάτον. Dat Pindarus dit laatste niet had gezegd, wist Plato heel goed. Hij citeerde dus in den Gorgias — alzo zegt Wilamowitz — onjuist, of beter, hij liet Kallikles onjuist citeeren. En op die onjuiste citeerwijze komt nu Libanius in zijne apologie van Socrates 87 terug. Wat volgt daaruit? De apologie van Libanius is immers op de verloren κατηγορία Σωκράτους van Polycrates „opgebaut." Welnu — dan heeft Polycrates den Gorgias gekend en is dus de Gorgias kort na 394 gepubliceerd. — De conclusie is gewichtig. Maar is zij ook bindend? Kan iemand ter wereld bewijzen dat Libanius uitsluitend Polycrates schrede voor schrede heeft gevolgd? Dat hij niet naast het werk van den rhetor de Apologie van Lysias en zijne eigene litteraire herinneringen heeft geraadpleegd?

Bij de lectuur van een werk als Wilamowitz' Beilagen plaatst ieder aandachtig lezer vele zulke vraagteekens. Zoo zal zeker ook menigeen onder het lezen van de uitnemende schets van den „Staat" zich afvragen hoe toch de magische kracht der „Sprach-statistik" den schrijver zó vast kon kluisteren aan de „Thrasymachos-hypothese" terwijl juist hij zelf door zijne analyse de eenheid van het eerste boek met de overige op zoo voortreffelijke wijze in het licht stelt! — En soms zullen dergelijke „vraagteekens" ook wel betrekking hebben op de onverschilligheid met welke de schrijver de betoogen van andere vir platonici behandelt. Menigmaal missen wij wederleggingen van andere opvattingen, die wel de eer van de bestrijding hadden verdiend (o. a. Raeder ten opzichte van de tijdsverhouding tusschen Theaetetus en Parmenides). Maar met dit al blijft ook dit tweede Plato-boek een „groot" werk. En niet licht zal een philoloog zich over tijd of inhoud van Plato's dialogen eene meening vormen of eene opgevatte meening herzien, zonder met gespannen belangstelling na te gaan „wat Wilamowitz er van zegt."

Amsterdam.

K. Kuiper.

K. Schön, Die Scheinargumente bei Lysias, insbesondere in der XII. Rede: Κατὰ Ἐρατοσθένους und in der XXIV. Rede: Περὶ τοῦ μὴ δίδοναι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 7. Heft.) Paderborn, Schöningh. 1918. (Pr. M. 6).

De inleiding van dit werkje geeft een duidelijk overzicht van de kentering, die gedurende de laatste halve eeuw in de waardeering van Lysias' betrouwbaarheid heeft plaats gevonden, van wat men zou kunnen noemen „de ontmaskering van Lysias.” Terwijl K. O. Müller uitroept: „Durch die ganze (Eratosthenes-)rede geht der Ausdruck wahrster Überzeugung und einer unerünstelsten Wärme” en E. Curtius deze zelfde redevoering „eine von tiefem Rechtsgeföhle getragene Anklage der gesamten Oligarchie” noemt, heeft de kritiek van Ed. Schwartz, v. Wilamowitz, Ed. Meyer, Drerup e.a. uitgewezen, dat Lysias op meeslepende en geraffineerde wijze de feiten in het belang van zijn zaak pleegt te verdraaien en zijn hoorders en lezers een valschen kijk op personen en toestanden weet te suggereren. Deze algemeene karakteristiek heeft Schön nog eens in bijzonderheden getoetst aan de historische feiten, die in Lysias' 12de redevoering ter sprake komen en scherper belicht door de rhetorische en sophistische kunstgrepen van den redenaar in deze en in de 24e redevoering een voor een bloot te leggen, van de 12de, „weil sie die bedeutendste der uns erhaltenen Reden des Lysias ist und von dem Redner selbst als Klagrede in eigener Sache gehalten wurde, weil sie zugleich eine Fülle historischer Einzelheiten bietet, die eine besondere Untersuchung erfordern; die XXIV., für den Krüppel, weil sie im stärksten Gegensatz zur XII. eine Verteidigungsrede in einer Bagatellsache ist und an einem unbedeutenden Gegenstande ein besonders charakteristisches Beispiel für die spielerische Art der lysianischen Beweis-technik bietet”.

Zijn analyse dezer beide redevoeringen brengt welis waar niet veel nieuws, maar heeft de verdienste van nauwkeurig te zijn en den lezer in duidelijken samenhang voor oogen te stellen, hoe door Lysias „der ganze Apparat der sophistischen Rabulistik” in werking wordt gebracht om zijn tegenstander verdacht te maken en alles, wat dit doel weerstreeft, in een verkeerd daglicht te plaatsen of op den achtergrond te schuiven.

Het is stellig van groot belang zoo nog eens punt voor punt de werkwijze van Lysias na te gaan en het boekje van Schön vermaant ons opnieuw alle naïveteit bij de beschouwing van Lysias' argumentatie op zij te zetten. Toch blijft één vraag gewettigd, die ik bij Schön niet beantwoord, zelfs niet gesteld vind en die toch zeker de overweging van hem en zijn groote voorgangers had verdiend, de vraag n.l. of dit beter inzicht in Lysias' methode en betoogtrant, dat onderzoekingen als deze ons hebben gegeven, nu een zóó vernietigend vonnis over den geheelen persoon van Lysias wettigt, als b.v. Ed. Meyer uitspreekt, wanneer hij verklaart, dat Lysias' redevoeringen uit de jaren 390/388, „in denen jeder Sinn für Recht und Gesetz geschwunden ist, zu den widerwärtigsten Erzeugnissen aller Literatur gehören, würdig des französischen Revolutionstribunals und nur um so ärger, weil sie mit geistreichem Raffinement abgefäszst sind.” Even scherp en minachtend zijn de uitlatingen van Wilamowitz, die naar aanleiding van de Eratosthenesrede van een „vom wildesten Hasse eingegebenen

und gröbste Lüge nicht scheuenden Angriffe auf den toten Theramenes” spreekt en van Drerup, Schön's leermeester en wegwijzer, die in Lysias aantreft „die schwere Kunst, für sich und andere den Schein des Biedermannes zu erwecken und mit unnachahmlicher Virtuosität die gekränkte Unschuld zu spielen.”

Zulk een oordeel over Lysias' karakter mag dan het resultaat zijn, indien men hem de maatstaf onzer hedendaagsche moraal aanlegt, ook hier geldt toch het „andere tijden, andere zeden.” Ongetwijfeld verschilden de begrippen van eerlijkheid en rechtvaardigheid van de Atheners uit Lysias' dagen in menig opzicht van de onze. En niet alleen elke tijd, ook elke sfeer, de school, de handel, de politiek en niet 't minst de advocatenstand heeft en had zijn eigen moraal. Een levendig besef van de advocatenpraktijk dier dagen in Athene, waar men het zoo goed verstond τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν, zal ons ook over Lysias — gezien in het kader van zijn tijd en zijn kring — een zachter en rechtvaardiger oordeel doen vellen.

Assen.

M. A. Schwartz.

J. Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen, vertaald uit het Nieuwgrieks door J. A. Lambert—van der Kolf. M. Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen, vertaald door J. A. Lambert—van der Kolf. Twee deeltjes. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. 1919. (Prijs per deeltje f0.75).

Mevrouw Lambert heeft de verzameling *Nieuw Grieksche Nouvelles*, waarvan de firma Brusse reeds drie deeltjes het licht deed zien (zie *Museum* XXVI (1919), n°. 5, kol. 99) met nieuwe proeven van Helleense vertelkunst verrijkt. Een enkel woord ter inleiding geeft een beknopte biografie van de beide schrijvers; bij die van Psichari zijn nog enige opmerkingen gevoegd ter karakterisering van zijn talent en van zijn rol in de taalstrijd die Griekenland reeds zo lang verdeeld heeft.

De verhalen van Psichari onderscheiden zich voornamelijk door de fijnheid der psychologische behandeling; zijn echt Griekse voorliefde voor diagnose is in de school der grote Franse prozaschrijvers, Renan, Taine, de Maupassant en Anatole France, tot volle ontwikkeling gekomen. Chatzopoelos vertegenwoordigt het type van de in Griekenland zo talrijke schrijvers van dorpsnouvelles. Hij geeft schetsen die alle iets weemoedigs hebben, alle van een dichterlike visie der natuur getuigen en ons het karakter der Grieken laten kennen, niet, als bij Psichari, door ontleding der hartstochten, maar door het gedrag der personen in de omstandigheden waarin zij geraken.

De vertaling van Mevrouw Lambert is, gelijk 't oorspronkelijke, in eenvoudige, soms zeer gemeenzame, taal geschreven. Haar taak was dikwels niet gemakkelijk, want vooral bij Chatzopoelos, taalpartikularist gelijk de meeste schrijvers van Griekse dorpsnouvelles, vindt men telkens woorden en uitdrukkingen die door geen lexica verklaard worden en waarvoor men goede kenners van Griekenland, dikwels zelfs geboren Grieken, tevergeefs om inlichtingen vraagt. In zulke gevallen moet men wel eens raden naar de juiste betekenis.

De aantekening op blz. 7 van de eerstgenoemde bundel, waarin de Hestia het tijdschrift genoemd wordt dat zich aan 't hoofd van de nieuwe beweging ten bate der volkstaal had gesteld, zegt iets meer dan de vertaal-

ster verantwoord kan. De Hestia nam stukken op die in de algemeen gesproken taal waren geschreven; de hoofdredakteur, Drossinis, was voorstander van een grote vereenvoudiging der op de schriftelijke overlevering gebaseerde καθαρὸύσσα, de officiële taal van het Koninkrijk, maar verder ging het tijdschrift niet.

Leiden.

D. C. Hesseling.

J. J. Hartman, De Latijnsche poëzie van Giovanni Pascoli (1855—1912). Leiden, S. C. van Doesburgh. 1919. (Pr. f.1.25).

De Latijnsche gedichten van Pascoli zijn na zijn dood door Hirmengild Pistelli, bijgestaan door 's dichters zuster Maria, verzameld en door Zanichelli in een fraai verzorgd boekdeel uitgegeven. In een keurig boekje van 48 bladzijden heeft prof. Hartman zich tot taak gesteld Pascoli te eeren door zijn edel karakter te schetsen en zijne verdiensten als dichter en geleerde aan te wijzen. Diepgevoelde pieteit en oprechte bewondering hebben hem blijkbaar gedreven om den man, met wien hij zich in het Hoeufftiaansche strijdperk meermalen heeft gemeten, een laatste hulde te brengen. Elke bladzijde getuigt van die gevoelens en bewijst tevens, hoezeer de Schr. thuis is in de gansche poëzie van Pascoli, niet slechts in de Latijnsche, maar ook in de Italiaansche, waaruit menig heerlijk gedichtje en menige treffende versregel wordt aangehaald. Ongetwijfeld is het hem gelukt, het beeld van den dichter in zijn zachtheid en bijna weeke teerheid te teekenen. Hij geeft den lezer een kort overzicht van de schoonste gedichten en wordt niet moede, verzen, die hem bijzonder hebben getroffen, te herhalen, zooals het aandoenlijke :

quin facitis ignem, populus meus friget,

hoewel ik moet bekennen, dat in de vertaling het verkleinwoord mij niet juist lijkt. Bladz. 35 vlgg. beveel ik ter lezing en overweging aan aan hen, die telkens weer de reeds zoo dikwijls door de praktijk weerlegde stelling uiten, dat een dichter slechts in zijne moedertaal waarlijk poëtische werken kan scheppen.

Uit Schr.'s definitie van „den latinist comme il faut” (bladz. 46 vlg.) herkent men den causeur der feuilletons in de N. R. Ct., aan wiens paradoxen ik uit mijne herinnering deze naar aanleiding van zijn bezoek aan Pascoli toevoeg. Toen hij mij van dat bezoek verhaalde en ik vroeg, of zij Latijn met elkaar hadden gesproken, antwoordde hij: „Latijn? Neen, dat kan hij niet”. Op mijne volgende opmerking, dat het gesprek dus zeker in 't Italiaansch was gevoerd, luidde het verrassend bescheid: „Italiaansch? Neen, dat kan hij eigenlijk ook niet”. De verklaring ligt natuurlijk in het feit, dat het dialect van den landelijken dichter heel wat afweek van de „lingua Toscana in bocca Romana”.

Het boekje zij tenzeerste ter lezing aanbevolen aan allen, die belangstellen in de Latijnsche poëzie van Pascoli en niet opzien tegen de moeite, die zij zich dikwijls zullen moeten getroosten om door de vaak stroeve dictie door te dringen tot de immer schoone gedachten. Heeft D'Annunzio ook hieraan wellicht gedacht, toen hij Pascoli „l'ultimo figliuolo di Virgilio” noemde? Zeker zullen de lezers prof. Hartman dankbaar zijn voor vele schoonheden, die hij, Latinist en dichter, in Pascoli's verzen aan hun minder geoeffend oog en oor openbaart, ook al aanvaarden zij niet voetstoots zijn uit-

spraak, dat P. op grond daarvan *Latinorum princeps* moet heeten, een eeretitel, dien ik toevallig onlangs in geschrift door een Zwitsersch philoloog aan prof. H. zelve zag toegekend.

Utrecht.

P. H. D a m s t é.

The Pearl-strings; A history of the Resuliyi dynasty of Yemen by Allyyubnu 'l-Hasan el-Khasredjijyi, ed. by Shaykh Muhammad 'Asal & R. A. Nicholson. Vol. 5. (Gibb Memorial Series III, 5). [Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1918. (Pr. Sh. 8).

Ter aanvulling van mijne aankondiging van boven genoemd werk in dit Maandblad, 23ste Jaargang, 173 vvg. deel ik hierbij mede dat thans ook het 5de en laatste deel daarvan verschenen is, behelzende het 2de deel van den Arabischen tekst, uitgegeven door Shaykh Muhammad 'Asal met Indices van de hand van Dr. R. A. Nicholson. Schreef ik toen reeds dat ik het werk van den geleerden Arabier niet onvoorwaardelijk durfde te loven, maar mijn einkoordeel meende te moeten opschorten, totdat het werk compleet zoude zijn, nu dit het geval is, kan ik met meer zekerheid zeggen, dat de uitgave zeer veel te wenschen overlaat. De bewerker heeft zich tevreden gesteld de hem uit Londen toegezonden photographische reproductie van het handschrift te laten afdrukken en waar de diacritische punten daarin ontbraken, deze op goed geluk af daarbij gezet, wat natuurlijk bij de vele eigennamen, die in het werk voorkomen, bijzonder gevaarlijk is, inzoover dezelfde naam nu eens zus, dan zoo gespeld is en de lezer geheel onzeker blijft omtrent de ware lezing daarvan. Maar ook de overige tekst wemelt van vergissingen, die door vergelijking van de vertaling van Redhouse voor een goed deel hadden kunnen worden vermeden. Wel heeft de uitgever eene lijst van verbeteringen aan dit deel toegevoegd maar deze is verre van volledig. Kortom het eenigste dat in dit deel te prijzen is, zijn de door Prof. Nicholson bewerkte Indices, waarin de valsche lezingen der eigennamen ook zijn opgenomen met verwijzingen naar den juiste vorm daarvan, voorzover hij deze heeft kunnen vaststellen. Wie de uitgave gebruiken wil, zal dus goed doen de vertaling van Redhouse, die echter, zooals ik reeds in mijne vorige aankondiging opmerkte, voor sommige gedeelten van den tekst ons in den steek laat, daarnaast te leggen.

Utrecht.

M. Th. H o u t s m a.

The geographical part of the Nuzhat-al-Qulub composed by Hamd-Allah Mustawh of Qazwin in 740 (1340) translated by G. le Strange. (Gibb Memorial Series XXIII, 2). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1919.

Nadat in 1915 de Perzische tekst van het hierboven genoemde werk in het licht was verschenen ontvangen wij thans van den blinden geleerde le Strange de toen beloofde Engelsche vertaling, die hij reeds tevoren bewerk had. Hoewel de oorspronkelijke tekst gemakkelijk verstaanbaar is en de Oriëntalisten dus eene vertaling kunnen ontberen, schijnt het mij toch een verdienstelijk werk, dat de uitgever zijne taak niet als afgedaan beschouwd heeft, voordat hij zijn werk voor allen toegankelijk had gemaakt. Dat hij darvoor berekend was zal wel niemand betwijfelen, die weet dat hij een goed deel van zijn leven aan de studie der Middeleeuwsche Ara-

bische en Perzische geographische literatuur gewijd heeft en in eenige zeer nuttige handboeken van zijne groote kennis daarvan heeft blijk gegeven. Meer ervan te zeggen schijnt overbodig.

Utrecht.

M. Th. Houtsma.

D. de Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren, naar het te Arnhem berustende handschrift uitgegeven. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In het huisarchief van de familie van Rhemen op den Gelderschen Toren onder Spankeren, sinds 1707 in het bezit van dit geslacht, dat vóór eenige jaren naar het Rijksarchief te Arnhem is overgebracht, bevinden zich, onder tal van stukken van historisch belang, twee hoogst belangrijke middeleeuwsche handschriften, beide afkomstig uit het Meester-Geerts-huis te Deventer. Het eene bevatte de „Levens van de zusters in het klooster Diepenveen”, het andere de „Levensberichten van de zusters van het Meester-Geerts-huis”. Zij waren reeds in 1674 in het bezit van den te Deventer wonenden edelman Steven van Rhemen, herhaaldelijk Raad en Schepen aldaar, een man, die zich als verzamelaar van belangrijke stukken van de geschiedenis des vaderlands heeft doen kennen. Van beide levensberichten werd door mijn hooggeschatten leermeester, Professor W. Moll, dankbaar gebruik gemaakt, toen hij zijn in 1854 verschenen monographie over Johannes Brugman samenstelde, en meer dan eens sprak hij op zijn college over de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis de wenschelijkheid uit, dat iemand zich tot de uitgave en bewerking dier handschriften mocht aangordien. Wat de Levens der nonnen van Diepenveen betreft, is zulks in 1902—1904 door mijn vriend D. A. Brinkerink in de Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde (afl. 70, 72—74) geschied, maar bleef, tot ons leedwezen, eene Inleiding daarop achterwege.

Thans heeft ook het tweede handschrift, de Levens der zusters van het Meester-Geerts-huis, door de zorgen van den heer D. de Man, die het tot onderwerp voor zijn academisch proefschrift koos, tot onze groote voldoening het licht gezien, en dat te meer, omdat daaraan een uitvoerige, belangrijke Inleiding (bl. 1—XCIV) voorafgaat.

Het handschrift, blijkens de correcties niet het oorspronkelijke, maar een afschrift, bevat de levens van 64 „oelden susteren”, tot het jaar 1456. Een betrekkelijk klein aantal. Het waren slechts diegene, die door een voorbeeldig leven hadden uitgemunt, maar niet die welke, schoon niet minder verdienstelijk, buiten het Meester-Geerts-huis waren gestorven, zooals Margaretha Scherpings, die in 1415, met nog andere zusters naar Brabant gezonden, te Leuven een Zusterhuis vestigde, in 1420, toen zij de orde der Reguliere Kanunnikessen van Augustinus aannamen, priorin werd en in 1422 overleed. (Zie *Necrologium* en *Cartularium* van Diepenveen, door mij uitgegeven in *Arch. Aartsb. Utrecht* Dl. XXXIII).

Aan deze 64 biographieën zijn eenige hoofdstukken toegevoegd over de aanvankelijke armoede van het huis, de deugden der zusters in het algemeen, hare lotgevallen tijdens het Utrechtsche Schisma, benevens eenige mededeelingen over ongenoemde zusters.

Het geheel levert een belangrijke bijdrage voor de kennis der middeleeuwsche vroomheid.

In zijn Inleiding behandelt Dr. de Man achtereenvolgens: 1° Geert Groote en de moderne devotie, 2° Geert Groote en zijn stichting, 3° De Statuten, 4° De gebouwen, 5° Komst in het huis, 6° Kleeding, 7° Plichten der zusters, 8° Ambten in het huis, 9° Godsdienstig leven, 10° De zusters in hare verhouding tot de kloostergeloften, 11° De deugden der zusters, 12° Ontwikkeling, 13° Oeconomie, 14° Gezondheidstoestand, 15° Gegevens betreffende de uitwendige geschiedenis van de Stichting, 16° De Schrijfster en haar stijl, 17° Biographische vorm, 18° De bronnen, 19° De dateering, 20° De ontwikkeling van de Schrijfster, 21° Historische zin bij de Schrijfster, 22° Beschrijving van het Handschrift, 23° Wijze van bewerking. Met groote nauwkeurigheid is daarin weergegeven wat uit het Handschrift zelf omtrent het Meester-Geerts-huis is af te leiden. Dr. de Man heeft daardoor onze kennis van de moderne devotie tot aan het midden der 15de eeuw in niet geringe mate verrijkt, waarvoor wij hem alleszins dankbaar kunnen zijn.

Een enkele bedenking echter meen ik te mogen maken tegen hetgeen hij op bl. XC in noot 2 zegt omtrent de afkorting van den naam Jhesus; dat daarbij namelijk, door een foutieve transcriptie van de Grieksche afkorting in majuskels, de *êta* door een *h* werd weergegeven en alzoo tot *ih's* is geworden. In tegenstelling toch met Thomson (*Handbook of greek and latin paleography*), Prou (*Manuel de paléographie*) en Wattenbach (*Anleitung zur lat. Paleographie*), ben ik van oordeel, dat de naam IHS is afgeleid van de Middeleeuwsche schrijfwijze „Jhes” of met weglating van de *e*, *i h s*, zooals ook in dit handschrift op fol. C 6 voorkomt, en dat dus de *h* geenszins in plaats van de Grieksche *êta* is getreden.

Minder juist is het ook dat bl. 68 noot *h*, een wijbisschop, een bisschop genoemd wordt, die gewijd is, maar nog geen bisdom heeft. Een wijbisschop toch is een coadjutor van den bisschop; hij heeft de bisschopswijding ontvangen en verricht in 's bisschops plaats en op diens last de wijdingen van geestelijken, kerken, altaren enz. Hij kan bisschop zijn cum jure successiois, maar ook zonder dit recht.

Het erf „Willemink” (bl. 251) is niet bij Assen te zoeken, maar onder Bathmen bij Deventer, en wordt nog door een landbouwer „Willemink” bewoond.

Deze kleinigheden doen evenwel niets te kort aan de voortreffelijkheid van het werk van Dr. de Man. Wij kunnen er hem alleszins dankbaar voor zijn, dat hij ons die „oelde susteren” van Meester-Geerts-huis heeft leeren kennen. Want, zooals de schrijfster er van aan het einde van haar proloog (Dd) terecht zegt: „overmids datmen goeder menschen leven ende zeeden beschrijvet ende die anmercket, soe schijnen si oec in eenre manieren te leven na den Doede; ende veel menschen, die levende doot sin, verwecken sie weder totten waeren leven.”

Diepenveen.

J. C. van Sleet.

H. O. M. Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd. Jeugd en Huwelijksjaren. Rotterdam, W. L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. MCMXIX. (Leidsche diss.).

Dit academisch proefschrift geeft een uiterst nauwkeurig en van groote belesenheid getuigend overzicht van de eerste periode uit het particulier zoowel als uit het letterkundig leven van Betje Wolff, van de periode welke deze zelve in later jaren „een strijd op aarde heeft genoemd”. Op aangrijpend aanschouwelijke wijze zien wij hier dien strijd geschilderd, dien strijd met hare eigene, al te aandoenlijke, al te hartstochtelijke natuur, dien strijd van hare eerlijke, oprechte vroomheid met schijnheiligheid en letterknechterij vooral. Tot in de kleinste bijzonderheden vinden wij hier het verloop van dien kamp nagespeurd met verklaring van den invloed, die niet alleen door lectuur maar ook door vrienden en vriendinnen, ouderen en jongeren, op Betje's ontvankelijk gemoed werd uitgeoefend. Zeer scherpzinnig is daarbij de vondst, dat de vriendin over wie Betje Wolff zich zoo bitter beklagt in het schrijven, waarmede de door Johs. Dyserinck uitgegeven brievenverzameling opent, niemand anders kan zijn geweest dan Anna van der Horst, de destijds wel bekende dichteres van *De Gevallen van Ruth*; het is trouwens slechts éene uit de vele belangrijke uitkomsten van nauwgezet en vergelijkend onderzoek, welke ik hiermede naar voren breng.

Voor de rechte kennis der litteratuur en der omtrent het midden der 18de eeuw op godsdienstig gebied heerschende stroomingen vinden wij in dit proefschrift een rijken schat van gegevens. Dat daarbij blijkt, dat Fransche en vooral Engelsche litteratuur, meer dan Duitsche, Betje Wolff's letterkundige en persoonlijke ontwikkeling hebben beheerscht, is alleszins verklaarbaar, was bij haar geene uitzondering. De Duitsche taal en de Duitsche letterkunde werden in die jaren en nog lang daarna vergelijkenderwijs, over het algemeen veel minder beoefend dan de Engelsche en de Fransche. Jacob van Lennep schrijft ten minste: „in de voor het overige zoo uitgebreide boekerijen mijner beide grootvaders heugt het mij niet, Hoogduitsche werken te hebben aangetroffen.” Maar ook zoo is het verwonderlijk om aan de hand van Mejuffrouw Ghijzen na te gaan, hoeveel en hoevelerlei door Betje Wolff in haren ontwikkelingsstijd is opgenomen en verwerkt, alsook welken langen ontwikkelingsweg er moest worden afgelegd, eer, om hier slechts iets te noemen, het sentimenteele dweepstertje met de doodsgedachten van een Young, van een Blair, kon worden de bezielde schrijfster van de in zijnen meesterlijken eenvoud zoo verwonderlijk schoone beschrijving van het sterfbed van Abraham Blankaart.

Terecht noemt Mejuffrouw Ghijzen deze periode, welke afsluit met den dood van Ds. Wolff en met het begin van Betje's samenleven met Aagje Deken, die periode, waarin Elizabeth Wolff, na zoo vele en zoo verscheidene invloeden op zich te hebben voelen inwerken, tot zelfstandigheid van denken en van werken komt, een afgesloten geheel. Maar hoe uitvoerig en hoe zorgvuldig die verschillende invloeden van lectuur en van vrienden ook door Mejuffrouw Ghijzen zijn nagegaan, zoo blijft het toch een open vraag, of deze daarbij voldoende aandacht heeft geschonken aan den invloed, door Ds. Wolff ontwijfelbaar zelf op zijne jeugdige echtgenoot

heeft geoeffend, of niet de aanvankelijke verwijdering tusschen beiden door haar te breed is uitgemeten? Dat die verwijdering heeft bestaan en dat die zeer diep is geweest, is ontegenzeggelijk waar; maar zij is toch slechts van voorbijgaanden aard geweest en bij de waardeering daarvan moet wel ter dege worden rekening gehouden, vooral wat Betje's eigene uitspraken betreft, met wat J. van Vloten heeft genoemd hare „gulle uitsprekelijkheid”, hare overgevoeligheid voor iederen indruk van het oogenblik, hare onoverwinnelijke hebberlijkheid om ook haar diepsten ernst te verbergen achter dikwijls maar al te losse scherts. Het einde van haar huwelijk is in ieder geval zeer gelukkig en zeer innig geweest, veel meer dan enkel een berustend samenleven, eene lijdelijke, plichtmatige aanvaarding van wat nu eenmaal haar deel was. Gedurende de Santhorstsche periode, die in Mejuffrouw Ghijzen's boek naar verhouding van de gedetailleerde uitwerking van het overige wel wat heel vluchtig is behandeld, waren de twee zoo verschillend aangelegde echtgenooten zeker geheel één van zin. Menige ongezochte, als ongewilde trek uit de latere brieven, zoowel als uit het gedicht *Beemster Winterbuitenleven* en nog zoo veel meer wijst op een werkelijk liefelijk huiselijk intérieur; en met hoe liefdevolle vereering ook heeft Betje Wolff haren echtgenoot na diens overlijden herdacht.

Mejuffrouw Ghijzen resumeert haar werk met de woorden: „zoo Elizabeth Wolff in deze jaren nog weinig „van letterkundige beteekenis geeft, zoo ligt toch in „dit tijdperk de bron van hare latere geschriften, zijn „deze de vrucht der levenservaring en ontwikkeling „toen verworven; is het vooral uit de schatkamer van „hare herinneringen, innerlijke en uiterlijke, van dezen „levenstijd, dat zij haar stof put bij de vervulling harer „taak als romanschrijfster en opvoedster, die nu gaat „beginnen.” Als die tweede periode uit Betje's werkzaam leven ons, naar wij zeer hopen, in een volgend deel door Mejuffrouw Ghijzen zal worden geschetst, zullen wij dan niet een stukje auto-biografie, een beeld van den omgang van Ds. Wolff met zijne weerbarstige echtgenooten terugvinden in den omgang van Abraham Rijzig met Alida Leevend, die onvergelijke karakterstudie, waarin het oude Shakespeeriaansche thema van *The taming of the Shrew* op eene geheel oorspronkelijke wijze wordt behandeld met vermindering van de smakeloosheden, waarin Richardson vervalt bij de uitwerking van hetzelfde gegeven in Charlotte Grandison?

Met het betoog, dat ik mij hebt vergist in de datering van Betje's gedicht *Die dankbaar is, is blij*, ga ik natuurlijk gaarne accoord.

Amsterdam.

J o h a n n a W. A. N a b e r.

I. Panli, „Enfant”, „Garçon”, „Fille” dans les langues romanes. Essai de lexicologie comparée. Lund, Lindstedt. 1919. (Pr. Kr. 10)

Welke termen worden in de Romaanse talen gebruikt om de begrippen „kind”, „jongen”, „meisje” uit te drukken? Een onderzoek hiernaar, mits de uitkomsten goed geordend zijn, moet wel hoogst leerzaam wezen; het heeft belang voor de semantiek en leidt tot de behandeling der etymologie van verschillende woorden; het is scherp en toch niet te scherp omschreven, omdat

de bestudeerde begrippen bijna altijd een zekere speling zullen laten; daar het alle Romaanse talen omvat, is het een bijdrage tot een vergelijking van deze onderling.

De Heer Pauli is niet de eerste die zulk een onderzoek instelt. In 1895 schreef Tappolet zijn klassiek geworden werk *Die romanischen Verwandtschaftsnamen*, in 1903 Zauner *Die romanischen Namen der Körperteile*, in 1904 Merlo *I nomi romanzi delle stagioni e dei mesi*, in 1907 Streng *Haus und Hof im Französischen*, in 1911 v. Wartburg *Die Ausdrücke für die Fehler des Gesichtsorgans in den roman. Sprachen*. In deze rij neemt de studie die wij hier aankondigen, een eervolle plaats in.

Ziehier hoe de schrijver zijn onderwerp heeft ingedeeld. Hij scheidt de woorden die uit het Latijn komen van de nieuwe formaties der Romaanse talen. Bij de eerste voegt hij de afleidingen van reeds in het Latijn gebruikte termen, ook al zijn deze afgeleide vormen eerst in het Romaans ontstaan, en hij onderscheidt de „eigenlike” van de „oneigenlike” traditie; met deze qualificatieven, die hij aan Tappolet heeft ontleend, bedoelt de schrijver een splitsing te maken tussen enerzijds de termen in kwestie die reeds in het Latijn voor „kind”, enz., werden gebezigd, en anderzijds die welke in het Latijn gewoonlijk een andere betekenis vertoonden en niet dan bij gelegenheid die van „kind”, enz., hadden. Voorbeelden van deze laatste groep zijn *creatura*, *parvus*, *parvulus* (Ital. *pargolo*), *pullus*, enz.

De in het Romaans gevormde benamingen worden in twee groepen verdeeld, nl. die welke door een „passieve” en die welke door een „actieve” betekenisovergang zijn ontstaan. Ook deze termen moeten worden verklaard. Wanneer bijvoorbeeld een woord dat oorspronkelijk „slaaf, dienaar” beduidt (*mancipium*) langzamerhand de betekenis „jong” krijgt, daar de dienst vooral door jonge lieden werd uitgeoefend, en zo de naam wordt voor „jonge man” (Sp. *mancebo*), dan is deze onmerkbaar accentuering van een schakering die oorspronkelijk bijkomstig was, „passief”. Doch als ter uitdrukking van een begrip, door plotselinge overdracht, de naam van een ander begrip wordt gebruikt, zoals wanneer men een „kind” aanduidt met een liefkozings- of een afkeuringswoord of noemt met een dierennaam of naar een lichamelijke of geestelijke eigenaardigheid, en wanneer die termen langzamerhand ook door anderen worden gebezigd en soortnaam voor „kind” worden, dan is wél deze laatste uitbreiding „passief”, maar het eerste begin dezer naamgeving is een „actieve” daad geweest. Voorbeelden van „actieve” betekenisverandering zijn: Prov. *tous*, *tousa* uit *tonsus*, *tonsa*, Fr. *gosse*, oorspr. „hond”, Zwitser-Frans *gracha*, d. i. *gracieux*.

Naast de Romaanse formaties die door wijziging van betekenis zijn ontstaan, plaatst de schrijver die welke hij „créations primitives” noemt (refreinen, onomatopoeën), verder de aan vreemde talen ontleende termen, terwijl een laatste rubriek wordt gevormd door woorden waarvan de oorsprong onzeker is.

De Heer Pauli heeft met bewonderingswaardige ijver alle taal- en dialectwoordenboeken doorzocht. Voor de „actieve” betekenisverandering biedt deze methode dit gevaar dat niet zelden de zekerheid ontbreekt of een term werkelijk soortnaam is geworden in een bepaalde streek. Als Mistral bijvoorbeeld vermeldt dat *mastin*

(Fr. *mâtin*) wordt gebezigd voor een „dik kind”, dan zouden wij gaarne weten of dit gebruik algemeen is, of wel in de mond van degenen die zich ervan bedient, nog steeds de kracht heeft van een persoonlijke vinding. Ik weet wel dat dit bezwaar bijna onvermijdelijk is bij dialectstudies; alleen zij die een streektaal kennen door eigen aanraking, zullen de noodzakelijk onvolledige mededelingen der woordenboeken kunnen aanvullen.

Van de ontzaglijk grote hoeveelheid woorden die in dit werk ter sprake komen, zullen alleen specialisten voor elk deel kunnen beoordelen in hoeverre hetgeen de schrijver erover zegt juist is. De indruk die men bij (minus kel) het lezen krijgt, is dat de etymologieën met strenge kritiek worden besproken en dat gestreefd is naar een zo volledig mogelijke documentatie.

Ik veroorloof mij enkele weinige opmerkingen. Onder de woorden van onbekende oorsprong (p. 373) noemt Pauli verscheidene termen voor „knaap, straatjongen” uit N., N. W. en N. O.-Frankrijk, die beginnen met *gal-* en een enigszins ongunstige betekenis hebben: *gal-mite*, *galmin*, *galmiche*, *galmiron*. Hij vraagt of die woorden ook behoren tot „de grote familie van termen van het type *galup*, *gulap*”, waarin hij met Meyer-Lübke afleidingen ziet van Lat. *gula*, al of niet beïnvloed door *galoper* (p. 228-229). *Gamin* beschouwt hij, evenals de *Dict. gén.* en Meyer-Lübke, als een ontlening aan Hgd. *gemein*, *Gemeiner* (p. 367).

Om met dit laatste woord te beginnen. Wanneer men naast elkander vind *galmin* en *gamin* in dezelfde betekenis, het eerste in het N., N. W. en N. O., het laatste eveneens in het Waals, en verder in het Oosten en het Centrum van Frankrijk — blijkbaar is het uit het N. O. of O. dieper ingedrongen, ook naar het Zuiden toe — dan zal men moeielijk ertoe kunnen besluiten deze woorden van elkaar te scheiden, als men bedenkt dat in het Waals, en in het algemeen in N. Frankrijk, naast het pejoratieve prefix *ga-* (= *ca-*), ook *gal-* voorkomt. Ik heb vroeger (*Mélanges Kern*, p. 123—126) over dit prefix geschreven, doch voeg hierbij tans het volgende. Een der veelvuldigste benamingen voor de kat is *mine* (of afleidingen hiervan); men zie Sainéan, *La Création métaphorique, Le Chat* (1905), p. 16, en Pauli, p. 311. Daarnaast vindt men ook *mite* voor een kat (Sainéan, p. 17). Dat kinderen vaak met katjesnamen worden genoemd, bewijst Pauli t. a. p. Wat is nu eenvoudiger dan te veronderstellen dat *gamin* en *galmin* latere masc. formaties zijn van het fem. *gamine*, *galmine*, samengesteld uit *ga-*, *gal-* en *mine*, terwijl *galmite* een compositie is van *gal-* en *mite*? In *galmiche* zou men *miche* kunnen herkennen dat, volgens Pauli (p. 288), in Normandië wordt gebruikt voor „klein meisje”, tenzij men in dat woord het simplex van *michette*, „katje” (Sainéan, p. 23), wilde zien. Dit laatste lijkt mij waarschijnlijker, te meer omdat ook *galmiron* kan worden verklaard als een samenstelling van *gal-* en *miron*, „kat” (Sainéan, p. 16). Het komt mij dus voor dat deze woorden in Pauli's boek in § 325 behoren.

Duister is de oorsprong zowel van Fr. *garçon* als van Ital. *ragazzo*, twee woorden die volkomen dezelfde ontwikkelingsgang hebben doorgemaakt en waartussen men gaarne verband zou willen leggen. De stammen *gar* en *rag* zijn anagrammen van elkander, en het is in alle geval curieus te constateren dat in het argot het

anagram een middel van taalvorming is (Nicéforo, *Le Génie de l'Argot*, p. 136) en dat er ook onder de benamingen voor kinderen voorkomen: *loupriot*, *loupel* zijn afleidingen van een anagram van de stam van *pouilleux* (Pauli, p. 224).

Nog één kleine opmerking: op p. 122 spreekt de schrijver van de oorsprong der uitdrukking *mon joven*, die door Appel met „Ik jonge man” wordt vertaald. Pauli zegt dat dit een bewijs is dat het woord *joven* gebruikt is met een individuele betekenis, naast de kollektieve van „jonge lieden”. Doch in *mon joven* betekent dit woord niet anders dan „jeugd”, geenszins „jonge man”. *Mon joven*, d. i. *ma jeunesse*, wordt voor *ik* gebruikt, zoals *son joven* voor *hij* zou kunnen staan (Sneyders de Vogel, *Syntaxe histor.*, p. 42)¹).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

P de Geus et H.-J. Schoo, *La langue usuelle. Vocabulaire systématique à l'usage des Hollandais qui préparent un examen de français. Troisième édition. Amsterdam, J.-M. Meulenhoff, éditeur.*

Toen ik onlangs in dit tijdschrift op den cirkelgang van de methode van onderwijs in het Fransch wees, verwachtte ik weinig zoo spoedig een tweede verschijnsel van dien aard te kunnen bespreken. Want wie onder de ouderen van dagen herinnert zich niet het eertijds veelgebruikte A. B. Maatjes, *Mots et Dialogues*? Als vocabulaire meer uitgebreid, mist het bovenaangekondigde echter de „dialogues”, al zijn er hier en daar zegswijzen en spraakwendingen ingevoegd. In hun voorbericht (tusschen haakjes, de titel is geheel Fransch, waarom ook niet het voorbericht?) zeggen de schrijvers, dat zij tot het samenstellen van het werkje werden gebracht „door de behoefte, welke (zij) bij (hun) onderwijs gevoelden aan een niet te onvolledig en toch practisch vocabularium.” Dat die behoefte bestond, blijkt wel door het verschijnen van dezen derden druk. Met instemming haal ik aan: „De woordenvoorraad door lectuur aangebracht, die uit den aard der zaak onvolledig is, dient systematisch te worden aangevuld.” Deze eenvoudige waarheid wordt maar al te veel uit het oog verloren, ook bij het Midd. onderwijs. „Wie een vreemde taal met succes wil bestudeeren (en lezen en spreken, zou ik erbij willen voegen), dient zich nu eenmaal een behoorlijken voorraad woorden eigen te maken”. Zoo is 't inderdaad.

De inhoud van *La langue usuelle* (261 bladz.) door de samenstellers in 168 kortere of langere rubrieken ingedeeld, betreft om zoo te zeggen al wat op aarde bestaat, en zelfs daar boven; de woorden en uitdrukkingen, met hun meestal zeer goede vertaling in twee kolommen geplaatst, zijn over het geheel „woorden, die werkelijk worden gebruikt en die dus, uit een practisch oogpunt, de belangstelling ten volle verdienen” (Voorbericht). Bij het doorlezen maakte ik eenige kantteekeningen, die den schrijvers van nut kunnen zijn bij een te verwachten herdruk. De voorgestelde verbeteringen zijn tusschen haakjes gezet.

Bladz. 9 paître l'herbe (liever: *brouter*) — 10. hangar

¹ Bij Du Cange (IV, 29) vind ik *garcifer* „idem qui *Garcio*”. Kan dit ook een contaminatievorm zijn van *gars* en *lucifer*, dat (Pauli, p. 192) voor „druke jongen” wordt gebruikt in Anjou?

(niet: schuurtje) — 12. *débiter une blague* (liever *dire* — 14. De druiven enz. (beter: *Les raisins sont trop verts*) — 17. grenssteen (*borne-limite*) — 24. banquise, ijsmassa (liever: *ijsdam*) — 29. docks (lees als vertaling: *loskaden en pakhuizen*) — 47. inwendig (*interne*, weggevallen) — 55. de ezelsbrug, le pont aux ânes (heeft verklaring noodig om niet verward te worden met een ezelsbruggetje, *un expédient*) — 64. mot, teigne (meer gebruikelijk *mite*) — naast het gegeven paarlemoer, *nacre*, mocht *hel* schildpad, *écaille*, niet ontbreken — 69. Zoo ook naast *sternum*, niet weggelaten worden: borstholte, *thorax* — 85. Het 47e hoofdstuk? De ziekten, vangt aan met: Het verschijnsel, le phénomène; dit moet wezen: *le symptôme* — 95. Le maire *marie* moet een nadere bepaling hebben — 97. lijkrede, *oraison* (ja, voor vorstelijke personen, in de 17e eeuw; anders *discours*) — 111. waterkan, lampetkan (lampetkan is *pot à eau*, maar niet *aiguïère*, dat een meestal metalen schenkan beteekent); plat à brosses, à savon (bedoeld is *boîte*) — 112. visiteboekje, porte-cartes (ook *carnet de visite*) — 117. le bois de lit is niet bedstede, maar (verouderd) ledikant. (Bedstede, *lit-armoire*) — 118 buitenplaats, villa (liever: *propriété*) — 121. Soupe (*potage* ontbreekt) — 122. Sap, sirop de framboise, etc. (neen: sap, *jus*); maar *sirop*, strooperig, verdikt sap, waarvan een zekere hoeveelheid met water aangelengd als „limonade” wordt gedronken) — 122. macis (de vertaling *foelie* is vergeten); jam, marmelade (wat wij jam noemen heet *confitures*; marmelade is wat wij moes noemen); een verkoelende drank, une boisson frappée (neen, dat is een in ijs afgekoelde drank) — 123. bij tremper son vin, en mettre de l'eau dans son vin, mocht *de l'eau rougie*, water met wijn, niet vergeten worden — 124. *beurrier* is vergeten — 125. Kroes, gobelet (in 't gewone leven *timbale*); *marmite* is kookpan; *hachoir* (tegenwoordig liever *planche à hacher*) — 126. Cet aliment se détériore vite (liever: *se gâte*) — 128. *voorgerecht* is een geschikte vertaling voor *hors-d'oeuvre* — 129. kandelaar, chandelier (thans liever: *flambeau*); gloeilampje (liever: *ampoule électrique*; une lampe à incandescence is een groote lamp voor pleinverlichting, bijv.) — 130. asch, les cendres (neen: *la cendre*); vuur aanleggen, *faire du feu* (neen; liever *allumer le feu*; *faire du feu*, stoken: je fais du feu dès octobre). — 131. onderaan, tweemaal dezelfde holl. vertaling voor twee verschillende fr. uitdrukkingen? (*faire la part du feu*, laten branden wat brandt) — 133. noot. En cas d'équivoque on traduit (lees: *pour éviter une ambiguïté*) — 135. le chauvinisme, un chauviniste (neen: *un chauvin*) — 159. de vertaling van *caisson* vergeten, en 161, foerier en officier van administratie, idem — 162. patroontasch, giberne (ja, vroeger; thans *cartouchière*) — 164. wapenstilstand, trêve (neen, *armistice*; trêve is wat anders) — 168. Subir une perte (zeldzaam, liever *faire*) — 171. firma, raison sociale (in den laatsten tijd meest *firme*) — 180. Schets van, Essai (neen: *Précis*); Geschiedenis des Vaderlands, Cours d'histoire nationale, en, 248. Vaderlandsche geschiedenis, histoire nationale (niet gebruikelijk aldus. De Fr. spreken van *histoire de France*) — 190. un étui (une boîte) de mathématiques? (*boîte à compas*) — 193. le tender (spr. uit tandère) — 229. de kardinaalshoed, la barrette (neen, *le chapeau cardinalice*; de barrette of barette is een soort

mutts door dien geestelijke gedragen) — 231. de collecteschaal, le plat (neen, *le bassin*) — 233. de opperpriester (? liever, de hooge priester, *le grand prêtre*) — 238. de speelplaats, binnenplaats, la cour de récréation, le préau (de *préau* is de overdekte speelplaats) — 253. *survoler une ville* mocht niet ontbreken, evenmin als *avion* en *hydravion*, en wat daarbij hoort.

Ik ben hiermede aan 't eind van mijn opmerkingen, want een dertigtal zetfouten (niet veel voor zoo'n boek) kan de aandachtige lezer zelf verbeteren.

Mijn slotindruk is deze, dat het werkje met veel zorg is samengesteld, en zoowel aan de in den titel genoemde examencandidaten als aan andere beoefenaars van het Fransch uitstekende diensten kan bewijzen.

Amsterdam.

C. M. Robert.

Klein Plakkaatboek van Nederland door mr. A. S. de Blécourt en dr. N. Japikse. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters' U.-M 1919. (Pr. f 9.75, geb. f 11.50).

In opzettelijke tegenstelling tot het groote magazijn van documenten, den historicus bekend en vertrouwd, noemen prof. de Blécourt en dr. Japikse hun bundel het Klein Plakkaatboek. Reeds daardoor heeft hij een voorsprong. Want het Groot Plakkaatboek is niet gemakkelijk te hanteeren; het is in den meest letterlijken zin zwaar op de hand. Het Klein Plakkaatboek is meer handzaam; het zal dus stellig zeer veel worden geraadpleegd en daarmede is zijn nut reeds bewezen en zijn verschijnen gemotiveerd. Wij begroeten het boek dus als een aanwinst voor onze bibliotheek en verheugen ons liever in hetgeen wij hier vinden dan dat wij vragen om hetgeen wordt gemist.

De uitgevers noemen hun bundel een verzameling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak. Is de kerk hier naar oude gewoonte in het midden geplaatst, opdat niet al te zeer in het oog zou vallen, dat zij er eigenlijk wat buiten valt? Dat regeeringsvorm en rechtspraak nauw samenhangen, spreekt van zelf en is ook historisch in orde. De documenten daarover behooren natuurlijk bij elkander. Maar hoe nauw kerk en staat ook samenhangen oudtijds, hier staan de verschillende kerkordes wat gesepareerd naast de rest. Omgekeerd missen wij allerlei documenten, die juist voor de kennis van regeeringsvorm en rechtspraak van groot belang zijn. Wij denken hier b. v. aan de vele stedelijke privilegiën, waarvan een bloemlezing hier stellig niet zou hebben misstaan.

Maar nu gaan wij eigenlijk toch doen, wat wij wilden nalaten. Daarom ten bewijze van onze waardeering slechts enkele opmerkingen. De methode van uitgeven van documenten naar den ouden druk met collatie naar het origineel lijkt ons bedenkelijk. Alleen een uitgave naar het origineel en, zoo dat niet meer aanwezig is, naar een betrouwbaar afschrift of oude uitgave, kan toch eigenlijk wetenschappelijk voldoen. Ten slotte, wat de stukken zelf betreft, waarom is niet duidelijk aangegeven, dat de kerkenordering van Holland van 8 Maart 1591 (blz. 202 vlg.) slechts een concept is, dat nimmer is ingevoerd?

Amsterdam.

H. Brugmans.

A. Moberg, Babels Torn, en översikt. (Lunds Universitets Årskrift, N.F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 20) Lund (Gleerup) & Leipzig (Harrassowitz). 1918. (Pr. 2 kr. 25 öre).

„De Toren van Babel, een overzicht”: eene nauwgezette verhandeling in het Zweedsch, gepubliceerd in een feestbundel naar aanleiding van het 250 jarig jubileum der Universiteit Lund. Welke feitelijke voorstelling ligt aan het oude bijbelverhaal van den torenbouw in Genesis hoofdst. 11, vers 1—9 ten grondslag? De voorzaten der oude Babyloniërs waren afkomstig uit een bergland. Op de toppen der bergen dacht men de woonplaats der goden. Bij elken tempel in de Babylonische vlakte behoorde een kunstmatige berg, in den vorm van een toren, die den troon der godheid moest verbeelden. Wat het uiterlijk betreft, kan met vooral twee grondvormen van deze tempeltorens onderscheiden: a) de terrasvormige torens, bestaande uit (meestal zeven) kubusvormige vertrekken, waarvan het hoogere telkens kleiner is dan datgene waarop het rust, en met een breede, schuine trap aan den buitenkant als opgang; b) de spiraalvormige torens, of rond of vierhoekig, in beide gevallen naar boven smal uitlopend, met een breeden wenteltrapvormigen trans als opgang. Beide typen vindt men ook c) gecombineerd: als fundament een terras met trap en als bovenverdieping een spits toeloozend gevaarte met een breeden trans¹⁾. Tot welk type de eigenlijke „Toren van Babel” behoort, d. w. z. de toren bij den hoofdtempel van Marduk te Babylon, is moeilijk uit te maken. Weliswaar staat de plaats, waar de tempel (*Esagila*) en de toren (*Etemenanki*) gezocht moeten worden, sedert de opgravingen van Koldewey met absolute zekerheid vast. Maar een reconstructie met behulp van archaeologische gegevens is onmogelijk. Wij weten, dat Alexander de Gr. het puin zorgvuldig heeft laten verwijderen, maar dat het plan tot wederopbouw gestuit is door zijn vroegen dood.²⁾ Wij moeten dus pogen het vraagstuk op te lossen op grond van de litteraire en epigraphische gegevens: in de eerste plaats de ietwat vage beschrijving van Herodotus (I 178—187), en voorts een spijkerschrift-tablet, door G. Smith al in 1876 ontcijferd en beschreven, maar pas in 1913 door Scheil (en Dieulafoy) teruggevonden en gepubliceerd. De tekst is moeilijk; tal van bijzonderheden zijn voor meer dan één uitlegging vatbaar.

De Schr., die vooral den nadruk legt op de geschiedenis van het onderzoek, geeft het materiaal vrij volledig. De nieuwste verhandelingen van Th. Koldewey en van Th. Dombart heeft hij pas in den loop van zijn onderzoek en slechts gedeeltelijk kunnen verwerken (p. 64 en 66 v.). Zijn eigen resultaten zijn niet in elk opzicht bevredigend. De schuld hieraan heeft echter niet zijn zeer zorgvuldig onderzoek, maar de onvolledigheid van het materiaal.

Groningen.

F. M. Th. Böhl.

¹⁾ Vgl. thans vooral Th. Dombart, *Kunsthistorische Studie zum Babelturm-Problem* (Mitteil. der Vorderasiat. Gesellsch., 21. Jahrg., S. 1 ff.).

²⁾ Vgl. hierover F. Delitzsch in het *Festschrift für Ed. Sachau* (1915) S. 98.

J. van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II. Rotterdam, v. Sijn. 1919.

Aangemoedigd door de goede ontvangst van het eerste stuk, dat van Thales tot Plato loopt, besloot de schrijver tot het publiceeren van deze Overzichten van den tweeden Cursus aan de Rotterdamsche Volksuniversiteit, waarin alleen Plato en Aristoteles worden behandeld. Men kan gerust aan dit tweede deeltje een niet geringer succes voorspellen. Het is niet alleen bruikbaar voor hen, die voor 't eerst met de Grieksche filosofie kennis maken; maar ook wie daarmee al min of meer vertrouwd zijn, zullen het met genoegen lezen. Want Dr. Van der Valk schrijft klaar en eenvoudig, frisch en levendig; hij maakt menige goede opmerking en geeft in tekst en noten aardige illustraties uit latere en nieuwste dichters en denkers. — Het moet iedereen treffen, met hoe merkbare voorliefde Plato behandeld is. Van de 86 pg's neemt hij er 20 meer in beslag dan Aristoteles. Het aan dezen gewijde deel bevat meer een objectieve uiteenzetting der leer en is daardoor wat drooger uitgevallen. De schrijver laat weinig blijken welke stelling hijzelf inneemt tegenover de aristotelische logika en metafysika. — Het is hier niet de plaats, bezwaren te opperen tegen bijzondere uitspraken en formuleeringen. Alleen moet ik even zeggen, dat Dr. Van der Valk mij in zijn bepaling van den zin der platonische Idee niet geheel vast en consequent toeschijnt.

Utrecht.

B. J. H. O v i n k.

Havelock Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time. Second Series. London, Constable. 1919. (Pr. 6/6).

De schrijver, van aanleg kunstenaar en door opleiding medicus, behoort tot die groep van Engelschen die, zooals Belloc, Carpenter, Chesterton, Shaw, Webb, de filosofie op hun manier onder de menschen brengen. Filosofie beteekent hier niets anders dan populair-wetenschappelijke behandeling van de vraagstukken die aan de orde van den dag zijn, en wel van kosmopolitisch en democratisch standpunt beschouwd. Zoo leert ons de proeve, waaraan deze verzameling haar naam ontleent, dat de oorlog slechts één van vele mogelijke conflicten is, of liever dat er altijd uit den aard der menschelijke natuur conflicten zullen zijn, maar dat de oorlog niet het eenige, waarschijnlijk zelfs een voorbijgaand middel is om ze op te lossen.

Een bundel Essays, met deze eenheid dat ze in oorlogstijd zijn geschreven en voor een deel ook met oorlogstoestanden verband houden. In het middenpunt staan de vrouw en de voortplanting van het menschelijk geslacht. Voorts komt er allerlei ter sprake dat daaromheen draait. Vrij zich uitend zonder cynisch te zijn, onafhankelijk van *mob-opinion* maar toch niet paradoxaal wil de schrijver ons tot het inzicht brengen dat, trots de leuzen van Recht en Vrijheid en Democratie en Volkenbond, de Grootte Oorlog er een van dezelfde soort geweest is als vroegere, en dat er nog voldoende redenen bestaan om over de aarde vrede te prediken den menschen die van goeden wille zijn.

Moge de stem van Ellis, die vroeger voor zijn werken in Amerika een uitgever moest zoeken, nu in zijn naar we hopen wijzer geworden vaderland en daarbuiten weerklank vinden.

Amsterdam.

T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Van de *Opstellen ter vertaling in het Latijn* door J. B. Kan, derde stuk, herzien door Dr. H. Smit, alsmede van de in een afzonderlijk deeltje bijeengebrachte *Woorden behoorende bij het derde stuk* van deze opstellen, ontving de redactie de achtste druk. De prijs van de beide deeltjes te zamen is / 1.40 + 20 % crisistoelag; zij zijn verschenen bij de firma P. Noordhoff te Groningen (1919).

Van J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. H. Knippenberg, *Van Goden en Helden* (zie de bespreking door Dr. C. A. A. J. Greebe, in het *Museum* 1916, kol. 185—188) is bij de firma Wolters te Groningen de derde druk verschenen.

Bij dezelfde uitgever zag het licht de zesde, herziene druk van F. F. Fischer, *Vocabularium op Xenophons Anabasis*, herzien door Dr. J. de Jong T z n.

BERICHTEN EN MEDÉDEELINGEN.

De zevende aflevering is verschenen van L. Laurand, *Manuel des Etudes grecques et latines* (Parijs, Picard, 1919; pr. fr. 5.) Deze aflevering (groot 135 blz.) geeft een overzicht van de metrieek, de palaeografie, de epigrafie, de muntenkennis, de archaeologie, de geschiedenis der filologie en de methode van werken der filologen.

De eerste afleveringen zijn besproken in het *Museum* (1915, kol. 161 en vlg.). Een laatste aflevering zal de indices op het gehele werk bevatten.

Te Londen is verschenen bij de firma Constable and Company, in 1919, en aan de redactie toegezonden: W. T. Massey, *How Jerusalem was won*, being the record of Allenby's campaign in Palestine. Het fraai gebonden boek bevat kaarten en vele illustraties naar foto's van Palestina; tegenover blz. 217 vindt men een afbeelding van de beschildering der kapel in het Keizerin-Augusta-Victoria hospitaal op de Olijfberg, waar de vroegere beheersers van Duitsland zijn voorgesteld in het gewaad van middel-eeuwse Keizer en Keizerin, als donatores het door hen gestichte gebouw in effigie op de knieën dragend. Het boek kost 21 shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XLVIII. 1: I. I. Hartman, De Joanne Pascolo poeta Latino. — M. Valetton, De praetoribus Atheniensium qui victoriam reportaverunt apud Arginusas insulas. — P. H. Damsté, Ad Gellii N. A. Lib. VI—X. — I. I. H., Ad Platonis convivium. — J. S. Phillimore, Stadius Siluae III. II, 30. — J. Janssen, De die quo Nero Claudius Drusus natus est. — C. Brakman, Sidoniana. — J. Janssen, Quam aetatem significet vox quae est „puer.“ — I. I. Hartman, Ad Taciti Ann. XIII, 26. — De z., Ad Taciti Ann. I, 1. — A. Poutsma, Ad Herodoti I, c. 91. — J. Berlage, Tacit. Hist. III, c. 26. — I. I. Hartman, Varia ad varios. — De z., Silentium, elegiam. —

Rheinisches Museum, LXXII, 4: H. Kallenberg, Bausteine zu einer hist. Gramm. der griechischen Sprache. — W. Soltau, Nochmals die Enniusfinsternis. — B. Sauer, Favorinus als Gewährsmann in Kunstdingen. — A. Ludwig, Plutarch über Homer. — M. Boas, Die Lorscher Handschr. der sog. Monosticha Catonis. — O. Klotz, Zu Aischylos thebanischer Tetralogie. — M. Wallies, Zur Textgeschichte der ersten Analytik. — Misc.

Bulletin de Correspondance hellénique, 1916, Janv.-Août: J. Paris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, II. — P. Graindor, Les cosmètes du Musée d'Athènes. — P. Cloché, Les naopes de Delphes, et la politique hellénique de 356 à 327 av. J.-C. — Ch. Dugas, Tête d'Héraclès du Musée de Tégée. — A. Plassart, Fouilles de Delos (1912—1913).

Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 10: W. Büchner, Die psychol. Begründung im Philoktetes des Sophokles. — E. Wolf, Die allegor. Vergilerklärung des Christoforo Landino. — E. Stein, Die byzantin. Gesichtswiss. im letzten halben Jahrh. — Mittel.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, III. — **Mittel.**

Neophilologus, V, 2: L. Delibes, Le subjonctif dans la phrase adjectivale après un superlatif relatif ou autres fournures exprimant une idée de relativité. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, II. — N. v. Wijck, Zur Betonung des slavischen Duals. — J. H. Scholte, Der rote Ritter. — J. de Vries, Rother en Wolfdietrich. — Th. C. v. Stockum, Der Ursprung der phänomenalistischen Gedankenreihe in Schillers *Philosophischen Briefen*. — W. v. d. Gaaf, Notes on English orthography (*ie and ea*), I. — A. E. H. Swaen, Thersytes. — J. o. S. Schrijnen, Het oog in de taal. — D. C. Hesseling, Le coucher du soleil en Grèce. — J. J. A. A. Frantzen, Die Gedichte des Archipoeta. — **Varium.**

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 6: C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterkunde, II. — P. C. de Brouwer, Het handgebaar bij de Romeinen. — H. H. Knippenberg, Letterkundigen uit Limburg, VII. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een handschrift uit 1458 (slot). — H. M. S. Bernsen, Das „Erzen“. — H. H. Knippenberg, Vereering en kleineering. — In het „Album Amicorum“ van den heere Jan v. Hoogstraten. — **Tijdschr.**

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Liter., XLIV, 2: R. Palgen, Willehalm, Rolandslied u. Eneide. — H. Vetter, Die sprüche bruder Wernhers. — G. Ehrismann, Zu Rudolf von Ems weltchronik. — J. Fiebach, Die dualist. weltanschauung im Armen Heinrich. — H. Naumann, Zu Hartmanns lyrik. — A. Leitzmann, Bemerkungen zu den spätmhd. lyrikern, 1-3. — Dez., Suchenwirtiana. — E. Ochs, Gottesfürchtig, andachtig, fromm im ahd. — R. Hünnerkopf, Die drachensage im Hürnen Seyfrid. — M. H. Jellinck, Zu den e-reimen der Schlesier. — Dez., Zum Tatian. — S. Feist, Die Ripuarier. — F. Holthausen, Zum Heliand. — O. Behaghel, Die altdeutschen adverbien v. *höch.* — Dez., Zum genetivus part. bei zahlwörtern. — Dez., Nachtrag z. acc. *einem.* — F. R. Schröder, Eröffnung des kampfes durch speerwurf. — Dez., Aisl. *skinn-drátt.* — E. Kieckers, Die directe rede im nhd. als object. — W. Braune, Nachtrag z. d. zwei dichtern des Reinaert.

Anglia, XLIII, 2: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, II. — A. E. H. Swaen, The Airs a. Tunes of John Gay's Beggar's Opera. — M. Förster, Zu den 'Kleineren me. Texten' (Anglia 42, 145 ff.). — O. R. Schlutter, Weitere beitr. zur æ. wortforschung.

3-4: J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers

'*Legend of Good Women*'. — M. Trautmann, Weiteres zu den altengl. rätseln u. metrisches. — H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, III. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early English Texts, V. — F. Holthausen, Zu me. romanzen. — Dez., G. Ashby's trost in gefangenschaft.

Id., Belbl., XXX, 10: B. Fehr, In Memoriam Wilh. Creizenach. — H. Mutschmann, Zu Osoar Wildes Gedichten.

11: E. Ekwall, Erik Björkman †. — E. Björkman (†), Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 31-32. — H. Mutschmann, Milton u. d. Licht, I.

12: H. Mutschmann, Milton u. d. Licht (Schluss).

Revue Hist., CXXXI, 2: Homo, La grande orise de l'an 238. — Babut, Recherches sur l'administration mérovingienne. — Zeller, Lonvois, Colbert Croissy et les réunions de Metz. — Mathier, Un essai de taxation populaire (1793). — Bulletin historique: Histoire de l'art, I.

Historische Zeitschrift, 120, 2: Taubler, Römisches Staatsrecht und Verfassungsgeschichte. — Stimming, Kaiser Friedrich II und der Abfall der deutschen Fürsten. — Weisbach, Renaissance als Stilbegriff.

3: Troeltsch, Der Marxismus. — Mayer, Das politische Testament Karls V 1555.

Hist. Vierteljahrsschrift, XXVII, 2: Von Bezold, Ein antisimonistisches Gelübde Heinrichs I. — Schiff, Vorgeschichte des Bauernkrieges, II. — Zwingmann, Johan de Witt und Ludwig XIV, 1663.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Erens, Augustinus' Belijdenissen: Studiën XCII, Dec. (Vogels). Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 49 (-tz-).

Hulshof, Schrift i. d. Nederl.: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 45 D.Lit.Ztg. 1919, n°. 48 (Schillmann).

Japikse, Wård. v. Joh. de Witt: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Michaël).

Knetsch, Geneal. d. Herzöge v. Brab. u. d. Landgrafen v. Hessen: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Gundlach).

Ligtenberg, Rom. Steinplastik: Studiën XCIII, Jan. (Albers). Miedema, Menas: Anal. Bolland. XXXIII, n°. 4 (P. P[eters]). Pohl, Thomae a Kempis Opera, IV: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 47 (Windel).

Serrurier, Pensées v. Pascal: Studiën XCIII, Jan. (v. Rijkevorsel).

Visart, Het tweetalig België: Tijdschr. v. T. en Letteren VII, n°. 6 (Michels).

Wensinok, Ocean: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 42 (Brockelmann).

ADVERTENTIEN.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectuele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

- Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f1.75, geb. f2.40.
- Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f3.25, geb. f3.90.
- Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geill. Ing. f3.90, geb. f4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCH E KUNST

Bibliothec van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-,
Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verschoen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE

IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS,
COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,

in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. f4.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
tè LEIDEN.

Verschenen:

STESICHOROS' FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM

Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. f4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

:: Van al deze werken zijn prospectussen op aanvraag verkrijgbaar ::

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

**P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.**

Versijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & WORGATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 6.

Maart 1920.

Schuchardt, Sprachursprung (Kluyver).
Vürtheim, Griechische Letterkunde (Boas).
Saalborn, Een bundel Romantiek (Star-
verman).
Singer, Wolframs Stil und der Stoff des
Parzival (Scholte).
Kruisinga, English Sounds (v. d. Gaaf).

Janssen, Suetonii Vita Domitiani (H. v.
Gelder).
Van Arendonk, De opkomst van het
Zaidietische imamaat in Yemen (Th. W.
Juynboll).
Muller, Hugo de Groot's „Annales et
Historiae" (Haak).

Schoolboeken:
Uitgaven v. d. f. Veen en de f. Van
Goor Zonen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Schuchardt, Sprachursprung. (Sitzungsberichte der preussischen
Akademie der Wissenschaften, 1919). (Pr. M. 2).

Wij willen de aandacht vestigen op twee verhandelingen van Prof. Schuchardt, de eerste van Juli, de tweede van October 1919, en onder bovengenoemden titel in de werken van de Berlijnsche Academie gedrukt. In de eerste wordt gesproken over het vraagstuk of men al dan niet moet gelooven aan een enkelvoudig begin der menschelijke taal, in de tweede over den vorm dien de oudste taal kan hebben gehad. Ieder begrijpt, dat men bespiegelingen over zulke onderwerpen moet overlaten aan geleerden van de allergrootste ondervinding, en dat alleen zij, die eene diepe studie van allerlei zeer verschillende vormen der taal hebben gemaakt, het recht hebben een gevoel uit te spreken over iets dat voor het rechtstreeksch onderzoek niet toegankelijk is. Tot hen behoort Prof. Schuchardt, si quis alius. Wanneer men de vraag stelt: eenheid of veelheid van afkomst, dan stelt men een zeer eenvoudig alternatief, maar dat bij de werkelijkheid misschien niet past. Want de taal ontstaat en ontwikkelt zich door de behoeften der maatschappij. Vele eeuwen lang kan een menschedom hebben bestaan, en wel op een groot gebied, met zulke primitieve behoeften, dat deze ternauwernood aanleiding konden geven tot het ontstaan van wat wij een taal kunnen noemen, en waarin allerlei kreten en gebaren alle behoeften vervulden. Indien reeds in zulk een tijd enkele elementen werden gevormd waarop men den term *woorden* mag toepassen, hoe gering zal hun aantal zijn geweest, vergeleken met dat van de vele elementen die eerst later op verschillende plaatsen zijn ontstaan, en die het begin zijn geweest van wat voor ons de menschelijke taal is; derhalve: „die allermeisten Urwörter würden auf polygenetischem Wege entstanden sein”.

Doch hiermede is het laatste woord niet gezegd. Want overal waar wij de taal waarnemen, zien wij het uitwerksel van tegenovergestelde krachten: overal ontstaat eenheid uit verscheidenheid door de behoeften van het maatschappelijk verkeer, en overal wordt eenheid verbroken door de kracht van het individu. Zoo moet het ook in den oudsten tijd zijn geweest. Waar de menschelijke taal begint, kan men niet goed zeggen, want het begrip *taal* is eenigszins vaag; maar stelt men het voornaamste kenmerk in de niet-onwillekeurige, maar wel opzettelijke mededeeling aan anderen van hetgeen in den mensch omgaat, dan onderstelt de mogelijkheid daartoe altijd een soort van niveleering, terwijl de voorafgaande verscheidenheid die geniveleerd wordt, uit iets meer eenvormigs zal ontstaan zijn. De schrijver kan zich dus niet vereenigen met de manier waarop Trombetti zijn vraag heeft gesteld: „die Frage darf gar nicht in der Entweder-oder-Form gestellt werden, die Lösung liegt in dem Sowohl-als-auch”.

In de tweede verhandeling spreekt Prof. Schuchardt over den oudsten vorm van den *zin*, en zóó kan men iedere mededeeling noemen. De zoo vaak verdedigde stelling, dat een zin van nature uit twee elementen bestaat, dat, hoe de uitdrukking in de taal ook moge zijn, een verbinding van twee voorstellingen toch altijd door den zin wordt aangeduid, deze bewering wordt hier bestreden. Ten deele is die beschouwing nog altijd een gevolg van de theorie van het oordeel in de logica, ten deele ook maakt men in zijn gedachte allerlei aanvullingen, die wel zeer natuurlijk zijn, maar die toch vallen buiten datgene wat de zin uitdrukt. Hier moet men er zich voor wachten het geestelijk leven van een primitieven tijd met het onze gelijk te stellen, ook al neemt men aan dat in beginsel altijd en overal dezelfde krachten de taal regeeren. Van den term „psychologisch onderwerp” moet men geen misbruik maken, en zelfs een imperatief moet men liever beschouwen als in beginsel een zin met één element, al kan men zich gemakkelijk een pronomen van den 2en persoon daartij denken. De

oudste zinnen zullen de allereenvoudigste mededeelingen van één feit zijn geweest, zij waren „eingliedrig”, en de latere interjecties, imperatieven en impersonalia hebben dat type nog bewaard. Men kan zich voorstellen, dat uit twee zulke zinnen die op elkaar volgden, gaandeweg een nieuw type is ontstaan, waarin zich een subject en een praedicaat laten onderscheiden. Het element van die oudste zinnen zal dus een gebeuren hebben aangeduid, hetzij men heeft willen te kennen geven dat men dit gebeuren verlangde of dat het plaats had gehad; men kan dus zeggen dat dit element een verbaal karakter moet hebben gehad; en dan moeten de eigenlijken omina, waardoor dingen op zich zelf, buiten alle gebeuren, worden aangeduid, van lateren oorsprong zijn. In de kindertaal, die in haar geheel zoozeer den invloed van de taal der volwassenen ondergaat, is nog vaak iets primitiefs, en het is daarom wel van belang haar in dit verband te bestudeeren, doch men moet daaruit weten af te zonderen wat voor rekening komt van de „Ammensprache”. Verder zijn van gewicht de creoolsche neger-talen: „sie sind das denkbar Anfängerhafteste”. Hiermede meenen wij het betoog van Prof. Schuchardt in hoofdzaak te hebben gegeven. Men vindt in deze beknopte verhandeling natuurlijk weinig polemiek tegen bepaalde passages in de werken van andere geleerden; juist om den aard van het vraagstuk niet te verduistern, heeft de schrijver willen volstaan met in algemeene trekken, en met de noodige onderscheiding van begrippen, datgene te zeggen wat zijn groote en langdurige ondervinding van de taalstudie hem heeft geleerd. Het is overbodig op te merken, dat Prof. Schuchardt in zijn waardeering van andere geleerden zich ook hier volstrekt niet door nationale gevoelens laat leiden; zijn volmaakte onpartijdigheid is welbekend, zij kan als een voorbeeld worden gesteld aan velen.

Groningen.

A. K l u y v e r.

J. J. G. Vürtheim, Grieksche Letterkunde. Grepen uit de Helleensche en Hellenistische perioden. (Wereldbibliotheek n°. 368). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoopse Lectuur. 1918.

Populair schrijven is een kunst, die niet iedereen gegeven is. Er schuilt waarheid in de uitspraak, dat slechts of zij haar verstaan, die de stof aan anderen ontleenen en haar door hun schrijverstalent weten te bezielen, of degenen, die — gelijk prof. Vürtheim — hun onderwerp geheel beheerschen en uit de volheid van hun kennis met de noodige zelfbeperking anderen weten te boeien. Wat aan de populaire geschriften van prof. Vürtheim hun bekoring schenkt en bij voorbaat een aandachtigen kring van lezers verzekert, zijn de pikante stijl met onverwachte en leuke wendingen, die soms aan de populaire geschriften van Th. Birt doet denken, de historische beschouwing der dingen, die zoetsappige ophemeling evenzeer vermijdt, als het werkelijk belangrijke in het licht stelt, het bezien der gegevens ook uit anthropologisch, folkloristisch, religieus en zelfs economisch oogpunt, het te berde brengen van soms zelfs niet voor de hand liggende voortbrengselen van de moderne literatuur, en zijne persoonlijke bekendheid met land en tegenwoordige bewoners. Dit alles kenmerkt ook zijn nieuw boek, waarmee hij een breede laag van ons beschaafd publiek tracht te bereiken: zijn „Grepen uit de

Helleensche en Hellenistische perioden der Grieksche Letterkunde.”

„Grepen.” Immers wanneer ik meen op dit geschrift ééne aanmerking te mogen maken — en dat ik hiermede mijn aankondiging aanvang, bewijst, dat zij tot op zekere hoogte buiten prof. Vürtheim om gaat — dan, betreft die den titel. Er wordt niet veel philologische speurzinnig gevraagd, om tot de vermoedelijke slotsom te komen, dat prof. V. zelf wel zijn boek den titel „Grepen uit. . .”, die thans als ondertitel dienst doet, zal hebben geschonken, en dat de tegenwoordige hoofdtitel „Grieksche Letterkunde”, die door den druk den ondertitel sterk op den achtergrond dringt en bovendien boven iedere linksche bladzijde prijkt, aan den invloed der Redactie van de Wereldbibliotheek te danken zijn zal. Deze titel is het opschrift van het etiket, waarmee dit boek geïnventariseerd wordt in de serie „encyclopaedie in monografieën”, gelijk de achterzijde van het titelblad ons inlicht. Het is waarlijk niet de schuld van prof. Vürtheim, dat de Redactie der W. B. het begrip monographie vrijmoedig uitstrekt tot zijn reeks losse essays over onderwerpen der Grieksche Letterkunde, waaruit de lezer „grijpen kan waar hij wil”, dus in een zin, die, prof. V. zal het zelf erkennen, bezwaarlijk met den gebruikelijken overeenkomt.

Door deze samenvatting echter onder één gemeenschappelijk titel van de beschouwingen, die aan bijna alle genres der Gr. litteratuur zijn gewijd, wordt nu, meer dan anders het geval zou zijn geweest, de aandacht gevestigd op leemten, die deze verzameling schetsen als geheel vertoont. In dit „Grieksche Letterkunde” betitelde boek, wordt ondanks het feit, dat een hoofdstuk, het laatste, gewijd is, aan de Alexandrijnen, de naam van Aristoteles nauwelijks genoemd; van het hoofdstuk over Plato's Staat springen wij over op Menanders Samia. Ook de rhetoren missen een vertegenwoordiger. De schr. tracht deze opmerking bij voorbaat te weerleggen door te wijzen op het eigen terrein, dat zij vragen. Maar — waarom zij meer dan de meeste der andere genres, van wie een vertegenwoordiger wel een plaats gekregen heeft? Is het misschien moeilijk Demosthenes in klein bestek in de lijst van zijn tijd te schetsen, Lysias b.v., wiens vader zelfs, zij 't ook niet onder die kwaliteit, ten tooneele komt in het hoofdstuk over de Politeia, had een nummer op het programma verdiend, liefst met een oratie, gelijk die tegen Diogiton, waarin hij eens niet met schijnargumenten werkt. Ch. M. van Deventers Helleensche Studiën (1897) worden zelfs met een hoofdstuk over hem geopend.

Het hoofdstuk, dat het diepst gaat, is wel, dat „den aanvang der Grieksche tragedie” behandelt, kennelijk met veel voorliefde geschreven. Het vloeiendst laat zich het hoofdstuk over Aristophanes lezen, dat, volgens het opschrift, wel wat bescheiden, alleen aan de Ecclesiazusae gewijd heet te zijn.

Wie denkt prof. Vürtheim zich als vruchtdragende lezers van zijn boek? Er zijn capita, die zelfs zonder veel voorbereiding kunnen begrepen worden, ook door den leek, b.v. dat over de Trachiniae. Maar het hoofdstuk over de Medea veronderstelt bij den lezer een vrij behoorlijke kennis van het onderwerp, gelijk dat over Hesiodus bekendheid aanneemt met den tijd, waarin deze dichter leefde. In de meeste gevallen is het noodig, dat zij.

die nog weinig in de Gr. literatuur zijn ingewijd, zich eerst ter dege orienteeren. Er komen bovendien ook vele détails in het boek voor — ik noem b.v. p. 13 „hun (der Phaeaken) naam leeft voort op het Atheensche Stuurmansfeest”, p. 119 „zooals het oude vrouwtje bij Theocritus zegt”, p. 168 „het monument van Lysicrates”, en deze zijn zelfs niet in het af en toe verklarend Zaken- en Naamregister opgenomen —, waarvan misschien zelfs candidandi in de klassieke letteren, om van hogere regionen maar te zwijgen, op het eerste gezicht de explicatie schuldig blijven. De lezer diene zich dus de lectuur van dit boek niet te licht voor te stellen: dat ook naar iemand het onbevredigd uit de hand legt, verdient het niet.

Eenige algemeene opmerkingen. Gelijk boven reeds opgemerkt werd, had de schr. gerust het hfdst. over Aristophanes' Vrouwenregeering enkel en alleen met „Aristophanes” mogen betitelen; ditzelfde geldt voor „Menanders Samia”: de inhoud van dit hfdst. is zoo rijk, dat „Menander en de nieuwe comédie” een gepaste titel ware geweest. Omgekeerd echter belooft het tweede hfdst. met den gepointeerden titel „de Ilias van en vóór Homerus” — waarom gaat dit niet aan dat over Homerus' Odyssee vooraf? — eigenlijk meer dan het geeft. Ik zou dit opschrift willen emendeeren: „de Ilias [van en] vóór Homerus”, want het hfdst. behandelt slechts den achtergrond en de vermoedelijk voorafgaande vormen van het Ilias-verhaal, zelfs de onder de illustraties opgenomen vaas met het oordeel van Paris heeft geen betrekking op eenig deel van den text. Hoogstens komt aan het slot van dit hfdst. de eigenlijke Ilias ter sprake, wanneer verteld wordt, hoe om de vermoedelijk oorspronkelijke kern van het verhaal, waarin Aias de Lokriër nog de hoofdpersoon is onder de vijanden der Trojanen, zich de heldenfeiten van steeds meer nieuwe helden crystalliseeren en Aias zelfs verdringen. Hier ontlokt de schr. zonder noodzaak een reeds eenigszins met de materie bekenden lezer de vraag: wanneer, gelijk prof. V. te verstaan geeft (p. 40 vg.), de tweestrijd van Hector en Aias in *H* een neerslag is van den strijd in een voorperiode onzer Ilias tusschen Aias den Lokriër en Hector, — een tweestrijd waarin men in een vroeger stadium van het wetenschappelijk onderzoek niets anders zag dan een repliek van de monomachie van Hector en Achilles —, waarom is het bij Homerus dan Aias de zoon van Telamon, die met Hector in het strijdperk treedt? De geleerde schrijver van *de Aiacis origine* had zijn antwoord toch wel bij de hand gehad en behoefde over de opneming van *dezen* Aias in de keten der sage niet geheel te zwijgen.

Een tweede opmerking gelde de vertalingen, die prof. Vürtheim op een aantal plaatsen inlascht. Op pag. 127 ontveinst de schr. terecht zich de moeilijkheid van het vertalen van een stuk van Thucydides niet. En dan te bedenken hoe een jaar of wat geleden iemand met een Thucydidesvertaling voor het voetlicht kwam, zonder zelfs de noodige grammaticale, laat staan philologische kennis. Toch zijn prof. V.'s vertalingen uit Thuc. m. i. beter geslaagd dan die uit Herodotus, welke m. i. het Herodoteische coloriet te veel missen. Ik dacht daarbij aan het bekende stuk van Van Deventer over Napoleon „in den trant van Herodotus.” De schr. valt soms uit den toon, b.v. wanneer hij (p. 138) in een bekenden zin

uit Thucydides' karakteristiek van Pericles (II. 65) vertaalt „... als zij dan weer zonder reden *in den put zalen* (δειότας), richtte hij hen op.” Daar het boek geen noten aan den voet der pagina's kent, moesten in de vertalingen zelf hier en daar verklarende en niet als zoodanig gekenmerkte toevoegsels worden ingelascht, b.v. p. 137 in Thuc. II. 65 „wijl zij in hem de oorzaak zagen van den krijg en de ellende”; p. 22 Odyssee π 91: „want het is mij toch wel vergund *op uwe vraag over mij* ook *zelf* een woord te spreken”, zelfs niet geheel juist. De stukken uit Herodotus zijn meer om den inhoud gekozen dan om den verhaaltrant, waarop ik gaarne meer nadruk had zien gelegd; de eerste hoofdstukken van het 3e boek leenen zich hier goed toe. Juist Herodotus' zwakheden, althans in onze oogen, in zijn methode van verhalen kunnen de ontluikende geschiedschrijving doen waardeeren. Omdat zij daartoe nog niet in staat zijn, vinden juist gymnasiasten of zelfs studenten Herodotus meestal vervelend. Een bijzondere vermelding verdient de keurige proza-vertaling van Pindarus' zesde Olympische ode.

De stijl van prof. Vürtheim heeft iets zeer persoonlijk, alleen vind ik het jammer, dat hij daarbij de medewerking zoekt van vele, waaronder zeer bedenkelijke, germanismen, zoowel in woordkeus als in woordvorming.

Wat de détails betreft, wil ik mij tot enkele uiterlijkheden beperken. De druk kon beter. Machinezetsel — vgl. de verwarring op p. 139 reg. 2 en 3 — deugt niet voor boeken. Men weet nooit, waaraan men met de correctie toe is. Zinstorende drukfouten zijn o.a. p. 16 reg. 25 ampel voor amper, p. 219 in het fr. uit den 7en Brief van Plato: „... moet de wijze zich in stilte terugtrekken en voor zich zelf *in* (m. z. *en*) den staat het beste wenschen.” Bij een herdruk is het gewenscht de eigennamen naar één norm te behandelen. Thans staat nu eens de Grieksche, dan weer de Latijnsche of de Hollandsche, soms zelfs een hybride vorm. De illustraties, die achter in het boek bijeenstaan, hebben niet alle op de behandelde stof betrekking, terwijl omgekeerd voorstellingen, die men daar zou zoeken, b.v. de op pag. 60 vermelde Epimetheusvaas uit Oxford, er niet in voorkomen. Het ware wenschelijk geweest bij de plaatjes, die geen landschappen voorstellen, de herkomst der afbeelding aan te teekenen. Ik erken zelf gaarne mijn onkunde omtrent den oorsprong van het plaatje, dat „een epischen held naar de constructie uit het heldenlied” te zien geeft.

Prof. Vürtheim heeft er recht op, dat men hem dankbaar is voor het flinke populaire werk over Hellas, waarmede hij onze vaderlandsche literatuur heeft verrijkt.

Amsterdam.

M. Boas.

Een bundel Romantiek. Nederlandsche balladen en romantisch proza, uitgegeven en ingeleid door Arn. Saalborn. (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1919.

Het begint langzamerhand een communis opinio te worden, dat we staan aan het begin van een nieuw romanties tijdperk, dat veel overeenkomst zal bezitten met het oude, en daarom is het een aantrekkelijke taak, ons lezend publiek met die oude romantiek bekend te maken. Gemakkelijk is die taak niet, want de oude romantiek is moeilijk tot een paar grondbeginselen terug te brengen;

men dient kennis te hebben van de vele maatschappelijke, economische en politieke factoren, die hebben meegewerkt tot het ontstaan en de groei er van. Maar het lastigst is te verklaren de ontwikkeling dier romantiek, die zo wonderlijk is, dat ze leidt tot het opstandige van Byron en Heine evenzeer als tot het katholicisme en clericalisme der Schlegels. Walter Scott en Victor Hugo, die zich in het verleden verdiepen, Novalis, die zich verzinkt in de mystiek, Keats en Shelley, die zich wijden aan de zuivere schoonheid, Hoffmann, die z'n bijna krankzinnige koortsfantasiën uitschrijft, ze zijn evenzeer romantici als Goethe, die in de *Werther*, en Rousseau, die in de *Julie* de rechten opeisen voor het gevoel. En wat we op het wijde europese veld der literatuur waarnemen, zien we, zij het in kleinere afmetingen, ook in het perk der vaderlandse letteren. Dit alles te verklaren is een zware doch aantrekkelijke taak. Het ligt niet op mijn weg, die hier te vervullen; wel had het gelegen op de weg van de heer Saalborn. Maar hij heeft z'n plicht jammerlijk verzaakt. In de inleiding heeft hij ons geen beeld der romantiek getekend zo, dat we het verschijnsel beter begrijpen, noch heeft hij in de keuze der stukken (want wie niet verstandelijk een literair verschijnsel begrijpt, bezit soms wel het intuïtieve aanvoelen, dat tot een richtige keuze leidt) ons het grote en schone der romantiek, benevens haar buitensporigheden en zwakheden doen aanschouwen.

Het is een eis van goede zeden, niet te veroordelen zonder de motieven voor het vonnis aan te geven; daarom volge hier een nadere toelichting. De inleiding begint met de kernachtige verklaring: „Het Romantische is het gevoelige. Wat de ziel beweegt en niet het verstand.” Maar zo eenvoudig is het niet. Want zit er geen sterk gevoel achter de hardste realistische werken als *Madame Bovary* en *La Débacle*? Was Anatole France zonder gevoel, toen hij schreef *Les dieux ont soif*? of Bourget in *Le Disciple*? of v. Looy in z'n *Proza*? En anderzijds zou de romantiek het verstand hebben uitgeschakeld? Het tegendeel is waar. De romantici waren intellectueel uitstekend geschoold en beschikten over een grote voorraad wetenschap en wijsheid, veel groter dan onze 80-ers ooit hebben bezeten. Daarom juist was hun aanval zo vernietigend; de franse revolutie is immers het resultaat der vroegste romantiek en die heeft binnen een half jaar tijds geproclameerd de culte de la raison (het verstand) en het geloof in een Etre Suprême (het gevoel). De grote romantici: Rousseau, Goethe, Schlegel, Novalis, Shelley, Scott, Hugo, Potgieter, ze wisten allen buitengewoon veel. — Waar dus de eerste zin van den heer Saalborn onhoudbaar blijkt, daar verliest z'n beschouwing der romantiek haar basis en stort z'n gehele gebouw ineen. Ook het vervolg van deze eerste alinea deugt niet, want de romantiese mens zoekt niet alleen het sombere of verhevene, en z'n leven is niet één teleurstelling; hij zoekt evenzeer het titaniese en het zachte-schone, hij heeft evengoed z'n tijden van hoogste zielsverrukking. — In de 2e alinea staat, dat de klassieke kunst „tegen het einde der 18e eeuw” oud en fossiel begint te worden. Maar de *Werther* werd geschreven in 1774, de *Julie* reeds in 1759; en de klassieken werden juist toen door Winckelmann en Goethe met nieuw leven bezielde. — Het hoofdgebrek

der inleiding blijkt uit deze 2 alineaas reeds: ze is verward, onoverzichtelijk en ondeskundig. Oppervlakkig zijn ook de inleidingen op de verschillende schrijvers. Op p. 16 ontbreekt Miller, die juist zo'n grote invloed op Feith heeft geoefend. Bilderdijk werd niet in 1776, maar eerst in 1782 advocaat (zie p. 42). Is van Lennep (p. 115) wel de „aanvoerder eener positief-historische romantiek?” Het is veeleer de geest van Drost en Potgieter die onze historische-romanschrijvers bezielde.

De verzamelaar geeft romanties werk van Feith tot Hofdijk. Maar wie deze bundel doorleest, zou menen dat de romantiek niet anders kent dan sentimentaliteit, grizeligheden en historische vertellingen. Was van Staring opgenomen *De Verjaardag*, dan was aan deze dichter meer recht gedaan dan met het ondiepe *Lenora* en tevens een lacune aangevuld. Doch er blijft nog veel meer aan te vullen; er ontbreken tal van romantici en juist van de besten: Bakhuizen v. d. Brink, da Costa, Alb. Thijm, Oltmans, Bosboom-Toussaint, Schimmel. Onvergefelik echter is dat niet genoemd wordt Potgieter; door deze leemte alleen reeds is het werk veroordeeld. Wel ontbreekt ook Multatuli, doch dat is hierbij vergeleken maar een kleinigheid. De verzamelaar pleite niet gebrek aan ruimte. Van tweeën één: of hij had tweemaal zoveel ruimte moeten eisen; of hij had wat beters moeten geven.

Nog even moet gewezen worden op de slappe, verwarde stijl. Om kort te zijn, citeer ik maar 3 stukjes, zonder commentaar. p. 42 Over Bilderdijk: „Een hard werker, maar zonder maatschappelijke erkenning (men passeerde hem bij het zoo vurig begeerde professoraat in Leiden 1817) stierf hij na vele omzwervingen in Duitschland en Engeland. . . . Van 1795 tot 1806 leeft hij in ballingschap en voorziet moeizaam door veel lessen geven en veel schrijven in zijn onderhoud. . . . Na 1810 is de goede tijd van het leeraarschap bij Koning Lodewijk Napoleon weer voorbij en zien we hem, door ziekten, onrust, moedeloosheid, zorgen en miskenning gekweld, hard werken en bundel op bundel uitgeven tot zijn dood in 1831.”

p. 75 Staring: „Zelden hartstochtelijk-lyrisch, is vertellen naast het geliefde landbouwwerk zijn levenslust.”

p. 199: „Nicolaas Beets was nog zoo slecht niet als dichter in zijn gesmaden Zwartentijd. Het was allemaal zoo heerlijk echtgemeend die liefde voor de riddertijden, hun zwerftochten, heldendaden en onzekerheid. Waarom toch keert de mensch altijd weer terug tot de idealen van zijn kindertijd? Toch zeker wel omdat die zoo mooi was en zoo waar, al was het in den droom. Beets' werk is drieledig: eerst de Romantische periode, waarin hij Scott en vooral Byron bewondert en navolgt, zijn studententijd, waarin hij sceptisch realist (sic!) wordt en een toon van gemoedelijke geestigheid weet aan te slaan (Camera), en tenslotte zijn „degelijke” tijd, als man, vader en dominee. . . .” — Desverlangd kan de lezer op vrijwel elke bladzijde door de verzamelaar geschreven aanvullingen vinden.

Wij menen dus, dat de heer Saalborn ons de romantiek niet nader heeft gebracht, en dat hij z'n doel, „haar geest weer eens onvertroebeld tot uiting te doen komen” (p. 11), heeft gemist.

Deventer.

W. H. Staverman.

S. Singer, *Wolframs Stil und der Stoff des Parzival*. (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse, 180. Bd., 4e Abhlg.). Wien, Hölder. 1916.

Toen Wendelin Foerster kort voor den oorlog zijn vruchtbare, maar eenigszins eenzijdig georiënteerde werkzaamheid ten dienste van onze kennis van den zoo begaafden Oudfranschen dichter *Chrétien de Troyes* afsloot met een *Wörterbuch zu seinen sämtlichen Werken* (Halle a. S., Verlag von Max Niemeyer), formuleerde hij zijn eind-conclusie ten opzichte van de bekende „Kyôt-Frage” in de volgende klinkende woorden: „Und so ergibt sich mit Notwendigkeit der Schluss: *Wolfram beruht, was den Gralstoff betrifft, ganz allein auf Kristian — alles, was diesem fehlt, also die Vor- und Nachgeschichte, ist ebenso wie Kyot, seine Erfindung.*” Zoo hechte ook hij zijn gezaghebbenden naam aan een theorie, die, gesteund door mannen als Rochat, Zarncke, Birch-Hirschfeld, Lichtenstein, Golther, niettemin wankel moet blijven, daar ze in directe tegenspraak is met een niet-dubbelzinnige uitspraak van den Middelhoogduitschen Parzival-dichter zelf, waar hij naar aanleiding van den naam *Liddamus* verklaart:

Kyôt in selbe nennet sus.
Kyôt la schantiure hiez,
den sîn kunst des niht erliez,
er ensunge und sprache sô
dês noch genuoge werdent frô.
Kyôt ist ein Provenzâl,
der dise âventiur von Parzival
heidensch geschriben sach.
swaz er en franzoys dâ von gesprach,
bin ich niht der witze laz,
daz sage ich tiuschen fürbaz.

Juist bij hen, die zich speciaal met Wolfram von Eschenbach en zijn werken hebben bezig gehouden, heeft deze verklaring vertrouwen, verdediging, motivering gevonden; ik noem onder de gesmade „Kyôtlingen”: San Marte, Bartsch, Martin, Heinzel, Hertz, Bötticher, Wechssler, Hagen. Tweemaal heeft op onze Nederlandsche Philologen-congressen deze veelbesproken quaestie een onderwerp van behandeling uitgemaakt: in 1910 trachtte Frantzen op het Congres te Leiden waarschijnlijk te maken, dat Kyôt zijn *Perceval* dichtte ter verheerlijking van de Anjou's en van hun politieke vrienden, de Tempeliers, zooals Chrétien de Troyes zijn *Conte del Graal* dichtte in dienst van den Franschen Rijksbestuurder Philippe d'Alsace; op het voorlaatste, te Utrecht gehouden, Congres gaf dezelfde spreker een taalkundig betoog over de Fransche woorden in Wolfram's *Parzival*, met bijzonderen nadruk op het Normandisch karakter van vele ontleeningen, waaruit de conclusie werd getrokken, dat Wolfram voor zijn *Parzival* naast den *Conte del Graal* van Chrétien de Troyes een tweede, in Normandisch-Fransch geschreven, gedicht moet hebben gebruikt, dat de geschiedenis van zijn held vollediger en uitvoeriger verhaalde dan Chrétien en er die van zijn vader aan liet voorafgaan. Terzelfder tijd, dat dit laatste betoog werd uitgesproken, verscheen het werk, waarvan een aankondiging hier volgt.

Singer's verhandeling bestaat blijkens den samenvattenden titel uit twee afzonderlijke bewijsvoeringen, die

bijeen worden gehouden door het gemeenschappelijke voorwerp van onderzoek en het gemeenschappelijke einddoel der dubbele bewijsvoering: „den für jeden Einsichtigen unwiderleglichen Beweis zu erbringen, dass Wolfram nicht Crestiens erhaltenes Gedicht von Perceval, sondern ein anderes verlorenes als Vorlage gedient habe, an das er sich viel enger angeschlossen hat, als irgend jemand bisher anzunehmen wagte.” Of dit verstrekkend doel door den geleerden schrijver bereikt is, zal eerst de toekomst kunnen bewijzen, wanneer de te verwachten communis opinio zich zal hebben gevormd en zal zijn vastgelegd. Op dit oogenblik kan ik niet verder gaan dan de verklaring af te leggen, dat zijn bewijsvoering voor mij inderdaad overtuigend is. Moge een kort overzicht over den gang van Singer's betoog er toe bijdragen, dat zij, die daarvoor bekwaam en ontvankelijk zijn, de gepretendeerde bewijskracht op zich laten inwerken!

Singer's verhandeling over den *Stil des Parzival* gaat uit van de tegenstelling tusschen den, soms precieuzen, soms bombastischen, Aziaanschen stijl in de poëzie ende tot helderheid en eenvoud leidende stijltendentie, die aansluiting zoekt bij de ongedwongen elegance der beschaafde omgangstaal, zooals in de Duitsche middeleeuwen de gezwollen duisterheid van een Wolfram von Eschenbach staat tegenover de doorzichtige woordkunst van een Hartmann von Aue, — een tegenstelling, die, voorzoover wij een literaire toespeling bij Gottfried von Strassburg juist interpreteren, reeds door den tijdgenoot gevoeld werd als die tusschen „*wilde maere*”, waarvoor een speciale uitlegkunde noodig was, en „*kristalline worteln*”, die door hun louteren eenvoud het ontvankelijk gemoed ontroeren en verheugen. Waar had Wolfram von Eschenbach zijn duisteren stijl vandaan? Tot zijn voorgangers behoorden die lyrische dichters van Provence, die een „gesloten dichtkunst”, het *trobar clus*, cultiveerden, als Marcabru en Guiraut de Bornelh. De Noordfransche en Duitsche lyriek, hoewel onder Provençaalschen invloed, heeft het *trobar clus* niet overgenomen, al heeft zij blijkbaar de tegenstelling tusschen het *trobar clus* en het *trobar planh*, de gesloten, duistere en de vlakke, eenvoudige techniek, gekend. Ook schijnt uit een toespeling in den *Roman d'Escanor* te mogen worden afgeleid, dat reeds in de twaalfde eeuw het *trobar clus* der Provençaalsche lyriek in een Franschen Percevalroman werd nagevolgd. Duidelijker wijst Wolfram's stijl op dezen Provençaalschen invloed; zijn beeldrijke inleiding herinnert in beeld en woord aan Marcabru, zijn daarop volgende vermaning tot de vrouwen aan Garin le Brun. Inwerking van de gesloten, duistere techniek blijkt uit zijn voorliefde voor nieuwvormingen en archaïsmen, voor gezochte omschrijvingen en vergelijkingen, voor opvallende rijmverbindingen, voor de negatie als stijlform, voor syntactische onregelmatigheden, als den plotselingen overgang van de indirecte in de directe aanhaling, het praesens historicum, het anacoluthon, de constructio ἀπὸ κοινού. Van al deze verschijnselen geeft Singer talrijke voorbeelden, waarbij hij door Provençaalsche en Oudfransche parallellen waarschijnlijk tracht te maken, dat Wolfram daarin onder Romaanschen invloed stond, om daarmee de conclusie te verbinden, dat de Fransche bron voor den Parzival hem niet alleen de stof en de structuur moet hebben

geleverd, maar ook den vorm, waarbij de Deutsche dichter zich veel nauwer nog moet hebben aangesloten, dan de heftigste strijder voor de Kyôt-hypothese tot dusver voor mogelijk heeft gehouden.

Belangrijker nog is het tweede deel van Singer's bewijsvoering, waarin hij zich met de **Stof van den Parzival** bezighoudt. De beide eerste boeken, *Gahmuret und Belakane*, *Gahmuret und Herzeloide*, die een voorgeschiedenis schilderen, waarvan Chrétien de Troyes blijkbaar niet heeft geweten, staan op een zoo volmaakt Franschen grondslag, dat het onbegrijpelijk lijkt, hoe men er toe heeft kunnen komen, ze aan de phantasie van een Duitschen dichter toe te schrijven. Parzival stamt volgens Wolfram van moederszijde af van de Graalkoningen, van vaderszijde van de koningen van Anjou en is door deze afstamming van vaderszijde gelieerd met niemand minder dan Koning Artus en de Fee Morgue. Van deze relatie met het huis van Anjou, met de Fee Morgue en Koning Artus weet Chrétien niets te vertellen. „Dat zoo iets niet door Wolfram verzonnen zal zijn”, concludeerde Frantzen op het Zesde Nederlandsche Philologencongres, „behoeft geen betoog; maar men begrijpt heel goed, dat een onderdaan van de Plantagenets zijn soeverein heeft willen eeren en vleien door zijn geslacht in verband te brengen aan den eenen kant met de Graalkoningen, aan den anderen met koning Artus, d. w. z. met de hoogste ideale figuren der middeleeuwsche romantiek; om dit te gevoelen, moet men zich de wonderbaarlijke politieke fortuin van het huis Anjou in de twaalfde eeuw herinneren en den diepen indruk, dien de groote Plantagenets Hendrik II en Richard Leeuwenhart door hun schitterende persoonlijke hoedanigheden, hun macht, hun fabelachtigen rijkdom op de fantasie van hun tijdgenooten maakten.” Singer komt tot dezelfde conclusie op grond van tal van argumenten, ontleend aan de verheerlijking van het huis Anjou als hoofddoel, aan de verbintenis van den stamvader van dit geslacht met een fee, een trek, die bijzondere beteekenis heeft gekregen door de vondst van een parallel in een kroniek van Anjou door miss Weston, ontleend verder aan schilderingen van verhoudingen ten opzichte van het erfrecht en van bepaalde liefdesbetrokkingen, aan geographische toespelingen en allitererend verbonden eigennamen.

Ook voor de verdere boeken van den *Parzival* doet zich de invloed van deze voorgeschiedenis gevoelen: *Lühelîn* resp. *Llewelyn* en *Norgâls* resp. *North-Wales* moet Wolfram uit Kyôt en deze reeds uit een vroegere bron geput hebben. Bepaalde episode's, vormen en mededeelingen uit het *Derde Boek* verraden onafhankelijk van Chrétien hun Franschen oorsprong: o. a. het verhaal van de vogels, die op bevel van Herzeloide moeten worden gedood; de wijze, waarop Parzival zijn moeder door de jacht verzorgt; de definitie's van God en Duivel in den mond van de Moeder en de afwijkingen in haar raadgevingen van die bij Chrétien; de gierige visscher bij Wolfram tegenover den kolenbrander bij Chrétien; het gebruik van de brandende stroofakkel als rechtsmiddel; de naam *Meljahkanz* en de woordvorm *tavelrunder*.

Wat het *Vierde Boek* betreft, is *Conduframûrs* als naam van Parzival's beminde stellig oorspronkelijker dan het conventioneele *Blancheflor* bij Chrétien; *Condufrenâmûrs* (327, 20; 508, 22) is niet—zooals Martin aanneemt

— een in het eerste deel „geffecteerde” samenstelling, maar een oorspronkelijk *Conduire en amors*, op 't gehoor af weergegeven. Dat zij bij Chrétien vóór de voltrekking van het huwelijk door Perceval verlaten wordt, wijst op een in de Graalsage toenemende strekking, in den Graalkoning het ideaal te zien van den monnik-ridder; in verband daarmee wordt een, misschien reeds verzacht, erotisch bijmotief (*Liáze*) geëlimineerd.

Ook in het *Vijfde Boek*, dat van den Graal, heeft Wolfram menigen oorspronkelijken trek der Graalsage bewaard, al is lang niet alles voor ons doorzichtig. De Arabische hoofdbron, waarvoor Hagen zeer opmerkelijke gronden aanvoert, wordt door Singer niet aanvaard, al laat hij de mogelijkheid open, dat inderdaad *Flegetân's* met *felék thani* (*sphaera altera*) is te identificeren. De bestempeling van dezen als *fisón* is een van de bij Wolfram zoo veelvuldig voorkomende contaminatie's, hier van *vision* en *fisicen*. Eveneens *Munsalvaesche*, misschien van een *Mons Salvationis* met het adjectivum *salvage*, *sauvage*, waarin evenwel geen toespeling op *Wildenbere* zou moeten worden gezien. Voor *Terre de Salvaesche* is een oorspronkelijk *Terre de Salvation* nog duidelijker. De zonderlinge vorm *Templeis* (uit *templensis*) moet op Franschen bodem zijn ontstaan, wat ook door Frantzen als meest bevredigende verklaring aangeven is (*Handelingen* 1916, p. 116). *Plimizoel*, door Chrétien geëlimineerd, moet door Wolfram aan Kyôt, door dezen aan de voor hem en Chrétien gemeenschappelijk aan te nemen bron ontleend zijn.

Het *Zesde Boek* schildert het hof van Koning Artus meer op den grondslag der Oudfransche traditie dan van de Deutsche navolging. Een parodistische toespeling:

Artús der meienbaere man,
swaz man ie von dem gesprach,
zeinen pfinxten daz geschach,

laat zich eerder als geslaagde vertaling denken dan als spontaan opgekomen Deutsche scherts. Daarvoor was de situatie in Duitschland ondanks de literaire werkzaamheid van Hartmann von Aue toch nog wel niet rijp. Hetzelfde geldt voor de rehabilitatie van Keie (296, 13 — 297, 29). De levendige schildering van den wilden Segrámors laat eveneens naast Chrétien een andere bron veronderstellen:

Uz fuor Segrámors roys.
kalopierende ulter juven poys.

Ook het *Zevende* en *Achtste Boek*, die aan *Gáwân* zijn gewijd, wijzen op bepaalde Fransche invloeden buiten hetgeen Chrétien ons biedt: *Scherules* en *Vergulaht*, *Bearosche* en *Antikonte* als namen, *Liddamus* als type en het *spilwip* als requisiet.

Het *Negende Boek*, Parzival's bekeering, heeft tegenover Chrétien in menig opzicht oorspronkelijke waarde: de aardige dialoog met Frau Aventure als inleiding is stellig van Fransche origine; de nadere mededeelingen over den *Graal*, over de *lans*, over de kwetsuur van den *Koning-Visscher*, over de orde van de *Templeise* kunnen onmogelijk met een beroep op Wolfram's phantasie tot den *Conte del Graal* als eenige bron worden teruggebracht.

Tegen het eind van *Gáwân's* verdere avonturen, die bij Wolfram het *Tiende tot en met Dertiende Boek* vul-

len, breekt de Graalredactie van Chrétien af. De voortzetting van Wauchier stemt op een enkele plaats (Potvin 10712) bijna woordelijk met Wolfram (650, 9 volg.) overeen: men mag veronderstellen, dat zij eveneens uit Kyôt of wellicht uit diens onmiddellijke bron putte.

Het *Veertiende en Vijftiende Boek*, waarin de gevechten met Gâwân, Gramoflanz en Feirefiz worden geschilderd, geven aan het epos de noodzakelijke afronding, waarbij de belangstelling tot den hoofdheld terugkeert en Gâwân als contrastfiguur in het juiste licht wordt geplaatst. De strijd tusschen Parzival en Gâwân, die niet als een overeenkomstige strijd tusschen de hoofdpersonen in den *Yvain* onbeslist blijft, maar Parzival's superioriteit duidelijk doet blijken, is voor het Parzival-epos een noodzakelijk en gewichtig bestanddeel, dat reeds tot de redactie moet hebben behoord, waarop zoowel Chrétien als Kyôt teruggaan. De overeenstemming met *Sir Perceval* is daarvoor mede een aanwijzing.

Ook het *Zestiende Boek* ten slotte bevat motieven (den doop van Feirefiz, de verbinding met Lohengrîn), die in de Oudfransche poëzie hun equivalenten vinden.

Moet men dus concludeeren, dat in stof en vorm Wolfram zich in zijn *Parzival* ten nauwste aansluit bij zijn bron, het feit, dat deze bron zelve ons niet overgeleverd is, behoeft geen te groote verbazing te wekken. Wanneer Paul Meyer aanneemt, dat van de Provençaalsche literatuur misschien slechts het twintigste deel voor ons is bewaard, dan mag men toch ook bij de andere middeleeuwsche literaturen wel een breede marge openlaten voor spoorloos verdwenen gedichten. Voor het Oudfransche epos hebben wij een vrij betrouwbare aanwijzing. Van de ongeveer veertig omvangrijke Middelhoogduitsehe gedichten, die naar Fransche voorbeelden moeten zijn bewerkt, zijn voor meer dan de helft deze Fransche voorbeelden onbekend. Er is dan ook weinig tegen in te brengen, wanneer men in dubiis de conclusie stelt, dat naast de vele bewaarde Graalredactie's er althans drie verloren zijn gegaan: een zeer oude, welker held nog niet Perceval, maar wellicht Gauvain was en waarvan wij in *Bleheris* misschien den auteur hebben aan te nemen; een latere, bron zoowel voor Kyôt als voor Chrétien en gekend nog door Wauchier en Gerbert; een derde, die door Wolfram von Eschenbach in nauwe aansluiting bij het origineel werd weergegeven. Den dichter van deze derde redactie mogen we met Wolfram Kyôt noemen; hij moet een belezen man zijn geweest, wien Latijnsche, Arabische, Provençaalsche en Oudfransche verhalen bekend waren.

Amsterdam.

J. H. Scholte.

E. Kruisinga, English Sounds (Dl. I van *A Handbook of Present-Day English*). Derde druk. Utrecht, Kemink & Zoon. 1919. (Pr. / 3.25, geb. / 3.90).

Er behoort tegenwoordig moed toe om een leerboek over phonetica te schrijven, een boek dat kan dienen als een veilige gids ter inleiding in deze belangwekkende, maar moeilijke wetenschap. Vooral wat de klinkers aangaat, doet zich bij deze wetenschap de eigenaardigheid voor, dat de *sum total* van wat als vaststaand beschouwd wordt, in de laatste jaren eerder kleiner dan grooter is geworden. Tot voor betrekkelijk korten tijd meende men vrij algemeen, dat Bell-Sweet's uiteenzetting van de vorming van de klinkers op verreweg de

meeste vragen, die zich hierbij voordeden, een plausibel antwoord gaf. "But the advent of experimental (i. e. instrumental) phonetics has dealt the severest blow to the system" (Kruisinga, § 74).

Deze "blow" heeft veel dingen op losse schroeven gezet, maar... is er voor wat men meende te weten altijd iets positiefs in de plaats gekomen? Dat de verschillende apparaten en de Röntgen-plaat nauwkeurig weergeven, wat er bij een experiment geschiedt, is natuurlijk boven allen twijfel verheven; de vraag is alleen maar, of onze spraakorganen, wanneer ze bewust moeten functioneeren, en bovendien nog gehinderd worden in hun bewegingen — zij het dan ook in nog zulk een geringe mate — precies datgene doen wat er bij het natuurlijke, ongedwongen spreken geschiedt. Bij het experimenteeren laten zich zooveel bijzondere factoren gelden (accommodatie-vermogen van de spraakorganen; het isoleeren, en dikwijls langer dan gewoonlijk aanhouden van een klank; de gevaarlijke zucht van den onderzoeker of het „proefkonijn" om alles zoo natuurlijk en te gelijker tijd zoo nauwkeurig mogelijk te doen; de gedwongenheid, het min of meer onnatuurlijke van een bewuste handeling, die in de plaats treedt van wat gewoonlijk geheel, of bijna geheel, onbewust geschiedt), dat een zeker scepticisme, dat sommigen gevoelen met betrekking tot de resultaten van de experimenteetele phonetica, misschien niet geheel ongerechtvaardigd is.

Dat Kr.'s boek in betrekkelijk korten tijd een derden druk beleefd heeft, bewijst, dat er aan zulk een werk behoefte bestond, en verder, dat de Schr. zich goed van zijn taak heeft gekweten.

Slechts de eerste 99 bladz. handelen over de phonetica; de volgende 90 blz. zijn gewijd aan de lastige Engelsche spelling, en aan het eind van het boek geeft de Schr. twee nuttige woordenlijsten.

De volgende opmerkingen, die ik bij een aandachtige lezing van Parts I en II gemaakt heb, zouden misschien den Schr. aanleiding kunnen geven bij een vierden druk hier en daar kleine veranderingen aan te brengen.

In Hoofdst. I wordt niet gesproken over de faucale explosivae, zooals men die hoort in de Groningsche uitspraak van *loopen, zitten*, enz.; ook in het Engelsch meen ik die herhaaldelijk gehoord te hebben in *open, bitten, mutton*, enz. — Heeft de Schr. met opzet afgezien van een bespreking van deze klanken? Zoo ja, waarom? — In de definities in § 23 wordt, naar het mij voorkomt, aan de *h* geen plaats ingeruimd; de leerling zal vragen: is de *h* een klinker of een medeklinker? — § 27. Hier wordt stilzwijgend aangenomen, dat de lezer weet, waarin het trillen van de stembanden bestaat; een paar opmerkingen hierover zouden nuttig zijn. — § 31.4 munt niet uit door duidelijkheid, en het is de vraag of wat hier gezegd wordt, juist is, want de Schr. denkt blijkbaar zoowel aan klinkers met een "gradual" als aan die met een "clear" begin. — In § 34 zegt de Schr. dat de *k*'s in [i:k] en [u:k] niet als verschillende medeklinkers moeten worden beschouwd, hoewel hij toegeeft, dat de "difference is easily perceived." Maar de *l*'s in *mat* en in *matje* zijn wel verschillende medeklinkers, omdat "the acoustic difference is quite clear." Is echter het verschil tusschen deze twee *l*'s werkelijk zooveel grooter dan dat tusschen de twee *k*'s? En laten we eens nemen *boek-boekje* naast

boek-boekje. Ik begrijp wel, wat de Schr. bedoelt, maar hij is er m. i. niet in geslaagd dit glashelder uit te drukken. — Bij § 35 zou een opmerking over het fluiten niet onraadzaam geweest zijn. — §§ 40 en 48. Is het raadzaam zulk een belangrijken klank als de *th* eerst maar gedeeltelijk te behandelen, en dan acht paragrafen verder een aanvulling te geven? Schr.'s systeem van behandeling brengt dit weliswaar mee, — maar men kan zich ook te streng aan een systeem houden. — Zin 1 en zin 2 van § 40 spreken elkaar eenigszins tegen. — § 45. Het zou raadzaam zijn iets meer te zeggen over het verschil tusschen den eersten klank van het Eng. *shoe* vergeleken met dien van het Fr. *chou*. — § 41. De hier beschreven *s* komt in het Ned. ook wel voor; hier in Amsterdam heb ik herhaaldelijk in een klasse verscheiden leerlingen opgemerkt, die de *s* uitspraken met de punt van de tong achter de ondertanden. — § 50. De benaming "reduced sound" voor Ned. *w* vind ik niet bijzonder gelukkig. — § 57. Wat heeft de lezer er aan, dat hem gezegd wordt, dat in sommige talen bij het uitspreken van de *m* de tong opgeheven wordt? Een voorbeeld wordt niet gegeven. — In § 88 is sprake van een "checked vowel"; de betekenis van deze benaming wordt echter pas in § 157 uitgelegd. — § 94. Is de stemspleet *gesloten*, wanneer er stem wordt voortgebracht? Ik weet wel, dat Sweet de uitdrukking "closed for voice" ook gebruikt (*Primer*³, § 117b, § 121b), maar dit neemt niet weg, dat "closed" hier misleidend is. — § 96. De beschrijving van wat verstaan wordt onder "gradual beginning" leidt tot misverstand, zooals mij herhaaldelijk gebleken is; de opmerking in § 99 schijnt veelal over het hoofd gezien te worden. Zou de Schr. bij een volgenden druk geen gebruik kunnen maken van Gutzmanns uiteenzetting? (*Phys. der Stimme und Sprache*, blz. 46—49). — In § 100 wordt niet gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Nederlandsche *h*, en dit komt ook niet ter sprake in Ch. III, (English) Consonants. Wie van het verschil niet overtuigd is, luistere maar eens naar een Engelschman, die Nederlandsch spreekt. — § 105. De opmerking "The off-glide in North-German is quite distinct, so that it almost sounds like an independent sound (an *h*), whereas in English the off-glide is much weaker", is te vaag. Het Deutsche *ich komme* klinkt nooit als *ich khomme*; het verschil tusschen den overgangsklank en een echte *h* had hier duidelijk gemaakt moeten worden. — Ook de verklaring van wat men verstaat onder affricatae kon duidelijker zijn: bij degenen, voor wie K's boek bestemd is, moet men niet te veel aan individuele vindingrijkheid en verbeeldingskracht overlaten. De volgende zin in dezelfde § klinkt een beetje paradoxaal: "In *ap* we do not really hear the on-glide of *p* as such; but we do hear it." — De bewering aan het slot van § 107, dat in het Ned. alle stemhebbende slotmedeklinkers stemloos worden, zal voor velen een verrassing zijn. Zijn de slotmedeklinkers in *bel*, *boom*, *man*, *ring*, *peer* stemloos? — In § 109, 1 en 2 doet de Schr. een poging om wat Sweet zegt in § 135 *a* en *b* anders uit te drukken; het wil mij voorkomen, dat Kr.'s voorstelling van de zaak minder duidelijk is. — De behandeling van *free* en *close contact* § § 156—160 had grondiger kunnen zijn; voorbeelden, veel voorbeelden zijn hier gewenscht. — De laatste zin van § 164 munt niet uit door fraaie constructie. — § 166. Dat het eerste element van Ned.

ui identiek is met den klinker in *Sir*, geloof ik niet. — § 173. Tegen de bewering, dat we Eng. *why*, *your* als drieklanken kunnen beschouwen, valt weinig in te brengen, maar wanneer de Schr. er zoo maar apodictisch als iets vaststaands bijvoegt, dat we ook drieklanken hebben in Ned. *jij*, *jou*, dan gaat hij te ver. Dit is blijkbaar de meening van den Schr., maar het lijkt me een beetje gewaagd, om dit in een leerboek te vermelden, alsof het een feit was. Ik meen in de gangbare uitspraak van *jij*, *jou* de *j* beslist als stemhebbende spirant te hooren. — § 184. Met de transcriptie van het Ned. *van mijn* (broer) ben ik het niet eens; in de Hollandsche uitspraak zijn de klinkers in deze beide woorden nasaal (fā m"). Wanneer Groningers hun dialectische uitspraak trachten af te leggen, en *kome*, *zille*, *werke* enz. zeggen, dan hoort elke Hollander dadelijk, dat er bij deze uitspraak iets niet in den haak is. — Wat in § 227 gezegd wordt over het verschil tusschen de Ned. en de Eng. *l* (*melk* — *milk*) is natuurlijk volkomen juist, en de waarschuwing om de Hollandsche gewoonte van [heləp] te zeggen, niet op het Eng. over te brengen, is zeker niet overbodig, maar de lezer komt er niet veel verder mee. De Schr. had eens moeten uitleggen, hoe het komt, dat die [ə] in de uitspraak van *melk* wordt ingevoegd. — Wat de Schr. zegt over assimilatie in het Eng., §§ 231—246, vind ik niet het best geslaagde gedeelte van zijn boek. Er is natuurlijk assimilatie in het Eng., d. i. de assimilerende neiging bestaat in het Eng. even goed als in andere talen. Onder gelijke omstandigheden zal assimilatie in verschillende talen wel tot dezelfde resultaten leiden. Het proces kan evenwel door bepaalde invloeden worden tegengehouden, zooals die van het schriftbeeld, die van het grondwoord op de samenstelling of afleiding, enz. Dat zulke invloeden een factor van gewicht zijn, wordt bewezen door het feit, dat bij sprekers, bij wie zij zich niet, of althans minder, laten gelden, de gevolgen van assimilatie ook in het Eng. in veel grooteren omvang merkbaar zijn, zooals de Schr. trouwens zelf opmerkt in §§ 243—246. — Zelfs de bewering van den Schr. dat er in *continue*, *manufacture* geen ass. is, zou ik niet willen onderschrijven. Laat de Schr. maar eens vergelijken (door fluisteren) de *n* in *continue* met die in *contain all*. Bij *continue* en *manufacture* dient bovendien in het oog gehouden te worden, dat de *j* er nog niet zoo heel lang geweest is, en verder dat de Eng. en de Ned. *j* niet volkomen gelijk zijn. Over assimilatie in het Eng. is het laatste woord nog niet gezegd. —

Uit den aard der zaak heb ik de woorden in de woordenlijsten niet alle één voor één nagegaan; een paar opmerkingen moet ik evenwel maken. Het treft mij, dat de Schr. niet geheel consequent te werk is gegaan. Als er van een woord twee of meer uitspraken bestaan, dan worden die in den regel opgegeven; bij sommige evenwel (*absolute*, *bankruptcy*, *diphthong*, *figure* enz.) komt slechts één uitspraak voor. Bij *designate*, bijv. nw. en ww., en bij *graduate*, znw. en ww. worden twee uitspraken aangeduid, doch bij *conglomerate*, dat znw. bijv. nw. en ww. is, maar één. Waarom twee uitspraken van *Berkeley*, *Berkshire*, *Jervaulx*, *Jervofis*, en slechts één van *Derby*, *Hervey*, *Rievaulx*, *Southwark*? *Hertford*, *Herts*, *Berkhamstead* (bij Londen), alle drie ook op twee manieren uitgesproken, ontbreken. De namen *Bournemonth* en *Chicago* worden op meer dan één

manier uitgesproken. — De aangegeven uitspraak van *Bridlington*, die ook voorkomt in de *Pronouncing Dictionary* van Jones (met de bijvoeging 'locally'), is een fictie. Deze uitspraak is reeds daardoor onmogelijk, omdat de klinker [æ:], of zelfs een klank, die er maar iets op lijkt, in het dialect van East Yorkshire niet voorkomt. De uitspraak in den volksmond is [bolintən], met een *o* als in de Groningsche uitspraak van *op*. In de plaats zelve, waar ik herhaaldelijk geweest ben, en ook elders, is de gewone uitspraak die, welke met de spelling overeenkomt.

Ten slotte nog een vraag. Komt de klankgroep (eij) werkelijk voor in de gewone uitspraak van *alienate*, *detail*, *gaol* (en dus ook in *ale*, *ail*, *dale*, enz.)? De *i* kan hier natuurlijk wel worden uitgesproken, en zal ook wel eens gehoord worden, vooral bij langzaam en zeer duidelijk spreken, maar zou, in 't algemeen genomen, [e:] of [eə] niet dichter bij de waarheid zijn?

Amsterdam.

W. van der Gaaf.

J. Janssen, C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani. Groningen, J. B. Wolters. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In Suetonius' levensbeschrijvingen van Romeinsche keizers ontbreekt de groote lijn. Noch psychologisch ontwikkelt hij het karakter zijner keizers noch ook den gang der rijksregering. Trouwens, voor hem bestond ternauwernood een rijk; hem interesseerde alleen de hoofdstad. Omtrent die hoofdstad geeft hij bij iedere regering vele en velerlei bijzonderheden, dikwijls zeer wetenswaardige. Zelfs de stadspraat omtrent keizer, hof en aristocratie, waarmede hij zoo kwistig is, zouden wij niet gaarne willen missen. Maar deze los aaneengeregen rijkdom van heterogene en meestal korte mededeelingen heeft voor den lezer van na 1800 jaar dringend behoefte aan een commentaar. Ook wie thuis is op het gebied van Romeinsche geschiedenis doorziet zonder bijgebrachte parallelplaatsen en nadere uitlegging lang niet altijd de volle bedoeling van wat hier staat opgeteekend. Daarom eigenen zich deze biographieën zoo goed voor een academisch proefschrift.

Onder de leiding van Boissevain is dit de vierde, die in den loop der jaren verschijnt; Tiberius, Claudius en Constantijn (deze natuurlijk niet door Suetonius beschreven) gingen vooraf. Janssens commentaar op het leven van Domitianus is even bruikbaar als die drie andere. Reeds de keuze is gelukkig te noemen. Misschien is er geen enkele keizer, te wiens gunste in de laatste eeuw de meening der bevoegden zich met zoo groot recht heeft gewijzigd. Juist bij hem is het aantal opschriften, dat aangaande zijne regering inlicht, bijzonder groot. En zij laten geen twijfel, of de senaatsvrienden, Dio, Tacitus, Plinius, Suetonius, die ons hem hebben beschreven, hebben dat niet zoozeer onjuist, maar dan toch in zeer hooge mate eenzijdig gedaan. Naast den onsympathieke menschen, dien zij ons schilderen, bestaat een voortreffelijke regent, dien zij ons onthouden hebben. Janssen in zijn commentaar doet dat uitkomen; het maakt zijn commentaar interessant. Niet door te polemiseren of te betoogen; hij kan volstaan met veel opschriften uit te stallen onder het in zijn tekst meegeede. Die spreken eene duidelijke taal. Behalve de inscripties haalt hij ook de plaatsen uit alle Grieksche en Romeinsche schrijvers aan, die over de door Suetonius

te berde gebrachte feiten handelen. Zoo krijgen wij wat wij noodig hebben: een groot materiaal, dat zeer veel ter verheldering van den tekst medewerkt, en dat ons in staat stelt, een behoorlijk oordeel te vormen over de waarde (respectievelijk onwaarde) van wat ons door Suetonius wordt geboden.

Over de vlijt en nauwkeurigheid van Janssen bij het verzamelen van dit materiaal niets dan lof. Men zou zelf eene uitgebreide studie van Domitianus moeten maken, om met zekerheid te kunnen beslissen, of hier iets van belang is vergeten; maar de kans hierop is stellig gering. Wellicht zal zelfs deze of gene vinden, dat er te veel is verzameld of liever uitgesteld. Men kan zich afvragen, of het noodig was, bij iederen persoon, die slechts even genoemd wordt, zijne loopbaan na te pluizen van de wieg tot aan het graf; men zou ook elders op bekorting kunnen aandringen. Doch ik voor mij kan mij bij een commentaar als deze toch best met de uitvoerigheid van Schr. vereenigen; hij wordt dan een vraagbaak voor alles, wat maar in de verte met Suetonius' biographie verband houdt. Vooral ook, omdat Schr. niet lijdt aan de fout van vele commentatoren, om uit te leggen wat iedereen al lang weet, en soms te vergeten, wat uitlegging noodig heeft.

De aard van den commentaar brengt mee, dat er materiaal wordt bijeengedragen veel meer dan dat er wordt gedemonstreerd. Dus is er niet heel veel ruimte voor onderling oneens zijn. Ik stiet op niets, wat mij bepaald onjuist leek. Alleen geloof ik niet, dat onder hen „qui vel in professa Judaeam vivebant vitam” (cap. 12) in de eerste plaats de Christenen moeten worden verstaan. Mij dunkt, het zijn in de eerste plaats de alom over het geheele rijk verspreide zoogenaamde *σεβόμενοι*.

Alles te zamen een proefschrift, dat er wezen mag, en een bewijs (van belang in onzen tijd van papierduurte), dat een classieke promovendus het niet in het volumineuse behoefte te zoeken, om iets nuttigs te leveren.

Leiden.

H. van Gelder.

C. van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen. Leiden, N. V. voorh. E. J. Brill. 1919. (Leidsche diss.).

De omvang van dit geschrift, waarmede de Schr. in Juli 1919 te Leiden den doctorstitel in de Semietische Taal- en letterkunde heeft verworven, overschrijdt verre de grenzen, die men gewoonlijk aan een academisch proefschrift stelt. Het is een boek van niet minder dan XVI + 348 bladzijden, verschenen als afzonderlijk deel in de reeks van uitgaven van het „de Goeje-fonds”.

De kern van het werk wordt gevormd door de beschrijving der lotgevallen en daden van den Alide Jahjá ibn al-Hoesain al-Hâdi, die in het einde der 3e eeuw van de hidjah den grondslag voor de heerschappij der Zaidietische imâms in Zuid-Arabië legde. Wel was over dezen afstammeling van den Profeet (die van 245 tot 298 H. leefde) reeds het een en ander bekend uit eenige, zeer korte aantekeningen bij Tabarî, Mas'oedî, Ibn al-Athîr en andere Arabische schrijvers over de algemeene geschiedenis der Arabieren, maar bijzonderheden over de rol, die hij in Jemen gespeeld heeft, waren slechts te vinden in de Zaidietische werken, die in eenige handschriften bewaard, thans door Dr. v. A. onderzocht en bewerkt zijn. Daaronder verdienen vooral vermelding: de *Strat al-Hâdi*, eene biographie van den imâm door een zijner

tijdgenooten geschreven, in handschriften te Londen en Milaan bewaard, de *Ifādah ft ta'riḥ al-a'immaḥ al-sādaḥ* uit de 4e eeuw (Cod. Arab. Leid. 1974), de *Hadā'iq al-wardijjah* en de *Anbā' al-zaman* uit lateren tijd, in hss. te München, Londen en Berlijn.

Na eene korte uiteenzetting van den politieken toestand in Jemen in den loop der 3e eeuw (blz. 98—114) behandelt de Schr. aan de hand zijner Arabische bronnen de vestiging van al-Hādī's gezag in de Jemenitische stad Sa'dah, het verzet in Balad Chawlān en Nadjran, den strijd met de Qarmaten en al-Hādī's rigoristisch bestuur (blz. 115 vv.), terwijl het laatste hoofdstuk (blz. 228 v.v.) vooral eene ontleding van al-Hādī's karakter en van zijne geschriften bevat. Aan deze, speciaal aan de opkomst der Zaidietische heerschappij onder al-Hādī gewijde hoofdstukken gaat eene algemeene Inleiding (blz. 1—97) vooraf, hoofdzakelijk handelende over de politieke rol van Alf en de Alidische pretendenten, al-Hādī's voorgangers, in de 1e en 2e eeuw. Ook voor die zorgvuldig bewerkte Inleiding werd menig gegeven aan de Zaidietische bronnen ontleend.

Dr. v. A's werk is niet alleen belangrijk voor de geschiedenis in engeren zin, maar levert ook zeer te waardeeren bijdragen tot de literatuurgeschiedenis en tot de kennis der ontwikkeling van sommige godsdienstige opvattingen in Moslimsche kringen. Hij putte zijne gegevens over dit laatste onderwerp niet alleen uit de Zaidietische geschriften van al-Hādī, maar o.a. ook uit al-Asj'ari's *Maqālat al-islāmijjn* (in handschrift te Constantinopel bewaard). Naar de voorstelling zijner Arabische biographen behoorde de imām al-Hādī tot de helden van het oud-Arabische slag; zijne onversaagdheid had hij in dienst gesteld van zijn religieus-politiek ideaal: de vestiging van een in alle opzichten aan de eischen der goddelijke wet beantwoordend gezag van Fātimah's nakomelingschap over de Moslimsche gemeente. De betrekkelijke onbeduidendheid van vele der ter sprake komende gebeurtenissen had den Schr. hier en daar wellicht aanleiding tot eenige bekorting kunnen geven. De onafgebroken aaneenschakeling der feiten, de vermoedende veelheid der namen vergen heel wat van de aandacht zijner lezers! Toch maakt dit werk, de vrucht van zoo veel degelijken, uiterst nauwgezette en blijkbaar met groote belangstelling verrichtten arbeid, een gunstigen, aangename indruk. De Schr. heeft tijd noch moeite gespaard om zijne stof tot in de kleinste bijzonderheden te leeren kennen en beheerschen. Nagenoeg elke bladzijde van zijn boek bevat, behalve tekst, nog talrijke opmerkingen, aantekeningen, Arabische citaten, tekstverbeteringen, enz. in de noten, getuigende van zijn ijver en eerbiedwaardige belezenheid zoowel in de Arabische auteurs als in de verdere literatuur over zijn onderwerp. Zijn eerste arbeid werd, zooals hij zijne taak opvatte, meer dan eene dissertatie van de gewone soort, veeleer eene doorwrochte monographie, een werk, met welks voltooiing men hem geluk mag wenschen.

Een register en literatuur-opgaven met gedetailleerde ophelderingen over de geraadpleegde Arabische handschriften zijn aan het werk toegevoegd.

Utrecht.

T h. W. J u y n b o l l.

H. C. A. Muller, Hugo de Groot's „*Annales et Historiae*”. Utrecht, Van Druten, 1919. (Utrechtsche diss.)

Eene studie over De Groot als geschiedschrijver kan

niet anders dan met vreugde worden begroet. Zijn hoofdwerk is om den bondigen, nu en dan op Taciteische wijze gewrongen, maar buitengewoon verzorgden stijl geprezen. Het Latijn maakte het werk voor buitenlanders toegankelijk. Vertalingen stelden degenen, die deze taal niet machtig waren in staat, om van den inhoud kennis te nemen. De naam van den schrijver wekte op zich zelf belangstelling voor zijn arbeid. Toch zijn de *Annales* niet zooveel gelezen als andere werken over den opstand tegen Spanje. Zij vormen geen goudmijn voor den historicus, die naar nieuwe bijzonderheden zoekt, zooals het droge werk van Bor. Het groote publiek kon wegens de taal, waarin het werk geschreven is, niet genieten van den schoonen vorm, zooals van Hoof't's *Historiën*.

Maar het zou verkeerd zijn, de Groot's boek zonder meer ter zijde te leggen. De opvattingen van den schrijver over vele gebeurtenissen, die hij persoonlijk heeft medegemaakt, blijven ons belang inboezemen. De heer Muller heeft ons uitvoerig over die opvattingen ingelicht door vergelijking met andere werken, zooals „*De veritate religionis christianae*”, waaruit blijkt, dat de Groot een Christendom boven geloofsverdeeldheid mogelijk achtte en met „*Van de Oudheyd van de Batavische nu Hollantsche Republiek*”, waarin hij zich een aanhanger toont van de leer, dat de soevereiniteit reeds in de middeleeuwen bij de Staten had berust. Men moet toegeven, dat zijne theorieën De Groot bij zijne geschiedschrijving niet te ver van het rechte pad der objectiviteit gevoerd hebben. Muller gaat na in welke gevallen hij niet strikt onpartijdig is; werkelijk speelt zijn patriotisme hem nu en dan parten en stelt hij de handelingen en beweegredenen der Nederlanders in een te gunstig, die van de vijanden in een te slecht licht. Maar blind voor de fouten van zijne landgenooten is hij niet en zijn billijk oordeel over persoonlijke vijanden als Maurits, Aerssen en Prounink bewijst zijn hoogstaande moraal. Muller's meening, dat hij het Leicestersche tijdperk eenigszins partijdig zou behandeld hebben, kan ik niet geheel deelen. Het is waar, dat de Groot geloof slaat aan enkele feiten, die Leicester ten laste zijn gelegd en waaraan hij later gebleken is onschuldig te zijn, zooals de vermoording van Essex. Maar wat hij overigens mededeelt omtrent Leicester's optreden hier te lande, het onverantwoordelijk beheer der geldmiddelen door den landvoogd en zijne dienaren en het gebruiken van den godsdienst als dekmantel van diens heerschzucht, is geheel overeenkomstig de historische waarheid. Van opzettelijke partijdigheid, of doorlopende verblindheid is bij De Groot nergens sprake. M. rekent de *Annales* tot de pragmatische geschriften, die met de behandeling van geschiedkundige gebeurtenissen een bepaald doel nastreven en in het bijzonder nut trachten te stichten door te doen uitkomen, welke lessen uit het verloop der feiten kunnen getrokken worden. Gelukkig drukt M. zich hierbij niet te sterk uit. Er is onderscheid tusschen geschriften, waarbij de tendens overheerschend is en die, waarin de schrijver de verwachting uitspreekt, dat zijn werk tevens tot leering kan dienen, zonder dat hij echter de stof om het doel verwingt. Tot de laatste soort behooren de *Annales*.

Eene hoofdverdienste van M.'s werk is, dat hij het standpunt, dat de Groot ten opzichte van de voornaamste

vraagstukken van zijn tijd inneemt, zoo nauwkeurig mogelijk bepaalt. Over de geschiedenis der Annales eene lijdensgeschiedenis, daar de eerste bewerking op last der Staten van Holland ondernomen, niet gedrukt is, waarna de schrijver zijn geheele leven verder zijn werk is blijven polijsten, totdat het eindelijk na zijn dood in het licht verscheen — worden wij uitvoerig ingelicht. Het belangrijkste hoofdstuk is wel dat, waarin het onderzoek naar de bronnen van de Annales en het gebruik dat de Groot daarvan maakt, wordt ingesteld.

Schr. heeft zich veel moeite gegeven, om den invloed der verschillende schrijvers op De Groot te bepalen; het blijkt, dat deze de meeste geschriften, die over het behandelde tijdvak waren verschenen, dikwijls met groote moeite, heeft weten te bemachtigen. Eene enkele maal beroept Schr. zich uitsluitend op het oordeel van Fruin, bijv. ten opzichte van het gebruik van de *Commentarios* van Mendoza.

Er is hier geen mogelijkheid voor vergissing, maar bij eene andere kwestie, waarin schr. zich ook op Fruin verlaat, hadden wij gaarne een nieuw onderzoek gezien. Dit geldt de vraag, of De Groot de hand heeft gehad in de revisie van Van Meteren voor de uitgave van 1614. Het is zeker, dat Ledenberg en de Staten-klerk Tresel aan deze herziening hebben medegewerkt, waarom Fruin gist, dat de Groot, die sedert 1601 bezig was met de beschrijving van den opstand in opdracht van de Staten van Holland en die in 1615 benoemd is in de commissie tot onderzoek van de bouwstoffen, die Bor voor zijne Historiën verzameld had, ook wel een oog in het zeil zal hebben gehouden voor den druk van Van Meteren. Hij was immers een geestverwant der genoemde reviseurs.

Het is echter opvallend, dat De Groot ten opzichte der uitgave eene onjuistheid van niet onbeteekenenden aard verkondigt, nl. dat de herziening door aanhangers der stadhoudersgezinde partij, die in 1618 de overwinning behaalde, zou zijn volbracht. Hij schreef dit acht jaren later; door het tijdsverloop is de vergissing begrijpelijk. Zou hij deze echter begaan hebben, als hij zelf in het werk betrokken was geweest? Fruin's gissing is op zijn minst genomen gewaagd. Gaarne hadden wij gezien, dat M. had getracht, zekerheid te verkrijgen¹⁾.

Zoo blijven enkele desiderata over²⁾, maar in het algemeen krijgen wij een duidelijk beeld van De Groot's werkwijze. Hoofdstukken over de vertalingen der Annales en het gebruik van dit werk door latere geschiedschrijver en over de Annales als kunstwerk besluiten het boek, dat zich goed laat lezen. Het is eene belangrijke bijdrage tot de kennis der nederlandsche geschiedschrijving. Een bewijs, dat Schr. De Groot goed gelezen heeft, zijn de talrijke emendaties op den latijnschen tekst, achterin opgenomen.

Arnhem.

S. P. Haak.

¹⁾ Zie hierover Fruin, *Verspr. Geschriften* VII, blz. 333 v.g., Muller blz. 85.

²⁾ Gaarne had ik de vraag beantwoord gezien, of De Groot ook gebruik gemaakt heeft van het *Journal* van Anth. Duyck, waaruit Bor ook veel heeft geput. Zie *Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudh. Ve R. VI* blz. 103 n. 2.

SCHOOLBOEKEN.

Bij den uitgever L. J. Veen te Amsterdam is een derde druk verschenen van 't eerste deel van E. Rijpma's leesboek *Jonge Kracht*, dat vroeger in het *Museum* (Dl. XXIII, 285) is besproken. De prijs bedraagt f 3.30.

De heer F. W. Leeman heeft bij G. B. van Goor Zonen te Gouda een *Vocabulaire Nederlandsch-Fransch* uitgegeven, behoorende bij de Inleiding tot de *Fransche Handelscorrespondentie I en II* en de *Exercices de grammaire et de lexicologie* van denzelfden schrijver (pr. f 0.75).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1919, Nov.-Déc.: H. Cordier, W. Shakespeare. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine (slot). — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 4: W. de Vries, Etymol. Aanteekeningen. — J. Vercoillie, Negerhollands *molee*, Afrikaans *boetie*, *katjipiering*, *bibies*, *bottel*, *ou sanna*, *ewwa-trewwa*, *foolstruis*. — Joh. Snellen, Hadewijch — Hendrik Mande. Merkwaaardige overeenkomst. — W. F. Tiemeijer, Naar aanleiding van W. v. Hildegaersberch's gedicht „*Van Mer*” (*Tijdschr.* XXXVII blz. 154). — P. Leendertz Jr., *Spaanse Brabander*, vs. 455. — De z., *Den haring om de kuit braden*. — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 1: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederl. — J. Prinsen J L z n., Ossian. — Ph. J. Simons, Lege voornaamwoorden. — W. de Vries, Iets over afwijkende „konstrukties”. — C. G. N. de Vooy, Uit en over oude spraakkunsten. — Aankond. en meded. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

English Studies, II, 7: A. G. v. Kranendonk, Joseph Conrad. — H. Poutsma, Participles, III. — Notes a. News. — Translation. — Bibliogr.

Studiën, XCIII, Februari: H. Padberg, Bij het eerste eeuwfeest van Multatuli's geboorte, II. De Denker. — J. v. d. Tillart, De naastenliefde schutse der rechtvaardigheid. — G. Gorris, De persoonlijkheid van Catherina Breshkovsky. — M. v. Steen, Joego-Slavië, I. Groot-Servië. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Maart: H. Padberg, Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte, III. De Literator. — A. Borret, Gilden en Bedrijfsraden. — J. v. Rijkevorsel, René Bazin: *Les Nouveaux Oberlé*. — H. Bolsius, Iets naders over Koolwitje en Kleinbuikje. — I. s. Vogels, Een breedvoerige commentaar op 's Heeren Passie. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, *Biogr. Woordenboek: Studiën* XCIII, Febr. (Tummers).

Van Ginneken, *Gelaat enz.*: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooy).

De Groot, *Antique Prose-rhythm*, I: De Numero Oratorio Latino: *Journ. of Hell. Stud.* 1919 (E. A. S.).

Kleijntjens en Knippenberg, *Schetsen Vaderl. Gesch.* II: *Studiën* XCIII, Maart (G. Gorris).

De Man, *Van onsen oelden zusteren*: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooy).

Prinsen, *Hist. roman*: N. Taalg. XIV, n°. 1 (Koopmans).

Spitz, *Elckerlijc*: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooy).

Verwey, *Spiegel*: N. Taalg. XIV, n°. 1 (Prinsen).

Wensinck, *Semitic rites of mourning*: *Lit. Zentralbl.* 1919, n°. 51-52 (Brockelmann).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN
DEN HAAG

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.

Zoo juist verschenen:

FRANÇOIS VILLON,
Les Ballades en Jargon
DU MANUSCRIT DE STOCKHOLM.

Essai de restitution et d'interprétation précédé d'une introduction, suivi de notes et de commentaires, d'un index des noms propres et d'un glossaire étymologique

par le Dr. René-F. Guillon.

Publiées par les soins de
K. SNEYDERS DE VOGEL.

Prijs. . . . . f 1,90

Voor intekenaren op
Neophilologus . . . - 1,60

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN
DEN HAAG

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE

IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS,
COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,

in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. f 4.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praecceptor.

Prijs Ing. f 4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

FRANSCH E KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-,
Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verschoen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. — LEIDEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1920 uitgegeven werken over de
Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen Dr. LIEUWE ANNES BUMA, te Makkum, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor het maken en uitgeven van een zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, in welk land ook, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het maken en uitgeven van dat verslag zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** — zoodanig Verslag over de in 1920 verschenen boekwerken enz. vóór 1 October 1921 op te maken en vóór 1 Juni 1922 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven, onder voorwaarde dat na goedkeuring van dat Verslag 25 exemplaren daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven vóór 1 Augustus e. k. daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEWARDEN, Februari 1920.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORWATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 7.

April 1920.

Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer (Rutgers).
Avalon, The Serpent Power (J. W. Boissvain).
Scheepers, Potgieter. Bloemlezing, I (Staverman).
Singer, Wolframs Willehalm (Scholte).
Faral, Gautier d'Aupais (Salverda de Grave).

Brandin, La Chanson d'Aspremont (Salverda de Grave).
Leskien, Litauisches Lesebuch (v. Wijk).
Bertholet, Kulturgeschichte Israels (Oort).
Nilsson, Die Uebnahme u. Entwicklung des Alphabets durch die Griechen (H. v. Gelder).
Vermeulen, De twee muzieken (Nolthe-nius).

Schoolboeken:
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek, II (Kok).
Hopman, A Hundred Poems (Kok).
Volbeda, Strange Winter, He went for a soldier (Kok).
Uitgave v. d. f. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Ed. Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer. (Indogerm. Bibliothek. II. Abteil. VII. Band.) Heidelberg, Carl Winter. 1914. (Pr. gecart. M. 2.40 + 40 %).

„Meine Absicht ist es, den Philologen, der auf der Universität keine Musse gefunden hat, die historische Grammatik der klassischen Sprache kennen zu lernen, in die Probleme der homerischen Sprache und damit zugleich in ein wissenschaftliches Verständnis der griechischen Sprache mit den einfachsten Mitteln einzuführen.“ „So habe ich mich denn auf so viel beschränkt, als man etwa in einer zweistündigen Vorlesung in einem Semester erledigen kann.“ „Auf eine wissenschaftliche Leistung macht das Büchlein keinen Anspruch.“ Met deze drie citaten uit het „Vorwort“ (blz. VIII, VII, IX) is, dunkt mij, het boekje geschetst in zijn bescheiden, maar nuttige bedoeling: een aanvullingscollege te zijn voor die breede schare van philologen, die, om het eenigszins anders te zeggen dan Schr., met hun louter (!) philologische studie aan de Universiteit bedrogen zijn uitgekomen en het gevoelde tekort willen trachten bij te werken. En, om het maar dadelijk te zeggen, voor dat doel is dit boekje bijzonder geschikt. Behandeld worden die verzen, „mit denen erfahrungsgemäss die Homerlektüre zumeist begonnen wird,“ nl. α. 1-10 en 199 e.v., in 160 bladzijden, waaraan een „Wort“- en een „Sachverzeichnis“ zijn toegevoegd. Van het grootste belang daarbij zijn de voortdurende verwijzingen naar de, voornamelijk linguïstische, handboeken en tijdschriften, waarmede de beginnelingen vanzelf worden binnengeleid in de zoo uitgebreide litteratuur, die hun voor het verstaan van Homeros' taal onontbeerlijk zal blijken.

Het is Schr. gelukt, zijn materie doorgaans beknopt en duidelijk te rangschikken, problemen helder open te leggen en in enkele gevallen zijn eigen afwijkende meening even objectief tegenover andere te stellen, als hij elders anderer inzichten tegenover elkaar afweegt. Deze rustige toon is een aantrekkelijkheid te meer.

In het algemeen weet Schr. het minder waarschijnlijk af te weren en kan zijn opvatting instemming verwerven. Zoo verwerpt Schr. terecht van ἐλιε (146) de beteekenis „kromhoornig“ (vgl. μ 348 en 355). Schr. vertaalt „voetdraaiend“ (vgl. ἐλιε subst., ἐλίσσω, Lat. volvo, D. wälzen). De afleiding van Ameis A 98 van een wortel ἐλ-, vgl. σέλας (zie Mehler⁴) vermeldt Schr. niet. — ἀρείους (148) noemt Schr. met Güntert (I. F. 27,67 e. v.) wegens de voor een compar. ongewone Ablaut geen comp. bij ἀριστος, maar vermoedt een adj. ἀρειος = „aan Ares gewijd,“ vd. dapper, voortreffelijk, dat wegens χρείον als compar. werd opgevat. — Tegenover de gewone afleiding van θέμις van τίθημι (zie o.a. Mehler⁴), waarbij de genitief onverklaard blijft, verkiest Schr. die van Fraenkel (Glotta 4, 22 e. v.), waarbij θέμις uit θεμι (vgl. θεμέρη βεβαία, σεμνή Hesych.) + de kortste vorm van στᾶ = staan, dus: „de vaststaande.“ Daarnaast is θέμις van huis uit aardgodin (Kretschmer, Glotta 4, 50 e. v.). — πωλέομαι (189) kan moeilijk met v. Leeuwen (Enchir.² 358, q) uit metrische verlenging verklaard worden. De ω verschijnt in tal van verba op -aw met nomentypus φορά, φόρος, zoals τρωχάω, νωμάω, στρωφάω. Dit maakt een ontstaan van πωλέομαι uit *πωλόομαι waarschijnlijk (vgl. Brugmann-Thumb § 372.1) en verwijdering door conjectuur met v. L. overbodig. — Bij νηλεί (1272) onderscheidt Schr. een νηλέης van νη + ἀλόομαι (in νηλεές ἦμαρ A 484) van νηλέης = νη + ἔλος = onbarmhartig. De stam van νηλεί en νηλέα ontwikkelde zich uit de genitivus (Brugm.-Thumb 68). Aldus met Schulze

(K. Z. XXIX 262). — *ἐνεικεν* (ι 285) noemt Schr. met Brugm.-Thumb 322, Boisacq 251,372 een compos. van *ἐν* + *εἰκ*-, *ικ*- (*ἐξενιχθῆναι*. Gortun) = „met de hand reiken.” Van Leeuwen (Enchir.² § 149,6) en Mehler⁴ houden aan een simplex vast.

Intusschen ontbreekt het niet aan plaatsen, waar ruimte blijft voor op- of aanmerkingen. Zoo volgt Schr. bij de ontwikkeling van het augmentprobleem (*πλάγθη*, α 2) Wackernagel, Drewitt en Brugmann ten betooge, dat 't augment bij voorkeur in meersyllabige vormen staat, in de *ῥήσις* veel talrijker is dan in het verhaal en dat de iterativa op *-σκον* „durchweg” een augment missen. In plaats echter, dat deze beweringen, die stellig geen axioma's zijn (vgl. v. Leeuwen, Enchir.² 257 e.v.) nader worden toegelicht, wijdt Schr. uit over 't augment in later proza, nieuw Grieksch en andere modi. — Van *νόστιμον ἡμᾶρ* is de vertaling „dag der terugkeer” met Schr., die hier Hesych. volgt, te verwerpen; beter is: „dag der redding.” Dat de beteekenis „gelukkig ontkomen” van *νόστιμος* ook zou blijken uit *ἀσμενος* (wellicht uit *ns-smenos), is mij in Ξ 108 niet duidelijk geworden. — De vertaling, die Schr. pg. 44 geeft van *εἰκρόδας* „de voeten langzaam bewegend” is even weinig passend als het malle gebruikelijke „sleeptvoetend” beter acht ik: traagstappend. — Bij $\epsilon\varsigma$ (ι 161) had voor *-ς* kunnen gewezen worden op *ἀψ*, *ἰθὺς*, *ἀμφίς* e. a., waarin *-ς* uit *-σε* = naar. De polemiek hier met v. Leeuwen, Enchir.¹ kan sinds 't verschijnen van de 2e druk (pg. 378) vervallen. — Van *ἰδέ* (ι 186) zegt Schr. dat het alleen achter een methrische pauze voorkomt. Juister gezegd staat *ἰδέ* steeds achter een vrouwelijke caesuur, behalve T 285, Ξ 175 en Σ 589, in welke beide laatste vss. *ἰδέ* niet na een caesuur staat (vgl. v. L. Enchir.² 396 m.) Van een samenstelling van *ἰδέ* uit *ι* (demonstr. *i-, Lat. *i*-s) + *δε* (vgl. Brugm.-Thumb 284 e. v.) vermeldt noch v. Leeuwen noch Mehler⁴ iets. — Bij *οὔνεκα* (ι 199) had Schr. zich beter kunnen houden aan Brugm.-Thumb 648 en 524. Zijn manoeuvreeren met de vertaling van γ 53 „darüber, weswegen” overtuigt niet en is bv. niet toepasselijk op A 11 (= *τούτου ἔνεκα*, δ). In γ 53 staat *οὔνεκα* evenals A 684 e.e. met de beteekenis: dat, (vgl. Brugm.-Thumb 649) — In tegenstelling tot v. Leeuwen, die (Enchir.² 283) *ἐφη* tegenover *ἐβη* voor *imperfectum* houdt, meent Schr. dat „die Betrachtung der einzelnen Stellen” recht geeft *ἐφη* en *ἐφατο* als aoristi te beschouwen. Zoolang echter bv. het *imperfectum* van *εἶμι* ἔν imperf. ἔν aor. kan zijn, lijkt het eene uiterste al even gevaarlijk als het andere.

De verwijzingen hadden een enkele maal anders kunnen luiden dan Schr. geeft. Bij de behandeling van *κρατός* (ι 140), dat van *καρασ-η stamt, verwijst Schr. naar twee artikelen van Ehrlich en Brugmann. Korter was een verwijzing geweest naar Brugm.-Thumb 221, waar beide bronnen vermeld worden en bovendien het overgaan van ntr. *en-* stammen in de τ -declinatie wordt toegelicht. Ook had verwantschap met *κραιῖν* genoemd kunnen worden. (vgl. Prellwitz en v. L. Enchir.² 357, die echter in § 82 als stam geeft *καρᾶτ*.)

Als voorbeelden van eigen vinding van Schr. noem ik: ζ , *ἰνός* (ι 71) = „spier,” hetwelk Schr. beschouwt als een verdere afleiding van de stam *ι* = „kracht,” of een ander woord (?). In E 245, H 269, ι 538, waar de casus obliqui van ζ alleen voorkomen, acht Schr. de

lezing *iv' ἀπέλεθρον* mogelijk wel ontstaan uit *iv' ἀπέλεθρον*, waarin dan *iv* = Lat. „vim.” — *ἀφορρος* (ι 282) gaat terug op een wortel **ors-* of met Ablaut **ers-* met de beteekenis: „zich bewegen,” vgl. Lat. „errare,” D. „irren.” Ook *παλίνορος* (Γ 33) behield *-ρο-*; hetgeen de meening weerspreekt van Wackernagel e.a., die *-ρο-* alleen vlak na het accent behouden dachten. Ook de genese van *σχέτιος* (ι 295), volgens Schr. gevormd evenals *γενέ-θλιος*, waarna *σκέθλιος > *σχέτιος* (cf. *ἀμπισχω* > *ἀμφίσκω*) lijkt mij vermeldenswaard.

De vraag, of de ϕ in de taal van Homeros thuis hoort, beantwoordt Schr. met Cauet, Solmsen e.a. ontkennend; z.i. is het verkeerd de digamma in de tekst op te nemen, ofschoon erkend dient te worden, dat Homeros de digamma in zijn metrische werkingen nog respecteerde (pg. 19). Het artikel van Danielsson (I. F. 25, 264 e.v.), waarin vlg. Schr. het probleem het best uiteengezet is, vond ik bij v. L. Enchir.² niet vermeld.

Moge het bovenstaande voldoende zijn, om de belangstelling in dezen Kommentar in die mate te wekken, als hij verdient. Ontegengesteld is het Woordenboek van Mehler een voortreffelijk hulpmiddel bij de Homeros-lectuur, maar voor het behandelen van problemen is een lexicon niet de plaats. Hermann's Kommentar kan daarnaast goede diensten bewijzen, vooral daar hij niet steeds overeenstemt.

Drukfouten vond ik: pg. 90 r. 10 staat $\epsilon\varsigma$ δ i.pl.v. $\epsilon\varsigma$ δ , pg. 157 r. 29 staat *Diximilation* i.pl.v. *Dissimilation* en pg. 166 *κύματα* ι 157 i.pl.v. ι 147.

Amsterdam.

A. Rutgers.

A. Avalon, The Serpent Power being the Shat-Chakra-Nirūpana and Pādūk-Panchaka. Two works on Tantrik Yoga, translated from the Sanskrit, with Introduction and Commentary. London, Luzac & Co. 1919.

Tusschen Oostersche en Westersche mystiek bestaan twee groote verschillen: in het Westen stellen de mystici zich ten doel hunne ziel met God te vereenigen en hun weg is krachtig geloof, reine levenswandel, gebed en overpeinzing, waardoor zij, geholpen door hun mystieken aanleg, langs verschillende trappen exstasis en Goddelijke visioenen verkrijgen. Geheel anders gaan in het Oosten — en vooral in Voor-Indië — de mystici te werk. Hun uitgangspunt is dat de ziel in haar hoogste aanzicht, het Zelf of de *Ātmā*, God is, zoodat er geen sprake is van vereeniging doch van louterheid: de *Ātmā* moet in zijn *kaiwalyam* (term bij Patañjali), in zijn louterheid, geïsoleerdheid, overblijven. Dit is de *mokṣa* of *mukti*: bevrijding van het persoonlijke, van al het vergankelijke, tijdelijke en ruimtelijke, iets geheel anders dan verlossing uit zonde. Het tweede verschilpunt is dat de Indiërs hun mystieke oefeningen baseeren op een (of liever verschillende) subtiel stelsel van ingewikkelde zielkunde en hun mystisch geloof verbinden met uitgebreide kennis. Krijgt men bij het lezen der levens van sommige Europeesche heiligen dikwijls den indruk: zij bezaten het Koninkrijk der Hemelen en alles werd hun toegeworpen — de yogi's veroveren eerst stap voor stap, onder leiding van bevoegde leeraren, de gelouterde afzondering van hun Zelf, volgens psychologische theorieën.

Bovenstaand boek doet weer de beide karakteristieke hoofdpunten der Indische mystiek sterk uitkomen; onder mystiek versta ik hier den yoga. Het boek be-

hoort tot de Tantra-litteratuur en zijn schrijver Avalon is een Indoloog, die dit deel der Indische letterkunde, waarvan nog weinig studie gemaakt was, door zijn werken meer bekend gemaakt heeft. Verschillende Tantrateksten zijn door hem of onder zijn toezicht uitgegeven en verschillende vertalingen daarvan en studies daarover heeft hij geleverd. Hiertoe behooren niet alleen werken van Sanskritsch doch ook van Tibetaansch Tantrisme. Zijn werk maakt een degelijken en wetenschappelijken indruk, geheel anders dan "External Issue", Vol. V, No. 1 van het *International Journal Tantrik Order*, dat voor mij ligt en erg naar Amerikaanse reclame en sensatiezucht riekt. Deze bloedroode aflevering bevat o. a. artikelen over: "In re fifth Veda" (Tantra). alleen bestaande uit bijengesleepte aanhalingen van schrijvers uit alle landen en tijden, vertalingen van het Mahā Nirwāṇa Tantra (gedeeltelijk), de Uttarā Gītā, stukken over inwijding in de Tantra Order en ook tot onze verbazing iets van het — Pañca Tantra! Verder komen er een paar afbeeldingen in voor van Amerikanen, half als Hindoe verkleed, waarvan een in een voorgeschreven houding zit, wat altijd belachelijk aandoet. Ten slotte is het nummer doorstrooid met afbeeldingen van kunstenaars, die zich vooral op het naakt hebben toegelegd, zooals de platen op de kamer van den charmanten van der Hoogen. Ik meld dit alles, om te laten zien, hoe in Amerika (en daar niet alleen) gebeunhaasd wordt in Yoga en Tantra, als mode, versterkt door sexualiteit en tot "excitement."

De eerste 291 bladzijden van het boek bevatten dan een *Inleiding*, de volgende 183 de Engelsche vertaling van een groot en een zeer klein werk over Tantra, met commentaren. Beide zijn voortreffelijk. Wat het laatste betreft, Tantrische teksten zijn zeer moeilijk te verkrijgen, doch overal waar de Sanskritsche verzen in den tekst of in noten gegeven worden, blijkt dat de vertaling nauwkeurig en goed is.

En wat de *Inleiding* aangaat, hieruit blijkt de groote kennis van Avalon. Eén bedenking heb ik daartegen en één tegen de redactie van zijn boek. De redactie is zoo dat het weinig overzichtelijk is: op haast iedere bladzijde komen zooveel vreemde woorden en namen voor, dat het ondoenlijk is iets terug te vinden, tenzij men telkens woorden onderstreept of regels op de marge aanstreept. Beter zou dan ook geweest zijn als de schr. zijn hoofdstukken in paragrafen met sprekende hoofdes verdeeld en een index achter het boek gemaakt had, want deze ontbreekt onvergefelijkerwijze. De andere bedenking is dat de *Inleiding* eenigszins onstelselmatig is en wel eens denkbeelden uit den Yoga, den Wedānta, het Sāṅkhya en andere richtingen door elkaar geeft. Maar toch is deze *Introduction* zeer leerrijk en geeft hoofdbegrippen en een aantal bijzonderheden, welke de leeringen der Tantra yogi's bevatten.

Het boek is versierd met 8 fraaie, gekleurde platen, waarvoor weer de redactiefout geldt: men moet het heele werk en iedere noot lezen, om de beteekenis er van te begrijpen, daar ze door het boek verspreid staan en niet afzonderlijk toegelicht worden; terwijl ook ergens een nootje de bandteekening verklaart. Die platen stellen de cakra's voor, een hoofdonderwerp uit het boek, want het zijn de organen der onstoffelijke lichamen van den mensch, welke de yogi door zijn oefeningen tot

ontwaking brengt door Kundalinī, waardoor hij trapsgewijze zijn bewustzijn verheft. Het zijn zinnebeeldige voorstellingen van die organen, geen natuurlijke, want in werkelijkheid (zoo zeggen helderzienden) zijn de cakra's draaiende, lichtende bollen van afwisselende kleuren, terwijl de platen de "lotussen" voorstellen, met dieren, vierhoeken, driehoeken, godenfiguurtjes enz., alles in zijn vereischte kleuren. Ik kan hier bijvoegen waarom altijd van lotussen gesproken wordt in het liṅga çaritra en de andere ijlere lichamen (wat Avalon niet vermeldt): evenals wij uit onze wereld van 3 afmetingen een plat figuur in haar geheel zien, terwijl een wezen van 2 afmetingen (als zoo iets bestaan kon) het bij gedeelten om zich heen zou zien, zoo ziet de ware helderziende de uit concentrische bollen bestaande cakra's uiteengeslagen als de bladen van een lotus. Nu, dit zullen de meeste lezers wel niet aannemen.

De *Inleiding* bevat de hoofdstukken over het bewustzijn, de cakra's of lotussen, en theorie en praktijk van den Yoga. Hierin zet Avalon de beginselen der Indische zielkunde uiteen in verband met wat de Indische wijsgeeren er mee in betrekking brengen. En dat verband is niet het minst merkwaardige, want het wekt onze bewondering, en Avalon doet er volle recht aan wedervaren, hoe brahmaansche wereldbeschouwing makrokosmos en mikrokosmos met elkaar verbindt en nagaat, hoe iedere kracht, werking of onderdeel van het lichaam een overeenkomstige kracht enz. in het Heelal voorstelt. Zoo worden physiologie, psychologie en sterrenkunde (vooral leer der kosmische krachten) met elkander in verband gebracht, alsmede mythologie, en bij mythologische goden denken wijsgeerige yogi's niet aan menschvormige wezens doch aan krachten in het Heelal en den mensch. Dat alles blijkt voortdurend bij Avalon's uiteenzetting en beschrijving der organen, welke voor Tantra Yoga in aanmerking komen. En Tantra Yoga is nu eenmaal niet zoo verheven en rein als Rājā Yoga, van hier dat ook lagere cakra's het onderwerp van behandeling vormen, daar de Tantrist ook deze tracht op te wekken; want Tantra is wel geen sexueele magie (waar in het Westen en Oosten meer aan gedaan wordt dan menigeen vermoedt) doch staat er niet altijd ver van af en behoort in ieder geval tot Hatha Yoga, die zich ook met het stoffelijk lichaam inlaat, wat de Rājā Yoga geheel verwerpt. Tantra Yoga is lagere mystiek en magie.

Twee goede dingen bij Avalon zijn ten slotte dat hij Indische opvattingen vergelijkt met Westersche, zooals van Gnostieken, Haeckel, Spencer, Lombroso, Kant, Hegel, de moderne natuurwetenschappen en zielkunde enz. Ik heb mij afgevraagd, of de dieren, welke in de cakra's zinnebeeldig voorkomen, niets met den dierenriem te maken hebben. Behalve bespreking, of althans aanstippen, van verscheidene Indische stelsels is het zeer goed, dat Avalon veel aanhaalt uit de kleinere Oepanishads. Vreemd is dat hij niet de "Secret Doctrine" door H. P. Blavatsky noemt, die reeds in 1888 leeringen bekend maakte over "the pinal Gland" en allerlei dingen, welke Avalon behandelt. Wel haalt schr. Leadbeater en Annie Besant aan en zegt terecht, dat de Theosofische terminologie niet geheel dezelfde is als de Indische en onder sommige termen wat anders verstaat. Het tweede goede punt, hier bedoeld, is dat Avalon niet met minachting spreekt van Indiërs, die zoo achterlijk

zijn in ontleedkunde, zielkunde enz. en i. c. gelooven dat de nāḍī's 72000 holle aderen in het lichaam zijn, waar lucht door zou stroomen, doch hij beseft, hoe de nāḍī's banen zijn waarlangs krachten zich bewegen, dat de prāna geen adem maar een kracht is en dat de Indische zielkunde en theoretisch en praktisch door eeuwen ervaring een groote hoogte bereikt heeft, in menig opzicht hooger dan de Westersche, die aan het bovenbewustzijn tenauwernood toe is.

Bloemendaal.

J. W. Boissevain.

Potgieter. Bloemlezing uit zijn gedichten en prozawerk. Uitgezocht door en met een inleiding voorzien van Dr. J. B. Schepers. Deel I Historie en Romantiek. (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). 1919. (Pr. / 1.25 + crisistoeslag).

Een bloemlezing uit Potgieters werk biedt het dubbele voordeel, dat zij Potgieter en de Romantiek beide kan doen kennen. Want Potgieter is romanticus, van het begin zijner literaire werkzaamheid tot aan z'n dood; ja, hij heeft bijna niets geschreven dat niet naar vorm of inhoud romanties is. Een onderscheiding in de historische romanticus en de dichter en schilder met de pen, zoals dr. Schepers zich voorstelt, is dus uit de aard der zaak enigzins willekeurig en men zou bij sommige stukken kunnen vragen, waarom ze tot de ene en niet tot de andere rubriek behoren. Maar ook is een dergelijke indeling onvolledig, want Potgieter was ook maatschappelijk schrijver, in proza en in poëzie, en niet in de laatste plaats was hij criticus. Kunnen dus het boven genoemde en het nog te wachten deeltje hem slechts ten halve doen kennen, iedere poging om Potgieter bij ons volk in te leiden verdient toejuiching. De historische methode zou eisen een keuze uit het eerste werk evenzeer als uit het latere; uit het gebrekkige zowel als uit het volmaakte. Potgieter is daartoe echter nog niet genoeg bij ons volk bekend, en terecht verwerpt de verzamelaar deze methode en laat hij zich leiden door de vragen: wat is mooi? en wat is niet afschrikkend-moeilijk? Maar allereerst is nodig liefde en bewondering; en die bezit dr. Schepers blijkens de mooie inleiding. Die inleiding bewijst bovendien grondige bekendheid met Potgieters leven en werk. Al schrijvende zal de verzamelaar echter gevoeld hebben het onbevredigende dat elke bloemlezing schenkt, die niet beschikken kan over zoveel ruimte als Busken Huet voor het *Proza* was toegestaan. Want wie zal uit dit deeltje kennen *Hel Rijksmuseum of de Liedekens van Bontekoe*, het eerste zo geniaal van compositie en inhoud, het andere zo schitterend van conceptie? Maar gegeven deze noodzakelijke onvolledigheid is de keus van bijna alle stukken uitstekend. Alleen heb ik er met verwondering in aangetroffen *Pieter Breugel en Katelyntje* en *Marten Harpertsz*. Vooral het laatste stuk, 50 blz. lang, met z'n hooggekleurde romantiek, z'n gebrek aan diepte en z'n onhandig aangebrachte verheerlijking van Tromp, had met voordeel vervangen kunnen worden door tal van mooiere romantiese stukken in proza of poëzie. Door een korte inleiding op de *Liedekens van Bontekoe* en het opnemen van *Roeltjen uit de Bontekoe*, *Machteld* en het sonore *Jan Compagnie* (waarvoor ik het *Papegaaijen-deuntjen* wel zou willen geven) was dit werkje dan tevens beter tot z'n recht gekomen. Verdienstelijk is het, dat de door Potgieter aangehaalde gedichten van Hooft, Huygens en Poot zijn opgenomen. De fotoos van stoel en vouwbeen zullen

misschien hen die wat voelen voor reliquieën-verering aangenaam zijn; indien i.p.v. het ietwat zoetelike portret door van Trigt de ets van Dupont was opgenomen, had zich tevens het kalotje op het hoofd van de dichter bevonden.

Tenslotte een paar kleine opmerkingen en wenssen. Het is jammer, dat de verzamelaar de lezer, die door de inleiding sympathie voor Potgieter heeft gekregen, niet een paar werken heeft opgegeven, in de eerste plaats dat van Verwey; en verzuimd heeft te vermelden, dat de Persoonlijke Herinneringen van Huet te vinden zijn in het 13e deel van diens *Lit. Fant. en Kritieken*. De aantekeningen zijn gelukkig kort, maar voldoende. De verklaring voor een *toontje min* (p. 25 c. 2) als een *toontje lager* lijkt me minder gelukkig.—In de noot bij blz. 39 r. 6 van ben. vraagt de verzamelaar, of wellicht Hinlopen en z'n hofstede „Rustenbergh” bij Naarden worden bedoeld. Hoogstwaarschijnlijk; v. Lennep (VI 166) noemt het „Rustenburgh”; de Rijk, *Wandelingen door Gooi- en Eemland* p. 59 vlg. noemt Oud-Bussum de hofstede der Hinlopiens; of Oud-Bussum vroeger Rustenburgh heette is me niet bekend.—Wie is de rijke koopman, bedoeld op p. 40 tweede helft?—Ik noteerde, behalve verschillende kleinigheden, vooral in de leestekens, de volgende drukfouten: p. 121 r. 19 *stil voor* i.p.v. *van*; p. 131 r. 8 v.o. *trekken* i.p.v. *treken*. Dit zijn echter zaken van geringe betekenis, die weinig afdoen aan de verdienste van het werkje: Potgieter bij ons publiek ingeleid door een deskundige hand.

Deventer.

W. H. Staverman.

S. Singer, Wolframs Willehalm. Bern, A. Francke. 1918.

Men is sinds lang gewend, in zake de Kyôt-quaestie, waarover ik in het vorig nummer van dit tijdschrift de meening en bewijsvoering van Prof. Singer (*Wolframs Stil und der Stoff des Parzival*) refereerde, bewijskracht toe te kennen aan de wijze, waarop Wolfram von Eschenbach in zijn *Willehalm* een oudfransche stof uit den cyclus van Guillaume d'Orange heeft bewerkt. Ook hier is de samenhang gecompliceerd, maar door de onderzoekingen van San Marte (Quedlinburg 1871), Aschermann (Lübeck 1878), Saltzmann (Königsberg 1883), Seeber (Brixen 1884), Bernhardt (ZfDPhil, 1900), Nassau Noordewier (Delft 1901) en Bacon (Tübingen 1910) is toch in toenemende mate waarschijnlijk geworden, dat Wolfram's bron niet al te ver afstaat van wat uit dezen cyclus onder den naam *Bataille d'Aliscans* is bewaard.

Deze *Bataille d'Aliscans*, reeds door Jonckbloet gepubliceerd in zijn *Guillaume d'Orange* (Den Haag 1854) en door Guessard en de Montaiglon in de *Anciens Poètes de la France* (deel X, Parijs 1870), is in latere jaren critisch, onder gebruikmaking ook van Wolfram's bewerking, uitgegeven door *Gustav Rolin* (Leipzig 1894) en door *Wienbeck, Hartnacke en Rasch* (Halle a.d.S. 1903), waardoor meer gedetailleerde en beter gefundeerde onderzoekingen omtrent de verhouding van Wolfram's *Willehalm* tot de overgeleverde redacties van de *Bataille d'Aliscans* en tot verwante verhalen mogelijk werden. Onze landgenoot Dr. J. M. Nassau Noordewier kwam daarbij, in afwijking van San Marte, maar goeddeels in overeenstemming met Seeber, tot het resultaat, dat Wolfram behalve de *Bataille d'Aliscans* geen andere gedich-

ten uit den cyclus van *Guillaume d'Orange* gekend heeft, dat echter in andere bewerkingen van dezelfde stof, die van den Willehalm geheel onafhankelijk zijn — de *Storie Nerbonesi* en de *proza-redactie* — afwijkingen van de bekend geworden metrische redacties van de Bataille d'Aliscans voorkomen, die soms volledig met den Willehalm overeenstemmen en door Wolfram derhalve aan zijn Fransche bron moeten zijn ontleend, waaruit is op te maken, dat de redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gebruikt, een andere was dan die, welke ons zijn overgeleverd. Deze conclusies vonden in hoofdzaak een bevestiging in het onderzoek van Miss Susan Almira Bacon, die slechts op enkele punten tot afwijkende meeningen kwam: wellicht is naast de Bataille d'Aliscans toch nog de *Charroi de Nîmes* als bron voor Wolfram te beschouwen, terwijl de niet zeer overtuigende parallellen met de *Storie Nerbonesi* zeer goed op toeval kunnen berusten; de *proza-redactie van Aliscans* echter bewijst door verschillende trekken, die in den Willehalm voorkomen, terwijl ze in de overgeleverde metrische redacties ontbreken, dat Wolfram inderdaad een andere redactie als bron moet hebben gebruikt dan ons is overgeleverd; het meest stemt zijn Willehalm overeen met den tekst van een manuscript der Marcusbibliotheek te Venetië, al bevat het middelhoogduitsche gedicht daarnaast toch ook versregels en tekstvarianten, die weer in andere handschriften van de Bataille d'Aliscans voorkomen; enkele trekken schijnen op geheel andere herkomst, als uit het Duitsche *Rolandslied* en de *Kaiserchronik*, te wijzen. De resultaten van een recente onderzoeking geeft het in October 1918 afgesloten werk van Singer, welks titel boven deze aankondiging is geplaatst.

Het is een doorlopende vergelijking van het middelhoogduitsche gedicht met de in aanmerking komende oudfransche parallellen, waarbij de schrijver gelegenheid vindt, op verschillende plaatsen den tekst van den Willehalm te verbeteren, op andere de interpretatie te verduidelijken, om echter daarbij als hoofddoel doorlopend de verhouding van Wolfram's gedicht tot zijn te reconstrueeren bron alsook tot de verschillende Deutsche gedichten, die op den Willehalm invloed hebben uitgeoefend, te bepalen. Wat de stof betreft, is het inderdaad slechts een redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gevolgd. Evenwel is dat niet een van de ons bewaarde redacties, zoodat ook hier de verhouding van Wolfram tot zijn bron terrein van velerlei hypothese blijft.

Het onderzoek bevestigt opnieuw de superioriteit van Wolfram's gedicht. Het is de rijkste vrucht van zijn dichterlijk genie, verheven in schittering van taal en uitbeelding als in humaniteit van gedachten- en gevoelsleven. Singer is van meening, dat het gedicht ten naaste bij als voltooid is te beschouwen, al heeft dan wellicht de dood des dichters de laatste afronding verhinderd. Met recht, naar het ons voorkomt, neemt hij met Ulrich von Türheim aan, dat de regel

Sus rûmte er Provenzâlen lant

als het slot van Wolfram's gedicht is te beschouwen: „der überlieferte Rest, mag er jetzt dem Archetypus angehören oder nicht, dürfte das begonnene Werk eines nicht talentlosen Fortsetzers gewesen sein.“

De Bataille d'Aliscans is door Wolfram von Eschenbach volgens een zelfstandige opvatting bewerkt. Hij zoekt de stof aan te passen bij zijn ideaal van ridderlijke strijdwijze, waarvan de verhalen der uit geloofshartstocht en met de bedoeling om te verdelgen geleverde gevechten tegen de heideneu belangrijk afwijken. Duidelijk blijkt Wolfram's opvatting uit zijn schildering van de ontmoeting van Willehalm met zijn stiefzoon Ehmereiz in het Tweede Boek. De heidensche tegenstanders van zijn held zijn dan ook voor Wolfram geen gevoellooze barbaren, die op menscheijke behandeling geen aanspraak kunnen doen gelden, maar medeschepselen, wier ondergang het hart van den dichter niet minder doet bloeden dan de dood van zoovele voortreffelijke Fransche strijders:

ein herze, daz von vlinse
im doner gewahsen waere,
daz müeten disiu maere.

Het is duidelijk, dat het hier een eigen opvatting van den dichter geldt, te meer, waar hij een zoo persoonlijke zeggung daarvoor weet te vinden: van een hart te spreken, dat „als vuursteen door den bliksem zou zijn gesmeed,“ is een voor Wolfram typisch beeld, ontleend aan het ook in onze zandstreken voorkomend volksgeloof, dat de als „dondersteen“ en „donderpijl“ (belemniet) bekende verkiezelingen van den zeeëgel en van den rugpijl van den voorwereldlijken inktvisch, als waren het werkelijke fulguriëten, door de hitte van den ingeslagen bliksem uit zand zouden zijn ontstaan. Wij zien het beeld in Wolfram's dichtertaal tot gedrongener plasticheerschappen, wanneer het wordt geplaatst naast een strophe uit zijn lyriek, waar in een vroeger stadium hetzelfde beeld wordt gebruikt in verband met onverhoorde liefde:

got müeze ir herze erweichen. . . .
ein vlin von donerstrâlen
möhte ich zallen mâlen
bân erbeten,
daz im der herte entwiche ein teil.

Wolfram's zelfstandige opvatting blijkt ook uit de teekening van sommige der karakters: koning Lodewijk de Vrome wordt in een gunstiger licht geplaatst (vgl. 193, 16 vlgg., alsook 129, 30 tegenover Al. 2499), terwijl de koningin tegenover het origineel aan sympathie verliest. Soms hangt de gewijzigde opvatting van een karakter samen met de humanere beschouwing van de heidensche wereld. Dit is bepaaldelijk met Rennewart het geval: „es lockt Wolfram zu zeigen, wie in diesem verprägeltten Jungen durch die Freundlichkeit Willehalms und seiner Frau einerseits, durch die Liebe zur Königstochter anderseits alle guten Instinkte erwachen: so zeigt sich sein Trotz darin, dass er auf die französische Ausprache Willehalms, obwohl er Französisch kann, nicht antwortet und erst auf dessen sarazenische Anrede reagiert; man glaubt sich in die Zeit der Sprachenkämpfe nach Budapest oder nach Prag versetzt.“

Een van de hoofdverdiensten van Singer's Willehalmcommentaar is het, dat telkens weer en dientengevolge met stijgende bewijskracht de invloed van den Parzival op den Willehalm wordt aangetoond. Zelfs gelukt het den schrijver, op enkele plaatsen aannemelijk te maken, dat Wolfram motieven uit zijn bron voor den Parzival, uit Kyôt, van welke hij gemeend had, in den Parzival geen

gebruik te moeten maken, thans in den Willehalm opneemt. Singer bevestigt daarmee een hypothese van Heinzel, die op de vraag, hoe Anfortas dan toch wel in het bezit van het „krångewant” was gekomen. dat Orgelûse „durch minne” van hem ontving (*Parzival* 616.15), op grond van *Willehalm* 279.13 had mogen antwoorden, dat hij dezen rijkdom aan Secundille te danken had: „aller Wahrscheinlichkeit nach stand es bei Kyôt und ist von Wolfram im Parzival ausgelassen worden” (Heinzel, *Über Wolframs von Eschenbach Parzival*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 1894, Phil.-Hist.Klasse, 1e Abhlg., p. 27).

Singer is van meening, dat Wolfram ook zijn indeeling in boeken, waardoor de Willehalm zich van alle overgeleverde redacties van de Bataille d'Aliscans onderscheidt, onder invloed van den Parzival zou hebben aangebracht, terwijl hij die voor den Parzival uit Kyôt zou hebben overgenomen. Wanneer men met Heinzel en Singer aanneemt, dat de dialoog met Frau Aventure aan het begin van het Negende boek van den Parzival van Franschen oorsprong is, dan zal men Singer's conclusie voor de indeeling van de stof in zestien boeken door Kyôt hebben te aanvaarden. Het is zeer wel begrijpelijk, dat Wolfram dan later hetzelfde systeem op zijn Willehalm-bewerking toepaste, waar het intusschen niet tot eèn zoo organische groepeerings van de stof voerde.

Naast den invloed van Wolfram's eigen werk wordt die van Hendrik van Veldeke, van Hartman von Aue, die van de Kaiserchronik en vooral van het Rolandslied, van den Trojanerkrieg en het volksepos, van geestelijke poëzie en minnellyriek gesteld. Stilistische elementen, die op de volkstaal, op het spreekwoord, den bijbel als beïnvloedende factoren wijzen, worden zorgvuldig onderscheiden. Uit dit overvloedig materiaal van detail-constateeringen worden soms conclusies van verre strekking afgeleid. En uit al deze constateeringen en conclusies te zamen laat zich een vrij volledige voorstelling van Wolfram's werkwijze construeeren, die door de wijze, waarop het materiaal daarvoor is verkregen, vertrouwen wekt. Nergens vinden wij in deze voorstelling steunpunten voor de hypothese van die toomeloos wilde phantasie en die ethisch min of meer bedenkelijke neiging tot mystificatie, die moeten worden verondersteld, indien men voor den Parzival geen andere bron dan Chrétien de Troyes wil doen gelden. Integendeel geeft het door Singer bijeengebrachte materiaal telkens weer den indruk van de nauwgezette zorgvuldigheid en de ernstige toewijding, die uit Wolfram's schepping spreekt. Ook hier ontbreken de misvattingen en vergissingen niet, die in den strijd voor of tegen Kyôt een zoo belangrijke rol hebben vervuld, maar duidelijker dan in den Parzival zijn ze hier af te leiden uit Wolfram's wijze van werken. Een psychisch deraillement als in 439.16 en geheugenfouten, zooals herhaaldelijk voorkomen, zijn sterke aanwijzingen, dat Wolfram zijn gedicht grootendeels improviserend voordroeg. Aan die improvisaties echter ging een zorgvuldige studie vooraf, waarbij de dichter, dien wij ons, ook volgens Singer, op grond van zijn eigen bekenenis *ine kan decheinen buochstap* als analphabeet hebben voor te stellen, door een tot zijn beschikking gestelden schrijver werd bijgestaan. Deze maakte de aantekeningen, die de dichter noodig vond, en las hem uit de bron of ook uit andere werken die gedeelten voor,

waarmee de auteur zijn geheugen wenschte op te frischen. In aansluiting aan miss Bacon wordt overtuigend aangetoond, hoe verschillende misvattingen als fouten van het oor, niet als vergissingen van het oog zijn op te vatten.

Dat Wolfram deze bron aan den landgraaf van Thüringen te danken had, wordt ons door hem zelf medegedeeld:

lantgrāve von Düringen Herman
tet mir diz maere von im bekant.

Kennis van deze bron mocht de dichter zelfs bij zijn gehoor, het dichtlievend milieu van den Wartburg, veronderstellen:

ir habet ouch é wol vernomen
(es endarf iu nû niht maere komen),
wie daz mit dienste sich gezôch,
des manec hôhez herze vreude vlôch.

Uitgaande van deze mededeelingen aan het begin van den Willehalm ontwerpt Singer op grond van het door hem bijeengebrachte materiaal en in den samenhang van bekende historische bijzonderheden een ontstaansgeschiedenis van Wolfram's gedicht, waarbij aan de phantasie een vrij belangrijk aandeel is toegestaan, maar die belangwekkend genoeg is om als hypothese te worden aanvaard en onder dit gezichtspunt deze aankondiging moge bes'uiten:

In Januari 1215 kort voor zijn kroning tot keizer van het Duitse Rijk bezocht Frederik de Tweede den landgraaf van Thüringen in zijn residentie. De verhouding van den machtigen leenman tegenover zijn jongen vorst was eenigszins koel: door den opstand tegen Keizer Otto had Hermann van Thüringen meer dan iemand anders voor den kleinzoon van Frederik Barbarossa den weg tot den troon gebaad. maar de belooning voor deze diensten beantwoordde in 't geheel niet aan de gekoesterde verwachtingen. Het bezoek van den vorst had ten doel, de verhouding te verbeteren. Bij die gelegenheid zal Frederik stellig van zijn plan gesproken hebben, dat kort daarop openlijk werd bekend gemaakt, een kruistocht te ondernemen. Dit voornemen moest den landgraaf van Thüringen sympathiek zijn: hij zelf had aan twee kruistochten deelgenomen en was derhalve niet ongevoelig voor het ideëele doel; daarnaast kon het hem voor zijn practische politiek niet ongewenscht zijn, dat de Keizer aan zijn voornemen gevolg gaf. „In dieser Stimmung mochte dem Landgrafen ein französisches Gedicht in den Sinn kommen, das er seinerzeit aus Frankreich mitgebracht hatte, in dem ein Markgraf Wilhelm einem deutschen Kaiser gegen die widerstrebenden Fürsten die Krone verschafft hatte, wie dieser von dem übelberathenen Monarchen zurückgesetzt wurde, ihn aber gegen seinen Willen zu einem Kreuzzug nötigte. Er liess sich das Buch der Bataille d'Aliscans aus seiner Bücherei holen, und an langen Abenden vor der versammelten Tisch- und Hofgesellschaft vorlesen. Er hatte sich seinerzeit in Frankreich nach den Voraussetzungen der Geschichte, die darin selbst nicht erzählt waren, erkundigt und diese in untrüglichem Gedächtnisse festgehalten. Mit diesen Erinnerungen unterbrach er die fortlaufende Vorlesung. Während derselben mochte sich der Landgraf immer mehr mit dem Helden indentifizieren und den Entschluss fassen, sich in dieser idealisierten Gestalt dem deutschen

Volke vorzustellen; aber zugleich mochte ihm klar werden, dass das Gedicht dann so nicht bleiben durfde, zu roh und blutrünstig war ihm der Ton des Ganzen, zu krass die Erniedriging des deutschen Kaisers. Vor allem aber sollte sein Kreuzzug aus politischen, kirchlichen, religiösen Motiven unternommen werden, aber nicht aus Hass und Verachtung gegen die Andersgläubigen, wovon das alte Gedicht sprühete. War er doch selbst im Orient gewesen und hatte dort Heiden kennen gelernt, sich um ihre Religion nicht viel gekümmert, aber in ihnen Menschen und teilweise edle, ritterliche Menschen gesehen. Er hatte eine Neigung zum klassischen Alterum, hatte Heinrich von Veldeke, Herbot von Fritzlar und Albrecht von Halberstadt den Auftrag zu ihren Gedichten gegeben und konnte sich nicht mit dem Gedanken vertraut machen, das die edlen Heiden ewig sollten verdammt sein. . . Wenn er sich an seinem Hofe umsah, fand er nur einen, der zu einer solchen Umarbeitung in seinem Sinne tauglich war, den berühmten Dichter des Parzival, der in diesem ersten Werk bereits im Anschluss an sein Original glänzende Heldengestalten unter den Heiden zu entwerfen verstanden hatte, und der ihm so in der Gesinnung nahe stand. In langen Unterredungen wurde nun wohl der Plan des Ganzen festgestellt. Nicht nur, dass der Landgraf Vor- und Nachgeschichte aus dem Gedächtnisse ergänzte, er verschaffte auch die lateinsche Vita des Heiligen und hielt in der ihm zugänglichen deutschen Literatur Umschau, wo sich weitere Materialien für die Ausgestaltung des Stoffes finden könnten. Da lag das Rolandslied des Pfaffen Konrad am nächsten, das über Karls Kriege mit den Heiden unterrichtete: es wurde beigeschafft und lieferte nun nicht nur gewisse Einzelheiten, sondern das Vorbild für die Einleitung, für die Versammlungsszenen, für die Ansprachen vor dem Beginn der Schlachten; dann konnte man noch in der alten Kaiserchronik die auf Karls Kriege bezüglichen Stellen nachsehen: man entnahm daraus die Geschichte von Karls Bruder Leo und den Särgeu bei Arles. Und im Blättern stiess man auf die Geschichte des H. Silvester, die nun auch vorgelesen wurde und zu den Religionsdisputationen zwischen Giburg und ihrem Vater Terramer Anlass gab. Man erinnerte sich etwa auch der Totenklage um den *edlen heiden* Turnus in der Eneide 12612 und fand Ähnlichkeit zwischen dem jungen Pallas und Vivianz. So ungefähr mag es zugegangen sein. so ausgerüstet trat Wolfram an seinen Stoff."

Amsterdam.

J. H. Scholte.

Gautier d'Aupais, édité par E. Faral. *La Chanson d'Aspremont*, I, édité par L. Brandin. (Les Classiques français du moyen âge, publiés sous la direction de Mario Roques). Paris, Champion, 1919. (Pr. fr. 1.65 en 4.95).

De voortreffelijke serie Oudfranse teksten en handboekjes, uitgegeven onder leiding van Prof. Roques, is opnieuw uitgebreid met twee deeltjes, die van dezelfde nauwlettende zorg getuigen als de vroegere. Op *La Chanson d'Aspremont* zal later gelegenheid zijn terug te komen, wanneer dit gedicht in zijn geheel zal zijn verschenen. Hier zij de aandacht gevestigd op het „poème courtois du XIIIe siècle”, *Gautier d'Aupais*.

Het is in één handschrift tot ons gekomen en is reeds vroeger, in 1835, door Fr. Michel gepubliceerd. De Heer Faral heeft het onveranderd laten afdrukken en stelt

op een afzonderlike plaats enkele verbeteringen voor. In een inleiding behandelt hij, kort en zakelik, de verschillende kwesties die voor de kennis van het gedicht van belang zijn. Ongelukkig is er weinig dat vaststaat. Volgens de taal zou het werkje uit een streek tussen het Ile-de-France en Picardië kunnen zijn; men weet echter hoe onzeker de conclusies zijn uit taaleigenaardigheden voor de plaatsbepaling; de Heer Faral geeft zich daar zeer goed rekenschap van en drukt zich voorzichtig uit. Ik mis, in zijn beschrijving der fonetiese biezonderheden, de vermelding van het samenvallen van *e* uit vrije Latijnse *a* met *ai*; in de XXe laisse komen, te midden van woorden als *frere, mere, arere*, de termen *repaire* en *faire* voor (geschreven met *e*), terwijl in laisse XXVIII *amere, frere, pere* (gespeld met *ai*) en *mere* verbonden zijn met *faire, plaire*, enz. Zoals men ziet, zijn het uitsluitend woorden op *-aire*. Suchier, in zijn *Voyelles toniques*, spreekt over deze combinaties, op blz. 43 en 44, zonder trouwens *Gautier d'Aupais* te vermelden. Het ligt voor de hand ze te beschouwen als een bewijs dat de *e* uit Lat. *a* hier een open klank had. Voor de datering zijn zij misschien in zover van belang dat zij in het algemeen de onderstelling van de uitgever bevestigen, die als tijd van vervaardiging de XIIIe eeuw aanneemt, doch haar in zover beperken dat het gedicht niet in het begin daarvan zal zijn geschreven, zoals hij mogelijk acht.

De tekst zelf is niet overal geheel duidelijk, hoewel hij gunstig afsteekt bij die van andere, in één handschrift tot ons gekomen werken. Hoe verstaat de uitgever vs. 241 *por le grant non d'avoir*? Ik begrijp die woorden niet. Moet men lezen *por le grant non avoir*, „om roem te behalen voor zichzelf”? Of is *grant* hier „verlangen”, zoals in *en grant de*? Dat na vers 491 er een zou uitbreken, wordt bevestigd door vs. 718. Zou, in vers 515, het onbegrijpelike *loir* ook een fout kunnen zijn voor *lor*? *Le tour et le retour* zou kunnen beduiden, in overdrachtelike zin: „geheel en al, in alle biezonderheden.” Godefroy geeft een voorbeeld van die uitdrukking uit de XVIe eeuw, in de letterlike betekenis.

Groningen.

J. J. Salverda de Grave.

A. Leskien, Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch. [Indogermanische Bibliothek, herausgeg. v. H. Hirt und W. Streitberg. I Abt.: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. I Reihe: Grammatiken. XII. Bd.] Heidelberg, Winter. (Pr. M. 9, geb. M. 11.50).

De grote slavist en baltoloog A. Leskien heeft kort voor zijn dood (20 Sept. 1916) een Litauis leesboek met grammatika en woordelijst voltooid, dat tans door de goede zorgen der professoren W. Streitberg en E. Berneker het licht ziet. Het voorziet in een dringende behoefte. Het leesboekje van A. Kurschat bevatte niets meer dan lektuur en Wiedemann's grammatika, waaraan ook leestukjes toegevoegd waren, is als grammatika een mislukking geweest.

Leskien's teksten zijn: volksteksten (sprookjes, liedjes enz.), — fragmenten uit Donalitijs, — een stuk uit Baranowski, Anykszczu szilelys, — bijbelteksten en kerkliederen, — nieuwlitause varia, — oudlitause fragmenten.

De grammatika is zeer beknopt (ruim 100 pagina's), maar zeer volledig; zij bevat behalve klank- en vormleer ook een en ander uit de syntaxis. Zij is slechts in zeer

geringe mate taalvergelijkend — wie zou dat trouwens in een dergelijk leesboek verlangen? —, maar desniettemin uitnemend geschikt om bij het universitair onderwijs als uitgangspunt voor een komparatieve taalbehandeling gebezigt te worden.

Leiden.

N. v a n W i j k.

A. Bertholet, Kulturgeschichte Israels. Göttingen, Vanderhoeck u. Ruprecht. 1920. (Pr. M. 13, geb. M. 16, mit Teuerzuschlag von 10%).

De titel van dit boek bereidt den gebruiker een zeer groote teleurstelling. Immers, wanneer iemand de geschiedenis van een volk wil beschrijven, is het noodig den terminus a quo en den terminus ad quem aan te geven. Nu, wat genen betreft heeft de lezer niet te klagen: wij leeren het land Kanaän en zijn bewoners kennen van den „jongeren palaeolitischen” tijd af, dus vele eeuwen, of jaarduizenden, voordat van een Israël sprake kon zijn. Maar wat het eind der door hem geschetste geschiedenis betreft, het schijnt dat de schrijver gedacht heeft aan het begin der Babylonische Ballingschap; immers, van de volgende eeuwen hooren wij zoo te hooi en te gras iets; van den invloed dien Perzië en Griekenland op Israël gehad hebben geen woord. En dat, terwijl in die eeuwen al de boeken van het O.T. zijn geschreven of met grooter en kleiner, onwillekeurige en opzettelijke veranderingen geredigeerd.

Nu, het zij zoo! Wij krijgen dan alleen de beschrijving van Israëls leven tot 586; maar in hoever is dat wat wij ontvangen een „geschiedenis”? De tijdvakken waarvan wij zeer zeer weinig weten, het voorhistorische en die der Amoriëten en der Kanaänieten, worden na elkander geschetst; ook wordt de beschaving der Hebreëen die Kanaän binnendrongen, die wij uiterst gebrekkig kennen uit sagen en herinneringen van later eeuw, afzonderlijk geteekend. Maar als wij komen aan den tijd waaromtrent wij vrijwel zijn ingelicht, de ongeveer zeven eeuwen tusschen Jozua en den val van Jeruzalem, wordt de historische methode vaarwelgezegd en achtereenvolgens gehandeld over huiselijken toestand, woning, kleeding, voeding enz., beroepen, maatschappelijk, staatkundig en geestelijk leven. Juist als in de archaeologieën van Benzinger en Nowack.

Bertholet staat op kritisch standpunt, d.i. erkent dat vele Bijbelsche verhalen legenden zijn en b.v. het boek Kronieken ons niets nieuws leert omtrent den koningstijd, maar de gebruiken en denkwijze weerspiegelt van den tijd waarin het geschreven werd, een drietal eeuwen na het begin der Ballingschap; maar desondanks gebruikt hij ettelijke verhalen over de Aartsvaders en Mozes als historische berichten, en uitvoerig over Israëls muziek handelend, haalt hij zijn gegevens uit de beschrijving van den tempelzang in Kronieken.

Schromelijk onkritisch, om niet te zeggen slordig, gaat de schrijver te werk. Een paar voorbeelden! De eerstgeborenen in Egypte zijn vóór Israëls uittocht om het leven gekomen, zegt hij, omdat de Egyptenaren de Israëlieten hadden verboden hun eerstgeborenen te doden (S. 100). Waar haalt hij dit van daan? Uit den vóórhistorischen tijd zijn vele beenderen van zwijnen te voorschijn gebracht; zeker was het zwijn toen dus een heilig dier, en hieruit wordt het begrijpelijk dat de Israëlieten het voor onrein hebben verklaard (S. 23). Andere bezwaren daar-

gelaten, Bertholet ziet voorbij dat in de Wet het zwijn volstrekt niet onreiner is dan kameel of haas, en de afkeer der Joden van dat dier dus dagteekent uit den tijd nadat de Wet geschreven was. De afkeer zal wel veroorzaakt zijn door het feit dat tijdens Antiochus Epifanes dat heilige dier van Jupiter Capitolinus drie jaren lang het altaar van den Tempel bezoedeld heeft. S. 152 wordt op „den vijver van Salomo” bij Bethlehem gewezen als proeve van het handwerk tijdens dien koning; doch in de aantekening staat „Eigenlijk weet men trouwens niet, uit welken tijd het werk is; de waterleiding is althans voor een deel Romeinsch werk.” Nog ééne proeve, waarbij men eens lachen kan! Bekend is het verhaaltje dat de profeet Nathan aan David deed, om hem na zijn zonde met Bathsjeba tot erkenning van schuld te brengen: een rijk man stal het eenige oilam van een armen. Dit „at van zijn brood, dronk uit zijn beker, en sliep in zijn arm; het was hem zoo lief als een dochter.” Hieruit haalt Bertholet (S. 121) dat toentertijd menschen en dieren in één vertrek leefden!

Herhaaldelijk verwijst Bertholet, wanneer hij een belangrijk onderwerp, o.a. den kalender, zeer vluchtig behandelt, naar „de Archaeologieën.” En zeker. Benzinger en Nowack bespreken vele zaken uitvoeriger dan hij. Maar in één opzicht is zijn werk rijker dan de hunne. Zij schreven in 1894, en in de laatste kwarteeuw is door opgravingen in Egypte, Babylonië en Palestina zeer veel nieuws gevonden en menig archaeologisch onderwerp met vrucht bestudeerd. Bertholet nu geeft van een en ander verslag en verwijst tallooze keeren naar de bronnen, terwijl een uitvoerig register zijn boek bruikbaar maakt.

Leiden.

H. Oort.

M. P. Nilsson, Die Uebernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen. Köbenhavn, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 0.70).

Eene korte, lezenswaardige studie over een onderwerp vol voetangels en klemmen. Hoe zijn de namen van al de letters van het Grieksche alfabet te verklaren? En hoe staat het met de verklaring der vormen, welke de Grieken aan al die letters hebben gegeven? Nilsson stoot zich te recht aan het gebrek aan methode, dat tot dusverre bij de beantwoording dezer vragen heeft geheerscht. Het eene verschijnsel legde men op deze, een volkomen overeenkomstig op eene geheel andere wijze uit. Zoo iets is ten slotte schijn en niets meer. Hij daarentegen zoekt naar beginselen, die algemeen geldig zijn, en wijst dan ten behoeve van de verklaring der namen op het zoogenaamde acrophonische principe, op de eigenaardigheid, dat de namen der letters zoowel van het Semietische als van het Grieksche alfabet steeds beginnen met den klank, die door de letter in kwestie wordt aangeduid. In het Grieksche bestaan letters (de vijf oudste vocalen, de éta, théta en ksi), die andere namen dragen dan de in plaats overeenkomstige in het Semietische alfabet. Nilsson bewijst nu stuk voor stuk, dat bij deze acht letters het acrophone principe deze veranderingen moet hebben bewerkt. Bewijst, zeg ik; op bijzonderheden kan ik hier natuurlijk niet ingaan, maar mij ten minste hebben op dit punt zijne uiteenzettingen volkomen overtuigd.

Moeilijker is het, om eene naar één beginsel luisterende verklaring te vinden voor de vormen van al de Grieksche

letters. Die vormen zijn vrij gereedelijk te verklaren voor de letters, die rechtstreeks en dadelijk uit het Semietische alfabet zijn afgeleid. Men vindt ze daar terug en, ofschoon sommige niet onbelangrijke afwijkingen vertoonen, men zal waarschijnlijk met Nilsson (en zijne voorgangers) in deze wijze van uitlegging mee willen gaan. Maar dan blijven nog de lettervormen (phi, chi, psi, wau, o mega), die de Grieken later aan hun alfabet hebben toegevoegd (meerendeels, omdat het klanken betrof, die den Semieten onbekend waren), en verder de vrij talrijke gevallen, dat de oudste Grieken bij de weergeving van één zelfden klank meer dan één lettervorm hebben gebruikt. Nilsson grijpt hier tot het algemeene principe der differentieering en wijst op analogieën in moderne alfabetten, die ons vollediger bekend zijn dan het oudste Grieksche. Daar vindt hij eene differentieering van dezen aard, dat bij het zich bewust worden van het bestaan van een nieuwen klank men een lettervorm daarvoor invoert, die eene wijziging is van dien van den reeds bekenden klank, die het dichtst staat bij den nieuw tot bewustzijn gekomenen. Het principe is zeer bruikbaar en de methode onberispelijk; maar de vormen dier Grieksche letters, waar het hier om gaat, zijn weerbarstig. Zij komen — Nilsson geeft het zelf toe — dikwijls niet voldoende overeen met de theorie. Of eene andere theorie dan meer kans op afdoende verklaring biedt? Ik twijfel er aan en geloof veeleer, dat de vormen der niet direct op het Semietische letterschrift teruggaande Grieksche letters te grillig en te vaak zijn veranderd, dan dat het ons meer mogelijk is, ze, zooals wij ze in de zevende eeuw leeren kennen, op wetenschappelijk werkelijk bevredigende wijze te duiden.

Leiden.

H. van Gelder.

M. Vermeulen, De twee muzieken, I—II. (Fransche Kunst 8—9). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. p. dl. f 1.80).

De twee deeltjes, waarin deze musicus, redacteur voor de muziek van het bekende dagblad „De Telegraaf”, voor een zeer groot deel de Fransche kunst verheerlijkt ten koste van de Duitsche, is deel VIII van de serie „Fransche kunst”, onder redactie van Dr. P. Valkhoff. Dat iemand zijn voorliefde heeft, (à chacun son — mauvais-goût) dat iemand met een hartstochtelijk temperament, daaraan overwegend in modo superlativo uiting geeft, het is gemakkelijk te begrijpen, maar dat men meent, zijn helden in de hoogte te moeten steken door andere natuurgenooten naar beneden te duwen, om niet te zeggen door het slijk te sleuren, lijkt me niet bevorderlijk voor het aannemelijke der geleverde bewijzen(?). En dan nog, als in den ellendigen tijd, dien we, althans voor zijn direct moorddadige periode, achter den rug hebben, de eene partij der strijdenden haar groote mannen wil eeren boven die der andere, is dat ook al in te zien als een gevolg van alles dat zoo verkeerd begon, maar wat doet eigenlijk een buitenstaander zich voor zijn persoonlijke sympathieën zoo verbazend op te blazen en te zijn wat hij sine dubio is „plus royaliste que le roi”? Geen Franschman heeft zóó tegen Duitschland geraasd als deze onze landgenoot, want zelfs de grijze Saint Saëns, die zijn gal in den laatsten tijd — hij heeft het zeker niet altijd gedaan, vooral niet toen hij onder den machtig bekorenden invloed van Franz Liszt zijn fijn gracieuse „Poèmes symphoniques” heeft geschreven

en toen hij in Duitschland optredende en als componist en als pianist, en als organist, o. a. te Berlijn, met de vleienstste waardeering, die hem daar ten deel viel, uitermate ingenomen is geweest — op een met zijn hoogen ouderdom weinig passende wijze over de Duitsche muziek heeft uitgebraakt, (sit venia verbo!) moet het toch wel tegen onzen Vermeulen afleggen. „Et nos, we hebben hier zoo iets!” Overigens blijkt, zelfs uit den allerlaatsten tijd, van groote kunstenaars van het „Latijsche ras”¹⁾, volstrekt niet die verloochening van hun zeker nog zoo lang niet geleden getuigde waardeering en hulde voor het grootsche, dat ook in de Germaansche kunst is aan te treffen, of men moet hoorende doof en ziende blind willen zijn. Vincent d'Indy bijv. is ook een veel te nobele figuur voor zulk in elk geval onaesthetisch en zeker onethisch gedoe en hij is te zeer op de hoogte van wat er ook elders gepraeesteerd is, om tot de gekheid te vervallen wezenlijke verdiensten van anderen te verloochenen. Hoe d'Indy Wagner bijv. huldigt en vereert, bewijzen het best zijn composities „Le chant de la cloche” en zijn muziekdrama „Fervaal”, waarin de aansluiting aan Wagner's theorieën onweerlegbaar is. Ik herinner mij, dat hij schreef — het was gedurende den oorlog — als kunstenaar over kunstwerken die hij vroeger vereerd had, o. a. over Lohengrin, niet anders te denken dan voorheen. Van César Franck, die in zekeren zin de grondlegger is van een andere, ut ita dicam degelijker, meer ernstige opvatting van het heele begrip muziek in Frankrijk dan zijn tijdgenooten (Gounod, Massenet, etc.) die deelden, kennen we het „Wagner, c'est ma religion.”

Er bestaat een boekje van Albert Lavignac, professor in de harmonie aan het conservatorium te Parijs, een Franschman „pur sang” „Le voyage artistique à Bayreuth” (Paris, Ch. Delagrave 1897); het is van a—z een welsprekende getuigenis van wat Wagner voor het muzikale Frankrijk is geweest en hoe dit dezen meester tijden lang en *sempre crescendo* vereerd heeft. Ja, Wagner's invloed bij de Fransche toonkunstenaars is zelfs verbazend groot geweest. Wellicht te groot? Wat nood! „Post nubila lux.” Helios breekt wel weer door. Wagner's suprematie in Frankrijk heeft ongetwijfeld geleid tot den geheel natuurlijk en zoo ook volkomen begrijpelijk gegroeiden tegenzin van de *Gallische* psyche om zich door de macht eener *Germaansche* in den hoek te laten dringen. Daaraan danken we den opbloei van wat men nu de moderne Fransche kunst kan noemen. Debussy's genie is er door tot snellere ontwikkeling gekomen, en congeniale naturen, als die van Ravel en Roussell, om bij deze enkele grooten te blijven, zijn aanstonds gevolgd. Dat kan, wat mij betreft, met volle vreugde over de resultaten grif worden toegegeven. Hoe daarin echter aanleiding te vinden om Wagner te verguizen? Veeleer moeten die door dik en dun de moderne (!) kunst huldigenden Wagner dankbaar zijn; immers hij was dan toch de *causa movens*. Aan de groote vereering, die Wagner ten deel viel, in Frankrijk, is hij zelf geen schuld; Wagner heeft in zijn jonge jaren veel van Frankrijk verwacht en toen ook moeite gedaan de sympathie der *grande nation* te verwerven. Met welken uitslag is bekend. Later echter heeft hij zich daartoe geen moeite meer gegeven.

¹⁾ Daartoe laat de heer V. de Franschen behooren.

In steeds stijgend aantal zijn de Franschen toen naar Bayreuth gekomen en hebben zij den grooten meester daar gehuldigd — wat hem begrijpelijk zeer aangenaam was. — Onder de ban hunner echt sympathieke Gallische vereering is er te Parijs een ware Wagner-cultus geweest. Men wilde de werken niet eens meer in vertalingen hooren! Met den oorspronkelijken, Duitschen, text moesten ze ten gehoorde worden gebracht; men begreep dat er anders iets van de bij Wagner juist volkomen geworden eenheid van woord en toon verloren zou gaan. Te dien opzichte hadden de Fransche kunstbroeders toen, ook veel, om niet te zeggen nog alles te leeren. Wat doet de overigens zoo enorme Berlioz niet op dit gebied voor eigenlijk onbegrijpelijks in een zóó schranderen geest. In moderne vocale muziek zal men niet gauw de vroegere *aquissimo animo* gemaakte gekheden meer aantreffen. Zie, dat is o. a. een gelukkig gevolg van Wagner's invloed; maar de groote zege van het verschijnen van deze ster, als eene der eerste grootte, met die drie andere: Palestrina, Bach en Beethoven, is van nog veel dieper gaande beteekenis. In de opera was meer en meer het *drama* volkomen bijzaak geworden, ja, ze was iets van wezenlijk hybridischen aard; daaraan nu heeft Wagner, den wijsgeer, dichter en toonkunstenaar in zich verenigende — een reuzenwonder! — met de mokerslagen van zijn verstand, gevoel en zijn nog steeds niet overtroffen muzikale kunnen een eind gemaakt. Voor alle tijden? Och neen! Na verval komt bloei, na bloei verval. Maar zoomin als wij in deze 20e eeuw de heerlijke Grieken, Aeschylus en Sophocles vergeten, zal men in de toekomst — of ze moet van alle goden van den Olymp verlaten zijn — een kunstenaar als Wagner is geweest niet in vereering blijven gedenken. Dezulken schreven voor alle tijden en alle volken, totaal afgescheiden van wat een volk verder voor ons meer of minder aantrekkelijks heeft. Ook die oude Grieken waren, behalve hoogst kunstzinnige menschen, zulke heilige boontjes niet. Zoo zullen verre nageslachten niet meer vragen of de Germanen nu wel de sympathiekste menschen van hun tijd waren, dan wel of de Galliërs dat zijn geweest, wanneer het de beoordeeling van een groot man geldt. Waarvoor zijn bijv. de Galliërs in het begin van den Romeinschen keizertijd niet gehouden! *Omnia mutantur*.

Een groot gedeelte van de beschouwingen des heeren Vermeulen zijn gewijd aan zijn beweren, dat de Germanen, voor zoo ver ze dan nog iets hebben gepraesteerd, dat gedaan hebben, er toe gebracht door de inventiegave van andere volken. Ik vind het niet de moeite waard na te gaan, in hoeverre dat in de vele genoemde gevallen zoo is; wat doet het er eigenlijk toe of iemand tijden geleden reeds eens gedacht heeft: „Wat zou het heerlijk zijn als we in de dramatische kunst de synthese konden krijgen van alle zusterkunsten om het drama, zooals we dat als iets volkomens van de oude Grieken kennen, voor ons menschen van het heden te verwezenlijken. Zulken zijn er ongetwijfeld hier en daar geweest; zulke verzuchtingen zijn geslaakt, en zelfs zijn pogingen om tot het doel te geraken niet uitgebleven. Geen echter heeft de kracht gehad tot de zoo innig gewenschte daden over te gaan vóór den grooten toovenaar van Bayreuth, en aan daden hebben wij toch eerst iets, zoo hier, als in alle andere gevallen. „Im Anfang war die That.”

Het is alsof de heer V. den Duitschers kwalijk neemt, dat hun aard hen dadelijk dieper op een onderwerp doet ingaan; zeker, daardoor missen ze ook dat charmante luchtige, maar niettemin ook wel tevens vluchtige van den tegenwoordigen Gallischen geest. Intusschen, zoo zijn de Galliërs niet altijd geweest, maar... laat toch een Galliër een Galliër zijn en een Germaan een Germaan! en misgun den laatsten niet zijn groote mannen te eeren, zooals voorzeker de Galliër het volste recht heeft de zijne hoog te stellen.

De schrijver geeft den indruk, voor de oude kunst der Grieken veel te gevoelen; niet begrijpelijk is het mij daardoor, dat hij zoo beslist énkél voor den dienst der schoonheid is; vermenging met ethiek bijv., hij wil er niet van weten, maar... daar dachten die onvolprezen Grieken dan toch anders over; laat ons slechts denken aan hun *καλοκάγαθία*.

Heb ik blijkens het bovenstaande nog al reserves gemaakt tegen den inhoud van het werkje, zooveel gereeder ga ik er toe over op de goede kwaliteiten te wijzen. De heer Vermeulen is een persoonlijkheid en dat maakt het lezen van zijn boekje, ook waar men het niet met hem eens is, toch tot een genoegen, al is het een eigenaardig. Waar hij in het tweede gedeelte meer algemeen wordt, waar hij het o. a. over de symphonieën van Beethoven heeft, komt hij tot gedachten, die even nieuw als hoogelijk te waardeeren zijn; daar voelt men een kunstenaar van groote eruditie aan, werkende op het terrein, waarin hij onder de bescherming der Muzen geheel zich zelf is, daar is de heer V. niet meer de journalist, die meegeleurd wordt in den maalstroom der oorlogspsychose, daar is hij niet meer de Gallomaan, daar denkt hij niet langer aan zijn Germanenhaat. Voor het belang der kunstbeoefening in ons land hoop ik, dat hij zich nog eens voor goed gescheiden kan houden van het een artiest nimmer goed bekomen slavenwerk van criticus in een dagblad.

Het boekje is goed geschreven; hier en daar zijn de gevolgen van een journalistiek bedrijf niet uitgebleven, evenmin als die van zich hoofdzakelijk in Fransche literatuur te verdiepen.

Laren.

Hugo Nolthenius.

SCHOOLBOEKEN.

Kramer's Nieuw Engelsch woordenboek, Deel II, Achtste Druk bewerkt door Dr. F. P. H. Prick van Wely en J. H. van der Voort. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. geb. f 3.25).

Ook dit tweede deel geeft blijk van groote aandacht en kennis, die de bewerkers aan dit woordenboek hebben besteed.

Wanneer wij de vaktermen, die er in voorkomen, buiten beschouwing laten (en wat weten litteratoren van vaktermen), dan is de nauwkeurigheid in de hoogste mate te roemen, en is dit woordenboek in vele opzichten de anderen vóórgelopen.

Voor den werkelijk billijken prijs van f 4.75 hebben wij nu een zeer betrouwbaar woordenboek, dat wij gerust aan alle Gymnasia en Hoogere Burgerscholen kunnen aanbevelen.

Leiden.

C hr. K o k.

A Hundred Poems, Collected by **F. J. Hopman**. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1918. (Pr. f 0.80, geb. f 1.15, + 10 %).

Het zijn „gedichten”, deelt de verzamelaar ons mede, „die gemakkelijk uit het hoofd geleerd kunnen worden.” Dit uit het hoofd leeren schijnt vooral bij meisjes op de Mulo Scholen een geliefkoosde oefening te wezen. Ze vinden het een genot. En het glanspunt komt dan, wanneer ze deze, op de openbare les, voor Wethouder van Onderwijs, Schoolcommissie en mama's mogen voordragen. Welnu, deze verzameling is er een die zich door goede smaak en gelukkige keuze onderscheidt. Het lijkt geen twijfel of menig schoolmeisje zal het bezit van zulk een boekje in verrukking brengen.

Leiden.

Chr. Kok.

J. Strange Winter, He went for a soldier, bewerkt door **R. Volbeda**. (Meulenhoff's English Library, 8). 1919. (Pr. geb. f 0.85).

Het is een vlotgeschreven verhaal, dat met genoegen gelezen zal worden, en, zooals meerdere in deze Bibliotheek, wel geschikt om beginners aan het lezen te brengen.

Leiden.

Chr. Kok.

Ook van het tweede deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn. is thans bij de fa Wolters te Groningen-den Haag een tweede druk (pr. f 2.60, geb. f 3.25) verschenen; deze is nagenoeg gelijk aan den eersten.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Handelingen van het negende Nederlandsche Philologencongres*, in April 1919 te Amsterdam gehouden, zijn thans aan de leden van dat Congres toegezonden; de voordrachten der verschillende sprekers zijn daarin deels in extenso, deels in uittreksel opgenomen. De fa Wolters te Groningen zorgde voor den druk. Een bijgevoegde mededeeling meldt, dat men zich voor het lidmaatschap der *Vereeniging Het Nederlandsch Philologencongres* (contributie f 1.75 per jaar) kan opgeven bij den Heer K. R. Gallas, Palestinastraat 7, Amsterdam.

In de serie *Nederlandsche Klassieken*, indertijd in 't leven geroepen door Dr. Eelco Verwijs, verscheen onlangs bij A. Versluis te Amsterdam de vierde druk van n°. 2: *Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën*, evenals de vorige bewerkt door Dr. F. A. Stoett. Deze uitgave is doorlopend herzien en op de hoogte gebracht van de tegenwoordige wetenschap. J. H.

Van het bekende werk van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing*, is bij de f. Wolters te Groningen-den Haag, een vijfde, hier en daar gewijzigde uitgave verschenen (pr. f 2.75).

Dezelfde uitgever zond ons den vierden druk van *Joost van Vondel's Jephtha of Offerbelofte*, in de *Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde* aanvankelijk uitgegeven door T. Terwey, in latere drukken door J. Koopmans (pr. f 0.90).

Ook verscheen bij de f. Wolters de achtste druk van *Esmoreil*, n°. 1 van de serie *Van alle tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart.

Van de *Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), uitgegeven door Mr. S. Muller Fzn. met de ambtenaren van zijn bureau, is thans bij A. Oosthoek te Utrecht het derde deel verschenen; de hierin vermelde stukken loopen van 1455 tot 1546.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redactie de volgende boeken, beide verschenen in 1918: M. Chossat, S. J., *La Guerre et la Paix, d'après le Droit naturel chrétien* (met voorrede van J. de la Brière), en M. Legendre, *La Paix prochaine et la Mission des Alliés*. In het eerste werk worden de opvattingen van Augustinus, Thomas van Aquino, Suarez en Hugo de Groot vergeleken met verschillende uitspraken van Duitse geleerden en filosofen, o. a. met die van Kant; in het tweede wordt de taak van de Volkenbond vastgesteld, waarbij als beginsel van werkzaamheid wordt geëist volledige schadeloosstelling, te ramen en te regelen door een „ministère d'indemnité.”

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Mars-Avril: Clermont—Ganneau, La mosaïque juive de 'Ain Douq. — H. Delehay, *ΜΙΕΡΥΣ*. Note sur un terme hagiographique. — A. Blanchet, Thurinus, surnom de l'empereur Auguste. — P. Monceaux, Un vétéran chrétien de Madaure. — M. Souzou, Note sur les origines et les rapports de quelques poids assyriochaldéens. — Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome pendant l'année 1917-18. — Dieulafoy, Balthasar et Darius le Mède.

Mai-Juin: J. Loth, La langue des Hittites d'après un travail récent. — J. B. Chabot, Rapport sur une mission épigraph. dans l'Afrique du Nord. — P. Monceaux, Florentia. — Babelon, Le Congrès franç. de la Syrie. — P. Roussel, Un édit de Ptolémée Philopator relatif au culte de Dionysos. — G. Schlumberger, Les fouilles de Jean Maspero à Bâouit. — P. Monceaux, Une inscription chrétienne d'Algérie. — F. Cumont, Les „Cistiferi” de Bellone. — E. Cuq, Une tablette à la cire du Musée de Leeuwarden. — J. Maurice, La politique religieuse de Constantin le Grand.

Journal of Hellenic Studies, XXXIX: F. G. Kenyon, Greek Papyri and their Contribution to Classical Literature. — B. P. Grenfell, The Value of Papyri for the Textual Criticism of Extant Greek Authors. — J. T. Sheppard, Admetus, Verrall, and Professor Myres. — W. W. How, Corn. Nepos on Marathon and Paros. — G. H. Macurdy, The North Greek Affiliations of certain Groups of Trojan Names. — P. Gardner, A Bronze Head of the Fifth Century B. C. — E. Douglas van Buren, A Vase Fragment of Orvieto. — J. D. Beazly, Three Red-figured Cups. — M. Rostovtzeff, Queen Dynamis of Bosphorus. — D. S. Robertson, A Greek Carnival. — G. T. Hill, Notes on the Imperial Persian Coinage. — J. Six, Mikon's Fourth Picture in the Theseion. — M. Rostovtzeff, Ancient Decorative Wall-Painting. — J. K. Fotheringham, Cleostratus. — I. Carleton Thallon, Some Balkan a. Danubian Conexions of Troy. — A. H. Sayce, Two Notes on Hellenic Asia. — W. R. Lethaby, The Venus de Milo and the Apollo of Cyrene. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1915—1918. — P. Gardner, Postscript to Paper on Diadumenus Head.

Nieuwe Taalgids, XIV, 2: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch (slot). — J. Koopmans, Jacob Steendam (slot). — S. Kalf, Koloniale idiomen. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr

Revue Historique, 132, 1: Homo, La grande crise de 238 ap. J. C. (slot). — Duchesne, Le Concile de 1551. — Mathiez, La proclamation du Concile exécutif 4 Sept. 1792. — Marrotan, La mission de Lucchesini 1811 (slot). — Bulletin historique (histoire de l'art).

English Historical Review, Jan. 1920: Whitney, Erasmus. — Stewart-Brown, Chester. — Butler, Roman Law and the New Monarchy in France. — Crester, Francis Haverford. — Notes and documents (o. a. Furley, John Wyclif, canon of Lincoln; Davies, Three letters on Monmouth's Rebellion).

ADVERTENTIEN.

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE

IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM
FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS,
COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,

in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. f4.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN.

FRANSCH E KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-,
Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verscheen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

Verschenen:

STESICHOROS'

FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM

Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectuele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f1.75, geb. f2.40.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f3.25, geb. f3.90.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geill. Ing. f3.90, geb. f4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. f4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U, te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & WORGATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 8.

Mei 1920.

Körte, Zu neueren Komödienfunden (v. Leeuwen).
Van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen (Frantzen).
Hecht, Robert Burns (Falconer).
Grüner Nielsen, Danske Viser, IV, 2 (Beets).
Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français (Huguet).
Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat (H. v. Gelder).

Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Hesseling).
Böhl, Het Oude Testament (Th. W. Juynboll).
Hamaker, Over Willen en Handelen (Polak).
Van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klank-expressie (A. Vogel).
Schoolboeken:
Kroes-Ligtenberg, Honderd Nederlandsche gedichten (B. M. Noach).
Stoorvogel, Opstelgedichtjes (B. M. Noach).

Guittart en Bijncke, Shakespeare's Merchant of Venice (Kok).
Gallas, Choix de poésies françaises (Werkman).
Dubosq en Hylkema, Leerboek der Fransche handelscorrespondentie (Werkman).
Dez., Fransch Handelsleesboek (Werkman)-Uitgave v. d. f. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

A. Körte, Zu neueren Komödienfunden. (Berichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philol.-hist. Kl. 71,6). Leipzig, B. G. Teubner. 1919. (Pr. Mk. 1.30).

Sinds 1908, toen prof. Körte de kort tevoren bekend geworden Menander-fragmenten van elders met meer dan honderd regels verrijkte, is er heel wat op dit terrein gewerkt. Nevens Körte zijn inzonderheid te noemen prof. Chr. Jensen en prof. S. Sudhaus (†), die de origineelen op nieuw nauwkeurig hebben onderzocht, en menige plaats met verrassend succes hebben aangevuld. Ook allerlei andere fragmenten der comici kwamen gaandeweg aan den dag, waarvan er drie in het hierboven vermelde opstel op nieuw worden besproken: de Demi van Eupolis, de Misumenos van Menander, en een niet nader te bepalen stuk, — men gist dat het van Alexis is. Door vriendelijke toezending van den schrijver was het mij al aanstonds na den druk mogelijk er kennis van te nemen, — juist iets te laat om het nog in mijn onlangs verschenen derde Menander-uitgave te kunnen vermelden, wat ik wegens onze opmerkelijke overeenstemming ten opzichte van het (in 1918 te Berlijn bekend gemaakte) fragment van den Misumenos gaarne had gedaan.

Natuurlijk biedt een korte aankondiging in het Museum geen gelegenheid allerlei plaatsen te behandelen; het zou ook niet veel nut hebben, daar zooveel onzeker moet blijven, zoolang geen nieuwe vondsten het onverstaanbare komen aanvullen en ophelderen. Met de meeste van prof. Körte's opmerkingen kan ik mij zeer goed vereenigen. In plaats van ε[δω]κ' en [ικε]τηπι[ω] Alexis

(?) regel 15 en 19 is naar ik vermoed ε[φη]κ' en [ἀλι]τήρι[ος] te lezen.

Amden (Zwitserland).

J. van Leeuwen Jr.

C. B. van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen („Umlaut" en „Breking") phonetisch beschouwd. Leiden, Van Nifferik Hzn. 1918. (Leidsche diss.).

Dat deze aankondiging zoo laat verschijnt, moge men niet aan nalatigheid of gebrek aan belangstelling wijten; gaarne had ik dadelijk na opdracht der Redactie de aandacht op deze uitnemende dissertatie willen vestigen. Zij is het werk van een zelfstandigen rijpen geest, die, niet tevreden met gangbare formules, tracht door te dringen tot den grond van het taalgebeuren. Als alle wetenschappelijke geesten zoekt hij de eenheid in de veelheid der verschijnselen, en zoo heeft hij in zijn proefschrift een poging gedaan om de honte verscheidenheid der inflexies in de Germaansche talen tot één grondbeginsel te herleiden. Niet dat hij meent, de „eerste aanleiding" (blz. 9) tot deze of eenige andere klankovergangen te kunnen opsporen: hij is zich zeer goed bewust, dat wij daarvan nog zeer ver verwijderd zijn, zoo wij er ooit toe zullen komen. Maar hij tracht rekenschap te geven van het psychofysisch gebeuren, door den weg na te gaan, waarlangs de klankovergangen hebben plaatsgegrepen, in verband met de werking der spraakorganen en de psychische eigenschappen der spraakgroep. Komt bij dit onderzoek een algemeene neiging in de Germ. taalgemeenschap aan het licht, dan is ons inzicht reeds een heel eind gevorderd, al blijft de vraag, waarom juist deze neiging zich in dien tijd en op dat gebied heeft geopenbaard, voorshands onbeantwoord.

Aan de beschouwing der inflexies laat v. H. een alge-

meen hoofdstuk voorafgaan over klankveranderingen. Terecht geeft hij aan de genetische beschouwing de voorkeur boven de acustische, die, hoewel zeker niet te verwaarloozen, toch tot min of meer vage uitkomsten leidt. Het onderzoek naar de vormingswijze van een klank geeft niet alleen een duidelijke, gemakkelijk te controleren voorstelling, maar houdt ook rekening met het „Bewegungsgefühl”, dat als fysisch-psychische factor zulk een groote rol in het spreek-proces speelt. Voor de ontleding en beschrijving der articulatie maakt v. H. gebruik van de drie criteria van **Jespersen**: plaats¹⁾, orgaan en openingsgraad. Volgens deze methode wordt het vaak besproken verschil tusschen vocaal en consonant herleid tot een verschil in openingsgraad, dat ook, in overeenstemming met **De Saussure**, dient om het begrip „syllabe” te bepalen. Theoretisch beteekent dit, dat een strenge scheiding tusschen vocaal en consonant niet mogelijk is, al kunnen wij dat onderscheid in de praktijk niet missen. Hetzelfde geldt voor de onderscheiding van plotselinge en geleidelijke klankovergangen, en binnen de laatste categorie voor de indeeling in *spontane (isolatieve)* en *combinatorische*. Het zijn practisch bruikbare termen, die echter geen nauwkeurige afbakening toelaten. Op den keper beschouwd vervloeden alle grenzen. Trouwens, reeds het feit dat een taalklank niet geïsoleerd is, maar slechts een moment in een doorlopende rhythmische klankenreeks, moet tot het besluit leiden, dat geen wijziging van één klank uit dit verband is los te maken. Ook op een schijnbaar spontanen overgang kan de positie van den klank in de rhythmische groep invloed hebben geöfend. Dit is o. a. duidelijk waar te nemen aan de ogm. en ohd. klankverschuivingen. Deze laatste term reeds wijst er voorts op, dat de psychische voorstelling (de acustische indruk en het daarmee gepaard gaande bewegingsgevoel) van den éenen klank niet los te maken is van die der andere. Verandert dus die éene klank zoozeer, dat hij het (door v. H. zoo genoemde) „grensgevoel” overschrijdt, dan kan het nieuwe phonema in botsing komen met een reeds in de psyche aanwezig klankbeeld, en dit van zijn plaats verdringen, *verschuiven*.

Van „isolatieve” klankovergangen door verschuiving der articulatieplaats of door wijziging in den openingsgraad geeft v. H. eenige voorbeelden tot toelichting van zijn genetische methode. Wat den overgang van *s* in *h* betreft, geloof ik niet aan een door v. H. mogelijk geacht tusschen-stadium [x], dus een verschuiving van articulatie naar achteren, maar veeleer aan een trapsgewijze vergrooting van de spleet tusschen voortong en tanden (alveolen), waardoor de sibilatie ten slotte overging in een zachte schuring van den ademstroom. Zoo verklaar ik mij althans de spelling *ht* voor *st* in mhd. handschriften: *tehtiere foreht*, en waalsch *hn*, *hm* < *sn*, *sm*, zooals *maihmie*, *blahmer*. — Overigens geeft v. H. toe, dat er zeer belangrijke klankwijzigingen zijn, zoowel isolatief als combinatief, die aan genetische beschrijving ontsnappen, zooals vocaalrekking en verkorting, verdwijning van vocalen en consonanten. Het komt mij echter voor, dat de verklaringen, die hij blz. 36—38 daarvan

geeft, in den grond ook „genetisch” zijn, al vallen zij buiten de drie rubrieken van Jespersen. Zoo bijv., dat het wegblijven der ontploffing van een occlusiva aan het woord-einde tot het verdwijnen van dien slotklank heeft geleid, terwijl daarentegen het doorstromen van den adem na de explosie een soort van „*voyelle d'appui*” heeft voortgebracht, zooals in het Italiaansch, dat geen consonantisch woordslot duldt (maar ook in het Fransch, waar men vaak zeer duidelijk hooren kan: *breff(ə)*, *caduc(ə)*, *Am(ə)-sterdam(ə)*. Op het accent wel is waar heeft de genetische methode al heel weinig vat, vooral waar het historische processen betreft.

Onder de combinatieve klankwijzigingen zijn de gevallen van assimilatie talrijker en meer wetmatig, dan de dissimilaties. Wat de termen *partiëel* en *totaal* betreft, die slaan niet op de genesis, maar op het resultaat der assimilatie, welk woord trouwens niet „geheele gelijkmaking” beteekent. Het vermoeden, dat de oern. overgang van *ht* tot *tt* langs den weg van *kt* kan gegaan zijn, wordt gesteund door den lateren overgang van *ft* tot *pt*. Zeer juist is na de beschrijving van het verloop *pt* > *tt*, de opmerking, dat in werkelijkheid, d. i. in ieder individueel geval, het verloop niet zoo geleidelijk is, maar soms sprongen maakt, doordat tusschenstadia overgeslagen worden. Maar die laatste, voegt v. H. er bij, hebben dan toch hun „psychische werkelijkheid”. Deze uitdrukking lijkt mij eenigszins vaag en abstract. Wordt er mee bedoeld, dat in de psyche van den spreker, die voor het eerst in plaats van *grootfader* zei *groofader*, toch de voorstelling van een gerekte *f* opkwam, dan acht ik dit niet juist. Na de verwaarloozing der *t*-articulatie bleef vooreerst nog slechts het gevoel voor de mora. Hoe dit echter zij, dat de factoren, waarmee de genetische verklaring werkt, voor het taalbewustzijn bestaan, heeft v. H. duidelijk in het licht gesteld.

Na deze algemeene beschouwingen komt de schr. tot zijn eigenlijke onderwerp: „Umlaut” en „Breking”. Den eersten, niet zeer gelukkigen, term gebruikt hij in de algemeen aangenomen beteekenis; onder „breking” echter verstaat hij — en dat schijnt mij een gelukkige keuze — alleen den overgang van een enkele vocaal in een tweeklank¹⁾. Den naam *inflexie*, door **Mollot** voor *umlaut* gekozen, gebruikt hij voor beide wijzigingen, maar op blz. 63 boven verschijnt op eens ook de term *mutatie*. — Uitgangspunt van de discussie is blz. 54 de hypothese van **Scherer-Sievers**, dat bij den *i*-umlaut de mouilleering der tusschenconsonant(en) een bemiddelende rol zou spelen. Tegen deze theorie is een groot deel van v. H.'s betoog gericht. In aansluiting aan de formuleering van **Wilmanns** neemt hij directe afstandswerking tusschen de vocalen aan. Als het meest sonore deel der syllabe en als dragers van het sylbisch accent staan zij vooraan in het bewustzijn van den spreker. Daar nu de induceerende *i* psychisch zwakker is, een eerste vereischte voor het totstandkomen van umlaut, wordt zij door de sterkere vocaal aangetrokken, wat fysisch tot uiting komt doordat zij in de articulatie van deze wordt opgenomen. Het is duidelijk, dat bij deze opvatting een bemiddeling door tusschenconsonanten wordt

¹⁾ Waar blz. 16 van de stemlooze *b d g* „in Noord-Duitsland en Denemarken” sprake is, moet Zuid- en Oostmidden-Duitsland gelezen worden.

¹⁾ In den tekst is blz. 48 onderaan iets uitgevallen; men leze ongeveer: (Grimm) die sprak van een „breking”, van *i* tot *e* bijv., hetzij door volgende consonanten, hetzij enz.

uitgesloten; zij kunnen alleen negatief, remmend werken.

De vraag: mouilleering of directe werking? wordt in het volgende hoofdstuk nader toegelicht. Zeer scherpzinnig brengt v. H. hier tegen zijn eigen opvatting een argument te berde, dat ook mij steeds het krachtigst scheen te pleiten voor mouilleering, het feit namelijk, dat *j* dezelfde uitwerking heeft, als *j̄*, terwijl zij toch niet de functie van vocaal vervult. Wat v. H. daartegen aanvoert, lijkt mij echter niet afdoende. Hij weigert te gelooven aan die gemouilleerde consonanten van het Oudgermaansch, maar in gevallen als ags. *brycg*, eng. *bridge* zijn die toch niet te betwijfelen; v. H. meent wel is waar met **Victor** te mogen onderstellen, dat de umlaut in elk geval ouder is, dan de mouilleering, en haalt als voorbeeld het hd. *bücher* aan. Dit is echter ongelukkig gekozen: de umlaut van *bücher* is een moderne analogievorm naar het model *hüner* e.d. Een ohd. plur. *buohhir* heeft nooit bestaan; natuurlijk is dus de gemouilleerde *ch* hier een gevolg van den umlaut. Maar in ags. *bece*, eng. *beech*, naast *boc*, eng. *book*, hebben we een oude mouilleering van *k*. Het minder heldere van dit betoog blijkt ook uit de wonderlijke herhaling op blz. 65 van wat reeds blz. 62 over de *k* van eng. *seek* en *think* gezegd was. Zeer scherp schijnt mij de schr. daarentegen het zwakke punt der mouilleerings-theorie getroffen te hebben, waar hij blz. 63 opmerkt, dat mouilleering alleen waar te nemen is bij tongvlakconsonanten. Dat is m. i. het eenige afdoende argument, dat overal geldt: werkelijke mouilleering (Iotierung) d. i. samensmelting met de *j* (*i*)-articulatie is alleen mogelijk bij dentaal-alveolare en palatale consonanten; daarom begrijp ik niet, hoe men kan spreken van gemouilleerde labialen, zooals v. H. blz. 65 doet naar aanleiding van on. *faviss*, tenzij men daarmee bedoelt: verplaatsing der articulatie naar de voortong, zooals in fr. *sapja* > *sache*; *rabja* > *rage*. Een soortgelijk bezwaar oppert trouwens v. H. zelf tegen „lipronding” van dentalen door u-umlaut, zooals in oijsl. *rgndom*.

Men zou dus, dunkt mij, de zaak zoo kunnen voorstellen: Over het algemeen is umlaut door directe assimilatie van vocalen bewerkt, maar de mouilleering door *j* van de tusschenconsonanten kan soms het proces bevorderd hebben door de met de hoofdvocaal gecombineerde *i*-glide. Het bestaan van glides ontkent v. H. tegenover **Wislicenus** (blz. 78) niet, maar hij vraagt, waarom bijv. uit de *a* en de „mystieke i-achtige glide” niet een diphthong in plaats van een umlaut ontstond. Daarop kan men antwoorden, dat de te onderstellen diphthong *ai* door assimilatie in *e* kan zijn overgegaan, zooals in het Fransch, waar de spelling den *i*-glide meestal bewaard heeft; verg.: *masjone* — *maison* — *mèson*; *varju* — *vair* — *vèr*; *castanja* — *chastaigne* — *chalègne*. In *champagne*, *bataille* e.d. is, althans wat het moderne Fransch betreft, de *a* + *i*-glide gebleven. En ook in ons Nederlandsch is, naar het mij voorkomt, de mouilleering van voortongconsonanten door *j* met den *j̄*-glide duidelijk te hooren; men vergelijkte bijv. *plasje*, *vaasjé*, *botje*, *kantje*, *handje*, *val je*? *kon je*? met *lapje*, *dopje*, *pakje*. Wat v. H. blz. 65—69 tegen den glide bij diphthongen inbrengt, schijnt mij niet overtuigend. Spellingen, als on. *ey* en mhd. (niet ohd.!) *ou* naast *oi*; *ü* voor umlaut van *iu*, pleiten er geenszins tegen.

Een moeilijke quaestie is het verloop van den ohd.-mhd. umlaut. De schr. geeft daarvan, na een critiek op **Hadwiger's** theorie, een nog al ingewikkelde verklaring ten betooge, dat de ohd. *e* niet het stadium der ohd. *ë* behoeft gepasseerd te hebben. Hij is echter, volgens een mededeeling op blz. 153, door Dr. W. Wiget te Uppsala van het tegendeel overtuigd¹⁾. Overigens moet ik bekennen, dat mij ook na de uiteenzetting van v. H. blz. 85 de voortgang der umlaut-beweging na het verdwijnen der induceerende vocaal eenigszins „mystiek” voorkomt, — tenzij men alweer mouilleering der tusschenconsonanten aanneemt.

De beschrijving der *u-w* umlaute en *u*-brekingen stelt helder in het licht, dat de lipronding bij de *u*, vooral de onbeklemtoonde, bijzaak is, dat dus de on. *u*-umlaut alleen in ‚back rounding’ bestaat, bijgevolg de *e* en *i* niet aantast, terwijl bij *w* de lipronding onmisbaar is. Door *w* gingen dus *e* in *ø*, *i* in *y* over, maar *u* bewerkte slechts breking van *e* tot *eu*, *eo*, *ió*, evenals door *a*-breking *ea*, *ia* ontstond. **Pipping's** meening daaromtrent, hoewel door **Noreen** aanvaard, acht v. H. terecht onaannemelijk. Tegen de door **Sievers** e. a. voor de *u*-breking onderstelde „labiovelare” affectie der tusschenconsonanten en dito glide heeft hij natuurlijk dezelfde bezwaren, als tegen de mouilleeringstheorie. Hoe zou bijv. de *t* in on. *kigt*, ags. *meotod* labiovelare articulatie kunnen overbrengen? Zeer duidelijk is blz. 102—103 uiteengezet, hoe umlaut en breking, hoewel beide op anticipatie berustend, physisch verschillende uitwerking moesten hebben.

Waar verder in Hoofdst. V sprake is van den invloed van consonanten op de inflexies, betoogt v. H., dat de verandering van den *a*-umlaut van *u* door nasalen, *w ggv*, *l* aan ‚back rounding’ is toe te schrijven. Den twijfelachtigen ogm. *a*-umlaut van *i* laat hij wijselijk buiten beschouwing; zoo spreekt hij ook niet van de breking door *e* en *o* in het ohd. De belemmeringen van den *i*-umlaut in het ohd. door *h*, *l*, *r* schrijft hij eveneens aan de achtertongarticulatie dier consonanten toe: het *u*-timbre van *r* en *l* is daarvan slechts een gevolg. Wat de *w-u*- en ‚gecombineerde’ umlaute en de *u*-breking betreft, legt hij vooral nadruk op de versterking van den *u*-umlaut door nasalen, die weer in verband te brengen is met de achter-ronding. Vreemd, dat v. H. daarbij niet herinnert aan os. ags. overgangen als *gans-gons-gôs* en aan de ags. spelling *lond*, *mon*. Bij de gecombineerde *w* + *u*-mutatie in het ags. speelt de *w* dezelfde rol. Verwant hiermee is de on. *u*-umlaut van *i* *e* (in plaats van breking), waar deze voorafgegaan worden door *v*, *r*, *l*, die door hun achtertongheffing de werking der *u* ondersteunen, hetgeen de *a* niet of in mindere mate vermag, zoodat de *e* in *verða* enz. onveranderd blijft. Het bevreedende feit, dat in het ags. soms juist de gutturalen de breking het meest beletten, tracht v. H. te verklaren door aan te nemen, dat de *k g* in die dialecten eenigszins naar voren (tegen den top van het gehemelte?) werden gearticuleerd, hetgeen de tongheffing naar achter belemmerde.

Ten slotte de on. *R*-umlaut en de oud-eng. brekingen. Wanneer v. H. niet aan een ‚palatale’ *R* gelooft, waardoor de voorafgaande vocaal zou gemouilleerd zijn, zal

¹⁾ Het daar aangekondigd artikel van Wiget heb ik nergens kunnen vinden.

hij wel gelijk hebben : de umlaut verklaart zich gemakkelijker als gevolg van een *z* met *i*-timbre, zooals die in het Grieksch en Ofr. blijkt uit den overgang van *dj* in *dz*. De oudeng. breking van palatale klinkers door *w*, *r*, *l*, *h* is het gevolg van dezelfde velare articulatie, die in het ohd. den *i*-umlaut verhinderde. Toch hebben, zooals v. H. blz. 133 opmerkt, deze cons. in het ohd. geen breking van palatale veroorzaakt; wij kunnen, zegt hij, hier alleen constateeren, dat in het ohd. de voorstelling van de palatale articulatie en het gevoel van de eenheid der vocaal sterker was. Zoo ontgaat ons ook de oorzaak, waardoor, in de inflexies der van elkaar gescheiden germ. taalgebieden eenzelfde principe is te bespeuren; v. H. spreekt van een „dispositie in de oorspronkelijke gemeenschappelijke taal”, die eerst later in de dochter-talen tot uiting komt; men zou minder abstract kunnen zeggen: een psychophysische aanleg in de individuen eener taalgemeenschap, die zich eerst in latere geslachten openbaart. Maar dat van die neiging in het Gotisch, zoo nauw verwant met het Oost-Noorsch, nog niets te bespeuren is, blijft toch vreemd. Dit alleen zien wij, dat de inflexies ten nauwste samenhangen met de versterking van het germ. hoofdaccent en de voortschrijdende verzwakking der uitgangen, d. w. z. met den rhythmus der taal.

Het is jammer, dat v. H. niet meer aandacht heeft geschonken aan taal en stijl. Bastaardwoorden als *resistantie* (31) *époques* (49) *frappante* (62) *geafficeerd* (65) *rapprochementen* (143) hadden gemakkelijk vermeden kunnen worden; zoo ook germanismen, als *wezenlik* (*wesentlich*); *de betreffende jaargangen*; *gestalte van fenomenen*; *zienswijze, die geldend is gemaakt*; *zo volkomen was het runenalfabet niet*; constructies als: *hier is te herinneren aan*; *er zal toch wel een scheiding aan te nemen zijn*; *een pauze tusssen beide is het niet noodig te stellen*; *we zullen ons te denken hebben*. Wij allen, germanisten, zondigen dagelijks in velen, maar dit kan toch niet door den beugel.

Utrecht.

J. J. A. A. F r a n t z e n.

H. Hecht, Robert Burns. Leben und Wirken des schottischen Volksdichters. Heidelberg, Carl Winter. 1919. (Pr. M. 8.40, geb. 11.—, + 30 %).

There was room for a concise scientific discussion of the facts of Burns' life. The short Lives in existence are either popular or out of date. Herein lies the justification of Hecht's book, which, chiefly biographical, contains no startling discoveries but sifts and tests all the old material and fixes the result in a clear straightforward narrative. Hecht shares Henley's revolutionary views of Jean Armour and Highland Mary, not however his conception of Burns as an "inspired faun." And so far from regarding, like Henley (and Carlyle), the final phase of Burns' life as a period of decadence, he enthusiastically sides with Lockhart in maintaining the tireless striving, the moral ascent under the stimulus of the French Revolution, the high poetic achievement of the Dumfries years. Almost thou persuadest me! — and one is only too willing to be persuaded; but could not, in a future edition, the case against Burns which is dismissed as the "Klatsch" and "böswillige Übertreibung" I dare say it was, be destroyed more piecemeal? This whole last chapter indeed, which should, for Hecht's

purpose, have been the strongest, is open to the very charge of sketchiness he makes against Henley, so that an impression is created that the period is not really of such importance as Hecht insists it is. Why for example is deserving Jean Armour left wholly out of sight? Some of the space given to the excessive description of Edinburgh (116—139!) might be better employed here. Otherwise the attempt to rescue for us from the past the poet's living presence by vivid pictures of the scenes, the very houses, associated with Burns is a high merit of the book. Hecht has well caught the spirit of the south Scottish landscape.

Aesthetic criticism is almost wholly absent and can be spared best; individual poems (like the church satires, *Tam o' Shanter*, *The Jolly Beggars*) are treated at length but from the "literar-historische" side; and the same is true of the songs, to which the longest chapter in the book (and the most scholarly), is rightly devoted.

The printing leaves much to be desired. The ineffective type makes the page swim before the eye; the want of headlines makes it look like a galley-proof. In essentials however, "guid gear in wee buik."

Groningen.

J. A. Falconer.

H. Grøner Nielsen, Danake Viser. Fjerde Bind 2. Hefte. København, Gyldendalske Boghandel. 1919.

Dit tweede stuk van het vierde Deel der *Danske Viser* (zie over Dl. 1, 2 en 3 *Museum* XX, 176; XXII, 234) is het vervolg op het in 1913 (zie *Museum* XXI, 332) uitgegeven eerste gedeelte der commentaren en varianten, dat verkeerdelijk (urigig) met het opschrift *Sjette* Bind 1. Hefte verschenen is. Het behelst de commentaren op nos. 32—71 van de in Dl. 1, 2 en 3 afgedrukte teksten.

Als inhoud van het vijfde Deel worden aangekondigd: de commentaren en varianten op de overige *Viser* (n°. 72—97); een aanhangsel op de *Historiske Viser*; de beschrijving der voor de teksten in Dl. 1, 2 en 3 gebezigde handschriften en boeken. Het zesde (laatste) Deel zal bevatten: een volledig glossarium; een verhandeling over de versvormen in de *Viser*; een register op de plaats- en persoonsnamen.

Het schoone werk nadert dus de voltooiing. Dan zal de lezer over alle gegevens en hulpmiddelen beschikken, noodig om de afzonderlijke stukken naar eisch te verstaan en te waardeeren.

Leiden.

A. Beets.

K. Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. / 7.50, geb. / 8.50).

Le livre de M. Sneyders de Vogel est d'une érudition sûre et bien informée. La documentation est abondante et les matériaux sont bien choisis. L'auteur connaît bien le latin classique, le latin de la décadence et le latin vulgaire. Toutes les époques de notre langue lui sont familières, depuis nos plus anciens textes jusqu'à ceux d'aujourd'hui. Il ne craint pas de chercher dans les publications les plus récentes comment se manifestent les tendances de la langue populaire. Son travail mérite un bon accueil et sera utile aux études françaises.

M. Sneyders de Vogel prend toujours comme point de départ le latin, et son premier soin est d'exposer, sur chaque partie, l'état du latin classique. Peut-être le

procédé est-il un peu discutabel. Sans doute une comparaison entre le latin et le français est toujours intéressante, mais ce n'est qu'une comparaison. La langue que parlaient les soldats de César diffèrait sensiblement de celle qu'écrivait leur chef. Parmi les ressources et les procédés du latin classique, combien manquaient déjà à la langue vulgaire ? Parmi les créations du français, combien étaient déjà en germe ou toutes formées dans le latin parlé ?

Si j'ai quelque regret que M. Sneyders de Vogel ait fait une si large place au latin classique, c'est qu'il a dû, par compensation, restreindre l'étude du français. Parmi les faits grammaticaux, il a choisi les plus importants, et en a laissé de côté beaucoup d'autres qui ne sont pas sans intérêt. Même pour ceux qu'il étudie, son historique est souvent un peu trop restreint. Sur les modes et les temps du verbe, par exemple, il y avait beaucoup plus à dire.

M. Sneyders de Vogel a très bien compris qu'une histoire de la syntaxe française ne devait pas être un simple exposé des faits. Partout il s'efforce de les interpréter, et de montrer le rapport qui existe entre l'expression et la pensée. La tâche aurait été plus facile et la clarté encore plus grande, s'il avait résolument brisé les vieux cadres grammaticaux qui depuis tant de siècles nuisent à l'étude des langues. Les considérations judicieuses et fines que l'on rencontre à chaque page de son livre prouvent qu'un peu plus d'indépendance à l'égard des traditions grammaticales aurait augmenté l'intérêt psychologique de son exposé.

Je ne veux pas m'attacher à relever minutieusement les passages qui peuvent donner lieu à la critique ou à la discussion. Je me contenterai, en terminant, d'exprimer deux souhaits. Le premier, c'est que dans la prochaine édition de son livre, M. Sneyders de Vogel s'efforce d'éliminer ce que le vocabulaire grammatical a d'un peu trop rébarbatif. Il y réussira sans peine. Le second, c'est qu'il fasse disparaître les fautes d'impression, la parfaite correction typographique étant une des élégances d'un travail scientifique. J'espère que cette nouvelle édition ne se fera pas longtemps attendre, car le succès du livre la rendra nécessaire.

Paris.

E. H u g u e t.

O. Th. Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaisertums des dritten Jahrhunderts. (Studien zur Geschichte des Altertums IX, 4/5). Paderborn, Schöningh. 1919. (Pr. M 20).

Dit boek is een vervolg op een ander van denzelfden schrijver, dat ik Mus. XXV. 252 — 253 aankondigde. Het is veel lijviger dan het andere en per slot van rekening armer aan uitkomsten. Dáár werd de vraag gesteld : Wat is staatsrechtelijk de grondslag, waarop het dusgenaamde „Romeinsche keizerrijk" der eerste twee eeuwen rust ? Wat zijn de kenmerkende bevoegdheden er van, wie vergeeft het ? Hier wordt die zelfde vraag in hare twee zelfde onderdeelen beantwoord voor de derde eeuw. Maar het antwoord is niet dan langs een veel omslachtiger weg te vinden. Niet wat de kenmerkende bevoegdheden van het keizerrijk betreft. Wie, zooals Schulz, te huis is in de letterkunde en de opschriften der derde eeuw, kan met betrekkelijk weinig moeite uit tal van plaatsen bewijzen, dat die dooreengenomen gelijk zijn aan die der

beide voorafgaande eeuwen. Noch de imperia, waarop 's keizers macht leunt, noch zijne tribunicia potestas zijn in wezen gaan afwijken. Alleen zijne titulatuur wordt gaandeweg uitgebreider, overdrevenner, meer naar de volstrekte vorstenmacht zweemende, die ten slotte voor het opgedragen ambt in de plaats is getreden. Maar het hart van Schrijvers betoog ligt voor dit boek in iets, dat reeds in het vorige eene hoofdzaak was, en hier *de* hoofdzaak is geworden : aannemelijk te maken uit de bronnen (tegen Mommsen in), dat de keizer altijd en altijd weer als ambtenaar door den senaat werd aangesteld, en dat het leger met die aanstelling niets te maken had. Om dat bewijs te leveren, moet regeering voor regeering worden nageplozen, wie in werkelijkheid den keizer heeft benoemd ; of de talrijke pronunciamento's, waardoor het leger in de derde eeuw zijne veldheeren op den troon bracht, ooit als wettige aanstelling hebben gegolden, of ooit verzuimd is, de medewerking van den senaat in te roepen, ooit is getwijfeld aan het recht van dat lichaam, om het beslissende woord te spreken. De regeeringen der derde eeuw zijn bijna alle kortstondig ; ongeveer zestigmaal moet dus een zelfde onderzoek worden herhaald. Het is reeds ver van boeiend, dat eeuwige eenerlei te lezen ; de begaafdheid van den schrijver ligt daarenboven niet op het gebied van stijl en voorstelling, en dat maakt de zaak nog erger ; ten derde is het, bij geschiedbronnen van het gehalte als de *Scriptores Historiae augustae*, Herodianus en wie verder voor ons de derde eeuw hebben beschreven, onvermijdelijk, dat er betreffende de betrouwbaarheid van het ons overgeleverde uitwijdingen, dikwijls zeer wijdloopige, worden gemaakt. Maar wie met geduld dat alles tot den einde heeft gevolgd, zal dan omtrent de wetenschappelijke uitkomst het boek van Schulz met volkomen bevrediging naast zich leggen. Vaak is het bij den stand onzer bronnen niet mogelijk, de zaak in kwestie werkelijk uit te maken ; in de zeer vele gevallen echter, waarin wij wel conclusies kunnen trekken, is die onveranderlijk dezelfde : de senaat heeft de keizerlijke waardigheid verleend, nooit rechtens het leger. Alleen in 235 heeft keizer Maximinus gemeend, op het leger alleen te kunnen steunen, en daarom de aanstelling door den senaat niet gezocht. Maar juist hij kwam, ofschoon hij schijnbaar sterk stond, na drie jaar door die minachting voor het republikeinsche staatsrecht ten val. Wel zien wij natuurlijk in altijd verergerende mate, dat die aanstelling door den senaat slechts eene vormelijke bekrachtiging wordt eener voorloopige keuze, door het een of ander legercorps gedaan.

Aan de feitelijke regeeringloosheid, door dien toestand geschapen, maakte in 282 Carus een einde. Hij liet den senaat ter zijde en maakte zich ook officieel tot dominus, tot gebieder die aan zich zelf zijn recht ontleent. De consequenties uit het nieuwe beginsel te trekken, werd hem niet gegeven ; na enkele jaren trokken ze Diocletianus en Constantijn.

Voor de wijze, waarop Schulz het dorre en ook moeilijke onderzoek heeft ter hand genomen, voor zijne beheersching van het ingewikkelde bronnenmateriaal komt hem alle lof toe.

Leiden.

H. v a n G e l d e r.

E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisers Justinus II und Tiberius Constantinus. Stuttgart, J. B. Metzler. 1919.

Deze studies van Dr. Stein over Byzantijnse geschiedenis bestaan uit twee gedeelten. In 't eerste wordt de politieke geschiedenis behandeld van het Rijk onder de naaste opvolgers van Justinianus. De schrijver verhaalt ons hoe 't beleid van Justinus, en de zuinigheid door hem en zijn opvolger Tiberius betracht, de berooide toestand waarin Justinianus 's Rijks geldmiddelen had achtergelaten wist te herstellen, maar tevens hoe hun politiek een langdurige, met wisselende uitslag gevoerde oorlog tegen de Perzen noodzakelijk maakte. Uitvoerig wordt ons de slag bij Melitene (575) beschreven en door een schetskaartje verduidelikt. De grote krachtsinspanning die in het Oosten moest worden aangewend, had tot onvermijdelijk gevolg dat de Byzantijnse belangen in het Westen slecht behartigd konden worden. De achteruitgang van de Oost Romeinse macht in Italië was echter de natuurlijke reactie op de overspanning van Justinianus' imperialisme en, gelijk Dr. Stein goed laat uitkomen, geen absoluut kwaad. Immers „het huis was te groot geworden voor de bewoner”, zoals de schrijver aardig opmerkt naar aanleiding van soortgelijke gevolgen der expansie onder het huis der Macedoniërs.

Achter elk der zes hoofdstukken die dit geschiedverhaal vormen, volgen enige bladzijden, dicht bedrukt met aantekeningen die de bronnen aangeven en betwiste punten nader bespreken. Voor zo ver iemand die van dit onderdeel der veeleeuwige Byzantijnse geschiedenis geen speciale studie heeft gemaakt kan oordelen, is alles wat oude en nieuwe, Oosterse en Westerse schrijvers hebben bijeengebracht hier met de grootste zorgvuldigheid gewikt en gewogen. Soms geven de Oosterse getuigen die eerst in later tijd bekend zijn geworden, een geheel andere kijk op de zaken, maar menigmaal wordt ook bevestigd wat oudere onderzoekers reeds hadden beweerd. Zo krijgt door de nieuwere gegevens Gibbon gelijk met zijn lofrede op Tiberius' karakter (blz. 89).

In een der aantekeningen verklaart Dr. Stein dat, naar zijn overtuiging, alle grote historische gebeurtenissen economische oorzaken hebben (blz. 36). Het is dus begrijpelijk dat hij van de huishoudkunde en de inrichting van de Byzantijnse staat een diepgaande studie heeft gemaakt. Daarvan getuigen de drie hoofdstukken die het tweede gedeelte van zijn *Studien* uitmaken. Hij behandelt het eerst de ontwikkeling van de instelling der themata, de overgang van het civiel tot het militair bestuur bij het beheer der provincies. Hij sluit zich in deze materie dichters aan bij Diehl dan bij Gelzer, en betoogt dat de aanvang is gemaakt door Heraklius, wiens werk door de tweede keizer der Isaurische dynastie is opgevat en voltooid.

In een volgend hoofdstuk wordt een bijdrage geleverd tot de kennis der Byzantijnse finantieën. De schrijver komt tot de slotsom dat de opgaven omtrent de omvang van het staatsbudget der Byzantijnen gewoonlijk zeer overdreven zijn. De meningen lopen in deze bijzonder lastige kwestie blijkbaar zeer uiteen: sommige getallen zijn bij de ene onderzoeker het vijfvoud van hetgeen een andere meent te moeten aannemen. Het laatste gedeelte van het boek is een studie over de werkkring van verschillende hoogwaardigheidsbekleders; de titulatuur

is in Byzantium ingewikkeld, en moeilijk te overzien door de talrijke veranderingen.

Voor al de laatste hoofdstukken eisen van een beoordeelaar een grondiger kennis van de Byzantijnse staatsinstellingen dan waarover de ondergetekende beschikt. Maar ook zonder die speciale kennis te bezitten, durft de aankondiger van dit werk het wel als een zeer degelijk, geleerd en helder geschreven boek roemen.

Leiden.

D. C. Hesseling.

Bijbelsch-kerkelijk Woordenboek onder redactie van Prof. dr. **A. van Veldhuizen** bewerkt door Prof. dr. F. M. Th. Böhl, Prof. dr. A. van Veldhuizen, Prof. dr. W. J. Aalders en Prof. dr. H. Th. Obbink. — I. **Het Oude Testament** door Prof. dr. **F. M. Th. Böhl**. Groningen, Den Haag, J. B. Wolters' U.-M. 1919. (Pr. geb. / 7.25, bij intek. / 6.50).

De Encyclopaedie, waarmede Prof. B. onder bovenstaanden titel de Oud-testamentische literatuur heeft verrijkt, vertoont uiterlijk den vorm van een beknopt handboek. De ruim 300 bladzijden zijn niet eens in kolommen verdeeld, zooals dat in een encyclopaedie gewoonlijk het geval is. Daarentegen is getracht, eenige plaatsruimte te winnen door zoowel de bijbelboeken als de geciteerde tijdschriften en dgl., met slechts twee (dikwijls min of meer raadselachtige) letters aan te duiden, een bezuinigingsstelsel, dat in dien vorm zeker geen navolging verdient.

De alphabetisch gerangschikte artikelen bevatten, veelal in enkele regels, maar soms ook uitvoeriger, op eene bladzijde of meer, een aantal wetenswaardigheden uit verschillende vakken van wetenschap, die rechtstreeks of zijdelings met het O.T. in verband staan, zoo noodig met opgave van literatuur over het behandelde onderwerp, vooral Duitsche maar ook Nederlandsche en andere. De artikelen handelen, o.a. over de namen, inhoud en samenstelling der bijbelboeken, over oudtestamentische personen en plaatsen (meestal met eene verklaring van de etymologische beteekenis der Hebreuwsche namen), over volksinstellingen en gebruiken der Israëlieten, fauna en flora van Palestina, ook over vragen van exegese en tekstkritiek (zooals: bijv., de artikelen „Adino de Ezriet” in 2 Sam. 23,8, „buihalzen” in Richt. 5,30, Meteg Amna in 2 Sam. 8,1, Christologie, berouw Gods, aangezicht des Heeren, enz.). Men vindt ook artikelen over: Misjna, Talmud, Targum, Midrasj, Polyglot en Rabbijnsche bijbels, over Philo, Akiba, Kimchi, Aben Ezra, Abrabanel, Maimonides, Barhebraeus, over Hebreuwsch en andere Semietische talen. Groote plaatsruimte wordt ingenomen door hetgeen medegedeeld wordt over de oudste beschaving van West-Azië, zooals o. a. in de artikelen over Hethieten, Amorieten, Amarna-brieven, Babylonië, Assyrië en vele andere, daarmede verwante artikelen, aan welke de Schr. met zekere voorkeur zijne aandacht heeft geschonken. Ten slotte zijn ook talrijke biographische artikelen opgenomen, wederom vooral over Duitsche, maar ook wel over Nederlandsche en andere beoefenaren der oudtestamentische vakken.

Het werk is blijkens den inhoud vooral bestemd voor — en zal dan ook meer in het bijzonder gewaardeerd kunnen worden in — die kringen van theologen, waarin elke twijfel aan Israëls uitverkiezing buitengesloten is en het volgen van methoden als die van Wellhausen en zijne school reeds a priori als verblinding geldt. Toch kunnen

ook zij, die buiten dien kring staan, bij oordeelkundig gebruik van dit boek, zeer vele bruikbare gegevens daarin vinden, waaronder verscheidene, die zij wellicht tevergeefs in andere handboeken zullen zoeken. Een register der niet in alphabetische volgorde behandelde namen, die in verschillende artikelen voorkomen, zou nog grootere bruikbaarheid in dit opzicht aan het werk verleend hebben. Wie kan toch vermoeden, dat hij inlichtingen, bijv., over Kades moet zoeken in het artikel Amorieten, over Elephantine in het artikel Syene? Eenige moeilijk met elkander overeen te brengen chronologische opgaven in de afzonderlijke artikelen over de koningen van Juda en Israël zijn stilzwijgend herzien in een, aan het slot toegevoegde „volgorde der koningen.”

Niet onopgemerkt mag blijven, dat het boek wel in het Nederlandsch is geschreven, maar niet zonder ernstige fouten tegen het Nederlandsche spraakgebruik. Het stelsel van transcriptie der Semietische woorden, door den Schr. gevolgd, is zuiver Duitsch; zijne kennis van de Nederlandsche geleerden en van de resultaten van hunnen wetenschappelijken arbeid vertoont belangrijke leemten. Als aanbeveling kan dit moeilijk gelden voor een werk, dat toch voor Nederlandsche lezers geschreven is.

Utrecht.

Th. W. Juynboll.

H. G. Hamaker, Over Willen en Handelen, een Boek voor Opvoeders en Geneeskundigen. Theoretische Wilsleer. Groningen, Wolters. 1913. (Pr. geb. 1.90).

„Dit boekje is een poging om de deterministische wilsleer meer bekend te maken en beter te doen begrijpen”, aldus de aanhef van het Voorbericht. Bij de samenstelling hoopte Schr., dat zijn boek in de 1e plaats van enig nut zou kunnen zijn voor opvoeders, zowel pedagogen van beroep als ouders; in de 2e plaats dacht Dr. H. bij het schrijven aan zijn ambtgenoten, de *geneesheren*. Zijn ervaring als praktiserend arts leerde hem de grote waarde van een helder inzicht in het wilsvraagstuk. Bij „stoornissen in het willen en handelen” — Dr. H. doelt speciaal op wat men noemt „*gebrek aan wilskracht*” — kan naar schr. slechts hij goede raad geven, die of over een grote mate van intuïtieve mensenkennis beschikt of over grondige kennis van wat Dr. H., eigen beter inzicht ten spijt, helaas nog noemt „het wilsmechanisme”. Schrijver bedoelt met zijn geschrift, aan ontwikkelde leken uiteen te zetten, wat de wetenschappelijke psychologie ons in hoofdtrekken heeft geleerd omtrent de wijze waarop het willen en het al dan niet dienovereenkomstig handelen tot stand komt.

Het is een rustig en voorzichtig, meestal helder en zuiver betogend, vriendelijk en eenvoudig geschreven, van ernst en nadenken getuigend, voor pedagogen, dus voor leraren speciaal aanbevelenswaardig werkje, waarin duidelijk de goede invloed te bespeuren valt van Prof. HEYMANS' colleges en de minder gunstige nawerking van geheel anders georiënteerde, daarmee soms strijdige geschriften, waarin de fysiologie nog de baas speelt over de psychologie. Zo bij de behandeling der reflexen op prikkels in hoofdstuk I van het zestal. Dit handelt *Over de oorzaken der handelingen in het algemeen*. Hierin geeft schr. van de wilshandelingen, in onderscheiding der „reflexhandelingen” en „instinkthandelingen” een niet geheel bevredigende definitie, want ook tot de deter-

minering van „onwillekeurige” handelingen dragen zij het ook sekundair funktionerende voorstellingen en oordelen bij. (bl. 42). En heeft schr. niet „*weifeling*” bedoeld waar hij op bl. 39 van „*twijfel*” spreekt? Merkwaardigerwijze komen in dit hoofdstuk de neigingen, het karakter qua oorzaken der wilshandelingen, nog niet ter sprake, maar pas in II: *Over de oorzaken van de verschillen in het handelen van verschillende menschen onder gelijke omstandigheden*, te weten: 1o verschil in ervaring, 2o verschillen in het denken, „de denkkraft”, die uit de ervaring al of niet gevolgtrekkingen maakt, 3o verschil in aangeboren karakteraanleg. — Terecht wordt hier onderscheiden tussen „constante motieven” (vaste voorstellingscomplexen) en echte neigingen: dezelfde daden kunnen geschieden „als een van buiten geleerd lesje” of „uit iemands natuur voortkomen”, zodat kan blijken, dat „wat een slecht karakter scheen, slechts een stel ongunstige constante motieven was”. — Hoofdstuk III behandelt *Determinisme en Vrije Wil*. Hierin wordt vooral betoogd, dat het determinisme, de leer der oorzakelijke bepaaldheid van het willen, de zgn. „kiesvrijheid” en het „vrijheidsgevoel” niet loochent, maar juist verklaart, zodat men voor geen van beide zijn toevlucht behoeft te nemen tot een met het oorzakelijkheidsbeginsel strijdig indeterminisme. Gewezen wordt op de overheersende rol, die het „eigen ik” speelt bij het tot standkomen onzer daden. Volgens het determinisme zijn wij het dus wel terdege „zelf, die onze handelingen bepalen, zij het dan ook op grond van de indrukken, die wij van de dingen buiten ons door onze zintuigen krijgen.” Het determinisme wordt aldus „*een wetenschappelijke theorie van den vrijen wil*”. Een „nog vrijere wil” zou slechts op „volslagen ongebondenheid en onberekenbaarheid” neerkomen. — Schr. waarschuwt terloops tegen de verwarring van determinisme en fatalisme. Op dit punt had hij wel iets dieper mogen ingaan — te meer, daar Dr. H. zelf aan het slot van dit hoofdstuk helaas wederom aan het fatalisties vooroordeel tegen het determinisme voedsel geeft, dat het met vergelding en verontwaardiging onverenigbaar zou zijn, en slechts voor een speciaal- en generaal-preventieve „straf” ruimte zou laten. Dit is wel de zwaarstwegende onjuistheid van Dr. H.'s geschrift. Vermoedelijk had hij Prof. HEYMANS' artikelen over *Zurechnung und Vergeltung* (in de Vierteljahrschr. für wissenschaft. Philos. VII vv.) niet gelezen, terwijl tans ook diens *Einführung in die Ethik* de zoon van Prof. HAMAKER wellicht van deze erfdwaling kan genezen, waarvoor altans het determinisme zelf niet aansprakelijk mag worden gesteld. — Hoofdstuk IV. *Over de beteekenis der [willekeurige] aandachtsconcentratie voor het denken, willen en handelen*, beantwoordt een voor de opvoeding belangrijke vraag (hoe en inhoeveer wij invloed ten goede kunnen oefenen op ons toekomstig handelen) in anti-fatalistische zin, met een helder uitgewerkt voorbeeld; hoofdstuk V over „*Het begrip Wilskracht*” ontleedt dit begrip en onderzoekt, welke van de 3 factoren, die het handelen beheersen (sc. motiefvoorstellingen, karaktereigenschappen, aandachtsconcentratie), de „wilskracht” bepalen, in tegenstelling tot enerzijds de „wilszwakte”, anderzijds de „koppigheid”. Het slothoofdstuk „*Over de vraag of het opbouwen eener praktische wilsleer wenschelijk en mogelijk is*” antwoordt bevestigend en betoogt het belang, vooral tot

prophylaxis, van een soort *gezondheidsleer van de wil*, ter voorkoming van de ongewenste afwijkingen, zodat een *ziekteleer van de wil* vooraf nodig is. Uitnemend zijn hier de bladzijden tegen de overijld diagnose, dat het iemand, die zijn taak niet afdoet, „aan goeden wil ontbreekt” of „dat hij lui is”, waar de schr. aantoonst, welk een nauwkeurige geestelijke analyse zulk een „patiënt” vereist: omtrent bepaalde karaktereigenschappen en temperament („activiteit”), vermogen tot aandachtsconcentratie, „verhouding der primaire en secundaire functie”, intellectuele begaafdheid en voorstellingsleven (bij welk laatste ter sprake komen: gebrek aan zelfvertrouwen, conventionele opvattingen, afleiding en verleiding, omgang). Behartigenswaardig is de wenk: het voor karakteronderzoek nodig „vertrouwen wint men nooit, wanneer men te spoedig begint. . . gebrek aan goeden wil te verwijten”.

Een boekje, dat opvoeders tot rechtvaardiger beoordeling en kundiger en doeltreffender behandeling van slecht werkende, futloze leerlingen kan leiden.

Enige filosofiese onhelderheden en ketterijen (op bl. 37 zijn bij reflexen „geen psychische factoren in 't spel”, op bl. 16 zijn ze zelf „psychisch”, het dualisme, trots p. 16, van p. 17, 25, 26, 37, het onnodig ingelast empirisme van p. 28), een slordigheidje (het boek van Dr. Levy, p. 91, ontbreekt in het voorbericht) en de gebruikelijke germanismen (het „betroffen” dier, „wij danken deze wetenschap aan”, „akten nog lang niet gesloten”, „kennen leert”, „opmerkzaamheid”, „lust- en onlust-gevoelens”) moet en kan Dr. H. in een ev. volgende druk vermijden.

Amsterdam.

Leo Polak.

Jac. van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie. (Nederlandsche Kunst, 2). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1919. (Pr. / 3.90).

De wijze waarop de innerlijke gevoelens zich naar buiten openbaren in de uiterlijke bewegingen van gelaat en lichaam en in de klank-bewegingen van de stem en hoe deze drie elementen van het menselijk uitdrukkingvermogen met elkander verband houden, — ziehier het onderwerp door Dr. Jac. van Ginneken in dit werke behandeld.

Het is, in onzen verlichten tijd, opmerkelijk, hoe weinig de meeste menschen met gewone algemeene ontwikkeling van dit onderwerp afweten. In de scholen wordt de kennis van het menselijk lichaam onderwezen, wordt het geheele mechanische samenstelsel van botten, spieren en organen zorgvuldig ontleed. Maar de beteekenis van datzelfde mechanisme in dienst der uitdrukking wordt er gewoonlijk niet bij geleerd. Zoo bleef dit voor ieder toch hoogst belangrijke onderwerp meer speciaal een studie-tak voor diegenen, die door hun vak of bijzondere ambitie gedreven werden er dieper in door te dringen.

En wie dit met ernst doet, ziet zich vanzelf aangewezzen op een groote vergelijkende studie; want er bestaan immers op dit gebied zoovele werken, waarin zoovele en met-elkaar-in-strijd-zijnde theorieën worden voorgestaan. Het gaat er mee als met alle dingen: een theorie handhaaft zich tot ze door een andere wordt verdrongen en de wetenschap van een nieuweren tijd bewijst telkens op welke punten die van een vorig tijdperk gefaald heeft. Maar ook in éénzelfden tijd kunnen verschil-

lende tegenstrijdige theorieën naast elkaar bestaan — eenvoudig doordat men verschillende uitgangspunten kiest. Soms ook ontstaan slechts schijnbare of relatieve verschillen, alleen omdat men dezelfde dingen met verschillende namen aanduidt, of wel een of andere zéer geliefde conclusie zóó sterk op den voorgrond plaatst, dat die alles gaat overheerschen. Zoo staat b.v. Hughes dichter bij de symbolisten, dan men wellicht door zijn vooruitgeschoven psycho-fysisch wils-principe zou denken. Zoo hebben Wundt en Freud punten van overeenkomst, die niet dadelijk in het oog vallen, omdat ze dikwijls éénzelfde begrip anders noemen, of omdat b.v. de een in één grootere eenheid samenvat, wat de ander in twee kleinere bij-elkaar-behoorende eenheden splitst.

Ten slotte brengt een nauwgezette studie tot het volgende inzicht:

Er bestaat een onloochenbaar feiten-materiaal, — n.l. de telkens opnieuw bewezen vaste betrekkingen tusschen bepaalde gevoelens en bepaalde uitdrukkingbewegingen, — en dat materiaal vormt de basis voor alle theorieën. Maar de psychologische verklaring van den oorsprong en onderlingen samenhang, die de kern dezer theorieën uitmaakt, berust voor een deel op directe conclusies en blijft voor het overige synthetisch. Sommige richtingen trekken zelf een scheidslijn. B.v. de psychofysische school van Wundt, die slechts als „vaststaand” aanneemt, wat ze proefondervindelijk te bewijzen acht en verder wél de meest-logisch-schijnende gevolgtrekkingen aangeeft, maar erkent: deze, zoolang het wetenschappelijk hersen-onderzoek nog zoovele duistere punten biedt, niet onvoorwaardelijk te kunnen bewijzen.

Een afdoende verklaring van het „hoe” en „waarom” is langs wetenschappelijken weg nog niet verkregen, — en zoo ziet de studeerende zich telkens voor een keuze gesteld en zal gewoonlijk diè theorie tot de zijne maken, die hijzelf in de meest-logische overeenstemming met het feiten-materiaal acht, of uit verschillende theorieën gaan combineeren.

Voor den leek echter, die zich niet in zoo'n veelomvattende studie verlangt te begeven, maar er toch graag „wat meer van wil weten,” bestaat er eigenlijk weinig geschikte litteratuur op dit gebied. En nu komt het mij voor, dat dit populaire, zéer onderhoudende boekje van Dr. J. van Ginneken geschreven is om in die leemte te helpen voorzien.

Zonder in zwaarwichtige redeneeringen of breedvoelige beschouwingen te vervallen, vertelt hij hier het een en ander van de resultaten, die hij, door eigen vergelijkende studie, combineerenderwijze verkregen heeft. Hij doet dit zoo dood-eenvoudig, als zat hij gemoedelijk met zijn lezers te praten, maar tevens zóó levendig en enthousiast, dat vanzelf de aandacht geboeid en de belangstelling gespannen blijft.

Al dadelijk blijkt uit de eerste hoofdstukken, waarin de mimiek en pantomimiek behandeld zijn, dat hij vóór alles „aanschouwelijk” wilde blijven. Uit het bestaande feiten-materiaal heeft hij losse grepen gedaan en houdt die den lezer voor, met korte verklarende opmerkingen erbij. In de keuze van die „grepen” is hij gelukkig geweest: het zijn eenvoudige voorbeelden, die ieder gemakkelijk bij zichzelf en anderen controleeren kan. Voor het meerendeel zijn ze geput uit Piderit en Darwin, uit wier werken ook de meeste der bijgevoegde illustraties

zijn overgenomen. Daarentegen vinden we in de verklarende gedeelten iets van Wundt en andere modernen terug. In aansluiting met het voorafgaande wijst hij vervolgens op het innige gevoels-verband tusschen de mimiek van den mond, de houding van het lichaam, het timbre van de stem en den klank van het woord, en leidt zijn lezers de theorieën van Rutz en Sievers binnen.

En nu komt Dr. van Ginneken eerst recht in zijn element.

Het is zéér goed te begrijpen, dat hij, die de psyche van de taal zóó liefheeft, aan de klank-expressie de grootste plaats inruimt en de nu volgende hoofdstukken over Rhythme en Melodie zijn m.i. de allerbeste van dit bundeltje. Zeker valt het te bewonderen, dat hij ook hier niet komt overstelpen met de veelheid van zijn eigen weten, maar zich weer zooveel mogelijk bepaalt tot beknopte, bevattelijke uitleggingen en aanschouwelijke voorbeelden.

Zoo geeft hij een korte uiteenzetting van het „gevoelsrhythme,” — de golvingen en deiningen der gemoedsbeweging, — waarbij hij voornamelijk wijst op de slingeringen van het gevoel tusschen contrasten. Dan komt hij tot het „taalrhythme,” — de rhythmische beweging van het taalgeluid, veroorzaakt door diezelfde golvingen en deiningen der gevoelens, — de rhythmische constructies in poëzie en proza en hun juist-opgevatte metrische ontleding, zooals die ook door Wundt en Sievers wordt voorgestaan.

Wie de Grieksche Rhythmusgeslachten slechts kent als een verzameling van dorre namen uit een litteratuur, les en de „versvoeten” als een rij van „boogjes en streepjes,” beveel ik dit hoofdstuk nadrukkelijk aan. Zie, hoe hij hier de gevoelsbeteekenis der verschillende rhythmien verklaart; lees vooral zijn prachtig-doorvoelde ontleding van een oogenschijnlijk „jambisch” sonnet van Kloos!

Van het rhythme gaat hij over naar de melodie, — de „muziek in de taal,” — de toonaccenten, de intervallen van het spreken en hun onmiddellijke beïnvloeding door het gevoel, — de beteekenis der leesteekens voor de toonstijging-of-daling in den volzin, — de toonhoogte-contrasten in zinnen en tusschen-zinnen. Verder behandelt hij: de „individuele gevoelsgolven” in muziek en taal, — hoe het werk van den dichter, evengoed als dat van den componist, diè melodie en dat rhythme meekrijgt, als beantwoordt aan de vertolkte gemoedsstemming. En hij toont aan, dat dit beginsel óók geldt voor al die fijne nuances van het spreken, die wisselingen van logische en gevoelsaccenten, van kleine en groote intervallen, die nu eens geleidelijke, dan weer bruske overgangen. Kortom: voor al die speciale eigenaardigheden van toonval en accentuatie, die in het dagelijksche en individueele spreken te onderkennen zijn en die men ook in de meer algemeen-geworden eigenaardigheden van de verschillende volkstalen terugvindt.

Dit gedeelte wordt besloten met een beschouwing van de ontwikkeling der wisselwerking tusschen taal en muziek: eenerzijds de invloed van de spreek-intervallen op de lied-melodie, anderzijds de invloed van de muzikale melodie op het spreken. In deze drie hoofdstukken, aan het melodische element gewijd, laat Dr. van Ginneken zijn lezers zien tot welke verrassende resultaten de onderzoekingen van Merkel, Pierson, Storm,

Kienz, Combarieu, Rietsch, Wundt-en-Schmidt, Luick, Krüger en Sievers geleid hebben. Met tal van notenvoorbeelden uit hun werken weet hij telkens het bedoelde op duidelijke en overtuigende wijze toe te lichten en voor ieder begrijpelijk te maken.

Na nog iets te hebben medegedeeld over de methodes van onderzoek, betreffende het opteekenen in noten en curven van gesproken woorden en zinnen, waarbij hij verschillende proefnemingen en instrumenten bespreekt, eindigt hij zijn boekje met een hoofdstuk over „het gevoel-zelf.” Hier begeeft hij zich op zuiver psychologisch terrein. Uitgaande van uitdrukkingsvormen, waaruit de contrastgevoelens, de tegenstellingen der neigingen, het onderscheid tusschen zinnelijke driften en hooger gemoedsleven in den mensch blijken, neemt hij een indeeling der gevoelens binnen vier gevoelsdimensies aan.

Nu kan het woord „gevoels-dimensie” óók anders opgevat worden en er zijn richtingen, die meenen aan de uiteinden eener „dimensie” geen gemoedstoestanden van gecompliceerden aard te kunnen plaatsen en die dus in het schema van Dr. van Ginneken liever een „classificering van affecten” zullen zien. Verder zijn er, die bij een dergelijke indeeling van een ander standpunt dan het contrast-principe uitgaan en nóg andere, die, met het oog op de vele variabele gevoelsvermengingen, geen enkele „indeeling” doorvoerbaar achten. In onzen tijd, vol uitloopers van vroegere en voorboden van nieuwere richtingen, is voor vele opvattingen plaats, en de conclusies van Dr. van Ginneken getuigen zeer zeker van zijn veelzijdige studie en ijverig streven.

Summa summarum: een héél mooi, frisch-geschreven boekje, dat men, al lezende, wel moet liefkrijgen om het warme gevoel, dat er uit spreekt, om de geestdrift van den schrijver voor zijn onderwerp.

Den Haag.

Albert Vogel.

SCHOOLBOEKEN.

Honderd Nederlandsche gedichten, verzameld door Dr. Chr. Kroes—Ligtenberg. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. f 0.90, gcart. f 4.25).

Met deze bloemlezing, die de serie der honderd Fransche, Duitsche en Engelsche gedichten bij denzelfden uitgever verschenen, vol maakt, beoogde de verzamelaarster verschillende doeleinden: versjes, geschikt om op te laten zeggen; epische gedichten uit verschillende perioden onzer letterkunde; stof voor het voorbereidend letterkunde-onderwijs; ziehier wat deze bloemlezing, op verzoek van den uitgever samengesteld, ons wil brengen. Men lette op wat wij cursiveerden. Want ook de verzamelaarster zal niet kunnen beweren, dat voor het doel, dat zij zich bij de keuze gesteld heeft, nog een nieuwe bloemlezing noodzakelijk was. Overigens willen wij van deze keuze niets dan goeds zeggen; de gedichten zijn veelsoortig, rijk aan afwisseling, uit verschillende perioden onzer letterkunde, Nederlandsch, Vlaamsch en Zuid-Afrikaansch; de uitgave is goed verzorgd en eenige noodzakelijke, korte verklarende aantekeningen besluiten het bundeltje.

Leiden.

B. M. Noach.

Opstelgedichtjes, bestemd voor het hoogste leerjaar en vervolgeklassen der Lagere School; bijeengebracht door **A. C. Stoorvogel**. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1920. (Pr. f 0.90, gecart. f 1.25).

Het bundeltje is een berijmd pendant van de vroeger verschenen „Opstelverhaaltjes” van denzelfden verzamelaar. Den laatstgenoemden bundel geef ik boven de „Opstelgedichtjes” de voorkeur om den natuurlijker stijl. Want in de gedichtjes vindt men veel rijmelarij, terwijl de moraal van menig versje vergoeden moet, wat het aan leukheid-van-vertelling ontbeert. Echte geestigheid vinden wij er weinig. 't Is geen verwijt aan den verzamelaar. 't Is niet *zijn* schuld, dat onze letterkunde niet rijk is aan aardige kinderpoezie, en dat hij dus, om zijn bundeltje vol te krijgen veel ontleenen moest aan Laurillard, Immerzeel, Van Oosterwijk Bruyn en hun ongeestige geestverwanten. Het zou niet moeilijk zijn, hier een reeks citaten te geven van slecht Nederlandsch uit deze versjes of van een bombaststijl, waarop de gebruiker van dit bundeltje niet mag nalaten, de aandacht van de leerlingen te vestigen. Ik bepaal me tot een paar: „verklaart niet gaarn' zich ongezind” (blz. 36); „aanzoek” (blz. 86) in de beteekenis „verzoek”; „en blijkbaar wordt door hen geloofd” (blz. 87) uit rijmdrang in plaats van den bedrijvenden vorm; „een rechte taalverkrachter” (blz. 60), „die zich een koppel blauwe dagen op Siegenbeek had toegelegd” (blz. 60).

Natuurlijk vindt men ook aardige voorbeelden van Nederlandsche epiek in 't boekje; het zijn meest oude bekenden van Staring, Lovendaal en Van Lennep en b. v. het aardige „Inkwartiering” van Abrahamsz. Willen we iets goeds van het bundeltje zeggen, dan is het dit: dat de leerlingen gedwongen worden den „dichtstijl” door eigen prozastijl te vervangen. Maar een afzonderlijke verzameling berijmde verhalen lijkt ons daartoe voor een goeden docent, die liever zijn eigen keuze doet, niet beslist onontbeerlijk.

Leiden.

B. M. N o a c h.

„**The Merchant of Venice**” by **W. Shakespeare**, met aantekeningen voorzien door **L. J. Guitart** en **P. J. Rijnke**. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. geb. f 0.95).

Waar we reeds een geannoteerde Schooluitgave hebben van dit stuk, vind ik het jammer dat de bewerkers niet op een ander werk hun keus hebben laten vallen.

Het stuk zelf wordt voorafgegaan door een „Introduction,” die niets anders is dan de inhoud van het stuk, in 't kort verteld, waarbij dan nog gevoegd een kleine ontleding van de karakters der hoofdpersonen. Hoe de bewerkers kunnen denken dat zooiets aangenaam is aan hun collega's, is mij een raadsel. Welk leeraar zal eerst een vertelseltje laten lezen over den inhoud van een stuk. dat hij met zijn leerlingen gaat lezen? Of moet het soms dienen om den leerlingen voor het eindexamen de noodige vaardigheid te geven? Als dit zoo is, is het een bewijs temeer van de treurige inpomperij voor een eindexamen H.B.S. en degradeert het ons onderwijs.

Leiden.

C h r. K o k.

K. B. Gallas, **Choix de poésies françaises**, 2e édition. I. Du quinzième siècle à Verlaine. II Poètes modernes. Amsterdam, Meulenhoff.

Het is een goed idée geweest van den Heer Gallas, deze twee deelen poésies françaises bij Meulenhoff uit

te geven. Zeker, werkjes als deze ontbreken en ontbraken niet, maar in de keuze van de gedichten kan de verzamelaar meer of minder gelukkig zijn, en ik meen te mogen zeggen, dat, om nu vooreerst maar alleen te spreken van het eerste deeltje, de keuze over 't algemeen bijzonder gelukkig is geweest.

Het werk is natuurlijk voornamelijk samengesteld met het oog op de bruikbaarheid voor onze inrichtingen van voortgezet onderwijs. De leerlingen moeten dus een bundel onder de oogen krijgen, die hun smaak kan vormen en vooral die zoodanig is gekozen, dat een jongmensch met eenig gevoel voor poezie het boek uit zichzelf nog eens opneemt en doorleest, als hij het heeft opgelezen.

Ik weet wel, dat de leeraar, die goed voorleest, de klasse boeit en daardoor een heel goed werk verricht, maar men mag toch ook nog hopen, dat de voordracht na zal werken en zal maken, dat het lezen van gedichten voor en door den leerling een genot wordt.

Daarvoor is noodig, dat de keuze met veel zorg is gedaan, dat ze afwisseling geeft en dat ze tevens een beeld geeft, al is het natuurlijk een vrij flauw beeld, van 't geen de Fransche taal op 't gebied der poezie kan geven.

Ik meen, dat het een genot kan worden voor vele leerlingen, wanneer ze nader met de verzameling kennis maken.

De enkele aantekeningen aan den voet van den tekst zijn niet te talrijk en vooral niet overbodig. Ook de vertalingen van enkele woorden zullen er zeker toe bijdragen het lezen en genieten van de gedichten te vergemakkelijken en des te boeiender te maken.

Tal van de gedichten zijn daarbij geschikt van buiten geleerd te worden, wat voor onze scholen van groot belang is.

Het tweede deel begint met een inleiding: *Quelques mots sur la poésie à partir de 1880*. Deze benaming is zeer kenmerkend voor de groote, ik zou haast zeggen, te groote bescheidenheid van den verzamelaar, hier den schrijver. „*Ces quelques mots*” bevatten een degelijke, doorwrochte studie van de verschillende stroomingen op het gebied van de Fransche poésie in de laatste 40 jaar. Wanneer men nagaat, uit welke bronnen de Heer Gallas hiervoor heeft geput, wat een macht van werken en werkjes hij heeft geraadpleegd, hoeveel opstellen in tijdschriften en couranten door hem zijn doorgewerkt en met welk een meesterschap hij de stof beheerscht, dan kan men niet anders doen, dan de inleiding met zorg te lezen en te herlezen om van het vele wetenswaardige en interessante, dat hier bijeengebracht is, volop te profiteren.

En dan ook gaat men van zelf over tot het lezen van de meesterwerken, die daarop van tal van dichters, allen meer of minder modern, meer of minder nieuw, en vooral meer of minder belangwekkend, worden gegeven. En al is het niet te ontkennen, dat niet alle gedichten allen even gemakkelijk zullen aanspreken, het doel dat de Heer Gallas zich heeft voorgesteld schijnt mij bereikt: we krijgen een overzicht van den grooten rijkdom van de Fransche poésie der laatste jaren, die als altijd, tenminste als in vele andere perioden, een groote bloei vertoonde.

Deze bundel, ook naar het oordeel van den verzamelaar, richt zich minder tot onze jeugd dan wel tot „*les connoisseurs*”.

Leiden.

P. W e r k m a n.

Y. Dubosq en B. Hylkema, Leerboek der Fransche handelscorrespondentie. Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. f 1.70).
Des., Fransch Handelsleesboek. a. b. (Pr. f 0.95).

Het eerstgenoemde werk zal, naast andere bekende en veel gebruikte werkjes, die dezelfde stof behandelen, zeker een plaats weten te verwerven. Het is bepaaldelijk samengesteld voor de kandidaten voor de praktijk diploma's en geeft in zeer beknopten vorm zoo ongeveer alles, wat voor hen noodig en nuttig is.

De schrijvers hebben een goed werk verricht, daar ze het verkrijgen van een diploma, voor velen een levenskwesitie, belangrijk hebben verlicht. Een goed en eenvoudig, sober gehouden leerboek heeft in zulke gevallen groote waarde.

Het „Fransche handelsleesboek” van dezelfde schrijvers lijkt mij een uitstekende aanvulling van het leerboek. Ook in dit werk heeft zich de meester in de beperking getoond.

Leiden.

P. Werkman.

Onze redactie ontving den vierden herziene druk van het *Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis* door Dr. N. Japikse (uitg. fa Wolters te Groningen-den Haag; pr. f 3.80, geb. f 4.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Weidmann te Berlijn verscheen de zevende uitgave van *Homers Iliade*, erklärt von J. U. Faesi. Deze uitgave werd bezorgd door J. Sitzler, die 't aantal opmerkingen en aantekeningen heeft vermeerderd en in overeenstemming gebracht met de belangrijke resultaten waartoe de studie van Homerus sedert de vorige uitgave (vele jaren geleden verschenen) heeft geleid. Dit deel bevat Boek VII - XII; de prijs is 5 Mark.

Bij de fa. Wolters te Groningen-den Haag is de vierde, vermeerderde en verbeterde druk verschenen van het bekende *Fransch Woordenboek* door C. R. C. Herckenrath. Het werk kost, gebonden in één of in twee deelen, f 9.90.

Bij de firma Constable & Cie te Londen verscheen *The public service in war and peace* door Sir William Beveridge; het boekje bespreekt de veranderingen die gedurende de oorlog in het burgerlijk bestuur van de staat plaats vonden en de regeling van dat bestuur in de toekomst. De prijs is 2 sh.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LIV, 4: O. Viedebantt, Hannibals Alpenübergang. — J. Mussehl, Bedeutung u. Geschichte des Verbums *cēvere*. — K. Barwick, die sogen. Appendix Probi. — Fr. Preisigke, Die Begriffe *ΠΡΠΙΟΣ* u. *ΣΤΒΙΗ* bei der Hausanlage. — Misc.

LV, 1: U. Wilcken, zu den Kaiserreskripten. — K. Münscher, zu den Persern des Aischylos. — B. Keil (†), ein neues Bruchstück des Diagoras von Melos. — E. Howald, das philosophiegeschichtl. Compendium des Areios Didymos. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 1-2: M. Gelzer, Die röm. Gesellschaft zur Zeit Ciceros. — W. Süss, Das Problem des Komischen im Altertum. — E. Pfuhl, Gedanken über Wesen u. Werden der klass. Kunst. — P. Merker, Der Ausbau der deutschen Literaturgesch. — Mitteil.

In het *pädagog. ged.*: W. Nestle, Schicksalswenden im Völkerleben. — P. Sickel, Universitäts- u. Schulwiss. — H.

Friese, Vom pädagog. Stil. — E. Stemplinger, Der Aberglaube im Unterricht.

English Studies, II, 8: L. Snitslaar, Patrick Mac Gill. — E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax, I-III. — Notes a. News. — Translation. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books, VI. — Reviews. — Bibliogr.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLIV, 3: H. W. Pollak, Studien z. germ. verbum, I. — S. Singer, Studien z. d. minnesängern. — F. Holthausen, Etymologisches. — A. Leitzmann, Der wortschatz der Engelberger Benedictinerregel. — Dez., Erwiderung. — E. Schwentner, Zum lautwandel germ. *n > l*. — Dez., Ags. *ōleccan* 'schmeicheln'. — E. Sievers, Zum Heliand. — Dez., Zum Tatian. — K. Preisendanz, Eine altdeutsche namenliste. — M. Spanier, Zu Thomas Murner. — E. Kieckers, Zum nhd. infinitivgebrauch. — Dez., Die 2. sing. imperat. im nhd. als indicativ. — E. Ochs, Spätmd. *redbusle*. — O. Behaghel, *Schöpfen*. — S. Feist, Zu den Ripuariern.

Anglia, Beibl. XXXI, 1: F. Holthausen, Zu *ae.* dictionen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXIV, 5:6: Blok, Vrede op aarde. — Van Hamel, Het Keltische vraagstuk. — Van der Kemp, Don Carlos. — Antheunissen, De raadpensionaris van Holland. — Billenkamp, Ontginning in Drente.

Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 2: Müller, Die Alpgüter von Hofen und Weingarten (vervolg). — Baasch, Zur Statistik des Schiffspartenwesens. — Miscellen (o. a. Kaphahn, 1648, 1919. Historische Problemen zur Liquidatur des Weltkrieges).

Studiën, XCIII, April: L. P. P. Franke, George Bernard Shaw. — F. de Bruijn, Onze Kolenood in de Oorlogsjaren. — Is. Vogels, „Gregorianum.” — G. Gorris, Dramatiek in dienst van den Vlaamschen Strijd. — Is. Vogels, De Vrijmetelarij in Indië en de Katholieke Onderwijzers. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels). Caland, Ontdekkingsgeschiedenis Veda: D. Lit. Ztg. 1920 n°. 9 (Oldenberg).

Van Dillen, De Russische revolutie: Vierteljahrsschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XV, n°. 2 (E. B.).

Frantzen en Hulshof, Schwankbücher: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 5.

Gaastra, Gopatha Brāhmaṇa: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 9. (B. L.).

De Groot, Antique Prose-Rhythm, I: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon); Lit. Zentralbl. 1920, n°. 10 (Preisendanz).

Dez., De numero oratorio Latino: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon).

Hesseling, L'Achilléide byzantine: Wochenschr. f. klass. Philol. 1920, 1 Maart (G. Wartenberg).

Janssen, Suetonii Vita Domitiani: Rev. Crit. 1920, n°. 3 (Chabert).

Murray, Erasmus and Luther: Athenaeum 1920, Maart 12 (Saintsbury).

Nauta, Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooy).

Prinsen, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels).

Dez., Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooy).

Vürtheim, Stesichoros' Fragmente und Biographie: Athenaeum 1920, April 2 (J. T. Sheppard).

Wille, Byencorff: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooy).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN
DEN HAAG

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.

Zoo juist verschenen:

OSSIAN ET L'OSSIANISME

DANS LA LITTÉRATURE EUROPÉENNE
AU XVIIIE SIÈCLE

par P. VAN TIEGHEM,

Docteur ès lettres, Professeur au Lycée condorcet (Paris).

Prijs . . . . . fl. 2,40

Voor inteekenaren op Neo-
philologus . . . . . fl. 2,10

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN
DEN HAAG

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE

IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM
FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS,
COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,

in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. f4.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praceptor.

Prijs Ing. f4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. — LEIDEN.

FRANSCH KUNST

Bibliothèque van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-,
Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verschoen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIIIe Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS Mij. - LEIDEN.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectuele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f1.75, geb. f2.40.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f3.25, geb. f3.90.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geill. Ing. f3.90, geb. f4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. — LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij TE LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORWATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 9.

Juni 1920.

Leky, Plato als Sprachphilosoph (Hesseling).	De Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge (Huizinga).	Benjert en Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I (de Haan-Liégeois).
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen. IV (Leyds).	Witlox, De Katholieke Staatspartij, I (Blok).	Dezelfde, Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 1-2, II, 1 (de Haan-Liégeois).
Postgate, Phaedri fabulae Aesopiae (Hartman).	Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie u. Wissenschaft (Polak).	Berichten en Mededeelingen.
Verdenius, Maerlant's Heimeijkheid der Heimeijkheden (Kluyver).	Schoolboeken:	Inhoud van Tijdschriften.
Koopmans, Hoofs Baeto (C.H. Ph. Meijer).	Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte (Heyligers).	Recensies.
Salverda de Grave, Italië's Letterkunde (M. G. de Boer).	Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker (Heyligers).	Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

M. Leky, Plato als Sprachphilosoph, Würdigung des platonischen Kratylus. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums X. Band. 3. Heft). Paderborn, F. Schönningh. 1919. (Pr. M. 6.60 + 20 %).

In een voorbericht deelt Dr. Leky ons mede dat hij binnenkort een werk zal doen verschijnen, getiteld *Über den Ursprung der Sprache*, nadat hij in 1917, bij de firma Bachem te Keulen, *Grundlagen einer allgemeinen Phonetik als Vorstufe zur Sprachwissenschaft* uitgaf. Tussen die twee geschriften staat de hier aangekondigde studie, die ontstaan is bij het voorbereiden van het grotere werk dat nog niet het licht zag, en tevens een uitvloeisel schijnt van het, mij niet bekende, boek over algemene klankleer. De schrijver richt zich in de eerste plaats tot belangstellenden in taalkwesties. Hij hoopt dat hij ook begrepen kan worden door „Nichtgriechen”; wanneer hij daarmee bedoelt mensen die geen Grieks verstaan, vrees ik dat het karakter van deze grotendeels onvertaalbare dialoog zijn verwachting zal teleurstellen.

Overeenkomstig het doel van Dr. Leky wordt de Kratylus hier uitsluitend behandeld als getuigenis van Plato's gedachten over het wezen en de oorsprong der menselijke taal. De schrijver rept niet van de poging door Schaar-schmidt beproefd om de onechtheid van de dialoog te bewijzen; hij onderzoekt niet wat de Kratylus betekent voor Plato's leer over 't verkrijgen van kennis; de etymologieën beschouwt hij eenvoudig als een parodie op de leer van Heraclitus; van de talrijke verklaringen die van de dialoog zijn gegeven, bespreekt hij alleen drie recente studies en, in een naschrift, de mening van von

Wilamowitz in diens jongste boek over Plato. Al zijn kracht en alle ruimte wijdt Dr. Leky aan een uitvoerige, fijn verdeelde ontleding van de dialoog (blz. 17-78). Deze hoofdstukken van de studie munten uit door helderheid.

Zulk een analyse is onvermijdelijk subjectief, niet alleen omdat zij gepaard gaat met een verklaring van Plato's eigenlijke bedoeling, maar ook omdat elke indeling afhankelijk is van het standpunt dat de indeler heeft gekozen. Wat voor de een iets bijkomstigs is, zal voor de ander een zeer essentiële uitspraak zijn, die hij in extenso mededeelt, die hij voor de kern van het betoog houdt of als slotsom van de bewijsvoering aanziet. Mij komt het voor dat Leky terecht in de bekende etymologieën geen ernstig-gemeende woordafleiding ziet (gelijk b.v. Schäublin gedaan heeft), maar of nu daarom alles als parodie is bedoeld, betwijfel ik. Men heeft er dikwels op gewezen dat veel wat ons wild voorkomt, zich niet onderscheidt van wat de Oudheid bij 't zoeken naar een etymon gerechtvaardigd achtte; ook lijkt het mij wel wat wonderlijk dat Plato bijna twee derden van zijn dialoog aan zulk een parodie zou hebben gewijd: een tiental goed gekozen, d.i. in dit geval zeer zotte, voorbeelden zou beter gewerkt hebben. Maar dat er parodie bij is, geloof ik stellig; zeer duidelijk is die voor mij wanneer, als verdere reductie niet mogelijk blijkt, *κακόν* voor een buitenlands woord wordt verklaard.

Leky stelt Plato als „Sprachphilosoph” zeer hoog, en niet ten onrechte. Dat de keus *θέσει ἢ φύσει* tot niets leidt, maakt Plato zeer duidelijk; geniaal moet men, met Leky, 't betoog vinden dat de etymoloog niet verder kan komen dan tot de *πρῶτα ὄνόματα*, en dat men daarmee eigenlijk heel weinig genaderd is tot de verklaring van het ontstaan der taal. Bij deze hoofdverdiensten, die, ook volgens Leky, echter alleen „eine rein propädeutische”

waarde hebben (blz. 85), wil ik gaarne nog vele kleinere erkennen, zoals het inzicht dat „barbaarse” talen niet behoeven onder te doen voor de Griekse, dat de Griekse taal veel vreemde woorden heeft opgenomen, dat de vrouwen konserverend werken op de taal, verder de opmerking dat op elkaar volgende woorden door sluit- en beginklank wederkerige invloed oefenen, al volgt ook die opmerking uit een onzinnige etymologie van Ἥρα (p. 404 C). Zo zou ik nog meer aan Leky's lof kunnen toevoegen.

Toch is 't mij niet mogelijk de dialoog even zeer te bewonderen als hij. De vorm is niet aantrekkelijk; ik gevoel een gebrek aan evenwicht tussen de bestrijding van Hermogenes, bij wie θέσει of εὐσθήκη als „uit willekeur” wordt geïnterpreteerd, en die van Kratylus, in wiens opvatting 't woord φύσει verzacht wordt tot „door een natuurlijk verband”; dan komt het mij voor dat de vergelijkingen met handelingen en voorwerpen uit het dagelijks leven de aard van ons spreken en benoemen niet verduideliken, en eindelijk schijnt mij de opvatting van het ontstaan der taal eenzijdig verstandelijk. Indien als οἱ θεῖμοι τὰ ὀνόματα de Goden werden vermeld, zou zeer zeker 't scheppen van de taal tot een wonder zijn teruggebracht en dus alle verklaring zijn opgegeven, maar is dat eigenlijk niet aannemelijker dan zich, gelijk Plato doet, die ὀνοματοθέται voor te stellen als mensen (οἱ ἄνθρωποι, οἱ πάνυ παλαιοί), die, ofschoon nog onbespraakt (?) reeds namen geven? Geen mens mag Plato er een verwijt van maken dat hij niet de ontwikkeling van de taal zich parallel dacht met de ontwikkeling van het gemoed en het verstand, doch als hij deze opvatting niet gehad heeft kan men hem, met alle eerbied voor zijn genie, toch niet rekenen tot de voorlopers van de hedendaagse beschouwing omtrent het wezen der taal.

Leiden.

D. C. Hesseling.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken**. Boek IV. — Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1919.

Evenals de drie eerste boeken is de Redactie zoo vriendelijk geweest mij het 4e ter recensie te sturen. Het moeilijke werk schrijdt rustig voort; daarvoor kan men eerbied hebben. Maar veel van het vroeger opgemerkte geldt ook hier; er zijn nog altijd te veel vergissingen. Ik zal ze maar op de rij af behandelen.

Aan 't eind van c. 2 moet bijgevoegd worden: (vergundten zij), *toen hij er zelf om vroeg*.

In c. 5 staat: Toen nu de Ath. de landzijde van de plaats h. v. in *hoogstens zes* dagen, lees: de landzijde en *wat 't meest noodig was* van de plaats h. v. in zes d.

In c. 9 doet zich weer het geval voor, dat de vertaling een anderen tekst veronderstelt, nl. ἐπιστάσασθαι, terwijl in den tekst staat: ἐσβιάσασθαι, een goede verbetering, die de volgende vertaling zou eischen: (meende hij dat) *zij hun best zouden doen dáár binnen te dringen*. In den volgenden zin is οὐτε...τε vertaald, alsof de ontkenning ook op 't tweede gedeelte sloeg; 't moet zijn: *en dat voor de vijanden . . . de plaats toch* neembaar zou zijn.

In c. 10 is: *willen worden gevonden* geen fraai Nederlandsch; waarom niet: *willen schijnen*. — Verderop zou ik in pl. v. *handelen* liever zetten: *wagen*. — Het

einde van datzelfde hoofdstuk is verkeerd opgevat, lees: als iemand blijft staan en niet door vrees voor 't gedruisch en *het overweldigende van de landing* derschepen verschrikt terugdeinst, *die landing niet kan afgedwongen worden*. — En verder: om nu <ook zelf> stand te houden (evenals ik).

In c. 11 zou ik liever zeggen: *bemoedigd* dan *getroost*.

In c. 17 is τῶν προύπτου niet uitgedrukt, lees: iets *doelmatig*s.

In c. 18 staat: opdat ge niet . . . *een verkeerd besluit neemt*, lees: *tegenspoed ondervindt*.

In c. 20 aan 't eind staat: *en hen er niet toe dwingt*, ik zou verkiezen: *liever dan hen er toe te dwingen*.

In c. 23 is naar de vulgata vertaald *werd . . . opgeheven*, terwijl de tekst het pl. q. pf. heeft. Verderop staat *zooals ook*, lees: *dat toch*.

In c. 25 staat: *van voren* aanvielen, moet zijn: *eerder*. En verderop: als bezetting waren *gehouden*, lees: *achtergebleven*.

In c. 35 staat: *omtrek*, waar ik zou schrijven: *ringmuur*.

In c. 41 staat: dat de omwenteling. . . zich verder zou uitstrekken *dan onder die van dat land*, behoort eenvoudig te zijn: *verder in hun land*.

Bovenaan blz. 71 staat: die Aioliërs *zijn*, lees: *waren*. Op dien heuvel *nu is*, lees: *is nu*. — Aan 't eind van c. 43 staat: het dorp van Solugeia, ik zou dat *van* maar weglaten. C. 44 in fine: weinig *meer* dan vijftig, moet zijn: *minder*.

In c. 45 zou ik daarentegen tusschen de woorden *schiereiland* en *Methone* van inlasschen.

En iets verder in pl. v. *het schiereiland de landengle* schrijven.

De bijvoeging aan 't eind van c. 46: *zoo laten zij hen er in loopen* is wel juist en schilderachtig, maar in parenthesi te zetten.

In c. 49 is in te lasschen: aan <de monding van> de Ampr. golf.

In c. 55 staat: als een te kort in *het ten uitvoer brengen*, lees: in *hetgeen zij meenden te kunnen doen*.

In c. 57 staat weer eens *veertig* in pl. v. *vier*.

In c. 61 in fine staat: zeer snel zou *er vrede zijn met den Athener*, lees: zou *de bevrijding hiervan* (sc. τοῦ κοινῶς φοβηροῦ) *zijn*. En 't volgende behoort zóó te zijn: de Ath. breken niet op uit hun eigen land, maar uit het gebied van diegenen, die hen ingehaald hebben.

C. 62 in fine staat: *zoo iets* goeds, lees: *zoo veel* goeds.

In c. 64 staat: *voor elkander en niet voor uw vijanden te zwichten*, lees: *uit zichzelf en niet door uw v. gedwongen te zw.*

In c. 66 staat: *aan die bespreking deel te nemen*, lees: *dil door te zetten*. De volgende eigennamen zijn een weinig verhaspeld; de verbetering ligt voor de hand.

Bovenaan p. 107 staat peripoloi; dit zijn niet de gewone Attische, die ook in de noot aangeduid worden: *alleen binnenl. krijgsmacht deden*, dus niet hier.

Op p. 109 (c. 68) staat *twist*, verbeter: *wist* en rechtsomkeerd in pl. v. — *t*.

In c. 72 is achter Nisaia bij te voegen: *en de zee*.

In c. 79 staat: bang voor *den ingekankerden afkeer van de steden tegen* de Ath., lees: bang voor *de oude geschillen met* de Ath.

In c. 87 staat: der Laked, *daar die — door hun goede*

bedoeling jegens u, lees : opdat die niet door uwe welwilendheid (iron.)

Pag. 151 bovenaan staat : in deze Ath., lees : tegenover.

In c. 94 had in den tekst in overeenstemming met de vertaling behooren te staan < ol > πολλοι.

Op p. 157, r. 9 staat rechtersvleugel, moet zijn : linker—. Verderop gemakkelijk, lees gemakkelijker.

In c. 99 staat : ze zelf maar moesten weten, lees : zelf wel wisten.

Op p. 167 staat in de noot : schoonzoon, moet zijn : schoonvader.

Op p. 185, r. 9 staat : Atheners, lees : Toronaeërs.

In c. 117 staat : zoolang Brasidas niet nog meer voorspoed had, lees : nog v. h. En verder : die mannen wel prijs geven en, lees : van die mannen wel beroofd worden, maar... En voor probeeren zou ik zetten kans hebben het nog te winnen.

Bovenaan p. 195 moet staan : En de gez., die aanwezig zijn, hebben — bindend te verklaren.

Onderaan diezelfde pag. staat zij, lees : de Achaiers. Op p. 207 vinden wij : hebben zij een werkelijk voordeel, moet dit niet zijn : hebben zij echter werkelijk dapperheid ? En aan 't eind van die pag. : want anders (ἄρ' ἄν) zouden zij het laatste liever doen dan het eerste.

In c. 128 in fine staat : nu door den loop der gebeurtenissen met beiden overhoop geraakt, lees : afwijkende van het voor hem onweerlegbaar voordeelige (met behoud van den gen. τῶν ἀναγκαίᾳ ἢ εὐμφορίᾳ).

Op p. 213 even over 't midden staat : van den heuvel, dit van moet weg.

Ten slotte wil ik opmerken, dat op 't zesde kaartje Sikoon staat in pl. v. Skione. — De zoogenaamde drukfouten vermeld ik maar niet.

Groningen.

R. L e y d s.

Phaedri fabulae Aesopiae cum Nicolai Perotti prologo et decem novis fabulis recognovit brevique adnotatione critica instruxit S. P. Postgate. Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1919. (Pr. 4/6, geb. 5 sh.).

Waarom moet zoo'n boekje eigenlijk worden aangekondigd ? Mij dunkt, wie geen Phaedrus bezit en met dit curieus poetie wensch kennis te maken, schaft zich natuurlijk dit keurig gedrukt, allernieuwst editietje aan. En de vakman, die er al een paar dozijn in zijn kast heeft staan, koopt deze editie er nog bij, daar hij gaarne weten wil, wat een man als Postgate denkt over de diverse puzzles, die deze ijdeltuit oplevert, en die haast even talrijk zijn als de pedante versregeltjes, die hij heeft geschreven.

Maar, de redactie van het *Museum* verlangt een aankondiging van mij. Laat ik dan eenige gronden aanvoeren, waarom het mij aanbevelenswaardig lijkt, met dit jongste werk van den vermaarden Engelschen Latinist kennis te maken.

Postgate betoont zich ook hier een bezonnen en bezadigd geleerde, die volkomen op de hoogte van zijn taak is. En dat wil hier heel wat zeggen. Toen ik mijn *de Phaedri fabulis commentatio* had geschreven, legde ik eens bovenop elkaar al de geschriften en boeken, die ik daarvoor had doorgewerkt of doorgebladerd : 't was een stapel, die mij boven 't hoofd uitkwam.

„Ook zelfs mijn naam wordt mij strijdig gemaakt” zou ons poetje kunnen jammeren.

Ook Postgate doet daaraan mee ; m. i. volkomen terecht. Mij dunkt, wij moeten hem voortaan met Havet *Phaeder* noemen : *Phaedrus* is een onmogelijke latinizeering van het corresponderend Grieksche adjectivum. En evenzeer terecht laat P. hem den eertitel *Augusti libertus* behouden, dien Lucian Müller hem wilde afnemen.

Omtrent de *premythia* en *epimythia* meent P. dat ze ieder afzonderlijk moeten worden beoordeeld, of ze kunnen blijven staan dan wel geschrapt moeten worden. Daarmee kan ik natuurlijk instemmen. Ik heb immers boven het hoofdstuk, dat ik aan deze kwestie wijdde, het motto geplaatst :

si merui, videorque nocens abscedite ferro.

En evenzeer juich ik het toe dat P. al de titels der fabels voor onecht houdt, al laat hij ze gemakshalve staan.

Een vraagteeken zet ik bij de beslissing, die P. neemt in zake den 5den voet. Dat iemand zich verbeeldt een finesse in te voeren, waaraan geen zijner voorgangers ooit heeft gedacht, vind ik heel mal, maar ik begrijp het (ook Seneca tragicus handelde zoo). Maar dat hij dien regel *niet trouw* opvolgt (zooals P. wil en vóór hem Speyer wilde), vind ik ongeloofelijk. In den versregel :

elephanti vires et leonīs impetum

een opzettelijk streven te willen zien om *vlugheid* te doen hooren, lijkt mij een beetje gezocht. (Trouwens heel overtuigd daarvan is P. ook niet).

Dat Martialis met den bekenden versregel :

an aemulatur improbos iocos Phaedri

op onzen *Phaeder* doelt, is voor P. een uitgemaakte zaak. Hij kan gelijk hebben, maar ik twijfel. Hoe kon ons dichtertje zóó in 't vergeetboek raken, als hij in M.'s tijd zóó beroemd was geweest. Doch „in densis latet vita Phaedri tenebris”, dat is altijd weer de verzuchting, waarop onze Phaedrus-studiën uitloopen.

Gelijk ik reeds te kennen gaf heeft P. kennis genomen van al wat er, ook in lateren tijd over *Phaeder* geschreven is. Natuurlijk heeft hij steeds rekening gehouden met de grootere werken van Havet, Hervieux, Tiele : maar ook kleinere geschriften heeft hij niet ter zijde gelaten. Bepaaldelijk denk ik hier aan de geestige Mnemosyne-artikelen van onzen landgenoot L. Rank. En daarbij heeft P. nog heel wat eigen voorstellen van tekstconstitutie gevoegd. Of ik het overal met hem eens ben ? Wat doet het er toe daarover hier uitteweiden !

De bevoegde lezer zal toch zelf moeten oordeelen en kiezen, en P. is waarlijk mans genoeg om overal zijn eigen zaak te verdedigen. Doch, al was 't alleen maar „om een bewijs mijner belangstelling te geven”, sta ik ten slotte even stil bij II Prol. 5 :

Hier trekt ons dichtertje omtrent de tegenstelling, navolging en oorspronkelijkheid, deze conclusie :

quicumque fuerit ergo narrandi iocus,
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine

Zoo geeft P. uit. Mij lijkt dat onzin. Vooreerst is *narrandi iocus* een zeer onhandige wijze van uitdrukking voor : „de (meerdere of mindere) geestigheid van ver-

tellen." Danis *iocus* bij *Phaeder* altijd = *fabula*, *narratio*. Eindelijk, wat een logica: „hoe de manier van vertellen ook is (goed of mal), als de vertelling er bij den hoorder maar in gaat en doel treft, vindt ze haar aanbeveling in zich zelve, niet in den naam des auteurs"! De eenig ware lezing is, zou ik meenen deze:

quicumque fuerit ergo narrator, iocus
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine.

En . . . „hiermede neem ik afscheid van Postgates uitgaafje"? Neen, waarlijk niet: ik hoop er nog jaren lang veel profijt van te hebben, en dat zelfde wensch ik alle lezers dezer weinige regels toe.

Leiden.

J. J. Hartman.

A. A. Verdenius, Jacob van Maerlant's *Heimelijkheid der Heimelijken*. Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1917. (Dissertatie van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam).

Te lang is verzuimd van dit proefschrift een aankondiging te geven in het *Museum*. De volgende regelen mogen dit verzuim nog zooveel mogelijk goedmaken. Een nieuwe uitgave van dezen tekst was inderdaad zeer wenschelijk. De inleiding van den heer Verdenius is zeer uitvoerig. Niet alleen spreekt hij over alles wat op het Nederlandsche gedicht betrekking heeft, maar hij behandelt ook de Latijnsche bewerkingen, ja zelfs het oorspronkelijke Arabische tractaat, en zijn tweede hoofdstuk is zelfs getiteld: „onderzoek naar de bronnen van het Arabische werk". Ieder lezer zal terstond inzien, dat de heer V. zich de grootste moeite heeft gegeven bij de bewerking van deze inleidende hoofdstukken. Doch men vraagt onwillekeurig: is de uitgever hier niet te ver gegaan? Is het mogelijk voor iemand die de Arabische teksten zelf niet lezen kan, daarover een critische beschouwing te ontwerpen? De heer V. erkent openhartig, dat hij hier vooral de uitkomsten van anderen moest vermelden en onderling vergelijken. Wij willen aannemen, dat hij daarin niet ongelukkig is geweest, doch moeten het oordeel overlaten aan de inderdaad deskundigen. Het zou wellicht voldoende zijn geweest, indien hij had vermeld, wat ook reeds meermalen gezegd is, dat het werk oorspronkelijk niet is geweest een soort van handboek voor vorsten, al hebben sommigen dat ook beweerd. Eene uitweiding over de Latijnsche vertalingen was in dit proefschrift meer op hare plaats, inzonderheid over den Latijnschen tekst die de basis van den Nederlandschen moet zijn geweest, maar die volgens den heer V. niet met stelligheid is te bepalen (blz. 64); dat de Nederlandsche tekst zou vertaald zijn uit een Franschen acht hij, zeker wel terecht, niet waarschijnlijk: daarvoor is de overeenkomst met zeer vele passages in het Latijn al te groot:

Blz. 70—115 vindt men de inleidende beschouwingen over den Nederlandschen tekst. Behalve van de drie reeds bekende hss. heeft de schrijver nog van een vierde kunnen gebruik maken dat een fragment bevat en van geringe waarde is. Evenals Clarisse heeft hij het Leidsche hs. als basis van zijn uitgave gekozen, vooral omdat hem gebleken is, dat de taalvormen in dit hs. de meeste overeenkomst hebben met wat men als de taal van den maker

van het gedicht moet beschouwen. Dit is af te leiden uit de rijmen, en in wat de schrijver hiervan zegt heeft hij een voorbeeld genomen aan de redeneeringen van Franck in zijn inleiding op Maerlant's *Alexander*. Dat ook de *Heimelijkheid der Heimelijken* een werk van Maerlant is, daarvan is de heer V. overtuigd, en sommige van zijn opmerkingen, als b.v. die over het gebruik van *ontvesten* (blz. 98), klinken zeer overtuigend. Jammer, dat nu juist in L de proloog niet den naam van Maerlant heeft, en in vs. 7—9 heeft de heer V. dan ook de woorden van C in zijn tekst opgenomen. Krijgt men dan iets dat in alle opzichten voldoet? Den term *lieve neve* wil ook de heer V. toepassen op Floris V. wat toch misschien gewaagd blijft. Wel is het zeer waarschijnlijk, dat ook in de middeleeuwen *neef* gebruikt werd om iemand aan te spreken van wien de spreker geen familie is, maar was dit ook mogelijk tegenover personen uit een veel hooger stand? Aan den anderen kant heeft men geen enkele aanwijzing om te besluiten wie dan wel bedoeld kan zijn, indien men aan Floris niet mag denken. Daarbij komt nog iets. In vs. 1—6 wordt gezegd, dat het mededeelen aan anderen van wat men bezit een zedelijke voldoening geeft waardoor men zelf rijker wordt; en de schrijver verzekert, dat ook hij daarom van geven nooit afkeerig was. Wat nu in L volgt schijnt wel te beteekenen: bovendien geeft de mildheid eer in de wereld. Dit is een zeer natuurlijke overgang, en die woorden of dergelijke klinken beter dan wat in C staat: *ende noch helpt mi alsic ghere*, wat een zeer flauw en onnoodig toevoegsel is aan hetgeen onmiddellijk te voren is gezegd. Men zou bijna vragen: is het niet mogelijk, dat in den proloog aanvankelijk de naam van Maerlant niet voorkwam, en dat iemand dien er in heeft willen brengen, omdat hij te recht of ten onrechte meende, dat Maerlant de dichter was? Hij zou dan ook aan het slot van den proloog die vermelding van God en de H. Maagd kunnen hebben toegevoegd, omdat die geheel in den stijl van Maerlant was; doch die 4 verzen kunnen ook wel reeds in het origineel hebben gestaan, want blijkbaar zijn er in L verschillende kleine lacunen. In vs. 7 zou de term *lieve neve*, in het rijm voorkomende, dan misschien niets hebben te beteekenen. Hoe het zij, ook de heer V. heeft deze moeilijkheden evenmin als iemand anders op een onbetwistbare wijze kunnen verhelpen. De recensie van den tekst is verder zeer voorzichtig, en waar de heer V. veranderingen maakt, heeft hij door de duidelijke opgave der varianten en door zijn aanteekeningen den lezer in staat gesteld hem te volgen. Vs. 40 hebben alle hss. *mesprise tale*, wat, zooals op blz. 189 wordt opgemerkt, niet goed kan zijn. In het Latijn (dat zooveel mogelijk wordt opgegeven aan den voet der bladzijden) staat *non est vicium in rege*, en *mesprijs* zou hier wel passen, maar *tale* schijnt overtollig. Men zou natuurlijk allerlei kunnen gissen, b.v. *het nes gheen mesprijs te male*, het is volstrekt geen blaam. Maar de heer V. heeft zich liever van alle veranderingen willen onthouden.—Minder angstvallig is hij geweest in vs. 59, dat in L ontbreekt, en waar C en H hebben *vrecken*, waarvoor in den tekst is gezet *brecken*: maar stel, dat *brec* in den zin van *gebrek*, bij Maerlant mogelijk is, moet men dan een pluralis *brecken* bij hem niet voor onwaarschijnlijk houden? Het liefst zou men in vs. 59 als oorspronkelijke

lezing willen aannemen *ghebreken*, althans wanneer in vs. 60 het praesens *treken* kan hebben gestaan, later door een afschrijver veranderd in *trecken*. De geheele uitdrukking in vs. 60 is zonderling: was in plaats van *van* de oudste lezing *na*, dan zou de beteekenis zijn: „daar (op dat punt) waar deugden en gebreken op elkaar gelijken (in elkaar overgaan). — In vs. 68 is het misschien niet noodig *dat* te lezen in plaats van *daar*: „ieder heeft dat wel ingezien, wanneer hij” enz.— In vs. 273 wil de heer V. in *haren sinne* opvatten als *in haren ghesinde*: dit is dunkt mij in dezen tekst niet geoorloofd, en *in haren sinne* zal wel te verklaren uit een van de vele beteekenissen van *sin*.— In vs. 375—76 houdt de uitgever zich aan de lezing van L zonder van *vermael* meer te kunnen zeggen dan er al van gezegd is; vs. 375 past bij *potentia non ledatur*, waarop volgt *et debita reverentia tribuatur*, wat in 376 moet zijn uitgedrukt: de heer moet alle eer hebben die hem toekomt, hij moet niet met geringschatting worden bejegend. Dit begrip is in 393, zooals Clarisse reeds heeft opgemerkt, uitgedrukt door *versmaet* (*bedi het maect den here versmaet*): zou de gissing van Bilderdijk dus niet eenige aanbeveling verdienen?— Een andere onopgehelderde plaats is vs. 1020, dat hier gegeven wordt volgens B en L, en dat de uitgever evenmin wil veranderen, maar in zijn aantekening vindt men een uitvoerige beschouwing over verschillende mogelijkheden; de dichter is hier blijkbaar zeer afgeweken van het Latijn, zoodat men daarin geen steun vindt.— Ook in vs. 1237 heeft de uitgever het onduidelijke *diere* in den tekst laten staan, doch in de aantekeningen stelt hij de vraag, of men wellicht *seere* zou mogen lezen.— Wel is daarentegen in vs. 1329 *om die sieke* bij gissing veranderd in *om phisiken*, hoewel, zooals de uitgever zelf opmerkt, het rijm daardoor onzuiver wordt. Een ander bezwaar is, dat dan de woorden *die versoect men om phisiken* waarschijnlijk zouden moeten beteekenen: „die vroeg men om medicijnen”, maar vooreerst is *phisike* in dien zin ongewoon, en ten tweede is de constructie met *om* in dit geval blijkbaar weinig of niet in gebruik geweest. De vraag is, of de Latijnsche tekst nauwkeurig is vertaald, dan wel of de dichter een eenigszins andere gedachte dan die van zijn voorbeeld heeft uitgedrukt. De bedoeling van het Latijn is zeker wel, zooals de heer V. ook aanneemt: zij moesten een medicijn geven of een leefregel, waaraan de mensch zich slechts had te houden om gezond te blijven, zoodat hij geen andere medicijn noodig had. Doch het Latijn zegt alleen: „*facere talem medicinam qua si utatur homo proficiat sibi et non indigeat medicina alia.*” Het is dus wel mogelijk, dat de Nederlandsche dichter niet zoozeer heeft gedacht aan eene „prophylactische” methode als wel aan een geneesmiddel waarbij een zieke terstond baat zou vinden. *Die ghesonde* in vs. 1329 zou in dat geval kunnen worden opgevat als *de gezondheid of de genezing* (en die opvatting vindt men in het *Mnl. Wdb.* onder *Pine*, kol. 355); voor den heer V. daarentegen is *die ghesonde* hier „de gezonde mensch”. Stelt men *die ghesonde* echter gelijk met *salus*, dan is *met sire pinen* wat zonderling, want wie is dan de persoon op wien *sire* betrekking heeft? Neemt men in aanmerking, dat *met sire pinen* een vaste uitdrukking is, die zeer dikwijls voorkomt, dan zou men misschien mogen gissen, dat zij

in de plaats is gekomen van een andere uitdrukking die door de afschrijvers niet werd begrepen. Nu kan men in het Mnl. zeggen *ghesonde van pinen* voor „genezing van een ziekte”: wellicht kan de dichter hebben geschreven *ende hoe die ghesonde van hare pinen volghen mochte der medicinen*: en hoe de genezing van hunne kwalen het gevolg kon zijn van het gebruiken van het geneesmiddel. Indien de verzen 1329 en 1330 oorspronkelijk dit ongeveer kunnen hebben uitgedrukt, dan zou het noemen van *zieken* in vs. 1328 niet vreemd zijn, en dan zou men in dit vers geen verandering behoeven te maken. Mij dunkt, dat de heer V. hier is afgeweken van de groote ingetogenheid waarmede hij in andere moeilijke gevallen den tekst heeft gerecenseerd, en waarmede niet in strijd is, dat hij in enkele evidente gevallen de gemeenschappelijke, maar foutieve lezing heeft veranderd. Moge het verdienstelijke werk door velen worden gebruikt.

Groningen.

A. Kluyver.

J. Koopmans, P. C. Hoofts Baeto oft Oorsprong der Hollanderen. Treurspel. (Bibl. v. Ned. Letterk. onder Red. van J. Koopmans en Dr. C. G. N. de Vooy, N°. 10). Tweede druk. Groninger, den Haag, Wolters. 1919. (Pr. f 1.00).

Wanneer ons een nieuwe tekstuitgaaf (of herdruk ervan) in handen komt van een werk van een onzer klassieken, is dat een welkome aanleiding tot aandachtige herlezing. En niet alleen, dat wij het geheel tot ons laten spreken; wij worden tevens bepaald bij sommige regels, uitdrukkingen, woorden, door aantekeningen, die ze ons duidelijker maken, of die ons tot onderzoek prikkelen.

De lezing wordt voor ons hier nog verkwikkelijker gemaakt door de inleiding van den bewerker, die er in geslaagd is in beknopten vorm ons een helder inzicht te geven in de denkbeelden, die Hooft in dit treurspel ontwikkelt, men zou kunnen zeggen in Hoofts politieke en religieuse belijdenis, en dat wel in verband met zijn omgeving en zijn tijd; ons Hooft te doen zien als den beminnelijken en begaafden humanist. Niet minder is hij er in geslaagd, ons hem te doen zien als taalhervormer, ons te doen gevoelen, hoe er in Hoofts taal is (om een nu bijna afgezaagde uitdrukking nog eens te gebruiken, omdat ze hier zoo gepast is) een „nieuw geluid”. Door het lezen van de inleiding wordt men voorbereid en toegankelijker gemaakt om zich te laten medesleepen door schoone gedachten in een schoone taal. Want door die beide worden wij werkelijk medegesleept; wij worden tot het eind geboeid. Niet door het treurspel als treurspel. Als zoodanig kan het ons niet treffen, omdat de personen te veel de zuivere dragers van denkbeelden zijn, te weinig menschen van vleesch en bloed; te schetsmatig geteekend ook. Om een voorbeeld te geven: Als Rijnheldin omgekomen is, in schijn, omdat zij schuldig is, neemt Baeto dit grif aan, en verklaart haar ten onrechte liefgehad te hebben. Als hooggestemd vorst, en als ideeëndrager kan men hem dit als verdienste toerekenen, als mensch kan men niet met hem medevoelen. We zouden strijd hebben willen zien, of in allen geval een zachter oordeel; vooral daar hij later, als zijn vederbos ontvlamt¹⁾

¹⁾ Er is niets nieuws onder de zon! Penta weet met behulp van booze hogere machten een „ontvlaming op tijd” te fabriceren. Trouwens in Hoofts *Historien* lezen wij van vergiftige gassen, in den

en hij dus zich zelven ook schuldig moet gevoelen, toch wel zich afvraagt, of hij ook een schuldige bijgedachte kan gehad hebben. 't Is waar, hij was heilig overtuigd oprecht het goede gewild te hebben, maar had hij voor zijn echtgenoot dan ook niet die vergeeflijke bijgedachte kunnen veronderstellen?

Enkele opmerkingen, bij 't lezen gemaakt, laat ik hier volgen alvorens over de wijze van uitgave van het stuk te spreken. In de eerste plaats, hoe er eenige overeenkomst is tusschen de Baetofiguur en Willem van Oranje, niet zoozeer in de omstandigheden, als in de zorg voor zijn volk; Willem gesteund door zijn broeders, Baeto door de twee heeren uit zijn geslacht. Eigenaardig is het ook, dat Hooft Baeto „vaeder 's lands” laat noemen.

Vervolgens vestig ik de aandacht op de herhaling van de bede van de priesteres en die van de nonnen, een herhaling, die op allerlei wijzen in allerlei letterkundige producten voorkomt, maar in 't bijzonder en op gelijke wijze in de zinnespelen der rederijkers, waar dikwijls de zinnekens telkens een spreukachtig gezegd achter elkaar aan herhalen. Een herhaling dient natuurlijk altijd om een bepaalde sterken indruk te maken, om een bepaalde uitspraak sterk in de toehoorders te doen indringen. Maar toch wil ik hier eenige zinnen aanhalen, die mij bij het lezen in de gedachte kwamen, zinnen, geschreven naar aanleiding van het voor en tegen van 't gebruik van litanieën in den protestantschen kerkdienst¹⁾: „Denzelfden *magischen* oorsprong hebben ook de Litanieën, die door herhaling de Godheid willen dwingen het gebed te verhooren . . . Reeds oude babylonische boetsalmen en tooverformulieren vertoonen dit litanie-type . . . De eigenaardige suggestieve werking die er uitgaat van een litanie.” In die herhaalde bede van priesteres en nonnen zit ook wel een litanietype, en ze doen denken aan het bijbelsche „niet loslaten tenzij”, en het „worstelen met God”.

Ten derde wil ik wijzen op het verschil en de overeenkomst tusschen het afscheidstoonel hier in de *Baeto* en dat in de *Gijsbrecht*. Dit uit te werken zou mij hier te ver voeren, hoe verlokend het denkbeeld ook moge zijn. En 't wordt tijd te komen tot het bespreken van de uitgave zelf.

Wat de wijze van aanbrengen van verklaringen betreft, de nu meestal gevolgde methode van woordenlijstjes achteraan, evenzoo die van enkele uitgebreidere aantekeningen achteraan, is opgegeven, en teruggekeerd tot die van enkel verklaringen aan den voet der bladzijden, waarnaar verwezen wordt met cijfertjes. Wat zijn *voor* en *tegen* heeft. *Tegen*, dat weder de storende, dikwijls meer dan één in een regel voorkomende cijfertjes het aangenaam geleidelijk lezen zeer in den weg staat, vooral voor hen, die niet als 't ware woord voor woord, zin voor zin behoeven te bestudeeren; maar toch ook voor anderen; te meer nog omdat er achter de nootcijfers haakjes staan, wat bij eventueele tusschenzin-

nen tusschen haakjes nog hinderlijker is, en er-ook nog andere noot-teekentjes, als sterretjes met haakjes, voor de varianten gebruikt worden. Evenwel, er is ook een *voor*, dat niet gering te achten is. Hoeveel woorden en uitdrukkingen worden dikwijls niet achteloos gelezen, zonder dat men een woordenlijst raadpleegt, omdat men *meent* volkomen te begrijpen. Den lezer moet het gemakkelijk gemaakt worden zich te overtuigen, of hij begrijpt; hij moet, zoo het kan, liefst genoopt worden dit te doen. Toch lijken mij die verwijzingen te storend; m. i. zou het, wil men deze methode volgen, het beste zijn de haakjes achter de cijfertjes weg te laten; en wil men iets van het effectvolle dezer methode opofferen aan het geleidelijker, aangenamer lezen en overzien, dan de verklaringen onderaan te plaatsen met aanwijzing der versregels, en de noot-cijfertjes te laten vervallen; ze desnoods alleen te gebruiken, als er een adder in het gras schuilt.

Om nu al de verklaringen aan den voet te kunnen geven, moest de strikste beknoptheid in acht genomen worden; daardoor is er hier en daar wel eens wat te weinig gegeven. Soms had een enkel woord tot verduidelijking, soms een synoniem als tusschenschakel bij begripsovergang kunnen bijgevoegd zijn; soms ook was een bepaalde verklaring niet overbodig geweest.

Zoo zou bij *uenjer* (vs. 52) iets omtrent de etymologie wel gewenscht geweest zijn; nu staat er alleen „helsche geest, spook” (m. i. beter toovenares, zooals Stoett geeft en wat ook klopt met „tooveresse” in de Inleiding van Hooft zelf; althans waar het op Penta slaat, zooals het cijfertje aanduidt; bij het volgende *uenjers* past helse geest wel). Bij *peen* (vs. 105), was iets meer dan „straf” niet te veel geweest; bij *slissen* (vs. 183) had als overgang tot „bevredigen” b. v. „effenen” kunnen staan. Bij vs. 468 vlgg. *Al deden porfir, jasp, en goudt des hemels straelen Met spiegelgladde glans afstujten, en de Son Daar, met zijn hel gezicht geen oogh op houden kon: Wat soud het wesen* enz. had gewezen kunnen worden op dezen vroeger meer voorkomenden onjuisten zinsbouw, evenals op de latijnsche constructie bij vs. 477: *Prjeelen, Welcke als ghij dujsendmael . . . besiet, Van dujsendmael aenschouwt op een gestalte niet*. Bij *mie, miede* (vs. 847 en 878) = „tjiding” had wel als oudere bet. „loon, bodeloorn, boodschap” kunnen ingevoegd zijn. Bij *batser* (vs. 839) wordt wel, op *batser* (vs. 848) aangeteekend, dat het geen comparatief is, maar die *r* niet verklaard. *Hoogher niet* (vs. 991) beteekent zeker „verder niet”, maar 't zou toch aardiger geweest zijn, als er op gewezen had kunnen worden, dat dit een vaste uitdrukking was, eigenlijk een bevel aan den man te roer; even zooals men bij *Ik leg te laegh* (vs. 23) m. i. te doen zal hebben met een vaste uitdrukking = ik ben te zwak voor iets. *Nu fors* (vs. 1131) en *God wouds* hadden behalve de tegenwoordige equivalenten toch wel een etymologische verklaring kunnen eischen. Bij *Katten* (vs. 1446) had gewezen kunnen worden op Polen, Pruisen, Saksen, Zweden en Perzen (bij Hooft en Vondel voor Perzië).

Tot hiertoe geldt het verklaringen, die weggebleven of te kort uitgevallen zijn, waarschijnlijk tengevolge van het streven naar korthed. Nu nog een enkel woord over eenige plaatsen, waaronder de Heer K. niet tot

80jarigen oorlog gebruikt; Cornelis Drebbel, de uitvinder, bouwde een onderzeeboot(je), en blijkens de vermaarde ongevallen hebben de klassieken ook hun vliegeniers gehad, die niet slaagden, maar dan ook streefden naar iets, dat voor onze vliegsport nog maar toekomstmuziek is.

¹⁾ L. J. van Holk, in *Uit de Remonstrantsche Broederchap*, Januari 1920.

een beslissing is gekomen, of waarvan de verklaring mij niet zoo juist schijnt.

Vs. 26: *Ten eijnd jck opgejuckt een kortswijl schoon verstreck Aen d'opgeblaesenheit.* K. teekent aan: „Niet duidelijk. Wellicht een geschikte speelpop. Schoon kan echter ook bijwoord zijn”. Omtrent het laatste geeft Stoett geen uitsluitel; voor den zin maakt het niet zooveel uit; m. i. is het b. nw. De paraphrase van K. lijkt mij niet gelukkig. Het beeld zal wel aan de triumphale intochten in Rome ontleend zijn. Dus b.v.: opdat ik aan de zegekar geketend een schoon, vernakelijk schouwspel, of een mooi voorwerp van spot of vermaak verstrecke aan de opgeblazenheid der overwinnaars.”

Vs. 36. *Om . . . eensuem te verouwen En sonder inkomst vanden afkomst hof te houwen.* K. zegt met een vraagteken: „zonder inkomen alleen van mijn rang te leven?” Stoett geeft een derg. verklaring. Leendertz zag *vanden afkomst* als afhankelijk van *inkoomst*, en beschouwt *afkomst* als familie. K. en St. laten het als bepaling bij *hof houwen* behooren, m. i. terecht. Maar het woord rang lijkt mij niet het ware, of men zou aan een spelende uitdrukking in den trant van ons: van den wind leven, moeten denken; men leeft van geen rang, tenzij men bedoelt de relatiën ten gevolge van zijn rang; dan zou echter het woord van L.: *familie* beter zijn. Zij zou immers, als zij geen inkomst had, moeten leven van 't geen haar om haar afkomst, dus door haar bloedverwanten, om haar niet te laten verhongeren, zouden worden afgestaan; dus zou ik willen omschrijven: om zonder een rechtmatig inkomen te hebben als een verarmd familielid der koningsfamilie onderhouden te worden.

Vs. 1164. *Dat's 't onrecht recht gezocht.* K. verklaart 't *onrecht* als „op een verkeerde manier”; St, die de lezing 't *onrecht* heeft, verklaart *recht* als „juist”, zoodat hij in *onrecht* het voorwerp ziet. Merkwaardig bij den een: 't *onrecht* = ten onrechte, bij den tweede 't *onrecht* = het onrecht! Niet zoozeer, als men bedenkt, dat men het kommaatje in beide gevallen zoowel voor als achter de *t* gedrukt vindt. De lezingen geven dus geen uitsluitel. In het verband beschouwd, geven beide verklaringen een goeden zin. Volgens K.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden: Dat zou op verkeerde manier (of met onrecht) zijn recht gezocht zijn. *Nu wort' er maar gevloten: 'T welk sonder onrecht kan geschieden van het rijk.* Volgens St.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden. Dat zou juist het onrecht [zelf] zoeken zijn. *Nu wort' er maer gevloten: 'T welk sonder onrecht kan geschieden van het rijk.* Men ziet, beide redeneeringen komen wel uit; men gevoelt echter, dat bij beide iets voor en tegen te zeggen is. M. i. zou die van K. 't nog even winnen, welke tevens zou kloppen met de schrijfwijze *t' o.* in het handschrift.

Vs. 1423: *Voor u, de goden onbelaen Een leëghelaete pleck bewaeren.* K. teekent aan, dat het niet duidelijk is of *onbelaen* bij *goden* of bij *pleck* als bepaling gevoegd moet worden, in 't eerste geval = „boven den druk verheven, welgemoed,” in het tweede = „vrij van aanspraken. M. i. zonder twijfel ¹⁾ bij *pleck*. In 't eerste geval zou

¹⁾ Stoett zegt = „onbezorgde”, dus voegt hij het bij *goden*.

het een epitheton ornans zijn, dat weinig juist gekozen of schoon zou zijn; bij *pleck* zou het zeer gepast zijn: een streek, die niet alleen onbewoond is, maar waarop niemand rechten kan doen gelden, zonder servituten, zoodat Baeto 't veilig en zonder gemoedsbezwaar kan bezetten. Bij v.s 518: *En jaeght een bleekheit aen 't bestorven landt*, teekent K. aan: „Jaegt = aanjagen”. Dus zou hij in *aan* het voorzetsel zien, terwijl het m. i. het scheidbaar voorvoegsel bij jagen is. Men zou bijna aan een drukfout of iets derg. denken. Is dit misschien ook het geval bij de verklaring van *shotst* (vs. 1), als „superlatief van *shot*, en dit = „onbehouwen, lomp”, waar toch zeker *schots(ch)* zal moeten staan ¹⁾.

Zoo kom ik van zelf op een aanmerking, die ik niet weerhouden kan, nl. dat er eenige, en daaronder zelfs hinderlijke, drukfouten zijn blijven staan; om de meest in 't oog vallende te noemen: *steunen* voor *steuren* (102), *woorden* voor *wonden* (13), *land* voor *stand* (26), *heef'* voor *geef'* (1474); ook eenige leestekens (1190, 1235, 1366) om van minder hinderlijke niet te spreken.

Tot die drukfouten zal ook wel behooren de plaatsing van *even* in den volgenden zin: „Het loont even de moeite na te gaan” (*Inleiding* X). Als drukfouten zou ik ook wel gaarne willen beschouwen uitdrukkingen als: „de voorliggende uitgave”; „Bij de aantekeningen heb ik geleund tegen die van Dr. Stoett”; „Gehouden worden als” (*Inl.* XIX, XX, XV). Evenwel zullen deze meer behoreen tot de rubriek *lapsus calami*.

Het spijt mij, dat deze aanmerkingen als slot komen, en dus den slotindruk ongunstiger zouden kunnen maken. Doch de bewerkter heeft in zijn inleiding zelf de kritiek uitgenoodigd tot het maken van opmerkingen, die tot verbetering kunnen leiden. Bij „kritiek” voegt hij het woord „welwillend”; nu, ik hoop niet den schijn van onwelwillendheid gewekt te hebben; en wil zelfs nog eens verzekeren, dat de kleine vlekjes mij juist zoo spijten, omdat het geldt zulk een goede uitgaaf, waarvan de inleiding den lezer zoo juist in de stemming brengt en geschikt maakt om het treurspel in al zijn schoonheden te waardeeren.

Den Haag.

C. H. Ph. Meijer.

J. J. Salverda de Grave, *Italië's Letterkunde*. (Volksuniversiteitsbibliotheek, 2). Haarlem, Erven F. Bohn. 1920. (Pr. geb. f 2.50).

Met zeer veel genoegen heb ik kennis gemaakt met dit werkje, dat in een mooie, aantrekkelijke vorm een duidelijk, beknopt overzicht geeft van de Italiaanse literatuur. Zoals de schrijver in zijn voorbericht zegt, worden alleen de grootste auteurs en hun belangrijkste werken er in behandeld. De personen worden vooropgesteld en zoveel mogelijk in verband gebracht met het genre, dat zij beoefenen. Het komt mij voor, dat prof. Salverda de Grave biezonder goed geslaagd is in deze karakteristiek der schrijvers, terwijl ook de inhoud hunner werken soms prachtig in brede trekken wordt weergegeven, zooals b.v. die van de gekompliseerde roman „I Promessi Sposi.” Nauwkeurig worden ook

¹⁾ Dit *schotsch* zal wel van den volksnaam komen; zoo vond ik ook: *een schotsch koopman* voor een koopman in lucifers enz. (*Marin, Fransch Wdb.*). Men denke ook aan de ongunstige bet. van Deensch, Noorsch, Spaansch, een Deen, een Jut, een Pruis, enz.

nagegaan de invloeden op hun werk van andere Italiaanse, klassieke, of Franse schrijvers. De volgende tijdvakken worden onderscheiden: Het begin van Italië's letterkunde; de Renaissance (XIVe-XVIIe eeuw); het Klassicisme (XVIIe en XVIIIe eeuw); de literatuur van de herlevende nationaliteit; oudere tijdgenoten.

In de eerste hoofdstukken wordt uiteengezet, hoe de Italiaanse letterkunde laat begint: in de XIIIe eeuw. De oudste „fraaie” literatuur in het Italiaans is lyriese liefdepoëzie, welke gedicht is door keizer Frederik II en zijn omgeving op Sicilië tussen 1220 en 1250. Zij is de navolging van de Provençaal lyriek, die door troubadours uit Provence naar Italië was overgebracht. Vóór die tijd had echter in Italië reeds een in het Latijn geschreven literatuur gebloeid, terwijl zonder twijfel reeds vroeg onder het volk een dichtkunst in de volkstaal zich had ontwikkeld. Na de val der Hohenstaufen is eerst Bologna, daarna Toscane een middelpunt van letterkundig leven geweest. Daar werd de lyriek meer bespiegelend, diepzinniger. De veredelende invloed die van de vrouw uitgaat werd meer op de voorgrond gebracht. Deze vergeesteliking van de liefde heeft haar hoogste uitdrukking gevonden in Dante's „Vita Nuova”. Dit alles wordt zeer helder uiteengezet.

De voornaamste schrijvers die prof. Salverda de Grave behandeld heeft na Dante zijn: Francesco Petrarca; Lorenzo dei Medici en zijn hof; Giovanni Boccaccio; Pulci, Boiardo, Ariosto (de schrijvers van ridderromans); Tasso; de geschiedkundigen Macchiavelli en Guicciardini; Metastasio (de schrijver van operateksten); de blijpschrijver Goldoni; de treurspeldichter Alfieri; Monti; Foscolo; Manzoni; Leopardi. Van de „oudere tijdgenoten” worden besproken de dichters Carducci en Pascoli, de dichteres Ada Negri; de romanschrijvers Fogazzaro, Verga, Mathilde Serao; de toneelschrijvers Giacosa en Rovetta. Gabriele d'Annunzio wordt bij alle drie deze categorieën behandeld. Een overzichtje van de staatkundige geschiedenis, die in Italië in zo nauw verband staat met de letterkunde, en een kleine verhandeling over de taal verhogen nog de waarde van dit zeer aantrekkelijke boekje.

Amsterdam.

Martina G. de Boer.

Comte Maurice de Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge. Paris, Champion, 1919. (Pr. fr. 13.20).

Een verzameling studiën van een ernstig onderzoeker op het gebied der Lotharingsche geschiedenis, na den dood van den auteur (1913) in het licht gegeven en voorzien van een inleiding die ze bijeenhoudt, geteekend J. P., gedateerd 5 Juni 1914 en zonder verandering afgedrukt. De inleiding geeft een overzicht van de politieke verhouding van Lotharingen tot Frankrijk en het Keizerrijk in de middeleeuwen. Daarbij sluit als eerste afdeling van het werk van De Pange een drietal studiën aan, getiteld: Le patriotisme français en Lorraine antérieurement à Jeanne d'Arc, Le Pays de Jeanne d'Arc, en: Les Baudricourt. De Lotharingers, door het lot van het Fransche koninkrijk gescheiden en bij het Keizerrijk gevoegd, zijn desniettemin altijd Franschen geweest en gebleven; dat is de these, die op grond van goed gekozen gegevens in de eerste studie verdedigd wordt, een these, die men gereedelijk zal aanvaarden. Enkele anti-germanistische overdrijvingen zullen het betoog van den schrijver meer schaden

dan ten goede komen. In de tweede studie, over de feodale positie van het Domremy, waar Jeanne d'Arc geboren werd, keert zich het Lotharingsch patriotisme van den schrijver eenigermate tegen zijn naburen, de Champenois. Evenals er tusschen 2 Domremy's te kiezen valt, zoo ook tusschen 2 Baudricourt's als plaats van herkomst van den kapitein van Vaucouleurs. Deze vraag geldt de derde studie.

In een afdeling: Les Lorrains dans l'histoire littéraire de la France, zijn opstellen vereenigd over Garin le Loherain, Albéron de Montreuil, aartsbisschop van Trier, en Gautier d'Epinal. Het maakt een ietwat vreemden indruk, dat de auteur, bij het behandelen der prozabewerking van de Chronique du Loherain Guerin door Philippe de Vigneulles, over het leven van dezen burger van Metz zich vergenoegt met een citaat van 1779, (dat hem het auteurschap der Cent nouvelles nouvelles toeschrijft!) en aangaande de uitgave van Vigneulles' merkwaardige autobiografie enkel opmerkt, dat Michelant in zijn inleiding daarop „a dit, malheureusement en allemand, tout ce qu'on peut savoir de cet écrivain français”, zonder dat zelfs de titel van Michelant's werk wordt genoemd (Gedenkbuch des Metzzer Bürgers Philippe von Vigneulles 1471—1522; Bibliothek des litterarischen Vereins, Stuttgart, XXIV, 1852).

Een onderzoek omtrent den persoon van Ferri de Bitche, hertog van Lotharingen in het eind der 12e eeuw, vormt de derde afdeling, La Lorraine et le Barrois au XIIe siècle.

Leiden.

J. Huizinga.

J. H. J. M. Witlox, De Katholieke Staatspartij. I. De Noord-Nederlandsche Katholieken in de politiek onder Koning Willem I. 's-Hertogenbosch, Teuling's Uitg. Maatsch. 1919. (Amsterdamsche diss.). (Pr. f 5.75, geb. f 7.—)

Deze lijvige dissertatie maakt een begin met een beeld der in den titel genoemde partij „in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst”. De opzet is wat al te breed. Het is bekend, dat die partij eerst in de dagen van Schaepman ontstond. Het zware eerste deel nu brengt ons niet verder dan 1840. Als de schrijver op die wijze voortgaat, is het einde niet te voorzien — en dat is een fout voor een promovendus, al heeft hij die met anderen gemeen. De schrijver heeft mogen beschikken niet alleen over de uitgegeven bronnen maar bovendien over een belangrijk getal onuitgegeven geschriften van geloofsgenooten, die een rol in de geschiedenis der ontwikkeling van het politiek besef onder de Katholieken ten onzent hebben gespeeld; hij heeft daar veel interessants in gevonden en is bezweken voor de verleiding om al die aardige en belangwekkende bijzonderheden in zijn boek op te nemen: vandaar voor een deel die wat onmatige breedheid, die ons overigens — dat moet gezegd worden — niet verveelt, dank zij den levendigen verhaaltant. De een weinig ironisch klinkende bladzijde in de inleiding over „onpartijdigheid” is blijkbaar niet zoo erg bedoeld als het wel lijkt. De schrijver wil „een mensch van vleesch en bloed blijven”. Opperbest, maar ik vrees, dat hier weder „onpartijdigheid” met „partijloosheid” verward wordt; vooral de hartstochtelijken van aard hebben het altijd over die verwenschte onpartijdigheid en doen hun best om hun eigen zwakheid op dit punt om te tooveren in zwakheid hunner tegenpartij. In de praktijk van zijn werk echter blijkt de schrijver — zooals

hij trouwens ook belooft — onpartijdig te willen zijn zonder „kleurloosheid” te betrachten, wat vooral uitkomt in zijn oordeel over koning Willem I, die van zijn kant tegenover de Katholieken allerminst onpartijdig mocht heeten.

Met deze opmerkingen zijn mijn bezwaren tegen het uitnemende proefschrift, rijpe vrucht van ernstige studie, eigenlijk aangegeven. Het is een belangrijk boek gebleken, dat, als alle deelen voltooid zullen zijn — wij wenschen den schrijver een lang leven toe! — zeker de stof ongeveer zal hebben uitgeput en dikwijls verrassend nieuw licht werpt op gebeurtenissen en personen, waarover reeds veel gezegd en geschreven is.

Het boek begint met een hoofdzakelijk aan Colenbrander's *Gedenkstukken* en het officieele *Dagverhaal* ontleend overzicht van het aandeel, dat de Katholieken hebben gehad in den Patriottenstrijd en den revolutietijd vóór 1798. Hij legt er den nadruk op, dat er van samenwerking onder de Katholieken toen nog heel weinig sprake is geweest en dat de houding van velen hunner het verwijt van slapheid niet kan ontgaan, terwijl anderen aan heftigheid van „Jacobijnsche” gevoelens weinig te wenschen overlieten, vooral in de Eerste Nationale Vergadering. Het optreden van de katholieke leden der beide Nationale Vergaderingen wordt uitvoerig toegelicht en met nadruk wordt gewezen op het gemis eener principieel Katholieke actie onder hen, terwijl alle actie na 1800, tot onder koning Louis, geheel verslapt om onder Napoleon zoo goed als geheel te verdwijnen. Eerst met de restauratie van 1813 schijnt een andere tijd te komen. Maar ook dan nog zijn het maar enkelen, die als werkelijk katholieke strijders op den voorgrond durven treden: de vurige bekeerling Le Sage Ten Broek, stichter van katholieke bladen en tijdschriften en van de „Katholieke Maatschappij”, moedig strijder voor katholieke onderwijs en katholieke rechten in het algemeen; deze „eenige verdediger uit Noord-Nederland in het parlement” wordt hoogelijk geprezen in zijn krachtige actie vooral in de beide petitie-perioden vóór 1830; naast hem komt in 1829 Luyben, die krachtig protesteert tegen de godsdienst-, de pers- en de onderwijspolitiek der regeering van Willem I. In die periode wordt van de werkzaamheid van de „Jozefisten” Goubau d'Hovorst en Van Ghert een scherpe karakteristiek gegeven. Dan volgt de periode van „rust”, gevolgd door die van „ontwaken” tijdens en na de Belgische revolutie tot 1840. Het slot vormt de beschrijving van het „liberale” Katholicisme der katholieke medestanders van Thorbecke in de Dubbele Kamer, waarbij dezen in strijd komen met de conservatieve gezindheid van de katholieke bevolking en de geestelijkheid in het algemeen. Met een „besluit”, waarin op voortreffelijke wijze een beeld der houding van de regeering van koning Willem I met betrekking tot de Katholieken wordt gegeven, eindigt het boekdeel, dat in zijn laatsten regel van het slot dier regeering spreekt als van een „tragedie”, door de „ironie der geschiedenis” overschaduwde, als men denkt aan 's Konings zoeken van persoonlijke „vergoeding” zijner teleurstellingen „aan de zijde eener Katholieke Belgische”. — Wij hopen op spoedige voortzetting van het zoo goed begonnen werk, dat den schrijver buitengewoon aantrekkelijk moest schijnen.

Leiden.

P. J. Blok.

R. Hönlswald, *Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft*. (Wege zur Philosophie, Schriften zur Einführung in das philosophische Denken, no. 7). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 2.50).

De Red. vraagt mij ook van dit boek van 170 bladzijden een bespreking in het *Museum*, verleid waarschijnlijk door de ondertitel.

Duitsland heeft veel „Wege zur Philosophie” — het heeft zelfs een Ueberweg — maar deze nieuwe weg is zo grondig, dat hij voor alle andere. . . onder doet.

Wie aan een beginnend of aankomend roker een zware havana-sigaar toedient, bezondigt zich zwaar. . . niet het minst aan het „eделе cruydt”. Ik moet betwijfelen of ten onzent tien rokers deze Havana verdragen.

Een enkel trekje: . . . hoe Prof. H. de zgn. „Phänomenologie” duidelijk maakt (blz. 26). Het gaat hier over „die Frage nach der wissenschaftlichen Zergliederung der Beziehungen selbst, die in der Tatsache des begründeten Zweifels vorliegen. Gemeint ist damit ein Sachverhalt, wie er jetzt gewöhnlich dem Problemkreis der sogenannten „Phänomenologie” eingliedert zu werden pflegt. Man hat nämlich, um die entscheidenden Gesichtspunkte kurz hervorzuheben, zu unterscheiden zwischen dem Objekt, zwischen den mit dem Tatbestande des Objektdenkens als solchen gesetzten Beziehungen und zwischen dem zeitlichen Vorgang des Objektdenkens¹⁾. Die phänomenologische Problemstellung nun geht im wesentlichen auf das zweite der drei Momente. Sie grenzt sich damit ebensowohl gegen das erste, wie gegen das dritte scharf ab. Das heiszt: Sie ist weder eine Theorie des Objekts, genauer eine Theorie der Struktur des Objektsbegriffs, noch auch ist sie eine Untersuchung, der Vorgänge, in welchen das Denken des Objekts besteht; vielmehr ist sie eine Theorie der Beziehungen, in welchen der Tatbestand des Objektdenkens beschlossen ist, und wie sie der Darlegung jener Vorgänge allemal schon zu grunde liegen. Denn es ist klar: Der Begriff des Vorgangs, im Verlauf dessen ein Objekt gedacht wird, hat zu seiner unerläszlichen Voraussetzung einen Begriff der Beziehung des Objektdenkens selbst. Man kann von dem Vorgange des Objektdenkens nicht sprechen, ohne den spezifischen Sinn mitzudenken der mit dem Wort „Objektdenken” gesetzt, oder, was das gleiche bedeutet, der mit dem System von Beziehungen gegeben ist, die das Wort „Objektdenken” repräsentiert. Zum mindesten aber treten in scharfer Gliederung auseinander die Probleme jenes Vorgangs und dieser Beziehung. Für die wissenschaftliche Betrachtung des Tatbestandes der begründeten Skepsis nun bedeutet solches Auseinandertreten das Aufwerfen einer Reihe von Sonderfragen, die dem Bereich der empirischen Psychologie ihrer Natur nach entrückt sein müssen. Sie beziehen sich insgesamt, wie dem Vorangegangenen zufolge ganz von selbst einleuchtet, auf die Struktur, nicht auf die Entstehung der „Gedanken”, in welchen der Tatbestand des begründeten Zweifels eben vorliegt.”

M. a. w.: voor de vakgenoten is dit boek, als al wat de zeer scherpzinnige HÖNIGSWALD schrijft, een kostelijk kluijfe.

Amsterdam.

Leo Polak.

¹⁾ Is dit foutief herhaald „zwischen” wellicht een hebraïsme?

SCHOOLBOEKEN.

H. W. J. Kroes, Abriss der deutschen Literaturgeschichte. 2de dr. Gouda, G. B. van Goor Zonen. (Pr. / 2.60, geb. / 2.90).

Waar de geschiedenis der letterkunde van de vreemde talen als zoodanig van het eindexamen-programma der H. B. S. geschrappt is, en het gevaar voor de hand ligt, dat dit onderdeel bij het onderwijs in de hoogste klassen nog meer veronachtzaamd zal worden, dan nu reeds veelvuldig geschiedt, daar is het een verblijdend verschijnsel, dat van deze schets der geschiedenis van de Deutsche letterkunde een tweede druk verschenen is. Het boekje geeft vaak een helder overzicht van de hoofdstroomingen en kan in de hand van den leeraar, die erbij verklaart en voorbeelden geeft en uit de verschillende tijdperken werken in de klas leest, veel nut hebben. De samensteller geeft echter nu en dan te veel bijzonderheden, te veel namen zonder meer, een euvel, dat volgens mijn overtuiging juist de reden geweest is, waarom het eindexamen thans alleen tot de kennis van eenige gelezen werken beperkt is. Deze wijziging wordt door vele leeraren betreurd en dezen vragen zich af, hoe het mogelijk is het Nibelungenlied, Götze van Berlichingen of werken van Heine en van zoo vele anderen te doen begrijpen zonder den leerlingen een beeld te geven van den tijd en het persoonlijk leven van den dichter. En waarom mag dan in verband met het gelezene op het eindexamen daarnaar niet gevraagd worden? Maar ik dwaal af. De heer Kroes noemt namen als der Kurenberger, Reuchlin, Ulrich von Hutten, Thomas Murner, Logau en zelfs Ewers. Zullen de leerlingen daarvan veel onthouden? Van Goethe's Faust vermeldt hij wel de jaartallen, doch over het werk zelf lezen wij bijna niets. Bij Schiller wordt gewezen op de moeilijke gedichten „Die Macht des Gesanges” en „Das Ideal und das Leben”. Waarom niet hiervan gezwegen en meer verteld over zijn balladen en drama's?

In de „Auswahl” van den heer Kroes zijn verschillende dier drama's en balladen in hun geheel te vinden, maar niet iedereen, aan wien de „Abriss” welkom is, zal de „Auswahl” gebruiken, om redenen hier vroeger al eens ontvouwd.

Dichters als Chamisso en Uhland worden naar even genoemd, namen als von Ebner Eschenbach, v. Wildenbruch, Jensen geheel verzwegen.

Uitvoeriger behandeling van hoofdzaken en hoofdpersonen en weglaten van veel, wat men letterkundigen ballast voor de leerlingen noemt, zou het verdienstelijke werkje zeer ten goede komen.

Dat de samensteller ook wijst op schilders, beeldhouwers en toondichters is een verheugend iets, daar hierover maar al te vaak wordt gezwegen.

Den Haag.

Jan P. Heyligers.

H. Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker. Zweite unveränderte Auflage. Leipzig. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Groningen, P. Noordhoff.).

Er bestaat in den Haag een krantje van twee H.B.-Scholen „Het Uiltje”. Daarin stonden nu en dan uittreksels uit verschillende klassieke drama's, zoo men mij meedeelde, zij 't direct of indirect, van leeraren afkomstig. Ook mij verzocht de redactie reeds een paar maal een zoodanige bijdrage voor het blaadje te leveren. Hoe

gaarne ik ook met de leerlingen buiten de school tot hun ontspanning samenwerk, dit verzoek heb ik telkens geweigerd. Ik acht zulke inhoudsopgaven zonder meer nutteloos. De leerlingen kunnen die veel beter zelf maken en er hun eigen opmerkingen bijschrijven, tegelijkertijd gebruik makend van wat de leeraar ter verheldering van het inzicht in het kunstwerk onder de les gezegd heeft. Maar niet alleen acht ik het verstrekken van zulke uittreksels nutteloos, ik acht het ook uit den booze, daar zij helaas licht tot bedrog aanleiding kunnen geven. Het gevaar is niet denkbeeldig. Eenige jaren geleden vervoegde zich een jongmensch uit een andere stad bij mij om les te nemen voor het eindexamen. „Maar”, zoo zei hij na de eerste kennismaking, „het is mij niet om de lessen te doen, die zal ik u betalen, u moet me echter uittreksels verschaffen van boeken, want ik heb geen tijd om die te lezen.” Hij was zeer verwonderd, dat ik hem de deur van mijn kamer wees. Of hij een anderen raadsman gevonden heeft, weet ik niet, ik wil het niet hopen. Saure's verzameling kende hij klaarblijkelijk niet, anders was hij niet bij mij gekomen.

Daarmee is dit werkje meteen veroordeeld. De samensteller noemt het boekje „Einführung in Lessing, Schiller, Goethe”. Kan men zich een mislukter „Einführung” in de prachtige tooneelwerken van Duitschlands grootste dichters denken dan deze slappe prozaische vertellingen, nota bene in den verleden tijd, om toch vooral elke herinnering aan tooneel te doen verdwijnen? Drie futloze levensbeschrijvingen gaan aan deze uittreksels vooraf.

Den Haag.

Jan P. Heyligers.

P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I.

Deseliden, Fransche Lectuur voor de Middelbare School: 1e serie, 1: G. Bruno, Le tour de la France par deux enfans. 2: Vingt récits. 2e serie, 1: P. Loti, Ramuntcho. Groningden Haag, Wolters. 1920. (Pr. per deeltje / 1.60).

Overtuigd, dat het onderwijs in de Fransche taal op de middelbare school gewijzigd worden moet, hebben de Heeren P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga een paar boekjes het licht doen zien, die als doel hebben den leerlingen op een aangename wijze het gewone Fransch te leeren.

In de meening, dat, als een te groote plaats aan de Grammaire gegeven wordt, het taalonderwijs vervelend en doodend moet worden, hebben zij getracht de taalregels op een aantrekkelijke manier te leeren, door die aan korte, gemakkelijke verhaaltjes te verbinden.

Het eerste deeltje van „Fransch voor de middelbare school” is bovendien aardig en geestig versierd door de silhouetten van Henriette Baukeña.

Ongetwijfeld zal dit schoolboekje groote diensten bewijzen.

Van dezelfde schrijvers zijn eveneens verschenen drie lectuurboekjes voor de middelbare School „Le Tour de la France par deux enfans” door G. Bruno geschreven, een boekje dat in Frankrijk aan sommige Lycées wordt gebruikt. Ofschoon de taal er soms wat ouderwetsch van is, kan het zeer geschikt voor de klas zijn, daar het uitmuntend is om veel woorden te leeren en bovendien den lezer ook herinnert aan de schoonheid van de Fransche landschappen en steden.

Het tweede boekje „Vingt Récits” bevat verschillende goed gekozen verhaaltjes en verdient ook een aanbeveling.

Het laatste boek „Ramuntcho” van Loti voor de hogere klassen bestemd is misschien een minder gelukkige keuze — omdat ten eerste de taal te dikwijls geen „gewoon Fransch” is en ten tweede de artistieke waarde van dit stuk waarschijnlijk aan de leerlingen ontgaat, terwijl het eigenaardige van de karakters hun wel niet aantrekken zal.

Wat de woordenlijsten betreft, lijkt het mij eenigszins gevaarlijk de woorden zonder „contekst” te vertalen, vooral wanneer het woorden geldt, die zeer verschillende beteekenis hebben.

Toch is dit geen bezwaar als de leerling de woordenlijst uitsluitend bij het lezen gebruikt en niet domweg van buiten leert.

De boekjes, verschenen bij J. B. Wolters, zijn van buiten reeds aantrekkelijk door de keurige uitvoering.

Voorhout. N. de Haan—Liégeois.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij G. B. van Gouda Zonen te Gouda is de zestiende druk verschenen van het bekende werkje *Kramers' Woordentolk bevattende de vertaling en verklaring van de meest voorkomende Vreemde Woorden en Uitdrukkingen*. De verdienstelijke bewerking van deze nieuwe uitgaaf is te danken aan Dr. F. P. H. Prick van Wely.

Thesaurus Linguae Latinae.

Door de HH. L. Alma, M. Boas, U. Ph. Boisevain, F. Mulder Jzn., Jos. Schrijnen, J. J. G. Vürtheim, J. van Wageningen en R. H. Woltjer werd een oproep verspreid tot financieelen steun aan den Thesaurus Linguae Latinae. Reeds kon 8000 Mark naar München worden gezonden. Bijdragen worden nog gaarne in ontvangst genomen door Dr. M. Boas, Den Texstraat 35, Amsterdam.

Een nieuwe, zesde, druk is verschenen van de *Beatrijs*-uitgaaf, no. 2 van de serie *Van alle Tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart. De prijs is f 1.20; uitg. J. B. Wolters' U. M. te Groningen-Den Haag.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 3: J. Stenzel, Platon u. Demokritos. — H. Wagenvoort, Pantomimie u. Tragödie im august. Zeitalter. — W. Stammeler, Die mnd. geistliche Literatur. — Mitt.

In het paedagog. ged.: M. Pohlenz, Thukydides u. wir.

Neophilologus, V, 3: G. J. Geerts, El problema de los romances. — J. W. Marmelstein, L'état primitif de L'Épistrophe au Roy. — C. Serrurier, Voltaire et Shakespeare. — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, I. — A. C. Bouman, De zinsbouw van Berthold von Regensburg's *Predigten*, I. — R. Volbeda, *Armageddon*. — A. G. v. Kranendonk, Het dichtwerk v. Francis Thompson. — J. v. Wageningen, Ex-minister, ex-keizer. — E. Dreyer, Homer u. d. Volksepik. — Var.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VIII, 1: P. Aurelius, 'n Paar Volksliedjes, met naschr. v. L. C. M[ichels]. — L. C. Michels, Europees Talen. — G. Roijen, Kontaminatie. — H. H. Knippenberg, Een Venlosche Taaleigenaardigheid. — J. J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een Handschrift uit 1458. — Tijdschr.

Anglia, XLIV, 1: F. Hagel, Zur sprache der nordengl. prosa-version der Benediktiner-Regel. — J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers 'Legend of Good Women', II. — H. Lange, Die legendenprologfrage. Zur steuer der wahrheit. — F. Holt-

hausen, Zu mittelengl. dichtungen. — De z., Das me. streitgedicht „The Eye and the Heart”. — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur ae. wortforschung.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 2: Meyer, Het aartspriesterschap Zwolle (vervolg). — De Hullu, Kerkelijke toestanden in Zwolle 12-jarig Bestand. — De Jong, Parochie Joure. — Van Veen, Collatie van Wichmond 1548/9. — Van Miert, J. J. van Asten S. J. te Deventer 1565/6. — Van Veen, Pastoorsvacature te Arnhem 1547/8. — Van Miert, Relikwieën uit Utrecht; 3: De Jonge van Ellemeet, Cartularium St. Clemens te Steenwijk. — Van Veen, Pastoors van Velp 16de eeuw. — J. K., Ridders van St. Jan in St. Jansdal. — J. K., Pastorie te Wijhe. — Van Veen, Elburg en Doornspijk. — Van Veen, Bethlehem aan den Paus enz.

Historische Zeitschrift, 121, 1: Meinecke, Luther über christliches Gemeinwesen. — Ritter, Deutschland und der Ausbruch des Weltkrieges. — Mizelle (Vigner, Schölzers Römische Briefe).

English Historical Review, April 1920: Reid, Barony and thange. — Green, Wellington and the Congress of Verona 1822; Notes and Documents.

Studiën, XCIII, Mei: In Memoriam † P. Joannes Helmich de Greeve. — M. v. Steen, Joego-Slavië II. Montenegro. — J. Stein, Einstein's Theorie, I. — H. Padberg, Een boek dat hevig doet instemmen en heftig doet tegenspreken. — Al. Slijpen, Bedroevends en Verheugends uit Protestantschen Huize. — Is. Vogels, Dom Willibrord Verkade's Autobiografie. — P. Darmosepoetro, Twee tjepakabloemen in den Mataramschen lusthof der Middeleeuwsche Scholastiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb., afl. 10: Studiën XCIII, Mei (Vogels).

De Blécourt en Japikse, Plakkaatboek: Engl. Hist. Review, April 1920 (C. d. K.).

Blok, Willem I: Engl. Hist. Review, April 1920 (H. L.).

Colenbrander, Zeeoorlogen: Engl. Hist. Review, April 1920 (Firth).

Documenten en kleine teksten 1—3: Studiën XCIII, Mei (Daniels).

Kampinga, Opvattingen: Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

De Pater, Raad van State: Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

Riemens, L'enseignement du français: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, no. 1 (Weerenbeck).

Verwey, Spieghel: Studiën XCIII, Mei (Padberg).

Certamen poeticum Hoesufftianum.

Carmina tria utpote iusto serius Amstelodamum perlata, in proximum certamen reservanda fuerunt. Eorum hi sunt tituli:

Uxori procul aegrotanti epistula; In nuptiis viri docti; Flavius et Ruso.

Nunc aureo praemio ornatum est carmen c. t. *Ultimi Tibullii dies* (compositum apparuit a Sofia Alessic, Radicenensi).

Sex praeterea carmina in volumen sumptu legati edendum hoc ordine recipientur:

Pollitta; Somnus hibernus; Amadei V laudes; Persianum funus; Maternus amor; Pus vaccinum.

Horum VI carminum poetae invitantur ut quam primum scidularum aperiendarum dent veniam. Quod ni Ante Kalendas Iunia fecerint, eorum carmina ab Academia edi non poterunt.

C. SNOUCK HURGRONJE,

Ord. lit. Ac. Reg. praeses.

ADVERTENTIEN.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

BIJBELSCHE KERKELIJKE WOORDENBOEK, onder redactie van Prof. Dr. A. van Veldhuizen, bewerkt door Prof. Dr. F. M. Th. Böhl, Prof. Dr. A. van Veldhuizen, Prof. Dr. W. J. Aalders en Prof. Dr. H. Th. Obbink.
IV. Godsdienstwetenschap door Dr. H. Th. Obbink.
Prijs per deel bij intekening, gebonden . . . / 6,90
Buiten intekening . . . . . / 7,90

Dr. F. Muller Jzn., Grieksch-Nederlandsch woordenboek, gebonden . . . . . / 13,90

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.
P. van Tieghem, Ossian l'ossianisme, dans la littérature Européenne au XVIIIe siècle. Prijs / 2,40, voor intekenaars op Neophilologie . . . / 2,10

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PLATO'S VERDEDIGINGSREDE VAN SOKRATES

door Dr. J. M. FRAENKEL,
Privaat-Dozent te Utrecht,

en Dr. P. GROENEBOOM,

Hoogleraar aan de Rijk-Universiteit te Groningen.

Prijs . . . . . f 1.90

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG

CONSTABLE

10-12 ORANGE STREET,
LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF
BOOKS on

Engineering.
Chemistry.
Medicine.
Education and all Technical Subjects.

BOOKS by George Meredith,
Bernard Shaw,
Havelock Ellis and leading poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press.
Houghton, Mifflin Co. (Boston.)
D. van Nostrand Co. (New York.)
Franklin & Charles Co. (Philadelphia.)
Junta para Ampliacion de Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR

General Medical Council.
Victoria History of the Counties of England.
XIX. Century and After.
Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

Dr. H. BRUGMANS

Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

Het Belang der Economische Geschiedenis

f 0.60

Deze rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis, is thans weer van groote actualiteit.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. — LEIDEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur, Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuur-studies van VAN CAMPEN zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. VAN CAMPEN legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn conscientieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMATSCHAPPIJ — LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, L'arjs. — WILLIAMS & WORGATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 10.

Juli 1920.

Blass-Jensen, *Hyperidis Orationes* (K. Kuiper).

Seckel-Schubart, *Der Gnomon des idios logos* (J. C. Naber).

Wahnschaffe, *Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambelements* (Frantzen).

Gilbert, *La Forêt des Cippes* (Gallas).

Russkaja Biblioteka 1-9 (v. Wijk).

Schneider, *Der Europäische Friedenskongress von Arras* (Huizinga).

Woldendorp, *De incarnatione* (Windisch).

Schoolboeken:

De Brouwer-Slijper-Muller, *Latijnsche Leergang. I-II* (Brinkgreve).

Meerkerk, *Sara Burgerhart* (Knappert).

Zondervan, *Natuurkundige Aardrijkskunde* (Dumont).

Berichten en Mededeelingen.

Inhoud van Tijdschriften.

Recensies.

Certamen poeticum Hoeffftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Hyperidis Orationes cum ceterarum fragmentis post **Fridericum Blass**, papyris denuo collatis, edidit **Christianus Jensen**. Lipsiae, Teubner. MCMXVII. (Pr. M. 4, geb. M. 5.80).

De *Hyperides*-uitgave van Blass, die door de scherpzinnigheid en de stijlennis van haren auteur, eene eereplaats innam onder de oratorenuittgaven der bibliotheca Teubneriana, is door den arbeid van Jensen in hooge mate verrijkt. Het „papyris denuo collatis” van den titel mag men gerust vertalen op deze wijze: „na een zeer minutieus hernieuwd onderzoek van de papyri, en zorgvuldig overwegen van alles wat over deze is gepubliceerd.”

Van die zorg getuigt iedere bladzijde der nieuwe editie, en zij maakt deze niet slechts tot eene voorbeeldige uitgave van redenaarsfragmenten, doch tevens tot een welsprekend bewijs, hoezeer, sinds de verschijning van Blass' derde *Hyperides*-editie zoowel de methode van papyrus-ontcijfering als van publicatie van papyri is vooruit gegaan. Controleeren kon ik het werk van Jensen alleen uit de bladzij, door Kenyon uit de oratie tegen Althenogenes in de *Palaeography of Greek papyri* gepubliceerd — de lithographische reproducties bij Wattenbach geven natuurlijk geen autoriteit — maar het lijdt m. i. geen twijfel of de zorgvuldigheid van zijn collatie is elders even betrouwbaar als zij mij in dat ééne fragment is gebleken.

Naast die palaeografische nauwkeurigheid, en de daarmee gepaard gaande fijngevoeligheid voor het idioom van den orator, treft den lezer die zich de moeite van eene vergelijking met Blass' laatste editie wil getroosten de piëteit en het echt wetenschappelijk overleg waarmee de schrijver, sparende wat hij sparen kon, verkortende wat concisie eischte en toevoegende wat later onderzoek

aan het licht had gebracht, in zijne prolegomena is te werk gegaan. Voor een deel moest daar alles vernieuwd worden. De beschrijving van de papyri en hun lotgevallen moest duidelijker worden gepreciseerd, de monografiën bij de tekstbewerking gebruikt, moesten nauwkeurig worden opgegeven, en ook de *vita Hyperidis*, destijds door Blass van een zeer rijke exegetische annotatie voorzien, had op allerlei punten aanvulling noodig. Dit alles is door Jensen met veel zorg gedaan, en wanneer wij hier nog bijvoegen dat op vele plaatsen zijn aanvulling van tekst-lacunes, dank zij zijn scherpziend oog, tot werkelijke teksverbetering leidt, dan blijkt daaruit dat wij zonder aarzelen den geleerden uitgever mogen danken voor deze nieuwste *Hyperides*-editie.

Amsterdam.

K. Kuiper.

Der Gnomon des idios logos bearbeitet von **Emil Seckel und Wilh. Schubart**.

Erster Theil: der Text von Wilhelm Schubart mit einer Lichtdrucktafel. (Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden V. Band. 1. Heft). Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 4).

Ἐ τοῦ ἰδίου λόγου¹⁾ γνῶμων post literas renatas primum innotuit anno 1821, quum est in vulgus editum triennio ante repertum Tiberii Alexandri celeberrimum edictum²⁾. Esse credebatur officii genus, quod appareret τῷ ἰδίῳ λόγῳ, quin verbeba aperte Paulus Meyer³⁾: *Ressort*, sed fuerit oportet eadem mens clarissimis viris Bissing atque Dittenberger, quum supplerent ibi (lin. 43/4), Bissing: καὶ καθόλου δὲ ἐπικελεύσομαι τὸν γνῶμονα τοῦ ἰδίου λόγου [πάν]τα⁴⁾ καινοποιηθέντα παρὰ τὰς τῶν

1) Cf. Strabo XVII 1 § 12: ὁ προσαγορευόμενος ἰδιόλογος, ὃς τῶν ἀδελφῶν καὶ τῶν εἰς Καίσαρα πίπτειν ὀφειλόντων ἐξεταστὴς ἔστιν.

2) *Orientalis graeci inscr. sel.* 669.

3) *Festschrift für O. Hirschfeld* (1903) p. 150.

4) Pro: πάντα τὰ.

Σεβαστῶν χάριτας ἐπανορθῶσαι, Dittenberger: [ἀεὶ] τὰ, quasi mente praefecti γνῶμων esset ὁ ἐπανορθῶσων. Atqui dispulit tenebras anno 1912 Pap. Oxyrrh. 1188, ubi proponuntur Εὐλα Ἐηρά καὶ ἀδέσποτα καὶ ὀφείλοντα εἰς ἴδιον λόγον ἀναληφθῆναι κατὰ τὸν γνῶμονα, quibus demonstratur γνῶμων fuisse legis vel constitutionis¹⁾ vel formulae genus, cui subiecta essent τὰ τοῦ ἰδίου λόγου. Consequens est, in edicto Tib. Alexandri γνῶμονα non esse τὸν ἐπανορθῶσοντα, sed τὸν ἐπανορθωσόμενον, proinde ibi supplendum: [εἰς] τὰ καινοποιηθέντα κτέ. Ipse tamen γνῶμων adhuc in taberna quadam latebat, unde paulo post extractus velut ab inferis rediit, emptus privata pecunia tunc potentissimi mortalium, nunc humillimi, editus autem a Gulielmo Schubart, sagacissimo papyrorum Graecorum quum descriptore tum interprete, cuius industriae sollertiaeque iam debebantur papyri Alexandrini complures²⁾ quum lectu difficillimi tum cognitu dignissimi, debebantur Papyrorum magna specimina (Bonnae 1912), introductio ad Papyros (1918), alia multa frugis plenissima, quo praeceptore ipse usus sum, quum magno ardore sed sero anno 1910/1 legendi artem adsequi festinabam. Quam quidem adsecutus non sum, nullo doctoris vitio; sed, ne plane vacuus abirem, dedit mihi fortuna, quod paucis dedit: primum philologum cognoscere, cui mature tradant se nostrates, auctor sum, qui literis operam daturi sunt: petite hinc puerique senesque finem animo certum miserisque viatica canis; magistratibus autem nostris, quibus studia non tantum curae sed etiam cordi sint, ut tanti viri industriam et benevolentiam studiosis Batavis Berolini ex recenti fonte speciosa miracula hausturis digno salario pignerent. Indecorum enim est gratis proficere velle, quum opibus abundes, benefactorum algeat. Et quis ignorat, maiores nostros, quorum sapientiam hoc sapientes uno extollere solemus, non ob aliam rem Scaligero publicum salarium constituisse, nisi ob copiam sui cupidae literarum iuventuti faciendam? Num eius poenituit? Num sine Scaligero Grotius ille Hugo cogitari potest? Quae ideo praemisi, ut sponte lector intelligeret, editionem γνῶμονος, quae nobis offertur, omnibus numeris absolutam esse.

Addidit singulis sententiis versionem editor Teutonicam³⁾, commentarium historicum parat. Parat item commentarium iuridicum iurisconsultorum, qui nunc sunt, facile princeps Seckel. Opus uterque maturet opto, nihil enim est vel esse potest, quod semel promissum avidius expectetur. Quamquam ex parte praeverterunt clara nomina Friburgenses Lenel Partsch edito, ne, sicut ipsi dixerunt, peregrinitas (*das Ausland*) occuparet, repentino γνῶμονος commentario⁴⁾. Quo grate utendum interim Romani utique iuris cultoribus. Reliqua enim silentio transmiserunt, obiter et sparsim tractavit ipse editor in introductione ad Papyros, quam laudavi supra.

¹⁾ Σουήρου καὶ Ἀττανίου... γνῶμονος, id est, constitutionis mentio fit Pap. Lond. 1157 Vo. III (Chrestom. II 199) lin. 4/5.

²⁾ BGU IV 1050-1059, 1098-1209. Ipsam editionem instruxit notis magni pretii; iustum commentarium superstruxit in: Archiv V. p. 35-131.

³⁾ Ad Specimina (Bonnae 1912) ubique Latine disputat, quod quum civilius tum tanto doctore dignus.

⁴⁾ Heidelberger Sitzungsberichte 1920 I.

Scriptum videtur novum documentum Theadelphiae ad exemplar exemplaris Alexandrini¹⁾. Quo continentur praecipua capita mandati sive formulae²⁾ a divo Augusto datae vectigalibus per Aegyptum exercendis cum supplementis successorum usque ad Antonium Pium. Quae res per se magnam habet utilitatem, etiam maiorem, quia cohaeret ius fiscale cum privato, quamobrem fieri non potuit, quin ex hoc ipso fonte multa accederent ad iuris privati vel Romani vel enchorii nota praecepta melius aestimanda. Etsi nonnunquam difficile est nova dogmata cum veteribus axiomatis recte componere, veluti quum legimus (§ 2) apud Romanos nihil esse extra commercium (*ἀκαταχρημάστιον*) vel (§ 8) a cive Romano nihil Graecis verbis relinqui posse³⁾ vel (§ 16) relictum civis Romani liberti ita, ut ad liberos eius perveniat, post mortem legatarii caducum fieri, si tempore testamenti faciendi nulli liberi extiterint, vel (§ 28) quinquagenaria maiorem heredem esse non posse⁴⁾ vel (§ 34) militem debere τῷ ὁμοφύλῳ καταλείπειν καὶ οἷς ἔξουσιν⁵⁾, quae quidem aenigmata aliquando solvet Seckel. Novum quoque, quod caelibes et orbi, masculi minus centum milia sestertium habentes (§ 32), feminae eius dimidium (§ 30), solidum capiunt, sexagenarius maritus et orbus, modo ipse se deferat, semissem (§ 27).

Ad singula capita haec adnotavi:

ad § 3. Videtur ad certos incertosque literarum ductus sic locus in integrum restitui posse: τῶν εἰς ἴδιον λόγον εἰσιδόμενων ὁ πόρος πρὸ παραδοχῆς οὐ κρατεῖται τεταρτον, et emendandum τετάρτων. Explicandum denique sic: fortunam eius qui nuntietur fisco, id est, ipsum nuntiatum et mox quadrante multandum (*τεταρτολογησόμενον*), antequam descriptio totius patrimonii accipiatur probetur⁶⁾ (*παραδεχθῆ*), ne sui quidem dodrantis κρατεῖσθαι, id est, κυριεύειν⁷⁾. Alias quoque et in hoc ipso papyro (lin. 28: ἐπιδικάζονται, lin. 32: ὄσων, lin. 97/8: βούλωνται, lin. 155: στέρωνται) utrumque *O* commutatur⁸⁾.

ad § 20. Δοθὸς ἐν δεσμοῖς γενόμενος non est, ut vertit Schubart, in vinculis natus sed, ut Friburgenses, in vincula datus (cf. Gai. I § 13). Apud solos poetas in vinculis nascuntur homines. Praeterea ὕστερον significare videtur ὑπὲρ τριάκοντα ἔτη γενομένη, nisi hoc ipsum excidit (post ἀπελευθερωθέντι) nam sequitur: ἢ καὶ μηδέπω τριάκοντα ἔτη γενομένη (cf. Gai. I § 15).

ad § 33. Πρωαία οὐκ ἐξὸν ὑπὲρ τὴν καλουμένην κουημπτιωνα διατάσσειν. Viderunt Friburgenses κουημπτιωνα esse *coemptionem*, ut hic sit sensus: civem Romanam testari non posse *sine coemptione* (Gai. II § 112), id est, nisi coemptionem fecerit (Gai. I § 115a), et notandum ὑπὲρ = citra (παρά). Notandum praeterea et notaverunt

¹⁾ Einleitung p. 2/3.

²⁾ Schubart, Einführung p. 264: „Amtsanweisung“.

³⁾ Cf. in contrariam partem Gai. II § 281.

⁴⁾ Ad ius Romanum caput pertinere, propterea dicendum est, quia statim sequitur, quinquagenaria minorem posse succedere, si ius liberorum habeat.

⁵⁾ Plane contrarium docet Gaius II § 110, 111.

⁶⁾ Cf. Pap. Londin. 1157 Ro. (III pag. 62/8) passim: *συμφάνης*; *πρὸς παραδοχῆν*.

⁷⁾ Similiter habet Pap. Cattaoui Ro. III (II) lin. 2/3 (Archiv III pag. 58): τῶν διακοσίων ἐξήκοντα κρατεῖσθαι οὐ δύναται.

⁸⁾ Alio rem deducit Pringsheim apud Friburgenses p. 11 not. 3.

Friburgenses : rationem hic non haberi senatusconsulti, quo sub Hadriano haec necessitas coemptionis faciendae feminis remissa est (Gai. II. II.). Similiter § 25, quod iidem notaverunt, ratio non habetur senatusconsulti Claudiani, quod laudat Ulpianus XVI § 3.

ad § 36. Inter sicarios damnatorum vel ex ea causa profugorum liberis conceditur honorum paternorum decima pars, uxoribus autem αὶ ἐν ἀργυρίῳ προίκες¹⁾, καὶ αὐτοῖς δὲ τὸ δωδέκατον Ἀντωνίνος Καίσαρ ὁ κύριος συνεχώρησεν. O intempestivam²⁾ clementiam, quae sceleratis hominibus donat! Emendabimusne auctoris?

ad § 45. Qui duxerit ἀσὸς Αἴγυπτίαν, eius post mortem publicantur τὰ ἐπίκτητα, nisi tres relinquat natos priore exore et iusta. Quodsi duos, cedit iis τέταρτον³⁾ ἢ τὸ πέμπτον; quodsi unum, τὸ ἡμισυ. Duos minus ferre uno, credere quis potest? Ferre puto illos τέτταρα πέμπτα et errorem natum Theadelphiae ex compendio Alexandrino non intellecto: $\frac{\epsilon}{\delta}$. Sic enim fractos numeros in Metricis (ed. 1903) passim signat Hero. Scriba rusticus, opinor, fractos numero non didicerat praeter simplices: γ" δ" ε" etc.

ad § 58. Incensi τεταρτολογούνται. Καὶ ἐὰν δυσὶν ἀπογραφὰς μὴ ἀπογραφάμενοι εἰσοδοῦσιν, [ἐν] τέταρτ[ο]ν κατακρίνονται. Ambigit editor, fueritne potius [δ]ις τέταρτ[ο]ν. Non puto, sed, quia spatium tribus elementis vacat, reponam: [ἐκ β'] τετάρτ[ω]ν. Cf. § 108: οἱ σύνοδον νέμοντες κατεκρίθησαν ἐκ δραχμῶν πεντακοσίων.

ad § 61. Τῶν ἀναπογράφων δούλων ἢ ἐπιγρονῆ διδοται τοῖς δεσπόταις, ἐάνπερ μὴδένα πόρον ἔχωσι ἢ μόνους τοὺς δούλους. Etiam si maxime impuberis aliquae operae esse possint⁴⁾, non tamen videtur domino esurienti munus fore gratissimum, quo interim compellatur infantem alere, educare, artificium docere, ut post annos operis eius ditescat. Vidit editor multo magis convenire vocabulum, quod usus fructus notionem contineat. Quidni igitur supplevit ἐπιμὼν⁵⁾ ἢ? Cf. Dittenb. Syll. (ed. 2) 515, ubi passim scribuntur pecuniae ἐν ἐπιμῶν τῷ δέμν.

ad § 70. Τοῖς [ἐν] δημοσίαις χρεῖαις. Teutonice οἱ ἐν χρεῖαις, Graece οἱ ἐπὶ χρεῖαις appellantur. Locos dedimus in Mnemos. vol. 44 (1916) p. 74 not. 1.

ad § 98. Παραχειρογραφία etiam versatur Pap. Lond. 359 (II pag. 150).

ad § 100. Supplementa valde placent. Initio tamen ἐνόθεε ἐπὶ τῆς [ἀρχῆς] rectius habiturum videtur quam ἐπὶ τῆς [πόλεως]. Quid enim aliud ἐνόθεε? Ἀρχῆς vocabulo designatur τὸ Ναυαῖον. Ne hic quidem ratio habetur novi iuris et τῆς κατασκευασθείσης τῷ αὐτῷ τῷ εἰς τὸ

¹⁾ Ergo in reliquis dotibus tenebat regula: ἀλλοτριὰς εἶναι καὶ οὐ τῶν εὐληθῶν ἀνδρῶν, quae hactenus nitebatur sola fide Tiberii Alexandri (lin. 25). Eodem modo Athenis pecuniaria utique dos cum bonis mariti miscetur et periclitatur Demosth. XXVII § 4 et XXX § 7, 10, 16), sed reliquas ibi dotes ἀλλοτριὰς visas, non sequitur, etsi contendit visas Caillemer, Mémoires (Caen) 1868 p. 114 (cf. p. 115/7). Nam ceteri indistincte Atheniensem uxorem dotis dominam faciunt, quibus obstiti Mnemos. XXXII (1904) p. 444⁶⁾.

²⁾ Theodosianam εἰρωνικῶς appellat Gothofredus ad c. 8 C. Th. 9. 42, ubi cuilibet deportato conceditur sextans ad fortunam ab extrema inopia vindicandam, quod reseuit Iustinianus c. 8 C. 9. 49.

³⁾ Id est, τὸ τέταρτον.

⁴⁾ L. 31 D. 6. 1. Alibi legitur post XXV (l. 32 D. 6. 1), alibi post V annum (l. 6 § 1 D. 7. 7) operarum rationem haberi. Repono utriusque XV.

Ναυαῖον εἰλωθῆτι τελεῖσθαι Ἀδριανῆς βιβλιοθήκης. Qua de re accuratius quam ceteri disputavimus Mnemos. vol. 44 (1916) p. 85/6.

Eiusdem capitis quam non supplevit lacunam Schubarth, ea capere videtur [συνάλλα]γμα.

ad § 104. Ἀτρώγητα γενήματα οὐκ ἔξόν πωλεῖν οὐδέ γένημα ἀνεπίγραφον εἰ. [...] v. Infinitivo opus esse adnotavit editor, inveniendi periculum faceremus ipsi voluit. Itaque timidus conicio: ἔξδαειν, exeoque.

Traiecti

J. C. Naber.

Friedrich Wahnschaffe, *Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements*. Berlin, Mayer und Müller. 1919. (Palaestra 132). (Pr. M. 9.).

De bedoeling van den schr. is blijkens bovenstaanden titel: na te gaan, wat wij uit het enjambement in mhd. verzen (12-14 eeuw) kunnen te weten komen omtrent mhd. zinsbouw. Het is dus niet te doen om de kennis van het enj. als stijlmiddel, dat in de mhd. litteratuur sedert den klassieken tijd zulk een voorname rol speelt: een zeer geliefde kunstgreep tot verlevendiging van den dichterslijken verhaaltrant, vaak stuitend voor moderne Duitse aan gladvloeiende verzen gewende ooren. Er zijn namelijk, merkt W. op, talrijke gevallen, waarin het vaneenscheuren der syntactische groep door het vers blijkbaar zonder eenige artistieke bedoeling plaats heeft. De vraag rijst dan, of zulke scheuren niet te verklaren zijn uit andere zinsgroepeering in de me. taal. W. tracht inderdaad aan te toonen, dat „grosse Gruppen der uns befremdend schweren mhd. Enjambements vom mhd. Sprachgefühl aus gesehen überhaupt nicht oder nur als leichte Enjambements gelten dürfen” (S. 3). Hij heeft dus niet gevallen op het oog, waar de verspaauzen samenvallen met de natuurlijke zinsgeleding, bijv. *subj. praed.* — *object*, lichte overgangen ook voor het nhd. oor, maar „Härten”, zooals Parz. 644, 28 *Daran si geschriben vant—schrift, die si bekante*.

Het onderzoek gaat volgens tijdsorde te werk. De verschijnselen worden gegroepeerd; iedere groep wordt chronologisch tot het einde nagegaan, te beginnen met de vroeg-mhd. voorbeelden, die zooveel mogelijk volledig worden aangehaald, omdat wij hier doorgaans zeker kunnen zijn van de afwezigheid van technische kunstgrepen. Voor deze oudere, meer primitieve kunst behoefde ook geen verschil gemaakt te worden tusschen epische en lyrische poëzie, terwijl de laatste in den bloeitijd der hoofsche kunst zich vanzelf tegenover het enj. anders verhoudt, dan de vrijere epische techniek, en dus aparte beschouwing vereischte.

De ‘Quellenübersicht’ (blz. 8-13), loopende van Wiener Gene is tot Hans Sachs, omvat niet minder dan 142 mhd. gedichten, die, hetzij volledig, hetzij gedeeltelijk voor dit doel geëxcerpeerd zijn: honderdduizenden verzen, een ware reuzenarbeid!

Ter kenschetsing van schr.’s methode diene de beschouwing over de rol der relatieve zinnen in 1. Teil. 1 Kap. *Abtrennung der Bestandteile des einfachen Satzes voneinander*. Wanneer in mhd. verzen, als *Sie begunden vragen — Die wisen die da waren*, het van zijn zin gescheiden subst. gevolgd wordt door een relatief, dan is dit voor het nhd. taalgevoel een — zij het dan licht — enjambement, omdat vóór het vers een pauze valt, waardoor het subst. min of meer geïsoleerd wordt. Daarvandaan de nhd.

komma vóór ieder relatief. W. betoogt echter op grond van zijn tabellen (15-58), dat een mhd. vers, als *Die wîsen die da waren* zonder pauze werd gesproken, en dus tegenover *Sie begunden vragen* als een syntactisch geheel werd gevoeld, m. a. w. dat hier van enj. geen sprake kan zijn. Hij maakt echter een onderscheid tusschen ‚notwendige’ en ‚ausführende Relativsätze’. Tot de eerste behooren zinnen, als de boven aangehaalde, en in het bijzonder alle met een dem. pron. als antecedent: *Daz du helfest uf — Dem der da gevallen was*; tot de tweede zinnen in dezen trant: *Und gap dem kûnege Malune — Einen slac, des er sin ende nam.*¹⁾ Nu blijkt uit de tabel blz. 52-54, dat in de vroeg-mhd. gedichten, tot Veldeke, tegenover 95 voorbeelden van de eerste soort slechts 5 van de tweede s aan, en dat ook in het vervolg het aantal van deze laatste slechts toeneemt met dat der echte, d. i. opzettelijke enjambements! W. beshui hieruit, m. i. terecht, dat vóór deze soort rel. zinnen een kleine syntactische pauze viel, waardoor zij het enj. naderden. Hetzelfde geldt van de rel. zinnen in den vorm van hoofdzin: *Des selben pfelles leit er an — Einen mantel der was wit.* Op verrassende wijze wordt deze uitkomst bevestigd door de praktijk van Notkers ‚Anlautsgesetz’: in de drie eerste boeken van Boëthius vindt W. elf voorbeelden van *ter, tiu, taz* enz., onmiddellijk na een woord met stemhebbenden uitgang, hetgeen niet mogelijk is zonder een tusschenin vallende pauze. Daarvan behooren tien tot de ausführende Relativsätze!

Op dezelfde oordeelkundige wijze is ook de verdere door W. met eindeloos geduld verzamelde stof geschift, gezift, geordend en toegelicht. Telkens weer verrast hij ons door scherpe onderscheiding en fijn taalgevoel. Dit in bijzonderheden aan te toonen gedooft de beschikbare ruimte niet, maar wij verwijzen naar de ‚Ergebnisse’ blz. 186 vgg., waar o. a. het ontstaan van het voegwoord *daz* en het betr. vnv. *der* in het licht der mhd. vers-rhythmiek wordt beschouwd. „Eine der Kardinalfragen der deutschen historischen Syntax, das Verhältnis von Parataxe und Hypotaxe, tritt hier von neuem in den Gesichtskreis der Untersuchung.”

Utrecht.

J. J. A. A. F r a n t z e n.

Pierre Gilbert. La Forêt des Cippes, Essais de Critique, 2 dln. Paris, E. Champion. 1918. (Pr. 20 fr.)

La Forêt des Cippes . . . De titel verdient wel even te worden uitgelegd: de uitgever van Gilbert's werk, de criticus Eugène Marsan, zegt dien gekozen te hebben, omdat het scheen alsof Gilbert zich haastte „d'élever chaque jour un nouveau monument pour décorer son précocement tombeau, jusqu'à faire ressembler son œuvre à quelque forêt où le souvenir et le pas sont retenus et guidés par les Cippes” (I, p. XXVII, n. 1). In hoeverre deze monumenten duurzamer dan 't brons zullen zijn, dat moet de toekomst leeren; op het oogenblik zijn ze te aanvaarden als de uiting van een zeer begaafden geest, van een groote belesenheid, een talent dat voortdurend boeit, ondanks zijn vooropgezette ideeën en zijn wensch om met eenmaal geldige meeningen te breken. 't Gaat niet aan tegenover zijn kritiek een hyperkritiek te plaatsen; ik wilde mij er toe bepalen op Gilbert (1884-

¹⁾ W. had hier kunnen herinneren aan de Fransche schrijfwijze, die slechts in dit tweede geval een komma toelaat.

1914) te wijzen als op een typisch vertegenwoordiger van de nationalistisch-classieke geestesrichting, die zich sedert de Dreyfuszaak in Frankrijk openbaart. Ik laat dus geheel buiten de beschouwing de vraag of hij de groote criticus zou zijn geworden dien Frankrijk nog zoekt, zooals de *Mercure de France* (1 avril 1919, p. 493) in hem ziet; ik constateer alleen, dat zijn werk, uit de *Action française* en de *Revue critique des idées et des livres* samengelezen, den Prix de la Critique voor 1919 heeft gekregen. Waar ik mij verder van kritiek onthoud, wil ik slechts een paar opmerkingen over feiten maken: waar hij Flaubert in *Madame Bovary* gemis aan sympathie en begrip verwijt (I, 115), daar leert diens correspondentie ons het tegendeel; Duclos was niet Rousseau's laatste vriend (I, 137), 't was veleer René de Girardin; Racine was niet „un tout jeune homme”, toen hij een kritiek schreef op de opdracht van den *Dictionnaire de l'Académie* (II, 34); of Maupassant zich wel heeft voorgesteld de menschen te waarschuwen tegen het misbruiken van „manifestations cocardières et chauvines” lijkt me zeer de vraag (II, 172); er is een absoluut verkeerd verstaan van 't woord „citoyen de Genève” bij Rousseau, dat op 't grootburgerrecht wijst, niet op 't staatsburgerschap (II, 394).

Wat wil de nationalistische kritiek, zooals zij wordt, en werd, uitgeoefend door zijn medestanders, in de eerste plaats door hun meester Charles Maurras, dan door Louis Dimier, Pierre Lasserre, Henri Clouard, André du Fresnois, Eugène Marsan, nu onlangs nog door Alphonse Mortier in *Le témoignage de la génération sacrifiée*? Zij willen een politieke wedergeboorte door 't Koningschap nauw verbinden aan een classicistische herleving in de kunst, omdat voor hen én de Revolutie én het romantisme de wet van continuïteit voor Frankrijk hebben verbroken (I, 504); in hoeverre een terugkeer naar de traditie, tegen de onloochenbare verschijnselen van evolutie in, mogelijk is langs den weg van politieke en letterkundige aanvallen op 't heden en het nabije verleden, dat is een ander vraagstuk. Deze theorie der traditie, opgebouwd op Joseph de Maistre, de Bonald, Bourget, Brunetière, Barrès, met aanleuning aan Balzac en Auguste Comte, brengt met zich mede een verwerping van alles wat niet katholiek is: 't protestantisme, dat beschuldigd wordt meegewerkt te hebben aan de catastrophe van 1870 door zijn „culte admiratif de leur frères d'outre-Rhin” (I, 396), 't semitisme, waarover ik de krasse citaten maar liever niet geef (I, 197; II, 185; II, 328 en passim), en van alles ongeveer wat niet Fransch is: 't Spreekt van zelf, dat de mannen die als intellectueelen voor Dreyfus getuigd hebben, Croiset, Seignobos, Lavis, Lanson, ook als Sorbonne-mannen, worden aangevallen, dat 't pacifisme er van langs krijgt. Toch is Gilbert volstrekt niet anti-intellectualistisch, zooals de verkeerde uitwas van 't Bergsonisme dat onderstelt bij iederen nationalist (I, 21). De verheerlijking van de traditie brengt in de eerste plaats mede de op den voorgrond stelling van Lodewijk XIV (I, 57) en zijn tijd, van Richelieu (I, 65), Racine (II, 11-37 en passim); Stendhal vooral (I, 261; II, 336); Jules Lemaitre (I, 165); zij houdt ook in de verguizing van de Romantiek (des Barbares! z. II, 415) en van den ongelukkigen Jean-Jacques, op wien niet genoeg slagen kunnen vallen (I, p. XXVIII, 93, 125, 333 ss, 351, 386, 500; II, 361, 388) en die „demeure

au premier rang de nos mortels ennemis", hetgeen wel bewijst, dat hij dan nog springlevend is; van Chateaubriand (I, 129) en Bernardin de Saint-Pierre (I, 97); van de Duitsche kritiek (I, 47); van Anatole France (I, 369) en *Madame Bovary* (I, p. XXXVII en 103). De laatste aanval, waarbij Gilbert Flaubert verweet, dat hij slecht schreef en dat hij slechts feiten gaf, geen psychologie bezat en beneden Stendhal stond, heeft heel wat stof doen opwaaien onder de critici die nog in dien roman het knapste boek van de 19e eeuw zien.

Het geheele tweede deel wordt ingenomen door tooneelkritieken (en eenige appendices); ze loopen over werken die grootendeels reeds vergeten zijn, maar ze zijn toch misschien wel het belangwekkendste deel van zijn werk, omdat hij, doctrinair criticus, een nieuwe kunst bracht te helpen voorbereiden, vooral ook omdat hij op de grove fouten van het tegenwoordige Fransche tooneel wijst, dat in de namen van Bernstein en Bataille wordt samengevat. In verband daarmee wijs ik op een hoofdstuk (II, 309), waarin hij tracht den geest van den Joodschen tooneelschrijver te benaderen en dat misschien voor een internationaal onderzoek over dit onderwerp stof zou kunnen brengen. Hij meent eenige aanwijzingen te zien, dat er een vernieuwing van de Fransche tooneelkunst zal komen; men mag 't beste wenschen maar 't laatste groote succès, de Curel's *l'Âme en folie*, geeft al weinig vertrouwen op een terugkeer tot een tooneel op 't leven gegrond. En een herleving van de tragedie als door den Griek Jean Moréas met zijn *Iphigénie* — waarom noemt hij niet ook Samain's *Polyphème*? — is wel uitgesloten.

Terugkeer tot 't leven, dat boven de litteratuur gaat, aanvaarding van de daad, die hooger is dan de droom, dat wil deze jonge Latijn van gezond verstand, van klaarheid, van een met humanisme doortrokken geest, van evenwicht ook, wanneer de politiek hem niet verblindt en hij zich laat verleiden tot afkammerijen en miskenningen of paradoxen. Wat hij wil, is een stijl zonder breede rhetoriek, een litteratuur waaruit de schittering van het schilderachtige, het sentimenteele en de voorliefde voor de uitwendige eigenschappen van den stijl zijn gebannen, een terugkeer tot het humanisme dat haar schoonste uitdrukking in Racine vond. Zelf gaf hij eenige voorbeelden van zulk een kunst; ik wijs b.v. op zijn studies over den Prince de Ligne, Duclos, Stendhal, Jules Lemaitre's bewerking van de *Princesse de Clèves*, over *Bérénice*, op het prachtige stukje dialectiek in zijn Platon et Montesquieu (I, 232 ss.), alles vol van vruchtbare, krachtige denkbeelden. Men moge het niet eens zijn met zijn esthetische leer die slechts in de letteren plaats laat voor datgene wat in overeenstemming is met een politiek van rede en autoriteit, men geniet toch van dezen zeer knappen schrijver.

Amsterdam.

K. R. Gallas.

Russkaja Biblioteka (Russische Bibliothek). Tom 1-9: L. N. Tolstoj, *Anna Karenina* (t. 1/2), — F. M. Dostojevskij, *Bratja Karamazovy* (t. 3/4), — I. S. Turgenev, *Otcy i deti, Nakanuné* (t. 5), — M. E. Saltykow, *Gospoda Golowléwy* (t. 6), — I. A. Gončarov, *Oblomow* (t. 7), — F. M. Dostojevskij, *Prestuplenie i nakazanie* (t. 8), — I. S. Turgenev, *Dym, Dwor anskoe gnězdo*. Berlin, Ladyschnikow. (Pr. per deel 12 Mk., geb. 15 Mk.).

In geheel Westeuropa laat zich een grote schaarste aan

Russiese boeken gevoelen. Heeft men iets nodig, geen boekhandelaar of antikwaar kan u helpen; uit Rusland wordt niets uitgevoerd, en hoewel volgens betrouwbare berichten van ooggetuigen de Sowjet-regering de herdruk van klassieke werken met ijver ter hand heeft genomen, staat het toch te bezien, of na de hervatting van een enigszins regelmatig handelsverkeer Rusland in staat zal zijn, tegen schappelijke prijs de buitenlandse lezer te voorzien van hetgeen hij wenst te ontvangen.

Het is derhalve een loffelijke onderneming, wanneer de Berlijnse uitgever Ladyschnikow tot een herdruk van een aantal der allerbelangrijkste klassieke werken der Russiese letterkunde besloten heeft. Hij heeft Dr. E. Boehme bereid gevonden de redactie op zich te nemen, en tans verschijnt de serie met stoom. Op deze negen delen zullen er binnen enige weken negen andere volgen, werken van niet geringere betekenis dan de tans gepubliceerde. De keus is zeer gelukkig; dat ziet ieder, die enigszins in het onderwerp is ingewijd, direkt.

In zoverre is deze editie zelfs beter dan menige in Rusland verschenene, dat de redakteur, zoveel als zijn eigen bibliotheek en andere binnen zijn bereik taande verzamelingen dat toelieten, de beste drukken als model heeft genomen voor zijn tekst.

Het uiterlik is zo goed verzorgd als het in deze tijd slechts te verwachten is.

Gaarne beveel ik deze uitgave aan allen aan, die de Russiese taal beoefenen en Russiese auteurs in het origineel lezen.

Leiden.

N. van Wijk.

Friedrich Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (1435) und die Friedenspolitik Papst Eugens IV, und des Basler Konzils. Greiz, O. Henning A. G. 1919.

De schrijver, die eenige jaren geleden een monografie over Jan van Beieren in het licht gaf, biedt thans een uitvoerig relaas van de onderhandelingen, die in 1435 te Atrecht met den vrede tusschen Karel VII en Philips van Bourgondië bekroond werden terwijl Engeland zich, toen de voorwaarden wederzijds onaannemelijk bleken, van de vredehandeling terugtrok. Het werkje, dat vóór den oorlog voltooid was, is gebaseerd op het beschikbare archiefmateriaal uit Frankrijk, Engeland, de Nederlanden enz., naast de gedrukte bronnen, die in overvloedige hoeveelheid zijn gebruikt. Het is er den schrijver vooral om te doen, het internationale karakter van de vredespogingen in het licht te stellen. De grootste verdienste van het vredeswerk komt toe aan den onvermoeiden kardinaal Albergati, die er reeds jaren lang zich aan gegeven had, eer hij te Atrecht het welslagen zag. Hij was daar vergezeld door twee geestelijken, die nog meer beroemd zouden blijven dan hij: Enea Silvio Piccolomini en Thomas Parentucelli, de latere paus Nicolaas V. Over de politieke bedoelingen van Philips den Goede denkt Schneider gunstiger dan Du Fresne de Beaucourt, wiens werk over Karel VII hij met dit geschrift beoogt aan te vullen.

Op het verhaal volgt de uitgave van drie belangrijke bescheiden betreffende het vredescongres, benevens eenige bijlagen over speciale punten.

Aangaande Albergati had wel even mogen zijn opgemerkt, dat wij van hem een voortreffelijk portret bezitten door Jan van Eyck.

De tekst is niet vrij van fouten, in eigennamen vooral (o. a. steeds Alencon in plaats van Alençon), alsook in het middelnederlandsch op blz. 218. — In het artikel van het vredesverdrag, dat is weergegeven als „33. Der Burgunder und seine Getreuen führen auch fürderhin kein anderes Wappen als das St. Andreaskreuz” (blz. 71), zal in plaats van „Wappen” iets als „Zeichen” gelezen moeten worden. Het Andrieskruis is nooit een wapen geweest.

Leiden.

J. Huizinga.

S. S. Woldendorp, De incarnatione, een geschrift van Athanasius. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Groningsche diss.).

Het geschrift *De incarnatione* (Migne Script. Graeci 25) waaraan Dr. Woldendorp zijn onderzoek wijdt, heeft groote waarde voor de oud-christelijke dogmengeschiedenis, aangezien de schrijver de religieuze motieven, die tot het orthodoxe christologische dogma geleid hebben, op bijzonder duidelijke wijze uiteenzet. De overlevering schrijft het aan Athanasius toe, en de heerschende meening beschouwt het als jeugdwerk van dezen grooten Kerkvader. Alleen I. Draeseke (*Theol. Stud. en Krit.* 1893, 251 vlg. *Zeitschr. f. wiss. Theol.* 1895, 238 vlg. 517 vlgg., *Woch. f. Klass. Phil.* 1913, 768 vlgg.) en Tr. Kehrhahn, *De S. Athanasii quae fertur contra gentes oratione* (Dissert. Berolin. 1913) hebben het auteurschap van Athanasius bestreden, en dat is de reden, waarom Dr. W. zijn proefschrift begint met een Onderzoek naar de echtheid der „Incarnatio” (hfdst. I), waar hij de door Draeseke en Kehrhahn aangehaalde argumenten tracht te ontzenuwen. In de critiek op Dr. sluit hij zich in hoofdzaak aan bij hetgeen al andere onderzoekers, b. v. Stülcken *Athanasiana* (Texte u. Unters. 1899) en K. Hoss, *Studiën über das Schrifttum u. die Theologie des Athanasius 1899* tegen Dr. ingebracht hebben. Hier is zijn betoog in hoofdzaak overtuigend: de meeste bezwaren van Dr. zijn ook werkelijk niet van groot gewicht, behalve een tweetal: 1e. het oordeel van Gregorius v. Nazianz (*Oratio* 21), dat Ath. van de profane wetenschappen weinig studie gemaakt heeft, hetgeen geenszins strookt met den inhoud van *De incarn.*, nog minder met die van het tractaat *contra gentes*, waarvan *De incarn.* klaarblijkelijk de voortzetting vormt; 2e. het rhetorisch karakter van beide tractaten, dat geenszins aan het auteurschap van een jongen man en aan een eerstelingswerk doet denken.

Ook deze bedenkingen zouden evenwel ook naar mijn gevoelen weggenomen kunnen worden, indien niet een zeer gewichtig moment er bij kwam, namelijk de literaire verhouding van *Ad gentes* en *De inc.* tot de *Theophanie van Eusebius* van Caesarea (ed. Gressmann 1904). Volgens Kehrhahn zou de auteur van beide aan Ath. toegeschreven tractaten de *Theophanie* gebruikt hebben, en daar eenerzijds de *Theoph.* na 325 geschreven is, anderzijds een na 325 geschreven boek van Ath. sporen van den Ariaanschen strijd zou moeten dragen, bovendien Ath. na 325 niet meer een boek van zijn tegenstander Euseb. gebruikt zou hebben, zou de auteur niet Ath. kunnen zijn. Uitvoerig heeft K. de parallellen tusschen de *Theoph.* en *Ad gentes* behandeld, terwijl hij die tusschen de *Theoph.* en *De incarn.* maar heel kort opsomt. Dr. W. is bij mijn weten de eerste, die de meening van K. tracht te weerleggen. Ik kan niet vinden, dat zijne weerlegging overtuigend en afdoende is.

1e. vergelijkt hij alleen de parallellen tusschen *Theoph.* en *Inc.*; maar het vraagstuk van literarische afhankelijkheid van *Ad gentes* is voor de *Inc.* evenzeer belangrijk en de bewijsvoering aangaande *Inc.* daarom onvoldoende, zoolang niet aangetoond is, dat ook in *Ad gentes* geen gebruik van de *Theoph.* gemaakt is. 2e. lijkt mij ook de behandeling van de door K. aangevoerde parallele plaatsen in *Inc.* en *Theoph.* onvoldoende. Dr. Wold. geeft iedere keer den tekst van Euseb. in extenso, daarna de plaats van de *Inc.* (maar niet den tekst zoodat de vergelijking voor den lezer niet gemakkelijk is), eindelijk zijn eigen negatief betoog, dat veelal weinig zakelijks inhoudt en ook wanneer het uitvoeriger is, mij niet klemmend voorkomt. 3e. is er nog eene rij van parallele plaatsen aan te wijzen, die noch Kehrhahn noch Dr. W. aanhalen, en wel: uit *Ad gentes* c. 42 de vergelijking van het heelal met eene lier van vele snaren cf. *Theoph.* I 28; uit de *Inc.* c. 6 de gedachte dat het ongepast zou geweest zijn als God de menscheid aan het verderf had overgelaten cf. *Theoph.* III 55 (K. en W. halen alleen de parallel *Theoph.* III 55 en *Inc.* 23 aan); c. 17 de idee dat de Logos ook tijdens zijn verblijf op aarde toch het heelal bleef omvatten en de vergelijking tusschen de zon en den Logos (beide worden door de aanraking met het aardsche niet bevlakt) cf. *Theoph.* III 39 p. 142* en 143* vlg. Gr.: c. 21 en 22 Jezus niet tengevolge van ziekte gestorven cf. *Theoph.* III 44 p. 148* Gr.; c. 26 de opstanding mocht niet al te spoedig op den dood volgen cf. *Theoph.* III 61 p. 159* Gr.: c. 28 de zeer eigenaardige vergelijking met een onbrandbaar voorwerp cf. *Theoph.* III 57 p. 153*; c. 32 Jezus en de daemonen cf. *Theoph.* III 13; c. 46 vlg. het ophouden der orakels cf. *Theoph.* III 13; c. 51 de bekeering der ruwe volkeren cf. *Theoph.* III 7; c. 52 Christus vredestichter cf. *Theoph.* III 2 en 7; c. 53 Christus strijder tegen de hele afgoderij enz. cf. niet zoozeer *Theoph.* III 4 (K. en W.) als 8 en 35, waar de congruentie grooter is; c. 54 de daden van Christus onmetelijk talrijk cf. *Theoph.* III 80; c. 55 de uitbreiding van de goddelijke leer cf. *Theoph.* III 79. Al deze parallellen lijken mij wat aard en aantal aangaat, van zulke beteekenis, dat ik aan toeval niet gelooven kan, veeleer een literairen samenhang tusschen *Ath.* en *Euseb.* meen te moeten aannemen. Dit onderzoek moet dus bepaald nog eens gedaan worden en er moet dan ook nog eens nauwkeurig onderzocht worden, welke gevolgtrekkingen uit de aanwijzing van gebruikmaking van *Euseb.* door *Ath.* gemaakt moeten worden aangaande auteurschap van *Ad gentes* en *De inc.* Ik durf de onechtheid van die twee geschriften nog niet ronduit te beweren, daar zooals ook W. terecht aantoonde, leer en stijl der geschriften met die van de ontwijfelbaar echte tractaten van *Ath.* sterk overeenkomen. Maar kan *Ath.* na 325 nog van een geschrift van *Euseb.* een dergelijk gebruik gemaakt hebben (om van andere bedenkingen, die dan rijzen, te zwijgen)?

In hoofdstuk II tracht Dr. W. eene analyse der *Inc.* te geven. Deze „analyse” geeft echter niet meer dan (gelukkig gekozen) kapittelepschriften en vertaling van de belangrijkste stukken. Hoofdst. III behandelt de *Theologie der „Inc.”* en die der overige geschriften, en moet ten bewijze dienen, dat het theologische gehalte van de *Inc.* goed athanasiaansch is. M. i. had echter,

wanneer het ook hier om de echtheid van De inc. ging, het betoog meer een vergelijking tusschen de leer der Inc. eenerzijds en de leering in de overige geschriften anderzijds moeten inhouden; dan was ook tevens duidelijk geworden, in hoe ver Ath. de gedachten, die hij in zijn „jeugdwerk” aanstipt, later breder ontwikkeld heeft. Belangrijk vond ik de vergelijking met het hellenisme, namelijk de hermetische geschriften, ook de bestrijding van Harnack.

De schr. heeft de verdienste, de aandacht der geleerden weer op het zoo belangrijke tractaat van Ath. en op de problemen die ermee gemoeid zijn, gevestigd te hebben. M. i. had hij de stoffen en de problemen wat grondiger moeten doorwerken. Laten we hopen, dat het onderzoek naar de echtheid en den oorsprong van het tweetal athanasiaansche tractaten nog eens opgenomen en tot een meer bevredigende oplossing worde gebracht.

Leiden.

H. Windisch.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Leergang. Deel I: Buigingsleer door **Dr. E. Slijper.** Oefeningen bij de Buigingsleer door **Dr. P. C. de Brouwer** en **Dr. E. Slijper.** Deel II: Syntaxis door **Prof. Dr. F. Muller Jan.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. /2.40; /1.90; /2.25).

De heeren de Brouwer en Slijper zeggen in de voorrede bij hun oefeningen:

„Maar laten dan de leeraren, vooral de jongere, nu ook eens afstappen van den ouden sleur en het met deze nieuwe Oefeningen tenminste probeeren. Al te lang reeds wordt in veel scholen aan 't oude en verouderde vastgehouden.”

Inderdaad. Het is wel onbeholpen en in zeer slecht Hollandsch gezegd, maar de bedoeling juicht ondergeteekende van ganscher harte toe. En ook ik wensch en hoop, dat vele leeraren den moed zullen hebben den „Leergang” bij hunne lessen te gebruiken.

Men probeere het maar eens. Maar dan ook liefst aan vele scholen tegelijk. Met de leerboekjes van Slijper en de Brouwer en Muller komt men werkelijk niet in „het booze nieuwe”, 't is geen directe methode. 't Valt heusch mee. En men doet dáárom zoo'n goed werk met de invoering van deze boekjes, omdat dit een belangrijke stap in de goede richting beteekent. In dezen heelen Leergang is althans gepoogd en bedoeld om werkelijk Latijn te leeren, en in dezen heelen Leergang merkt men tenminste, dat de samenstellers naar krachten getracht hebben het onderwijs te doordringen met de inzichten, die voor hen als uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek golden, en bovendien, dat het hun eerlijk en ernstig gemeend is geweest den goeden weg tenminste te zoeken.

Beschouwen we de verschillende deeltjes nader.

Over de Buigingsleer kunnen we kort zijn. Van de gebruikelijke soortgelijke boekjes onderscheidt dit zich te weinig. Naast de Oefeningen lijkt het voor de eerste klassen overbodig en om het als handleiding te gebruiken bij meer wetenschappelijk onderwijs in vormleer van het Latijn is het te onwetenschappelijk. Wel blijkt er uit, dat de schrijver gepoogd heeft, zich op de hoogte te stellen en hier is zeker ook het pogen schoon — maar . .

Grondiger kennis, zuiverder inzicht en vooral klaarder blik en helderder uiteenzetting zouden noodig zijn.

Trouwens het zwaartepunt van het 1ste deel van den Leergang ligt in de Oefeningen. Dit boekje heeft geen andere bedoeling dan schoolboekje te zijn en hier kan men inderdaad zooveel en velerlei waardeeren, dat men niet genoeg kan aandringen op spoedige invoering. Metteraard heeft ook dit boekje vele der bijkans onvermijdelijke zwakheden van iets, dat tot op zekere hoogte nieuw is, terwijl aan den anderen kant, met name in de keuze der „zinnnetjes” (het woord zelf zegt al zoo veel) de oude booze geest nog hoogtij viert. Maar als het gebruikt wordt, zoodat spoedig een herdruk komen kan, en de leeraren, die er mee werkten, zenden eens op ruime schaal hun opmerkingen, dan kan uit dit boekje inderdaad een bruikbaar schoolboekje worden, dat voor de analytische methode in het eerste jaar allicht in hoofdzaak genoeg is en voor de directe methode een mischien moeilijk te ontberen en zeker weinig hinderende en veel voordeelen biedende aanvulling kan zijn. Alleen zouden bij een tweeden druk verbindingen, die voor het Latijnsch taalgevoel volstrekt onmogelijk zijn, als *Quae est rotunda? Mensa rotunda est*, uiteraard weg moeten blijven. Het ware aan te bevelen, dat iemand die werkelijk Latijn gevoelt, b.v. Prof. Muller, welke immers aan den Leergang medewerkt, een strenge censuur oefende.

Doch genoeg hierover, ik wijs thans op enkele m. i. gelukkige grepen:

Zeer nuttig zijn de oefeningen waarbij de leerlingen gegeven Latijnsche woorden zelfstandig moeten verbinden of gegeven woordverbindingen in een anderen vorm moeten overbrengen. Dit is wel een zwakke aanloop, maar het is tenminste een aanloop tot het zelfstandig vormen van Latijnsche zinnen door de leerlingen. En daar moeten we heen.

De keuze der woorden voor de eerste oefeningen is over het algemeen gelukkig — eenvoudige woorden, zaaknamen meest, die, ook vertaald, weinig onheil stichten. Jammer, dat de daze opmerking over de beteekenis van esse daarmee zoo weinig stemt. Jammer ook, dat, verder op, de woordenkeus hoe langer zoo meer op den woordenschat (!) der gewone themaboeken gaat lijken.

Zeer nuttig zijn de vele spreuken, verzen e. d., die klaarblijkelijk bedoeld zijn om uit het hoofd geleerd te worden.

Toe te juichen is het streven om de leerlingen met de meest voorkomende afleidingen vertrouwd te maken en etymologisch samenhangende woordgroepen als zoodanig te doen herkennen.

De oefeningen in het herkennen van vormen zijn zeer nuttig, alleen moesten zij veel talrijker zijn. Men moet het niet aan den leeraar overlaten de zoo geboden oefenstof met eigen voorbeelden uit te breiden — integendeel de leeraar heeft het recht te verlangen, dat de samenstellers van een oefeningsboekje een zoo ruime keuze van oefenstof te zamen brengen, dat de leeraar slechts te kiezen en niet aan te vullen heeft. Wil deze aanvullen, dan kan dat altijd nog.

Ongeveer hetzelfde geldt van de oefeningen in het vlug vinden van Latijnsche vormen. Wat het werkwoord betreft, geeft hier de oefening op blz. 160, 161 en 162 een zeer prijzenswaardige aanvulling. Van deze oefening — een soort verbeterde uitgave van een reeds vroeger ver-

schenen hulpboekje van den heer Slijper—zullen in dezen vorm zeker vele leeraren aanzienlijk gemak en nut onder vinden. Ook de herinneringen aan den ouden, en vooral door analytici, zondereenigen grond, gesmaalden Volcke (ik doel op het eerste deeltje) zullen zeker ook thans weer hun nut doen.

En zoo is er meer. Men ziet, het zijn geen weidsche of grootsche vindingen, die dit boekje brengt, het is geen methode, die hier ingeleid wordt, maar het boekje is voldoende rijk aan handige kleinigheden en kleine handigheden om met nut gebruikt te worden en het zal zoo door het goede dat het biedt, als door het verkeerde dat er in is, den overgang tot werkelijk zakelijke, eenvoudige, doch zuiver gebouwde en goed volgehouden leermiddelen (die er nog niet zijn) kunnen voorbereiden.

Ik wensch dit boekje van harte een volkomen wel-slagen toe.

Met de Syntaxis van Muller komen we op geheel ander gebied.

Als er zulke boekjes komen en ze worden gebruikt, dan is er wat van het onderwijs te maken. Onnoodig te zeggen, dat we hier met een wetenschappelijk zuiver werkje te doen hebben. Doch geluk wenschen wil ik den schrijver hiermee, dat hij zijn rijke weten en langdurige onderzoekingen zóó beheerscht, dat hij er zoo eenvoudig en begrijpelijk, zonder eenig vertoon van geleerdheid van vertellen kan.

De behandeling van tempus en modus vind ik buitengewoon geslaagd. De strakke en strenge lijn van den klassiek-Latijnschen zinsbouw komt keurig uit.

Minder gaaf is de uiteenzetting van de casus-leer en als gevolg daarvan van de leer der nominaal-vormen van het werkwoord. Is in tempus en modus voortdurend gewezen op de omstandigheid, dat verschillende vormen van een zelfde woord de verschillende wijzen uitdrukken, waarop een spreker iets *ziet*, of zich iets *denkt* — in de casusleer gelden de vormen nog als uitdrukkingen van een verband in het afgetrokkene tusschen eenheden der mededeeling. Ten deele ligt dat wel hieraan, dat Muller zijn beschouwingen ontwikkelt op grond van het geschiedkundige, in hoofdzaak klassieke, Latijn. Andere talen leveren stof tot vergelijking, maar de lijn der uiteenzetting wordt, terecht, alleen door de zuiver Latijnsche verschijnselen bepaald. Zooals gezegd, is dat in het algemeen volstrekt juist, maar het brengt het bezwaar niet zich, dat het Latijn de casus in hun oorspronkelijke zelfstandige functie bijna niet meer kent, en men dus, het Latijn alleen volgend, altijd min of meer gevaar loopt, het perspectief der ontwikkeling verkeerd te ontwerpen.

Naast dit algemeene bezwaar kan ik niet nalaten er op te wijzen, dat de localistische groepering der stof ook voor de bruikbaarheid op school ernstige bezwaren heeft. Ten bewijze diene al dadelijk de gewrongen rede-neering om van den accusativus van richting aan den objectaccusativus toe te komen.

Doch deze bezwaren tellen des te minder, omdat het casus-gebruik in het Latijn, juist als reeds veel meer verschoven toestand dan het gebruik der werkwoords-vormen, zeer veel dichter bij het taalgevoel van onze dagen staat.

De hoofdmoeilijkheden van den Latijnschen zinsbouw voor den mensch van nu zijn drie in getal :

relativum
imperfectum en perfectum.
coniunctivus.

De beide laatste zijn zooals reeds gezegd meesterlijk behandeld. En wat het eerste betreft, kan men voor schoolgebruik bezwaarlijk meer wenschen dan hier geboden wordt. Wel hoort de leer van het pronomen niet thuis in de leer der woordvormen, doch evenals die van het adjectief in de leer der woordsoorten. Doch de usus, dien Muller hoffelijk weet te ontzien, waar het niet om hoofdzaken gaat, eischt nu eenmaal een behandeling. En dan zij hier dankbaar vermeld, dat met name over het relativum in bezonnen en klare beknoptheid zoo-veel en zoo weinig gezegd wordt, als de leerling noodig heeft.

Alzoo samenvattend, meen ik, dat aan Prof. Muller hartelijk dank betuigd moet worden voor het keurige boekje, waardoor hij tegelijk de inheemsche wetenschappelijke literatuur over het Latijn met een belangrijk werkje heeft verrijkt en aan het Gymnasium een voortreffelijk leerboek heeft geschonken.

Utrecht.

Brinkgreve.

Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart. Met inleiding van en verkort door J. B. Meerkerk. Amsterdam, J.M. Meulenhoff. 1919.

De redactie vroeg mij enkele woorden over deze uitgave te schrijven. Ik ga dat doen, maar het doet mij leed dat mijn toon niet hooggestemd zal zijn. Het boek is, vindt de heer Meerkerk, voor leerlingen te lang en te langdradig. Daarom heeft hij het verkort. Inderdaad heeft hij er het mes ongenadig ingezet. Reeds tegenover die leerlingen (van gymnasium, burger- of kweekschool) vind ik de methode ongeoorloofd. Is voor de letterkundes het boek te lang, men toone hun het origineel, vertelle iets van den inhoud, leze er iets uit voor en rade tot kennismaking aan. Doch bovendien, ook anderen zullen dit verminkte boek lezen. Ik kan slechts herhalen wat ik meermalen schreef: klassieke werken als deze mag men niet willekeurig besnoeien, het is een vergrijp aan wat de auteur als één geheel schiep. Wie tijd noch lust heeft voor het geheel late het liggen. Indertijd, 1872, heeft mevrouw van Westhrene de Historie van den Heer Willem Leevend „naverteld”. Zij wilde er een „prettig boek” van maken voor „lezers in onze drukke dagen.” Te hunnen behoefte heeft zij, gewis met de beste bedoelingen, het kunstwerk jammerlijk geweld aangedaan. Er is nog erger. Ik bezit eene uitgave van dienzelfden roman van 1851. Behalve door andere malle bekortingen, heeft de bewerker er zich aan bezondigd door, zonder waarschuwing, alle brieven van tante Martha de Harde te schrappen. Vermoedelijk waren ze hem te ongekuist. Zoo vergrijpt men zich aan de literatuur, waarvan men de opperste schoonheid zelfs niet bevroedt.

In deze uitgave der Sara Burgerhart ontbreken er, heb ik mij niet verteld, van de 175 brieven van het origineel 105. De inhoud daarvan wordt met een enkel woord weergegeven. Daaronder de eerste brieven van Anna Willis aan Saartje, die toch ook daarom van belang zijn, omdat zij de herinnering bewaren aan Aagje's bits en hoog optreden tegen Betje vóór hare kennismaking, 38 met de aardige beschrijving van het kapsel,

43 met het avondje en het overdadig souper te Rotterdam, 44 met de geschiedenis der weduwe Spilgoed, brieven van broer Benjamin en Cornelia Slimpslamp, 55 met de beschrijving van Schiedam en de parodie op het verzet tegen de nieuwe psalmberijming, 76 met de lutherische apologie van den ouden heer Edeling, 102 met de geschiedenis van Aletta Brunier, 126 met het eerste relaas van Saartjes avontuur met R. Hoe verder wij het korenveld inkomen, hoe meer halmen de zeis wegmaait, 129-135, 140-145, 163-170. Bovendien zijn nog uit de wel opgenomen brieven soms gansche stukken geschrapt, 33, 45, 51, 160. Natuurlijk zal de bewerker voor dat alles zijne redenen hebben; voor mij is deze methode eene verminking die den ganschen opzet des romans, zijne schoonheid en het begrijpen ervan gelijkelijk geweld aandoet. Ook de narede ontbreekt.

Nog een woord over de aantekeningen. Ik gedenk wel dat dit hachelijk werk is: men geeft licht te veel of te weinig. Maar deze zijn toch wel heel sober, en ik kan mij die al te krappe kortheid alleen verklaren, als deze uitgave bepaaldelijk voor scholieren bestemd is en men bedoelt dat het mondeling onderricht de noten zal aanvullen. Krap toegemeten, zijn ze bovendien nog niet immer juist. Wolff met zijn ratio sufficiens is niet „Kaspar Friedrich 1733-1794,” blz. 20, dat was de anatoom en physioloog, maar Christian von Wolff 1679-1754, de wijsgeer, die aan Leibniz o. a. het begrip der „raison suffisante” ontleende, begrip dat ook wel had mogen toegelicht worden. De bloote vermelding van Coccejus, Voetius (niet Voetsius) en Lampe, blz. 41, baat den lezer ook maar luttel. Als Blankaart zegt het teeken des beestes niet in de Evangelien te kunnen vinden, blz. 45, geeft de noot „Openbaringen” in plurali, wat de zaak zeker niet duidelijk maakt aan wie zich Openb. 17 niet herinneren, waarvoor bij genoemde leerlingen eenig gevaar bestaat. Gajus op blz. 47 is niet de „Gerechtigheid” (het is waar dat er een ? achter staat), maar de adressant van den derden Johannes-brief, die immers volgens vs. 5 zooveel goed doet aan broeder en vreemdeling. Of men van de zaadjes van de tonca-boom beursjes maakte, blz. 51, weet ik niet, maar wel dat ze in brief 31 en 32 dienen om aan de snuif, ook door vrouwen genoten, hooger aroma te geven.

Bij alle erkenning der goede bedoeling moeten wij het blijven betreuren dat deze uitgave aan niet ingewijden een verknipt kunstwerk en mitsdien een geheel verkeerden indruk geeft van Betjes en Aagjes kunst.

Leiden.

L. Knappert.

H. Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde. 2 Deelen. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1919. (Pr. p. dl. f1.60).

In twee deeltjes, het eene van ruim, het andere van nog geen honderd bladzijden wil schrijver een overzicht geven van de leerstof, die hij zich voorstelt te geven aan leerlingen van de 4e en 5e klasse eener Hoogere Burgerschool. In het voorbericht althans spreekt hij er zijn vreugde over uit, dat voor de invoering van het normaalprogramma het aardrijkskundig onderwijs in de 4e klasse der R. H. B. Scholen van één op twee uren zal worden gebracht, en later, bij de leerstofverdeling, wordt uitsluitend gesproken over de 4e en 5e klasse eener H. B. S. Het is dus blijkbaar speciaal voor deze inrichting dat het werkje is samengesteld.

Vooropstellende, dat de bestudeering daarvan mij werkelijk een genot is geweest, en dat ik schrijver hulde breng voor de zorg en den ernst, waarmede hij zijn arbeid heeft samengesteld, bekroop mij toch een gevoel van vrees, dat de natuurkundige aardrijkskunde in haar geheel te uitgebreid is behandeld.

Schr. erkent in zijn voorreda, dat dit gedeelte der geographie het moeilijkst is, dat zij niet alleen bij den docent, maar ook bij den leerling de noodige kennis van andere vakken, zooals natuurkunde, scheikunde en natuurlijke historie, vereischt, maar dat is juist het verleidelijke, en m.i. de gevaarlijke zijde van het vak, en ik voor mij waag mij niet meer dan hoogst noodzakelijk is, op het terrein van mijne mededocenten: men dient zich soms te beperken!

Allerminst zou ik willen betwisten, dat onderwerpen als anthroposfeer en anthropogeografie in min of meer nauw verband staan met de natuurkundige aardrijkskunde, maar dit geheele hoofdstuk zou ik liever verplaatst zien naar het hoofdstuk *Volkenkunde* naast de landsbeschrijving, bij de gewone geographie dus. Dit is echter geheel een persoonlijk oordeel, dat ik gaarne geef voor een beter.

Het eerste deeltje behandelt achtereenvolgens het ontstaan en de ontwikkeling der aarde, waarbij afzonderlijk de aardkern, de aardkorst en de zee worden beschreven; vooral de aardkorst neemt hier een voorname plaats in: verdeling van land en water, bouw der aardkorst, vulkanisme, verweering, erosie, de meren, eilanden, kusten, aeolische vormen en natuurlijk de zeestroomen, om bij de belangrijkste onderwerpen te blijven, krijgen achtereenvolgens, het eene minder, het andere meer uitvoerig een beurt.

Zeer juist acht ik 't van schr. gezien, om al deze zaken, als barysfeer, lithosfeer en hydrosfeer samen te vatten als leerstof voor de 4e klasse met het oog op de leerstofverdeling der verwante vakken en den graad van ontwikkeling der leerlingen, om het moeilijkste gedeelte, de atmosfeer, biosfeer en anthroposfeer eerst in de 5e klasse onder handen te nemen.

Het is dan voornamelijk dit eerste deel, dat ik werkelijk met klimmende belangstelling heb doorgewerkt. Het onderdeel „vulkanisme” o.a. is inderdaad voortreffelijk, zoowel wat de indeeling betreft als de wijze van voorstelling. Hoe boeiend en toch kort en zakelijk is b.v. die beschrijving van het Pelée-type; deze indeeling in typen is voor een schoolboek nieuw en de heer Zondervan is in de wijze van samenvatting daarvan bijzonder geslaagd. Ook het hoofdstuk „aardbevingen”, in vele werkjes maar even aangestipt, is hier duidelijk en met interessante diagrammen en photo's weergegeven; de illustratie van dit deel laat trouwens niets te wenschen over: de photo's zijn duidelijk en fraai. —

Gaat werkelijk, zoals in fig. 54 op bl. 116 aangeeft, een tak van den Atlantischen stroom door het Kanaal langs onze kust? Ik meende, dat geen druppeltje water van dien warmen stroom in de Noordzee kwam?

Met deze korte opmerkingen neem ik van het eerste deeltje afscheid, om iets langer stil te staan bij het tweede. Wanneer ik bij enkele onderdeelen hierin met schr. van meening mocht verschillen, dan gelieve de heer Zondervan mijne opmerkingen niet te willen beschouwen als „fouten”, waarop ik hem zou willen

wijzen, maar meer als vragen om opheldering in een en ander. En zoo zou ik dan willen vragen, of schr. het tweede gedeelte van de Wet van Buys Ballot op bl. 24, in verband met de daarbij gegeven fig. 12 zelf wel erg duidelijk vindt; aan de figuur ontbreken de letters (wellicht onwillekeurig verzuimd), maar ook de tekst eischt m.i. wel een zéér duidelijken uitleg van de zijde van den docent, om den leerling geheel te kunnen bevredigen.

Ik blader het boek verder door, en kom dan tot de volgende gevolgtrekkingen:

Bl. 29. Invloed der cyclonen op het weer. Bij de mededeeling, dat het gemakkelijk te begrijpen is, dat de windrichting verandert, als zij aan de plaats voorbijtrekt, zoude een figuur, dit aangevende, hier niet misplaatst zijn.

Bl. 35. Passaten; een korte duidelijke definitie der passaten ontbreekt. Niets dat bij de leerlingen meer pakt dan een korte definitie, die alles omvat. Het windstelsel wordt wel beschreven, maar zou men den leerling na het lezen van deze regels vragen: „Wat zijn nu passaten?” dan vrees ik, dat hij erom heen zou draaien en geen afdoende verklaring van het wezen der passaten zou geven.

Bl. 37, 4e r. v. o. Waarom wordt de „N. Atlantische cycloon” niet met den gewonen naam: „Ylandsch minimum” aangeduid? Bij de beschrijving van de uitgestrektheid van dit minimum (3e r. v. o. en bl. 38 de vijf eerste regels) had zeer duidelijk, liefst door een figuur moeten worden aangegeven, dat het zich met met een tong boven het vastland van Europa uitstrekt, omdat het anders voor de leerlingen niet duidelijk is, dat langs de geheele kust van West-Europa *Westenwinden* overheerschend zijn.

Bl. 38. Fig. 23 (De moessons in den Indischen Oceaan) geeft den indruk, alsof de moessons voornamelijk heerschen in Voor- en Achter-Indië en den *Nederlandsch-Indischen Archipel*, terwijl toch de moessons voornamelijk dáár zijn, waar *grote* landoppervlakten grenzen aan groote zeeën, en dus Oost-Afrika en Zuid-Arabië daarbij inbegrepen zijn. Dat de *Ind. Archipel* in deze teekening is opgenomen, geeft den *verkeerden* indruk, dat deze archipel ook in 't moessongebied ligt, terwijl hij een zeer speciaal klimaat heeft, waarbij het woord „moesson” niet op zijn plaats is. De natte moesson toch in Voor- en Achter-Indië is volstrekt niet de natte tijd voor 't gedeelte van den Archipel ten Z. van den evenaar, evenmin als de droge moesson in Zuid-Azië ook de droge tijd in Ned. Indië ten Z. van den evenaar is; het is hier de zuivere *Z. O. passaat*, die de droogte aanbrengt, en die bij de moessons in Zuid-Azië geen rol speelt. Het spijt mij werkelijk, dat schrijver niet voldoende aandacht gewijd heeft aan het zeer speciale klimaat van onze zeer belangrijke koloniën in Azië.

Bl. 39. Bij de behandeling der moessons in het *zomerhalfjaar*, zegt Schr. dat ten N. van den evenaar een *Z. W. moesson* optreedt. Dit is niet geheel juist; aan de west-kusten van Voor- en Achter-Indië zal de *Z. W. moesson* waaien, doch aan de Zuid- en Oost-kusten van deze landen alsmede van Zuid-China zullen *Z. en Z. O. moessons* heerschen; door deze speciale vermelding wordt het den leerlingen ook duidelijk,

dat *passaten* slechts uit één richting kunnen waaien, moessons echter uit *alle* richtingen.

Bl. 40. 4e r. v. b. „Er moeten derhalve boven de Middellandsche Zee noordenwinden waaien, die op hun weg zuidwaarts hoe langer hoe bestendiger worden, en tevens een *passaat-achtig karakter* aannemen.” — Een *passaat-achtig karakter*? Volgens de wet van Buys-Ballot is de windrichting naar het minimum boven de Sahara *negatief*, d.w.z. tegen de wijzers van een liggend uurwerk in; er zullen dus m.i. *noordwestelijke* winden boven de Middellandsche zee heerschen, die nimmer een *passaat-achtig karakter* kunnen hebben, omdat *passaten* altijd *Oostelijke* winden zijn. Iets verder wordt gezegd, dat deze winden droogte geven in *alle* landen rondom de Middellandsche Zee. Bij de landsbeschrijving van de Barbarysche landen wordt gewoonlijk gewezen op de groote vruchtbaarheid van de Tell, de noordelijke helling van de Kleine Atlas, alsook van het plateau van Barka. Zou 't niet wenschelijk geweest zijn, deze landstreken bepaald te noemen als uitzonderingen op den algemeenen regel, dat *alle* landen om de Middellandsche Zee in den zomer van te groote droogte hebben te lijden?

Bij de beschrijving van den toestand in den winter wordt gezegd dat in de afzonderlijke bekkens *zelfstandige* kleinere minima optreden „*met als gevolg veel regenbuien*”. De oorzaak van deze regenbuien is hier niet duidelijk aangegeven; gaarne had ik hier bijgevoegd gezien, dat de regens speciaal veroorzaakt worden door de in de minima opstijgende warme lucht, die in de hogere luchtlagen tegen de de koude randgebergten der onderscheidene schiereilanden condenseert.

Bl. 41. 13e r. v. b. Het woord „Oostmoesson” acht ik, om redenen hierboven aangegeven, niet juist. Hier wordt de droge „tijd” bedoeld; die droge tijd valt voor 't gedeelte van N. I. ten Z. van den evenaar gedurende onze zomer, en de heerschende wind is dan de zuivere *Z. O. passaat*, en deze is geen moessonwind.

Hiermede wil ik mijn opmerkingen over het werk van den heer Zondervan staken. Het waren werkelijk geen kardinale fouten, waarop ik de aandacht vestigde, en ik wensch daarom hier nog eens nadrukkelijk te doen uitkomen, dat ik de boekjes hoogelijk waardeer, en ze een aanwinst acht voor het onderwijs; mogen auteur en uitgever veel genoegen van hun arbeid, ieder op eigen gebied, beleven!

Leiden, Mei 1920.

Ch. F. H. Dumont.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging Het Nederlandsche Philologencongres.

De secretaris dezer vereeniging verzoekt hen die lid willen worden en hun bij de *Handelingen van het negende Congres* gezonden kaart nog niet aan hem opzonden, dit wel te willen doen, om een gemakkelijke controle en een kaartsysteem mogelijk te maken. Over de contributie voor 1920 (f 1.75) zal na 15 September worden beschikt. Zijn adres is K. R. G a l l a s. Palearinastraat 7, Amsterdam.

Arabische Traditieverzamelingen

Derde mededeeling

1. Sinds de tweede mededeeling (*Mus.* Juli 1918) hebben de volgende heeren hunne medewerking toegezegd: Dr. C. van Arendonk (Leiden); Rev. R. Bell (Beattock, Schotland); Rev. J. Robertson

Buchanan (Culross, Schotland); A. Fück (Frankfort a. d. Main); Rev. Brockwell King (Toronto); F. Krenkow (Quorn, Engeland); Prof. Langhlin (Toronto); Prof. Dr. A. Schaade (Hamburg); Dr. A. Siddiqi (Sandila, Britsch-Indie); T. H. Weir (Glasgow).

Niettegenstaande deze belangrijke uitbreiding van het aantal medewerkers blijven nieuwe krachten nog zeer gewenscht.

2. Van den text van Bokhārf zijn groote gedeelten behandeld; nagenoeg alle hoofdstukken zijn in handen van de bewerkers. Ook uit de andere traditieverzamelingen zijn enkele stukken gereed gekomen.

3. Het is gebleken, dat van den text van Dārimf ten minste één oostersche editie bestaat, die niet onderdoet voor de uitgaven waarnaar de andere auteurs bewerkt zullen worden. Het schijnt Professor Snouck Hurgronje, mede met het oog op de hooge drukkosten, raadzaam van een nieuwe editie af te zien.

Omtrent de uitgave van Ibn Mādja moet een definitief oordeel nog opgeschort worden.

Leiden, Juni 1920.

A. J. Wensinck.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgrids, XVI, 3: Ph. J. Simons, Graduering. — S. Kalf, Koloniale idiomen (slot). — C. G. N. de Vooy, Uit en over oude spraakkunsten (verv.). — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXXI, 3: F. Holthausen, Zur vergleichenden Mä chen- u. Sagenkunde, I. — S. B. Liljégren, Two American Words.

4: Mitteil. — Bericht.

5: F. Holthausen, Zu der ae. Zaubersprüchen u. Segen.

Analecta Bollandiana, XXXVIII, 1-2: H. Delahaye, Sainz Martin et Sulpice Sévère. — P. Peeters, Un nouveau manuscrit arabe du récit de la prise de Jérusalem par les Perses en 614. — Ch. v. d. Vorst, Note sur S. Joseph l'Hymnographe. — R. Lechat, Vita beatae Framhildis viduae. — Fr. v. Ortruy (†), Un incunable des Fioretti. — P. Peeters, La Canonisation des Saints dans l'Église russe. Note complém.

Studiën, XCIII, Juni: H. Padberg, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. I, De Mensch. — J. Stein, Einsteins Theorie. II, Tijd en Aether. — L. v. Miert, Spotnamen van Noordbrab. plaatsen. — A. Borret, Van twee boeken over Moraal en Recht. — J. v. Rijckevorsel, Fransche Literatuur. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bouman, „Dat"-zinnen: N. Taalg. XIV, n° 3 (Tinbergen).
Japikse, Joh. de Witt: Hist. Vierteljschr. XIX, n° 3 (Zwingmann).

Kalkoff, Erasmus enz.: Lit. Zentralbl. 1920, n° 13-14 (G. B.).

Kiliaan, Jav. Spraakkunst: D. Lit. Ztg. 1920, n° 18 (Brandstetter).

Kleijntjens en Knippenberg, van Goden en Helden²: Studiën XCIII, Juni (P.).

Kruisinga, English Sounds: Anglia, Beibl. XXXI, n° 5 (Mutschmann).

Logeman, Commentary on Peer Gynt: Anglia, Beibl. XXXI, n° 5 (Jiriczek).

Riemens, Enseignement du français: Rev. Hist. CXXXII, n° 2 (G. Cohen).

Smit, Oud-christelijke monumenten van Spanje: Anal. Boll. XXXVIII, n° 1-2 (H. Delahaye).

Sneyders de Vogel, Syntaxe: Rev. Crit. 1920, n° 5 (Bourciez).

Verdenius, Heimelijkheid: Lit. Zentralbl. 1920, n° 15-16 (Muller).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXI INDIOTI

Pridie Idus Apriles in conventu Ordinis Litterarii a iudicibus ita est relatum de triginta octo carminibus, quae ad tempus iis erant tradita.

Septem carmina statim sunt reiecta: 10 *In Virginem perdo- lentem*, 12 *Pristina me meminisse iuvabit*, 25 *Matriis praecepta*, 27 *Medicus et magister*, 31 *Cum legerem Paradisum Dantis*, 32 *Arminius*, 33 *A Caporecto ad Victorium Venenum*.

Etiam tria seposita sunt, etsi paulo meliora esse videbantur: 22 *Ioca et seria*, 23 *Mater ad dulcem natum*, 24 *Valetudo*.

Praetera haec quindecim luce publica digna non visa sunt: 1 *Poena*, 4 *Monstrum horrendum*, 5 *Volsinii urbis veteris aedis Cathedralis*, 7 *Omnia vincit amor*, 11 *Stabat mater dolorosa*, 15 *Ad scribam ab epistulis*, 16 *Anxia nox*, 17 *Leo XIII Pontifex Maximus*, 19 *Sibylla Cumana*, 20 *Cyclops*, 21 *Mense Augusto*, 29 *Aeris sacri voces*, 30 *Callisthenes*, 34 *Religio solatrix*, 35 *Inarime*.

Magis placebant sex carmina, quae tamen post breviorum longiorumve dubitationem in volumen sumptibus legati edendum recipi non poterant: 6 *Kitchener*, 14 *Aedituus*, 18 *Lacrimarum obsequium*, 37 *Insula pithecorum*, 38 *Levita Stephanus*, 13 *Telemachus*, e quibus carmen decimum tertium laudabile esset, nisi aliquot vitiiis metricis laboraret.

Restant septem carmina egregia, quorum poetae animi affectus et sensus verbis vere Latinis versibusque pulchris et numerosis expresserunt, quae ita hic enumerantur, ut ascendantur ad optimum: 3 *Pus vaccinum*, 2 *Maternus amor*, 36 *Persianum junus*, 9 *Amedei V laudes*, 8 *Somnus hibernus*, 28 *Pollitta*, 26 *Ultimi Tibulli dies*.

Itaque carmini, quod inscribitur *Ultimi Tibulli dies*, cuius poetam esse

FRANCISCUM SOFIA—ALESSIO

Radicenensem aperta scidula apparuit, praemium aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante Kalendas Iulias veniam dederint: *Pollitta*, *Somnus hibernus*, *Amedei V laudes*, *Persianum junus*, *Maternus amor*, *Pus vaccinum*.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante *Kalendas Ianuarias* anni proximi mittant ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam”, munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transcribendo portabile prelum Britannicum („type-writer”) adhibebunt, ac si, quemadmodum in *editionibus* poetarum Latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, simulac scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. *Id autem ante Kalendas Iulias* fieri debet (tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam”).

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami

C. SNOUCK HURGRONJE

Kal. Maii, MCMXX

Ord. lit. acad. reg. praeses

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PLATO'S VERDEDIGINGSREDE VAN SOKRATES

door Dr. J. M. FRAENKEL,
Privaat-Dozent te Utrecht,

en Dr. P. GROENEBOOM,
Hoogleraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen.

Prijs . . . . . f 1.90

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS **GRONINGEN**
DEN HAAG

CONSTABLE

10-12 ORANGE STREET,
LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF
BOOKS on

Engineering.
Chemistry.
Medicine.
Education and all Technical
Subjects.

BOOKS by

George Meredith.
Bernard Shaw.
Havelock Ellis and leading
poets, critics and novelists.

BOOKS of

Liverpool University Press.
Houghton, Mifflin Co. (Boston.)
D. van Nostrand Co. (New York.)
Franklin & Charles Co.
(Philadelphia).
Junta para Ampliacion de
Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR

General Medical Council.
Victoria History of the
Counties of England.
XIX. Century and After.
Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

Dr. H. BRUGMANS

Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

Het Belang der Economische Geschiedenis

f 0.60

Deze rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis, is thans weer van groote actualiteit.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

TIJDSCHRIFT VOOR ZIELKUNDE EN OPVOEDING&SLEER

Onder bestuur der Docenten van het
Psychologisch en Paedagogisch Instituut der R. K. Leergangen te Tilburg

Secretarissen der Redactie:

Dr. J. HOOGVELD (Culemborg) en
Dr. F. ROELS (Maarsse)

Het tijdschrift is met 1920 zijn 12en jaargang ingegaan en verheugt zich in de medewerking van talrijke binnen- en buitenlandse vakgeleerden.

Het geeft naast oorspronkelijke bijdragen, algemeene overzichten over speciale onderdelen van de psychol. en paed. beweging, een kroniek en boekbespreking. Daarbij levert het geregeld referaat van alle belangrijke tijdschriften, die op ziel- of opvoedkundig gebied verschijnen. De referaten worden o. a. verzorgd door Dr. I. v. d. Berg, Dr. Ferd. Sassen, Dr. Palmen, Dr. Hoogveld, Zr. E., Fr. S. Rombouts, Pater G. Lamers, Br. Canisius, Dr. Roels, W. Poelman e. a.

In de beide afgelopen jaargangen verschenen o. a. van Dr. Roels: Over het schatten van afstanden, Psychologie en arbeid, Over psychognostiek en psychotechniek; van Dr. Hoogveld: Psychologische arbeidsverdeling; Over de methoden der zielkunde, Rondom het onderbewustzijn; van Fr. Rombouts: De studie der kindertaal, Het onderzoek naar de voorstellings-typen, Kongenitale alexie, de experimenteele studie der kinderidealen; van Dr. Ferd. Sassen: Plotinus in het gymnasium onderwijs; van Dr. Roels en Joha. Werker: Proeven van opmerkzaamheid bij doove, slechthoorende en normale kinderen; van I. v. d. Berg: Psychologie en Logica; van Pater Gervasius: De empirische godsdienstpsychologie; van G. J. Suring: De vrije school en de finantieele gelijkstelling; Overlading; van G. Voskuilen en E. Pompe: Over seminarie en gymnasium; van W. Brom-Struick: Rytmiëse opvoeding; van Dr. Margriet Baers: Algemeene ontwikkeling en specialisatie enz.

Voor deze jaargang liggen gereed studies over: psycho-analyse, aandacht, godsdienstpsychologie, meten der psychische acten, ontwikkeling der zielkunde, eenheidschool, textsystemen, arbeidspsychologie, beroepspsychologie enz.

Het tijdschrift verschijnt viermaal 's jaars. Prijs per abonnement f 8,75 uitsluitend bij vooruitbepaling, desgewenscht ook betaalbaar per kwartaal.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
TILBURG - AMSTERDAM - GOUDA.

Het Hoofdkantoor: TILBURG, Industriestraat 1.

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

27ste Jaargang.

N°. 11-12.

Aug.-Sept. 1920.

Dahms, *Odyssee und Telemachie* (v. Leeuwen).
Diehl, *Supplementum Lyricum* (K. Kuiper).
Vrijlandt, *De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata* (Verdam).
Endepols, *Suntie Patricius Vegevuer* (Tinbergen).
Prinsen, G. A. Bredero (J. A. N. Knuttel).
Rooth, *Eine westfälische Psalmenübersetzung* (Kloek).

Van Eeden, *De overlevering van de Hallfredar saga* (C. F. Hofker).
Fokker, *Spaansch-Nederlandsch Woordenboek* (Leeman).
Diehl, *Byzance* (Hesseling).
Dez., *Histoire de l'Empire byzantin* (Hesseling).
Nelis, *Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience* (v. Al'en).
Palache, *Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken* (Houtsma).

Schmidt, *Der Rahmen der Geschichte Jesu* (Windisch).
Acta Societatis Liturgicae S. Willibrordi 1918-19 (Kruitwagen).
Ruys, P. *Dathenus* (Knappert).
Schoolboeken:
Bomli, *Fragmente de prose* (Riemens).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Hinzius, Wasstraat 29, Leiden.

R. Dahms, *Odyssee und Telemachie*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mk. 4).

De schrijver heeft zich als aankomend gymasiaal-docent gedurende de jaren 1905—1914 inzonderheid met Homerus bezig gehouden. „Ik las daarbij Lachmann, raadpleegde de Scholia, las Fr. A. Wolf, doch hield mij overigens aan Homerus zelf, en niet aan de moderne meeningen over Homerus.”

Uitnemend — dit laatste! Maar verderop lezen wij in het voorbericht: „Kirchhoff heeft de samenstelling der *Odyssee* duidelijk gemaakt (klargelegt). Hij heeft daarbij de ... *Telemachie* en de daarbij behoorende gedeelten van σ en π verwijderd (ausgeschieden). „Niese heeft ... de stelling uitgesproken dat de gestalte van *Telemachus* door de latere poëzie (Dichtung) is geschapen. Ik ben, onafhankelijk van hem en om andere redenen, tot hetzelfde resultaat gekomen.”

Duidelijker dan in de aangehaalde woorden van den schrijver zelf, kan het onzelfstandige van dit werk wel niet worden aangeduid. Uit eigen oogen wil de schrijver zien: hij zal Homerus zelf raadplegen, en wat modernen beweerd mogen hebben voorloopig ter zijde laten. Maar feitelijk staat zijn resultaat van te voren voor hem vast: Kirchhoff heeft het indertijd aangetoond. Zoo wandelt hij dan de wegen van Kirchhoff en tutti quanti, en het oude spelletje begint voor de zooveelste maal opnieuw: De *Odyssee* wordt weer eens in flarden gescheurd.

Onbillijk geoordeeld? Laat ons een voorbeeld geven. De schrijver hecht vooral aan zijn onderzoekingen omtrent de boeken ϱ , σ en φ .

„Penelope had haar zetel op het portaal laten zetten,

„en hoorde daar alles wat door de mannen in de zaal beneden werd gesproken. Zij waren onder vroolijk gelach aan het middagmalen; maar een droeviger avondmaal, dan de godin en de held hun bereidden als vergelding van hunne schanddaden, kan men zich niet denken. Toen gaf Athene dan ($\alpha\pi\alpha$) Penelope in het hart, den boog aan de minnaars ter beschikking te stellen” enz.

Wanneer een onbevangene, — zeg een belangstellend gymnasiast, die met Homerus voor het eerst kennis maakt door de lezing van dit gedeelte der *Odyssee*, — de aangehaalde woorden leest, zal hij allicht tot zich zelf zeggen: „over dien boog, waarvoor het nu de tijd is, en over de wraakplannen van de godin en den held zelf, is dus in het voorafgaande reeds een en ander verhaald.” — Edoch de Heer Dahms begint (blz. 45) zijn beschouwingen over deze plaats aldus: „ φ 1 geeft Athene, blijkbaar als iets nieuws, aan Penelope het denkbeeld van den boogwedstrijd in ¹⁾, „terwijl volgens τ 572—587 Penelope het besluit daar toe reeds heeft genomen: φ 1 weet dus van τ niet af „(ignoriert also das τ).”

„Blijkbaar” en „dus”! Indien al niets anders, dan had althans de partikel $\alpha\pi\alpha$ tot ander inzicht kunnen brengen. De grondfout van dit werk blijkt uit het aangehaalde voorbeeld zóó duidelijk dat het mij onnoodig schijnt in verdere bijzonderheden te treden. Dat ik van dergelijke onderzoekingen geen heil kan verwachten spreekt wel van zelf; ik wensch den schrijver van ganscher harte toe — al zal hij het van den ouderen vakgenoot wel niet in dank willen aannemen — dat ook hij eenmaal tot dat inzicht moge komen.

Amden (Zwitserland).

J. van Leeuwen Jr.

¹⁾ Bij de woorden: „Toen gaf Athene dan” begint nl. een nieuw „boek”; het verhaal loopt echter zonder eenige pauze door.

Supplementum Lyricum. Neue Bruchstücke von Archilochos Alcaeus Sappho Corinna Pindar Bacchylides ausgew. u. erkl. v. Dr. E. Diehl. 3e Aufl. (Kleine Texte f. Vorles. u. Übungen, 33/34). Bonn, Marcus u. Weber. 1917. (Pr. 2.40 Mk.).

In de practische en zorgvuldig bestuurd serie der „kleine Texte für Vorlesungen und Übungen“ neemt het Supplementum lyricum van Prof. Diehl te Insbruck, vooral sinds de tweede uitgaaf, in 1908, een eereplaats in. De strekking van zijn „supplement“, door afdruk en verklaring van niet voor ieder te bereiken fragmenten de meest gebruikte bloemlezingen aan te vullen, is te bekend om daarbij hier stil te staan; ten opzichte van de lyrieci is zulk eene aanvulling te meer welkom omdat zij niet — zooals bij enkele andere uitgaven in deze verzameling wél het geval is — den student in de verleiding brengt zich met de „kleine Texte“ te vreden te stellen en de aanschaffing van volledige auteursuitgaven uit te stellen tot tijden van grotere welvaart na zijne promotie.

Zoo behoeft dan tot aankondiging van deze derde editie slechts weinig gezegd te worden. Natuurlijk behoort zij de tweede uitgave te vervangen, want zij brengt zeer belangrijke aanvullingen. De nieuwste papyrus-vondsten (tot 1917) van fragmenten van Alcaeus, Sappho, Pindarus en Bacchylides heeft Diehl in zijn boekje opgenomen en de ten deele voortreffelijke commentaren der eerste uitgevers met zorg en zaakkennis zijnerzijds aangevuld. Voor Pindarus' fragmenten ligt de waarde zijner editie in den commentaar, aangezien de kleine uitgave van Schroeder den text van al deze door Grenfell en Hunt in de Oxyrhynchus-papers gepubliceerde brokstukken bevat; de nieuwe fragmenten van Bacchylides echter, in 1915 (Ox. XI.) door de Engelsche papyrologen gepubliceerd, zijn niet zoo gemakkelijk te bereiken en geven aan het supplementum eene bijzondere, zelfstandige waarde door den uitvoerigen commentaar. De akademische leeraar, die deze skolionfragmenten met zijne studenten zou willen behandelen, zal wellicht ervaren dat Diehls aantekeningen hem heel veel gras voor de voeten wegmaaien, den studenten echter die buiten de „Vorlesungen“ om deze nieuwe stukken wenschen te bestudeeren, vinden in de annotatie een voortreffelijke oriëntering, al eischt de gedrongen vorm dier mededeeling niet zelden een weinig combinatievermogen.

Bijzondere waarde heeft daarbij de veelvuldige opgave van aanvullingspogingen en menige eigene gissing van den uitgever. Deze laatste echter te dezer plaatse te bespreken acht ik, zonder uitvoerigheid, ondoel-treffend.

Amsterdam.

K. Kuiper.

P. Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij. 1919. (Leidsche diss.).

Door de eeuwen heen, aldus schr. in de inleiding voor bovengenoemde dissertatie, is naar de ware persoonlijkheid van Socrates gezocht en nog loopen zijn persoonsbeschrijvingen totaal uiteen. Er is een tijd geweest, dat Xenophon als de hoofdbron werd beschouwd; sedert de laatste tientallen jaren echter is hij als zoodanig op de tweede plaats gebracht. Dr. Vrijlandt wil hem rehabiliteeren, neemt daartoe inzon-

derheid de Apologie in oogenschouw en gaat terecht van het standpunt uit, dat de Xenophontische Apologie een echt geschrift is.

In het eerste hoofdstuk zet schr. de Socrates-teekening van Plato en Xenophon naast elkaar. Hij schetst den Platonischen Socrates, meer in het bijzonder den Socrates van de Apologie, als een door Plato gepolijsten Socrates. Plato was, aldus schr., als leerling uit piëteit wel verplicht, om niet den werkelijken Socrates te teekenen met alle gebreken, die hij, als mensch, had, maar een idealen; en door zijne teekening komt het, dat de geleerden, als ergens een andere Socrates-teekening te voorschijn komt, daar niet van willen weten. Schr. spoort aan, om Socrates' verkeerde eigenschappen — verwaandheid, onaangenaamheid, platheid, ruwheid — zooals die bij Xenophon worden geschetst, niet te verbloemen, te meer daar ze gesteund worden door Aristophanes en zelfs hier en daar bij Plato om den hoek komen kijken en vooral niet Platonische dialogen als onecht stempelen (Hippias I, Alcibiades), op grond dat daarin een Socrates optreedt, wiens ruwheid afsteekt tegen den Socrates van het gros der Platonische dialogen. Hij wijst erop, dat Plato Socrates alleen volgt in zijn woord, niet ook in zijn leven, zooals de Cynici.

Het tweede hoofdstuk handelt uitvoerig over het daemonium. Tegenover Taylor betoogt hij, dat het daemonium in de aanklacht niet onvermeld zal zijn gebleven (§ 3); van de twee hiertoe door schr. geciteerde plaatsen heeft evenwel de tweede (Euthyphro 3b) geen bewijskracht, daar niet Socrates in zijne mededeeling van de aanklacht, maar eerst Euthyphro het daemonium onderstellenderwijs noemt en de eerste (Apol. 31d) kan voor Dr. V. bij de wijze, waarop hij over de Apologie oordeelt (p. 73 qui autem saepe aut iam mentitus est aut sibi constanter non dixit, dignus non videtur cui hac in re fidem habeamus, cf. p. 77, 96) ook moeilijk bewijskracht hebben. Hij betoogt voorts (§ 5), dat het daemonium mantische kracht had en (§ 6), dat het niet alleen kon ontraden, maar ook aanraden en ziet in Apol. 31d *αἰ ἀποτρύπει, προτρέπει δὲ οὐποτε* polemiek tegen Xenophon. Nu is zulk eene omkeering niet negatie in het Grieksch overigens iets zeer gewoons, vgl. Homerische wendingen als *ἔφευκε τοι, οὐ τοι ἄφεικες* en hoeft niet op polemiek te wijzen. Ten slotte (§ 11) polemiseert hij met succes tegen het standpunt van Taylor, dat Socrates om Pythagoreïsme zou zijn veroordeeld.

In het derde hoofdstuk worden overeenkomstige passages van Plato's en van Xenophon's Apologie naast elkaar gezet en tegen elkaar opgewogen en even zoovele malen Plato te licht bevonden en aangetoond, dat hetgeen hij zegt, *displacet* (§ 2, 3, 5, 12, 13), dat hij *mentitur* (4, 16, 17) of althans dat Xenophon juist mededeelt (8, 9, 14, 15), dat Plato Xenophon navolgt (14), ja dat hij soms gedachteloos van hem overneemt (7).

In hoofdstuk IV tracht schr. (§ 1), hoofdzakelijk in polemiek tegen Schanz, aan te toonen, dat niet Xenophon, toen hij zijne Apologie schreef, Plato's Apologie gekend en daarop gedoeld heeft, maar omgekeerd Plato op Xenophon. Als tijd van de Apol. Xen. geeft hij aan ± 394. De titel van § 2 (De Platone, scriptore et philosopho docto, literato, imitatore, plagiario)

behoeft, aldus schr., geen aanstoot te geven: immers ook Vergilius heeft veel aan andere dichters ontleend en van Plato zelf is het zeker, dat hij sterk onder Homerus' invloed heeft gestaan en (§ 4) hoogstwaarschijnlijk ook van Aristophanes; waarom dus ook niet van Xenophon? In § 3 wordt aangetoond, dat Plato's Hippias I navolging is van Xen. Mem. IV, 5.

Dat Dr. Vrijlandt aan de Apol. Plat. historische beteekenis ontzegt, acht ik juist. Het is goed, dat dit nog eens in het licht wordt gesteld, daar men in dit opzicht in 't algemeen tegenover de Apologie niet zoo vrij staat als tegenover de andere dialogen en daarin nog steeds gaarne het woord van den Meester (Socrates) wil zien. Dit inziende had nu schr. tegenover Plato de verplichting, aan de Apol. niet meer een maatstaf aan te leggen, alsof Plato dat eigenlijk als een historisch geschrift had bedoeld en hem verwijten te maken, als hij niet schrijft zooals men, nuchter gesproken, van Socrates mocht verwachten, dat hij voor het gerecht heeft gesproken. Door dit wel te doen wordt schr. niet alleen onbillijk tegen Plato, maar er ontstaat ook zekere onklarheid. Want waartoe, zoo vraagt men zich af, dat aanhoudend verwijt, dat Plato liegt en bedriegt, als het nooit in zijn bedoeling heeft gelegen een historisch relaas te geven?

En nu schrijft Plato van Xenophon over? Plato, die vermoedelijk bij het geding van Socrates tegenwoordig is geweest, van Xenophon, die er zeker niet bij is geweest? Plato, die een zelf beleefden Socrates geeft, van Xenophon, die (volgens V.) een historischen Socrates bedoelt te geven, zoodat de twee werken zich zouden verhouden als het Johannes-evangelie tot de synoptische? Maar, als Xenophons mededeeling juist is, dat er vóór zijne Apologie reeds andere bestonden, die hij alleen maar wil aanvullen (vgl. V. p. 146), waarom zou dan Plato juist de Xenophontische zoo goed hebben kunnen gebruiken en niet liever Xenophon's bronnen hebben genomen? Omdat Plato, die het geheele proces van Socr. mee doorleefd had, enkele bijzonderheden niet zou hebben gekend, bijzonderheden die Xenophon na jaren afwezigheid terstond werden medegedeeld? Schr. blijft in gebreke, de innerlijke waarschijnlijkheid van dezen gang van zaken aan te toonen. En zijn betoog, dat Xenophon na Plato geene aanleiding meer gehad zou hebben tot het schrijven van eene Apologie, is zwak. Want wat geeft Xenophon als aanleiding tot zijn geschrift op? Niet, zooals schr. schijnt aan te nemen, dat in de hem voorafgaande Apologieën niet over de voordeelen van dood boven leven was gesproken, maar omdat ze die voorkeur niet in haar ware beteekenis hadden in het licht gesteld (*δισταφήνισαν*). Let men op deze uitdrukking, dan blijft Xenophon's geschrift ook na Plato uitermate denkbaar. Immers het is mogelijk, dat Xenophon daarmee wilde wraken de door Plato en anderen aan Socrates in den mond gelegde religieuze redenen, om den dood niet te vreezen —, redenen, die in Plato's Apologie uiting hebben gevonden in eenige zeer schoone passages, waarin door schr. zonder pardon en op eene wijze, die wel pijn doet, het mes wordt gezet (p. 68 sq., 74 sq.).

Schr. waarschuwt met aandrang, onbevooroordeeld tegenover Plato te staan, alle bewondering verre te

houden (p. 155) en te bedenken, dat ook hij, als Socrates, ten slotte een mensch was met menschenlijke fouten; dan zullen wij bij scherpe waarneming zien, dat de schoone schijn om hem heen wel ietwat verduistert (p. 151). Schromen we dan niet, te constateeren, dat hij plagiaat heeft gepleegd bij Xenophon; dat hij aan Homerus heeft ontleend, is immers zonneklaar! Deze bewijsvoering is aanvechtbaar. Want gesteld nu eens, dat men in dezen Xenophon op één lijn wil stellen met Homerus, dan nog werd met de vergelijking met Homerus niets bewezen. Want iets anders is het, in een dichterlijk geschrift als de Phaedrus, aan Homerus ontleende dichterwoorden te gebruiken, met de bedoeling ze als zoodanig te doen herkennen en juist daarmee het gewenschte effect te bereiken, iets anders, tot in het gedachtelooze toe (p. 78) van een tijd- en vakgenoot af te schrijven zonder de bedoeling, dat de lezer dit gewaarwordt.

Geeft Xenophon nu zelf wel aanleiding, om als vaststaand aan te nemen, dat hij niet dan de historische waarheid over Socrates' geding wil geven, „sic ut historicum decet” (p. 149)? Zou niet ook hij een subjectieven Socrates hebben kunnen teekenen? Want de Socrates in den mond gelegde redenen, den dood niet te vreezen, omdat hij het maar het best vond, er uit te zijn, vóór hij aftands werd, lijkt mij even Xenophontisch als Platonisch de rustige zekerheid van overwinning over den dood, zooals de Platonische Apologie die geeft. Gevaarlijk vind ik daarom schr.'s methode, om uit de verschillende berichten aangaande Socrates een soort G. G. D. te willen zoeken, daar dan zeer wezenlijke dingen, die slechts bij één auteur vermeld zijn, zouden kunnen worden uitgeschakeld. Ik zocht het liever in de richting van een K. G. V. en bouwde mij het Socrates-beeld op, door te zien, hoe verschillende naturen op Socrates hebben gereageerd. Daartoe zal men natuurlijk een keus moeten doen en b.v. voor Plato niet den Socr. uit den Philebus nemen, maar uit een vroeg geschrift als den Protagoras en uit een, dat een zeer levenden Socrates geeft als het Symposium. Maar ook deze keus is weer subjectief en laat ik het subjectivisme, waartoe het onderwerp aanleiding geeft, niet nog vermeerderen. Mijn eindoordeel vat ik dan aldus samen: Juist acht ik schr.'s opvatting van het onhistorische der Apol. Plat. en zijn taaie verdediging van Xenophon verdient waardeering, al voel ik mij persoonlijk gansch anders tegenover Xenophon staan. Maar te bejammeren is het, dat de Socrates-figuur door hem weer verengd wordt in plaats van verruimd en vooral, dat de verdediging van Xenophon gansch ongerechtvaardigde blaam op Plato met zich heeft gesleept.

Dordrecht.

H. D. Verdam.

Die Historie van Sunte Patricius Vegevuur, uitgegeven door dr. H. J. E. Endepols. (Van Alle Tijden, 8). Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. f 0.90).

Naast de wetenschappelijke uitgave van Tondalus' Visioen en St. Patricius Vagevuur door Dr. R. Verdoyen en Dr. J. Endepols heeft de tweede bewerker er van het laatstgenoemde verhaal een bezorgd die voor ruimere kring is bestemd. Hiermee is niet gezegd

dat hij deze taak minder wetenschappelijk zou hebben uitgevoerd. De opzet is eenvoudiger in zoverre dat slechts één handschrift is gevolgd; de verklaringen voor de Diets-ontkundige lezer zijn op de bekende manier van de serie Van Alle Tijden in margine bijgevoegd. Er is echter zorg gedragen dat de lezer ook aan deze tekst duidelijk kan zien wat het hs. bevat en wat de uitgever heeft gewijzigd of toegevoegd. In de Inleiding lees ik echter: Hetgeen recursiveerd tusschen haakjes staat is van ons; wil dat zeggen: is door ons aan andere hss. ontleend? Vermoedelijk wel, anders was b.v. de invoeging van „dan yser” op blz. 9 niet nodig geweest en kon op blz. 13 gelezen worden „mit even moede”. De verklaringen zijn over het algemeen zo, dat men er de letterlike betekenis van de Dietse tekst mee kan begrijpen, maar een enkele keer blijft de lezer daaromtrent in onzekerheid, zoals bij „volborden” op blz. 7. Enkele plaatsen die ik noteerde, waar een verklaring niet overbodig zou zijn geweest, zijn: blz. 4, r. 4 v. o. schijnen (= blijken); blz. 5, r. 6 v. o. in welken lande (vgl. blz. 7 in wes bisdom); blz. 8, r. 11 v. o. manier (aard), blz. 9, r. 5 v. o. dat licht alre clærheit; blz. 10, r. 14: also (ook, evenzo); blz. 15, r. 9 v. o. schenen (werden gezien, zag men); blz. 17, r. 9 v. o. schenen; blz. 31, r. 8: engelsche. Een paar vragen: betekent „omdat” op blz. 2, r. 5 v. o. niet „op grond daarvan dat”? Is „verbrant” op blz. 18, r. 12 geen praet. en „socht” blz. 25 r. 13 v. o. geen praesens (vgl. „coft” Franck § 47)? Op blz. 7 r. 2 staat in de noot „vinden met genit.”; waarom niet „niet met genit.”?

De uitvoerige inleiding had hier en daar wat eenvoudiger en duidelijker kunnen zijn met het oog op degenen voor wie deze uitgaaf voornamelijk bestemd is, een publiek dat over geen andere vakliteratuur beschikt om zich op de hoogte te stellen. Toch kan men over het algemeen zeggen dat de lezer voldoende wordt ingeleid in de sfeer waarin hij moet verkeren om de zin van de Middelnederlandse vertaling te begrijpen. Met belangstelling doet dit deeltje uitzien naar het aangekondigde volgende nummer, waarin Dr. Verdeyen Tondalus' Visioen zal bewerken.

's-Gravenhage.

D. C. Tinbergen.

J. Prinsen, J. Lzn., Gerbrand Adriaensz. Bredero. (Onze groote schrijvers). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. z. j. (1919).

Dr. Prinsen verstaat bij uitnemendheid de kunst zijn onderwerp op een voor het groote publiek smakelijke wijze voor te dragen. Hij houdt geen vermoeiende betoogen, zorgt voor afwisseling en schrijft een uiterst levendigen stijl, men begrijpt dat hij den lezer boeit — al zullen sommigen vinden dat het levendige wel eens in het drukke ontaardt en termen als „ras-artist” (p. 31), „zuiverste, reinste menschelijkheid” (p. 43), „rulle lijfpassie” (p. 49), „extatische dichteroogen, dronken van passiegloed” (p. 67), „het grijnzend gluren van den zinnenleugen” (p. 133) beurtelings wat dik, banaal of leeg noemen. Een andere vraag is echter of de schrijver een alleszins betrouwbaar gids is door leven en werken van Bredero en die vraag kan ik helaas niet bevestigend beantwoorden: er is daarvoor te veel verdichting tusschen de waarheid die hij ons brengt. Waarom het karakterbeeld dat hij van den dichter geeft onjuist is, heb ik uitvoerig betoogd in den Gids van April 1919, maar ik wil

toch nog even wijzen op een voorstelling als op p. 63 van dit boekje, waar dr. P. aan den eenen kant dingen vertelt, die slechts schijnbaar speciale, in werkelijkheid echter zeer algemeene trekken zijn en dus van Bredero wel kunnen gelden, doch hem niet karakteriseeren, maar daartusschendoor toch ook met beslistheid andere verkondigt, waarvan hij niets weet, die hij eenvoudig fantaseert. Dat doet deze schrijver meer. Waarop grondt hij de toekenning van „zwierige Rubensschoonheid” aan Margriete? (p. 26) Zelfs zijn onjuiste meening dat Margriete de Schoonheydt is, kan deze vrijmoedigheid niet rechtvaardigen. Hoe komt hij er aan, dat Br. zijn boertige liederen zelf als beuzeling beschouwde? De uiterst belangrijke voorrede bij het Geestich Liedt-Boeckken getuigt wel zeer sterk van het tegendeel, en voor wie deze en andere voorredenen goed leest, is het onbegrijpelijk hoe dr. P. kan spreken van B.'s „wijding tot het ware Renaissance-dichterschap.” (p. 31). Hij bedoelt daarmede alleen de vrij duidelijke waarheid, dat B. geen middeleeuwer was, maar hij zou tot een dergelijk goochelen met begrippen niet zijn gekomen, als hij scherp had gevoeld, dat B. juist de nationaal-romantische reactie tegen de renaissance vertegenwoordigt. Hoe komt hij er toe den toon van de boertige liederen „min of meer luguber” te noemen (p. 49)? Men zou B. op de „Gastgheboden en Waart-schappen” waarvoor hij ze dichtte (geenszins dus voor de bierbank, gelijk P. wil, deze liederen zijn in de eerste plaats voor de vrijsters) hebben zien aankomen! Hoe stelt dr. P. zich B.'s leven vóór 1611 (zijn eigen jaartal) voor, als hij zegt „Margriete heeft hem in zijn volle eerste liefdebrand gezet” (p. 64)? Is het vergeeflijk dat hij, zonder nadenken Schepers napratend, spreekt van „de acht jaren dat B. zich aan zijn kunst gewijd heeft” (p. 48), tegen alle gegevens en de stellige getuigenis des dichters in?

Een zeer simplistische en moderne, m. i. een geheel verkeerde verklaring geeft de schrijver van B.'s keuze van Palmerijn-stoffen (p. 82). De bewering dat Van Velden Het daghet niet zou hebben begrepen (p. 101), wekt den verkeerden indruk dat er een gedeeltelijk stuk van dien naam van B. zou bestaan, en niet enkel twee monologen. Met welk recht wordt de Fransche vertaling van den Eunuchus, waarnaar B. werkte, slecht genoemd? (p. 121). Bedenklijker, als meer een hoofdzak betreffend, is P.'s verklaring van den Spaanschen Brabander, waarin hij, in plaats van een uiting van levensvreugde en schoonheidsliefde, ziet „de klagende vertrapte menschenziel, de ziel van de grotesk rampzalige menschheid zelve, gezien door de lachende somberheid van den ontmoedigden dichter, die tegen het leven in verzet komt (p. 140, let op de tegenspraak in de laatste woorden!). Hiertegen te polemiseeren zou mijn bestek te buiten gaan, maar lijkt ook tàmelijk overbodig: het hineininterpretieren is te evident! Ik wil alleen verwijzen naar het voorwoord, niet naar B.'s eigen daarin neergelegde opvatting van het stuk, maar naar den krachtigen, moedigen toon. B. belooft een veel „geesticher” stuk (een met meer geest) na dit. Spreekt hier een geslagene? Groot bezwaar heb ik ook tegen dr. P.'s Inleiding, die zeer veel overhoop haalt (zelfs dat het werk van Cats en Huygens eerst na den dood van B. komt wordt ons niet gespaard), maar geen enkele vaste lijn trekt. Het eclecticisme dat P.'s methode beheerscht, komt hier

niet voordeelig uit. Doch ook de afzonderlijke beweringen kunnen de toets niet altijd doorstaan. „De Renaissance heeft den afstand tusschen volk en kunst grooter gemaakt.” (p. 10). Juist is natuurlijk: de renaissance valt in den tijd dat de afstand tusschen volk en kunst grooter wordt — maar dat is heel wat anders. Verwarrend zijn de op een enkel uiterlijk kenmerk gebaseerde parallellen: „Of is de eenvoudige kousenkoopman Vondel niet de krachtig stijgende voortzetting van de kunst van Hadewijch en Ruusbroec, zweeft zijn geest niet om de mysteriën van het Allerhoogste? Leeft in de verfijnde, aristocratische kunst van Hooft niet de nobele ridderlijke eeredienst voort der menestreelen en troubadours?” (p. 15). Een beslist „neen” zij het antwoord. Zoo vermag ik ook niet in te zien dat een gesprek in de Klucht van de Koe „La terre in twee pagina's” (p. 109) is en dat een bepaald lied doet denken aan het Hooglied (p. 66).

Er zouden aan de lijst mijner grieven nog een aantal zijn toe te voegen, ook over de appreciatie van afzonderlijke liederen, maar het bovenstaande is m. i. voldoende om te staven, dat de ware Bredero in dit boekje onvoldoende wordt benaderd.

Wat voor taal is „den vast ouderenden Hooft” (p. 66)?

Leiden.

J. A. N. Knuttel.

E. Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts untersucht und herausgegeben. Uppsala, Appelbergs Boktryckeri Aktiebolag. 1919. (Diss. Uppsala).

De belangstelling voor de Nederduitsche taal en literatuur in Denemarken en Zweden is, blijkens de vele in den loop der jaren op dit gebied gepubliceerde verhandelingen, heel wat grooter dan in ons land — al zou men om onze nadere betrekkingen met de Nederduitschers eerder het tegendeel mogen verwachten. In den vorigen jg. van het *Museum* kon ik de aandacht vestigen op het belangrijke werk *Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300—1470* van den Deen Højberg Christensen; thans is het weer een jonge Zweed, Erik Rooth, die ons in zijn bovenvermelde diss. een proeve van zijn bekwaamheid in het Nederduitsch voorlegt. Naar ik verneem kunnen we binnenkort nog de verschijning van verdere nd. dissertaties in Zweden verwachten!

In een uitvoerige inl. tracht Rooth het hs. te localiseeren. Het voorkomen van de copula *ande* blijkt een goed criterium te zijn, om den tekst al dadelijk als Westfaalsch te kunnen karakteriseeren. Om zich een zelfstandig oordeel te kunnen vormen heeft schr. zelf nog eens bewijsplaatsen bijeenverzameld (blz. XI—XIII), waarbij het blijkt, dat hij voor zijn gebied nog heel wat vollediger materiaal heeft, dan E. H. Sehrt in zijn — toch wel zeer gespecialiseerde — verhandeling *Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion und (= Hesperia 8)*. De *a* voor *ld* en *ll*, die schr. in het hs. aantrof, wijst naar het Zuiden van Westfalen: „Durch auszüge aus urkunden v. d. j. 1300—1350 habe ich feststellen können, dass nördlich einer ungefähren linie Dortmund—Soest—Paderborn zu dieser zeit *a* vor *ld*, *ll* selten und südlich dieser linie überwiegend vorkam. Das gebiet südlich der Ruhr weist, soviel ich sehe, gar keine *o*-formen auf.” (XVI). Zoo

verder gaande komt schr. ten slotte tot het resultaat dat de taal van zijn hs. als „märkisch-sauerländisch” moet worden beschouwd.

Voor zoover schr. voor deze localiseering gebruik gemaakt heeft van oorkondenmateriaal maakt hij den indruk een betrouwbaar gids te zijn. Minder overtuigend is hij echter, wanneer hij zich in zijn betoog bedient van dialectgeographische gegevens uit de huidige tongvallen. Over het algemeen is er tegenwoordig onder de philologen een noodlottige neiging om de m. e. dialectgrenzen maar gemakshalve te identificeeren met de isoglossen der moderne dialecten. Immers, ook na de meest nauwkeurige onderzoekingen der m. e. bronnen heeft men tot nog toe niet veel meer kunnen doen dan bepaalde gebieden, waarin bepaalde schrijfwijzen „overwegen” in groote trekken aan te duiden. Dat de kringen, die men op grond van het schriftelijk overgeleverde materiaal zou kunnen construeeren geheel zouden samenvallen met de verbreidingsgebieden van de overeenkomstige verschijnselen der gesproken taal is nauwelijks aan te nemen. Wel zullen de gebiedskernen eenige gelijkenis vertoonen, maar de peripheriën zullen — vooral in gebieden met minder scherp profiel — over het algemeen een verschillend verloop hebben. De invloedssfeer van de schrijftaal van een bepaalde streek is namelijk niet alleen afhankelijk van het daar gesproken dialect maar wordt ook in hooge mate bepaald door het cultureele niveau der in die streek gelegen verkeerscentra, door de traditie der schrijversscholen, etc. Voegt men daar nog bij, dat we slechts over het materiaal van een beperkt aantal plaatsen beschikken, dan is het wel duidelijk, dat de brug van de overgeleverde m. e. schrijftaal naar het werkelijk gesproken m. e. dialect nog maar niet in eens geslagen is. Nu is het wel zeer verleidelijk om aan de dialectgrenzen onzer m. e. dialectkaart wat meerdere vastheid te geven, door de lijnen eenvoudig over te calqueeren van een kaart van het moderne dialect (de reeds vaak gebleken gelijkenis van m. e. en moderne gebiedskernen kan weer tot overijde conclusies leiden) maar het komt mij voor, dat een dergelijke sprong toch niet geoorloofd is, zoo lang men zich niet van den taaltoestand in de tusschenliggende periode van 5 à 6 eeuwen op de hoogte heeft gesteld. De bedenkelijke gevolgen van de tot dusver algemeen gevolgde methode van taalonderzoek blijven niet uit: Aller aandacht is geconcentreerd op het m. e. stadium en op het eindpunt der ontwikkeling, maar naar de tusschenliggende etappen wordt nauwelijks omgezien. Het gevolg is, dat we omtrent de taaltoestanden in de overgangperiode van m. e. tot nieuweren tijd slechts zeer gebrekkig onderricht zijn. En toch is het m. i. juist het taalmateriaal der 15de, 16de en ten deele ook 17de eeuw, waaruit we wellicht nog het best de tendenties voor de huidige dialectontwikkeling zullen kunnen aflezen.

Rooth nu ziet al deze bezwaren nog over het hoofd en heeft een sterke neiging om de m. e. dialectgrenzen met de tegenwoordige isoglossen op een lijn te stellen (blz. XIII, vgl. ook XXI). Wanneer hij zich echter ter verdediging der stabiliteit o. a. van *et-en-* en *ik-*lijnen beroept op de resultaten van de school van Wenker (XIV), dan is hij daarbij niet bijster gelukkig,

daar immers Frings juist heeft aangetoond, dat de *ik-ich*-lijn (althans het Westelijk gedeelte) zich sinds de m. e. eenige tientallen K. M. Noordwaarts heeft verplaatst (*Beitr.* XXXXII, 218—219).

Een glossarium heeft schr. niet kunnen geven, inplaats daarvan vinden we een rijke oogst van nieuw lexicalisch materiaal, dat in de beide mnd. wbb. nog ontbreekt of niet in dezelfde vorm of beteekenis voorkomt. Schr. heeft dit materiaal met zorg gegroepeerd; met voldoening kan worden geconstateerd, dat hij ook steeds het oog op het mnl. gericht houdt. Het blijkt dat de woordenschat sterk door het Midden- en Hoogduitsch is beïnvloed, wat verklaard wordt, niet alleen door de onmiddellijke nabijheid van de Middenduitsche taalgrens, maar voornamelijk ook door de machtspositie van het hd. op kerkelijk gebied (XLI). Schr. neemt trouwens aan, dat het geheele nd. gebied reeds in de 12—14de eeuw onder sterken hd. invloed gestaan heeft (XLII en nog eens extra onderstreept in het naschrift).

De omstandigheid, dat er in het hs. zooveel oude woorden worden aangetroffen, heeft Rooth tot de conclusie geleid, dat de schrijver gebruik heeft gemaakt van een oudere „vorlage”. Omtrent die „vorlage” worden verschillende vermoedens geuit (XLV—XLVII), die . . . vermoedens blijven. Het is R. niet gelukt een bron te vinden, waarvan met zekerheid kan worden aangenomen, dat zij door den schrijver van dit hs. is gebruikt. Bij het doorwerken der literatuur is R. echter opgevallen, dat de westf. vertaling verschillende punten gemeen heeft met de minstens 400 jaar oudere oud-Oostnederfrankische psalmfragmenten, wat hem doet gelooven „dass wir eine beeinflussung von der tradition der altniederfränkischen psalmen auf unseren text für wahrscheinlich halten dürfen” (LII). Schr. houdt zich dan nog bezig met een onderzoek naar den Lat. tekst waarop de oorspr. Duitse tekst teruggaat, het is het *Psalterium Gallicanum Hieronymi*, waarin echter verschillende interpolaties en wijzigingen zijn aangebracht (LIX, vgl. LXVIII).

Aan het slot der inl. vindt men een „Geschichtliche darstellung der laute”, waaraan de opmerking voorafgaat: „Nur gelegentlich ist auch die zwischenzeit mit berücksichtigt worden. Ich erstrebe also keine lückenlose darstellung der sprachformen von mnd. zeit bis heute” (LXXV, noot); mijn bezwaren tegen deze methode vooral van dialectgeographisch standpunt heb ik reeds boven ontvouwd.

Voor het overige heeft schr. zich behoorlijk van zijn taak: het uitgeven van den tekst en het opdelen en groepeeren van het nieuwe linguïstisch materiaal gekweten. Hij geeft wel blijk van thuis te zijn in de zeer uitgebreide literatuur, waarvan hij een lange lijst aan zijn werk vooraf doet gaan (ik mis Hasenlever, *Der Dialekt der Gemeinde Wermelskirchen* en de opstellen van Frings in *Beitr.* XXXXI en XXXXII).

Een opmerking nog tot slot. In zijn „Nachschrift” polemiseert schr. met Højberg Christensen over de kwestie of de schrijfwijze *u(u)* voor germ. *ø* al of niet aan hd. invloed te danken is. R.'s argumenten vóór hd. herkomst dezer schrijfwijze overtuigen mij niet. Ik zie in het naast elkaar voorkomen van *u* en *o* slechts een bewijs, dat de schrijver zijn *ø* zeer gesloten heeft

uitgesproken en dat hij bij de keuze van een orthographisch teeken voor deze uitspraak nog sterk onder invloed van de Latijnsche orthographie stond. Elders vestigt R. de aandacht op de „sklavische abhängigkeit von dem latein” (XLVI) en op het gebrek aan „vertrautheit mit dem schriftlichen deutschen ausdrück” (LXXIV) van den schrijver. Wellicht is het dan ook aan meerdere vertrouwdheid met het nd. toe te schrijven, wanneer de *u* juist bij de Zuid-Westfaalsche oorkondenschrijvers vrij zelden voorkomt (zie CXVII). In andere streken met vermoedelijk gesloten *ø*-uitspraak vinden we de *u* ook juist in de oudste, dus nog het sterkst onder Lat. invloed staande, periode, terwijl ze in de 15de eeuw meerendeels verdwijnt (vgl. Højberg Christensen, blz. 178 en Lasch, § 160).

Leiden.

G. G. Kloeke.

W. van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga. (Verhandelingen der Kon. Ak. van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Lett. N. Reeks Deel XIX, No. 5). Amsterdam, Joh. Müller. 1919.

Dat de levensgeschiedenis van Hallfredr Ottarsson vandræðaskáld (geb. op IJsland ± 970): zijn vele reizen en gevechten in Noorwegen, Zweden, Denemarken en op IJsland; zijn verhouding tot Kolfinna, Griss' vrouw; zijn omgang met koning Oláfr Tryggvason van Noorwegen (995—1000); zijn bekering tot het Christendom met de koning zelf als peetvader; zijn dichterschap (bijv. de hoonstrofen op Griss en het herinneringsgedicht op Oláfr); stof waren voor 'n aardige oudnoorse sage, is niet te verwonderen. Na 'n mondelinge overlevering van meer dan twee eeuwen moet de sage opgetekend zijn. Zij is ons bewaard gebleven in 'n groot aantal handschriften.

In het eerste hoofdstuk van het 1e deel van zijn boek (p. 3—15) noemt dr. van Eeden er 'n zeventien en bespreekt meer uitvoerig de zeven voornaamste. Haast alle leveren de saga broksgewijs geïnterpoleerd in de Oláfssaga Tryggvason. In één handschrift zijn die brokken verzameld. Slechts één (A. M. 132 fol.) heeft de vertelling zelfstandig. Vele handschriften vertonen grote lacunes.

Wel zijn nu bovengenoemde „brokken” in druk te vinden in de serie Fornmanna Sögur (II en III), en naar 'n ander handschrift (1005 folio uit de oude kon. verzameling) in de druk van de „grote” Oláfssaga van 1860—1868, wel is de „zelfstandige vertelling” opgenomen in de serie Fornsögur van 1860 en in Gíslason's Oud-IJslandse bloemlezing van hetzelfde jaar, maar terwijl laatstgenoemde uitgave moeilijk toegankelijk is, vond schrijver in de andere vele (waaronder ernstige) onnauwkeurigheden en willekeurigheden. Hij stelt nu de bezitters van deze boeken in staat de tekst, wat de H. S. betreft te verbeteren, geeft de varianten van andere, nooit gepubliceerde hss. en drukt in het 2de Deel van zijn werk (p. 109—126) „de H. S. volgens A. M. 62 fol.” voor het eerst af. Aan dit alles is bijzondere zorg besteed.

Het belangrijkste gedeelte van dr. van Eeden's boek is Hoofdstuk II van het 1e Deel (p. 16—83) „Groepeerings der handschriften.” Met veel geduld en scherpzinnigheid wordt de handschriften-stamboom voorbereid en verdedigd. A. M. 132 fol. blijkt dichter bij het

origineel (S¹) te staan als enig ander bestaand handschrift, maar op zich zelf 'n slordige bewerking te zijn.

Met betrekking tot de overige handschriften, alle afstammend van S², spreekt schrijver de verwachting uit, dat zijn resultaat zal gelden voor deze redactie van de Oláfssaga Tryggvason¹⁾ in z'n geheel. Het handschrift, dat uitgegeven is in de Fornmanna Sögur, wordt met één tussenlid afgeleid van S², terwijl het door schrijver zelf afgedrukte manuscript met 'n ander tussenlid op diezelfde bron teruggevoerd wordt. Ook staat met A. M. 62 op één lijn het bovengenoemde 1005 fol. uit de oude kon. verzameling, welks schrijver echter tevens A. M. 132 gebruikt heeft.

Maar dr. van Eeden moest in z'n onderzoek nog 'n vijftal andere hss. betrekken en bij de ingewikkeldheid van de stof is het soms moeilijk „het bos te blijven zien.” De schrijver mocht natuurlijk nergens z'n consciëntieusheid opofferen aan de overzichtelijkheid. Op de boven aangegeven punten is zijn resultaat overtuigend verdedigd, en dat zijn de hoofdzaken.

Hoofdstuk III van het 1e Deel (p. 84—106) heeft tot titel „Hoofdpunten uit de geschiedenis der schriftelijke en mondelinge overlevering.” Het behandelt o. a. de invloed van de Vatnsdœla saga²⁾ en der Gunlaugs saga op de H. S. Ook wordt de vergelijking van A. M. 132 met S² nader uitgewerkt.

Misschien zal deze of gene zich 'n andere, uit de aard der zaak meer vage voorstelling gevormd hebben van die eeuwenlange, mondelinge, geleidelijk zich ontwikkelende traditie als Dr. van Eeden. Het zal hem dan bevreedden te lezen over het al of niet „ouder” zijn van de Vatnsdœla-vertelling dan de mondelinge H. S., over „secundaire vertellers” en dergelijke begrippen, ons zo gemeenzaam bij de geschiedenis der schriftelijke overlevering. Aan de andere kant zal het mogelijk iemand verwonderen, dat de schrijver op p. 94 liever terwille van één strofe alleen, 'n geheel nieuwe, verloren gegane schriftelijke bron aanneemt, als zich te beroepen op het feit, dat door de „fixering” in S¹ de mondelinge overlevering niet uitgeput hoefde te zijn. Intussen, al stelt ons deze conclusie even teleur: de voorafgaande bladzijden, handelende over de „Már- overval” zijn helder en juist en behoren tot de beste van het boek. Ook is er veel in dit derde hoofdstuk, dat ons tot ernstig nadenken brengt en geen geringe verdienste mag dit heten.

Het interessante geschrift van Dr. W. van Eeden moet blijkens de eerste regel van het korte voorwoord beschouwd worden als 'n bewijs te meer, hoe de Amsterdamse hoogleraar, Prof. Boer, zijn liefde voor de oudnoorse letterkunde weet mee te delen aan anderen.

Rosmalen.

C. F. Hofker.

A. A. Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek. Tweede druk verbeterd en vermeerderd. Gouda, G. B. van Goor Zonen.

Dr. Fokker verdient den dank van alle Nederlandschsprekende beoefenaars van het Spaansch voor de uit-

¹⁾ Schrijver belooft ons 'n „verhandeling” over de verhouding van deze compilatie met de andere Oláfs saga's Tryggvason bijv. die van Oddr Snorrason en die van Snorri Sturluson.

²⁾ Schrijver belooft ons 'n nieuwe kritiese uitgave van de V. S., na die in de Fornsgur zeer nodig.

stekende bewerking van zijn Spaansch-Nederlandsch Woordenboek, waarvan kortelings de tweede druk is verschenen. Reeds de eerste druk van dit schoone werk was een ware triomf: het was de eerste proeve sedert ruim twee en een halve eeuw van een Spaansch Woordenboek ten behoeve van onze landgenooten. Ieder begrijpt wat een reusachtigen arbeid de samenstelling van een woordenboek onder die omstandigheden ver- tegenwoordigt.

De tweede druk onderscheidt zich van den eersten door het weglaten der provincialismen (zou het niet mogelijk zijn van deze een afzonderlijke verzameling te maken?), verder door het opnemen van verschillende Americanismen en door aanmerkelijke uitbreiding van den schat van woorden en uitdrukkingen.

Een karakteristieke eigenschap van dit Woordenboek is de prachtig-rake vertaling van tal van Spaansche woorden en uitdrukkingen in de moedertaal. De schrijver heeft er zich op toegelegd, zooveel mogelijk in zijn vertaling te doen uitkomen de gevoelswaarde van woord of uitdrukking, het stijl milieu waarin zij thuis hooren. De voorbeelden liggen voor het grijpen. Hier volgen er enkele:

oso, beer, lomperd, „buffel”; mequetrefe, „vent van niks”; cisco, mot, ruzie; más contento que un cuco, „zoo lekker als kip”; cualquier día! morgen brengen! trapitos de cristianar (bautizar), Paaschbeste kleeren; levantar el cuello, er weer bovenop komen; la de Dios es Cristo, de poppen aan het dansen; echárselas de (guapo), (den dappere) uithangen; yo te hacía en Granada, ik dacht dat je in G. zat, hacer oído de mercader, O.- I. doof zijn; estemos a cuentas, laten we zien elkaar goed te verstaan, cuando la rana crie pelos, met St. Juttemis; rueda la bola; laat maar waaien; enz. enz.

We zouden dit lijstje met talloze andere voorbeelden kunnen uitbreiden, maar het geciteerde moge volstaan om te doen zien met hoeveel talent de schrijver zich van zijn taak gekweten heeft.

Bij de steeds toenemende studie van het Spaansch te onzent mogen we verwachten, dat binnen enkele jaren een derde druk van dit hoogst verdienstelijk werk zal noodig blijken. In dat geval zou ik den geachten schrijver in overweging willen geven het aantal termen betrekking hebbend op nieuwere verkeersmid- delen en uitvindingen eenigszins te vermeerderen en bijv. op te nemen:

ciclista, ciclismo, velódromo, pista (in de beteekenis: renbaan), garaje de velocípedos, neumático (in de bet.: luchtband); sillín (in de bet.: zadel), asiento (id.), guía (in de bet.: stuurstang), horquilla (in de bet.: fietsvork), cuadro (in de bet.: frame), cárter of guardacadena (kettingkast), maletín (in de bet.: fietstasche); aeroplano, vliegmaschine; aeronave, luchtschip; (globo) dirigible; barquilla (in de bet.: schuitje); plataforma (in de bet.: trambalkon), cobrador (in de bet.: (tram)conductor), conductor (in de bet.: wagenbestuurder); guadañadora, maaimachine; trilladora, dorschmaschine; afirmado (in de bet.: plaveisel), enturagado (houden plaveisel).

Misschien zou het ook aanbeveling verdienen enkele artikelen een weinig uit te breiden. Bij het snuffelen in dit merkwaardig Woordenboek (iets, dat ik heel

vaak en telkens met vernieuwd genoeg doen) heb ik o. a. genoteerd:

Bij alabardero (hellebardier): andere beteekenis: *claqueur*.

Bij azucarero (suikerpot, enz.): andere beteekenis: *adj.* bvb. industria azucarera.

Bij chifladura (gefluit): andere beteekenis: *dolle, dwaze ingenomenheid*.

Bij deshilveranar (lostornier): discurso, escrito deshilveranado, *onsamenhangend*.

Bij subasta, —ción, —r: subastador, *vendumeester*.

Bij dimisión: dimisionario, bvb. ministro dimisionario.

Bij criar: crío, *zuigeling*;

Bij puntilla: andere bet.: *dolk om den doodelijk gewonden stier af te maken*;

Puntillero, *hij die daarmee belast is*;

Bij manuela: andere bet.: *open rijtuig, victoria*;

Bij dar el alma (den geest geven): dar alma, *aanmoedigen*;

Bij tomar el hábito (monnik worden): tomar hábito, *de gewoonte aanneemen*;

Bij alfiler: ir con todos sus alfileres of estar de veinticinco alfileres, *poesmooi zijn*;

Bij guante: salvo el guante, *excuseer mijn handschoen*;

Bij mar: do va la mar, vayan las arenas (las ondas), *komt men over den hond enz.*;

quien no se aventura no pasa la mar, *wie (niet) waagt, die (niet) wint*.

Bij dar calabazas (een blauwtje laten loopen): llevar calabazas, *een bl. loopen*.

Verder eenige ontbrekende woorden:

de samenstellingen met *miso*, bvb. misógamo, *huwelijkshter*, misogamia, *haat tegen het h.*, misogino, *vrouwenhater*, misoginia, *haat tegen de vr.*; silueta, *ácrata*, *anarchist(isch)*; contratorpedero, *torpedojager*, agabachado, *verfrantscht*; alemanizado, *verduitscht*; mono sabio, *helper bij stierengevechten* (= chulo), e. a.

Maar laat ik niet den schijn van ondankbaarheid op mij laden en, waar zooveel geboden wordt, steeds meer vragen. Buitendien, bij den overweldigenden rijkdom van het Spaansch zoowel aan woorden als aan idiomatische uitdrukkingen, is de lexicoloog wel genoodzaakt zich hier en daar te beperken.

Laat ik eindigen zooals ik ben begonnen, nl. met een woord van dank en hulde aan Dr. Fokker, den stoeren werker, voor den krachtigen stoot dien hij weer gegeven heeft aan de studie van het Spaansch te onzent.

Rotterdam.

A. D. L e e m a n.

Ch. Diehl, Byzance. Grandeur et Décadence. Paris, Flammarion. 1919. (Pr. fr. 5.75).

De heer Diehl, die in een lange rij van geschriften zich een der beste kenners van Byzantiums staatkundige en economische gesteldheid heeft getoond, en die tevens een autoriteit van de eerste rang is op 't gebied der Byzantijnse kunst, heeft in dit boek een voorstelling gegeven van de beschaving der Byzantijnen zoals er tot heden geen zo veelzijdige was geschreven. Zijn werk is in vier boeken verdeeld. Het eerste, dat geheel 't karakter van een inleiding draagt, verhaalt de politieke geschiedenis van het Rijk. In 25 blz. is aangegeven hoe Byzantium zich vormde, hoe het zijn

Oosters-Grieks karakter kreeg, tot macht kwam en bloei en, twee eeuwen later, tot onherstelbaar verval. Met hoeveel meesterschap hier uit het vele belangrijke een keus is gedaan, de beknoptheid van het bestek brengt mede dat dit eerste boek meer waarde heeft voor hen die reeds met een uitvoerige behandeling van deze stof kennismaakten dan voor lezers die zich nooit om het wel en wee der Byzantijnen bekommerden.

Veel uitvoeriger, en daardoor voor leken gemakkelijker te bestuderen, is het tweede boek, dat tot titel draagt *les éléments de puissance* (blz. 25—blz. 136). Hier wordt ons beschreven de inrichting van het Rijkbestuur, de grootte en de grenzen der autokratie, de samenstelling van leger en vloot, beide naar moderne begrippen onbegrijpelijk klein voor een wereldmacht, maar gevormd uit een nationale kern, door vreemde elementen versterkt; de veelzijdige diplomatie der Byzantijnen wordt ons geschetst en de buitengewone welvaart die handel en landbouw aan het Rijk gaven; de twee laatste hoofdstukken behandelen Konstantinopel, het militaire, mondaine, godsdienstige, wetenschappelijke en artistieke centrum van het Rijk, en Klein-Azië, „force de l'Empire.”

Les éléments de faiblesse vormen titel en inhoud van het derde boek (blz. 137—241). De schrijver zet uiteen hoe de eenheid van het Rijk voortdurend werd bedreigd, en eindelijk vernietigd, door revoluties van allerlei soort, opstanden van militaire, sociale en godsdienstige aard, en door 't opkomen van een feodale aristokratie die 't centrale gezag ondermijnde. Als een der voornaamste oorzaken van Byzantiums val wordt de bekrompen imperialistische trots genoemd, die in tijden van zwakheid het aanmatigendst en het verderfelijkt was; daardoor ging de grote assimilerende invloed, die de Byzantijnse beschaving vooral op minder beschaafde volken oefende, verloren wanneer de vroegere leerlingen tot zelfstandige ontwikkeling kwamen. Op geen gebied was dat imperialisme stuitender dan op dat van de godsdienst. Biezonder gelukkig is Diehl in zijn opmerkingen over het voor ons zo raadselachtige karakter der Byzantijnen (blz. 155 en vlg.) en in zijn verklaring van de eigenaardige belangstelling in theologie die keizer en onderdaan koesterde (blz. 152). Verwaarlozing van het leger en een noodlottige handelspolitiek—beide door de noodzakelijkheid opgelegd—werden de onmiddellike oorzaken van Byzantiums val.

Het vierde en laatste boek behandelt *les services rendus par Byzance* (blz. 259—338). In het eerste hoofdstuk wordt ons een analyse gegeven van 't eigenaardige der Byzantijnse beschaving. Bij de bespreking van de overlevering der klassieken, de invloed van het Kristendom en de nauwe aanraking met het Oosten heeft Diehl gelegenheid gevonden een blik te werpen op de ontwikkeling der filosofie en theologie, der letterkunde en plastiese kunst bij de Byzantijnen. In de moeilijke kwestie betreffende de afhankelijkheid der Byzantijnse kunst van het Oosten, vooral in haar oorsprong, toont hij zich, gelijk de meeste Fransen, een aanhanger van de theorie die na Courajod, Choisy, Bayet en anderen door Strzygowski met groot talent, maar niet zonder overdrijving, is verdedigd. Gelijk uit zijn *Manuel de l'art byzantin* bekend is, aanvaardt Diehl met het nodige voorbehoud de verreikende invloed van de

voorbeelden uit Antiochië en Alexandrië, maar hij kent aan de Byzantijnen een grote mate van oorspronkelijkheid toe. Zijn oordeel over de Byzantijnse letterkunde is naar mijn mening te gunstig. Het is waar dat hij de gebreken niet verzwijgt, doch de wijze waarop hij over 't heldendicht van Digenis Akritas spreekt, over de hymnendichter Romanos, over de „meesterstukken” van Johannes Moschus en over Psellus zullen, vrees ik, teleurstelling opleveren voor hen die er door aangespoord worden om met die litteratuur kennis te maken. In 't algemeen kan men zeggen dat de Byzantijnen, bij wie Diehl herhaaldelijk een betreurenswaardige ongelijkheid tussen knapheid en karakter constateert (blz. 159—164), geen litteraire kunst hebben geschapen die ons waarlijk ontroert.

Met voorliefde heeft Diehl de verspreiding der Byzantijnse beschaving naar alle hemelstreken behandeld. Hij gaat na wat Bulgaren, Russen, Serviërs en Roemeniërs aan Byzantium te danken hebben, hoe kunst en wetenschap der Byzantijnen op 't Oosten heeft gewerkt en wat het Westen aan hen heeft ontleend. In deze hoofdstukken (blz. 292—323) vindt men niet alleen opmerkingen van algemene aard, maar tal van bijzonderheden die getuigen van Diehls buitengewone kennis van zijn vak; als voorbeeld noem ik zijn fijne onderscheidingen bij 't bestuderen der „Byzantijnse kwestie” in de kunst van Italië. Het laatste hoofdstuk van het boek, de *conclusion*, bespreekt *l'héritage de Byzance*; aangeduid wordt het vele dat de Turken van hun voorgangers overnamen, en de hoop op 't herwinnen van Konstantinopel, die zo lang de Russen en ook de Bulgaren heeft voortgestuwd en die nu meer dan ooit leeft bij de Grieken. Ook bij 't behandelen van deze zeer aktuele onderwerpen is nergens te bespeuren dat dit werk in oorlogstijd is ontstaan; dat laatste blijkt alleen uit de kwaliteit van 't papier en misschien uit enkele drukfouten, die de lezer echter gemakkelijk verbetert. De enige „zinstorende” vond ik op blz. 61, waar *allés* ongetwijfeld *ailés* moet wezen.

Een der hoofddeugden van dit boek is zeker de voortreffelijke kompositie. De verdeling in boeken en hoofdstukken en de door vette letters aangegeven inhoudsopgave der paragrafen, schaadt niet aan de eenheid van het verhaal en maakt dat wij, aan het einde er van gekomen, ons niet verbijsterd gevoelen door zo veel wetenswaardigs.

Leiden.

D. C. Hesseling.

Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire byzantin*. Paris, Picard. 1919. (Pr. 7 francs).

Het hierboven besproken werk van de heer Diehl bevatte in zijn eerste hoofdstuk een zeer kort overzicht van Byzantiums' politieke geschiedenis. Weinig maanden na het verschijnen van dit eerste boek is nu verkrijgbaar gesteld een verhaal van de politieke geschiedenis der Byzantijnen, dat als een zeer welkome uitwerking van het bedoelde, al te bondige, hoofdstuk kan worden beschouwd. Dat dit nieuwe werk op voortreffelijke wijze de lotgevallen van het Oosters-Romeinse Rijk beschrijft, op uitgebreide kennis van alle gegevens berust en door zijn kompositie in de eigenlijke betekenis

van het woord als handleiding kan gelden, daarover behoef ik na 't reeds gezegde niet uit te weiden.

Deze geschiedenis van het Byzantijnse keizerrijk is niet zo uitsluitend aan de staatkundige gebeurtenissen gewijd als b.v. Gelzers *Abriss der byz. Kaisergeschichte*, die in Krumbachers *Geschichte der byzantinischen Litteratur* is opgenomen. De schrijver behandelt ook de economiese toestanden en hun invloed op de kracht en de verzwakking van het Rijk, hij gewaagt ook, zij 't met een enkel woord, van de litteratuur en van de kunst. Daardoor vindt men hier wel het een en ander dat, op verschillende wijze en vooral uitvoeriger, reeds in het boek over de beschavingsgeschiedenis is te lezen, maar zulk een herhaling nemen ook de lezers van het eerste werk gaarne voor lief omdat het een der midelen is waardoor licht en ruimte in het boek wordt verkregen; een vergelijking met Gelzers *Abriss*, die werkelijk vermoeiend is door de tegen elkander gedrongen feiten, is in dit opzicht zeer leerzaam.

Vijftien afbeeldingen van kunstwerken bedoelen de lezer enig denkbeeld te geven van 't leven, de klederdacht en de kunst der Byzantijnen; een viertal kaarten maken de aangroeiende en afnemende grootte der rijksgrenzen aanschouwelijk. Als appendices zijn aan het boek toegevoegd: een lijst der Byzantijnse Keizers, naar dynastieën ingedeeld; een kronologische tafel van de belangrijkste gebeurtenissen; een bibliografie van de voornaamste werken die de schrijver ter lezing of ter raadpleging aanbeveelt. In die bibliografie worden ook boeken over de geschiedenis van de godsdienst, de staatsinrichting, de handel, de litteratuur en de kunst der Byzantijnen genoemd.

De schrijver heeft dus alles gedaan om de beoefening van zijn lievelingsvak gemakkelijk en aantrekkelijk te maken.

Leiden.

D. C. Hesseling.

H. Nelis, *Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience*. Tome premier. Bruxelles. 1915.

Langen tijd zijn wij verstoken gebleven van veel wetenschappelijk werk, waarop we gewoon waren geraakt vergast te worden door het buitenland. Meer dan in eenig ander land lag in België op wetenschappelijk gebied de publicatie van geleerd onderzoek stil. Wat over staatkundige geschiedenis en kunsthistorie van België verscheen, was voornamelijk van Duitse zijde. De eigen organen werkten niet meer, noch de Académie royale noch de Vlaamsche Academie: het land was niet zichzelf.

Langzamerhand komen nu de uitgaven weer over — de Bulletins der Académie verschenen weer van 1919 af — en het blijkt, dat er ook in den oorlogstijd een en ander verschenen is, wat ons niet eer heeft mogen bereiken. Mij althans was de kennismaking met den wetenschappelijken arbeid, welks titel hierboven staat, nu nog geheel nieuw. Hij sluit zich aan bij die reeks van inventarissen, welke onder directie van den heer J. Cuvelier als Algemeen Rijksarchivaris aldaar worden gepubliceerd en die ons, Nederlanders, telkens opnieuw het genoegen verschaffen van zulk een gewenscht en bruikbaar hulpmiddel bij de eigen vaderlandsche studie te verwerven. Vergelijken wij ons in dit opzicht met

België, dan mogen wij voor ons eigen archiefonderzoek tegenwoordig ook waardig voor den dag komen en behoort een toestand als waarover Bakhuizen van den Brink bij eenzelfde vergelijking in zijn Briefwisseling zijn hart luchtte, geheel tot het verleden. Cuvelier zelf noemde in een vergelijkend overzicht van archiefzorg, waar hij zijn eigen land niet wilde prijzen, Nederland en Frankrijk op eene lijn (Introduction de l'Inventaire des Inventaires etc.). Maar wij zullen België den lof niet onthouden, dat het althans op dit gebied van wetenschap onder de eersten mag gerekend worden en door zijn uitgaven uit den aard van zijn verleden onze historiekennis voortdurend rijkelijk vermeerdert. In verschillende opzichten zijn deze inventarissen voor ons het werktuig en het model tegelijk.

De loop van onze gedachten prijst in zichzelf het werk, dat ons hier bezig houdt. De heer Nelis bereidde mij daarmee wel een verrassing. Het lag mij toch in de gedachte, dat zijn naam zou verbonden worden aan een uitgaaf, waarop wij hier al jaren vlasten en waarvoor het meeste werk alleen in België kan worden verricht. Vóór den oorlog bestond er immers een op instigatie van prof. G. Kurth door de Commission royale d'histoire opgemaakt werkplan van Belgische archiefuitgaven, waarbij aan den bewerker van dezen Catalogue met anderen de verzameling van op Brabant betrekking hebbende oorkonden was opgedragen. Een nog veel belangrijker uitgaaf dan de heer Verkooren al sinds jaren heeft ondernomen en die den grondslag moet vormen van de eerste Brabantsche historie, die als zoodanig nog moet geschreven worden.

In plaats daarvan biedt de heer Nelis ons nu deze studie aan. Wij zouden ze niet gaarne missen, daar ze ons al weer wat beter kijk geeft in die centrale administratie der Bourgondische hertogen uit het tijdperk, dat van den nieuwen staat de voornaamste organen werden opgezet. Wat voor een zwakke vertooning is in een centraliseerend Rijksbestuur als dat van Duitschland de tegenwoordige kanselarij bij die in het Bourgondische rijk! De Bourgondische hertogen wisten niet alleen wat ze wilden, maar zij leefden in een tijd, dat door hun wil tot het kleinste toe gebeuren moest. De ontginning van hun kanselarijarchieven schenkt ons om zoo te zeggen ineens het volle beeld van hun merkwaardigen staat.

Zoo veel moeten wij echter van dezen Catalogue niet verwachten. Wij zijn het volmaakt met den heer Nelis eens, dat de lettres patentes en mandementen, uitgegaan van de Bourgondische hertogen, de rijkste mijn van gegevens vormen voor de geschiedenis der XVe eeuw, maar het mag niet uit het oog verloren worden, dat de stukken, die hier gecatalogiseerd werden, voor het belangrijkste deel, de uitvoerigste namelijk, slechts tegen de natuur der acten zelf van deze verzameling deel uitmaken. Het zijn door een of andere oorzaak achtergebleven stukken, die nooit aan het doel, waartoe zij werden opgesteld, beantwoord hebben. Dat zulke van zeer veel gewicht zouden zijn, lijkt ons vanzelf uitgesloten. Zij leveren daarom wel een bijdrage tot de kennis van den tijd, waartoe zij behooren, vooral op maatschappelijk gebied, maar die noodzakelijk van elders moet vervolledigd worden: wel eenige trekken, ook karakteristieke, maar niet het volle beeld. De

actenregisters zijn ongetwijfeld belangrijker dan deze losse acten: want de voornaamste dezer laatste vinden we stellig in de eerste geregistreerd.

Van archivalisch standpunt beschouwd, is deze actenmassa ondanks haren omvang van meer dan 10000 stukken nog minder volledig dan van historisch. Zij vormden een deel der Bourgondische rekenkamerarchieven te Rijssel als overtuigingsstukken bij de daar ingezonden rekeningen van den audencier voor het zegel. Wij weten, hoe er in de 17^e en 18^e eeuw ter uitvoering van grensregelingsverdragen met de archieven geschommeld is en hoe er veel is overhoop gehaald, terwijl er feitelijk maar weinig werd teruggegeven. Wat wij van de Oostenrijksche Nederlanden met de Vilvoordensche charters, op de generaliteitslanden betrekking hebbende, ondervonden, hebben die Nederlanden zelf ten opzichte der Rijsselsche archieven ervaren: slechts een gedeelte van wat voor hun bestemd was, kregen zij in bezit. Het is van dat gedeelte, voor zoover het nu nog te Brussel berust, dat de heer Nelis den catalogus heeft opgemaakt, wat betreft de afdeeling van het zegel van audientie.

Verreweg het belangrijkste deel dezer studie is de inleiding er van, door den heer Nelis zeer bescheiden une esquisse très incomplète et imparfaite genoemd. Wij krijgen er werkelijk een duidelijken kijk door op dat regeeringsorgaan der legaliseering van alle soort acten. Hoe belangrijk dit onderdeel der administratie was, zegt ons nog de uitdrukking van zijn zegel er aan hechten. Wij leeren de omstandigheden, wanneer en door wien het groot zegel en het geheim zegel werd gebezigd, wat onder het *saing manuel* en het *signal* werd verstaan, welke rechten er werden geheven of vergeven, waaraan een enkele of een dubbele staart moest worden gehecht. Ook het taalgebruik was de menschen in die tijd, toen het ideaal van vrijheid het privilege was, niet onverschillig: er heerschte een zekere regelmaat, wanneer het Latijn, de Fransche hoftaal of de Vlaamsche volkstaal werd gebruikt. Een stukje diplomatiek uit den Bourgondischen tijd wordt ons hier geleerd.

Ik dien echter de opmerking te maken, dat Denis' uitspraken in 't algemeen te absoluut zijn. Wel werden de Bourgondische regeeringsorganen door allerlei ordonnanties herhaaldelijk gereglementeerd, maar het was toch nog als een machine, die eerst moet worden ingeloopt. Zoo scherp als Denis het voorstelt, werkte dit alles niet. Hoeveel akten zouden hier niet voorkomen, als er werkelijk een scherpe scheiding tusschen de akten uit de audientiekamer, die Denis als Flandre-Bourgogne aanduidt, en die van Brabant had bestaan; ik vestig de aandacht op akten als onder II no. 550, 557, 585, 1601, 1673, 1725, 1812, enz. Ook de Rekenkamers hadden niet zulk een scherp afgebakend terrein; zie een betalingsordonnantie als II no. 147 en een aan twee kamers verbonden ambtenaar no. 125. Hoe dikwijls wordt er ook van het te verwachten taalgebruik afgeweken. Het woord *charte* was in de 15^e eeuw op de kanselarij van Bourgogne onbekend, teekent Denis op pag. LVI aan; nochtans komt voor het gewone *lettres sellees* in een registerhoofd van 1468 de term *chartres seellees* wel degelijk voor (zie de noot op pag. V en de akte II no. 205). Ook teekende ik het

woord *placquant* in 1458 (pag. X) in de beteekenis eener *lettre* aan. Een andere door Nelis niet gereleveerde term is de betiteling van den audiencier als *secrétaire-signant au fait de l'épargne du duc* (II no. 694) voor het gewone *signant en finances*.

Eén ding heeft mij echter getroffen. Het is alsof de inleiding een anderen en een veel nauwkeuriger bewerker dan het actenmateriaal en in meerdere mate nog dan de registers gehad heeft. De heer Nelis dekt alles met zijn naam, maar wie de degelijke inleiding heeft doorgewerkt, zou zweren, dat de rest van een ander is. 't Zou niet de eerste maal wezen, dat een vertrouwen op geleende hulp een vermetel vertrouwen bleek. In II no. 13 merk ik een *comte de Chavalois* i. p. v. *Charolais* op; II no. 193 een *Georges Gacopenninc* met een onmogelijken naam i. p. v. *Gaerpenninc*, zooals in no. 842 Garpenninck's voorkomen. *Philippe de Dicquemue*, op blz. 113 goed verklaard als *de Dixmude*, heet in het Register *de Dicquenuel* (?). Wat dus te denken van vormen als *Wybroot* (no. 120), *Raephoest* (no. 154), *Willesoene* (no. 218) e. d., die sterk onder verdenking staan van apocrief voor *Wilbroot*, *Raephorst* en *Willemsoene* te fungeren? Een *Barthélémy a la Truye* komt tweemaal achteren in het Register voor; wie zegt dat het niet dezelfde is? Ondoenlijk is het in een kort bestek de foutieve en de weggelaten cijfers van het zaakregister aan te geven; onverklaarbaar, waarom niet maar eenmaal, doch herhaaldelijk het eene ambt wel, het andere gelijkwaardige niet daarin voorkomt. En wat er wel in voorkomt, hoe staat het er! Eén voorbeeld: voor het kosterambt heeft men zonder eenige onderlinge verwijzing naar *Coustre*, *custode*, *marguilliers* en *matriculaires* te zien.

Tenslotte: het artikel *maeltote* kan in het Mnl. Wdb. worden verbeterd naar aanleiding van het in dezen Catalogue voorkomende *droit de mallote*; wederkeerig kan de heer Denis daar toelichting vinden van het onverklaarde *crickhouder* (I no. 591). Dat een *spyckermeester* van het Soniënbosch ook geen „maitre cloutier” kan wezen (II no. 1601), zal hem daar ook duidelijk worden.

Slaan wij het boek van achteren weer naar voren open, dan vergeten we gaarne die feilen om de mooie inleiding.

's- Hertogenbosch.

H. van Alf en.

J. L. Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken. Leiden, E. J. Brill. 1920. (Leidsche diss.)

Al heeft de schrijver van bovengenoemd werk daardoor den titel van Doctor in de Semietische Letteren verworven, zoo is het toch geen Proefschrift in den letterlijken zin des woords. De heer Palache toch was reeds tevoren in de wetenschappelijke wereld geen onbekende en zijn werk zelf toont duidelijk dat hier niet een eerstbeginner aan het woord is. Blijkbaar beheerscht hij zijn onderwerp en heeft hij zich eene zelfstandige meening gevormd over de vele vraagstukken, die daarbij ter sprake kwamen en door tal van geleerden reeds voor hem in dezen of genen zin waren beantwoord. Daarbij verheugt het ons uitermate, dat eindelijk ook eens een Nederlandsch Israëliet toont begrip te hebben van de beteekenis der tegenwoordige Semietische studiën tot recht verstand van

de Hebreeuwsche oudheid en dat te meer, omdat hij op alleszins voortreffelijke wijze het bewijs daarvoor door zijn Proefschrift geleverd heeft. Wij twijfelen niet of het zal in de geleerde wereld algemeen gewaardeerd worden, maar wij hopen tevens dat het in de kringen zijner geloofsgenooten bevruchtend moge werken en ter plaatse, waar dit bovenal gewenscht is, eindelijk eens de oogen zal openen voor den achterlijken toestand der Hebreeuwsche philologie aan de Israëlietische seminarieën ten onzent.

Om den lezer van deze aankondiging eenig denkbeeld te geven van den inhoud van dit geschrift en hem daardoor op te wekken het boek zelf te lezen, doe ik allereerst opmerken dat het onderwerp door den titel reeds met volkomen duidelijkheid is aangewezen. Het wordt bovendien in eene korte Inleiding nog nader toegelicht. Wij vernemen daar (bladz. 8), dat de schrijver zich aanvankelijk had voorgesteld al de voorstellingen van het Heiligdom, die wij in de litteratuur der Semieten vinden, systematisch te behandelen, maar dat hij (begrijpelijkerwijze) wegens te groote uitgebreidheid van het materiaal daarvan althans voorloopig heeft moeten afzien. Alleen de denkbeelden, die den aard en de plaats van het heilige gebied betreffen, naar zakelijke gezichtspunten gegroepeerd zullen hier besproken worden. Welke die gezichtspunten zijn leeren de opschriften der 5 hoofdstukken, nl. 1o. de oudste heiligdommen, 2o. Godshuis en hemel, 3o. Godshuis en Natuurheiligdom, 4o. Heiligdom en Kosmos en 5o. Heiligdom en Paradijs.

Niemand zal verwachten dat wij hier den schrijver voet voor voet zullen volgen bij de behandeling der op zijnen weg liggende vraagstukken. Wij moeten zelfs nalaten de aandacht te vestigen op vele juiste en fijne opmerkingen, die wij telkens weer ontmoeten en merken slechts in het algemeen op, dat de schrijver overal blijk geeft van een gezond en bezadigd oordeel en terecht op vele plaatsen waarschuwt tegen het dogmatisme en de schematische behandeling van vele vraagstukken, zooals wij die bij vele Duitsche geleerden vinden, en die helaas! ook elders, met name ten onzent, maar al te veel het wetenschappelijk onderzoek beheerschen. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat wij daarom overal met hem instemmen en zelfs meenen wij dat hij in zijne overigens rechtmatige polemiek soms het doel voorbijschiet. Zoo onderschrijven wij gaarne wat hij (bladz. 78 vvg.) tegen de opvatting van Jensen, Winckler, Jeremias e. a., dat aan de inrichting van heiligdommen louter kosmologische en astronomische speculatiën ten grondslag liggen, zoodat wij met dezen sleutel alles in de Oudheid zonder moeite kunnen verklaren, inbrengt. Daarop valt inderdaad heel wat af te dingen, maar het blijft niettemin waar dat deze sleutel op sommige sloten past. Het voorbeeld dat de schrijver zelf aanhaalt om dit te bestrijden, nl. dat van de „koperen zee” bij den Jerusalemschen tempel schijnt mij veeleer dit te bevestigen. Indien ik hem goed begrijp ziet hij daarin eene kunstmatige nabootsing van de heilige bron, die tot den vasten inventaris der aloude heilige plaatsen behoort. Waartoe echter die nabootsing, wanneer, zooals de schrijver terecht tevoren (bladz. 61) betoogd heeft, bij den tempel een dergelijke heilige bron aanwezig was, nl.

de Siloah-bron? En wanneer hij tegen de door hem bestreden opvatting in het veld voert, dat een belangrijk deel van de symboliek moet schuilen in het feit dat die zee op 12 runderen rustte, dan zijn wij toch inderdaad nieuwsgierig, hoe hij bij zijne opvatting die symboliek zal kunnen verklaren. Wij blijven daarom de kosmische verklaring voor juist houden, al geven wij aanstonds toe, dat het allerminst bewezen is dat de Phoenicische werklieden en *a fortiori* de gewone Israëliet zich van die beteekenis bewust waren, evenmin als de bouwlieden van katholieke kerken, of de leek in het algemeen eenig vermoeden hebben van de symbolische beteekenis van sommige inrichtingen en ornamenten. Zij weten alleen dat het zóó behoort volgens eene aloude traditie, en zóó zal het in het oude Israël ook geweest zijn.

Zoo zouden wij ook protest willen aantekenen tegen de meening, bladz. 127 vvg., uitgesproken dat Josephus en Philo louter persoonlijke opvattingen voordragen, wanneer zij over de kosmische beteekenis van het priester-ornaat spreken. Integendeel zij hadden die wijsheid niet uit zich zelve, maar wel degelijk bij overlevering. Dat zij onderling bij de verklaring der onderdeelen verschillen bewijst daartegen niets, daar daaruit alleen volgt dat zij niet het naadje van de kous wisten en de lacunes in hunne kennis door phantasie aanvulden, zooals wel meer geschiedt. Het is trouwens de vraag of inderdaad niet hier, zooals in vele analoge gevallen, in bijzonderheden aan de persoonlijke opvatting eene groote speelruimte van ouds voorbehouden is, maar het zoude geheel verkeerd zijn daaruit af te leiden dat alles aan persoonlijke opvattingen van latere schrijvers zijn ontstaan te danken heeft.

Natuurlijk wordt met de hier gemaakte opmerkingen niets te kort gedaan aan de verdiensten van het hier besproken geschrift. Wij willen dus ten slotte nog even vermelden, dat drukfouten en slordigheden uitermate zeldzaam zijn en dat een register het naslaan van hetgeen men wil weten vergemakkelijkt.

Utrecht.

M. Th. Houtsma.

K. L. Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu. Literarkritische Untersuchungen zur ältesten Jesusüberlieferung. Berlin, Trovitsch u. Sohn. 1919. (Pr. M. 19).

Dit verdienstelijk boek van K. L. Schmidt, privaatdocent in Berlijn, levert eene nieuwe en belangrijke bijdrage tot het begrip van het literarisch karakter onzer evangeliën evenals van hun historische waarde. Onder 'Rahmen' is te verstaan de chronologische en topographische fixeering van het verloop van de openbare werkzaamheid van Jezus, met name van zijne 'reizen'. Er wordt nog altijd veelal voorondersteld, dat één evangelist, namelijk Marcus, een getrouw bericht van de geschiedenis van Jezus gegeven heeft, met name wat de volgorde der gebeurtenissen en de chronologisch-topographische Gesamtanschauung betreft. Nu is ook K. L. Schm. de meening toegedaan, dat Marcus de eerste evangelist geweest is, die een bepaalde schets van de geschiedenis van Jezus gemaakt heeft, en dat de andere evangelisten deze schets als grondslag gebruikt en alleen wijzigingen en aanvullingen er in gebracht hebben. Maar zijn betoog komt toch ook

voor Marcus hierop neer, dat de rangschikking van de overleveringen ook bij dezen oudsten evangelist veelal willekeurig, schematisch, meer overeenkomstig een literarisch schema dan historische overlevering plaats heeft gehad. De leidende gedachte van Schm. is namelijk deze — en hierin heeft hij mijne volle instemming — dat onze evangelische overlevering oorspronkelijk bestaat uit 'Einzelpericopen', die op weinig uitzonderingen na topographisch noch chronologisch nauwkeurig bepaald waren, laat staan, dat hun onderling chronologisch verband overeenkomstig het historisch verloop der gebeurtenissen overgeleverd was. Ze hebben veelal het karakter van 'anecdotes', korte verhalen, die meestal eene nauwkeurige opgave van plaats en tijd doen missen. Niettemin hebben de evangelisten de voorstelling van een doorlopend en historisch itinerarium trachten te verwekken; maar bij nader onderzoek, zooals Schm. dit met zeer groote accuratesse instelt, blijkt telkens, dat deze Rahmen op weinig of geen concrete gegevens berust. Om dit te bewijzen, vestigt de schr. bijzonder de aandacht op de begin- en slotzinnen der pericopen en levert het bewijs (meestal overtuigend), dat wij hier met begin- en overgangswendingen te doen hebben, die niet in de overlevering vastzaten, maar door de evangelisten gevormd werden ten einde de afzonderlijke pericopen op pragmatische wijze met elkander te verbinden. Meestal blijkt het niet historisch karakter dezer opgaven reeds uit hun onduidelijken en zeer algemeenen aard. Terecht merkt de schr. echter op, wanneer deze beginwendingen een concreet karakter toonen, dat dan ook betrouwbare overlevering voorondersteld kan worden.

Hiermede is al aangeduid, dat deze methode van onderzoek voor de beoordeeling van de historische waarde onzer evangelische overlevering zeer belangrijk is, hetgeen dan ook door Schm. iederen keer aangeduid wordt, al spreekt het vanzelf, dat gevolgtrekkingen van dezen aard dikwijls een zeer subjectief karakter dragen. Toch zal het een of ander principieel door iedereen of door de meeste onderzoekers erkend worden. Dat geldt met name van de door Schm. telkens weer aangetoonde onmogelijkheid, om de door Marcus evenals door Mattheus en Lucas toegepaste verdeling en rangschikking der stoffen zonder critiek te aanvaarden: wat b. v. Mc. 10 staat hoeft niet bepaald op reis door Peræa, wat in Mc. 11 en 12 staat, niet bepaald in Jeruzalem geschied te zijn; men moet met de mogelijkheid rekening houden, dat de evangelist eenige willekeur toegepast heeft; wat Schm. hierover zegt, lijkt mij nog niet voldoende: de vraag, waarom de evangelist zijne stoffen aldus gerangschikt heeft, moet nog eens grondiger onderzocht worden. Positief krijgen wij dan ook de vrijheid, om b. v. deze of gene galileïsche pericope wegens haar inhoud naar Jeruzalem te verplaatsen en omgekeerd jeruzalemsche stukken naar Galilea. Schm. geeft voor het een en het andere voorbeelden. Verder — en hierop stelt de schr. bijzonder prijs — staat het ons vrij, de juistheid van het heele grondschema der synoptici (één jaar galileïsche werkzaamheid en ééne reis naar Jeruzalem) ten gunste van Johannes (twee of drie jaar werkzaamheid en drie reizen naar de hoofdstad) te betwijfelen. Zekere kalenderaanduidingen (de rijpe aren Mc. 2. 23; het groene

gras Mc. 6, 39; de leliën in bloei Mc. 6, 28 en de termijn van de inzameling der tempelbelasting (Februari) Mt. 17, 24) in verband met bepaalde vooronderstellingen van Jeruzalemsche overleveringen laten wel de gevolgtrekking toe, dat Jezus langer dan een jaar in het openbaar is opgetreden en meer dan een keer naar Jeruzalem gegaan is. Toch mag men de beteekenis van een dergelijke concessie ook niet overschatten: de historiciteit van wat Jezus volgens Johannes bij die vroegere verblijven in Jeruzalem gedaan en geleerd zou hebben, wordt er niet door bevestigd.

Van grooter beteekenis is de vraag (waarop de schr. niet ingaat), of deze beoordeeling van de elementen der evangelische overlevering niet ook tot een zeer radicale oplossing van het historisch probleem leiden kan of moet. In zijn recensie (in *Nieuw theol. tijdschr.* 1920) heeft Dr. van den Bergh van Eysinga opgemerkt, dat hij na lezing van ons boek tot de overtuiging gekomen is, hoe weinig de levensbeschrijving van een historischen Jezus bij deze studie baat vindt en hoe integendeel eene symbolische beschouwing van de Evangeliegeschiedenis daaraan nieuw voedsel kan ontleenen. Mijn indruk is een andere, namelijk deze, de bevestiging van het oordeel, dat geen onzer evangeliën eene biographie is in den modernen zin, maar evenmin in zijn geheel eene symbolisch-theologische schepping is; ook het laatste niet, omdat dan meer samenhang, meer Einheitslichkeit, meer een organisch geheel moest aan te wijzen zijn. Veelmeer blijken onze evangeliën losse verzamelingen te zijn van anecdoten en apophthegmen, fragmenten dus van een 'bios', herinneringen vermeerderd en aangevuld met legenden en mythen, materiaal voor een 'bios', evenals in vele andere antieke bioi. Eene beschouwing als deze, die de fasen van de literaire overlevering aldus beschrijft: 1) Einzelpericope en Einzelwort, 2) kleine groepen van pericopen en van woorden, 3) een evangelie, behelzende de daden en toespraken van Jezus in Galilea en Jeruzalem — pleit m. i. eerder tegen dan voor de radicale hypothese.

De uiteenzettingen van Schm. zijn in het algemeen zeer accuraat; ook de tekst-varianten in de 'Rahmenstücke' worden in den breede (soms onnoodig breed) aangehaald, omdat zij voor de aanwijzing van het pericopenachtig karakter van de stukken belangrijk zijn. Misschien had de behandeling van Mc. 1—8 soms minder uitvoerig, die van de tweede helft van Mc. iets minder beknopt kunnen zijn. Ik denk hier voornamelijk aan de lijdensgeschiedenis. Wel is waar is het betoog, dat dit gedeelte van de evangelische overlevering een eigen literair karakter draagt en wel niet zoo zeer een mozaiek van Einzelgeschichten dan een doorlopend chronologisch bericht (een „martyrium") vormt, duidelijk genoeg; niettemin had de schr. hier weer meer in bijzonderheden kunnen afdalen, b. v. eene vergelijking maken tusschen de lijdensgeschiedenis en de overige (galileische en Jeruzalemsche) stoffen. Het merkwaardige feit, dat met name bij het verhoor van Jezus de heele voorafgaande overlevering omtrent daden en woorden van Jezus, die aanstoot gegeven hebben, totaal gelig-horeerd wordt, verdient in dat verband nog sterker de aandacht te trekken; het bevestigt de meening, dat de lijdensgeschiedenis een heel zelfstandig stuk der overlevering is, dat heelemaal onafhankelijk van de

overige overlevering samengesteld is geworden. Ook de kindsheidberichten verdienen nog een grondiger onderzoek. Zeker hebben uitwendige redenen tot deze beknoptheid van de laatste hoofdstukken geleid. Daarom onthrekt ook een meer uitvoerige samenvatting van de resultaten aan het eind van het boek, zooals ook mij hier de plaatsruimte ontbreekt, om in de critiek ook tot details van minder beteekenis af te dalen; zoo besluit ik met tot grondige bestudeering van dit in methodisch opzicht voortreffelijk boek op te wekken.

Leiden.

H. Windisch.

Acta Societatis Liturgicae Sancti Willibrordi MCMXVIII en MCMXIX.
Utrecht, Dekker & Van de Vegt. (1918, 1919). Beide 16 pp. 8o.

Eindelijk heeft dan ook Nederland zijn Vereeniging tot uitgave van middeleeuwsche liturgische teksten. Een korte algemeene oriëntering moge dienen ter inleiding van, en nadere kennismaking met dit wetenschappelijk novum.

Dat de studie der middeleeuwsche liturgie van groot belang is voor de geschiedenis van het christelijk Europa, mag als bekend worden verondersteld. Men denke maar eens aan de oude Evangelia (Pericopenboeken), waarvan er zeker ruim honderd nog bestaan — in Nederland vond ik er tot nu toe 10 — en die meestal uit de 8e-12e eeuw, soms zelfs uit de 5e-7e eeuw dateeren. Deze met zorg geschreven en met miniaturen en initialen versierde boeken, die deels nog zijn bewaard gebleven in hun prachtige, met goud, zilver, kostbare gesteenten, émail en ivoorsnijwerk versierde banden, bevatten ófwel alleen de pericopen uit de vier Evangeliën, welke bij de plechtige H. Mis door den loop van het kerkelijk jaar werden gezongen, ófwel den volledigen tekst van alle vier de Evangeliën, waaraan dan een lijst van de telkens uit te kiezen pericopen is toegevoegd. Deze Evangelia geven reeds op zichzelf als 't ware een algemeen overzicht van de cultuurtoestanden in Europa tijdens de 5e-12e eeuw. De bijbelexegese gebruikt ze voor het vaststellen der oudste lezingen; de liturgicus vorschert erin na, of en in hoever een bepaalde cyclus van Evangeliën den invloed der Angelsaksische (resp. Iersche), Gallikaansche, Karolingische, Westgothische (Mozarabische) of Romeinsche liturgie vertoont; de historicus grijpt deze liturgische resultaten aan, om ze te benuttigen voor en te combineeren met zijn gegevens uit de politieke, economische en vroegste beschavingsgeschiedenis, die hij uit kronieken, oorkonden en oude heiligenlevens heeft opgediept; de kunsthistoricus vindt in de miniaturen en initialen van het handschrift, en in de diverse materialen, welke voor de versiering van den band zijn gebruikt, kostbare gegevens ter vaststelling en ter detaillering van de artistieke invloeden, die in de Merovingische en Karolingische periode vanuit het Oosten en het Westen hier in Europa op elkaar hebben gereageerd, terwijl de techniek, volgens welke de materialen der bandversiering werden bewerkt, hem een kijk geeft op het ontstaan en de ontwikkeling der verschillende artistieke centra van dien tijd; en eindelijk vindt de philoloog-paleograaf in die Evangelie-boeken niet alleen de verschillende schriftsoorten en schrijfscholen van het vroegste beschaafde Europa vertegenwoordigd, maar zal hij u ook met de stukken in de hand bewijzen, dat die kostbare boeken, nadat zij 1 of 2 eeuwen gebruikt

zijn geworden, dikwijls aan een technische herstelling en vernieuwing zijn onderworpen, zoodat men in één zoo'n boek twee, drie over elkaar geschoven cultuurlagen kan bestudeeren.

Ook de andere liturgische handschriften, met name de oude Sacramentaria, die sedert de 11e-12e eeuw uitgroeiden tot volledige Missalen; de dikwijls prachtig-versierde Pontificalia, die de bisschop bij zijn plechtige functies gebruikte; de Breviaria, welke de priesters als officieel dagelijksch gebedenboek plachten te hanteeren; de Ordinarii, welke de algemeene liturgische voorschriften voor een of andere hoofdkerk aangaven, en tegelijk als norm golden voor een geheel bisdom; de Ritualia, die gebruikt werden bij het Doopsel, het Oliesel (ook bij het sterven en de begrafenis) en bij het Huwelijk, en die soms nog een serie, voor de cultuurgeschiedenis interessante Benedictiones bevatten; de Capitularia, Collectaria, Passionalia, Homiliaria, Epistolaria, en niet minder de van muziek voorziene Gradualia, Troparia, Antiphonaria, Hymnaria, Cantualia, Processionalia enz. enz. — al die boeken interesseeren weliswaar op de eerste plaats den liturgicus; maar vooral wanneer ze dateeren uit de 13e-16e eeuw, toen de volksopvattingen en -gewoonten mede hun invloed op de ontwikkeling der liturgie uitoefenden, bevatten zij tevens een schat van cultuurhistorische, speciaal folkloristische bijzonderheden, welke dikwijls onder een bijna onherkenbaren vorm in de hedendaagsche roomsche liturgie nog voortleven, en die geen alzijdig-ontwikkeld historicus ongebruikt mag laten.

Wie eens wil nagaan, wat bijv. alleen reeds uit de geschiedenis van het Missaal, of uit de Ritualia te halen is, neme de schitterende boeken ter hand van Adolph Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg i. Br., 1902), en *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, I-II (Freiburg 1909). Men bedenke daarbij, dat Franz meestal nog moest werken met ongeprepareerd materiaal. Ware zulks niet het geval geweest, dan zouden zijn resultaten wel drie- à viermaal zoo rijk geweest zijn.

Tot heden toe hebben de Engelschen het meeste en kostbaarste materiaal uitgegeven voor de geschiedenis der middeleeuwsche liturgie. De Alcuin Club, en meer nog de Surtees Society, benevens vele geleerden die op eigen gelegenheid arbeidden, hebben heel wat oude liturgische teksten, of (en) samenvattende studies in het licht gegeven. En vooral de in 1890 gestichte Henry Bradshaw-Society, die het uitgeven van zeldzame liturgische teksten ten doel heeft, gaf, alhoewel zonder een systematisch plan, en meermalen zonder voldoende bewerking, reeds ongeveer 30 octavo-deelen uit, die voor de liturgische geschiedvorschaving onmisbaar zijn (de bibliotheek der Liturgische Vereeniging te Kuilenburg is de eenige in Nederland, die een exemplaar van deze kostbare serie bezit).

Na Engeland komt Frankrijk met zijn *Bibliothèque liturgique* van Ulysses Chevalier, de *Paléographie musicale* van de Benedictijnen van Solesmes, de te Parijs verschijnende *Monumenta ecclesiae liturgica* van de Benedictijnen van Farnborough, en tal van alleenstaande werken, waaronder vooral die van Mgr. Duchesne, Dom Morin (thans te München) en Dom Cabrol dienen genoemd te worden. Italië leverde tot nu toe niet veel meer

dan Magistretti, die zich in hoofdzaak bepaalde tot de studie der oude Ambrosiaansche liturgie, welke thans nog te Milaan in gebruik is. Duitschland toonde natuurlijk door tal van détailvorschavingen, bijv. van Ebner, Bäumer, Dreves, Blume, Franz, enz. óók zijn belangstelling, doch merkwaardig genoeg werkte men daar niet volgens een vaste methode. Men bleef dan ook bij Frankrijk en Engeland ten achter, zooals herhaaldelijk van Duitse zijde werd erkend. Dezen achterstand in te halen is het doel van de onlangs (1919) door de Benedictijnen van Maria-Laach begonnen *Liturgiegeschichtliche Forschungen*, en *Liturgiegeschichtliche Quellen*, die ook nog door een wetenschappelijk-liturgisch tijdschrift zullen worden geflankeerd. Een en ander staat onder leiding van den bekwamen, ook in dit maandblad (XX. 23-26) wel eens besproken Dom Cunibert Mohlberg. Alleen zou men kunnen vragen, of dit Duitse plan niet gevaar loopt in aanvaring te komen met het Fransche spreekwoord: Qui trop embrasse, mal étireint.

In Nederland zijn tot nu toe slechts sporadisch eenige tijdschriftartikelen verschenen, die zich met de geschiedenis der Nederlandsche liturgie bezighouden, of waarin eenige teksten van beperkten omvang werden uitgegeven. Dat eerst in 1918 door de afzonderlijk daartoe opgerichte „Societas liturgica S. Willibrordi” (secretaris Dr. W. van Koeverden, Seminarie Culemborg. Contributie f 7.50 per jaar) de uitgave van liturgische teksten werd ter hand genomen, is, alles wel beschouwd, nog heel knap te noemen. Vooreerst toch plegen wij, Hollanders, steeds 'n 25 à 50 jaren achter andere landen aan te komen; en ten tweede moet men in aanmerking nemen, dat Nederland betrekkelijk arm is aan oude liturgische handschriften van groote beteekenis. Het meeste is in de 16e eeuw vernietigd.

Het plan is, teksten uit te geven en te voorzien van een commentaar, die in 't Duitsch, Engelsch, Fransch of Latijn kan worden geschreven. Reeds is men begonnen met de uitgave van den „Ordinarius S. Martini Traiectensis”, in de wandeling genoemd; de Ordinarius van den Dom, een liturgisch document, dat door Mr. S. Muller Fz. terecht genoemd is: „de meest belangrijke tekst voor de geschiedenis van de liturgie in het bisdom Utrecht” (pag. 3b). Het handschrift dateert uit de 14e eeuw, doch de redactie van den Ordinarius stamt uit het begin der 13e, en vertegenwoordigt in hoofdzaak de Utrechtsche Liturgie van de 12e eeuw. De bewerking van dit kostbare stuk is toevertrouwd aan Dom Paul Séjourné, Benedictijn te Oosterhout. De reeds verschenen 1e en 2e aflevering (160 pp., in -4°), die een zeer uitvoerige Inleiding bevatten, welke nog niet ten einde is, wekken de allerbeste verwachtingen omtrent de uitgave in haar geheel. Later komen wij uitvoeriger erop terug.

De twee Acta oftewel Jaarverslagen over 1918 en 1919, welke men hierboven aangekondigd vindt, bevatten behalve de gewone officieele mededeelingen (de Societas telt tot nu toe slechts 30 leden), eenige kleine liturgische studies, nl. in 1918 een korte oriëntering over den reeds genoemden Ordinarius, en een artikelje over een Gallikaansch-Romeinsche hervorming van het Utrechtsche Pontificale, door bisschop Jan van Arkel (1342-1364), beide van de hand van Dom Séjourné, terwijl in die van 1919 Pater L. van Miert twee oude Latijn-

sche zegen-formules mededeelt voor den wijn van de zgn. Sint Joannes-minne, en Dom Séjourné een Avant-propos voor zijn Ordinarius van den Dom geeft.

Door de goede zorgen van Mr. S. Muller Fz., die zich voor de uitgave van den Ordinarius sterk interesseert, is ook aan de Regeering subsidie aangevraagd, om de wetenschappelijke plannen der Societas S. Willibrordi te steunen. Maar op de eerste plaats zal de steun toch moeten komen van nieuwe leden; want mocht de deelneming van particulieren zoo gering blijven als zij thans is, dan bestaat er gevaar, dat het verkrijgen van Regeeringssubsidie er niet gemakkelijker op zal worden.

Woerden.

fr. B. Kruitwagen
O. F. M.

Th. Ruys, Petrus Dathenus. Utrecht, Ruys. 1919. (Diss. Vrije Univ.).

Dit boek is een academisch proefschrift ter verkrijging van den doctorsgraad aan de Vrije Universiteit. Reeds meermalen heb ik gelegenheid gehad er op te wijzen, hoe hard daar gewerkt wordt, in de faculteit der godgeleerdheid met name op het terrein der geschiedenis des christendoms, waarbij het verblijdend is dat men vooral der vaderlandsche historie zijne aandacht wijdt — het is waar nog te weinig der 18de en 19de eeuw. Dus ga ik met ingenomenheid over dit boek schrijven, ook al werd het niet aan het „Museum” ter aankondiging toegezonden.

In zijn artikel over Datheen in het „Nieuw Biografisch Woordenboek” II, 367—382 zegt prof. van Schelven, dat eene monografie op de hoogte der tegenwoordige wetenschap over dezen man ontbreekt. Die hoogte moge nog hoger kunnen, dankbaar mogen wij erkennen, dat noch ter Haar's „Specimen hist. theol. Petri Datheni vitam exhibens”, Utr. 1858 noch H. Q. Janssen's „Petrus Dathenus”, Delft 1872, hoe goed ook in hun tijd, ons thans nog voldoen. Aan zulk eene nieuwe biografie mag men zekere eischen stellen. Wederom is het van Schelven die elders, „Nederl. Archief v. kerkgesch.” 1913, X 330 schrijft: „De hoofdlijnen van het te teekenen beeld staan wel zoowat vast... eene nauwkeurige detailstudie zou aan de nieuwe monografie vooral hare betekenis moeten geven.” Aan die hoofdlijnen heeft dr. Ruys inderdaad niets veranderd, het behoeft ook allermint, zijne verdienste is, dat hij den ganschen man uitvoerig teekent na vrijwel al het beschikbaar materiaal te hebben bijeenverzameld. Maar ook alleen den man zelf. Te weinig bespeur ik van het leven dat hem omringde, van de wereld waarin hij heeft gearbeid, te weinig ook van de omstandigheden en ondervindingen, die invloed op zijne ontwikkeling moeten geoeffend hebben. Datheen's huwelijk en gezin b.v. behandelt de schrijver in een aanhangsel, verdienstelijke studie op zich zelve, maar zulk een lang huwelijk is toch niet een aanhangsel bij, maar een gewichtig deel van iemands leven. Ik haast mij te bekennen, dat het aanbrengen van deze toetsen bij uitstek moeielijk is en dat ik er niet aan denk het gemis ervan, het gemis van kleur, den beginnenden historieschrijver zwaar aan te rekenen. Wat dat materiaal aangaat — men vindt het in het overzicht van bronnen en literatuur. De lijst is eerbiedwaardig. Slechts zou ik willen vragen: daar het

den schrijver toch te doen moet zijn om zijnen lezers de plaatsen te wijzen, waar zij, zoo zij willen, zelve kunnen gaan zoeken, is het toch zeker gewenscht die plaatsen te geven en niet een titel zonder meer? Hij doet dit in de noten. Stellig, maar wat heb ik dan aan de vermelding van Gerdes' „Scrinium”, van Groen's „Archives”, van Ypey en Dermout's „Geschiedenis”, van het „Archief”, waarvan de onderscheiden serieën alle worden opgenoemd? Voorts stip ik hier nog aan, dat Blok's „Geschiedenis van het Nederl. volk” niet meer naar den eersten druk mag worden aangehaald, blz. 60 n. 2. en sparsim, daar er een tweede, herziene verschenen is.

Goed gedocumenteerd dan en logisch verdeelende geeft de schrijver eerst het leven van zijn held, zijn, vorming in Engeland, zijn arbeid in Frankfort en Frankenthal, telkens onderbroken door korter of langer verblijf in de Nederlanden, zijn tragischen levensavond en zijn dood te Elbing 17 Maart 1588, van hem den balling, niet door 's vijands macht maar door eigen onverstand en politiek fanatisme, waardoor een verblijf in het vaderland onmogelijk was geworden. Een tweede deel handelt over 's mans geschriften, de psalmberijming, de vertaling van den catechismus, de bewerking der liturgie, zijn overige geschriften, waaronder dat „libellus supplex” aan den Rijksdag van Spiers 1570, dat men inderdaad wel aan Datheen mag toeschrijven, al steunt hij misschien in enkele zinnen en uitdrukkingen op Marnix' gelijknamig smeekeschrift, 1566, dat Gillis Leclercq naar keurvorst Frederik III bracht ten rijksdag van Augsburg. Aanhangsel, bijlagen en registers besluiten het boek, dat zeker welgeslaagd mag heeten, dat ons nu wel alles brengt wat wij van Datheen weten en met de voltooiing waarvan men den nieuwen doctor oprecht mag gelukwenschen.

Geven de verhaalde feiten mij geene aanleiding dan tot enkele kleine opmerkingen (aan het eind van dit artikel), met de beoordeeling ervan staat het anders. Natuurlijk. Hier is het subjectieve nooit gansch uit te schakelen, Colenbrander heeft er ons 25 Mei j.l. te Utrecht nog aan herinnerd. Stellig heeft Dr. Ruys geen partijdig werk geleverd, hij heeft oog voor de fouten van zijn held; het is niet vreemd dat hij nochtans de dingen anders ziet dan ik. Over Reael en de andere Hollanders te Emden in 1571 kunnen wij het eens worden, zoo de geachte schrijver zou willen toestemmen, dat Reael niet alleen bang is voor „zich geheet maken bij de Duitsche vorsten” (blz. 88), maar dat hij met zijn „Nieuw pausdomme” ook die rechtzinnigheid bedoelt, die de eensgezindheid bedreigde, zooals later ook burgemeester Hooft zoo goed zou inzelen¹⁾. Voor het overige vind ik „precies” en „rekkelijk” niet „minder fraaie” benamingen (blz. 87). Ze zijn zeer uitbeeldend, uit den tijd zelve en slechts over de hoegrootheid der tegenstelling kan eenig verschil van gevoelen bestaan. Van meer, van groot gewicht is de verhouding tusschen Oranje en Datheen. Wat het nageslacht ook van zijne historie moge ver-

¹⁾ Vergel. ook wat Bullinger aan Datheen schrijft, bij Ruys blz. 95. Ik zou ook Datheen's Amsterdamsche preek van 31 Aug. 1578 niet zoo stellig in bescherming durven nemen als dr. R. (blz. 139) doet.

geten zijn — Datheen kent het als den psalmberijmer en den fellen tegenstander van Oranje's vrijzinnige politiek. Ook op dit punt licht dr. R. ons uitvoerig en volstrekt betrouwbaar in. Tegen het „beschouwen van Oranje als type der rekkelijk gereformeerden en van Datheen als dat der preciesen” (blz. 133) kan geen schepsel bezwaar hebben. Hij verhaalt uitvoerig Datheen's handelingen te Gent met Hembyze en erkent dat D. blijk gaf van „onbezonnen ijver en gebrek aan zelfbeheersching” (blz. 143), dat hij „edeler wapens” had moeten hanteeren (blz. 147), zoodat hij, R., hem „niet in bescherming kan nemen” (blz. 155). Bij alle erkenning van schrijvers onpartijdigheid houd ik toch zijn oordeel voor veel te zacht. Wanneer hij kennis wil nemen van mijne berichten over Petrus Audomarus (Nederl. Archief 1909, VI, 236—248) en vooral van de brieven van Regius, die ik uitgaf (aldaar 1910, VII, 15—65, met name van nos. XII—XV), welke bronnen aan zijn aandacht zijn ontsnapt, dan zal hij zeker, met mij, Datheens optreden sterker veroordeelen en betreuren. Dat hij de schrijver is van het berucht pamflet (ook bij Bor. Oorlogen, II 85b. vlgg.) valt niet meer te betwijfelen, noch dat hij zóó ongehoord te keer is gegaan, dat Regius zelf heeft vernomen, dat Oranje zich van de gereformeerde religie geheel zou afwenden. Zeker ook moet men de verhouding tusschen Hembyze en Datheen in zwarter kleuren zien dan dr. Ruys blz. 187 doet. Was Datheen zóó naef, dat hij niets van Hembyzes plannen bevroedde? Laat het zijn. In elk geval heeft hij openlijk gepredikt dat de belegerde stad met Parma zou onderhandelen. Dat hij Anjou wantrouwde, verontschuldigt hem niet. Ook de brief van Maurits aan de gewesten (bij dr. Ruys blz. 192 vlg. noot) is uiterst bezwarend. En wat dr. Ruys' oordeel over Oranje aangaat, hij drukt de plaatsen af, waaruit blijkt dat de Prins Datheen geen wrok toedraagt (blz. 173 noot, 177 noot 1; denk ook aan zijne woorden: „quant à ce qui me touche en mon particulier, je ne porte aucune rancune ou mauvaise affection a maitre pierre d'athenus, s'il en eut esté autrement je ne voudraye pas me presenter à la table du Seigneur”, bij Janssen, „Dathenus”, blz. 124) en zegt voorts: „hem kan feitelijk alleen verweten worden, dat hij zijn tijd vooruit is geweest” (blz. 155). Verwijten is hier een zonderling woord voor wat Oranje's eeuwige roem zijn zal, doch de bedoeling is goed. Intusschen waren er toch, ook met name in de zaak van den godsdienstvrede en der Gentsche troebelen, die wel iets van zijne idealen begrepen, met name de schrijver van het pamflet „Een goede waarschuwinghe voor den borgeren”, Gent 1579, thans ook bij Paul Fredericq, „Het Nederl. proza in de 16de eeuwsehe pamfletten”, 1907, blz. 83 vlg., die b.v. zegt: „wij zien wel dat wij deen sonder dander niet en connen” en die er aan herinnert, dat het christendom onderlinge liefde wil met ieder van wat religie hij zij. Dat dr. Ruys ons medelijden vraagt voor Datheen op het laatst zijns levens, als de vroegere kalvinist voor een poos verstrikt is geraakt in de dwaalleer der davidjoristen (blz. 215), heeft onze volle sympathie. Ook met zijn eindoordeel blz. 286 gaan wij mede, slechts met een lichten glimlach lezend, dat hij juist als kalvinist verdraagzaam was, indien men althans de ware religie

niet tegenstond. Want de ware religie was immers nergens dan in den kring zijner eigen denkbeelden.

Ten slotte dan nog eenige losse aantekeningen. Dat „les grands esprits se rencontrent” blijkt ook hier. Datheen schrijft aan die van Emden: „wilt ons ons (vroeger zeer heftig) schrijven niet voor ongoet afnemen, want het quam uit eenen ijver, die niet onchristelijk was” (blz. 24). Niet anders J. Pzn. Coen aan Heeren XVII: „Ick ben beschaempt door goeden ijver... sulcke ongeschichte woorden gebruyct te hebben” („Bescheiden” 1919 I, 804). Hij althans had alle reden gehad „met impertinente woorden uytgeborsten te zijn.” En als Datheen schrijft aan het Middelburgsch moderamen, dat synodes slechts schade aanrichten als zij niet Christus' eer maar menschen-gunst zoeken (blz. 168), wat is dat anders dan Episcopus' uitroep, dat hij synodes haat, die tot een ander doel dan tot het overtuigen van de waarheid samenkomen („Epp. praest. ac. erud. vir.” 1704 fol. 491a)? Slechts de motieven verschillen. Er is iets anders. Het was niet noodig dat Dr. Ruys lang over David Joris sprak en de verwijzing naar A. M. Cramer's (ietwat verouderde) biografie was wellicht voldoende (blz. 203 n. 3). Maar bij het woord „naaktvertooning” ware het misschien niet ongewenscht geweest (blz. 205 n. 2) te herinneren, dat dit ledepoppen waren, waaraan Davids leerlingen zijne leer demonstreerden dat de uiterlijke lichaamsdeelen figuren zijn van geestelijke waarheden. Stichtelijk was het niet, en vandaar de verdenking tegen Datheen. De verdediging van Datheen's psalmen gaat dr. R. zeer ter harte (blz. 235—238) en in Wilh. te Water's „Petrus Datheen en zijne psalmberijming verschoont” (Archief, 1859, II, 113—128) vindt hij een welkom medestrijder. Natuurlijk moet ook deze arbeid historisch beoordeeld worden; wat tegen den smaak der natie of liever van het gereformeerde volk pleit, is, dat het tot 1775 er zich mede tevreden heeft gesteld.

De geachte schrijver, wiens boek ik uit een open gemoed kan loven, vergunne mij nog één woord over de taal. Hij weet zoo goed als ik, hoe slordig vele haar schrijven, o. a. wat een misbruik zij van den lijdenden vorm maken. Daarom had ik wel gewenscht bij hem niet te lezen: „20 September wordt door Datheen aan Calvijn geschreven” (blz. 30); „en 22 April door den Raad het noodlottig besluit werd genomen” (blz. 35); „evenmin wordt door ons uit het oog verloren” (blz. 60); „die wijze kan door ons nimmer in bescherming worden genomen” (blz. 155); „daarin werd er door haar op gewezen” (blz. 175) — want als dit aan het groene hout geschiedt, wat dan aan het dorre? De samenstelling van den tweeden zin van § 3 op blz. 195 „Behandeld als...” enz. is natuurlijk een lapsus calami. Dat hij — met velen — weër schrijven gaat „Datheensche berijming” (blz. 232), „Datheensche uitgave” (blz. 245) acht ik bedenkelijk. Spoedig krijgen wij dan ook weër het „ontstelde Bismarcksche been.”

Te lang ben ik al aan het woord. Dr. Ruys wille in deze aankondiging het bewijs zien, met hoe groote aandacht ik zijn werk heb bestudeerd, eene aanwinst voor onze historische literatuur.

Leiden.

L. K n a p p e r t.

SCHOOLBOEKEN.

E. J. Bomli, Fragments de prose historique, philosophique et critique du XIXe siècle. Groningue, P. Noordhoff. 1919. (Pr. f 3.50).

De verzamelaar heeft deze fragmenten in de eerste plaats voor de twee hoogste klassen van het Gymnasium bestemd, daarbij denkend aan de eisen van het eindexamen. Gelukkig heeft hij zijn taak niet te eng opgevat, zodat zijn boek niet een verzameling van stukjes ter vertaling is geworden, maar een keur van degelijk frans proza in niet al te kleine fragmenten bevat. In zijn keuze uit de rijke stof heeft hij zich ook niet al te zeer beperkt; naast grepen uit de oude en nieuwe geschiedenis wordt een en ander uit filosofie en esthetica, uit litteraire kritiek en parlementaire redevoeringen geboden, terwijl sommige brokken reisbeschrijving, waaronder de indrukken van Michelet over de nu voor altijd verwoeste Yperse lakenhal, en de kostelijke ondeugendheden van Sarcey voor wat lichtere kost zorgen.

Ook onder de zwaardere stukken is er menig — ik denk b. v. aan de bladzijden uit de *Cité antique* en aan die van Fouillée over Plato — dat de gymnasiasten en ook anderen interesseren zal. En wie leest niet graag de beschouwingen over de oud-hollandse schilders van een kenner als Fromentin? Maar ik sluit de lijst van goede stukken met de verzekering, dat er nog veel meer zijn, genoeg om een enkel weinig belangrijk als dat van About over het onderwijs in Griekenland omstreeks 1855 te kunnen verwaarlozen.

Jammer is, dat niet bij elk stuk een korte inleiding wordt gegeven, om het in het kader van het volledige werk te plaatsen, zoals Sensine zo meesterlijk doet en wat de schrijver zelf in zijn allerlaatste fragment met succes heeft toegepast. Op die wijze wordt het bezwaar, dat aan een bloemlezing nu eenmaal onafscheidelijk verbonden is, altans enigszins opgeheven.

De noten zijn opzettelijk uiterst schaars gehouden; de korte histories-geografiese aantekeningen aan het eind zullen goede diensten kunnen bewijzen.

Amsterdam.

K. J. Riemens.

BERICHTEN EN MEDEDELINGEN.

Het is voor de beoefenaars van de Nederlandsche, en blijkens 't onderstaande van de nieuwe philologie in 't algemeen, een verblijdend bericht, dat de *Leuvense Bijdragen*, na gedurende den oorlog te hebben stilgestaan, thans weer uitkomen: dezer dagen is de slotaflevering van dl. XII verschenen, waarvan wij den inhoud geven in de rubriek Inhoud van Tijdschriften. „Voortaan”, zegt een bericht in deze aflev., „zal het tijdschrift alle onderdeelen van de moderne (Germaansche en Romaansche) philologie omvatten. . . Wij zullen dan ook eenen meer omvattenden ondertitel aannemen, namelijk: *Tijdschrift voor Moderne Philologie*. Daarenboven zullen onder den titel Bijblad geregeld verschijnen: nieuws uit de wetenschappelijke wereld en uit het onderwijs der moderne talen, boekbeoordeelingen, titels van nieuw verschenen boeken, inhoud van tijdschriften, enz.”

De redactie zal, te beginnen met den 13den jaargang, bestaan uit: L. Goemans, C. Lecoutere, L. Scharpé, A. Carnoy, A. Noyons, J. Mansion, J. van Ginneken, J. Schrijnen, J. Duqué, H. de Vocht, J. van de Wijer, J. Kleyntjens en L. Grootaers. — Het abonnement kost voor Nederland f 11.50; de uitgave geschiedt door De Vlaamsche Boekenhal te Leuven-Leiden, en Joz. van In & Cie te Lier.

Van Hildebrands *Camera Obscura* is bij de Erven F. Bohn te Haarlem de 31ste druk verschenen, die zich van alle vorige onderscheidt door verklarende noten aan den voet der bladzijde. Die noten, met een oogbedervende 'kleine letter gedrukt, zijn van de hand van den heer J. M. Acket, die natuurlijk een goed gebruik heeft gemaakt van Hildebrands „Na vijftig jaar”; zij munten uit door beknoptheid, en geven toch ongeveer alles wat de lezer, vooral de jonge lezer, noodig heeft om de Camera Obscura te begrijpen.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Juillet-Août: H. Oumont, Manuscrits grecs du Mont-Athos provenant des missions de Minoïde Mynas. — F. Cumont et L. Canet, Mithra ou Sarapis *Κοσμοκράτωρ*. — Espérandieu, La Maison Carrée de Nîmes. — Th. Lefort, Un texte original de la règle de saint Pachôme. — L. Chatelain, Une inscription nouvelle de Volubilis.

Sept.-Oct.: A. Merlin, C. Vettius Sabinianus, proconsul d'Afrique. — J. Carcopino, La table de mesures des *Mediani*. — P. Durrieu, Rapport s. l. concours des Antiquités de la France en 1919. — J. Capart, Le „pseudo-Gilgamesh” figuré sur le couteau égyptien de Gebel el 'Arak au Louvre. — G. Bénédite, Note. — De Mély, Nos vieilles basiliques et leurs maîtres d'oeuvre.

Indogermanische Forschungen, XXXVIII, 3-4: K. Brugmann (†), Gleichklangvermeidung in der lautgesetzlichen Entwicklung u. in der Wortbildung. — Dez., Zur griech. u. lat. Wortgeschichte. — R. Thurnjysen, Zum idg. u. griech. Futurum. — E. Hermann, Die dorische Betonung. — E. Schwyzer, Zwei Vermutungen zu Homer. — Dez., *ΟΡΦΑΣ* — Dez., Erhaltender Einfluss nicht-idg. Sprachen auf die idg. Deklination? — M. Olsen, Zur thrak. Inschrift von Ezerovo. — Dez., Phryg. *Γάλλοι*. — St. Mladenov, Alb. *but* u. arm. *but*. — F. Sommer, Osk. *iv*. — J. B. Hofmann, Zur lat. Wortforschung u. Syntax. — J. Pokorny, Die Lautgruppe *ov* im Gallo-Britischen. — C. Marstrand, Das Futurum van air. *agid* u. d. Indikativ von *era*. — O. L. Jiriczek, Tenuis für Media im Altengl. — Dez., Nachtr. zu S. 203. — R. Trautmann, Ahd. *zweio* 'zu zweien'. — G. Burchardi, Eine nd. Form, die es gar nicht gibt! — Dez., „Halb sieben sein” = „betrunken sein”. — Dez., Nachträge. — K. Brugmann (†), Haplogisches im heutigen Rheinfränkischen. — Dez., Verschiedenes.

Mnemosyne, N. S. XLVIII, 2: I. I. Hartman, Antonius et Petrus. — A. W. Byvanck, De Theatro antiquo. — I. I. Hartman, De versu notissimo Naeviano. — J. Janssen, Utrum Domitiano imperante duo bella Dacia gesta sint an unum. — I. I. Hartman, Ad Horatii *A. P.* vs. 437. — I. I. H., Ad Platonis *de Rep.* 434 A. — J. C. Naber, *Observationum de iure Romano*. — I. I. Hartman, *Annotationes ad Hor. Epl.* l. 94. — J. van Wageningen, De Manilii aetate. — B. Keulen, Ad Laberium. — P. H. Damsté, Ad A. Gellii *N. A. Lib.* XI—XX. — I. I. H., Ad Platonis *Hipp. maiorem*. — J. Janssen, Ad expeditionem Gai principis in Germaniam. — K. Kuiper, De Alexandro Euripideo. — I. I. H., Ad Ciceronis *Or. pro Milone* § 29. — J. S. Phillimore, *Statiana*.

Rheinisches Museum, LXXIII, 1: B. Laum, Alexandrinisches u. byzantinisches Akzentuationssystem. — E. Ritterling, Zur Zeitbestimmung einiger Urkunden vom Oproamos Denkmal. — G. Helmreich, Zum sogen. Aurelius de acutis passionibus. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, II. — O. Seeck, Libanus gegen Lucianus. — T. O. Achelis, Die fabel Doligami. — *Misz.*

2: P. E. Sonnenburg, De Catulli phaselo. — H. Schöne, Verschiedenes. — P. Cauer, Terminologisches zu Platon u. Aristoteles. — K. Münscher, Kritisches z. Panegyrikus

d. jüngerer Plinius. — A. v. Salis, Die Brautkrone. — O. Hoffmann, Latina. — L. Radermacher, Christus unter den Schriftgelehrten. — K. Witte, Das achte Gedicht d. theokratischen Sammlung.

Hermes, LV, 2: J. Hasebroek, z. griech. Bankwesen der klass. Zeit. — E. Preuner, zwei Hydrophoren. — W. Schubart, aus einer Apollon-Aretologie. — A. Mentz, die Handschr. C. von Iustins Epitome. — E. Howald, die Schriftenverzeichnisse des Aristoteles u. d. Theophrast. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gech. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV—XLVI, 4: A. Klotz, Beiträge z. Verständnis von Vergils Hirtengedichten. — H. Meyer-Benfey, Die Elektra des Sophokles u. ihre Erneuerung durch Hofmannsthal. — G. Rosenthal, Das Laokoonproblem in Goethes 'Dichtung u. Wahrheit'. — J. Hashagen, Hinwendung z. Staate im Zeitalter der Erhebung. — Mittel.

In het paedagog. ged.: B. Kumbstaller, Die Quellenbenutzung im Geschichtsunterricht. — Mittel.

5: H. Ammann, Der Begriff des Gesetzes in der Sprachwissenschaft. — A. Körte, Das Prometheusproblem. — A. Jolles, Der Humanismus u. d. niederl. Dichtung des XVII Jhrhs. — F. Teller, Grillparzers Ahnen in seiner Dichtung.

In het paedagog. ged.: W. Holtschmidt, Versuch einer pädagog. Grundlegung.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXIX, 1-2: J. de Vries, Het epos van Koning Rother. — J. Bolte, Zur Schwankliteratur des 16. u. 17. Jhrhs. — P. Leendertz Jr., *Ontkliven*. — De z., *Blam*. — De z., *Voor de ruist*. — De z., *Inridich*. — De z., *Baren*. — De z., *Begrijp, Begripen*. — De z., *Gaerleger*. — De z., *Catte*. — De z., *Falikant*. — De z., Minder bekende woorden. — H. Hooghiemster, Onjuiste toepassing van de vaktermen *Debet* en *Credit*. — G. W. Wolthuis, Twee onbekende gedichten van Starter. — G. Kalff, Het proza in *Mariëken van Nimweghen*. — J. W. Muller, Aernouts en Everaerts broederen. — H. Beckering Vinckers, Enige aantekeningen bij Dr. Stoett's „Nederl. Spreekw., Utdr. en Gezegden”. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 4: C. G. N. de Vooy, Bestaan er grondslagen voor een nieuwe regeling van het taalkundig-mannelik en vrouwelijk geslacht? — F. Baur, Gezelle-studie. — E. Jaspars en J. Endepols, Maastrichtse zegswijzen, spreekwoorden, enz. — J. J. Salverda de Grave, Over Nederlandse en Franse verskunst. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Leuvense Bijdragen, XII, 2: J. Dupont, Het dialect van Bree (verv.). — Kron. — (†) Ph. Colinet. — Bericht.

Neophilologus, V, 4: C. B. Lewis, The origin of the Aalis Songs. — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, II. — A. C. Bouman, De zinsbouw van Berthold van Regensburg's *Predigten*, II. — M. Lederer, Die Novelle des Dramatikers. — W. v. d. Gaaf, Notes on English Orthography (*ie* and *ea*), II. — P. Fijn van Draat, The article before superlatives. — O. B. Schlutter, Is there sufficient evidence to warrant the authenticity of OE. *treppan* 'to trap'? — De z., OE. *ôht-rip*. — S. B. Liljegen—Th. A. Pompen, A note on the *Neophil.*, 1919, pp. 88—96. — J. J. A. A. Frantzen, Nachtr. zu *Neoph.* V, 1, 58—79, und 2, 170—181. — P. J. Enk, Shakespeare's „Small Latin”. — Varia.

English Studies, II, 9: W. v. Doorn, W. Butler Yeats. — E. Kruisinga, Two Notes on Sweet's *Primer of Phonetics*. — Notes and News. — Translation. — Bibliogr.

10: E. Kruisinga, A History of English Lawcourts. — W. v. Maanen, George Gissing: A Short Sketch. — E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax, IV—VII. — Notes and News. — M. O. Translation 1920. — Translation. — Notes on Modern English Books. — Bibliogr.

Anglia, XLIV, 2: E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of Early English Texts, VI. — Ph. Aronstein, John Donne. — H. Lange, Zur Priorität des F-Textes in Chaucers Legendenprolog u. z. Interpretation of F 531-2 — Gg 519-20.

Bijdragen en Meded. v. h. Historisch Genootschap, XLI: G. Grosheide, Verhooren en vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam. — A. Huleshof, Extracten uit de rekeningen van het schoutambacht van Haarlem betreffende Wederdoopers (1535—1539). — De z., Alphabetisch register op de verhooren der Wederdoopers te Amsterdam en te Haarlem. — P. J. Blok, Brief van den Utrechtschen burgemeester Aernt Dircxsz. van Leijden over zijne zending naar den Prins van Oranje (Antwerpen, 26 Febr. 1579).

Revue Historique, CXXXII, : Dunan, L'armée après guerre il y a cent ans. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne. — Bulletin historique (Allemanje).

Hist. Vierteljahrschrift, XIX, 1/3: 1: Schöff, Vorgeschichte des Bauernkrieges. — Herre, Reichskriegssteuergesetz von 1422. — Schmitt, General von Meyer bei Friedberg 1762. — Kleine Mitteilungen; 3: Herzfeld, Das Strafverfahren Gregors VII. — Gerlach, Anfänge der Städte im Mittelalter. — Bergstrasser, Studien zur Konfliktzeit. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XCIV, Juli: H. Padberg, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. II, De Emancipator. — P. H. J. Hoenen, Prof. Jaeger over Aristoteles en de Scholastiek. — L. v. Miert, Spotnamen v. Noordbrab. Plaatsen, II. — I. s. Vogels, De nieuwe stichting van het Pauselijk Bijbel-instituut te Jerusalem. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: H. Padberg, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. III, De Literator. — J. v. Ginneken, Kunstscheping en -uitvoering. — C. Wessels, De Ontdekkingsgeschiedenis der Zuidpool. IX, De Tweede Expeditie v. Sir E. Shackleton. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Hildebrand's Camera Obscura met aantekeningen: N. Taalg. XIV, n°. 4 (Engels).

De Bie en Loosjes, Biogr. Wdb. 3, 9—10: Het Boek IX, n°. 6 (Burger).

Muller en Scharpé, Everaert: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Lecoutere).

Schepers, Bloemlezing Potgieter: N. Taalg. XIV, n°. 4 (de Vooy).

Schrijnen, Leven d. oude Kerk: Studiën 1920, Aug. (Albers).

Tiemeijer, Klankleer Hildegaersbergh: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Fraussen).

Vorriink, Minnedicht in de 17de eeuw: Studiën 1920, Aug. (H. P.).

ADVERTENTIEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur, Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuur-studies van VAN CAMPEN zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. VAN CAMPEN legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn conscientieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectuele publiek.

Reeds zijn verschenen:

- Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f 1.75, geb. f 2.40.
- Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankeexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f 3.25, geb. f 3.90.
- Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. f 3.90, geb. f 4.50.
- Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandsche Romans. Ing. f 2.25, geb. f 2.90.

Ter perse:

- Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Keurboekerij

van het

Nederl. Boekenhuis

Tilburg Amsterdam Gouda Weenen

De „KEURBOEKERIJ” geeft alleen goede en goedkoope boeken en wel de mooiste uit de wereldletterkunde. De prijs per deel gebonden is f 2.50

René Bazin : Uit heel haar hart.
R. H. Benson : De Toovenaar.
R. H. Benson : Roeping.
R. H. Benson : De Gevoelsmensch.
Edw. Halliwells : De Misdaad van Robert Weston.
Edw. Halliwells : Mij is de Wraak!
Melati van Java : Naar het Geluk!
M. v. Scharlau : Martin Augustin.
Louis Veuillot : Corbin en d'Aubecourt.

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot zijn boekhandelaar

Het Nederland- sche Boekhuis

TILBURG AMSTERDAM
Industriestraat 1. Marnixstraat 372.

GOUDA WEENEN XIV
Dubbele Buurt 3. Sechshausenstrasse 44.

Uitgeverij - Boekhandel

Import-Export

Binnen- en Buitenlandsche Boekhandel.
Kantoor- en Schoolbehoefte.
Kunstvoorwerpen.

Speciale afdeling: Schoolboekhandel.
Muziek.

CONSTABLE

10-12 ORANGE STREET,
LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF
BOOKS on

Engineering.
Chemistry.
Medicine.
Education and all Technical
Subjects.

BOOKS by George Meredith.
Bernard Shaw.
Havelock Ellis and leading
poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press.
Houghton, Mifflin Co. (Boston.)
D. van Nostrand Co. (New York.)
Franklin & Charles Co.
(Philadelphia).
Junta para Ampliacion de
Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR

General Medical Council.
Victoria History of the
Counties of England.
XIX. Century and After.
Scribner's Magazine.

*Application invited for Complete Catalogue of Publica-
tions for Technical, Medical, Educational and Spring
Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading
Books and Authors.*

Zoo even verscheen :

KEIZERIN EUGÉNIE

Mijn Gedenkschriften

Met 25 platen en portretten

TWEE DEELEN

Ing. f 9.75

Geb. f 12.75

*Nu Keizerin Eugénie, de weduwe
van Napoleon III, gestorven is,
mogen haar Gedenkschriften ein-
delijk verschijnen. Zij zijn de
belangrijkste bijdrage tot de ge-
schiedenis van het Tweede Keizer-
rijk.*

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-
MAATSCHAPPIJ, LEIDEN

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 06562 2048

